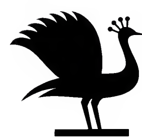
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14215

Oradea Memorial Book

Sefer zikaron le-Yahadut Grosṿardain-Oradeʿah-Nag'ṿarad ṿeha-sevivah, mi-shenat yesudah ṿe-ʾad ḥurbanah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	Grosman, Tsevi.
TITLE	Sefer zikaron le-Yahadut Grosṿardain-Orade'ah-Nag'ṿarad ṿeha-sevivah, mi-shenat yesudah ṿe-'ad ḥurbanah.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yots'e Grosṿardain be-Yiśra'el, 1984.
DESCRIPT	451, 67 p. : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Romania -- Oradea. Oradea (Romania) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Romania -- Oradea.
ADD'L TITLE	Sefer zikaron le-Yahadut Grosṿardain

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון

ליהדות

גרוסוורדיין-אוראדאה-נאג'וואראד

והסביבה

משנת ייסודה ועד חורבנה

תל־אביב, תשד"ם — 1984

בהוצאת ארגון יוצאי גרוסוורדיין בישראל
בשנת הארבעים לגירוש יהדות גרוסוורדיין והסביבה
בעיר תל־אביב בשנת תשד"ם — 1984
הספר נכתב ונערך ע"י צבי גרוסמן

דפוס ליפא פרידמן, בני ברק רחוב רבי עקיבא 19 טל. 795550

תוכן הענינים:

תוכן הענינים

יזכור

יזכור עם ישראל את בניו ואת בנותיו, רבנים אדירי התורה, צדיקים וחסידים, מורי הוראה, דיינים ושוחטים, מורים מלמדים ותלמידיהם, הוגי דעות ומשכילים, סופרים ואומנים, סוחרים ובעלי מלאכה, משפטנים, עובדי אדמה ופועלי בתי חרושת, רופאים, פושטי יד ותמחונים, זקנים, טף, ונשים, עוללים ויונקים

תושבי עיר גרוסוורדיין והאזור

שעונו, שנהרגו, שנרצחו, שנשחטו ושנשרפו על ידי הפשיסטים ההונגריים והגרמניים על קדושת השם.

הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום
ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו.

קדיש

יתגדל ויתקדש שמיה רבא. בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה. ויצמח פורקניה ויקרב (נ״א קץ) משיחיה. בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל. בעגלא ובזמן קריב ואמרו אמן:

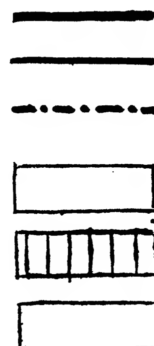
יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא:

יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמיה דקודשא בריך הוא. לעילא (בעשי״ת ולעילא מכל) מן כל ברכתא ושירתא תושבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן:

יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים (טובים) עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

עושה (בעשי״ת ה)שלום במרומיו הוא (ברחמיו) יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן:

SZABOLCS VM
SZATMÁR VM
Hajdusámson
DEBRECEN
HAJDU VM
Érmihály-falva
Almosd
Nagyléta
Kaba
Püspök-ladány
Derecske
ÉR
Székelyhid
Margitta
Diószeg
BERETTYÓ
Berettyó-ujfalu
Szalárd
SZILÁGY
Füzes-gyarmat
Élesd
NAGYVÁRAD
Mező-telegd
Nagybáród
BÉKÉS
Szegvár
Komádi
SEBES KÖRÖS
Vésztő
Magyarcséke
KOLOZS VM
Nagy-szalonta
Tenke
Sarkad
VM
FEKETE KÖRÖS
Belényes
GYULA
ARAD VÁRMEGYE
Bél
TORDA-ARANYOS VM
MÉRTEK : 1:600.000
5 10 15 20 25 30
kilóméter

מפה של מחוז ביהר

מבוא

הנהלת „ארגון יוצאי גרוסוורדיין" ממלאה עתה את המחצית השניה של התחייבותה החגיגית, בהגישה לקוראים את הגירסה העברית, כהמשך וכהשלמה לספר־הזיכרון שראה אור בשנת 1981 בשפה ההונגרית. כוונתו ומטרתו של הטקסט ההונגרי היה להזכיר לשארית־הפליטה, להנציח, בחרדת־קודש, את זיכרם של קורבנות־השואה. מטרתו של הטקסט העברי, בנוסף לכך, הוא גם להעביר את הלפיד המאיר על המאורעות הנוראים של העבר, לדור הבא אחרינו והמדבר, בעיקר, עברית. אך תפקידו הוא גם להוות נידבך נוסף לספרות־הזיכרון העברית, לצרף למחזור־הדם של ההיסטוריה של האומה היהודית כולה את הזכר הבלתי־נישכח של קהילת נאג'וואראד־גרוסוורדיין בת 30 אלף הנפש בעת ההתרח־שויות — בניגוד לפרסום הראשון שנכתב ונערך רק למען היהדות הקטנה יחסית של דוברי ההונגרית.

העורכים קיבלו עידוד לערוך ולהרחיב את הספר כתוצאה מההצלחה המוסרית הנהדרת של הכרך הראשון. כי היתה זו צניעות־מעושה להימנע מלציין את העובדה, שקוראים ומומחים גם יחד קיבלו בהתלהבות רבה את הכרך שנשא את השם „עיר האתמול". גם בקרב המומחים נתגבשה הדיעה הכללית, שמתוך מאות רבות של ספרים השייכים לסיפרות־הזיכרון, בולט הספר המזכיר את נאג'וואראד בצורה חיובית, בעיקר בעושר ובגיוון החומר שבו.

כאשר אנו מדווחים בשמחה ובסיפוק על הצלחה זו, אנו גם מנצלים את ההזדמנות להזכיר ברגשי־תודה עמוקים את אלה מבין חברי וועדת־המערכת, שאינם בחיים עוד: את מיקלוש הלר־הראל ז"ל, שהיה אחד היוזמים הנלהבים ביותר של מפעל זה, וכן את שנדור רובינשטיין ז"ל, המזכיר הכללי לשעבר של אירגוננו, שהפגין פעילות רבה ובלתי־נילאת בעיקר בשטח האירגון ואיסוף החומר. יהא זכרם ברוך.

כפי שכבר ציינו, הגירסה העברית אינה רק תרגום הכרך הראשון, אלא גם השלמתו. גם בכרך זה ציירנו את העבר ההיסטורי של יהדות נאג'וואראד־גרוס־וורדיין, אך הדגשנו, בשטח ההשלמות, את ההתרחשויות המעציבות של הגטו ושל הגירוש, כדי שהדורות הבאים בעקבותינו יכירו את מימדי האסון הגדול ואת פרטיו, ככל שמכאיב הדבר. כי רק ההגשה, המלווה בעינוי עצמי, של ההתרח־שויות הנוראות עשויות לגרום לקורא הצעיר, שלא חש את הדברים על בשרו, למרבה מזלו, להסיק את המסקנה הסופית והמכרעת: לעולם לא נלך עוד בדרכי הגלויות השונות, בדרכים המוליכות לאושוויץ.

גם תחת המאמרים החדשים, המופיעים בכרך השני, מוצא הקורא את שמות המחברים. במקומות, בהם אין מופיעה חתימה, פירוש הדבר שהמאמר נכתב בידי מר צבי גרוסמן, עורך הכרך, יושב־ראש אירגון יוצאי גרוסוורדיין.

העורך לא חסך כל מאמץ, כדי שהמוצר יהיה מושלם ככל האפשר גם מבחינת הדפוס ומבחינה טכנית. ברם, מן המפורסמות הוא, ש„השטן של שגיאות־הדפוס" חודר לכל מקום ומשום כך עלינו לתקן כאן מספר טעויות:

כך למשל מופיע טעות בעמ׳ 72 במקום החתם סופר יש להבין הכתב סופר.

בעמ׳ 78 יש לקרוא „בית דין של סיגט״ ולא „של מונקץ׳״, כפי שכתוב. כמו כן, שורבבה בטקסט בטעות האות „ע״ לתוך שמו של פרנקל.

בעמ׳ 79 ר׳ ישראל סלנטר ולא ר׳ יוסף סלנטר.

בעמ׳ 84, שם נכתב שמרק בירו היה כבר בגיל 22 סגנו של המנהל יעקב גאבל, האמת היא שבגיל זה נתמנה רק למורה להיסטוריה של בית־הספר.

בעמ׳ 125 לא ניצחי ישראל אלא נידחי ישראל.

אנו מבקשים את סליחת הקוראים וכן של אלה שעל־סמך תרומתם הבלתי־ניתנת לוויכוח, היה מקום להזכירם בספר, אך כתוצאה מטעות לא הוזכרו.

גם בכרך העברי אנו מפרסמים את רשימת שמות הניספים במחנות, תוך השלמת הרשימה בשמות שהגיעו אלינו לאחר הופעת הכרך הראשון.

אנו מוציאים, איפוא, לדרכו את ספר־הזיכרון העברי מתוך תקווה, שגם ספר זה „ינגן״ על מיתרי הזכרון והסקת המסקנות בלבבותיהם של הקוראים, כשם שעשה זאת הספר הראשון. הלוואי ונצליח, גם בעזרת גירסה זו, להעמיד מזכרת־נצח ליקירנו אשר הושמדו על לא עוול בכפם. היינו רוצים גם להעניק כיוון לדור הצעיר, ובאמצעות סיפור העבר להדריך את בני הדור הזה לעלות על הדרך היחידה המוליכה אל העתיד הגאה והמאושר של היהדות.

המערכת

„והגדת לבנך"

לקוראינו הנכבדים!

„ספר־זכרון" זה, הכתוב בעברית, אינו תרגום מדוייק של הספר הדומה בהונגרית, שראה אור קודם לכן. אמנם, תרגמנו מספר מאמרים מתוך הספר ההונגרי, אך השלמנו את החומר בתוספות רבות, שחלק גדול מהן הינו בעל ערך היסטורי למען הדורות הבאים. —

תוכנו של ספר זכרון זה ניתן לחלק לשלושה חלקים:

1) סקירה הסטורית קצרה של ההתיישבות היהודית בנג'וורד־גרוסוורדיין ותיאור מהימן של נסיבות החיים הקשות והמשפילות של אותה תקופה קדומה, במאות ה־17 וה־18.

2) הצגת „תקופת הזוהר", כלומר התקופה של העשורים האחרונים, תוך מבט מיוחד לעבר שאיפות ההתבוללות בכל מחיר של השכבות העליונות, „המצלי־חות" של היהדות. מטרת שאיפה זו היה לפרוק את כל העול שנשאו הם עצמם ובמיוחד צאצאיהם, כתוצאה מעצם היותם יהודים. הגלות, ובמיוחד אושוויץ הוכיחו את חוסר־המטרה שבדרך זו. נצטט את הסופר הצרפתי הדגול, סרטר, שאמר: „יהודי הוא שנחשב ליהודי על ידי אחרים". היה זה היטלר אשר הדגיש עוד יותר את אמיתות אימרה זו לגבי היהודים, כאשר בהזדמנות התמנותו של מילך לאלוף, הפנו את תשומת־ליבו לכך, שאחד מאבות־אבותיו היה יהודי וכך נחשב גם הוא ליהודי על־פי חוקי־הגזע של נירנברג, אמר אז: שרק הוא עצמו יקבע, מיהו יהודי. על־כן, יש לחפש את הפתרון בכוונים אחרים.

השיגשוג והרגיעה הזמניים, אסור שיטעו אותנו!

3) תקופת השואה: הגיטו, הגירוש, מחנות ההשמדה הגרמניים, בסך הכל 21 מחנות כאלה (אושויץ, ברגן־בלזן, בירקנאו, דכאו, גינזקירכן, מיידאנק, ריוונס־בריק, מאוטהאוזן, טרבלינקה ואחרים), סקירתן המפורטת של סמלי המוות וההשמדה ההמונית.

מטרותינו בהוצאת ספר זה:

1) הקמת זכרון־נצח לקהילה היהודית המפוארת בת 30 אלף הנפשות של העיר נאג'וואראד־גרוסוורדיין אשר היתה הקהילה השנייה בגודלה של „הונגריה הגדולה" לשעבר, והגדולה והמנהיגה בין הקהילות החרדיות בהונגריה הגדולה, ונשאה בגאון ובזכות את תואר־הכבוד של „עיר ואם בישראל".

אולי לא היתה עוד קהילה יהודית בהונגריה, שחייה החברתיים היו כה מגוונים ואינטנסיביים, כזו של קהילת נאג'וואראד. כאן ניתנה לכל יהודי ההזדמ־נות לחיות במיסגרות האירגוניות הקיימות, שהועמדו לרשותו, על־פי השקפותיו הדתיות־החילוניות.

להיות „יהודי מנאג'וואראד" גרוסוורדיין פירושו היה כמעט, להיות בעל דרגה גבוהה בקרב יהדות המדינה.

2) תשלום חוב של כבוד כלפי כל אחד מהקורבנות באופן אישי, על ידי ציון שמותיהם, חוב אישי ליקירנו שנכחדו במחנות הגירוש בתנאים כה נוראיים

ואיומים (הורינו, נשותינו, ילדינו וכו'), הפשע היחיד של כל אחד מהם היה רק בכך, שנולדו יהודים.

למרבה הצער, לא ניתן לנו אפילו לזהות את קבריהם ולבקר בהם. ספר־זיכרון זה מהווה, איפוא, מצבה גדולה ומשותפת, אשר בעת העיון בו אנו זוכרים את יקירינו בחרדת־קודש.

חיי־הציבור היהודיים, והרמה המוסרית הגבוהה של מנהיגיה הבולטים של ציבור זה, ישמשו מורה־דרך ודוגמא למען הדורות הבאים.

פסק הרמב"ם: יהודי שנהרג, ואפילו לא על שום שרצו להעבירו על דתו, ורק על שום שיהודי הוא, נקרא קדוש, וכך יוסיף זכרם לחיות גם בעיני הדורות הבאים.

3) להסיק את המסקנות של האסון הגדול למען העתיד, ובעיקר את המסקנה שקיימת רק דרך אחת לעם היהודי והיא: להגן על קיום המדינה היהודית הריבונית בכל מחיר. עלינו לדעת, שעל פי העדות ההסטורית, מי שחפץ לחיות, חייב להילחם, ומי שאינו מוכן להילחם — לא מגיע לו לחיות.

מרדכי אנילביץ', מנהיג מרד גטו ווארשא (1943) אמר: „התגשם חלום חיי, בראותי את גדולתה ותהילתה של ההגנה העצמית היהודית". כך אמר האיש לגבי מאבק חסר־סיכוי לחלוטין, ואין צורך להסביר, עד כמה מוצדקת יותר הרגשה כזו, כאשר מדובר במלחמה נורמאלית, היוצאת לדרכה תוך סיכויי־ניצחון ריאליים, כאשר הלוחמים מצויידים בנשק בעל עוצמה שווה וכו'.

גם כל יתר העמים הצליחו לכבוש את מולדתם ולהשיג את בטחונם הנובע ממנה, במחיר דמים כבד. היהודים, במשך חיי הגלות בני אלפיים השנה השתדלו תמיד למלא את חובותיהם כאזרחים טובים ונאמנים, אך כל זאת לא היה די כדי למנוע את זוועות אושוויץ. אופייני הוא, שבמלחמת־החרות של שנת 1848, אף כי לא ניתנו להם אפילו זכויות האזרח הבסיסיות ביותר, אף כי חיו בנסיבות משפילות, בכל זאת היוו — כביכול לפי מקורות אחדים — כ־20 אלף מתנדבים יהודים יותר מ־10% מתוך צבאו של קושוט בן 180 אלף החיילים. הגנרל היינאו Haynau, מפקד הצבאות האוסטריים אמר: „בלי השתתפות היהודים לעולם לא היתה יכולה מלחמת השחרור להתפשט עד כדי כך".

השתדלנו בספר זה, עד כמה שגודלו המוגבל איפשר, לצטט כמה שיותר אנשים שהרגישו על בשרם את אושוויץ ואת עבודות־הכפייה, כדי שהדורות הבאים יוכלו לקבל מידע אישי ממקור ראשון על כל הזוועות אשר אחינו הי"ד נאלצו לסבול ללא עוול בכפם. בקיצור, זהו תיאור האפשרויות הגלומות באלטרנטיבה היחידה של המדינה היהודית, הגלות, אשר תחנתו הסופית היא אושוויץ חדשה על כל זוועותיה. עלינו לזכור תמיד את דבר הפילוסוף סנטאיאנה: „מי שאינו זוכר את העבר, נדון לכך, שיחיה הוא אותו מחדש".

כאשר בתחנה היו עוברות רכבות־גירוש שהיו מוליכות יהודים מגורשים מארצות אחרות, אנו היינו עדיין מסוגלים לחיות את חיינו היומיומיים, כי אמרנו, ש„אצלנו זה לא יכול לקרות". כמעט וחזר על עצמו הסיפור של העיר ביתר, שם החל האויב הכובש כבר לערוך מרחץ־דמים, כאשר התושבים של הרובעים המרוחקים יותר עדיין חגגו ורקדו, כי מאנו לקבל את העובדות המעציבות. — מן הראוי להרהר בזמן ולהסיק את המסקנות המתאימות, ליהודים החיים בתנאים נוחים, בכל אתר ובכל זמן.

זהו הדור האחרון, המסוגל להנציח בנאמנות, כנשוא הסבל והתלאות, את האסון הגדול ביותר שנפל בחלקה של היהדות בכל הזמנים, את כל מה שקרה, כדי להעביר את סיפור האסון לדורות הבאים, לשם הסקת המסקנות המתאימות.

לכן אנו חשים, שאנו מבצעים תפקיד היסטורי בהוצאתו של ספר זה לאור — ספר, הממלא תפקיד בעל חשיבות ראשונית במעלה.

ובכן בגלל האפשרות של אושוויץ חדשה, שבה נכחדו 6 מיליון יהודים במשרפות השונות, זהו שליש של יהדות העולם כולה, או 90% של יהדות אירופה, ביניהם 2.5 מיליון ילדים, עלינו תמיד להשוות את מספר הקורבנות ההכרחיים למען ההגנה על המדינה היהודית מול מימדי הסבל של הגירוש ושל השואה. תארו לעצמכם את המצב האיום ששרר, כאשר הדורות הצעירים יותר של העם היהודי, גילאי 18 עד 40 היו נאלצים לבצע עבודות כפייה קשות ביותר מבלי כל אפשרות להתנגד, תוך השפלה נוראה, עד שכתוצאה מהסבל ומהתלאות כמעט ואיבדו את צלם האנוש. מלוויהם ההונגריים, מתוך רצון „להתבדר”, בקור האוקראיני של 40 מעלות מתחת לאפס, העמידו אותם עירומים תחת כיפת השמים והתיזו עליהם מים עד שהמסכנים קפאו חיים. בידורם האחר היה להכריח את המסכנים להכות אלה באלה עד לעילפון, או עד שרבים מהם נטרפה דעתם עליהם. את אלה אחר כך פשוט הרגו בכדור. היינו יכולים להמשיך עד ללא סוף, ואנו יודעים שרבים לא יהיו מוכנים להאמין, כשם שגם אנו סרבנו להאמין עד שגם אנו בעצמנו לא הפכנו לנשוא של גילויים סדיסטיים בלתי־יאומנים אלה.

אולי היה באמת חשוב, למען הדורות הבאים, לספר את הכל בפרוט־רוט, כדי שיוכלו להתייחס בפרופורציות הנכונות לסיכונים הרבים הכרוכים במילה „גלות”. אולי דבר זה היה בו כדי להגביר את הנכונות להקרבה למען המדינה היהודית העצמאית. הרי אחת המטרות העיקריות של הצגת העובדות במסגרת ספר זה, וכן מטרתו ההסטורית — הוא השגת משימה נעלה זו.

בבנין „יד ושם” חרוט על הקיר ליד הכניסה כך:

„אתה בן אדם אל דמי לך מעללי עריצים אל תשכח על שבר עם שא קינא, סיפרו זאת לבניכם, ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר, כי פשטו גדודים התהוללו, השתוללו, ואין מושיע עז ומרי איך נפלו גיבורים גיבורי רוח ואמיצי לב, הולכי על מוות הלם עד לראשם”. (יהודה ל. ביאלר).

וכן כתוב בתורה: „זכר ימות עולם, בינו שנות דר ודר”. (דברים ל״ב, פסוק ז׳).

זיכרו את התקופות הקדומות, הבינו את המסקנות הנובעות מדורות עברו. לימדו מהם! היו שונים מאבותיכם מחפשי־הדרך!

ובכן, ישמש ספר זה כמפתח להבנת תקופה עצובה וטראגית זו, אותה לעולם אסור לנו לשכוח.

נכון, לא על מגש הכסף קיבלנו בחזרה, לאחר גלות בת אלפיים שנה, את מולדתנו העתיקה — החדשה, והמלחמות עקובות הדם, שבאו בזו אחר זו, דרשו מאתנו קורבנות דמים כבדים, אך כאשר אנו מתחילים לחוש שהקורבנות הופכים להיות בלתי נסבלים, אז עלינו רק לחשוב על העבר הנורא שצוייר על־ידינו לפחות בקווים כלליים ואז נראה מיד באור אחר את הקשיים של הרגע.

במחנה המוות הגרמני בבוכנוולד ניתלו על השער ועל החומות שלטים עם הטקסט הבא, בגרמנית: „לכל אחד את המגיע לו”, וכן „לטוב או לרע, זו היא מולדתי”. אם דרשו דבר כזה מהיהודים האסירים המסכנים שהיו במעמד של עבדים, הרי מולדתנו רשאית כעת לדרוש מאתנו, מאזרחיה החופשיים של מדינת היהודים, שברצון ובהתלהבות נסכים לשאת את כל הקורבנות החומריים וכן קורבנות־של־דמים אם הדבר דרוש מבחינת האינטרסים היסודיים של קיום המדינה — גם אם התופעות השליליות השונות גורמות בקירבנו למורת־רוח מוצדקת.

ואם נצליח להגיע לידי מטרה זו ולו חלקית, אז היה כדאי להביא את הקורבנות החומריים והאחרים הרבים, שהיו כרוכים בהוצאת ספר זכרון זה.

ולבסוף, בתור סיום, הייתי רוצה לחזור על בקשתי שפורסמה כבר בספר הזכרון שיצא לאור בשפה ההונגרית:

ידוע הוא שבגיטו וורשא היו צ״ג תלמידות „בית־יעקב", אשר, בהחלטה משותפת, קיפדו את חייהן הצעירים, כאשר נודע להן, שהקלגסים הגרמניים מתכוונים להשתמש בהן ל„בידור" של הקצינים הגרמניים. קודם לכן הותירו מאחוריהן מכתב, אשר כדאי, לעניות דעתי, לצטט מילולית:

„אין אנו יודעות, אם המכתב הזה יגיע אי־פעם למישהו. אך אם הוא יגיע לידיים רחמניות... בקשתנו היא רק שתאמרו „קדיש" למען 93 נשמות זכות, חפות מכל פשע, של בנות יהודיות טהורות".

אני פונה איפוא בבקשה ליהודי נג׳ורד־גרוסוורדיין לשעבר, הפזורים בכל חלקי תבל, שבעת תפילות ה„יזכור" המקובלות שלהם בחגים, נכליל גם אותן יחד עם שמות יקירינו שנספו, אשר, בקריאת „שמע ישראל" על שפתותיהם, נפלו כקדושים בשל יהדותן, על קידוש השם, וזכותן ודאי תתרום לכך שהקב"ה ישמע תפילותינו.

צבי גרוסמן

גרוסוורדיין — אוראדאה — נאג'וואראד

שמנתה כשלשים אלף יהודים עד הגירוש בשנת 1944, היתה הקהילה היהודית השניה בגודלה בהונגריה הגדולה אחרי בודפסט. קהלה בעלת רמה תורתית ותרבותית ועתירת נכסים בכלכלה ותעשיה.

מראה כללי של העיר

ציור: יהודה רודן

Mérték 1:21.800.

OLASZI

KÜLVÁROS

UJVÁROS

VÁRALJA

VÁRAD-VELENCZE

Sebes Körös folyó

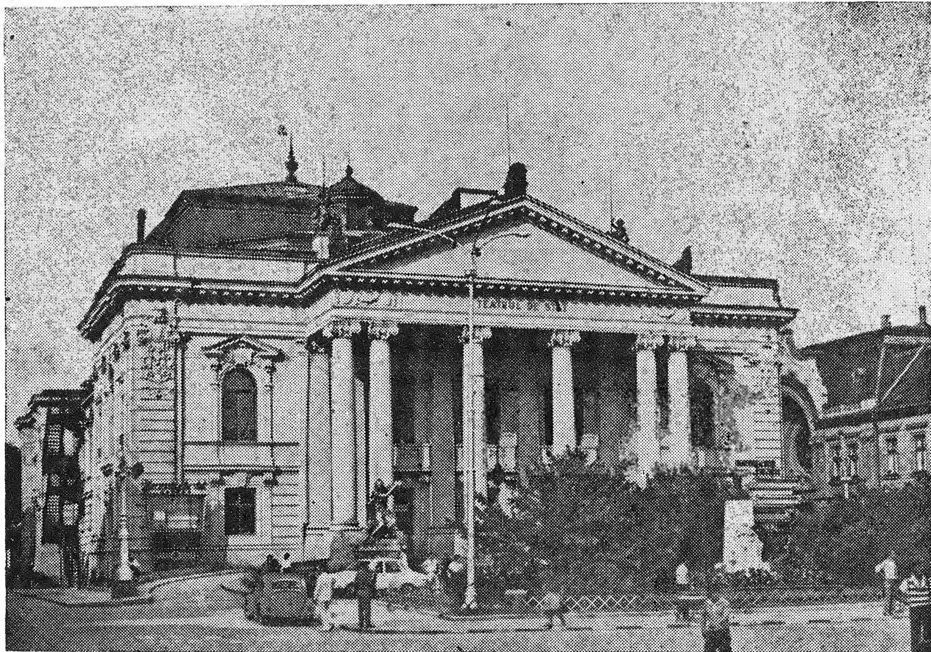
Nagy Vásártér

1. Papnevelő-intézet
2. Erzsébet leány-árvaház
3. Csendőrség
4. Honvédparancsnokság
5. Szt.-Vince intézet
6. Vasfürdő
7. Szt.-Miklós intézet
8. Pénzügyigazgatóság
9. Koldusápoló intézet
10. Biharmegyei közkórház
11. Lovas kaszárnya
12. Jogakadémia
13. Főgymnazium
14. Salamon intézet
15. Szt.-József intézet
16. Plébánia
17. Katon. kórház
18. Honvéd kaszárnya
19. Irgalmas szerzet
20. Posta
21. Orsolya szerzet
22. Széchenyi fogadó
23. Törvényszék
24. Felső leányiskola
25. Tüzér kaszárnya
26. Ev. templom
27. Katol. iskola
28. Szinkör
29. Megyeháza
30. Iskola
31. Városháza
32. Papnevelő-intézet
33. Szt.-Vince intézet
34. Polgári iskola
35. Reáliskola
36. Püspöki lak
37. Sas fogadó
38. Zion templom
39. Székesegyház
40. Zöldfa fogadó
41. Szeszgyár
42. Kórház
43. Ortod. templom
44. Ortod. iskola
45. Kapucinus szerzet
46. Tüzoltó kaszárnya
47. Diana fürdő
48. Gázgyár
49. Emilia gőzmalom
50. Gőzfürdő
51. László gőzmalom
52. Szeszgyár
53. Községi iskola
54. Felszerelés. raktár
55. Szt.-Vince intézet
56. Szeszgyár
57. Hizlaló
58. László gőzm. I. telep
59. Élesztőgyár

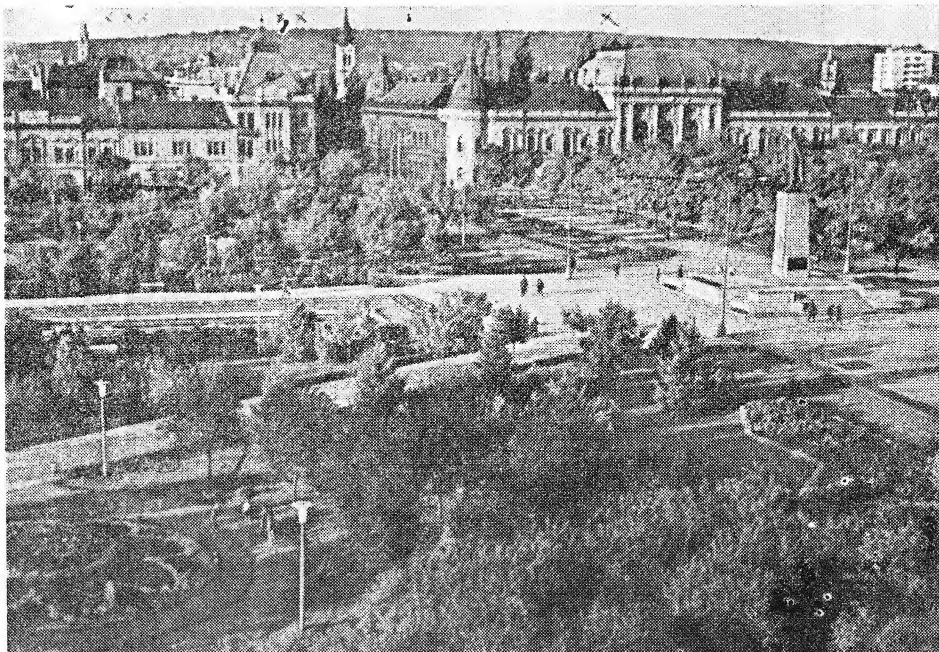
מפת העיר גרוסוורדיין

עירית גרוסוורדיין

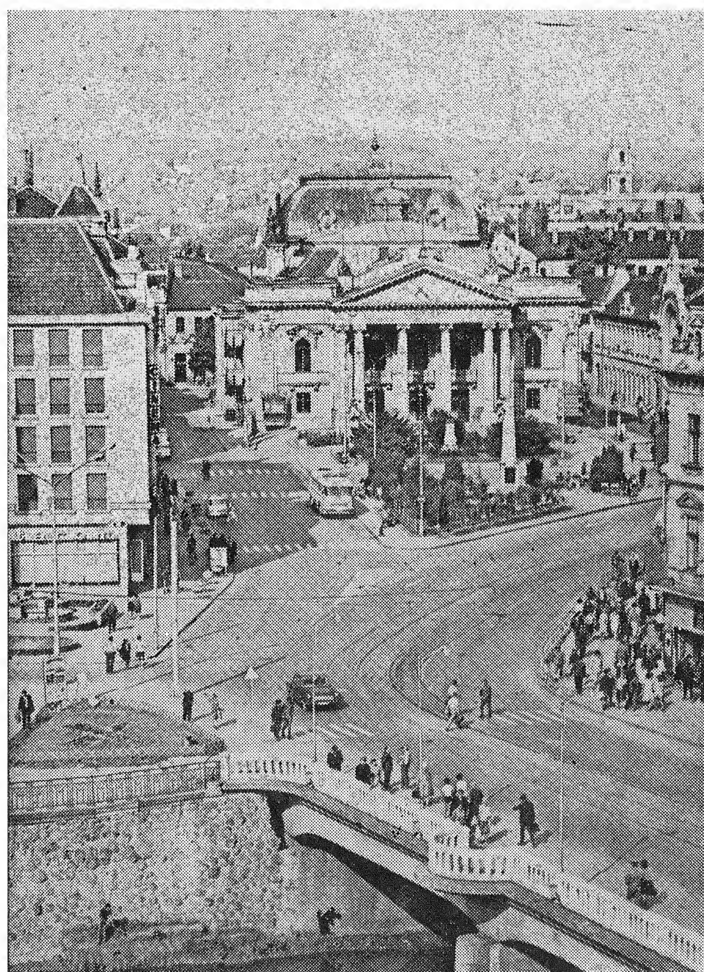
התיאטרון העירוני

ככר השוק הגדול

בנין בית המשפט

ככר „בימר"

קורות יהדות גרוסוורדיין [NAGYVARAD]
1867—1713

פרסום ספר יזכור זה משמש מטרה קדושה: להנציח את הזוועות, שעברו על דור השואה למען ידעו בנינו ובני בנינו והדורות הבאים אחריהם וילמדו לקח. כדי להשיג מטרה זאת אנחנו משתדלים לתאר נאמנה גם את ימי „תור הזהב" — שזהבו היה מזוייף — שקדמו לשואה. וזאת כדי שידעו בנינו וישכילו: השואה לא באה עלינו כשוד משבר, באופן פתאומי ובלתי צפוי מראש, אדרבא, שורשיה היו נטועים עמוק בימים שנראו טובים כל כך בעיני אבותינו וגם בעינינו בצעירותנו. ולשם המחשת חוק הברזל של ההסטוריה שלנו, לפיו אין ביטחון לישראל בגלות ואין רצף של שלווה ממושכת על אדמת ניכר — ביקשנו לסכם בקצרה את תולדות קהילתנו, פרק זמן של 250 שנה, שעברו מהראשית ועד ההשמדה, את העליות ואת הירידות בתנאי החיים שהיו מנת חלקם של אבותינו. והנעשה ליהודי גרוסוורדיין הלא הוא סימן לכל קהילות ישראל בהונגריה. בניגוד להוצאה ההונגרית של ספר יזכור זה, כאן, במהדורה העברית אנו נקצר את היריעה בהעלותנו על הנייר רק את אשר יש להם חשיבות הסטורית ולקח לגבי העתיד. מבחינה זאת שקלנו את חומר הזכרונות המרובה והססגוני ומה שנשאר הוא — התמצית שבתמצית.

הואיל ורק מעט מאוד מסמכים, תעודות ורשימות נותרו מימי בראשית של ההתישבות היהודית בעיר — דלינו רבות מהבאר שנכרתה בשקידה ובהבנה ע"י לאיוש לאקוש ארכיונאי של גינזך העיריה. איש נוצרי זה חקר במשך שנים את תולדות עדת ישראל מראשית התישבותה בגרוסוורדיין ועד תחילת המאה הנוכחית ואת החומר פירסם בספרו שיצא לאור ב־1912. כבר למקרא העמוד הראשון נתחוור לנו מה עצומה היתה ההתפתחות ומה כבירים היו השינויים שהתרחשו במצב היהודים ובמעמדם ביובל שנים שעברו מאז האמנצי־פציה ועד פירסום הספר. המחבר, איש נוצרי מכובד מקדיש את יצירתו ליהודי שסבו וכל הדורות שקדמו לסבו היו יהודים נטולי זכויות ומושפלים ע"י החברה בכלל וע"י בעלי שררה למיניהם.

והרי נוסחת ההקדשה:

ספר זה מוקדש להוד מעלתו ד"ר איגנץ בריל, יועץ החצר של הוד מלכותו, סגן יו"ר לשכת עורכי הדין בבודפשט קונסול כבוד של בריטניה, נושא תואר אביר ע"ש מיכאל הקדוש וג'ורג' הקדוש (דרגה מס. 3 של המסדרים האלה), האיש שזכה בעיטור היובל ובמדלית ההכתרה לאות הצטיינות מטעם ממלכת בריטניה. וכן לאדונים הנכבדים: אדולף מיהאלפי ולאיוש מיהאלפי עורכי דין לאות הוקרה מאת המחבר.

MIHÁLY SÁMUEL

1796 évi legelső váradi zsidó főbiró

unokáinak :

Méltoságos

DR BRÜLL IGNÁC

m. k. udvari tanácsos, angol konzul, a budapesti ügyvédi kamara h. elnökének, az angol Szt. Mihály és Szt. György rend III-ad osztálya, a britt jubileumi és a koronázási érem tulajdonosának úgy

Nagyságos

MIHELFFY ADOLF és dr MIHELFFY LAJOS

ügyvéd úraknak

igaz tisztelete jeléül ajánlja

A szerző.

נוסח ההקדשה, הסגנון המנופח שהיה נהוג בימים ההם בהונגריה בפנות איש אל נושא משרה רמה מעידים יותר מעדותם של מאה דפי היסטוריה על קפיצת הדרך שעשו היהודים בהונגריה בטפסם תוך זמן קצר מאוד בסולם המעלות מבירא עמיקתא של נישול והשפלה לאיגרא רמא של הערכה בעיני החברה.

גרוסוורדיין (שמה ההונגרי נאגי־ווארד הוסב לאורדיאה ב־1918 לאחר שנכבשה ע״י הרומנים ונשארה ברשותם) נוסדה לפני כאלף שנה. גרעין העיר כברוב ערי אירופה שימש המבצר שהוקם להגנת המרחב. במרוצת הזמן הוקף המבצר בערים וביישובים שונים שביקשו מחסה בצלו. הכפרים הסמוכים למבצר התחברו עמו וכך נתהוותה העיר. בימי המלחמות נגד הטורקים במאות ה־16—17 נשרפה גרוסוורדיין כמה פעמים ובית הגנזים לתעודות ישנות היה למאכולת אש. לכן אין לנו כל ידיעה על התישבות יהודים בעיר עד גירוש הטורקים מהונגריה, ב־1692. העיר שוחררה ע״י הגנרל הויזלר לאחר ארבע שנות מצור. ההבסבורגים, שליטי הונגריה, הושיבו רומנים ובני עמים אחרים כדי לבנות את ההריסות וליישב את העיר שנבנתה מחרבותיה.

העיר כרשות מוניציפלית אחידה היא יצירה חדשה. ב־1598 היו שתי שכונות גדולות למרגלות המבצר הלא הן אויווארוש ואולאסי, מאתיים שנה לאחר מכן נוסדו עוד שתי שכונות והן ואראליה (קאטונה־ווארוש) והכפר וולנצה. ארבעה יישובים אלה שנבנו זה ליד זה היוו רשויות נפרדות אשר מועצות עצמאיות היו להן ובראש כל אחת עמד שופט. רק בשנת 1849 התאחדו בשם „ארבע ערים מרכזיות" תחת רשות מוניציפלית אחת. שנה לאחר מכן התאחדו באופן רשמי בשם נאגי־ווארד ובגרמנית גרוסוורדיין. השמות השונים, שהזכרנו לעיל, נותרו כשמות הרובעים, כינויים בפי התושבים לזכר ימים עברו.

על יישוב יהודי בעיר אין לנו תעודות מסומנות בתאריכים שלפני 1713. רשימות מעורפלות רומזות על כך שיהודי מרגיטה, שגורשו משם ב־1680, מצאו מקלט ארעי או קבוע בגרוסוורדיין.

מה היה מספר התושבים לאחר גירוש הטורקים מהמדינה — אין לנו על מה להסתמך. בלתי אם על ניחושים ורמזים. כי אפילו מספר תושבי העיר פשט בשנת 1704 בקושי עלה על 300. התעודות והמסמכים נשרפו. בזמנו היתה העיר פשט עיר עצמאית. רק ב־30.10.1873 התאחדה עם עירית בודה ואור־בודה ואז אימצו את השם בודהפשט של היום.

ב־1578 גורשו כל היהודים מהונגריה, משתמע מכך שגם מתחום גרוסוורדיין. ואילו ב־1722 כבר שוב נמצאים ארבעה יהודים בעיר. הארכיב העירוני נוקב שניים בשמם: מאיר והרשל שפירא. היהודים היו כפופים לאוצר ולמפקדת המבצר. מלבד המסים השונים היו חייבים לשלם עבור החסות שניתנה להם חמישים פורינט לאוצר ותבלינים בשווי של שלושים פורינט למפקדה.

המפקד שנערך ב־1723 אינו מזכיר את היהודים כי באופן רשמי היו נכרים או תושבים ארעיים. המפקד שנערך ב־1725 כן מזכיר כבר שני תושבים יהודים: מרטינוס קראוס ואחד בשם א. זילברפלנץ. אבל גם השניים האלה לא האריכו ימים בעיר כי ברשימת משלמי מסים בשנים 1726—1728 לא נמצא שמו של אף יהודי אחד. ליהודים נאסר לעשות אפילו לילה אחד בעיר, מבלי לדבר על כך שנאסר עליהם לרכוש נכסי דלא ניידי, לפתוח חנות, לעבוד כמוזגים וכקצבים אפילו בשותפות עם גויים. אין תימה שבנסיבות מעין אלה היהודים הוקירו רגליהם מעיר אנטישמית כזאת.

בשנת 1742 פורסמה התקנה הראשונה שהרשתה ליהודים את הרוכלות בתחום העיר. ב־1752 הותר לדוד נוימן, כמקרה יוצא מן הכלל, להתישב בעיר כתושב קבע. ולרכוש בית מגורים. ב־1785 הוצא רשיון מטעם הקיסר יוזף השני, לפיו רשאים היהודים לעסוק ברוכלות בערים ולמכור מיני סדקית. וזאת בתנאי, שלא יפתחו חנות אלא מסבבים על הפתחים ומציעים את מרכולתם אותה נושאים אתם בצרור.

שנת 1783 היה בה משום מפנה במצב היהודים בגרוס־וורדיין. המועצה הצבאית העליונה באה לידי הכרה שהמבצר הגדול בגרוסוורדיין איבד את חשיבותו האסטרטגית מחמת התפתחות הטכניקה הצבאית. לכן, כדי להגדיל את הכנסות האוצר, הוחלט למכור את השטח העצום שהקיף את המבצר. דובר על פרצלציה בתקופת זמן הנראית לעין ועל מכירת מגרשים גם ליהודים. עד פירסום ההחלטה הזאת היה מצב היהודים בכי רע. גזרות שונות ומשונות הצרו את צעדיהם במסחר. לא יכלו לפתוח חנויות, להשיג מגרשים, לבנות בתים ואפילו הרוכלות או השתתפותם בירידים היו טעונים אישור מטעם השלטונות המקומיים. מעתה הותר להם לבקש רשות מהעיריה להקים דוכנים ולא רק בירידים אלא בימי השוק השבועיים. וכל זה עבור אגרה שנתית של שלושה פורינטים. אבל גם סידור זה לא היה בו משום פיתרון משביע רצון. הסוחרים הנוצריים ירדו לחייהם בראותם בעין רעה את הצלחת מתחריהם היהודיים. לעג וקלס, עלבונות ולא פעם פגיעות גופניות היו מנת חלקם של הסוחרים והרוכלים היהודיים. מעתה כשהותר להם לקנות מגרשים בחלקה הגדולה שנמכרה ע״י השלטונות הצבאיים למרגלות המבצר — רווח לעדת ישראל. בשכונה ההיא (קאטונה־ווארוש) התפתח יישוב יהודי משגשג.

בשנת 1784 נאסר ליהודים באופן רשמי ע״י השלטונות המקומיים של גרוסוורדיין ושל אולסי לעסוק במסחר או ברוכלות בתחום שתי השכונות הגדולות ההן. היחסים התחדדו בין הנוצרים והיהודים אם כי האחרונים השתדלו ביותר לקיים את כל החוקים והגזרות, לחיות ולנהוג בצנעה כדי לא לתת עילה ואמתלה להתנפלויות מטעם שכניהם הנוצריים. הוכחה לכך העובדה שבמשך שמונים שנה, משנת 1722 ועד 1800 רק בשש פעמים נענשו יהודים על עבירות:

איגנץ נוס השתכר ופתח בקטטה במקום ציבורי. נקנס בשבעה פורינטים.

אליעזר הרשל גנב דג. הדג הגנוב ניתלה על צווארו וכך הועמד ליד קלונס הקלון בשוק העיר.

רוזה רוביטשק נכנסה לשיחה עם חייל, דבר שנחשב

לעבירה חמורה בימים ההם. היא נידונה ל־25 מלקות.

פיליפ פליקס הושלך לכלא, בגלל עבירה שלא פורטה סיבה, הקהילה התערבה והוא שוחרר בערבות לימי החגים.

יוסף נוימן נאסר לפי תלונת הבעלים אצלם עבד.

המקרה השישי היה פרשת נוכלות. יהודי אחד הצהיר על פשיטת רגל כוזבת.

ברוב המקרים השלטונות היהודיים היו שטיפלו בעבריינים ודנו אותם בכל חומרת הדין. העונשים היו: גירוש לזמן מסויים מן העיר, החרמה מחיי הקהילה, אבל קראנו גם על הלקאה ועל מאסר לתקופה קצרה.

היהודים, כפי שהזכרנו, הצטיינו בשמירה קפדנית על החוק. התנהגותם ללא דופי נבעה הן מקיום תורתנו הקדושה והן מהתקווה שיושרם וקיום התחייבויותיהם יקרבו אליהם את לב השלטונות ויפיגו את שנאת שכניהם, בעלי דעות קדומות כלפיהם. ב־1812 תרמו מרצונם הטוב סכום נכבד לשיפוץ בנין העיריה. אכן הנהלת העיר הודתה על כך בכתב בנימה חמימה. ולמרות מקרי נדיבות וסובלנות כאלה היחס אל היהודים היה קשוח אם לא עוין. עלבונות הוטחו כלפיהם, פגיעות גופניות היו מעשי יום יום ואנשי האגרוף לא הובאו לדין. ב־1806 פנתה העיריה לממשלה, לאסור על היהודים את התישבותם בעיר. המעטים, היושבים בקרבנו גורמים נזק לאזרחים — כתוב בפניה — לא קשה לשער מה עלול לקרות אם יתרבו. בכתב בקשה זה מבקשים לתת תוקף לגזרה שהוצאה ב־4 בספטמבר 1759 ע״י הקיסרית מריה טרזיה לפיה אסור ליהודים לסחור בתחום העיר. הקיסרית, כידוע, היתה צוררת ישראל מטעמים דתיים ואישרה את כל הפניות שהופנו אליה מטעם השלטונות המקומיים בדבר הצרת צעדי היהודים. גם חוק הסובלנות שהוצא ע״י יוזף השני, עבורו שילמו היהודים טבין ותקילין, לא הגן עליהם בפני שרירות לבם של השלטונות המוניציפליים. נאסר עליהם לעקור מתחום רשות לתחום רשות אחרת ללא רשיון כפי שרשיון מיוחד היה דרוש לסחור במוצרים מסויימים.

מס הסובלנות שנגבה ללא רחם גרם להתרוששות רבים מבני הקהילה. שופט היהודים היה אחראי אישית לגביה במועד שנקבע. באחד המסמכים מדובר על מקרהו של גובה מסים יהודי בשם מיקלוש קייזר. הוא לא היה מסוגל לגבות 130 פורינט מס סובלנות. הממונה על החוק בנפה עיקל שתי טונות של מלח ממחסנו של היהודי וציווה למכרו במכירה פומבית חלף החוב שחב לאוצר.

מלבד הנטל הכספי הכבד העיק עליהם יחס הבוז של הבריות, ההפליה וההשפלות למיניהן. ב־1797 למשל נאסר על יהודי גרוסוורדיין לקנות בתים, למכור יין כשר לנוצרים, לחכור אדמות ועוד, אבל מסים עירוניים כן הוטלו עליהם כעל שאר אזרחי העיר. חובות האזרח חלו עליהם על אף היותם משוללי זכויות. השלטונות היו אמנים בהמצאת מיסים למיניהם. אגרה הוטלה על החנויות, על האיטליז ואפילו על אחזקת בית כנסת. זה היה המצב עד שנת 1848. היהודים התמרמרו בינם לבין עצמם, לעתים הביעו בהכנעה את כאבם על היחס העוין אליהם, על שרירות לבם של השלטונות, אבל, בדרך כלל, נשאו בעול בדומיה. כי כזה היה המצב בכל רחבי המדינה ואפשר להוסיף — באירופה כולה. ועלינו להעיר שלסבלנותם היתה סיבה מבוססת. רוחות חדשות נשבו באירופה לאחר המהפכה הצרפתית הגדולה. ועל אף הנסיגה בקיצה שבאה לאחר מיגורו של נפוליון הנאור — הקיץ הקץ לדיכוי האכזרי של ימי הביניים. רדיפות ממש וגזרות קשות מנשוא לא הילכו עוד אימים על היהודים. ביטחון החיים וביטחון הרכוש היו מעוגנים בחוק. ובעיית שויון הזכויות לא ירדה עוד מעל סדר יומם של מוסדות השלטון בכל הארצות. אבותינו החזיקו מעמד בזמנים קשים יותר מאלה של ימי המאה ה־19. כי אמונתם היתה איתנה, שהקב״ה יצילם מכל צרה ומצוקה וגאולתם — אף כי בוששת לבא — תבוא.

בשכונת אולסי היה יישוב יהודי קטן בראשית המאה ה־18. ברשימת המפקד שנעשה בשנת 1727 אנו נתקלים בשמות של יהודים, אברהם היהודי, הרשל היהודי, סוד היהודי, מרקוס היהודי ועוד. הללו כמעט כולם עסקו ברוכלות ושלמו מס סובלנות, כלומר שלושים פורינט לשנה.

במיפקד שנעשה במחוז ביהר לא נזכרים יותר מעשרים שמות של בתי אב יהודיים. הללו, כמעט כולם, היו מהגרים שבאו מצ׳כיה וממורביה. כי לפי גזרת הקיסר קרל השישי (משנת 1726) רק בן אחד ממשפחה היה רשאי להתחתן (פן ירבו!) בתנאים כאלה רבים נאלצו ליטול מקל נדודים ולהגר לארצות בהן לא נחקקו גזרות אכזריות כאלה, רובם התיישבו על אדמות האצילים ושילמו להם מס נכבד מאוד על זכות ישיבתם באחוזות הפאודליות.

כפרט מעניין אנו מזכירים, שלמרות שהיהודים היו אדוקים באמונתם ודבקים בתורתם — שלושה מהם התנצרו בימים ההם.

שכונת ווראליה של גרוסוורדיין היתה עצמאית כעיר בפני עצמה עד שנת 1849. השכונה נוסדה ע״י יהודים. הרשימות מהימים ההם מזכירות את שמות המייסדים: יעקב ווינברגר, מרקוס הירשלי, איז׳ק הלד, האינל אליאס, ישראל גרוס, מיכאל שמואל, יעקב פוליצר, משה גרוס ומרטין נאגי. ייסוד השכונה נתאפשר בזכות יחסם הליברלי של מפקדי המבצר. הללו, נציגי השלטון בווינה לא ראו ביהודים מתחרים קשים כאזרחי העיר הנוצרים, אלא — מקור הכנסה. לכן כאשר הגנרל זלצר ציווה להרוס את הבתים שנבנו מתחת לחומות והפריעו לתצפית הזקיפים בעמדותיהם — הורשו היהודים להקים שם דוכנים ארעיים. יותר מאוחר, כאשר חשיבותו של המבצר כנקודה איסטרטגית בטלה — נמכרו המגרשים ורבים מהיהודים בנו שם את בתיהם. סיבה נוספת ליחסה הסובלני של המפקדה אל היהודים היתה נעוצה

בעובדה, שבשעה שהאוכלוסיה של גרוסוורדיין לא דיברה גרמנית, שפת הקצינים במקום — היהודים כן דיברו גרמנית, דבר שהקל על המגע ביניהם ובין החיילים. וכשם שיהודי החצר בוינה היו ספקי הצבא של ההבסבורגים — ידועים קשריו הטובים של הבנקאי שמואל אופנהיימר עם המצביאים הנסיך אוגן מבית סאבויה והרוזן לאיוש מבאדן — כן היו יהודי ווארליה ספקי הצרכים של חיל המצב בגרוסוורדיין.

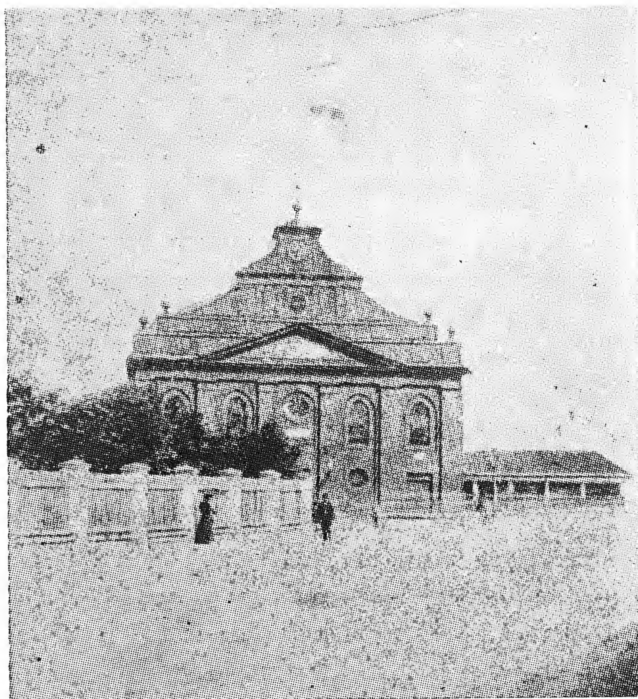
בימים ההם עדיין היה בתוקף האיסור ליהודי לעשות אפילו לילה אחד בשכונות אולסי וגרוסוורדיין. לכן השתדלו היהודים לקנות מגרשים בווארליה. רק ב־1757 קיבל יהודי

בית הכנסת העתיק שבגרוסוורדיין
(בית הכנסת „הקטן" ברחוב קולוז/וואר)

בשם דוד נוימן רשות מהעיריה לקנות בית במרכז העיר. אזרחי העיר הנוצרים עינם היתה צרה ביהודים שהקימו דוכנים בווארליה ועסקו במסחר. בראותם כי לא יוכלו להשפיע על המפקדה פנו ישר לוינה, אל מזכירות הממשלה שתאסור על „היהודים המשוטטים" להתישב בווארליה יישוב קבע ולעסוק במסחר. המזכירות שדאגה בראש וראשונה להכנסותיה היא, דחתה את בקשת העיריה ואישרה את החלטת מפקדת המבצר. יתרה מזו: היא שיחררה את היהודים מתשלום מסי העיריה. כתוצאה מהחלטה נאורה זאת רבים מיהודי גרוסוורדיין, אולסי והכפר וולנצה עברו לגור לווארא־ליה, כי שם יכלו לחיות בשלום ובשלוה תחת שלטון המינהל

הצבאי. אחדים מבין מפקדי המבצר עשו לפנים משורת הדין כדי להבטיח את זכויות היהודים ולהגן על האינטרסים שלהם. למשל הברון לובטיץ, סגן אלוף ומפקד המרחב איים על האזרחים בהתערבות צבאית אם ינסו למנוע מהיהודים להשתתף בימי השוק השבועיים. זה קרה ב־1740. כארבעים שנה לאחר מכן נאסר מטעם „החלונות הגבוהים" למכור את החלקות המפורצלות ליהודים. אלוף משנה רוט, שהיה מפקד המרחב בימים ההם עירער על ההחלטה הזאת בפני המפקדה הארצית בפרסבורג והשכיל לבטל את הגזרה. לאחר מכן כבר לא היתה כל סיבה שתמנע את היהודים מלרכוש מגרשים בווארליה. אגב מפקד רוט זה הרשה ליהודי השכונה להתארגן, לחיות חיי דת תקינים ללא הפרעה ושחררם מתשלום מסים לעיריה. הוא עודד את הקהילה לבחור בשופט לדון בעניני עבריינים. בימיו הותר לשופט יהודי לדון עבריין אפילו למאסר. כך קרה שב־1784 נידון אחד בשם יעקב פוליצר לשמונה ימי מאסר והפסקת חברותו בקהילה ובחברה קדישא על הנזק שגרם לנוצרי אחד ברמיה. בזכות המפקד רוט

בית הכנסת הגדול החרדי ברחוב קולוז/וואר

רכשו 26 יהודים מגרש ובנו בית בווארליה תוך 11 שנה — מעידה על כך רשימה משנת 1797. אחדים מאלה שינו את שמם לשם הונגרי. כידוע הקיסר יוזף השני חייב את היהודים לסגל לעצמם גם שם משפחה, דוגמת עמי אירופה. כמעט כל היהודים קנו לעצמם שם גרמני. אבל אחדים בגרוסוורדיין,

כדי להפגין את הזדהותם עם האומה בתוכה ישבו — ביקשו לעצמם שם משפחה הונגרי.

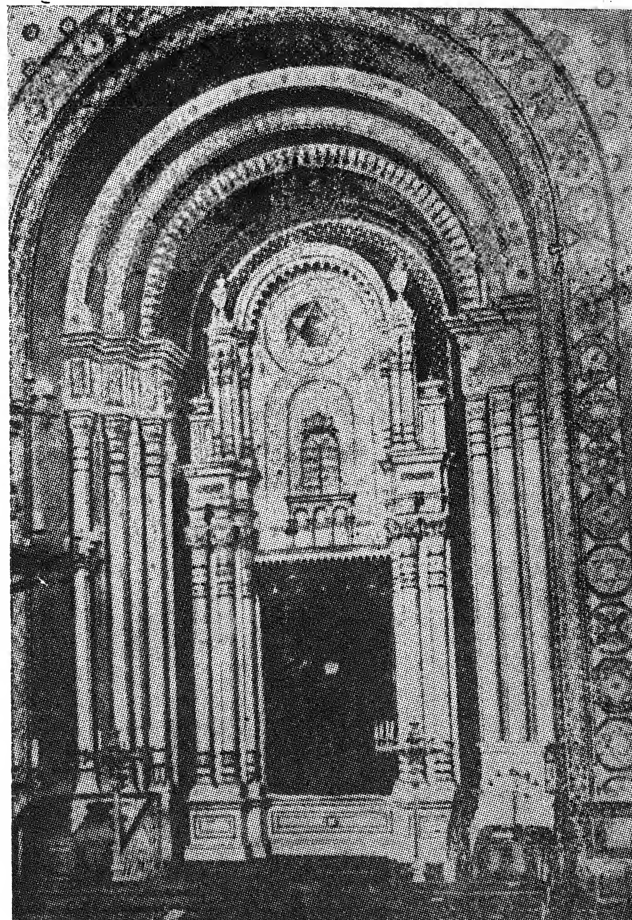
ייסוד שכונת ווארליה, או כפי שכונתה בגלל קירבתה הגיאוגרפית למחנה הצבאי שהתנוסס מעל הבתים במבצר, קאטונה-ווארוש (עיר החיילים) — מזכיר לנו את היווצרות הגטאות ורחובות היהודים בערי אירופה. כידוע היו חיי היהודים בימי הביניים הפקר. כל שליט, כל רשות מוניציפלית יכלו לחרוץ את גורלם בהבל פיהם ולגרשם מתחום ממלכתם או משטח שיפוטם, אפילו מתוך עיקשות בלתי סבירה. ואם בכל זאת ניתנה ליהודים רשות להשתקע באיזה מקום אזי השתדלו לדור בשכונה אחת, קרובים זה לזה. עשו זאת בבקשם ביטחון יתר ומשום שאיפה תת-הכרתית של „שבת אחים גם יחד.” והואיל ובגרוסוורדיין ובשכונת אולסי לא זו בלבד שנאסר עליהם להשתקע אלא אפילו ללון לילה אחד בלבד בקרב הנוצרים — רבים מצאו מקלט בווארליה שהיתה שכונה יהודית מובהקת. רק בראשית המאה העשרים החלו גם נוצרים לגור בשכונה ההיא.

יהודי ווארליה ניצלו את הרשות שניתנה להם ע״י לשכת הקיסר ובנו לעצמם בית תפילה. זה היה ביה״כ הראשון בעיר, אם כי בתודעת הציבור נשתרשה הדעה שזה אשר נבנה ברחוב קולוז׳וואר בשנת 1813 היה הראשון. אגב „בית הכנסת הקטן” כפי שכונה בפי האנשים שימש במשך עשרות בשנים אכסניה לישיבה שנוהלה תחילה ע״י הרב משה הרש פוקס ואחר כך ע״י חתנו הרב יעקב שלום קליין. לאחר שהרב קליין נבחר לרבה של הלמי — נמסר „בית הכנסת הקטן” הזה להברת „חינוך נערים” ושתי כיתות שוכנו בו. זמן מה לאחר מכן נבנה ברחוב קולוז׳וואר בית כנסת נוסף, גדול מקודמו שכונה בפי העם ביה״כ הגדול. בנינו של זה

בית הכנסת הגדול האורטודוקסי ברחוב הרב פוקס מור

הורחב ושופץ ב־1895. מבקריו, כמעט כולם, מקרב תושבי קאטונה־ווארוש גויים. לאחר השיחרור, בשנת 1945 לדאבוננו, לא היו עוד מבקרים בו כי כמעט כל קהל המתפללים הושמדה בשואה. הנהלת הקהילה לא ראתה טעם להחזיק במבנה הריק והחליטה לפרקו.

פנים בית הכנסת האורטודוקסי

המקווה הראשון נבנה ב־1859 בשכונת וולנצה. ב־1866 הקהילה כבר העסיקה רב, ארבעה שוחטים, ששה מורים, מזכיר או שניים לניהול האדמינסטרציה. מקהלת ילדים הנעימה זמר בבית הכנסת. ב־1891 הוקם בית הכנסת המפואר גדול המימדים במרכז העיר. בשנת 1898 הוקם מקווה שני במרכז העיר מלבד זה אשר שימש את תושבי שכונת קאטונה־ווארוש.

ברם נחזור למאה ה־18 ונראה איך ובאלו תוצאות התנהל המאבק בין אזרחי העיר הנוצריים שביקשו למנוע את התישבות היהודים בשכונתם ובין קומץ בני הברית שנאחזו בצפורניהם בכל זיז של השפעה, של חוקים, אינטרסים ורצון טוב כדי להחזיק מעמד וכדי להרחיב את תחום פרנסתם המצומצם. כבר הזכרנו לעיל שעדת ישראל הקטנה בעיר מצאה אפוטרופסים בעלי רצון טוב בין מפקדי הצבא במבצר. האזרחים התקוממו נגד זה ומדי פעם הריצו פניות אל השלטונות האזרחיים בוינה ובהן תלונות קשות על מפקדי הצבא ועל בני חסותם של אלה, היהודים. באחד התזכירים אנחנו מוצאים את השורות הבאות:

„מפקד המבצר בגרוסוורדיין עומד לימין היהודים הנודדים ובכוח צבאי מאבטח את השתתפותם בימי השוק השבועיים. ואילו הם השתלטו על המסחר, מפקיעים את השערים או מורידים את המחירים ככל העולה על לבם, הקצבים הנוצריים אינם יכולים לקנות בקר לבעלי האחוזות או ללקוחות שלהם כי היהודים מקדימים אותם. מספרם הולך וגדל מיום ליום, כי הרי הצבא עומד לימינם, מוכנים לשלם כל מחיר כי הרי פטורים הם ממסי העיריה. בחוצפתם כי רבה בחרו להם שופט המכריע בענייניהם. התפשטותם אינה יודעת גבול. את דוכניהם העמידו ממש ליד גינת הירק של מפקד המבצר. בקשתנו שהמועצה הצבאית העליונה תנזוף במפקד" — כתוב בפניה. ועל היהודים נאמר „אנשים חסרי בינה המה, בדומה לשוטים ולבהמות. כתבי הקודש מצווים על הנוצרים לשנוא את הגזע הזה".

ברם ימי הביניים חלפו עברו, ולא יחזרו אלא בימי הנאצים, במאה העשרים. ליהודים עוזרים, תומכים בכל מקום. השלטון המרכזי עצמו מנסה להיטיב את מצבם. אלוף משנה רוט מפעיל את כל השפעתו כדי להשיג אישור למכירת מגרשים ליהודים. גם החוק מתיחס אל היהודי כיצור הנברא בצלם, כתושב המדינה שאין להתעלל בו מבלי לשאת באחריות. ב־1798 קרה שאחד בשם יעקב וויס הגיש תלונה נגד נוצרי המטריד אותו, מעליב אותו ומתעלל בו ללא כל סיבה סבירה. הנאשם נידון ל־18 מלקות.

ב־1796 שוב פנתה העיריה אל השלטונות הממלכתיים לקצץ את זכויות היהודים. „ייאסר עליהם לרכוש נכסי דלא ניידי, למכור משקאות חריפים ללקוחות נוצריים, יצומצמו סמכויות השופט היהודי למריבות אשר בין בני עדתם בלבד". הנימוקים האמיתיים אינם מופיעים בתזכירים. במקומם מועלות הטענות המעוגנות באמונה התפלה ובדעות הקדומות ובכזבים של ימי הבינים כגון: „עם הארץ אינו רוצה בהם וסובל מפעולותיהם העסקיות" או „הספריות מלאות בספרים עבי כרס בהם רשומים עוונותיהם של היהודים. כי בכל מקום שידם השיגה ירדו לחיי הנוצרים. ידוע שחוטפים הם ילדים נוצריים ומקיזים את דמם לצרכי הפולחן הדתי הנהוג אצלם...

הריב נמשך שמונה שנים. לבסוף יצא פסק הדין מטעם השלטונות העליונים של המדינה. פסק דין זה מחזק את ידי היהודים, מחזק את זכויותיהם שרכשו בזמן האחרון, מאשר את השלטון הפנימי של העדה בשכונת ווראליה שנוסדה

על ידה ומחזק את ידי השופט היהודי בתחום המשפטי שנקבע לו מקודם. ברם הואיל ובמאה ה־19 המדינה מפקיעה לעצמה את הסמכויות שהיו עד אז בידי מוסדות לא־ממלכתיים — ב־1815 הועברו גם סמכויות השופט היהודי אל בית המשפט האזרחי.

אכן בראשית המאה ה־18 השתפר ללא היכר מעמדם של היהודים. השלטונות עושים רבות כדי להגן עליהם מפני יחסה העוין והתוקפני של האוכלוסיה הנוצרית ובעיקר מפני אזרחי הערים הרואים ביהודי מתחרה מסוכן, אחד מצווי הממשלה מחייב את הכמורה להאיר את עיני ההמונים בדבר עלילת הדם. על אנשי הכנסיה לשכנע את הציבור שהעלילה בשקר ובכזב יסודה. ואילו צו אחר הורה לשלטונות המקומיים לבדוק את המידות ואת המשקלות של הסוחרים היהודיים בטרם יגשו למוד ולשקול בהם.

נשתמרה בידינו רשימת השופטים היהודיים של ווראליה. ב־1788 כיהן במישרת שופט שמואל ברודי. ב־1796 ירש אותו שמואל מיכאל. יוסף שטיין נבחר ב־1804. אחריו נבחרו מרטין נאגי ואברהם שאויר. ב־1817 נבחר משה גרוס, אחריו עמדו בראש העדה אברהם קין ומיכאל פרקש.

התפתחות העדה בווראליה

במיפקד שנערך ב־1835 רשומים שמותיהם של למעלה ממאה בתי אב יהודיים במקום ה־26 שהיו במיפקד הקודם. 55 הם בעלי קנין של מגרשים ובתים ועוד 52 משפחות יושבות בשכונה בשכירות. יש בין בעלי הקנין הקרקעי שרכשו להם כרמים בגבול העיר. מצבם החומרי הולך ומשתפר במקום הרוכלים העלובים בנו להם בתים ופתחו חנויות. היו כאלה שביתם נראה כארמון. באמצע המאה הקודמת כבר מצויים ביניהם מספר חרשתנים וסיטונאים. ב־1850 נמצאים כבר חמישים יהודים ברשימת משלמי המסים העשירים ביותר. שופט היהודים נשאר כתואר, אבל לאחר מלחמת השיחרור של הונגריה (1848—1849) אוחדו השכונות, איבדו עצמאותן וסמכויות השופט כולן עברו לידי בתי דין ממלכתיים.

יהודי גרוסוורדיין בימי מלחמת השיחרור של הונגריה

ראש ממשלת הונגריה הראשון, הרוזן לאיוש באטיאני פנה ב־21 באפריל 1848 בקריאה אל ועדת ההגנה של מחוז ביהאר ובה דרש להקים ולארגן מיליציה מקומית. מיליציה זאת היתה למעשה צבא, אלא שחבריה גוייסו מבין המתנדבים. תושבי גרוסוורדיין נענו בהתלהבות לקריאה ומאות התגייסו לצבא העממי. מבין היהודים התגייסו 18 צעירים ליטול חלק בהגנת המולדת. המבוגרים שלא התגייסו קיבלו על עצמם לספק לחם ובשר לצבא שחנה בעיר וכן לדאוג לצרכי החיילים במשקאות חריפים, וכל זה חינם אין כסף. אגב, נדיבות ליבם זאת עלתה להם ביוקר כי לאחר דיכוי מלחמת השיחרור נענשו קשות ע״י המנצחים, כלומר ע״י הקיסרות האוסטרית. ד״ר אלברט גרוס נתמנה רופא ראשי באחד הגדודים וזכה במספר עיטורים בגלל שירותו המצויין. לאחר המלחמה נתמנה לרופא עירוני של גרוסוורדיין. התנדבות היהודים לא נצטמצמה באספקת מצרכים לצבא. הממשלה נאבקה בבעיות כספיות קשות מאוד. היה צורך לקנות נשק, תחמושת, מדים ולדאוג למשכורות הפקידים. ממשלת הונגריה פנתה אל הציבור והוא נענה ברצון. היהודים שכחו את האפליות, העלבונות, הפגיעות, המזימות מהם סבלו מצד האוכלוסיה הנוצרית ולמרות שעדיין לא נחקק ע״י הפרלמנט חוק לשוויון זכויותיהם — גילו מסירות ורוחב לב בלתי רגילים בנשיאת העול הפיננסי של מלחמת השיחרור. ראשונה שהרימה תרומה נכבדה היתה צציליה שטיין היא תרמה 130 פורינט שהיה אז סכום נכבד מאוד. אגב, היא נישאה לאציל הונגרי נוצרי, לברון אישטוואן ראדויביץ. המשפחה התבוללה לגמרי בתוך האצולה ההונגרית. בתה של צציליה, ברטה נישאה לפטר סונוגי, סגן מושל המחוז ואילו מרתה, בתה הקטנה התחתנה עם האלוף הברון בילא שנברגר. אגב, משפחת שטיין היתה ביחסי משפחה קרובים עם בית אינצה הידוע בגרוסוורדיין.

ב־1 בספטמבר 1848 נאלצה הממשלה להכריז על גיוס כללי. רבים מבין היהודים התייצבו, אפילו כאלה שלא חלה עליהם חובת הגיוס. פשטה השמועה שרבה הראשי של פרס־בורג, הגאון כתב סופר פקד על בחורי ישיבתו המבוגרים להתיצב מרצונם הטוב כי אי היענותם לקריאת הממשלה היתה עושה רושם רע מאוד על האוכלוסיה.

בין המתיצבים של יהודי גרוסוורדיין היה מרטין דיאושי מזכירו של לאיוש קושוט, מושל הונגריה. הוא שירת בצבא עד דיכוי ההתקוממות ואחרי כניעת הצבא ההונגרי באוגוסט 1849 — היגר ללונדון. הוא היה קרוב משפחה ללאיוש דיאושי, שהיה בזמנו מהנדיבים הגדולים בעיר.

מאוחר יותר, כאשר הממשלה ההונגרית המהפכנית תיכננה הקמת בית חרושת לתותחים וביקשה את השתתפות הציבור בהוצאות — תרמו היהודים ביד רחבה כסף וכן מתכות לקנים של התותחים. בהקמת ביה״ח בפיץ־סנט־מרטין השתתפו בפועל גוטליב האס, ליפוט בריל, י. ווינברגר, יאנוש זוננפלד, איגנץ פרנקל. בין המתנדבים לצבא מצאנו את השמות הבאים של יהודי גרוסוורדיין: יוסף קליין, עמנואל האס, קרל קולינר, יאנוש מילר, יונה קליין, ליאופולד קרימר, פיליפ וויס, מרטין פור, מוריס וויס, שמעון רוזנברג, מוריס לנג, איגנץ שטייר, ישראל מאנו ועוד.

הואיל והיהודים השתתפו בפועל בקרבנות חמריים ובשרותם הצבאי המסור במלחמת השיחרור — היו הם הראשונים ששילמו על התלהבותם הפטריוטית. כאשר כבש הצבא הרוסי את העיר — הצאר ניקולאי ה־1 היה בעל בריתם של האוסטרים — הוטל קנס כספי גדול על הקהילה. גם העיריה, ההנהלה ההונגרית של העיר שהכריזה בימי המלחמה שהיהודים וההונגרים אחים הם — גם היא הטילה על היהודים את תשלום הקנס, שהוטל עליה מטעם הצבא הרוסי. הקהילה נשאה בעול במקום העיר ועליה היה להעלות את הכמות העצומה של מצרכים, לחם, בשר ומשקאות חריפים לצרכי חיל הכיבוש. נזק עצום נגרם ליהודים גם בכך שהרוסים שילמו בשטרי כסף הונגריים של קושוט עבור המצרכים שקנו במזומנים. ולא עבר זמן רב ושטרי נייר אלה הוצאו מכלל שימוש והועלו על מוקד ותמורתם לא ניתנה אף אגורה. רבים־רבים ירדו מנכסיהם בגלל הגזרה הזאת.

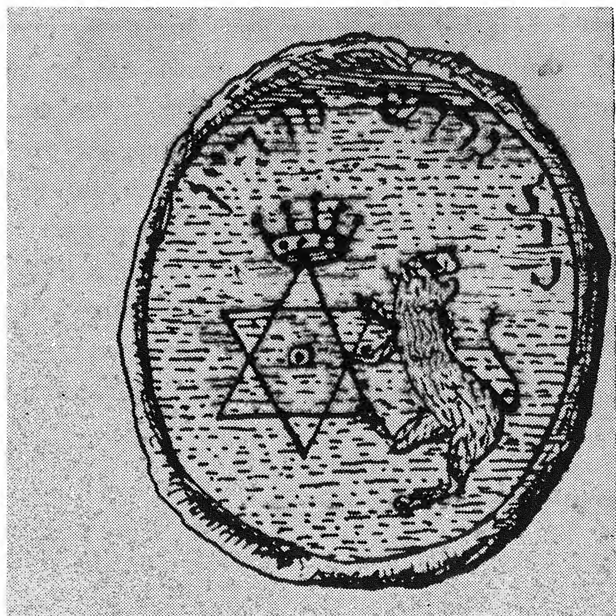
נזק רב נגרם ליהודים ע״י הצבא הרוסי, אבל סכנה עוד יותר גדולה איימה עליהם מהמתים. אבידות הרוסים במלחמה היו גדולות. גם בגיזרה הקטנטנה שליד גרוסוורדיין נפלו יום יום 10—20 חללים. הרוסים קברו את חלליהם בבית הקברות הצבאי ליד חומות המבצר. הטמנת הגופות נעשתה בצורה כה שטחית, שכבה כה דקה של אדמה כיסתה את הגופות עד כי עלתה צחנת הגופות הרקובות וסכנת חולירע איימה על העיר. הואיל ושכונת היהודים היתה הקרובה ביותר לבית הקברות — שלושה יהודים אברהם גרינוולד, יעקב גסנר ויצחק נוימן כתבו פניה אל מפקדת הצבא הרוסי וביקשו ממנה לעשות למען מניעת התפרצות המגיפה.

כמעט מיד לאחר דיכוי מלחמת השיחרור הוציא פרנץ יוזף, קיסר אוסטריה ומלך הונגריה צו בדבר שוויון האזרחים ברוב תחומי החיים: „כל אזרחי המדינה, ללא הבדל דת ולאום ייהנו להבא מחסות השלטון. פקידי הממשלה חייבים לקבל את תלונות הציבור, תהיינה התלונות כתובות בכל שפה שהיא מהשפות המדוברות בממלכה, ולטפל בהן באמונה״. תאריך הצו: 1.9.1849.

יש לציין שממשלת קושוט, כלומר ממשלת הונגריה המהפכנית הגישה הצעת חוק בדבר שוויון זכויות היהודים, והפרלמנט ההונגרי אישר את ההצעה ב־28 ביולי 1849. אמנם חוק זה בוטל אבל למעשה שויון הזכויות היה בתוקף מאז התאריך הנ״ל.

החיים הקהילתיים בגרוסוורדיין

בגינזך של עירית גרוסוורדיין, במסמכים הנוגעים ליהודים אין כל רמז לכך, האם בפרק הזמן אשר בין 1722—1786 היתה כבר קהילה מאורגנת בעיר או לא, האם הועסק ע״י המנין רב או שוחט או עדיין לא. דבר אחד נתחוור מהמסמכים המועטים שבשנת 1780 כבר היה רב למנין הקטן ואילו עשר שנים לאחר מכן, ב־1790 חובר התקנון הראשון של הקהילה. בתקנון נקבעו בפרוטרוט זכויות החברים וחובותיהם כלפי הציבור המאורגן. בימים ההם אחד בשם יוסף מגדל היה ראש הקהל. הפרוטוקולים נרשמו בעברית. ב־1810 עברו ליידיש ויותר מאוחר להונגרית. ב־1835 היתה כבר וואראליה קהילה

חותמת הקהילה החרדית בגרוסוורדיין משנת 1775

כה חזקה וחשובה שסמכות הנהלתה וריבונותה היתה פרושה על כל יהודי, כפרט כמנין, בכל רחבי איזור ביהאר. ההנהלה גבתה את מס הסובלנות עד 1850. בשנה ההיא קיצצו בצורה דרסטית את האוטונומיה של הקהילה. ההנהלה נתמנתה ע״י ראש העיר ולא נבחרה כמקודם על ידי בעלי הבתים. גם בעניינים אדמיניסטרטיביים נאלצה ההנהלה לפנות אל השלטונות המקומיים. לעומת זאת בעניינים שבחיי הדת הרבנות של גרוסוורדיין היתה הפוסקת הבלעדית. בשנה ההיא קרה, שהרב אהרון לנדסברג פנה אל מושל המחוז בתלונה על קהילת שארקד. סיבת התלונה היא שקהילת־הבת ההיא בחרה לה רב מבלי לבקש מקודם רשות ממנו, רבה של גרוסוורדיין, שהוא מיצג את הסמכות הדתית העליונה במחוז לפי החוק והנוהג. וגם בעניינים אחרים, כגון רישום התושבים, שכירת שוחטים נהגה הקהילה הנ״ל כאילו היתה עצמאית, בלתי תלויה, אוטונומית. מושל המחוז דחה את פניית הרב ומאז נצטמצמה סמכות הרב וההנהלה לקהילת גרוסוורדיין בלבד. אחרי דיכוי המרד ההונגרי צומצמו סמכויות הקהילה עצמה כפי שהזכרנו לעיל. לבל פרנקל כממונה ע״י השלטונות

האזרחיים ניהל את ענייני הקהילה. שני סגנים סייעו בידו: יצחק מיכאל שטטר, ושמעון שטרן. חבר הנהלה היה ד"ר פרדיריך גרוס, רופא העיניים המפורסם.

בשנת 1852 חוייבו הקהילות לנהל ספר רישום תושבים על השינויים בקרב בני עדתן. באותו זמן נאסר המנהג, שקטינים מתחתנים ללא הסכמת הוריהם. בספר רישום התושבים צויין ליד שמו הגרמני של הנרשם גם שמו העברי. רישיון לנישואין לא ניתן ליהודי — לפי הוראות השלטונות — אלא אם כן הוכיח במסמכים שיש לאל ידו לפרנס משפחה. צעד חשוב היה לקראת שויון זכויות מלא הצו הממשלתי שהשווה את ההוראות השונות שניתנו לפני כן בענייני אישות לדתות השונות, באותו זמן בוטל רשמית האיסור שלפיו לא הורשו היהודים להחזיק משרתים נוצריים. בשנת 1859 הגישה הקהילה את נוסח התקנון הקהילתי המתוקן לשלטונות, ואולם משרד הפנים החזירו לרב לנדסמן כדי שיעיר את הערותיו בטרם יאושר התקנון.

בשנת 1865 אושרה רשמית הקמת „הקהילה הדתית לבני דת משה" שתקנונו אושר ע"י השלטונות. ההנהלה הנבחרת של הקהילה רשאית היתה לפעול ולטפל בכל הענינים הקשורים בדת, פולחן, צדקה וחינוך דתי של הילדים. כן ניתנה לקהילה רשות להטיל מסים על חבריה ובמקרה של אי תשלום אפשר היה לפנות אל ערכאות המדינה. הרכב ההנהלה לפי התקנון: יושב ראש או ראש הקהל, שני סגניו, גיזבר, מבקר, ארבעה גבאי בית הכנסת, שלושה גבאי תלמוד תורה ובית יתומים וכן שלושים חברי מועצה. גוף זה ניהל את ענייני הקהילה עד 1867, שנה בה הוחזרה לקהילות המדינה האוטונומיה שלהן. ביתר דיוק — זה היה מבנה ההנהלה עד כינוס הקונגרס היהודי שנתקיים בשנת 1867—1868 והסדיר סופית את מעמד הקהילות וסמכויותיהן.

בשעה שבפולין וליטא היו עניני הקהילה והפולחן הדתי מחוץ לתחום בוויכוחים החריפים שהתנהלו בין השמרנים ובין מהפכני „ההשכלה" — בהונגריה קמו הניאולוגים ודרשו תיקונים בדת, כלומר בפולחן. דרישות הרפורמיים גרמו למחלוקת חריפה בין שני הזרמים שהתבטאו בקריטריונים לפיהם נתקבלו רבנים וכלי קודש אחרים, בקהילות ובטיב המוסדות הקהילתיים. ואם חל פילוג ביהדות הונגריה הסיבה היתה חרדת הדתיים מפני הכרעות הרוב הרפורמי במספר ניכר של קהילות.

הפילוג בקהילת גרוסוורדיין

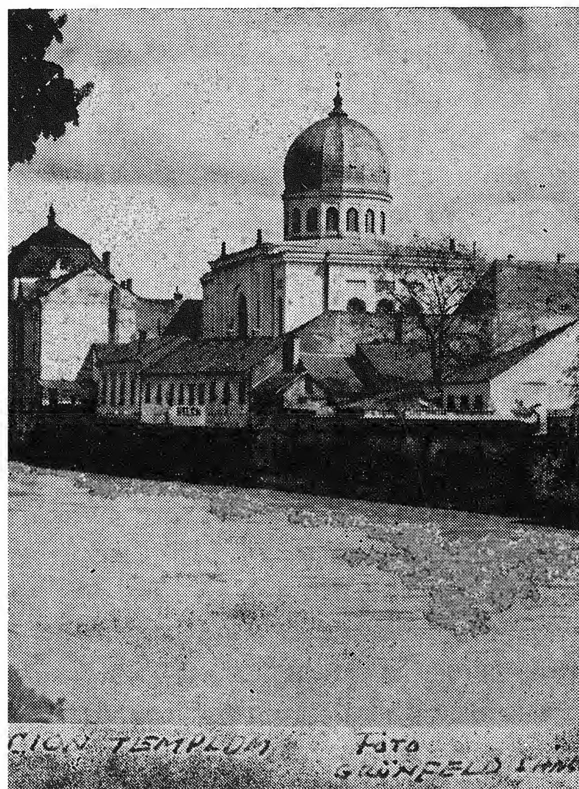
ייסוד „האיגוד העברי לרפורמה" שימש סיבה ישירה לפילוג שחל בקהילת גרוסוורדיין. חמישים חברים היו באיגוד ובראשו עמד הרב ליפוט רוקונשטיין. יותר מאוחר השתתף כקצין במלחמת השיחרור של 1849/1848 ואחר כך כיהן כרב בסומבטהלי ולבסוף בבוקרשט. קהילה פלגנית זאת התפוררה בימי המלחמה. ברם ב־1861 שוב נתארגן האיגוד באמצו שם חדש: „קהילה יהודית-הונגרית". הצטרפו אליו 120 איש, כשליש מחברי קהילת גרוסוורדיין משלמי המסים. באסיפה המכוננת של הקהילה הזאת השתתף גם ליאופולד לב, רבה הראשי של סגדין. סיסמאות העדה הזאת היו: הנהגת השפה ההונגרית בחיי הקהילה, בדרשת הרב בביה"כ, בלשון ההוראה בבית הספר ובניהול ענייני הקהילה. בית הכנסת של העדה הזאת קם במקום שהיה אחר כך בית ספר לבנים. קהילת נגד זאת פעלה רק מספר שנים, כי השלטונות לא הכירו בה. ב־1869 התפרקה ורבה, יצחק קונשטטר עבר לרדאוטי, שם כיהן כרב עוד שנים.

בכנס הארצי הגדול של יהדות הונגריה שנתקיים בבוד־פשט ב־1868 נתקבלו החלטות אשר המחנה החרדי נאלץ לדחותן בשתי ידיים. האווירה היתה בשלה לפילוג. ברם ההתארגנות הנפרדת היתה טעונה אישור מטעם הממשלה. אכן אישור זה לא בושש לבוא. בצו שהוצא מטעם משרד הדתות (מספרו 1871/26915) נאמר מפורשות: „קבלת ההחלטות של הקונגרס הארצי או דחיתן מהווה בעייה מצפונית עבור אזרחי המדינה בני דת משה". פירוש הדבר היה שההתארגנות הנפרדת לא נתקלה עוד בחוקי המדינה. כתוצאה מכך התפרקה המסגרת שהוקמה ב־1865 בשם „הקהילה הדתית לבני דת משה" ובמקומה קמו שתי קהילות חדשות: האורטודוקסית והניאולוגית. הנשיא הראשון של לישכת הקהילות המתקדמות היה שוייגר מרטין ושל האורטו־דוקסים יצחק רייך.

הפילוג נתבצע תוך מחלוקת קשה רוויית שערוריות שהעסיקו לא רק את העיתונות אלא גם את המשטרה. לקונגרס הארצי של יהדות הונגריה שנועד לקבוע את דרך פעולתן של הקהילות הוזמנו נציגי כל הקהילות ליום 11.12.1868 גם גרוסוורדיין שלחה שני צירים. בחירתם של השניים גרמה סערת רוחות בלתי רגילה, כי שני המחנות היו מעוניינים כל אחד בבחירת מועמדו. שהרי הצבעת הצירים בקונגרס היתה גורלית לגבי עיצוב פני היהדות במדינה. האווירה בגרוסוורדיין היתה מחושמלת. נתקיימו אסיפות ופוצצו אסיפות והמשטרה נאלצה להתערב על מנת להחזיר את הסדר הציבורי על כנו. לבסוף נתחוור לכל ששני המחנות אינם מסוגלים לדור בכפיפה אחת ואכן ב־5 באוגוסט 1870 נתפלגה קהילת גרוסוורדיין רשמית. חברי ההנהלה המשותפת האחרונה היו: הרב אהרון לנדסברג, רבה של הקהילה, הרמן הלד, אליאס קורלנדר, יוסף מזאי, זיגמונד פרנקל, בנימין שטיינ־ברגר, אלברט גוטפריד, הרמן פרנקל, שמואל שפיצר, שמעון שטרן, יעקב וויזנר, שלמה מיכאל שטטר, אדוארד פולק,

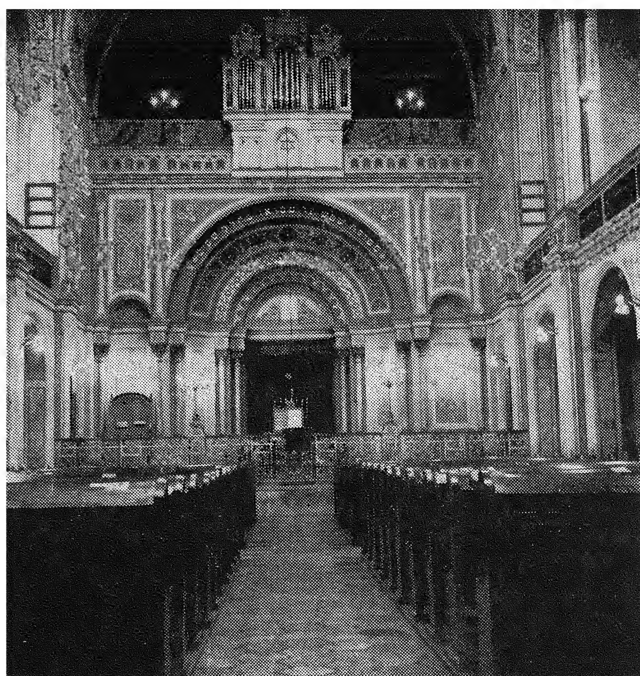
ב. וורטהיימר, רפאל קורלנדר, איגנץ נוסבוים, פרדיננד הלר, אליעזר פרנקל, אדולף מונק.

חברי ההנהלה של הקהילה הניאולוגית, שפרשה מקהילת האם, היו: ד״ר הרמן פולק, ראש הקהילה, סגנו ליפוט בריל, שמעון פישר גיזבר, יוסף קאופמן מבקר, שלמה לב ממונה על עניני צדקה, ליפוט שטיינר יו״ר ועד ההורים, איגנץ אדלר יו״ר ועדת הכספים. חברי ההנהלה ללא תיק: אלברט פרקש, אדולף קניץ, ירמיהו ווינברגר, יוסף זוננפלד, אברהם שוורץ, ד״ר אלברט גרוס, קרל וול, אנטון שטיין. מזכיר הקהילה היה מוריס ווארדו. מאתיים משפחות הצטרפו אל הניאולוגים. המספר הלא מרשים במיוחד אוזן ע״י המעמד החברתי והכספי של החברים. בית הכנסת הגדול שלהם נבנה ב־1878, לפי מתכונת של בית הכנסת בנירנברג, שהיה מן המפוארים באירופה. התיכנון והביצוע נמסר לידי קלמן רימנוצי מהנדס בניה מפורסם במדינה. רבה הראשי הראשון של העדה הניאולוגית היה ד״ר שאנדור רוזנברג. תשע שנים כיהן בעיר. בשנת 1878 עבר לקאפושוואר ומשם לעיר ארד.

בית הכנסת הגדול „ציון" של העדה הניאולוגית [ריפורמים]

שם כיהן כרב ראשי עד מותו בשנת 1909. הוא היה בעל השכלה רחבה. זכה בתואר דוקטור לפילוסופיה בלייפציג והתרת הוראה קיבל מבית המדרש לרבנים בברסלאו. היה אהוד על הבריות ונתחבב גם על יהודי ארד. מבחר דרשותיו הופיע בהונגרית ובגרמנית. בשעת לווייתו צילצלו פעמוני כל הכנסיות הנוצריות ונציגי שבע עדות דתיות לוו את ארונו, וחלקו כבוד לזכרו. המנוח היה חותנו של ד״ר קצ׳קמטי, שנבחר שנים לאחר מכן לרבה של הקהילה הניאולוגית בגרוסוורדיין לאחר פרישת הרב רוזנברג. ההספד שנשא ד״ר קצ׳קמטי היה מן המרשימים ביותר שנשמעו אי פעם בהונגרית מפי רב ניאולוגי — דיווחו העיתונאים לאחר הלווייה.

פנים בית הכנסת „ציון"

לאחר עזיבתו של ד״ר רוזנברג נבחר ד״ר יהודה קוהוט לרבה של הקהילה בשנת 1877. הוא היה מן הגדולים ביותר בחקר חכמת ישראל. רק חמש שנים פעל בקהילה ואחר כך יצא לאמריקה לעיר פילדלפיה. צרה היתה לו המסגרת הקהילתית ופעילותו השגרתית כרב לא השאירה לו זמן וכוח לעבודתו המדעית החשובה. גולת הכותרת של עבודתו המדעית היתה „הערוך השלם", אנציקלופדיה ומילון לאוצר המלים בספרות התלמודית ובמדרשים. כבלשן מובהק קבע את שורש המלים הלועזיות ואת מקורן. שמונת הכרכים מכילים כ־8000 עמודים. הכרך השני פורסם בגרוסוורדיין. עם עזיבתו של ד״ר קוהוט נתמנה הרב שנקנדורף לנהל

בתקופת המעבר את לשכת הרבנות עד בחירת רב ראשי חדש.

ב־1890 נבחר ד״ר קצ׳קמטי לרבה הראשי של הקהילה הניאולוגית בגרוסוורדיין. בן 25 היה בהיבחרו, וקרוב ליובל שנים רעה את צאן מרעיתו באמונה. לא רק בני עדתו אלא שכבות רחבות של האוכלוסיה הכירוהו והוקירו אותו. שמו יצא לתהילה גם מעבר לגבולות המדינה. כאשר הברון צ׳רלס נצר ממשפחת הרוטשילדים בלונדון התחתן עם רוזיקה וורטהיימר מגרוסוורדיין — נתבקש ד״ר קצ׳קמטי ע״י שושלת הרוטשילדים לערוך את החופה וקידושין. אגב, החתונה נערכה בווינה, בבית הכנסת המרכזי. ד״ר קצ׳קמטי היה חוקר תנ״ך מקורי ופרסם ספרים עבי כרס על ישעיהו ועל ירמיהו. הוא נחשב לנואם בחסד ויצר לעצמו סגנון הונגרי מיוחד במינו אשר רק לבקיאים ברזי השפה ההונגרית היתה מובנת דיה. הרוזן ג׳ורג׳ פלאויציני אמר פעם בבית העליון ההונגרי: מי שמעונין לדבר הונגרית יפה ומלוטשת, ילך לגרוסוורדיין ויאזין לדרשותיו של הרב ד״ר קצ׳קמטי.

הרב היה נציגו המובהק של הזרם המתבולל בקרב יהדות גרוסוורדיין. השפעתו היתה רבה על ראשי העדה הניאולוגית אשר בלאו הכי, הפגינו את הפטריוטיות ההונגרית שלהם וראו בהטפת הרב אישור דתי לעמדתם. ד״ר קצ׳קמטי היה אויב מושבע של הציונות, כפר בקיום הלאומיות היהודית וראה את יהודי הונגריה, ובראש וראשונה את עצמו כחלק בלתי נפרד של העם ההונגרי. היהדות היא דת, אמונה, ולא יותר — הכריז. הוא עשה נפשות לשינוי השמות הגרמניים של היהודים כדי להוכיח גם בצעד הזה את הזדהותם של בני דת משה עם האומה ההונגרית הנערצת. לוויתו היתה מאורע בעיר. התנועה, התחבורה, חיי המסחר והתעשייה שותקו בקו בו עבר מסע האבל, מבית הכנסת הניאולוגי ברחוב קושוט ועד בית הקברות ברחוב רוליקובסקי. ארבעה סוסים משכו את מרכבת האבל הריקה. כי הגופה נישאה על כתפי המתאבלים לאורך כל הדרך. הוא נפטר בי״ח סיון (8 ביוני 1936).

שבעה רבנים ראשיים ושבעה אישים חילוניים הספידו את ד״ר קצ׳קמטי — כתב למחרת הלוויה היומון „נאג׳יוואראדי נאפלר״.

היה גבר, רב, נואם, משורר, מורה הדור — יותר מדי תואר, יותר מדי פונקציות לאיש אחד — כתב עליו העיתון „סאבאדשאג״, אבל ד״ר קצ׳קמטי לא כרע תחת העומס הזה, אישיותו היתה שלמה, מושלמת בכל פועליו.

יורשו, ד״ר אישטון וידא פעל רק מספר שנים. כי גם הוא נספה עם רוב בני עדתו בשואה הנוראה.

העדה הניאולוגית פרשה מהקהילה האם, זו האחרונה אימצה לה את השם „הקהילה היהודית סטאטוס קוו אנטה״. זמן לא רב לאחר מכן, כשאר הקהילות השמרניות גם היא קיבלה את התואר אורטודוקסית. אמנם היו בהונגריה מספר קהילות אשר הוסיפו לפעול לפי המתכונת הקדומה ועל פי „השולחן ערוך״ כמו לפני הפילוג. ביניהן היו קהילות גדולות ומכובדות ביותר כזו של שאטור־אליה־אויהלי, קושיצה, דברצן ועוד. בגרוסוורדיין גם כן קמה קהילה כזאת, מין פלג שלישי לאחר הקונגרס, אבל לא החזיקה מעמד זמן רב. ב־1881 התחברו כ־150 חברים על מנת להקים מסגרת מיוחדת שכינויה היה „סטאטוס קוו אנטה״. הרב שהוזמן ע״י הפלג לעמוד בראשם הרב יצחק קונשטט פעל רק ארבע שנים. החברים חזרו אל חיק קהילת האם האורטודוקסית ואילו הרב, — מחברה של היצירה התלמודית „לוח ארז״ — העתיק את מושבו לעיר רדאוטי שם כיהן כמרא דאתרא עד יום מותו.

הפילוג הטביע את חותמו על יהדות גרוסוורדיין אם כי רק בשנים הראשונות לפילוג העכיר את אויר האחווה ששררה בקרב העדה. על כל פנים מחלוקת לא חסרה בשנים הראשונות בעיקר כשדובר על חלוקת הרכוש המשותף, על הקמת מוסדות עצמאיים, נפרדים או הישארותם בבעלות משותפת, על הזכות לניהול לשכת רישום תושבים וכו׳.

הקהילה הניאולוגית הגישה את התקנון החדש לשלטונות המדינה לשם קבלת אישור, כבר ב־1881, בחתימת מוריס רייזמן, ראש הקהל ומוריס ואראדי.

גם העדה האורטודוקסית בראשותו של איזידור אולמן ניגשה במרץ רב לאירגון הקהילה, ב־1882 הקימה מעון חדש ומרווח למגורי הרבנים בשכונת ווארליה וכן ביתן נאה בחצר בית הכנסת לשם עריכת חופה וקדושין.

החברה קדישא קיבלה מגרש מתאים מהעיריה חינם אין כסף ליד בית החולים לשם בניית בית לרופאים.

מאבק קשה במיוחד התנהל בין שתי העדות היריבות בענין השאלה העקרונית: מי ינהל את לשכת רישום התושבים, ביתר דיוק, איזו קהילה רשאית לרשום, כמיופה כוח מטעם הממשלה, את השינויים (לידות, פטירות, נישואין) בספר רישום התושבים. הבעיה הפכה לענין של יוקרה כי שני הצדדים דרשו את הזכות הבלעדית לרישום. טענות הניאולוגים הסתכמו בדברים הבאים: „אנחנו הוכחנו ב־1848 בייסוד „האיגוד העברי לרפורמה״, ב־1861 בייסוד „הקהילה היהודית ההונגרית״ וב־1870 בקבלת החלטות של הרוב בקונגרס שאנחנו נושאי הדגל של הקידמה, הפטריוטיות וטיפוח התרבות ההונגרית הלאומית. אנחנו הפצנו ומפיצים בקרב היהודים את הרעיון שיש להידמות אל האומה ההונגרית. הממשלה הכירה בכך על ידי מתן רשיון להקים בית מדרש לרבנים, מוסד מודרני המנוהל ברוח הלאומיות ההונגרית והמסורת של בני דת משה. לא המספר הגדול יותר של בני הקהילה הקובע בדבר ניהול רישום התושבים אלא טיבה של הקהילה, סגולות חבריה, השכלתם, רכושם, שאיפותיהם הפטריוטיות ונטייתם לסדר ולניהול תקין של הענינים. ועל סמך התכונות הללו ובהתחשב בכל שאר נימוקינו אנו מבקשים

את הזכות הבלעדית לנהל את ספר הרישום של יהודי גרוסוורדיין".

לעומת זאת העלו האורטודוקסים בראשותו של איזידור אולמן בפנייתם אל השלטונות נימוקים אחרים. הם הצביעו על כך שהקהילה האם (האורטודוקסית) היא בת 200 שנה. ואם בכל זאת הקהילה היריבה, אשר זה עתה נולדה, היתה זוכה לנהל את ספר הרישום, — הדבר היה גורם לתחושת השפלה ושנאה בקרב העדה הותיקה שהוכיחה את עצמה במשך מאתיים שנה. ייתכן מאוד, שאם החלטת השלטונות לא היתה לפי רוחם, היו האורטודוקסים מסרבים למלא אחריה, דבר שהיה גורם שיבושים רציניים בענף חשוב זה של המינהל.

כ־15 שנה נמשכה ההתנצחות בין שתי העדות עד שלבסוף הוצא פסק דינם של השלטונות הנוגעים בדבר והכירו בזכות שתי העדות לנהל ספר רישום לגבי בני עדתם.

בתי ספר

מאז סוף תקופת הבית השני ואולי מימי הלל ושמאי לא היו אנלפביתיים בישראל. הכוונה, כמובן, לגברים, כי חינוך פורמלי של הבנות היה מוזנח למדי. כל קהילה דאגה לכך שהילדים ילמדו ב„חדר" והמוכשרים בישיבה. תלמוד תורה היה חלק בלתי נפרד של החיים היהודיים כתפילה בבית הכנסת. לא כן היה המצב בדבר ההשכלה הכללית. בימי הביניים באווירת השנאה והרדיפות שאפפה את עמנו, התרחקנו או הסתייגנו מהתפתחות העולם הלא יהודי. הסתייגות זאת הפכה להסתגרות בעת החדשה בהתעורר חשד שההשכלה הכללית תרחיק את הנוער מאורח החיים היהודי. אבל בשעה שהחסידים עשו הכל כדי להשתמט מחובת הלימוד הכללי ומביקור בתי ספר לא יהודיים — האשכנזים נכנעו לחוקי המדינה כשנכפתה עליהם החובה לפתוח בתי ספר כלליים.

הקיסר יוזף השני חייב את הקהילות להקים בית ספר ויהודי גרוסוורדיין היו הראשונים שנענו לפקודה ופתחו ב־1786 בית ספר ציבורי. בכך הקדימו את בודפשט שם נפתח בית הספר הציבורי של הקהילה ב־1804. במרוצת הזמן התנוון המוסד הזה ונשאר מין „בית ספר לילדים העניים" ורמתו היתה נמוכה ביותר. ב־1853 נפתח בית ספר לפי המתכונת הממשלתית ובו שתי כיתות. ההוצאות היו על חשבון הקהילה אבל הממשלה הטילה פיקוח לפחות על האמצעים הכספיים שהבטיחו את קיום המוסד. בצו שהוצא על ידי משרד התרבות והדתות ב־20 במרץ 1853 מצויים משפטים כגון אלה: „על הקהילות להגיש לשלטונות דו"ח ארבע־שנתי על הקרן לצרכי החינוך, על ההכנסות הצפויות, על השקעת ההון ועל רווחי הקרן וכן על ההוצאות".

בשנת 1856 הורחב בית הספר ובמקום שתי כיתות היו בו ארבע. הממשלה הסכימה לכך בתנאי שהמוסד יעמוד תחת פיקוח של מנהל בית הספר הגבוה של הקתולים בעיר.

כדאי לתת מבט חטוף על תוכנית הלימודים דאז כדי לקנות מושג על החינוך ומגמתו בימים ההם:

תכנית לימודים לכיתה א':

מושגי יסוד של הדת
השפה הגרמנית והקריאה המכנית
יסודות השפה הגרמנית
יסודות החשבון
יסודות הכתיבה

תכנית לימודים לכיתה ד':

תורת הדת לרבות סיפורי המקרא והברית החדשה
השפה הגרמנית לרבות דיבור, כתיב, הבעה בכתב ובע"פ
חשבון
כתיבה תמה
ציור
מספר השעות בכיתה א' היה 26 ואילו בכיתה ד' 29.

הקהילה נאלצה ב־1869 לסגור את בית הספר בגלל קשייה הפיננסיים, אבל כאשר הרב משה הרש פוקס נכנס לעובי הקורה ופעל אישית ובהתלהבות למען חידוש הלימודים נפתח המוסד שוב ב־1882. תחילה נפתח בית הספר העממי ובו ארבע כיתות. ב־1888 נוסף בית הספר התיכון, מין חטיבת ביניים, שהיה קשור עם תלמוד תורה. מנהל המוסד, יעקב גאבל, המחנך והמארגן הדגול פעל במשך שנים והכשיר את הקרקע לפתיחת בתי ספר מקבילים גם לבנות. אכן המוסד החדש הזה נפתח בשנת 1897.

בשנת 1856 ניתן רשיון מטעם השלטונות ליהודי בשם אדולף גולדמן לפתוח בית ספר עם כיתות מכינות, ברם כשנודע למשטרה שגם נשים מלמדות ועובדות במוסד — שלל ממנו את רשיונו. הוא ערער על כך והוחזר לו רשיונו בתנאי שלא יחרוג מן המסגרת שנקבע לו ברשיונו.

החינוך הדתי הופקד בידי הרב לנדסברג. מאז נשתרש המנהג שרבנים מלמדים דת בבתי הספר. מנהג זה נשתמר בקהילות הקטנות כי בקהילות הגדולות נתמנו מלמדים, דיינים או מורים שקיבלו הכשרה ללמד את המקצוע אשר שמו הרשמי היה: דת ותורת המוסר.

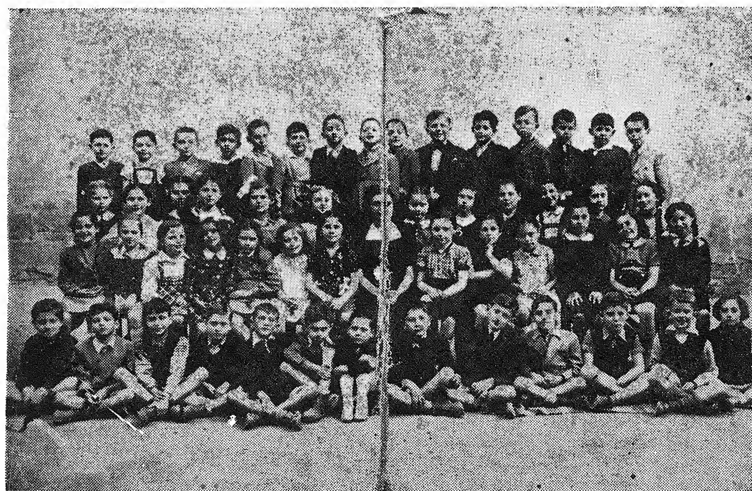
בשנת 1861 בוטלה הגרמנית כשפת הוראה ואת מקומה תפסה ההונגרית.

בשנת 1866 ניתן רשיון לקהילה לפיה הותר לרב הראשי להכין צעירים המבקשים להמשיך את לימודיהם בישיבה העליונה בפרסבורג.

ב־1868 ניתן רשיון למורה אדולף אושפיץ להקים בית ספר פרטי בגרוסוורדיין. אושפיץ היה מורה בכפר קטן אבל חוכמתו, השכלתו, כושר האירגון שלו חוללו פלאים בעיר. המוסד שהקים הצטיין בחינוך מעולה וברמה גבוהה, שני יסודות לחינוך — והם כתאומים — נהג לומר — החינוך לאהבת המולדת ולדבקות בדת. לא יכול להיות אדם דתי מי שאינו אוהב את מולדתו ופטריוט אמיתי. לא יכול להיות אדם שאינו דבק בדתו. אושפיץ התכוון תחילה להיות רב. בן שתים עשרה היה כשנרשם לישיבה בפרסבורג. במשך 45 שנה עסק בהוראה במסירות ובכישרון חינוכי בלתי רגיל. ב־1893 הרחיב את המוסד שלו והקים גם בית ספר פרטי לבנות. הוא נפטר ב־1909. שני בניו שינו את שמם ואימצו להם שם הונגרי, אדוריאן. שניהם היו עורכי דין מוצלחים. ארמין

היה שהגשים הלכה למעשה את תכניתו של הרב קצ׳קמטי בדבר קניית ביה״ס אושפיץ. בכלל, ווכסלר ביסס את מצבה הכספי של קהילתו. חבריו לעבודה המקורבים ביותר היו: ד״ר מלכיור גרוס, יו״ר ועד ההורים. ואדולף פרצל, יו״ר ועדת הכספים של הקהילה. שניהם היו אישים חשובים ונכבדים מאוד בחיי החברה של העיר. המזכיר הכללי של הועד לטיפוח בית הספר היה עו״ד אלברט שיץ.

חבר המורים של בית הספר הניאולוגי היו: דזידר שבסטיאן, מנהל; רגינה מושקוביץ, גיזלה מולנר מבית יעקובי, אילנה גרוס, רוזה גוטפריד, סופיה פליישר, בלה קרדוש, אירנה דיאושי גיזי שוואלב — מורות. יעקב לוי היה מורה לדת.

תלמידי בית הספר „אושפיץ" משנת 42—1941

הבכור נבחר לראש הקהילה הניאולוגית וכן ראש לישכת הקהילות המתקדמות במדינה. אמיל היה עשיר־מופלג. הוא בנה את בית המידות המכונה ארמון שאש. כן שימש כסגן יו״ר של מפלגת העצמאות ההונגרית.

בתי הספר של אושפיץ נרכשו על ידי הקהילה הניאולוגית שהפכה אותן למוסד חינוכי של שמונה כיתות. רכישת המוסד, הרחבתו וטיפוחו נעשו ביוזמת הד״ר קצ׳קמטי. הוא השפיע על ההנהלה לקנות את המוסד מיורשי אושפיץ וכן עמד בראש הועד שהתרים את האוכלוסיה היהודית כדי להעלות את הסכום הגדול שנדרש לקניית בנין ביה״ס.

את טיפוח בית הספר של הקהילה הניאולוגית יש לזקוף לזכותו של אדולף ווכסלר, שנבחר לראש הקהל ב־1896. הוא

איגודים, קרנות

לכשרווח להם השתדלו יהודי גרוסוורדיין לדאוג להקמת מוסדות, איגודים וקרנות לצדקה, במימדים ראויים ולחיי רוח ותרבות תקינים. להלן אנו מתארים בקצרה את פעולותיהם של מספר איגודים חשובים.

תלמוד תורה

נוסד ב־1857, וייסודו קשור עם ביקורו של הזוג הקיסרי פרנץ יוזף ורעיתו אליזבט בגרוסוורדיין. הביקור ארך יומיים ב־26 וב־27 במאי 1857, קיסר אוסטריה ומלך הונגריה במשך תקופת שלטונו הארוך נטה חסד מיוחד ליהודי ממלכתו.

„כל עוד אני אשב על כס המלוכה לא אסבול אנטישמיות. היהודים הם אזרחים פעילים, חרוצים ומועילים למונרכיה. בשום פנים ואופן לא ארשה לפגוע בהם" — אמר פעם הקיסר. על כל פנים כך האמינו אחינו, יהודי המונרכיה והדבר גרם להם הרבה נחת. אומרים, כי יחסו הידידותי של הקיסר נבע במידה רבה, מהשפעתה של הקיסרית אליזבט.

אכן המלך לא הסתפק במלים אלא מימש אותן במעשים. ובין השאר הרבה לכבד אילי הון יהודיים בתואר בארון. כך הוכנסו לחוג האריסטוקרטיה יוזף דויטש הטוואני, אבי תעשיית הסוכר בהונגריה, מרצל בק מדראשי, מגדולי הבנקאים במדינה, מנפרד וויס, מייסד התעשייה הכבדה באי צ'פל שהעסיק ארבעים אלף פועלים, אדולף קוהנר, מחלוצי תעשיית הצמר ועוד. ניתנה האמת שתיאמר, הבארונים הללו כמעט כולם התנצרו, ואם לא הם, אז צאצאיהם פנו עורף לאמונת אבותיהם. אגב, המלך מינה שני יהודים מומרים לשרי ממשלתו. הלא הם שמו האזאי. שר הביטחון ויוזף סטריני, שר המסחר והתעשיה.

אכן שנות שלטונו הארוכות של פרנץ יוזף היו תור זהב בתולדות יהודי הונגריה. שויון הזכויות נתממש הלכה למעשה. לא במקרה זכרו אבותינו את התקופה ההיא, העולם של אתמול כ„ימי השלום היפים שהיו". אגב, אם כתריסר יהודים זכו בתואר של בארון, הלא 346 יהודים הועלו לדרגת אביר במשך 120 שנה, בין 1800—1918.

האצולה היהודית הזאת שעלתה לגדולה למרות יהדותם חלקה על דעתו של פרנץ מאזאי, סגן יו"ר של לשכת הקהילות הניאולוגיות שטען בקשר לגל ההתנצרות שהציף את בני הברית המיוחסים: יאמר נואש כל מי שמבקש תרופה למכאוביו בהמרת דתו. אל לו ליהודי לטפס לעלות לעגלות אשר גלגליהן רמסוהו פעמים כה רבות בעבר! האצולה והבארונים החדשים כן טיפסו על העגלה ובניהם ונכדיהם התפלאו כאשר היא התהפכה ומעכה אותם יחד עם בני העם בו בגדו.

יהדות גרוסוורדיין ייסדה את בית היתומים לרגל ביקורו של הקיסר בעיר "Knaben-Waisen-Hauses" והרי קטע ממגילת היסוד של המוסד: המוסד הוקם על ידי קהילת גרוסוורדיין לזכרון נצח לימים הבלתי נשכחים ה־26 וה־27 במאי 1857, בהם זיכו את עירנו הוד מלכותו הקיסר ורעייתו הקיסרית. בנין זה של בית ספר לשעבר לילדים עניים ייהפך למקלט ליתומים בני דת משה, בעברית „תלמוד תורה".

אחוות מאמינים

איגוד זה נוסד ב־1860. מטרתו ותפקידו היו להקל על סבל העניים והאומללים, לתמוך בנזקקים בכסף ובמצרכי מזון, בביגוד ועצי הסקה לחורף. כן שם לו האיגוד למטרה לספק ליולדות עניות את מזונן ואת צרכי היילוד המיידיים, לדאוג לחינוך יתומות ושתוכלנה להתחתן כשתגענה לפרקן ועוד.

איגוד קדום זה היה עריסתה של המוסד החשוב ביותר, החברה קדישא. ועוד לפני כן ב־1858 **נוסד בית היתומים** היהודי אשר תקנונו הוגש לשלטונות לאישור על ידי יצחק קורלנדר, ראש הקהל בימים ההם.

רעיית קון ג'ולה, נשיאת בית היתומים

חברת לומדי ש"ס

הוקמה ב־1867. כמבוא לתקנונה נבחר פסוק בספר יהושע (פרק א' פסוק ח'): „לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו, כי אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל..."

תפקיד האיגוד היה לקדם את לימוד הגמרא בחברותא עם תלמידי חכמים והתעמקות בפרושי התלמוד.

התקנון חובר על ידי הרב לנדסברג וחתמו עליו אליאס גוטמן ואלברט שטדטר כחברים מייסדים.

חברת מחזיקי תורה

נוסדה ב־1847. תכלית החברה היתה לסייע בידי תלמידי חכמים חסרי אמצעים המבקשים להקדיש את כל חייהם, בין ביחידות ובין בחברת חברים, ללימוד תורה. מייסדי החברה היו הרב הראשי לנדסברג, אליאס גוטמן ומיכאל אלברט שטדטר.

הכנסת כלה

האיגוד שנוסד בשנת 1868. חברי האיגוד התחברו יחד כדי לעזור להורים חסרי אמצעים להעלות את סכום הנדוניה לשם חיתון בתם הכלה, כן אמרו החברים לסייע לעוזרות בית יהודיות שהתנהגותן היתה ללא דופי, שרתו במקום אחד תקופה ממושכת ומצאו לעצמן חתן. כל חברי האיגוד התחייבו לשלם ביום הנישואין סכום לא גדול, העשיר לא ירבה והעני לא ימעיט — כמתנת נישואין לזוג הצעיר. האיגוד כיסה, כמובן, את הוצאות המשתה.

יו״ר הראשון של האיגוד היה מרטין פופר ואילו כמזכיר הכבוד נבחר ד׳ ברגר.

חברת אחוות רעים

החברה שנוסדה ב־1870 הציבה לעצמה חמש מטרות:

1. אם חבר חלה ונשאר תקופה ממושכת בלתי כשיר לעבודה — החברה עוזרת לבני משפחתו אחרי עבור 14 ימי המחלה הראשונים.

2. אם מישהו מבני משפחתו של החבר נפטר והוא מנוע, לפי דיני ישראל, מכל עבודה לשם פרנסתו, או הוא עצמו נפטר ובני משפחתו מנועים — החברה תומכת בבני המשפחה אם נזקקים לכך.

3. החברה נותנת בשעת הצורך הלוואה מקופתה לחבר נזקק תמורת ערבות בטוחה.

4. במקרה של פטירה במשפחת החבר שולחת החברה משלחת שלא תמנה פחות מעשרה כדי לחלוק כבוד לנפטר בלויה.

5. החברה תומכת בחבר כדי לחתן את בתו, אם הוא זקוק לכך.

חברת יסודי התורה

נוסדה ב־1876 ומטרתה היתה לחבב את לימוד התורה על הילדים ולהקנות להם יסודות בדעת התורה.

דוגמאות אלה, מעטות מני רבות שהעלינו באקראי, מוכיחות שברגע שמצב אחינו התייצב אך במעט והתבסס מבחינה כלכלית, לא הסתפקו בבניית ביתם הם, בביסוס מעמדם ורכושם אלא השתדלו לעשות, על ידי הקמת מוסדות דתיים, תרבותיים, וסוציאליים, גם למען הציבור, למען כלל ישראל ובעיקר למען חסרי האמצעים ומוכי הגורל, למען היתום והאלמנה. וכך קמה תוך זמן קצר שורה שלמה של מוסדות. והמסירות וכישרון האירגון לא נפלו מנדיבות האישים שנתברכו ברגש סוציאלי מפותח. והנה מספר דוגמאות מאלפות: גוטליב האס ציווה את ביתו ואת מגרשיו וכן את כספיו, שמונת אלפים פורינט במזומנים לתלמידים מבני הקהילה שהם מצטיינים בלימודיהם אבל אין לאל ידם לשלם שכר הלימודים. כן הוריש 14.000 כתר לקרן, ממנה יש לתת הלוואות לבעלי מלאכה צעירים, כדי שיוכלו לפתוח סדנה ולעבוד. וההלוואה ניתנה לפי תנאי גמילות חסדים, ללא רבית.

נתן פרדילנדר ייסד קרן בסכום של 13.874 כתר אשר שימש בסיס לפתיחת בית ספר יהודי ולאחזקתו. המנהג, לתרום סכום נכבד ולייסד קרן למען מטרות תרבותיות וסוציאליות נעשה כמעט כללי בקרב המשפחות העמידות ובין אישים חשוכי ילדים. במרוצת הזמן הותנה תנאי על ידי הנדיבים, בעיקר המתבוללים שבהם, שהמלגות יינתנו ללא הבדל דת ולאום, או ביתר דיוק, שלא רק יהודים ייהנו מנדיבות לבם. אכן עד מהרה נפרש מעטה שכחה על זוועות העבר, על העלבונות והפגיעות מהם סבלנו מידי שכנינו והושמעה ברמה הסיסמה: מה שהיה היה ועתה נפתח דף חדש ביחסינו עם רעינו הנוצריים. כך נהג, למשל, יוסף זוננפלד שנדב והקים קרן בשווי של 1,067 כתר בתנאי שרווחי הקרן יינתנו לשני תלמידים ראויים מבלי להתחשב בדתם, ליאופולד בריל ייסד קרן ב־1881 ששוויה היה 9.925 כתר. הוא כבר לא הסתפק בתנאי שהרווחים יחולקו בין תלמידים טובים וללא הבדל דת אלא התנה תנאי מפורש: מחצית הזוכים במענק יהיו יהודים ומחצית — נוצרים וכדי שמגמתו תישמר ולא תהיה אפליה, חס ושלום, לטובת יהודים — ביקש שראש העיר יקבע את רשימת הזוכים.

הנשים לא נפלו מבעליהן בתחום העבודה הסוציאלית. סרנה ברגר מבית זוננפלד ייסדה את בית היתומות בגרוס־וורדיין. בית זוננפלד היה מהוותיקים והמיוחסים בעיר שעשו בעניני צדקה כמו מוסדות או רשויות ולא כמי שנותן נדבה

אלמנת זוננפלד, נשיאת בית היתומים של אגודת הנשים

לנזקקים. הגברת סרנה שימשה גם כסגנית יושבת ראש של ארגון הנשים בקהילה. היא עצמה כילכלה תמחוי בשביל מיעוטי יכולת. נפטרה ב־1897.

אירגון הנשים היה מבין המוסדות הסוציאליים החשובים ביותר בקהילה. נוסד ב־1864. יושבת ראש האירגון היתה אשתו של אברהם שווארץ, בעל אחוזה גדול ועשיר מופלג. חברתה בנשיאות היתה אשתו של אלברט שיץ. האנשים הרבים שנהנו מנדבנותה ומטוב לבה כינוה: „אשת שיץ טובת הלב". את כל זמנה ואת כל מאודה העמידה לרשות המוסד שפעל למען הנצרכים. הפופולריות שלה התחרתה עם זו של האישים האהובים ביותר בציבור. חברי ההנהלה המצומצמת של אירגון הנשים מלבד שתי יושבות הראש היו סרנה ברגר מבית זוננפלד שכיהנה כסגן יו"ר, אשת מוריס רז'וצ'ר היתה הגיזברית ומבקרת המוסד היתה מיקשא מוסקו־ביץ. מטבח ציבורי לנזקקים נוסד על ידי אשתו של רפאל קורלנדר והיא ניהלה אותו במשך 16 שנה. את עבודתה המשיכה אחריה אשתו של לאיוש דיאושי.

בתקופה ההיא התחיל תור הזהב של יהדות הונגריה. היהודים, בני הדור ההוא השתדלו בכל כוחם לגמול להונגריה על שויון הזכויות בו זכו ועל החוקים הליברלים מהם נהנו. הם היו פטריוטים גדולים מההונגרים עצמם דבר שהתבטא בעיקר בנשיאת עול המסים והתרומות שתרמו למוסדות תרבותיים וסוציאליים של החברה ההונגרית. והיאך יכלו לשער ששרותם למדינה שהתבטא לא רק במלים וברגשות אלא במעשים לא יצילום ביום הפקודה בשנת 1944 ? במלחמת העולם הראשונה התגייסו יהודים באחוז גדול מחלקם באוכ־לוסיה של המדינה ומלבד רבבות נכי מלחמה הקריבו עשרת אלפים חללים, שנפלו בקרבות גבורה נגד האויב. המהנדס הכימי ווילמוש אץ, יליד גרוסוורדיין היה אחד הקצינים המעטים שזכו בכל עיטורי הגבורה של הממלכה. הוא שימש כשליש ראשון של אלוף משנה קראטוכוויל, מפקדה המהולל של אוגדת הרובאים הסקליים.

אלמנת אלברט שיץ, נשיאת אגודת הנשים

והנה רשימה קצרה על חלק מרשימה ארוכה של גיבורי תהילה שזכו באותות ההצטיינות הגבוהים ביותר: אץ ווילמוש, פיטר וואלי ד"ר, רז'ו מולנר, פאול נאי ד"ר, ברנרד גרינשטיין ד"ר, בילא פליישר ד"ר, שאנדור גרוס ד"ר, דויד קופפר,

ווילמוש אץ', מי שזכה למירב העיטורים מבין הקצינים היהודיים שלחמו במלחמת העולם הראשונה בצבא ההונגרי

זיגמונד ארדש, שרמן אדולף, אנדור זוננפלד, גוסטאב זוננפלד, שאנדור קורדא, שאנדור מאזאי, אדולף פהיר ד"ר, שמואל פרידמן, הרמן גולדנר ד"ר, בנימין גרוסמן, פיליפ האגימשי, ג'ורג' הלפי, איגנץ דויטש, שמואל פרקש, אהרון פיש ד"ר, רוט אלברט, כהן דוד, פרידמן דז'ו, ואלברט מינצר. אלברט מינצר נלחם כמפקד מחלקה בשדה הקרב במלחמת העולם במשך שלוש שנים. אגב, מינצר זה היה הראשון שהוצא מגבולות המדינה בשנת 1941 יחד עם אשתו ובתו יחידתו והוצאו להורג ליד קאמיניץ פודולסק על ידי חיילי המולדת ההונגרית „אסירת התודה". הנימוק היה: אזרחותו ההונגרית לא הוכחה דייה.

בשנת 1941 ליד קמיניץ פודולסק ירו ב־30,000 יהודים (ביניהם שמונה עד עשרת אלפים מיהודי הונגריה) במכונות יריה, בנסיבות אכזריות ביותר. ילדים נקברו חיים בקברי האחים.

הממשלה ההונגרית הוציאה איגרות חוב של מלווה ביטחון בימי המלחמה. היהודים קנו איגרות למעלה מיכולתם הכספית. כי רצו להוכיח את נאמנותם למדינה, הזדהותם עם מטרותיה המלחמתיות ובאמונה שלמה שהונגריה האהובה עליהם תנצח במלחמה ותשלם בחזרה את ערכן הריאלי של האיגרות.

עוד לא ניתנו ליהודים כל הזכויות כאשר הוכיחו במלל ובמעש את הזדהותם עם המדינה, וקבלו עליהם חובות בטרם ניתנו להם כל הזכויות. ב־1868 תרמו אלף פורינט, סכום נכבד בימים ההם לקרן שהוקמה לתמיכת חיילי מלחמת השיחרור של 1848 ולאלמנות הגיבורים. הנהלת עירית גרוסוורדיין הזכירה את המעשה בפרוטוקול של ישיבות העיריה והעתק שלחה לקהילה לאות תודה על המחווה הנדיבה. כן נהגו לפני 1867, בשנים שעדיין היו חסרי זכויות אזרחיות והציבור הנוצרי התייחס אליהם כאל זרים בלתי רצויים וכאשר עדיין לא הגיעו אל המנוחה ואל הנחלה. ב־1859, כאשר אוסטריה לחמה נגד האיטלקים והציבור נקרא לתרום לכיסוי הוצאות המערכה, תרמה הקהילה הקטנה 431 פורינט וקנתה שתי איגרות בשווי של 40 פורינט. הנשים היהודיות ערכו מפעל מיוחד להכנת תחבושות בשביל החיילים הפצועים.

כך קיימו אחינו בית ישראל, דורות שקדמו לנו את אשר נדרש מהם על ידי ירמיהו הנביא „ידרשו את שלום העיר אשר אתם יושבים בה, כי בשלומה יהיה לכם שלום", ועשו כן בזמנים כאשר שלומם לא היה מובטח וזכויותיהם טרם עוגנו בחוק המדינה.

מעמדם של היהודים מבחינה משפטית הן של הכלל והן של הפרט

החל מאמצע המאה הקודמת חלה ארגעה במצב היהודים פגה השנאה והתמעטו הגזרות שהוצאו נגדם בעיקר על ידי הרשויות המקומיות שייצגו את הבורגנות. ברם עדיין רחוקים היו מלהיות אזרחים שווי זכויות. אופיינית למעמדם הפקודה שהגיעה לקהילה ב־1853:

פקודה 2228/853 אל מר לבל פראנק, ראש קהילת היהודים, גרוסוורדיין.

בהסתמכו על פקודת הממשלה הקיסרית מלכותית מהחודש הקודם מיום ה־19 בו מס' 3740 הריני מודיע לך, אדוני, שאינך יכול לקבל אדם יליד הארץ או יליד חוץ לארץ אל תוך הקהילה אלא לפי תנאים מסויימים שנקבעו על ידי השלטונות. האיש המבקש להתקבל בקהילה חייב להמציא לך רשיון השתקעות במקום שהוצא לו על ידי השלטונות המוניציפליים. יליד הארץ אינו רשאי להתחתן אלא אם כן ימציא תעודת לידה וכתב שיחרור מטעם הרשות המקומית בה התגורר לפני כן. האיש שבא מחוץ לארץ ומבקש להתחתן חייב להמציא מלבד המסמכים הנ"ל גם כתב שחרור מארצו הקודמת וגם אישור מהרשות המקומית בארץ בה התגורר לפני עזיבתו את ארצו. — גרוסוורדיין 4 בחודש דצמבר, שנת 1852.

ובכן, כפי שמתחוור מנוסח הפקודה העירונית — זכויות היהודים היו כה מצומצמות שהתישבותם בעיר ורצונם

להתחתן, זכויות יסוד לפי כל הדעות, נתקלו במבול של גזרות, רשיונות, מסמכים וכו׳.

שר המסחר מנע מהיהודים בפקודתו משנת 1858 את הזכות לשמש כשופטים, כשם שלא יכלו לשמש שופטי משנה או חברי בית דין בעניינים מסחריים.

בשנת 1858 (!) יצאה גזרה מטעם שר הפנים האוסרת על היהודים להחזיק בבית מרקחת.

פקודה מטעם מושל המחוז (משנת 1858) אוסרת על היהודים להשתתף במכירתם הפומבית של הבתים בווארד־וולנצה שהיו ברשות האוצר ונמכרו לציבור הרחב.

בשנת 1850 אסר ראש העיר על פקידי משרד הקרקעות להעביר בעלות על נכסי דלא ניידי על שם יהודים. היהודים הנוגעים בדבר עירערו בפני משרד הפנים נגד הפקודות השרירותיות הללו ועירעורם נתקבל — בהסתייגות. רישום שנעשה לפני העירעור — שריר וקיים, אבל האיסור לרישום חדש נשאר בתקפו.

לא קשה לתאר מה גדולה היתה ההתמרמרות בקרב יהודי העיר שבדמיונם וגם על סמך סימנים מוחשיים, ראו את עצמם שווי זכויות עם שאר אזרחי המדינה.

התפתחות החברה היהודית החל משנות ה-50 של המאה הקודמת

בשנת 1857 היה מספר תושבי העיר גרוסוורדיין 22.443 נפש. מספר היהודים אינו ידוע. ברישום התושבים של הימים ההם אין אף רמזים לכך. לעומת זאת, החל מ־1870 עומדת לרשותנו סטאטיסטיקה מפורטת ומהימנה. ב־1870 היו 6,438 יהודים מתוך אוכלוסיה של 28,000 נפש. ועשר שנים לאחר מכן, ב־1880 גדל אחוז היהודים והקהילה מנתה 8186 נפש מתוך אוכלוסיה של 31,324 אזרחים. בו בזמן, בשתי ערים אחרות במדינה, בדברצן וקלויזנבורג, בהן גם כן נמצא יישוב יהודי ניכר, חלקם באוכלוסיה לא עלה על 5%—6%.

ב־1890 גדלה אוכלוסית העיר והגיעה ל־38,557 נפש ו־10,115 מתוך זה היה מספר היהודים. יחס זה לא נשתנה בהרבה גם ב־1900 כאשר מספר היהודים היה 12,111 מתוך 47,018 נפש. ב־1944 מספר התושבים נע בין 80,000 ל־100,000 ואחוז היהודים היה 25% — 30%.

במשך ארבעים השנים הללו עלה אחוז היהודים בבודפשט ב־21% בשנה, בערי השדה ב־10% ואילו בגרוסוורדיין ב־26.23%. גידול זה יש לזקוף להגירה ניכרת להונגריה מהארצות השכנות, בעיקר מפולין ורוסיה. ויש לציין שבתקופה ההיא רק מעטים מאוד עזבו את דת אבותיהם ואילו אחרי מלחמת העולם הראשונה הדבר היה לדאבוננו, חזון נפרץ. ב־1735 רק שלושה וב־1792 רק שניים המירו את דתם. לעומת זאת רבו חילופי השמות משמות גרמניים לשמות הונגריים. שמואל מוכעל אימץ לו את השם מיהאלי, אליאס פרי את השם האינאל, מרטין גרוס את השם נאגי, יעקב וולף את השם פרקש ועוד. היו שני מקרים שהשמות הוחלפו לפי צו שבא מהשלטונות העליונים של המדינה. מדובר במשפחות ברנאט וקיש. בסוף המאה ה־18 עדיין חוייבו היהודים לשלם מסים מיוחדים. אחד מהמסים המרובים והמשונים היה ה„מלכה־געלד" המס למלכה. לגביית המסים האלה הוקמו שתי לשכות. האחת בפרסבורג והשניה באסוד. גביית המסים באסוד נמסרה לידי משפחת ברנאט. המשרה עברה מאב לבן ובני ברנאט עשו את מלאכתם באמונה לשביעות רצונו של האוצר. לשכת פרסבורג היתה בידי משפחה בשם קיש. פעולתה של המשפחה הזאת לא היתה נקיה, כפי הנראה, מאנומליות ואי סדרים, והאוצר, אם להשתמש בלשון המעטה, לא היה מרוצה מאופן הגביה ומתוצאותיה. בשנת 1784 עשה הקיסר יוזף השני מחווה בלתי רגיל, שנון וקולע לגבי שתי המשפחות. את משפחת ברנאט חייב לאמץ לה את השם „ארליך", כלומר „הגון" אות הוקרה להגינות בה שרתו את הקיסר. אכן בני המשפחה שאחדים מהם עברו לגור לגרוסוורדיין, נשאו בגאווה את השם שנכפה כביכול עליהם. ורק מעטים יודעים ששמם המקורי היה שם הונגרי, ברנאט (ברנרד — בגרמנית). היפוכו של דבר קרה למשפחת קיש, אותה ביקש הקיסר לגנות על ניהול כושל של עניני המסים. הוא חייב את המשפחה לשנות את שמה ל„קליין", כלומר „קטן".

חלקה של יהדות גרוסוורדיין בכלכלה

נסיונות היהודים המעטים, שהתגוררו בגרוסוורדיין בשנות 1722—1785, להתבסס מבחינה כלכלית, עלו בתוהו. לשוא היו כל המאמצים להטות את לב השלטונות. העוינות המופגנת של האוכלוסיה הנוצרית הכריחה אותם, או את רובם לעזוב את העיר ולחפש מקום מגורים אחר כדי להבטיח את קיומם ואת פרנסתם הצנועה. ב־1785 הותר להם בפעם הראשונה להשתקע בתחום העיר. עד מהרה החלה נהירת משפחות רבות אל העיר ובשנת 1800 כבר נמצא יישוב יהודי ניכר בעיקר בשתי שכונות, בוולנצה ובווארליה. כמעט כל היהודים עסקו במסחר או עבדו כבעלי מלאכה. בזכות חריצותם וכשוריהם השתפר מצבם החומרי בקצב מהיר ביותר גם ברשימת בעלי בתים ומגרשים נמצאים בני ברית לא מעטים.

עד כמה שנשתנתה האווירה שאפפה אותם מעידה העובדה, אולי הסימן הראשון לשינוי, שב־1841 נבחר ד״ר הרמן פולק, רופא ידוע בעיר ובמחוז, לסגן יו״ר של המועדון הלאומי בעיר.

בשויון זכויות מלא זכו רק בשנת 1849, כאשר בית המחוקקים ההונגרי שהתכנס ב־28.7.1849 בעיר סגד, קיבל

ברוב קולות את הצעת החוק בדבר שויון זכויות של היהודים. ולמרות שהממשלה המהפכנית ההיא, שהכריזה בעיצומם של הקרבות נגד הקיסר ובעד עצמאות המדינה — נפלה ואתה גם חירות העם ההונגרי — היה בחקיקת החוק ההוא משום מחווה וסימן לשינוי במעמדם של היהודים בחברה. לאט־לאט חלה הרפיה גם ביחס העוין של האוכלוסיה אל היהודים. הבוז והשנאה שמקורם בדעות קדומות נעלמו או ירדו למחתרת ופינו מקום לאפשרות של דו־קיום בשלום ושיתוף פעולה. שיתוף פעולה זה לא הצטמצם רק לתחום הכלכלה אלא פשט גם לתחומי החברה והתרבות. ב־1851 למשל הוקם בגרוסוור־דיין איגוד הסוחרים ובעלי המלאכה, שכלל בתוכו 28 חברים אמידים. ובין החברים אנחנו מוצאים ששה יהודים והם: אלברט מיהאיפי, לאופולד בריל, אדוארד וויס, יוסף זוננפלד, נ. פרקש ואדולף רוזנטל.

התפשטות היהודים והשתלטותם — בדרכי שלום כמובן — בחיי המסחר היו כה מהירים שב־1912, כאשר נערכו בחירות בלשכה המסחרית, נבחרו 23 יהודים בהנהלה ורק נוצרי אחד! והנה רשימת ה־23: ד״ר יוסף מושקוביץ, שנבחר ליושב ראש, ד״ר קניז־קורלנדר אדי, שנבחר לסגן יו״ר, וכן זיגמונד לוונשטיין, אנשל־אנטון שוורץ, אוגן ברודר, שאנדור מרקוביץ, שאנדור אולמן, לאיוש וויס, ארמין ברײדר, מרטין לייטנר, אוגן בורוש, גיזא הוראני ד״ר, לאיוש דוואושי, הנריק רוט, איזידור שוורץ, מוריס ווייס, כממלאי מקום החברים נבחרו: יוסף פופר היוניור, וילמוש ראקוש, יוסף לווינגר, אנדור יונאש, פרנץ קלמן, אדולף כהן, וארמין פלגמן. אכן יחס הכוחות, לפחות בקרב הסוחרים נשתנה מן הקצה אל הקצה. בשעה שמקודם רק ששה יהודים היו בהנהלת הלשכה המסחרית מתוך 28, בבחירות שנתקיימו ב־1912 כמעט כל חברי ההנהלה, 23 מתוך 24, היו בני ברית.

ולא כיחס המספרי הזה היה המצב בתחום התעשיה. אמנם היו בעלי מלאכה יהודיים ולא מעטים, אבל לאט לאט עזבו את הסדנה ואת המקצועות שהיו כרוכים בעבודה גופנית קשה ועברו למקצועות שהמלאכה לא היתה כה קשה בהם לעומת זאת הרווחים היו ניכרים כגון הפעלת משרפות יין.

ב־1850 היו בגרוסוורדיין 380 סנדלרים, 89 בורסקאים, 20 קדרים, 8 נגרי בנין, 21 עושי אופנים, 30 חבתנים, 13 רצענים, 9 אורגים, 59 חבלרים (עושי חבלים) ולא היה ביניהם אף יהודי.

ב־1852 היתה הגירת היהודים לגרוסוורדיין גדולה יותר מן הרגיל. החשש מפני התחרות והפחד מפני התעוררות האנטישמיות הניעו את הנהלת הקהילה לפנות אל העיריה בתלונה. בעבר לא הרשתה העיריה את השתקעות יהודים בעיר אלא לאחר שקיבלה המלצה מהנהלת הקהילה ואילו עתה יום יום באות משפחות יהודיות, מתישבות בעיר מבלי שהקהילה תדע מי הם ומה הם דבר זה גורם לנו — נכתב ע״י ראשי הקהילה — „מורת רוח ועוגמת נפש. צרה נוספת היא שעל ידי כך מספר משפחות משתמטות מתשלום המס המיוחד לאוצר כי החדשים ומקום הימצאם אינם ידועים לגובי המסים ועל ידי כך יקום חוסר איזון בנשיאת עול המסים. יש אשר משלמים יותר ממה שמגיע מהם ויש אשר משתמטים בכלל. מאין ביקורת מטעם העיריה ועל ידי הקהילה, באים חדשים מצויידים עם אי אלו תעודות, אשר מידת המוסר שלהן והגינותן אולי מוטלים בספק. יש ביניהם אשר ללא כסף, ללא מקצוע רק יגבירו את מספר העניים הותיקים. כך יכבד הנטל על הותיקים ויחד עם זאת, בגלל ריבוי המקרים הסוציאליים, יקטן חלקם של עניי עירנו בצדקה המוקצבת להם. בגלל כל הסיבות הנ״ל אנחנו שוטחים את בקשתנו לפני כבוד ראש העיר, שיוציא פקודה המקשה על ההגירה החופשית לעיר. התאריך: 9 במאי, 1852. על החתום: ראשי הקהילה בגרוסוורדיין״.

מנוסחת הפניה מתגלית עובדה מעניינת, מובנת במידה מסויימת אך מצערת, שלא רק האוכלוסיה הנוצרית ראתה בעין רעה את ההגירה ההמונית של היהודים, אלא, גם היהודים עצמם, כלומר הותיקים הביעו את מורת רוחם נוכח המצב החדש שנוצר לרגל ההגירה הבלתי מבוקרת. אכן הסניגור הנלהב ביותר של עם ישראל אינו יכול לראות בפניה הזאת מסמך המעיד על הסולידריות היהודית המפורסמת.

תור הזהב של יהדות גרוסוורדיין
(1944—1867)

לאחר שסיכמנו בקצרה את תנאי חייהם של היהודים בעיר החל משנת 1713, כלומר מהתיישבותו של היהודי הראשון בעיר אנו עוברים לפרק חדש בתולדות העדה היהודית, פרק, אשר לולא הסוף המר שחתם את התקופה, בצדק נקרא תור זהב של יהודי גרוסוורדיין.

ב־1867 התפשרו ביניהם האומה ההונגרית והקיסר פרנץ יוזף. במסגרת הרחבה מאוד של ההשלמה בין האומה ומלכה, נשתנו הרבה מאוד דברים שאפשר לכנותם שרידי ימי הביניים. בין שאר שיירי העבר הלא מפואר, מוסדות וגזורות מימי האבסולוטיזם והפאודליות, שנתבטלו, יש למנות גם את אפליית היהודים. אכן הפרלמנט שנתכנס לאחר בחירות כמעט דמוקרטיות חידש את ההחלטה שנתקבלה על ידי בית המחוקקים בשנת 1849 בדבר שויון זכויות של היהודים. (חוק משנת 1867, סעיף 17 פיסקה 1). לחוק הזה צורף התקנון בדבר חופש התארגנותן ואופן פעולתן של הקהילות. לאחר מכן לא היה עוד כל מכשול בפני השתלבותם של היהודים בחיי הציבור של האומה, בכל התחומים, ואכן התנופה בה נכנסו אבותינו לעובי־הקורה של הפעילות הציבורית, ובעיקר בשטח הכלכלי, מעוררת פליאה על גילוי חיותה וחיוניותה של האומה העתיקה שלנו. כמובן, יש לקחת בחשבון גם את הנסיבות האובייקטיביות המיוחדת, כגון אי רצונו של מעמד האצילים ליטול חלק בעבודה או ביוזמה היצרנית וחוסר אפשרותו של האיכר ההונגרי לפרוץ את חומת פיגורו ולנסות את מזלו בתחום אחר מאשר החקלאות המפגרת של המדינה. לא כן היהודים הזריזים שלא היו מרותקים לכבלי מסורת כלכלית מסויימת, שהיו ניידים יותר מהאוכלוסיה הנוצרית וגילו יוזמה וחוש לחידוש בהרבה שטחים. ב־1851 עסקו רק שלושה יהודים במקצועות חופשיים, שני דורות לאחר מכן אנו רואים את המקצועות הללו מוצפים על ידי בני העדה. אבותיהם, שהתבססו כסוחרים, כחוכרים, כמיסדי מפעלים שלחו את בניהם או לפחות אחד מהם למקצועות חופשיים. קניית דעת, רכישת תואר דוקטור, התקדמות בחיי הרוח של המדינה היה משא נפשו של כל יהודי, בעיקר בקהילות הניאולוגים. בסוף המאה ה־19 היהודים ממש הציפו את המקצועות החופשיים והשתתפותם בחיי התרבות עלתה בהרבה על חלקם המספרי באוכלוסיה הנוצרית. באגפים מסויימים היה „שלטונם" מוחלט. והרי קטע מסטאטיסטיקה המצדיקה יותר ממאה עדים את צידקת קביעתנו:

חלוקת היהודים במספר מקצועות ב־1850 וב־1910

ב־1850

רופאים	3
עורכי דין	—
מהנדסים	—
פקידים ממשלתיים וציבוריים	—
פקידים בסקטור הפרטי	—
מורים	—
סוחרים	158
בעלים של בתים להשכרה	—
בעלי בתים פרטיים	105
חרשתנים	3

ב־1910

רופאים	48
עורכי דין	58
מהנדסים	10
פקידים ממשלתיים וציבוריים	23
פקידים בסקטור הפרטי	500
מורים	29
סוחרים	609
בעלים של בתים להשכרה	129
בעלי בתים פרטיים	581
חרשתנים	38

סטאטיסטיקה נוספת על הרכוש היהודי בגרוסוורדיין בהשוואה בין המצב שהיה קיים בשנות החמישים של המאה הקודמת ובין המצב שצולם על ידי הסטאטיסטיקה ב־1912.

	בשנות ה־50 של המאה ה־19	ב־1912
בתי ספר	—	20
בתי כנסת	2	13
בית חולים	1	1
בתי מרקחת	—	6
בתי דפוס	—	10
בתי קפה	—	14
בנקים ומוסדות כספיים	—	13

וסטאטיסטיקה על עוד שני מקצועות:

עיתונאים	8
בעלי כרמים	32

ובבחון הקורא את המספרים של שלושה נסחים (העתקים) מקבצי הסטאטיסטיקה צריך לקחת בחשבון שב־1912 היו בסך הכל בגרוסוורדיין 68 רופאים, 127 עורכי דין, 51 חרשתנים, 15 בתי קפה, 16 בתי דפוס, 13 בתי מרקחת וכן 13 עיתונאים. אבל לא רק בסקטור הפרטי אנחנו מוצאים יהודים רבים. גם בעיריה היה להם חלק לא מבוטל. הראשון שנתקבל כחבר עיריה היה אלברט מיהאלפי, שנבחר ב־1851 ונהגה מאהדה כללית מטעם התושבים בגלל פעולותיו הרבות והמועילות. על כך מעידה העובדה שבמשלחת אשר התקבלה ע״י הקיסר, השתתף כנציג העיריה מלבד ראש העיר וסגנו גם מיהאלפי. הוא היה בנו של השופט היהודי האחרון בעיר, שחלקו היה רב בהנחת יסודות של קהילה מסודרת בגרוסוור־דיין. אלברט מיהאלפי היה חבר בועדת הטכסים שתיכננה את קבלת הפנים שאירגנה העיריה בביקורו של הזוג הקיסרי בגרוסוורדיין ב־1857. גם יהודים אחרים מילאו תפקידים חשובים בעיר. איגנץ רכט היה סגן מפקד המשטרה, פרנץ ברקוביץ היה סגן יו״ר של לישכת עורכי הדין ב־1896, ליאופולד בריל היה במשך 12 שנה יו״ר איגוד הסוחרים ופעל לשביעות רצונם של בוחריו. ד״ר מיקלוש ברקוביץ היה רופא ראשי בלשכת הבריאות של העיריה. ד״ר ארנו שיף היה רופא ראשי של בית החולים העירוני לילדים. בתקופה מאוחרת יותר נבחרו לחברי הנהלת העיריה לתקופה ארוכה או לקדנציה האישים הבאים: ד״ר ליפוט קצ׳קמטי, רבה הראשי של הקהילה הניאולוגית, ד״ר פרנץ ברקוביץ, יו״ר לשכת עורכי־הדין, עורך־דין ד״ר אלברט שיץ, מרק בירו, מנהל בתי־הספר של הקהילה האורטודוקסית, ד״ר ארנו שיף, רופא ילדים שנודע בכל רחבי המדינה, ננדור הגדוש עורך יומון מקומי, ד״ר יוסף מושקוביץ יו״ר לשכת המסחר והתעשיה, משה הרש פוקס רבה הראשי של הקהילה האורטודוקסית, שנבחר בכל שנות חייו אבל אף פעם לא הופיע לישיבות, יעקב גאבל מנהל בתי הספר האורטודוקסיים. איזידור אולמן ובנו שאנדור, אנטן שווארץ, שלושתם כיהנו כראשי הקהל של העדה האורטודוקסית, ד״ר מלכיור גרוס, איזידור פלדמן, אליעזר פרנקל, לאיוש אינצה, ד״ר שמואל פרידלנדר, איגנץ ק. דויטש, ועוד. יהודים היו חברי עיריה גם בימי שלטון ההונגרים וגם אחרי 1918, בימי שלטון הרומנים. בתקופה האחרונה ההיא נבחרו לעיריה: שמואל נוסבוים, ויעקב מיטלמן. שניהם כיהנו כראשי קהל בקהילה האורטודוקסית. ברנט ברקוביץ, ד״ר איגנץ מרקוביץ, ד״ר מרטין פהר, לאיוש אינצה, שאנדור (זלמי) אולמן, בנימין שפיצר, ועוד רבים אחרים מאישי הציבור היהודי בעיר. בעיריה היו מקומות שמורים גם לנציגי משלמי המסים הגבוהים ביותר (וירוליסטים). ב־1912 היו 62 כאלה וביניהם 44 יהודים.

במידה שיחס האוכלוסיה הנוצרית נשתנה לטובתם והאוירה היתה רגועה — בה במידה הירבו היהודים להשתתף בחיי התרבות ותרמו לפיתוח החוכמה, דעת, וידע. רב היה חלקם גם בטיפוח האמנות על כל ענפיה, והרי מספר דוגמאות:

ד״ר איגנץ בריל. יליד גרוסוורדיין. ב־1872 עשה דוק־טורט באוניברסיטת בודפשט בפקולטה למשפטים. הוא פתח משרד בבירת הונגריה ושמו יצא לתהילה בקרב המשפטנים בכל רחבי המדינה. ב־1892 נבחר לסגן יו״ר לשכת עורכי הדין ואחר כך ליושב ראש. ב־1907 הוענק לו התואר „יועץ חצר המלכות״ על ידי פרנץ יוזף. ב־1892 נבחר לקונסול כבוד של אנגליה בבודפשט. מלכי אנגליה, אדוארד ה־7 וכן ג׳ורג׳ ה־5 העטירו עליו אותות הצטיינות. בתו נישאה לבארון ליאופולד בורנמוסה, קונסול כבוד של אנגליה.

ד״ר פרידריך גרוס. היה גדול רופאי עינים של הונגריה היה רופאו הראשי הראשון של בית החולים היהודי בגרוס־וורדיין. הוא הקים בכספו מוסד לעוורים בגרוסוורדיין, שהיה הראשון מסוגו בערי השדה של המדינה. במשך שנות קיום המוסד כ־40,000 איש קיבלו טיפול ונעשו כ־15,000 ניתוחים. השירות ניתן לחולים מעוטי יכולת חינם אין כסף. ד״ר גרוס זכה באות הצטיינות גבוה מהמלך. גם בנו, לאיוש היה רופא עיניים מצטיין. הוא עבד בגרוסוורדיין בשנים 1850—1872 אחר כך עבר לגור בבירה, שם ניתמנה למנהל מחלקה במשרד הבריאות. גם ד״ר גרוס הבן זכה בעיטורים על תרומתו בתחום ריפוי העיניים.

ד״ר אלברט גרוס. היה אחיו של פרידריך. הוא השתתף במלחמת השיחרור של הונגריה ב־1849/1848 כרופא ראשי. ב־1851 נתמנה לרופא ראשי של העיריה. אחר כך נתמנה לרופא ראשי של בית המשפט ובתור כזה הוענק לו אות הצטיינות.

ד״ר ברנאט פרידמן. סיים את חוק לימודיו בגרוס־וורדיין ואילו משפטים למד בבודפשט. הוא פתח משרד בבירה ועד מהרה נהיה לעו״ד המבוקש ביותר. חיבר עבודות מחקר בנושאים משפטיים וזכה בפרסים. במשפט שנערך בדבר עלילת הדם של טיסא־אסלר היה עוזרו הקרוב של הסנגור קרל אטווש ושמו הופיע פעמים רבות בעיתונות הבינלאומית. היה סגן יו״ר לשכת עורכי הדין בבודפשט.

ד״ר גיזא דאשי היה עורך דין וציר בפרלמנט ההונגרי.

ד״ר זיגמונד ברקוביץ הקים את החברה לאספקת מים לגרוסוורדיין. לאחר מותו נקרא רחוב על שמו.

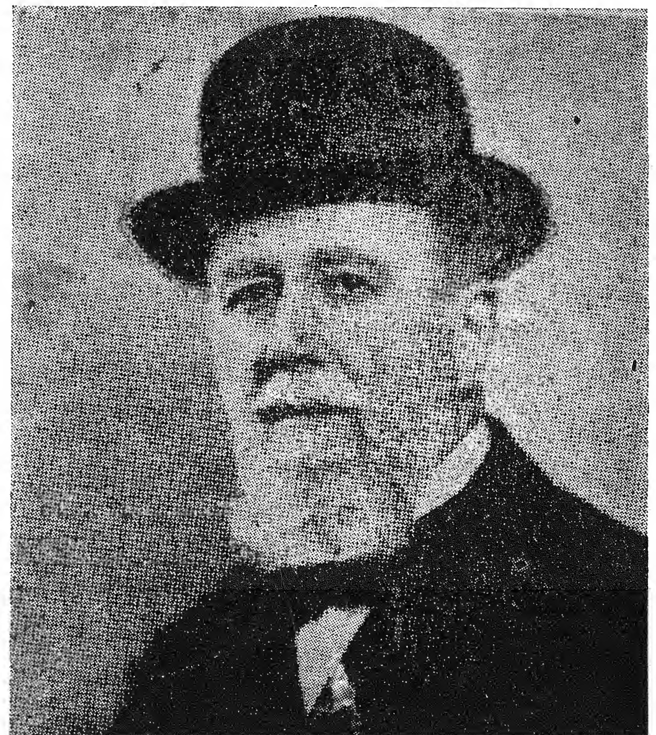
ד״ר זיגמונד ווארדי עורך דין ידוע היה אחד מראשי התנועה הרדיקאלית־מתקדמת בגרוסוורדיין. בתכניתו הפו־

ליטית הופיעו דרישות שהיו באמת רדיקאליות לפי המושגים של הימים ההם, כגון: הפקעת רכוש הכנסיה על ידי המדינה, ביטול זכויות היתר של האצולה. חינוך חילוני לכלל האוכלוסיה כחובה וחינם מגיל 6—12. במאבקו נגד הכנסיה והאריסטוקרטיה השמרנית נעזר בבודוג פליישר, — שומלו, פרופסור בבית הספר הגבוה למשפטים בעיר, גם הוא ממוצא יהודי. גם אנדרי אדי, המשורר הדגול צידד בדעותיו של ד״ר ווארדי. היום אחד מהרחובות הראשיים של העיר נושא את שמו של לוחם זה ללא חת לזכויות האדם. יליד גרוסוורדיין היה גם **ברנאט מונקאצי**, הבלשן הידוע, חוקר השפות הקרובות להונגרית.

ברם אי אפשר לחתום את הרשימה מבלי להזכיר שמו של אדולף פרנקל. הגם, הוא נולד בדברצן ב־1859, אך את

הורי ר׳ אברהם—אדולף פראנקל

פראנקל אדולף—אברהם, נשיא הלישכה המרכזית של היהדות החרדית, וחבר הבית העליון בבית הנבחרים ההונגרי

שנות נעוריו עשה בגרוסוורדיין כתלמיד בישיבתו המפורסמת של הרב לנדסברג, והרב משה הרש פוקס אב״ד גרוסוורדיין. משפחתו היתה מהוותיקות בעיר, דודו, לב פרנקל שימש קרוב לעשרים שנה כראש קהל של העדה האורטודוקסית, וייצג את יהדות גרוסוורדיין ב„קונגרס הפילוג״ שנתקיים ב־1868. פרנקל אדולף קיבל חינוך מעולה מהוריו שגילו עד מהרה את כשרון בנם. לא לחינם נבחר בשנת תרס״ה כ״ב

בית משפחת פראנקל ברחוב סאצבאי

אדר ליו״ר הלשכה המרכזית של הקהילות האורטודוקסיות בהונגריה. הוא היה איש נשוא פנים, נערץ וחביב על הבריות בזכות אישיותו והשכלתו הרחבה הן במדעי היהדות והן בחכמה החילונית. כאשר לפי חוקת המדינה הוקצב מקום אחד ליהדות החרדית בבית העליון ההונגרי נבחר אדולף פרנקל ב־1930 פה אחד למשרה הרמה לאחר מותו של הרב קפל רייך, רבה הראשי של בודפשט בשנת 1929. במשך קרוב לעשרים שנה כיהן במשרה ההיא והביא כבוד לכלל ישראל ולא רק לבני עדתו האורטודוקסית. במשך 29 שנים פעל ביושר ובמסירות כיו״ר הלשכה המרכזית של הקהילות. ב־1934 התפטר בגיל 75 בגלל גילו המופלג. כ״ח תשרי תרצ״ז, שנתיים לאחר מכן בשנת 1936 נפטר בשיבה טובה, גם היה נשיא הכולל של אה״ק. לפי הוראתו המפורשת בצוואתו לא נאמרו דברי הספד על קברו.

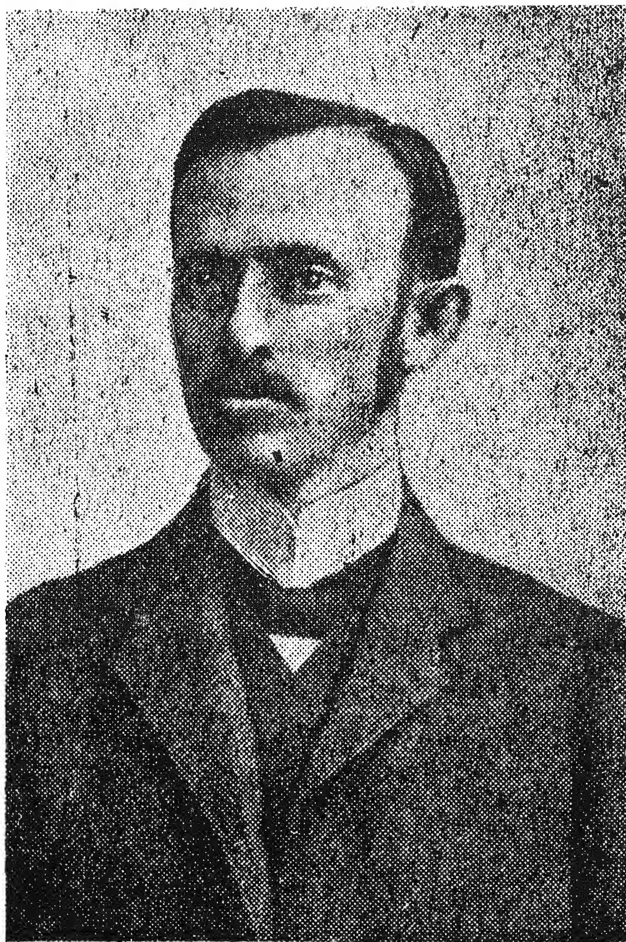
גם בימינו כאשר עדת ישראל בגרוסוורדיין הצטמקה עד לחמלה יש מי שיביא כבוד לקהילת גרוסרוודיין ולזכר קדושינו. כזה הוא, בין היתר יאנוש שטרנברג, בנו של יצחק המנוח איש רב פעלים בציבוריות היהודית בימים עברו. יאנוש שטרנברג היום עובד באוניברסיטת אוזהורוד כפרופסור ופרסם מספר ספרים מדעיים וגם עוד הרבה אחרים.

חלקה של יהדות גרוסוורדיין בעיתונות

עיתונאים יהודיים, שחלקם למדו בעיר וספגו באווירה התרבותית של העיר את תרבות אירופה, תרמו רבות בתחום מקצועם והיה להם חלק רב בכך שהעיתונות המקומית לא נפלה ברמתה מזו של עיתוני הבירה.

העיתון הראשון של גרוסוורדיין ,,נאג׳יוואראדי לאפוק״ הופיע ב־1868. כבר בימים ההם היו לעיתון ההוא חברי מערכת יהודיים כגון לאיוש באטאסיקי, קרל בודור וד״ר זיגמונד ברקוביץ, אנשים מוכשרים, ערים למאורעות מקומיים וארציים ומהימנים. באטאסיקי עבר אח״כ לעיתון ,,נאג׳וואראד״ שנוסד ב־1870 והיה עורכו של העיתון. כתבי העיתון היהודיים היו לסלו מרקוש, מוריס סטמרי וליאופולד רוטמן. בשנת 1896 קיבל העיתון תנופה אדירה כאשר כוחות חדשים, עיתונאים יהודיים הצטרפו אל הצוות. דז׳ו פהר וד״ר יוזף קלמן היו חברי מערכת ואילו ד״ר לאיוש שארקדי, ד״ר אוגן ג׳ימאנט וד״ר פרנץ ווארנאי העשירו את דפי העיתון במאמ־ריהם החשובים. בשנת 1895 נטל לידיו דז׳ו פהר את עריכת העיתון. בטרם פנה אל העיתונאות היה פהר מורה בבית הספר האורטודוקסי. הוא היה יליד מישקולץ ועוד לא מלאו לו עשרים שנה כאשר התחיל לעבוד בבית הספר בגרוסוורדיין. שמו היה אז דויד פכר, וכאשר החל לכתוב שינה את שמו לפהר. כעיתונאי נחשב בין הטובים במדינה. נפטר ב־1935.

הוא היה יוזמה של התנועה שהביאה להקמת ,,ברית העיתונאים של ערי השדה בהונגריה״. ב־1898 פרש ממקום עבודתו וייסד עתון עצמאי משלו בשם ,,נאג׳וואראדי נאפלו״. בין העיתונאים היהודים של העיתון הזה אנו מוצאים שמות בעלי מוניטין כד״ר גיזא דאשי האחראי ; ד״ר אמיל אדוריאן, ננדור הגדוש, פרנץ ברקוביץ, ד״ר שאנדור דאנש ועוד.

דז׳ו פהר, העורך הראשי של העתון ,,נאג׳וואראדי נאפלו״

גם בעיתון המתחרה שהופיע בשם ,,סאבאדשאג״ עבדו מספר עיתונאים יהודים טובים כגון ד״ר ארמין אדוריאן, ד״ר לאיוש האלס ועוד. עיתון זה היה חלוץ הרעיונות הליב־רליים בעיר.

בין העיתונאים, הסופרים והמשוררים שפירסמו בעיתונות המקומית יש להזכיר את השמות הבאים: אנדרי נאג׳י, לאיוש בירו, בילא ז׳ולט, יוליוס יוהאס, אדי שאש, ברטלן פאסטור, זולטן שומלו, שנדור בן־עמי, יוזף גרידא־גרינברגר, לאסלו בארדוש, אישטוון גאבור, אנדריאס אראטו, ארפד ראדו,

מיקלוש פאסטור, וילמוש פרקש, ג׳ורג׳ בירו, אלק בירו, מגדה שמעון, איוואן ארדוש, אוטו הוניג, טומאס אמוד, אימרי רובוטוש, עליזה רוזן, שאנדור מארוט, אקוש גארא, ד״ר שאנדור טורנובסקי, יוסף ברקש, הלמאי ארפד ועוד, ויש להזכיר שיליד העיר היה המו״ל של השבועון המפורסם והנפוץ ביותר של המדינה ה„טולנאי ווילאגלאפייא״ — שמעון טולנאי מגרוסווורדיין דרך כוכבו של אנדור רובוז שהיה פרופסור לספרות הונגרית באוניברסיטת בודפשט. יהדות גרוסוורדיין נתנה להונגריה את המשורר עדין הקולמוס ובעל ביטוי עשיר, טומאס אמוד־פליישר.

בתקופה שלפני השואה היתה העיתונות המקומית, כמעט כולה, בידי בעלים יהודיים. הבעלים של „נאג׳יוואראד״ שהוא עצמו היה עורכו הראשי של העיתון נגדור הגדוש

נגדור הגדוש, העורך הראשי של היומון „נאג׳יווארד״

נבחר מקדנציה לקדנציה לפרלמנט הרומני ברשימת המיעוט ההונגרי של טרנסילווניה. אדם משכיל ומוכשר היה הגדוש, רכש ידידים רבים ומשקל רב היה לו בחוגים פוליטיים גם בבוקרשט. הוא היה בין המעטים שבמעטים שהממשלה ההונגרית הפשיסטית התחשבה בעברו, במעשיו המרובים למען המיעוט ההונגרי בטראנסילווניה ושוחרר מהגזרות שפקדו את בני עמנו. הוא לא גורש לאושוויץ. אחרי מלחמת העולם השנייה עבר לגור בבודפשט ושם נפטר בשיבה טובה

הלר—הראל משה עתונאי

בשנת 1970. הבעלים וראש המערכת של „נאג׳וארודי נאפלו״ היה ד״ר קונדא אנדור. הוא עלה ארצה ופה נפטר. אדי פסטור היה הבעלים והעורך הראשי של ה„פריש אוישאג״. מייסד עתון ערב בשם „נאג׳וארדי אשטילאפ״ מאנו מרטון גם הוא היה יהודי. לאחר פרישתו, בנו, אישטוואן, נטל לידיו את מלאכת העריכה. עורך מדור הספורט בעיתון ההוא היה מיקלוש הלר — הראל, שהצטיין גם כספורטאי וגם כעיתונאי. לאחר שעבר את כל מדורי הגהינום כעובד עבודת פרך וחזר מהתופת של אוקריינה עלה ארצה וכאן נפטר. כעובדי עבודת פרך ניספו באוקריינה — כתוצאה מיחסם האכזרי של המפקדים ההונגריים — ארפד ראדו, טיבור טרק ומיקלוש פאסטור — עיתונאים.

רק עיתון יומי אחד היה בגרוסוורדיין בבעלות נוצרים. ה„מאג׳ר לאפוק״ היה בבעלות הכנסיה הקתולית. ואם מדובר על העיתונות יש להזכיר את השבועון היהודי הציוני בשפה

ההונגרית „נפונק־עמנו" שעורכו היה שאנדור וואסרשטרום והאחראי זולטן לייטנר. השבועון הציוני הלוחם הזה נוסד ב־1929 והתקיים עד 1940. יש לציין שלא רק העורכים והכתבים היו יהודים אלא רוב קוראי העיתונות המקומית — יהודים היו.

כיבוש הכלכלה בגרוסוורדיין ע"י היהודים

בו בזמן שאנשי הרוח היהודיים קנו לעצמם דריסת רגל בחיי התרבות של העיר. והתבססו במקצועות החופשיים — נמשך ובקצב מהיר ביותר התפשטותם בשדות הכלכלה. היו

וואסרשטרום שנדור, העורך הראשי של „נפונק — עמינו"

ענפים בהם יצרו ממש יש מאין. המסחר והתעשייה (הכוונה למפעלים ראויים לשמם) עברו לידי היהודים. בעלי המפעלים המשגשגים והסוחרים המוכשרים התעשרו, במרכז העיר כמעט כל המגרשים וכל החנויות היו בידי יהודים.

הבה ונעשה כאן סקירה קצרה וחטופה על פני השטח ונזכיר כמה דוגמאות להוכיח את קביעתנו: מרטין לייטנר ובניו בית מסחר לאריגים; מונק את שנברגר גלנטריה; ארמין פלגמן — אפנה, אוגן וואדש — אופנה. מיהלפי את קנדל מכולת, אדולף ווכסלר — מכולת, איזידור אולמן (יוניור) ובניו — מכולת סיטונאות; קורלנדר את אולמן — צרכי מזון בסיטונאות. זה היה המפעל הגדול ביותר מסוגו בטראנסילבניה. פסי רכבת שהגיעו אל תוך המחסן קשרו המפעל עם תחנת הרכבת. מנהל העסק היה שמואל פוקס; ברנרד וויס — מכולת. ניסל את פאראגו — מכולת. לאיוש

זולטן לייטנר—לוקץ, העורך האחראי של „נפונק — עמינו" וסגן נשיא בפועל של ז. נ. ס. (הברית היהודית הלאומית)

ציטר ושמואל אפשטיין — יבוא של קקאו, הרמן שווארץ — מלח בסיטונאות, בוגנר את סאנטו סיטונאות במכירת משקאות חריפים; ישראל שפיצר ובניו — חנות לשקים ולחבלים; שווארץ את אולמן — חנות ברזל; יוסף שטרן — ברזל. דויד כהן — חנות לעורות; דזידר רייכרד — חנות נעליים; ק. י. דויטש — זכוכית. האחים קומלוש — זכוכית; לאיוש דיאושי מחסן לעצי בנייה; שמואל מוצן ומוריס קליין החזיקו במפעל יצוא לנוצות שהיה הגדול מסוגו בטראנסילווניה; חנות טכסטילים של רוזנצוויג בשם „קרשפרטי ארוהאז"; האחים פיקסל — סיטונאות ביינות; שנדור קראוס, בילא בורגידא ואדולף זאוויסלאג היו סוחרים גדולים למיני תבואה.

יהודים היו הבעלים לחנויות בגדים ולחייטות. כדאי להזכיר מהאחרונים את אלברט ארדוש, את רודולף לבוביץ ואת יוסף הורבאץ. הרשימה הזאת רחוקה מלהיות שלמה כי עוד עשרות חנויות ומפעלים גדולים היו בידי יהודים. בגרוס־וורדיין היה המועדון הארצי של הסוכנים־הנוסעים ובו מאות חברים. בראשם עמד מיקלוש קדר כמזכיר ראשי ואחריו מרטין גרוס. לסוכנים היו כרטיסי מינויים ברכבת ופעמים

גרוס מרטין סגן יו"ר של המזרחי, ויו"ר התאחדות הסוכנים למסחר

רבות נסעו בלילה ולנו בקרון כדי לחסוך את הוצאות הלינה בבית מלון. בין הסוכנים היו רבים שומרי מצוות יהודים דתיים מאוד. הללו התחברו יחד בקרון אחד ושם התפללו במנין.

גם התעשיה, כמעט כולה, היתה בידי יהודים. רובם נוסדו ביוזמתם ורק מעטים מאוד נרכשו, מידי נוצרים. ונביא גם בתחום הזה מספר דוגמאות:

„פובוס" בית יציקה לברזל ותיקוני קטרים היה מפעלו של זיגמונד ארדוש. (עבדו בו יותר מאלף עובדים). משרפת היין הראשונה בגרוסוורדיין היתה בבעלותו של שמואל ברגר. המפעל נוסד ב־1850. המפעל פותח למימדים רציניים בימי בנו של ברגר — דניאל. גם לאדולף מוסקוביץ ולהנריק לבלי היו משרפות יין וכן מפעל לשמרים. לדרר וקלמן החזיקו במשרפת יין וטחנת קמח; טחנת קמח „אמיליא" מפעל לחומרים כימיים בשם „אסטה־סון", בית מלאכה למסרקים של ריפנר, מפעלים לעשיית צבעים של הוסר ושל צנקל, בית מלאכה לפרוות של לייכנר, בית חרושת לנעליים בשם „דרבי", בית חרושת „קרמן" של שטיינר, בתי חרושת לנעליים של לזר לייטנר („פאווריט") ושל פרקש מושקוביץ כולם נוסדו ונוהלו על ידי יהודים. יוזף רייך ייסד את בית החרושת היחידי למי סודה בעיר, הוא סיפק חומצה פחמנית לרוב ערי טרנסילווניה לשם ייצור מי סודה, בית החרושת לכובעים היחידי בעיר היה פרי עמלו וכשרונותיו של איגנץ דויטש. ומלבד השמות האלה היו עוד עשרות מפעלים קטנים יותר בידי יהודים.

תעשיית העצים וביעור היערות פותחו על ידי יהודים. יש להזכיר את לאיוש דיאושי ובניו, את ד"ר אדן שטרן, ד"ר מיקשא מושקוביץ ואת מרטין מזאי שהיו בעלים של מפעלי עץ רציניים מאוד. במפעל הגדול מאוד בשם „לה רוש את דארוואש" שמניותיו היו בידי אישים ומוסדות מעבר לגבולות רומניה — כמעט כל הפקידות הבכירה היתה יהודית ובראשם שלושת המנהלים: א. אייכנר, יוליוס שווארץ, ויוזף פרידמן.

אחד מבתי הדפוס הגדולים והמצויידים בחדישות שבמכונות נוסד על ידי אדולף זוננפלד. בניו, גוסטאב ואנדור העלו את המפעל לרמה עוד יותר גבוהה. שם הודפסו מספר עיתונים, ביניהם „נאג'וארד" ו„נאג'ווארדי אשטי לאפ" ועוד ספרים במהדורות נאות. בגרוסוורדיין היה בית הדפוס העברי הגדול של טרנסילווניה בבעלותה של משפחת רובינשטיין. האב ווילמוש ושלושת בניו, קלמן, משה הרש ודויד הדפיסו מספר ניכר של ספרי הלכה ויצירות תורניות. הרובינשטיינים הדפיסו את יצירתו של הרב אולמן רבה הראשי של אנטוורפן „נחלת יצחק", את „בית שערים" של הרב עמרם בלום רבה של אויפאלו וכן את ספרו החשוב של הרב הראשי משה הרש פוקס, ה„יד רמה". עוד שני בתי דפוס עבריים חשובים היו בעיר, זה של יצחק פרידמן ושל יצחק גלנזר שנוסד ב־1927. ויסלוביץ ייסד את חברת הקבורה הידועה בעיר שדאגה לטכסים ולצורה הנאה ביותר של לוויות. בנו, אמיל ייסד את בית מלון „פרק" שהיה שם דבר במלונאות ברנטסילווניה. שטיחי פרס כיסו את הרצפה, מזרקה התיזה סילוני מים בחצר ותמונות אמנותיות פארו את קירות החדרים, ובכלל, המלונאות בעיר היתה כמעט כולה בידי היהודים. אותו הדבר אפשר לומר על מוסדות כספים ובנקים אשר תחת ידי בנקאים יהודים הגיעו לרמה ולהיקף פעולה שלא היו מביישים אפילו פירמות בעיר הבירה. ומן הדין הוא

להזכיר גם בתחום הזה מספר שמות: ד"ר אקוש פופר, מיקלוש סמרה, ד"ר שאנדור פרידלנדר, ויקטור ורטהיימשטיין ומוריס רייזמן.

ובהעלותנו את השמות של הפירמות, המפעלים, החנויות והבעלים שלהם, הזכרונות כאילו קורמים עור וגידים ואנחנו רואים לנגד עינינו את גרוסוורדיין אשר היתה לעיר גדולה, בה פעמה רוח יצירה, והכל מעשי ידי אחינו...

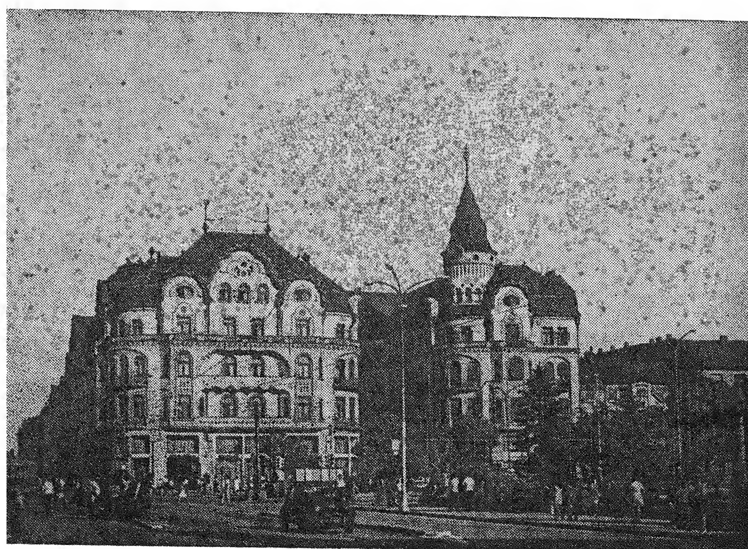
ובתתנו דין וחשבון קצר ומקוצר על פעולות אחינו בשטח הכלכלי אי אפשר שלא להזכיר את שמו של ד"ר אמיל אדוריאן שבנה את הבנין המפואר ביותר של העיר — והיה הבעלים הבלעדיים שלו — את „השאש פאסאז". הארמון הזה היה מכוסה לוחות זכוכית, 150 חנויות היו בו, חמישים דירות בית מלון תיאטרון ואולם קונצרטים. ד"ר אדוריאן אחד

פופר אקוש

ד"ר אדוריאן אמיל בעליו של ארמון „שאש"

שאש פאסאג'

מעשירי העיר, היה בעלים של בתי חרושת ומפעלים שונים על ניהול כל הכבודה הזאת הופקד שלמה אלכסנדר שילר כמנהל כללי.

פארה ותפארתה של העיר ושל הקהילה היו כמובן, חבר האינטלקטואלים, אנשי רוח ומקצועות חופשיים, ביניהם רבים שקנו להם שם ותהילה בכל רחבי המדינה. ומכולם הצטיינו הרופאים. הבה נעלה על קצה המזלג מספר שמות מתהום־הנשייה וננציח את זכרם: ד״ר אימרי פישר, ד״ר ארני אליאס, ד״ר מנהרט אדלמן, ד״ר ארני שיף, ד״ר שאמו גרוס, ד״ר יאנוש שאנדור, ד״ר אנדור אימרה, ד״ר ארתור סבסטיאן, ד״ר פאול מרקוביץ, ד״ר אהרון פיש, ד״ר פרידריך גרוס, ד״ר מנהרט גרוס, ד״ר וילמוש מולנר, ד״ר שאמו מעהר, ד״ר איגנץ מרקוביץ, ד״ר מיקשא קופפר, ד״ר בילא קונרד, ד״ר אישטוואן ארדס ועוד שורה שלמה של רופאים טובים.

שר הפנים ההונגרי לשעבר יארוש אנדור וחבריו (אנדרה לאסלו ואחרים) הוצאו להורג בתלייה ע״פ פקודת שלטונו החדש של הונגריה

ומה שאמרנו על הרופאים הוא שריר וקיים גם לגבי עורכי הדין. איננו מגזימים בקבענו שמיטב עורכי הדין יצאו מבין שורות היהודים והם היו המבוקשים ביותר גם על ידי הקליאנטים הנוצריים. ושוב מספר שמות חטופים מהזיכרון: ד״ר אוגן ווימן, ד״ר פאול נאי, ד״ר גיזא דישי, ד״ר אנדור קלנאי, ד״ר ברנאט גרינשטיין, ד״ר מיקלוש קפש, ד״ר אלברט שטרן, ד״ר אברהם פישטינר, ד״ר דזידר גרגלי, ד״ר איגן קניץ, ד״ר איזו ואש, ד״ר מיקשא גלירט, ד״ר אלברט פלד, ד״ר ברטאלאן שטרן, ד״ר קרל זולטאן, ד״ר ויקטור פאראגו, ד״ר מרטין פהיר, ד״ר שאנדור לורינץ, ד״ר אטילה פוגאני, ד״ר שאנדור טורנובסקי, ד״ר יאנוש פריד ועוד רבים. אחדים מהם פעלו גם בציבוריות היהודית וההונגרית בעיר והיו יושבי ראש, חברי הנהלה פעילים של מוסדות צדקה ותרבות. ד״ר וילמוש מולנר למשל היה נשיא בני ברית בלשכה שנשאה את השם „התחיה״, ד״ר יאנוש פריד היה מזכיר כללי של לשכת המסחר.

איננו טועים ואיננו מגזימים בקבענו שפרט לבודפשט לא היתה עיר בהונגריה בה היתה מורגשת במידה רבה כזאת השפעת היהודים בכל תחומי החיים כבעירנו, גרוסוורדיין. לכן אין זה מקרה ששר הפנים של הונגריה הפשיסטית, אנדור יארוש, בא אישית לגרוסוורדיין ביום דחיסת היהודים לתוך הגיטו הצר. ובנימה חגיגית הצהיר: באתי לראות את דחיסת היהדות העשירה, התרבותית והגאה ביותר של הונגריה לתוך הגיטו הצר והמחניק. ראיתי ונהניתי.

אולם שמחתו לא ארכה זמן רב. לאחר התמוטטות המשטר הנאצי ברח, יחד עם מרעיו, לגרמניה, מפני הצבא הסובייטי שכבש את הונגריה. אך שם נפל לידי השלטונות האמריקאיים ואלה הסגירוהו, למרות תחנוניו, לידי הממשלה השמאלנית החדשה בהונגריה. הוא הועמד לדין בפני בית משפט עממי, שם ניסה להכחיש בפחדנות את הכל, אך ללא הועיל. הוא נדון למוות והוצא להורג בתלייה. לטבעו השפל כדאי להזכיר את העובדה, כי כאשר נבחר לחבר הפרלמנט הצ׳כוסלובקי בפראג כנציג המיעוט ההונגרי בסלובקיה, החזיק בעקרונות ליברליים, בהתאם לרוח הדמוקרטית של התקופה. בעת הבחירות ואף בחוגי ידידיו הקרובים ביותר הביע יחס חיובי ליהודים. אולם בשובו להונגריה הפך ללא שלבי מעבר לאחד משונאי ישראל האכזריים וצמאי הדם של כל הזמנים.

„ימח גם זכרו״!

חברה קדישא ומוסדותיה

גרוסוורדיין היתה הגדולה בכל קהילות טרנסילווניה. ולא רק במנין חבריה, אלא גם ברוח היהדות שפעמה בלב החברים, רוח החברים ותחושת החובה כלפי הזולת, כלפי כלל ישראל, דירבנו את הציבור להקים מוסדות סוציאליים ובתי אולפנא רבים. מכולם התבלטה החברה קדישא אשר דאגה לאחזקת בית החולים היהודי בעיר. והנה תאור קצר על המוסד החשוב הזה:

בראשית היתה החברה קדישא בשם „פרומה ברודרשאפט״ (אחוות דתיים). אגודה זאת שימשה בסיס או גרעין של החברה קדישא. התקנון של האגודה הותאם פעמיים, ב־1865

ובשנת 1876 לצרכי החברה קדישא. יש לציין שגם מבחינה סוציאלית לא היה מוסד ברוך מעש כמותה בעיר.

בסקרנו כאן את פעולות המוסד, מונח לפנינו ספר „מאתיים שנה בשרות הצדקה ואהבת הבריות", בעריכת זולטן לייטנר ופיליפ פרוינד. מבוא מעמיק מוסיף ערך רב לספר, שיצא לאור ב־1931, הרב הראשי בנימין פוקס הסביר במבוא שהמושג „אהבת הבריות" המופיע בשם הספר כוללני יותר, מעמיק יותר ממשמעותו הפשוטה. מה שמייחד את „אהבת הבריות" של החברה קדישא הוא „הקדושה". הקדושה הנדרשת מהעם היהודי בתורה והמתגלמת גם בצדקה ובמעשים טובים. בזכות „הקדושה" הזאת נתקיים עמנו בימי הסטוריה שלו רבת הסבל והתלאות.

החברה קדישא נוסדה ב־1731 ופעלה עד ימי השואה ב־1944. מאמר חז"ל: „צדקה וגמילות חסד שקולים כנגד כל המצוות". היה נר לרגלי האישים שנשאו בעול מצוות החברה קדישא. בימי השואה הושמדו גנזך הקהילה וארכיון החברה קדישא. אי לכך ידיעותינו על פרק הזמן אשר בין 1931—1944 אינן מדוייקות, ורושם רשימה זאת נאלץ לסמוך על פרטים שאסף ועל כח זכרונו.

תפקידה העיקרי היה הבאת הנפטרים לקבר ישראל וכל הטיפול המסורתי הכרוך במעשה קדוש זה. אבל מלבד זאת הוקדשה תשומת לב מרובה לטיפול בחולים ולצדקה לעניים. חז"ל קבעו שאם נמצא מת בתוך הקהילה תיפסק כל עבודה עד שנעשה לו חסד של אמת (מועד קטן כ"ז). כלל זה אינו חל על ציבור המחזיק במוסד מתאים (חברה קדישא) לעשיית חסד של אמת, כלומר התעסקות בקבורתו של המת.

תקנות החברה קדישא של קהילת גרוסוורדיין הועלו על הכתב ב־1731 ואושרו ע"י חתימת 68 איש. מן הסתם פעל גם לפני כן מוסד כזה כי הרי בכל רחבי תבל, במקומות שם ישבו יהודים במספר ניכר, פעלו מוסדות חסד של אמת, בשמות שונים.

חשבנו לנכון לתמצת חלק מסעיפי התקנון ולהביאם לידיעת הציבור, כדי שיווכח הקורא ברמתו המוסרית והאנושית של הדור היהודי ההוא. יש להתחשב בכך שהתודעה הסוציאלית של הזמנים ההם (לפני 250 שנים) היתה דלה ביותר לא כזו של ימינו. והרי התקנון:

„חברי החברה קדישא של גרוסוורדיין גמרו אומר לחבר תקנון למוסד, תקנון שימצא חן בעיני אלקים ואדם. והרי סעיפיו:

1. בכל שנה בראש חודש ניסן נבחרים שני גבאים. אחד מגבאי השנה הקודמת חייב להתפטר ואילו השני יישאר על כנו עד סוף שנת כהונתו, כדי להאציל מנסיונו ומהידע שצבר לחברו הגבאי החדש. הגרלה והצבעת רוב יקבעו מי משני הגבאים של השנה הקודמת יתפטר ומי יוסיף לכהן עוד שנה.
2. הגבאים חייבים לאסוף נדבה בקופסאות הצדקה פעמיים בשבוע, ביום ד' וביום ה' בבית הכנסת. מי שייעדר מן המתפללים יירשם וייקנס. שני גרשים ישלם הנעדר באותו שבוע.
3. בכל שנה ושנה ביום שמיני עצרת תתקיים ישיבת מועצה במקום אשר נוח לכל החברים, **שני הגבאים** חייבים להופיע בישיבה ההיא, הקשורה עם סעודה חגיגית. נושא השיחה בפגישה הוא: עניני החברה קדישא. אם הסעודה תימשך עד תפילת מעריב — ימתין קהל המתפללים עד סיום הסעודה. ביום שלאחר חג סוכות שוב תתקיים אסיפה במסגרת סעודה. מטעמים, בירה ויין יוגשו לחברים.
4. אם שני חברים מסתכסכים ביניהם בסעודה או בלוויה — יחייבו הגבאים את הצעיר שיבקש סליחה מבן־ריבו המבוגר ממנו, תוך כדי יממה ובנוכחות מנין אנשים. המבוגר חייב למחול למתנצל. אם מישהו יכה את חברו או יעליבו והנעלב אינו מגיב — ייענש העולב.
5. עם חו"ש נפטר גבר או אשה, בן או בת, שגילם למעלה מ־13 שנים, על השמש להודיע על כך לבעלי החנויות, וחברי החברה, כמוהם כאנשים אחרים, חייבים לסגור את חנויותיהם. אפילו עובדיהם אינם יכולים או רשאים לפתוח את החנות, עד שלא ישובו מבית העלמין. מי שלא יישמע להוראות אלה, יוטל עליו קנס על ידי הגבאים.
6. בכל מקרה פטירה חייבים לפחות שניים מחברי החברה לבקר בבית האבלים במשך שבוע האבל. עליהם לדאוג גם לכך, שתמיד יהיה מנין מתפללים בבית האבלים בוקר וערב.
7. אם מת מוטל בעיר, איש לא יוכל לעזוב את העיר עד שיקברוהו, ואין לעשות עד אז כל מלאכה.
8. בשושן פורים יעברו הגבאים מבית לבית בלוויית שני קברנים וכלי קבורה ותכריכים.
9. ביקור חולים הוא בראש וראשונה תפקידם של חברי החברה. אם מצבו של החולה נוטה להחמיר ויש סיבה לדאגה, חייבים הגבאים לשלוח אליו את השמש אפילו מאה פעמים ביום. השמש ידווח כל פעם על צרכיו של החולה הן בגוף הן בנפש.

ערב שבת קודש, ראש חודש ניסן ה' תצ"א (1731)".

...מן הדין יהיה אם יהדות ימינו תשים אל לבה את הקפדנות, בה נקבעו חובות החברים. החיוב לבקר את החולים ולהשתתף בלוויות, תחת איום של קנס כספי, ההוראות הקפדניות בזמן הלוויה, כולם מעידים עדות רצינית ונוגעת ללב על אהבת הרעים ששלט אז בין היהודים.

אופייני במיוחד לתורת המוסר של היהדות הוא סעיף 12. ביום העליז ביותר של השנה, בפורים, על הקברנים לבקר

כל בית ולסמל בכך באופן מוחשי שיש לחשוב על יום המוות, שלפניו אין גדול וקטן, אף בשעת העליצות הגדולה.

...אכן בעבר היה בכך משום כבוד מיוחד, אם מישהו נתקבל כחבר בחברה קדישא.

...את מסירותם הקדושה של החברים מוכיחה העובדה, שכל 68 החברים חתמו במו ידיהם על הפרוטוקול, כאילו לאשר שהם מקבלים עליהם את כל החובות הכלולות בו. אכן התקנות האלה, שנקבעו לפני מאתיים שנה, רוח הקודש שורה עליהן, רוח שיכולה לשמש מופת מבחינה אנושית כללית, ועוד יותר מבחינה יהודית. אל נא נשכח שאותם יהודים לא היו אלא סוחרים־רוכלים פשוטים, שביתם נתיבי כל העולם. מעט חופש התנועה לו זכו הוגבל פעם כאן, פעם שם בעקבות תקנות הסולטן או היתרי הקיסר, והוראות „הסובלנות" שלו.

יש לדעת את התקופה ואת תנאי החיים בימים ההם, כדי להעריך אלף מונים את משמעות ההתעלות המוסרית הכלולה במלים: חברה קדישא. אבותינו היו בזויי החברה של התקופה, אך לא הרגישו בכך, כי בטהרת חיי המשפחה, באהבה הגדולה בין איש לרעהו, במעשי הצדקה האמיתיים שנעשו ללא פניות — אכן התגלתה מוסריות מן הדרגה הגבוהה. איפה עמדו עמים אחרים בתחום הארגון של שרותי הבריאות, העזרה ההדדית ללויות ובסעד הניתן לנזקקים בכלל, כאשר אצלנו כבר היו קיימים מסמכים כתובים מסוג זה?

...בקהילה היהודית הקטנה כל מקרה מוות היה לאירוע בעל משקל יותר מאשר כל פעילות חברתית ותנועת התפתחות. טיפוח הכללים הכרוכים במקרי פטירה היווה את הביטוי המלא של חיי החברה. היהודים היו קשורים אז זה לזה קשרים יותר אמיצים מאשר בימינו, בגלל היותם חסרי זכויות ועניים מרודים. הצער והשמחה נגעו בהם במשותף ולכן שיתפו את עצמם בשמחתו ובאבלו של כל אחד מבני קהילתם. בתי המגורים עמדו בשורה דבוקים זה לזה. כך שיתפו את עצמם כולם בכאבו של בית האבלים. הרי מלכתחילה התארגנו כדי לבצע את החובות הכרוכות בפטירתו של יהודי, לכן במקרים אלה נתנו ביטוי ממשי לחסד של אמת.

הנהלת חברה קדישא הקפידה על כך שחברי החברה יעמדו בהתחייבויותיהם. דגש מיוחד הושם על ענין ביקור החולים. קנס רציני הוטל על חבר שהפר את הכללים או זלזל במה שהתייחס בתקנון לנושא הזה.

חבר חדש נתקבל פעם בשנה בטקס חגיגי בסעודה השנתית של החברה קדישא בשמיני עצרת. החדשים נתקבלו כחברים ע"י הותיקים בקריאות ברכה: **מזל טוב! אחינו אתה!** שמות החברים שנפטרו נרשמו ברשימת החברה קדישא אף אם בינתיים עברו לגור למקום אחר ושם נקברו.

התקנון דאג לכך שגם ילדים יתקבלו כחברי החברה קדישא. על צעירים אלה שכינויים היה „מלאטשה" הוחלט בישיבה שנתקיימה בג' ניסן שנת 1802. וזו לשון ההחלטה: „צעיר, אשר אביו הוא חבר בחברה קדישא, והוא הצעיר גם כן מבקש להצטרף, כ„מלאצ'ה" כמובן, שני גרשים ישלם עד הגיעו לגיל הבר־מצוה ואחר מכן שני פורינטים". גם אחרי בר־מצווה עוד שלוש שנים רק כ„מלאטשה" נחשב הצעיר. ורק אחרי עבור שלוש שנות ניסיון זה, אם החברים מסכימים לכך, יתקבל ה„מלאצ'ה" כחבר מן המנין. לפני הקדשתו עליו לשלם ארבע פורינטים כדמי פדיון. אם רצונו של ה„מלאצ'ה" להיות חבר לפני שנות נסיון — עליו לשלם את הסכום הנדרש ממנו ע"י ההנהלה, כדמי כניסה לחברה קדישא. ברם גם אז רק כחבר שלא מן המנין נחשב הצעיר, כלומר כחבר שעדיין אין לו זכויות. מטרת התקנון היה בדבר הקדשת צעירים כחברים, לחבב עליהם בעודם ילדים את מצוות גמילת החסד ואת העבודה לטובת הציבור.

את המלה „מלאצ'ה" לא נמצא במילון עברי. היא נגזרה מהמלה הסלאבית „מלאצ'י" ונתעוותה בפי היהודים ונתבטאה מלאצ'ה. פירוש המלה הוא — צעיר. המלה הזאת היתה בשימוש היומיומי אצל היהודים יושבי האזורים הסלוויים ומהם עברה גם להונגריה. היא פשטה מהר בקרב הקהילות ומצאה את דרכה אל תקנוני החברה קדישא בכל קהילה וקהילה.

פרט מעניין הוא, שתקנות החברה קדישא והוראותיה בדבר הטיפול בחולים מתיחסות אך ורק לזכרים. הדאגה לנשים נזקקות לא העסיקה את הגירסה הראשונית של התקנון. להן דאגו, ללא כל ספק, הנשים הצדקניות שבקהילה, וללא תקנון. רק בפרוטוקול של האסיפה שנתקיימה בשנת 1799 ב־ג' בניסן נמצאה הוראה בנידון ומדובר בו על „שכרן של נשים המטפלות בחולות או מסייעות ליולדות" כלומר, החברה קדישא פרשה את כנפי חסותה גם על חולות של המין החלש. התקנון קבע שהנשים העובדות בשורות החברה קדישא, רשאיות להשתתף בכל המסיבות והחגיגות המתקיימות אצל המשפחות היהודיות בעיר וזאת מלבד שכרן המגיע להן עבור שירותן. התקנון קבע שלנשים הללו זכות בלעדית לטפל בחולים, להימצא בשמירה ליד הנפטרים, לעסוק בטהרת המתים ולשמש מסייעות ליולדות. חברי האגודה, כלומר החברה קדישא, חייבים בשעת הצורך לפנות אל הנשים הללו, ורק אליהן. התור להעסקתן נקבע ע"י אחד הגבאים לפי הגרלה. מי שמפר את הכלל הזה ייקנס. מחצית הקנס תשולם לחברה קדישא ומחציתו לקופת הצדקה. בעל הבית שאינו מסתייע בעובדת החברה קדישא — חייב לפצותה.

ישיבת החברה קדישא שהתקיימה ב־1831 בראש חודש כסלו קבעה הוראה סוציאלית חשובה: אם יחלה אחד במעמד של משרת — מעסיקו חייב להמציא לו רופא, ולקנות לו תרופות במשך לפחות שמונה ימים. ואם יד המעסיק אינה משיגה זאת, אזי החברה קדישא תדאג למשרת בתנאי שהוא חסר אמצעים. אם יש להעביר את המועסק לבית החולים —

מעבידו ישלם עשרים פורינט. ההוראה דלעיל נראית טבעית בימינו. ברם, בל נשכח שלא רק בימים ההם אלא גם עשרות שנים לאחר מכן לא היה זכר לדאגה הסוציאלית במערכת החוקים של ארצות אירופה, ומי שאיבד את כושר העבודה שלו — נאלץ לבקש נדבות כדי להתקיים.

בשנת 1844 נוסדה „אגודת הסנדקאות" לעזור לעניים שקצרה ידם מלהשיג את ההוצאות לברית מילה. מבין החברים הוגרלו עשרים וארבע שמות. הם חוייבו לשלם חמישה פורינט כל אחד. סכום זה, לא פחות ולא יותר, נועד לכסות את הוצאות הברית.

בישיבה שנתקיימה בראש חודש ניסן, שנת 1817 הוסדרה גם הבעיה, איך לטפל בחולים עניים בביתם. החברה קדישא שכרה מטפלים, אחד ליום ואחד ללילה להושיט עזרה הדרושה לחולה. אם מצבו החמיר — אז, ללא התחשבות במצבו החומרי של החולה, האיש שנפל עליו הגורל היה חייב לעשות אצלו שמירה. פרט זה תוקן במרוצת הזמנים ונוספה לו הערה: „בתנאי שהדבר חשוב לפי דעת הרופא". אם חבר החברה קדישא, שהוגרל לשרות זה, היה הוא עצמו חולה ותשוש — רשאי היה לשכור על חשבונו ממלא מקום. השירות האישי ליד החולה היה סמל מוחשי לאחוות החברים ולרמה המוסרית שנדרשה מכל חבר וחבר.

ב־1875 נבחר רפאל קורלנדר לנשיא החברה קדישא. נצר לרבנים מפורסמים היה והוא עצמו תלמיד חכם גדול. בזכותו התפתחה החברה קדישא בקצב מהיר. פועלו לטובת הציבור היה כה חשוב שמן הדין הוא לתאר כאן בקצרה את תולדות חייו ואת פעולותיו הציבוריות.

רפאל קורלנדר נולד ב־1823 ונפטר ב־1899. אביו אברהם היה רבה של קהילת נאגי אבוני בשנת 1830. תלמיד חכם נודע בזמנו. רפאל עצמו התישב בגרוסוורדיין ב־1874 ושנים רבות היה אחד האישים המרכזיים, העושים והמעשים בקהילה. הוא פתח באיזור אולאסי חנות לסיטונאות, מין כלבו של מושגי הימים ההם ועד מהרה הפך לגורם כלכלי חשוב בעיר. כן נטל חלק בפיתוח שיטת האשראי המודרנית בעיר ובמחוז. בני הקהילה הבחינו מיד בכושרו האירגוני, וכשעמדו גם על תכונותיו התרומיות מיהרו לרתמו לעגלת הציבוריות היהודית. במשך עשרות שנים כיהן נשיא החברה קדישא, לשביעות רצונם של כל החברים. על מסירותו לחברה קדישא התהלכו אגדות בעיר. ב־1873 פרצה מגיפת חולירע בעיר ובמחוז, שהפילה חולים רבים. רפאל קורלנדר חרף נפשו בכפו והוא במו ידיו עשה את הטהרה וקבר את המתים. לעתים 50—60 ליום. בזאת נתן דוגמה לאחרים. כבר־אוריין לא ויתר על הלימוד היומיומי. הוא לקה במחלת עיניים קשה ואחרי שנה איבד את מאור עיניו. אז שכר תלמיד חכם כדי שלא ייאלץ להיפרד מלימודיו. כאשר השלטונות דרשו מהאיגודים השונים שפעלו ללא תקנון וללא רישיון ונקראו „נסבלים" להגיש תקנון מעובד לפי כללי המשפט במדינה — הוא ערך את תקנון החברה קדישא בשנת 1865. עשר שנים לאחר מכן, כאשר הנסיבות השתנו — הוא עודד מחדש את התקנון. ידו היתה רבה במאמצים לייסד את „התלמוד תורה". קשרי משפחה הדוקים היו בינו ובין המשפחות יונגרייס, ברקוביץ, אהרנפלד ועוד, אשר גם הן פעלו רבות בציבוריות היהודית. איש נדיב רוח היה שתמך ביד רחבה במוסדות צדקה שונים. היה מתומכי הישיבה הקבועים ובסכומים ניכרים. היה אחד מיוזמי הקמת בית החולים ב־1865. שמו היה כלול בתפילות יזכור של החברה קדישא ממותו ועד חורבן הקהילה.

בנו, ד"ר אדוארד קניז קורלנדר כתב עליו את הסיפור הבא: לעת זיקנה לקה במחלת עיניים והיה חשש מבוסס שיאבד את מאור־עיניו. הרעיון החריד את האיש ולא רק בגלל הנכות הצפויה לו אלא בגלל הפחד שלא יוכל עוד ללמוד ויישבר מטה לחמו הרוחני. אי לכך, החליט ללמוד אחד מסדרי המשנה בע"פ כדי שגם בעוורונו יוכל ללמוד ולא יינתק הקשר בינו ובין התורה, שהיה לחם חוקו כל ימי חייו. והואיל ומחלתו החמירה בקצב מהיר, ביקש לקרוא בפניו מספר משניות מדי יום ביומו עד שלמד אותן בע"פ. אחר כך שינן לעצמו את הפרקים וכשכבה מאור עיניו אמר את המשניות הללו לפני ואחרי תפילתו. כך עבר יום יום על משניות של מסכת „מועד".

אפיזודה אחרת בחייו: פעם נתקיימה ישיבת הנהלה בחברה קדישא, בה הועלתה הצעה מטעם החברים הניאולוגים שהיה בה משום חידוש מהפכני שעמד בניגוד למסורת המקודשת. אמנם המחדשים היו מיעוט בהנהלה, אבל בידם היו הרכוש, ההשפעה, המעמד החברתי, ההשכלה החילונית. והואיל ואישים בעלי משקל תמכו בהם, ברור היה שיוכלו להכריע את כף המאזניים גם בלי הצבעה. ואז קם ממקומו רפאל קורלנדר ולא אמר אלא ארבע מלים: „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו". ומרב התרגשות פרץ בבכי מר ורק בקושי יכל להתגבר על רגשותיו, ברם בכיו הכן שנבע מהתרגשותו העמוקה וממעמקי לבו השפיעו יותר משיכול היה להשפיע בנאום יפה ומשכנע. הנוכחים נרעשים ונרגשים מגילוי כן זה של רגשות הסירו את הצעותיהם מעל הפרק.

שנות חייו האחרונות היו רוויות צער וכאב בשל גורל בנו אלפונז. הלה חונן בכישרון רב וגם חריצותו עמדה לו. כבר בגיל צעיר רכש לו ידע רחב ביותר בחכמת ישראל. בצדק קיווה אביו שבבוא היום יתבגר — יתפוס מקום בין גדולי הדור. ברם הגורל התאכזר לאב, תקוותיו קמלו ועד סוף ימיו לא התאושש מהמכה שהונחתה עליו, כי מה קרה? הבן לקה בשחפת והאב נאלץ לשולחו למצרים שאקלימו חם ויבש, כדי להירפא. כי בימים ההם, בטרם הומצא הפניצילין, האוויר היבש והחם נחשב לתרופה היחידה נגד

מחלת ראות זאת. כך הגיע אלפונז לקהיר. לא פחות מהמחלה פגעה בזקן השמועה שנתאמתה שלפיה הצעיר פנה עורף לאורח החיים היהודי והיה לכופר. בימים ההם שר האוצר של מצרים היה יהודי, בלום פחה שהיה יליד גרוסוורדיין. הוא חיבב את קורלנדר הצעיר ומינהו למשרה רמה במשרדו. מסיבה זאת נאלץ החולה להישאר במצרים גם בחדשי הקיץ הלוהטים. מצבו הורע ונאלץ לחזור הביתה. חדשים מעטים לאחר מכן הוציא את נשמתו בבית אביו.

המהלומה הכפולה הזאת, מחלת בנו וכפירתו באמונת ישראל שברה את לב האב בצורה דרמטית, נתן לכך גם ביטוי בכתובת שציווה לחוק על מצבתו.

אביו, אברהם קורלנדר פרש לעת זיקנה מהרבנות, והתיישב גם הוא בגרוסוורדיין, ביקר רבות בקהילה הקטנה בסנט-אנדראש, שם שימש רב שלא על מנת לקבל פרס. היה מכובד מאוד בעיר, הן בזכות עצמו והן בזכות בנו, שהיה אחד האישים החשובים בקהילה. חתנו היה ישראל אולמן, ראש הקהילה האורטודוקסית של גרוסוורדיין, איש רב השפעה ונערץ ע״י רבים.

אשתו של רפאל ייסדה את התמחוי ב־1892 וניהלה את עניני האגודה במשך 16 שנה. היא נפטרה ב־1911, בנה היה ד״ר אדוארד קורלנדר-קניז מנהלו של המאג׳אר בנק.

בית הקברות היהודי הראשון בגרוסוורדיין

איננו יודעים מתי בקשו בפעם הראשונה יהודי גרוסוורדיין להקציב מיגרש לצרכי בית עלמין. על כל פנים נמצא בידינו כתב הבקשה שהוגש למועצת העיר ואשר נושא את התאריך 21 מרץ 1766. המקום שניתן לחברה קדישא זהה, כנראה עם השטח אשר ברחוב האטיו, שפונה והועבר ב־1860 לבית העלמין שבוולנצה.

הנהלת העיריה אישרה בהחלטתה מתאריך 6.9.1860 העברת שרידי הגופות מבית העלמין הישן שברחוב האטיו למקום החדש בוולנצה. העיריה קיבלה את טענת החברה קדישא שבית עלמין נטוש אינו מוגן מפני מחלליו, העלולים לפתוח את הקברים, לפזר את העצמות ולקחת את המצבות. ובית קברות הישן כבר לא היה בשימוש זה למעלה משישים שנה. הוצאות ההעברה כוסו על ידי מגבית מיוחדת. ליקוט העצמות נעשה ע״י המלאצ׳ים, כלומר צעירי החברה קדישא. אגב, בית עלמין זה שברחוב האטיו היה בשימוש במשך מאה וחמישים שנה.

גרוסוורדיין, העיר המודרנית חוברה מרבעים שונים. אוי-ווארוש נקרא הרובע שהיה מותחם ע״י הרחובות קושוט, קאפוצינוש, מאג׳אר וטלקו. לאוי-ווארוש צורפו לאחר מכן הרבעים אולאסי וכן ווארליה (קאטונה-ווארוש). מרבית היהודים הראשונים של גרוסוורדיין התגוררו בעשורים הראשונים של המאה ה־18 באוי-ווארוש, מקצתם באולאסי. הרובע ווארליה נוסד רק ב־1784. בידיעת כל הפרטים האלה סביר הוא לחשוב שבית העלמין היהודי הראשון היה ברחוב האטיו, שהיה עדיין מחוץ לתחום המיושב של העיר. החברה קדישא ביקשה להקיף את בית העלמין בגדר אבן. נערכה מגבית וב־1815 נאסף סכום של 6000 פורינט למטרה זאת. ברם ראש הנזירים שברשותם היה המגרש לא אישר את התכנית והסכים רק להקמת גדר קרשים. והואיל וגדר זו עלתה רק שלושת אלפים פורינט, ונותרה מחצית הסכום שנאסף למטרה זאת — נתעוררה השאלה האם מותר להשתמש בכסף למטרה אחרת? רבה הראשי של הקהילה, הרב יוסף רוזנפלד פנה אל החתם סופר, גאון הדור בשאלה: מה לעשות בסכום שנותר. בתשובתו אסר הגאון על הקהילה להשתמש בכסף למטרה אחרת, ויעץ לחברה קדישא לשכור תלמיד חכם שילמד תורה למען עילוי נשמתם של הנפטרים.

בית העלמין ברחוב האטיו היה בשימוש עד 1860. שנה לאחר מכן רכשה החברה קדישא מגרש בגודל של 600 מ״ר ברובע וולנצה לצרכי בית קברות חדש. אבל כיוון שהמקום לא הספיק גם בגלל גידול האוכלוסיה היהודית בעיר — הרחיבו את תחום בית העלמין ברכישת מגרשים לידו. מאז, עיקר דאגתה של החברה קדישא היתה נתונה לייסוד מפעל חדש, הלא הוא בית החולים.

חלוקת הקברים היתה דלקמן: חלקה מיוחדת היתה לחברי חברה קדישא וחלקה אחרת לאלה שלא היו חברים בה. החברים, נשיהם וילדיהם עד גיל 18 אם נפטרו בצעירותם קיבלו חינם את מקום קבורתם. מי שלא היו חברים היו חייבים לקנות בכסף מלא את מקום קבורתם. חלקה נפרדת היתה לכהנים שהיו חברים, וחלקה לכהנים שלא היו חברים. חלוקה כזאת וסידור כזה היו קיימים גם בבית הקברות ברחוב רוליקובסקי שהוקדשה ב־1926.

המצבה העתיקה ביותר הנמצאת ברובע וולנצה הוקמה ב־1801, כ־15.000 נקברו שם ומספר המצבות הוא למעלה משבעת אלפים. שם נקברו הרב שלמה זילברשטיין מהכפר שרקאד, ישעיהו דויטש, רבה של בקשצ׳אבא, הרב יעקב פרידמן מהכפר ביהאר-אודווארי, יצחק רוקח רבה של רדם, שמעון פולק רבה של בליניש ועוד.

תחום בית הקברות אשר ברובע וולנצה נתגלה כצר מדי, וב־1892 הורחב ע״י קניית מגרשים סמוכים לו.

בית קברות זה היה בשימוש במשך 125 שנה אבל לאחר שנוצלה בו כל חלקה קטנה ולא נותר בו עוד מקום, העמידה העיריה מגרש מתאים לרשות הקהילה האורטודוקסית בקצה רחוב רוליקובסקי לקדש שם בית עלמין חדש.

השטח שהועמד לרשות החברה קדישא ע״י העיריה השתרע על שלושים דונם בערך. הגדר שנבנתה סביבו, חדר השומר ומבנה של צידוק הדין עלו מיליון וחצי ל״י. למרות שלא כל הסכום נמצא בידי החברה קדישא, מסרו את ביצוע

התכנית לקבלנים ווינקלר את סוצ׳, שמיד ניגשו לעבודה.

ב־1859 נקנה רכב חדש להובלת המתים. מחירו, שש מאות פורינט נאסף ע״י מגבית מיוחדת.

החברה קדישא ראתה את אחד מתפקידיה החשובים בבניית בית חולים, כלומר בהרחבת הקיים ופיתוחו והדאגה לאחזקתו השוטפת ללא הפרעה. הסכומים הנדרשים לכך כוסו בחלקם מההכנסות השוטפות של החברה קדישא והן מהמגביות הציבוריות שנערכו בעיתות מצוקה לחברה. הקלה רצינית היוו לתקציב החברה קדישא הקרנות השונות שהוקדשו לחברה ע״י נדבנים, וכן התרומות בהזדמנויות.

החולים. ברם, מאוחר יותר שמרה הקהילה לעצמה את זכות המגבית בקופסאות.

ב־1843 החליטה הנהלת הקהילה לגבות היטל מיוחד עבור השחיטה. היטל זה היה בתוקף במשך חצי שנה, מחודש אייר עד חודש חשוון. הסכום שהושג על ידי היטל זה הועבר לחברה קדישא. כן הוחלט שהנקרא אל התורה בשבת „שישי" ידור לחברה קדישא. פניה כזאת הופנתה אל כל בתי הכנסת הקטנים ואל המנינים, אבל רק ה„שיעור חברה" נענה לבקשה זאת.

בתקופה מסויימת הוחלט להטיל מס על היין שיהודי

בית עלמין הישן „ולנצה"

ולמרות זאת החברה קדישא נאבקה קשות לא פעם כדי להתגבר על קשיי תקציב. ב־1819 למשל, הטילו היטל מיוחד על מכירת הבשר. הסכום שהושג על ידי כך היה תקופה ממושכת אחד מהפריטים העיקריים במדור ההכנסה. ב־1823 הוחלט שבכל ערבי ראש חודש וכן בימי הירידים, תיערך מגבית ע״י קופסאות החברה קדישא. המתרימים הלכו מבית לבית לאסוף כספים. כל ההכנסות היו קודש לצרכי בית

הפיק מכרמו. ברם, במרוצת הזמן נתבטלה ההוראה הזאת מעצמה.

ב־1832 הוחלט על פיקוח על חיי המוסר של החברים. נבחר ועד בן חמישה חברים לבקר את התנהגות החברים. כדי לתת תוקף להחלטה זאת נחתם הפרוטוקול ע״י 39 איש. במקרה חמור במיוחד הוצא האיש, שנמצא דופי בהתנהגותו, מרשימת החברים.

הואיל ולפי סעיף מס' 13 של התקנון חוייב כל חבר לצום בערב ראש חודש ניסן והצום העיק מאוד על בריאותם של חברים רבים אשר בריאותם היתה לקויה — ביטלו הרב הראשי ובית הדין את חובת צום זה. במקום הצום הציבורי הקשה הזה הגרילו 15 חברים ושבעה מבין הצעירים והם היו צמים במקום הציבור. יותר מאוחר בוטלה גם תקנה זאת ורק איש שנתקבל כחבר חדש חוייב לצום בשנת קבלתו.

הנהלת חברה קדישא נבחרה בצורה מסובכת למדי. החברים בחרו בוועד בן עשרה איש. ועד זה בוחר בארבעה. מתוך ארבעה אלה נבחר אחד הגבאים. ועד הארבעה מעלה עוד שמונה שמות ומתוך אלה נבחרים עוד שני גבאים. שלושת הגבאים הנבחרים מצרפים אליהם עוד חמישה אנשים המתמנים לפי הגרלה.

ב־1866 נבחר פרנקל ליבל לנשיא החברה קדישא.

ליבל פרנקל, נשיא החברה קדישא לשעבר

שיטת הבחירות שונתה ב־1860. עד אז לא כל החברים הצביעו אלא רק המעטים שהוגרלו לשם כך. לפי השיטה החדשה הבחירה נעשית באסיפה כללית ע"י כל החברים. רק חברי ועדת הבחירות נבחרים על פי הגרלה.

התקנון החדש שינה רבות וכן ויסת את אופן פעולתה של החברה קדישא. לפי סעיף 22 למשל, אם יחלה חבר, על הגבאי למנות שני אנשים אשר חייבים לבקר אצל החולה יום יום ולעזור לו עד שישוב לאיתנו. ואם מצבו יחמיר — השניים חייבים לשהות ליד ערש הדוי של השכיב־מרע ולטפל בו יומם ולילה.

כן חייב הגבאי לדאוג לכך שיהיה מספר מכובד של חברים החולקים את הכבוד האחרון לנפטר. והם חייבים לא רק ללוות את המת אלא לעסוק בטהרתו, לערוך את התפילות ולתקן את הארון אישית. והואיל והיתום או היתומים אינם יכולים לומר קדיש אלא כשיש מנין — הגריל הגבאי חמישה חברים מבוגרים, ומינה לפחות חמישה צעירים ללוות את הנפטר עד הקבר.

ההוראות והתקנות האלה משמעות קשוחות למדי. למעשה נבעו מתחושת האחווה שמילאה את כל ישות החברים התקנות באו לשם הסדרת הדברים ולתת צורה לתוכן.

במלחמת פרוסיה־אוסטריה שפרצה ב־1866 התנדבה החברה קדישא לדאוג למספר פצועים, כלומר לאישפוזם ולתרופות הנחוצות להם. בו בזמן הקהילה התחייבה לדאוג למזון הפצועים.

בשנת 1864 קנתה הנהלת החברה קדישא חצי כרטיס הגרלה (שמחירו אז היה סכום נכבד) כנדוניה לבתו של הרב לנדסברג כשהתחתנה.

ב־1868 עלה מספר חברי החברה קדישא ל־235. ההנהלה נענתה לבקשת רבים שביקשו לרשום, מלבד הנוסח העברי, גם בלועזית על המצבות. הרשות ניתנה אבל ההנהלה בדקה את נוסח הכתובת לפני חקיקתו על השיש.

מנהג יפה הונהג בחברה: לשלוח לחברים במתנה נר הבדלה קלוע.

ב־1871 הותר ע"י הנהלה הופעת מקהלה ליד החזן בטקס הלוויה. ברם הוקפד על כך שלא ייפגע המנהג המסורתי.

החברה קדישא עשתה הסכם עם הקהילה לפיו חברי החברה ייקראו לתורה בשבת שירה. העליה לתורה היתה לפי הגרלה. כן הוסכם שהנודר תחילה לצרכי הקהילה ידור, אבל הנדר השני הוא לטובת החברה קדישא. יותר מאוחר ביקשה הקהילה להתכחש להסכם זה, אבל הרב הראשי לא הרשה את ביטול ההסכם.

בשנת 1872 היה הפילוג כבר עובדה קיימת. שתי קהילות בגרוסוורדיין. אבל שתיהן תומכות בבחירתו של שמעון שטרן. הסכם בין שתי הקהילות שנשיא החברה קדישא ייבחר חליפות משתי הקהילות, שנה איש הניאולוגים, שנה אחר כך אורטו־דוקס יכהן כנשיא החברה. כלל זה הונהג גם בבחירת הגבאים עד שנתפרדה החבילה והניאולוגים הקימו חברה קדישא משלהם.

בשנת 1873 פרצה מגיפת חולירע בעיר ובסביבתה, מגיפה שפגעה קשות גם ביהודים. ההנהלה קיבלה את הצעת הרופאים, שאת גופות המתים יש לטמון מיד לאחר מותם

ולהביאן ישר לבית הקברות. אבל המגיפה גברה והיה צורך באמצעי חירום ובביצוע החלטות חדשות.

1. בבית החולים נעשו סידורים לפי הוראת הרופאים. הוחלט שבימי המגיפה לא מתקבלים בבית החולים רק חסרי אמצעים, פגועי חולירע, כמובן.
2. החברה שוכרת אחים חדשים לטיפול בחולי חולירע. הם חייבים לטפל, בהתאם להוראות הרופאים, בחולים חסרי האמצעים.
3. החברה קונה תרופות ומחלקת אותם לחולים חינם. את התרופה יש לחלק למנות קטנות כדי שהחולים יוכלו לקחתה עוד בטרם יבוא הרופא לבקרם.

מצבת הקבר של הרב ר׳ יצחק אהרן לנדסברג זצ״ל

4. הואיל והוצאות החברה עלו בגלל הפריטים הבלתי צפויים מראש, כל חברי חברה קדישא חייבים לשאת בעול הנוסף ההוא. כשנעצרה המגיפה ספרו האבידות. במשך מספר שבועות נפטרו 140 יהודים, מהם אחד עשר חברי החברה.

בתקופה הקשה ההיא שלמה לב היה נשיא החברה קדישא. איש בעל אמצעים היה ולא פעם איזן את התקציב מכיסו הוא. רבות עשה למודרניזציה של המינהל.

דמי הקבורה נקבעו לפי קריטריונים שונים. היו שלוש דרגות של תשלום.

בתקופה ההיא היו 202 חברים משלמי מסים לחברה קדישא. הם דאגו לקהילה בת 1600 משפחות.

הפרוטוקולים נוהלו תחילה בעברית, אחר כך ביידיש והחל משנת 1876 עברו לשימוש בשפה ההונגרית.

בבחירות שנתקיימו ב־1878 נבחר שלמה לב לנשיא, איזידור אולמן לסגן יו״ר ושמעון לדרר לגיזבר. בינתיים עלה מספר החברים ל־395.

בשנת 1879 נפטר לאחר מחלה ממושכת רבה הראשי של קהילת גרוסוורדיין, הרב יצחק לנדסברג, למדן מובהק ובעל השכלה רחבה. החברה חייבה את כל חבריה להשתתף בלוויה. הארון הובא ע״י בני המשפחה עד שער בית הכנסת ומשם עד ארון הקודש ע״י גבאי חברה קדישא. דברי ההספד ארכו שעות. מותו של הרב לנדסברג עורר רגשות אבל גם מעבר לגבולות המדינה. אדולף כרמייה, שר לשעבר בממשלת צרפת ונשיא עולמי של האליאנס שלח מכתב תנחומים.

סביב קברו של הרב השאירו חמישים מקומות ריקים לאישים חשובים לכשתגיע עתם.

בישיבה שנתקיימה ב־1879 ב־17 באוגוסט הועלתה על הפרק בעיית הטקס בלוויות.

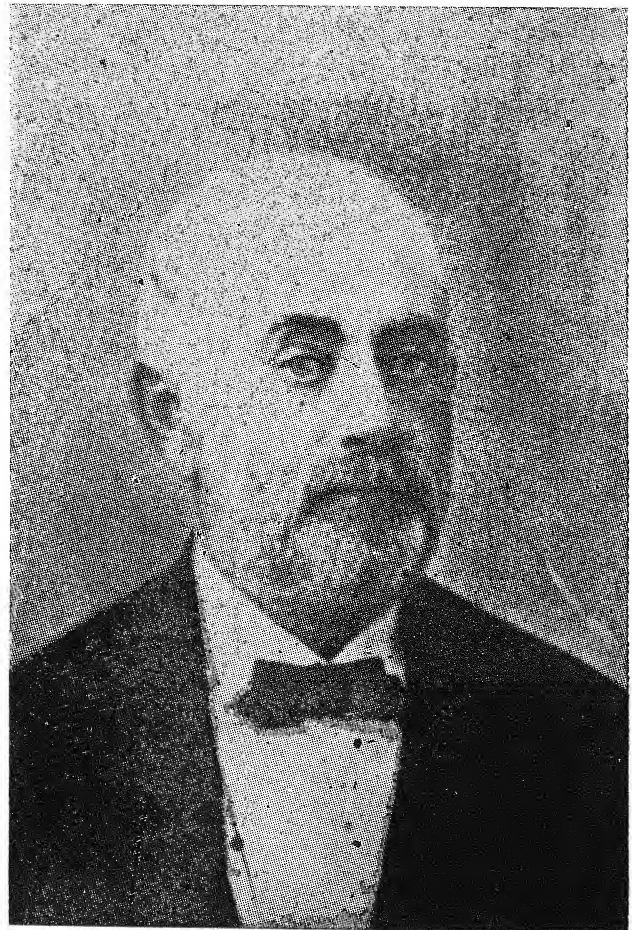
ד״ר זיגמונד ברקוביץ גינה במלים קשות את מנהגי הטקס המופרזים בהדרם. המסורת היהודית דורשת הרגשת דחילו וביטויי אבל היוצאים ממעמקי הלב, ודוחה את ההוד והדר ואביזרים שונים שיש בהם משום חוקת הגויים, כגון ארון מתים עשוי מתכת, זרי פרחים וכו׳. הוא הציע להתנגד למנהגים החדשים האלה ואם קרובי הנפטר עומדים על דעתם ואינם מוכנים להתאים את טקס ההלוויה למסורת היהודים — לא לקבור את המת. הצעתו נתקבלה פה אחד. ולמרות ההסכמה הכללית שבאה לידי ביטוי בהצבעה — פשטה כספחת האופנה החדשה בלוויות, חיקוי לגויים, במת אשכבה, כן הדור לארון מתים, קישוט חדר המתים בפרחים, עטיפת הקורות והשערים בבד שחור וכו׳. שלמה לב גינה את המגמות החדשניות האלה. אבל, הואיל ולפי דעתו אי אפשר למנוע את הדבר או לאוסרו לחלוטין — הציע שהחברה קדישא עצמה תערוך, לפי בקשת המשפחות, לוויות הדורות שתהיינה בכל זאת צנועות ומסורתיות מאלה של היוזמה הפרטית. הצעתו נדחתה כי הרב הראשי התנגד לכל סטיה מן המסורת. לכן נאסרה גם הופעת מקהלה ליד החזן בלוויות והנחת זרי פרחים על הארון.

לפי הצעת איזידור ישראל אולמן, בחרה החברה קדישא בקלמן טיסא, ראש ממשלת הונגריה לחבר כבוד בחברה.

ראש הממשלה הודה על הכבוד למשלחת שמסרה לו את התעודה על בחירתו.

בשנת 1886 הגיע מספר חברי חברה קדישא ל־506.

אבל כבד נפל על החברה עם מותו של נשיאה עתיר הזכויות, שלמה לב. גדול היה הכאב ועוד גדולה יותר האבדה, כי המנוח פעל כה רבות למען האדרת החברה. איזידור אולמן חיבר את מודעת האבל שהופיעה בשתי שפות, בעברית ובהונגרית. החברה ראתה חובה לעצמה לדאוג ללוויה כאילו בן יקיר שלה נפטר. אנשל שוורץ נשא בשמה את ההספד. נעשה ציור שמן על דיוקנו ובטקס חגיגי הוסר מעליו הלוט בלשכת החברה קדישא.

הנריק לבלי נשיא החברה קדישא לשעבר

עד בחירת נשיא חדש, ניהל את עניני האגודה סגנו, זיגמונד לווינשטיין, אבל חסרונו של שלמה לב הורגש עוד זמן רב.

ב־1887 נבחר הנריק לבלי: הוא היה חביב על הציבור שבחר בו כנשיא יותר מפעם.

אגודת האחות, חברה קדישא של סגדין התעניינה אצל הנהלת החברה בגרוסוורדיין: מה דינו של ילד שלא נימול בגלל סירוב ההורים? האם מותר לקברו בבית עלמין יהודי? ההנהלה העבירה לסגדין את תשובת הרב: במקרים כאלה הרשות בידי החברה קדישא לסרב.

הרב שלמה איגר הכריז בדרשתו, שנשא ביום כיפור של שנת 1843 שיש למנוע שירותי החברה קדישא מיהודים השולחים את ילדיהם ללמוד בבתי הספר של המיסיונרים או מיהודים שהם עצמם רכשו השכלה אצל המיסיונרים. בבית הקברות יש לטמנם בחלקה הרחוקה עד כמה שאפשר מקברי יהודים דתיים.

אגב, קרה גם בגרוסוורדיין, זמן לא מועט לאחר מכן, שנפטר ילד בן ארבע ובשעת הטהרה הבחינו בגופתו אנשי חברה קדישא שלא נימול. כשנתבע מן הגבאי הסבר, לימד זכות על עצמו בכך, שהורי הילד טענו לפניו שלא בגלל אפיקורסות אלא בגלל סיבה רפואית לא נימול בנם. הפרשה לא הפכה לשערוריה אבל הגבאי הושעה מתפקידו.

בשנת 1890 היו כבר 593 חברים בחברה. היו ברשותה 56 מושבים בבית הכנסת שנתרמו לה ע״י נדבנים וכן היו לה חמישה ספרי תורה משלה.

ב־1892 נפטר יוליוס שמואל פרידמן, שהיה מזכיר החברה במשך ארבעים שנה. הוא היה אחד מעורכי הדין היהודים הותיקים במדינה שקיבלו רשיון עבודה מהמדינה. הוא היה בעל השכלה רחבה, שלט בחמש שפות בכתב ובע״פ וכן היה בקיא במדעי היהדות. יורשו במשרתו כמזכיר נבחר ד״ר שמואל פרידלנדר.

ב־1893 הציע ישראל אולמן לבנות חדר „צידוק הדין" כדי שיהודים חסרי אמצעים המצטופפים בדירה קטנה לא ייאלצו להימצא במחיצה אחת עם גופת הנפטר אם ימות אחד מבני משפחתם. בו בזמן הוחלט לקנות רכב חדש להובלת המת לבית העלמין.

חברה קדישא של דברצן התענינה בגרוסוורדיין בדבר הוצאת גופות מהקבר והטמנתם במקום אחר. מה הדין בנידון? התשובה היתה: החברה קדישא אינה חייבת להסכים לכך.

ב־1893 היו 760 חברים בחברה. בשנה ההיא חילקה ההנהלה שלושה קרונות עצי הסקה בקרב העניים.

שנת 1890 הביאה שינוי גדול בחיי החברה קדישא. נתקבלה ידיעה מהעיריה שהיא הקצתה שטח נרחב לצרכי בית קברות, עבור הקהילה הניאולוגית. הניאולוגים החליטו להקים לעצמם בית קברות מיוחד. ניגודים בולטים הסתתרו מאחורי החלטתם של הניאולוגים. האורטודוקסים לא השלימו בשום פנים ואופן עם מגמותיהם של הריפורמיים ועם טקסי הקבורה המודרניים של הניאולוגים. מקהלה לבושת שחורים המזמרת פרקי תהלים בהונגרית בלוויה, שימוש בארון מתים עשוי מתכת, זרי פרחים על הארון ועוד דברים כאלה היו לזרא בעיני רבים וטובים והיו כקוץ בעיני החרדים.

ההנהלה קיימה ישיבה ב־10 באוקטובר והחליטה להגיש עירעור נגד מעשה העיריה אצל משרד הדתות, אבל בו בזמן בחרה וועדה בראשותו של הנשיא ד״ר מוריס רייזמן לשאת ולתת עם הניאולוגים ולהחזיר את שלום הבית, הנסיון לא עלה יפה ועוד באותו יום נתקיימה הלוויה הראשונה בבית העלמין הניאולוגי.

בנימין שטיינר נשיא כבוד של החברה־קדישא

בשנת 1900 נפטר הנריק לבלי, נשיא החברה קדישא. ההנהלה הקצתה לו קבר בין שורת הקברים של אישי הציבור הדגולים. בנימין שטיינר מילא את מקומו זמנית. בו בזמן התפטר ד״ר פרידמן ממשרתו כמזכיר החברה קדישא. בבחירות החדשות שנתקיימו לאחר מכן נבחר בנימין שטיינר לנשיא, אנשל־אנטאל שווארץ לסגנו.

ב־1926 נאלצה החברה קדישא לגבות דמי כניסה לבית הקברות כדי לכסות את ההוצאות הגדולות שהיו כרוכות באחזקת בית העלמין ובבניית גדר אבן סביבו.

ב־1903 התפטר זיגמונד לוונשטיין, מזכיר כבוד של החברה. את מקומו כמנהל פרוטוקול קיבל לידיו אברהם אולמן שהיה גם נוטריון של הקהילה.

באסיפה הכללית שנתקיימה ב־1906 ב־16 לאפריל נבחר אנשל־אנטאל שורץ, שהיה עד אז סגן יו״ר לנשיא החברה קדישא במקום בנימין שטיינר שהתפטר.

אנטאל שוורץ עבר לגור לגרוסוורדיין ב־1875. היה אחד האישים הדגולים בעיר. במשך עשרות בשנים היה חבר עיריה וחבר הנהלה בלשכת המסחר והתעשייה. תקופה ממושכת כיהן כיושב ראש ועד ההורים של הקהילה וכן ראש הקהילה האורטודוקסית אחרי ישראל אולמן. איש בעל שיעור קומה התבלט מהר בעיר והיה עם המכובדים ביותר בין אזרחיה. תלמידי החכמים חלקו לו כבוד על ידענותו. איגנץ — ר׳ יצחק יוחנן שטראסר, יו״ר הש״ס חברה היה חתנו.

אנשל—אנטל שורץ נשיא הקהילה האורטודוקסית
ויו״ר לשעבר של החברה קדישא

והרי רשימת חברי ההנהלה של החברה קדישא שנבחרו בתאריך הנ״ל: מרטין קאופמן, סגן יו״ר; ינו ברודר, גיזבר; יוזף צוקר, מבקר. גבאים: יעקב ברנפלד, אליעזר פרנקל, איזידור פלדמן, איגנץ יונגרייס, יעקב קין, אדוארד גרוס. ליו״ר מועצת שוחרי ביה״ח נבחר דויד כהן.

באסיפה הכללית שנתקיימה ב־1908 ב־1 בנומבר התריע יחיאל יעקב גאבל נגד רבה של הקהילה הניאולוגית ונגד חזנה היוצאים לבית הקברות לבושים בגלימה הדומה לזו של אנשי הכנסיה. כן התרעם על כך שהאבלים מניחים זרי

פרחים על הקברים והמצבות בנויות בצורה שאינה הולמת את המנהגים המקודשים של היהדות. חרה לו מאד גם שהכתובות על המצבות יש בהן משום חיקוי לגויים. שלמה זלמן־שנדור אולמן בתשובתו מבטיח למגיש השאילתא, שבתקנון החדש הנמצא בשלב עריכה, יתוקנו העיוותים.

ב־1909 נבחר מזכיר חדש, הלא הוא שלמה רפפורט.

בישיבה ב־1 במרץ 1910, העלה מרטין קאופמן את השאלה הבאה: אשה אחת נקברה בבית הקברות הניאולוגי. קרוביה מבקשים להוציא את הגופה מן הקבר ולהעבירה לבית העלמין האורטודוקסי בוולנצה. התסכים החברה קדישא לכך? התשובה היתה שלילית. מקרה הפוך שקרה באותו זמן נסתיים בשערוריה. ד״ר רני הרשקוביץ רופא בגרוסוורדיין ביקש להעביר את גופת אחיו, שנפטר עשרים שנה לפני כן, מבית הקברות האורטודוקסי לזה של הניאולוגים. ההנהלה סירבה להיענות לבקשתו של הרופא. הוא פנה לערכאות והוציא בסיוע המשטרה את הגופה להעבירה לניאולוגים.

בשנה ההיא הוחג יום ה־180 לייסוד החברה קדישא. ההנהלה שלחה איגרת ברכה והבעת נאמנות למלך ולקיסר פרנץ יוזף. הקיסר השיב דרך לשכתו במברק, בו הודה על תשומת הלב ועל ברכת החברה.

צדקה תציל ממות

בשנה ההיא הוחלט להקים את בית האבות והוחל בעבודה האירגונית ובאיסוף קרנות לטובת המוסד. ינו ברודר הודיע על כך שרכש — על אחריותו — את בית שטיינר סמוך לבית החולים בתקוה שהבנין ייהפך לבית אבות. אהרן רייס תרם 60.000 כתר ובזאת הניח יסוד למפעל. מאוחר יותר תרם עוד 20.000 בתיתו דוגמא לאחרים. יש לציין שלמרות שההחלטה נפלה כבר בשנת 1910 נאלצה החברה קדישא, בגלל סיבות שונות לדחות את מועד בניית בית האבות. התכנית מומשה רק ב־1923 וגם אז היה צורך לערוך מגבית כללית כשהמתרימים פקדו כל בית יהודי בגרוסוורדיין.

ב־1911 נתקיימה ישיבת אבל של החברה לרגל מותו

בית אבות של בית החולים היהודי

של הרב משה הירש פוקס, רבה הראשי של הקהילה זצ"ל. ההלויה נערכה תחת חסות הקהילה והחברה קדישא. זאת השאירה סביב קברו של הצדיק שטח פנוי ברוחב של שני מטרים וחצי להבעת הערכת הציבור.

בחודש סיון נסע למרחץ טרענטשין טפליץ להנפש מעבודתו הרבה, ומטרחותיו המרובים, וביום א׳ דר"ח תמוז עלתה נשמתו הטהורה השמימה שם במרחץ טרענטשיין. כסלע פצץ השמועה הלא טובה בלב כל איש ירא וחרד אבלה גדולה פרוסה על רקיע היהדות, הרבנות עיר גר"וו יושבת וקוננה כי הוסר העטרה והורם עדיה, נחשכו מאוריה ותמנע משלוח קוה, כל העיר מבכה את אביה, כי איננו. השלוחים יחפזון, חיל ורעדה יאחזון, ושמו לדרך טרענטשין פעמיהם, להביא את גופו הטהור גרוו"דיינה, ויהי בנסוע הארון הקודש בכל תחנה ומחנה הלכו לקראתו לחלק לו כבוד האחרון, אבל גדול ליהודים, בכי ומספד יצע להם.

האקרו"ט בשרו את הבשורה לא טובה, ואלה דברי הקינה:

רבינו משה הרש פוקס איננו!

וכל העם שומעים את הקולות קול ענות נהי בכי ותמרורים אשר כברק מטהר השמים בא אלינו כי יד ד׳ נגעה בנו ולקח מאתנו עטרת ראשינו נזר ישראל ותפארתו מורנו ורבינו הגאון האמיתי מרגניתא דלית בי׳ טימא, איש דגול מרבבה עם אלפי ישראל נקי כפים ובר לבב אשר לא הניח אחריו כמותו:

רבינו משה הרש פוקס הכ"מ

אשר שימש בכתר תורה והיה רועה בתום לבבו עדת מרעיתו קרוב לשלשים שנה כלם שווים לטובה, קצר המצע מהכיל רוב כשרון עלילותיו פרשת גדלו בתורתו וצדקתו עוצם חריפותו ועומק חכמתו, וכן ענותנותו במקום גדולתו היה להלל, טהר לבבו ויקר רוחו מי ימלל רודף צדקה וחסד היה לעניי עמנו, פעל צדק ושלום בקהלתנו, מפלגי בינתו הזך, תלמידים מופלגים למאות למדו תורה ותעודה ועתה בעוה"ר אוי ואבוי כי חשך בעדנו אורה, ובר"ח תמוז נשרף שר התורה, משה אביר ישראל בחיר השם עלה למרום מלאכי מעלה ששים לקראתו, אך פה עלי ארץ חושך ואפילה כי גלה משוש ישראל ונאסף הודו וכל בני ישראל יבכו את השרפה, ומקוננים איה שוקל איה סופר, איפה רועינו רועה ישראל, והעניים והאביונים ספקו כף איה מושיענו, כי ארון אלקים נלקח מאתנו, ועתה אחינו בני קהלתו הרמה יום ה׳ ג׳ תמוז בבוקר בשעה שמינית נקבע לבכי ולמספד שאו נא נהי וקינה במר נפש כי הורד עדינו מעלינו ששוננו נהפך לאבל כי איש טהור רבינו הקדוש נאסף לעמו לכן בואי נא, איש לא יעדר מליתן אחרית כבוד, וללות אותו לבית מועד כל חי, ולאות לדאבון ושברון נפשינו תשבות העבודה במשך הלויה, והחנויות יהיו סגורות, וזכות רבינו הקדוש יגן בעדינו, ויהי׳ מליץ יושר בגנזי מרומים על קהילתנו בכלל ולכל או"א בפרט, בלע המות לנצח ומחה ה׳ אלקים דמעה מעל כל פנים אמן".

ואלה דברי הקינה אשר פרסמו בני החברה קדישא דפה:

אחינו בני ישראל בני חברתנו הקדושה!

קול נהי נשמע בעירנו איך שודדנו, כי בליל ר"ח א׳ תמוז נחשכו המאורות בהלקח אדונינו מעל ראשנו מחמד עינינו צפירת תפארתנו ה"ה הגאון המובהק שר התורה מנורה הטהורה רבה דעמי׳ מדברנא דאומתי׳

מו"ה **משה הרש פוקס** הכ"מ

בן הגאון המפורסם מו"ה בנימין זאב פוקס זצ"ל

אוי נא לנו כי אבדה כלי חמדתנו חמדה גנוזה מדביר היכלנו הוסר המצנפת והורם העטרה עטרת תפארת ישראל אשר שכן כבוד בתוכינו ולאורו הלכנו זה כמו שלושים שנה ואשר קוינו לחסות בצלו עוד ימים רבים, קבץ וריבץ ועשה פעלים לתורה וחיזק עמודי היראה בקרב עדתינו הקדושה וחוץ לגבולנו, בשלו׳ ובמישור הלך ורבים השיב מעון והי׳ לברכה בקרב הארץ, זכותו יגן עלינו ויהי שלום מנוחתו.

הלויתו תהי׳ ביום החמישי לס׳ ולא יהי׳ עוד קצף על בני ישראל שנת תרע"א.

חברא קדישא

דפק"ק נאדיוואראד

בבוקר יום ה׳ עיר גר"וו התעטפה שחורים ולבשה אבל, מרחוק ומקרוב נהרו המונים המונים העירה, בערך חמשת אלפים איש. ואלו הרבנים אשר באו לחלוק לו כבוד האחרון (מלבד המספידים הנזכרים לקמן): הגאב"ד ביסטריץ, דעעש, דעברעצין, סעמיהאלי, נירמאדא, שאמלא, קראסנא, טארדא, בעלעניעש, מ׳ לודאש, סיקסא, גאווא, נאנאש, סאלקא, אודוואורי, פ׳ לאדאני, מ׳ טעלעגד, דערעטשקע, נ. באיאם, טאשנאד, סאסרעגען, טשעקע, סארוואש, סעקעלהיד, מעדיעש, שעבעש, אפען, טענקע, סאלארד, קערעסטעש, פעטער־וואשאר, הידאלמאש, בלאזענדארף, נ׳ זערינד, אילאנדא, הדומ"ץ מב׳ הוניאד, קראלי, נייפעסט, שאמקוט, ה׳ מאד, ראצפערט, וכו׳. הרבה קהילות שלחו צירים מיוחדים ואלו הן: פרעסבורג, בודאפעסט, קלויזנבורג, בערעגסאז, מ׳ סיגעט, אונגוואר, מישקאלץ, מונקאטש, אויהעל, דעברע־צין, באניהאד, אויפאלא, קליינוואררדיין, נירעדיהאזא, סערעד, הערמאנשטאדט, סאטמאר, מאקאווא, קאשויא, עפעריעס, חוסט,

ט׳ פירד, נייטרא, פאפא, אייזענשטאדט, עדענבורג, צעהלים, קארלסבורג, בראשויא, מ׳ וואשארהעלי, אראד, טעמעשוואר, נ׳ באניא, מארגערעטין, דעווא וכו׳ וכו׳. מצד הלשכה המרכזית האורטודוקסית בא הנשיא הרה״ג מו״ה ר׳ אברהם פראנקעל.

ראש הספדנים הי׳ בנו הרב הגאון מו״ה ר׳ בנימין פוקס זצ״ל, שהיה אז אב״ד נ׳ באנ׳א. ואחריו הרב הגאון ר׳ עקיבא סופר זצ״ל אב״ד פרעסבורג. ואחריו הגאון הצדיק ר׳ אלי׳ קליין זצ״ל אב״ד האלמין ואחריו הגאון העצום ר׳ ישעי׳ זילבערשטיין זצ״ל אב״ד וואיטצען, ואחריו הגאון ר׳ עקיבא שטראססער אב״ד טאקאי.

והמחנה ההולכת אחרי המטה היתה כבדה מאד, חלופי נושאי המטה הי׳ שבעה כתות. ראשונה: בניו. ב) בני המשפחה. ג) הרבנים. ד) התלמידים. ה) מנהלי הקהילה. ו) מנהלי החברה קדישא. ז) יתר העם. בביה״ח נשא עליו מספד הרה״ג מו״ה ר׳ מנחם מענדל טשיללאג האב״ד פעלדעש ז״ל. ויהי ביום א׳ בשבוע שלאחריו נשא עליו מספד בביהכ״נ הגדול כבוד הרב הגאון ר׳ חיים מאזעס ראזענבוים שליט״א אב״ד דקליינוואַרדיין, וביום ב׳ (ה׳ האבילות) חתנא דבי נשיאה, כבוד הרב הגאון מו״ה ר׳ יעקב שלום קליין שליט״א האב״ד דהאלמין שהיה אז דומ״ץ בגר״ו, וכבוד אחיו הגדול הרב הגאון מו״ה ר׳ שלמה זלמן קליין זצ״ל האב״ד גאווא. וביום ג׳ (ו׳ האבילות) כ׳ הרב הגאון הצדיק ר׳ יהודא גרינוואלד זצ״ל האב״ד סאטמאר. וביום ד׳ (תשלום השבעה) כבוד הרה״ג, ר׳ פנחס צימעטבוים שליט״א הראב״ד דק״ק גר״וו, והרה״ג ר׳ ישעי׳ פאללאק זצ״ל רב דחברה ש״ס. ובארץ ישראל נשאו עליו קינה ונהי הנהו תרי גברא קדישא כבוד קדושת הרב הגאון הצדיק נשגב מרן ר׳ יוסף חיים זאנענפעלד זצ״ל מרא דארעא ישראל ומשנהו הרה״ג העצום מו״ה ר׳ יוסף האפפמאנן זצ״ל מפאפא.

ואלה הדברים אשר נחרתו על מצבתו:

בליל ב׳ דר״ח תמוז דהאי שתא תרע״א כבה אור נפשו הנקי׳ וביום ג׳ לחודש הובל גופו הטהור למעונתו הדומיה בכבוד גדול ובמספד תאניה ואניה.

נוה שאנן

לאיש דגול מרבבה אדוננו מורינו ורבינו אבינו רועינו הרב
הגאון הצדיק מופת הדור לו דומיה תהלה
כקש״ת מוהר״ר **משה הרש פוקס** זלה״ה
בן הרב הגאון האמתי מוהר״ר בנימין זאב זצוק״ל שהי׳
אבד״ק סערעד, מלא מקום אביו שמנה שנים, ובשנת תרמ״ב
נתקבל לרב אב״ד דקהלתנו הקדושה, ושימש בכתר הרבנות
כשלשים שנה. ונפטר בן ששים ושמנה שנה ופה מנוחתו
כבוד.

מצבה הזאת עדה לרועה נאמן איש חי רב פעלים.
שמש גדולתו וצדקתו זרחה למרחקים, והלכו לאור תורתו רבים.
הוד והדר פעלו, חותמו אמת לבושו צדק וענוה וכל מדה נכונה.
צבי ישראל תמים במעשיו, נקי כפים ובר לבב צדיק באמונתו הי׳.
ברך ה׳ חילו לב טהור מלא רחמים וחסד ואהבת ישראל נאזר בגבורה.
ידו הניף בעים רוחו ללחום מלחמות ה׳ לעמוד בפרץ והי׳ לחומה נשגבה.
פיו פתח בחכמה, שפתיו שמרו דעת אש דת לו כי ישא מדברותיו נאוה.
וענתה השירה הזאת בקצרה, רצונו זה כבודו למעט שבח ותהלה.
קנה לו שם טוב בין גדולים חקרי לב, והעמיד לרוב תלמידים הגונים.
סרו למשמעתו כל בני עדתו ויכבדוהו בקהלם והוא כאב את בנו ירצם.

תנצב״ה

ועל צדו השנית חרותים דברים אלו:

לזכר עולם יהי׳ צדיק וזרעו לברכה

אם אל הקבר הזה רגלינו צועדות נפשינו בוכה מתאבלת וסופדת, אנחות נשמיע ועינינו ירדו דמעות נפרד ממנו רבינו אבינו עטרת ראשינו האבדה כבדה כל בית ישראל יבכו, היקום בשנים הבאות גאון וצדיק כמוהו? רק גויתו תחת גבעת קבר שוכנות, אבל נשמתו בין קדושי עליון מתעדנת. שם תקבל פעלה ומשכורתה השלימה בגן עדן תרוה עונג בין נפשות שרי התורה. ואנחנו שם תהלתו בקרבינו נשמורה עד יקומו ישיני עפר ויקיצו מהתרדמה. פזר נתן לאביונים עד כי כלה פרוטה מן הכיס, גם אז לא חדל מעשות צדקה באמרי תנחומיו ובדברי פיוס. גמל חסד בגופו להיות גובה בעצמו וכופה על הצדקה, כלכל דבריו במשפט וצדקה ונתנו על ידו בעין יפה, ע״כ.

בעת ההקמת מצבה מלבד בנו הרה״ג זצ״ל ובני משפחתו ספדו הרה״ג החו״ב ר׳ משה שמואל גלאזנער ז״ל, **אב״ד** קלויזענבורג יען שבעת ההלויה התמהמה במדינה אחרת ולא הי׳ באפשרות לבא.

ה„כתב סופר״, גאון בדורו אמר עליו פעם: „אילו היה חי ר׳ משה הערש פוקס בתקופת התנאים והאמוראים גם אז היה שמו מתנוסס בין שמות אישי התלמוד הגדולים!״.

אכן שמו היה מפורסם בהיקף עולמי. כ־60־70 שנה אחרי מותו פנה אחד מנכדיו לבית הדין הרבני בתל־אביב בענין שנוי במחלוקת. הרב, אתו שוחח האיש, נעשה קשוב לשם „פוקס" ושאלו: האם אתה ממשפחת הרב פוקס, רבה לשעבר של גרוסוורדיין? כן, השיב האיש המופתע. ואז הצביע הרב על ספר שהיה מונח על שולחנו: כשאוציא פסק דין בנידון אז פסק ההלכה המופיע בספרו החשוב של סבך „יד רמה" יהיה נר לרגלי.

בשנת 1913 התפטר אנשל־אנטל שוורץ ובמקומו נבחר יוסף צוקר. ואילו אליעזר לייטנר היה המבקר.

הנשיא החדש הציע, והצעתו נתקבלה, לפיה בראשית כל חודש ובחמישה עשר בו יוגרלו 20 איש מרשימת החברים שיהיו חייבים להופיע בלוויות או לדאוג לממלא מקומם. ב־1915 היו גם חילופי נוטריונים. רפפורט פרש ואת משרתו ירש לאיוש וולדמן.

בבחירות החדשות שנתקיימו באותה שנה נבחרו חברי הנהלה חדשים לחברה קדישא: נשיא: יוסף צוקר, סגן יו"ר: מרטין קאופמן, גזבר: אדוארד רוטברט, מבקר: אליעזר לייטנר, גבאים: איזידור פלדמן, יוליוס גליס, איגנץ יונגרייס, יעקב כץ, פרנץ מורגנשטרן, פיטר רוזינגר. באותו מעמד נבחר ד"ר ינו ויימן לפרקליט החברה. במקום יוזף רוטמן נבחר משה שטרן לממונה על טקסי הלוויה. הוא מילא תפקיד זה במשך שנים רבות לשביעות רצונו של הציבור.

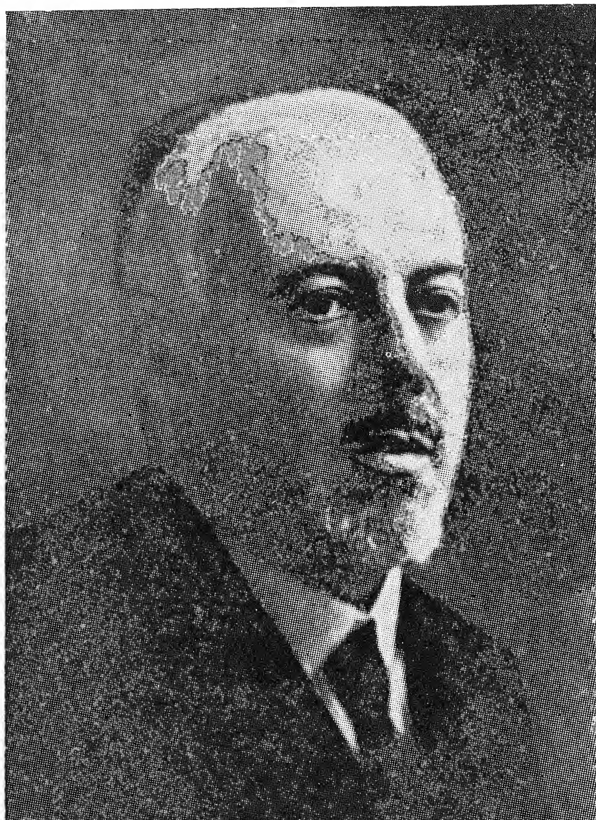
ב־19 במרץ 1918 הושב בטקס חגיגי הרב בנימין פוקס על כס הרבנות הראשית בעיר. הנהלת החברה קדישא השתתפה במאורגן באירוע. לאחר מכן נתקבל הרב וגם כן במסגרת חגיגית נאותה כחבר בחברה קדישא.

מכה גדולה היתה לחברה קדישא ולבית החולים עם מותו של אנשל־אנטאל שוורץ. במשך שנים רבות פעל במסירות וביעילות בציבוריות היהודית בעיר ושימש יו"ר במוסדות שונים.

ב־1920 התפטר לאיוש ולדנר ממשרת המזכיר, בה כיהן מספר שנים, ובמקומו בא ארנו רוזנצוויג.

בבחירות שנתקיימו בשנת 1921 ב־27 באפריל נבחר שוב יוסף צוקר לנשיא. יחיאל־יוליוס גליס היה לסגן יו"ר, שמואל פוקס לגזבר ומרטין מזאי למבקר. בימי כהונתו של צוקר שונה המנהג לפיו הונף דגל שחור בלשכת החברה קדישא, במות אחד החברים. במקום זה נקבע לוח שחור בפתח הבנין ועליו נרשמו שם הנפטר ומועד הלוויה. כן הוחלט שתאריך הפטירה יצויין על המצבה רק לפי לוח השנה העברי. שמו של הנפטר בכתב לטיני אינו יכול להופיע אלא בחלק האחורי של המצבה. כלומר החברה קדישא חזרה אל המנהג שהיה נהוג בשנים שלפני 1870. כי לפי פסק ההלכה של המהר"ם שיק ציון התאריך הנוצרי הוא בבחינת איסור מדאורייתא.

באסיפה הכללית ב־1922 ב־2 בפברואר הגיש יוסף צוקר את התפטרותו. ולשוא היו כל השידולים — הוא עמד על דעתו וסירב להיענות להפצרות. אפילו התערבותו של הרב בנימין פוקס לא הועילה. מינהל בן שלושה חברים נטל לידיו את ניהול העינינים — זמנית. השלושה היו: בנימין שטיינר, לאיוש פרוינד ויחיאל־יוליוס גליס. לבסוף נבחר האחרון לנשיא.

יחיאל־יוליוס גליס ראש החברה קדישא
וסגן ראש הקהלה האורטודוקסית

יחיאל־יוליוס גליס נכנס לעובי הקורה של העבודה הציבורית במרץ בלתי רגיל. הוא ממש הזדהה עם עניני החברה קדישא ועשה מעל ומעבר לנדרש מהנשיאים לפיתוח החברה ומוסדותיה. רק הדפורטציה שמה קץ לעבודתו הברוכה ולעשייתו לצרכי הציבור.

באסיפה הכללית ב־8.6.1922 נתקבל התקנון במהדורתו החדשה והמתוקנת. החברה קדישא חזרה הפעם במאה אחוז לפסי המסורת המקודשת בעם ללא כל ויתור וללא שמץ של סטיה ממנה. בין השאר נקבע שמי שמחלל את השבת אינו יכול לכהן כגבאי ובדרך כלל הקו האורטודוקסי הובלט בכל גילויי החברה ובמעשיה. בנובמבר, באותה שנה, נערכו שוב

בחירות. אליעזר לייטנר היה הנשיא, לאיוש פרוינד, סגנו, מוריס אולמן היה הגיזבר ושמואל פלדמן המבקר.

אליעזר לייטנר היה מהאישים הנכבדים ביותר בקהילת גרוסוורדיין. בכבוד רב התיחסו אליו גם הנוצרים בעיר. שנים רבות ניהל את עניני החברה קדישא או פעל כחבר ההנהלה. בזכות עבודתו המסורה וראייתו הרחוקה חלה התפתחות בלתי משוערת הן בחברה קדישא והן בעבודת בית החולים. בזכות פעילותו בחברה קדישא ובעיקר בזכות יושרו, הגינותו, יחסו העניני אל דברי הציבור ללא פניות, וכן בזכות מרצו שלא ידע ליאות — נבחר לראש הקהילה האורטודוקסית בשנת 1917. הדפורטציה שמה קץ לחייו הארוכים ברוכי המעש.

לזר לייטנר, נשיא החברה קדישא והקהילה האורטודוקסית לשעבר

למשרת המזכיר שנתפנתה עם פרישתו של ארנו רוזנצוויג נבחר זיגמונד שפיץ. יש לציין שבמשך השנים שחלפו הלכו ורבו קרנות קטנות וגדולות גם יחד שסייעו לחברה קדישא להתבסס מבחינה כספית. משה זוננווירט תרם ספר תורה לחברה.

האירוע החשוב והבולט של שנת 1924 היה חנוכת בית האבות ופתיחת המוסד. שמונה שנים תמימות חלפו מאז שהוחלט בחברה קדישא על ייסוד בית אבות. ברם, כה רבים היו המכשולים — ובעיקר חומריים, כספיים — שנערמו בדרך הביצוע, שרק אחרי עבור שמונה שנים הצליחה החברה קדישא לממש את רעיונו. אליעזר לייטנר, בנאומו החגיגי, הבטיח בשם החברה, שהיא תעשה כל מה שתוכל לעשות למען הרחבת המוסד ולביסוסו החמרי. כנשיא המועצה לשוחרי בית האבות נבחר יוסף צוקר. לאיוש דיאושי, אחד הנדבנים הגדולים של העיר, תרם במעמד החגיגי של חנוכת הבית מאה אלף ליי לקרן המוסד.

ב־1925 נפטר מרטין קאופמן שהיה סגן יו״ר של החברה קדישא במשך שנים רבות. הוא היה שרוי ושקוע בתפילה, עטוף טלית ועטור תפילין, כשהוכרע ע״י המוות. הלווייתו יצאה מבית הכנסת הגדול, שם התפלל בבוקר ובערב, ורק מחלה יכולה לעכב בעדו מלהשתתף בתפילות הציבור. שנה לאחר מכן נפטר יוסף צוקר. בישיבת אבל של חברה קדישא שנתקיימה ב־8.2.1926, הספיד אליעזר לייטנר את קודמו במשרת נשיא החברה קדישא.

מספר החברים עלה בימים ההם, לאלף.

ב־1926 הונהגו תקנות חדשות בקשר לגובה דמי החבר. החברים סווגו לארבע דרגות לפי מצבם החמרי, וכך היה תשלום דמי החבר — פרוגרסיבי.

יו״ר החדש של בית האבות היה אדולף קליין. הוא הנהיג חידוש בהגברת הכנסות המוסד. חילק מאתיים קופסאות אצל אנשים שהמוסד היה יקר בעיניהם במיוחד וכך הגביר את תודעת בית האבות בקרב הציבור וקצת גם את ההכנסות.

במקום זיגמונד שפיץ שפרש ב־1930 נבחר ברתולומי ברנרד למזכיר החברה.

עם מותו של איגנץ יונגרייס נגדע אחד מעמודי התווך של הציבוריות היהודית, כי הרי מעטים מוכנים לקבל על עצמם, מלבד עול פרנסתם, גם את עול הדאגה לצרכי הציבור.

הקדשת בית העלמין החדש ברחוב רוליקובסקי

חשיבות מיוחדת נועדת לבית העלמין אצל היהודים. הוא אינו מסמל את הסוף, את הכליה את הלא כלום ללא תקוה. הן רק הגוף הוא אשר ישוב לעפר, הנשמה מצפה לגאולה. לכן הכינוי „בית החיים" לבית העלמין.

במעמד של המונים נערך טקס הקדשת בית הקברות החדש ברחוב רוליקובסקי. והכל לפי כללי ההלכה. הופיעה הרבנות כולה ובראשה הרב בנימין פוקס, המרא דאתרא. כן כל הנהלת החברה קדישא ובראשה הנשיא אליעזר לייטנר. לפי הטקס ביקרה משלחת מכובדת של רבנים ואנשי החברה קדישא בבית הקברות הישן להיפרד מרבני הקהילה ואישיה שעצמותיהם טמונות בעפר בית העלמין הישן. וכן ביקרו גם יהודים סתם שנפרדו גם הם מקברי יקיריהם. נערכה

השער ובית הטהרה של בית העלמין החדש ברחוב רוליקובסקי

תפילה בבית הכנסת הגדול ברחוב זרדה ומשם יצא ההמון אל עבר בית העלמין החדש.

לשבעת אלפים קברים היה מקום שם וכבר הכל היה מוכן לפתיחה: בית צידוק הדין, עם חדר טהרה בן 14 מ״ר וחדרונים להנחת גופות. מסביב נשארו מגרשים ריקים למקרה שבית העלמין יתמלא. אפשר היה לשער שהמקום יספיק לקהילה למשך 100—200 שנים.

את הסדר המופתי ששרר בעריכת הטקס שבוצע ללא הפרעה יש לזקוף לזכותו של יחיאל־יוליוס גליס, הגבאי הראשי אשר תשומת לבו היתה פרושה על כל פרט ופרט כדי שהכל ילך לפי התכנית.

העיריה יוצגה ע״י ד״ר סביר ארדלי, חבר מועצת העיר.

הרב בנימין פוקס זצ״ל נשא דרשה מרגשת, בה הזהיר את הציבור ללכת בדרך התורה, הן המקום עצמו צריך להביא את האדם להירהורים רציניים. אחר כך הציבור, בראשותו של הרב הראשי הקיף שבע פעמים את בית העלמין תוך כדי אמירת פרקי תהלים. רבים מהציבור צמו באותו יום או פדו בכסף את חובת הצום.

לדאבון לבנו בית העלמין לא נוצל במלואו ובקצב הטבעי. רובו המכריע של קהל היהודים של גרוסוורדיין היה למאכלת אש, עפר ואפר בכבשני אושוויץ.

בקשנו בכך, לפי הנתונים המהימנים שעמדו לרשותנו, לתת תיאור אוביקטיבי של החברה קדישא ליהודי גרוסוורדיין, על פעילותו בת 200 שנה של המוסד האצילי ביותר של הקהילה. השואה וזוועותיה חיסלו הכל, את האישים, את העושים ואת המעשים. וכך הקיץ הקץ על מערכת חיים יהודית נפלאה שבמסגרתה חיו רבבות יהודים בתקוה שימצאו חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם...

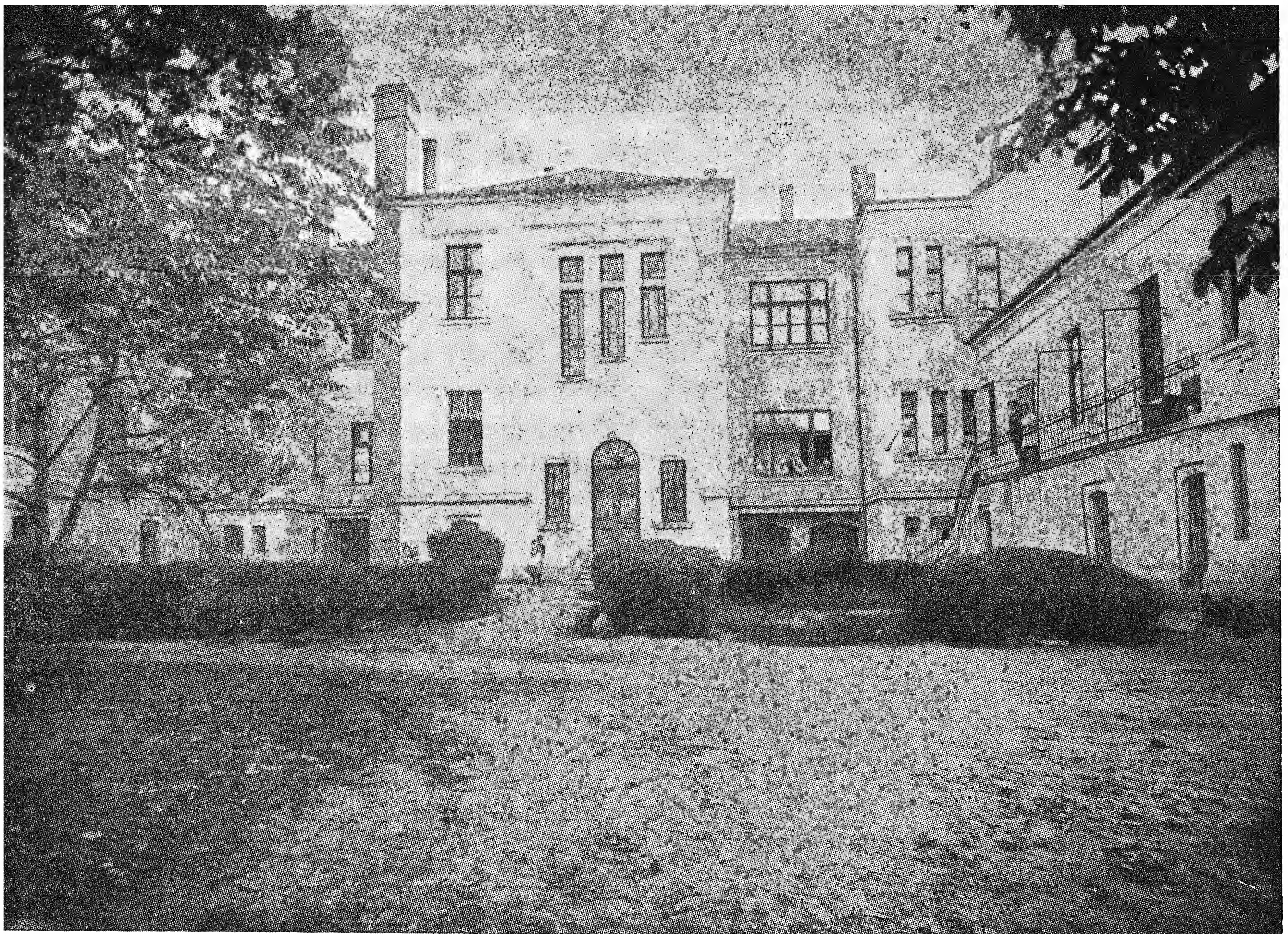
קיצור תולדות בית-החולים היהודי

ראשיתו של בית החולים היהודי, שבמרוצת הזמן הפך למוסד רפואי מודרני ומפורסם, היה מזער. יסודו הונח עוד בשנת 1786 בוואר־אליה, סמוך לבית הכנסת. למותר לומר שצנוע היה אז במידותיו. ה„הקדש" נקרא החדר היחידי, ששימש בית חולים. אבל המקום נועד גם לצרכי ציבור אחרים. עניים וזקנים נצרכים אוכסנו בו וכן עוברי אורח שנזדמנו למקום. מצב זה משקף נאמנה את מידת יכולתה החמרית המצומצמת של העדה אז, אבל יחד עם זאת מעיד על אחוות ישראל ועל הסולידריות שפעמו בלב יהודי גרוס־וורדיין כבכל קהילות ישראל בתפוצות הגולה.

עד 1849 לא חל כל שינוי במצב ביה"ח. ההתפתחות התחילה לאחר מכן. פעולות גישוש ראשונות נעשו ביזמת גוטליב האס, איש רב פעלים שהיה יו"ר החברה קדישא.

בשנת 1856 נבנה בית בן שני חדרים בלבני טיט. ה„הקדש" עבר למבנה הזה אשר בשני חדריו שלא היו מרוצפים אוכסנו החולים. גברים בחדר אחד ונשים בחדר השני. ואילו חדר הישן עבר לידי ה„תלמוד תורה". על המבנה של שני החדרים או במקומו הוקם הבנין המרשים של בית החולים.

שמואל יעקב היה נשיא ביה"ח ורופאו הראשי ד"ר פרידריך גרוס, שנפטר לאחר זמן מה ב־3 בינואר 1858. פרידריך גרוס נולד ב־1798 והיה רופא העינים הראשון בהונגריה. במשך שנות עבודתו טיפל ב־40.000 חולים וביצע 15.000 ניתוחים. החולים העניים קיבלו טיפול טוב ובחינם במרפאתו המפורסמת. לאות הוקרה על זכויותיו בתחום הרפואה זכה בעיטור הצטיינות מידי המלך. יורשו בראשות ביה"ח היה בנו, ד"ר לאיוש גרוס, שפרש מתפקיד זה

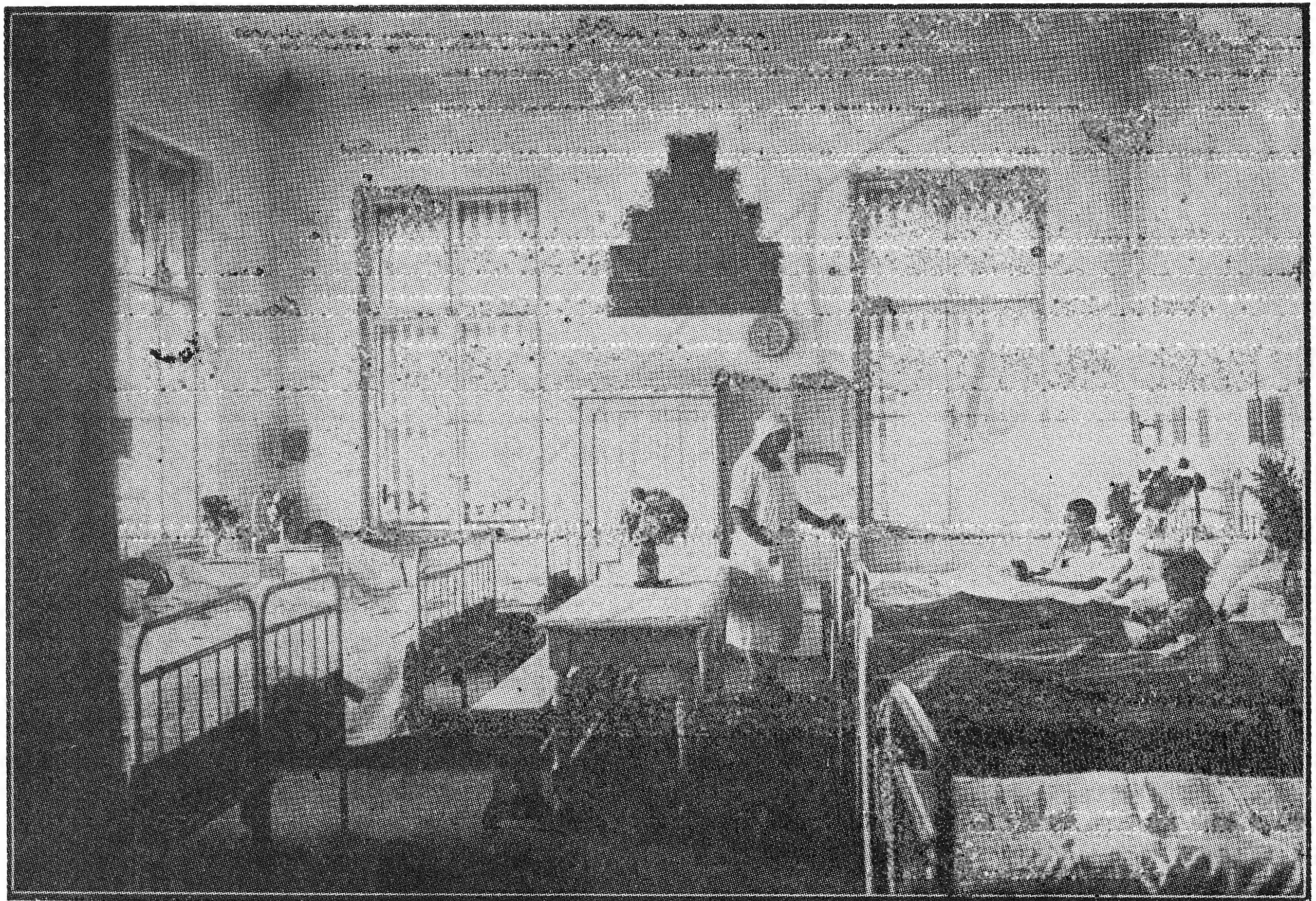
חזית בית החולים היהודי — מהחצר

ב־1869. ד״ר גרוס זה היה גיסו של האציל היהודי הנודע ברחבי אירופה, הלא הוא אלפרד וורטהיימשטיין רוזיקה בתו של וורטהיימשטיין, נישאה לצ׳רלס רוטשילד. משפחתו של האציל היהודי מגרוסוורדיין מילאה תפקידים חשובים בצי־בוריות ההונגרית. ויקטור היה אחד ממנהלי בנק קרדיט (Magyar Alt. Hitelbank) ואילו הנריק היה מין קצין מחוז באיזור ביהאר, לאחר שד״ר גרוס עבר לגור לבודפשט נתמנה ד״ר איזידור קלמן למנהל המוסד. עוזרו היה ד״ר ליפוט מיכלשטדטר. לפי חוזה התחייבו שניהם לבקר בביה״ח יום יום ומלבד זאת לערוך ביקור אצל החולים שלא נזקקו לאישפוז, אחד ברובע אולסי ובעיר החדשה, השני ברובע קאטונה־ווארוש. לאחר מותו של ד״ר מיכלשטדטר — נבחר

היה לדחותה עוד. המתנות, התרומות והקרנות לטובת המוסד הבטיחו את קיומו ופעולתו הסדירה אבל לא הספיקו לבניה נוספת ולשיפוץ. מן ההכרח היה לקחת מלווה רציני מהבנקים.

ואם רוצים בדבר בלבב שלם — מה הם המחסור והמכ־שולים בפני רצון הציבור? הכסף הושג וביה״ח התרחב, שופץ וצוייד כהלכה. ב־1871 היה מספר החולים שאושפזו במוסד 132 ואילו חולי המרפאה והבית עלה ל־915.

אבידה גדולה היתה לביה״ח במותו של שלמון לב, יו״ר החברה קדישא בנובמבר 1886. רב היה חלקו בפיתוח ביה״ח בו תמך, עבורו תרם והתרים בלב ונפש במשך עשרים שנה. ד״ר לאיוש קורנשטיין רופא רב כשרונות מילא בימים ההם את תפקיד רופא המנהל בביה״ח. הוא השתדל לצייד את

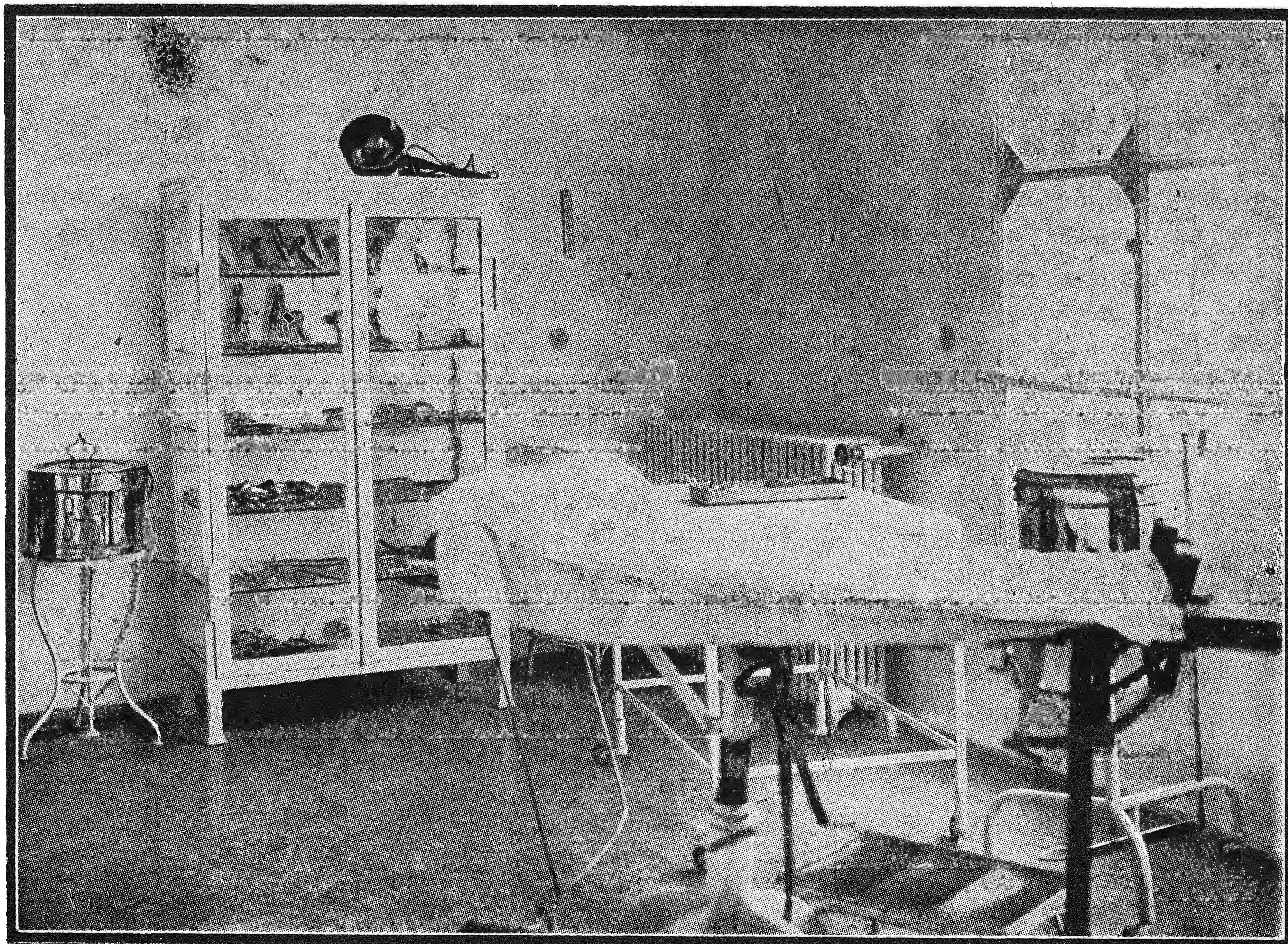
חדר חולים בבית החולים היהודי

ד״ר מרטין הלר במקומו.

בפיתוח בית החולים נדרש מאמץ גדול מהחברה קדישא. מספר היהודים בעיר הלך וגדל בשנים ההן בקצב מהיר ובו בזמן גדל גם מספר החולים. שיפוץ המבנה הקטן, הרחבתו, ציודו במכשירים מודרניים היוו בעיה דחופה שאי אפשר

המוסד במכשירים שנחשבו אז למודרניים ביותר. לד״ר זיגמונד ברקוביץ הוענק תואר כבוד של רופא ראשי, ובתור שכזה שיתף פעולה, במקרים הקשים ביותר עם ד״ר קורנפלד.

ב־1889 באה ההכרה הרשמית לפעולת ביה״ח מטעם העיריה. עיריית גרוסוורדיין העניקה מגרש ליד בית החולים

חדר הניתוח של בית החולים

לבניית בית לסגל הרפואי. בינתיים התעורר צורך לקבל עוד רופא. שלושה הגישו את מועמדותם: ד״ר מלכיור אדלמן, ד״ר מרטין וויס וד״ר אמיל רוט. האחרון נתקבל, אבל עד מהרה פרש ממשרתו. במקומו נתקבל הד״ר אהרן נמש. זמן מה לאחר מכן נתקבל גם ד״ר אדלמן כרופא נוסף לפי הצעתו של ד״ר קורנשטיין, הרופא הראשי. תפקידו היה הטיפול בחולים תושבי העיר החדשה ואולסי.

ב־1891 היה מספר החולים בחודש בממוצע 12—14. לאחר התפטרותו של ד״ר נמש נבחר במקומו ד״ר בילא אולמן, שהיה ידוע בעיר כרופא בעל מצפון ושקד לעזור לחולים.

ב־1896 התפטר גם ד״ר לאיוש קורנשטיין ובמקומו נבחר ד״ר מלכיור גרוס כרופא ראשי של ביה״ח. בו בזמן נתקבל כרופא המרפאה ד״ר מרטין וויס, שכיהן יותר מאוחר, כרופא מנהל. הוא הקדיש שלושים שנה מחייו לעניני ביה״ח והיה לו חלק ניכר בפיתוח המוסד ובמלאכת המודרניזציה.

ב־1903 הציע אנטל־אנשל שוורץ לפתוח במבצע חדש רב מימדים לפיתוח נוסף של המוסד. יעקב גאבל תמך ברעיון ובנאום מרשים פנה אל הציבור להיענות לפנייה. הוא עצמו תרם סכום נכבד ושימש לדוגמה של נאה דורש ונאה מקיים.

ועדת הבניה שהוקמה ב־1913 הורכבה מהחברים הבאים: אנטון שוורץ, דויד כהן, ינו ברודר, יעקב ברנפלד, איגנץ יונגרייס, רוזינגר פטר, ויעקב טאוס. את תפקיד הכנת תכנית ואומדן התקציב הטילה הועדה על האינג. בילא ווימן ועל הבנאי וילמוש רנדש.

התרומות החלו לזרום. מבין הגדולות התבלטה תרומתם המרשימה, תשעת אלפים כתר, של האחים פיקסל. ההתלהבות והנדבנות של חברי הקהילה הניבו פרי. הוקם בית החולים, מהיפים והגדולים במוסדות הסוציאליים־ציבוריים של יהדות הונגריה. אכן החדר היחיד של ה„קדש" היה לבית חולים של 60 מיטות. ולא רק הבנין היה נאה ומרשים, ולא רק הציוד היה משוכלל, אלא צוות הרופאים היה מן הטוב בעיר. הבניה בוצעה ע״י הקבלנים לאיוש אינצה ושות'. ב־1904

הוחל בעבודה שנסתיימה בספטמבר 1905. עבודת הבניה והשיפוץ עלו 80.000 כתר, סכום ניכר גם בימים ההם.

ד"ר מרטין וויס נבחר לרופא ראשי של ביה"ח ואילו הרופא ד"ר איזידור קון קיבל דירה בתוך המוסד. ד"ר ינו פוליא נבחר לרופא כירורג, אבל היות שבינתיים נבחר לרופא ראשי בבודפשט בביה"ח בשדרות מרגיטה, במקומו נתמנה ד"ר אימרי פישר. ד"ר פישר כיהן לפני כן כרופא ראשי של מחלקת הכירורגיה בבודפשט, בביה"ח ברחוב רצאי. בשני המקומות קנה לו שם במומחיותו ומסירותו בעבודה.

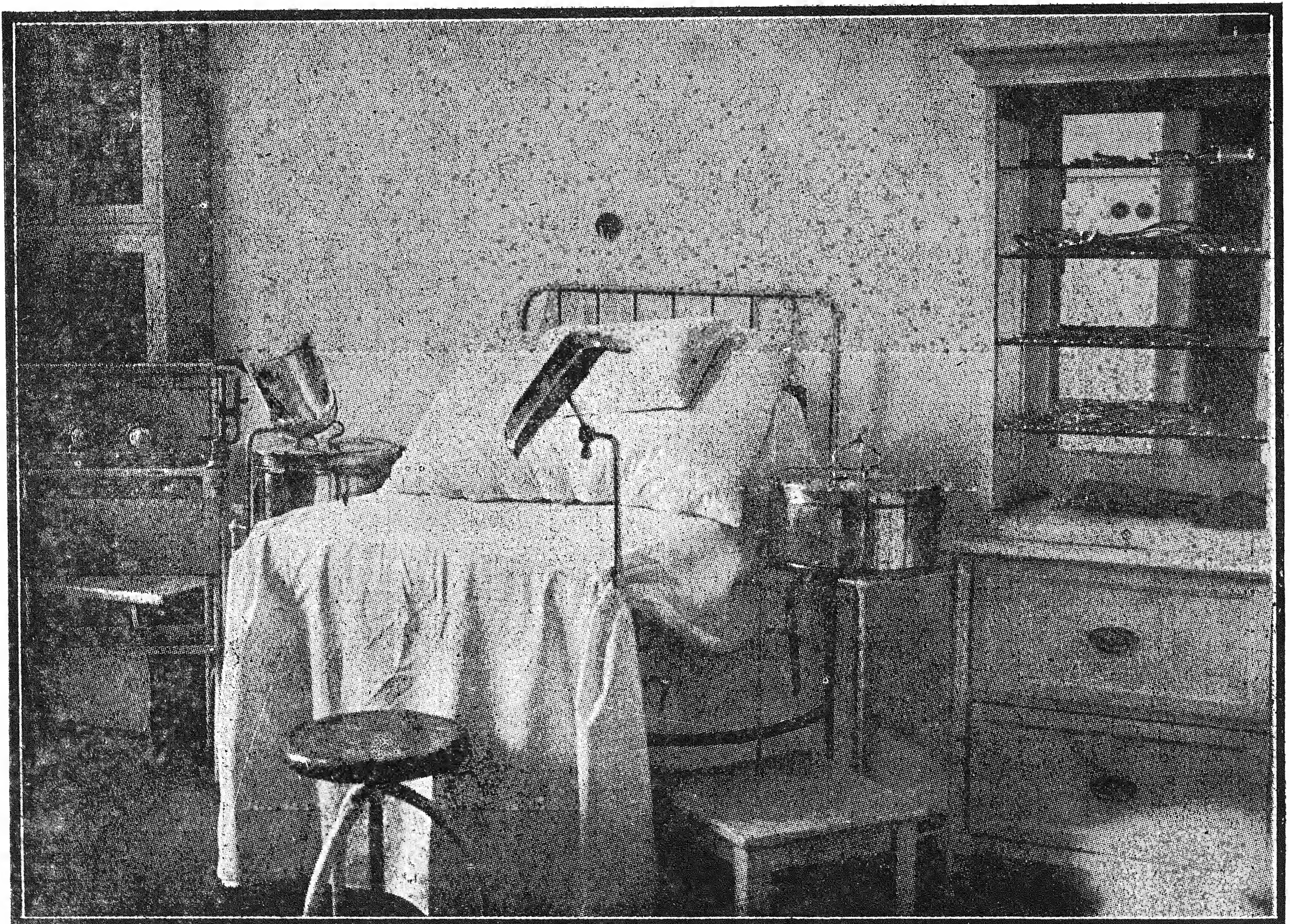
בשנת הבניה נפטר ד"ר לאיוש קורנשטיין שתואר כבוד של רופא ראשי הוענק לו לאחר פרישתו.

ב־1905 נבחר בילא־בער כהן ל־gondnok מנהל של ביה"ח. בנימין שטיינר מחה נגד המינוי על היות האיש כהן. לאות מחאה התפטר ממשרתו כיו"ר ביה"ח. אנטון־אנשל שוורץ, סגנו, נטל מידיו את שרביט הניהול ואילו שטיינר קיבל את תפקיד יו"ר מועצת ביה"ח. חנוכת הבית, כלומר ביתו של המוסד נתקיימה ב־24 בדצמבר 1905. הרב הראשי משה הרש פוקס נשא את הנאום המרכזי.

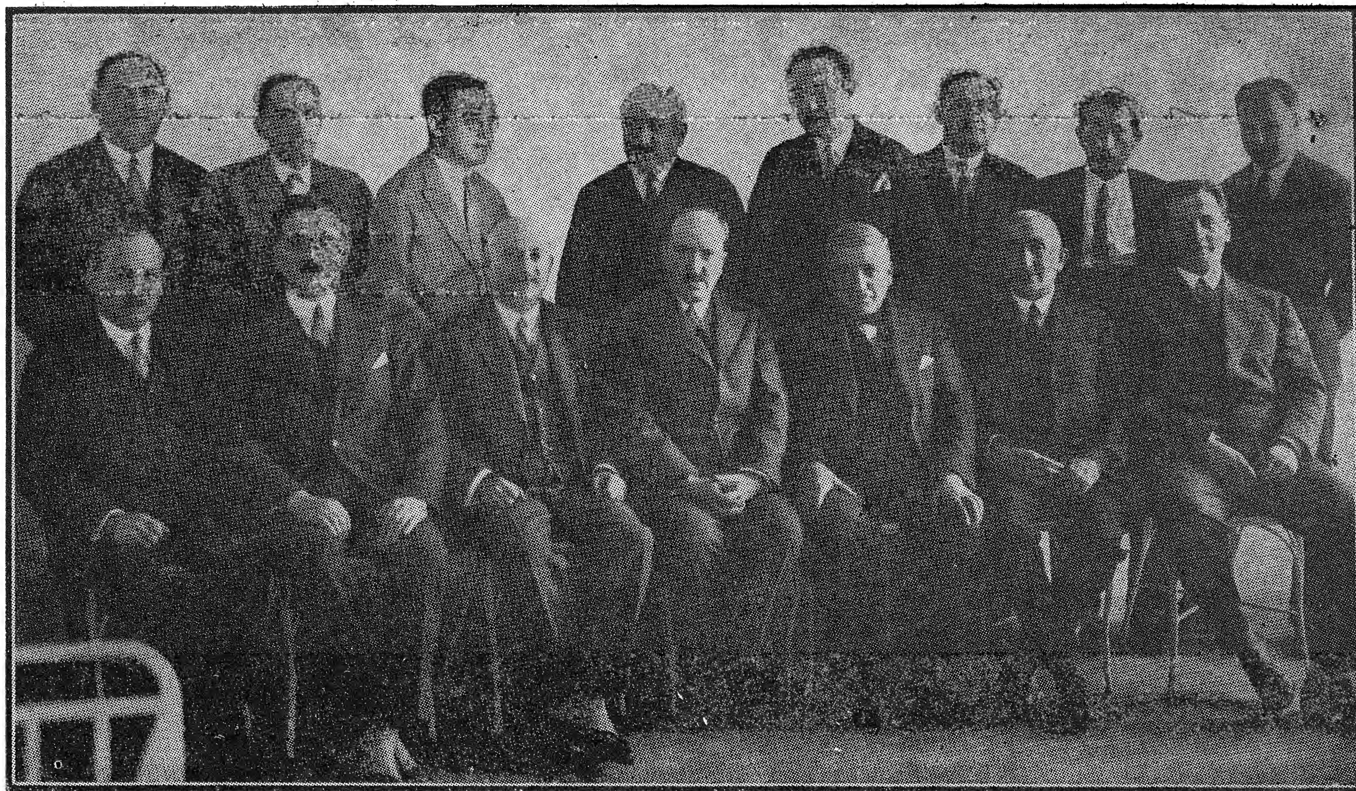
ב־1906 שוב גדל מספר החולים, דבר שהצריך רכישת מיטות חדשות. ד"ר ליאון מולנר נתקבל במקום ד"ר איזידור קון, וד"ר יעקב האיוש במקום ד"ר יוז'ף שטרנבך. באותה שנה קיבל ביה"ח ממשרד הפנים את הזכות להיחשב כמוסד רפואי מוכר במדינה. מושל המחוז אנדרי הלאטקי תרם אלף כתר לאות הוקרתו לביה"ח.

במשך ארבע שנות המלחמה (1914—1918) כמעט כל המיטות היו תפוסות ע"י פצועים ונכים, דבר שהקשה על ההנהלה לדאוג לאישפוזם של החולים האזרחיים. קושי נוסף נגרם לביה"ח היהודי היה בחיולם של רופאי המוסד. גוייס ד"ר אימרי פישר, הכירורג הראשי של בית החולים, ואת מקומו מילא לזמן מה ד"ר ארפד שילינגר. לאחר מותו של הרופא, ד"ר יוז'ף שטרנבאך, מילא לזמן מה את מקומו אחיו, הרופא וילמוש ואחריו ד"ר הנריק איילנדר.

בשנת 1919, לאחר 15 שנות פעילות פרש בער־בילא כהן, המנהל בפועל של המוסד. עבודתו החרוצה והמסורה הפיקה את רצון הציבור בעיר. במקומו נתמנה פיליפ בראון.

חדר הלידה וציודו החדיש

צוות הרופאים בבית החולים היהודי, יושבים: ד״ר שאמו קסלר, ד״ר פאל מרקוביץ, ד״ר פישר אימרה, ד״ר מולנר ווילמוש (רופא ראשי) מנהל בית החולים, ד״ר קונרד בילא, ד״ר וואלדמן בילא, ד״ר שורץ ינו,
עומדים: ד״ר דויטש אלמר, ד״ר קצ׳קמטי אנדור, ד״ר ברשני ווילמוש, פיליפ בראון (מנהל אדמיניסטראטיבי של בית החולים), ד״ר אימרה אנדור, ד״ר ערדס אישטון, וואדאס ינוש.

ד״ר מיקשא קופפר
מנהל המחלקה החירורגית בבית החולים היהודי

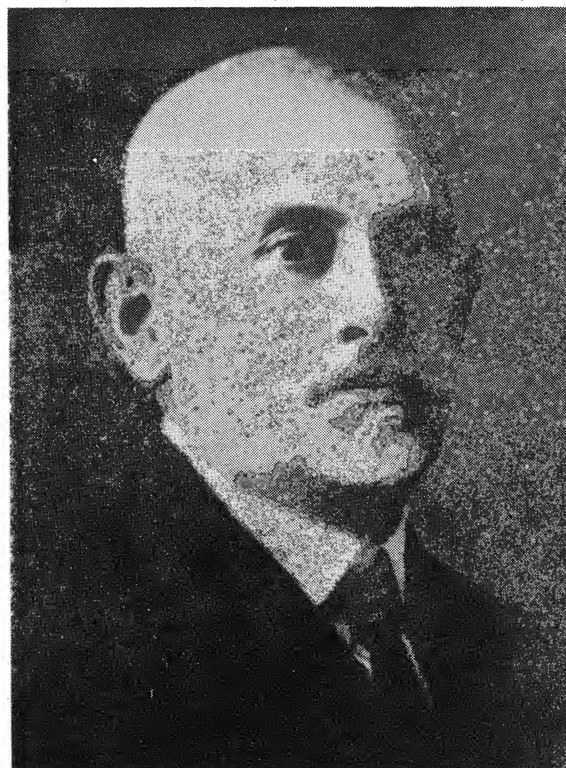
ד״ר ארנו אליאס, מנתח ראשי בבית החולים היהודי

חזית בית החולים היהודי

ר׳ בער קוהן

ר׳ בער־בילא קוהן נמנה עם גדולי תלמידי החכמים שבעיר והיה מן המכובדים שבהם. הוא היה אחד התלמידים המצטיינים של ישיבת „שבט סופר" המפורסמת בפרסבורג, ולאחר זמן היה בין טובי הבחורים של ישיבת ר׳ משה הר״ש פוקס זצ״ל בגרוסוורדיין. דרך קבע היה נותן שיעורי גמרא בבתי הכנסת חברה־ש״ס ומחזיקי תורה. כאשר נפטר, הורה הרב הראשי ר׳ בנימין פוקס להכין לו ארון מתים מעץ השולחן, אשר לידו היה קובע עתים לתורה במשך עשרות שנים.

לרגל שינוי המשטר (טראנסילווניה עברה לידי רומניה) התעוררו מספר בעיות, בעיקר כספיות, למרות שהשלטונות לא מנעו את תמיכתם מהמוסד. על כל פנים היה צורך למילוי הבלאי ולרכישת מכשירי רפואה חדשים. כדי להעלות את הסכום הנדרש קמה ועדת נשים מיוחדת. חברותיה היו: אשתו של דויד כהן, אשתו של שאנדור אולמן, אשתו של יוליוס געליס, אשתו של שמואל רדו, אשתו של ינו ווינר ואשתו של ארמין שנברגר. הועדה לא הכזיבה והנשים החרוצות תרמו והתרימו רבות. תוך זמן קצר נאסף סכום של 400,000 לאיי, בו בזמן התנדב בילא בורגידא, חבר ההנהלה,

כהן ב. בילא, מנהל בית החולים היהודי

סוחר תבואה לנצל את קשרי המסחר שלו ולהתרים את לקוחותיו לטובת בית החולים. כתוצאה מפעולתו זאת נתרמו 25 טון חיטה לבית החולים.

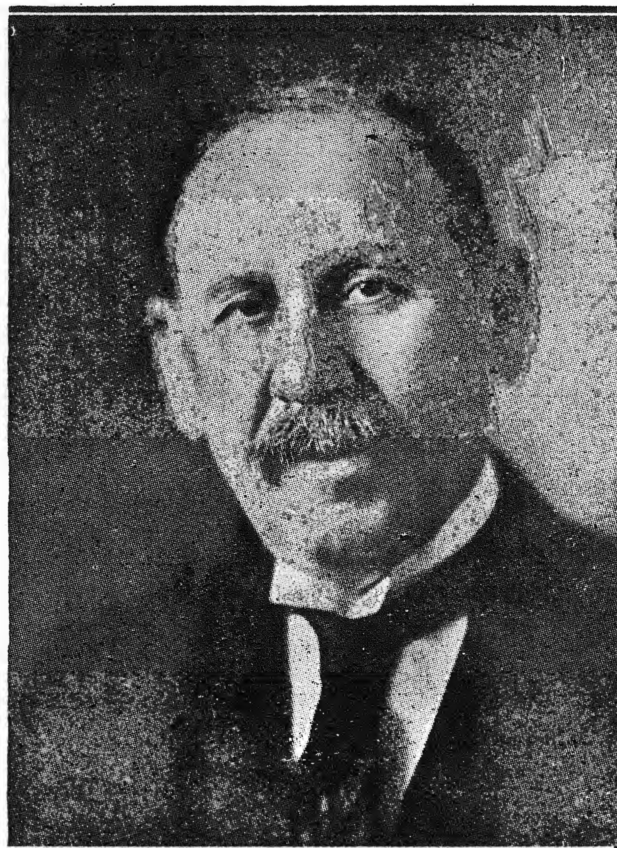
שינויים נוספים חלו באותו הזמן גם בסגל הרפואי. נתפנתה משרת רופא ונתקבל הד"ר אישטוואן ארדיס. בישיבת ההנהלה שנתקיימה ב־1 בינואר 1922 הוחלט למנות את ד"ר אהרן פיש לרופא־מנהל של המוסד במקום ד"ר מרטין וויס. זה האחרון חלה והתפטר לאחר שלושים שנות שרות במוסד. מספר חדשים לאחר מכן נפטר הד"ר וויס. בישיבת מועצת בית החולים שנתקיימה ב־16 ביולי 1922, הוחלט להנציח את זכרו של המנוח. זכויותיו שקנה בפיתוח המוסד נרשמו בפרוטוקול, תמונת שמן של דיוקנו נתלתה בבית החולים, נר זיכרון יודלק ביום אזכרתו ושמו יכלל ברשימת האישים המוזכרים בביה"כ בימי היזכור.

הנהלת בית החולים רכשה מכשירי רפואה מודרניים ועשתה שיפוצים ושינויים באולם הניתוחים. ההוצאות כוסו ע"י ועדת הנשים, שוחרות ביה"ח. בו בזמן התנדב שאנדור הרטמן לשפץ את חדר החולים מס' 15 על חשבונו וכן חידש את רהיטי החדר ההוא.

שינויים חלו ב־1922 גם בסגל הרפואי. התחלפו רופאים מספר: במקום ד"ר שאנדור וורטיש באו ד"ר קירשנבוים וד"ר כץ, במקום ד"ר ארנו קליין שעבד חמש שנים במוסד — בא הד"ר שאנדור נמטי. חברי הסגל הרפואי היו בתקופה ההיא: ד"ר איליש שוורץ, ד"ר הרמן קסלר, ד"ר בילא וולדמן, ד"ר אדולף ארדיש, ד"ר שאמו גרוס, ד"ר אמיל יונאש, ד"ר לאיוש קניז, ד"ר בילא קונרד ועוד.

הצורך לפתח את בית החולים במצרכים ובמכשירים חדשים לבקרים העמיד את ההנהלה בפני בעיה כספית קשה. לכן נתקבלה בשמחה הצעתו של סוחר עורות דויד כהן, מאישי הציבור המובהקים בעיר, הוא הציע להוציא איגרות חוב בשווי של 600,000 לאיי. האיגרות יופצו ע"י ועדה מיוחדת. המלווה יוחזר לבעליו בהגרלות שיתקיימו במשך שש שנים פעם בכל רבע שנה. מפעל איגרות המלווה, הצליח באופן יוצא מן הכלל. הועדה ובראשה היוזם דויד כהן, שהיה רוח החיה במפעל, הצליחה תוך זמן קצר להעלות סכום של 680.000 לאיי. סכום זה הספיק להבראת המשק של בית החולים אשר סוף סוף נשמה לרווחה, לפחות למספר שנים. כדי להרבות את הכנסת ביה"ח הונהגה שיטת הדרגות כלומר חדרי חולים רגילים וחדרי חולים סוג א/א. הטיפול היה ונשאר, כמובן — אותו טיפול טוב ומסור לכל החולים ללא הבדל סוג ותשלום.

באסיפה שנתקיימה ב־13 ביולי 1924 העלה היו"ר, לזר (אליעזר) לייטנר את רעיון בניית בית יולדות ליד ביה"ח. ההוצאות להקמת מחלקת יולדות הסתכמו במליון ליי. הוחלט לדחות את הבנייה למספר שנים. בסופו של דבר הוקם בית היולדות הודות לתרומתו כיד המלך של אלברט הרשקוביץ, יליד גרוסוורדיין שהיגר לניו־יורק. לוח שיש במימדים שנקבע בכניסה למחלקה הנציח את התרומה הגדולה של אלברט הרשקוביץ. מחלקת היולדות נבנתה על קומת הבינים של בנין ביה"ח. הבנייה עצמה נמסרה לקבלנים סטאריל

אלברט הרשקוביץ, תושב ניו־יורק
התורם הגדול למען בית החולים היהודי

את הבש, ההשגחה על הבניה לשלושה מהנדסים: טיוואדר קראוזה, בילא ווימן ודיזידר וואמוש. הבניה עלתה כ־2.200.000 ליי. יש להזכיר כאן שמפעל התרמה נוסף היה מיותר בזכות שני אישים ואישה פעילה אחת, הלא היא אשתו של ינו ווימן. ר' שמואל נוסבוים, יו"ר מקומי של המגבית היהודית העולמית וכן מיקשא שוורץ, יו"ר המגבית בטרנסילווניה, אישים שעמדו לימין כל מפעל יהודי מועיל — התערבו למען בית היולדות. אכן מרכז המגבית הקציב חצי מליון עבור ריהוט מחלקת היולדות ורכישת מתקניה.

הפתיחה החגיגית של בית היולדות המודרני נערכה ב־18 ביוני 1929 בנוכחות נציגי השלטונות ואישי הציבור בגרוסוורדיין. ניהול בית היולדות נמסר לידי ד"ר איליש שוורץ. אחריו נתמנה למנהל ד"ר פאול מרקוביץ. בחגיגה נאמו גם שני הרבנים, רבה הראשי של קהילת החרדים, הרב בנימין פוקס בירך את המוסד כיד הדרשנות העשירה

והמעמיקה שלו. ד״ר קצק׳מיטי, רבם של הניאולוגים הדגיש בדבריו שהמוסד נועד לכל תושבי העיר ללא הבדל דת ולאום.

בישיבת ההנהלה שנתקיימה ב־7 בדצמבר 1924 נתקבל

אשת ד״ר ינו וימן נשיאת הליגה למען ארץ ישראל (פרו פלסטינה)

תקנון ביה״ח. בתקנון נקבעו בפרוטרוט דרכי המינהל וכן זכויות הצוות וחובותיו.

ב־1926 פרש הד״ר מוריס כץ ואת מקומו תפס ד״ר אלמיר דויטש. הוא היה האיש, אשר עשרים שנה לאחר מכן בשובו מהמחנה של אוישביץ נתמנה לרופא ראשי ובתור שכזה החזיר והפעיל מחדש את המוסד שהופקע בימי השואה ע״י הגרמנים.

בישיבה שנתקיימה ב־4 בינואר 1928 הודיע היו״ר לנוכחים שהרופא המנהל, ד״ר אהרן פיש פורש ממשרתו ולמרות כל השידולים אינו מוכן לשנות את החלטתו. הניהול עבר זמנית לידי ד״ר אימרה פישר ואחר כך לידי ד״ר וילמוש מולנר.

מועצת העיר גרוסוורדיין, בהעריכה את פועלה הסוציאלי החשוב של ביה״ח החליטה להעניק לו עשרה קרונות עצי הסקה לחורף.

באסיפה ב־25 בנובמבר 1928 נתמנה במקום ד״ר פיש הפורש ד״ר וילמוש מולנר לרופא מנהל של בית החולים. מינויו של רופא מוכשר ופופולרי זה נתקבל בציבור בהתלהבות כללית. הוא התמיד במשרתו עד הדיפורטציה. כרופאים כה רבים גם הוא לא חזר ממחנות ההשמדה. מפעלו הגדול היה הקמת מעבדה מודרנית ומצויידת בכל האביזרים שנתחדשו בזמנו.

ד״ר פאול מרקוביץ איבחן ראשון את המחלה הכרונית של ביה״ח. מצוקתו הכספית המתמדת וכן מצא תרופה למכה. הצעתו היתה שתקום אגודת שוחרי בית החולים מתוך אישי שתי הקהילות, אגודה המקבלת על עצמה את האחריות לקיום המוסד ללא זעזועים כספיים. הצעתו נתקבלה וכך קמה האגודה אשר רשימת חברי הנהלתה מובאת כאן; נשיא: ד״ר אמיל אדוריאן; סגן נשיא: יוזף בורגידא; פטרונים: שני רבנים ראשיים של העיר, הרב בנימין פוקס והד״ר ליפוט קצ׳קמיטי. סגני יו״ר: אישטוואן פרקש, מיקלוש סמרה, ד״ר אקוש פופר, יעקוב מיטלמן, שמואל נוסבוים, שאמו רדו. יו״ר בפועל: יוזף בורגידא. חברי מועצת המנהלים: לאיוש דיאושי, יוזף רייך, ד״ר רז׳ו קוהאני, יוליוס גליס, יוזף זילברמן, ווילמוש ריפנר, מיקשא פראגו, ד״ר בילא ליוואי, ארמין, פלגמן, ד״ר שאמו גרוס, ד״ר אהרון פיש, שאנדור הרטמן, ד״ר רז׳ו כץ, ד״ר בילא קונרד, זיגמונד ארדיש, שאנדור קרדוש, ד״ר ארמין אדוריאן, יוליוס שוורץ, ארנו שווארץ, נגדור הגדיש, דיזו רייכרד, הרמן פרידמן, ינו פרקש, ד״ר פאול מרקוביץ, בילא גרינשטיין, אמיל ויסלוביץ, ד״ר ארמין מסינגר. שאר התפקידים: א. אדוארד רוטברט ממונה על הכספים, אלברט בק גיזבר, ינו אדלר מזכיר כללי וארנו ארודי מבקר.

באגודה היו מיוצגים סלתה ושמנה של יהדות גרוסוורדיין הן מבחינה רוחנית והן מבחינה חומרית. מעתה עמדה האגודה כעיר מבצר, כמשענת נאמנה מאחורי בית החולים כדי שהמוסד יוכל למלא את יעודו ההומניטרי.

על התפתחותה של יהדות גרוסוורדיין ושל בית החולים מעידה הטבלה דלהלן המציינת את מספר המאושפזים שנה שנה החל מ־1856 ועד 1930.

עד שנת	1856	15—20
עד שנת	1870	60—70
עד שנת	1906	130—160
בשנת	1906	1498
בשנת	1907	1778
בשנת	1908	1838
בשנת	1909	1987
בשנת	1910	1868
בשנת	1911	1931
בשנת	1912	1867
בשנת	1913	1929
בשנת	1914	1691
בשנת	1915	1150
בשנת	1916	1272
בשנת	1917	1088
בשנת	1918	1119
בשנת	1919	1242
בשנת	1920	1264
בשנת	1921	1224
בשנת	1922	1318
בשנת	1923	1261
בשנת	1924	918
בשנת	1925	870
בשנת	1926	878
בשנת	1927	878
בשנת	1928	955
בשנת	1929	1098
בשנת	1930	1289

ברשימה קצרה זאת ביקשנו לתאר תקופה חשובה וארוכה בתולדות בית החולים לפי הנתונים המהימנים שהצלחנו לאסוף לשם אימות חיבורנו. בית החולים כשלעצמו הוא עדות נאמנה ליזמה היהודית והרצון ליצור מוסדות סוציאליים אפילו יש מאין ולפתחם עד שהיו למפעלים פורחים בנויים לתלפיות ופועלים לתפארת. ויש להדגיש את העובדה שכל זאת נעשתה ללא כל עזרה ותמיכה מבחוץ. נדבנות יהודי גרוסוורדיין עשתה כל זאת.

התפתחותו של בית החולים נפסקה במרץ 1944 לאחר כיבוש הונגריה ע״י הגרמנים. ראשית פעולתה של יחידת הס.ס. שנכנסה לגרוסוורדיין היתה הפקעת בית החולים היהודי לצרכי הצבא הגרמני. ועל אופן ההפקעה יסופר בפרק מיוחד המוקדש למאורע עצוב זה. כי לא רק בית החולים, ציודו, והתרופות הופקרו, אלא החולים עצמם וסגל הרפואי וכן האגודה שעשתה כה רבות לקיום המוסד כולם כולם היו הפקר, נתונים לשבט ולחסד לחיות הטרף של הרייך השלישי.

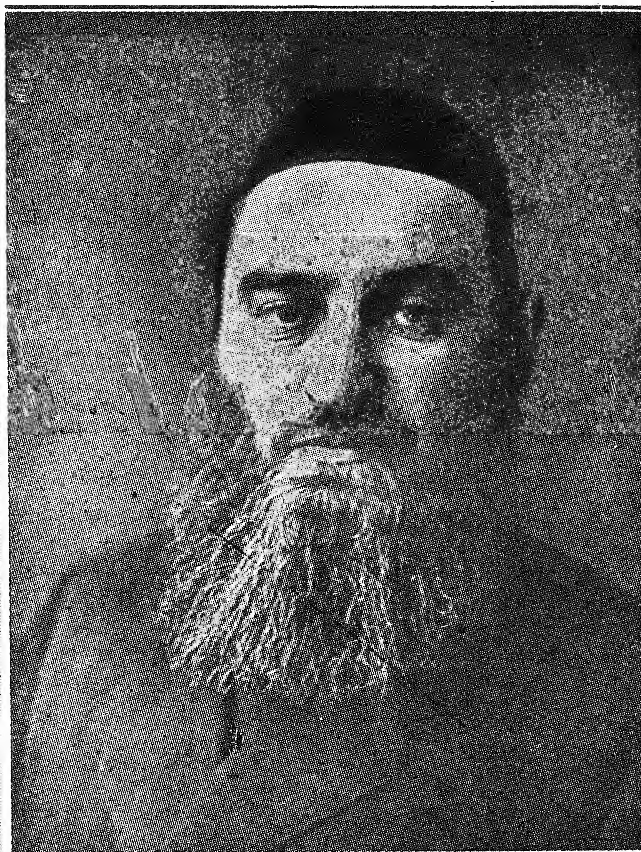
ועוד נחזור לתאר את תולדות ביה״ח לאחר שיחרור העיר מידי הנאצים.

הקהילה האורטודוקסית ומוסדותיה

אדן-צבי גרוסמן

נשיאה לשעבר של הקהילה החרדית של גרוסוורדיין

הקהילה האורטודוקסית של גרוסוורדיין נוסדה רשמית בשנת 1870 ב־5 בחודש אוגוסט. ובטרם אדון בנסיבות ייסודה רצוני לתאר בקיצור את הפילוג הגדול שחל ביהדות הונגריה ובעיקר את דיוני הקונגרס בו הוחלט על פרישת החרדים מאירגון הקהילות בהונגריה שהיה נתון להשפעת „המתקדמים". ישמש התאור הקצר רקע להבנת ייסוד קהילתנו אנו.

הרב הראשי ר' בנימין פוקס זצ"ל

ר' ישראל אולמן, ראש הקהילה החרדית

ברי לי שמשימה קשה נטלתי על עצמי בנסותי לשחזר את תולדות הקהילה שחשיבותה היתה כה רבה בעיצוב החיים הקהילתיים של יהדות הונגריה. המקורות העומדים לרשותי מועטים ביותר, כי הארכיונים של הקהילות, ביניהן גם זה שלנו, הושחתו או נשרפו בתבערה הגדולה ב־1944. הפרטים המרובים המובאים כאן, לקוחים ברובם, מאוצר זכרוני. אבל הואיל ואפילו בור סוד מאבד, במרוצת הזמן, טיפות לא מעטות, גם מזכרוני נשמטו, ללא כל ספק, עובדות חשובות, שמות, פרטים בתולדות המוסדות. ועם ה„נפגעים" הסליחה.

התארגנותה של היהדות החרדית במסגרת נפרדת היתה תופעה ללא אחות וללא דוגמה בתולדות הקהילות בעולם כולו. על חשיבות הפרישה והערכתה נחלקו הדעות ונמשכו הויכוחים עוד שנים לאחר ביצוע ההחלטה. במרוצת הזמן השתתקה הביקורת כי הוכחה צידקת הפרישה. הצדיק מויזניץ, רבי חיים מאיר האגר זצ״ל, למשל, ראה בה הישג עצום. פעם העיר בחוג מצומצם הערה מענינת בנידון: אם יש משהו שבגללו אני מקנא ביהדות הונגריה הרי היא ההפרדה בין שני הזרמים. כי, כתוצאה מכך, מחנה החרדים יכול לנהל

לייטנר שאנדור ראש קהלה האורטודוקסית האחרון

את עניניה ולהמשיך באורח חייו המסורתי ללא התערבותם של החילוניים.

כי לרגל חוק שויון הזכויות שנתקבל ע״י בית הנבחרים ב־1868 ב־24 בדצמבר נשתנתה האוירה בקהילות של יהדות הונגריה. המסגרות הדתיות נתרופפו וה„מתקדמים״ הגבירו את לחצם למען מודרניזציה בנוהגים ובמנהגים הן בבתי הכנסת והן בניהול הקהילות. בעבר היה דבר הרב קובע בשאלות דתיות. פסקי דינו והחלטותיו שנקבעו לפי ההלכה נתקבלו בקהילתו ללא עירעור. לפי התקנון (סעיף מס׳ 14) שאושר גם ע״י המדינה, אי אפשר היה להשעותו מעבודתו ולפטרו ממשרתו. המרא דאתרא כיהן לפני כן במשך תקופה ארוכה גם כשופט שפסק לא רק בענינים דתיים אלא גם בתחומים אזרחיים גרידא. בהתאם לכך קבע התקנון של הקהילה האורטודוקסית בגרוסוורדיין „שהרב עומד מעל הקהילה״. פרושו המעשי: סעיפי התקנון בדבר עבודת פקידי הקהילה וכללי המשמעת — אינם חלים עליו. ההנהלה אינה רשאית לצמצם את זכויות הרב.

ברם עם שיפור מצבם הכלכלי והחברתי של היהודים גברה שאיפתם של רבים וחשובים להידמות לסביבה. שאיפה זאת התבטאה בשינוי שחל באורח חייהם של היהודים, במנהגי החברה שלהם, בלבושם, בשמם, בלשונם ועוד.

שני המחנות, השמרנים והמודרניים התקשו מיום ליום לדור בכפיפה אחת. חילוקי דעות ומריבות התגלעו בכל סדרי הקהילה והחלטותיה, בין אם דובר על קבלת שוחט בין אם החלט על סדרי התפילה בביה״כ. האדוקים נחרדו בראותם שהרוב המתקדם בהנהלה אינו מתחשב בדעתם, דעת המיעוט, ומתקבלות החלטות העומדות בניגוד להשקפתם המסורתית. רבים טענו שאין דרך אחרת מאשר להקים מסגרות דתיות עצמאיות.

שני רבנים דגולים, הכתב סופר מפרסבורג ומהר״ם שיק מקהילת חוסט, עמדו בראש המחנה שדגל בסיסמת הפרישה או ההפרדה "Trennungs Orthodoxie". הקש ששבר את גב הגמל, את סובלנות החרדים היה ענין הקמת בית המדרש לרבנים בבודפשט. רבני הונגריה פעלו עד אז על סמך התרת ההוראה בה זכו מידי גדולי הדור לאחר שסיימו את חוק לימודיהם בישיבות. מנהג זה היה מקודש בעיני החרדים. הם לא יכלו להסכים לכך שלהבא גם בוגרי בית מדרש לרבנים מודרניים יכהנו כמרא דאתרא בקהילות.

תמיכת השלטונות, ובראשם הברון יוזף אטווש הליברלי, שכיהן כשר הדתות, היתה נתונה, כמובן, לזרם המודרני, המתבולל. לאדוקים לא נותרה ברירה מאשר פניה ישירה אל פרנץ יוזף, מלך הונגריה וקיסר אוסטריה. בראש המשלחת הגדולה והמכובדת שהתיצבה לפני המלך עמד הכתב סופר. דמעות עמדו בעיני הגאון בבקשו את המלך לאפשר לאדוקים לקיים את תורתם לפי ההלכה, הקיסר התיחס אל המשלחת בלבביות אבהית והיותו גם הוא אדוק באמונתו הקתולית הבטיח את תמיכתו לנתיניו היהודיים שביקשו לשמור על תורתם באדיקות. הופעתה המכובדת של המשלחת כל כך הרשימה את פרנץ יוזף שקרא לאשתו, המלכה אליזבת לבוא לאולם ולראות את מבקריו.

אף שליט אחד לפני לא קיבל משלחת נכבדה ומרשימה כזאת — אמר בגאווה.

הביקור נערך ב־1867 ולמרות שהמלך הקיסר התערב אישית אצל ממשלת הונגריה ועל אף מחאתם של מאתיים קהילות, אישרה הממשלה ב־1868 את הקמתו של בית המדרש לרבנים. אבל השלטונות הבינו שהמצב לא יכול להימשך כך והסיכסוך בקרב העדה דורש טיפול יסודי וסידור מוחלט במימסד הקהילתי. אי לכך הממשלה זימנה את יהדות הונגריה לכנס ארצי שיתקיים ב־14 בדצמבר בשנת 1868.

בחירת הצירים היתה כרוכה במאבקים עיקשים ובשערוריות מרעישות. ראשי שני הזרמים היו מודעים לכך, שבכנס ההוא יוכרע מה תהיה דמות היהדות במדינה. הבחירות עלו כ־120.000 זהובים. בכנס השתתפו 220 צירים ומהם 88 הצביעו נגד הקמת בית המדרש לרבנים.

לאחר ההצבעה הזאת נקראו רבני הזרם השמרני לאסיפת חירום שנתקיימה בבודפשט. האסיפה בראשותו של הכתב סופר עמדה על כך שהחלטות הכנס אין להן תוקף אלא אם הן תיבדקנה ע״י רשות מוסמכת, כלומר ועדת רבנים.

בראש הכנס הארצי עמד ד״ר הירשלר, ראש קהילת פשט הגדולה. סגניו היו מוריס ווארמן, שנבחר לאחר מכן לפרלמנט ההונגרי — היהודי הראשון בבית התחתון — וכן ליפוט פופר, בנקאי ידוע בימים ההם. אווירת הכנס היתה לוהטת, מלווה בשערוריות.

הרב מנחם אויש, רבה של אוזהורוד פרץ בבכי בישיבת המליאה בשומעו את ההצעות שהיו בהן משום רפורמות דתיות. נציגי הזרם המודרני עמדו על כך שהרב חייב להשיג דוקטורט בפקולטה למדעי הרוח וכן תעודת גמר בבית המדרש לרבנים. זה כמובן, עמד בניגוד מוחלט עם השקפת האדוקים. הדברים הגיעו לידי כך שהצירים האדוקים עזבו את אולם הישיבות ב־4.2.1869 לאות מחאה.

דיוני הכנס התנהלו בגרמנית ובהונגרית. הוצאות היומיומיות של הכנס הסתכמו ב־1500 זהובים.

הואיל והרוב המודרני ביקש לבסס את חיי הקהילה על יסודות חדשים וחדשניים שפרצו את גדר השולחן ערוך — נציגי האדוקים החליטו להקים מסגרת קהילתית נפרדת.

יש לציין שרבים מן הצירים המתקדמים ראו בעין יפה את שאיפת הפרישה של האדוקים. הלא הם, האדוקים היוו כח בולם בדרך החידושים בקהילות. בלעדיהם היה קל יותר להגשים את רעיונותיהם החדשניים.

גם הצירים האורטודוקסים לא היו עשויים עור אחד, לפחות בשלבים הראשונים של הדיונים, תחילה רק 38 צירים עזבו את הדיונים. השאר ביקשו למנוע פילוג והסכימו לקבל במקום, „על יסוד השולחן ערוך" את הניסוח, „לפי תורת משה ופסקי הרבנים". ברם המתקדמים התעקשו והצעת הפשרה נדחתה על חודו של קול כלומר 53 נגד 52. לאחר ההצבעה עזבו כל הצירים האדוקים את ישיבת המליאה פרט לרבה של גרוסוורדיין, הרב לנדסברג שהשתתף בכנס עד סגירתו. אגב, הדיונים נמשכו כחדשיים וחצי.

לאחר שנטשו את הכנס פנו נציגי האדוקים לממשלה בבקשה שיורשו לזמן כנס נפרד בהשתתפות הפורשים. כך הוחל בפעולה פוליטית־חברתית בראשותו של המהר״ם שיק למען חקיקת חוק המאפשר את ההתארגנות הנפרדת של האורטודוקסים. אכן הפעולה הוכתרה בהצלחה. הפרלמנט קבע, לפי הצעתו של פרנץ דיאק, המדינאי ההונגרי הדגול, שהחלטות הכנס היהודי הגדול אינן מחייבות את האדוקים והם רשאים להקים לעצמם קהילות עצמאיות.

והרי לשון התקנה שניתנה ע״י משרד הדתות (מס׳ 1871/26915) : — „קבלת ההחלטות של הכנס או אי־קבלתן הן ענין שבמצפון ותלויות ברצונם החפשי של אזרחי המדינה בני דת משה. לפי התקנה כל יהודי יכול להחליט לאיזה משני הזרמים הוא רוצה להשתייך".

הכנס האורטודוקסי הגדול נתקיים בבית מלון „טיגל" בבודפשט. ארבעים רבנים ותשעים מנהיגים חילוניים השתתפו בכנס. שם הוחלט להקים מסגרת קהילתית עצמאית ולשלוח משלחת אל הברון אטווש, שר הדתות לבקש אוטונומיה שלמה לממסד הדתי האורטודוקסי. כן הוחלט לפנות שוב אל המלך. הוא היה אדוק באמונתו וכיבד את אמונתם השמרנית של בני דתות אחרות. ולא זו בלבד שסבל את דעותיהם אלא ניצל כל הזדמנות להביע את אהדתו לאדיקותם.

בשעה שהשלטונות וגם היהודים המודרניים הסתייגו מהיהודים שחזותם החיצונית העידה על דתם — הקיסר לא סבל אפליה. פעם, בבקרו בגליציה נתקל בקהל גדול של יהודים בעלי פאות וזקן. אחד ממלווי הקיסר מצא לנכון להתנצל על כך בפני הקיסר: סליחה, הוד מעלתך, באיזור הזה ישנם רבים מסוג זה של בני אדם. פרנץ יוזף היסה את האיש באמרו נמרצות: חביבים בעיני כל נתיני הדבקים באמונתם! גישתו זאת של המלך והקיסר היתה ידועה בקרב המוני בית ישראל בממלכה ומשום כך לא הססו ראשי העדה האורטודוקסית לפנות אליו בקוותם ממנו סיוע להתארגנותם הנפרדת. במסגרת החוק, כמובן. ועוד אחת ממימרותיו השנונות של פרנץ יוזף. פעם העיר בתרעומת: דבר אחד אינני מבין אצל היהודים העשירים. אני מעניק לאחדים מהם תואר אציל או ברון לאות הוקרה לדתם, ואילו הם, בקבלם את התואר ממהרים להמר את דתם לפנות עורף ליהדותם, (כאלה היו משפ׳ ברון הטוואני דויטש, הברון מרסל ב״ק מאדארשי ועוד רבים).

עד כמה צדק המלך ועד כמה הרחיקו לכת הבוגדים הללו בהתנכרותם לצור מחצבתם די אם נצטט את שתי הערותיו של הברון לאיוש הטוואני: „מי שהוזמן לנשף — ילבש פראק", כלומר יהודי שהושוו זכויותיו עם העם המארח חייב להסתגל אל הסביבה ואפילו להתנצר. והערתו השניה, אם הראשונה לא היתה מובנת למדי: „כל אב יהודי חייב לחנך את בנו לקבלת הנצרות".

הנה ההוכחה הטובה ביותר לכך, עד כמה צדק ה„חתם סופר" המפורסם, מאלופי יצירת המסגרות הנפרדות של היהדות החרדית, כאשר טען: „הזמן יוכיח את צדקתי. בעוד מאה שנה ניתן יהיה לשפוט עד כמה התפתחו הקהילות המבוססות באורח קנאי על הנאמנות לתורה, ומה יהיה אופיין של הקהילות הנאולוגיות שנכנעו לרעיונות המודרניזציה, משוכנע אני: שאצלם ימצאו בתי עלמין נהדרים ואילו אצלנו רוח יהודית מסורתית המתפתחת בהתמדה תוך לימוד תורה תוסס".

התערבותו האישית של המלך ושל מספר ניכר של אישים פוליטיים הניבו פרי מתוק לעדה האדוקה וב־1 בדצמבר שנת 1870 פורסם הרשיון להתארגנות עצמאית. זה היום המאושר ביותר בחיי! — נמלטה הקריאה מפי הכתב סופר בהיוודע לו הדבר.

המוסד העליון של ברית הקהילות הדתיות נקרא הלשכה המרכזית. נשיאה הראשון היה יצחק רייך. 38 רבנים ידועי שם פנו אל כל הקהילות בהונגריה להצטרף אל הלשכה. התוצאה היתה מרשימה: 200 קהילות, ביניהם פרסבורג, גרוסוורדיין ומישקולץ הביעו את רצונם להצטרף. לפי הסטא־טיסטיקה הרשמית שפורסמה ב־1875 עלה מספר חברות הלשכה ל־1274 ומהן 381 קהילות גדולות ומבוססות. לעומת זאת בלשכה הנאולוגית נרשמו רק 302.

כדי לחזק את ההפרדה פרסמו בשנת 1889 240 רבנים אדוקים איסור חמור בשיתוף פעולה כלשהי עם העדה הניאו־לוגית. איסור זה חודש במאי 1908 ע"י חתימת 264 רבנים אורטודוקסיים.

כמו שהזכרנו כבר בראש המאבק למען יצירת מסגרת קהילתית נפרדת עמד רבה הראשי של קהילת חוסט. בשנות חייו האחרונות היה חולה מאוד וכן כהו עיניו. ולתלמידו החביב, ר' שאול בראך שנבחר לאחר מכן לרבה של קושיצה, אמר: אני מוכן לקבל את כל הייסורים בתנאי שיישאר לי כח לומר פעם אחת את תפילת „**שמע ישראל**".

בכל אותם המקומות בהם הניאולוגים היוו רוב — פרשו האדוקים והקימו קהילה עצמאית משלהם. בבודפשט למשל, שם חיו כ־200.000 ניאולוגים — רק עשירית של המספר הזה היו אדוקים. אבל גם אם הקהילה הזאת היתה קטנה בהרבה מהניאולוגית, גדולה היתה חשיבותה ורבה השפעתה על הקהילות אשר בערי השדה.

ועלינו להזכיר כאן הבדל חשוב מאוד בין שני הזרמים מבחינה אירגונית: בשעה „שבקהילות האם" לא התערבו ולא יכלו להתערב בחייהם הדתיים של חבריהן, והם יכלו לקיים את המצוות או ברצותם יכלו לזלזל בהן — הקהילה האורטודוקסית בבודאפסט התנתה תנאי לקבלת חברים: רק שומרי שבת ומקיימי מצוות היהדות יכלו להימנות עם שורותיה.

בגרוסוורדיין היוו האדוקים את הרוב לכן פרשו הניאולו־גים על מנת להקים להם קהילה נפרדת. יותר מאוחר הקימו גם חברה קדישא משלהם, הואיל והרבנים האדוקים לא הרשו את קבורת המת בארון מתכת ואסרו שימת פרחים על המצבה. יהודי גרוסוורדיין נשארו ברובם נאמנים לקהילת האם וכך היתה היא הגדולה במנין קהילות הונגריה. ברם יש להודות, שקהילת האם אשר שמרה במוסדותיה בקפידה יתרה על קיום ההלכה — נאלצה להעלים עין מסטיות של רבים מבני הקהילה, אשר בחייהם הפרטיים נהגו בליברליות.

רבה הראשי של הקהילה בתקופת ההפרדה היה הרב יצחק לנדסברג. היה נואם בחסד ודרשן מפורסם וכן נחשב לתלמיד חכם מובהק. הוא היה אחד מתלמידי החת"ם סופר המעולים. שמו יצא לתהילה גם בזכות ישיבתו הגדולה בגרוס־וורדיין. כאשר ביקש את סמיכות הרבנות מרבו, הוא השיב לו: אתן לך התרת הוראה וברצון ומבלי לבחון אותך תחילה, כנהוג.

למרות שנחשב לגאון נתקלקלו היחסים בינו ובין בני עדתו בגלל סירובו לעזוב את אולם הישיבות של הכנס הגדול יחד עם כל רבני המדינה האורטודוקסיים. מורת רוחם של בני קהילתו באה לידי ביטוי בצורה חריפה: כאשר הכתב סופר, שהיה ידיד נפשו של המרא דאתרא, ביקר בגרוסוורדיין, הופיע בפניו משלחת, כלומר בפני רבה של פרסבורג ובקשה בפיה: יימנע הכתב סופר לבקר בביתו של הרב לנדסברג. אגב, הניגודים בין הקהילה והרב לא בימי הכנס התחילו. כבר ב־1856 שלח הרב לנדסברג פניה אל מושל המחוז „נגד הנהלת הקהילה בדבר הרחקתי וביטול השפעתי בדיוני הקהילה".

וזאת על אף פעלתנותו ותרומתו בפיתוח הקהילה. הוא, הרב יזם את הקמת רוב המוסדות שקמו בימיו, או התפתחו בימי כהונתו או התגשמו זמן רב לאחר פטירתו. הוא הקים ב־1866 גם את אגודת „מחזיקי התורה" למען תמיכה בתלמידי חכמים דלי אמצעים.

הנאולוגים פרשו ב־8 ביולי 1870. קהילת האם לא אימצה לה מיד את השם „אורטודוקסית". תחילה פעלה לפי הסטאטוס־קוו. רק יותר מאוחר לפי תקנת משרד הדתות 16414—30853/1881 הסבה את שמה: „הקהילה היהודית האורטודוקסית בגרוסוורדיין", ואיזידור אולמן עמד בראש הקהילה בימים ההם.

אנו סבורים שקוראי הדורות הבאים ימצאו ענין בתיאור מהלך חייהם של שני אישי ציבור דגולים בעיר גרוסוורדיין (איזידור ובנו שאנדור אולמן) ובכך נמלא את חובת ההוקרה לזכרם.

ישראל (איזידור) אולמן

ישראל־איזידור אולמן היה בנו של ר' שלמה זלמן אולמן, רבה של קהילת מאקו, מחבר היצירה התורנית המפורסמת „יריעות שלמה". ישראל אולמן היה תלמיד חכם ורכש לו השכלה אירופית רחבה. במשך עשרות בשנים היה גורם מכריע בציבוריות היהודית בגרוסוורדיין. קרוב לעשרים שנה עמד בראש הקהילה. הוא נפטר ללא עת, שנה לאחר שנבחר לראש הקהילה לצמיתות. ביזמתו נבנו ב־1891 במרכז העיר, ברחוב משה פוקס בית הכנסת המרכזי הגדול, וסביבו בניני

בכפר גסט. איזידור אולמן היה סגן יו"ר של מפלגת השלטון, המפלגה הליברלית במחוז ביהאר. השפעתו על חיי הקהילה היתה בלתי מעורערת ועל השפעתו בעיר מעידה העובדה, שהיה במשך שנים רבות חבר העיריה. „מלך היהודים" נקרא בפי העם.

בשנת 1869 התיישב בעיר ויחד עם חותנו, רפאל קורלנדר, איש נערץ בחוגים רחבים, ייסד את הפירמה „קורלנדר את אולמן". סיטונאות לצרכי מכולת אבל במימדים ארציים.

על אף עיסוקיו הקהילתיים והפוליטיים מצא לו זמן

בנין בית הספר היסודי והאזרחי החרדי

המנהל של הקהילה, דירות העובדים, בתי הספר, מקווה ועוד. הוא העביר מהעיר העתיקה (קאטונה־ווארוש) למקומו החדש את המרכז היהודי של העיר. חשיבות רבה נועדה לו גם בחיי החברה ובפוליטיקה של העיר גרוסוורדיין. הוא היה אחד מאנשי סודו של רוזן קאלמאן טיסא, ראש ממשלת הונגריה, שארמונו ואחוזתו השתרעו בסמוך לגרוסוורדיין

ללמוד ולעיין במדע היהודי והכללי. אוסף אדיר ובמידה מסויימת נדיר היה ברשותו. בספרייתו מצאת גם את היצירות הספרותיות המובחרות בשפות העולם. כל רגע פנוי בחייו היה קודש ללימודים, לעיון בגמרא ולהתעניינות במה שנתחדש בעולם.

קרוב ביותר ללבו היה העיסוק בצרכי הקהילה ופיתוח

מוסדותיה התרבותיים והסוציאליים. ב־1880 נטל לידיו את ראשות הקהילה ותוך זמן קצר קידם אותה עד כי הפכה הראשונה מבין קהילות האורטודוקסיות במדינה.

ארבעה ילדים היו לו: ארנה שנישאה לווילמוש טאובר, מליסה שנישאה ליוסף שלזינגר, שאנדור ופליקס. זה האחרון מת כעלם צעיר ואילו שאנדור ירש מאביו הן את הרכוש

בית מושב הקהילה החרדית—אורטודוקסית

המשפחתי והן את המשרות הציבוריות, כלומר ראשות הקהילה, סגן יו״ר של המפלגה הליברלית במחוז ביהאר, ויו״ר בפועל של מפלגת השלטון זה מפלגת העבודה הלאומי.

ישראל אולמן השתדל בכל מרצו להעביר את מרכז החיים הקהילתיים למקום מתאים יותר, בכיוון פיתוחה של העיר, בהשפעתו נאות הרוזן רידאי להקצות מאדמותיו שבמרכז העיר שטח עצום וללא תשלום לקהילה. עד מהרה הוקמו מוסדות הציבור. בית הכנסת היפה וגדול המידות, שנחנך בהגיגיות בשנת 1890. המרכז המנהלי של הקהילה ובו אולם הישיבות המפואר, בנין מגורים לפקידי הקהילה, בתי ספר, מקוה ועוד. למקום ההוא עברה אחר כך גם לשכת החברה קדישא, כי היהודים העתיקו את מקום מושבם במספר גדל והולך מהעיר העתיקה לרובעים המרכזיים אל בנינים מודרניים.

שאנדור-שלמה זלמן אולמן

1877 — 1919

שאנדור אולמן היה, ללא כל ספק, אחד האישים הבולטים והמבריקים של יהדות גרוסוורדיין. שלושת בני השושלת אולמן, הסב איזידור, שאנדור האב ואישטוואן ישראל הבן כיהנו זה אחר זה כראשי קהילת גרוסוורדיין. לזכותם יש לזקוף את גידול הקהילה. מהאפרוריות שאיפיינה את עיר השדה עד להפיכתה לקהילה החרדית הגדולה והחשובה של הונגריה בימי שלטון פרנץ יוזף. שלושתם נועדו ע״י כח עליון לשמש מנהיגי עדתם. בקיאותם בספרות התורנית, תרבותם האירופית, אצילות הליכותיהם, עצמאותם הכלכלית הרימום מהעם. ההכרה שצאן קדושים הופקד בידם היתה נסוכה עליהם בכל הופעותיהם בפני אנשי השלטון. דבקותם הקפדנית במצוות התורה עוררה כבוד ויקר כלפיהם ודרכם הבנה ויחס אוהד לצרכי היהדות הדתית.

שאנדור, בנו של איזידור אולמן נולד ב־6 בנובמבר 1877, הוא ואחיו התאום פליקס, השניים היו דומים זה לזה כשתי טיפות מים.

האב העניק לבניו חינוך מעולה. מרוסיה הזמין אליהם מורה, את ר׳ מרדכי לוריא, אשר שמו יצא לתהילה כאיש אשכולות וכמחנך מחונן. יומם ולילה למד ר׳ מרדכי עם תלמידיו עד עלייתו ארצה. אחרי כן ביקש האב את ר׳ פינחס צימטבויים, ראש בית דין של הקהילה ללמוד עם שאנדור, אשר כשרונותיו נתגלו בעודו ילד קטן. תקופה ממושכת למד גם בישיבה הגבוהה בפרסבורג, שם ניתנה לו התרת הוראה.

עם מות האב ב־15 ביולי 1899 כצעיר בן 22 נטל לידיו את ניהול הפירמה הגדולה קורלנדר את אולמן. על עוצמת המפעל הזה מעיד יותר ממאה מספרים הפרט המענין שפסי רכבת הובילו אל תוך המחסנים שיצאו משם טעונים אל התחנה. עם הפירמה ירש מאביו גם את עמדותיו החברתיות והפוליטיות. וגם בתחומים האלה היה דומה לאביו. הופעתו

בנין מגורי הפקידים של הקהילה האורטודוקסית

האצילית ללא התרפסות ובלי גאוותנות הקנו לו מעמד מכובד ביותר, על אף גילו הצעיר, הן בקרב אחיו היהודים והן בפני אישים בעלי השפעה, שאינם בני ברית.

כשם שאביו טיפח את יחסי הידידות לראש הממשלה, הרוזן קאלמאן טיסא, כן גם הבן שמר על הקשר החשוב הזה עד כי תוך זמן קצר היה מבאי ביתו של הרוזן אישטון טיסא. תכופות ביקר בארמונו של הרוזן בכפר גסט כמין

יועץ סתר או כסגן יו״ר של מפלגת העבודה הלאומי, מפלגת הרוב עליה נשען שלטונו של הרוזן. יחסו האוהד של ראשי הממשלות קאלמאן ובנו אישטון טיסא למשפחת אולמן היה ידוע ברבים, דבר שהשפיע גם במחוז וגם בעירית גרוסוורדיין. היתה לשאנדור אולמן אם לא השליטה, אבל לפחות השפעה גדולה בעיריה, בענינים מוניציפליים. אין תימה שהשלטונות המקומיים התחשבו ביותר באינטרסים של הקהילה בכלל ושל היהודים בפרט. דוגמה טובה לכך מינויו של מפקד המשטרה. כשנתפנתה המשרה איש לא התפלא על כך שארמין גירו היהודי, מועמדו של שאנדור אולמן זכה במשרה. למותר לומר, שאולמן מעולם לא השתמש לרעה בהשפעתו וכך לא נפגע שמו הטוב.

שאנדור אולמן ירש מאביו המנוח גם את ראשות הקהילה. למרות גילו הצעיר יחסית לא זו בלבד ששמר על ההישגים שהושגו בימי אביו אלא הוסיף עליהם כהנה וכהנה. הוא נתברך בכח אירגוני נדיר. דבר זה בא לידי ביטוי לא רק בהצלחתו האישית בתחום הכלכלי אלא בייעול ובביסוס הכלכלי של הקהילה. כי בשעה שב־1866, כאשר שתי הקהילות עדיין היוו יחידה אחת, כלומר לפני החלוקה, הכנסות הקהילה הסתכמו ב־34,589 פורינט — בשנת 1910, תחת ראשותו של שאנדור אולמן הקהילה האורטודוקסית לבדה יכלה להתברך בהכנסות שנתיות של 272.794 פורינט.

חבריו בניהול הקהילה היו: מרטין קאופמן, איגנץ יונגרייס, מיקשא וויס, סגניו; יוסף פרלס, גיזבר, יעקב ברנפלד מבקר. חברי המועצה היו: לאיוש פרוינד, איזידור פלדמן, יוליוס גליס, גיזא גרוס, שמואל גוטמן, אדולף קליין, דויד קליין, זולטן קראוס, יעקב קין, מרטין וובל, זיגמונד לוונשטיין, מרטין מרקוס, מרטין מזאי, פרנץ מורגנשטרן, מוריס מונק, פאול פולק, יוסף פרלס, ווילמוש ראקוש, יוסף רייך, שאנדור ריינר, ליפוט רוזנטל, א. אדוארד רוטברט, לאיוש שנפלד, ארמין שנברגר, בנימין שטיינר, מוריס שטיינבך, הרמן שוורץ, יעקב טאוס, לאיוש ווינברגר, מיקשא אי. וויס, מוריס ויינטראוב, איזידור אולמן הצעיר, בילא ווימן, מוריס וויס, יוסף וויס, אלברט גרוס. נוטריון הראשי של הקהילה שימש במשך עשרות בשנים אברהם אולמן.

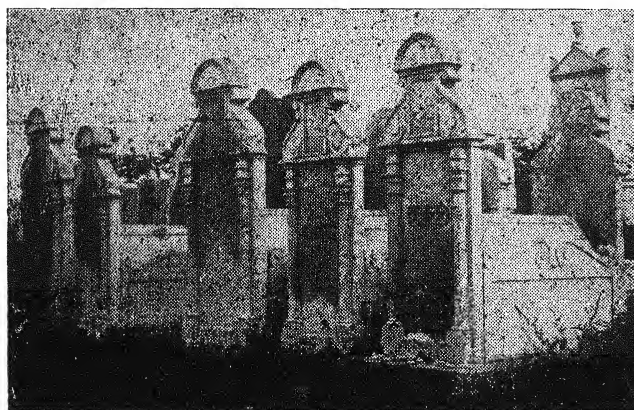
הבחירות שנתקיימו בקהילה היו — במידה שהדבר נגע למשרת ראש הקהל — רק פורמליות גרידא, דבר רשמי עבור הפרוטוקול והסדר הטוב. איש לא העלה על דעתו להציע מישהו אחר, ואיש לא העז להציג את מועמדותו הוא, נגד שאנדור אולמן. בכל פעם נבחר פה אחד.

יחד עם אחיו פליקס הביאו לידי דפוס את יצירתו התורנית של סבם, רבה הראשי לשעבר של קהילת מאקו, את „יריעות שלמה". הם שניהם הוסיפו לספר הערות משלהם, שהצטיינו בשנינותן ובטעמם האישי. את השם „בני ישראל" נתנו לפירושם. פליקס נפטר ב־1908. רק בן 27 היה במותו.

ב־1913 בנה לו שאנדור אולמן לו ולמשפחתו את „ארמון אולמן" בכיכר השוק הגדול סמוך לבניני הקהילה. הבנין בן ארבע הקומות, שכניסתו וגרם המדרגות שבו היו מרוצפים וספונים לוחות שיש היה אחד המבנים היפים והמפוארים של העיר. אופייני לאישיותו ולהשקפתו הדתית שבקומה הראשונה של הבנין התקין בית כנסת קטן ונאה במראהו. רבים התפללו בו בשבתות ולמדו תורה.

צעיר היה במותו בשנת 1919, בן 42 היה.

בכתב העת יוונדו Jövendö הספיד אותו שלמה פוקס, עורכו הראשי של העיתון. לא רק יהדות גרוסוורדיין שיכלה בן יקר שאין שני לו בקהל אלא כל יהדות הונגריה ובעיקר עדת החרדים נפגעה באבידתו. שמו היה ידוע גם מעבר לגבולות המדינה — כתב. היתה תלמיד חכם מובהק אבל הצטיין בידע רב שרכש בתחום ההשכלה הכללית. היה נצר ראוי לגזע, לסבו, מחבר „יריעות שלמה". בצורה מופלאה התמזגו בו הריאליזם והאידיאליזם. עם גמר יום עבודתו מיהר לספרייתו שהיה לה שם בקרב מוקירי ספרים להגות בתורה או לעיין בכתבי פילוסופיה. היה בור סוד שלא איבד אף טיפת ידע שלמד פעם. היה מחונן בזיכרון פנומינאלי. נגדע אחד מעמודי התווך של מחנה החרדים — כתב עליו שלמה פוקס ואכן לא היתה בקביעה הזאת קורטוב של גוזמה.

אחוזת הקבר של משפחת אולמן

במשך 15 שנה היה ר' שלמה זלמן אולמן נשיא של קהילה האורטודוקסית בגרוסוורדיין.

הרב הראשי לנדסברג נפטר בראשון של פסח 1879. קהל עצום ליווה אותו לדרכו האחרונה אל בית העלמין של וארד־וולנצה. לכס הרבנות שנתפנה עלה ביום 25 בינואר 1882 ר' משה־הירש פוקס, רבה של ואגסרד.

הרב מו״ה ר' אברהם פרענקל ז״ל נשיא הלשכה המרכזית האורטודוקסית במדינת הונגריא, היה בימים ההם בחור לומד בפרסבורג, והוא היה יליד גר״וו והוריו ערכו אליו אגרת

שילך ויחקור היטב על מהותו ואישיותו של הרב מסערד, כי קהלת גר״וו חפצה להעמיס עליו את משרת הרבנות, ויכתוב הכל באר היטב, והקרה שרבינו נסע לפרסבורג וכאשר הרה״ג הנ״ל נתודע מדבר הזה, בקש תחבולות איך ובאיזה אופן יבא בקשר אתו, והודיעו לו שדרכו של רבינו לבקר את הראב״ד הרה״ג ר׳ דוד לאקענבאך זצ״ל, לא חשב הרבה מהר את צעדיו אל הראב״ד עם איזה אמתלא, וימצא אותם יושבים בצוותא חדא, והקשה קושיא עצומה אשר אין מפרק לה, הרה״ג ר׳ דוד לאקענבאך זצ״ל וכח תיכף על דבריו, והתעמקו בפלפול גדול, ורבינו יושב ומחריש ואין פוצה פה, ואז פנו אליו שיחוה גם הוא דעתו, ואז פתח פיו בחכמה מלאה חריפות ובקיאות, ויסתור את קושיתו עד היסוד בה, וכאשר ערך תשובתו אל הוריו, בתוך הדברים, כתב על רבינו דברים דלקמן: ראיתי אצלו ב׳ דברים, גדולתו בתורה כמעיין המתגבר, גדולתו במדות, מאין כמוהו, (שלא דבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה לפי דעתו).

סוף דבר, אלופי הקהלה לא נחו ולא שקטו, ערכו אליו הרבה אגרות הפצירו בו מאד, עד אשר הסכים דעתו הגבוה לקבל עליו משרת הרבנות, וערך אגרת אל הרה״ק הרה״ג ר׳ ישראל אוללמאנן ז״ל [הנדפס במכתב עוז הנספח לשו״ת יד רמה], אשר ממנה מתבלטות מדותיו התרומיות, ענותנותו הרבה, וכי מוכן הוא לעמוס על שכמו משרה כבדה זו, וכי מזומן הוא לכהן אצלם בתור רב אב״ד, אגרת זו עשתה רושם גדול עליהם ששון ושמחה שוכנת בעיר גר״וו והתאספו ראשי עם אלופי העדה והזמינו את חברי הקהלה לאסיפה גדולה, ובתרועת שמחה נבחר לרב אב״ד ור״מ דק״ק גר״וו והגליל, אלופי העדה הודיעו תיכף את החלטת הקהלה והביעו לו ברכת מזל טוב לבבית, וכתבו לו שהמה מצפים על בואו לשלום, ורבינו עוד לא החליט לנסוע וורדיינה עד שיתאמת אצלו בבירור גמור שכל מפלגות העם מסכימים עליו, וכתוצאה מזו בקש את גיסו שיסע תיכף לגר״וו מבלי להגיד מי הוא (אינקאגניטא) [באלמוניות] ויתערב בין העם ויחקור וידרוש אצלם. ויהי כאשר חזר ממסעיו מגר״וו, נתן לו דין וחשבון, שהמה מחכים באמת על ביאתו, וכי נתאמת אצלו בבירור גמור שהם שבעים רצון מתוצאת הבחירה, ורק אז שם לדרך גר״וו פעמיו.

טרם שבא לגר״וו, נסעו אליו צירי הקהלה ומסרו לו כתב רבנות וזהו טופסו:

בעזה״י.

חזינו איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב, אדם המעלה, אחד מני אלף, דגול מרבבה עלה בהר ה׳ וקם במקום קדשו ה״ה הרב הגאון המפואר כקש״ת מו״ה **משה צבי פוקס** אב״ד ור״מ דק״ק סערעד יצ״ו אשר הסכימו עליו כל גדולי הדור כי הוא הגבר הוקם על אשר פקדו אלקי הרוחות איש על העדה הזאת אשר יצא לפנינו ואשר יבא לפנינו.

ונפשנו תגל בה׳ עת נודע לנו כי נרצה אדוננו לבקשתנו ויואל לשכון כבוד בגבולנו, זה היום שקוניהו מצאנו, בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל כל העדה כאיש אחד חברים קטן וגדול שם הוא איש לא נעדר ביום רביעי בשבת שנים עשר לירח תשרי שנת חמשת אלפים ושש מאות וארבעים ושתים לבריאת עולם, אז במעוז חדוה וגיל הסכימו כל הנאספים בלב אחד ושפה אחת לקיים עלינו ועל זרעינו, את אשר ישנו פה ואשר איננו פה עמנו היום לתת משרת הרבנות על שכם הרב הגאון מה״ו **משה הרש פוקס** נר״ו כל ימי חייו עד מאה ועשרים שנה וירונו כל העם ויענו ויקראו יחי אדוננו מורנו ורבנו לעולם! ולשמו ולזכרו תאות נפש כל ימהר לנחול כסא כבוד הרבנות בקרבנו להאיר עינינו באור תורתו ולהגין בעדנו בחכמתו וצדקתו.

ועל כל זאת באנו עם הספר כתוב ומפורש בלשון המדינה באר היטב, וליתר תוקף ועוז ולחיבת קדש לשוננו המסוגלה נאמרו ונשנו הדברים ואלו הן:

1) הרב הגאון מו״ה **משה הרש פוקס** נר״ו ישב כל ימי חייו עד מאה ועשרים שנה על כסא הרבנות בכל יפוי כח וזכות וחיוב המגיע לאב בית דין ריש מתא וריש מתיבתא.

2) הוא השליט על כל בתי כנסיות ובתי מדרשות ובלעדו לא ירים איש את ידו בכל עניני התמיד ובכל מה שנוגע בדת תורתנו הקדושה או במנהגי ישראל ובמגיע לבתי ספר.

3) בכל שאלות וספקות, הן בעניני דת תורתנו הקדושה, הן בנוגע אפילו במנהג בעלמא, הוא יורה יורה ידין ידין והקרו״ט וכל העדה מחויבים לשמוע בקולו, לשמור ולעשות כמשפטו.

4) בענין אגודת עדתנו, בברית קהלות ארטהאדאקסען דמדינתנו, אין לשנות בלתי דעתו והסכמתו.

5) אין לספח איש לשום כהונה ושירות העדה, ש״ץ, שוחט, מלמד וכיוצא בו, בלתי אם נמצא האיש ההוא הגון לכך ע״י הרב הגאון אב״ד נ״י.

6) כל הנאמר בפאראגראף 2—4 של הארגאניזאטיאנס שטאטוטען להארטה׳ דמדינתינו, לזכות הרב הגאון אב״ד נ״י יחשב, — אמנם סדור קדושין בעירנו אינו אלא ברשות אקרו״ט.

7) לדרוש בצבור בכל עת וזמן אשר ישאנו לבבו, זכות הרב הגאון אב״ד נ״י, אמנם לכבד את זולתו בדרשה אינו אלא בהסכמת אקרו״ט.

8) כל הענינים השייכים עפ״י ש״ע או כפי המנהג אל מרא דאתרא, אע״פ שאינם מפורשים כאן הרי הם נתונים ומסורים ביד הרב הגאון אב״ד נ״י.

9) כל הנאמר בסימן 2—3—6, לזכותו של הרב הגאון, הרי הוא גם חובתו ויעשנה.

10) נפש כל העם יתאב לשמוע נועם אמרותיו לכה״פ פעם אחת בשבועים, אולם החיוב לדרוש ברבים אינו אלא פ״א בחדש בזמן שאין אונס מניעו. — ומלבד זאת החיוב לדרוש ברבים כמנהג הקדום בשבת שובה, בשבת הגדול, א׳ דר״ה, שבת נחמו וער״ח ניסן, וכמו כן לכבוד הציבור והמדינה בכל עת אשר ידרשנו מקראי הזמן.

11) לימוד הדת לנערים ההולכים בבתי ספר שלהם, הרי הוא תחת ידו, וכמו כן כל בתי הספר או בתי החינוך, הן של העדה עצמה, הן החוסים בצל העדה תחת השגחת הה״ג אב״ד נ״י עומדים.

12) להושיב ישיבה לתלמידים הגונים, בחורי חמד להרביץ תורה להגדילה ולהאדירה, וכל בני הקהלה עומדים מוכנים להחזיקה ולסעדה במה דאפשר.

13) המאטריקען וכל הענינים והמעשים הנלוים עליהם תחת יד אדמו״ר נ״י המה.

14) שכר הקצוב לשנה הוא סך ב׳ אלפים מ״כ 2000 öwfl. ומשתלם מדי חודש בחדשו $166\frac{2}{3}$ fl 166 ליד הגאב״ד נ״י.

15) העדה מחויבת לתת תמיד להגאב״ד נ״י דירה נאה וראוי׳ לפי כבודו ולפי צורך ביתו וצורך הישיבה.

16) עוד מקבל אדמו״ר הגאון אב״ד נ״י.

א) ארבעה מינים בהידור מרובה לחג הסוכות מקופת הקהל.

ב) לסמכהו באשישות, בדרונות הנהוגות, צוקקער וקאפפע ואדום זהב, בשבת שובה, וכמו כן בשבת הגדול.

ג) קמח של פסח לצורך ביתו מקופת הקהל.

ד) שכר המגיע בעבור הכתיבה בספרי מאטריקען ובעד נתינת מכתבי תעודה ובעד סדור קידושין וגיטין הכל כפי מנהג הקדום.

ה) שכר המגיע בעבור מכתבי תעודה על לימוד הדת לנערים ההולכים בבה״ס שלהם.

17) מקומות המצויינות בבתי הכנסיות מאז להרב אב״ד מוכנים ועומדים לכבוד אדמו״ר הגאב״ד נ״י ולזוגתו הרבנית תחי׳, וכמו כן יעלה לס״ת בזמנים הראוי׳ הכל כפי מנהג הקדום.

18) והיה אם תשנה או תבטל העדה, בחיוב או בשלילה, את הדברים הנאמרים בשטר הזה אז פטור הגאב״ד נ״י מהמוטל עליו, והעדה נשארה משועבדת לכל הדברים.

19) את השטר הזה וכל הנאמר בו אין להשיב עולמית ואין לשנות בו כל דהו אלא הרי הוא נשאר בתקפו בכל הזמנים ואיך שיהיו הענינים.

נעשה ונגמר פק״ק גראסוואראדיין באסיפה הכוללת שאספה ביום ה׳, כ״ה מרחשון תרמ״ב לפ״ק, והננו באים על החתום ועל הגלוי לאשר כל הנאמר הכל שריר וקיים.

ר״ק חז״ק ואמ״ץ מא״ד לפ״ק, כ״י עמ״ך י״ה אלהי״ך בכ״ל דרכי״ך לפ״ק.

ישראל אוללמאנן רה״ק	ישראל משה קליין ראב״ד
משה ראטה	נתן הלוי האפמאן דיין
משה קורלאנדער	קלמן לינדענפעלד דיין
יהודא שמואל בן מו״ה ראובן	יעקב איזראעל
פריעדמאן סופר ונאמן דק״ק	אהרן שפיטצער
גרו״ו	יוסף שאהן
אשר אנשיל שווארטץ	יעקב בלויא
עקיבא לעוועשטיין	יששכר אוללמאנן
הק׳ חיים רויזענצווייג	יוסף פרישמאנן
* מאיר ווייס	מאיר אברהם מינק
	אהרן מתתי׳ רייכענבערגער

רפאל קורלאנדער
יקותיאל אדלער

* הכתב נמחק ואולי כתב מרדכי ווייס.

— מקום החותם —

עד כאן טופס הכתב רבנות, ורבינו כאשר בא לגר״וו כבוד גדול נעשה לו, אנשים נשים וטף חכו על בואו, ששים ושמחים, רינה וצהלה תשמע בחוצות קריה נאמנה, כי גדול בקרבה קדוש ישראל.

למרות גילו הצעיר יחסית זכה במהרה להערכה רבה אף בהיקף ארצי. חבר רבני אירופה פנה אליו לא פעם בשאלות ופסקי ההלכה שלו נתקבלו על דעתם. הוא נחשב לאישיות בולטת ומנהיגה במה שנקרא האורטודוכסיה המשכילה של הונגריה. מעשהו הראשון היה להקים ישיבה, בה למדו 400 בחורים, אשר בחלקם באו אחריו מואגסרד, בהם ליוש פרוינד, מיקשה וויס, פיליפ פרידמן ואחרים. אלה היו אחר כך לאישים הבולטים בציבוריות היהודית של גרוסוורדיין. הוא ראה כמטרת חייו העיקרית את טיפוח ישיבתו המפורסמת ואת הטיפול בתלמידיו הרבים, את העיון והלימוד המעמיק. דבר זה כה ריתק את תשומת לבו ומילא את שעותיו עד שרק בימים האחרונים של השבוע היה מוכן לענות על שאלות שהוצגו בפניו. בין ראשון ורביעי בשבת היה כל זמנו ומרצו מוקדש אך ורק לעניני הישיבה. מבין תלמידיו יצאו הרבנים המצויינים שבהונגריה ובאירופה כולה. הנה שמות אחדים מאלה: הרה״ג אברהם רייכנברגר, אב״ד ק״ק טירנה; אריה לייב פרידמן, רבה של פרסבורג; הרה״ג אריה לב, אב״ד טאליא; הרה״ג משה קליין מרית; הרה״ג ר׳ חיים גוטסמן מלייטה; הרה״ג ר׳ יוסף חיים פישמן, אב״ד טלגד; ר׳ יעקב שלום קליין, אב״ד בהלמי; הרה״ג ר׳ ישראל פרוינד, אב״ד סאסרגן; הרה״ג ר׳ משה שפיץ, אב״ד בסטרצה; הרה״ג ר׳ נתן יוסף רובינשטיין, אב״ד יאנושהאזה; הרה״ג ר׳ עקיבא

קליין, אב״ד בקש-צ׳אבה, אברהם פרנקל נשיא הלשכה המרכזית האורתודוקסית במדינת הונגריה ועוד.

בישיבה זו למד גם שמואל מוטצן, אשר נמנה אחר כך בין עשירי העיר, כגדול היצואנים של נוצות, ונבחר לסגן נשיא הקהילה החרדית. בישיבה נחשב לבן ביתו של הרב הראשי. בחור ישיבה אחר, שהפך אחר כך ליו״ר בית המדרש החסידי ונשיא לאגודת ישראל, יוסף זיידנפרוי, נתכבד בניהול עניניה האדמיניסטרטיביים של לשכת הרבנות, ובגלל מוחו החריף וידיעותיו הרחבות בתלמוד הוענק לו התואר „שר החוץ של הרב״. בשנים שלאחר מכן נחשב למנהיגם המוכר של החסידים ופיתח פעילות ציבורית רבת פנים.

פעם פנה אליו תלמידו שהתישב אחר נישואיו בחוסט (שם היה מנהג מקובל להניח שני זוגות תפילין: של רש״י ושל רבנו תם) אם מותר לו לנהוג כמוהו, ואם לרגל גילו הצעיר לא ייחשב הדבר לחוסר צניעות והתרברבות. תשובתו של הרב הראשי היתה, כי מותר לו להתפלל בשני זוגות תפילין, ובלבד שינהג בעניני המצוות ובענינים אחרים כך, שיתן כבוד למנהג מקובל זה ויהיה ראוי לו, כי נוהג זה אינו הולם את האנשים המבקשים אך להתכבד בו.

הוא זכה לסמכות כה גדולה, כאחד הגאונים המפורסמים של דורו, שהרבנים המכובדים ביותר לא היססו לפנות אליו בשאלות בעניני הלכה, מהם למשל ר׳ עמרם בלום אב״ד ביריטיו-אויפאלו; ר׳ שמואל רוזנברג אב״ד הנופאלווה; ר׳ יהודה גרינוולד אב״ד סאטמר; ר׳ יוסף זיסמן אב״ד ק״ק בודפשט, ר׳ אליעזר דויטש, אב״ד בוניהאד; ר׳ קופל רייך, הרב הראשי של הקהילה החרדית בבודפשט; ר׳ משה שמואל גלזנר, אב״ד קולוז׳ואר; ר׳ משה חיים רוזנבאום, אב״ד קישווארדה; ר׳ מרדכי לייב ווינקלר, אב״ד מאד ועוד. אפילו הרב הגאון המפורסם, אב״ד ק״ק מונקאץ׳, ר׳ חיים אלעזר שפירא פנה אליו וביקשו לכתוב „הסכמה״ לספרו בענין שאלות ותשובות „מנחת אלעזר״.

זה לשון המכתב ששלח האב״ד דמונקץ׳ לרבינו:

חנני׳ יו״ט ליפא טייטלבוים

אבד״ק סיגעט והגליל

יום א׳ במדבר ל״ח למב״י תרס״א לפ״ק סיגעט יע״א.

חיים ברכה ושלו׳, וכט״ס אל כבוד אהובי ידי״ע וידי״נ הרב הגאון המפורסם סיני ועוקר הרים פאר הזמנים וחמדת הימים וכו׳ כש״ת מו״ה משה הרש פוקס נ״י האבד״ק גר״וו יצ״ו.

אחדשכהד״ג ידידי כמשפט ליראי ה׳ ולחושבי שמו הן ידוע לכהד״ג עפ״י הקול קורא הנדפס בחורף העבר אשר גם כהד״ג הי׳ אחד מן החותמים עליו מהתיקונים שנעשו בענין מסחר היין איטאליע אשר בעיר פיאומע שרבתה המכשלה בם, והנה מראשית כזאת ידעתי ועכשיו עוד ביותר נתברר לי כי לא יצאנו עדיין חובתנו בהרמת המכשלה מדרך הרבים וגם בענין יינות מדינתינו אשר גם בהם מכשולת אין מספר עדיין לא נעשה שום דבר לנעול דלת בפני עושי עול המכשילים רבים וצריכין אנו לחוש שלא להלכד בעון מי שיש בידו למחות ואינו מוחה ח״ו ומאחר שחפץ ד׳ בידינו הצליח לעשות אתחלתא עכ״פ בתיקונים חל עלינו חיובא לגמור הדבר שיהי׳ עצהיו״ט, ראיתי ונתתי אל לבי כי נחוץ להתייעץ במושב זקנים ותלמידי חכמים כדת מה לעשות בדבר זה, ומחמת כי קשה הי׳ לפני מאד טרחת וטרדת תלמידי חכמים קראתי למועצה הזאת אך הרבנים הגאונים הסמוכים בסביבותינו ה״ה חוסט סעליש האלמין סאקמער בארגסאס מונקאטש, וביום ד׳ פ׳ בהר בחקותי הע״ט התאספנו יחד בעיר קיראיהאזא היותר קרובה ועומדת בתוך למשכנות הרבנים הגאונים האלו הי״ו, שם ישבנו וגם בחננו הדבר ועלה בהסכמה מלפנינו כי נחוץ לענין זה לקרוא אסיפה גדולה עכ״פ מחמשים רבנים זקני וגדולי מדינתינו וגם סוחרים גדולים מסוחרי היין ויחד נדברו יראי ד׳ איש אל רעהו איך ובאיזה אופן לגדור הפרצה, ולכן בהסכמת רעי הה״ג שליט״א אשר על שכמו הוטלו העול הזה להשתדל בדבר אשאל בדעת כהד״ג אם נכון הדבר בעיניו ואם יהי׳ נא לרצון מלפניו להופיע בכבוד אלינו ליקח חבל בתוך האסיפה בעיר אוהעל הנבחר למקום הועד, וגם אם ירשה אותנו כהד״ג לחתום גם שמו על המכתב קול קורא להאסיפה מיד אחר חג השבועות הבע״ל ונדפיסו בקרב הימים, על כל אלה אבקש במטו מני׳ דמר כהד״ג ידידי נ״י ימחול בטובו להשיבני במוקדם האפשרי למען דעת אשר לפנינו.

ובזה הנני חותם בכל חותמי ברכות.

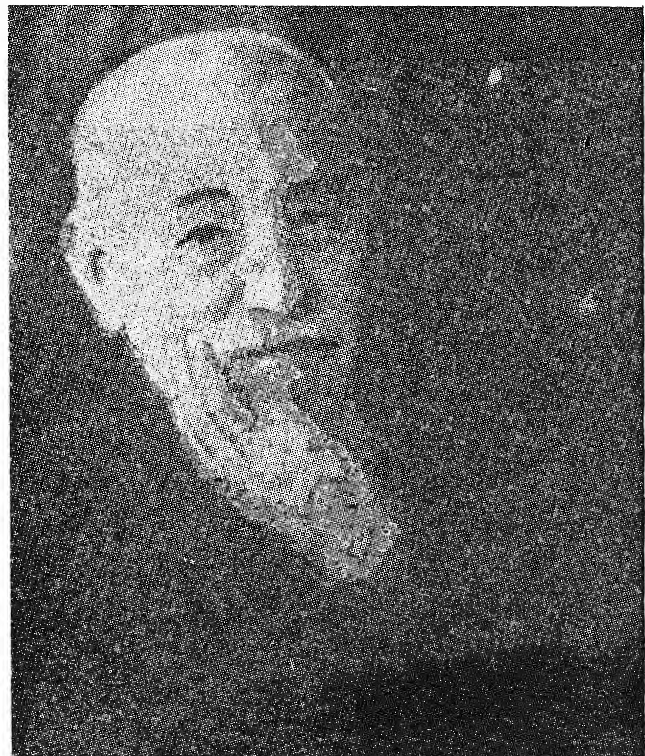
חנני׳ יו״ט ליפא טייטלבוים

ר׳ משה הערש פוקס הרב הראשי החדש ניגש במרץ רב לארגון המוסדות הדתיים. פתיחת החברה-ש״ס, הקמת „יסודי תורה״, פתיחת בתי הספר ועוד מוסדות רבים קשורים קשר הדוק לאישיותו. הוא התיחס ברצינות רבה לייעודו ובחיי הדת של הקהילה הקפיד ללא פשרות לנהוג לפי חוקי ה„שולחן ערוך״. המקרה הבא מאפיין את גישתו התקיפה: מיד לאחר כניסתו לתפקידו הוזמן לערוך חופה וקידושין לבתו של אחד מחשובי העיר. הקהילות החרדיות הקפידו לקיים את טכס החופה אך ורק תחת כיפת השמיים, במקום בלתי-מקורה. לכן, כשראה לתדהמתו כי הציבו את החופה בתוך בית הכנסת פנימה, ראה בכך תקדים של פגיעה בדרכי המסורת. אבי הכלה נימק את הדבר בכך, כי בתו „היא אדם מבוגר, אישיות החלטית, בעלת עקרונות, שיש לדעתו להתחשב בהם״. הרב פוקס התרתח, פניו אדמו מכעס: „וכי רק את עקרונות בתך יש לכבד? ומה על עקרונותי שלי, רב העיר, המייצג את מצוות האמונה?! אני עומד על כך שיעבירו את החופה

מיד אל מחוץ לבית הכנסת, אחרת לא אערוך את הקידושין!" כדי לתת משקל גדול יותר לדבריו הוסיף: „ממילא עוד לא פירקתי את מזוודותי; בטוחני שבמקום פעולתי הקודם יקבלוני חזרה בשמחה". אין צורך להוסיף שהופעה תקיפה ואחראית זו, ההולמת מנהיג רוחני, השיגה את התוצאה הרצויה.

כך, בהחלטיות וללא פשרות נהג רבנו תמיד, כשהיה עליו לפסוק בשאלה הלכתית. בכל פעם שנתקל בהתנגדות הציע ללא היסוס שהוא מוכן לוותר על משרתו, אך לא ייסוג. בשלושים שנות פעילותו כרב העיר הקפיד לנהוג ברוחו של ר' יוסף סלנטר המפורסם, שאמר: „רב שאין חולקין עליו בקהילתו אינו בגדר רב, ורב המפחד מפניהם אינו בגדר אדם". כל מעשיו נבעו מתוך הכרה חזקה כצור. ההשפעה הרוחנית־המוסרית של אישיותו חדרה לאט לאט ללב הקהילה ועיצבה את דמותה במידה מכרעת.

המקרה הבא אופייני לכבוד ולהערכה הכללית שנהגו באישיותו: באחד ממסעות המגבית שלו הגיע לביתו של לאיוש דיאושי, שלא נחשב לאיש שומר מסורת מיוחד, וזה

דיאושי לאיוש מהעשירים הגדולים בעיר

קיבל את פניו במלים אלה: „מהו הסכום הסופי, אשר כבוד הרב חושב לאסוף הפעם?" כשהרב נקב סכום ניכר למדי, מסר לו דיאושי, שהיה ידוע ברוחב ידו, את הסכום במלואו מבלי להניד עפעף, באומרו: „הייתי רוצה למנוע מכבוד הרב טרחה נוספת". כאן המקום להעיר שמעטים המקומות בהם עסקו במעשי צדקה הן במסגרת מוסדית, הן כיחידים, בממדים כאלה כמו בגרוסוורדיין.

בנסיבות אלה לא ייפלא, שהקהילה החלה להתפתח בקצב שלא נודע עד אותה שעה, ובמהרה נמנה בין הקהילות המנהיגות והמכובדות של האורתודוכסיה ההונגרית. בשעה שעל כס הרבנות ישב איש בעל הסמכות הבולטת ביותר במרוצת מאתיים השנים של תולדות קהילת גרוסוורדיין, גם המנהיגות החילונית התרכזה בידיהם של שני אישים מוכשרים מאין כמוהם, והם: איזידור אולמן ושנדור בנו. שניהם כאילו נולדו מלכתחילה לתפקידי מנהיגות. יכולתם, כישוריהם ופעילותם הציבורית המסורה וחסרת הפניות, בה עסקו במשותף, הפכו את התקופה הקשורה בשמותיהם לימי הזוהר של יהדות העיר. העובדה, שהישגיהם העצומים בחיי הקהילה הושגו אך ורק הודות לשיתוף הפעולה וההבנה ההדדית ששררו ביניהם, מודגמת במידה רבה בשאלת בתי הספר.

בית הספר הכללי

בלב המנהיגות החילונית של הקהילה הבשילה והלכה ההכרה, שלאור הנסיבות המשתנות בעקבות חוקי האמנציפציה אין מנוס מהנהגת ההוראה של המקצועות הכלליים בחינוך ילדיהם. הקניית הידיעות בחד־צדדית, שהיתה נהוגה בחדר ובתלמוד־תורה, לא העניקה עוד הכשרה הולמת לצרכים התרבותיים־כלכליים. הרב הראשי פנה על כן בכתב אל הנהגת הקהילה ודרש להקים בית ספר. הוא עצמו תרם את מאה הפורינטים הראשונים לקרן שתכסה את ההוצאות. אך בפני המימוש המעשי של הרעיון נערמו מכשולים רציניים. כידוע, התנגדו בימים ההם מרבית המנהיגים של היהדות החרדית בעקשנות להקמת מוסד חינוך חדיש ומודרני כל שהוא. בראש המגמה עמד רבה בעל הסמכות הגדולה של קהילת מרמארוש־סיגט, הרב טייטלבאום. כאשר הרב פוקס זצ"ל הגיע להכרה שאין מנוס מהקמת בית ספר, כדי לגונן על ילדי היהודים מפני ההשפעה המזיקה של השהייה במחיצתם של ילדים שא־נם מבני ברית, הוא בא לידי התנגשות ישירה עם הרב טייטלבאום רב־ההשפעה. הרב טייטלבאום הציג בפניו ישירות את השאלה: מי יערוב לכך, שבית ספר זה לא ייהפך לחממת רוח הכפירה? על כך ענה הרב משה הרש פוקס: „אנוכי אערוב לכך!".

באוירה כזאת רק אישיות גדולה בתלמוד כמו הרב פוקס יכול היה לתת גיבוי מוסרי לפתיחת בתי ספר, הודות לסמכותו הבלתי מוגבלת. מהלך הענינים הצדיק אחר כך דווקא את עמדתו של הרב הראשי, כשהממשלה הכירה רק באותם רבנים שגמרו לפחות ארבע שנות לימוד על־יסודי ורק אלה זכו לסיוע ממשלתי. מרביתם של רבנים אלה ניגשו לבחינות ההשלמה הדרושות בבית הספר של גרוסוורדיין. לא פעם

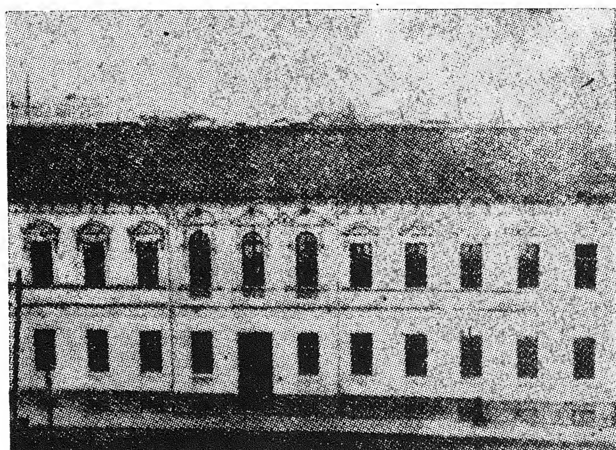
קרה שהרבנים הנבחנים שלטו אך בקושי, אפילו בעל פה, בשפה ההונגרית. רק הודות לעזרתו הדיפלומטית של מנהל בית הספר, יעקב גאבל, ולרצונו הטוב של נציג השלטונות, הצליחו פחות או יותר לעמוד במבחן.

כדי שנוכל להבין את הקשיים בפניהם עמדה הקמת כל מוסד חדיש שהוא, עלינו לחוש את האוירה שיצר ה„כתב סופר", הסמכות הרבנית הגדולה של אותם הימים. לדוגמה: כאשר נודעה לו ה„בשורה", שהמלך סמך את ידו על חוק מתן שויון זכויות ליהודים, פרץ ה„כתב סופר" בבכי. הכיצד? — שאלו חסידיו — הרי עד עתה היה מצבנו בשפל המדרגה! כיהודים לא הותר לנו ללון בתוך הערים, כרוכלים נדדנו בדרכים, כי לא יכולנו לקבל רשיונות עיסוק קבועים. ועתה כשבטלו כל ההגבלות האלה, הרב בוכה במקום לשמוח עמנו?! מצבם השפל של היהודים מאופיין יותר מכל בנוהג שהיה בתוקף עד אמצע המאה התשע־עשרה, כי כאשר היה על יהודי להעיד בשבועה לפני בית משפט, הובילוהו לבית הכנסת, שם נאלץ לחלוץ את נעליו ולהצהיר בפני ספר התורה: „תבלעני האדמה, אם נשבעתי לשקר!"

תשובתו של ה„כתב סופר" היתה: „כל עוד היינו מדוכאים, סגורים בגיטאות, הרגשנו כולנו, שכאן לא יכול להיות ביתנו הקבוע, זה רק מושב ארעי פחות או יותר עד בוא הגואל. לכן ציפינו תמיד לבוא המשיח, התפללנו לשם שיגאלנו במהרה. אולם עתה, כשיושוו זכויותינו עם יתר אזרחי הארץ, גם אנו נראה את ישיבתנו כאן כמו בבית־קבע, והדבר עלול לזעזע את אמונתנו במשיח. על כך הזלתי דמעות!" האנשים ההם חרדו מפני החלשות רוח המסורת בפני כל שינוי, מהקמת מוסדות ברוח הזמן; זו היתה סיבת התנגדותם. אך סמכותו המוסרית של הרב פוקס, שהיה מקובל אף על החוגים הקיצוניים, פתחה בפני הקהילה את האפשרות לייסד בית ספר ומוסדות חדישים אחרים. בלעדיו לא יכול היה לקום בית הספר כלל, שהרי באותם הימים כל יהודי חרדי קיבל עליו את מצוות ה„חתם סופר" הידוע שאמר: „חדש אסור מן התורה!" לשון נופל על לשון זה מבוסס אמנם במקורו על האיסורים החלים על היבול החדש, אך בימים ההם שימש להטלת איסור על הנהגת כל מוסד או מנהג חדש שהוא, בהם ראו איום על שלטון התורה. על כן רק הודות לסמכותו הרבה של הרב משה הערש פוקס הצליחו להשתיק את קולות המתנגדים, אשר עם חוגי החסידים בראשם שללו מלכתחילה ייסוד כל מוסד שהיה בו מן החידוש, ובתוך זה כללו כמובן את בית הספר.

בשנת 1868 החליט בית הנבחרים ההונגרי על הנהגת חובת לימוד כללית בבית הספר היסודי, וחובה זו חלה כמובן גם על היהודים. במקביל לכך הוחלט על הקמת בתי ספר ממלכתיים. היהודים שמחו שמחה רבה לחוקים אלה, כי מחד גיסא ראו בכך היבט נוסף של שויון הזכויות, ומאידך גיסא קיוו להשתחרר מן העול הכספי הכבד של החזקת מוסדות חינוך קהילתיים. גם המורים היהודיים קיבלו ברצון את חילופי נותני לחמם הקודמים, עסקני הקהילה צרי העין, במדינה אשר אמצעיה ללא ספק גדולים יותר. בנסיבות אלה היה זה תפקיד כפוי־טובה להקים בית ספר קהילתי יהודי נפרד, שהרי בתי הספר היהודיים הקיימים כבר, 41 במספר, נעלו בזה אחר זה את שעריהם. כינוס חבר המחנכים של הקהילות היהודיות קיבל בהתלהבות את הקמת בתי הספר הממלכתיים ותמך בה. באוירה כזאת נודעה חשיבות גוברת לבית ספר המנוהל ברוח היהדות החרדית, אשר הוקם הודות למאמציהם המשותפים של הרב פוקס ונשיא הקהילה, איזידור אולמן.

למעשה נפתח בית ספר כללי יהודי בגרוסווארדיין כבר בשנת 1786, הודות לרשיון שהעניק לכך הקיסר הליברלי יוסף השני, וזאת עוד לפני בודפשט, שם נפתח בית ספר רק ב־1804. אולם בית הספר הראשון בגרוסווארדיין נסגר ב־1869 כתוצאה מסכסוכים פנימיים. הודות לתמיכתו של הרב פוקס חזר ונפתח בית הספר היסודי ב־1882 עם ארבע כיתות, והוא שימש יסוד להתפתחות העתידה לבוא.

בית ספר אזרחי לבנות של הקהילה האורטודוקסית

בית הספר „האזרחי" (חטיבת הביניים) נפתח ב־1883, אחריו באו ב־1887 בית הספר היסודי והאזרחי לבנות, בני ארבע כיתות כל אחד. בית הספר האזרחי הפך אחר כך ב־1929 לגימנסיה בת ארבע כיתות. בשנת 1944, בטרם נסגר המוסד בפקודת השלטונות והפך לקסרקטין של ז'נדארמים של הגטו, למדו בו 1500 תלמיד. כל אחד ממוסדות אלה עבר בינתיים לבנינים חדשים ומרשימים. בתי הספר התפתחו בקצב מהיר. ב־1889 למדו שם 200 תלמיד, אך אלף ילדים יהודים אחרים ביקרו בבתי הספר הציבוריים. ב־1895 כבר הגיע מספר התלמידים בבית הספר היהודי ל־427 ולידם הועסקו 15 מורים. גם מספר הבנות שלמדו בבית הספר

האורתודוכסי הלך וגדל: ביסודי למדו 185, בתיכון 90 בנות, אצל שבע מורות. ילדים יהודים שביקרו בבתי הספר הממ־שלתיים, זכו ללימודי דת מטעם הקהילה בעזרת שבעה מורי־דת יהודיים.

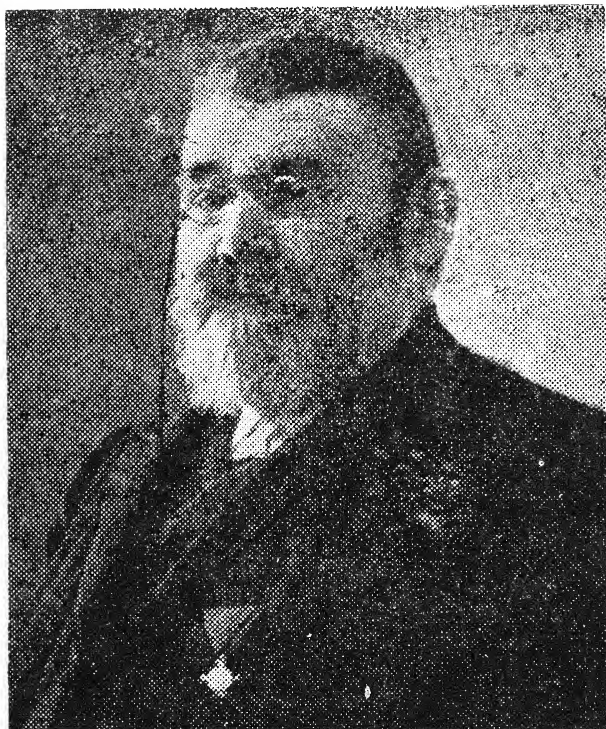
בשנים האחרונות עסקה הקהילה באופן אינטנסיבי בתכנית הקמת בית ספר מקצועי מקביל וסמינר למורים, אך תכניות יפות אלה נקברו באושוויץ יחד עם הוגיהן. העובדה שבמשך הזמן גם החוגים הקיצוניים ביותר השלימו עם קיומם של בתי ספר אלה יש לזקוף במידה רבה לזכות אישיותו של המנהל, יעקב גאבל. ידיעתו הרחבה בתלמוד ודתיותו העמוקה שימשו ערבות מספקת בעיני ההורים, שחינוך ילדיהם והשכלתם נמצאים אצלו בידיים הטובות ביותר. קשריו החברתיים והפוליטיים רבי־הצדדים של יחיאל יעקב גאבל קידמו אף הם במידה רבה את התפתחותם של בתי הספר ואת ביסוסם החומרי. הוא הציע כבר ב־1896 הקמת סמינר חרדי למורים, אך תכנית יפה זו בוטלה בגלל התנגדות המרכז הארצי של היהדות החרדית. למרות שהנהלת משרד זה הכירה בכשרונותיו מרובי הפנים של יעקב גאבל ונתנה לו תפקיד מרכזי גם בהיקף ארצי בתחום טיפוח ערכי המסורת.

יחיאל יעקב גאבל

1853 — 1918

רק 28 שנים מלאו לו כשהוזמן לנהל את בתי הספר של הקהילה האורתודוכסית. במרוצת השנים עשה קריירה מזהירה, וקצר הצלחות בחיי הציבור בהיקף כה רחב, אשר רק מעטים במעמדו יכלו להתגאות בהן. ולא רק במקצועו, בתחום החינוך הצטיין. חכמתו, השכלתו הרחבה והמגוונת, ידענותו במדעי היהדות ואחרון בתור, אך לא אחרון בערך, אישיותו המיוחדת קנו לו מקום נכבד ביותר בחברה היהודית והנוצרית בגרוס־וורדיין. אנשי שם, פוליטיקאים רמי מעלה וראשי יהדות הונגריה ביקשו את קרבתו של „המורה" ושאלו את עצתו בענינים קשים ומסובכים.

הוא נולד בכפר פאפי ב־15.11.1854. למד מספר שנים בישיבה המפורסמת בפרסבורג ואת השכלתו היהודית והכללית ביסס בבית המדרש לרבנים בברלין מייסודו של ר׳ עזריאל ע"ש הילדסהיימר. אמונתו העמוקה, דתיותו הכנה והשכלתו במדעים הכלליים השפיעו רבות על בתי הספר אותם ניהל ועל חבר המורים שלימדו בהם. היה אמן החינוך אשר בדרכי נועם חיבב על הילדים בגיל הרך את הסינתיזה בין דת ודעת. אלה אשר בדרך כלל חוששים אפילו מצלה של ההשכלה הכללית שלחו בלב שלם את ילדיהם ללמוד בבית ספרו של גאבל כי ידעו שהחינוך בו יזכו הילדים יחסן אותם מפני כל אפיקורסות. אדרבא, ישריש בלבם אמונה והכרה בערך המצוות המעשיות. גם יהודים מודרניים הפקידו בידי גאבל את ילדיהם ולא חששו מפני חד צדדיות וקנאות עיוורת. השם „בית ספר גאבל" יצא לתהילה ברחבי המדינה והיה מושג, קו שיש לחקותו. לא עבר זמן רב ומחצית חובשי הספסלים היו ילדים מערי השדה, וממחוזות רחוקים של המדינה.

יחיאל יעקב גאבל מנהל בתי הספר של הקהלה האורטודוקסית

גאבל לא הסתפק בהישגיו בתחום החינוך. צר היה למרצו הרב ולכשרונותיו המרובים־מקדוניה. הוא שלח יד גם בענפים אחרים של חיי החברה ומצא מסילות אל מרכזי כח בחיי היהודים ואל חוגים פוליטיים שניווטו את ספינת המדינה.

הוא נמנה עם אנשי סודו של הרוזן אישטוואן טיסא, ראש ממשלת הונגריה שאחוזתו השתרעה בקירבת גרוסוורדיין, במחוז ביהאר. גאבל ביקר אצלו תכופות בכפר געסט, באחוזת הרוזן. גאבל היה סגן יו"ר של מפלגת השלטון (מפלגת העבודה) במחוז ביהאר, מרכז הכח של משפחת טיסא. הוא אירגן לפני הבחירות את יהדות מחוז ביהאר וגרוסוורדיין לטובת המפלגה. בתור שכזה היה גורם פוליטי ניכר אשר כל המדינאים התחשבו בו. פעם היה גם מועמד לפרלמנט, אבל

מחלתו מנעה ממנו את הנסיעות הרבות שהיו כרוכות בבחירות — ופרש מהמירוץ.

להגיגת חצי היובל לפעילותו הציבורית הוענק לו ע״י המלך פרנץ יוזף אות הצטיינות רב ערך שהיה ניתן, בדרך כלל לאזרחים שעשו רבות למען המדינה.

פרט קטן המעיד על קשריו הטובים הוא שהוזמן תמיד לקבלות הפנים החגיגיות שנערכו בארמון הבישוף מטעם הכנסיה.

הוא פרסם שבועון יהודי בשפה הגרמנית כבר באונגוואר אולם כאשר נמסרה לידיו הנהלת בתי הספר החרדיים בגרוס־וורדיין, התחיל גם שם מיד בפעילות עיתונאית והוכר כנושא דברה הבקי והמלומד של היהדות החרדית בעיר. בשנת 1884 ניהל פולמוס עיתונאי ממושך על בעיות היהדות החרדית מעל דפי היומון „נמזט" שהופיע בבודפשט ודבריו עוררו הד רחב. חוברת בשם „התארגנות יהודי הונגריה וחופש המצפון", אותה פרסם ב־1892, עוררה אף את תשומת לב השלטונות,

יעקב יחיאל גאבל, מנהל בית הספר החרדי ותלמידיו

גם פעילותו הפובליציסטית ראויה לציון. כתב רבות בעיתונות המקומית בגרוסוורדיין, ערך כבר במחוז אונג. את דפי החינוך של הפיקוח כל עוד כיהן במחוז ההוא כמנהל בתי ספר היהודיים במחוז ההוא. הוא היה מייסדו ועורכו של הירחון הפדגוגי „ידיעון לחינוך העם במחוז ביאהר" במשך 16 שנה. הידיעון היה נפוץ מאוד בקרב אנשי החינוך. היה נואם בחסד, ונרתם ברצון לטובת הענין היהודי כשהיה צורך להגן על כבוד היהדות ועל האינטרסים של הקהילות.

ושימשה כנקודת מוצא לשינוי עמדתם לגבי היהדות החרדית. הוא היה זה שצירף לחבר מורי בתי הספר שלו את דז'ה פהר, אשר הפך אחר כך לאישיות בולטת בשדה העיתונות בגרוס־וורדיין. ב־1895 נבחר גאבל למועצת עיריית גרוסוורדיין ושימש חבר בה במשך 23 שנים, עד מותו ב־1918. במשך שנים רבות היה חבר המערכת המצומצמת של היומון „נאג'וארד" ועורך־משנה של השבועון „מאג'אר ז'ידו" (יהודי הונגרי) שהופיע בבודפשט. הוא גם פרסם ספר מעולה בשם „תורת המוסר והאמונה".

היה בקיא במכמני השפה ההונגרית והגרמנית כאחת. בבתי ספר רבים השתמשו בספרי הלימוד שהוא היה עורכם.

היה תלמיד חכם שלא שכח את תלמודו. כאות הוקרה לידענותו, נבחר ליו״ר הש״ס חברה, דבר שנחשב לכבוד גדול בגלל חברי האיגוד, שרבים מהם היו תלמידי חכמים ידועים בעיר.

גם הלשכה המרכזית של הקהילות האורטודוקסיות הבחינה בכשרונותיו הרב צדדיים ובקשריו ההדוקים עם חוגים פולי־טיים רמי מעלה וקירבה אותו אליה. אכן עד מותו מילא תפקידים חשובים במוסד־גג זה של היהדות הדתית, שנסתייעה בעצותיו ובהתערבותו במקומות המתאימים. כאשר השלטונות חייבו את הרבנים החרדים לרכוש לפחות ארבע שנות השכלה כללית עזר גאבל רבות לרבנים הזקנים שלא שלטו בשפה ההונגרית כדי להתגבר על הקשיים ולעמוד בבחינות.

הוא נפטר ב־14 באוגוסטס 1918 לאחר 35 שנות פעילות ציבורית ברוכה. בלוויתו נוכחו נציגי מוסדות שלטון רמי מעלה לחלוק כבוד אחרון לנפטר, בנה הדגול של יהדות גרוסוורדיין ולהשתתף באבל המשפחה ויהדות הונגריה.

אופייני לרוח הפטריוטית ששרה אפילו בחוגי החרדים באותם הימים, שעם פטירתו של הקיסר פרנץ יוזף נשא יעקב גאבל הספד בשפה ההונגרית בבית הכנסת הגדול של הקהילה האורתודוכסית. בלוויתו של יעקב גאבל הופיעו אף נציגי השלטונות הממלכתיים והחינוכיים הגבוהים ביותר. בזה רצו להביע את הערכתם הרבה לפעילותו העשירה בתחומי המדי־נה, החינוך, ובחיי הציבור. עם זאת פנו אל הנהלת הקהילה בבקשה שבהתחשב עם נוכחותם ישמיעו דברי הספד בשפה ההונגרית. ההנהלה החליטה להיענות לפנייה זו לאחר דיון ממושך, ותוך שיקול יסודי של הנסיבות. אולם הרב הראשי בנימין פוקס התנה תנאי יחיד לנשיאת הספד בשפה ההונגרית, והוא: שבניגוד לתכנית המקורית לא יספיד את הנפטר המכובד **בתוך בית הכנסת**, אלא בכיכר שבחצר בית הספר. בכך הוא הסתמך על החלטת כינוס הרבנים שנערך בשנת 1865 בנאג׳מיהאי ואשר אסר על נשיאת דרשה בבית הכנסת בשפה ההונגרית. בכינוס חשוב זה השתתפו 71 רבנים, ועל סדר יומו עמדה הסדרת פרטי הנהגים בבית הכנסת, וזאת כדי להעמיד תריס בפני מאמצי החדשנות של הזרם הניאולוגי בתחום זה. בהתאם להחלטות הכינוס, נאסרו: שינוי מקומה של הבימה, נשיאת דרשות בהונגרית, הקמת חופה תחת גג בית הכנסת וארגון מקהלה מעורבת של נשים וגברים, ועוד. מעניין, שחתימתו של הרב בעל ההשפעה מפרסבורג אינה מופיעה בין השבעים ואחד.

וזה לשון מודעת האבל שפורסמה מטעם הנהלת הקהילה:

קירות לבבנו הומים לנו על השבר אשר קראנו לכן לא נחריש ולא נתאפק מלקרא לאבל ולבכי ולמספד תמרורים את בני עדתנו, על אבדן כלי חמדתנו, כי שודדנו, בהלקח מתוכינו ראש בית תפארתנו, מורה ומנהל בתי הספר דקהלתנו, איש נבון וחכם, הרבני החרוץ מופלג הרבה בתורה ויראת ה׳, מצויין במעשיו, כש״ת

מו״ה **יעקב יחיאל גאבעל** ע״ה

אשר שבק חיים לכל חי ביום ו׳ אלול בעיר בודאפעסט.

הוא הגבר הוקם על, אשר לא שם בשר זרועו, ובאלקים ה׳ מבטחו, ושם נפשו בכפו בעד עמנו ודתנו, והי׳ עז כנמר וגבור כארי לעשות רצון קונו להלחם מלחמת ה׳ נגד המתחדשים המהרסים והמחריבים מאתנו יצאו.

הלויתו תהי׳ פה עירנו ביום ו׳ עש״ק ח׳ אלול בשעה שלישית אחר צהרים.

המחי׳ חיים, אומר ועושה גוזר ומקיים, יגדור הפרצה, ויבטל כל גזירה חרוצה, וימחה דמעה מעל כל פנים.

פה נאדיוואראד, ה׳ כי תצא תרע״ח לפ״ק.

אקרו״ט דקהל עדת יראים

שבועת רעים, אשר בלא אשמתם לא יכלו לקיימה...

1942 — 43

„בטרם נצא מבין כתלי בית ספרנו אל מערכות החיים, נתייצב כאן לשבועה קדושה.

שהינו בחברותא במאבקים ובשמחות, מעודדים, מנחמים איש את רעהו בעליל. עתה ירחיקנו הגורל זה מזה, יפיץ אותנו לכל רוחות השמים. בפנינו משימות נכבדות. עלינו להתייצב בשדה החיים. מן הזכרונות שאספנו במשך השנים הארוכות קלענו זר שלא ייבול, והוא מתנוסס לתפארת על לוח לבנו.

הבה נידור כאן נדר, שלעולם לא ניתן לזר הזה לנבול, לא נרשה לקשר שיותר, שייקרע, אלא שיוסיף לחברנו לעולם, אף לאחר שניפרד!

1. איש־איש יודיע מידי שנה, בחודש מאי, את כתובתו לאחד המזכירים.

2. מפגשנו הראשון יתקיים בגרוסוורדיין ביוני 1953. הנשיא יפנה את תשומת לבנו למועד זה באמצעות העתונות.

גרוסוורדיין, חודש יוני 1943.

חתימות:

בירו מרק מנהל בית הספר		זלצר אוסקר מחנך הכתה
	הרש הנריק יו״ר ועד התלמידים	
פוקס מ. ארוין מזכיר	שלמון אנדור סגן יו״ר	רוזנברג הרמן מזכיר

אדלר ארוין	הרש הנריק	מרקוביץ שנדור
ברטפלד אלפרד	הרשקוביץ שנדור	פולק הנריק
בינדר שנדור	קסטור אנדור	רייך רודולף
דנש אישטבן	קליין לסלו	רוזנברג הרמן
פרקש אימרה	קליין ליוש	רוזנצוייג שמעון
פליגלמן ישראל	קול אלברט	שלמון אנדור
פריד שנדור	לאובר רודולף	שלזינגר ג׳ורג׳
פוקס אלפרד	לזר זולטן	שורץ פל
פוקס מ. ארוין	לבי ליוש	סבו איז׳ו
גלייכר ארנולד	לייכטמן אדו	וינברגר ינוש
גולדשטיין גבור	מרקוביץ הנריק	אולמן הרי

מכל התלמידים המופיעים בתמונה רק ששה נשארו בחיים אחרי השואה. ביניהם הרש הנריק, היו״ר, אשר שמו העברי עופר יוסף, שרת בצה״ל, הגיע לדרגת סגן אלוף והשתתף במערכות ישראל כטייס מצטיין. כמו כן מונה כנספח אוירי ע״י שגרירות ישראל בלונדון. מזכיר ועדת התלמידים שמופיע בשם פוקס מ. ארוין, כיום משה דרורי, התנדב בשעתו כלוחם במחתרת והיה חבר בתנועת לח״י. אחרי כן בצה״ל השתתף במערכות ישראל עד שנפצע קשה באחד הקרבות לשחרור הארץ.

במקומו של יעקב גאבל נתמנה מארק בירו בגיל 22 שנה למנהל בית הספר. הוא התחיל את פעילותו ב־1901 כמורה להיסטוריה ואחר כך שימש כממלא מקומו הקבוע של גאבל. הוא זכה בשנת 1941 מידי הממשלה ההונגרית לתואר „יועץ חינוכי ראשי״, ולתואר הכבוד המתלווה לכך. הוא ניהל את עניני בתי־הספר עד לגירוש מתוך התלהבות רבה, לשביעות רצונם המלאה של שלטונות החינוך ושל הנהלת הקהילה כאחד.

בתי הספר של הקהילה החרדית פעלו עד 1943, דהיינו עד ימי הגירוש, ו־24,000 תלמידים זכו לחינוך נאמן למסורת

בין כתליהם. מרק בירו שימש כמחנך במשך 43 שנים בבתי ספר אלה, שהיו כה קרובים ללבו. תלמידיו הרבים, המפוזרים בכל חלקי תבל, שומרים בנאמנות על זכרו. שני בניו זכו ועלו לגדולה. ד״ר אימרה בירו, פרופסור לרפואת העיניים ורופא ראשי בבית החולים האוניברסיטאי בבודאפשט, זכה לאות הצטיינות על שם איגנץ הירשלר, חלוץ רפואת העיניים בהונגריה. לפניו זכה רק איש אחד באות הצטיינות חשוב זה. בנו השני, יוסף בירו, היה היסטוריון בעל שם. מרק בירו עצמו נכלל בין היהודים המעטים שממשלת הונגריה זיכתה אותם ביחס מיוחד ולכן שוחררו מן ההעברה לגיטו ומהגירוש. אולם הוא לא יכול היה לשאת את אווירת גרוס־וורדיין, ממנה סולקו היהודים, ונסע לבודפשט אל בניו. הפשיסטים ההונגרים אסרו אותו יחד עם בנו יוסף באמצע הרחוב, אחר כך רצחו אותם על חוף הנהר ודחפו את גופותיהם אל מימי הדנובה, בחודש ינואר 1945.

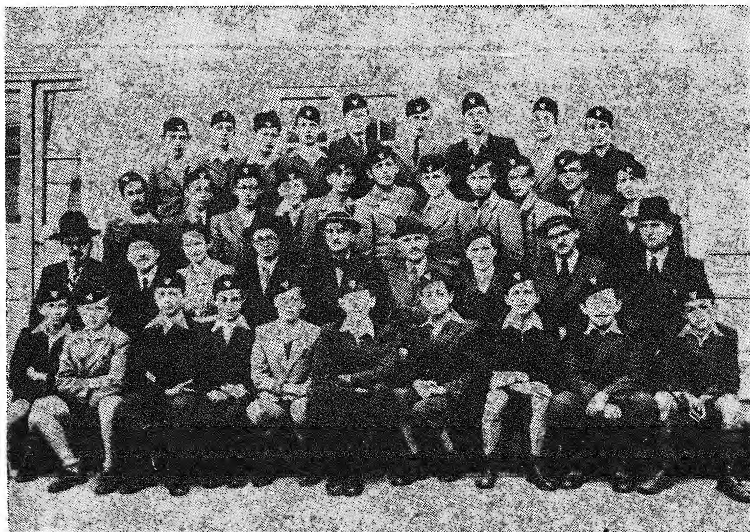
מאחר שאין בידינו נתונים מוסמכים, אנו מביאים כאן, מן הזכרון, רשימה חלקית של המורים והמורות, שהועסקו בבתי הספר החרדיים בגרוסוורדיין, בתקוה שכך ננציח את זכרם עבור הדורות הבאים, ובעיקר עבור תלמידיהם לשעבר, המכירים להם תודה. מרביתם סיימו לצערינו את חייהם במחנות המוות הנאציים, יחד עם תלמידיהם. אנו מבקשים את סליחת הקוראים, אם שמות אחדים נשמטו שלא מדעת מרשימה זו:

מנהלי בתי הספר: יחיאל יעקב גאבל ומרק בירו.

מורים: זיגמונד קוש — עלה ארצה עם כל משפחתו ונפטר בחיפה בשיבה טובה. יעקב קופפר, ארמין בוקור, ווילמוש רוסניאק, זיגמונד גוטמן, מרק שלזינגר, ארנקה פניו, אטל קלמן, גיזלה רייך, גב׳ א׳ שלמון, סידוניה קופרט, אדולף שיין, ססיל רייגהרץ, סרן קוהן, רוזה קלמר, דוד דויטש, דוד ווייס, מור רוט, יעקב ווייס, יעקב זינגר, דוד שטיינר, אוסקר זלצר, אליעזר־דוד ווייס, שלמה לייכטמן, גיולה קליין־צ׳כי, שנדור דוידוביץ, טיבדר קליין, מרתה

מרק בירו, מנהל בתי הספר החרדיים

כתה ד׳ בבית ספר גימנאזיאום של הקהילה האורטודוקסית

רובישטק, אטלקה קלמן־קוני, רוז׳י דויטש, בלה פולק, ד״ר ש׳ נמטי, גב׳ ג׳ קליין, נגדור הירש, איבוליה דוידוביץ־רוזנבאום, יהודית קראוס, לסלו יוסטיץ, גב׳ מ׳ איזק.

ברשימה הארוכה של אלה שלא חזרו מן הגירוש מופיעים בין היתר: דוד שטיינר, טיוַדר קליין, יעקב ווייס, אוסקר זלצר, יוסף קראוס, ד״ר ש׳ נמטי, גב׳ ג׳ קליין, מרגיט בראון, אגנש רדו, מגדה פסטור, ארז׳יבט רוט, טרז ויינשטיין, גב׳ א׳ ווייס, רוז׳י דויטש, בלה פולק, נגדור הירש, לסלו יוסטיץ, ססיל ריינהרץ, רוזה קלמר, גב׳ ג׳ רבס, אדיט פינטר, מור רוט, סרנה קוהן, גיזלה רייך ואחרים.

נותרו בחיים: איבוליה רוזנבאום, אירן פריד, אטלקה קונה־קלמן, יהודית קראוס, מגדה וייכסל וד״ר מרתה רובי־טשק.

הרב משה הערש פוקס ראה כמשימה מרכזית של

גם הרב משה הערש פוקס התחיל, איפוא, את פעילותו בגרוסוורדיין בייסוד בתי ספר. מחוסר מקום ובאין נתונים מוסמכים מספיקים, נספר גם על אלה, כמו על יתר המוסדות, בקיצור נמרץ, ובעיקר נדגיש את פעילותם בתקופה האחרונה. חדרי הלימוד של „יסודי תורה״ התמקמו באולמות בית הכנסת „חברת שיעור״ ברחוב סצ׳ואי. כנשיאי חברה זו שימשו: ינו ברידר, מרדכי מייסנר, יונה וויינברגר, ישראל אולמן ולבסוף וולף ווייס, חתנו המלומד של הרב בנימין פוקס. זכויות רבות במיוחד רכש בהפרחת מוסד חשוב זה ר׳ מרדכי מייסנר, ששימש בעת ובעונה אחת גם כיו״ר „חברת שיעור״. איש זה היה תלמיד חכם גדול וניחן בידע תלמודי רחב ובכושר הרצאה מעולה. לאלה נוספה הופעתו החיצונית המרשימה. עשרות שנים דאג לקידום לימודי הילדים. ביקר יום יום בבית הספר, בחן אף אישית את ידיעת התלמידים

חלק מהמורים בבית הספר של הקהילה האורטודוקסית
(לייכטמן שאלאמון, שטיינר דוד, ויס דוד)

תכנית עבודתו, את הבטחת מתן חינוך יהודי לילדים. לשם כך הקים את המוסד התלמודי „יסודי תורה״, שנוסד רשמיו כבר בשנת 1876. בסעיף הראשון של תקנותיו נאמר: „מטרת האגודה היא לחזק את יסודי התורה, להפיץ את ידיעתה, תוך שיתוף הנוער המתבגר בלימודיה, וליצור בכך יסוד נאמן לחיי המוסר והדת״. זו היתה המסגרת, אך התוכן החיוני נמזג לתוכה בידיו הנאמנות של הרב משה הערש פוקס. הרי ידוע שהיהדות הקדישה דאגה רבה לסיפוק צרכיה התרבותיים, ובמיוחד לחינוך ילדיה. גם הביקור של המלך פרנץ יוזף, שבא לעיר בימים 27־26 במאי 1857, הוחג על ידי חנוכת מוסד יהודי, הוא ה„תלמוד תורה״ — בית היתומים היהודי המכונה: Jüdisches Waisen-Haus, אך המוסד היהודי המאורגן הראשון שקדם אף לאלה, היה ה־Armenschule, שנוסד עוד ב־1850. שני בתי ספר אלה התקיימו מתרומות נדבנים.

ועקב הן אחרי מעשיהם, הן אחרי מעשי מוריהם. עם זאת, נתן מידי יום ביומו שיעור בתלמוד גם לבאי בית הכנסת. שיעוריו המענינים משכו ברמתם הגבוהה אפילו אנשים שהתגוררו במרחק ניכר מבית הכנסת. מאחר שלא היו לו עיסוקים אחרים, לרגל מצבו הכלכלי המבוסס, הקדיש את כל כישוריו ועתותיו למטרה מקודשת זו. הודות לפעילותו המסורה והסרת הפניות עלתה רמת הלימודים בבית הספר במידה רבה וגדל מספר התלמידים. על רמתו הגבוהה של מוסד זה תוכל להעיד העובדה שאפילו הרבי מויז׳ניץ שלח את בנו ללמוד שם, את ר׳ משה האגר, שירש אחר כך את כסאו. גם יונה וויינברגר טיפל באהבה רבה בבעיות בית הספר והשתדל לאזן את עניניו השוטפים. בחבר המורים נמצא, בין השאר, את ר׳ ישראל פיש, את שמלקה קליין, שמואל־הירש אלק, יוסף־שאול שטיין, חיים־יהושע רזמיבש, צימרמן

ועוד. מספר התלמידים השנתי הממוצע הגיע ל־120—150. באותה התקופה היה זה המוסד החינוכי היחידי שאיפשר לילדי היהודים בעיר רכישת ידיעות בתלמוד. לכן נתקבלו בו מועמדים ללא הגבלת גיל.

חברה קדישא — בית חולים

כבר דברנו במקום אחר על פעולת ה„חברה קדישא" ועל בית החולים היהודי. אולם מרגיש אני צורך נפשי להציב במילים ספורות מזכרת נצח לגיולה־יחיאל גליס ולבנו שנדור. שניהם קנו להם זכויות בלתי נשכחות על ידי פעילותם הברוכה והמסורה במוסדות אלה. יחיאל־גיולה גליס היה אחד המנהיגים הפופולריים והאהובים ביותר של הציבוריות

גליס שאנדור נשיא החברה קדישא ובית החולים היהודי

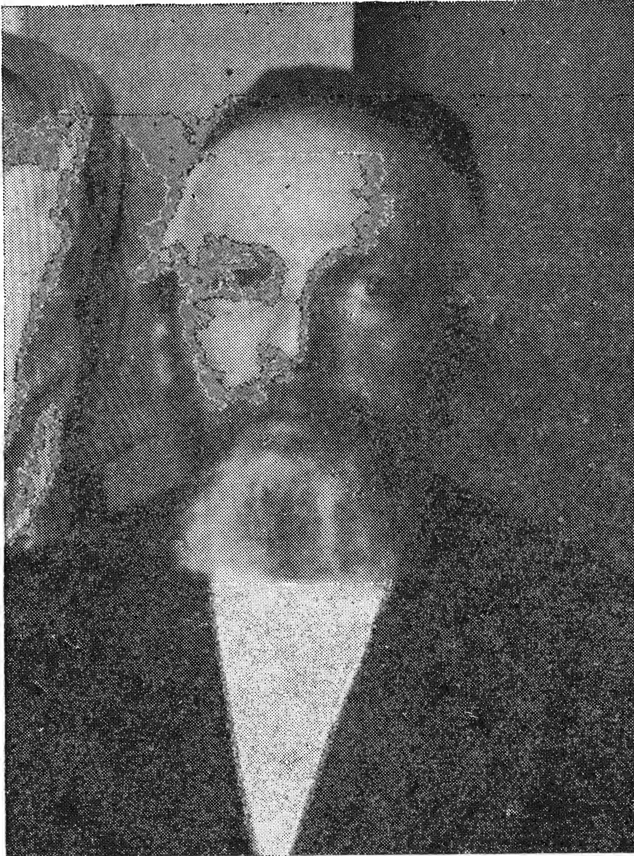
היהודית. עבודתו למען החברה קדישא ובית החולים היהודי מילאה את כל ישותו. הוא לא טיפל בענינם של אלה רק לעת מצוא; לא היו לו שעות קבלה; הוא העמיד את עצמו באדיבות לרשות כל אדם, יומם ולילה, במלוא מובן המילה, תוך הזנחת עסקיו הפרטיים, בהתלהבות ובמסירות לא תיאמן. הוא פעל בחריצות רבה, שכנע, התערב, אסף כספים בשעת הצורך. מעולם לא ציפה להערכה או להכרת טובה על פעולתו, אך נהנה מאד בראותו כי עבודתו הבלתי נלאית הניבה פירות. דבריו הבאים, שנאמרו בעת מגבית למען בית החולים, הפכו למשל: „אל נא נשכח שחולי בית החולים היהודי ראויים לרחמנות משולשת: כחולים, כעניים וכיהודים". לא עבר יום שלא יופיע במשרדי ה„חברה קדישא" או בבית החולים. עד יומו האחרון התקשר בכל נימי נפשו לחיי שני מוסדות צדקה אלה. ואכן, התוצאות לא איחרו לבוא: הטיפול הרפואי והכלכלה בבית חולים זה הגיעו לרמה כה גבוהה, שלעתים עלה מספר החולים הלא־יהודים על זה של היהודים. כי גם חולים בעלי יכולת מבין הנוצרים העדיפו לפנות לכאן מאשר ליתר בתי החולים, הודות לרופאיו המעולים והמלומדים. בעבודת הקודש של ה„חברה קדישא" סייעו בידי גליס שני עוזריו הקרובים: ר' וולף טייטלבאום ור' משה־יוחנן שטרן, שזכו על כך להערכה רבה.

לאחר תום התקופה הנאצית בא בנו של גליס, שנדור, בעקבות אביו הוא השתדל לשקם את שני המוסדות ופעל כנשיאם במסירות ובהתלהבות. הוא חש שיכבד את זכר אביו שנכחד באושוויץ על ידי הקמת בית החולים מחרבותיו. מאמציו אכן הוכתרו בהצלחה. השתדלותו, פניותיו אל מנהל הג'וינט בבוקרשט, ד"ר קוסטינר, גרמו לכך שהועמד לרשותו הסכום הדרוש לרכישת הציוד הרפואי והמכשירים המעולים ביותר. ד"ר אלמר דויטש היה עוזרו הנאמן והמוכשר בארגונו מחדש של בית החולים. תוך זמן קצר עמד לרשות החולים הזקוקים לטיפול בית חולים בעל ציוד חדיש ואוייש בחבר רופאים מעולה. אב ובנו אלה ראויים בהחלט שנעלה באהבה את זכרם, על אשר איפשרו בפעולתם המסורה מתן מרפא לחולים נזקקים כה רבים מבני עמנו. מנהלי בית החולים לבוביץ ל. ובלה יעקובוביץ עשו אף הם כמיטב יכולתם כדי לקדם את בית החולים. שניהם זכו לעלות לישראל.

הקלויז החסידי

הרב משה הארש פוקס עקב תמיד בתשומת לב ובנכונות לעזרה אחר כל מה שקרה בסביבתו וברצון הגיש עזרה בעצמו לענין שנדרש אליו בעת הצורך. בימי כהונתו כרב ראשי, נוסד בגרוסוורדיין ה„קלויז", בית המדרש החסידי, ביזמתו של אהרון פויער. בית מדרש זה זכה באחרונה להנהלה, אשר חבריה הצטיינו באצילותם. למשל, הנשיא חיים שלמה גולדשטיין, שהיה מקובל מאד בין חברי כל הגוונים של

השכבה החרדית בעיר וזכה להערכתם. בהיותו אוהב שלום ורודף שלום, השפיע במידה מכרעת על היחסים ההרמוניים בין הקלויז החסידי ובין הנהגת הקהילה בעלת המגמה האשכנזית מתנגדת. עוד יש להזכיר את יוסף זיידנפראו, ששימש

ר' שלמה גולדשטיין יו"ר לשעבר של הקלויז החסידי

ר' יוסף זיידנפראוי יו"ר של הקלויז החסידי ושל הסתדרות אגו"י

ר' אברהם מאיר גלנצר תלמיד חכם מצויין

אף הוא בתפקיד הנשיא, את ישראל אנגלנדר, את וולף טייטלבאום, את האחים לבקוביץ, את בנימין האואר, ולבסוף את אברהם מאיר גלנצר, אשר הודות לבקיאותו הרבה בתלמוד ולשכלו החריף שימש לא פעם בורר בדברי מחלוקת. הוא השתקע בגרוסוורדיין בשנת 1900, אחר כך היגר לאמריקה ב־1924, שם נפטר בשנת 1926. גם לזר שולב ואברהם קסטנבאום היו פעילים שם, בין היתר. כרב של בית המדרש שימש ראש בית הדין המלומד של הקהילה, ר' פנחס צימטבאום. אם כי מספר החסידים בגרוסוורדיין הלך וגדל בהתמדה, מעולם לא התעוררו ניגודים רציניים ביניהם ובין הקהילה בעלת המגמה האשכנזית המובהקת. ראשי ה„קלויז" שימשו תכופות גם בהנהגת הקהילה בעת ובעונה אחת. הנשיאים חיים שלמה גולדשטיין ואחריו יוסף זיידנפראו, זכו להערכה

כללית. חיים־שלמה גולדשטיין עלה ארצה עם כל משפחתו, ובניו ממלאים כאן תפקידים חשובים בחיי הציבור והכלכלה.

הקלויז החסידי, שנבנה ברחוב ליגט הנידה, השתלב בשלום בשרשרת 23 בתי הכנסת האחרים שבעיר. חברי הקלויז אמנם הקימו לעצמם בתחילה מקווה משלהם, אך לאחר זמן גם הם העדיפו לבקר במקווה הטהרה בעל הציוד המודרני של

ר׳ בנימין האואר יו״ר לשעבר של הקלויז החסידי

הקהילה. גם זה מצביע על היחסים החמים ששררו ביניהם ובין יתר חברי הקהילה. אכן, הרב משה הארש פוקס היה בעל גישה אשכנזית. הוא השתמש בשפה הגרמנית הספרותית (הוכדויטש) והיה בעל השכלה כללית רחבה. אף על פי כן לא התנגד לפתיחת הקלויז, ואף השתדל לבטל את התנגדותם של חוגי הקהילה.

החברה־ש״ס

בין המוסדות שהקים הרב משה הארש פוקס או שתמך בהם בעקיפין, אף לא אחד היה כה קרוב ללבו כמו ה„חברה־ש״ס". „חברה זו נועדה להיות מבצרה של חוכמת ישראל ורוחה" — אמר. החברה נוסדה עוד בשנת 1867 ושמה הרשמי: חברה לתלמוד. תקנותיה, ובהן 15 סעיפים, אושרו בעיר בודה על ידי מזכיר המדינה יוסף סלאווי ב־13 בדצמבר 1867. הרב משה הארש פוקס עשה מאמצים על־אנושיים, כדי להפוך את החברה־ש״ס למרכז החיים הדתיים ולמבצרו של לימוד התלמוד. הדבר אכן עלה בידו והחברה מילאה לאחר זמן את תפקידו של הלב הנותן חיוניות וכוח במערכת החרדית.

ר׳ יצחק יוחנן שטרסר, נשיא „חברה ש״ס"

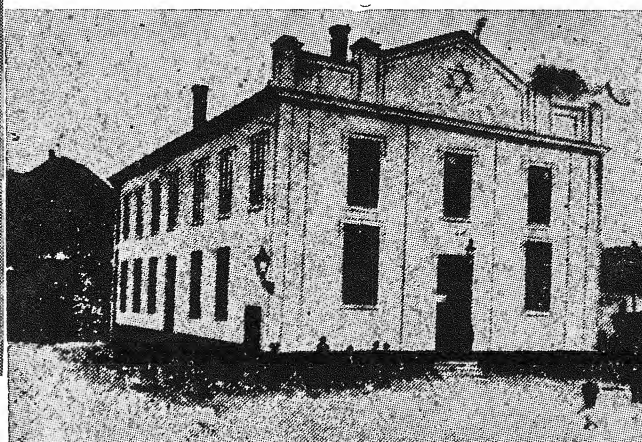
כנשיאי החברה־ש״ס שימשו: רפאל קורלנדר, ישראל (איזידור) אולמן, יעקב גאבל, שלמה זלמן (שנדור) אולמן, יצחק יוחנן (איגנץ) שטרסר, דוד קליין, אברהם אולמן ובנו משה. בית המדרש של החברה־ש״ס לא היה סתם בית תפילה כאחרים. שם נהגה להתפלל העילית הרוחנית של האורתו־דוכסיה בעיר. היה זה משום כבוד מיוחד להמנות כחבר עם החברה־ש״ס. אכן לא כל אדם זכה להתקבל לשורותיה. גם

לא לכל אחד הותר לרדת לפני התיבה ב„יארצייט" שלו. די היה אם בימי האבל או הספירה גזז מישהו את זקנו, כדי שירשמוהו ב„רשימה השחורה". כללים חמורים קבעו, מהו הלבוש הצנוע וכיסוי הראש בהם מותר לנשים להופיע בבית הכנסת בימים הנוראים.

נשיאותו של איגנץ (יצחק יוחנן) שטרסר הטביעה את חותמה על רמת החברה־ש"ס למשך שנים רבות. שמו היה לשם־דבר בחוגי החרדים של גרוסוורדיין על יושר לבו התהלכו אגדות בעיר. באותם ימים היה מנהג מקובל להשתמש בטבק מוברח, ממנו לא יכלו שלטונות הבלו הממשלתי לגבות את התשלום המגיע. אולם יצחק יוחנן שטרסר נהג תמיד לקרוע (לבטל) את הבולים השווים לסכום המגיע תמורת הבלו במלואו, באומרו, כי „גרימת נזק למדינה הנה עבירה הדומה לגניבה". ועוד מעשיות יפות ביותר הילכו בפי הבריות על נשיא מפורסם זה של החברה־ש"ס. איגנץ שטרסר היה בעליו של בית חרושת לסוכריות ולדגים מלוחים. פעם סר לביתו הרבי מוויז'ניץ, במהלך טיול־הערבית הרגיל שלו. מכיון שלא מצאו בבית, שאל למקום המצאו. „זו שעת השקילה והאריזה של הסחורה, עליהן הוא משגיח תמיד אישית, פן תישאר אבקת הסוכר הנושרת מן הסוכריות על המאזניים ותתווסף למשקלו של המשלוח הבא" — השיבו לו. הוא עסק גם בעסקי שותפות לעת מצוא, אך קרה תכופות שסירב לקבל את חלקו ברווח מעיסקה שהסתיימה מזמן, כי מצא פגם מוסרי בניהולה. מעולם לא הסכים לקבל רבית־פיגורים מלקוחותיו. בתי המשפט ידעו על מנהגו זה וכשפסקו לטובתו נגד קוניו, שפיגרו בתשלומים, רשמו לזכותו את סכום הרבית המגיע — כחוב מן הקרן. הוא היה תלמיד־חכם מובהק, שנתן יום יום שיעור לשומעיו שהתכנסו סביב השולחן הארוך. גם בביתו הקדיש כל רגע פנוי לעיון בתלמוד.

ר' ישעיה פולק ז"ל רב בית הכנסת „חברה ש"ס"

ביהכ"נ „חברה ש"ס"

בחייו הפרטיים לא הרבה בדברים, כל מלה מפיו נשאה משקל סגולי גבוה. גם בבית הכנסת שימש סמכות שאין עליה עוררין, סמכות שאיש לא העז להתיצב מולה. בכל 15 שנות פעילותו כנשיא לא עלה על דעת איש להגיש את מועמדותו לתפקיד זה במקומו. מכאן מובן כי בית המדרש שנוהל ברוח שנקבעה על ידו, שימש כ„בית עליון" לעומת בית הכנסת הגדול, הרשמי של הקהילה, שהתנוסס בקרבת מקום. הוא היה מצד אמו נכדו של ה„כתב־סופר" הידוע. אחיו שלמה שטרסר היה רבה המלומד של קהילת דברצין, אחיו האחר שימש ברבנות בקהילת טוקאי. תקופת נשיאותו נמשכה מ־1919 ועד לפטירתו בשנת 1934 ועוררה תמיד שביעות רצון אצל חברי החברה.

אם כי שיעורי תלמוד סדירים ניתנו ערב ובוקר בכל בתי הכנסת של גרוסוורדיין, תוך השתתפות ערה, הרי החברה־ש"ס נטלה ללא ספק מקום בראש, גם בתחום זה. מיטב חכמי התלמוד של העיר באו לכאן ממרחקים, כדי להשתתף בשיעורי ערב ובוקר, ובייחוד בדיון ברמה הגבוהה של המנחה בשבת.

תלמידי חכמים דגולים ומוכרים התכוננו במשך שבועות, כשבא תורם לתת את השיעור, כדי שיוכלו לתרץ את הקושיות הסבוכות אשר קהל השומעים עלול להציג להם בעת השקלא וטריא. כך היה גם איזה שהוא שיעור, שראוהו נאה במיוחד, בגלל תוכנו העשיר לנושא שיחת היום במשך שבועות.

ברשימת „המרצים" הארוכה והמכובדת של התקופה האחרונה מופיעים שמותיהם של (איגנץ) יצחק יוחנן שטרסר, זאב ווייס, באר (ברנט) ברקוביץ, ליוש וייסברגר, מנשה פרידמן, עמנואל גוטפריד, שלמה יעקב גוטמן, יונה וויינברגר, יוסף רייצר, הלל לבוביץ, משה לייכטמן, משה אופנהיים,

ר' זאב-וולף ויס סגן נשיא „חברה ש"ס"

בלה-באר קוהן, וילמוש-זאב ווייס, אדולף לבוביץ ורבים אחרים. סגני הנשיא של החברה היו: משה וייס, וזאב ואלף וייס. זאב וייס קיים שיעורי תלמוד מצויינים יום יום לפני תפילת שחרית.

בין הגבאים יש למנות בין השאר את הלל לבוביץ, יוסף אולמן, הערש גרוס, איגנץ בראון, ווילמוש-זאב וייס, ינו־ירמיהו לייכטמן ואדולף לבוביץ. עניני הכספים היו בידי שמואל שפיצר והמבקר ווילמוש-זאב פוקס. מיקשה קסטנבאום נטל אף הוא חלק פעיל בעבודת ההנהלה, מלבד תפקידיו האחרים בקהילה ובארגון ה„מזרחי". כרב בית הכנסת שימש ר' ישעי' פולק ז"ל, נוסף על היותו חבר במועצת הרבנות, עד לפטירתו ב־1925. אחר כך מילא בנו, ר' משה פולק ז"ל, תפקיד זה עד הגירוש.

תיאור זה לא יהיה שלם, אם לא נזכיר כאן את מאיר קולמן, אשר אישיותו כאילו התמזגה עם התפתחות החברה־ש"ס. הודות לפעלתנותו וכשרונותיו עשה הרבה מעבר לתפקידיו הפורמליים. הוא היה בעל כושר ארגוני מעולה וגם כבעל-קורא, יצא לו שם ברבים. משקלו האישי מזכה אותו בודאי להמנות בשורה המפוארת של האישים שנזכרו לעיל.

זהו בית הכנסת היחיד בגרוסוורדיין, אשר בו, עד לכתיבת שורות אלה (1983), מתקיימת יום יום, ערב ובוקר, תפילה בציבור ושיעורי תלמוד סדירים הזוכים לקהל שומעים ניכר. אף על פי כן אין להשוות כמובן את ההווה עם העבר רב-המשקל של החברה.

האוירה המסורתית, שהתפתחה בין כתלי החברה־ש"ס, הקרינה במהרה מאורה על כל יהדות גרוסוורדיין ותרמה תרומה חשובה לכך, שהעיר נקראת „עיר ואם בישראל" ברחבי העולם היהודי. תלמידי החכמים הרבים חברי החברה־ש"ס נטלו חלק חשוב גם בניהול עניני הקהילה. באוירה כזו קיבלה אישיותו הבולטת של הרב הראשי תוקף־משנה. בשעה שעניני הכספים והמינהלה היו תחום פעולתם הבלעדי של ישראל אולמן ובנו שלמה זלמן, באשר לעניני הדת, נטל תמיד הרב הראשי את ההכרעה בידיו. סמכותו ופופולריותו הגיעו למדרגה כזו, שאיש לא העלה על דעתו להגיע אתו לידי עימות. נביא כאן שתי החלטות מקהילות אחרות, כדי להדגים את יחסם של היהודים החרדים אל סמכותו ומעמדו של רב העיר. בתקנות קהילת היידונאנאש אנו מוצאים את הסעיף הבא: „איש אשר מטבחו אינו מתנהל לפי חוקי הכש־רות, או איש אשר פוגע באישיותו של הרב הראשי, לא יוכל להבחר כגבאי או כחבר הנהלה". בקהילה חרדית אחרת, בהוידו בסרמני קרה, שמישהו מחברי הקהילה הציע לשלול מן הרב את זכות ההצבעה בעניני החברה קדישא. על המציע הוטל קנס כספי באשמת פגיעה בכבוד אישיותו של הרב.

הרב משה הארש פוקס זצ"ל הרבה לחלות בשנותיו האחרונות. גדלותו האנושית מאופיינת אולי יותר מכל בעובדה, שבאותה עת פנה במכתב אל הנהלת הקהילה והודיע שהוא מוכן להגיש את התפטרותו, מאחר שמצב בריאותו מונע ממנו למלא את תפקידו בשלמות. „אם נמנע מאדם מלמלא את תפקידו מכל סיבה שהיא, אין זה מן היושר שיחזיק במשרתו, תוך התעלמות מטובת הכלל". עוד לא היה תקדים למעשה כזה, שרב יעזוב את משרתו מרצונו הטוב. מובן, איפוא, שהדבר עורר תדהמה עצומה בחוגי חבר הרבנים. חבריו הציפוהו במכתבים בהם ביקשו להניאו מכוונתו. אולם הוא לא ניאות לכך, אלא לאחר שרבנים בעלי השפעה: הרב דויטש מבוניהד והרב עקיבא שרייבר מפרסבורג הזהירוהו, כי עם התפטרותו הוא עלול ליצור תקדים עבור אותן קהילות,

המבקשות להפטר מרבניהן, אשר לדעתם מפריזים בקנאותם הדתית. דווקא העובדה שלא ניתן לפטר רב מבטיחה את עצמאותו ויוצרת בסיס איתן ליכולתו להתנגד בתוקף לנטיו־תיהם החדשניות האפשריות של בני קהילתו. על כן, ניאות להשאר בתפקידו.

הוא הוסיף להתגורר בדירתו הישנה, למרות שמוסדות הקהילה עברו למרכז היהודי שנבנה ברחוב זארדה. הוא עשה כן משום שביקש להסתופף בקרבת ישיבתו האהובה ומאות תלמידיה, וגם משום שמרבית האוכלוסיה היהודית הוסיפה להתגורר באותו רובע. דבר זה קרה בחורף שנת תרע״א ובחודש סיון נסע למרחץ טרנטשן להנפש.

צעדו זה נתפרסם בימים מועטים אשר גם העתונים נשאו ונתנו בדבר, ועשה רושם גדול בעולם הרבנות, וכתבו אליו ובקשו אותו שימנע רגליו מנתיבות אלה, וזה טופס האגרת שערך אליו הגאון הגדול ר׳ אליעזר דייטש זצ״ל אב״ד באניהאד:

ב״ה אור ליום א׳ לס׳ גם אנכי לא שמעתי בלתי היום, פה באניהאד, שנת תרע״א לפ״ק.

שוכ״ט וחיים ארוכים גם עד זקנה ושיבה בטוב יניב כבוד אהובי מחותני ידינ״פ הרב הגאון העצום סיני עוקר הרים צדיק תמים המפורסם בעולם כש״ת מו״ה **משה הרש פוקס** נ״י האבד״ק גראסוואַרדיין יע״א.

הן הלום ראיתי אחרי רואי במ״ע כי כה״ג רוצה להניח כתר הרבנות בעירו בעטרה שעטרה לו, כי לו נאה כי לו יאה, ורוצה ליסוג אחור להניח מעבודה הקשה ומעול הצבור מחמת כי בא בימים ימי זקנה [ד׳ יאריך ימיו] וירא לנפשו אולי לא יוציא ידי חובתו בעבודת הקודש ע״כ ברוב ענות צדקו כתב מכתב לאקרו״ט בעירו שנותן להם רשות לבחור להם רב אחר, וכה״ג יכבד בביתו זה שבתו הבית פנימה, מבלי לשאת עליו עבודת עבודה ועבודת משא. אהובי ידידי! הן אמת שבל אמונה כי כוונתו וודאי לשם שמים, אולם כאשר שמעתי הדברים אמרתי לא זו הדרך ולא זה המקום לחזק קרן התורה כי בדבר כזה אשר כמעט לא נשמע כמוהו, ורבותינו ואבותינו בדורות הקודמים לא כן עשו, צריך ליזהר מאד שלא ליתן יד להחדשים אשר מבקשים חדשות נצורות ולעשות פרצות בחומות ישראל כי הרבנים הזקנים המה חומת העיר ומגדולתה, ואיך לא ירא מחמת המציק אשר בעוה״ר שכיחי היום אפקורי דמצערי רבנן הן רבים עתה עם הארץ וינתן להם עי״ז יד וכח כאשר יראו כי רבם אשר מוכיח אותם ולפעמים בדברים קשים כגידין, ואם יראו אשר ילבינו שערותיו אזי ימצאו יד להפציר בו שיסוג אחור מפני הזוקן וגם את הראש וגם את הזקן תספה ונערים ילבינו פני זקנים, ומה לו לכה״ג נ״י לדאוג מימי זקנה, והלא זקני ת״ח כל זמן שמזקיני׳ דעתן מתיישבת ביותר. ואם אפשר כי קולו כאשר דרוש דרש משה ברבים אינו הולך וחזק כמו לפני עשרים שנה בכל זאת רק לו נאה לעמוד בראש, הוא ולא אחר, כי מ״מ ביותר יהי׳ מורא רבם עליהם כאשר ידעו כי רבם הוא וגאון תפארת ישראל ומתמונת רבם יהי׳ יראים גם זולתי קול בלי נשמע קולו מ״מ אימתו יהי׳ מוטלת על הבריות. והאף אמנם שאפשר שכפי אשר נודע לו מהות אנשי עירו ועדתו כולם אהובים וברורים ואם כה״ג נ״י ישב ביניהם אפילו שלא בתואר רב ונשיא העדה בכל זאת ישארו אדוק באהבתו ויראתו כמו אז כן עתה, ואולי עוד יותר ומאימתו יחתו, אמנם מה נעשה לאחינו הרבנים ביום שידובר בהם גם בשאר מחנה ישראל, ויצאו מדחי אל דחי שבעילה כל שהוא יפשיטו מרבם עטרת עדיו. ויאמרו שמלה תהי׳ לנו ונלביש אותו למי שיישר בעינינו איש לשון יכון בארץ בקול נעים וחזק ולא סגי טעמא. מה שחושב כהד״ג נ״י לתקן בעירו, יהי׳ מקלקל בהרבה עיירות ישראל ויהי׳ נחלש כל כח הרבנות ויהי׳ נתלים באילן גדול כמו הדר״ג נ״י לאמור כן ראוי והדר היא לכל חסידיו, כי לעת זקנתם יניחו העטרה מראשם כאשר כן עשה גם הגאון המפורסם מגראסוורדיין נ״י, ויפשיטו טלפם כי כוונתם לש״ש ויתחלל כבוד שמים וכבוד התורה ושכרו יצא בהפסדו, ע״כ הנה בקשתי שטוחה אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים כמוני. ישים נא דברי אל לבו יבטח בשם ד׳ כי הקב״ה יקיים בו עוד ינובון בשיבה וכו׳ ואנשי קהלתו המפוארה ישמחו ויתכבדו עמו כי הוא הרב ומלכם בראשם לעטר תפארת לכל בית ישראל. כי אפי׳ אם חלש בלי להשמיע קולו ברבים קול עוז יתן בכל זאת לאשר בכל הארץ יצא שמעו ובקצה תבל נודע ומפורסם לגאון ארץ זהו תפארתם והדרם כאשר גם רבותינו בדורות הקודמים נשארו על עמדם כי מרפא יניח חטאים גדולים וכמעט אין להעלות על הנייר אשר דבר כזה יפרוץ פרצות הרבה במחנה ישראל, ומה שיהי׳ בעירו לתיקון כפי דעתו ומחשבתו יותר ויותר יהי׳ למשחית בשאר עיירי ישראל בפרוע פרעות במחנה העברים. ע״כ הנני מקוה בצדקתו ובתום לבו כי לא יעמוד על דעתו ולא תהא כזאת בישראל שהרב מחמת חולשת זקנתו ישים העטרה בראש אחר יהי׳ מי שיהיה. וכה״ג נ״י ישאר קיים באמונתו הוא יעצור בעמו והוא יצא ויבא לפניהם עד אשר נזכה לביאת משיח צדקנו וקרן דוד יצמיח והיתה לד׳ המלוכה, ויותר ממה שיוכל לקרות במכתב הזה חרות על הלוח ביני שיטי עד היכן הדברים מגיעים אם ח״ו לא יסוג אחור מעצתו ויבטל בזה דעתו הראשונה ועטרת תפארת יהי׳ בראשו לאורך ימים ושנים עד יבנו ויתכוננו חרבות ירושלים בב״א.

והנני בזה מחו׳ אוה״נ כותב לכבוד התורה דו״ש באה״ר.

אליעזר דייטש

כאשר שלחו אליו בסוף ימיו, חבריו מכל רחבי אירופה, שאלות בעניני הלכה, תמיד הוסיף לתשובתו, שעליהם לחזור ולבדוק את קביעותיו אצל רבנים בני סמכא אחרים, מאחר שאינו יכול לסמוך עוד על זכרונו... הוא נפטר בגיל 68 במרחצאות טרנצ'נטפליץ, ביום 27 ביוני 1911 (ראש חודש תמוז). בהתאם להוראת השלטונות הובאה הגופה לעירו בארון־מתכת חתום ונקברה בבית העלמין בוארד־וולנצה, בהשתתפות המונים אשר טרם נראו עוד כמותם. פעילותו בת שלושים השנים חפפה את תקופת הזוהר של התפתחות הקהילה ובכך היה ללא ספק חלק ניכר לטיב אישיותו ופעילותו הרבגונית.

הרב הראשי ר' בנימין פוקס זצ"ל

קהילת גרוסוורדיין נותרה ללא רב ראשי שש־שבע שנים. לא נמצא במהרה מועמד מתאים לרשת אפילו בקירוב את מורשת נחלתו של ר' משה־הארש פוקס. הפתרון ההולם ביותר שנמצא לבסוף היה בחירת בנו, הרב בנימין פוקס, רבה של נאגיבניה, לתפקיד רב־האחריות, אותו קיבל עליו, במסגרת חגיגית, ביום ה־19 במרץ 1918. הרב בנימין פוקס נולד בשנת 1876 בואגסרד. ר' בנימין פוקס השתלם לראשונה בישיבת ר' יהודה גרינוולד בסאטמר, אחר כך בישיבה המפורסמת של ה„שבט סופר" בפרסבורג. ב־1901, בגיל 24 כבר נבחר לרבה של הקהילה החרדית בבראשוב. לאחר פעילות רבת הישגים במשך ארבע שנים במקום זה, הוזמן לכס הרבנות ביוקה, בבאוזן, ולבסוף בנאגיבניה, שם פעל כתשע שנים, תוך שהוא נהנה מפופולריות רבה. בני הקהילה העריכו מאד את מעלותיו האנושיות ואת כושרו הריטורי המעולה. סך כל פעילותו הרבנית מסתכם ב־35 שנים, מהן 18 בגרוסוורדיין. הוא ניגש להמשך פיתוח הקהילה בהתלהבות־נעורים, תוך שהוא חש את החוב המוסרי הרובץ עליו כמורשת אביו הדגול.

„חינוך נערים"

לזכותו של הרב בנימין פוקס יש לרשום חלק הארי מן העובדה, כי בכל שטחי רומניה לא נמצאה עיר, בה התקיימו מוסדות יהודיים כה רבים כמו בגרוסוורדיין. הוא הפיח רוח חיים בשורה שלמה של מוסדות, תוך שיתוף פעולה הדוק עם הנהלת הקהילה בכל הזמנים. ראשון בין אלה היה המוסד „חינוך נערים". כשנכנס לתפקיד שהוריש לו אביו הגאון, קבע כאחת המשימות החשובות ביותר את טיפוח חינוך הנוער. הרב בנימין פוקס לא הסתפק בהשמעת אמרות חסודות אחדות בנושא הנדון, אלא נטל לידיו בעצמו ובאופן פעיל את מימוש רעיונותיו. כשראה, כי „יסודי תורה", שנוסד על ידי אביו, ר' משה־הארש פוקס, אינו יכול עוד לקלוט את קהל הילדים הבאים, עקב גידולה המהיר של הקהילה, במספרים גדלים והולכים בשעריו, ייסד מוסד חדש ללימוד תורה בשם „חינוך נערים". שני בתי הספר עבדו בשיתוף פעולה הדוק והאחד בעצם השלים את השני. „חינוך נערים" דאג לילדים צעירים בראשית לימודם, ולאחר שרכשו שם את ידיעות היסוד, עברו לבית הספר „יסודי תורה", אשר העניק ידיעות ברמה גבוהה יותר. כך הפך „חינוך נערים" לכעין מכינה ל„יסודי תורה" בעלת הרמה הגבוהה.

כדי להקל על האוכלוסיה היהודית, אשר מגוריה התפרסו על פני מרחקים ניכרים בעיר הגדולה, את שליחת ילדיהם הרבים ללימודים, הקימו מוסדות „חינוך נערים" בחלקים שונים של העיר. ברחוב קולוז'וואר (קאטונה־ווארוש) שם

היפשמן איזידור, מורה

התגוררו המוני יהודים, פעלו אפילו שני בתי ספר כאלה. במה שנקרא „בית הכנסת הקטן", אשר הועמד לרשותם באדיבות הקהילה, הרביצו תורה איז'ו מוזס ואחיו הצעיר דז'ה מוזס. בבית המדרש „מחזיקי תורה" שברחוב בארוש, שימש אברהם דרומר כמלמד. בבית הכנסת של חברה־ש"ס דאגו איזידור היפשמן ווישה רוב לחינוך הילדים. בבית הכנסת

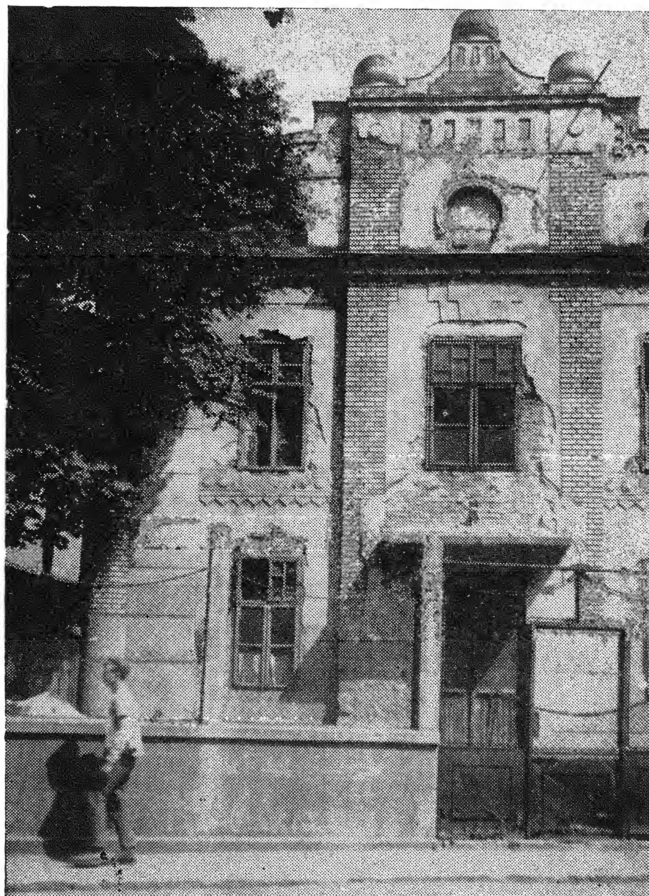
של בעלי המלאכה „פועלי צדק" שברחוב קרש טיפל מ' מאנדל בילדים ואילו ברחוב ליליום היה יחזקאל רוזמיבש המלמד. ר' לייב סובל המלומד, מי שהיה קודם דיין באילשד, פיקח על המורים ועל בתי הספר, היה מבקר בהם באופן שיטתי ועקב אחרי התקדמות הילדים.

מספר הילדים שביקרו בכל המוסדות האלה נע סביב 300. נשיאי המוסד היו: שלמה זלמן פוקס, שלמה יעקב גוטמן ובאחרונה עד הגירוש 1944 אדן־צבי גרוסמן. הגזבר — דוד קופפר והמבקר — אדולף גולדשטיין, פיתחו פעילות עניפה בתפקידיהם ומיקשה איזיק מילא את תפקיד המזכיר ביעילות רבה. שלמה פוקס הוסיף, גם לאחר שפרש מתפקידו כנשיא, לשמש חבר בהנהלה והוסיף בעבודתו החשובה לתרום תמיד לקידומו של מוסד יפה וחיוני זה.

אולם, הרב בנימין פוקס לא הסתפק בהקמת „חינוך נערים", אלא עקב אחרי פעולתו לאורך ימים והתפתחות בית הספר היתה תמיד קרובה ללבו. התענינות זו התבטאה, בשעת הצורך, גם בפעילות מעשית. פעם פנה אליו נשיא המוסד ומסר לו פרטים מלאים על המצב הכספי החמור של בתי הספר, וזאת כתוצאה מהוראת הרב, שיש לקבל כל ילד המתדפק על שעריהם, מבלי להתחשב בכך אם ביכולת הוריו לשלם את שכר הלימוד אם לאו. בנסיבות אלה כוסו רק שליש מהוצאות שכר־הלימוד. אם כי הקהילה קיבלה עליה סיבסוד המוסד בשליש נוסף של התקציב השוטף, לא הצליחה ההנהלה בשום אופן לגייס את השליש החסר. אז אמר לו הרב: „כסוחר זהיר וקפדן ייתכן כי הנך צודק, אם אתה מבקש לבסס את תקציב ההוצאות על הכנסות המובטחות מראש; אולם, בענינים סוציאליים ובעיקר בעניני דת — שאני! על כן אני מציע כי בהצעת התקציב תפתח סעיף הכנסה נוסף בשם „חשבון־בטחון", ותרשום את כל הגרעון בחשבון זה!" עברו השנים, הגרעון הלך ותפח ואתו דאגות ההנהלה. מאחר שלא נראה להם מוצא אחר, חזרו ופנו אל הרב הראשי: רבי, חשבון „בטחון" עמוס לעייפה! אין אנו מצליחים לגבותו, ומה שחמור יותר: לשלם שכר המורים. במקום להשמיע, כמקובל במקרים כאלה, מילות עידוד ונחמה, ניגש הרב מיד לפעולה. הזמין מרכבה, אמר „נלך" והחל לבקר בבתיהם של עשירי היהודים בעיר. וכשהרב האהוב על הכל ביקש כסף, מי לא יתן את חלקו? תוך שעות מספר נאסף הסכום הדרוש. „נו, הרי אמרתי לכם, כי חשבון ,בטחון' הוא החשבון בעל הכיסוי הטוב ביותר!" — אמר להם הרב בחיוכו החביב, ומסר לידיהם את הסכום החסר.

לא היה זה קשה לנהל בגרוסוורדיין מוסד ציבורי, אם מישהו סמך על ידו המושטת תמיד לעזרה של הרב בנימין פוקס. בנסיבות אלה יובן כי מותו הטראגי של הרב הראשי הותיר אחריו חלל שלא ניתן למילוי גם מבחינת המוסד „חינוך נערים". הנהלת המוסד הביעה את תודתה על משענתו הגדולה בכך, שביום השנה למותו, בכ"א באדר, למדו כל שנה באולם הגדול של הקהילה משניות בהשתתפות כל התלמידים. אחר כך נאמר קדיש ובהספדים העלו את זכרו של המנוח. שלמה פוקס, אחיו הצעיר של הרב זצ"ל הזכיר בנאום מרתק את זכויותיו הבלתי נשכחות. בשם הילדים נשא דברים יפים נכדו מונדי, בן בנו היחיד בצלאל, שהגיע לקיצו בגיל 43 באוקראינה, ביום י"א באייר 1943, בבית החולים דורושיץ הזכור לשמצה, במסגרת שרות העבודת פרך. גם הנהלת הקהילה היתה מיוצגת בטכס הזכרון והאולם הגדול מלא מפה לפה בהמוני חסידיו ומעריציו של הרב המנוח.

כדי למצוא מקום קבע למוסדות „חינוך נערים", הציעו למטרה זו גם את בית הכנסת העתיק שבכולם, אשר נבנה עוד ב־1813 ברחוב קולוז'וואר. בשקע בקירו של בית כנסת

בית הכנסת „מחזיקי תורה"

זה נקבע לוח זכרון ובו הכתובת הבאה: „בית כנסת זה הושלם בשנת 1813, בימיהם של ראשי הקהילה, הגבירים הנדיבים: משה הירש, נשיא ראשון, המלומדים העמידים מרדכי גוטפריד ומשה וולרשטיין נשיאי משנה, הגזבר המכובד מיכאל פראץ, גבאי הצדקה הישרים אייזיק בראון וחיים פוליץ והמשגיח דוד שטרן". ארון הברית בן מאות השנים שבבית הכנסת היה מכוסה פרוכת־משי לבנה רקומה בחוטי

כסף. בשכבר הימים ניצב בפתח בית הכנסת, מה שנקרא האלז־אייזן, כעין סד, אליו ריתקו כעונש את בעלי העבירה.

אגודת מחזיקי התורה

אגודה זו קמה בעצם כבר בשנת 1867, אך הרב בנימין פוקס הוא שהפיח רוח חיים בחבר־המתפללים הפורח הזה. מטרת ייסודה היה, כפי שנאמר בסעיף הראשון שבתקנותיה: „האגודה לסיוע תלמידי חכמים עניים ונזקקים שבגרוסוורדיין, בצאתו מן ההכרה המקובלת על הרבים, כי המנהג הנפוץ בעבר, שבעטיו קיבלו אמידי היהודים לביתם תלמיד חכם נצרך, שיעיין שם בכתבי הקודש, עבר ובטל מן העולם כדרך לתמיכה בהם — ומכיון שכתוצאה מכך נותרו אותם תלמידי חכמים נצרכים ללא כל בסיס לקיומם — ראתה,

הרב ר׳ יעקב שלום קליין, רבו של חברת „מחזיקי תורה״

כתפקידה לסייע ממשאבי האגודה לחכמים אלה תושבי עירנו, אשר מקדישים כל חייהם אך ורק ללימודי קודש, וזאת בתנאי שאלה יקבלו עליהם להקדיש מידי יום שעות מסויימות ללימוד בציבור של התלמוד בבית המדרש המיועד לכך והמשמש קניינה של קהילת הקודש המקומית״. הבאתי מלה במלה את דברי הסעיף הראשון של תקנות אלה, מתוך הענין שמצאתי בהצבעה על שפתם וסגנונם המיוחד של הימים ההם. התקנות הורכבו מחמישה עשר סעיפים, עליהם חתמו המייס־דים: הרב הראשי לנדסברג, אליהו גוטמן ומ׳ מיכלשטדטר.

הרב בנימין פוקס לא הסתפק במעקב מתוך תשומת לב אחרי פעילות האגודה, אלא השתלב בחייה היומיומיים באופן פעיל, ביקר בישיבות החשובות של ההנהלה וקיים קשר אישי עם חבריה. במהרה הבשילו פירותיה של פעילות מכוונת זו, והחברה התפתחה בקצב מהיר. היא בנתה בית כנסת מרשים ברחוב בארוש מס׳ 6 עבור היהודים החרדים שהשתכנו באותו רובע. בגלל המוני הבאים בשעריו, נמנה בית כנסת זה עם החשובים שבין 23 בתי הכנסת המפוזרים בכל רחבי העיר. התפתחות זו הצריכה אישיות שתשמש להם מנהיג רוחני ודתי. הבחירה המוצלחת נפלה על הרב יעקב־שלום קליין, שנתמנה לרב בית הכנסת. ר׳ יעקב־שלום היה חתנו של הרב משה הארש פוקס זצ״ל וגיסו של הרב בנימין פוקס זצ״ל, ושימש גם חבר בבית הדין של הקהילה הראשית. הוא עמד בראש ישיבה גדולה ותלמידיו הרבים עקבו בענין אחרי שיעורי הגמרא היומיים שלו בבית המדרש הישן שברחוב קולוז׳וואר. אחת לשבוע דרש גם הרב בנימין פוקס בהלכה בישיבה זו.

עם המשבר הכלכלי שבא לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה, נקלעה ישיבה זו למצב כלכלי חמור וסכנת סגירה איימה עליה, אז בא לעזרתה מיקלוש־מאיר אולמן, שנטל על עצמו לבדו את כיסוי כל צרכיה. במשך זמן רב נזקף לזכותו האישית, שהבחורים יכלו להמשיך בלימודיהם בשקט. ר׳ יעקב־שלום קליין, למרות היותו גאון ידוע, היה איש מצניע לכת. אף על פי כן, זכה לכבוד ולחיבה רבה, לא רק בין מבקרי בית הכנסת, אלא בכל רחבי העיר, בשל חביבותו ופתיחותו. את דרשותיו נשא מידי שבת אחר הצהריים. אישיותו הקנתה משקל מוסרי רב לאגודת בית הכנסת. כשנפטר אביו, הרב מהאלמי, נבחר הוא לרשת את משרתו; וזאת, למרות שגם בניו האחרים ביקשו לזכות בתפקיד. אז נאלץ לעזוב את עירנו, לצערם הכן של חסידיו ומעריציו הרבים. עד כמה זכה לכבוד ולסמכות גם בהיקף ארצי, העידה העובדה שכאשר הביאו את הפרשה הידועה של בחירת הרב לקהילת סטמאר לפני דין תורה, הסכימו כל הצדדים לפנות אליו ולבקשו לשבת בראש בית־דין זה.

בבית הדין של הקהילה בא במקומו הרב המלומד ר׳ פינחס הורוביץ, המכונה בפי העם „הדיין מקוסוב״. ר׳ פינחס מילא תפקיד זה לשביעות רצונה המלאה של הקהילה. לפני בואו לעירנו שימש כאב בתי דין בעיר קוסוב שבפולין. הוא נפטר בשנת 1927 בעירנו. נכדו, תלמיד החכם המובהק ר׳ אברהם דוד הורוביץ נבחר לרבה של שטרסבורג, אך הוא בחר להתיישב בירושלים החל משנת 1978.

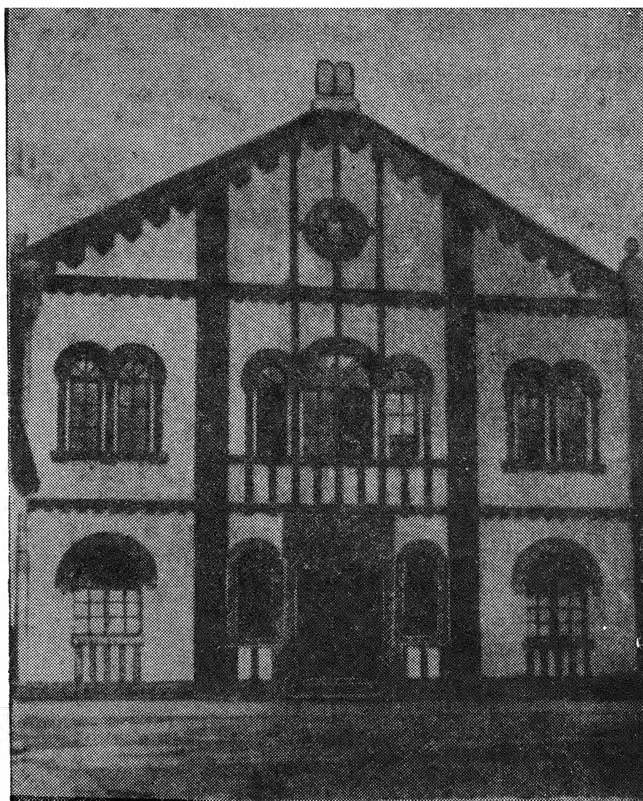
חבר אחר של בית הדין היה ר׳ משה נחום בלום, בנו של הגאון המפורסם ר׳ עמרם בלום, רבה של קהילת בירינו־אויפאלו. כאב בית דין שימש הרב פינחס צימטבאום, גאון בעל שם עולמי, שפירסם כמה וכמה חיבורים הילכתיים. לרבה של אגודת „מחזיקי תורה״ נבחר, במקום הרב יעקב־שלום קליין, בשנת 1924, הרב יוסף שווארץ, חתנו של הרב אליעזר דויטש מבוניהאד. הוא התפרסם בעולם היהודי כמחברו של המחקר התלמודי „וילקט יוסף״, ומי שפרסם במשך השנים חיבורים דתיים לאין ספור. הוא ניהל התכתבות ענפה בעניני הלכה עם גדולי חכמי התלמוד שבדורו. גם הוא, גם קודמו בתפקיד, הרב מהאלמי, סיימו את חייהם באושוויץ.

ר׳ אריה—ליפוט ניימן נשיא חברת „מחזיקי תורה״ וחבר הנהלת הקהילה האורטודוקסית

כנשיאי האגודה בשנים האחרונות, שימשו: ליוש פרוינד, מיקשה א׳ וייס, הרמן שווארץ, שמואל מוצן, שמעון שטרן, י׳ שווארץ. הנשיא האחרון היה ליפוט נוימן, הנחשב בצדק כדמות־מופת של היושר והמסירות בשדה הפעילות הציבורית. הוא מילא בעת ובעונה אחת שני תפקידים: של נשיא אגודת „מחזיקי תורה״ ושל חבר נשיאות הקהילה הגדולה ויועצה הכלכלי. הוא היה אחד האנשים האהודים ביותר בעיר. בשני תפקידיו פעל במרץ וללא ליאות. אמונתו הכנה והעמוקה, נדיבותו, נכונותו לעזור — כל אלה שימשו יסוד איתן לפופולריות לה זכה. היה לו כושר עבודה בל ייאמן, אותו העמיד לרשות הציבור אף תוך הזנחת עניניו הפרטיים. גם שמו מתנוסס ברשימה הארוכה של אלה אשר לא חזרו מאושוויץ. בכלל, מבין 71 חברי מועצת הקהילה נותרו אולי בחיים אחרי זוועות השואה 3—5. מספרם הכולל של השבים בחיים לא הגיע לאלפיים, דהיינו כעשרה אחוז מן המגורשים.

נתן ברגר כיהן כחזן בית הכנסת „מחזיקי תורה״. אחריו בא לזר פטמן. שניהם השביעו את רצון המתפללים. בהנהלת בית הכנסת פעלו בין השאר: ד״ר לסלו ליבלה, יוסף פרידמן ויוסף זלצברגר, אדן־צבי גרוסמן, שמואל פלדמן, איגנץ זלצברגר, מנו פרידריך, יוסף מזאי ועוד. תלמידי חכמים הגדולים אליעזר זילבר ויוסף פרידמן נתנו שיעורי גמרא סדירים בשנים האחרונות.

בית הכנסת של „פועלי צדק״

בית הכנסת „פועלי צדק״

בית כנסת זה, שנבנה ברחוב קרש, נוסד אף הוא בימי כהונתו של הרב בנימין פוקס. הוא אף היה מבקר שם לעתים מזומנות. בהזדמנויות אלה התאמץ לחזק בדרשות נלהבות

הנהלת בית זקנים של חברת „פועלי צדק"

כהן דוד, נשיא בית הכנסת „פועלי צדק"

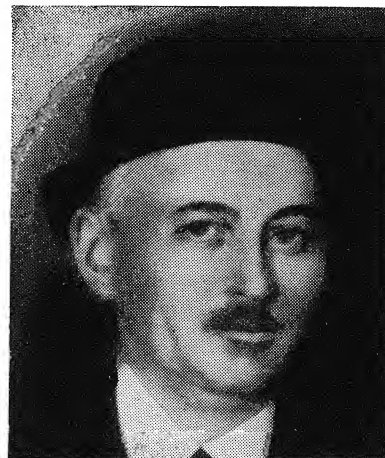

הרב משה קליין, רבו של בית הכנסת „פועלי צדק"

את רוח האמונה במתפללים. מוסד נאה זה הוקם על ידי ארגון בעלי המלאכה היהודיים שומרי השבת, עם הנשיא דוד כהן בראשו. בהנהלתו פעלו במסירות: רודולף לייבוביץ ובלה מנדל כסגני נשיא (שניהם הצטיינו כנואמים בציבור וכגור־מים רציניים בחיי בעלי המלאכה), וכן שמואל ווייס, בנימין שפיצר ואחרים. בבית הכנסת המרוהט בטעם של ארגון זה שימש כרב ר׳ משה קליין, מחבר „ויקהל משה" ואחיו של הרב יעקב שלום קליין. הוא השתדל לחזק את אורח החיים של שמירת המצוות בין בעלי המלאכה. בפי העם נקרא „הרבי מ־ריט", כי קודם שימש ברבנות ביישוב זה. הוא כיהן בו־זמנית גם כרב בית הכנסת שווארץ־אולמן, הנבנה בככר השוק הגדול ונחשב לבית הכנסת המשפחתי של בית אולמן ובני משפחותיהם, כגון מיקלוש, מוריס וארתור אולמן, גיסיהם פריץ רצרסדורף, שומא שווארץ, גיולה גליס, ויושבי הסביבה, כגון יוסף אולמן, יוסף רוביצ׳ק ואחרים. הרב קליין נתן יום יום שיעור בגמרא. לפעמים מילא את מקומו חתנו, הרב שמואל זאב גולדמן, בנו של מחבר הספר הידוע „כנסת ישראל", ר׳ ישראל גולדמן. בבית כנסת זה פעל „חדר" בעל רמה גבוהה, עם תלמידים רבים. שמש בית הכנסת של בעלי המלאכה היה משה שמואל, איש אחראי מאד.

עזרת ישראל

בשורת בתי הכנסת החדשים שקמו בזה אחר זה נועד תפקיד חשוב לבית הכנסת „עזרת ישראל", שהוקם בעיר החדשה, לנוחיותם של היהודים שהתישבו בעירנו בשנים האחרונות. ברובע זה, אולסי שמו, לא התגוררו יהודים עד העשור האחרון, וזה היה בית הכנסת הראשון שלהם. מייסדו ונשיאו היה אלברט וואדס, ובהנהלתו פעלו דניאל הורוביץ, הירש האואר ואחרים. הכוונת חיי הרוח היתה בידי התלמיד חכם המובהק איזידור קניג, שנתן שיעורי תלמוד סדירים.

היטר יוסף, נשיא כבוד של חברת „פועלי צדק"

ואדאס אלברט, נשיא בית הכנסת „עזרת ישראל"

הרב שמואל זאב גולדמן, עורך „שלשלת זהב"

„אהבת רעים"

בית כנסת שנבנה עוד בשנת 1870 ברחוב טלקי, ובשנת 1928 היה כבר רעוע מאד, הוחלף על ידי בית כנסת חדש וחדיש, תוך השקעה של מיליונים. בבית כנסת זה נוסדה ב־1870 „חברת אהבת רעים", אגודה יהודית לעזרה הדדית, שהציבה לעצמה חמש מטרות:

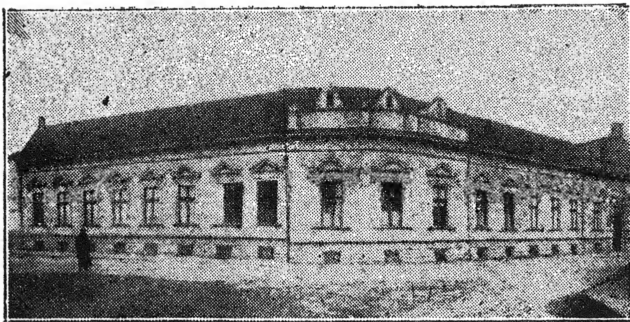
חזית בית הכנסת החרדי ברחוב טלקי

1. חברי האגודה שלא יהיו מסוגלים לעבודה במשך תקופה ממושכת בגלל מחלתם, יזכו לתמיכה שבועית מהיום הארבעה עשר למחלתם ועד הבראתם השלמה.
2. חברים אשר לרגל מקרה פטירה במשפחתם, כאשר במשך שבוע האבל יהיו חייבים להמנע מכל מלאכת עבודה, בהתאם למצוות היהדות, יזכו לתמיכה, במשך שבוע האבל, כמוהם כאלמנות החברים הנפטרים.
3. בימי מצוקה גדולה יזכו החברים להלוואה צנועה מקרנות האגודה, תמורת משכון או ערבות מתאימה.
4. במקרה של פטירת חבר, פטירת רעייתו או ילדו ח"ו, חייבים לפחות עשרה מחברי האגודה להיות נוכחים בעת הקבורה, כדי להבטיח לוויה מכובדת.
5. בשידוך בתו של חבר אגודה נקל עליו על ידי מתן עזרה כספית.

כרבו של בית כנסת זה שימש הרב משה דוד פרידמן, אשר השתדל במרץ רב להעמיק את חיי הדת בשורות המבקרים הרבים של בית הכנסת. בנו, שלמה זלמן פרידמן, היה רב בקהילת טנקה, ואחר כך חי כרב בניו־יורק. נשיא בית הכנסת היה יעקב רוזינגר, ובהנהלה השתתפו בין השאר: מרטון מזאי, פרנץ מורגנשטרן, ברטלן ברקש, שלמה קוהן ואחרים.

ברובעים אחרים של העיר פעלו עוד בתי כנסת קטנים רבים, כגון בדרך ארד, ברובע צ'ילאג, שם כיהן כרב ר' ישראל פיש, וכנשיא ג' שטרנברג, וכן הלאה. הרב הראשי בנימין פוקס עקב בעירנות אחר פעולות כל המוסדות ואגודות בתי הכנסת, קיים קשר אישי קבוע עם הנהלותיהם והציע להם את עזרתו האישית הפעילה, כשהתעורר הצורך. ביזמתו אורגן ה„עירוב" שהקיף את כל העיר. אם נזכור שרבים מחברי הקהילה היו מטלטלים אתם חפצים בשבת וכך חטאו בחילול שבת, רק אז נוכל להעריך את חשיבותו של סידור חיוני זה במשמעותו הדתית המלאה. בית הדין היה ממונה על הבדיקה השוטפת של ה„עירוב".

הרב בנימין פוקס שימש גם כנשיא המפעל „רבי מאיר בעל הנס" ופעל למענו בהצלחה רבה. ביטוי אחר לרוחו היוצרת של הרב הראשי היה המעון לשוליות — בית

בית יתומים ומעון חניכים

היתומים. חום לבו יצק בו כח לדאוג להמוני הילדים שנותרו יתומים לאחר המלחמה. איגנץ דויטש, בעל בית חרושת לכובעים, קיבל על עצמו את מימושו המעשי של הרעיון. עסקן ציבורי מצויין זה הופיע בכל מקום שהיה בו צורך בעבודה סוציאלית, כדי לתרום למטרה זו את יכולתו הארגונית. הודות לאופיו הנמרץ, טוהר מידותיו, התמדתו ללא ליאות, נבחר להנהלת מוסדות רבים, ובכל מקום נטל על עצמו מרצון חלק הארי של העבודה. סייעו לידו ליוש שפרנג, ואחר כך ארמין לונדון, כמזכירים. נשיא מעון השוליות היה הרמן פרוינד.

כשאנו דנים במוסדות הסוציאליים שפעלו בגרוסוורדיין, עלינו להקפיד ולהעלות את דמותה של אשת ליוש דיושי, אשר בדומה לבעלה היתה „המלאך המושיע" של העניים והסובלים. היא היתה לשם דבר בין הנזקקים. בכל מקום בו היה צורך לסייע, הופיעה מרצונה, ומהונה העצום תרמה להקלת סבלם של הנזקקים לא פירורים, אלא סכומים נכבדים מאד. דלתה היתה תמיד פתוחה בפני הזקוקים לעזרה ואיש לא יצא ממנה בידיים ריקות. היא היתה הנשיאה והמנהיגה בפועל של התמחוי ושל בית היתומות. היא דאגה לכך,

קבוצת ילדים מבית היתומים עם המנהל ארמין לונדון. כולם נלקחו ישר לתאי הגזים על פי פקודתו של הרופא הממיין ד"ר מנגלה. כאשר באו אליו אחר כך בטענות בענין זה לאחר שכבר החל להסתתר בחו"ל, השיב בציניות כך: על היהודים לשמוח על שבדרך זו הצלתי אותם ממוות איטי תוך עינויים

דייטש איגנץ, חבר הנהלת הקהילה האורטודוקסית

רעיית ליוש דיאושי, נשיאת התמחוי היהודי

שבתמחוי יזכו מחוסרי האמצעים בארוחות ללא תשלום ללא הגבלה. היא אישית העניקה מענק שבועי לכל פונה, ביניהם לתלמידים נזקקים רבים. גב' דיושי היתה גם הנדבנית של בית היתומות אשר ברחוב שאנץ. הבנות הרבות שהתגוררו שם קיבלו בלכלה מלאה חינם. ועוד דאגה גב' דיושי לשידוכן, על ידי כיסוי ההוצאות הכרוכות בכך (נדוניה וכו'), מאמצעיה היא.

הרב הראשי פוקס נטל חלק, אם ישירות, אם בהכוונה מאחורי הקלעים, בפעולות חברתיות־מדיניות רבות. כך למשל התיחס בחיוב לתנועת „יישוב ארץ ישראל", שאורגנה על ידי אחיו שלמה־זלמן פוקס, ותמך בה. כמשתמע משמה, ביקשה תנועה זו לקדם את ההתישבות בארץ ישראל. היא נוסדה ב־19 בינואר 1919. לנשיא נבחר שלמה פוקס המשכיל והאהוד ברבים, למזכיר כללי נבחר יעקב זינגר. למרות המטרה הנשגבה נאלצה אגודה זו להפסיק את פעולתה מחוסר ענין בקרב הציבור. חבריה הצטרפו ברובם לתנועת ה„מזרחי" משהתחילה תנועה זו את פעולתה.

היו לרב הראשי עוד רעיונות יפים, אך לא את כולם הצליח לממש. כדוגמא לכך נביא את מפעל „תומכי ישיבות".

יחד עם יוסף רייך, נשיא הקהילה באותו זמן, שהיה תמיד מלא רצון טוב ונכונות לעזרה, החליטו לסייע בידי בחורי הישיבה שלימודיהם התנהלו בתנאי מצוקה. קודם כל ביקשו לבטל את השיטה המשפילה של „אכילת ימים״ — יום יום אצל בעל בית אחר. הם ביקשו לשפר את תנאי חייהם של הבחורים ולהקל את מצוקתם הקשה, על ידי הקמת פנימיות ומנזה ותוך הבטחת תמיכה כספית קבועה.

התלמיד החכם המובהק, ר׳ מרדכי מייזנר, כיתת את רגליו מעיר לעיר, כדי לארגן את השתתפותן של יתר הקהילות במפעל אצילי זה. לתפקיד זה לא יכלו למצוא אדם מתאים יותר. לאחר עבודת הכנה יסודית וממושכת הזמינה הנהלת הקהילה החרדית של גרוסוורדיין את נציגי כל קהילות המדינה, כדי לקיים את אסיפת היסוד החגיגית בעיר זו. נראה היה מובן מאליו, שיש למקם את מרכז המפעל בגרוסוורדיין. זה היה מגיע להם כיוזמי הרעיון, כקהילה הגדולה והנכבדה ביותר בארץ, אשר בידה היו גם האמצעים הדרושים להצלחת ההתארגנות. שלא לדבר על כך, כי חלק הארי של המעמסה הכספית היה ממילא מוטל על גרוסוורדיין, דווקא בגלל ממדיה של הקהילה. לכן נגרמה הפתעה גדולה, כאשר חלק מן הנוכחים (ובהם בעיקר נציגי החסידות) הכריזו בתוקף, כי „יש למקם את המרכז בכל מקום שהוא, פרט לגרוסוורדיין!״. הם טעמו שהרכב האישי של הנהלת הקהילה (בה נמצאו חברי „מזרחי״ רבים) אינו מהווה עבורם ערובה מספקת. עמדתם נבעה במידה מרובה גם מקנאה פשוטה, „בגרוסוורדיין יש כבר בית חולים, בתי ספר ועוד — וכי כל דבר חייב להיות דווקא שם!?״ נציגי גרוסוורדיין נפגעו מן ההחלטה של הרוב ועזבו את האולם. לאחר מכן אירגנו את הסיוע לבחורי גרוסוורדיין, שלמדו בישיבות אחרות, באמצעים מקומיים. סידור זה פעל יפה עד ימי הגירוש. בראש המפעל עמד דוד כהן. ראה בעמוד הבא נוסח ה„קול קורא״ למען יסוד „תומכי ישיבות״.

בטרנסילבניה הופיעו ירחונים אחדים של בחורי ישיבה. הירחונים הידועים ביותר היו: „הבחור״ (בעריכתם של א. י. פרידמן וש. נוטא-זמרוני), „הישיבה״ (בעריכתם של י. ש. פולאק ומ. ליבסטיק) ו„קיבוצי בחורים״ (בעריכתו של צ. מושקוביץ).

סמוך לשואה נסגרו רוב הישיבות ורק אחדות מהן המשיכו להתקיים עד השואה כמעט בתנאי מחתרת. לאחר השואה נוסדה ישיבה גדולה בעיר אראד, שהתקיימה עד שנת תשי״א.

הרב בנימין פוקס פעל רבות גם למען קידום בית החולים, ובהשפעתו פתחו באותו מוסד גם מחלקה ליולדות ומושב זקנים. בשניהם קיבלו הנזקקים טיפול וכלכלה ללא תשלום. דז׳ה רייכרד היה נשיא ההנהלה של „מושב זקנים״

הקמת בית שחיטת העופות החדיש ביותר חלה, אף היא, בימי כהונתו של הרב בנימין פוקס, כמוה פתיחת בית העלמין החדש ברחוב רוליקובסקי ועוד מוסדות רבים של הקהילה. יש לציין, כי בהתאם לשיטת המיסוי שהונהגה בקהילה, רק מעטים מחבריה נהנו מזכות ההצבעה, כי רק אלה שילמו מסי חבר. מספרם של אלה לא עלה על 2200—2500. גביית מסי החבר היתה מסובכת מאד והנהלת הקהילה העדיפה תמיד את ההכנסות הבלתי ישירות: דמי שחיטה, דמי מצות, תשלום עבור מושב בבית הכנסת וכדומה. אלה כיסו את מרבית ההוצאות.

כשאנו מתארים במפורט את פעולתם של כמה וכמה מוסדות של הקהילה החרדית ואת מנהיגיהם, אנו מבקשים להבליט במיוחד את תפקידו המכריע של הרב הראשי בנימין פוקס, כדי להנציח בכך עבור הדורות הבאים את דמותו של רבה האחרון של קהילה זו, את אישיותו המצויינת ואת תכונותיו התרומיות. לא ייפלא כי, בשורת מותו הטראגי של הרב הראשי דיכאה עד עפר את כל בני הקהילה, ללא הבדלי תפיסה דתית או פוליטית. הוא היה אהוד על כל שכבות האוכלוסיה בעיר, וזאת בעיקר הודות למעלותיו האנושיות, מעל ומעבר למעמדו הרשמי! טוב לבו, הופעתו החביבה והבלתי אמצעית, ריתקו את כל מי שבא עמו במגע. לא היו לו שעות קבלה רשמיות, דלתו היתה תמיד פתוחה בפני כל אדם. מעולם לא הפלה בין עשיר לעני, בין נכבדים ובין פשוטי עם. למרות שהרבה לחלות בשנות חייו האחרונות, אסר על בני ביתו לשלח מישהו מעליו, אפילו אם במקרה בא בזמן שישן. אופייני לטוב לבו, שוויתר מרצונו וללא היסוס על תפקיד הרבנות של הקהילות השייכות לתחום שיפוטו, כגון אילשד ודיוסג, כדי שהמקום יתפנה לרבנים צעירים הראויים לכך. וזאת בהשוואה לקהילות אחרות, בהן רבו השערוריות והפניות לדין־תורה במקרים דומים.

הוא תמך תמיד וביד רחבה ברבנים של הקהילות ובאגודות בתי הכנסת, שהיו במצוקה כלכלית. מעולם לא שילח מעליו בידיים ריקות את בחורי הישיבה, שבאו ליטול ממנו ברכת פרידה לפני שעזבו את העיר. כשרונו הריטורי המעולה תרם רבות לכך שחסידיו המרובים חרתו על לבם את זכרו. דרשותיו מעל בימת בית הכנסת חיות עדיין ברעננות בזכרוננו גם עתה, אחרי שנים רבות. קומתו כאילו נזדקפה על בימת הדרשן. התלהבותו סחפה גם את אלה, שלא כל כך הבינו את רעיונותיו הנשגבים, אותם הביע בשפה גרמנית נמלצת (הוכדויטש). „איזו דרשה נפלאה!״ קרא בהתלהבות אחד המאמינים מפשוטי העם, וכששאלוהו, על מה בעצם דיבר הרב, הוסיף: „לא כל כך הבנתי את אשר אמר, אבל היתה זו דרשה נפלאה!״ מה שלא הבינו, קלטו בחוש; זה היה כוחו המהפנט של הרב פוקס. בית הכנסת המרווח היה מתמלא עד אפס מקום עוד כשעה לפני הדרשה. הוא נחשב לנואם המחונן ביותר בכל חבר הרבנים האורתודוכסים בהונגריה. דרשותיו נחשבו תמיד לאירוע יחיד במינו.

במגעו הישיר עם בני האדם דיבר הרב תמיד בשקט,

קול קורא לעזרה!

הננו בזה להודיע את אחינו בני ישראל אוהבי תורה ושוחרי תושי׳ שנתועדנו יחד ביום כ׳ לחודש אד״ש עם ערי הרבה ארט׳ גרופפען קהלות ארט׳ מטראנסיל־וואניא פה ק״ק גראסווארדיין יע״א ובשם ה׳ ובעזרתו יסדנו חבורת תומכי ישיבות במדינתינו אשר נקוה שיתרומם על ידו קרן התורה הקדושה ברוח ישראל סבא.

ותערב נא עתירתינו לפני אנשי בריתנו היושבים ראשונה בכל עיר ובכל פלך שישתדלו בכל עוז בכל מקום אשר דבר ה׳ מגיע ליסד החבורה הארטס גראפפע ויבחרו מנהלים ומנהגים הראוים לעמוד לשרת במפעל הזה. מצדינו נכונים אנחנו להחזיק הרעיון הנשגב הזה בכל כחינו וממנו ילמדו ויעשו כל איש אשר לבבו נאמן את ה׳ אולם היות שעדיין לא החלטנו בפרטי העניינים של ההנהלה בדבר מקום המרכז של החבורה לכן הסכמנו לבקש את לישכת הארטה צענטראל קאנצלייא הארצית דק״ק ביסטריץ יע״א. להציע הענין לפני רבני ועד של הרעפרע־זענטאנט בצירוף המשולחים הארט׳ גרופפען. ויקראו גם ראשי התעמולה דפה והם יחליטו בעניינים הנזכרים ויעשו סדרים הנדרשות להועיל להרמת קרן התוה״ק.

ועד זמן ההוא ג״כ מבקשים אנחנו אחינו בנ״י אשר לבבם שלם את ה׳ אלוקים שיהי׳ בעוזרנו שיתאמצו בכל כחם ובכל לבבם להחזיק תכלית החברא לאסוף ולהרבות רעים וחברים מחזיקים הרעיון הנשגב ההוא. וחובה קדושה מוטלת על כל מי שבידו להיות עושה ומעשה ומסייע בדבר הגדול הלזה הנוגע ליסוד התורה לחזק ידים כושלות ידי בחורי צאן קדשים המקריבים חלבם ודמם על קיר מזבחי ה׳ בישיבותינו העומדים כעת במצר דחוק מאוד.

וידוע להוי שכל מה שנדפס במ״ע UJ KELET בהודעתו מאסיפה הלזה אינו בנוי על אדני האמת וצדק כלל וכלל לא. וביתר שאת מכחישים אנחנו דבריו במה שהעלה בכזביו שאחד מהרבנים החתומים מטה דיברו דופי בהרב אב״ד דגוו״ד נ״י, והוא: שקר מוחלט. ורק ואך כל מגמתם של עורכי מ״ע הנ״ל לשדי׳ נרגא בין הדבקים בה׳ ובתורתו, ולהבאיש ריח הארטהאדאקסיע למעלה ולמטה בכלל ובפרט.

וכל איש אשר מוח בקדקדו מעתה בין יבין לאשורו, ורואה יראה בעין פקוחה, שמ״ע הלז על הכלל כולו יצאת לדבר סרה ולהרוס ולהגדיש חומות בצורות של כת היראים אשר יסדו קדמונינו גאוני עולם עמודי ההוראה. ולא ישעו עוד לדברי שקר, שוא ותפל.

קומו נא לעזרת ה׳ בגבורים בכל אתר ואתר השתדלו נא בקיומה של תורה, ויהי׳ ה׳ עמכם והייתם בכלל ברוך אשר יקים את התורה ותתברכו ממעון הישועות ותזכו להרמת קרן תוה״ק ולחוג את החג המצות הקרוב ובא בעה״י בדיצות ובכשרות כאו״נ הבאים אל החתום לכבוד התורה ולומדי׳.

ווארדיין־גדול, יום ב׳ שמיני כ״א אדר שני תרפ״ט לפ״ק.

שמואל זלמן וויינבערגער אבד״ק מארגרעטען		הק׳ יואל טייטעלבוים אבד״ק קראל
הק׳ מנחם מענדל האגער אבד״ק א׳ ווישא	הק׳ יהודא סג״ל ראזנער אבד״ק סעקלהיד	מנחם סופר אבד״ק וואשארהעלי
שלמה זלמן ל״ש אב״ד בעטהלאן	אברהם שלום ירוחם פר״מ אבד״ק טורין	יקותיאל יודא ה״ש אבדקהי״ם קלוזש
מרדכי בריסק אבד״ק טאשנאד	יקותיאל יהודא ראזענבערג חופ״ק דירעש	יעקב צבי קויפמאן דומ״ץ מארגרעטען
נתן צבי בריסק אבד״ק סאלאנטע קה״י	ישראל פריינד הרב בק״ק הוניאד יצ״ו	מאיר שפיץ רב דגליל ביסטריץ
אשר אנשעל ווייס אבד״ק ס. נאדיפאלו	הק׳ מאיר דוב דומ״ץ דק״ק פ. באניא	אשר רובין אבד״ק דאגנא

נוסח ה„קול קורא״ למען הקמת ארגון „תומכי ישיבות״ בטרנסילבניה

באדיבות רבה, בהצנע לכת. אולם כאשר שאלות־דת רציניות עמדו על הפרק, נקט אדם עדין נפש ורודף שלום זה טונים תקיפים ביותר. קרה למשל, ששר החינוך הרומני אנגלסקו פרסם תקנה, המחייבת את ילדי בתי הספר היהודיים לכתוב אפילו ביום השבת. הרב הראשי נסע בעצמו לבוקרשט, כדי להביא את השר לשינוי החלטתו. אולם כל טענותיו היו לשוא. אז יצא מגדרו ואמר: „אדוני רב החסד! קרה לא פעם בתולדות עמנו שפרעונים והמנים ניסו להביא את היהודים לעזוב את אמונתם. אולם היכן הם עתה והיכן עמיהם? ואילו העם היהודי חי וקיים ויחיה לעולמי־עולמים, ואתה, אדוני השר, ותקנותיך תיאלמו בתהום הנשייה, כאשר בני ישראל עדיין יוסיפו לקיים את מצוות תורתם וישמרו על קדושת השבת". השר, שלא נחשד כלל באהבת ישראל, נדהם מעמידתו האמיצה והאיתנה של הרב הראשי ובחיוך על פניו ריכך את עמדתו הנוקשה.

פעם אחרת הזמין מפקח המחוז החינוכי את חבר המורים היהודיים לבחינת חובה בשפה הרומנית, דווקא ליום השבת. המורים היהודיים עמדו חסרי־אונים ואובדי־עצות בפני השלטון הממונה הכל־יכול וביקשו את עזרת הרב הראשי. הוא לא היסס גם הפעם, פנה מיד אל המפקח המחוזי ודרש בתוקף את ביטול ההזמנה. שוב נתקל בסירוב נוקשה. המפקח הסתמך על פקודה מגבוה, על הוראות השר, שאין לשנותן. הרב טפח בהתרגשות על השולחן: „אדוני! חבל על כל מאמץ! המורים היהודיים סירבו לכתוב בשבת גם בעבר, ולא יעשו כן גם להבא! קיים שלטון גבוה יותר, אשר סמכותו עומדת מעל לזו של אדוני ושל כבוד השר. רק סמכות זו מחייבת אותנו!" הופעתו התקיפה והמרשימה השיגה גם הפעם את מטרתה.

עם פטירתו של הרב בנימין פוקס אבד לחבר הרבנים החרדיים־המשכילים של הונגריה אחד מאנשי המופת המעולים שבו, אישיות בה השתלבו יפה אמונה עמוקה ובקיאות בהוויות העולם. שמונה עשרה שנים הנהיג הרב בנימין פוקס את קהילתו ובמשך תקופה זו ראתה הקהילה התפתחות עצומה, הן בארגון מוסדותיה והן בהעמקת רוח האמונה וחינוך הדור הצעיר. וכל זה הודות לפעילותו היוצרת, הנלהבת של הרב, אשר כמותו רואים רק לעתים נדירות.

י"ח שנים עמד על משמרתו הגבוה ועבד בשביל הציבור בכל נימי נפשו מבוקר עד הערב, והתמסרותו אלה הסיבה לו כמה תחלואים, ג' או ד' שנים היה חולני.

בשנת תרצ"ו בחודש אדר יום כ"א, ביקר את עירנו איש נכבד, אורח חשוב, עסקן נלהב בחייו הציבוריים הרב מו"ה ר' שלמה עהרמאן מפרנקפורט, וההסתדרות אגודת ישראל ערך לכבוד האורח הנ"ל חגיגה, ורבינו למרות שהי' בימים ההם חלש, השתתף באסיפה זו, והוא עלה ראשון על הבימה לברך את האורח הנכבד, והחל לנאום בהסתערות הנפש, אשר קסם את כל שומעיו, תאר את מצב הנוער, הלהיב אותם לתורה ולמסורה, והנה באמצע נאומו זיו פניו נשתנה אזל סומקא ואתא חוורתא. נפל ארצה, ותיכף רצו אליו והגביהו אותו אבל לא היה עוד בו נשמה, וזכה שברגעיו האחרונים מימי חיו היו נוכחים כאלף אנשים, רבנים, ת"ח ויראי ה', ותיכף כל העומדים סביבו צעקו וקראו: שמע ישראל וכו' פסוקים האומרים ביציאת נשמה, והוליכוהו אל ביתו, כרגע התפשטה הבשורה לא טובה בכל העיר, זאת היתה בשעה 12 בצהרים ובשעה 1 אחר הצהרים כבר מבשרת הרדיא ההונגרית את הבשורה לא טובה.

מיתתו הפתאומית עשתה רושם גדול בעולם היהדות, נתקבצו מכל המדינה המונים המונים וגם מחוץ למדינה לחלוק לו כבוד האחרון, ואלו הרבנים אשר נשתתפו באש־כבתא דיליה: הרה"ג הצדיק מרן ר' יואל טייטעלבוים שליט"א האב"ד סאטמאר, הרה"ג ר' מנחם סופר שליט"א אב"ד וואשארהעלי, הרה"ג ר' יקותיאל יודא טייטעלבוים שליט"א אב"ד סיגעט, הרה"ג ר' דוד שפערבער שליט"א אב"ד בראששא, הרה"ג ר' ישראל פריינד שליט"א אב"ד סאסרעגען, הרה"ג ר' אשר אנשל ווייס שליט"א אב"ד נ' פאלא, הרה"ג ר' עקיבא גלאזנער שליט"א אב"ד קלויזענבורג, הרה"ג ר' נתן יוסף רובינשטיין שליט"א אב"ד יאנאשהאזא, הרה"ג ר' מרדכי בריסק שליט"א אב"ד טאשנאד, הרה"ג ר' ברכי' שיק אב"ד טעמעשוואר, הרה"ג ר' משה אהרן קרויס שליט"א אב"ד נ' באניא, ועוד הרבנים סאלאנטא, אראד, בעלעניש, ב' קערעסטעש, קראלי, סאלארד, עלעשד, טשעקע, טעלענד, טענקע, הרה"ג ר' בנציון בלום נ"י אב"ד ב' אויפאלא, בשם לשכת המרכזית הארטה. ההונגרית והרה"ג ר' שמעון שטראססער הר"י דפרעסבורג בשם הלשכה המרכזית דשם, בשעה 2 אחר הצהרים הרים עליו קינה בבית האבל אחיו הרבני החרוץ וכו' מו"ה ר' שלמה זלמן פוקס נ"י ואח"כ הובא הארון אל הביהכ"נ הגדול (זארדא גאססע) ועשו הקפות, ולפני הארון הקודש הספידו חתנא דבי נשיאה הרב החריף ר' וואלף ווייס נ"י, ואח"כ הרב הגאון ר' יעקב שלום קליין שליט"א אב"ד האלמין גיסו של רבינו, ואח"כ נשאו המטה והעמידו אותו בחצר ביהכ"נ, ונשאו עליו הספד הרבנים דלקמן: סאטמאר, מ' וואשארהעלי, מ' סיגעט, הראב"ד דפה הרה"ג ר' פנחס ציממעטבוים שליט"א, בראששא סאסרעגען, והרב מו"ה שלמה עהרמאן, ובביה"ח ספדו עליו הרבנים דטאשנאד, נ' פאלא, יאנאשהאזא, ואחר כך נגנז הארון אצל אביו הצדיק מרן מו"ה ר' משה צבי פוקס זצ"ל.

בער"ח ניסן נשא עליו הספד הרה"ג מו"ה ר' משה דייטש נ"י האב"ד סאבאדקא.

פראגראמם

דער לוי׳ של אדמו״ר הרה״ג הצדיק

מו״ה בנימין פוקס זצ״ל

פק״ק גראסווארדיין יע״א.

יום ב׳ ויק״פ כ״ב אדר תרצ״ו לפ״ק (ולמספרם März 1936 16) 2 אוהר נאכמיטטאג

ווערענד דער לוי׳ — צו מינדעסט פון 2 ביז 3 אוהר זאללען דיע געשעפטע אונד ווערקשטעטטע געשלאססען זיין.

1) פאַן דער וואָהנונג ביס צום טאָר דעס ביהכנ״ס טראַגען דיא פאמיליענמיטגליעדער דען ארון.

2) פאַם איינגאנג דעס ב׳ הכנ״ס ביס פאַר דעם ארון הקודש ווירד דער ארון נעבסט רעציטירונג דער איבליכען תפלה דורך פאַרשטעהער דער געמיינדע אונד ח״ק געטראגען.

3) דער איינטריטט אין ב׳ הכנ״ס איסט אויסשליעסליך נור דען פאַמיליענמיטגליעדערן, דען פאַרשטאַנדאונד רעפרע־זענטאנצמיטגליעדערן דער קהילה אונד ח״ק, זאָוויא דען רבנים אונד פרעמדען דעפוטאציאָנען געשטאטטעט.

4) דיא רבנים מאכען אונטער בייהילפע דער געמיינדע אונד ח״ק פאַרשטעהער הקפות.

5) הספדים זייטענס דער פאמיליע.

6) דיא מיטגליעדער דעס היעזיגען ביד״צ טראגען צוזאממען מיט דען צור לוי׳ געקאָממענען רבנים דען ארון אין חצר ב׳ הכנ״ס, וואָבייא דיע תפלה **שרפים עומדים ממעל לו, שש כנפים שש כנפים לאחד, בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו ובשתים יעופף** געזאגט ווירד.

7) הספדים.

8) דער ארון ווירד זאָדאנן אויסשליעסליך פאַן **שומרי שבת** מיטגליעדערן דער געמיינדע אונד ח״ק ביס צום צדוק הדין הויז געטראגען.

9) גבאים דער געמיינדע אונד ח״ק טיילען דאַ צדקה פיר אָרמע, וואָבייא געזאגט ווירד:

הריני נותן מעות זה לצדקה על כל ישראל ועל נשמת הגאון רבינו בנימין בן חי׳ לאה הנפטר למנוחה בגן עדן.

10) די פאַרשטעהער דער ח״ק טראגען דען ארון אין צדוק הדין הויז אונד זאָגען די איבליכע תפלה.

11) הספדים פאַר דעם קבר.

12) השכבה.

בלע המות לנצח ומחה ד׳ דמעה מעל כל פנים

אקרו״ט וח״ק

בשנת תרצ״ז העמידו לו מצבה, ואלה הם הדברים אשר נחרטו על מצבת קבורתו:

עד הגל הזה ועדה המצבה כי פה ספון וטמון, ובצל שדי יתלונן, כבוד רבינו הגאון המפורסם ערוגת הבושם, צדיק ועניו החכם השלם, פה מפיק מרגליות נבון לחש וחכם חרשים, חן וחסד מצא בעיני אלקים ואנשים כקש״ת

מו״ה **בנימין פוקס** זצ״ל

בן יקיר מאד **נ**עלה וחביב לרבינו הגאון האדיר **מרן משה הרש** זצ״ל ממלא מקומו פה קהלתנו יצ״ו ח״י שנים, כולם לטובה שווים. ומלפנים כהן פאר טו״ב שנים בקהלת קדושות: בראששויא, יאקא, פאזינג, באניא יצ״ו:

בן פורת לאבותיו ועלי עין כל רואה אותו.
נצטיין עוד בנעוריו בכשרונותיו הנעלים מכל בני גילו.
יד ושם לו בכל המדעים עוד בימי בחרותו.
מרבה תורה מרבה חכמה בישיבות גדולי רבותיו.
ישרנות אבותיו ורבותיו תמיד היה למראה עיניו.
נפש עדינה ורוח כביר יחדיו תואמים בתוכו.
פעל וזיכה רבים בדרשותיו המצוינות.
ותיקן עירובין להציל מלחלל שבתות.
קשת גבורים לבש ביום קרב ולחם מלחמות ד׳ צבאות.
סעד בחורי חמד, נשקף אל הוגי תורה, ותמכם בידים רחבות.
בקהלות רבות שמש ברבנות וינהג צאן מרעיתו.
נשאם באהבה כאשר ישא האומן את היונק בחיקו.
מוסדות לתורה „חינוך לנערים״ יסד בכל קהלותיו.
שפתותיו קסם ואש דת הלהיב בלב כל שומעיו.
היה ראש המדברים לטובת עמו ואזר כגבור חלציו.
צדקות אהב בנדבת לבו ואהבת ישראל בער בקרבו.
בכיה תאניה ואניה כי פתאום נלקח מאתנו.
ימליץ טוב בגנזי מרומים בעד ביתו ובעד כולנו.

ויעל בסערה השמימה בתוך קהל ועדה, נפשו יצאה בדברו, ושירת חייו באמצע נפסקה **ביום א״ך אדר תרצ״ו לפ״ק.**

חלל כה גדול נפער אחרי הסתלקותו, שהקהילה לא יכלה עוד למצוא כלל יורש שיגיע אף בקירוב לרמתו. זו היתה הסיבה שעד להתמוטטות של שנת 1944, דהיינו במשך שמונה שנים, נותרה הקהילה החרדית ללא רב ראשי.

אומז׳ה — קרן הסיוע הארצי של יהודי הונגריה

בשנת 1939 נוסדה ביוזמת ד״ר גזה ריבארי, עו״ד מבודפשט, לשכת הסיוע היהודי. כבר בשנים שלפני הפלישה הגרמנית להונגריה התקינו שם השלטונות שורה שלמה של חוקים נגד היהודים. בתוקף חוקים אלה איבדו עשרות אלפי יהודים מיום אחד לשני את מקורות מחייתם ומקומות עבודתם, והושלכו לרחוב. הלשכה סייעה ליהודים אלה סיוע חומרי, ובאמצעות המחלקה המשפטית (שבראשה עמד עו״ד אנדור צ׳ילאג) אף הושיטה להם סיוע משפטי חינם. כדי לכסות את הצרכים הכספיים העצומים שהיו דרושים לכך, הטילו הקהילות — בהסכמת השלטונות — „מס־אומז׳ה" מיוחד על כל חבריהם החייבים בדמי חבר. סכום המס נקבע אוטו־מטית לכפליים ממס־החבר הקבוע וניתן היה לגבותו אף באמצעות השלטונות. כנשיאי הקרן שימשו נשיאי הקהילות. מאחר שהקהילה האורטודוכסית נשאה בשני שלישים של המעמסה החומרית, היתה לה גם השפעה מכרעת על ניהול העניינים. בין מייסדי הקרן מצד הקהילה החרדית נמנה אישטוון־ישראל אולמן, נשיא הקהילה החרדית, שניהל את עניני הקרן ביד בטוחה. בגרוסוורדיין פעלה קרן זו במסגרת רחבה, עם צוות עובדים ניכר. כך יכלה לספק את הצרכים. בראש המינהלה עמד העו״ד ד״ר סקלי, לידו סייע מיקשה שטרן מטעם הקהילה החרדית. נשיא הקהילה הניאולוגית, ד״ר שמו מהר, שלח למינהלה, כנציגו, את ד״ר אנדרה ווייס, ואילו אישטוון־ישראל אולמן הסמיך את אדן גרוסמן, שישמש כנציגו הקבוע. אלה קיבלו יום יום את הפונים וסידרו מאות מהם בענפי תעסוקה, שהיו פתוחים עדיין בפני היהודים. הם אירגנו קורסי הסבה עבור הפקידים ואנשי המקצועות החופ־שיים, שאיבדו את מקומות עבודתם, והכשירו אותם בענפי מלאכה ותעשייה. כדי להבטיח את קיומם. הקרן הושיטה גם עזרה רחבה ליהודים אזרחי חוץ, אשר מצבם היה קשה במיוחד. בין השאר ניתן סך 61,181 ליי למגורשים מאזור הדלתה של הדנובה. כל פליט שהגיע מחו״ל לגרוסוורדיין נעזר באופן ממשי על ידי הקרן. החוק הראשון נגד היהודים, שהיה אמור להגביל את זכויותיהם, פורסם ביום 5 במאי 1938 מטעם הממשלה שבראשה עמד איגנאץ דראני, וזאת כדי „להבטיח ביתר יעילות את האיזון בחיי הכלכלה והחברה", כביכול. שנה אחרי כן פורסם חוק נוסף, שנועד „להגביל את שטחי פעולתם של היהודים בחיי הציבור והכלכלה". כתוצאה מחוקים אלה איבדו עשרות אלפי יהודים את פרנסתם, ואחריהם באו עוד חוקי אפלייה רבים אחרים.

מנהלי אומז׳ה בבודפשט היו: ד״ר גיאורג פולגאר, ואחרי יציאתו של זה עם קבוצת קאסנר: ד״ר אישטוואן פלדש וד״ר יוסף פאסטור. היו לו 38 סניפים בכל רחבי המדינה. עם תחילת פעילותיו שימשו הכספים בעיקר לתמיכה ביהודים שנמלטו להונגריה מסלובקיה ומיתר הארצות השכנות. הג׳וינט האמריקאי תמך תמיכה ניכרת באומז׳ה אולם השלטונות ההונגריים הטילו לאחר זמן איסור על כך. אחרי זה נאלצה שארית היהדות המקומית לדאוג לכיסוי הצרכים הגדלים והולכים של הסיוע.

הבנק להלוואות קטנות

הבנק שנוסד על ידי הג׳וינט האמריקאי בימי מלחמת העולם הראשונה, מילא תפקיד חשוב במיוחד בחיי יהדות גרוסוורדיין, כאשר מצבם הכלכלי של היהודים הורע במידה מסוכנת, עקב חוקי ההגבלה השונים שניחתו על היהודים. ההלוואות שהוענקו על ידי הבנק הזה הושיטו עזרה משמעו־תית ביותר לחוגים שנזקקו לכך. בהנהלת הבנק של הג׳וינט בגרוסוורדיין מילאו תפקידים חשובים: שמואל נוסבאום, מיקשה קסטנבאום, הרמן פרידמן (בעל בית החרושת לבירה), יעקב מיטלמן, מוריץ קליין, יוסף רייך, ד״ר אימרה בארדוש ואחרים. קלמן ווייס ואדולף בלייער מילאו את התפקיד של

אדולף בלייער, מנהל בנק האשראי הזעיר של הג׳ויט

מנהלי העסקים בבנק. שניהם סיימו למרבה הצער את חייהם באושוויץ. הבנק להלוואות קטנות החל בפעולתו הברוכה בשנת 1926 וזו נמשכה ברציפות עד הגירושים של שנת 1944.

דניאל צאודרר

ספר זכרון זה לא יהיה שלם, אם לא נזכיר בו לפחות, במלים ספורות את דניאל צאודרר. איש זה לא מילא מעולם שום תפקיד ציבורי פורמלי, ואנו, מסיבות מובנות, עוסקים

צאודרר דניאל

בספר זה בעיקר בחיי הציבוריות היהודית ובאישיו הבולטים. אולם צאודרר מילא תפקיד חשוב ביותר ומיוחד במינו בחברה היהודית של גרוסוורדיין. הוא היה המלאך הגואל והמציל של כל יהודי שנקלע לצרה. הוא הצליח לקשור קשרים כאלה עם השלטונות השונים שהתחלפו מידי פעם, שהתער־בותו האישית תמיד הביאה את התוצאות המבוקשות. התערבות כזו היתה כרוכה לרוב בהוצאות כספיות ניכרות, אותן כיסה מאמציו הוא, אם היה צורך בכך. דלתו היתה פתוחה תמיד לפני כל מי שבא במצוקה. מייד נחלץ ברצון לעזרתם של הפונים אליו, למרות שסבל ממחלת לב קשה. צאודרר היה המפלט האחרון אליו פנו אנשים כשהתיאשו מכל דרך אחרת, בבואם לידי עימות עם אחד הנציגים של השלטונות; והוא היה מתרוצץ ללא ליאות, עד שעלה בידו להודיע בשמחה על התוצאות החיוביות של מאמציו לאנשים הפוכרים כפיים ברוב ייאוש.

יהיה זכרו ברוך.

מפעל ההצלה של הרב רבינוביץ ממונקאץ׳

הרב רבינוביץ, ששימש כרב ראשי במונקאץ׳ (עתה מ־1978, רבה של העיר חולון), הפעיל מגבית מיוחדת, בשיתוף הקהילה של גרוסוורדיין, לשם מטרה נעלה. על פי הוראות הלשכה לפיקוח על זרים (KEOKH) נאספו ביד רמה וללא רחם כל היהודים שלא היתה להם אזרחות הונגרית (כשלושים אלף נפש) והובלו בתנאים בלתי אנושיים אל הגבול הפולני בסביבות קמיניץ־פודולסק, שם ירו בהם במכונות ירייה ולא חמלו. גם מגרוסוורדיין נחטפו יהודים לאין ספור, כגון המורה משה רוט, חתנו של העורך אדה פסטור, אלברט מינצר ובני ביתו ואחרים. גם הרב רבינוביץ התחלק בגורלם של המגורשים, אך ברגע האחרון הצליח להמלט ונדד ביערות פולין במשך שבועות, תוך שהוא ניזון מעשבים ושורשים. חסידיו הצליחו להגניבו, בעזרת קצינים הונגריים, חזרה לבודפשט. אז החליט הרב, כי את כל כחו ומרצו יקדיש לעזרת הנרדפים האומללים. הוא עבר בכל ערי המדינה וערך בהן מגבית. הוא הגיע גם לגרוסוורדיין, מלווה בעסקניה הבולטים של מנהיגות יהודי הבירה (ביניהם דז׳ה זוסמן, מאיר בונצל, הרמן קיבש, יוסף פרנק ועוד) ופתח לו לשכה בבית הכנסת שבבית אולמן. בתמיכת הקהילה החרדית הזמין אליו את עשירי העיר ובדברי כיבושין הצליח להשיג מהם סכומים ניכרים למטרתו: הצלת יהודים מן האבדון.

אולם אחד המוזמנים, איש אטום־לב, לא שעה לכל בקשותיו־תחנוניו של הרב והם היו ללא הועיל. „אדוני — אמר לו הרב — לפי מיטב ידיעתי הנו איש עשיר וגם פיקח. בודאי דאג בימים טרופים אלה להניח את רכושו במקום מבטחים: חלק מסר למשמרת אצל מכרים נוצרים, חלקו קבור באדמה. הייתי מבקש ממנו להמר על קלף נוסף: ישקיע סכום מסויים בנפש יהודית. בסכום זה אוכל להציל יהודי אומלל ממוות בטוח". אולם כאשר גם דברים מזעזעים אלה, ותיאור הזוועות שהוא עצמו התנסה בהן, היו ללא תוצאות, יצא הרב מכליו וצעק: „הנני מזמין אותו לדין תורה בבית דין של מעלה ומאשים אותו ברצח בכוונה תחילה. לא רק זה הרוצח, אשר מקפד במו ידיו חיי אדם, אלא גם מי שיכול היה להציל אדם ועומד על דמו!" מלים אלה השפיעו והאיש שילם מיד את הסכום המבוקש.

כאן עלי להזכיר מקרה הפוך. הוועדה הזמינה גם את ר׳ יוסף שווימר, שאמנם לא נמנה עם עשירי העיר המובהקים, אך תמיד הצטיין במעשי צדקה. ביתו היה פתוח תמיד בפני הנזקקים ואיש לא סר מעליו כשהוא רעב. כשהרבי ממונקאץ׳ פנה אליו בשאלה הרגילה בדבר גודל תרומתו, ענה: „אתן ככל אשר תשיתו עלי!" שהרי היו גם אנשים כמותו בגרוס־וורדיין, ובמספרים לא מבוטלים. גם בנו, משה שווימר, הלך בדרכי אביו. חבריו לצרה סיפרו אגדות על התנהגותו בשורות

שירות העבודה בשדות השלג של אוקראינה. גם שם נשאר בגדר אדם. הודות להקרבתו העצמית ונכונותו לכל מאמץ למען חבריו לגורל, רכש חסידים רבים גם לעצמו וגם לאמונתו הדתית העמוקה. במשך שנים רעב שם ללחם, אך לא היה מוכן לאכול טריפה, אף כי הדבר סיכן את בריאותו ואולי אף את חייו. לאחר שנים התישב בלוגאנו וגם שם הביא כבוד לשמה של גרוסוורדיין בחוגי מכריו ומכבדיו הרבים.

האדמו״ר ר׳ חיים מאיר האגר זצ״ל בחברת משה שוימר

לתולדות קהילת גרוסוורדיין

חיי קהילת גרוסוורדיין התנהלו, החל משנת 1869 (היא שנת השתקעותו של איזידור־ישראל אולמן בעיר) על מי מנוחות. הן הוא, הן שנדור־שלמה זלמן בנו הגיעו לידי השפעה וכבוד שלא היו עליהם עוררין. שניהם ניחנו בנתונים הדרושים באותם הימים כדי להגיע לשורה הראשונה של מנהיגות העדה החרדית: ייחוס אבות, השכלה תלמודית וחילונית — ורכוש הגון. קשריהם החברתיים והפוליטיים הנעלים עוד הגדילו את כבודם בעיני ההמונים. איש לא ההין להטיח בהם ביקורת או להתנגד לרצונם. הכל זקפו לזכותם האישית את ההישגים הגדולים, שלא היו מוטלים בספק, בתחום פיתוח חיי הקהילה. היה להם חלק הארי בכך, כי קהילה זו הפכה תוך זמן קצר יחסית לקהילה המובילה, המכובדת והמאורגנת ביותר בכל רחבי הונגריה. מאידך גם הם היו מודעים יפה למשקלם האישי ולכישוריהם. לכן ניהלו את ענייני הקהילה מתוך רגש עליונות וביד רמה ולא סבלו התנגדות או אפילו התערבות ממשית מצד מישהו.

אולם השינויים שבאו עם סיום מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918, זיעזעו את יציבות ההנהגה של צאצאי בית אולמן, שניסו להמשיך בקו פעולתם הישן. מצד אחד חסרו אלה את הכישרון והיכולת של ה,אולמנים׳, ומאידך החלו מנשבות רוחות חדשות גם בציבור היהודי. 13 הנקודות שעליהן הכריז נשיא ארצות הברית, וודראו ווילסון, לא נשארו בלי השפעה גם בקרב היהודים. התודעה הלאומית התעוררה בכל המיעוטים הלאומיים הרבים של הקיסרות האוסטרו־הונגרית לשעבר: הסלובאקים, הרומנים, הסרבים, הקרואטים ואחרים, והם ניתקו את עצמם מעל הגוף בן אלף השנים של הקיסרות. בפסח (20 באפריל) 1919 פלשו גדודי הרומנים לטרנסילווניה ועד לגרוסווארדיין הגיעו. בכך היה סיפוח העיר לרומניה עובדה קיימת. אחוז ניכר של יהודי גרוסוורדיין הלך שבי אחר הסיסמאות הלאומיות ודרש להש־ליט בקהילה את המגמה הציונית של ה„מזרחי״, הן בדרכי הפעולה, הן בתחום האישי. חסידי השיטה ה„אולמן־ית״ הישנה אשר החזיקו בידיהם את ניהול כל המוסדות, כולל הנהגת הקהילה, לא רצו, כמובן, אף לשמוע מכך, בהסתמכם על עמדתם של מרבית הרבנים האורתודוכסים. נציגי שתי המגמות ניהלו ביניהם מאבק מר שהסתאב לא פעם לידי התמודדות אישית. הערה אירונית שהושמעה באחת מישיבות הנהלת הקהילה איפיינה יותר מכל מצב עניינים זה. דוד כהן, אחד האישים הבולטים של המנהיגות הישנה, סיים פעם דבריו במלים אלה: „לבסוף עלי להודיע שאני מתנגד בתוקף לעמדתו של מר וסרשטרום, איש המזרחי״. „אבל מר כהן — הפסיקו וסרשטרום — הרי עוד לא ניתנה לי רשות הדיבור!״ „נכון — ענה לו דוד כהן — אך עוד תינתן, ואני מלכתחילה מתנגד לכל מה שאתה עתיד לומר!״

מובן, כי התעורר הצורך לארגן מחדש את המוסדות הכל־ארציים לאור השינוי בתנאים המדיניים. בזכות הרב הראשי ר׳ בנימין פוקס התארגנה במהרה הלשכה המרכזית של טרנסילווניה. הוא היה זה שכינס את האסיפה המכוננת בשנת 1920 בגרוסוורדיין, וכמובן נשאר עד הסוף חבר הנהלתה המצומצמת, שהורכבה מועד בן חמישה רבנים. הרב מבסטרצה, ר׳ שלמה אולמן, היה הנשיא הראשון של הלשכה הארצית, ומזכירה ר׳ משה קראוס, ששימש אחר כך רב ראשי בנאגיבניה. ליוש פרוינד ומשה אולמן ייצגו את קהילת גרוסוורדיין בלשכה הארצית. בועדת הכספים ישב שמואל נוסבאום, אחד האישים המכובדים ביותר בהנהגת הציבור היהודי בעיר, בין השאר חבר בנשיאות „הברית הלאומית היהודית״.

בינתיים ניהלה הסתדרות ה„מזרחי״ פעילות ארגונית נמרצת. בין פעיליה היו: שמואל אלטמן, שמואל נוסבאום, יעקב מיטלמן, ברנט ברקוביץ, יוסף זלצר, שנדור וסרשטרום,

מיקשה קסטנבאום ועוד. כמנהיגו המוכר של הנוער הציוני שימש משה יוסט. הם התכוננו במרץ לכיבוש הנהגת הקהילה. ההזדמנות לכך ניתנה ב־1920, כאשר תמה תקופת כהונתה של המנהיגות הישנה. בבחירות החדשות זכתה רשימת ה־„מזרחי”, עם שמואל נוסבאום בראשה, לרוב מכריע. לנצחון

יוסף רייך, נשיא הקהילה החרדית, נפטר בגיטו יום לפני ההגלייה

שמואל נוסבוים, נשיא הקהילה החרדית
ויו״ר חבר של הברית היהודית הלאומית (ז. נ. ס.)

רשימה זו תרמה רבות התעמולה הנמרצת, שהתנהלה מעל דפי ה„נפונק־עמנו”, שבועון המזרחי, בעריכתם של שנדור וסרשטרום וזולטן לוקץ׳־לייטנר. שבועון זה הופיע בין השנים 1929—1940, ותקף את המשטר הישן ואת מנהיגי המגמה האנטי־ציונית. שני העורכים סיימו את חייהם באושוויץ. וסרשטרום נפח את נשמתו תוך עינויים נוראים שעלו על הנסיבות הרגילות. קצין ס״ס גרמני צמא דם פקד לקשרו לקלונס והשליך בו אבנים גדולות במשך לילה שלם. רק לפנות בוקר פסקו חרחורי הגסיסה של האדם האומלל.

לצד המגמה הלאומית היהודית התיצבו בהתלהבות־נעורים שכבות חברי הקהילה הצעירים יותר, שעד אותה שעה לא יכלו לבוא לידי ביטוי. שמואל נוסבאום, המקובל על רבים, נבחר לנשיא. אחריו באו יוסף רייך ויעקב מיטלמן

יעקב מיטלמן, נשיא הקהילה האורטודוקסית
ויו״ר ארצי של המזרחי, נראה לאחרונה בורשה לפי השמועה

באישיותו הגיע יוסף רייך לכס הנשיאות כאישיות הפופולרית ביותר בעיר. הוא פיזר צדקה בשתי ידיים. גישתו הטבעית והבלתי אמצעית אל בני האדם, ואורח חייו הפשוט והצנוע (למרות היותו מגדולי העשירים בעיר) הבטיחו את יחס הכבוד אליו מצד הכל. מעולם לא הגיע לידי עימות עם איש (דבר נדיר אצל עסקן ציבורי) ותמיכתו הנדיבה ביחידים ובמוסדות ניתנה תמיד בחיוך ידידותי ובמצב רוח טוב. בעירנו נחשב לאחד התורמים הגדולים למטרות צדקה. לאות הוקרה על מעלותיו הרבות נבחר בין השאר גם לנשיא הכבוד של „קרן היסוד". הוא הקים שורה שלמה של מוסדות, כגון: משחטת עופות, בית מגורים לרב הראשי, מקווה משוכלל ועוד. פעם, כשהעלה את אחת ההצעות שלו, קמו לו מתנגדים רציניים בטענה, שהקהילה לא תוכל לשאת במעמסה הכספית הכרוכה בהצעה. על זה ענה בחיוכו הנפלא: „אם רק זו הבעייה, אני מוכן לכסות את ההוצאות הכרוכות בכך מכיסי הפרטי". למרות גילו המתקדם השתייך תמיד לחלוצי הצי־בוריות היהודית, הודות לנטייתו להתענין תמיד בחום לב ובאופן פעיל בצרכי הכלל.

פרוינד הרמן, סגן נשיא הקהילה האורטודוקסית

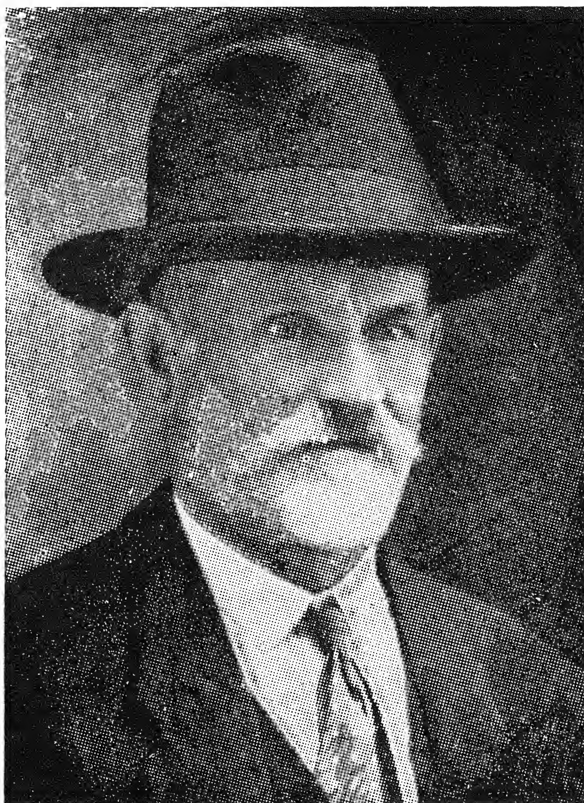

משה אולמן ראש הקהילה האורטודוקסית

בבחירות של שנת 1932 שוב ניצחה רשימת ה„אגודה" עם אישטוון ישראל אולמן בראשה, למרות שטרם מלאו לו שלושים שנה. כך חזרה הגוורדיה הישנה להנהגת הקהילה. אישטוון־ישראל אולמן, הדור השלישי של בני אולמן, נבחר לנשיא, לאחר שכבר שמשו בתפקיד זה איזידור־ישראל אולמן ושלמה זלמן־שנדור בנו. אישטוון־ישראל לא בייש את אבותיו הגדולים. היו לו ידיעות רחבות מאד הן בתלמוד, הן בלימודים הכלליים. למרות גילו הצעיר זכה במהרה בהכרה כללית, וקבע בסמכות בוטחת את סידרי המינהל של הקהילה. הלשכה הארצית הביעה אף היא את הערכתה לאישיותו ולכישוריו המתבלטים גם בהיקף ארצי, ובחרה בו לסגן הנשיא שלה. הוא הביא את ישיבות הנהלת הקהילה לרמה שלא נודעה עוד כמותה לפני כן. את כל זמנו וכוחו העמיד לרשות הכלל והוסיף לנהל את עניניו ממש באותה רוח חרדית קפדנית, כמו שעשו זאת אביו וסבו לפניו. בישיבת אבל של הקהילה על קרבנות השחיטה הטרגית של יהודי חברון בא"י נשא הספד שעורר תשומת לב בכל הארץ. כשהחלו ההשתוללויות האנטי־יהודיות בשנת 1942, הוא היה בין הראשונים שגויסו לגדודי העבודה ונשלח לשדות המוות של אוקראינה. בכך חשבו להכות מכת מוות את כל יהדות

מוטזן שאמו, סגן הנשיא של הקהילה האורטודוקסית

פייש—פיליפ פרידמן, סגן נשיא של החברה קדישא ושל הקהילה החרדית

זילברמן יוסף, סגן נשיא הקהילה האורטודוקסית

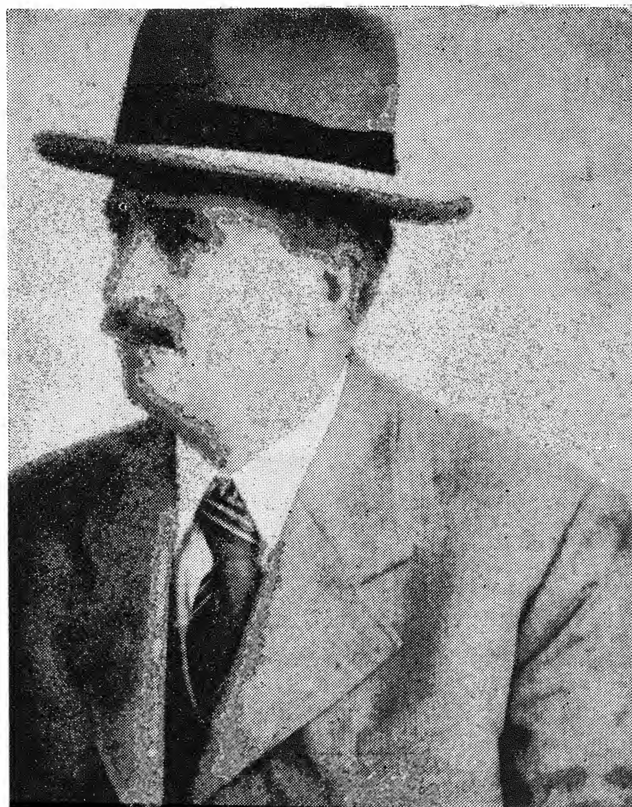
קראוס שנדור, סגן נשיא הקהילה האורטודוקסית

עדא א. רוטברט, סגן נשיא של הקהילה החרדית
ושל חברה קדישא לשעבר

קליין מור, סגן נשיא הקהילה האורטודוקסית

גרינברגר איגנץ גבאי של הקהלה האורטודוקסית

חיים ליב רוזנברג, חבר הנהלת הקהילה החרדית

גרוסוורדיין. לאחר עינויים קשים לא יכול עוד לשאת את השפלות השומרים האכזריים ואת עבודת הפרך ונפטר בבית החולים האיום בדורושיץ. אותו בית חולים שבאוקראינה הוצת בשישה במאי 1943 על ידי הנאצים וכשש מאות עובדי כפייה יהודים מצאו את מותם בלהבות. איש לא ניצל מהם, כי אלה שביקשו להימלט מתוך האש נורו במכונות ירייה על ידי הגרמנים. אשתו של אישטוון-ישראל אולמן ושני בניו, תלמידי חכמים מעולים, השתקעו בארץ, בבני-ברק.

לנשיא האחרון של הקהילה, העומדת לפי התמוטטות, נבחר שנדור לייטנר. בחלקו נפל הגורל המר לטפל בסידורים הכרוכים בחיסול העגום והמזעזע של קהילתנו. להלן שמות חברי ההנהלה האחרונה שלפני הגירוש:

נשיא: שנדור לייטנר.

סגן נשיא: שמואל מוצן, **גזבר:** עמנואל גוטמן; **מבקר:** איגנץ דויטש; **יועצים כלכליים:** ליפוט נוימן ואדן-צבי גרוסמן. לצידם סייע ועד פועל בן 23 חברים ומועצה של שבעים ואחד. אסיפות הקהילה והפרטי-כל התנהלו בשפה ההונגרית.

להלן רשימת הנשיאים שפעלו בעשרות השנים האחרונות: לזר לייטנר, יוסף רייך, שמואל נוסבאום, יעקב מיטלמן, משה אולמן, אישטוון-ישראל אולמן, שנדור לייטנר. לידם פעלו וסייעו להם ביעילות סגני הנשיא: פייש-פיליפ פרידמן, שלמה-זלמן פוקס, גיולה גליס, מוריס קליין, שנדור קראוס, אדי רוטברט, ליוש פרוינד, איגנץ יונגרייז, שימא שווארץ, הרמן פרוינד, יוסף זילברמן, שמואל מוצן, אדולף זויסלג, איזידור דנש ואחרים. להוותנו כולם נבלעו במערבולת אושוויץ, פרט למוריס קליין, היחיד שהצליח להסתתר, יחד עם בני ביתו, והציל את חייהם מתלייני היטלר. לאחר השחרור הוא בא מיד והציע את עזרתו הפעילה בשיקום מוסדות הקהילה. אגב, מוריס קליין מילא גם לפני כן תפקיד ציבורי חשוב בחיי היהדות החרדית. הוא היה סגן הנשיא של הקהילה החרדית, אחד המייסדים של תנועת המזרחי בגרוסוורדיין והשתתף בקונגרסים הציוניים העולמיים כנציגה.

ששה מחברי הועד הפועל שימשו גם כגבאים. הם דאגו להקצבת המענקים לנזקקים מקופת הקהילה. בין אלה נמנו בשנים האחרונות: אדולף רוט, איגנץ גרינברגר, וילמוש פוקס, מנדל גרוס, ינו לייכטמן, אדולף רוזנבאום ועוד. רובע „קאטונה-ווארוש", המאוכלס יהודים רבים, יוצג במועצה במשך עשרות שנים על ידי בנו גרוסמן ושמואל פרקש. בבית הכנסת המרכזי של הקהילה ברחוב זארדה מילא מרטון פיין את תפקיד השמש לשביעות רצון הכל.

אברהם-אדולף רוזנבאום, גבאי

מנדל גרוס, גבאי

בראש מינהלת הקהילה עמדו תמיד המזכירים הכלליים. תפקיד אחראי זה היה מוטל בעשורים האחרונים על אברהם אולמן, הנריק קירש ושנדור גאבל, בנו של יעקב גאבל. לאחר השחרור נבחר שנדור שטרנברג למזכיר כללי ולסגנו מיקלוש גרוס. אלה השתתפו בשיקום חיי הקהילה בהתלהבות ובמסירות רבה. שנדור שטרנברג היגר לאחר זמן לארצות הברית. כיועץ משפטי של הקהילה שימש המשפטן בעל השכל החריף, ד"ר ינו ויימן. כמהנדס ראשי כיהן אחיו, בלה ויימן. בנו של זה האחרון, טיבור ויימן, היה פעיל מאד בחיי

אברהם אולמן, מזכיר כללי של הקהילה האורטודוקסית

גאבל שנדור, בנו של יעקב גבל מזכיר כללי של הקהילה

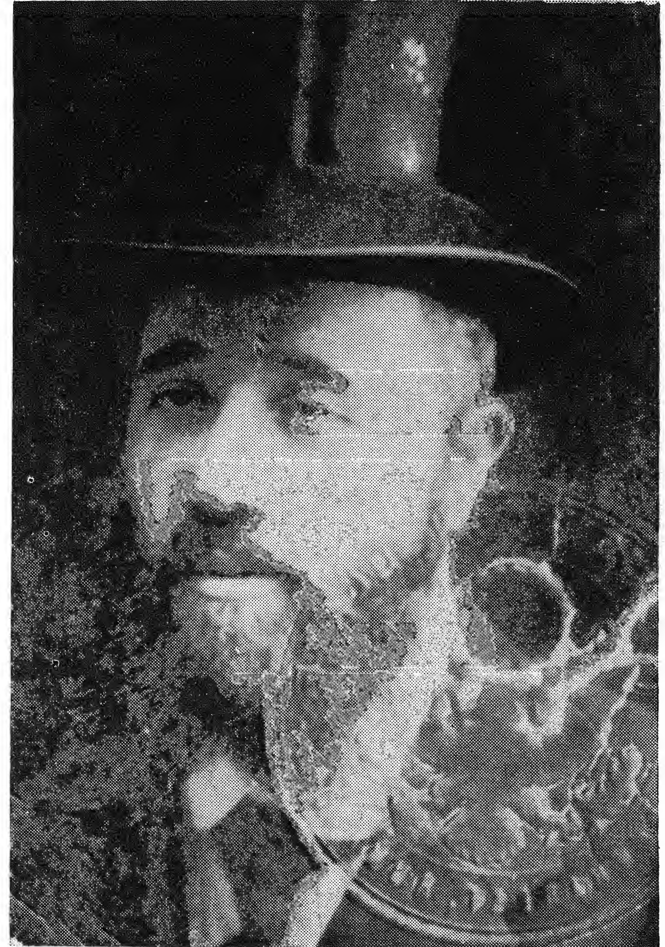
שטרנברג אלכסנדר, מזכיר כללי של הקהילה

קירש הנריק, מזכיר כללי של הקהילה האורטודוקסית

הציבור לאחר השחרור, וזכה לאהדה רבה. בלה ויימן בנה, בין השאר, את בית הכנסת הגדול של חסידי וויז׳ניץ ואת בתי הכנסת ברחוב טלקי וברחוב בארוש.

דין וחשבון זה לא יהיה שלם, אם לא נזכיר את החזן הראשי של הקהילה, מנדל עמנואל ריף, אשר שמו יצא

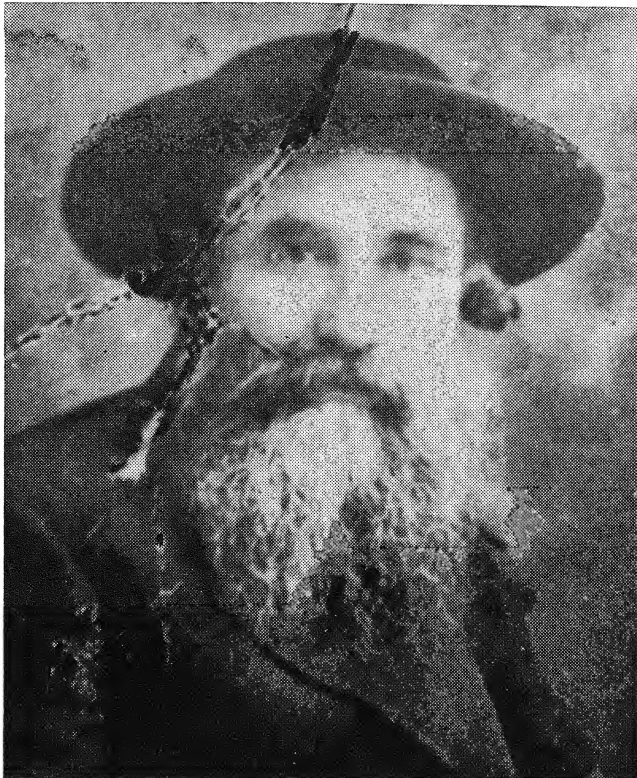
ריף עמנואל-מנדל, חזן הראשי של הקהילה האורטודוקסית

למרחקים בזכות ביצועיו האמנותיים. הוא היה עומד לפני התיבה בבתי הכנסת שברחוב קולוז׳ווארי וברחוב זארדה חליפות, בלווית מקהלה מאומנת היטב. קולו הנפלא הקסים ממש את הקהל. אך גם כחבר מן השורה תפס מקום חשוב בקהילה. הופעתו המרשימה, אמונתו העמוקה, התנהגותו הנעימה הקנו לו הערכה כללית.

מבין השוחטים שפעלו בגרוסוורדיין ראוי להזכיר את ר׳ שמואל-ברוך גוטמן, שנהגו לכנותו בחיבה עממית „אבי השוחטים״, כי במשך עשרות שנים הכשיר דורות שלמים לאומנותו. גם כמוהל היה מבוקש בחוגים רחבים. הוא נפטר בשנת 1930 בגיל 72, לאחר פעילות של 35 שנים. לידו פעלו אנשים הגונים ואחראים, בעלי הכשרה נאותה, כגון נפתלי קירש, אברהם מינדסנט, משה יעקב ווייס, שלמה ריינהרד, שלמה גלנץ, שלמה **קראוס ואחרים.**

ראוי להזכיר עוד, אף אם בקצרה, את בית הספר „בית יעקב״ שזכה להישגים יפים. גב׳ א׳ אולמן ואווה שטרוה עבדו שם כמורות. עבודה סוציאלית חשובה הוטלה על אגודת „עזרה מהירה״ שבראשה עמדה יהודית גולדשטיין. מפעל זה דאג להושיט עזרה קבועה לנזקקים מצניעי לכת, ובה בעת קיים מופעי תרבות שיטתיים בתחומי הדת. בפעולות אלה שימשה כמרצה ד״ר י׳ נורמנד, בעלת ההשכלה הרחבה. לרשות עובדי הקהילה עמדה קופת החולים „מרפא לנפש״ בהנהלתו של דוד קופפר הנמרץ. היה להם בית כנסת משלהם בבנין בית הדין הרבני. שם שימשו כרופאים ד״ר ינוש שנדור וד״ר ארמין ויינשטיין. כיושבת הראש האחרונה של „אגודת הבנות״ שימשה המורה רוז׳י דויטש.

כל האנשים המסורים האלה נבלעו, לצערנו, במלתעות אושוויץ ואינם עוד. חייהם נקפדו בתאי הגז, המשרפות או

ר׳ אברהם מינדסנט, שוחט

בעינויי התליינים, חיות בצורת אדם, של היטלר ומרעיו. לפי דברי תורתנו כולם קדושים, נחשבים כמי שמתו על קידוש השם למען יהדותם. כפי שפסק הרמב״ם: „יהודי שנהרג, ואפילו לא על שום שרצו להעבירו על דעתו, ורק על שום שיהודי הוא, נקרא קדוש״. הבא אביא כאן את הדברים

הנהלת ארגון הבנות

בהם סיים שנדור לייטנר, הנשיא האחרון של הקהילה החרדית, את היזמן אותו ניהל בגיטו של גרוסוורדיין: „זכרונם מן הדין שיישמר עבור הדורות הבאים. זכרם הקדוש של הקרבנות איר לעולם את דרכנו בחיים".

תהא נשמתם הקדושה והטהורה צרורה בצרור החיים!

בטרם נסיים את תיאור תור הזהב של קהילת החרדים הנודעת בגרוסוורדיין, ונעבור לפרט את שקיעתה הטרגית, אנו מבקשים לסיים פרק זה בתארנו במפורט את ישיבתה האחרונה של נשיאות הקהילה. אנו מבקשים להציב בכך מזכרת נצח לפעלם המסור וחסר הפניות של חבריה. מאחר וזכיתי להשאר בחיים, יחידי מבין משתתפי אותה ישיבה, שהתנהלה מטבע הדברים באוירת דכאון וקדרות, אני מבקש לקבוע במסמרות את העובדה, שבתקופה טרגית זו מילא כל אחד ואחד מחברי ההנהלה את תפקידו הקשה מתוך אחריות, כמתחייב מן המצב, ותוך נטילת כל הסיכונים האפשריים.

הגרמנים, שנכנסו להונגריה ב־19 במרץ 1944, הזמינו לבודפשט את נשיאי כל הקהילות היהודיות. לאחר שנשאו בפניהם הצהרות כזב שנועדו להרגיעם, ביקשו מהם לשלוח אליהם בדחיפות את רשימת חברי הנהלותיהן. לאחר שובו קרא הנשיא שנדור לייטנר מיד לחברי ההנהלה ודיווח להם על הדברים ששמע. באוירה הקודרת והרצינית ששררה באולם הישיבות הוסיף לאמור: „רבותי, יהא נא ברור לכולנו, כי רשימות חברי ההנהלה לא נדרשו על ידי הגרמנים לשוא. הלואי ואתבדה, אך דומני כי מרגע מסירת הרשימות נהיה רשומים אצל הגרמנים כבני ערובה. מידי פעם, כשירצו לבצע איזו פעולת נקם או הרתעה יהיו חיי בני הערובה נתונים ראשונים בכף הקלע. על כן אני מוכן לאפשר לחברי ההנהלה, שימנעו את הופעת שמם ברשימה על ידי התפטרותם, אף אתיחס לכך בהבנה, אם יימנעו לקבל עליהם סיכון זה מסיבות אישיות או משפחתיות. באשר לי, החלטתי נחושה להשאר על משמרתי. לאחר שהתיעצתי עם רעייתי ובני ביתי וקיבלתי את הסכמתם, הנני מוכן לשאת בכל הסכנות והסיכונים הכרוכים במעמדי. אהיה תמיד מוכן להקריב את עצמי, אם טובת הציבור תדרוש זאת". אלה היו דבריו של שנדור לייטנר, והם נשמעו בדומיה כללית, דומיית מות. עם זאת — איש איש נשאר במקומו. חשיבותה ההיסטורית של ישיבה מזעזעת זו מתבטאת גם בכך, שהיא שמשה אבן גבול גורלית בתולדותיהם בנות מאות השנים של יהודי גרוסוורדיין. אחריה באה הטרגדיה הגדולה של החורבן, אשר בה נפלו קרבן תשעים אחוזים מבני הקהילה. על כך נדבר להלן בפרוטרוט.

לאחר השחרור

בחודש אוקטובר 1944 התנהלו קרבות מרים בין הצבא ההונגרי המתגונן ביאוש ובין הגדודים הרוסיים העולים עליהם, למען השליטה על גרוסוורדיין. העיר עברה כמה פעמים מיד ליד. הנהלת העיר עם ראש העיר, ד"ר לסלו גיאפאי בראשה, עזבה את העיר פעמים אחדות וחזרה ושבה אליה, עד שהרוסים כבשו את העיר סופית ב־17 באוקטובר. בעיר שטוהרה לחלוטין מיהודים נמצאו רק עובדי הכפייה היהודיים של פלוגת ההגנה האוירית ושלוש־ארבע משפחות שהצליחו להסתתר (מוריס קליין, מאיר יוסט, האחים פלדמסר, יומי בליטנר).

חש אני חובה להעלות גם בהזדמנות זו ברגשי תודה את זכרו של סגן אלוף אימרה רוויצקי, שהיה מפקד יחידת כח־האדם של נאיגבניה, ואשר הוראותיו האנושיות איפשרו את הקמת גדוד הג"א זה ואת שליחתו לגרוסוורדיין, אשר הודות להם נשארו אלה בחיים.

הגנרל המפקד על גדודי הכיבוש הרוסיים קיבל את משלחות כל הדתות שבאו לפניו וברך באהדה את המשלחת היהודית, בהודיעו להם, כי עליהם לראות את עצמם שוב כאזרחים שווי זכויות המוגנים על ידי החוק, וכי הוא ביטל את תוקפן של כל התקנות המגבילות. בה בשעה הזמין אותם, שיקחו לידיהם מחדש את כל הרכוש הפרטי והציבורי שנשדד מהם. אנו הרגשנו, כי עלינו לנצל את ההזדמנות שבאה לידינו בראש וראשונה לגבי בתי התפילה השונים, שנסגרו או שימשו כמחסני רהיטים וכדומה. מבין עשרים וארבעה בתי הכנסת שבעיר אף לא אחד היה במצב ראוי לשימוש. דרכנו הראשונה הוליכה אל בית הכנסת הגדול שברחוב פוקס מור. התייצבנו בפתח בניני הקהילה נרגשים, שבורי־לב, תוך העלאת זכרם של אחינו ובני משפחותינו האומללים, אותם גרשו מבתיהם וגררום אל החצר הזאת, כדי להפקירם ללא הגנה בידי קלגסי היטלר, ולאחר שיעברו את מוראות הגיטו, יגיעו לקיצם במרתפי העינויים של אושוויץ־בירקנאו ויתר מחנות ההריגה.

מעולם לא ניגשו אנשים לפעולה כל שהיא מתוך רגש דכאון כזה. עמדנו בכך מבלי להתמוטט, רק משום שהעלינו בעיני רוחנו את דמויות אהובינו שדימינו לשמוע את קולם, המעודד אותנו למאמצים כבירים על מנת לשקם את הריסות מוסדותינו ובראשם את בית הכנסת. ביום ה־24 באוקטובר 1944 ניגשנו אל מעשה השיקום, תוך תחושה עמוקה של האחריות הרובצת עלינו. לכל מקום שהעין הגיעה ראינו רק הרס וחורבן.

בית הכנסת הגדול והחברה־ש"ס

את בית הכנסת של החברה־ש"ס יכולנו לפתוח כבר בנובמבר, אך בית הכנסת הגדול לא היה מוכן לייעודו אלא ב־10 במאי 1945. בבית הכנסת המואר באור יקרות, המלא מתפללים עד אפס מקום, נשא הרבי מוויז'ניץ, ר' חיים מאיר הגר זצ"ל, דרשת חנוכת־בית מזעזעת, מלווה בכי קורע לב של קהל ההמונים. לפני כן יצאו כולם כאחד אל בית העלמין ונשאו תפילה לעילוי נשמותיהם של חללי הגיטו, שנקברו על פי רוב בקברות אחים ללא ציון. עוד לא היתה „חנוכת בית" כזאת של בית כנסת, עוד לא עברו אנשים את ספו הממתין למתפללים במצב רוח כזה. גם הרבנים מטנקה ומביהאר־קרסטש נשאו דברי נחמה באוזני הקהל. כשעברנו

הממשלה הרומנית הכריזה אחרי השואה על בית הכנסת הגדול של הקהילה החרדית בגרוסוורדיין כנכס אומנותי היסטורי והיא נשאה בהוצאות שיפוצו

לראשונה את סף בית התפילה המקודש בתחנוני אבותינו, התאחדנו כולנו במחשבותינו הנרגשות עם אלה, אשר אתם יחד שקענו כאן פעם בתפילה, וביקשנו מרבונו של עולם שיביאם במהרה חזרה לביתם, כדי שיבוא כבר הקץ לסבלם האין־סופי.

על כל פנים, רק 3—4 מבין 23 בתי התפילה החרדיים חזרו למלא את תפקידם המקורי. האחרים הוסיפו לעמוד לעינינו ריקים ושדודים, כמזכרת־קודש דואבת בימים הבאים. גם כל יתר מוסדות הקהילה נמצאו הרוסים ושדודים, בהם בנין הקהילה, בית החולים, המקווה, בתי הספר והמשחטה — אך גם בחורבנם הוסיפו לשפוך אור על גדולתה הקודמת של קהילתנו המושפלת, השכולה.

התמחוי

מאחר שלא היה בית יהודי אחד שלם בכל העיר, מעשנו הראשון היה הקמת בית תמחוי כשר, שם יכלו לקבל אוכל חינם אלה, שנמלטו מהגירוש ומשרות העבודה והתחילו להגיע לעיר אחד לאחד. אז עוד לא נמצאה אף אשה יהודיה אחת בכל העיר. לא עמדו לרשותנו לא מצרכי מזון, לא אמצעים כספיים. אולם פעילותם המסורה של כמה אנשים נלבבים עשתה נפלאות; בהם נזכיר את פרנץ פיין, יצחק פרוינדליך, ינו פלדמן, בלה קופפרשטין, מיקלוש לייכטר וחבריהם, אשר התגברו על כל הקשיים ופתחו את התמחוי, וזה העמיד במהרה 700—800 ארוחות חינם ביום לרשות הנזקקים. התפקיד הקשה של הנהלת התמחוי הוטל על כתפיו של שמואל שפיצר, והוא מילא אותו במסירות. יש להזכיר כאן את גב' לב הרמן, בתו של הנדבן המפורסם ר' יוסף שווימר, אשר חזרה בינתיים לעיר, וכמחווה אצילי הזמינה לשולחנה גברים בודדים שביקשו אוכל כשר, עד שירוות.

DEPORTAȚI

DEFAB

ОРГАНИЗАЦИЯ М.О.П.Р.

ЗА ДЕПОРТАТЫ

ORGANIZACE M.O.P.R.

DEPORTOVANÝCH

סרטי הזרוע הרשומים בשפה הרוסית של נציגי ה„ד.פ.ב."

ד.פ.ב. — הוועדה לחיפוש עקורים

אחד המעשים האציליים של חבורה נלהבת זו מבני גרוסוורדיין היה המימוש המעשי של מטרת ד.פ.ב. — הוועדה לחיפוש עקורים. אנשים אלה הרגישו שלא יוכלו להתמסר אך ורק לטיפול בענייניהם הפרטיים, כל עוד לא עשו כל אשר ביכולתם, כדי שהמגורשים הנותרים בחיים יוכלו לשוב לביתם. לשם כך הקימו את הנהלת הד.פ.ב. בראשותו של ד"ר ליוש קארל ופתחו בפעולה במשרדם ברחוב סניסלו 3. אולם תפקיד זה נראה בתחילה כמשימה בלתי אפשרית. עדיין לא היתה תנועת רכבות סדירה, והשימוש בכלי רכב אחרים היה כרוך, בתנאים הנתונים, תכופות בסכנת־נפשות. יעקב שמטרר, יליד בסטרצה, ניצל את קשריו הטובים עם ראש הממשלה פטר גרוזה, ועם המפלגה הקומוניסטית, והשיג מידם הוראה להעמיד לרשותנו רכבות מיוחדות. מתנדבים מרצון קיבלו עליהם את הסכנות הכרוכות ביציאה אל שרידי מחנות המוות, כדי לחפש שם את אלה שנותרו בחיים ולהביאם הביתה, גם אם היו במצב של תשישות מוחלטת. להלן שמות אחדים מחבורה מסורה זו: נגדור זיידמן, ינו גרוס, שנדור גליס, בלה קופפרשטיין, יוסף ריינר, ד"ר אימרה פריד, טיבור שיינצוויג, אוסקר דוד ועוד. הרכבות יצאו מגרוס־וורדיין וחזרו ושבו שש פעמים לדרכם אל עולם הנשייה. מאות עקורים הצליחו בזכותם של אלה להקדים ולנטוש את הקבר הגדול של היהדות, את אושוויץ ואת יתר המחנות. העקורים אושפזו בבואם קודם כל בבית החולים היהודי, ולאחר שהתאוששו, שבו לבתיהם הישנים. כל אחד קיבל סיוע כדרוש, כדי לנסות ולשקם את חייו במתכונת הישנה, ככל שניתן הדבר לנוכח הנסיבות שהשתנו בינתיים.

אחד מראשי המפעל הזה, נגדור־נח זיידמן, מספר להלן על פרטי פעולת ההצלה.

מפעל הרכבות של הד.פ.ב.

יהודי התפוצות חייבים היו לשים אל לבם תמיד את אשר חש דורנו על בשרו, היינו, שאין „עמי תרבות" בעולם, לכל היותר מצויים אנשים בני תרבות, אשר קולם החלוש נבלע לרוב בצריחותיו של ההמון המוסת לשנאה במשך מאות שנים. כך יכול היה לקרות מה שאיש לא העיז קודם להעלות על דעתו: השמידו ששה מיליון יהודים, **תוך השתתפות פעילה של עמי העולם או בעזרת שתיקתם הפושעת. כך עוד לא השתולל השטן, לא קצר המוות! גם יהדות צפון־טרנסילווניה לא נמלטה מהגורל הנורא. כל אחד מקומץ השרידים יכול לכתוב רומן אישי שלם על נס הישרדותו בחיים.**

עוד לא תמו הקרבות סביב ברלין, כשכבר נפתח מפעל ההצלה בשם ד.פ.ב. בגרוסוורדיין, במטרה להביא באופן מאורגן את האנשים הנודדים בחוסר בטחון, בקבוצות קטנות, בדרכם מארצות האויב הרחוקות אל ביתם, ממנו נעקרו בשעתו. הרעיון נולד במוחו של ד"ר ליוש מרטון, ונתממש בעזרתם הנדיבה של גיאורגיו דז', נשיא רומניה באותם הימים. הוא העמיד לרשות הד.פ.ב. קטר אחד, קרון נוסעים, שמונה קרונות משא, נהרג־קטר ומסיק. באמצעות אלה יכולנו להוציא את תכניתנו לפועל. רכבת זו יצאה מגרוסוורדיין ושש פעמים עשתה דרכה עד תחנת קרקוב־פלשוב. בדרכה שלפה ממלתעות הסכנה מאות מן העקורים שהשתחררו. מקרקוב יצאו מלווי הרכבת במכוניות לוורשה, לצ'נסטוכוב ועד אושוויץ הגיעו, כדי להפיץ את הידיעה על רכבת ההצלה. פעם אחת הגיעה הרכבת עד לשערי בירקנאו, והנציג מבוק־רשט, יעקב שמטרר, אמר שטוף דמעות „קדיש" לפני המשרפה.

יוסף ריינר היה מפקד קבוע של הרכבת, ומכל עבר התיצבו מלווים לצדו. היום, לאחר 35 שנים קשה להכין רשימה מדוייקת, רק על סמך זכרונם של המשתתפים מגרוס־וורדיין, אך רבים חיים עדיין בזכרוננו; למשל, פרדי שיינ־ברגר, שמילא כל העת את תפקיד הטבח ודאג לספק בדרך כלכלה מלאה לכולם. אחריו טיבור וייס, שנדור גרינפלד, צוני פריד, נגדור זיידמן, משה לוי, גב' אונגר, נושי אראני, בלה שרבן, גולדנטל, טיבור שיינצוויג, ד"ר פאל פסטור, שטיינר משה, הרופא ד"ר שיינפלד ורבים אחרים. הרכבת הראשונה יצאה ב־25 במרץ 1945. כל מסע נמשך כעשרה עד

שנים עשר יום, ועד אמצע יוני הסתייעו בו כ־4500 עקורים כדי להגיע למחוז חפצם. הנהלת הד.פ.ב. בגרוסוורדיין: ד"ר ארנה קליין, ד"ר ליוש קארל וד"ר לאסלו יעקב ארגנו ממשרדם ברחוב סניסלו כל מסע ומסע בעזרת תרומותיהם של אנשי גרוסוורדיין בכסף, קמח, סוכר, בשר ויי"ש. מחלקה אחרת של הד.פ.ב., שפעלה ברחוב נאג'שאנדור היתה תחת הנהלתו של נורברט שפיצר, ובעזרתו של ינו כהן חילקה לנזקקים כסף ובגדים שנשלחו על ידי הג'וינט. לא יכולנו עוד למחוק את עקבות הטרגדיה הנוראה, אך משימה ייחודית זו של בני גרוסוורדיין הקלה לפחות במידת מה את סבלם של מעט הנותרים בחיים.

שטינר משה

זכות גדולה נפלה בחלקו של משה שטיינר במסגרת פעולה נאצלת זו. הוא עבר במשאיתו על חשבונו פעמים אחדות על פני המחנות הגרמניים שהשתחררו וסייע בידי המגורשים להגיע הביתה.

בחירת הנהלת הקהילה

כדי שנוכל לנהל את פעולת השיקום ביתר מרץ ובמסגרת מאורגנת, התארגנה מחדש הנהלת הקהילה החרדית המחודשת באמצעות בחירות דמוקרטיות. חבריה היו: אדן־צבי גרוסמן — נשיא; נורברט שפיצר, סגן נשיא לעניני כספים (אשר במסגרת סמכותו חולקו כל כספי העזרה של הג'וינט); סגן הנשיא זולטן רוטברט, שהיה גם נשיא מועצת בית הספר והבנק להלוואות קטנות; סגן הנשיא ווילמוש ווייס והגזבר דוד דויטש. גזה אולמן היה יו"ר וועדת התרבות ואילו שנדור גליס שימש כיו"ר ועדת בית החולים וחברה־קדישא. פרנץ פיין נבחר ליועץ כלכלי. שמואל שפיצר וינו קסנר טיפלו ברכוש היהודי הנטוש. מספר היהודים שחזרו מן הגירוש הגיע ל־2000 נפש, ויחד עם אלה שהיגרו העירה מערי השדה הגיע מספר בני הקהילה ל־6000. למרות המצב המעורער הצליחה ההנהלה להגיע תוך זמן קצר להישגים מפתיעים. קבוצת הפעילים־החלוצים התחזקה במידה רבה הודות לאישיותו של איגנץ דויטש שחזר אף הוא בינתיים. הוא התמסר מיד, בהתלהבות ובדינמיות האופיינית לו, לעבודה הציבורית. הקמת האנדרטה לעקורים, אותה הציבו בחצר בית הכנסת הגדול שברחוב פוקס, נזקפת לזכותו. היה זה הוא, שייסד את מה שנקרא „אגודת המחזרים על הפתחים", אשר הודות לה בוטל המנהג המכוער של בקשת נדבות מפתח לפתח. במקום זה הסתייעו הנזקקים באופן ממוסד מקרן מיוחדת, שנוסדה לשם כך מגביית תרומות־צדקה. מינהל הקרן פעל בהשראתו של איגנץ בינדר.

להנהלת הקהילה צורף אחר כך גם ווילמוש פוקס, שאיחר לשוב לביתו. עד עלייתו ארצה הוא הושיט לנו סיוע רציני בפעילותו המסורה, וכך יכולנו להתגבר על הקשיים שנערמו בפנינו. כך התחילו לאט לאט לפעול באופן סדיר כל המוסדות הישנים. בבית הכנסת הגדול ובחברה־ש"ס שוב נערכו תפילות ושיעורי גמרא כסדרם. ההנהלה שקדה בפקדנות על קיום המסורות המקובלות והתנגדה בתוקף לדרישות של חוגים מסויימים, שביקשו לבטל את האופי החרדי של הקהילה על ידי ייסוד קהילה אחת מאוחדת.

הקמת מוסדות חדשים

בבנינים שברחוב זארדה מס' 2 ומס' 5 הפכנו חמישה חדרים לחדרי לינה עבור החוזרים מן הגירוש או עבור עוברי אורח שהיו בדרכם לביתם, כדי שלא ייאלצו בני עמנו לתעות ברחובות ללא גג לראשם בעיצומו של החורף הקשה. גם הפעלת החברה קדישא נעשתה דחופה. רבים מאחינו, עובדי הכפייה בגדודי העבודה, מבני גרוסוורדיין או מסביבתה, נקברו בקברות ארעיים ללא ציון, במקומות שונים בעיר, שם פגע בהם הכדור או רסיסי הפגז וקיפד את פתיל חייהם. על כן, עם תום הקרבות ראינו חובה מוסרית קדושה להביאם בהקדם לקבר ישראל. גם אלה שלא יכלו לעמוד בנסיון של ההעברה לגיטו, והעדיפו לאבד את עצמם לדעת, נקברו אז באופן ארעי ללא ציון קבר; בהם דז'ו רייכרד ורעייתו, ד"ר

שמואל נאדאי ורעייתו, מרגיט קמני, ארנה ארודי (שניהל את מפעל העץ הגדול „לרוש את דרווש"), ד"ר בלה פירסט, המהנדס בלה פרידלנדר ועוד. הז'נדארמים ציוו עלינו להטיל את גוויותיהם של אלה לבור, עטופים בנייר, ללא טכס דתי, ואף אסרו עלינו להציב לוח עץ למראשותיהם. החברה קדישא שהתארגנה מחדש חידשה את הטיפול בקרנות ובסידורים שהיו קיימים בעבר, ובקיום הפעולות הכרוכות בהן, כגון שמירת ימי זכרון וכו'.

הודות למאמציו של פרנץ פריימן הופעל גם המקווה מחדש ולאחר השיפוץ חזר ועמד ברמתו הקודמת לרשות הקהל.

ספרי התורה וספרי קודש אחרים, שהגיעו לידיים זרות שימשו לעתים להסקת תנורים, נאספו מחדש, מויינו כהלכה והוצבו באולם האסיפות של הקהילה. בתחום זה פיתחו פעילות ראויה להערכה, אלימלך שווימר ונחום סאבו ז"ל. מי שיכול להוכיח בעלות על ספרים, קיבלם לידו. האחרים הושאלו לשימושו של כל דורש. מכאן סיפקנו ספרי תורה לקהילות רבות בערי השדה.

אותו הסדר הונהג לגבי הבעלים החוקיים של רהיטים וכלי בית יהודיים שנגזלו. חפציהם של אלה שלא חזרו חולקו לאחרים שבשובם מצאו את דירותיהם ריקות ולא יכלו לרכוש את ציוד הבית הדרוש מאמצעיהם הם. אולם קבלתם מחדש של החפצים הגזולים נתקלה לראשונה בקשיים חמורים ביותר. בעליהם החדשים התרגלו כבר למחשבה, כי חפצי היהודים שהגיעו לידיהם ללא כל בסיס חוקי או מוסרי יישארו בידיהם לעולמים. שובו של כל אחד מן המגורשים עורר בהם שנאה מובנת שאף לא ניסו להסתירה. „מה זה?! היהודים החוזרים עולים במספרם על אלה שהסתלקו!" דברים מעין אלה נשמעו לעתים תכופות יותר ויותר. אנשים אלה עשו כמובן ככל יכולתם להמנע מהחזרת חפצי הערך לבעליהם החוקיים. פשוט סירבו להחזיר את החפצים, ולאחר שהסתירום במקום מבטחים, טענו ש„הצבא הרוסי נטל אותם". טענה זו הפכה ממש לשיגרה. לא היה ב„שכנים" אלה זכר לרגש הרחמים או הבושה כלפי האומללים שאיבדו את כל רכושם.

פתיחת בית הספר

מן הגירוש לא חזר אמנם אף ילד שלמטה מגיל 16, בכל זאת היה צורך לפתוח בית ספר עבור הילדים שמשפחותיהם היגרו אלינו משטחי רומניה. מספר הנרשמים לא עלה על ששים, אך מיד העסקנו מורים אחדים, בתקווה שמספר התלמידים יעלה במהירות עם הזמן. בין הראשונים היו: גב' מ' איז'ק, איבוליה רוזנבאום, שלמה ווידר, איגנץ זינגר ולייב זכס. אליהם הצטרפה אחר כך אגנש רוז'ה. דאגנו גם להוראת לימודי הקודש עבור ילדים שביקרו בבתי ספר כלליים, באמצעות הרב פרנץ פרידמן.

כזכור, הכריז היטלר ברברבנות כדרכו: „אם לאחר המלחמה יוותר יהודי אחד באירופה, אעשה ממנו שר" — אך רצון החיים של היהודים ותקוותם לעתיד טוב יותר גברו על הרשע. הערבות הבטוחה ביותר לעתיד היהדות הם הילדים. לכן מוכנים הוריהם לכל קרבן ובלבד שיבטיחו את התפתחותם הגופנית והרוחנית. בית הספר וה„תלמוד תורה" המרווח והמצוייד מחדש כראוי נחנכו חגיגית ביום 29 באוקטובר 1945. כמנהלת נתמנתה גב' מ' איזק.

מעון לבנות

הנהלת הקהילה בגרוסוורדיין לא הסתפקה בשיקום המוסדות הישנים שנחרבו, אלא התאמצה להקים מוסדות חדשים בהתאם לצרכים המשתנים. בין אלה תפס מקום חשוב המעון לבנות, שהוקם עבור נערות שחזרו בגפן מן הגירוש. פנינו אל הלשכה המרכזית היהודית וביקשנו שיקדישו למטרה חברתית נעלה זו את התרומות שיאספו בבתי הכנסת בכל הארץ בימים הנוראים, ואף נענינו. כך ניתן בית חם למשך זמן רב או מועט למאות נערות שנותרו ללא משפחה, במקום ביתם שנחרב. איפשרנו להן גם רכישת מקצוע כל שהוא, ובבואן בברית הנישואין הענקנו להן תמיכה כספית מלאה. כמעט את כולן הצלחנו להעלות ארצה.

קרן הסיוע לבודפשט

לאחר סיפוק צרכי הדת והחברה בעירנו השתדלנו ליטול חלק בהקלת סבלם של אחינו המופקרים ממש לרעב בערים אחרות ובייחוד בבודפשט. ביזמתו של שנדור גליס ובהשתתפותו האישית היינו הראשונים שהרכבנו משלוחי מזון מתוכננים בקפידה, שלחנו אותם במשאיות־ענק לעיר הבירה ושם מסרנו אותם ישירות לידי אחינו הסובלים חרפת רעב. לזכותו של ש' גליס יש לזקוף את חלק הארי בהשגת האמצעים הכספיים הדרושים לכך, כי אחיו ארוין, תושב טמשוואר, פנה שם אל הג'וינט ואל מוסדות אחרים, ששם היה מרכזם, והשיג מהם את סכומי העתק שהיו דרושים למטרה זו. ינו גרוס ואוסקר דוד סייעו אף הם בידו.

מהמחסור במצרכי מזון, ששרר בבודפשט, סבלו בעיקר ילדי בית היתומים. את כל הילדים האלה הזמנו לבתינו ואירחנו אותם למשך חדשים ארוכים. אנשי הבירה הודו לנו במכתבם בחמימות וקבעו בין השאר: „נראה כי גרוסוורדיין נשארה נאמנה לגדולתה משכבר ושומרת אמונים לרוחה הישנה".

הנהלת הקהילה תרמה תרומה רצינית גם לאירגונה מחדש של הלשכה הארצית המרכזית. כאות הערכה לזכויותיו נבחר אדן־צבי גרוסמן, נשיא הקהילה, כחבר הנשיאות, גזה אולמן צורף לועדת העשרה, ואילו במועצה נתנו מקום להרמן שטרולי ולחיים פרידמן.

הצלחותיה של הקהילה בתחומי השיקום התבססו בין השאר גם על העובדה, שהשכילה ליצור קשרים הדוקים עם השלטונות הנוגעים בדבר, עם ראש העיר, קארולי ואניאי בראשם, ואלה תמכו בהם תמיכה רצינית. בתקופת המעבר זכו כמה וכמה יהודים לעמדות חשובות, בהם ד״ר אנדור צ׳ילג, שנתמנה סגן נציב המחוז, ואנדרה פאול־פולאק, שהיה לתובע כללי. זה האחרון, כנציג התביעה, מילא תפקיד נכבד בניהול המשפטים שהתקיימו בקולוז׳וואר נגד הפושעים הפשיסטיים. ארנה שווארץ היה למפקד המשטרה ובתפקיד־מפתח חיוני זה מילא את משימותיו הקשות באוביקטיביות מלאה, כיהודי בעל הכרה, על אף תהפוכות הזמנים. אחריו בא אמיל בלאז׳ באותו תפקיד. זולטן איידליץ שימש אחראי לגיוס כח אדם (קאדרים) במפלגה הקומוניסטית ובמשרה זו, בעלת הסמכויות הנרחבות, טיפל תמיד בבקשות ובפניות של הקהילה מתוך רצון טוב ובגישה עניינית. עו״ד לסלו רוזנצוויג נתמנה למשרה חשובה במערכת המשפט. עו״ד שטפן באומן היה למזכיר הכללי של לשכת המסחר, ד״ר טיבור קרטס לשופט מחוזי ואילו גיאורג היידו נתמנה למזכיר כללי של מטה המשטרה.

בימים אלה הורגש מתח עצבני בשכבות רחבות של האוכלוסיה העירונית. בעקבות שפע המעשים הבלתי־אנושיים, אותם ביצעו כלפי בני עירם היהודים, הבשילה בהם — ובצדק — התחושה, שעתה יבוא תור הנקמה ומתן הדין וחשבון. נזכיר כאן רק מעשה אופייני אחד להתנהגות תושבי העיר: משפחות יהודיות אחדות ניסו מתוך ייאוש להנצל מן הגירושים והתחפרו באדמה בתוך בונקרים. אולם חוץ ממקרה אחד או שניים נתגלו כולם (כארבעים משפחות) דווקא כתוצאה ממעשי הלשנה המוניים. כיוצא מן הכלל יחיד, נזכיר את 28 הנפשות שהסתתרו בעליית הגג של בית החרושת לסבון „רוטברט״, ואשר בני הזוג אפאן, קצין בצבא ההונגרי, בעלי הרגש האנושי, דאגו לספק להם מזון, תוך נטילת הסיכון הנורא שהיה כרוך בכך. בין הניצולים האלה היתה גם משפחתו של הרב הראשי של עדות החרדיות של ירושלים ר׳ יצחק־יעקב ווייס.

היהודים נוטשים את גרוסוורדיין

לכאורה נראה היה כי ההצלחה מאירה לנו פנים ועולה בידינו לשקם את מוסדותינו ואת בתינו. אולם במהרה נוכחנו, שאנו בונים על החולות ואשליותינו אינן אלא מחזה תעתועים. המוסדות, אותם שיקמנו בלהט כה רב, עמדו רק זמן קצר לרשות הצרכים היהודיים הדתיים של הקהילה. במהרה הולאמו כולם: בית הספר, המקווה, בית החולים וכו׳. האכזבה היתה עוד יותר גדולה לאלה שניסו לבנות מחדש את ביתם הישן. קומץ הנשארים בחיים מיהודי גרוסוורדיין נקלע למשבר נפשי חמור. עצביהם, שהתערערו בזוועות שלא היו דוגמתן בהיסטוריה בממדיהן ובאכזריותן, עמדו עתה בפני זעזוע חדש, כשביקשו לחזור ולהשתלב בין תושבי המקום. השכנים והידידים כביכול מימים עברו, וכן הלקוחות הישנים, גרמו להם אכזבות קשות והדבר ממש היכה אותם בהלם. כיצד אפשר להתחיל בחיים חדשים בין אלה אשר לא הראו סימן חרטה על המעשים שביצעו נגדנו כשותפים פעילים למדי של הגרמנים?

גם תעמולת הארס הנאצית, שהגרמנים הפיצוה ביסו־דיותם המוכרת במשך שנים, עשתה את שלה, והרעילה את האוירה הציבורית. שכנים שנחשבו לידידי נפש לא הראו כל השתתפות בצער בשעותינו הקשות. אדרבא! במרתפי העינויים של בית החרושת לבירה „דרהר״ היו אלה ז׳נדאר־מים הונגריים שהוציאו מידי קורבנותיהם האומללים וחסרי המגן, בסדיזם קיצוני, במכות חשמל ושוט, את חפצי הערך האחרונים שלהם לפני צאתם לאושוויץ. אופיים הבהמי מודגם יותר מכל בעובדה שהפטיפון הוסיף להשמיע שירי עם באזניהם גם בשעה שקרבנותיהם המעולפים מעינויים התפתלו לרגליהם על הארץ. גם הצעירים היהודים שהתענו בשרות העבודה לא נמלטו מהתעללותם של הז׳נדרמים תאבי הבצע. הם היו יוצאים לנאגיבניה וליתר מחנות העבודה ושם גזלו מהם תוך זרם מכות וקללות את שארית כספם, שעוניהם וחפצי ערך אחרים.

את כל אלה קשה כמובן לשכוח ולהמשיך לחיות בין אותם האנשים, בחברה אחת, תחת עומס הזכרונות העגומים. רבים הסיקו איפוא את המסקנה הסופית ויצאו אל העולם הגדול, מי לארצות הברית, מי לקנדה או לאוסטרליה. אולם רוב רובנו מצא במדינת ישראל לא רק מקום מחיה ומגורים, אלא גם מנוחת נפש יחסית. אחדים זכו לעלות כאן בסולם ההצלחה.

כשאני מעלה בעל כרחי את קורות העבר, את זכרונותי מגרוסוורדיין, כואב לי, כואב מאד, שכל אלה: אנשים (ואילו אנשים!) ומוסדות (ואילו מוסדות!) נעלמו במערבולת הטרג־דיה, אשר אפילו בדברי ימי עמנו רוויי הסבל, אין למצוא דוגמתה.

חבל על דאבדין ולא משתכחין!

המדרש אומר: „כשנחרב בית המקדש, פיזר הקב״ה אבניו בכל העולם, דכתיב: תשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות. בכל מקום בעולם שם נפלה אבן כזאת, נבנה בית כנסת״. גם אנו, בני גרוסוורדיין, התפזרנו ביד הגורל לכל קצות תבל, אך את כולנו מחייבת הידיעה, שאי־או היינו

בניה של קהילת מופת זו, אשר שמה יצא למרחוק. על כן עלינו לשקוד על בנין ביתנו החדש באותה רוח, שתוכיח לסובבים אותנו: אנו אבניו הפזורות של מקדש־המעט, אשר הודות למוסריותו הנעלה תוכל לשמש אבן יסוד לבניית היכלי קודש בכל אתר ואתר. בכך נציב אנדרטה הולמת ביותר ליקירינו הבלתי נשכחים, שהלכו לעולמם.

רבנים דיינים ומנהיגים דתיים בקהילה האורתודוקסית בגרוסווארדיין

התקופה הקודמת לייסודה של הקהילה האורתודוקסית כאשר בקהילה אחת ויחידה היו מאורגנים יהודי העיר, מתחלקת לשתי תקופות משנה. על הראשונה עד 1760 מועטות ידיעותינו. אם כי קרוב לוודאי שהיו חיי קהילה מאורגנים, ורבנים או מורי הוראה ניהלו את עניני הדת והמשפט היהודי. המסורת יודעת על אחד בשם ר' אליעזר בן יעקב, בסביבת 774, אשר בגיל 81 התנצר. מלבד זאת, כל מה שידוע עליו, שהיה יליד פראג.

על התקופה השניה, שנות מ־1760—1770 ועד הפילוג שחל בקהילה יש לנו ידיעות מפורשות למדי, וככל שיוצאים אנחנו מהמאה ה־18 ונכנסים למאה ה־19 ידיעותינו מקיפות ויסודיות יותר.

רבה הראשון הידוע של גרוסווארדיין היה ר' **נפתלי הירש ליפקוביץ**, מצבתו נמצאה במקרה ושימשה מסעד לספסל באחד הגנים הציבוריים של העיר. אחריו כיהן במשך שנה אחת בלבד הרב **אליהו צאלן** מפינטשוב. הוא בא לעיר מיארוסלב שבגליציה. חיבר מספר רב של ספרי הלכה, נבחר בשנת 1766. בגרוסוורדיין סיים את כתיבת ספרו הגדול „הדרת אליהו". מגרוסוואדיין עבר אחר כך לקהילת באטור־קסי. בשנות השמונים של המאה ה־18 כיהן בעיר כרב ר' **ישראל נחמן דרוהוביצר**. הוא יסד וניהל ישיבה גדולה בעיר. הוציא מספר ספרים, מהן הידועות ביותר: „פקודת המלך" וכן „אמת מיעקב". ב־1803 עלה לארץ ישראל, התיישב בצפת, שם נפטר ב־1820.

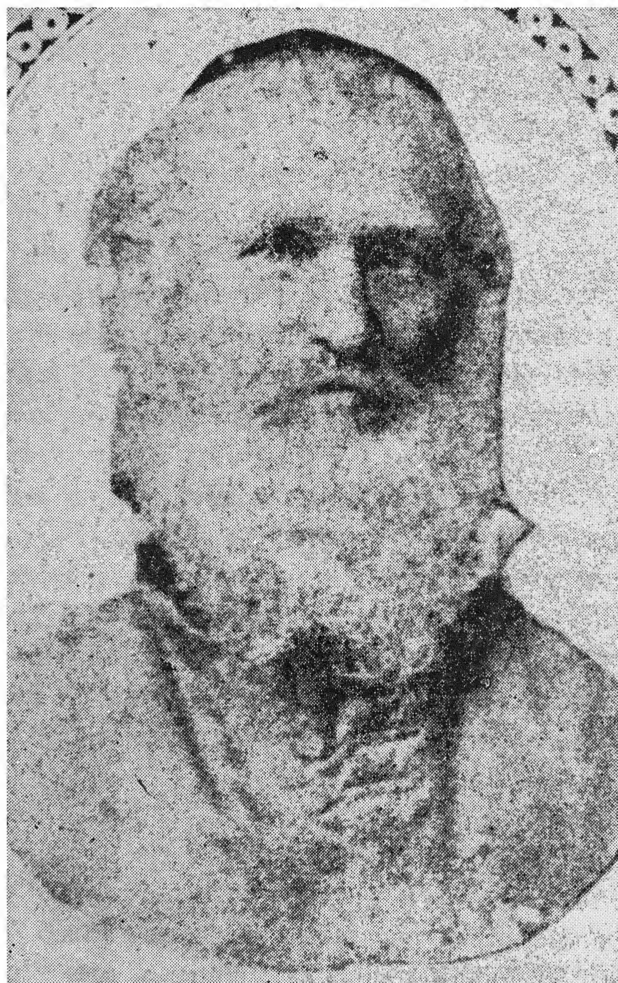
רבה הראשי הנבחר השני של הקהילה היה ר' **ווינר שרגא פייש, (פייבוש)** אביו היה רב ראשי במישקולץ. ב־1783 נבחר הוא לרבה של העיר ונפטר ב־ו' לאייר בשנת 1803. אחד מצאצאיו, היה אנטאל שווארץ, כ־5—6 דורות לאחר מכן שימש כראש הקהילה ונשיא החברה קדישא. הוא היה מצאצאי הרב מצד האם של **שווארץ**.

תקופה קצרה פעלו אחריו הרבנים: **יונאס, יוסף סופר ואדם פיליפ**. יונאס עזב וקיבל משרה בבלגראד, יוסף סופר העתיק מקום מושבו לליבורנו, שם כיהן כרב. אחריהם קיבל משרת הרב הראשי **הרב יוסף רוזנפלד**, מ־1803—1839. במשך 36 שנים מילא את תפקידו לשביעות רצונו של הציבור.

ב־1824 יסד ישיבה, בה למדו בחורים רבים. מוצאו של הרב רוזנפלד היה מנאגי־מרטון, צאצאיו, בני משפחות רוזנפלד, לאבלי, ווימן ועוד, היו אישים מכובדים בגרוסוורדיין ומלאו תפקידים חשובים בציבור היהודי. הוא נקבר ליד הרב שרגא ווינר; בבית הקברות ברובע וולנצה. השאיר אחריו כתבי־יד רבים אודות נושאים תורניים, אבל יצירותיו לא ראו אור. בזמנו היה ראש בית הדין ר' **צבי לייפניק** שעבר לגור לגרוסוורדיין ב־1787 מהעיר ניקולסבורג. יצירתו ההלכתית המפורסמת נשאה את השם „קב ונקי". ממבוא הספר נודע לנו שבימיו היו כבר תלמידי חכמים רבים בעיר ולימוד אינטנסיבי ברמה נאותה היה מתנהל בקהילה.

הרב **דוד יוסף ווארמן** היה רבה הראשי של העיר עד 1852. עשר שנים פעל בעיר עד מותו. היה למדן מופלג ורכש ידע רב גם בתחום ההשכלה הכללית. לפני הגירתו לגרוסוורדיין כיהן כרבה של ווישניץ.

רבה הראשי הראשון של הקהילה האורתודוקסית, למעשה מייסדה היה עד מותו בשנת 1879 הרב **יצחק אהרן לנדסברג**. הוא החל בעבודתו בעיר בשנת 1853. הישיבה, אותה יסד,

הרב הראשי ר' יצחק אהרן לאנדסברג זצ"ל

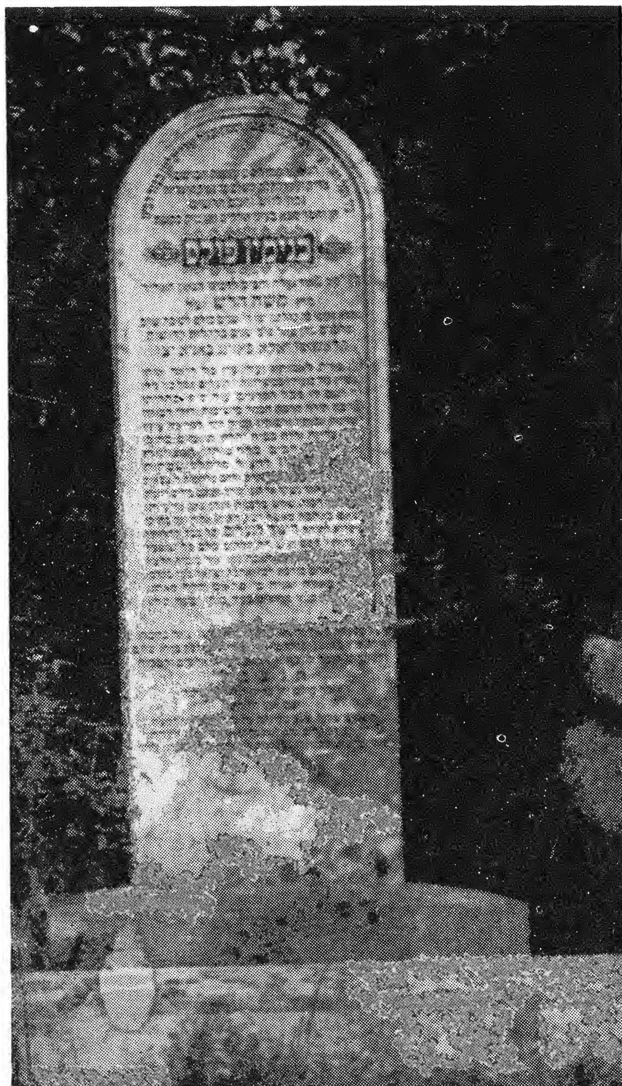
היתה אחת המפורסמות בהונגריה. רבים מתלמידיו קנו להם שם כתלמידי חכמים והוזמנו לשמש רבנים בקהילות גדולות ומכובדות. אחד מתלמידיו, ר' **מרדכי ליב ווינקלר** מגאוני הדור, הוציא חלק מכתבי יד רבו, בסידרת ספריו בת 7 הכרכים „לבושי מרדכי". אולם רוב כתבי היד של הרב לנדסברג לא הובאו לדפוס. הוא עצמו נחשב בצעירותו לאחד מתלמידיו המצטיינים של החתם סופר. כשביקש מרבו לתת לו התרת הוראה השיבו החתם סופר, שהיה הסמכות העליונה בתחום ההלכה בזמנו: „כי אתן לך בחפץ לב וחושבני שהבחינות הדרושות במקרה זה הן מיותרות". הרב לנדסברג היה גם דרשן מעולה. בזמנו נחשב לאחד הרבנים הידועים והמכובדים במדינה. נפטר ביומו הראשון של פסח בשנת 1879.

יורשו, ר' **משה הארש פוקס** היה, ללא כל ספק, גדול רבני קהילת גרוסוורדיין, ובזמנו חלה התפתחות מקיפה

מצבת הקבר של הרב ר' משה הערש פוקס זצ"ל

ומהירה בקהילה. ר' משה הארש פוקס היה אדם נוח לבריות ועם זאת בעל החלטה נחושה בדברים עקרוניים. חכמתו בעניני העולם והמדע, מבלי לדבר על ידיעותיו המופלגות בתחום ההלכה, הכשירוהו להיות מראשי אירגון הקהילות האורתודוקסיות של הונגריה רבתי. הוא ניהל ישיבה גדולה ומפורסמת ורבים מרבני המדינה הטובים התאבקו בעפר רגליו בישיבתו, ורכשו מפיו את ידיעותיהם והושפעו מקו מחשבתו. חיבורו ההלכתי „יד רמה" היה ידוע גם מעבר

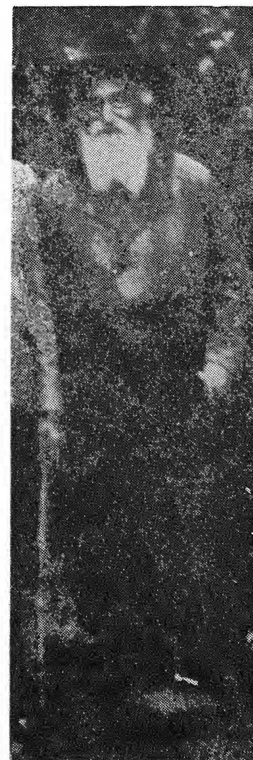
מצבת הקבר של הרב הראשי ר' בנימין פוקס זצ"ל

לגבולות המדינה, הוא היה נואם נמרץ ומשכנע. משנת 1882 ועד 1911 כיהן בגרוסוורדיין אפוף הערצת צאן מרעיתו. היה גם אהוב וגם נערץ. במשך שלושים שנות כהונתו פעל בהרמוניה עם הנהגת קהילתו ועם מוקיריו בקרב אזרחי העיר הנכבדים. בן 67 היה במותו בראש חודש תמוז, 1911 באתר מרפא של טרנצין-טפליץ. כאן המקום להזכיר גם את הרב **קונשטמר** שהיה מנהיגה הרוחני של קהילת סטאטוס קוו בגרוסוורדיין, אגודה אשר ב-1881 התמזגה עם קהילת האם הגדולה; מיזוג זה גרם לעזיבתו של הרב את העיר.

עלינו להזכיר כאן גם את מורי ההוראה שפעלו בקהילה, שעשו רבות למען הגדלת התורה והפצתה, אם כי לא כרבנים ראשיים הרב **מרדכי אריה שטיין** היה ראש בית דין בתקופה

ממושכת, בימי הרבנים רוזנברג, ווארמן ולנדסברג. לאחר מותו נבחר במקומו ישראל משה קליין, הוא כיהן בתפקידו בימי כהונתם של הרבנים הראשיים הר׳ לנדסברג והר׳ משה הארש פוקס, משנת 1861 ועד מותו בשנת 1894. שלמה זילברשטיין בא מכפר שרקד לגרוסוורדיין ופעל כרב ובעיקר כמגיד. הוא הוציא ספר תורני בשם „אהל שלמה". ובשנת 1908 הלך לעולמו. במרוצת הזמן פעלו הדיינים: ר׳ מרדכי שטרן, ר׳ הלמן לינדנפלד, ר׳ נתן הפמן ור׳ יהושע פולק.

שבע שנים לאחר מות אביו נבחר הרב בנימין פוקס לרבה הראשי של גרוסוורדיין, שהיתה כבר אז הקהילה האורתודוכסית הגדולה ביותר של הונגריה. הוא כיהן במשרתו הרמה מ־1918—1936. בכל מרצו ובכל כשרונותיו השתדל ר׳ בנימין פוקס להידמות לאביו הגדול. ואכן, השכיל לפתח ולהצעיד קדימה את מוסדות הקהילה ולחזק את ההכרה הדתית של הציבור. הרב בנימין פוקס היה ידוע כנואם הטוב ביותר מבין הרבנים החרדים במדינה. הוא היה הרב הראשי האחרון שפעל לפני הדפורטציה. בן ששים היה במותו. ב־15 במרס 1936 (כ"א אדר) נערכה הלווייתו, בהשתתפות המונים. רבנים רבים וידועי־שם חלקו לו כבוד אחרון וכן המוני בית ישראל שרבים היה חביב עליהם ומוערך על־ידם כמורה צדק נאמן.

הרב ר׳ פנחס צימטבוים
ראש בית דין

חברי בית הדין האחרון היו: ר׳ פינחס צימטבוים, ראש בית הדין, ר׳ יעקב שלום קליין, ר׳ ישעיה פולק, ר׳ משה נחום בלום, ר׳ פנחס הורוביץ, מחבר „פתחא זוטא" ועוד ספרים תורניים אחרים. ר׳ פנחס צימטבוים שנחשב לגאון ואשר ספריו האירו עיני רבים, ור׳ משה נחום בלום הובלו עם בני עדתם לאושוויץ והומתו שם.

הרב ר׳ יוסף שורץ, רבו של חברת „מחזיקי תורה"

ידידיו של הרב בלום התנדבו להחביאו עם בני משפחתו עד יעבור זעם והעיר תשוחרר. הוא דחה את ההצעה הנדיבה באמרו: אני מודה לכם אבל רצוני להתחלק בגורל בני עדתי. אם הקב"ה גמר אומר להכחידנו אינני רוצה להישרד בחיים.

ר' **יוסף שווארץ** היה רבה של „חברת מחזיקי תורה". הוא פרסם מספר ניכר של ספרים תורניים, ביניהם: ספר מועד לכל חי, דיני יאהרצייט, איגרות צפון, הדרת קודש, ויצבור יוסף, הוא היה עורך ומו"ל של כתב העת „וילקט יוסף" שהוצאתו החלה עוד במקום מגוריו הקודם בקהילת בוניהאד מ־1899—1918.

ר' **משה קליין** היה רבה של „אגודת פועלי צדק". מחברם של כמה ספרים חשובים.

הרב ר' ישראל גולדמן

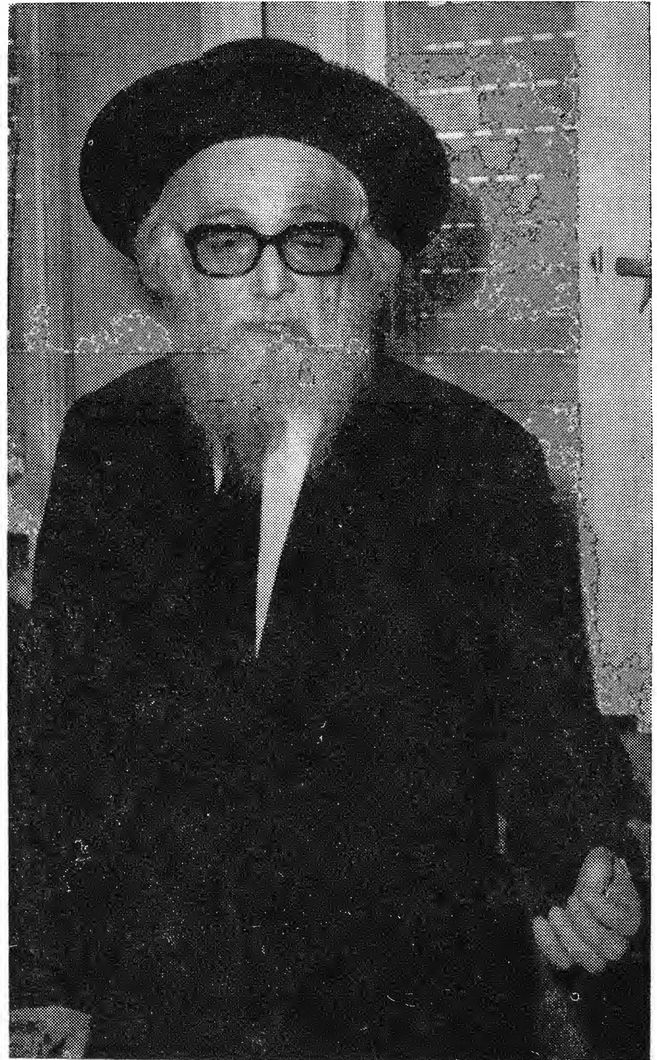
ר' **משה דויד פרידמן** היה רבה של „אגודת אהבת רעים". היה מחבר ספר „פרי חמד". כמו־כן עלינו להזכיר גם את ר' **ישראל גולדמן**, מחברו של „כנסת ישראל" שהופיע בשישה כרכים. בנו, ר' **שמואל זאב גולדמן** היה מחברם של שני ספרים חשובים: „שלשלת הזהב" ו־„ניצחי ישראל".

ר' **חיים יהושע רעזמיוועש** היה בעל סמיכות מגדולי הרבנים, חיבר ספרים בהלכה ושימש כמלמד לילדי ישראל שנים רבות. מובן מאליו שרשימה כזאת אינה יכולה לכלול את כל תלמידי החכמים ומורי הוראה שחיו ופעלו בגרוס־וורדיין, ועוד פחות את כל הספרים התורניים שחוברו או הוצאו לאור בגרוסוורדיין. נאלצנו להסתפק בחומר התעודה שעמד לרשותנו, הגם שאינו שלם.

לאחר מיגור הנאציזם, כששרידי החרב המועטים חזרו העירה כ־10% מיהודי גרוסוורדיין, נעשה מאמץ אנושי לבנות את הריסות הקהילה ומוסדותיה מחדש. תנאי ראשון לכך היה, למצוא מנהיג רוחני, סביבו יתרכז הצאן שנשאר לפליטה. למזלנו כי רב, ניצל ר' **יצחק יעקב וייס**, יליד מונקץ חתנו של הגאון רבי פינחס צימטבוים — שהיה במשך 50 שנה ראש בית הדין — הוא עצמו היה גאון ופוסק. הנהלת הקהילה המתחדשת קפצה על המציאה ובחרה בתלמיד חכם זה, שהיה מכובד על רבים עוד לפני השואה לשמש כרבה של הקהילה. מלבד ידיעותיו המרובות היה ר' יצחק יעקב וייס איש נעים הליכות, נוח לבריות, אוהב שלום ורודף שלום. גם תכונות אלה נשקלו בבחירתו, אם כי לא הכריעו את הכף. בשנות 1947 היגר הרב וייס לאנגליה ונבחר לראש בית דין בקהילת מנצ'סטר. שמו נתפרסם לתהילה, וכל קהילות אירופה קיבלו את דעתו כפוסק אחרון בעניני הלכה. פסקי הדין שלו בעניני הלכה שנכללו בספרו „מנחת יצחק" נתקבלו ללא עוררין. את שיא הצלחתו השיג, כאשר נבחר לראש בית הדין של העדה החרדית בירושלים לפי המלצתו של הרבי מסטמאר, רבי **יואל טייטלבוים** זצ"ל. עד היום הזה נהנה הוא מאימונו של הציבור. לאחר מותו של ר' יואל טייטלבוים זצ"ל ב־1979 נבחר הרב וייס לרבה של העדה בירושלים. עוד בהיותו בגרוסוורדיין קבע הרב הליכים בדבר העגונות יחד עם הרב ר' **דוד שפרבר**, רבה הראשי של בראשוב. לקביעה זו נודעה חשיבות רבה, זאת כיוון שרבות היו הנשים שלא ידעו דבר על בעליהן שנספו או נעלמו בימי השואה ולכן לא יכלו להתחתן שנית ולהקים משפחה. ספרו: „מנחת יצחק" הוא מפעל הלכתי אדיר, מתוכו הופיעו עד 1982 שבעה כרכים. פסקי־הדין המופיעים בספר נחשבים בחוגים שומרי מצוות כפסק דין שאין מערערים אחריו. מוסדות ממלכתיים בישראל העניקו לספר את פרס הרב קוק, שהוא אחד הפרסים המכובדים במדינה. אגב, עוד בגרוסוורדיין פרסם הרב ספר תורני חשוב בשם „דברי יצחק".

משרתו בגרוסוורדיין ירש ר' **אשר פולק**, רבה של בליניייש לשעבר. לאחר עליתו ארצה נבחר, לרב בכפר־אתא. מידי שנה בשנה נוהג בשם אירגון עולי גרוסוורדיין בתל־אביב ביום האזכרה של קדושי הקהילות, לשאת את דברי ההספד.

לאחר עלייתו ארצה נבחר ר' **משה זאב הכהן פולק** לכהן כרב בקהילה שנצטמקה משנה לשנה. הוא ניסה להציל מה שהיה עוד אפשר להציל בתחום חיי הדת. עבודתו היתה קשה מאוד בשל עליית הקומוניסטים לשלטון. הוא לא נשאר זמן רב והיגר לניו־יורק שם יסד מנין בשם „בית כנסת

הרב ר' אשר פולק שליט"א

גרוסוורדיין" בו הוא מכהן כרב. הוא, פעיל מאוד בתחום החברתי והציבורי ורבים מיוצאי גרוסוורדיין מתפללים בבית הכנסת שלו. כך נשמר הקשר התדיר והקבוע בין יוצאי העיר בכרך הגדול. הרב משה זאב הכהן פולק כיהן בגרוסוורדיין כ־12 שנה, בין 1950—1962. חותנו הרב **אהרן אויש**, שנבחר לראש בית דין היה לעזרו בשמירת חיי הדת בעיר. במשך חמישים שנה שירת הרב אהרן אויש בקודש, כרבה הראשי של קהילת לופני ולעת זיקנה כאשר פרש לגימלאות התישב בגרוסוורדיין.

הוא היה ידען מופלג וכל חייו קודש לתלמוד תורה. בזכות ענותנותו וידיעותיו המרובות בתורה, זכה לאהדה והוקרה מחברי הקהילה. הוא העמיד את אוצר ידיעותיו לרשות שואלו, והלה סירב לקבל תמורה כספית כל שהיא כשכר טירדה וטירחה, מאותו אדם שהציע לו. וכאשר היה האיש מפציר בו אזי חקרו, האם מתן השכר לא ייגרע מפרנסתו, האם הוא עצמו, האיש שביקש לשלם לו, אינו זקוק יותר לכסף ממנו כי הוא הרב, יש לו כל. כשעלה ארצה התישב תחילה בנתניה ואחר כך עבר לגור בירושלים. גם בארץ התמסר ללימודים. בישיבה המפורסמת, „שומר אמונים" נתן הרב שיעורים בקביעות. כאשר חלה במחלה קשה קבעו הרופאים, שיש לחזקו בעירוי דם. הרב דחה בתוקף את ההצעה והביא ראיה לגישתו השלילית: בגמרא, במסכת סנהדרין כתוב שגדולי הדור בירושלים לא השתתפו בסעודה אם לא ידעו מי יהיה שכנם ליד השולחן. ואם הם כך הקפידו בעניין שולי, כביכול האם אקבל לעורקי דמו של איש שאינני יודע מאומה אודותיו.

הוא נפטר בשנת (תשכ"א) 1961 ב־ד' בסיון. גדולי הרבנים של עיר הקודש ליווהו בדרכו האחרונה.

הרב ר' משה זאב פולק הכהן שליט"א

הרב **גבריאל שווארץ**, היה כנראה, רבה הראשי האחרון של הקהילה הגוססת, שהיתה פעם תפארתה של יהדות הונגריה, ואחר כך של רומניה. הרב שורץ שבריאותו היתה לקויה ביקש מהשלטונות להרשות את עלייתו ארצה. אבל מכיוון שלא נשארו כמעט רבנים חרדים ברומניה היתה עבודתו חיונית והשלטונות לא ויתרו עליו. הוא נפטר בגרוס־וורדיין, ורק אשתו זכתה לעלות ארצה.

ואל לנו לשכוח את פועלו הברוך של הרב **אברהם שטיינר**. הוא נתן שיעורים ב„ש״ס חברה" בפני קהל נכבד בקביעות. כן כתב שני ספרים חשובים בתחום ההלכה: „בית אברהם" ו„ברכת אברהם".

עד כאן רשימת הרבנים, מורי צדק, מורי הוראה, מנהיגים דתיים מראשית ייסודה של הקהילה, שהתפתחה והיתה עיר ואם בישראל ועד גסיסתה. אחרי השואה, בה נספו בניה ובנותיה הטובים ביותר של העדה היהודית, לא היתה למעשה יותר תקומה ליהדות במקום. מספר היהודים היום וחיי הדת בניוונם מוכיחים בעליל את אשר לא ידענו אז, כשחזרנו מהמחנות: כמה מאות יהודים, זקנים, נכים, חולים, בודדים, אנשים מרי נפש ברובם, נותרו בעיר וחלק ניכר מהם בני נישואי תערובת או חיים עם בן זוג נוצרי או עם בת זוג נוצריה. בתנאים כאלה קשה להסביר את נחיצותו של רב במקום, אין תנאים למינוי של רב והשלטונות גם הם אינם מעונינים לסייע ביצירת תנאים המאפשרים פעילותו של רב, על קהילת גרוסוורדיין אפשר רק לדבר בלשון עבר היתה!

הרב אהרן אויש, רבו של לופני ראש בית דין של גרוסוורדיין

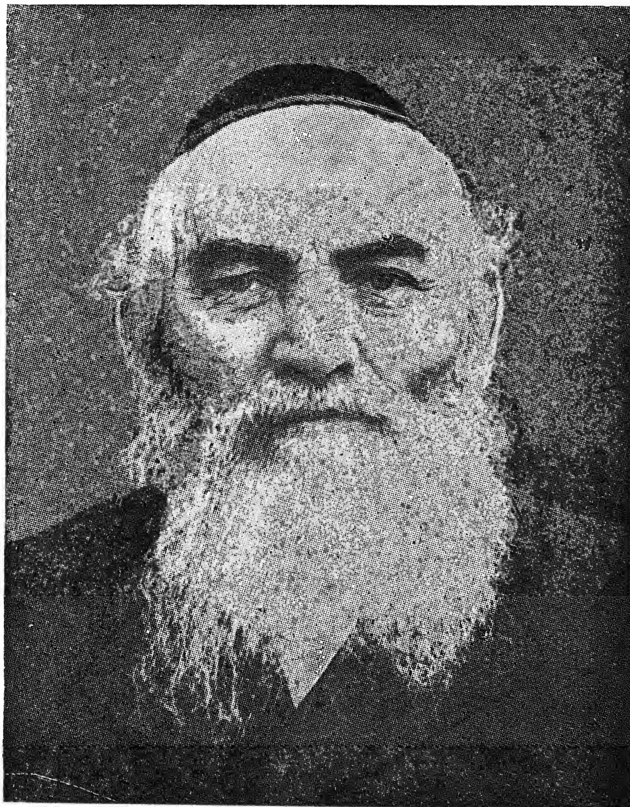
הרב ר' גבריאל שורץ

חייו ופעולתו של הגאון ר' משה הרש פוקס זצ"ל

הרב הראשי של הקהילה החרדית של גרוסוורדיין

הרב שמואל זאב גולדמן היה בנו של ר' ישראל גולדמן, מחבר סידרת החיבורים התלמודיים החשובים „כנסת ישראל". הבן פירסם את הספר „שלשלת הזהב" ובו תיאור מפורט מתולדות חייהם של שני הרבנים הראשיים הגדולים של גרוסוורדיין: ר' משה הרש פוקס ובנו ר' בנימין פוקס זצ"ל. חלקים מספר זה משמשים יסוד לחיבורנו, בקשר לר' משה הרש ובנו ר' בנימין פוקס זצ"ל.

ר' משה הרש פוקס היה, ללא ספק, אחד האישים הדגולים של חבר הרבנים אשר שירתו בקודש בקהילת גרוסוורדיין.

הרב הראשי ר' משה הרש פוקס זצ"ל

הוא הצטיין הן בהיותו איש סגולה, אדם בעל שיעור קומה והן בשל פעילותו הברוכה למען פיתוחה של הקהילה ולמען קידומה. הוא השכיל במרצו כי רב, במסירותו שהיתה למופת, בעשייה ללא ליאות ובכשרונו האירגוני בו צוייד מלידה להפוך את גרוסוורדיין לקהילה האורתודוקסית הגדולה של הונגריה רבתי. ראוי היה לשמש דוגמה ליהודים השומרים את משמרת מצוות ה' לדורי דורות ולהיות מופת גם לאלה שאינם שותפים לדעותיו בעניני דת ואמונה.

משום כך מצאתי לנחוץ לגולל בפרוטרוט — במגבלות שהיקף הספר גרמן — את פרשת חייו.

על פועלו למען פיתוח הקהילה כבר נכתב לעיל. כאן רצוני להציגו כאדם במלוא גודל אישיותו וסגולתו מתוך הזכרת מספר אירועים ואפיזודות שהיו קשורים בחייו.

ר' משה הרש פוקס נולד בשנת 1843 בלובש-ברני, עיר קטנה מעבר לדנובה. למד בישיבתו המפורסמת של מהר"ם שיק. משם עבר לישיבה העליונה של הונגריה דאז, זו שבעיר פרסבורג (ברטיסלווה דהיום) שנוהלה אז ע"י ה„כתב סופר" אשר שמו יצא עד למרחוק.

בשנות לימודיו בישיבה סבל עוני ומחסור. ברם על אף דחקו שקד על תורתו בחריצות בלתי רגילה, בהעלותו זכרונות מן הפרק הזה של חייו בפני המקורבים אליו, לא הסתיר את אשר עבר עליו בגלל עוני וחוסר כל. קרה, שמזון מבושל לא בא אל פיו וימים על ימים ניזון על קיבר לחם ופת חרבה, וכמה קלחי צנון. בבוקר קנה כיכר לחם, התוה עליו שני תוים בגיר, כדי לחלקו לשלושה חלקים. כך הקפיד לא לסעוד יותר מהמנה שנקבעה לשלוש הארוחות ביום.

הבחור המוכשר ומהיר התפיסה נמשך לכל ענפי המדע. הוא התמסר בעיקר לבלשנות. היתה לו זיקה מיוחדת לשפה הלטינית וביקש להשתלם בה, וכיון שידו לא השיגה לרכוש שיעורים פרטיים — התחבר עם סטודנט למשפטים שהתעניין בלימודי הקודש ועשה אתו עסק חליפין. הוא לימדו תורה והלה גילה לו את מכמני השפה הלטינית בצורה כזאת, ולרוב בגפו התמחה גם ביונית, ובלי עזרת מורה קנה לו בקיאות בספרות העתיקה.

בימים ההם החלה להתפשט תנועתו של הרב שמשון רפאל הירש ועשתה נפשות בקרב יהודים חרדים שנמשכו אחרי ההשכלה הכללית. רעיונות התנועה כבשו את לבו של משה הרש הצעיר, הוא הצטרף בהתלהבות אל קוראי כתב העת „ישורון" בעריכת הרב הירש. למרות התענינותו במתרחש בעולם, בקיאותו בספרות הקלאסית — לא סר ליבו אפילו כמלוא נימה מתורת משה ולא הוסחה מדעתו החובה להתעמק בתלמודו. אדרבא, רחבות אופקיו סייעה בידו להתבלט מבין תלמידי ה„כתב סופר" המעולים.

בן 26 שנים היה בשנת 1870 כשנבחר לרב ראשי בקהילת ואגסערד, במקום אביו המנוח, בשנת 1882 נבחר לרבה הראשי של הקהילה האורתודוקסית בגרוסוורדיין. בן 38 היה אז, צעיר לפי דעת רבים מלנהל עדה בת 15.000 נפש בקהילה, אשר שמה יצא כבר אז לתהילה ברחבי המדינה. בין המועמדים שהתחרו בו בבחירות היה בין היתר גם הרב קופל רייך מקהילת וורבו, שעתיד היה להיבחר לרבה הראשי של בודפשט ונציג העדה החרדית בבית העליון בפרלמנט ההונגרי. ובכל זאת נתגבשה עד מהרה הדעה האחידה, שהרב משה הרש פוקס עולה על המועמדים בידענותו המופלגת, בהשכלתו הרחבה, בכשרונו כנואם, ואחרון אחרון חביב, נימוסיו המצו־דדים והופעתו המרשימה, אסיפת הבחירות שנקראה לשם כך החליטה פה אחד לבחור בו.

הרב משה הרש פוקס הנהיג במשך שלושים שנה את הציבור וקבע את חייו הרוחניים. במרוצת הזמן הוכר כמנהיגה הארצי של היהדות האורתודוכסית במדינה. בטעם ובחכמה, במרץ ובהתמדה השכיל להניח יסודות להתפתחות הקהילה ולייסד שורה של מוסדות ציבוריים.

לעת זיקנה לקתה בריאותו והרבה לחלות. הוא נפטר בעיר טרנצ׳ין־טעפליץ, מקום מרפא בסלובקיה, לשם נסע לריפוי. גופתו הונחה בארון מתכת, כי השלטונות לא הרשו להסיע ברכבת גופה בארון עץ, אלא בארון מתכת חתום.

ר׳ משה הרש פוקס זצ״ל, שכונה בילדותו בשם חיבה „מונדי״ התבלט כבר בגיל 10—12 בבקיאותו בגמרא ובחריפות שכלו. את אביו, ר׳ בנימין זאב פוקס, רבה הלמדן של קהילת ואגסערד, הביא לא פעם לידי מבוכה בבית הכנסת בקושיות ובהשגות שהעלה בקריאות ביניים בשעת הדרשה. האב החשיב מאד את קושיות הנער וחשש מפניהן, עד כי בהכינו את דרשותיו התכונן לאפשרות של קריאות הבינים של בנו. אין תימה כי בהכינו את דרשותיו שלובים משפטים כגון אלה: אם מונדלה ישאל אותי, אתרץ את קושיתו כך... או: ובכן, היום לא יביך אותי, בני...

ברם הויכוחים הפומביים האלה בפני קהל המתפללים נעשו טורדניים יותר ויותר והאב החליט לשים קץ לקריאות הבינים. ולמרות שמשכורת הרב היתה מצומצמת למדי, הבטיח לבנו חליפה חדשה לחגים בתנאי ש... מונדי הצעיר שמח וששׂ במתנה המובטחת אבל לא יכול היה לעמוד בהבטחתו. בשעת הדרשה החגיגית של אביו כשהלה הגיע לחלק ההלכתי של הדרשה, קפץ ממקומו וקרא לעבר אביו: „לא איכפת לי החליפה, אני מוכן לותר עליה, אבל לא אוכל להבליג למשמע הנחותיך...״

תלמידי החכמים הזקנים שנוכחו בבית הכנסת נהנו מההתמודדויות המשפחתיות שהתנהלו לנגד עיניהם, שבהם היתה לא פעם, יד הילד על העליונה.

בישיבת ה„כתב סופר״ בפרסבורג ניתן כינוי חיבה חדש לנער: „מונדי החריף״. קרה פעם בשעת השיעור, שמצא סתירה בדברי ההסבר של רבו. הדבר עורר תרעומת כללית בקרב קהל הבחורים. לא כן אצל הגאון הנדיב והישר. למחרת היום כשנכנס לאולם ההרצאות התנצל בפני עדת תלמידיו והודה שמונדי צדק, והוא, הגאון טעה. ופרט קטן המעיד על בקיאותו של האברך בספרות ההלכה: הגאון, אשר שאלות רבות הופנו אליו בענינים הלכתיים נהג למסור את תשובותיו למונדי החריף לעיון בטרם ישלחן לנמעניהן.

הרב ר׳ משה הארש פוקס היה ידוע בחוגים רחבים כאדם אשר בעניני ההלכה לא ידע פשרות. אין תימה שלפני היבחרו לרב בגרוסוורדיין היו שחששו פן יתבע הרב מהקהילה תביעות שקשה לעמוד בהן. כשנודע הדבר לרב משה הרש פוקס הרגיע את הרוחות בדרש שנון: כתוב שזמרי נשיא בית אב לשמעוני נהרג ע״י פנחס, יען כי הלה זנה אחרי המדיינית. שאלו חז״ל: הן המעשה, כלומר הריגת זמרי, היה טוב בעיני ה׳. אם כן מדוע לא בוצע ע״י משה רבנו? התשובה היא: כי אנשים המכהנים במשרות בעלות אחריות גדולה אינם רשאים לנקוט אמצעים קיצוניים, שאין הציבור יכול לעמוד בהם, עליהם להשיג את מטרתם ע״י שיכנוע, בגישה החלטית, אבל בדרכי נועם.

נעלה מכל ספק שרק אישיות כהרב משה הרש פוקס שנהנה מיוקרה מוחלטת בקרב עדת החרדים במדינה, יכול היה לתת תשובה כזאת, תשובה שיש בה משום הנחיה למנהיגי כל הדורות.

באפיו של הרב משה הרש פוקס התמזגו שתי תכונות עיקריות: עמידתו האיתנה בעניני הלכה ואהבת הבריות ללא גבול. אם הזדמן לו לעזור לאנשים שהיו נתונים במצוקה — לא חס על זמנו, מרצו וממונו כדי לחלצם מצרתם. והרי מספר דוגמאות לכך:

פעם הזדמן לחתונה שלא יצאה לפועל על אף שהחופה והקהל כבר המתינו לבני המשפחה. נתברר שאבי הכלה לא השכיל להשיג את הסכום שהבטיח כנדוניה לחתן. החתן סירב לעמוד תחת החופה. והכלה המסכנה והמבויישת לא באה בכלל. הרב משה הרש פוקס אמר: "Ein Jüdishes Mädchen darf nicht vershämt werden" (אסור לבייש עלמה יהודיה). ונכנס לפעולה ללא שהיה. הזמין אליו את החתן וניסה לשדלו, תחילה בדברי כיבושין, אחר כך בהטיפו לו מוסר. אלא שהחתן התעקש: בלי נדוניה ובמזומנים — אין שידוך. עסק ביש וללא מוצא. אלא לא איש כהרב משה הרש פוקס יתיאש נוכח מצבים מביכים. בת ישראל אסור להמיט עליה חרפה כזאת! — אמר ופנה אל החתן כשפיתרון בידו: אם אתן לך שטרי חוב בסכום הנדוניה ובחתימה שלי האם מוכן אתה לקבלם? וכששמע את תשובת החתן החיובית מיד ציווה להביא טפסים, בולים, מלאם ומסרם לחתן העיקש. ולאחר מכן נערך טכס הקידושין. הפיקנטיות שבסיפור הזה שהרב עצמו, ואחרי מותו בני משפחתו, נאלצו לפרוע את השטרות.

דלתו של הרב הראשי ר' משה הרש פוקס זצ"ל היתה תמיד פתוחה בפני הנזקקים ותמיד היה מוכן לבוא לעזרתם. לא פעם היה מציל אחד ממאמיניו מהתמוטטות כלכלית גמורה. במקרים כאלה היה עובר על פני עשירי העיר עד שהשיג את הסכום הדרוש לסיוע, וזאת מבלי להזכיר את שמו של הנזקק לעזרה. כשאזלו כל מקורות הכסף במקום, ניצל אף את קשריו מחוץ לגבולות המדינה. הוא עמד בקשר מכתבים קבוע עם הענף הפרנקפורטי של בית רוטשילד ועם אילי־כספים יהודים אחרים, ואלה לעולם לא השיבו את פניו ריקם, כשפנה אליהם. שמו ומשקל סמכותו היו מכתב המלצה מספיק אפילו בחוגים שאינם דתיים.

פעם טען בפניו אחד ממאמיניו האמידים, כי הרב מחלק מכתבי המלצה למגביות בקלות ובתכיפות יתרה. „אם אני נותן למישהו מכתב המלצה במקום כסף, פירושו של דבר שאת כיסי אני כבר רוקנתי! תמיד אני הכתובת הראשונה, אצלי מתחילה המגבית" — ענה הרב.

מאמיניו ידעו יפה שהיה עליו לנהל משק בית במסגרת מצומצמת ביותר, משום שחילק בין העניים כל פרוטה שיכול לוותר עליה. כשלא היה עוד כסף בידו כדי לסייע לנזקק שפנה אליו, קרה לא פעם שהיה שולח את אחד מתלמידיו, עם שעון הזהב ושרשרת הזהב אשר לו, אל בית העבוט, כדי שישיג את הסכום הדרוש שם תמורת המשכון.

מענין ואופיני יותר הסיפור הבא: יום אחד ביקר עלם נוצרי בביתו של הרב ובקשה בפיו: הינו עומד להתחתן, אבל סכנת ביטול מאיימת על נישואיו, כי אין לאל ידו לקנות את הריהוט המזערי הדרוש לו, והורי הכלה ממאנים לתת לדלפון כזה את בתם. ברוב יאושו בא אל הרב, שהיה ידוע כעוזר דלים, בין אם הם בני ברית ובין אם לא מבני ברית. „כטובע בשיבולת נאחזתי בשיבולת זאת, אולי אינצל" — אמר העלם. הרב משה הרש פוקס ביקש להביא לו שטרות, וכאילו היה זה נוהג מקובל בעולם, הושיט לעלם את השטרות על סכום נכבד. מרוגש עד עומק לבו הודה לו העלם הנוצרי, ואילו הרב חש קורת רוח, שניתן לו לקדש את שם שמים ברבים.

המקרה הנ"ל לא היה בגדר מעשה בודד. אישטוואן שוליוק, הבישוף הקלוויניסטי של גרוסוורדיין, בהספידו אחד מבני עדתו, שנהנה גם הוא מתמיכתו של הרב פוקס, העלה על נס את מעשי עמיתו היהודי במלים נרגשות: „יגמול לו בורא העולם לרועה הרוחני של הקהילה היהודית את הטוב והחסד שעשה למנוח שהיה בן עדתי". ועם תום הטכס התפלל בעד הרב פוקס שיבריא.

בנו של הרב פוקס, שלמה, שירת כרב צבאי בדרגת סרן במלחמת העולם הראשונה. בבקרו בבית חולים צבאי

←

סרן סולומון פוקס, רב צבאי ראשי בצבא האוסטרו־הונגרי, אחד משלושה הרבנים הצבאיים שפעלו בצבא זה במלחמת העולם הראשונה 1914—18

בגליציה, עבר גם ליד מיטות הפצועים הנוצריים ועודדם בברכת החלמה מהירה, תוך כדי שיחה אתו הזכיר לו חייל פצוע שרבה של גרוסוורדיין עשה לו חסד רב. — זה היה אבי — לחש הרב שלמה, אשר בטוב לבו היה דומה לאביו. דמעות עמדו בעיני שניהם: הרב הצבאי והחייל הפצוע, הנוצרי.

עם כל ענוותנותו לא היסס להשתמש בזכויותיו, שהיו שמורות לו בהיותו מרא דאתרא, אם נודע לו שנעשה עוול, חו״ש, ע״י חברי קהילתו. במקרים כאלה לא נשא פנים אפילו לגדולים ולחשובים שסרו מן הדרך הישרה. ומה גם כאשר נחות דרגה הוכנע ע״י גביר ובעל זרוע. פעם התלונן לפניו יהודי על אחד מעשירי העיר, שביקש לנשלו מפרנסתו. המתלונן פגע פעם, שלא במתכוון, בכבודו של הגביר, שאמר להתנקם בו. הרב פוקס הזמין אליו את הנתבע ודיבר על לבו, שיעבור על מדותיו ולא ימנע מחברו את זיכיון החכירה, כי בכך ישבור את מטה לחמה של משפחה יהודית. ברם הגביר היה תקיף בדעתו ולא נעתר לרב.

בליל כל נדרי עשה הרב פוקס „חשבון״ עם בעל ריבו. דרשתו המזעזעת הוקדשה, מבלי להזכיר שמות, לפרשה הנ״ל. ואלו היו דבריו: „דברי התורה אמת הם ואנחנו עם התורה. הלילה התכנסנו לבית התפילה לבושים קיטל לבן, בו תיעטף גופתנו לכשנסתלק. הקיטל משמש היום רק סמל, כי מתחתיו עדיין פועם לבנו הרגיש, החי. היום עודנו בעלי בחירה חפשית ונוכל מרצוננו החפשי לתקן את אשר עיוותנו, את העוול אשר עשינו לרעינו. אבל מי יודע מה ילד יום, האם נחיה גם מחר? וכשנעמוד לפני בית דין של מעלה, נצטרך להשיב על השאלה הנוקבת: כלום היינו באמת עם התורה? האם היינו, כפי שנדרשנו, ראויים לעברנו ההיסטורי המפואר, לנוכח תורתנו; או — נהגנו כחיות ביערות עד, טורפות את היצורים החלשים מהן. ואז כבר לא נוכל להטיב את דרכנו, במעמד ההוא כבר לא תהיה לנו ישועה. את אשר עיוותנו בעודנו בחיים, לא נוכל לתקן שם... רק עתה, רק פה נוכל לפעול, לעשות, לתקן. רק היום הוא שלנו, המחר הוא ספק!״

ובזאת ניגש ר׳ משה הרש פוקס אל ארון הקודש, פתח את דלתותיו בחזקה, הצביע על ספר התורה וקרא בקול רועם, רועד מהתרגשות: כתוב בספר: „ארור משיג גבול רעהו...!״ כן, ארור דוחק את רגלי חברו ומקפח את פרנסתו!

למשמע הדברים האלה קם אחד ממושבו וכולו נרגש ונסער קרא לעבר הרב: אנא רבי, הפסק, הפסק! אני מבטיחך, לתקן הכל! — היה זה החוכר העשיר...

והרב פוקס, כאילו ידע מראש מה עומד להתרחש, פנה אל האיש שכל אברי גופו רטטו כעלה נידף ברוח, נשא אליו את מבטו הלטפני ובנימת רוך הרגיעו: הנני אומר לך, שברגע זה הנך הצדיק בקהל הזה. מעלה אני עליך את הפסוק: „זבחי אלהים רוח נשברה, לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה״. ובהצביעו על ספר התורה הכריז: ואני אומר לך בביטחה בשם תורתנו הקדושה שנסלח לך. ואנחנו כולנו נכבדך על גודל רוחך!

פעם הופיע לפניו יהודי וביקשו לערוך לו בו ביום חופה וקידושין. אותה שעה כבר נודע לרב, שהיה קפדן גדול בעניני מוסר, כי איש זה נטש את רעייתו החסודה ואת ילדיו ללא כל סיבה סבירה וביקש לחיות עם אשה בעלת שם מפוקפק. על כן קיבל את האיש בחרי אף לאמור: „עם אשה זו לא ניתן לך לגשת לחופה!״ החתן דנן ענה בחוצפה: „בסדר, אז יחתן אותנו הדיין!״ אך הרב חזר על דבריו פעמים אין ספור. והנה החתן הזה, עוד טרם הגיע אל החופה, לבוש בגדי פאר, נגע במקרה בחוט חשמלי בלתי מבודד והזרם בעל המתח הגבוה גרם למותו בו במקום.

גלוי וידוע מה רבה ההתרגשות המתלווה עם בחירת רב, בקהילה ובמיוחד כשמדובר במשרת רב ראשי בקהילה כזו של גרוסוורדיין, שמשקלה רב הן בשל התנאים החמריים והן בגלל המעמד שהיא מעניקה לרב שלה. תעמולה קולנית קודמת לבחירות, תועמלנים זריזים מנסים להשיג רוב למועמדיהם, מופעלים כל הקשרים האישיים והמשפחתיים ולעתים גם שערוריות בלתי מכובדות אינן חסרות.

אישיותו הנעלה וסגולתו של הרב משה הרש פוקס נתגלו בנסיבות בהן נתקיימה הבחירה. כשהוזמן לראשונה דחה את ההצעה, מתוך ענוות אמת. לא ראה את עצמו ראוי לעמוד בראש הקהילה הגדולה והנכבדה מקהילות ערי השדה בהונגריה רבתי, בה כה רבים תלמידי החכמים ולמדנים מופלגים. ויש לציין שאז כבר נחשב לאחד הגדולים בהלכה ובישיבתו המפורסמת למדו כארבע מאות תלמידים. העמיד תלמידים לאלפים ולרבבות, בין 400—500 בחורים היו תמיד מספר בני ישיבתו, הרבה רבנים גדולי מדינתנו היו תלמידיו. גם ר׳ אברהם פרנקל נשיא לשכה המרכזית של הקהילה האורתודוכסית ההונגרית היה תלמידו.

לכשנכנע בסוף לרצון הציבור התנה תנאי: לא ייאות לקבל את הרבנות, אלא אם כן ייבחר פה אחד כשאיש לא יערער על מועמדותו.

וכן היה. הוא נבחר פה אחד ע״י קהילה, אשר ששה לבואו.

הרב משה הרש פוקס זצ״ל היה נערץ ע״י כל שכבות החברה בעיר, לרבות הנוצרים על עדותיהם. על כך מעידה נכונותה של העיריה לקרוא רחוב על שמו ודווקא במרכז העיר. מאז עברו שנים רבות. התחלפו שלטונות ומשטרים ובהתאם לכך שונו שמות של רחובות רבים, שנקראו על שם אישים, אשר סר חינם בעיני המשטר החדש. ברם איש

לא העלה על דעתו להוריד את הלוחיות שנשאו את שם הרב מעל הבתים ומפינות הרחוב שלו, שמו מפאר עד היום הזה את הרחוב המרכזי של הרובע, בו התגוררו פעם יהודים רבים...

הרב משה הרש פוקס התייחס ברצינות לתעודתו כמרא דאתרא, וכרועה רוחני של צאן מרעיתו, ועמד בתוקף על זכותו להיות פוסק יחיד בעניני הלכה מבלי להניח מקום

הגיונותיו, הערותיו ופסקי הדין שלו היו בבחינת נכס צאן ברזל לספרות הרבנית שלא פחת ערכו בחלוף הזמן. הוכחה לכך, שבשנת 1977 תשל״ז, כלומר 66 שנה לאחר פטירתו, הודפסה באמריקה מהדורה שניה ליצירתו הגדולה: „יד רמה״ ופסקי ההלכה שבה, נקבעו כחומר לימודים לתלמידי הישיבות. אבל גם לרבנים משמש הספר מצפן למבקשים לפסוק בענינים מסובכים.

רחוב על שם הרב משה הרש פוקס

לעירעור. שמו נזכר בנשימה אחת עם שמות גאוני דורו, על כן איש לא ההין להתנגד לפסקי ההלכה שלו. פעם ניסה ר׳ ישראל אולמן, ראש הקהל, להטיל וטו על אחת מהח־לטותיו ולבטלה בתוקף סמכותו כראש הקהילה. הרב נתן מקום להבין שיעדיף להתפטר ממשרתו מלהסכים להתערבותם של ראשי העדה בתחום הרבני.

בני דורו, הגדולים בהם, היו נוהגים לומר שהרב משה הרש פוקס מצוייד בכל התכונות והדעות העושות אדם לתלמיד חכם גדול ולמנהיג רוחני של קהל גדול. קביעה זאת היתה מדוייקת בתכלית. היא נתגלתה גם ביחסו אל שני זרמי היהדות במדינה האורתודוכסית והניאולוגית. הוא, שהיה אחד הקנאים להפרדה בין שני הזרמים ובעניני הלכה לא ויתר על קוצו של יוד, רחש חיבה גם כלפי היהודים, שהיו שייכים למחנה השני. — „נוכל לחיות ולהתקיים זה ליד זה, אבל בשום פנים לא יחד״ — נהג לומר על תנאי הדו־קיום בין שני המחנות והוסיף בהדגשת יתר: „בשעת תפילתי למען היהדות לא פוסחים רחשי לבי על הזרם המודרני, כשם שאינני דולג על הנוצרים בהתפללי למען שלום העולם. אחי הם כל הברואים בצלם אלקים״. ואכן רק יחידי סגולה חשים כך ומוצאים את הביטויים ההולמים את הגיגות לבם.

הספר „יד רמה״ יצא לאור מחדש הודות לנכדו ר׳ בנימין זאב פוקס ובנו משה צבי, שלא חסכו יגיעה ועמל, הן מבחינה כספית והן מבחינת עבודה מעשית, כדי לההדיר מחדש את הספר של זקנם הגדול. הספר נמסר על ידם לישיבת קרסנה באמריקה לשם הפצה. הספר נתקבל באהדה רבה בעולם התורה.

כך הציב הגאון לעצמו וכן גם לקהילתו, גרוסוורדיין, יד־לנצח.

חתנו, הרב שלום קליין, רבה של קהילת הלמון ובנו של הרב דב בער קליין, ערכו והביאו לדפוס את קובץ כתבי הרב משה הרש פוקס, 29 שנים לאחר פטירתו. בשם הספר רצו לרמוז לכך, שהגאון ניהל את עניני קהילתו ביד רמה. אגב, אותיות המלה „רמה״ הם ראשי תיבות של שם הגאון: רבי משה הרש. לפי גירסה אחרת את הרעיון של שם הספר לקחו העורכים מהתרת ההוראה שניתנה להרב משה הרש פוקס ע״י הכתב סופר, כי בראש כתב הסמיכה התנוסס הפסוק הידוע: ובני ישראל יוצאים ביד רמה (שמות יד, ח).

קו נוסף להכרת אופיו של הרב: בניגוד למנהג המקובל לעולם לא היה מוכן לקבל גמול (כסף או שוה כסף) עבור דין תורה, הוצאת גט־פיטורין וכו׳. — „שכרי הוא הסיפוק

לראות אנשי ריב, נוטרי איבה הבאים אלי עם מריבתם, עוזבים כידידים את משרדי" — נהג לומר.

בעל דין אחד התעקש במיוחד לכפות על הרב קבלת שכר או שי יקר. האיש היה עשיר וגרם לו הרגשת אי־נוחות, ליהנות משירותו של הרב, שירות משפטי, שאילו פנה לבית משפט אזרחי היה עולה לו המשפט הון עתק. „ובכן — נעתר הרב להפצרותיו — כדי לא למנוע ממך נחת, שלח לי שקית של קמח שנועד למצה שמורה".

בהפצירו בפרנסי העיר שיקימו בית ספר עממי יהודי, נוכח לראות שאין דבריו נתקלים בהתלהבות יתרה, כי ביצוע התכנית היה כרוך בהוצאות גדולות. כדי להמריץ את הנהלת הקהילה חסך את מחצית משכרתו החדשית לקידום המטרה הנשגבה. תרומתו, כמובן, לא נתקבלה, אדרבא הפרנסים כה התרגשו מנדיבות לבו, שבו במקום העלו את שכרו והחליטו להקים את בית הספר.

מפליא ומפתיע שהגאון, אשר כל עיתותיו היו קודש ללימוד תורה, בה הגה יומם ולילה, היה כה ער וקשוב לגילויי הסבל האנושי. פעם, בערב יום הכיפורים, בלכתו לבית הכנסת קלטה אזנו בכי מר של ילד, שבקע מאחד הבתים. הוא ניגש לשם אבל הדלת היתה סגורה. פנה אל השכנים והם אמרו לו, שהאם הלכה לבית הכנסת. „אנא, גשו אליה והגידו לה שתשוב מיד הביתה, על אחריותי. מקומה ליד בנה הקטן המבוהל ובוכה" — ציווה על השכנים.

מעשיו הטובים עשוהו אהוד גם בעיני הנוצרים. בבחירות המוניציפליות לא נעדר שמו מהרשימות השונות אם כי לא השתתף בפועל בישיבות העיריה.

הוא היה חבר בלשכה המרכזית של חמשה חברים של הקהילות החרדיות כמנהיגה המוכר של יהדות הונגריה. בכל מעמד ובפני כל חוגים נהג בהכרת כבוד עצמי, ואם היה צורך, אפילו בתקיפות כנציגה של עדת ישורון. פעם הוזמן לבית המשפט לתת הצהרה. השופט לא הירשה לו לומר את דברו בכיסוי ראש. הרב עמד על דעתו ועל זכותו, ואילו השופט קנס אותו על בזיון בית משפט ב־50 פורינט, ואחרי התראה שניה ושלישית במאה וחמישים פורינט. למחרת היום פירסם חבר פרלמנט, גיזא דישי היהודי מאמר חריף בעיתון „פשטי הירלאפ" רב היוקרה על הפרשה, אשר תפחה למימדי שערוריה ארצית. לבסוף חוסלה הפרשה בכך, שהשופט — כנראה אחרי הוראה מלמעלה — ביקר בבית הרב פוקס והתנצל על מעשהו החפוז והבלתי מחושב.

פחד והתרפסות — לא ידע הרב משה הרש פוקס מה הם. קרה שהוזמן לארמון החשמן, אשר לכבודו נערך איזה כנס חגיגי. „היהדות — אמר בנאומו החשמן לורינץ שלאוך — היא הוכחה חיה לגדולת אדוננו ישו". הרב ניענע בראשו כנגד של שלילה. הס של תדהמה הושלך באולם הצפוף. היאך יגיב לכך החשמן? הלה לא בא במבוכה. ניגש אל הרב פוקס ואמר כאות פיוס ביניהם: אני מברך בברכת האל את האיש הדגול הזה, אשר איתן בדעתו ובדתו. צדיק באמונתו יחיה. למשמע דבריו נשמו כל הנוכחים לרווחה. המתיחות פגה והיתה כלא היתה. בקשר למקרה הזה יש לציין שהרב פוקס קיים יחסים טובים או לפחות תקינים על סמך כבוד הדדי עם כל כמרי הכנסיות השונות בעיר.

באחד הכנסים בירך הרב את הבישוף היווני קתולי, פאוול בלטינית. הזכרנו שעוד בהיותו תלמיד ישיבה עסק באופן יסודי בשתי השפות הקלאסיות, הלטינית והיוונית, דבר שהיה למורת רוחו של רבו, הכתב סופר. הבישוף השיב לו בעברית: אתה כהן, על דברתי, מלכי־צדק. האפיזודה הזאת לא נשארה ללא תהודה. אפילו עיתוני בודפשט הזכירו והרימו על נס את דוגמת האחווה הבין־דתית, שבאה לידי ביטוי בצורה כה מרשימה וכה מקורית.

דרשותיו של הרב פוקס ונאומיו שנאמרו לעת מצוא זכו למלוא ההכרה וההוקרה מטעם קהל מאזיניו. הן בשל תכנם המעמיק והן בשל סיגנונם ועריכתם הבנויה תלפיות. הוא נחשב לנואם הגדול של העדה האורתודוכסית במדינה. הופעתו המרשימה גם היא הוסיפה לכך נופך משלה.

בכנס הארצי של העדה החרדית, שנתקיים בחודש פברואר שנת 1895 נשא הרב משה הרש פוקס נאום חוצב להבות, בו נימק את גישתו האיתנה של היהדות החרדית, דבריו שבו את לב שומעיו ועוררו התלהבות בלתי רגילה בלבם.

בשנת 1906 ביקשה הקהילה לחוג את חצי יובל לכהונתו כרבה הראשי של גרוסוורדיין. כן ביקשו להפיק את רצונו בשי יקר ערך. כשנודע לו הדבר מחה נמרצות: איך אקבל שי יקר כזה בשעה שרבים מבני קהילתנו, יתומים ואלמנות נתונים בצרה וקופאים מקור בימות הגשמים? אם תרצו לעשות אתי חסד, אנא, חלקו את תמורת השי בין הנזקקים. ומלבד זה, כלום מגיע לי משהו מקהילתי? אני עובד, ממלא את חובתי, מקבל את שכרי, ואינכם חייבים לי דבר...

אפשר למלא כרכים שלמים בסיפורים המהללים את ענותנותו וטוב לבו.

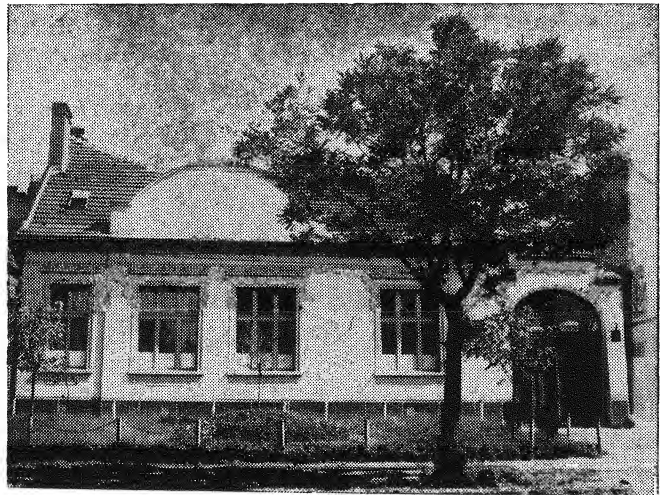
אין תימה, שאדם כמוהו הקסים באוצרות רוחו הבלתי נדלים, באופיו הבלתי רגיל, באהבת הבריות שהקרין על סביבתו, בחביבות גינוניו, את כל מי שבא אתו במגע. ובין אלה שהושפעו ממנו היו גם כאלה שלא תמיד היו תמימי דעים עם כל רעיונותיו והוראותיו. ולמרות היותו קפדן עד קיצוניות כשמדובר על עניני הלכה — אפילו יריביו היו משוכנעים, שהכרתו הכנה והעמוקה מכתיבה את מהלכיו. האמת והצדק היו נר לרגליו ולא חרד מפני אבדן אהדת הציבור אם פסק דינו היה חמור במיוחד. ייתכן שזאת אחת הסיבות, שלא היו לו אויבים אישיים.

רוחו, השפעתו והגיונותיו חיים וקיימים עד היום הזה בכל מקום שיהודים יוצאי גרוסוורדיין חיים עלי אדמות. בצדק כתב עליו אחד ממעריציו בעתון המקומי:

„הוא היה האישיות, בעל טוהר המידות, טוב הלב, אהבת הזולת בהא הידיעה. ובזכות התכונות הנ"ל היה סמל הסמ־כותיות המוחלטת".

מנהיגים ואישים שפעלו רבות בחיי הקהילה אף שלא עמדו רשמית בשירות הקהילה

לאחר שתיארנו כאן בקיצור את פעילות של רבני קהילת גרוסוורדיין, ושל מנהיגיו הדתיים ששירתו את הציבור־

מושב שושלת הרבנים של ויז'ניץ

רשמית, עלינו להזכיר גם את המנהיגים ואישים דתיים שהשתקעו בעיר, פעלו בה אבל לא עמדו רשמית בשירות הקהילה המאורגנת. אחדים מהם השפיעו השפעה גדולה, אם לא מכרעת על מספר ניכר של אנשים וכך נטלו חלק רב בעיצוב פני העדה הן מבחינה חברתית והן מבחינה רוחנית־דתית.

בכך התכוונו בראש וראשונה על שושלת האגר הידועה והנערצת בעולם כולו. ב־1915 כאשר, חיל החלוץ של צבא הצאר הם הקוזקים נכנסו לבוקובינה וכבשו את העיירה ויזניץ, נאלץ הרב, ר' ישראל הגר זצ"ל לברוח מהמקום. הוא בחר בגרוסוואַרדיין כמקום מושבו הקבוע. החלטתו זאת הושפעה מהעובדה שבאיזור מרמארוש, צפונית־מזרחית מגרוסוואַרדיין, בקהילות רבות האוכלוסין, המוני בית ישראל נמנו עם חסידי השושלת. אכן, בנו בכורו, ר' מנחם מנדל הגר, שהיה גאון מובהק, נבחר לרבה של העיירה פלשו־ווישו, שרוב תושביה, אלפים רבים היו יהודים וחסידי בית הגר. שם נפטר הרב ב־1941.

ראש השושלת, שהגיע לגרוסוורדיין עם פמליה בת 70 איש לא נתקבל בכבוד שהיה ראוי לו. האמת ניתנת להיאמר שקבלת הפנים בה זכו החסידים היתה צוננת למדי וזאת למרות שלא סתם איזה מגיד־נודד היה הרבי אלא אישיות ידועה ומכובדת מאוד בעולם היהודי. הסיבה הוא שלקהילה היה אופי אשכנזי מובהק. רבניה הראשיים היו כולם אשכנזים, כמוהם האולמנים, האישים המרכזיים בעיר, ההנהלה והעדה כולה. בצדק חששו האישים הנ"ל שהרבי, בעל שיעור הקומה הבלתי רגיל, עשוי לפלג את אחידות הציבור ויטה רבים למחנה החסידות, מבלי לדבר על כך שבעבר היו מחלוקות קשות בין רבני הקהילות ובין רבנים חסידיים, שברחו מרוסיה ומגליציה המזרחית להונגריה.

הרבי הגדול מוויז'ניץ מחונן היה בחוש הומור עדין אך שנון, חש מיד באווירה המסתייגת כלפיו ואמר לאישי הקהילה אתם ניהל משא ומתן על התישבותו במקום: „אני חש בכם שאינכם מחבבים אותי ואף על פי כן ולמרות הכל אני אוהב אתכם עד כי בסוף גם אתם תחבבוני". אימרה זאת, שנאמרה ברצינות וכנות יכלה לצאת רק מפי אדם דגול כפי שהיה הרבי ישראל הגר זצ"ל שהיה באמת אהוב על אלפים רבים של חסידיו ומעריציו. ועד כמה שמלותיו היו כנות ולא נאמרו רק סתם לשם תפארת המליצה, הוכיחה המציאות. הציבור נוכח לראות שסיסמת הרבי „אהבת ישראל" התגשמה הלכה למעשה בחיי היום יום בחצר הרבי. לא עבר זמן רב וכל יהדות העיר, אשכנזים וגם ניאולוגים נתן לו חיבה וחלקו לו כבוד אשר רק מעטים זוכים בהם. עד יום מותו ב־1936 לא היתה לו כל התנגשות, אפילו לא המריבה הקטנה ביותר עם הרבנים הראשיים, עם הנהלת הקהילה עם הכלל ועם הפרט, עם מוסדות ועם יחידים.

אם הקהילה הרשמית היתה מסוייגת כלפיו בהגיעו לגרוסוורדיין, לא כן הציבור, האנשים הבודדים שחשו אינסטינקטיבית מה רב הכבוד, מה גדול היתרון בו זכתה העיר בקלטה את הצדיק. רבים מיהרו להציע לו עזרתם בכל התחומים כדי להנעים עליו את חבלי קליטתו בארץ זרה ובסביבה חדשה. הרמן שווארץ, מעשירי העיר פינה בשבילו דירה יפה בת שישה חדרים בביתו הגדול בפינת כיכר השוק הגדול רח' טורנה. כן הציע לרבי מקום עבור מניינו. תקופה ממושכת שימשה חצר הרבי בבנין ובמקומות מגורים אחרים שהיו כמקום מקלט ארעי, עד שנתחזקה ונתבססה העדה החסידית והקימה בית כנסת יפה משלה ובית מרווח לרבי, בסימטת סארוואש. בבית הרב, בחדר גדול עם כניסה נפרדת היה התמחוי, בו מצא כל אורח מצוי וכל נזקק בכל שעות היום — אוכל.

הרבי מוויזניץ וגם בניו, לא התערבו מעולם בעניני הקהילה והתרחקו לחלוטין מהפוליטיקה בקרב הקהילה.

יחסו של הרבי אל המרא דאתרא, אל הרב בנימין פוקס היא דוגמה מאלפת ל„שבת אחים גם יחד". כל שנה, בערב

ראש חודש ניסן, הופיע הרב מוויז׳ניץ עם פמלייתו בבית הכנסת הגדול לשמוע את הדרשה, לאות הוקרה למרא דאתרא. וזאת למרות שנאמרה בגרמנית רהוטה ושלא הבינה כל כך. הרב בנימין פוקס גמל לרבי על אדיבותו בכך שתמיד אחרי שובו מחופשתו השנתית ביקר אצל הרבי הזקן. כך נשמר השלום ואחוות רעים בבית ישראל בגרוסוורדיין.

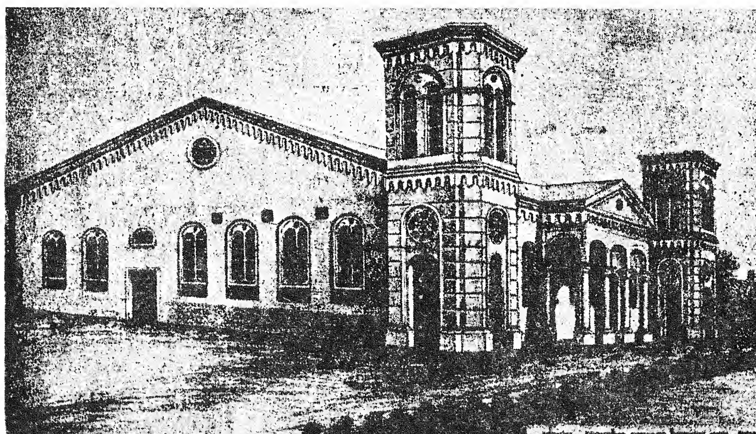
וגם הנהלת הקהילה, אשר בינתיים התקשרה עם הרבי אשר שבה את לב כולם השתדל לבוא לקראתו, באדיבותו ובתשומת לב. סימן מוחשי היה לכך, שהקהילה דאגה לחימום נאות כשהרבי ירד למקווה.

שם בגרוסווארדיין כתב ר׳ ישראל, או כפי שכונה בפי הבריות בשם חיבה ר׳ סרולצ׳ה, את יצירתו החשובה: „אהבת ישראל״.

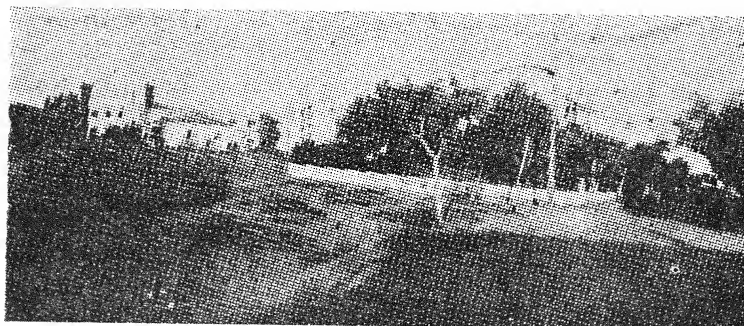
השפעתה המוחשית של פעילות הרבי היתה שרבים מחסידיו שביקשו את קרבת הצדיק עזבו את מקומות מגוריהם ובאו להשתקע בגרוסווארדיין. בסימטת סארוואש, סביב ביתו של הרבי נוצר רובע חסידי. מבלי לדבר על כך שבימי החגים נהרו אלפי חסידים לעיר, רבים מהם ממקומות רחוקים ונידחים במטרה להיות במחיצת הצדיק. גוון חדש העשיר את החיים הדתיים בעיר. גרוסווארדיין היתה למרכז חסידי. חסידי הרבי לא פרשו מן הציבור, אדרבא, כשהתבססה העדה השתתפו בחיי הקהילה בראשותו של ר׳ חיים שלמה גולדשטיין.

בן 74 היה ר׳ ישראל כשנפטר בגרוסווארדיין ב־23 במאי 1936 (ב׳ סיון) במשך 43 שנים ניהל את מחנהו, קיבל את חסידיו שביקרו אצלו מארצות מגוריהם וזיכה אותם בעצות טובות, דברי ברכה וניחומים. בנו הבכור, הגאון ר׳ מנחם מנדל מאן לעזוב את ישיבתו המפורסמת ואת אלפי חסידיו בעיירת ווישו, לפיכך, עזב את גרוסווארדיין. אחיו הצעיר, ר׳ חיים מאיר, הרבי הצעיר התחבב עד מהרה על החסידים. הוא הוסיף כבוד לחצר וויז׳ניץ בצדקותו, חסידותו, בכושרו האירגוני ובהיותו דרשן מעולה. כאשר הגרמנים כבשו את הונגריה גם הוא נלקח לגיטו אבל הערים על הנאצים והצליח להימלט עם בני ביתו והמקורבים אליו ביותר. הוא עלה ארצה והתיישב תחילה בתל־אביב ואחר כך בבני־ברק שם הקים קריה גדולה בה גרים קרוב לאלף משפחות.

קרית וויז׳ניץ, העושה כיום כבר רושם של עיר רצינית, יכולה להודות על קיומה אך ורק לכושר־הארגון הבלתי־רגיל ולרצונו החזק של האדמו״ר ר׳ חיים מאיר האגר זצ״ל. „כל שאיפתי היא ליצור ישוב חרדי״, אמר ובעקבות

בית הכנסת של האדמו״ר מויז׳ניץ בויז׳ניץ

קרית ויז׳ניץ בראשיתה, ברקע בית המדרש

האדמו״ר ר׳ ח. מ. האגר זצ״ל בחנוכת הבית של היכל ישיבת
ויז׳ניץ בשנת תשכ״ב, לידו בנו האדמו״ר ר׳ מ. י. האגר שליט״א

קהל האלפים במעמד חנוכת הבית לביהמ״ד „אהבת ישראל״
בקרית ויז׳ניץ בני ברק

דבריו באו המעשים, שאיפשרו הקמתם, בזה אחר זה, של בתי־דירות נאים לעין, על אדמת־טרשים שהיתה אז עדיין רחוקה משיטחה המיושב של בני־ברק העיר. הרבי נסע באורח אישי לארצות אירופה ואמריקה על־מנת להשיג את האמצעים החומריים הדרושים לבניית הקריה.

אבני־הפינה של הבנינים הראשונים הונחו עוד ב־1948 בשנת תש״ח סיון, ובשנת 1953 כבר הוקם בית־הכנסת הגדול, בעל התכולה של 600 מושבים, אשר נבנה בדיוק על־פי הסיגנון של בית־הכנסת העתיק של וויז׳ניץ. כאן מוקמה גם הישיבה הגדולה, שהעומד בראשה היה גם אב־בית־הדין של הקהילה שנשאה את השם „קהל עדת ישורון", הלא הוא בנו הרב משה האגר שליט״א. ר׳ נחום ברכר ז״ל מילא את תפקיד היו״ר עד לפטירתו בשנת 1983. הישיבה נשאה את השם „בית ישראל ודמשק אליעזר", כדי להנציח את זכר אביו ואחיו של הרבי. אגב, הישיבה נוסדה בשנת תרס״ג בוויז׳ניץ.

בתחילה היתה השכונה מורכבת ממספר מצומצם של בנינים, אך תוך זמן קצר התפתחה יפה, תוך יסודם של מוסדות דת וקהילה מפוארים. בית־זקנים, מלון, קופת גמילת־חסד לעזרת העניים וכו׳ וכו׳. אך היצירה המרשימה ביותר היתה בית־הכנסת הגדול, הענקי, שנחנך בי׳ בסיון תשמ״ג — 22.5.1983, ושמכיל לא פחות מ־2000 מקומות־ישיבה לגברים ועוד 1500 ב„עזרת נשים". הביצוע היה מפואר ביותר. כל המיבנה מצופה בשיש מצידו החיצוני והפנימי גם יחד. ארון־הקודש ניבנה בגובה של 15 מטר. כל הבנין מהווה, בהתחשב במימדיו ובדרגת הפאר שבו, בית־הכנסת השני בחשיבותו בארץ לאחר ההיכל החדש של ירושלים עיה״ק. כל ההוצאות כוסו, בסך 5 מיליון דולר, על־ידי אחד מחסידי הרבי, החי באנטוורפן שבבלגיה ומתפרנס שם כיהלומן. שמו: יצחק קסירר. בטכס חנוכת בית־הכנסת הופיע קהל בן כמה רבבות, מכל חלקי העולם.

בעוד כ״ק מרן האדמו״ר שליט״א עושה את דרכו מביתו אל עבר בית המדרש, ציין המנחה ר׳ ברוך וולצר, סמנכ״ל קרית וויז׳ניץ, תאריכים היסטוריים בתולדות חסידות וויז׳ניץ: סיון תש״ח — הנחת אבן־הפינה לקרית וויז׳ניץ בבני־ברק: ה׳ סיון תש״י — קבע בעל ה„אמרי חיים" את מקום מגוריו בקריה בבני ברק; ה׳ סיון תשי״ב — חנוכת האגף הראשון בישיבה בקרית וויז׳ניץ; ה׳ סיון תשי״ד — חנוכת ביהמ״ד הראשון בקריה; י׳ סיון תשמ״ג — חנוכת ביהמ״ד החדש אהבת ישראל.

„שיכון וויז׳ניץ" היה הראשון ועד היום גם הגדול ביותר בין ישובי החסידים בישראל. כיום, היא כבר התמזגה לחלוטין, מבחינת הבניה, עם העיר בני־ברק.

במישור היישום המעשי של תכניות הקריה מגיעה הוקרה מירבית לאדמו״ר ר׳ חיים מאיר זצ״ל, וכן לחתנו האדמו״ר דהיום של קרית וויז׳ניץ בנתניה, ר׳ נפתלי חיים אדלר.

הזכרנו שהרבי היה מחונן בכישרון אירגון. אכן מעולם לא היה צורך בכך, כמו לאחר השואה, בה הושמדו מליוני חסידים באירופה המזרחית וגם „נדודי העמים", שאיפיינו את השנים הראשונות של אחרי המלחמה, כאשר מאות אלפים יהודים עזבו את גיא ההריגה בחותרם לארץ ישראל או לאמריקה, העמידו במבחן את חצר וויז׳ניץ האם תשכיל לבנות מחדש מהריסותיה את ממלכתה הקודמת. אכן הרבי עמד במבחן. הוא עצמו ערך מסע הסברה, אירגון ושיכנוע בכל רחבי אירופה כדי לאסוף את האמצעים הדרושים להקמת קרית וויז׳ניץ בארץ ישראל. טירחתו לא היתה לשוא. היום (1982) קריה בנויה תלפיות. ב־1949 קיבל רשות משלטונות רומניה להעביר את עצמות אביו לארץ ישראל. ביום השנה למותו של ר׳ ישראל זצ״ל, התקבצו ובאו מאות מחסידי ויז׳ניץ להתפלל ליד קברו של הצדיק בזכרון־מאיר. ר׳ חיים מאיר עצמו נפטר ב־ט׳ ניסן 1972. בישראל נמנה ר׳ חיים מאיר עם האישים הדגולים של מחנה החרדים. בכל העינינים העקרוניים הקשים פנו אליו לבקש את עצתו או לשמוע הכרעותיו. שקול היה בדעותיו, חכם בהכרעותיו ורק בתחום אחד היה קנאי: באהבת ישראל.

בנו רבי משה הגר שליט״א קיבל מידי אביו הנפטר את ההנהגה בחצר ויז׳ניץ. בימיו חלה התפתחות עצומה בקרית ויז׳ניץ. מספר תושביה הוכפל ושולש. מוסדות החינוך והדאגה הסוציאלית התרחבו, הישיבה קלטה מאות תלמידים חדשים שבאו מכל העולם.

יוצאי גרוסווארדיין שמרו בלבם פינה רגישה כלפי שושלת הגר שנקלטה פה יפה ובדרך כה טבעית בקהילה. בימי שמחות ובימי אבל — לא עלינו — מבקרים הם בהמוניהם בחצר ויז׳ניץ ומהווים קבוצה מאורגנת בהמון, קבוצה שהיתה פעם כה קרובה, גם מבחינה גאוגרפית — לשושלת.

אישיות חשובה ומענינת אחרת היתה בגרוסווארדיין היא ר׳ יהושע אייכנשטיין זצ״ל האדמו״ר מזידיטשוב שבנה בית כנסת יפה במגרש הגרנריה. משפחתו הצליחה לברוח מהגיטו ולעלות ארצה. הרב עצמו, מישהו הלשין עליו — נתפס וגורש עם שאר היהודים. הוא נספה בשואה. משפחתו העבירה את שרידי גופתו לארץ והטמינם בבית הקברות בצפת.

בניו הקימו בית כנסת בתל־אביב לזכר אביהם. בכורו, רבי נתן קיבץ סביבו את חסידי ז׳ידיטשוב. אחיו רבי בעריש התיישב בפתח תקוה ושם חידש בקרב חסידיו את מסורת השושלת.

ר׳ ישׂשכר דב לייפר נקרא „פאווער רבי" בפי העם, כי בבנין פאווער גר ושם הקים לו מנין. היה מכובד בעיר כתלמיד חכם. מספרים עליו, שמספר ימים לפני הדפורטציה התהלך בגיטו במצב רוח מרומם. הדבר היה תמוה, ובצדק, לחסידיו ששאלו אותו מה השמחה הזאת, רבי? כלום אינך

ידע שבעוד כמה ימים יובילונו הנאצים לטבח? דווקא בגלל זה — השיב הרבי — לא לכל הדורות ניתנה הזכות למות על קידוש השם.

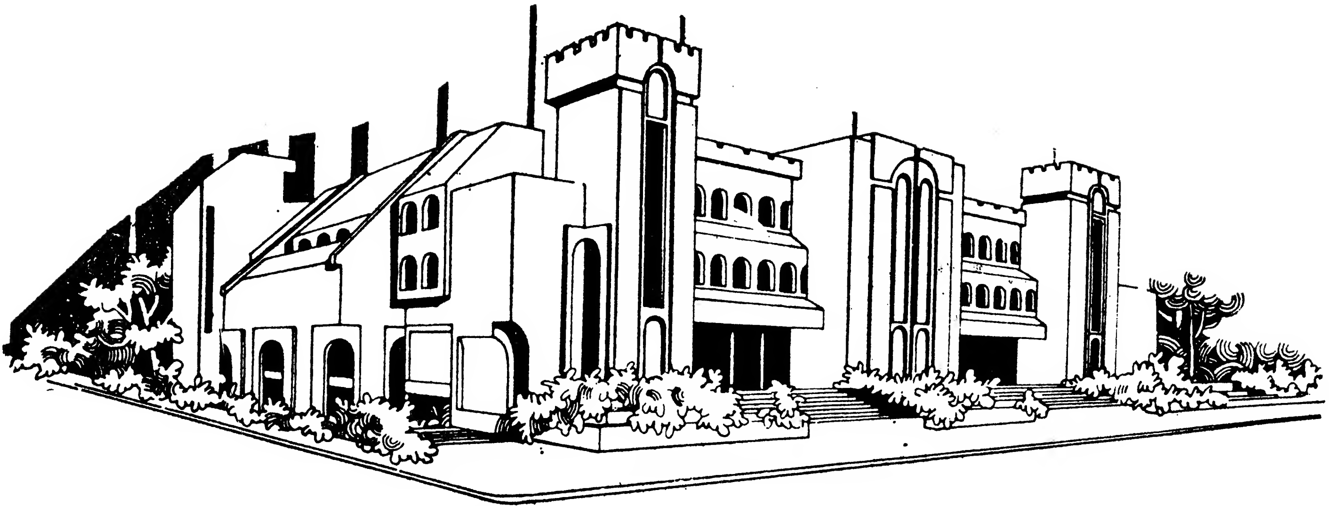
רבי ראובן לייפר כונה בפי העם „הרבי וויזי", כי היה גר ברח' וויזי. חסידים רבים היו שייכים למנינו, ביניהם בני משפחת יוסף היטר, שהיה ידוע בעיר בנדבנותו. רבי מנחם פרידלנדר היה גר ברח' הענטש. רבי אשכנזי היה גר ברח' פעצה.

כן היו עוד מספר רבנים בגרוסוואראדיין, ביניהם ר' דויד לייפר, אחיו הצעיר של „הרבי מרחוב וויזי". מכל אלה נשארו רק זכרונות מעומעמים, כי הרי לא היה המשך למפעל־חייהם. הם, ומרבית חסידיהם עלו השמימה מעל המזבח שהקים השטן באושוויץ.

תהא נשמתם הקדושה והטהורה צרורה בצרור החיים.

חצר ויז׳ניץ בגרוסוורדיין

ש. י. גרוס

בית הכנסת החדש של קרית ויז׳ניץ, משתרע על שטח של למעלה מ־4500 מ״ר, לבנין 5 קומות

במשך קרוב לשלושים שנה פארו בכבוד את עירנו האדמו״רים לבית ויז׳ניץ.

משנת תרע״ו—1916 עד שנת תש״ד—1944, שנת גירוש יהדות הונגריה, בימי השואה האיומה, התנוסס ברום דגל חסידות ויז׳ניץ בעירנו.

בזכות חצר ויז׳ניץ נעשתה עירנו מרכז רוחני־חסידי, תל תלפיות לרבבות יהודים, שבאו מקרוב ומרחוק, מארצות אירופה ומעבר לימים, להתבשם מתורתם של נשיאי ויז׳ניץ, לשפוך בפניהם שיח ליבם ולהתברך מפיהם.

היטיבו לעשות שרידי השואה, יוצאי העיר גרוסוורדיין, הגדולה שבקהילות האורתודוכסיות בהונגריה ובטרנסילבניה, שגמרו אומר להקים יד ושם לקהילתם המפוארת ולהנציח את רבניה ואת מנהיגיה, את חכמיה ואת אנשיה בספר זכרון מיוחד.

אך טבעי הדבר, שחצר ויז׳ניץ ששכנה כבוד בעירנו כשלש עשרות שנים, תתפוס את מקומה הראוי לה בספר זכרון זה, שאם לא כן — לא יהא מעשה הספר שלם.

ברם, בטרם נבוא לספר על השתקעותו של כ״ק אדמו״ר רבי ישראל הגר זצ״ל בעירנו, מן הדין להקדיש מבוא קצר ותמציתי על ראשיתה של שושלת היוחסין של חסידות ויז׳ניץ.

הספר שאנו מוציאים לאור הוא בעל ערך היסטורי, ומיועד לדורות הבאים; לפיכך רצוי וחשוב, שלקורא בעתיד יהא מושג־מה, מה מקפלת בתוכה המלה „ויז׳ניץ״.

עלי להקדים ולומר שאין בדעתי וגם אין כאן המקום, לגולל במסגרת זו את פרשת גדולתם וקדושתם של אדמו״רי ויז׳ניץ, ועל אחת כמה וכמה לא נוכל להקיף במסגרת מצומצמת זו, את כל הענפים המשתייכים לאילן ויז׳ניץ. כל אחד מבניו הגדולים של רבנו הזקן רבי ישראל, בעל „אהבת ישראל״, קובע ברכה בפני עצמו. תוקף קדושתם ותפארתם של רבנו ובניו, הלא המה כתובים בספרים מיוחדים שכבר הופיעו או עומדים להופיע. הקורא הצמא לדעת יוכל להשיגם בשוק הספרים.

אנו נצטמצם כאן בסקירה תמציתית על האדמו״רים שהיו ופעלו בעירנו ועל רקמת היחסים במשך שלושים שנה, בינם ובין הקהילה החרדית, רבניה, מנהיגיה ואנשיה.

ויז׳ניץ מהי:

ויז׳ניץ, או יותר נכון ויז׳ניצה לפי השם המקורי, היא עיירה לא גדולה בקצה גבולות בוקובינה, שהיתה גובלת עם פולין המדינה. היא שוכנת על חופו של נהר צ׳רמוש. מולה, בחופו השני של הנהר, שוכנת העיירה קיטוב, ומכאן

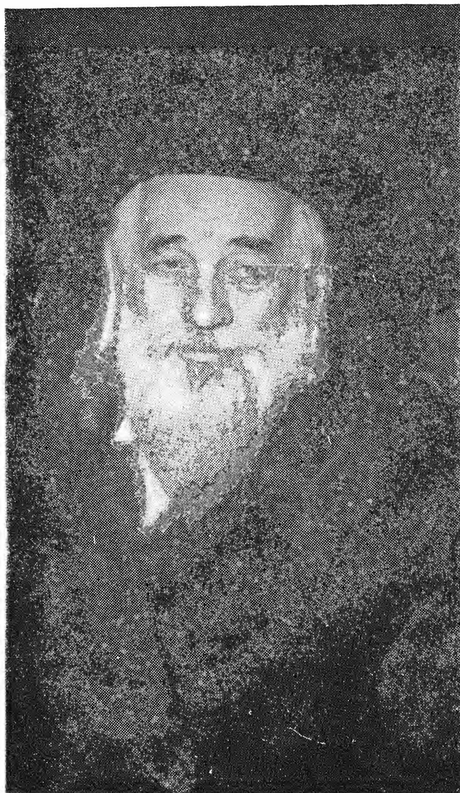
שלשה דורות האחרונים של אדמו"רי ויזניץ זצ"ל שכיבדו את עירנו

האדמו"ר ר' ישראל האגר זצ"ל, בעל „אהבת ישראל", בחברת בנו הבכור, הרב מ־וישוי, ואברהם שכטר, נשיא „צעירי אגודת ישראל"

האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר זצ"ל, בעל „אמרי חיים"

האדמו"ר ר' משה יהושע האגר שליט"א

קפיצה של עשרה קילומטרים לעיירה קוסוב.

עד מלחמת העולם הראשונה שנת תרע"ה — 1915, היו בוקובינה וגליציה מדינה אחת. בהתמוטט הקיסרות האוסטרית הונגרית, נספחה בוקובינה לרומניה, וגליציה נספחה למדינת פולין, שקמה מחדש.

אחרי מלחמת עולם השניה, בשנת תש"ה — 1945, נספח חבל ארץ זה, בוקובינה וגליציה כאחת לרוסיה הסובייטית.

הרי קיטוב — קוסוב הם, כידוע, ערש החסידות הבעש"טית, בין הרים אלה התבודד בימי נעוריו רבי ישראל בעש"ט זצ"ל, מבין הרים אלה בקע אור שמשה של החסידות הבעש"טית.

אחד מבני היכלא קדישא של הבעש"ט היה רבי קופל מקולומיי. כאשר רבי קופל נזדמן לבית מדרשו של הבעש"ט במז'בוז', כיבדו מורו ורבו לעבור לפני התיבה, כי קולו היה

ערב, מכאן המסורת בפי חסידי ויז׳ניץ, שנוסח התפילה הויז׳ניצאי וגם הרבה ניגונים המושרים בפי חסידי ויז׳ניץ, המצטיינים כידוע בהשתפכות נפש מיוחדת, מקורם בבית מדרשו של הבעש״ט ושם הושמעו מפי רבי קופל החסיד זצ״ל.

בנו של רבי קופל החסיד, רבי מנחם מנדל מקוסוב, הוא שיסד בשנת תקס״ה את חצר קוסוב. בפי חסידי ויז׳ניץ הוא נקרא „אהבת שלום״ ע״ש הספר שהשאיר אחריו.

רבי מנחם מנדל נפטר בשנת תקפ״ו, ובנו רבי חיים מילא את מקומו, הוא נקרא בפי החסידים ע״ש ספרו „תורת חיים״.

רבי חיים מקוסוב נפטר בשנת תרי״ד, את מקומו מילא בנו הבכור ר׳ יעקב שמשון ואילו הצעיר שבבניו רבי מנדל, שהיה חתנו של הצדיק המפורסם רבי ישראל מרוז׳ין, הקים את חצרו בעיירה ויז׳ניץ. מאז עבר כובד המשקל של חסידות קוסוב — לעיירה ויז׳ניץ.

רבי מנחם מנדל מויז׳ניץ, בעל „הצמח צדיק״ נפטר בשנת תרמ״ה, ובנו רבי ברוך הנהיג את העדה במשך תקופה קצרה של שמונה שנים. רבי ברוך הנקרא בפי החסידים „אמרי ברוך״ ע״ש ספרו, נפטר בשנת תרנ״ג, ואת שרביט הנשיאות של חסידי ויז׳ניץ מסר לבנו הבכור רבי ישראל הגר, שהשתקע בעירנו בשנת תרע״ו—1916.

כאן המקום לציין כי מצודתם של אדמו״רי קוסוב־ויז׳ניץ היתה פרוסה מראשית ימיהם על גלילות מרמורוש וקרפטו רוס שבהונגריה. לאדמו״רי ויז׳ניץ היתה השפעה ניכרת על החיים הקהילתיים בגלילות אלה במנוי רבנים, שוחטים וכדומה.

בכלל, רב חלקם של האדמו״רים לבית קוסוב־ויז׳ניץ בקירוב המוני היהודים לדרך החסידות, בעיצוב דמותם הרוחנית ובהנחת יסודות לחינוך הבנים של יהודי מרמורוש וקרפטו רוס לתורה וחסידות. השפעה זו התפשטה עד למישורי הונגריה.

בעיצומה של המלחמה בשנת תרע״ו—1916, הגיע הרבי מויז׳ניץ, רבי ישראל, לעירנו עם משפחתו הענפה.

מיד אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה בט׳ באב תרע״ד — 1914, פלש הצבא הרוסי לגליציה ולבוקובינה, והתקדם בצעדים מהירים לעבר הקרפטים. חיל החלוץ של הרוסים, גדוד „הקוזקים״, עשה שמות בערים ובכפרים והטיל אימה על האוכלוסיה. רבבות יהודים נמלטו כל עוד נפשם בם, לעומקה של הונגריה ולאוסטריה. הרבי מויז׳ניץ הגיע עם משפחתו לוינה, ואח״כ המשיך דרכו לבראשוב.

אחרי שיקולים שונים איווה רבינו למושב לו את העיר גרוסוורדיין, שבה גרו כשתי רבבות יהודים. היתה זו החלטה נועזת וגם מפתיעה עבור אלה שהכירו את גרוסוורדיין כעיר אשכנזית טיפוסית, בה התרכזו חסידים מעטים.

לכאורה, היתה הישיבה בגרוסוורדיין תחנת מעבר זמנית, עד יעבור זעם המלחמה; אבל כנראה חזה רבנו ברוח קדשו, כי בעיר זו עליו לקומם ולשקם את חצר ויז׳ניץ ההרוסה.

האמת ניתנת להאמר, כי רבנו נתקבל בגרוסוורדיין בקרירות ואפילו בהתנגדות פסיבית, וזאת מטעמים אחדים שנעמוד עליהם בקיצור נמרץ.

גרוסוורדיין היתה עיר רבת אוכלוסין של יהודים חרדים, קהילה מאורגנת למופת, בעלי בתים תלמידי חכמים, ביניהם הרבה אמידים, אף המעמד הבינוני היה מבוסס למדי מבחינה כלכלית, אבל הקהילה היתה, כאמור, בשליטה של האשכנזים. אכן, יהודים חרדים לומדי תורה, אבל לובשים לבוש אירופאי מודרני, מגולחים למשעי, רחוקים מתורת החסידות, ועל אחת כמה וכמה ידעו מעט מאד על חסידות ויז׳ניץ הרחוקה.

בעיר היה רק „קלויז״ חסידי אחד, שנוסח התפילה בו היה ספרדי. הקלויז לא היה מוגדר לזרם חסידי מסוים, התפללו בו מעט חסידים מכל הגוונים שהיו בעיר.

הקהילה היתה כמובן מעוניינת לשמור על צביונה כקהילה אשכנזית. הימים היו ימים טרופים של מלחמה נוראה, ואנשי הקהילה לא היו מעוניינים להציף את העיר ביהודים בלבוש חסידי, שיעוררו את תשומת ליבה של האוכלוסיה הכללית.

ויז׳ניץ היתה בכלל פנים חדשות בהונגריה דאז. אם אכן היתה השפעה לזרם החסידי בקהילות הונגריה, הרי השפעה זו נבעה מהחצרות לבית טייטלבאום, בתחילה לחצר החסידית בסיגט, ומאוחר יותר נעתק כובד המשקל לסטמאר.

לאדמו״רים לבית טייטלבאום סיגט־סטמאר, היתה השפעה ניכרת על הלישכה המרכזית האורתודוכסית, וכתוצאה מכך גם על הקהלות. השפעה זו התבטאה במינוי רבנים, דיינים, שוחטים וכדומה.

בין שתי השושלות, הגר לבית ויז׳ניץ, וטייטלבאום לבית סיגט־סטמאר, היו היחסים מתוחים מכבר. אנשי הקהילה פחדו מחיכוכים וממחלוקות, לפיכך לא ששו אנשי גרוסוורדיין לקראת השתקעותו של הרבי מויז׳ניץ בעירם.

אולם יצויין לשבחם של אנשי גרוסוורדיין, שכולם היו מוקירי רבנן, אנשים מנומסים, חרדו על כבוד התורה, ואף אחד בקהילה גדולה זו לא יצא חוצץ בפומבי נגד הרבי מויז׳ניץ, ואם היתה התנגדות, הרי זו היתה שקטה מאופקת, פסיבית מנומסת, כיאות לאשכנזים בני תורה, ובעלי דרך ארץ, שקדמה לתורה.

ציינתי את כל זאת כדי שנדע להעריך את השינוי היסודי שחל במרוצת הזמן ביחסים בין הרבי מויז׳ניץ ובין ראשי הקהילה ואנשי גרוסוורדיין בכלל, לא יאומן כי יסופר, איזו מהפכה שקטה עשה אוהב ישראל מובהק זה הרבי מויז׳ניץ, בהלך־רוחם ובמחשבתם של האשכנזים בגרוסוורדיין. תוך זמן קצר כבש את לב כולם. כולם העריצוהו ואהבוהו, רבים הפכו לחסידיו ולמעריציו. מנהיגי הקהילה התייחסו אליו, ללא יוצא מן הכלל, ביראת כבוד ובאהבה גלויה.

חסידי ויז'ניץ היו מתענגים לשמוע מפי יהודים אשכנזים תמימים הגדרה על רבם הגדול. „אנחנו אמנם", היו אומרים, „מסתייגים מהחסידות, אבל הרבי מויז'ניץ — שאני — הוא יהודי מאוד ישר" (ער איזט זעהר איין בראוועד מאן).

לאחד הרבנים שהתלונן לפניו שאנשי קהילתו מציקים לו אמר הרבי „למד ממני. גם אלי התיחסו בקרירות, כשהגעתי לעיר זו, אבל אני אהבתי כל אחד מאנשי הקהילה, והוספתי לחבב אותם ולא נלאיתי לעשות זאת, עד שגם הם שינו את יחסם אלי ועכשיו הם מחבבים ומכבדים אותי". והוסיף ואמר כדרכו במתק לשונו, „בעצם אינני יודע במה מצאתי חן בעיניהם, אם כן זו אהבה שאינה תלויה בדבר, וסופה להתקיים".

ברם, רבנו לא הסתפק בהסברת פנים ובגלויי אהבה, הוא פעל גם בחכמה ובתבונה כדי להתקרב לבריות. מראשית השתקעותו בעיר, השתלב בחיי הקהילה כאחד מבעלי הבתים. אפשר לומר, שהוא קיבל מרות הקהילה וגם מרותו של המרא דאתרא, אם להתבטא כך, הרה"ג רבי בנימין פוקס זצ"ל. רבנו לא ביקש שום הנחות וזכויות מיוחדות, לא עבורו ולא עבור קהל חסידיו. מדי פעם כשעזב את העיר ונסע למרחקים, הלך להיפרד ממרא דאתרא; כאשר חזר ממסעו בא הרב רבי בנימין פוקס לקבל „שלום".

פעם אחת בושש הרב לבוא, כאשר חזר מנסיעה. רבנו הצטער על כך וביקש ללכת לבית הרב, אבל אנשי ביתו הפצירו בו שיחכה עוד, לא עבר זמן רב והרב הגיע לקבל את פניו, והצטדק על האיחור.

רבנו היה נוהג ללכת פעם בשנה, לשמוע דרשת רב העיר. בער"ח ניסן היה יום חברה קדישא, בו ביום דרש רב דמתא והספיד את הנפטרים. הרב פוקס היה נואם בחסד ודיבר בשפה גרמנית קלאסית, כפי שהיה נהוג אז. רבנו לא הבין היטב את נאומו, כמובן, אולם, הוא ישב שעה ארוכה בבית הכנסת הגדול כדי לכבד את מעמדו של המרא דאתרא.

כמו־כן, נתהדקו הקשרים בין רבנו ובין דייני העיר, רבי פנחס צימטבאום ורבי פנחס הורוביץ, שניהם היו גאונים מפורסמים, זה השני הוא מחבר הספרים „פתחא זוטא". שניהם היו באים מפעם לפעם לשולחן של רבנו.

כאמור, הגיע רבנו עם משפחתו לעירנו בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, בעיר שררה מצוקת־דיור קשה, אחד מבעלי־הבתים החשובים, מר הרמן שווארץ, העמיד לרשות רבנו דירה גדולה ומרווחת, אבל בכך לא נפתרה בעיית מקום התפילה. מיד אחרי השתקעותו של רבנו בעיר, החלו זורמים אליה חסידים. חצר ויז'ניץ הזמנית, החלה תוססת ורועשת, והייתה למקום משיכה לעוברים ושבים, עבור חיילים ששרתו במקום או שבאו מרחוק. רכוז זה של אנשים דרש דירה מרווחת יותר ומקום תפילה גדול.

מסופר, שבתחילת בואו היתה לו לרבנו, התדיינות עם נציגי הקהילה במספר נושאים. אחד הנושאים היה, שאנשי הקהילה התנגדו שרבנו יתפלל בנוסח ספרד, בבתי הכנסת שבהם נוסח התפילה היה „אשכנז". בהקשר לכך מסופר, שכעבור שבועות מספר אחרי שרבנו הגיע לעירנו, בא לשבת אצלו הרה"ג רבי שלמה זלמן וויינברגר זצ"ל הרב אב"ד דקהלת מורגרטן, עיירה הסמוכה לעירנו. דבר זה עורר רושם גדול אצל אנשי הקהילה, כי הוא לא היה נמנה עם עדת החסידים. כאשר הלך לקבל את פני רבנו, הצטרף אליו ר' אברהם אולמן ז"ל, אחד מיקירי הקהילה וגם מנהל עניניה בפועל. כתוצאה מביקור זה, הוסכם בין חצר ויז'ניץ ובין באי כח הקהילה על שלשה דברים: א. רבנו לא יתפלל בנוסח ספרד בבית הכנסת הגדול או בחברה ש"ס. ב. לא ייעשו שום פעולות שיפריעו לישיבת הראב"ד רבי יעקב שלום קליין זצ"ל, שנתקבל אח"כ לרב העיר הולמין. ג. לא ייערכו מגביות בעיר החל מט"ו בשבט עד אחרי פסח כדי לא לפגוע במגביות „קמחא דפסחא" של הקהילה.

לבעיית מקום התפילה נמצא אח"כ פתרון זמני: הרבי וחסידיו התפללו בבית הכנסת „מחזיקי תורה" אחרי שהמנין „האשכנזי" גמר את התפילה, ומאוחר יותר התפללו חסידי ויז'ניץ בבית הכנסת הישן ברחוב „קלויזנבורג".

לא ארכו הזמנים, וחסידי ויז'ניץ רכשו דירה מרווחת ו„חצר" מתאימה ברובע היהודי, ממש בהמשך המבנים של הקהילה האורטודוקסית. אחד הדברים שהבליטו את ייחודה של קהילת גרוסוורדיין, ושמשך את לב המבקר בעיר זו היה, הרכוז של רוב מוסדות הקהילה ברובע אחד. בניני הקהילה השתרעו על שלושה רחובות. אחד הרחובות נקרא בשם „פוקס מאר" על שם רבה הקודם של הקהילה, הגאון המפורסם רבי משה הרש פוקס זצ"ל. בחצר בית־הכנסת הגדול היו מרוכזים ה„ש"ס חברה" המפורסמת. בבית כנסת זה התפללו בני ה„עלית" של האשכנזים, בע"ב ת"ח, ביניהם ת"ח מופלגים. בוקר וערב קיימו שם שיעורי תורה, אחרי שעות המסחר וסגירת החנויות באו לשמוע שיעור בדף גמרא מפי רב ביהכנ"ס, רבי משה פולאק ז"ל. כמו כן קיימו עוד שיעורים בחדרים הצדדיים. כן היו מרוכזים בחצר בית הכנסת הגדול משרדי הקהילה, משרדי החברה קדישא, דירות־שרד לכלי קודש, הבנין הארוך רב החלונות של בית הספר היסודי לבנים. מעבר לרחוב בית הספר היסודי לבנות, דירה מיוחדת בשביל רב העיר, דירות שרד לדיינים, ומקווה־טהרה. ברחוב לצד השוק, היו מרוכזים רוב האיטליזים של הקהילה החרדית. לצד הרחוב השלישי היה בית־השחיטה המודרני לשחיטת עופות, מאפיית מצות לפסח ושוב דירות שרד. בקרבת מקום זה רכשו חסידי ויז'ניץ את „החצר" עבור רבם.

החצר הוויז'ניצאית נהפכה, כאמור לעיל, למרכז רוחני לתורה ותפילה וחסידות, ובנוסף לכך, היתה גם מרכז גדול לחסד ולהושטת עזרה לכל מאן־דבעי. לפי הוראת הרבי

זצ"ל, נפתח במרתף הגדול, שהיה פעם מרתף יין, מטבח עממי. מטבח זה המה אנשים יומם ולילה. המטבח היה פתוח לכל דיכפין: עוברי אורח, מחוסרי פרנסה, חיילים, פליטי המלחמה, כולם שברו את רעבונם במטבח ויז'ניץ וכל זאת על חשבון „החצר".

בעקבות השתקעותו של רבנו בעיר, גדלה צריכת הבשר וגדלו הכנסות הקהילה; נפתחו גם מקורות פרנסה מהשכרת אכסניות לאורחים מחוץ וכדומה. לפי מיטב ידיעותינו, מעולם לא קיבלה חצר ויז'ניץ הקצבה מהקהילה, וגם לא נערכה בעיר מגבית לטובתה. כל ההכנסות זרמו מהחוץ. מובן, שהיו גם בעיר בעלי בתים שבאו להתברך מפי קדשו, ותרמו בעקיפין להחזקת החצר.

ישיבת הרבי מויז'ניץ בעיר תרמה רבות להתפתחות החיים הרוחניים והקהילתיים בעיר, ובכל זאת, לא התערב הרבי בשום ענין של הקהילה, לא הביע דעה ולא נקט עמדה בבעיות שעלו מפעם לפעם על הפרק.

פעם אחת, פרצה מחלוקת גדולה בעיר מסביב לאחד השוחטים. אש־המחלוקת התפשטה כמעט בכל רחבי טרנסיל־בניה. בריב זה היו מעורבים רבנים ואדמו"רים. הגיעו הדברים לכך, שהלשכה האורטודוקסית המרכזית נאלצה לשלוח בית דין מיוחד כדי להכריע בדבר.

בית הדין היה מורכב מחמישה רבנים מפורסמים, אחדים מחברי בית הדין הלכו לקבל את פני הרבי מויז'ניץ. וחשבו שבדרך אגב, ישמעו את חות־דעתו בענין המחלוקת. הרבי השיב להם, „אני גר ברשות היחיד, מתבודד בחצרי, ואינני מתערב בענייני דמתא", בהמשך דבריו הסביר להם מאמר חז"ל במסכת ברכות דף ד' ע"א, „למד לשונך לומר איני יודע", דבר זה „שלא לדעת טעון לימוד ושינון ויגיעה כדי שהלשון באמת לא תדע מה שלא נחוץ לדעת, וזה הפירוש למד לשונך".

גם בניו של רבנו, שהיו כולם גדולי התורה ודרשנים נפלאים האצילו מרוחם על העיר. כאשר נוסדה „אגודת ישראל" נתבקשו מפעם לפעם לדרוש ברבים לטובת רעיון אגודת ישראל, לעתים היו הבנים באים לבית המדרש של „אגודת ישראל" להרצות בפרקי אבות. תמיד משכו צבור גדול שבאו לשמוע את נועם דבריהם.

קשרי הידידות ורחשי האהבה בין החצר ובין אנשי העיר עמקו וגברו מיום ליום, והרבה יש לזקוף לזכותם של הבנים שברוב חכמתם ופיקחותם התנהגותם הנימוסית בין אדם לחברו פיתחו יחסים מצויינים בינם ובין אנשי העיר.

כאשר הבן הבכור של רבנו, מורנו ורבנו הגאון רבי מנחם מנדל זצ"ל, נתקבל לרב אב"ד בעיר ווישוי, נתלוותה אליו משלחת מיוחדת מטעם הקהילה לכבדו ולהיות נוכח במעמד ההכתרה וקבלת הפנים. רגשי ההערכה ורחשי הכבוד היו הדדיים. לא פעם שמענו מפי רבנו מהרח"מ זצ"ל שמילא את מקום אביו, שדיבר בגעגועים ובאהבה גלויה על קהילת גרוסוורדיין ואנשיה. הוא העריך מאוד את האירגון המופתי של הקהילה ואת הסדר והמשמעת הקפדניים ששררו בניהול ענייני הקהילה. היה מתפעל מאוד מרמת הכשרות, ומציין לשבח את השליטה של הרב על העניינים הדתיים ואת החינוך החרדי המאורגן. לכל זה, לא היו רגילים בגאליציה ובערי בוקובינה. כמו־כן, ידעו בני רבנו להעריך כראוי את יושרם ואת הגינותם של האשכנזים למרות הלבוש המודרני החיצוני. יהודים אלו, קבעו עתים לתורה, חינכו את ילדיהם על ברכי התורה והיראה.

מפעם לפעם באו מבין האשכנזים ל„שולחן" בשבת או ביו"ט. גם ראש הקהילה רבי ישראל אולמן הי"ד, היה נוהג לבוא ביו"ט לשולחן.

החזן דמתא רבי מנדל ריף הי"ד, שהיה חזן מפורסם נוהג היה לבוא בכל רגל עם המקהלה ל„שולחן" כדי להנעים את ה„שולחן" ביצירותיו. החזן היה חבוש צילינדר, המקהלה היתה מורכבת כמובן מאנשים שונים. רבנו בקש תמיד לפנות מקום בשביל החזן ומקהלתו כדי שיוכל לראותם, היה מקשיב לפרקי חזנות, אח"כ כיבד את החזן ואת כל בני המקהלה ביין.

עם שוך חמת המלחמה וזוועותיה לא עזב רבנו את העיר. הוא התאקלם והשתרש היטב בעיר זו, וגם חסידות ויז'ניץ היכתה שורשים עמוקים ברחבי טרנסילבניה בארץ הונגריה הסמוכה, צ'כוסלובקיה, רומניה העתיקה וכו'. לעומת זאת בתוך המלחמה עזבו הבנים את העיר. הבן הבכור נתקבל כאמור לרב בוישוי, הבן השני רבי חיים מאיר זצ"ל נתקבל לעיירה בוילחוביץ אשר בקרפטו־רוס, השלישי רבי אליעזר מילא את מקום אביו בעיירה ויז'ניץ, הוא שחידש את הישיבה בעיירה זו, והוא שהקים עולה של תורה בבוקובינה ההרוסה, מילא אחריו בהרחבת אוהל־תורה ובשיקום הריסות בית ישראל ממוראות המלחמה.

הבן הצעיר רבי ברוך זצ"ל, כיהן כרב אב"ד בקהילה פוליאן אשר בקהילות מרמורוש, אח"כ עבר לעיירה קוצמן אשר בבוקובינה ואחרון אחרון כיהן בקודש בעיר סירט בבוקובינה. בני רבנו זצ"ל, פעלו כולם כאחד, כל אחד במקומו, להגדיל תורה ולהאדירה ולהרחיק מבית ישראל את רסיסי המלחמה, שעשו הרס בהרבה בתים בישראל. לחגים ומועדים באו כולם להסתופף בצל קדשו של אביהם הגדול. ומה נהדר היה המראה בבית המדרש של ויז'ניץ בעירנו, כאשר הרבי הזקן עבר לפני התיבה ובניו הגדולים מסביב עטרוהו ועזרו לו בתפילה „כמשוררים".

רבנו, רבי ישראל הגר, נפטר בשבת קודש ב' בסיון תרצ"ו, אחרי מחלה קצרה. הסתלקותו השרתה אבל כבד בכל רחבי המדינה. ההלויה התקיימה במוצש"ק, ובכל זאת באו רבבות להשתתף בלויה. כנזכר כבר אין אנו באים לספר בגדולתו וקדושתו של רבנו, וגם לא סיפורי נפלאות וישועות

שפעל צדיק זה. חומר זה יועלה בספר מיוחד שיופיע בקרוב בעריכת אחד החסידים.

את מקומו של רבנו הזקן, רבי ישראל זצ״ל בעירנו מילא בנו רבי חיים מאיר זצ״ל. הוא המשיך בדרכי אבותיו הקדושים. אם כי כל אחד מבניו של רבי ישראל נהג עדה של חסידים כל אחד במקומו הרי המרכז הראשי והעיקרי של חסידי ויז׳ניץ נשאר בעירנו.

רבנו רבי חיים מאיר נהג את נשיאותו ברמה, הוא המשיך ביתר שאת ועוז לקרב את הדור הצעיר לדרך החסידות. הוא היה, כידוע, בעל נפש פיוטית. בשולחנות של שבת החדיר בנועם זמירותיו ובשירת הקדש שלו שמחה ואמונה בלב כל יהודי, ורבה היתה השפעתו בעירנו. בהיות אביו הגדול בחיים, הצטנע מהרח״מ מאחוריו. אבל עם הסתלקותו של אביו, חשף זרוע קדשו כמנהיג רב השראה והשפעה על עדת חסידיו.

אולם, למרבה הצער, החלו שמי יהדות אירופה להתקדר. רבנו קיבל לידו את שרביט הנשיאות בשנת תרצ״ו, כאשר החיה הנאצית כבר השתוללה באירופה. קלגסי היטלר שר״י כבר הספיקו להחדיר את חידקי הנאציזם בכל ערי אירופה. במדינת רומניה, גם בלאו הכי שרצה האנטישמיות בכל פינה, אולם כאשר עלה הצורר היטלר שחיק טמיא, זקפה האנטישמיות ברומניה את ראשה, ערי טרנסילבניה בהן גרו כמיליון גרמנים, היו קרקע פוריה בשביל הנאציזם. לתקופה קצרה עלתה לשלטון ברומניה הקבוצה האנטישמית הקיצונית שבראשה עמדו הצוררים קוזא־גאגא, אח״כ שלטון אנטונסקו.

בעקבות פסק הדין של שרי החוץ ריבנטרופ־צ׳יאנו המפורסם, סופחה טרנסילבניה הדרומית להונגריה. בשנת תש״ 1940, חזרו ההונגרים לגרוסוורדיין לאחר 28 שנים של שליטת הרומנים על עיר זו. היהודים, שרבים מהם היו פטריוטים הונגרים, נחלו אכזבה מרה משלטון ההונגרים.

תחת שלטון הרומני „הסתדרו״ היהודים איך שהוא. עם בואם של ההונגרים, ניתך מבול של צרות על ראש יהדות הונגריה. כעבור פחות מארבע שנים תחת שלטון ההונגרים באה גזירת הדפורטציה, גירוש היהודים מכל רחבי הונגריה למחנות ההשמדה, ובזה הקיץ הקץ על עירנו.

זוכרני עוד את מזכיר המדינה אנדרה לסלו מכריז ברדיו בציניות, כי העיר גרוסוורדיין היהודית אינה קיימת עוד. ואכן עיר זו, שבה היו עשרים וחמש אלף נפש יהודים ומוסדות יהודים מפוארים, אינה קיימת עוד בשבילנו כמו אלפי ורבבות קהילות הקדש שבאירופה, שאינן קיימות עוד בשביל העם היהודי.

כאן המקום לציין, שכל בניו של הרבי הזקן רבי ישראל שנשארו בחיים עלו לארץ ישראל, וכוננו כאן את ביתם, את חצרם ואת עתידם.

רבנו, רבי חיים מאיר זצ״ל ובני ביתו ניצלו בנס מציפורני ההונגרים, וברחו לרומניה, ומשם עלו ארצה מיד אחרי המלחמה. על הצלתו של רבי חיים מאיר זצ״ל והברחתו יש סיפור של מעשה נסים, שאין כאן המקום לתאר ולהאריך בדיבור. אבל, יש לציין, כי בצד הרומני היה זה ר׳ יוסף הרטמן, מהעיירה בעלעניש, שאירגן את דרך ההצלה של האדמו״ר ועמד בראש של מפעל ההצלה וההברחה, והודות למעשיו הצליחו מספר רב של אנשים להבריח את עצמם אל הגבול הרומני מהונגריה. רבי אליעזר מויז׳ניץ עלה לארץ עוד בימי המלחמה, ונפטר כאן בשנת תש״ו — ב׳ אלול. הצעיר רבי ברוך מסירט ויז׳ניץ עלה ג״כ לארץ ותקע את אהלו בעיר חיפה. הקים עולם של תורה וחסידות בעיר. בעיר זו הוקמה קריה מפוארת מוסדות תורה, ישיבה ותתי״ם וכו׳. הוא נפטר בשנת תשכ״ד — ב׳ חשון.

רבנו רבי חיים מאיר בעל המעוף והחזון ובעל המעש הגדול זכה לשקם ולבנות מחדש את חצר ויז׳ניץ בארץ הקודש בעיר בני־ברק. בהדרכתו וביזמתו הברוכה הוקמה בבני־ברק אימפריה של בית ויז׳ניץ, ישיבה גדולה, תלמודי תורה, בתי ספר, מלון מפואר, מוסדות צדקה וחסד, בתי־אבות וכו׳.

ע״ש בן הבכור הרב מוישוי הוקמה ישיבה בתל־אביב ומוסדות חסד.

ויז׳ניץ זכתה וממשיכה את דרכה המפוארת בתורה ובחסידות בערי ארץ־ישראל, וזכתה להיות בין בוני הארץ ובוני ירושלים.

רבי ישכר דוב איכנשטיין זצ״ל אדמו״ר מזידיטשוב

שלמה ויזר

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד (1914) כשהתחילו יהודי פולין לנדוד מאימת המלחמה להונגריה, הגיע לעירנו האדמו״ר רבי ישכר בעריש איכנשטיין זצ״ל, מעיר זידיטשוב zydatshov אשר בגליציה המזרחית. הוא היה ממשיך השושלת לבית זידיטשוב הידועה והמפורסמת אשר רבבות חסידים דבקו בו וסרו למשמעתו. שורשו, מיסד השושלת רבי צבי (הירשלה) מזידיטשוב זצ״ל אשר חיבר כמה ספרים בתורת הרז והקבלה, הידוע ביותר בחיבוריו הוא הספר ,,עטרת צבי״, שהוא פירוש על ס׳ הזוהר הקדוש. בשל בקיאותו וגדלותו של רבי צבי בזוהר הקדוש ובחכמת הנסתר כינוהו גדולי דורו בשם ,,שר בית הזוהר״ (על משקל: שר בית הסוהר, בראשית ל״ט כ״ג). על אחד מספריו ,,סור מרע ועשה טוב״, עשה בעל ספה״ק ,,בני ישׂשכר״ פירוש והוספות בשם ,,הוספות מהרצ״א״. מסופר עליו, שבחר את העיירה זידיטשוב לגור ולקבוע משכנו בתוכה, משום שמילת ז׳יד בפולנית פירושו: יהודי, וכל יהודי שיסע אליו לזידיטשוב יזכיר לו שם המקום: יהודי־שוב, היינו, יהודי תעשה תשובה. לאחר פטירת רבי צבי, מילא את מקומו רבי יצחק אייזיק אייכנשטיין, שספרו ,,ליקוטי תורה והש״ס״ על התורה והמדרשים, מבוססים גם כן על דברי זוהר הקדוש וחכמת הקבלה. ואשר רבים מהאד־מורי״ם המפורסמים מהדור שלאחריו היו תלמידיו.

רבי ישכר דב זצ״ל היה בצעירותו רבה של העיירה וערעצקי (wereczke) אשר בקרפטים, ושמו היה מפורסם בעולם היהודי בתור ,,הרב מוערעצקי״ כגדול בתורה. לאחר פטירת אביו, נענה לבקשת החסידים ועבר לגור לזידיטשוב לשבת על כסא הרבנות שם ולמלא מקום אבותיו באדמורו״ת. הוא חיבר את הספר הידוע בשם ,,מלבוש לשבת ויו״ט״ על התורה ומועדים וכדרך אבותיו גם את ספרו חיבר על יסודות דברי הזוהר הקדוש והאר״י הקדוש.

כידוע, באותו זמן היתה העיר גרוסוורדיין קהילה אשכנ־זית ביסודה: רובם ככולם מיהודי העיר, התפללו והתנהגו ,,נוסח אשכנז״. החסידות ומנהגי חסידים היו זרים להם, מה גם דרכו של רבי ומנהיג החסידים. בואו של האדמו״ר רבי דוב מזידיטשוב לגרוסווארדיין והשתכנותו שם, גרם במידה מסוימת ל,,מהפכה״ בעיר. רבים מתושבי העיר האשכנזיים הושפעו מהתנהגותו ודרכו של הרבי והפכו לחסידיו.

לרבי בנימין דייטש מתושביה המכובדים של גרוסווארדיין היה בית פרטי ברח׳ סוצ׳באי מס׳ 21 עם חדרים מרווחים וחצר גדולה. הוא מסר את הבית לרשותו של הרבי, ושם קבע הרבי את מקום מגוריו עם כל פמלייתו, שם היה בית מדרשו המפורסם, לשם נהרו אנשי העיר בהמוניו. ה,,חצר״ של הרבי ברח׳ סוצ׳באי היווה מקום משיכה ,,להתחמם״ לאור תורתו ועבודת הקודש של הרבי, ולקבל ברכה.

בשנת תר״פ (1920) החליט האדמו״ר להיענות לבקשת החסידים בעיר מונקאטש לעבור להתגורר ביניהם. כשנודע בגרווו״ד על רצונו של הרבי לעזוב את העיר, ניסו רבני הקהילה וראשיה להשפיע עליו להניאו מכך, הפצירו בו רבות אולם כל מאמצי השכנוע לא הועילו. וכשבאו לקבל ברכת פרידה אמר: בצער אני עוזב את המקום הזה שכ״כ חבבתי ואת אנשיו שכולם יראים ושלמים אהבתי מאד אולם מטעמים כמוסים אני רוצה להיות במונקאטש, לשאלתם על מי נוטש אותם? ענה: אני משאיר כאן את נכדי רבי יהושע׳לה, ומי שיפנה אליו יוושע כאילו פנה אלי. המונים באו לתחנת הרכבת בעיר בעת עזיבתו בכדי להפרד מרבם האהוב וגם במעמד זה חזר ואמר שמשאיר פה את נכדו ר׳ יהושע׳לה, ומי שיפנה אליו הרי זה כאילו פנה אלי ותהיה לו ישועה.

הרבי עזב את העיר כאמור בשנת תר״פ ביחד עם בניו ופמליתו, בהשאירו את רבי יהושע׳לה בגרווו״ד, וביום ז׳ של פסח נפטר, והובא לקבורה במונקאטש ביום אחרון של פסח שנת תרפ״ד (1924).

האדמו"ר רבי יהושע'לה הי"ד זצ"ל „הרבי מזידיטשוב" בגרוסוורדיין

האדמו"ר ר' יהושע'לה זצ"ל
ולידו הרב ד"ר נימרוב הרב הראשי לרומניה

האדמו"ר מזידיטשוב רבי יהושע אייכנשטיין נולד בשנת תרנ"ו, (1896) בעיר פרוכניק שבגליציה (prochnik) לאביו הגאון רבי אשר ישעיה אייכנשטיין, שהיה רבה של העיר. ולאמו שהיתה בתו של הצדיק, רבי יחיאל אדמו"ר מקרילוביץ, שהיה בנו של האדמו"ר מאפטא, וחתנו של אדמו"ר רבי יהושע מבעלז.

בילדותו, נתגלו כבר כשרונותיו הגדולים, ובהיותו ילד בן 9 לא מצא אביו מלמד מתאים עבורו בעירו, ושלחו לזידיטשוב כדי להתחנך ולהשתלם אצל סבו האדמו"ר רבי יששכר דוב, הסב קירב מאוד את הילד, קיבל על עצמו את חינוכו, והשפיע עליו תורה וחסידות והיה לו כאב. מפיתו אכל ועמו ישן בחדר אחד. בשנות בחרותו למד האדמו"ר ר' יהושע גם בישיבות המפורסמות ברז'ן, וחוסט. אבל, עיקר חינוכו והשפעתו קיבל אישית מאת סבו הגדול, שאהב אותו במיוחד. תקופה מסוימת שהה בבעלז, אצל דודו רבי יששכר דוב האדמו"ר מבעלז, שהדריך אותו בתורה וחסידות בגוון המיוחד של בעלז, והשפעתו עליו היתה כבירה. במשך הזמן נתפרסם כבחור עילוי, וברוך כשרונות.

כשהגיע לפרקו, בחר בו הגאון הנודע, רבי חיים יצחק ירוחם, רבה של אלטשטאט (סטאריסאמבור) כחתן לבתו. הרב מאלטשטאט היה אחד מגדולי גאוני הדור בזמנו, אשר מכל קצוי תבל פנו אליו בשאלותיהם, ואמנם, חיבר הרבה ספרי שו"ת (שאלות ותשובות) ובכל מקצועות התורה. הזוג התעתד לגור שם כמה שנים, אולם כעבור מספר חדשים, פרצה מלחמת עולם הראשונה והתחילו הנדודים של יהודי פולין, ונאלצו לעזוב את אלטשטאט. האבא הגאון מאלטשטאט הגיע בנדודיו לעיר וינא בירת אוסטריה, השתקע בוינה וגר שם בכל התקופה שבין מלחמת עולם הראשונה והשניה. ואילו חתנו רבי יהושע, שנפשו היתה קשורה בנפש סבו, והשתוקק להיות במחיצתו, פנה דרכו לעבר גרוסוורדיין. שם גר אז סבו, רבי יששכר בעריש אדמו"ר מזידיטשוב. תקופת היותו במחיצת הסב בגרוסוורדיין היתה תחנה חשובה בחייו, כי מלבד שהוסיף שלמות על שלמות בצלו ותחת כנפי הסב, היה „יד ימינו" של סבו. היתה זו תקופה קשה של מלחמה. במרצו הרב, בנועם הליכותיו ובעזרתו לנזקקים התחבב ר' יהושע מהר מאד על תושבי העיר ומאז נודע בכינוי החיבה „ר' יהושע'לה" כפי ששמעו שסבו קרא לו כך.

באותה תקופה לא משה ידו מידי סבו. הוא שקע ימים ולילות בעבודת השם, וכאשר סבו קיבל אנשים שהתייעצו עמו בסוגיות שונות, הורה לנכדו לעמוד על ידו, וכולם הבחינו שהרבי־סבא רוצה להטיל על נכדו את כהונת אדמו"ר בעתיד. וכשהרבי הישיש הודיע לחסידיו בעת שעזב את העיר כי אינו נוטש אותם, ומשאיר פה את הנכד רבי יהושע־לה ויפנו אליו ויוושעו „כאילו פנו אלי" — לא הפתיע אותם הדבר.

המענין הוא, שביחד עם הרבי הזקן היו אתו גם בניו שכולם היו „אריות" בזכות עצמם וברבות הימים היה כל אחד מגדולי האדמורי"ם במקומותיהם. בכל זאת, בחר בנכדו האהוב הזה למלא את מקומו בגרוסוורדיין.

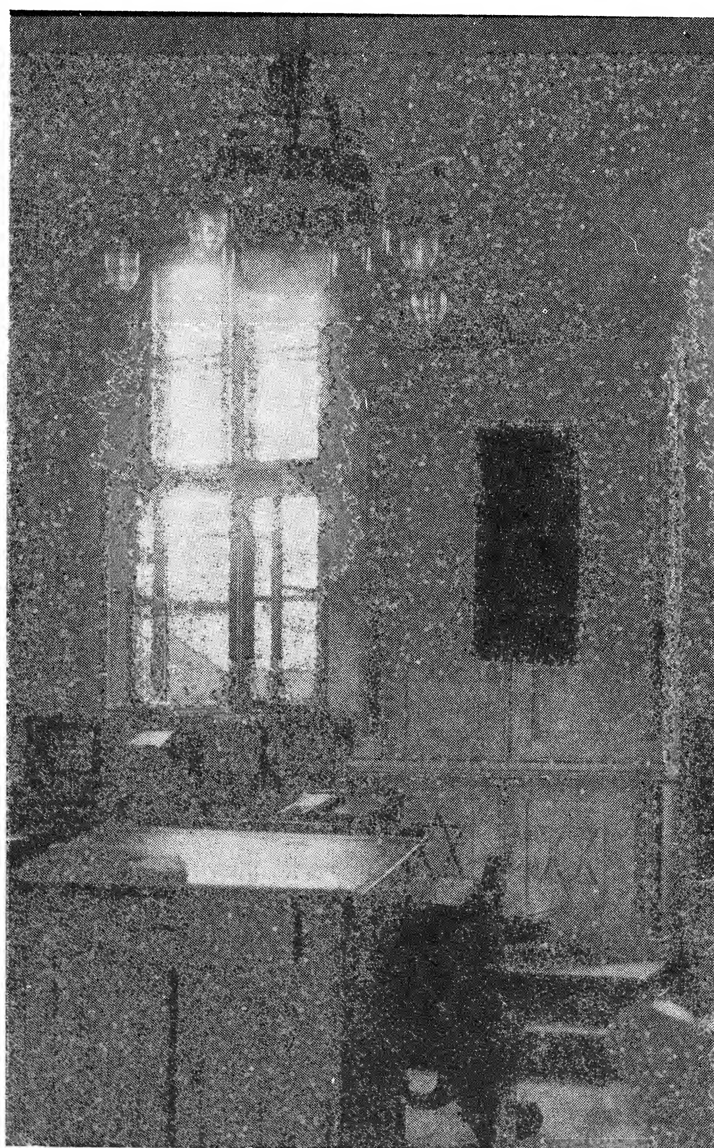
לאחר שעזב הסב את העיר, בשנת תר"פ (1920), המשיך הנכד רבי יהושע־לה בדרכו, באדמו"רות. הוא ניהל את התפילות ואת ה„שולחנות" באותו בית המדרש של הסבא

ברחוב סוצ'באי. אולם, עם הזמן כשגדלו מספר התושבים החסידיים בעיר, רבו המתפללים בבית מדרש הזה, וצר היה המקום, ניגש לבניית בית מדרש חדש יותר גדול ומרווח. שיוכל להכיל את החסידים מהעיר ומחוצה לה.

ברחוב זרדה שבעיר, (zarda), ששמו הוסב לשם רח' מ.ה. פוקס ע"ש רבה של העיר מ.ה. פוקס, שבו נמצאו בניני בית הכנסת הגדול וש"ס חברה, וכן בניני הקהילה, בשטח שהיה מכונה „גרנריא" (grnaria), נרכש מגרש רחב ידים. ועליו בנה ר' יהושע את בית מדרשו הגדול. חגיגת חנוכת הבית של ביהמ"ד שהתקימה בשנת תרצ"א, בהשתתפות המונים מהעיר ומחוצה לה הותירה רושם עמוק. מאז נהיה הבית הזה ברח' זרדה מס' 12 מרכז לתורה וחסידות לעיר ולסביבתה, לשם נהרו חסידים ואנשי מעשה, יראים ושלמים, אם לתפילות, אם ל„שולחן" („טיש") שהאדמו"ר ערך בשבתות ומועדי השנה, ואשר במהלכם השמיע תמיד „דברי תורה" בהתלהבות והתעוררות עצומה בדרך אבותיו הקדושים. במשך שנים התקיימה ישיבה לצעירים בבית מדרש זה בראשותו של הרב חיים יודא לוי הי"ד, שהיה חניך ישיבת מיר שבליטא, והיה מרביץ תורה גדול בעירנו.

בתוך בנין ביהמ"ד היה חדר מיוחד שבו קיבל האדמו"ר את הפונים אליו לעצה ולברכה.

אישיותו הטביעה חותמה על דמות העיר החרדית, צלילי קולו הערב, שנשתפכו ופרטו על נימי הלב, הדהדו בעת

ארון הקודש בבית המדרש של הרבי מזידיטשוב בגרוסוורדיין

תפילותיו בנוסח המיוחד של זידיטשוב. הוא קיבל את כל אחד בחביבות ובמאור פנים. הדריך את כל המשכימים לפתחו באור החסידות.

במיוחד בלטה צניעותו המופלגת של האדמו״ר וענוותנותו היה בעל פשטות הליכות וכאשר הביעו בפניו אלה שנושעו מברכותיו, את רחשי לבם ענה להם ואמר, זה רק בזכות אבותי הקדושים, ביקורו של חמיו, רבה של אלטשטאט, בביתו בשנת תרפ״ז, היה למאורע כביר בעירנו. למדני העיר וגם מהסביבה הזדרזו לבא אליו בשאלותיהם ההלכתיות ובבקשת פיתרון לקושיותיהם ולספקותיהם בש״ס ופוסקים. ובעלי המחברים ניצלו את ההזדמנות לקבל הסכמות על חיבוריהם התורניות.

כאשר התחילו לכסות את שמי היהדות בשנות השואה עננים שחורים נחלץ כל כולו לעזרה, פעל והפעיל בלי ליאות לשלוח סיוע לפולין ולרומניה כסף וחבילות, כאשר עוד ניתן היה לעשות זאת. הוא השקיע מאמצים על־אנושיים בחיפוש אחרי דרכים להציל נפשות מגיא ההריגה. לגדודי מחנות עבודה היהודיים (munka tàbor) דאג לשלוח אוכל כשר ושאר צרכים שנזקקו להם. וכן ליהודים שהצליחו להבריח את הגבול מפולין, האדמו״ר רבי יהושע־לה והרבנית דאגו לכל צרכיהם באוכל וביגוד וכל מחסורם.

פרק האחרון במסכת חייו של האדמו״ר התחיל עם הקמת הגיטו בגרוסוורדיין. ביתו נכלל בתוך תחומי הגיטו, והרבי נשאר בו. בתקופה הנוראה ההיא התבלט הרבי במיוחד בגבורת הנפש שלו. הוא היווה מקור עידוד ונוחם בשעות מרות ומלאי יאוש אלו. הוא המריץ את כל אלה שרק יכולים, להציל את עצמם בכל דרך שהיא, אם ע״י בריחה מהגיטו, אם ע״י הסתתרות בבונקר עד יעבור זעם. כי היתה קיימת אפשרות בהרבה מקרים, להצלה אם בשל היות העיר קרובה אל הגבול הרומני, אם ע״י שהיו אלה שהיו להם קשרים עם הלא יהודים בעיר ובסביבה. אולם, הרבה מאוד היססו ופחדו מן הסכנות שהיו כרוכות בדרך כזו, וכן דברי ההרגעה שהופצו במכוון שהמשלוחים לא נועדו לאושוויץ ולא נשקפת סכנה לחיים, השפיעו וגרמו להרדים את העירנות להצלה. היה זה הרבי מזידיצ׳וב שהרעיש ותבע מכל אחד שרק יכול, שיחפש דרך להצלה באופן כל שהוא. שלא יתפתו לדברי ההרגעה משום שהמשלוחים נועדו להשמדה. הרבה מאלה שנשארו בחיים חבים לרבי ר׳ יהושע־לה את חייהם, משום שרק כתוצאה מהעידוד וחיזוק שלו, העזו לנקוט נתיב להצלה.

הרבי בעצמו, נכנס לפני המשלוח האחרון מהגיטו, לבונקר שהותקן בבית משפחת לפקוביץ׳; הבית גבל עם חצר דירתו של הרבי, בבונקר הזה היו כמה משפחות, מלבד משפחת בעלי הבית. הבונקר נתגלה ע״י המשטרה. (עם חיסול הגיטו עבר השמירה על שטח הגיטו מהז׳נדרמרי׳ שוב לידי המשטרה האזרחית). האנשים שנתפסו בבונקר הועברו לבית החולים למחלות מדבקות שנשאר בגיטו, בניהולם של ד״ר קופפר וד״ר באלינט. משם הועברו לגיטו שנועד לישובי הסביבה, בבנין ששימש קודם לביח״ר ללבנים. הגיטו כונה (ö''ssi ghetò).

ביום ד׳ תמוז תש״ד הובלו כל יהודי הסביבה שהיו באותו גיטו במשלוח לאושוויץ ביניהם גם הרבי מזידטשוב ר׳ יהושע־לה. אלה שהיו באותו המשלוח וחזרו, סיפרו על התנהגותו המופתית של הרבי בדרך. לא הכירו עליו שום צער; הוא דיבר כל הזמן, שיש לקבל את הגזירה באהבה, דיבר על ערכו הנשגב של קידוש השם. ראו עליו שמתכונן למסירות־נפש בשמחה.

בהגיעו לאושוויץ נלקח לצד ימין והועבר למחנה עבודה, כל אלה שהיו אתו סיפרו על רוח התקווה שהפיח ביושבי המחנות, כל הזמן למד תורה בעל־פה. בדרך נס היה ברשותו זוג תפילין שבהחבא הניחו כל יום, ונתנו לכל אחד לזכותו במצוה זו. וכל אימת שאפשר היה עבדו אחרים את מכסת העבודה שלו בכדי שהוא יהיה פנוי לעבודת השם שלו. הוא סירב לאכול מאכלים אסורים ובכל שמונת ימי הפסח לא אכל חמץ והסתפק במנת מרק היומית. תנאים אלה הכריעו את גופו שנחלש וביום ט״ז סיון תש״ה כמה שבועות לאחר השיחרור ע״י צבא האמריקני — עלתה נשמתו הטהורה לשמים.

בכל שנה מתקיימת בבית כנסת שהוקם על שמו, בתל־אביב, ברח׳ נחמני 58, סיום ש״ס וסעודת יומא דהילולא שלו ביום ט״ז סיון, בהשתתפות קהל רב מיוצאי גרוסוורדיין החרדית. ובראשות ממלא מקומו בתל־אביב האדמו״ר מזידיט־שוב בנו של הרב נתן איכנשטיין זצ״ל.

בנו השני של הרבי, ר׳ יהושע־לה מכהן כאדמו״ר לשושלת זידיטשוב ומושבו בפתח תקוה. ועומד בראש מוסדות זידיטשוב. ר׳ בעריש איכנשטיין שליט״א ממשיך בדרכי־אבות, כאדמו״ר מזידיטשוב, ומקובל מאד על קהל חסידיו. בית מדרשו המפואר הפך למקום תורה ותפילה ופעילות ציבורית.

הרב רבי נתן אייכנשטיין זצ״ל

האדמו״ר מזידיטשוב — בתל־אביב

האדמו״ר ר׳ נתן אייכנשטיין זצ״ל

נולד בשנת תרפ״א בגרוסוורדיין, לאביו רבי יהושע אדמו״ר מזידיטשוב זצ״ל, ולאמו הרבנית ברכה אייכנשטיין ע״ה, בת הגאון רבי חיים יצחק רבה של אלטשטאט זצ״ל (שהיה גר בווינה). בילדותו למד בתלמוד תורה „יסודי התורה״ שבעיר. אח״כ עבר לישיבת סעקעליהיד המפורסמת בראשותו של הגאון רבי יהודה רוזנר רבה של העיר. שם במשך כמה שנים עלה במעלות התורה. הרב רוזנר זצ״ל הראה לו אותות חיבה וקירבו במיוחד. אבל את עיקר חינוכו קיבל אצל אביו. הוסמך לרבנות בין היתר גם מאת רבה של טאשנאד, הגאון מהר״ם בריסק זצ״ל. התבלט גם במדותיו התרומיות כאציל הרוח ומורם מעם.

הרב רבי נתן זצ״ל הצליח להימלט מהגיטו, במשך כמה ימים היה במחבוא בעלית גג אצל מיקלוש הידוע שהסתיר בביתו יהודים. משם עבר עם קבוצה את הגבול לרומניה. בעוד המלחמה בתוקפה עלה לארץ ישראל על סיפון האניה „בולבול״, שהיתה אחת משלש האניות שהפליגו עם פליטים מנמל קונסטנצה, ובלב־ים הותקפו ע״י הגרמנים, ומאות מהפליטים טבעו אז בים. רק אחת משלש אניות הפליטים לא נפגעה.

בהגיעו לנמל חיפה נלקח ר׳ נתן אייכנשטיין ע״י השלטון הבריטי, יחד עם כל העולים, למחנה העולים הנצור עתלית. בכל תחנות נדודיו היה מעודד ומחזק את אלה שהיו אתו לבטחון בהשי״ת לבל יפלו ברוחם. כשעזב את מחנה עתלית עסק בפעילות להצלת יהודים מצפורני הנאצים.

הוא קבע את דירתו בתל־אביב להיות בקרבתו של האדמו״ר מבעלז זצ״ל שהיה גר בתל־אביב. זמן קצר לאחר שהתישב בתל־אביב נתקבל לרב בבית כנסת ברח׳ הקישון שהיה אז בסביבה החרדית בעיר.

האדמו״ר מבעלז זצ״ל, שהיה קרובו, (אביו של האדמו״ר מבעלז, הצדיק רבי יששכר דוב מבעלז זצ״ל, היה דודו של רבי נתן זצ״ל) כיבד אותו מאוד, גילה לו חביבות ואהבה. והוא אשר עידד וחיזק את רבי נתן זצ״ל ליסד בית מדרש ולנהל עדה בנוסח זידיטשוב ובדרך המקובלת מאבותיו מדור דור.

בבית מדרשו אשר ברח׳ נחמני בת״א, המשיך את שושלת של זידיטשוב המפוארה, והשמיע דברי תורה בשבתות ומועדים לקרב לב ישראל לאביהם שבשמים. תפילותיו לפני התיבה היו עריבות ובנעימה הזדיטשובית המיוחדת.

יוצאי גרוסוורדיין שהעריכו אותו קיימו איתו קשר מתמיד, וביום ט״ז סיון כל שנה בסעודת סיום הש״ס לרגל יומא דהילולא של אביו רבי יהושע זצ״ל, המתקיימת בבית מדרשו, בהשתתפות רבים מיוצאי גרוסוורדיין החרדיים, היה נושא דברי אזכרה לקדושי גרוסוורדיין שהיאר־צייט שלהם חל ג״כ באותה תקופת השנה.

הרב נתן אייכנשטיין נפטר ביום א׳ אדר תשל״ו, והובא לקבורה בעיר צפת ליד קבר אביו זצ״ל.

גרוסווארדיין וחכמיה בספרי שאלות ותשובות

מאת: י׳ יוסף כהן

התשובה הראשונה לעיר גרוסווארדיין שראתה את אור הדפוס נכתבה ביום טז מרחשון תקע״ה (1814). זהו תאריך מאוחר למדי לגבי קהילה בעלת עבר כגרוסווארדיין. ייאמר מיד, שלא נבדקה כל ספרות שאלות ותשובות הרחבה, המש־תרעת על פני תקופות הנמנות בשנות מאה ועל פני מרחביה של כל התפוצה היהודית. נבדקו ספרי התשובות של חכמי הממלכה האוסטרו־הונגרית בלבד; דהיינו חיבוריהם של רבני הונגריה, גליציה ובוהמיה־מורביה. וכן ספריהם של חכמי רומניה על שתי נסיכויותיה — מולדובה ומונטניה. נראה, שמותר להניח, שאם לא מצאנו תשובות לחכמי גרוסווארדיין בסביבתה הקרובה, הרי קרוב לוודאי שלא נמצא אותן בספרי השו״ת של חכמי רוסיה־פולין, ליטא, ארצות אשכנז ואיטליה ומכל־שכן בספריהם של חכמי ארץ־ישראל והמזרח הקרוב. מכל מקום גם לגבי תשובותיהם של חכמי התחום שבדקנו קדמו לה לגרוסווארדיין קהילות אחדות, שלא הגיעו לדרגתה הן מבחינת הותק והן מבחינת המעמד — שחכמיהן נזכרו בספרי השו״ת של תקופתם. לדוגמה, בשו״ת פנים מאירות לא יזכר שמה של גרוסווארדיין, אף־על־פי שכתריסר מרבני קהילות בהונגריה באו בכתובים עם בעל פנים מאירות [1]; בין הקהילות שבמרחב השייך היום לטראנסילוואניה [2], הקהילה היחידה שאוזכרה בשו״ת פנים מאירות היא טמשוואר [3].

קהילה שניה שזכתה לאיזכור בספרות השו״ת לפני גרוס־וואררדיין היא קראלי, שרבה ר׳ מאיר יהודה אסטרייכר נזכר בספר משנת דרבי עקיבא [4], לר׳ עקיבא אייגר הראשון. אין תאריך בצדה של התשובה, אך כיון שר״ע אייגר נפטר בשנת תקי״ח (1758), הרי יודעים אנו בקירוב את תאריך כתיבתה. בשו״ת נודע ביהודה, לדוגמה, נזכרו 38 קהילות וכ־50 רבנים ובעלי־בתים מהונגריה [5], אולם שמה של גרוסווארדיין לא ייזכר ולא ייפקד ביניהם. גם באוסף תשובות גדול זה נזכרים חכמי קראלי וטמשוואר [6].

שני רבניה הראשונים של גרוסווארדיין הידועים לנו, ר׳ נפתלי הרש ליפחוביץ (נפטר ג ניסן תקל״ג 1773) ור׳ שרגא פייש ווינא (נפטר ז אייר תקס״ג 1803), לא נזכרו איפוא — עד כמה שעלה בידינו לקבוע — באף אחד מספרי השו״ת של חכמי דורם. ר׳ יוסף רוזנפלד, שכיהן ברבנות גרוסווארדיין 36 שנה ונפטר בזקנה מופלגת ביום כג אייר תקצ״ט (1839) [7], הוא הראשון ששמו מופיע בספרי שאלות ותשובות.

את הנתונים העולים מתוך החומר שדלינו מן הספרים ניתן לחלק לשלוש תקופות: א) מרבנות ר׳ יוסף רוזנפלד ועד פטירת ר׳ יצחק אהרן לאנדסברג (תקע״ה — תרל״ט, 1814 — 1879); ב) תקופת רבנותו של ר׳ משה הרש פוקס (תרמ״ב—תרע״א, 1882—1911); ג) תקופת רבנותו של ר׳ בנימין פוקס ועד לשואה. ופרק־משנה קצר, אותו נקדיש לנסיון שיקומה של הקהילה לאחר השואה, במדה שהוא משתקף בספרי השו״ת, למרות — ושמא בשל — אופיו האפיזודיאלי קצר הימים.

משהחלה גרוסווארדיין לעלות על מפת השאלות ותשובות, הלך ונתגבר זרם המשא־ומתן ההלכתי בין חכמי העיר לבין גאוני הדורות בארצותיהם השונות. כבר בראשית המאה ה־19

1. רשימה מלאה של הנזכרים בשו״ת פנים מאירות הדפיס דב וואכשטיין, אבני א״ש (וינא תרפ״ב), החלק הלועזי, עמ׳ 83—93.

2. המושג הגיאופוליטי „טראנסילוואניה" אינו ניתן להגדרה מדויקת. הוא השתנה במרוצת הזמן לפי היחסים הפוליטיים ששררו בין אוסטריה להונגריה. העיר טמשוואר, בירת החבל טימיש, שייכת מאז תום מלחמת העולם הראשונה לרומניה ואפשר לראות בה חלק מטראנסילוואניה המורחבת.

3. שו״ת פנים מאירות חלק ב, סי׳ יט, צ. שתי התשובות ללא תאריך ושם הרב שאליו נכתבו התשובות לא נוקב. חלק ב נדפס בשנת תצ״ג (1733). התשובות נכתבו איפוא לפני שנה זו.

4. פיורדא תקמ״א, דף ק—קא.

5. משה ריכטמאן הקדיש מאמר מיוחד לתשובותיו של ר׳ יחזקאל לנדא שנשלחו לרבני הונגריה:

Landau Ezekiel... és a Magyar Zsidók. Magyar-Zsidó Szemle, vol. 22 (1905), pp. 298—343.

6. שו״ת נודע ביהודה, מהדורא קמא, יורה דעה, סי׳ פא (ללא תאריך); אבן העזר, סי׳ ב (ללא תאריך), מא (תקל״ב 1772); מהדורא תנינא, אבן העזר, סי׳ מו (תקל״ט 1779), צא (ללא תאריך).

7. מצבותיהם של רבני גרוסווארדיין הראשונים: אברהם יצחק פרידמאן, מצבת זכרון, גרוסווארדיין תש״א, עמ׳ 1—3.

כותב אחד מרבניה, שגרוסווארדיין היא עיר של חכמים וסופרים[8]. וככל שהתפתחה הקהילה ויהודי העיר הלכו והתרבו, הלך והתעצם לימוד התורה בעיר. בידינו להמחיש את הדבר גם בנושא דיוננו. 181 התשובות שנכתבו ל־58 אישים בגרוס־ווארדיין מתחלקות כדלקמן: בתקופה א׳ נתקבלו 21 תשובות (ל־6 חכמים); בתקופה ב׳ — 73 תשובות (ל־17 חכמים); ובתקופה ג׳ — 83 תשובות (ל־35 חכמים).

לפני שננקוב בשמותיהם של חכמי העיר שאוזכרו בספרי השו״ת, מן הראוי להמשיך בשפת המספרים ולבדוק כיצד התחלקו המשיבים לפי ארצותיהם. מתברר שחכמי הונגריה (כולל השטחים שנמסרו לאחר מכן לרפובליקה הצ׳כוסלובקית) כתבו 56 תשובות לעיר גרוסווארדיין; חכמי גליציה — 16; חכמי רומניה (כולל בסרביה ובוקובינה) — 6 ואילו חכמי טראנסילוואניה כתבו 96 תשובות לעמיתיהם בגרוסווארדיין[9]. מסתבר איפוא שלגורם הגיאוגראפי נודעת משמעות ביחסים החברתיים וההלכתיים שבין רבני גרוסווארדיין וחכמיה לבין עמיתיהם בסביבה הקרובה.

אם נבחון את ההתכתבות לפי תקופות נעמוד על אותה תופעה מאלפת. בתקופה הראשונה מרובות התשובות מהונגריה מאלו שנשלחו מטראנסילוואניה. לעומת 11 תשובות מהונגריה לא הפנו רבני טראנסילוואניה אלא 6 תשובות לחכמי גרוס־ווארדיין. התופעה ניתנת להסבר בכך, שהספרות הרבנית בטראנסילוואניה לא החלה להתפתח אלא בשנות ה־20 של המאה הי״ט, עם תחילת כהונתו של ר׳ יחזקאל פאנט כרב המדינה וספרו שו״ת מראה יחזקאל הוא הספר הראשון מסוגו בטראנסילוואניה (כולל מאראמארוש). חכמי גרוסווארדיין היו נאלצים איפוא לפנות לחכמי הונגריה בשאלותיהם ובבירוריהם ההלכתיים.

אם נתבונן בתשובותיהם של רבני גליציה לחכמי גרוס־ווארדיין נקבל את המספרים דלקמן: בתקופה א 4 תשובות, בתקופה ב שתי תשובות ואילו בתקופה ג 10 תשובות. ואשר לתשובותיהם של רבני רומניה, הרי כל שש התשובות נכתבו בתקופה ג, כלומר בין שתי מלחמות העולם, כשגם גרוסוואר־דיין היתה בתחומה של הממלכה הרומנית. מכאן, שלא רק לבחינה הגיאוגראפית נודעת משמעות אלא גם לבחינה המדינית. עלינו לזכור שדווקא בתקופות א ו־ב נוצרו ברומניה ספרי שו״ת בעלי משקל, כגון ספריהם של רבני יאסי ובוטושאן[10]. אך נראה שהגבול המדיני שחצץ בין אוסטרו־הונגריה לבין רומניה חצץ גם בין רבני המדינות הללו. רק לאחר שמצאו עצמם בתחומה של מדינה אחת, הוקם קשר — רופף למדי ובעל אופי ארעי — בין חכמי רומניה לבין למדני גרוסווארדיין, כפי שיבואר בהמשך הדברים.

מן העניין להתעכב לרגע קט ולבחון את מהותם של חכמי גליציה, אתם באו בקשרי משא־ומתן לומדי התורה בגרוסווארדיין. והנה מבחינה זו נכונה לנו אכזבה. פרט לר׳ יוסף שאול נתנזון, אחד המשיבים הגדולים בכל הדורות, לא נקשרו קשרי הלכה עם גאוני גליציה בולטים הן מבני דורו של ר׳ יוסף שאול נתנזון והן מדורות קדומים יותר ומאוחרים יותר. קשרים כאלה היו קיימים עם חכמי טראנסילוואניה במקומות אחרים. לדוגמה, ר׳ אפרים זלמן מרגליות מברוד (נפטר כד מנחם אב תקפ״ח 1828); שהעיר קראלי נזכרת באחת מתשובותיו[11]; או ר׳ יעקב משולם אורנשטיין (נפטר כה מנחם אב תקצ״ט 1839), שהתכתב עם בעל מראה יחזקאל[12]; מבני דורו של ר׳ יוסף שאול נתנזון נזכיר את ר׳ שלמה קלוגר מברודי (נפטר ל סיון תרכ״ט 1869), שמבין אלפי תשובותיו נכתבו אחדות לרבני טראנסילוואניה[13]; הוא הדין לגאון וצדיק ר׳ חיים האלברשטאם מצאנז (נפטר כה ניסן תרל״ו 1876), שאף הוא השיב לכמה מרבני טראנסיל־וואניה[14] לגבי בעל דברי חיים ניתן אולי לומר, שכיון שהיה אדמו״ר חסידי לא התקשרו אתו למדני גרוסווארדיין ה„אשכנזים״. אך נימוק זה אינו יפה ואינו חל על ר׳ שלמה קלוגר, כשם שאין בו לתרץ את העובדה שגם בספרו של הגאון ר׳ שלמה דרומר מסקאלא (נפטר כב תשרי תרל״ב 1871), לא יוזכר שמה של גרוסווארדיין, שאף הוא השיב שתי תשובות למקומות אחרים בטראנסילוואניה[15].

בתקופה השניה נעדרו שמותיהם של שני המשיבים

8. ראה ר׳ צבי לייפניק, ספר קב ונקי, אפען 1826, הקדמת הספר.

9. שלוש תשובות נכתבו מארץ־ישראל, כולן בידי ר׳ שלמה אהרן וורטהיימר לר׳ יוסף הכהן שווארץ. אף־על־פי שלא נבדקו ספרי השו״ת של רבני ארץ־ישראל, נתקלתי בתשובות אלה באקראי ולא מצאתי עוז בלבי לוותר עליהן.

10. על תרומתם של חכמי רומניה לספרות התורנית ראה ר׳ יוסף כהן, הספרות התורנית ברומניה עד סוף המאה הי״ט, קרית ספר כרך מד (תשכ״ט), עמ׳ 141—156, 298—306; הנ״ל, פנקס הקהילות, רומניה, כרך א, ירושלים תש״ל, המבוא הכללי, עמ׳ סז—פג, קכח—קלג.

11. שו״ת בית אפרים, אבן העזר חלק א, סי׳ לב.

12. שו״ת ישועות יעקב, אבן העזר, סי׳ כא.

13. שו״ת טוב טעם ודעת, מהדורה קמא, סי׳ פג; מהדורה ג, סי׳ רל (לכפר וויניק). — מהדורה תניינא, סי׳ רכז; חידושי אנשי שם, סי׳ רה (לדעש). — מהדורה ג, סי׳ סד (לאינטרדאם). — מהדורה ג, סי׳ יג, יד, קפו (לקארלסבורג). — מהדורה ג, סי׳ סה (לדיטשא־סט־מארטון).

14. שו״ת דברי חיים, חלק ב, אורח חיים, סי׳ כט (לשאמלוי). — אורח חיים, סי׳ לא (לווארהל). — אורח חיים, סי׳ מא; אבן העזר, סי׳ לה; חושן משפט, סי׳ יח (לאינטרדאם). — אבן העזר, סי׳ לו, צח, קנא (לאורישור—דעש). — אבן העזר, סי׳ צד (להידאלמאש). — אבן העזר, סי׳ סז (להידאלמאש).

15. שו״ת בית שלמה, יורה דעה חלק א, סי׳ טו (לנאסויד). — אבן העזר, סי׳ מג (לדעש).

הגדולים בגליציה, ר׳ יצחק שמלקיס מלמברג (נפטר ט תשרי תרס״ו 1905) ור׳ שלום מרדכי הכהן שוואדרון מבערזאן (נפטר טז שבט תרע״א 1911), ששניהם הריצו את תשובותיהם לרבני טראנסילוואניה[16]. ולא הזכרנו אלא את המשיבים הגדולים בגליציה. עלינו להוסיף, שלא הכללנו את התשובות הרבות של גאוני גליציה לרבני מחוז מאראמארוש, שהרבו להזקק לפסיקתם ולבירורים הלכתיים ועיוניים בש״ס ופוסקים[17].

לאור הנאמר עלינו להסיק שזיקתם התורנית של למדני גרוסווארדיין היתה הדוקה יותר עם רבני המדינה, אצלם למדו תורה בצעירותם ומהם בקשו הדרכה בשאלות מעשיות, לפניהם שטחו את קושיותיהם במקומות קשיי־ההבנה בתלמוד ומפרשיו, אתם התיעצו בעניינים הנוגעים להנהגה אישית ובפניהם הציעו את חידושיהם והברקותיהם. אותן השאלות המעטות שהפנו לרבני גליציה, מן הסתם היו לכך סיבות מיוחדות, שננסה לעמוד עליהן בהמשך הדברים.

לפני שנחתום נושא זה, נתעכב מעט על תופעה נוספת, שאף היא בעלת משמעות לגבי זיקתם הגיאוגראפית של למדני גרוסווארדיין. כזכור, למעלה ממחציתן של השאלות הפנו השואלים לרבני סביבתם הקרובה בטראנסילוואניה גופה. והנה בולטת עובדה הראויה לציון, שלא פחות מ־37 שאלות־ותשובות החליפו חכמי גרוסווארדיין בינם לבין עצמם. ברוב המקרים באו הדברים בכתב משום שאחד הגורמים (השואל או המשיב) שהה באותו זמן מחוץ לעיר (בדרך כלל במקום קייט ונופש), אך פעמים הועלו הדברים בכתב לאחר שהושמעו הדברים פנים אל פנים, כסיכום לויכוח בעל־פה. ריבוי המגעים בין חכמי העיר גופה — בשיעור של למעלה משליש מכלל השאלות מרבני טראנסילוואניה — מוכיח ללא ספק שלמדני העיר היו נוחים זה לזה בהלכה, כדרכם של תלמידי חכמים המרבים שלום בעולם.

מה הם הנושאים שהעסיקו את רבני גרוסווארדיין, חכמיה ולמדניה? להלן יבואו הדברים ויפורטו ליד שמו של כל חכם וחכם. כאן נסכם את הדברים בצורה כללית — ושוב בשפת המספרים. למעלה משליש התשובות (71) הן בתחום הבירור העיוני הטהור. כלומר, השואל לא שאל לשם בירור הלכה מעשית, כיצד עליו לנהוג במקרים קונקרטיים, אלא בדרך לימודו הוא נתקל בקושיה שלא מצא לה יישוב מניח את הדעת בגמרא ובמפרשיה, ברמב״ם טור ושלחן ערוך ונושאי כליהם ואף בעיונו בספרות המאוחרת יותר — הוא פונה אל אחד מגדולי התורה ומבקש הסבר והארה לשאלותיו. במקרים רבים נושאת ההתכתבות אופי של חילופי־דעות בישוב דברים בלתי מובנים, או שיש עליהם סתירות ופרכות בים התלמוד הרחב והעמוק מני ים, ולא דווקא שאלות הנובעות מקשיים בהבנה; להיפך, השואל מציע ישובים ותירוצים כיד הפלפול הטובה עליו ומבקש את תגובת הנשאל. ריבויין של שאלות מסוג זה מעיד אולי על רמה גבוה בלימוד התורה ובהבנה עמוקה, בניתוח סברות ושיטות, בהם הצטיינו למדני גרוס־ווארדיין.

שני השלישים הנותרים הוקדשו לנושאים הבאים: דיני אישות (גיטין וקידושין, חליצה ועוד) — 27 תשובות; היתרי עגונות — 5; ענייני רבנות וקהילה והלכות בתחומי הקהילה — 24; הלכות מעשיות בתחומי הפרט — 33; יחסים עם השלטונות וענייני ריפורמה ומגמות של שינויים ברוח הזמן — 9; שונות (דברי פולמוס, שאלות מוזרות וחריגות) — 11. דבר הלמד מעניינו, שגם בתשובות לשאלות מעשיות משולבים חידושי הלכה ובירורים הלכתיים, קושיות ותירוצים, כדרכה של תורה מאז ומעולם, לפי הכלל ש„אין בית מדרש בלי חידוש״. העניינים המעשיים יפורטו להלן בגוף המאמר בסגנון מתומצת, אך חידושי התורה והפלפולים יאוזכרו במלים ספורות בלבד.

שמותיהם של הלומדים בגרוסווארדיין שזכו להנצחה בספרי השאלות־ותשובות ראויים לבחינה מבחינת מעמדם בקהילה. בקהילה גדולה זו היו תלמידי חכמים רבים, שהיו גם אנשי מעשה, בעלי מסחר וחרושת, שתורתם לא היתה אומנותם, אלא בשעות הפנאי היתה התורה שעשועם. להלן נשתדל לציין ליד כל שם את מעמדו בקהילה, ככל שיעלה הדבר בידינו. כאן נסכם את הדברים סיכום מספרי: מתוך 58 השואלים, כמחציתם וקצת למעלה מזה (31) היו רבנים, דיינים, מגידים, שוחטים ושאר „כלי קודש״ שמעצם עיסוקם היתה התורה ולימודה בראש מעיינם. ואילו 27 היו בעלי בתים, הטרודים על המחיה ועל הכלכלה[18].

אין צריך לומר, ש־58 תלמידי החכמים הנזכרים בספרי השו״ת, אינם ממצים כלל ועיקר את רמת לימוד התורה, את ההיקף ואת שיעור הפצת התורה בגרוסווארדיין ב־130 השנים בהן דן מאמר זה. למדנים אלה אינם אלא דוגמה וסמל להמוני העמלים בתורה בשקידה ובצנעה, שלא נתנו

---

16. שו״ת בית יצחק, אבן העזר חלק א, סי׳ עג (לדעש). — שם, סי׳ קטו (לביסטריץ). — אבן העזר חלק ב, בסוף ההקדמה (ללודאש). — חושן משפט, סי׳ ד (לסעבען).

שו״ת מהרש״ם, חלק א, סי׳ פד (לאינטרדאם). — שם, סי׳ מד; חלק ז, סי׳ קלז (לסאטמאר). — חלק א, סי׳ קיז; חלק ב, סי׳ צא; חלק ג, סי׳ שמג (לווראהל). — חלק א, סי׳ צב, צג; חלק ו, סי׳ קט, קי, קיא (למעדיעש). — חלק ג, סי׳ רמז (לבעלעניעש). — חלק ג, סי׳ יד (לבעטלען). — חלק ב, סי׳ רסז; חלק ג, סי׳ רלו (לסעבען). — חלק ו, סי׳ כד (לבראשא). — שם, סי׳ נא (ללודאש). — חלק ז, סי׳ צב (לסטרימבא).

17. לפי הרישומים שבידי נזכרו 43 שואלים מ־29 מקומות בטראנסילוואניה בשו״ת של חכמי גליציה; ו־41 שואלים מ־12 מקומות במחוז מאראמארוש הרומני.

18. 27 בעלי הבתים כוללים גם שמונה בחורים לפני הנשואין.

ביטוי ספרותי־תורני להגיגי לבם, להתלבטויותיהם. ושאלותיהם ותמיהותיהם נפתרו (או נשארו ללא פתרון) בינם לבין עצמם בין כתלי בתיהם, שקול התורה התרונן בהם בכל הימים לרבות הלילות ובה מצאו עידוד ונוחם בכל העתים והזמנים על תהפוכותיהם.

פרק א

רבנותם של ר׳ יוסף רוזנפלד ור׳ יצחק אהרן לאנדסברג

1] ר׳ יוסף רוזנפלד עלה על כס הרבנות בגרוסווארדיין בשנת תקס״ג (1803), זמן קצר לאחר פטירת קודמו, ר׳ שרגא פייש ווינא, ביום ז אייר תקס״ג[19]. הוא כיהן כאב״ד ור״מ בעיר ובכל מחוז ביהור 36 שנים ונפטר ביום כג אייר תקצ״ט (1839). לפי נוסח המצבה חיבר חיבורים „על מקרא משנה וגמרא״, אך כולם נשארו בכתובים ולא נדפסו[20].

שמו מופיע בשתי תשובות, שתיהן בשו״ת חתם סופר. השאלה הראשונה נודעת לה חשיבות רבה לתולדות הקהילה ומאבקה בהגבלות שהשלטונות הגבילו את פעולותיה. התוארים של החתם סופר מרשימים למדי. לפי סולם התוארים המצויים בשו״ת חתם סופר ניתן לקבעם כתוארים בדרגה שניה[21]. למרות השינויים בתוארים בשתי התשובות מאחדות אותן המלים „המאה״ג״ ו„המופלג״. מבחינת הקרבה האישית מצויין בשתיהן „ידיד נפשי״. הדברים לא נאמרו על דרך השיגרה והנימוס, שכן בתחילת התשובה נאמר, שאף־על־פי „כי טרידנא טובא מכל מקום אהבה דוחקת הבשר להשיבו מיד ולאלתר״. בשעת כתיבת תשובה זו, טז מרחשון תקע״ה (1814), היתה השנה השתים עשרה לכהונת ר׳ יוסף רוזנפלד כרבה של גרוסווארדיין. הוא היה „מפורסם כערוגת הבשם״.

וזו לשון השאלה: „יחידי סגולה נדיבי עם אלקי אברהם נדבו סך ששה אלפים זהב ומסרם לצבור יפה יפה לבנות מהם חומת אבנים לבית עלמין. ואמנם אח״ז לא ניתן להם רשיון מההגמון [הכוונה לבישוף] לבנות כי אם גדר עץ ועל ידי זה נשתייר חצי מסך הנ״ל שלא עלה על הבנין. והיחידים המתנדבים בעם הנ״ל רוצים שיוחזר להם המותר ולחלק ביניהם. אי שפיר דמי למיעבד להם או לא״.

משפטים ספורים אלה משקפים היטב את מצבה הרופף של הקהילה מבחינה משפטית ויחסם של השלטונות הכנסיתיים אליה. מאידך, למדים אנו שכבר בראשית המאה הי״ט מצויים היו בעיר יהודים אמידים, שהיו מסוגלים להרים תרומה של ששת אלפים זהב, שהיה מן הסתם סכום נכבד, והקהילה לא נזקקה למגבית כללית בין כל חברי הקהילה ו„יחידי סגולה״ בלבד השתתפו בהעמדת סכום זה לרשות הקהילה.

תמצית תשובתו של החתם סופר: כיון שהסכום נתרם לשמירת המתים הרי אי־אפשר לשנותו לשום מטרה אחרת. את הכסף העודף אסור להחזיר לתורמים משום שהוא אסור בהנאה. הוא מציע שסכום זה יושקע בעיסקה הנושאת פירות, מהם יפרישו לתלמיד חכם הגון „אשר תורתו אומנתו״, שילמד תורה „לתועלת נשמות כל הקבורים בבית הקברות וגם יאמר בכל ערב ראש חודש הזכרות לנשמתם בכלל״. בינתיים תגדל הקרן, שתהיה שמורה עד אשר „יתן ה׳ בלב השר באורך הימים להרשות לבנות חומת אבנים או כיוצא בזה״ (שו״ת חתם סופר, חלק ו, סי׳ ט).

כשנה לאחר מכן, ביום טו בשבט תקע״ה (1815), משיב החתם סופר בענין גט. הפעם אינו משיב מיד אלא לאחר שבוע מיום קבלת השאלה והוא מתנצל על האיחור, שנגרם „מרוב המון טרדות״. מדובר בתושב העיר בשם צבי הירש, שמילדותו היה נע ונד עד שנשכח ממנו שמו המדויק של אביו. לפיכך נכתב בגט שם אביו בצורה משובשת. רבה של גרוסווארדיין שואל איפוא אם הגט כשר בדיעבד. (שו״ת חתם סופר, אבן העזר חלק ב, סי׳ יז).

ישנה תשובה שלישית בחתם סופר ששמו של ר׳ יוסף רוזנפלד נזכר בה, אך היא לא נכתבה אליו, אלא אל חתנו, ר׳ ליפמאן, תלמיד החתם סופר, שהיה אותה שעה סמוך על שולחן חותנו, זמן קצר לאחר נשואיו. נושא התשובה ישוב לקושית ר׳ ליפמאן על הרמב״ם. בפתח התשובה מביע החתם סופר את סיפוקו: „את קולך שמעתי מתוך קן קולמוסך והי׳ לנחת וקראתי לשבת עונג כי תלי״ת נתיקרת בעיני חמיך הרב הצדיק נ״י והי׳ מכירך ברוך ושמח עם אשת נעוריך היא תורת ה׳ אשר ארשת לך מעודך עד היום הזה״. תאריך התשובה יח שבט תקפ״ו (1826). ר׳ ליפמאן (שם משפחתו היה הירש) ישב בגרוסווארדיין עוד כשבע שנים, עד שנתקבל בשנת 1833 לרבה של קהילת סאבאדקא, שם נפטר ביום ו אדר תרכ״א (1861)[22].

תשובה אחת בחתם סופר אינה מופנית פורמאלית לשום

19. נוסח מצבתו של ר׳ שרגא פייש ווינא במצבת זכרון, עמ׳ 2.

20. נוסח מצבתו, שם, עמ׳ 3. לפיו הפרטים המובאים כאן.

21. המצוי בתשובות חתם סופר יבחין בסולם־תוארים מעין זה: בדרגה ראשונה „הגאון״, בדרגה שניה „המאה״ג [המאור הגדול]״, בדרגה שלישית „הרב הגדול״, בדרגה רביעית „הרב המופלא״ או „הרב החרוץ״ וכדומה.

22. בן־חנניה, שנה 4 (1861), עמ׳ 107. לפי Magyar Rabbik, עמ׳ 155, נולד ר׳ ליפמאן הירש בטמשוואר. קביעתו שפעל בין השנים 1824—1869 אינה נכונה. שהרי ב־1826 נשא את בת ר׳ יוסף רוזנפלד ונפטר כאמור ב־1861. בבן־חנניה נאמר שכהן בסאבאדקא 28 שנה.

גורם רשמי בקהילה, לא לרב ואף לא לראשי הקהילה. היא פותחת בלשון סתמית: „נדרשתי לאשר שאלוני אלופי יהודה נגידי אצילי בני ישראל דק״ק ווערדיין שאלות אלו: א׳ להודיע עונש המחלל שבת; ב׳ אם הפותח חנותו בשבת ומוכר ולוקח אם הוא בכלל מחללי שבת. אם יש לחלק בין פותח חנות כולו או רק מקצתו; ג׳ המשתתף עם הנכרי מה דינו בשבת; ד׳ אם נמצא בקהלתנו ק״ק פ״ב אנשים המקילים כיוצא בזה״.

להלן תשובתו תוך השמטות: „תשובה: א׳ עונש המחלל שבת אין בידינו לדון דיני נפשות כי אם לכופו על יד השרים לקיים דת ישראל. ואם לא ישמעו ואי אפשר לכופו הרי הוא מובדל מקהל ישראל... ואיננו לא ישראל ולא נוצרי ולא תוגר... עד שישוב אל ה׳ וירחמהו״.

„ב׳ אי נושא ונותן בחנותו בכלל מחלל שבת ויום טוב הוא, הרי הוא ככל מחללי שבת... והוא מקרא מפורש בנחמי׳ קפיטל יב [כאן באה מובאה ארוכה מספר נחמיה]״.

„ג׳ אם יש לו שותף גוי... ביום השבת ישב הגוי לבדו ושום א׳ מבני ביתו של ישראל לא יראה ולא ימצא בחנות וכל ריוח ושכר שבת יהי׳ להגוי לבדו...״

„ד׳ אם נמצא בקהלתינו פ״ב מי שמקיל ראש בכיוצא בזה. תמהתי על שאלה זו. איך יעלה על הדעת בקהל עדת ישראל ימצאו מחללי שבת בפרהסי׳... ולא זו בלבד שמנהיגי ישראל עומדים בפרץ תלי״ת, הלא שרי הקומידאט ושרי העיר אין מניחים לעבור על דת, ועובדא הי׳ זה שבועות שתים מנערים המנוערים פתח חנותו ביום אבלו ושלח האדון פישגאל והסגירה והתרה בו בהתראת עונש אם יפתח עד שימצא לו היתר ממורי הוראה. וזה באבל הקל קל וחומר בשבת החמור. והאומר והחושב כן יסכר פה דוברי שקר והדובר על צדיק עתק...״ (שו״ת חתם סופר, חושן משפט, סי׳ קצה).

תשובה זו נדפסה לצערנו ללא תאריך בצדה ואין בידינו לגלות אימתי נכתבה. הרוח המנשבת בה ברורה לחלוטין. בין השורות מקופלת התסיסה בקהילה בין הנאורים אנשי הקידמה שנתפסו להרהורי הריפורמה לבין שומרי המסורת. ייתכן שהתשובה נכתבה „בין גברי לגברי״, לאחר פטירת ר׳ יוסף רוזנפלד ולפני קבלת ר׳ דוד יוסף וואהרמאן. שאם לא כן היה החתם סופר מפנה מן הסתם את תשובתו לרב הקהילה.

2] **ר׳ מרדכי אריה שטיין**, דיין ולאחר מכן ראש בית דין. בן ר׳ ליפמאן שטיין מדונא-סערדאהעלי. הוא מילא תפקידים אלה תחת מרותם של שלושה רבנים, ר׳ יוסף רוזנפלד, ר׳ דוד יוסף ווארמאן ור׳ יצחק אהרן לאנדסברג. נפטר בערב פסח תרכ״א (1861). מנוסח מצבתו נראה, שאף הוא חיבר חיבורים[23], אך לא נדפסו.

הוא נזכר בשנים מספרי השו״ת, בהפרש של כ־20 שנה, על נושאים קרובים. בתשובה מרבו החתם סופר מיום ב דחנוכה תקצ״ט (1838) מדובר באיש והוא כהן שאשתו נמלטה לאחר שנתגלה שהעלימה מבעלה שהיתה גרושה והיא נישאה לו בחזקת אלמנה. ר׳ מרדכי ליב צידד להתיר לאיש לשאת אשה אחרת ללא היתר מאה רבנים, אך החתם סופר מתנגד לכך (שו״ת חתם סופר, אבן העזר חלק א, סי׳ ג).

בתשובה מר׳ יוסף שאול נתנזון מלמברג מדובר בעגונה שבעלה נהרג, אך ר׳ מרדכי ליב פקפק בנאמנות העד. בתשובה נאמר: „בשנת תרי״ח כב כסלו ג וישב הגיעני שו״ת ארוכה מהרב הותיק מו״ה מרדכי אריה שטיין ראבד״ק וורדיין על אודות העגונה אשת בנימין קליין[24] מגראס ווארדיין שכתבתי ב־כו תמוז תרי״ז והוא האריך כי העד המעיד ושמו ר׳ הירש שדכן אינו איש נאמן... והאריך באריכות אשר לא ישוער... ולא ניחא למריה לחפש דרכים לאסור אשה עגונה״ (שו״ת שואל ומשיב, מהדורא קמא, חלק א, סי׳ רפא).

3] **ר׳ ישראל יצחק אהרן לאנדסברג** היה מגדולי רבני דורו. הוא הגיע לגרוסווארדיין ביום ה אייר תרי״ג (1853)[25]. ניהל בה ישיבה גדולה. נפטר ביום א דפסח תרל״ט (1879)[26]. בחייו זכה להערצה גדולה ברחבי הונגריה, אך כיון שספריו לא נדפסו נתקפח פרסומו במרוצת השנים[27].

שמונה תשובות אליו נדפסו בספרי השו״ת של רבני דורו. בכה בשבט תרי״ז (1857) עונה לו ר׳ מנחם מענדל פאנט מדעש בדבר יהודי מגרוסווארדיין שנשא את אלמנת אחי אמו, האסורה עליו מדרבנן. לדעת המשיב אין כופין אותו לגרשה (שו״ת אבני צדק, סי׳ לב).

23. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 8. בין השאר נאמר שם: „ראש ב״ד הרבה הלכות אסף וחיבר״.

24. עגונה זו נזכרת בדרך אגב גם בתשובת ר׳ יוסף שאול נתנזון לר׳ יצחק אהרן לאנדסברג (ראה להלן). נראה, שרי״א לאנדסברג התיר את העגונה בניגוד לדעתו של ראש בית הדין שלו. יש לשער שמשום כך הובא הענין להכרעת הגאון מלמברג.

25. פרטי בואו לגרוסווארדיין ופרטים אחרים עליו מתוארים בהרחבה בספרו האוטוביוגראפי של תלמידו, בן־משק ביתו ומורה לילדיו, המשכיל העברי מאיר אברהם מונק, שנכתב במקורו עברית. הספר תורגם להונגרית מכתב־יד ונדפס בשכפול בשם Munk Adolf Onéletrajza, Nagykanizsa 1942. ראה שם עמ׳ 127—131.

26. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 5. עליה גם פרטים ביוגראפיים מאלפים: „צבא תלמידיו צדיקים וחכמים״ וכן צוינה העובדה שלהלויתו שהתקיימה ביום ב דחול המועד נהר ״קהל גדול שבאו לכבודו גם ממרחקים״.

27. על כרך שאלות ותשובות שנשתמר בכתב יד בשם „מטה אהרן״ וכמה תשובות שהדפיס תלמידו ר׳ מרדכי ליב ווינקלר בספרו לבושי מרדכי — ראה במאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסוו־ארדיין״.

באותה שנה (ללא ציון התאריך המדויק) משיב לו ר׳ יוסף שאול נתנזון מלמברג בעניין יחיד בסוגו בכל המקורות ששימשו יסוד למאמר זה. ר׳ איצק ווילירשטיין מגרוסווארדיין נסע במדינה לקבץ חתימות של רבנים להתיר נשואיו של אדם שאשתו נשתטית. הדבר אירע שש שנים לפני כן, כלומר בשנת תרי״א (1851). עבר זמן רב ואיצק ווילירשטיין לא חזר לעירו ועקבותיו לא נודעו. „וקול שמועה נתעורר פה כי הרגו אותו יען דרכו היה למסור גנבים למקום המשפט וע״ז פעמים רבות, פעם אחר פעם, באו מכתבים לראשי הקהילה כי הבנים יאמרו קדיש והיא תנשא כי בעלה נהרג ונקבר. וגם להעגונה עצמה בא מכתב כזה והיא העלתה המכתב לפאליציא [משטרה] וכלם יחדיו יראו להראות את המכתב לפני [כלומר לר׳ יצחק אהרן, המרצה את סיפור הדברים] ובחשאי סיפרו לי ולא רצה [צ״ל: רציתי] לשמוע מפני חומר הדבר. ועתה בא מכתב אלי בזה״ל: לאמ״ו נ״י אין דעם דאס ויר גאנץ איבר צייגט זינד דאס ר׳ איצק ווילירשטיין האט מאסין שטארבין. ער האט וואלין מסרן אויף יהודים זא איזט ער ריכטיג גשטרבין. פאלגליך דאס דיא זינדע ניכט גרעסיר איזט געבעציאר נאך ריכט דאס אמ״ו דאס וייב פאר ראפין אונד איר קינד מאכין. מיר העטין זיך זעלבסט פאר געשטעלט אבער אמ״ו וייסט אין וואס פיהר איין וועלט מאן יעצט איזט זא טראהן מיר זיך ניכט. אהון ווירדן מיר אייך דיא קינדערס יאהר צייט קינד מאכן וע״ז חתמו אברם ווייס, פישר משה וואלדמאן״.

מסרנו את הדברים במקורם ביידיש-דייטש משום שיש בהם ללמד דרך אגב על ניב היידיש שרווח בעיר בתקופה זו והכתיב של ניב זה. בתרגום יהיו שיעור הדברים כך: לאמ״ו [לאדוננו מורינו ורבינו] היות ואנחנו משוכנעים לחלוטין שר׳ איצק ווילירשטיין[28] היה חייב מיתה. הוא רצה למסור יהודים [לידי השלטונות] לפיכך בדין מת. אך כדי שהחטאים [של מבצעי הרצח] לא יהיו גדולים יותר הרינו מבקשים שאמ״ו יקרא לאשתו [של הנרצח] ולהודיע לה. היינו מזדהים, אבל אמ״ו יודע באיזה עולם אנו חיים ואין אנו מעיזים [להזדהות]. אנחנו נודיע את יום הזכרון של הילדים. החתומים חתמו בשמות לא להם. בשל כך היסס ר׳ יצחק אהרן לאנדסברג להתיר את האשה: „כיון דלא נתקיים העדות ולא ידענו מי החותם והכותב איך נוכל לסמוך על זה״ — שואל רבה של גרוסווארדיין את הגאון מלמברג. אך הוא נוטה להתיר להשיא את האשה „ובלבד שיסכים עוד גדול אחד״. (שו״ת שואל ומשיב, מהדורא קמא, חלק א, סי׳ רעט).

נראה שזהו המקור הבלעדי לעובדה מפתיעה זו, המוסיף קו חדש לתולדות יהודי גרוסווארדיין באמצע המאה הי״ט. בסוף תשובה זו מזכיר רי״ש נתנזון את „העגונה השניה״, אשתו של בנימין קליין, שהוזכרה למעלה[29].

תשובה אחרת מאת ר׳ יוסף שאול נתנזון, ללא תאריך, אך כנראה בין השנים תרל״ג — תרל״ו[30] (1873 — 1876), מלמדתנו את הערכתו לר׳ יצחק אהרן לאנדסברג. למרות שמכתבו של רי״א לאנדסברג הגיע רק ביום אתמול והצטברו אצלו מכתבים רבים מתאריכים קודמים, הוא נותן למכתב זה „משפט הקדימה למען כבודו ולמען לימודו״. נושא התשובה הוא מקוה חדש שהוקם אז בגרוסווארדיין בטכניקה חדישה, שהמקוה יתנקז מאליו לאחר שהמים יגיעו לגובה מסוים. רי״ש נתנזון מגלה קוצר רוח כלפי אריכותם היתירה של נימוקי רי״א לאנדסברג בכשרות המקוה והוא תמה: ...והביא דברי הראב״ד וכל השיטות הנאמרים בזה. והנה באמת מה בצע בהארכת דברים שכבר נדברו ראשונים ואחרונים בהיתר״ (שם, מהדורא תליתאה, חלק א, סי׳ סט).

בשנת תרל״ג (1873) רעש עולם הרבנים דמדינת הונגריה בענין הגט שסידר ר׳ זאב הלוי רוזנבליה, רבה של קהילת דיטשו-סנט-מארטון בטראנסילוואניה, בעיר הרמאנשטאדט. בראש פוסלי הגט היה הרב משאמלוי. רבני הונגריה, ברובם הגדול, הצטרפו לפסילת הגט. הרב מסנט-מארטון הדפיס קונטרס בשם „מלחמת חובה״ (בראדי תרל״ג) להצדקת מעשיו ובתוכו את דעתם של ר׳ יצחק אהרן לאנדסברג ושל ר׳ יוסף שאול נתנזון, שהגט כשר. אחד מנימוקי הפוסלים היה, השתתפותו של המשכיל יעקב פלדבוי בגט כשליח, שהרבנים החזיקוהו ל„מין ואפיקורוס ומלעיג על דברי חכמים״[31]. בענין

---

28. ראויה לתשומת לב העובדה הפיקאנטית שהאנשים שהיה להם יד ברצח, אם באופן פעיל או לפחות בסיוע, לא שללו מקרבנם את תואר ר׳.

29. ראה הערה 24 והדברים במאמר שעליהם נסבה ההערה הנזכרת.

30. כיון שהתשובה נדפסה במהדורה תליתאה שנדפסה בשנת תרל״ו (1876), יש להניח שנכתבה בין הדפסת מהדורא תניינא בשנת תרל״ג להדפסת מהדורא תליתאה.

31. יעקב מרדכי פלדבוי היה חתנו של המשכיל העברי מרעטיאג, יהודה ליב ווינקלר, מחבר ספר בית יהודה (וינה תרט״ז) ומשתתף קבוע ב„כוכבי יצחק״. פלדבוי היה עורכו של העתון הגרמני „זיבענבירגער איזראעליט״ שהופיע בהרמאנשטאדט, שבו היה מתקיף את הרבנים בהונגריה בדברי לעג וזלזול. לאופיו האישי ההפכפך מציין את הפרט המפתיע: פלדבוי החל להדפיס את ספר חותנו בשם „בית יעקב״ (טשערנאוויץ תרמ״ח) בשמו הוא. הסופר העברי מנחם מבש״ן נזדמן לבית-הדפוס שבו נדפס הספר ומיד עמד על מעשה הפלאגיאט של פלדבוי. לאחר שפרסם את הדבר ב„הצפירה״ בשני המשכים (שנה 1800, גליונות 16, 177, 178) הפסיק פלדבוי את הדפסת הספר. פיקאנטי לא פחות היא העובדה שפלדבוי התישב לאחר מכן ברומניה והתקרב שם לחסידי האדמו״ר ר׳ יצחק פרידמאן מבוהוש ופרסם עליו הספד מר (באקוי תרנ״ו). אין בידינו ידיעות נוספות על גורלו של יעקב פלדבוי לאחר מכן.

זה מתרעם ר' משה שיק בתשובתו מאסרו חג דסוכות תרל"ד (1873) על ר' יצחק אהרן לאנדסברג, הכתובה אמנם בכבוד הראוי, אך רוח קרירה נושבת ממנה: „השגתי עליו מטעם שני באיך עשה שליח לאיש פעלדבויא והעולם מחזיקים אותו לאפיקורס ולמלעיג על דברי חכמים... והנה החיוב על מעלתו נ"י עם הגאון הגדול נ"י האבד"ק לבוב להעמיד הדבר על מכונו. ולתכלית זה באתי בדברים האלה". (שו"ת מהר"ם שיק, אבן העזר, סי' קלב).

חילופי פלפולים וחידושים היו בין רי"א לאנדסברג לבין ר' משה פירסט ממארוש-וואשארהעלי (שו"ת מראה משה, סי' ו, ד אחרי תרכ"ה); כן שיבח את חידושיו ר' שלמה זלמן אולמאן ממאקאווא (שו"ת יריעות שלמה, סי' יח, ללא תאריך); תלמידו הגדול, ר' מרדכי ליב ווינקלר ממאד, מבקש את הוראתו בענין עופות שנטרפו על-ידי חיות, אם יש חשש דרוסה על העופות שנשארו בחיים. (שו"ת לבושי מרדכי, מהדורא תניינא, יורה דעה, סי' כז).

4] **ר' ליב לאנדסברג** ב"ר יצחק אהרן ישב בגרוסוורדיין עד שנתקבל לרבה של קהילת סעגהאלום[32]. בתקופה זו מצאנו אליו שתי תשובות, שתיהן מאת ר' מנחם מענדל פאנט מדעש. באחת נשאל ר' מענדל בדבר בנו של השוחט ר' אבא מגרוסוואַרדיין, שפתח מקולין בעיר והוא סמוך על שולחן אביו ויש מרננים על כך, שכן השוחט הוא נוגע בדבר, שהבהמות הנשחטות לאיטליז בנו יצאו כשרות בשחיטה. ר' מענדל פוסק ש„אם ירצה הבן דוקא להיות טבח יפרד נא מבית אביו ומשלחנו ועי"ז יתפרסם כי אין אביו נוגע בדבר" (שו"ת שערי צדק, יורה דעה, סי' טו, ללא תאריך ברור[33]). עצם הדבר, שבן הרב, שלא נשא שום תפקיד רבני בקהילה, פונה לרב אחר בענין קהילתי, אומר דרשני. ייתכן שהדבר נעשה על-דעת אביו, שלא רצה, מטעמים שאינם ידועים לנו, להכריע בעצמו. בתשובה השניה מתרץ ר' מענדל מדעש „קושיה חמורה על הר"ן בנדרים", שהציע לו ר' ליב לאנדסברג (שם, סי' קסא—קסב, כז אייר תרל"ז).

5] **ר' ישראל משה קליין** נתמנה לראש בית-דין לאחר פטירת ר' מרדכי אריה שטיין. הוא כיהן בתקופות ר' יצחק אהרן לאנדסברג ור' משה הרש פוקס. נפטר ל ניסן תרנ"ד (1894)[34]. ארבע תשובות הופנו אליו מרבני דורו, שתים מהן מלווים דברי-פולמוס הלכתיים בענין גט, בין רי"מ קליין לבין ר' אהרן פריד מביסרמין. בתשובתו מיום ב תמוז תרכ"ט (1869) נזכר גט שהמגרש עצמו, ר' ירמיה מווירטיש, נעשה שליח להולכה. „וראיתי במכתבו" — כותב ר' אהרן פריד — „שתמוה מאד בעיניו על אשר הי' פשוט בעיני שהבעל עצמו יהי' שליח להולכת גט שלו וביקש שאראה לו מקום ישוב הדין" (שו"ת מהרא"פ, סי' כח).

התשובה השניה של ר' אהרן פריד, ללא תאריך, אף הוא בענין גט, אך לא ברור אם מדובר באותו גט עצמו, נימתה חריפה יותר. הרב של ביסרמין החזיר את הגט לגרוסוואַרדיין משום שמצא בו פגמים הלכתיים. הדבר פגע מאד בכבודם של הרבנים מסדרי הגט: „אודות הגט אשר שלחתי בחזרה ומעכ"ת הרמה שפך עלי חימה עזה והרבה בפליאות עלי... אהובי ידידי, מה שהי' נוגע לכבודם הרמה כבר כתבתי פיוסים במכתבי הערוך לכבוד הרב הגאון אבד"ק נ"י[35] ובלי ס[פק] ראה אותו מעלתו הרמה. ומה שנוגע לענין הגירושין כבר נתגרשה האשה בגט פטורין אחר והי' לו לשים יד לפה ולא להשיב דבר ואהי' מן הנעלבים ואינם עולבים. אך למען לא יאמינו חכמי גוו"ד ה' יחיים לאורך ימים שרק להם ניתנה תורה מצאתי את עצמי מחויב בדבר לגלות להם דעתי בזה שאני עומד על דבריי הראשונים ומברר שהגט הנשלח פסול ואפשר אפילו בדיעבד וברוך השם כי כדין הוריתי" (שם, סי' לד).

שתי התשובות הבאות לר' ישראל משה קליין, שתיהן מר' משה הרש פוקס, ושתיהן באותה שנה שבה עלה על כס הרבנות בגרוסוואַרדיין. בשעה שנכתבו התשובות אמנם כבר נתקבל לרב הקהילה, אך עדיין לא עקר ממקום רבנותו הקודם, העיר סערעד שבסלובקיה. שתי התשובות, אחת מיום ערב שבת קודש נח תרמ"ב והשניה מיום ג פרשת וישב תרמ"ב (1881), דנות בענייני אישות — הראשונה בענייני כתיבת הגט והשניה בעדות עד אחד בזנות אשת איש. מלשון התשובות אינו נהיר אם השאלות התעוררו בשל מעשים שהיו, או שיש כאן יותר דיון עיוני. אך ברור לחלוטין שהמניע העיקרי לפניית רי"מ קליין הוא לברך את הרב החדש להתמנותו, להציג את עצמו לפניו. ותלמידי חכמים הקושרים קשרים חדשים הרי כרטיס הביקור הוא דברי תורה. בדרך סמוייה זאת גם לקבל את מרותו של הרב החדש מצד אחד, אבל מצד שני גם להציג — ושוב בדרך מצועפת ודיפלומטית-רבנית — את מעמדו בהריארכיה הרבנית בעיר, כראש בית-הדין והמשנה לרב הקהילה.

ר' משה הרש פוקס מקבל את אחוליו של ראש בית-הדין שלו — ששיתוף-הפעולה שלו חשוב לו כמובן וביחוד בזמן הראשון במקום הזר — בצורה נלבבת ביותר: „ואני נותן

32. על פעילותו התרבותית-תורנית בגרוסוואַרדיין ראה מאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסוואַרדיין".

33. התאריך ג מטות בשנת „נקיים מה' וישראל" אינו ניתן לפיענוח, שכן לא הובלטו האותיות שיש לקחתן בחשבון חישוב הפרט.

34. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ' 9. פרט ביוגרפי: „רוב ימיו מכאובים ויט שכמו לסבול".

35. אין שם הרב נזכר בתשובה. אם מדובר באותו גט עצמו שבתשובה הקודמת הרי הכוונה לר' יצחק אהרן לאנדסברג. אולם ייתכן שהתשובה נכתבה בתקופת רבנותו של ר' משה הרש פוקס.

לו תודה מקרב לבי על ברכתו ברכת צדיק כמותו ירבו בישראל". ואשר לשיתוף הפעולה והעבודה בצוותא „הלא ברכה אחת היא לנו כמוהו כמוני לעשות חיל בתורה לזכות ולזכות ולקרב לבבות לתורה". בסוף התשובה הוא מבטיח לראב"ד „ואי"ה עוד חזון למועד להתהלך ברחבה ולשעשע [להשתעשע] בשעשועין דאורייתא" (שו"ת יד רמה, חלק ב, סי' מו, נט).

6] „**מהר"מ ממשפחת הגאון אור עולם מ' משה סופר זצ"ל**". בחכם זה, שלא עלה בידינו לזהות לא את שמו ולא את מיהותו, מסתיימת התקופה הראשונה של חכמי גרוסווארדיין בספרי השו"ת. צורת פניה זו נמצאת בספרו של ר' חיים יהודה ליב סוסניצר, מחכמי גליציה. נושא התשובה בירור הלכתי־עיוני כנראה — בדבר אשת כהן שנאנסה ואחר כך זינתה ברצון, אם הפסידה כתובתה. (שו"ת שערי דעה, שער החיים, סי' קכח, ללא תאריך).

פרק ב

תקופת כהונתו של ר' משה הרש פוקס ועד תום מלחמת העולם הראשונה

7] **ר' משה הרש פוקס** הגיע לגרוסווארדיין בשנת תרמ"ב (25 בינואר 1882) [36] למלא את מקום ר' יצחק אהרן לאנדסברג. אף הוא ניהל ישיבה, שמספר תלמידיה הלך וגדל. נפטר ביום ב תמוז תרע"א (1911) והוא בן 68 [37]. כשישב עדיין בסערעד, בחיי אביו, נכתבו אליו כמה תשובות [38], אך במסגרת עבודה זו לא נוכל להתיחסן אליהן [39].

התשובה הראשונה אליו בגרוסווארדיין היא מיום ה דברים תרמ"ז (1887) מאת הגאון ר' עמרם בלום. וזאת בעקבות פגישתם בבית הרב בגרוסווארדיין: „אחרי שובי לביתי ראיתי ונתון אל לבי כי דברי חידושי הרמב"ן... אשר נתקשה בהם... אינם מיושבים אצלי ועיינתי בו עוד הפעם... ומצאתי את שאהבה נפשי כי מה שאמרתי לו פא"פ בהשקפה ראשונה נכון הדבר אלא שצריך ביאור קצת" (שו"ת בית שערים, אורח חיים, סי' מד); ביום ה שמיני תרנ"ו (1896) נדונה ביניהם שאלה „אודות אשה משומדת שנקברה בקברי עכו"ם והקרובים השיגו רשיון לפנותה ולקוברה בקבר ישראל אם מותר". דעתו של ר' עמרם בלום שאנשי החברה קדישא לא יתעסקו בה, אך „אם בני משפחתה רוצים בכך אין מוחים בידם", בתנאי שיטמינו אותה מחוץ לחומת בית העלמין (שם, יורה דעה, סי' ת"ל); ביום א בלק תרס"ב (1902) הוא משיב לו בענין מקוה. נראה שבתקופה זו בנו בעיר מקוה חדש, וגם הפעם השתמשו בהמצאת הטכניקה החדישה, לבניית המקוה. והשאלה הנשאלת „אודות קני ברזל שעושה על ידם באר ארטעזי מה דינם לענין מקואות" (שם, סי' רצט).

ביום ה וישלח תרנ"א (1890) משיב לו ר' שמחה בונם סופר רבה של פרסבורג „אודות אשה אחת אלמנה שנשאת זה שנה לאיש בחזקת שאינה זקוקה ליבם ועתה בא אחי בעלה הנפטר" (שו"ת שבט סופר, אבן העזר, סי' כט).

שאר התשובות לר' משה הרש פוקס — אף הן מרבני הונגריה וטראנסילוואניה — לא צוינו התאריכים בצדן. אולם תשובתו של ר' שרגא צבי טננבוים, רבה של קהילת מעזא־טשאט, ניתן לקבוע את זמנה בקירוב, לפי הענין. הוא מודה לרמ"ה פוקס על טרחתו ועמלו „לתווך השלום בין אנשי ק"ק גאלאנטא". הריב בין ר' משה פלדמאן, שטען לחזקת הרבנות בגאלאנטא, ואנשי הקהילה היה בשנים תרנ"ג — תרנ"ד (1893—1894) [40] (שו"ת נטע שורק, חושן משפט, סי' ח); הוא הדין לתשובתו של ר' אברהם יצחק גליק מטאל־טשווא, העונה להערותיו של רמ"ה פוקס לספרו באר יצחק על מסכת חולין (שו"ת יד יצחק, חלק ג, סי' יז). הדברים שעליהם העיר רמ"ה פוקס נדפסו בחלק ב של ספר באר יצחק, שנדפס בשנת תרנ"ט (1899).

ר' שמעון פולאק, רבה של קהילת בעלעניעש הסמוכה לגרוסווארדיין, משיב בשתי תשובות לרמ"ה פוקס, שתיהן כאמור ללא תאריך. מדובר בהן כנראה במקרה אחד, באיש אשר אשתו מרדה עליו וגם אינה מוכנה לעמוד אתו לדין תורה. רמ"ה פוקס פסק שהאיש חפשי לשאת אשה אחרת. ר"ש פולאק מסכים להוראה כשלעצמה, „אך מה שתמך יתדותיו בזה שיזכה לאשתו גט ע"י אחר וכו' הוא תמוה אצלי". וכן בתשובה השניה: „אבל מ"ש מר גאונו דמצד שמסרבת לעמוד עמו לפני בית דין יש עליה ג"כ דין עוברת על דת משה... לא נראה בעיני" (שו"ת שם משמעון, אבן העזר, סי' ב—ג).

---

36. שמואל זאב גולדמאן, שלשלת הזהב, גרוסווארדיין תש"ב, עמ' י'.

37. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ' 6—7. כמה פרטים ביוגרפיים אופיינים: „קנה לו שם טוב בין גדולי חקרי לב והעמיד לרוב תלמידים הגונים"; „סרו למשמעתו כל בני עדתו ויכבדוהו בקהלם והוא כאב את בנו ירעם".

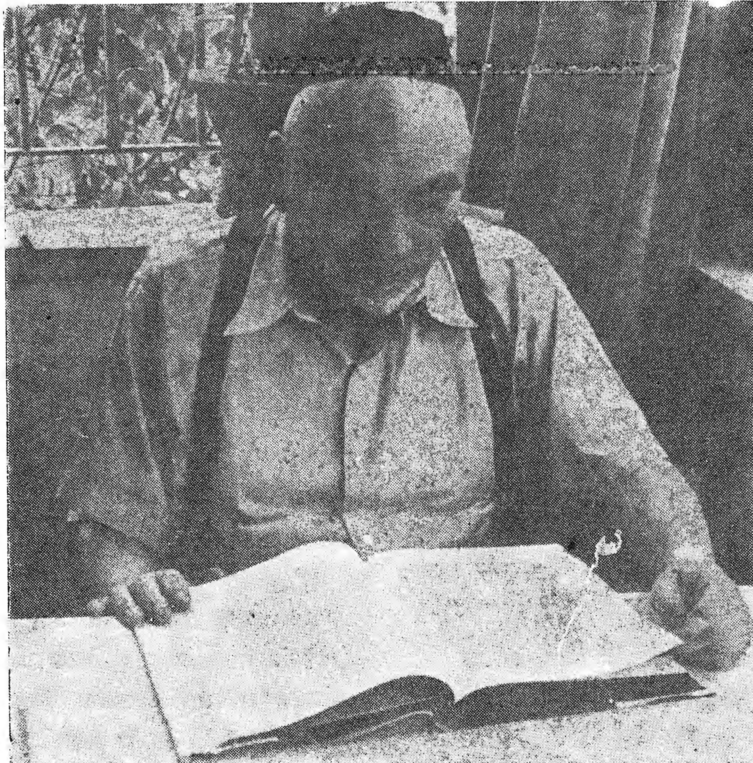
38. כגון בשו"ת כתב סופר, אורח חיים, סי' עז, קיד; שו"ת ניר לדוד לר' דוד ניימאן מפרסבורג, סי' סו, סז, עח, עט, פז, קצח.

39. על חיבורו שו"ת יד רמה דובר במאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסווארדיין".

40. על מחלוקת גאלאנטא ראה בשו"ת נטע שורק, חושן משפט, סי' א—ה. וכן קונטרס מיוחד: פסק ב"ד בדברי ריבות בעיר גאלאנטע, מונקאטש 1894.

מבני משפחתו של ר' משה הרש פוקס מצאנו תשובות לשני בניו:

8] **הב' שלמה זלמן פוקס**, שבשעת כתיבת התשובה, יב מנחם אב תר"ס (1900), למד כפי הנראה באחת מישיבות הונגריה, והציע לאביו את קושיותיו וחידושיו: „הקושיה אשר כתבת... יפה הקשית" (שו"ת יד רמה, חלק ב, סי' כו). פעם על פלפולים שאינם נפקא מינא להלכה ובפרט הלא אתו עמו מר אביו הגאון הגדול שי'" (שו"ת צמח השדה, סי' קצ); לעומת זאת משיב לו ר' אברהם יצחק גליק מטאלטשווא בנפש חפצה אף על פלפולים שהציע לו (שו"ת יד יצחק, חלק ג, סי' שז); מתקופת בחרותו רק תשובה אחת היא על שאלה מעשית, ששאל מאת ר' נתנאל פריד מבאלמאז־

דניאל פוקס

9] **ר' דניאל פוקס** הרבה להתכתב עם גדולי דורו. 22 תשובות נכתבו אליו בספריהם של רבני הונגריה וטראנסיל־וואניה במשך שנים רבות. ארבע תשובות נכתבו אליו לפני נשואיו, כשלמד בישיבת אביו בגרוסווארדיין ובישיבת ר' יהודה גרינוואלד בסאטמאר. נושאי התשובות מגוונים ומקיפים עניינים שונים. בתשובה מיום ב בלק תרס"ז (1907) כותב לו אביו, ששהה אותה שעה מחוץ לעיר, „מאד שמחתי במכתבך בראותי כי כתבת איזהו הערות בסוגיא דנפש אשר למדנו קצת לפני נסיעתי מביתי" (שו"ת יד רמה, חלק א, סי' צא); ביום ג וישלח תרס"ו (1905) עונה לו ר' אלעזר דייטש מבוניהאד בקיצור משום ש„אני עמוס הטרדות מלהשיב בכל איוואריש: אם מותר למתוח שעון מעורר מערב שבת כדי שיצלצל בשבת. נראה שכבחור מתמיד ושוקד על לימודיו היתה לשאלה זאת חשיבות מעשית (שו"ת פני מבין, אורח חיים, סי' פג).

בחורף תרס"ט (1909) נשא ר' דניאל פוקס אשה מעיר מעדיעש בטראנסילוואניה, את בתו של הגביר ר' נחמיה ציטרון, והתישב בה. מעתה היה רוב זמנו תפוס למסחר, אך לא הזניח את לימוד התורה והמשיך להתכתב עם גדולי התורה במדינה. כיון שהעתיק דירתו למקום אחר, לא נתעכב על הנושאים שהעסיקוהו בישבו בעיר מעדיעש[41]. נציין רק את התשובה הראשונה שכתב לו אביו זמן קצר לאחר חתונתו,

41. התשובות אליו למעדיעש נודעת להן חשיבות לתולדות הקהילה שם מתחילת המאה ועד שנות השלושים. הן נדפסו כדלקמן: שו"ת יד רמה, חלק א, סי' טז, יט, לו, מ, נז, צא, צט, קכב; שו"ת פרי השדה, חלק ג, סי' קי, קכז; חלק ד, סי' קטז; שו"ת זכרון יהודה, חלק א, סי' קסג; שו"ת לבושי מרדכי [מהדורא קמא], אורח חיים, סי' כ; יורה דעה, סי' לט; שו"ת לחם שלמה, אורח חיים, סי' מ; שו"ת דודאי השדה, סי' עג [צ"ל: עב]; שו"ת ויצבר יוסף, סי' כב.

ביום ב משפטים תרס"ט (1909). הוא מבטא את סיפוקו „כי באת לבית ירא ד' באמת ומוקיר התורה איש חמודות וע"ז צריכים אנו להודות לשמו הגדול יתברך כי יש תקוה רבה שתחזיק במעוז התורה ותלמד יום יום בעיון כל האפשר ותזכה לשני שולחנות בזכות אבינו רועינו זצוק"ל בעהי"ת" (שו"ת יד רמה, חלק א, סי' סא). ר' דניאל פוקס עזב את מעדיעש לאחר מלחמת העולם השניה, עלה ארצה ונפטר בתל־אביב[42].

10] **ר' פנחס צימטבוים** נתמנה לראש בית־דין בגרוס־ווארדיין לאחר פטירת ר' ישראל משה קליין. הוא מילא תפקיד זה כחמישים שנה. הוא ראה את גרוסווארדיין בשלוותה במשטר המונארכיה האוסטרו־הונגרית; ליווה את המשטר הרומני בין שתי מלחמות העולם; היה עד לימים השחורים של השלטון ההונגרי הנאצי ומיצה את כוס התרעלה בגירוש לאושוויץ, בה עלה על המוקד בחודש סיון תש"ד (1944).

מוצאו היה מגליציה והיה חתנו של ר' אריה ליב ברונפלד רבה של קהילת קריניצא, שם ישב עד התמנותו לראש בית־הדין בגרוסווארדיין[43]. מטבע הדברים שהתכתב גם עם חכמי גליציה. נציין קודם את משאו ומתנו בהלכה עם רב הקהילה, ר' משה הרש פוקס. כולן נכתבו בשעה שרמ"ה פוקס שהה מחוץ לעירו, בדרך כלל במקומות קייט ונופש, שכן בשעה שהיה בעירו נתלבנו ונתבררו השאלות במגע אישי במשכן בית־הדין של הקהילה.

התשובה הראשונה אליו נכתבה ביום ה תרומה תרס"ד (1904) ועניינה חליצה תוך שלושה חדשים ממות הבעל. ר' פנחס נטה להתיר, כיון שהאשה זקנה כבת ששים ואינה ראויה ללדת. הרב אינו מסכים לכך, משום שלפי המידע שבידו אין האשה אלא בת 51 (שו"ת יד רמה, חלק ב, סי' נה); בתשובתו מיום ד מנחם אב תרס"ז (1907) מסכים הרב עם הוראת הראב"ד להתיר את השימוש בקרום שנעשה מבני מעיים של נבלות וטריפות לכיסוי צלוחיות, אך הוא תמה ש„יצא באריכות גדול[ה] בדבר שהוא פשוט מאד לענ"ד להתיר אם נתיבשו כל צרכם" (שם, חלק א, סי' צד); וביום ה וירא תרס"ח (1907) הוא משיב לו לישב את קושיותיו בדרך הפלפול (שם, חלק א, סי' מה).

שתי תשובות מופנות אליו מאת הגאון ממאד, ר' מרדכי ליב ווינקלר, בשנת תרס"ב (1902), בענין שמרים, שבתהליך היצור מוסיפים להם שומן, שיש עליו חשש איסור (שו"ת לבושי מרדכי [מהדורא קמא], יורה דעה, סי' נב—נג); חמש תשובות מאת הגאון מבעלעניעש, ר' שמעון פולאק, כולן בענייני אישות. ביום א משפטים תרע"ב (1912) הוא מתיעץ בקשר לכתיבת שם העיר בגיטין. זה מאות בשנים כתבו את שם העיר „ווארדיין". ר' פנחס צימטבוים היה בדעה שאין שם זה מספיק, שכן „רוב העולם ואפילו היהודים אין מכנים אותה בשם ווארדיין בלבד אלא בשם נאדי ווארד או בשם גרוסווארדיין". לשם בירור שאלה זו בדק ר"פ צימטבוים את ה„גרונדבוך" של העיר, „שעל פי זה חשב **למצוא פתרון** נכון למה שכתבו בגיטין שעד עתה רק השם ווארדיין בלבד" (שו"ת שם משמעון, אבן העזר, סי' טו). ביום א נח תרפ"א (1920) מתכתבים שני הרבנים בענין אשה שנתגרשה בגרוס־ווארדיין, אך תעודת בית־הדין אבדה לה „בעת שברחה מחמת החיל שבא בגבולינו"[44]. ר"פ צימטבוים אינו יכול להתיר משום שלא מצא שום מסמך בבית־הדין וגם לא את הגט „כי הבית דין לא נזהר לשמור הגיטין שלהם וגם הסופר לא נזכר מגט זה". ר' שמעון פולאק נוטה להתיר את האשה „מצד שנזכרתי בעצמי שהמדוברת באה אלי לפני איזה שנים אודות כתב תעודה על שמה ושם אביה" (שם, אבן העזר, סי' יח—יט). שתי התשובות האחרות עניינן היתר נישואין לאיש שאשתו מורדת עליו (שם, סי' א, ללא תאריך) ודברי פלפול (שם, אורח חיים, סי' ל, ערב חנוכה תרע"ג).

גם מרבה של סיגט, ר' חיים צבי טייטלבוים, נדפסה תשובה אל ר"פ צימטבוים. בתשובה מיום יב ניסן תרפ"א (1921) מדובר בעגונה שבעלה נפל במלחמת העולם הראשונה. רח"צ טייטלבוים מצטרף להתיר את העגונה על־ידי בית־דין של שלושה (שו"ת עצי חיים, אבן העזר, סי' ח).

ר' פנחס צימטבוים התיעץ גם עם שלושה מגאוניה הידועים של גליציה בעניינים מעשיים הנוגעים לקהילה. תשובתו של ר' שמואל ענגל מראדמישלא נסבה על עשרה שקים קמחא דפסחא, שנמצא בהם בצק יבש (שו"ת מהר"ש ענגל, חלק א, סי' עז [תרס"ה]); ר' מאיר אריק מטארנא משיב לו בענין דלקמן: אשת כהן סיפרה לבעלה כמסיחה לפי תומה „שאמה סיפרה לה שבהיותה קטנה בת ה' שנים היו דרים בכפר ונבעלה לעכו"ם בן ט"ז שנים... ושאל הבעל מבית דין צדק דפה [גרוסווארדיין] אם מותר לדור עמה מכח מעשה הלז" (שו"ת אמרי יושר, חלק ב, סי' נג).

אל רבה של ברודי, ר' אברהם מנחם שטיינברג, פונה ר"פ צימטבוים בשני עניינים, שיש בהם להאיר את התפתחות הקהילה בגרוסווארדיין. ביום ד שמיני תר"ע (1910) הוא מתיעץ אתו בקשר לתנור חדש המופעל בכוח החשמל שהקהילה רצתה להתקין לשם אפיית המצות. ר"פ צימטבוים אוסר את התנור וכן מסכים אתו רא"מ שטיינברג (שו"ת מחזה אברהם, סי' קה); ביום כג תשרי תרפ"ג (1922) משיב

---

42. מפי הרב צבי רייך יצ"ו, רבה האחרון של מעדיעש.

43. תשובה אליו לקריניצא מיום עש"ק האזינו תרנ"ד (1893) מצויה בפנקס התשובות בכתב־יד של ר' משה שמואל גלאזנר, הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (מספרו: 1458 4°).

44. מדובר כנראה בשעת כיבוש העיר על־ידי הגיסות הרומנים בשלהי מלחמת העולם הראשונה.

רבה של ברודי בדבר תיקון העירובין בגרוסווארדיין. ר״פ צימטבוים מצדד להתיר את השימוש בעמודי הטלגראף ובחוטים המתוחים עליהם לשם תיקון עירובין, ומבקש את הסכמת רא״מ שטיינברג. הלה אמנם מסכים לכך „הואיל דשעת הדחק להציל רבים ממכשול יש לסמוך ולהקל״, אך הוא מתנה את היתרו בכך, „שיסכים עוד רב מומחה אחד״ (מחזה אברהם, סי׳ סח).

בחודש אייר תרצ״ג (1933) נפטרה אשתו של ר׳ פנחס צימטבוים. ר׳ יוסף הכהן שווארץ, מחכמי העיר, שנתיחס אליו להלן, מביע את תנחומיו והוא מנצל הזדמנות עגומה זאת לברר את השאלה אם אבל יניח תפילין דרבינו תם. ר׳ יוסף שווארץ מציע לפניו את השיטות השונות בהלכה זו, כיד הבקיאות הטובה והמופלגת שלו „ומעתה על הדר״ג להכריע וכאשר יקום מאבלו יודיעני וטוב הי׳ לקבוע בזה מסמרות והלכה לדורות... כי כבר נשאלתי בזה כמה פעמים ולא יכולתי להשיב דבר ברור״ (שו״ת ויצבר יוסף, סי׳ ב).

התשובה האחרונה לר״פ צימטבוים היא משנות המלחמה, שקדמה לשואת יהודי הונגריה. ר׳ יונתן שטייף מבודאפשט במכתבו מיום ד בראשית תש״ג (1942), מביע לו „תודה עמוקה עבור דבריו היקרים ומתוקים שכיבדנו בהם מחידושיו״ (שו״ת וחידושי מהר״י שטייף, סי׳ קנב).

11] **הב׳ דוד צימטבוים** בן ר׳ פנחס חזר לגליציה למלא את מקום סבו (אבי אמו), ר׳ אריה ליב ברוינפלד, רבה של קהילת קריניצא, שנפטר ביום כד מרחשון תרפ״ב (1921) [45]. ביום כט תשרי תרס״ט (1908) עונה ר׳ אליעזר דייטש מבוניהאד לבחור הצעיר באי־רצון: „ואין לי פנאי להשיב לפלפולא בעלמא רק יען שזהו פעם ראשונה אשר דרך על פתחי לא אשיב פניו ריקם״ (שו״ת פרי השדה, חלק ד, סי׳ יא). גם לאחר שעבר לקריניצא ישנן תשובות אליו, אך לא נתיחס אליהן.

12] **ר׳ קלמן לינדנפלד** היה אחד מדייני גרוסווארדיין [46]. בשעה שנתקבל ר׳ משה הרש פוקס הזדרז אף הוא ושיגר לו מכתב ברכה וכמובן הכיל המכתב דברי תורה מחידושיו. רמ״ה פוקס עונה לו ביום עש״ק בראשית תרמ״ב (1881), ממכתבו נראה שר׳ קלמן לינדנפלד היה בעל יסורים, שאת טיבם אין בידינו לפרש: „ואם כי מאד ערבה לנפשי ברכתו הנובעת מקרב איש ולב עמוק ואלף תודות למעכת״ה גם על זה, מכל מקום נפשי עלי יכאב בראותי מבין כתלי מכתבו כי חפץ ד׳ דכאו והוא עמוס התלאות״. מכאן ואילך בא פלפול בדבריו (שו״ת יד רמה, חלק ב, סי׳ סט).

בעיר גרוסווארדיין התישבה משפחה מיוחסת, שחבריה היו תלמידי חכמים ואף עשו חיל רב מבחינה כלכלית — הלא היא משפחת אולמאן. ארבעה מבניו של ר׳ שלמה זלמן אולמאן רבה של קהילת מאקווא בעל „יריעות שלמה״ ואחד מחריפי המוחות שבין רבני הונגריה — התישבו בגרוס־ווארדיין: ר׳ משה אולמאן, ר׳ יששכר אולמאן, ר׳ שלום אולמאן ור׳ ישראל אולמאן. וכן חתנו ר׳ עקיבא לוונשטיין. כולם היו תלמידי חכמים, גבירים אדירים ופרנסי הקהילה. חלק ניכר מצאצאיהם הלכו בדרכי אבותיהם הן מבחינה כלכלית והן מבחינת לימוד התורה. נציין את אלה שאוזכרו בספרי השו״ת של חכמי דורם, לפי סדר הדורות:

13] **ר׳ משה אולמאן** בן ר׳ שלמה זלמן נזכר בשתי תשובות של גיסו ר׳ יהושע אהרן צבי (מהריא״ץ) וויינברגר ממארגרטן [47]. שתי התשובות עוסקות בחילופי פלפולים וחידושי תורה ושתיהן נפתחות בעניינים משפחתיים, שאין בידינו לפענחם. בתשובה מיום ג קרח תרמ״ו (1886) באות המלים „ועל אודות בנו שיחי׳ המקום יהי׳ בעזרו להוציא ממסגר נפשו״ [48] (שו״ת מהריא״ץ, יורה דעה, סי׳ מה); ואילו בתשובה מיום ו דחנוכה תרמ״ט (1888) מודיע מהריא״ץ לגיסו „שהמכתבים הידועים כבר נשלחו למקום המיוחד להם, יתן ה׳ שיצליחו ויעשו פרי״ (שם, אורח חיים, סי׳ כו). גם מלים אלו סתומות בפנינו.

14] **ר׳ שלמה זלמן אולמאן** בן ר׳ משה הנזכר, שנתמנה לרב ומגיד מישרים בחברה ש״ס בגרוסווארדיין ובשנת תרנ״ה (1895) נתקבל לרבה של ביסטריץ בטראנסילוואניה, ולאחר שזו נמסרה לרומניה היה הנשיא הראשון של הלשכה האור־

---

45. ר׳ דוד צימטבוים היה חתנו של הגביר ר׳ אלעזר שטיינמץ מבורשה שבמאראמארוש, שנפטר ביום ד ניסן תרע״ד (1914). ר״א שטיינמץ היה חתנו של ר׳ מרדכי יהודה לעוו הרב באינטרדאם. פרטים אלה בהקדמת ספרו של ר׳ דוד צימטבוים, חסדי דוד על שלחן ערוך אורח חיים, בילגורייא תרצ״ח.

46. בנוסח מצבתו (מצבת זכרון, עמ׳ 57) נאמר: „הרב הגדול בתורה זקן שקנה חכמה מו״ה קלמן לינדענפעלד ז״ל למד ולימד תורה ברבים בבית תלמוד תורה רבות בשנים והיה דיינא דמתא עד אשר הועל למרום. נפטר בשם טוב ביום ח׳ לחודש חשון שנת תרנ״ב״ וכו׳. בתוארים שבתשובות ר׳ משה הרש פוקס לא נזכר שהיה דיין. ייתכן שרק בשנותיו האחרונות נתמנה לדיין ולפני כן היה מגיד שיעור בבית־המדרש שבבית התלמוד־תורה.

47. שניהם היו חתניו של הגביר ר׳ יעקב בער פלדמאן מהכפר פעטרא שליד מארגרטן. ראה מש״כ במאמרי תשובותיהם של רבני טראנסילוואניה במאה הי״ט, ארשת ספר ה (תשל״ב), עמ׳ 297—298 ובהערה 22. ר׳ משה אולמאן נפטר ביום כה ניסן תרנ״ט (1899). נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 17—18. ממנו נראה שלא עסק במסחר, אלא „עשה תורתו אומנתו״.

48. מדובר כנראה בבנו ר׳ שלמה זלמן אולמאן (לאחר מכן רבה של ביסטריץ), הנזכר בערך הבא. אך אין בידינו ידיעות על מה ולמה נאסר.

תודוכסית בטראנסילוואניה עד לפטירתו ביום ו אלול תרצ״א (1931). תשובה אחת אליו מצאנו בספר דודו הנזכר מיום יג ניסן תרמ״ז (1887) בענין מקוה שנפלו לתוכו גרעיני תבואה בפסח, כלום מותר לטבול במקוה (שם, אורח חיים, סי׳ מא).

15-16] **ר׳ שלמה זלמן אולמאן** ואחיו **ר׳ יעקב אשר אנשיל אולמאן** בני ר׳ ישראל[49]. למדו תורה בצוותא ואף חיברו הערות וביאורים לספר זקנם שו״ת יריעות שלמה (ווילנא תרס״ה) בשם „בני ישראל״. שתי תשובות נכתבו אליהם במשותף: ביום י מנחם אב תרנ״ה (1895) כותב אליהם ר׳ משה הרש פוקס מ„מרחץ רייכנהאל תשובה מאהבה על פלפוליהם: מאד מאד שמחתי בראותי מכתבכם היקר מלא דברי חן ודברי תורה״. לאחר שהוא מתיחס לדבריהם הוא מסיים: „והנה כמדומה לי שיש אתי בביתי בין הכתבים שלי חידושי תורה בסוגיא זו אשר למדתי זה כמו י״ב שנה. לכשאבוא לביתי בעזה״י אתנם לכם... חזקו ואמצו... למדו היטב... לשמחת אבותיכם יחיו וישמח לבי גם אני אוהבכם בלב ונפש״ (שו״ת יד רמה, חלק ב, סי׳ עב). ר׳ נתנאל פריד רבה של באלמאז-איוואראש פונה אליהם בהערותיו על ספר יריעות שלמה שהוציאו ומתיחס גם אל חידושיהם בביאורים „בני ישראל״ (שו״ת פני מבין, אורח חיים, סי׳ קנד, ללא תאריך).

כאן נפרדה החבילה. ר׳ יעקב אשר אנשיל נפטר ביום כט סיון תרס״ח (1908) והוא בן 27 שנה[50]. אחיו הגדול ר׳ שלמה זלמן עוד הספיק לקבל שלוש תשובות, האחת מר׳ נתנאל פריד הנזכר, שבתשובתו מיום ג קרח תר״ע (1910), הוא מרחיב את הדברים שאמר לו בעל-פה בהתועדם בעת „שמחה של מצוה״ (שם, יורה דעה, סי׳ קצג); כיוצא בזה כותב לו הגאון מבעלעניעש תשובה ארוכה מאד, אחת הארוכות בספרו, בביאור סוגיות בתלמוד (שו״ת שם משמעון, אורח חיים, סי׳ יג, ללא תאריך).

התשובה המעשית היחידה לר׳ שלמה זלמן אולמאן נוגעת לעיסוקו כבעל בית חרושת לספירט, שבו יצר גם ספירט לפסח. ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד, רבה של חוסט באותה שעה, כותב לו בתשובה שאין תאריך בצדה, אך נכתבה בין השנים תר״ע—תרע״ד (1910—1914) „בענין שפיריטוס של פסח הנעשה על ידו אשר רבו עליו העוררין והנוקפין״. אין המשיב מחווה דעתו על עצם הענין. הוא מיעץ לו „שכת״ה יושיב בית דין על זה מזקני וחכמי המדינה ומעכ״ת וגם המערערין יפרשו לפניהם כשמלה ויתבררו ויתלבנו הדברים וכאשר יצא מפיהם כן יקום. ועד אז מתיירא אני להביע דעתי בזה״. בסוף התשובה הוסיף: „אחרי כתבי מכתבי זאת הגיעני מכתב מהקאנצלייא [הלשכה האורתודוכסית] אשר בו נקרא נקראתי לבא לאסיפה לעיר הבירה בענין זה ובדעתי אי״ה לבא שמה גם כן״ (שו״ת אבני שהם, סי׳ יט).

זאת כנראה התשובה האחרונה לר׳ שלמה זלמן אולמאן, שכן אף הוא, כאחיו וכאביו, נפטר בדמי ימיו ביום כד ניסן והוא בן 41, לאחר שהספיק להיות ראש קהילת גרוסוורדיין 18 שנה[51]. מנהיגות הקהילה נמסרה לבנו הצעיר, ר׳ ישראל אולמאן (השני), שייזכר להלן בפרק ג.

17] **ר׳ יוסף שאהן**, אחד מלמדני הקהילה. אין בידינו פרטים על מעמדו בקהילה. מתוארי התשובות אליו ומנוסח מצבתו נראה שהיה בעל בית בינוני מבחינת מצבו הכלכלי ולמדן גדול. לפי התוארים היה „חריף ובקי״ ולפי מצבתו היה „איש צדיק ואמת״, „חריף ובקי חכם ועניו״, „שליט בתורה״ ו„העמיק בה עד תכליתה״. נפטר ביום כה ניסן תרס״א (1901) בן 58[52].

שלוש התשובות אליו נכתבו כולן על-ידי רבה של גרוסווארדיין, ר׳ משה הרש פוקס. ר׳ יוסף היה אף הוא בין המקדמים בברכה את בחירתו לרב העיר, כנראה שהוא היה לפה לחוג לומדי התורה והלמדנים בין בעלי הבתים. בתשובתו מיום ג ברכה תרמ״ב (1881) מודה רמ״ה פוקס ועונה על ברכותיו: „אהובי! רבת שבעה לה נפשי עונג ושמחה בראותי מעשה אצבעותיו... ואלף תודות על ברכתו כברכת איש אמונים״. תוכן התשובה דברי פלפול וחידושים ובסיומה שוב ברכות „לו ולכל התלמידי חכמים ולכל יראי ה׳ ולחושבי שמו בקהלתו״ (שו״ת יד רמה, חלק ב, סי׳ עז).

גם שתי התשובות הבאות הן דברי תורה עיוניים ללא כל קשר עם הלכות מעשיות, שנשלחו ממרחץ בורסק ביום ד דברים תרנ״ד (1894) וביום ג דברים תרנ״ז (1897) (שם, סי׳ נו—נז).

---

49. ר׳ ישראל אולמאן לא נזכר בתשובות חכמי דורו, אף-על-פי שהיה תלמיד חכם ידוע. היה פרנס הקהילה עשרים שנה וכונה בפי הגוים „מלך היהודים״. נפטר ביום ח אב תרנ״ט (1899). נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 18—19.

גם שאר בניו של בעל „יריעות שלמה״ לא אוזכרו בתשובות, פרט לר׳ משה אולמאן (מס׳ 13). ר׳ שלום אולמאן נפטר ביום כה תמוז תרמ״ח (1888) (מצבת זכרון, עמ׳ 18); ר׳ ישכר אולמאן נפטר ביום כח טבת תרע״ח (1918) (שם, עמ׳ 19—20); ר׳ עקיבא לוונשטיין חתן ה„יריעות שלמה״ נפטר ביום טז סיון תרנ״א (1891) (שם, עמ׳ 24).

50. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 22.

51. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 21—22.

52. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 51. בחרוזים שעל המצבה מודגש יחסו לתורה בלבד. לא נזכר שהיה מפזר לעניים וגומל חסדים. מכאן, שכנראה לא היה איש אמיד. כן לא צוין שהיה לו מעמד כלשהו בהנהגת הקהילה.

18] **ר׳ יעקב איזרעאל**, „הקצין הנכבד". תשובה אחת אליו שעניינה חידושי תורה מרבה של מארגרטן מיום יא תשרי תרנ"א (1890) (שו"ת מהריא"ץ, אורח חיים, סי׳ נו).

19] **ר׳ צבי כהנא-הלר**, ידוע כאיש סיגט, בה הפיץ תרבות יהודית, ערך עתון ביידיש[54] וכתב את הביוגרפיה של רבו ר׳ הלל ליכטנשטיין מקולומיאה. מתשובה זו נראה שישב זמן מה גם בגרוסווארדיין. בתשובה מיום ה תצוה תרל"ד (1874) מתרץ לו ר׳ נפתלי שווארץ, לימים רבה של מאד ובעת כתיבת התשובה ישב בבית חותנו באויברווישא, קושיותיו ותמיהותיו (שו"ת בית נפתלי, סי׳ מו).

20] **ר׳ אברהם מאיר גלאנצר** התיישב בגרוסווארדיין בשנת תר"ס (1900)[55]. סמוך לבואו ניסה להוציא כתב-עת תורני, אך לא הופיע אלא קונטרס לדוגמה בשם „אגם מים" (סיגט תר"ס). ישב בעיר עד שנת תרפ"ד (1924) לערך. היגר לארצות הברית ושם נפטר בדמי ימיו בשנת תרפ"ו לערך[56]. כבר בשנת בואו לגרוסווארדיין משיב לו ר׳ משה הרש פוקס בדברי תורה על הקושיה אשר הציע (שו"ת יד רמה, חלק א, סי׳ קכג, עש"ק ויחי תר"ס).

ביום ה בהעלותך תרפ"ג (1923) משיב לו ר׳ חיים צבי טייטלבוים מסיגט בענין מחלוקת שנתעוררה בגרוסווארדיין כדלקמן: „ע"ד שאלתו בק"ק פלוני[57] שיש להם דו"ד [דין ודברים] עם הרה"ג אב"ד שלכם שהרב אסר להם את השו"ב והקהל רוצים בו וגם יש להם דו"ד עם הרב בענין הנהגת הקהילה וכבר ישבו כסאות למשפט ודנו על כל פרט ואסרו הבית דין השו"ב וכתבו וחתמו הבית דין על פסק דין והקהל לא צייתי להבית דין ועתה יש קצת השואה ביניהם שישבו בית דין מחדש לדון על הכל והה"ג אב"ד בירר לעצמו אחד מן הדיינים שישבו כבר בראשונה לאסור השו"ב והקהל מוחים בזה ורוצים לפסלו מאחר שכבר דן בזה ונצטרף עם הבית דין לאסור השו"ב. ונפשו בשאלתו לאמור חוות דעתי אם בכי האי גוונא יש מקום לומר שאחד מהבית דין שדנו כבר לא יוכל להצטרף בזה הבית דין הבאים לדון מחדש. וכת"ה האריך בזה כמה דפים" (שו"ת עצי חיים, חושן משפט, סי׳ ז).

שתי תשובות השיב לו גם הרב מבעלעניעש, ר׳ שמעון פולאק, שתיהן ללא תאריך ובשתיהן נדונים עניינים קרובים לזה שהועלה בפיסקה הקודמת. נראה שגם כאן מדובר במחלוקת השוחט בגרוסווארדיין, אף-על-פי שאין הדבר נזכר בתשובות והן נושאות אופי עקרוני. משום כך, כנראה, ביקש רא"מ גלאנצר מן המשיב שיעלה את הדברים בכתב, לאחר הדיון בעל-פה שהיה ביניהם: „בעיקרן של דברים כבר השבתי לו פה אל פה מה שנראה לפי עניות דעתי... אמנם מה שביקש ממני שאכתוב לו מה שהעלה מצודתי בדין זה הנני לרצונו" (שו"ת שם משמעון, אבן העזר, סי׳ טז; שם, חושן משפט, סי׳ א—ז[58]).

21] **ר׳ יחיאל הלוי רוזנפלד** היה אחד מבעלי הבתים שעמלו על הפרנסה והכלכלה. והנה הזדמן לו לשכור בית שממנו יוכל להתפרנס. בתשובה לא פורט מה טיב הפרנסה שיפיק מן הבית, אך נראה שהוא התאים להקים בו מפעל כלשהו. הצרה היא שהבית שבעליו יהודי נבנה בשבת באיסור והוא שואל את ר׳ אליעזר דייטש מבוניהאד מה דינו של בית זה. המשיב זהיר בתשובתו מלפגוע בכבוד דייני העיר: „ואם אמנם שאין להשיב במקום שיש דיינים[59] מומחים תלמידי חכמים גדולים. רק לאשר כתב שהרב הגאון ר׳ פנחס [צימטבוים] נ"י אמר לו שיתייעץ על זה הדבר לא אמנע להשיב" (שו"ת פרי השדה, חלק ג, סי׳ קפד, כח אייר תרע"ב).

---

53. בדפוס תרנ"ט, אך תאריך זה מן הנמנע, שכן מהריא"ץ נפטר בתרנ"ב.

54. על פעילותו התרבותית בסיגט ראה: נפתלי בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, ירושלים תשי"ח, עמ׳ 227, 236, 312—313.

55. בהסכמת ר׳ משה ווייס מזבארו על „אגם מים" משנת תרנ"ט הוא כותב על ר׳ אברהם מאיר גלאנצר „תושב עירנו" ואילו בהסכמת ר׳ משה הרש משנת תר"ס נאמר „וכעת תקע אהלו פה עירנו".

56. בעותק „אגם מים" שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי נכתב בכתב-יד שולח העותק מארצות הברית, שלא הזדהה בשמו, בזה"ל: „המחבר הי׳ ש"ב ובא לאמעריקא ומת בחצי ימיו בעוה"ר. היה אחד מגדולי התורה בתורה וחכמה ויראת חטא לכן קדשתי לכם הספר הזה למען יזכר שמו בין החיים באה"ק ארץ עתיד לנו" (נעתק גם ע"י בן-מנחם, מספרות ישראל באונגאריה, עמ׳ 373). בשנת תרפ"ז (1927) כבר לא היה בין החיים, שכן בנו, יצחק גלאנצר, ממיסדי הדפוס העברי בגרוסווארדיין, מזכירו בברכת המתים בשער הספר „תורת חיים", שנדפס בבית דפוסו בשנה הנזכרת.

57. אף-על-פי ששם הקהילה לא נוקב בתשובה, אין ספק שהכוונה לגרוסווארדיין. מחלוקת זו נמשכה כמה שנים. כמה עלונים וכתבי-פלסתר נדפסו בקשר אליה, אחד המפורטים הוא „פרטי כל נעשה פה בגרוו"ד יום ב׳ לס׳ שלח תרפ"ו אחר הצהרים מישיבות בד"צ אשר ישבו כסאות למשפט בדבר הטו"ת [הטענות ותביעות] אשר בין הקהל והשו"בים", המכיל 6 עמודים. במרכז עמד השוחט ר׳ אברהם לאיוש, שהקהל רצה להדיחו ממשרתו.

58. הסימנים א—ז הם למעשה תשובה אחת, שנתחלקה בצורה מיכנית.

59. בתשובה נזכרים הדיינים בלבד, משום שבאותה שנה (1912) לא היה רב בגרוסווארדיין. ר׳ משה הרש פוקס נפטר ב-1911 ובנו לא מילא את מקומו אלא ב-1918.

22] **ר׳ דוד ליב גרינבוים.** לא עלה בידינו לעמוד על מעמדו בקהילה. תשובה אחת מיום ב באייר תרע״ה (1915) נכתבה אליו על־ידי ר׳ מנחם סופר, שהיה באותה שנה רב בבאיוס ולאחר מכן רבה של קהילת מארוש־וואשארהעלי. עניינה חידושי תורה ותירוץ לקושית השואל (שו״ת מנחם משיב, יורה דעה, סי׳ יח).

23] **הב׳ ישראל פריינד.** תשובה יחידה אליו מאת ר׳ אברהם יצחק גליק מטאלטשווא ובה ישוב קושיותיו ופרכותיו (שו״ת יד יצחק, חלק ג, סי׳ עז, ללא תאריך).

פרק ג

מרבנותו של ר׳ בנימין פוקס ועד לשואה

24] **ר׳ בנימין פוקס** ישב על כס הרבנות 35 שנים — 17 שנים כיהן בקהילות בראשו, יאקא, פעזינג ובאניא ו־18 שנים בגרוסווארדיין. נפטר בגיל 58 ביום כא אדר תרצ״ו (1936) באמצע דרשה[60]. לאחריו לא נתמנה רב בגרוסוואר־דיין. מצאנו ארבע תשובות אליו בשבתו בגרוסווארדיין, שתים בהיותו אברך צעיר ושתיים בשבתו על כס הרבנות בעיר[61]. ביום טז אלול תר״ס (1900) משיב לו דוד אשתו ר׳ אליעזר דייטש מבוניהאד ומתרץ קושיותיו. בסוף התשובה הוא פורס כמובן בשלום אביו (שו״ת פרי השדה, חלק א, סי׳ מט); כיוצא בו עונה לו ר׳ אברהם יצחק גליק מטאלטשווא בחידושי תורה (שו״ת יד יצחק, חלק ג, סי׳ פא, ללא תאריך).

בתקופת רבנותו בגרוסווארדיין עונה לו הגאון ממאד, ר׳ מרדכי ליב ווינקלר, בהיתר עגונה, שבעלה נפל חלל בשנת 1915 בחזית (שו״ת לבושי מרדכי, מהדורא תניינא, אבן העזר, סי׳ יד); ור׳ יוסף הכהן שווארץ מגרוסווארדיין מציע את תירוצו לקושייתו של ר׳ יהונתן הלוי אייבשיץ מווארשא, שהופנתה לר׳ בנימין פוקס (שו״ת ויצבר יוסף, סי׳ א, כה סיון תרצ״ג).

25] **ר׳ זאב וייס** חתן ר׳ בנימין פוקס. חמש תשובות נכתבו אליו, אחת על־ידי רבו, ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד מסאטמאר בענין הפרעות שערכו הסטודנטים בכמה מערי טראנסילוואניה בשנת 1927 ובתוכן גם בגרוסווארדיין: „**ע״ד** אשר רוצה לידע חוות דעתי בענין אשר לפניכם אשר בעוה״ר רגזה ותרעש הארץ ומלואה על חורבן בתי מקדשות **מעט** בקהלתכם בתי כנסיות ובתי מדרש אשר באו בה פריצים וחיללוה... ולא חסו גם על ספרי תורות שקרעו לגזרים וביזו אותם בבזיון נורא... וגם הרבה מהספרים הקדושים ניתנו בעוה״ר למוקד אש... אשר צריך לגנזם... ונסתפקתם האיך להתנהג למעשה״ (שו״ת קרן לדוד, סי׳ מד, **ללא תאריך**). מותר להניח שהפניה היתה על דעת חמיו הרב.

שתי תשובות מרבה של טאשנאד, ר׳ מרדכי בריסק, עוסקות בחידושי תורה ובישובי קושיות (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק א, סי׳ ה; חלק ב, סי׳ מ, ללא תאריכים). לעומת זאת דנות שתי תשובותיו של ר׳ יוסף שווארץ בהלכות מעשיות מתחום בית־הכנסת. ביום ד ויקהל תרצ״ב (1932) הוא משיב לו בדבר תענית בכורות בערב פסח, ש„הכל טרודים בהכנה דרבה ולפעמים הוא גם יומא דשוקא ואדם בהול על ממונו על כן חוטפים וממהרין לצאת מבית הכנסת. אם לא הי׳ מותר לעשות הסיום לבכורים בעוד באור לי״ד ניסן ?״ (שו״ת ויצבר יוסף, סי׳ ז); מספר ימים לאחר מכן (מוש״ק פקודי תרצ״ב) הוא עונה לו על השאלה אם העלייה לתורה בשבעה הקרואים עדיפה על עליה להוספה (שם, סי׳ סב[62]).

26] **ר׳ פנחס הורביץ** התישב בגרוסווארדיין בשנות מלחמת העולם הראשונה. היה ראש בית־דין בקאסוב שבגלי־ציה, ממנה נמלט כשגיסות הרוסים פרצו לגליציה. לפני בואו לגרוסווארדיין הלך שמו לפניו כלמדן, פוסק ומחבר ספרים[63]. הוא נתמנה לדיין ומורה הוראה בעיר. נפטר ביום טז אלול תרצ״ח (1938) [64].

לפני הגיעו לגרוסווארדיין הרבה ר׳ פנחס **הורביץ** להתכתב עם הגאון ר׳ שמואל ענגל מראדמישלא[65] התכתבות זאת נמשכה גם לאחר המלחמה, שבעטיה נמלט גם ר׳ שמואל ענגל והתישב בעיר קאשוי. ביום א׳ תצא תרפ״ב (1922) משיב לו ר״ש ענגל בשאלת גט ששכחו את שמותיהם של עדי החתימה „אם יש מקום ליתן הגט בעדי מסירה לחוד״ (שו״ת מהר״ש ענגל, חלק ז, סי׳ פג); ביום כ״ח ניסן **תר״צ** (1930) הוא משיב במשותף לר׳ **פנחס הורביץ** ולר׳ חיים מאיר האגר, באותה עת רב בישוב ווילחוביץ שבמאראמארוש הצ׳כית, ולמעשה ישב ליד אביו **הצדיק** מוויז׳ניץ בגרוס־

60. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 7—8. תולדותיו בספר שלשלת הזהב, עמ׳ כד.

61. שלוש תשובות נוספות שוגרו אליו מאת רבו ר׳ יהודה גרינוואלד מסאטמאר, כולן בתקופת רבנותו בעיר באניא. שו״ת זכרון יהודה, חלק א, סי׳ קסח, רו, רטז.

62. תשובת ר׳ זאב וייס לר׳ ישראל אולמאן ראה לקמן במס׳ 44.

63. על ספריו שחיבר לאחר בואו לגרוסווארדיין ראה במאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסווארדיין״.

64. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 14. הוא צוה לחרוט על מצבתו רק את שמו, את שם חיבוריו ואת תאריך פטירתו.

65. ראה שו״ת מהר״ש ענגל, חלק ב, סי׳ ט, סד; חלק ד, סי׳ כא, פג, פט, צד; חלק ה, סי׳ פ. התכתבות זאת משתרעת על פני השנים תרנ״ו—תרע״ד (1896—1914).

ווארדיין[66]. בתשובה מתיר ר' שמואל ענגל שלוש עגונות ממלחמת העולם הראשונה (שם, חלק ח, סי' רכ"ד). הוא החליף חידושי תורה גם עם הרב מפרובוזנא בגליציה, ר' אברהם יעקב הלוי הורביץ (שו"ת צור יעקב, חלק א, סי' קעא, ללא תאריך).

מחכמי המדינה נדפסה תשובה אליו בספרו של ר' שמעון פולאק מבעלעניעש, שהציע לו ישוב לקושיה (שו"ת שם משמעון, יורה דעה, סי' לג, ד בהר תרפ"ו); ר' מרדכי בריסק עונה לו בענין היתר מאה רבנים לאיש שאשתו נשתטתה (שו"ת מהר"ם בריסק, חלק א, סי' מא, ללא תאריך); ור' יוסף שווארץ כותב לו ביום י אייר תרצ"ב (1932), בענין שהתעורר אצלם בעת סידור גט בגרוסווארדיין. בתוך הדברים נזכר גם ר' יצחק יעקב ווייס, מדייני העיר, עליו ידובר לקמן (שו"ת ויצבר יוסף, סי' ג).

27] **ר' ישראל גולדמאן** היה מגיד אהוד ומקובל בעיר. ספרו כנסת ישראל על מסכת אבות בששה כרכים הוא הספר המקיף ביותר בנושא זה. הוא ניספה בשואה. בצעירותו נכתבו אליו שלוש תשובות בידי ר' אברהם יצחק גליק מטאלטשווא, שרק אחת מהן דנה בענייני הלכה למעשה — ענייני טריפות (שו"ת יד יצחק, חלק ג, סי' קסז); בשתי התשובות האחרות מישב לו המשיב את קושיותיו (שם, סי' קו, קעג, שלושתן ללא תאריך). ביום א כסלו תרצ"ג (1932) מישב לו בן־עירו ר' יוסף הכהן שווארץ קושיה בגמרא (שו"ת ויצבר יוסף, סי' ו).

28] **ר' משה נחום בלום** בנו של הגאון ר' עמרם בלום **בעל „בית שערים"** וחתנו של ר' מאזעס חיים ליטש־רוזנבוים מקליינווארדיין, היה מדייני העיר. אף הוא ניספה בשואה. תשובה (למעשה: שאלה) יחידה אליו מצאנו בספר גיסו, ר' שמואל שמעלקא ליטש־רוזנבוים מיום יב מנחם אב תרצ"ח (1938). מדובר במקרה עגום ומיוחד בסוגו: „איש אחד מפה [קליינווארדיין] בשמו יחיאל מיכל שטיינבערגער הכהן לקח לו לאשה את צירל בערגער מק"ק טשענגער ושהה עמה זמן רב. ואחר כך נתברר כי האשה צירל בערגער בשעה שנשאה להאיש יחיאל מיכל שטיינבערגער עוד לא היתה מגורשת מבעלה הראשון איש אחד מאוקראינא אשר היה פה במדינה בתור שבוי מלחמה בשמו אברהם פעדער, כי עזב אותה ועקבותיו לא נודעו. ועתה בא האיש יחיאל מיכל שטיינבערגער ומבקש שיתירו לו לישא אשה אחרת באמרו כי האשה צירל שנשא הלא אינו אשתו כלל" (שו"ת אלה דברי שמואל, אבן העזר, סי' א). הוא מבקש מגיסו להציע את השאלה החמורה גם לעמיתיו הדיינים בגרוסווארדיין.

29] **ר' יוסף הכהן שווארץ** בן ר' נפתלי הכהן ממאד בעל „בית נפתלי" וחתן ר' אליעזר דייטש מבוניהאד, הגיע לגרוסווארדיין בשנת תרפ"ד (1924). נתמנה לרב ומגיד בחברת מחזיקי תורה. אף הוא ניספה בשואה. הוא היה אחד המחברים הפורים ביותר ואחד הפעלתניים בשדה התרבות התורנית במדינה. קשריו עם רבני הדור היו מפותחים מאד והתכתב עם רבנים במדינות רבות, מאז ערך את הירחון התורני הידוע „ווילקט יוסף"[67]. גם לפני בואו לגרוסווארדיין נכתבו אליו תשובות רבות. ב־20 שנות שבתו בעיר (תרפ"ד—תש"ד, 1924—1944) אוזכר ב־21 תשובות, שנדפסו ב־11 חיבורים, לפי הפירוט דלקמן: חכמי טראנסילוואניה — 5 (12 תשובות); חכמי הונגריה — 3 (3 תשובות); חכמי גליציה — 1 (תשובה אחת); חכמי רומניה — 1 (2 תשובות); חכמי ארץ ישראל — 1 (3 תשובות).

חמש תשובות נכתבו אליו בידי ר' מרדכי בריסק מטאשנאד, כולן ללא תאריך. שתים מהן עוסקות בחידושי תורה שאינם להלכה ולמעשה (שו"ת מהר"ם בריסק, חלק א, סי' כז, קלה); אחת התשובות משותפת לו ול„הנגיד הקצין" ר' אריה ליב ניימאן, ראש החברה מחזיקי תורה. היא דנה „בדבר הפרוכת המיועד[ת] לימי המצרים משנים קדמוניות ונארג עליו מעשה אורג הפסוק, אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני ועתה נתעוררו איזה מפקפקים... כי אין מן הראוי שיהי' הפרוכת פרוש ביום שבת קודש יען דאיכא למיחש שנראה כאבילות בפרהסיא" (שם, חלק ב, סי' ח); התשובה הרביעית חוקרת את ענין הדפסת דברי חול באותיות אשוריות הנהוגה בכל תפוצות ישראל, אף־על־פי שיש אומרים „דאין לכתוב דברים של חול בכתב אשורית שכותבין בו התורה" (שם, חלק ג, סי' ג); ואילו התשובה החמישית עונה על השאלה — שיסודה כנראה במעשה שהיה — „בדבר פוקר אחד שלא הניח למול את בנו שלא באונס... ועתה רוצה לפדות את בנו שהוא פטר רחם לאמו אם נכון לטפל עמו או שמחויב הבית דין למחות ביד הכהנים שלא יקבלו ממנו הפדיון מטעם קנס" (שם, חלק ב, סי' כו).

ארבע תשובות השיב לו ר' דוד שפרבר מבראשו, אף הן ללא תאריך, שלוש מהן חידושי תורה, קושיות ופרכות בש"ס ופוסקים (שו"ת אפרקסתא דעניא, סי' יז, קז, קסו). התשובה הרביעית יש בה להאיר משהו מן ההוי היהודי בגרוסווארדיין: „בדבר מנהג בית מדרשו ביומי דשובבי"ם

---

66. לר' חיים מאיר האגר, האדמו"ר מוויז'ניץ, נכתבה תשובה לאחר השואה, בעת התגוררותו בגרוסווארדיין, לפני שעלה ארצה ולפני שייסד את שיכון וויז'ניץ בבני ברק. ראה לקמן מס' 56.

67. ביוגרפיה וביבליוגרפיה מפורטת של כל כתביו פרסם נפתלי בן־מנחם בספרו מספרות ישראל באונגאריה, עמ' 330—370. על חיבוריו בתקופת גרוסווארדיין ראה מאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסווארדיין".

לומר סליחות ומתענים. ויען כי יום ה׳ הוא תמיד יומא דשוקא ורובם ככולם יוצאים בחפזון לבקש פרנסתם ואינם ממתינים עד גמר התפלה מחמת הסליחות שאומרים בתוך תפלת י״ח. וישנם דמחמת זה אינם באים כלל ביום זה לבית הכנסת, אם נכון לתקן לומר הסליחות קודם אור הבוקר כבימים נוראים?״ (שם, סי׳ פט).

שלוש התשובות הנותרות מחכמי טראנסילוואניה הן תשובתו של ר׳ שמעון פולאק מבעלעניעש, מיום ב ניסן תרפ״ז (1927), בענין אמירת עשרת הדברות כל יום (שו״ת שם משמעון, אורח חיים, סי׳ ד); תשובת ר׳ יצחק אייזיק ווייס האדמו״ר הידוע מספינקא[68], המכחיש את השמועה שנמסרה לר׳ יוסף שווארץ בשמו, „שאם החופה בלילה אזי לא יאמרו החתן והכלה הוידוי במנחה אלא בערבית. מעולם לא אמרתי דבר זה ואין לזה שחר״ (שו״ת חקל יצחק, סי׳ עט, ללא תאריך); ותשובתו של ר׳ שלמה זלמן ערענרייך משאמלוי העוסקת בישוב תמיהה (שו״ת לחם שלמה, יורה דעה חלק ב, סי׳ סח, ללא תאריך).

שלוש התשובות משלושה חכמי הונגריה, כדלקמן: ר׳ מרדכי ליב ווינקלר משיב לו ביום יב תשרי תרפ״ט (1928) בענין הקפות בסוכות עם ארבעת המינים, שלפי הרמ״א אין אבל מקיף, כיצד יש לנהוג. ר׳ יוסף שווארץ היה באבל אחר אמו באותה שנה. לדעת המשיב כל מקום ומנהגו „ואפשר דבק״ק גרווי״ד לא נתפשט מנהג הנ״ל״ (שו״ת לבושי מרדכי, מישקולץ תרצ״ז, סי׳ קמג); ר׳ שמעון גרינפלד מסנטמיהאי עונה בשנת תרפ״ח (1928) „בדבר בית הכנסת של איזה חבורה [בגרוסווארדיין] שמתחילה לא הי׳ לה רק איצטבא מלמעלה לצד מערב ועל גבה היתה עזרת נשים. ועתה קטנה העזרת נשים מהכיל ורוצים לעשות איצטבאות כאלו גם לצד צפון ודרום״ (שו״ת מהרש״ג, חלק ב, סי׳ קכג); התשובה השלישית מר׳ יונתן שטייף, מרבני בודאפשט, מיום ב תשא תש״ג (1943). יש בה להאיר צד נוסף באישיותו הרב־גונית של ר׳ יוסף שווארץ — את סקרנותו האינטלקטואלית לדעת כל תופעה הנוגעת לספרות ישראל, ואף דברים שרוב הרבנים לא התעניינו בהם. לר״י שווארץ נודע שר״י שטייף עוסק בחקר המסורה והוא מבקש מידע „ע״ד המסורה מי חיברו והעתיקו ומי התחיל ראשון לדרוש המסורת בדרך אגדה״ (שו״ת וחידושי מהר״י שטייף, סי׳ צא).

שתי התשובות מחכם ברומניה (ליתר דיוק בסרביה) נכתבו בידי ר׳ יהודה ליב צירלסון רבה של קישינוב ורב הכולל של בסרביה. הוא נשאל בדבר „אשה שבהיותה דרה לפני שלושים שנה עם בעלה בכפר תקעה כפה לפני מותו אשר בהגיע זמנה תצוה לקברה אצלו. אולם אחרי מות בעלה... קבעה דירתה בעיר... והנה להיותה כעת כבת תשעים שנה וגם חולנית מבקשת להתיר לה תקיעת כפה״. רי״ל צירלסון סבור „שיש להקל כאן מצד ארבעה טעמים״ (שו״ת לב יהודה, סי׳ נ); הוא נשאל גם „אם יש לחוש לענין סיום מסכתא להא שמביא בזהר הקדוש שלא לעשות סיום ביום ד׳?״ (שם סי׳ נח).

החכם הארץ־ישראלי הוא ר׳ שלמה זלמן וורטהיימר, מחכמי ירושלים והראשון שגילה את הגניזה בקאהיר. אליו פנה ר׳ יוסף שווארץ שיסייע בידיו באיסוף חומר ו„לכתוב לו דברי חפץ בעניני חברה קדישא ולמה שמם כן, כי חפצו לקבוע זה בספר אשר ויעד להוציא בענין זה״. רש״ז וורטהיימר נענה לבקשתו ומקדיש לנושא שתי תשובות (שו״ת שאלת שלמה, חלק ב, סי׳ נ—נא). בתשובה שלישית הם נושאים ונותנים בדברי תורה בדרך הפלפול (שם, סי׳ עג, שלושתן ללא תאריך).

30] **ר׳ משה פולאק** בן ר׳ ישעיה. לאחר פטירת אביו בשנת תרפ״ה (1925) מילא את מקומו כרב בחברת לומדי ש״ס. אף הוא ניספה בשואה. תשובה יחידה בספרו של ר׳ יוסף שווארץ „אודות להתפלל מנחה בערב שבת חנוכה קודם הדלקת נרות חנוכה״ (שו״ת ויצבר יוסף, סי׳ ח, ללא תאריך).

31] **ר׳ משה דוד פרידמאן**, רב ומגיד בחברת „אהבת רעים״. אף אליו לא מצאנו אלא תשובה בודדת בספרו של ר׳ יוסף שווארץ, שאסף למענו חומר „את אשר מצאתי וראיתי בטעם אמירת ,ברכי נפשי׳ וט״ו שיר המעלות בכל שבתות החורף״ (שם, סי׳ יא, כד תשרי תרצ״ג).

32] **ר׳ משה קליין** הגיע לגרוסווארדיין לאחר מלחמת העולם הראשונה ונתמנה לרב ומגיד בבית הכנסת של חברת „פועלי צדק״. לפני כן היה רב בעיירה רעטע שבמחוז פרסבורג. כמה תשובות נכתבו אליו לרעטע[69], שאינן מעניינו במסגרת עבודה זו. לגרוסווארדיין נשלחו אליו שתי תשובות: מאת גיסו ר׳ יששכר שלמה טייכטאל מפישטיאן „בדבר שנשאלת אודות מנין מצומצם ובתוך המנין ארבעה או חמשה יתומים אומרים קדיש, אי נכון למיעבד הכי?״ (שו״ת משנה שכיר, חלק א, סי׳ יא—יב, ב תבא תרפ״ג); התשובה השניה היא שוב מר׳ יוסף שווארץ ועניינה „אם יש לסמוך על הוראות של רב אשר הוא מתלמידי סעמינאר בענייני שחיטה בשר ומקולין״. תשובתו של ר׳ יוסף שווארץ היא מובנת מאליה למי שמכיר את הלך הרוחות בין רבני המדינה: „אין ספק אצלי שרב כזה... הוא אפיקורס גמור״. בפתיחת התשובה מתפלא המשיב „כי על דבר כזה לא ניתן לדון אלא לגדולי

68. הכללתי את ר׳ יצחק אייזיק ווייס מספינקא בין חכמי טראנסילוואניה, אף־על־פי שבין שתי מלחמות העולם ישב בקארפאטו־רוס, תחילה במונקאטש ואחר כך בסוליש.

69. כגון שו״ת פרי השדה, חלק ד, סי׳ נד; שו״ת הריב״ד לר׳ ליב פרידמאן ראב״ד בפרסבורג, יורה דעה, סי׳ מב, מג, נח.

הדור ומי אני לעסוק בכאלה. אך למען הידידות אשר בינינו אמרתי למלאות מבוקשו ולבוא בקיצור" (שו"ת ויצבר יוסף, סי' ה, א מרחשון תרצ"ג).

33] **ר' שלום צבי אדלר** חתן ר' משה קליין מרעטע. נתמנה לרב בישוב הסמוך דיאסעג. בישבו בגרוסווארדיין סמוך על שולחן חותנו נשלחו אליו שתי תשובות בענין אחד[70]: „על מה שנהגו העם ליטול ידיהם אף לסעודה בחדר הרחצה הנקרא באדע צימער, אם יוצאים בזה כיון שבית המרחץ גופא צריך נטילה" (שו"ת שם משמעון, אורח חיים, סי' ט, ד פנחס תרפ"ו; שו"ת לבושי מרדכי, מהדורא תליתאי, אורח חיים, סי' יח, ללא תאריך).

34] **ר' ברוך גולדברגר** בן ר' מנשה מסטראפקוב וחתן דודו ר' זאב גולדברגר הרב מהוניאד. נפטר בן ארבעים ביום יז אלול תרע"ה (1915)[71]. תשובה בודדת אליו מאת גיסו ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר הרב מג'ערעש עוסקת בישוב פירכות בדרך הפלפול (שו"ת תורת יקותיאל, סי' לג, ה תולדות תרע"ד). מנוסח התוארים שבהם מכתירו גיסו: „יושב על התורה ועל העבודה אבן יקר[ה] מתנוסס[ת] בק"ק גרוס־ווארדיין" — ניתן אולי לקבוע שהיה כעין מנהיג חסידי מקומי ושמא אף החזיק קלויז חסידי בדירתו?

35] **ר' יהושע אייכנשטיין** בן ר' אשר ישעיה מבראבניק וחתן אחד מגאוני גליציה (שישב זמן רב בוינה), ר' חיים ירוחם מאלטשטאדט. התישב בגרוסווארדיין לאחר מלחמת העולם הראשונה ופתח בית־מדרש חסידי. חותנו משיב לו בעשרת ימי תשובה תרפ"ז (1926) בענין אשת השואל (ובת המשיב) שהחלימה ממחלה מסוכנת ובשעה ששכבה על ערש דוי „נדרה אשתך בתי היקרה תחי' לאויט"א סעודת מלוה מלכה" והשאלה היא אם ניתן לצאת ידי חובת הנדר בסעודת מלוה מלכה במוצאי שבת של חול המועד, שמצוה להתענג בו מצד עצמו (שו"ת ברכת חיים, סי' כד). ר' יהושע אייכנשטיין עבר את כל מוראות השואה ונפטר „מרוב התלאות" ביום יח סיון תש"ה (1945). אשתו העלתה את ארונו לצפת[72].

36] **ר' נתן אייכנשטיין** בן ר' יהושע. היה סמוך על שולחן אביו. סבו הנ"ל עונה על שאלותיו וקושיותיו (שם, סי' לא, ללא תאריך).

37] **ר' ישכר בעריש אייכנשטיין** בן ר' יהושע הנ"ל. אף הוא ישב בבית אביו. גם לו משיב הסבא בדברי תורה (שם, סי' צב, ג בא תרצ"ט).

38] **ר' משה יעקב רוזנפלד** היה „תופס ישיבה" בגרוס־ווארדיין. ר' יוסף שווארץ עונה לו על השאלה „למה מברכים על המזוזה הא הוא לשמור מן המזיקים". לאחר תירוצו הוא מביא גם תירוצו של „ידידנו הרב הגאון מו"ה פנחס צימעט־בוים נ"י ראב"ד" (שו"ת ויצבר יוסף, סי' ט, ערב ראש השנה תרצ"ב).

39] **ר' חנניה יום־טוב ליפא ברוין** בן ר' ישראל ברוך. חיבר כמה ספרים בישבו בגרוסווארדיין[73]. בשנת תש"א (1941) נפטר אביו, אף הוא מחבר ספרים. כתלמיד ר' אליעזר דוד גרינוואלד, שכידוע לא נשארו אחריו בנים קבל על עצמו להתפלל לפני התיבה ביום הזכרון של רבו. כיון שיום הזכרון של בעל „קרן לדוד" חל בראש חודש „ואין המנהג שם שיתפלל האבל לפני התיבה בראש חודש ושואל איך יתנהג" — השאלה הופנתה לר' מרדכי בריסק (שו"ת מהר"ם בריסק, חלק ב, סי' נב, ללא תאריך).

40] **ר' יקותיאל יהודה לייפר.** כנראה בנו של אחד האדמו"רים משושלת נאדבורנא בגרוסווארדיין. מעניין, שגם המשיב ר' מרדכי בריסק, לא הכיר את השואל: „למאן דלא חזינא ודלא מכירנא קא מוקירנא" — נפתחת התשובה. והשאלה: „במקוה שהנהיגו המנהלים שלא להניח לטבול בשבת קודש אותם האנשים אשר לא טבלו בערב שבת ולא שלמו שכר הטבלתן, אם לא שישלמו אחר השבת שכר טבילתן בשבת קודש ודעת כ"ת שזה אסור". הוא מהסס להשיב „במקום שיש בית דין מומחה ומובהק אדירי התורה כמו בעירכם... הנני להשיב בתנאי ובאופן שהבי"ד דשם הי"ו יסכימו לדברי אלה" (שו"ת מהר"ם בריסק, חלק ב, סי' פח, ללא תאריך).

41] **ר' אברהם דוד הורביץ** היה נכדו של ר' פנחס הורביץ (אביו נפטר בגיל צעיר) ונתגדל בבית סבו. לאחר פטירת סבו נתמנה לדיין במקומו. שתי התשובות שנכתבו אליו משקפות היטב את מצב יהודי המדינה בשנות המלחמה, בפרוס השואה. המשיב לשתי השאלות הוא ר' מרדכי בריסק. בתשובה הראשונה מדובר בבעל בית חרושת לטקסטיל מגרוסווארדיין שבתוקף החוקים האנטי־יהודיים בהונגריה אינו מקבל חומר גלם „ומפאת זה לקח שותפים עכו"ם להפאבריק וממילא לא אפשר שהפאבריק תשבות מעבודתה בשבת קודש, חוץ ממה שהשותפים עכו"ם לא יסכימו לזה". מהר"ם בריסק מתיר להפעיל את בית החרושת בשבת בתנאי שהשותפים הלא־יהודים ישכרו את הפועלים. ואף־על־פי שיש חשש מראית־עין „לדעתי בזמן הזה מי שיש לו מוח בקדקדו יודע שאי

70. לדיאסעג נשלחה אליו תשובה אחת: שו"ת לחם שלמה, יורה דעה חלק א, סי' קמה.

71. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ' 36.

72. בהקדמת הספר ברכת חיים, עמ' 28.

73. ראה מאמרי „חיבוריהם של חכמי גרוסווארדיין".

אפשר לישראל להיות פאבריקאנט בלי שותפים עכו״ם״ (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק ב, סי׳ מט); השאלה השניה נוגעת לסבלה של האוכלוסייה כולה. בעטיה של המלחמה מערבין בקמח חטים קמח של „עדשים״ (הכוונה למה שאנו קוראים היום אפונה), „שיש חשש תולעים באלו העדשים״. גם בשאלה זו, בכורח הנסיבות, „כמעט חיי הנפש תלויים בענינים כאלה אשר משלימים מחסור הלחם״, מתיר המשיב את הלחם (שם, סי׳ פח).

42] **ר׳ יצחק יעקב ווייס** בן אחד מחשובי התלמידי חכמים במונקאטש וחתן ר׳ פנחס צימטבוים. לאחר חתונתו מינתה אותו הקהילה לדיין ומורה־הוראה בגרוסווארדיין. הוא עבר את מוראות המלחמה בפלוגת עבודה. לאחר המלחמה ולאחר שישב בגרוסוורדיין מספר שנים נתקבל לרב במנצ׳סטר, שם החל בפרסום ספריו הרבים בהלכה, שהוציאו את מוניטיו כאחד מעמודי ההוראה בדורינו. לפני כמה שנים נתקבל לראש בית דין של העדה החרדית בירושלים. הוא היחיד מבין דייני גרוסווארדיין[74] המגשר בין התקופה שלפני השואה והתקופה שלאחריה, שכן בתום המלחמה התישב בעיר וכיהן כראש בית דין בקהילה המחודשת של שארית הפליטה, שניסו לשקם במקצת את החיים הקהילתיים בעיר.

אחת עשרה תשובות נשלחו לר׳ יצחק יעקב ווייס, שתים מהן לפני נשואיו. אחת מאת האדמו״ר מספינקא, ר׳ יצחק אייזיק ווייס, בענין הכשר מקוה (שו״ת חקל יצחק, סי׳ נב, ללא תאריך); והשניה מאת חברו ר׳ חיים יצחק אייזיק האלברשטאם הרב מסלאטווינא, מיום א נח תרפ״ב (1921), דברי פלפול וחידושים (שו״ת מקדשי השם, חלק א, סי׳ קד). כמה תשובות נוספות עוסקות בדברי עיון מופשטים ובשקלא וטריא, כגון תשובתו של ר׳ דוד שפרבר מבראשו (שו״ת אפרקסתא דעניא, סי׳ נד, ללא תאריך) ותשובת ר׳ מרדכי בריסק מטאשנאד (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק ב, סי׳ עח), אך הוא משיב לו גם בענין תיקון עירובין בעיר גרוסווארדיין (שם, סי׳ ע, שתיהן ללא תאריך); שתי תשובות הריץ אליו ר׳ יהודה ליב צירלסון מקישינוב, אחת „בנדון ההסקה המרכזית... האם מותר לפתוח בשבת את הברזא של הצנור... בשביל שיזרום החום אל החדר״ (שו״ת לב יהודה, סי׳ יח) והשניה בעניין גט חרש, שרי״י ווייס רצה לחדש להצריך לתת שלושה גיטין (שם, סי׳ פב, שתיהן ללא תאריך).

שתיים מן התשובות דנות בעניינים שעמדו על הפרק בשנות המלחמה: „פעם הזדמן שבת קודש בא שר גדול מאנשי הצבא ובא[ה] פקודה שכל אחד ואחד ממחנה העבודה יגלח זקנו תיכף ומיד ואם לא יגלח בעצמו אז אחד מאנשי הצבא יגלח אותו בעל כרחו. והנה אם יגלח בעצמו אז יוכל להסיר ע״י סם ואם ימתין עד שיגלח אותם מאנשי הצבא אז יגלח אותו בתער. ובזה השאלה מה עדיף אם לעבור על איסור שבת בעצמו ע״י אונס מחמת פקודה הנ״ל או ימתין עד שיגלח אותו בעל כרחו הנכרי ובתער״. זאת למעשה אינה תשובה שנשלחה אל ר׳ יעקב יצחק ווייס, אלא תשובה שהוא עצמו חיבר ונדפסה באוסף התשובות „ירושת פליטה״ סי׳ יט. ייתכן מאד שהמחבר עצמו היה באותו מחנה עבודה שבו נתעוררה השאלה.

בתשובה השניה שנכתבה ביום א׳ וישב תש״ד, כשלושה חדשים לפני הכיבוש הגרמני, שבעקבותיו התרגשה השואה על יהודי הונגריה, מדובר בבת „רב גדול בישראל ממדינת טראנסילוואניא ברומעניען״, כלומר באותו חלק של טראנ־סילוואניה שנשאר בידי רומניה. בת זאת באה בקשר החיתון „עם בחור אחד ממדינתנו מדינת אונגארן אשר הי׳ אז עוד מדינה אחת״, כלומר הבחור ישב באותו חלק של טראנסיל־וואניה שהוחזר להונגריה. „ואין יוצא ואין בא מהתם להכא ומהכא להתם... ובשום אופן לא הי׳ אפשר להתועד יחד״. ובינתיים נלקח החתן לפלוגת העבודה של הצבא ההונגרי „ונשלח לחוץ למדינה למקום המלחמה [דהיינו לאוקראינה] וזה יותר משנה שלא נשמע ממנו שום ידיעה והיותר אפשרות לטובה הוא שהלך בשבי״. כלומר, קרוב לוודאי שהחתן ניספה באוקראינה. נשאלת איפוא השאלה אם אפשר להתיר את קשר החיתון, ולשחרר את בת הרב מקשר זה. המשיב הוא חותנו ר׳ פנחס צימטבוים (שו״ת מקדשי השם, חלק א, סי׳ סט).

אחת המשימות הכבדות שהיו מוטלות על הרבנים ניצולי השואה, היה התפקיד העגום של התרת עגונות ועגונים. ר׳ יצחק יעקב ווייס היה אחד הפעילים בשטח זה ואף חיבר על כך קונטרס גדול. תגובתו של ר׳ יצחק צבי סופר מטמשוואר מיום ד אייר תש״ז (1947): „הנה קונטריסו הגדול בהיתר עגונות שבעליהם הלכו לצד שמאל באויסשוויטץ קראתי בכל לב ונוכחתי לדעת כי הדר״ג יגע ומצא בדעתו דעת תורה טעמים נכונים מיוסדים על אדני ש״ס ופוסקים להתיר האומללים״ (שו״ת מספר הסופר, חלק ב, סי׳ ז); ובדומה לכך המקרה עליו משיב לו ר׳ משה דוד אסטרייכר הרב מטשימפא (ישב בעיר אראד) „במעשה שיש עדות שהרבה אנשים מישראל נתפסו בוואגאן [קרון רכבת] ונשלחו בשנת תש״ה להרשעים ימ״ש ונשמע כי כולם נהרגו ולא נשאר בהם עד אחד, אבל אין עדות כלל על הפרט רק על הכלל. ודעתי להקל״ (שו״ת תפארת אדם, חלק ב, סי׳ נח, ללא תאריך).

43] **ר׳ שלמה זלמן גלאנץ**, שוחט בגרוסווארדיין. נפטר ביום ג שבט תרפ״ה (1925)[75]. שתי תשובות אליו מאת ר׳

---

74. גם ר׳ אברהם דוד הורביץ (מס׳ 41) ניצל מן השואה, אך לא חזר לגרוסווארדיין. הוא מכהן היום כרב בעיר שטראסבורג.

75. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 38.

מרדכי ליב ווינקלר ממאד. האחת בענין „שנמצא שלאחר התפילה בלחש שלא הי׳ שם ו׳ שהתפללו עם הצבור... והיה שם פלפול אם לומר כל שמונה עשרה״ (שו״ת לבושי מרדכי, מהדורא תניינא, אורח חיים, סי׳ יא); וכן פלפול בענין השוחט ביום טוב לאדם ששכח להניח עירוב תבשילין. בתשובה מוזכר גם ר׳ ישעיה פולאק[76], דיין ומגיד בעיר (שם, סי׳ קכא, שתיהן ללא תאריך).

כאן סיימנו את איזכורם של השואלים שכיהנו בתפקידים רבניים בגרוסוואַרדיין. מכאן ואילך אנו עוברים לבעלי הבתים שישבו בעיר בין שתי מלחמות העולם. מן הראוי להתחיל בראש הקהילה השלישי למשפחת אולמאן:

44] **ר׳ ישראל אולמאן**, שהמשיך מסורת אבות בשני המישורים, „תורה וגדולה במקום אחד״. מלבד שהיה גביר אדיר היה גם תלמיד חכם מובהק ואספן של ספרים עתיקים. בנו של ר׳ שלמה זלמן אולמאן, הוזכר לעיל (מס׳ 15) וחתנו של ר׳ אברהם חיים דוד סופר־שרייבר, בעל בארות נפט בגליציה, באחד מביקוריו אצל חותנו נפגש בביתו ברב העיר ד״ר יעקב אביגדור, וכמובן ששוחחו בדברי תורה. בספרו הדפיס הרב אביגדור את תשובתו לר׳ ישראל אולמאן על הערותיו „בעת ישבנו יחד סמוך לשלחן חותנו הגאון הנשיא שליט״א״ (שו״ת אביר יעקב, חלק א, סי׳ יז ללא תאריך); כן נשתמרה תשובה אליו מאת בן־עירו, ר׳ זאב ווייס, הנזכר למעלה (מס׳ 25), מיום א ראה תרצ״ז (1937), אף היא מוקדשת לשקלא וטריא ודברי פלפול (שו״ת מקדשי השם, חלק א, סי׳ צא). ר׳ ישראל אולמאן גויס לעבודת כפיה ב־1942 ונשלח לאוקראינה, כשמלווה אותו פקודה מפורשת מן השלטונות ההונגרים לרצחו נפש.

45] **ר׳ אריה ניימאן**, ראש חברת מחזיקי תורה[77]. תשובה אחת משיב לו רב החברה, ר׳ יוסף שווארץ „המעלה על הנייר למשמרת״ את השאלה „אם להנהיג לקרות את פרשת התוכחה בלא ברכה תחילה וסוף״ (שו״ת ויצבר יוסף, סי׳ י, ג קדושים תרצ).

46] **ר׳ שלמה פוקס**, שלא עלה בידינו לזהותו ולקבוע את מעמדו[78]. הגאון מניאמץ, ר׳ חיים מרדכי רולר, מישב את קושיותיו (שו״ת באר חיים מרדכי, חלק ב, סי׳ יט, ללא תאריך).

47] **ר׳ חנניה יום־טוב ליפא לפקוביץ**, איש אמיד מן החוגים של חסידי סיגט־סאטמאר[79]. גם תשובתו של ר׳ מרדכי בריסק מעוגנת בהנהגה חסידית: „באחד שמתנהג בחסידות ונזהר מאד בטבילת עזרא והיות שיש לו מכה פתוחה רח״ל אין באפשרי לטבול במקוה״ (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק ג, סי׳ לה, ללא תאריך).

48] **ר׳ יצחק ליב ברוין** התפרנס על בית־מרזח שהחזיק בעיר. תלמידו המובהק של ר׳ מרדכי בריסק בטאשנאד ו„בן משק ביתו״. שתי תשובות כותב לו רבו. באחת נדון ענין „בית מזיגתך איך להתנהג בשבת״ (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק א, סי׳ עא); ובשניה הוא מתיעץ ברבו אימתי לערוך את סעודת הבר־מצוה לבנו (שם, חלק ב, סי׳ סח, שתיהן ללא תאריך).

49] **ר׳ משה הויער**. כנראה בנו של ר׳ בנימין הויער, שהדפיס ספר ביידיש[80] ונפטר בן 76 ביום א דשבועות תרפ״ו (1926)[81]. בתשובתו מעלה על נס ר׳ יעקב משולם גינזבורג רבה של גורה־הומור שבבוקובינה את העובדה „כי למרות טרדותיו על המחיה ועל הכלכלה הנהו קובע עתים לתורה״. תוכן התשובה ישוב קושיתו בגמרא (שו״ת קול יעקב, סי׳ יז).

50] **ר׳ אהרן צבי וויינברגר**, מנכדי ר׳ שלמה זלמן אולמאן מביסטריץ הנזכר לעיל (מס׳ 14). עסק כנראה במסחר. תלמיד וקרוב־משפחה של ר׳ מרדכי בריסק מטאשנאד. שתי תשובות אליו נדפסו בספר רבו, אחת לפני נשואיו, ועניינה דברי תורה ודברי פלפול (שו״ת מהר״ם בריסק, חלק א, סי׳ צט); השניה דנה בענין שטר־הלואה על סכום של דולארים, אך תוך זמן הפרעון ירד מחיר הדולאר לעומת המטבע הרומני (שם, סי׳ יח, שתיהן ללא תאריך).

מכאן ואילך כל השואלים הם בחורים רווקים.

---

76. אף הוא נפטר באותה שנה: כג תמוז תרפ״ה (שם, עמ׳ 11).

77. נזכר יחד עם ר׳ יוסף שווארץ בתשובה משותפת לעיל (מס׳ 29).

78. התואר הוא „להתורני והנבון וכו׳ ר׳ שלמה פוקס נ״י גראסווארדיין״. אפשר שהוא ממשפחת הרבנים ואולי אף זהה לר׳ שלמה זלמן פוקס (מס׳ 8), אך השם פוקס נפוץ למדי ואין בידי להכריע.

79. עצם שמו חנניה יום־טוב ליפא מצביע על שייכותו החסידית. הוא נקרא על שם בעל קדושת יום טוב מסיגט (נפטר תרס״ד 1904). כן התואר „מפואר בחסידות״ וכדומה.

80. „עת לדבר, כתבתי זאת לזכרון בספר אשר הוציא בחפזון קודם פסח הבית דין מלוגאש״, קלויזנבורג תר״ע. לא עלה בידי לראות קונטרס זה. הוא נרשם על־ידי בועז כהן, קונטרס התשובות, מס׳ 973.

81. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 36—37. מסתבר שהיה מגיד, בעל תפילה ומוהל. התנהג בחסידות והיה נדיב לב וגם „הלך לקבץ נדבות וחלקו לעניים לכל אחד כבקשתו״.

51] **הב׳ החתן אברהם מנחם גולדרינג.** התשובה מאת ר׳ יוסף שווארץ משנת תרפ״ה (1925) דנה בשאלה היפותטית: האם אשתו של ר׳ זירא „שמת בעלה מבסימת פורים ובעי רבה רחמי עליה ואחיה (מגילה ז) היתה צריכה קידושין מחדש ?״ (שו״ת גנזי יוסף, סי׳ קכ).

מנדל גולדרינג, התכוון לעלות ארצה, בעלייה בלתי לגאלית לפני הקמת הגיטאות והגירוש, אך הנאצים הפציצו את האניה, והוא עם כל משפחתו ירדו במצולות

52] **הב׳ יואל אשכנזי.** ר׳ מרדכי ליב ווינקלר מישב את קושיותיו (שו״ת לבושי מרדכי, מהדורא תליתאי, יורה דעה, סי׳ ד, ללא תאריך).

53] **הב׳ שלמה יעקב גוטמאן** היה כנראה בנו של ר׳ שמואל ברוך (ב״ר שלמה יעקב) גוטמאן, ראש השוחטים בגרוסווארדיין, שנפטר ביום יג כסלו תרצ״א (1930) בן 72[82]. רבו ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד מחוסט עונה לו על שאלה מיוחדת במינה: „ראובן התחייב עצמו לשמעון שילמוד עמו בביתו שיעור קבוע בכל יום לכל הפחות ב׳ שעות משך חמש שנים רצופים עבור טובה שעשה לו שמעון הלז... ועתה רוצה ראובן לחזור בו באמרו כי היה אנוס... כי היה בזה צד פיקוח נפש לזאת הוי כמו נדרי אונסין״ (שו״ת אבני שהם, סי׳ יח, ללא תאריך).

54] **הב׳ שלמה זלמן פרידמאן בן ר׳ משה דוד פרידמאן,** הנזכר למעלה (מס׳ 31). כבר בגיל צעיר נחשב לעילוי מופלג. בתשובה היחידה שמשיב לו ר׳ יצחק צבי סופר מטמשוואר בחודש טבת תרפ״ו (1926) הוא כותב: „ושבעתי עונג מפלפולו בהשכל ודעת״ (שו״ת מספר הסופר, חלק א, סי׳ יז). לאחר מכן נשא את בת ר׳ אשר אנשיל ווייס מנאדיפאלו ונתמנה לרבה של קהילת טינקא הסמוכה לגרוסווארדיין. הדפיס ספר בשם ברכה משולשת (גרוסווארדיין תרצ״ג). היום הוא רב בניו יורק.

55] **הב׳ אברהם יהודה ורטהיימר,** מן התלמידים החריפים בישיבת האדמו״ר מוויז׳ניץ בגרוסווארדיין. בשנות המלחמה (תש״ג—תש״ד, 1943—1944) משיב לו ר׳ יהושע גרינוואלד מחוסט על חידושיו „ויש בו מדעת זקנים״ (שו״ת חסד יהושע [מהדורא קמא], סי׳ כט).

סיום פרק

גרוסווארדיין וחכמיה לאחר השואה

לאחר שהתלקטו ניצולי השואה לעיר עשו נסיון לשקם במקצת את חיי הקהילה ולחדש חלק ממוסדותיה. נוסד בית־דין, שפקח על חיי הדת בקהילה. אך התפתחותה נגדעה בראשית הנסיון, עם השתלטות הקומוניזם על המדינה. מרבית היהודים נטשו את העיר ואתם הרבנים והדיינים.

אחד מרבניה החשובים של הקהילה המחודשת היה, כאמור, ר׳ יצחק יעקב ווייס, שאת פעליו, הנושקים את מצב הקהילה גם לאחר השואה, סקרנו למעלה (מס׳ 42). כאן נמשיך לסקור את האישים שפעלו בתקופה קצרה זו במדה שהיו להם הדים בספרי השו״ת.

56] **ר׳ חיים מאיר האגר, האדמו״ר הידוע מוויז׳ניץ,** ישב כאמור[83] בגרוסווארדיין כמה שנים לפני פטירת אביו, ר׳ ישראל האגר. לאחר הסתלקותו (ב סיון תרצ״ו 1936) מילא את מקומו כאדמו״ר מוויז׳ניץ בגרוסווארדיין. בעת הגירוש נמלט לרומניה. לאחר השואה חזר לגרוסווארדיין וחידש את חצרו[84]. בתקופה זו עלה בדעתו להעלות את עצמות אביו

82. נוסח מצבתו במצבת זכרון, עמ׳ 38. היה שוחט בגרוס־ווארדיין למעלה מ־35 שנה. „שו״ב הראשי היותר מומחה במדינה״.

83. ראה למעלה מס׳ 26 והערה 66.

84. ב־1948 עלה ארצה והתישב בתל־אביב. לאחר מכן הקים את שכון וויז׳ניץ בבני ברק. נפטר ביום ט ניסן תשל״ב (1972).

לארץ־ישראל[85] וביקש את הסכמתם ההלכתית של רבני המדינה. ר׳ משה דוד אסטרייכר מטשימפא עונה לו: „ע״ד שאלתו שעלה על דעת קדשו לפנות את מרן הגה״ק אביו רשכבה״ג זצ״ל ממקומו לארץ ישראל אי שפיר דמי או לא וכו׳. הנה כל רז לא אניס ליה ואין דבר נעלם ממנו ורק מענותנותו הרמה שאל גם חוות דעתי העניה״ (שו״ת תפארת אדם, חלק ב, סי׳ מה, ללא תאריך).

57] **ר׳ אשר הלוי פולאק** נתמנה לרב בגרוסווארדיין לאחר השואה. היום הוא מכהן כרב בקרית אתא. ר׳ יצחק צבי סופר מטמשוואר משיב לו בשנת תש״ז (1947) בערך אודות „עד אחד ביבמה״. והתשובה: „בשעת הדחק ועיגון יש להקל״ (שו״ת מספר הסופר, חלק ב, סי׳ כב).

58] **ר׳ שלום רוזנטאל,** חבר בית־הדין לאחר השואה[86], נשלחו אליו שלוש תשובות, כולן מאת הרב מטמשוואר הנזכר. שתי שאלות דנות בענייני גיטין „ע״ד שאלתו בגט מומרת שהבעל זיכה לה גט על ידי שליח״ (שו״ת מספר הסופר, חלק ב, סי׳ לה—לו); ו„בדין שם יודל איך לכתוב במדינתנו [בגט]״ (שם, סי׳ מא, כ סיון תש״ט).

התשובה הבאה משקפת נאמנה את מצבה של קהילת גרוסווארדיין לאחר השואה. היא נכתבה בחנוכה תש״ט (1948) ונושאה „החלטת מנהיגי הקהל הי״ו בעירו לבטל את המנינים הקטנים... יען בעוה״ר נתמעטו מספר הבעלי בתים ונתמעטו ההכנסות... כי על ידי המנינים בית הכנסת הגדול כמעט ריק ממתפללים. אמנם מנהלי המנינים הקטנים מוחים בכל עוז נגד החלטה זו... אם יש ביד ראשי וטובי הקהל הי״ו להכריח המתפללים במנינים המפוזרים בכל העיר שיבואו להתפלל בבית הכנסת הגדול, או בבית המדרש של חברה ש״ס או בבית מדרש ספרד״. המשיב מכיר היטב את הבעיה מקהילתו הוא, שלא נזוקה כמעט בשנות המלחמה ולא עבר עליה משבר: „הנה אני כותב שורות אלו בשנת תש״ט בזמן שרבים מבני קהלתנו [טמשוואר] כבר עזבו את המדינה ונשארנו מעט מהרבה וזרים מושלים בנו״ (שם, חלק א, סי׳ יג).

ובכך נסגר המעגל. גם כיום קיימת קהילה יהודית בגרוס־וארדיין, אך אין לה רב ולא בית־דין. לעת עתה אין זכר לה בספרי השאלות ותשובות הנדפסים ללא הרף על־ידי רבני זמננו, העומדים על משמר ההלכה.

---

85. ואמנם הועלה הארון והגיע לבני ברק ביום יג אדר תש״ט (1949). לאחר מכן נבנה אוהל ובו טמונים צדיקים נוספים מבית וויז׳ניץ, שהועלו מן הגולה ושנפטרו בארץ.

86. היום רב בבית־הכנסת ע״ש האר״י הקדוש בצפת.

ספרי שאלות ותשובות בהם נזכרת גרוסווארדיין לפי סדר א״ב של שמות הספרים

אביר יעקב, ר׳ יעקב אביגדור. פיעטרקוב תרצ״ד. סי׳ יז.

אבני צדק על אבן העזר, ר׳ מנחם מענדל פאנט. מונקאטש תרמ״ו 1885. סי׳ לב.

אבני שהם, ר׳ אברהם יוסף גרינוואלד. אונגוואר תרצ״ט. סי׳ יח, יט.

אלה דברי שמואל, ר׳ שמואל שמעלקא ליטש־רוזנבוים. ירושלים תשכ״א. אבן העזר, סי׳ א.

אמרי יושר, ר׳ מאיר אריק. חלק ב, קראקא תרפ״ה. סי׳ נג.

אפרקסתא דעניא, ר׳ דוד שפרבר. סאטו־מארע ת״ש. סי׳ יז, נד, פט, קז, קסו.

באר חיים מרדכי, ר׳ חיים מרדכי רולר. חלק ב, קלוזש תרצ״ב. סי׳ יט.

בית נפתלי, ר׳ נפתלי הכהן שווארץ. פאקש תרנ״ט. סי׳ מו.

בית שערים, ר׳ עמרם בלום. יורה דעה, גראסווארדיין תש״א. סי׳ רצט, תל.

ברכת חיים, ר׳ חיים יצחק ירוחם. [ניו יורק] תשט״ז. סי׳ כד, לא, צב.

גנזי יוסף, ר׳ יוסף הכהן שווארץ. דעווא תר״ץ. סי׳ קכ.

דודאי השדה, ר׳ אליעזר דייטש. סעאיני תרפ״ט. סי׳ עג [צ״ל: עב].

ויצבר יוסף, ר׳ יוסף הכהן שווארץ. גרוסווארדיין תרצ״ו. סי׳ א, ב, ג, ה, ו, ז, ח, ט, י, יא, כב, מה, סב.

זכרון יהודה, ר׳ יהודה גרינוואלד. חלק א, בודאפשט תרפ״ג. סי׳ קסג, רו, רטז; חלק ב, ש. א. אוהעל תרפ״ח. סי׳ קסח.

חסד יהושע, ר׳ יהושע גרינוואלד. [מהדורא קמא]. ניו יורק [תש״ח]. סי׳ כט.

חקל יצחק, ר׳ יצחק אייזיק ווייס. ניו יארק תשכ״ו. סי׳ נב, עט.

חתם סופר, ר׳ משה סופר. אבן העזר חלק א, פרעסבורג תרי״ח. סי׳ ג; חלק ב, פרעסבורג תרי״ט, סי׳ יז; חושן משפט, ווין תרכ״ב. סי׳ קצה; חלק ו (ליקוטי שו״ת), ווין תרכ״ד. סי׳ ט.

יד יצחק, ר׳ אברהם יצחק גליק. חלק ג, סאטמאר תרס״ט. סי׳ יז, עז, פא, קו, קסז, קעג, שז.

יד רמה, ר׳ משה הרש פוקס. אראדעא ת״ש. חלק א, סי׳ טז, יט, לו, מ, מה, נג, סא, צא, צד, צט, קכב, קכג; חלק ב, סי׳ כו, מו, נה, נו, נז, נט, סט, עב, עז.

ירושת פליטה [קובץ תשובות של רבני הונגריה]. בודאפשט תש״ו. סי׳ יט.

יריעות שלמה, ר׳ שלמה זלמן אולמאן. ווילנא תרס״ה. סי׳ יח.

כתב סופר, ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר. אורח חיים, פרעסבורג תרל״ג. סי׳ עז, קיד.

לב יהודה, ר' יהודה ליב צירלסון. קעשינוב תרצ"ו. סי' יח, ב, נח, פב.

לבושי מרדכי, ר' מרדכי ליב ווינקלר. [מהדורא קמא], אורח חיים, טאלטשווא תרע"ב. סי' י, סב; יורה דעה, טאלטשווא תרע"ב. סי' לט, מד, מה, נב, נג; חושן משפט, סוואליוועו תרע"ג. סי' כא; מהדורא תניינא, אורח חיים, בודאפעשט תרפ"ב. סי' יא, כ, קכא; יורה דעה, בודאפעשט תרפ"ד. סי' כז; אבן העזר, בודאפעשט תרפ"ח. סי' יד; מהדורא תליתאי, בודאפעשט תרפ"ח, אורח חיים, סי' יח; יורה דעה, סי' ד'. [מהדורה אחרונה], מישקולץ תרצ"ז, סי' קמג.

לחם שלמה, ר' שלמה זלמן ארנרייך. אורח חיים, שאמלוי תרפ"ד, סי' מ; יורה דעה חלק א, שאמלוי תרצ"ח, סי' קמה; חלק ב, ירושלים תשכ"ו, סי' סח.

שו"ת מהרא"פ, ר' אהרן פריד. מונקאטש תרנ"ג. סי' כח, לד.

שו"ת וחידושי מהר"י שטייף, ר' יונתן שטייף. ברוקלין תשכ"ח. סי' צא, קנב.

שו"ת מהריא"ץ, ר' יהושע אהרן צבי וויינברגר. מארגרעטען תרע"ג. אורח חיים, סי' כו, מא, נו; יורה דעה, סי' מה.

שו"ת מהר"ם בריסק, ר' מרדכי בריסק. ניו יורק תשכ"ג [צילום מהוצאת טאשנאד תרצ"ט—תש"ד]. חלק א, סי' ה, יח, כז, מא, עא, צט, קלה; חלק ב, סי' ח, כו, מ, מט, נב, סח, עח, עט, פא, פח; חלק ג, סי' ג, לה.

שו"ת מהר"ם שיק, ר' משה שיק. אבן העזר, למברג תרמ"ד, סי' קלב.

שו"ת מהר"ש ענגל, ר' שמואל ענגל. חלק א, יאראסליו תרס"ה, סי' עז; חלק ז, לונדון תשי"ד, סי' פג, קמג; חלק ח, לונדון תשי"ז, סי' רכד.

שו"ת מהרש"ג, ר' שמעון גרינפלד. חלק ב, ירושלים תשכ"א. סי' קכג.

מחזה אברהם, ר' אברהם מנחם שטיינברג. חלק א, בראדי תרפ"ז. סי' קה.

מנחם משיב, ר' מנחם סופר. ירושלים תשל"ג. יורה דעה, סי' יח.

מספר הסופר, ר' יצחק צבי סופר. חלק א, ירושלים תשכ"א, סי' יג, יז; חלק ב, ירושלים תשל"א, סי' ז, כב, לה, לו, מא.

מקדשי השם, ר' צבי הירש מייזלש (עורך). חלק א, שיקאגא תשט"ו, סי' סט, צא, קד.

מראה משה, ר' משה פירסט. נייפעסט תרצ"ב. סי' ו.

משנה שכיר, ר' ישכר שלמה טייכטאל. בארדיוב תרפ"ד. סי' יא, יב.

נטע שורק, ר' שרגא צבי טננבוים. מונקאטש תרנ"ט. חושן משפט, סי' ח.

עצי חיים, ר' חיים צבי טייטלבוים. סיגט תרצ"ט. אבן העזר, סי' ח; חושן משפט, סי' ז.

פני מבין, ר' נתנאל פריד. חלק א, אורח חיים, מונקאטש תרע"ג, סי' פג, קט, קנד, קצה; חלק ב, יורה דעה, מונקאטש תרע"ד, סי' קצג.

פרי השדה, ר' אליעזר דייטש. חלק א, פאקש תרס"ו, סי' מט; חלק ג, פאקש תרע"ג, סי' ק, קכז, קפד; חלק ד, פאקש תרע"ה, סי' יא, נד, קטז.

צור יעקב, ר' אברהם יעקב הורביץ. חלק א, בילגורייא תרצ"ב, סי' קעא.

צמח השדה, ר' אליעזר דייטש, פאקש תרע"ז. סי' קצ.

קול יעקב, ר' יעקב משולם גינצבורג. סאטו-מארע תרצ"ה. סי' יז.

קרן לדוד, ר' אליעזר דוד גרינוואלד. סאטמאר תרפ"ט. סי' מד.

תשובת ריב"א, ר' יואל אונגאר. אבן העזר, בודאפעשט תרפ"ד, סי' ב.

שו"ת הריב"ד, ר' ליב פרידמאן. בראטיסלאווא תרפ"ב. יורה דעה, סי' מב, מג, נח.

שאלת שלמה, ר' שלמה אהרן וורטהיימר. חלק ב, ירושלים תרצ"ד, סי' ג, נא, עג.

שואל ומשיב, ר' יוסף שאול נתנזון. [מהדורא קמא], לעמבערג תרכ"ה, חלק א, סי' רעט, רפא; מהדורא תליתאה, לעמבערג תרל"ו, חלק א, סי' סט.

שבט סופר, ר' שמחה בונם סופר. ווין-בודאפעסט תרס"ט. אבן העזר, סי' כט.

שם משמעון, ר' שמעון פולאק. סעאיני תרצ"ב. אורח חיים, סי' ג, ד, ט, יח, ל; יורה דעה, סי' לג; אבן העזר, סי' א, ב, ג, טו, טז, יח; חושן משפט, סי' א—ז.

שערי דעה — שער החיים, ר' יהודה ליב סוסנוביצר. לעמבערג תרל"ח, סי' קכח.

שערי צדק, ר' מנחם מענדל פאנט. יורה דעה, מונקאטש תרמ"ג. סי' טו, קנ, קנא, קסא.

תורת יקותיאל, ר' יקותיאל יהודה רוזנברגר. בארדיוב תר"ף. סי' לג.

תפארת אדם, ר' משה דוד אסטרייכר. חלק ב, ניו יורק תשל"ה, סי' מה, נח.

הקהילה הניאולוגית בגרוסוורדיין ומוסדותיה

מאת: **טיבור לאקס**

מזכיר כללי לשעבר של הקהילה הניאולוגית

הקהילה הניאולוגית נוסדה בשנת 1870, כשחבריה נפרדו מן הקהילה־האם. בשנת 1935 היו בה 1150 חברים משלמי מסים, אשר יחד עם בני משפחותיהם מנו כ־4500 נפשות. לפני שנות השואה עמדו בראש הקהילה הזאת, בין היתר: ד״ר ארמין אדוריאן, נשיא הקהילה, ששימש בו־זמנית גם נשיא הלשכה הארצית של הקהילות הניאולוגיות (1938 — 1922); גם ד״ר בלה קונרד וד״ר שמואל מעהר שימשו כנשיאי הקהילה; ד״ר ויקטור פאראגו היה מזכיר כללי ועו״ד

בית הכנסת „ציון״

הקהילה; ד״ר בלה קאבוש — סגן נשיא; ליוש אטלס, גבאי בית הכנסת; מיקלוש סמרה — ממונה על עניני הכספים; ליפוט אינצה — יו״ר ועד בית היתומים; שנדור וואידה — ממונה על ה„מושב זקנים״ ועוד.

בתי הספר של הקהילה

ראשיתו של בית הספר העממי בשנת 1868. בשנה ההיא פתח אדולף אושפיץ, המחנך הדגול את בית ספרו הפרטי בגרוסוואדיין. למוסד שלו נועדה חשיבות רבה לא רק בתולדות הקהילה, אלא גם בהתפתחות החינוך הציבורי וההשכלה הכללית בעיר. תחילה רק ארבע אחר כך שש כיתות היו בבית הספר. בזמן מאוחר יותר נתווספו למערכת החינוך היסודי הזה גם מחלקות תחתיות של בית ספר תיכון, מעין חטיבות בינים, בנים לחוד ובנות לחוד, ולא רק ילדי ישראל למדו במוסד הזה אלא גם המשפחות העשירות בעיר שלחו את ילדיהם לבית ספר זה של הקהילה היהודית להשכיל ולהתחנך. בנו של מפקח בתי הספר בעיר נמנה עם תלמידי בית ספר של אדולף אושפיץ.

בשנת 1900 רכשה לה הקהילה את המוסד הזה.

✶

דז׳ו שבשטין, מנהלו של בית הספר פירסם מאמר בעלון הקהילה הניאולוגית (גליון אוגוסט־ספטמבר) בכותרת: בית ספרנו בן ה־40. והרי מספר שורות מהמאמר ההוא:

הרב ד״ר ליפוט קצ׳קמיטי הרב הראשי הניאולוגי

פנים בית הכנסת „ציון"

ד"ר וידא אישטואן ז"ל רבה הראשי של הקהלה הניאולוגית

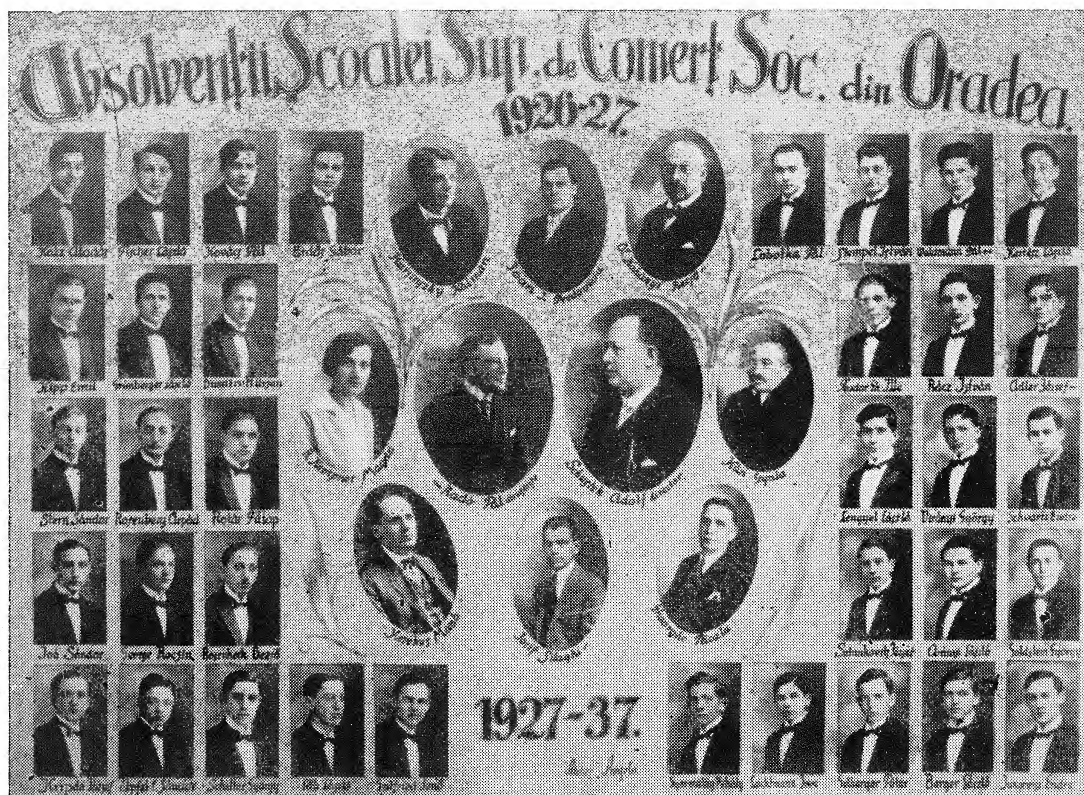
ד"ר קונרד בילא נשיא הקהלה הניאולוגית

ד"ר קאבוש בילא סגן נשיא הקהלה הניאולוגית

ד"ר אדוריאן ארמין נשיא הקהלה ונשיא הלשכה הארצית הניאולוגית

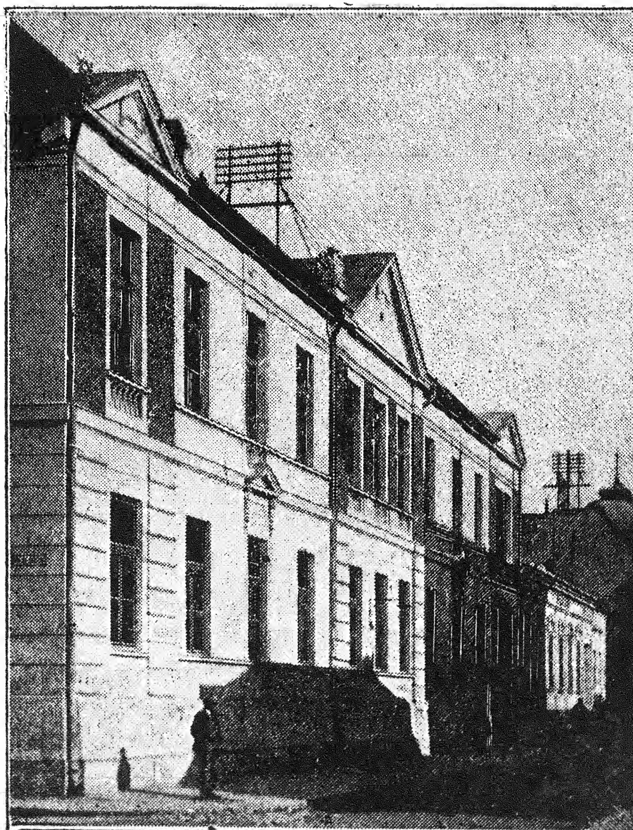

מחזור בוגרי בית הספר הגבוה למסחר

„בית הספר רב המוניטין של אדולף אושפיץ היה בספ־טמבר 1900 עדיין מוסד חינוכי פרטי, לפחות להלכה, למעשה היה שייך כבר לקהילה. כי היא כיסתה את שכר המורים לשיעורי דת, את תוספת שכרו של חבר המורים וגם ועד ההורים בראשותו של ד״ר לאיוש קורשטיין הקדיש תשומת לב מרובה למערכת השעות, אופן הלימודים וכו׳. ב־1903 ניתנה למצב גושפנקה רשמית בכך, שהקהילה שכרה לה את חדרי הלימוד וקנה את ריהוט המוסד, הבית שעמד ברחוב פאבל 5 נשאר ברשותו של אושפיץ. אבל הואיל והבית וכן חדריו נעשו צרים לילדים שמספרם הלך וגדל — שנה לאחר מכן עבר בית הספר לבנין רחב ידים שנרכש ע״י הקהילה ברחוב הלך קרל מס׳ 11. חדרים מרווחים ושופעי אור, חצר רחבת ידים וגינה גדולה הנעימו את הלימודים לילדים״.

★

בית הספר העממי לבנים ולבנות של הקהילה הניאולוגית של גרוסוורדיין — היה שמו הרשמי של המוסד לאחר רכישתו. 154 תלמידים נרשמו בו בשנה הראשונה ומספר זה עלה, אחרי עשר שנים הראשונות שלו ל־305. ולמרות שהעיריה פתחה בתי ספר רבים בכל רובעי העיר — המספר האחרון הזה נשאר יציב, עד תום מלחמת העולם הראשונה. במספר שניקב לעיל כלולים לא רק בני הקהילה אלא גם

בנין בית הספר היסודי של הקהילה הניאולוגית

ילדים מקהילות אחרות וכן בני כתות נוצריות שונות. בשנת הלימודים 1912/1911 למשל היו למוסד, מלבד ילדי ישראל, גם 25 נוצרים, ביניהם 12 קתולים, עשרה קלוויניסטים, 2 לותרנים ואחד אורטודוקסי לפי פולחן היוונים.

החינוך וההוראה היו הולמים את הלך הרוח ששרר במדינה בימי מלחמת העולם הראשונה. חומר הלימודים הכללי נקבע לפי משרד החינוך, הלימודים היהודיים ע״י הקהילה. מלבד זאת יש לציין שגם הילדים הנוצריים, לפי בקשתם המפורשת של הוריהם, רכשו ידע בקריאת טכסטים בעברית. בכיתות ג׳ וד׳ נלמדה גם השפה הגרמנית שהיתה בה משום הכנה מועילה ללימודים בבית הספר התיכון.

בשנת 1908 יזמו ההורים רפורמה בבחינות אשר בצורתן, באופן הגשתן נחשבו לעינוי ילדים בעיני רבים. ועד החינוך של ההורים ביטל את השיטה הישנה, במקום זה קבע שבשבועיים לפני סוף השנה יש לערוך חזרות על הנלמד במשך השנה. חברי ועד ההורים ביקרו בשיעורים הללו כמשקיפים, וכך עמדו על הישגי הילדים בלימודים.

יזמה אחרת של ההורים היתה הוספת שתי כיתות, כלומר כיתות ה׳ וו׳ לארבע הקיימות. הסיבה היתה שבעיר לא היו מספיק בתי ספר תיכוניים בשביל בנות. אכן נעשה ניסיון בנידון שנכשל. שנתיים לאחר פתיחתן נסגרו הכיתות הנ״ל כי רמתן, לפי התקן של משרד החינוך לא הלם את תביעות הבנות העירוניות המוכשרות.

מלחמת העולם הראשונה גרמה עיכובים רציניים בהת־פתחות בית הספר. הצבא הפקיע את הבנין לצרכי בית חולים צבאי. במשך שנתיים נאלצו מורים ותלמידיהם לעבוד במקומות מפוזרים בעיר בחדרים שלא הותאמו ללימודים. השפעתה ההרסנית של המלחמה הורגשה מכל הבחינות, בכל זאת נאבק בית הספר בהשפעות הנ״ל גם בימי המהפכה בשנת 1918—1919 וגם באווירת שינוי השלטון. כי הרי גרוסוורדיין צורפה לרומניה. אחרי כן החל המאבק למען הזכות ללמד את התלמידים בהונגרית ולא בשפת המדינה, ברומנית, המאבק הוכרע ב־1926 כאשר חוק בתי הספר הפרטיים אסר על בתי ספר יהודיים ללמד בהונגרית. מאז שפת הלימודים היתה רומנית.

מלבד המנהל, דזידר שבשטין יש להזכיר את המורות הבאות: אילנה גרוס, רגונה מרקוביץ, גיזלה מולנר מבית יעקב, וברטה רייך מבית קרדוש.

במרוצת השנים חלו שינויים גם בניהול ועדות החינוך. ד״ר מלכיאור גרוס שעמד שנים רבות בראש ועדת החינוך עזב ב־1918 את העיר. את מקומו תפס ד״ר רודולף מור, שהיה ראוי לקודמו ועשה את עבודתו במסירות עד מותו בשנת 1923. ויקטור ורטהיימשטיין, מנהל בנק ירש את משרתו של ד״ר מור וכיהן בה עד 1928 כאשר עבר לגור בעיר אחרת. למשרתו נבחר בילא קאבוש שמילא את תפקידו זה במסירות יוצאת מן הכלל באהבו את בית הספר ואת החינוך. ב־1939 הלך לעולמו ובמקומו נבחר ליו״ר ועדת החינוך ד״ר שמואל מער. כסגנו פעל במרץ ד״ר אנדור קצ׳קמיטי.

כניסת הגרמנים להונגריה הרסה את בית הספר על תלמידיו. למוסד שעבר מפואר של 44 שנה היה מאחוריו — לא היה עתיד. אפילו נסיון לא נעשה אחרי השואה לחדש את פעילותו.

הגימנסיה ע״ש ד״ר ליאופולד קצ׳קמיטי

של קהילת גרוסוורדיין

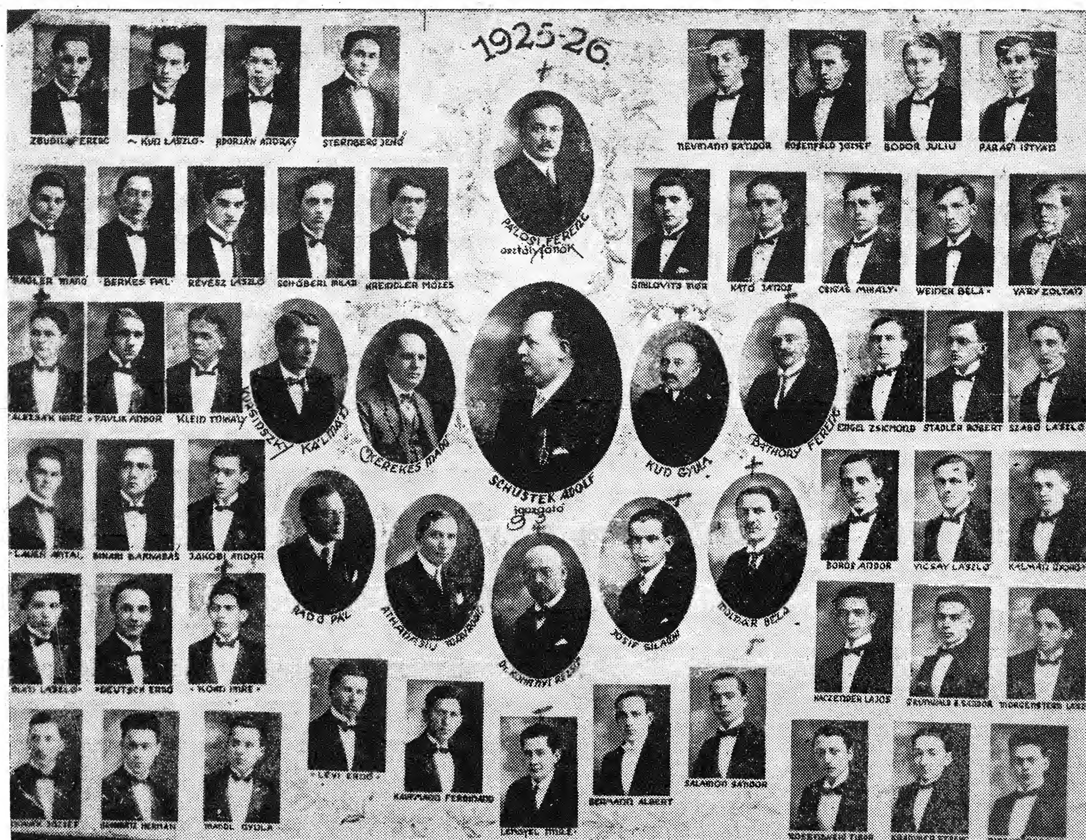
בשנתון האחרון של המוסד שהופיע בשנת 1943 כתב מנהלו האחרון, ד״ר איזידור סולאש במאמרו „עברו של המוסד״ את השורות הבאות: את הרעיון להקים בית ספר תיכון העלה הרב הראשי שלנו, אכן אמנות הריטוריקה שלו ואמונתו הבלתי מעורערת שלו בנדבנות היהודית הוציאו לפועל את הרעיון. בית הספר נפתח ב־1 בספטמבר 1920. הממשלה הרומנית סגרה את בית הספר הריאלי ההונגרי והמורים וכן התלמידים עברו ללמד בגימנסיה היהודית. כלומר לא מניעים דתיים דחפו את המיסדים להקים את המוסד, אלא רגשות פטריוטיים הונגריים שקיננו בלב המייסדים היהודיים. המגמה היתה: להבטיח הוראה בשפה ההונגרית וברוח תרבות הונגרית לנוער ללא הבדל דת.

הממשלה הרומנית הוציאה, מספר שנים לאחר מכן צו שאסר על המוסד לקבל תלמידים נוצריים, כלומר הונגרים וכן אסרה את לימוד השפה ההונגרית, אבל רוח הפטריוטיות ההונגרית נשארה שרירה וקיימת על אף הצרות שגרמו למוסד השלטונות הרומניים.

התקופה העגומה הזאת נסתיימה ב־1940 כאשר צפון־טרנסילווניה הוחזרה להונגריה, בשנת 41־1940 המוסד שירת רק את הבנים. בשנת הלימודים 1941—1942 נפתחו גם בפני הבנות שנותרו, בשנה ההיא, בלי בית ספר שיקלוט אותן. כך היה המוסד בית ספר מעורב לבנים ולבנות.

בית הספר נשא את שם מייסדו: גמנסיה יהודית ע״ש ד״ר ליאופולד קצ׳קמיטי של הקהילה הניאולוגית בגרוס־וארדיין. מאז החזרת צפון טרנסילווניה אל חיק הונגריה עומד מעל מוסדנו כמפקח יוזף קיש, מנהל ראשי של מחוז החינוך בגרוסוורדיין וסביבתה.

פרנסי החינוך של הקהילה הממונים על הגימנסיה: ד״ר בילא קונרד (1920—1923), ד״ר בילא קאבוש (1923—1938), ד״ר שמואל מער (1938—1941), ד״ר אלברט פלד (מאז 1941).

בוגרי בית הספר הגבוה למסחר

ד"ר פרקש אישטוון — נשיא לשכת המסחר

בנין לשכת המסחר

מנהלי בתי ספרנו: ארפד הגדוש (1920—1923), ד"ר איזידור סילאש (1923—1929), ארנו שלמון (1929—1938), ד"ר איזידור סילאש (מאז 1938)".

בשנת 1943 בה כתב ד"ר סילאש את השורות הנ"ל עדיין היו רבים מיהודי הונגריה שהסתמכו על זכויות העבר, על נאמנותה להונגריה בתנאים קשים בימי השלטון הרומני. הללו, המתבוללים קיוו עדיין שהאומה ההונגרית תהיה אסירת תודה ליהודים או לפחות לאלה אשר שמרו אמונים להונגריה, על אף הקשיים שנגרמו להם מטעם השלטונות הרומניים, לכן כתב ברשימתו משפט כ„לא מניעים דתיים דחפו את המייסדים להקים את המוסד אלא רגשות פטריו־טיים..." האמת היא שצורך הכלל היה שהקים את בית הספר התיכון. כי באוגוסט 1918 נסגר ע"י השלטונות הרומניים בית הספר הריאלי ההונגרי הממלכתי אשר רוב תלמידיו, כ־70%—80 יהודים היו. מורי המוסד ותלמידיו כספני אניה שאיבדה נתיבה — חיפשו דרך ללמוד וללמד. מצב ביניים זה נמשך כשנה. הם חשו שבנסיבות החדשות שקמו בשנים ההן יש להקים מוסד חינוך חדש, שונה מקודמו. ואז גמלה בלב המייסדים ההכרה, שהיהודים חייבים לדאוג בעצמם לצרכיהם החינוכיים. כך נולד רעיון ייסוד הגימנסיה.

המוסד קם יש מאין. ארפד הגדוש, מנהל בית הספר הריאלי קיבל על עצמו את מלאכת האירגון, הוא השיג ממשרד החינוך מספר חדרים בפנימיה הקלוויניסטית בשכירות לצרכי הגמנסיה. לפי הוראת משרד החינוך הותר למורים להורות בשפה ההונגרית חמש שנים בלבד. לאחר פרק זה נצטווה המוסד לעבור לשפה הרומנית או לעברית. הגדוש היה שהשיג את הריהוט הראשוני בכספם של נדבנים יהודיים.

העובדה שהליציאום היהודי הורשה ללמד במשך חמש שנים בשפה ההונגרית, נחשב הישג מרשים בימים ההם.

ב־5 בספטמבר בשנת 1920, ביום שמחת תורה נפתח בית הספר חגיגית. בהזדמנות זאת מסר ראש הקהילה, ד"ר ארמון אדוריאן את המוסד לידי ד"ר בילא קונרד שנבחר פה אחד לפרנס החינוך, כלומר יו"ר ועד ההורים, ד"ר קונרד הודה על האימון והביע תקוותו שהמוסד יפיץ דעת יחנך את הנוער לנאמנות (כידוע בשנת 1919—1920 השתוללה מגיפת השמד ויהודים רבים בגדו באמונת אבותיהם). כן הדגיש שבית הספר יעמיד אזרחים טובים למדינה ואנשים בעלי אופי חיובי.

בשנה הראשונה נרשמו 213 תלמידים רגילים וכן 82 אקסטרניים. מרבית האקסטרנים היו בנות שנותרו ללא אפשרות של חינוך תיכוני לאחר סגירת הגימנסיה הקלווי־ניסטית. מבין 203 בוגרי השנה הראשונה היו 147 יהודים, 21 קתוליים, 28 קלוויניסטים ו־7 לותרנים. בשנה ההיא הופיעו ברשימת המורים מלבד ד"ר שמואל פרידמן מורה לדת ולמקצועות יהודיים, שהיה חבר הקהילה האורטודוקסית גם שלושה כמרים נוצריים שלימדו את בני אמונתם בבית הספר היהודי דת ומוסר נוצריים, איש איש לפי כללי דתו.

בשנים שלאחר מכן התבלט יותר ויותר האופי היהודי של ביה"ס. הילדים הנוצריים עזבו את המוסד ובמקומם באו ילדי ישראל מהסביבה ומהמחוז, מבין 28 התלמידים שניגשו לבחינת הבגרות הראשונה זכו שישה בציון ממוצע „טוב מאוד" וחמישה סיימו בציון ממוצע כ"ט.

גם שנת הלימודים השניה של המוסד עברה ללא אכסניה קבועה. לשכת המסחר העירונית השכירה חדרים לביה"ס באחד מאגפיה. ברם שלטונות החינוך של המדינה הזהירו את הקהילה, בעליו של המוסד שימנעו את רשיון ביה"ס אם לא ישיגו לו בנין הולם וציוד מתאים, הכל לפי התקן. בעיה נוספת היתה שהגימנסיה של מסדר הנזירים הריפורמטיים, בה למדו במשך דור רבים מבני ישראל — עמדה להיסגר. נוסף לכך ניתנה הוראה מבוקרשט, לפיה נאסר על ילדי ישראל ללמוד בבתי ספר של עדות דתיות אחרות. לאור המצב הזה החריפה עוד יותר בעיית החינוך התיכוני. על הקהילה היה לדאוג לעוד מאות תלמידים יהודיים שנשרו או נפלטו מבתי ספר אחרים, ברם בטרם הוחל בבניית בנין מתאים ובקניית ציוד הולם נתעוררה שאלה עקרונית: שפת ההוראה, שפת אמם של המורים ושל התלמידים היתה הונגרית, ואילו הממשלה עמדה על כך ששפת ההוראה תהיה רומנית, כהנחה גדולה נחשב ההיתר, ללמד בהונגרית במשך חמש השנים הראשונות של המוסד. השאלה היתה האם מסוגלים המורים והתלמידים לעבור לשפה אחרת אחרי עבור חמש שנים. כי אם לא כן, אזי חבל על ההוצאות העצומות הכרוכות בבנייה, ברכישת ציוד ובשכירת חבר מורים.

בשנה השלישית חזר המוסד לאכסניתו הארעית הראשונה, לפנימיה של הבנות הקלוויניסטיות. לרגל סגירת הגימנסיה של הנזירים עלה מספר החניכים ל־453. מהם 417 היו יהודים. בינתיים ניהלו ראשי הקהילה מאבק קשה למען זכות הקהילה ללמד בשפת אמם של בניה, כלומר בהונגרית.

בשנה הרביעית לקיומו מנעה הממשלה מהמוסד את זכות הרשמיות ואת ההכרה בתעודותיו, אבל בו בזמן הבטיחה שתוחזר לו ההכרה ברגע שהבעלים, כלומר הקהילה, ידאגו לאכסניה קבועה העומדת בתקן בתי הספר במדינה. הקהילה לא יכלה להתמהמה עוד. תוך זמן הקצר נבנה קומה מעל בית הספר העממי ברחוב דז'ה סילאג'י ונבנה אגף נוסף לבנין. הסכום שנתרם ע"י חברי הקהילה כיסה את ההוצאות. הרב ד"ר קצ'קמיטי עמד בראש המגבית והוא עצמו התרים את העשירים שבקהילה. כאות תודה והכרה על יוזמתו ופועלו למען החינוך התיכוני נקרא המוסד על שמו: הליציום היהודי ע"ש ד"ר ליפוט קצ'קמיטי. הדבר נעשה בשנת 1930, בשנת ה־40 לכהונתו של ד"ר קצ'קמיטי כרב.

בית הספר נחשב למוסד מוכר ע״י השלטונות החל משנת 1928 ועד סגירתו בימי השואה, בשנת 1944, חומר הלימודים ומערכת השעות היו בהתאם למתכונת הממלכתית. השפה העברית והיסטוריה יהודית נלמדו במוסד בשעות נוספות, מספר התלמידים הלך וגדל ועם חלוף השנים היתה האוירה היהודית מורגשת ומודגשת יותר ויותר במוסד ובקרב הנוער.

עליית הנאצים לשלטון בגרמניה השפיעה את השפעתה גם בארצות אירופה המרכזית והמזרחית. הגויים החלו להתרחק מהיהודים ואילו בני ישראל התקרבו זה לזה ופרשו מהחברה הנוצרית. הוקמו מועדונים יהודיים ולא רק בערים הגדולות אלא גם בעיירות. תהליך זה הורגש גם בליציום היהודי. אם כי הנהלת המוסד החרימה או לפחות התנכרה לציונות — קמו תאים ציוניים חשאיים בקרב הנוער הלומד. בהפסקות שבין השיעורים התנהלו ויכוחים מרים בין התלמידים הקומו־ניסטים ובין הציונים.

המוסד, על אף התכחשותו לציונות טיפח את ההכרה היהודית ואת תחושת האחוה בלב חניכיו. התלמידים שחבשו בגאווה את כובע השרד בצבע תכלת־לבן של מוסדם, לא נרתעו מפני תגרות ידים אם הותקפו ע״י תלמידים רומניים אנטישמיים. בעשור האחרון הורחב הקרע בין ההנהלה בין התלמידים שהתעניינותם בנושאים יהודיים והזדהותם עם התנועה הציונית גברו משנה לשנה.

אושה

„החברה להגנה על בריאות היהודים בעולם" נוסדה ברוסיה ב־1912 ומרכזה עבר לפאריס לאחר המהפכה. הסניף המקומי של האירגון הכלל־יהודי הזה נוסד רק ב־1939 והמשיך את עבודת המוסד, שהיה ידוע בשם „טיפת־חלב" בגרוס־וורדיין. תפקיד חשוב הוטל על האירגון הזה, כי מצוקת היהודים הלכה וגדלה, והליקויים שנתגלו בבריאות הדור הצעיר עוררו את טובי הקהילה לעזור, לתקן ולמנוע התפשטות מחלות. מטרת „אושה" היתה, לגדל דור בריא של יהודים, באמצעות טיפול רפואי חינם. מתן תרופות חינם, ייעוץ לאימהות, ולנשים הרות, חלוקת חלב לנזקקים ודאגה ללידה בתנאים היגייניים. בזכות מאבקו של האירגון ומסירות חבריו ירדה תמותת התינוקות, פחתו מקרי השחפת וגברה תודעת ההיגיינה.

ארגון „אושה" בגרוסוורדיין טיפל ב־170 משפחות חוסים, ואילו במרפאותיו הסתייעו כ־700—800 ילדים במשך שנה. רופא האיגוד היה ד״ר אנדור קצ׳קמיטי וסגנו ד״ר שאנדור שפיצר. מלבד החוסים הקבועים נבדקו בקביעות עוד כחמישים ילדים של המעון. מוסד זה נהנה מחסות האגודה „בנות הקהילה". גם נשים הרות, שנזקקו לכך, זכו לתמיכת „אושה", מי בציוד חלקי לתינוק ומי לכל צרכי הרך הנולד. כמאה משפחות קיבלו בקביעות חלב, מלבד התמיכה במצרכי יסוד כסוכר, קמח ושמן, הכל לפי גודל המשפחה. בפרוס עונת הגשמים סיפק האירגון מינעלים, בגדים חמים, לבנים ומעילים לילדים הנצרכים.

אגודת „בנות הקהילה"

האגודה נוסדה ב־1935 וכאשר „אושה" החל לפעול — הסתפחה אליו, כמחלקת הנוער שלו. האגודה הגדילה לעשות בשני תחומים:

א. בפעילות תרבותית. פעם בשבוע ערכה האגודה ערבי תרבות מעניינים, בהם הירצו אנשי מדע ואמנות, איש איש בתחום מקצועו, על נושאים יהודיים וכלליים.

ב. בפעילות סוציאלית. בצדק התגאתה האגודה במעון־הילדים שהיה בן טיפוחיה. בחדר רחב ידיים, מצוייד יפה ושופע חמימות, הוחזקו חמישים ילדים. שם קיבלו פת עשר ביד רחבה והוראת ציור ומלאכת־יד, וכן התעמלות. את השעות שעשו הילדים במעון גיוונו. החל מ־1939, כאשר מצבם הכלכלי של היהודים החל להתערער — קיבל כל ילד, בנוסף לפת עשר גם ארוחת־צהריים לשובע. הנערות והעלמות טובות־הלב ובעלות תחושה סוציאלית מפותחת, דאגו לבני חסותן הקטנים גם בקיץ וגם בחורף. בחופש הגדול שכרו כרם גדול לצרכי קייטנה, בה בילו מאה ועשרים ילדים מספר שבועות. חלוקת בגדים חמים בחורף לנזקקים השלימה את מלאכתה הברוכה של האגודה.

אירגון הנשים

אירגון הנשים של הקהילה נוסד ב־1866 ופעל ללא הפסקה עד ימי השואה, ב־1944, בהקלת מצוקתם של העניים, במתן מזומנים לנזקקים, באספקת מזון, עצי הסקה ובגדים לנצרכים — ראה אירגון הנשים את עיקר תפקידו. כן התמסרו החברות לחינוך יתומות, לדאגה למזון לתלמידים עניים, ולהכנסת כלה, כלומר דאגה לשידוך בנות עניות חסרות נדוניה. ביוזמתו של אירגון זה קם ב־1905 בית־היתומות היהודי ועשרים שנה לאחר מכן בית־הזקנות על־שם אשתו של אלברט שיץ. הכנסות האירגון באו ממקורות שונים: בראש וראשונה ממס חודשי של החברות, וכן מרווחי קרנות שונים, מתרומות חד־פעמיות ומרווחי אסיפות ומופעים פומביים שנערכו בחגים ובמועדים.

לפי השנתון שהופיע בחודש יוני 1940 היתה אשתו של

ד״ר ארווין שטיינר יושבת־הראש של אירגון הנשים. חברות ההנהלה היו: אשתו של פרנץ ווינדרגר, אלמנת בילא ויימן, אשתו של יוסף סוקאי, אשתו של אישטוון הוסאר, אשתו של ד״ר מיקלוש קפש, אשתו של ד״ר יוסף ברגר, אשתו של ארני פרידלנדר, אשתו של שומא לוסטיג, אשתו של דזודר רייכרד, אשתו של גיזא ווידא וכן שני גברים: פרנץ קרטיס וד״ר אישטוואן נאדאי.

אגודת ה„תעלה" (רפואה)

האגודה נוסדה בשנת 1931 לתמיכת בית־החולים היהודי בגרוסווארדיין. הואיל ובית־החולים, אשר שמו יצא לתהילה, היה יקר לשתי הקהילות כבבת־עיניהן, גם אגודת „תעלה" נהנתה מאימונו ומתמיכתו של הציבור הרחב. אישי שתי הקהילות וראשי חברות הקדישא התחרו ביניהם בתרומות למען האגודה. והואיל ובית החולים טיפל גם בחולים חסרי־אמצעים במספר לא קטן וכמובן חינם או בתשלום מינימלי — הוא היה זקוק לסיוע כספי ניכר. גם פיתוח המוסד ורכישת מכשירים מרובים הצריכו סכומים גדולים.

אכן עשתה האגודה רבות כדי להחזיק את המוסד ברמה נאותה. לא רק על־ידי שכירת כוחות רפואה מעולים, אלא גם על־ידי רכישת מכשירים מתוחכמים ומכונות רנטגן חדישות.

נשיא האגודה היה ד״ר אמיל אדוריאן; כמנהלה בפועל כיהן בילא שבק; מזכיר כללי היה ד״ר מיקשא גלירט ואת מחלקת הנשים של האגודה ניהלה אשתו של ד״ר וילמוש מולנר. כהכנסה עיקרית שימשו דמי החבר, ששולמו ע״י שבע מאות חברי האגודה. מלבד זאת היו גם תרומות חד־פעמיות, לעתים ניכרות. בשנות קיומה הראשונות ערכה האגודה גם נשפים, כדי להעלות את הכנסותיה. אבל לאחר מכן, בגבור השנאה וההסתה האנטי־יהודית נמנעה מן האגודה עריכת אירועים פומביים.

מעון השוליות:

שעה שאגודת „תעלה" היתה בלתי־תלויה ובתור שכזאת תמכה בבית־החולים שנוסד על־ידי חברה קדישא של החרדים — מעון השוליות היה מראשיתו מפעלן המשותף של שתי הקהילות. המוסד הוקם בגרוסוורדיין כסניף של „האגודה לטיפול ביתומות", ופעל בכל רחבי טרנסילווניה. ראשי „האיגוד למען מעון השוליות" היו נציגי שתי הקהילות והם: שמואל נוסבוים, ד״ר מיקלוש קפש, אוגן ארדילי, אוגנץ דויטש, לאיוש פרוינד, אשת יוליוס קון (דודה אטלקה) ועוד רבים אחרים.

למעון, שהיה קשור עם פנימיה, נועדה חשיבות רבה, כבר בשנת היווסדו. אבל נתגלה כחיוני ביותר, עם פירסום „החוקים היהודיים" השונים שנתפרסמו בסוף שנות השלושים, והחריפו בראשית שנות הארבעים. מקצועות עיוניים רבים נחסמו בפני הנוער היהודי, שנאלץ לעבור הסבה מקצועית, או לפנות כבר בראשית דרכו, למקצועות מעשיים. בזכות עבודתה המסורה של הנהלת המוסד לתמיכה של יהדות גרוסווארדיין נעשה „מעון השוליות" לאחד המוסדות הסוציא־ליים המצטיינים ביותר של יהדות טרנסילווניה. החניכים קיבלו חינוך מקצועי מעולה, הדרכה עיונית במקצועותיהם וכן שיעורים בתורת היהדות ותרבותה. השיעורים הללו ניתנו על־ידי מורי הליציאום היהודי.

מעון השוליות, כפי שהזכרנו, היה סניפה המקומי של „האגודה לטיפול ביתומים", וכמו אגודת האם, כן גם הסניף בגרוסווארדיין — אירגן מידי שנה בשנה את מפעל „קמחא דפסחא". הכנסות המיפעל הזה הבטיחו לשבעים־שמונים משפחות עניות את קיום חג הפסח כהלכתו.

המוסד דאג בצורה מקורית להגדלת הכנסותיו. מידי שבוע בשבוע הזמין קבוצות אורחים לפי תור לבקר במקום ולסקור את המעון בעבודת חניכיו. אכן, מי שראה את הניהול היעיל של המעון ואת החניכים הבריאים, החזקים והחרוצים, נתמלא ליבו גאווה ונתן אצבעותיו עמוק לתוך כיסו להוציא תרומה נדיבה לחיזוק המעון.

בית־היתומים

בית־היתומים הוקם בשנת 1916, כאשר ד״ר ארמון אדוריאן כיהן כראש הקהילה. השנה ההיא היתה כבר השלישית למלחמה, ומידי יום ביומו נהיו אלפי ילדים ליתומים ונשים רבות לאלמנות של חללי מלחמה. המדינה והחברה התעלמו מן הבעיה של רבבות משפחות שנשארו ללא דואג ומפרנס, ולא הקימו מוסדות שיקלו את מצוקת הנזקקים והנצרכים. בנסיבות העגומות הללו גמלה ההחלטה בלבו של איש טוב, להקים במסגרת הקהילה בית־יתומים. ד״ר ארמון אדוריאן, ראש הקהילה הניאולוגית היה האיש. לאחר שנצטייר במוחו המוסד וייעודו, וכשעשה אומדן חישובים כספיים, זימן את חברי הנהלת הקהילה לישיבה, ופרש בפניהם את תוכניתו — הקמת מעון ליתומי המלחמה. הנוכחים התרשמו עמוקות מדברי ד״ר אדוריאן, שתיאר את מצוקת האמהות והילדים, ובו במקום אומצה הצעתו פה אחד.

המוסד נפתח ב־20 בספטמבר 1916. איסוף הכספים, אירגון המוסד והבטחת קיומו בעתיד דרשו עמל רב ומסירות ללא גבול. במלאכה זו נטל חלק נכבד ד״ר ליאופולד קצ׳קמיטי, רבה הראשי של הקהילה וכן מספר נדבנים בעלי הבנה ולב רגיש שסייעו ביד היוזם. אכן קרם הרעיון עור

וגידים תוך זמן קצר ביותר. המוסד קלט ביום פתיחתו ששה יתומים. מספרם של הנקלטים עלה בשנה הראשונה ל־12.

והרי דברי ד"ר אימרי ברדוש, שנתפרסמו בדו"ח של השנה השניה לייסוד בית־היתומים:

„ד"ר ארמון אדוריאן, ראש קהילתנו הנכבד, איש רב־פעלים, לא זו בלבד שהגה את רעיון הקמת בית־היתומים, אלא נטל חלק ארי בהגשמת הרעיון. יש להוסיף שהביצוע נעשה תוך זמן קצר ביותר ואנו עדים לפעולתו הברוכה של מוסד הומניטרי ופטריוטי זה. אי לכך, בחרה מועצת המוסד, בישיבתה האחרונה, בד"ר אדוריאן לנשיא כבוד של בית היתומים לכל ימי חייו, כאות להוקרת הציבור לאיש, למעשיו, ולזכויותיו שירש על־ידי הקמת המפעל".

מנהלו הראשון של בית היתומים היה מרטין קייזר, עד לפטירתו בשנת 1922. אחרי מותו של קייזר נבחר למנהל אימרי בארדוש, אשר שימש בתפקידו עד סוף 1927. רופא המוסד היה ד"ר שמואל מעהר. במשך עשרים שנות קיום המוסד חונכו בו 73 ילדים. 47 מהם סיימו את חוק לימודיהם. כשעזבו החניכים את כתלי המוסד היו כולם אזרחים מועילים ומכובדים בחברה. מתוך 47 ממסיימי הלימודים במוסד נפטר אחד, ואילו ארבעים וששה חניכים נתחלקו במקצועות הבאים: אחד סיים אוניברסיטה, ששה היו פקידים, שלושה חנוונים, שלושים וחמישה היו בעלי מלאכה, אחד גנן. מבין בעלי המלאכה היו שלושה מכונאים וטכנאים, חמישה תופרי נעליים, אחד גלופאי, אחד מומחה לליתוגרפיה, ששה מסגרים, ארבעה נגרים, חשמלאי אחד, צלם אחד, חמישה פחונים, חרט אחד. פירוט המקצועות מעיד על כך, שהנהלת בית־היתומים ראתה את הנולד, וכבר בתחילת פעולתה הקנתה לחניכי המוסד מקצועות פרודוקטיביים.

זכויות בל־יימחו בתחום החינוך קנה לו הזוג לוי, יעקב לוי ורעייתו, משגיחי המוסד. הגב' לוי טיפלה בחום לב של אם יהודיה ביתומים שהופקדו בידיה, וידעה גם לשמור על סדר ומשמעת בקרב חבורת הנערים. באמצע שנות השלושים נשאו כבר ששה חניכים לשעבר נשים, והקימו להם בית בישראל. כולם היו אסירי־תודה למוסד בו גדלו, ונרשמו כחברים באגודת שוחרי בית היתומים. הם תרמו מידי פעם סכומים כפי יכולתם, לבית חינוכם לשעבר.

וכאן המקום להעלות את זכרם של אלה שקנו את עולמם בפעולתם הבלתי־נלאית למען שיגשוג המוסד וקיומו על רמה נאותה: פרנץ ולנשטיין, שתרם לקרן למען הקמת בית היתומים סכום בשווי של אלפיים זהובים. מרטין קייזר, מנהלו הראשון של המוסד, שכל חייו היו קודש לפיתוח המוסד, אקוש פופר, נשיאו הראשון של המוסד, שטרח ללא ליאות על־מנת להבטיח, מבחינה חומרית, את קיומו של המוסד. אשתו של לאיוש בלייר ואשתו של גבור ווייס, הנשיאות הראשונות של המוסד, שעקבו בחיבה ובדאגה אחר התפתחות המוסד. אשתו של פאול מיהלפי ואשתו של לאיוש אטלס, שאירגנו מידי שנה בשנה נשף עליז („נשף סםגוני") שהכנסו־תיו היו קודש לבית־היתומים. ליאופולד אונצי, שהיה בתקופה מאוחרת יותר נשיא המוסד דאג להרחבת חדר חולים וחדר אמבטיה ומקלחות ובנייתם.

יש לציין, שהמוסד גם הוא הרחיב את תחומי פעולתו. במשך ששה חודשים בשנה העניק המוסד, במשך חודשי החורף, מעון ובית חם לשנים עשר ילדים נוספים שהיו תלמידים „אקסטרניים".

סגני הנשיא היו שאנדור סקלי וד"ר יוליוס קוביץ. המנהלים, יוסף בורגידא וד"ר יוסף נאגי התמסרו בחום לבבם לפיתוח בית היתומים, לאור ההכרה בחשיבותו של המיפעל. בראש ועדת הנשים עמדה במשך שנים רבות אשתו של ד"ר בילא קונרד, שהפעילה את חברותיה למען שגשוג המפעל. חברותיה לעבודה, שהתחלקו איתה בנשיאת הנטל היו אשתו של שמואל לאנג ואשתו של ינו ברטא. עם חורבן הקהילה הקיץ הקץ גם על המוסד והונף גרזן על החניכים...

מקורות:

ד"ר א. ברדוש: עשרים שנות טיפול ביתומים יהודיים.

סלוואטור א. לאקס: לוח השנה (1935/36, 1936/37).

מושב הזקנים של הקהילה הניאולוגית

מאת: **טיבור לאקס**

מושב הזקנים היה אחד המוסדות האחרונים שהוקמו בקהילה הניאולוגית של גרוסווארדיין. בית־יתומים כבר פעל, וכבר נתמלאו כיתות הליצאום היהודי בתלמידים, כאשר הועלה הרעיון של ייסוד בית־אבות. למעשה היה זה ראש הקהילה, ד"ר ארמון אדוריאן שהעלה את הרעיון בשנת 1921. והרי נוסח הקריאה בה פנה ד"ר אדוריאן אל אנשי קהילתו:

„כבר עשינו רבות להרחבת מפעלינו. כבר הוקם בית־היתומים; בית הספר העממי שוקק המוני ילדים, הליצאום גם הוא פועל לפי התיכנון. אבל אנחנו איננו רוצים לשקוט על שמרינו ולהסתפק בקיים. רצוננו לייסד בית־אבות יהודי. רצוננו לפרוש את כנפי חסותנו על אחינו הקשישים והישישים שאין להם קרובים אמידים כדי להושיט להם עזרה ולתמכם בזקנתם. הרעיון, שאחינו אלה יגוועו וידעכו כנר של חלב בחדר שומם, מחייב אותנו לדאוג להם לקורת־גג ולמזון, ללבוש ולחום בחודשי החורף. הכספים שאספנו למטרה זאת במשך שנים רבות

והתרומות שנתוספו לקרן המקורית יאפשרו לנו להגשים את אשר הוחלט בישיבת ההנהלה האחרונה, כלומר להקצות מקום בבניין בית־היתומים אשר ברחוב סנט־יאנוש, מקום שישמש ראשית צנועה לבית־אבות.

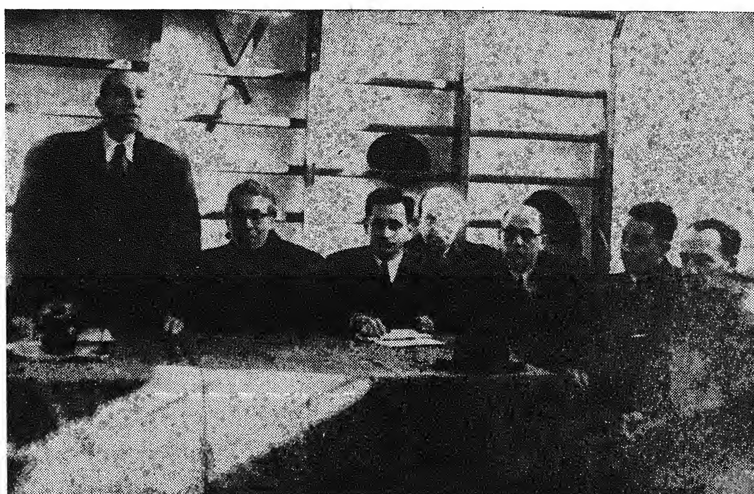
הקריאה, שנחתמה על־ידי ד״ר אדוריאן, ראש הקהל, הרב הראשי ד״ר קצ׳קמיטי, ד״ר בילא קבוש, יו״ר האגודה למען בית־האבות, וד״ר איגנץ רוטי, מזכיר הקהילה, הביאה פרי־הילולים.

בית־האבות נפתח עוד באותה שנה, ב־1921, בנאום של

ולכלכל ב־1937 חמש נשים וששה עשר גברים, ומספר זה עלה משנה לשנה. אכן בית האבות היווה פנינה נוספת במחרוזת המוסדות הסוציאליים של הקהילה. הקמתם, אחזקתם והפעלתם של המוסדות הסוציאליים הם הוכחה חותכת לכוחו של הלב היהודי. הצידקה ואהבת הזולת היו ויהיו תמיד נר לרגלינו בגלות ובארץ ישראל.

מקורות:

הלוח היהודי משנת 1938/1937 שהוצא לאור ע״י לשכת הקהי־לות של טרנסילווניה ואיזור באנט (קלוז׳־אורדיאה) ובעריכתם של הרב ד״ר פרנץ לוי ומזכיר הלשכה ד״ר א. סלוואטור לאקס.

הנשיא ד״ר קצ׳קמטי אנדור עם הנהלת בית הספר „אורט״

ד״ר אדוריאן ובדרשה מרוממת־רוח של הרב הראשי. המוסד פעל לרווחת הזקנים ולתפארת כל הקהילה עד 1944, כאשר הנאצים, בסיוע מירבי של המשטר הפשיסטי בהונגריה חיסלו את יהדות הונגריה בכלל ואת קהילות גרוסוורדיין בתוכה בגרשם שלושים אלף יהודי העיר למחנה השמדה.

בראשית שנות השלושים שיפצה הקהילה את בית־האבות, חידשה את פניו והפכה אותו למעון מלא נועם, נוחות ושביעות רצון לזקנים ולזקנות שביקשו לבלות שארית חייהם בתנאים טובים ובאווירה יהודית מסורתית. במשך הזמן כיהנו האדונים שאנדור וואודא, יוליוס שוורץ, אדולף הוסאר כיו״ר של האגודה למען הקשיש, ואילו בראש ועדת הנשים עמדה אשתו של אדוארד מנדל, גבירה מסורה שפעלה ללא ליאות בסיועה המתמיד של הגב׳ קרקש (אשתו של עמנואל) ואשתו של קרל סנש. כן יש להזכיר את שני סגני היו״ר, הלא הם ד״ר אלברט פלד ויוליוס אקוש. בזכות מאמצי המטה הזה שהפעיל את כל יהודי גרוסוורדיין נתאפשר למוסד לקלוט

תולדות בית הספר אור״ט להסבה מקצועית בגרוסווארדיין

מאת: **טיבור לאקס**

בית הספר להסבה מקצועית על שם ד״ר ליפוט קצ׳קמטי נפתח חגיגית ב־15 לפברואר 1948. הקהילה הניאולוגית בגרוסווארדיין הקדישה חדשים אחדים של תכנון והכנות לפתיחת בית הספר הזה. בשל החשיבות החיונית שייחסו למוסד מסוג זה בשעתו. המטרה העיקרית היתה להעביר את הצעירים המעטים מבני העיר, אשר זכו לחזור חיים ממחנות ההשמדה והגירוש, למקצועות פרודוקטיביים, ולהכשיר אותם בכך לעלייה לישראל. כך יהיו בידיהם מקצועות, שיוכלו לשמש בסיס לקיומם בארץ. ההכנות התנהלו בקצב קדחתני. רבים מחברי ההנהלה של הקהילה קיימו הרצאות, בהן הדגישו את חשיבות ההסבה המקצועית.

הקורטוריון של בית ספר אור"ט הורכב, עם ייסודו, מנציגי הקהילה החרדית והניאולוגית כאחד. יו"ר הקורטוריון היה ד"ר אדנור קצ'קמטי, נשיא הקהילה הניאולוגית, סגנו המורה ד"ר ינו רוז'ה, וחבריו: ארנולד בראון, אנדרה מושקוביץ, פיליפ רוזנברג (ששימש כנשיא הקהילה החרדית באותו זמן), א' יונגרייס, ועוד חברים אחדים אשר שמם, לצערי, נשכח ממני. הח"מ שימש מזכיר בית הספר, בתוקף תפקידו כמזכיר הקהילה הניאולוגית. בית הספר פעל בבניני הגימנסיה היהודית לשעבר על שם ד"ר ליפוט קצ'קמיטי, ומנהלו הראשון היה מר וולטר רבינוביץ'. במוסד היו ארבע מגמות: מגמת נגרות בהנהלת פאל וורה; מגמת מסגרות ומיכניקה בהנהלת יוסף להנר; מגמה לגזירת לבנים ותפירתם בהנהלת אילונה פרס ואילונה קאלוש; ומגמה לגזירת בגדי נשים ותפירתם בהנהלת קטלין קובאץ'. מרכזה של רשת בתי ספר אור"ט ברומניה היה בבירה בוקרשט בהנהלתו של המהנדס רכבסקי, אשר הירבה לבקר במוסד בגרוסווארדיין. מרכז אור"ט בבוקרשט סיפק למוסד את כל הציוד הדרוש ואת המכונות.

במסגרת בית הספר התנהלה עבודת חינוך והכשרה רצינית ומסורה, ודבר זה זכה להכרה גם במרכז אור"ט, גם אצל השלטונות של המדינה. לאחר זמן קצר ניתן היה כבר לקיים תערוכה מן החפצים והמוצרים שהוכנו על ידי התלמידים. להצלחה רבה במיוחד זכו המגמות לנגרות ולמסגרות מיכנית.

כתום שנה וחצי פרש המנהל וולטר רבינוביץ' מעבודתו והקורטוריון מינה את הנגר־אומן וורה פאל להנהלת המוסד. ניהול המגמה לנגרות נמסר לידי בלה שולומון, שהיה אף הוא נגר־אומן. בשנת 1950 הלאימה הממשלה את בית הספר והוא עבר לבנין ברחוב קרש. המוסד החדש נחשב לבית ספר להכשרה ולהסבה מקצועית כללית ולשורות תלמידיו נתקבלו גם לא־יהודים. וורה פאל המשיך לנהל את בית הספר גם במתכונתו החדשה עוד מספר שנים. גם צוות המורים נשאר ברובו בתפקידו הקודם. ניהול המשרד היה בידי הגב' לילי ברמן וקטלין סנדר.

כבר בשנים 1949—50 החלו יהודי גרוסווארדיין לעלות לארץ במספרים גדולים. בין העולים נמנו מרבית תלמידי בית הספר אור"ט ורובם עדיין חיים ופועלים כאן. בין השאר, גם עובדה זו נותנת לי יסוד להעלות על נס את עבודתו המוצלחת של בית הספר להסבה מקצועית אור"ט בגרוסווארדיין, במשך השנים הספורות שניתן לו לפעול באופן סדיר. למעשה השיג המוסד את כל המטרות למענן הוקם, במלואן. צעירים וצעירות רבים רכשו מקצוע מועיל בין קירותיו והדבר שימש להם בסיס נאמן לקיום הוגן בארץ, לאחר שרובם עלו לישראל.

אוקטובר 1982.

ד"ר ליאופולד קצ'קמטי — חייו ופועלו

ד"ר ליאופולד קצ'קמטי נולד ביום 27 בפברואר 1865 בעיר קצ'קמט. שם למד בבית־הספר העממי ובכיתות הנמוכות של הגימנסיה. באופן מקביל קנה ידע בחכמת היהדות, כפי שהיה נהוג במשפחות רבות בהונגריה. ההשכלה הכללית לא עמדה בסתירה עם השמירה על המסורת.

הוריו ביקשו שילמד עריכת־דין, אך בראותם את התענינות בנם בחכמת היהדות היפנוהו אל המסלול הרבני. השאלה היתה היכן ילמד, זאת כיון שבשנת לידתו של הבן חל הפילוג הגדול ביהדות הונגריה — לזרם הניאולוגי המודרני, והזרם האורטודוקסי השמרני. הנער השפיע על הוריו שישלחוהו לבית המדרש לרבנים של היהדות המודרנית, וכך היה.

לאחר שסיים בהצלחה את חוק לימודיו הן בסמינר לרבנים והן באוניברסיטה בבודפשט, שם הוסמך לדוקטור לפילוסופיה — נתקבל כעוזר לרבה הישיש של קהילת בודפשט. כבר אז התבלט בדרשותיו הפיוטיות, שריתקו את קהל שומעיו. ב־1887 הופיעו ביכורי עטו — קובץ תרגומים של השירה העברית בימי הביניים.

בחירתו לרב

בימים ההם לא היה רב ראשי לקהילה הניאולוגית בגרוס־ווארדיין. מי שכיהן כממלא־מקום נשכר רק לתקופה קצרה. כשהוכרז על המשרה הגיש גם ד"ר קצ'קמטי את מועמדותו. דרשתו עוררה התפעלות כללית, ולפי המלצת ההנהלה נבחר לרב על־ידי הקהילה, בסתיו 1890. הוא כיהן כרבה של גרוס־ווארדיין במשך 46 שנים עד ליום מותו.

כחמש עשרה שנה לאחר היבחרו לרבה של גרוסווארדיין, נתפנתה משרת הרב הראשי של קהילת בודפשט הניאולוגית — שזוהי המשרה הראשונה במעלה בהונגריה. ד"ר קצ'קמטי היה בינתיים לדמות ידועה בציבור היהודי במדינה, בזכות פעלו בגרוסוורדיין, רבים חשבו כי אכן ייבחר לרב הקהילה בבודפשט. ראשי הקהילה זכרו את דרשותיו בהיותו עוזר לרב הראשי בשנות השמונים. אכן הצטיין הוא מבין המועמדים הרבים, אולם בכל־זאת לא זכה במשרה והסיבה נעוצה בהרצאה שנשא ב־1903.

לא היתה זו הרצאה פשוטה כל עיקר. הוא הוזמן על־ידי האיגוד הדתי ע"ש פרנץ דויד (מייסד הדת האוניטרית בהונגריה) להרצות בכנסיה האוניטארית. הנושא עצמו — הנבואה בעת גדולתה — לא היה בו משום מיכשול. הקהל, שהיה מורכב מאנשי מעלה של הכנסיה האוניטארית והקהילה היהודית, קיבל את דברי הרב ברגשות דחילו. ד"ר קצ'קמטי טען, שלב ליבה של הנבואה הוא הרעיון של עליונות המוסר. בצטטו את דברי הנביאים, הביע הרב את משאלתו ותקוותו

שיום יבוא ובאחדות המוסרית תתאחד האנושות כולה, והוסיף: אמנם עדיין רק מעטים מודים בכך, אבל האמת היא, שאמונת הייחוד המבוססת על מוסר הנביאים היא היא שתיהפך פעם לדת אוניברסלית. יום יבוא והדתות יעבדו יחד את הבורא הטוב בצדק, ובמשפט: „וכיתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות. לא ישא גוי אל גוי חרב..." — סיים הרב את הרצאתו. העיתונות בבודפשט, שכיסתה את ההרצאה לא חסכה שבחים ורגשי הוקרה, אבל העיתונות היהודית התעלמה מן המאורע.

והואיל והמוני היהודים לא נכחו בשעת ההרצאה ותוכנה האמיתי של זו היה ידוע רק למעטים, לא קשה היה לחסידי המועמדים האחרים לסלף את דברי ד"ר קצ'קמוטי ולייחס לו כוונות שלא היו לו. לנאום בכנסיה נוצרית ולהעלות את רעיון הדת האוניברסלית היה יותר מדי אפילו ליהדות המתבוללת של עיר הבירה. אכן בחירתו נכשלה.

ולא היתה זאת ההתקפה היחידה על ד"ר קצ'קמוטי. בראשית המאה, כשהממשלה ההונגרית איבדה את הרוב הפרלמנטרי שלה, ביקשה להפוך את המפלגה הסוציאל־דמוקרטית החלשה לגורם פוליטי ולהיעזר בה. כאשר נשא הד"ר קצ'קמוטי דרשה על הנושא: תורה ועבודה, התערב אחד מזוזירי העט של העיתונות המקומית ועשה מן המלה „עבודה" מטעמים ואמר כי הרב המכובד התייצב במלוא קומתו ומשקל אישיותו לימין המיפלגה הסוציאליסטית. ד"ר קצ'קמוטי למד לקח מפרשת הופעתו בכנסיה האוניטרית, הדפיס את נוסח דרשתו וכך נתגלתה טעותו של העיתונאי וחרפת פזיזותו. העיתונות התנצלה בפומבי על „אי־ההבנה".

הדת היהודית — אחת היא, או יותר?

הכותרת דלעיל נלקחה מעבודת המחקר של ד"ר קצ'ק־מוטי. למעשה שם המחקר, סגנונו והרעיון הגלום בו מאפיינים את האיש והשקפת עולמו.

ב־1912 נתחדש הוויכוח בין שני הזרמים ביהדות הונגריה בדבר האוטונומיה השלמה שביקשו החרדים. הם פנו לפרלמנט וטענו, ש„הניאולוגים והאורטודוקסים מהווים שתי דתות שונות ונפרדות. ויש משום כפייה דתית חמורה לאלץ אותם להימצא במחיצה אירגונית אחת". הניאולוגיה התנגדה לחלוקה האיר־גונית המוחלטת וטענה בעד האחדות. הלשכה המרכזית של הקהילות המודרניות פנתה אל ד"ר קצ'קמוטי בבקשה לחבר בשבילה תזכיר ברוח הנ"ל. שנה לאחר מכן נעשתה המלאכה. ד"ר קצ'קמוטי טען במחקרו זה, שהיהדות היא תולדה אירגונית ותוצאה של התפתחות הגיונית מאז משה רבנו ועד לכתיבת המחקר, ועל אף השוני במינהגים אחידה היא היהדות. אין לחלקה, וכל שאיפה הנוגדת את רעיון האחדות יש בה משום כפירה בעיקר.

כיצד השפיע תזכירו של ד"ר קצ'קמוטי על הנוגעים בדבר — אין אנו יודעים. החרדים לא קראוהו כלל, בשל האיסור שהוטל על קריאתו. ואם היתה לתזכיר השפעת־מה — הרי סערת ההיסטוריה שנתחוללה שנה לאחר מכן ב־1914 שטפה אותה והשכיחה את זכרה. מלחמת העולם הראשונה עוררה בעיות קשות מזו של התזכיר; שאלת הקיום והחידלון. הנושא ירד מעל הפרק גם בקרב עסקני שני הזרמים: המודר־ניים והחרדים.

שנות המלחמה

המלחמה גרמה סבל רב, מצוקה ובעיות פרנסה גם לשכבות רחבות של הקהילה. ד"ר קצ'קמוטי נטל חלק נכבד בפעולה הסוציאלית שהקהילה נקטה בימי המלחמה. הוא היה מיוזמי הקמת בית־היתומים בימים הקשים ההם, שהוקם והוסיף עוד שנים רבות בפעולתו הברוכה. הבסיס הפיננסי של המוסד הובטח על־ידי קרן גרינוולד.

המלחמה נמשכה מספר שנים ומספר הקרבנות הלך וגדל, וכפי שקורה בימי אימים, שאין רואים את סופם — מבקשים הבריות שעיר לעזאזל. הרב חזה בעיני רוחו את שעלול להתרחש. ב־1916 הוזמן על־ידי בית־מדרש לרבנים להסמיך את פרחי הרבנים, שסיימו את לימודיהם בשנה ההיא. בדרשת ההסמכה שנשא רמז לכך: אי־ההכרה ביהדות גדולה היא בקרב הגויים מקצה העולם ועד קצהו, ומכאן החשדות והחשדנות...

אבל מי שציפה שהרב ימשיך בעקביות את הלך מחש־בותיו בכיוון חיזוק התודעה הלאומית של היהדות — טעה טעות מרה. כי למרות שיהודי הונגריה כאחיהם בכל הארצות הלוחמות, לחמו בגבורה למען ארצותיהם שקלטום, והעניקו להם זכויות, ולמרות שביחס למספרם בארצות מגוריהם היו קרבנותיהם קשים וגדולים מאלה של הנוצרים — החל מסע ההשמדה, פשה נגע התעמולה האנטישמית, ש„היהודים בישלו את דייסת המלחמה אבל הם עצמם לא טעמוה". הלכה וגברה התביעה גם בהונגריה, תביעה לא רשמית אלא חברתית, שיש לבודד את היהדות ולהוציאה מכל הבחינות מתוך מסגרת האומה.

אבל לא בכך ראה ד"ר קצ'קמוטי את הסכנה העיקרית. אמנם הוא נשא קולו נגד התופעות השליליות שעלו כפורחות בשדמות הונגריה, „יש חשש, שמלבד העקרונות הדתיים של היהדות יופיעו סימנים לתופעה אחרת של חיזוק התודעה הגזעית של היהדות ואולי גם של שאיפה להקים מדינה עברית" — הזהיר באחת מדרשותיו. אבל עד סוף חייו האמין ד"ר קצ'קמוטי ולחם למען אמונתו שיהדות היא ישות דתית ולא לאומית. כן חשש מפני מחלוקת בתוך היהדות אם

הציונות תחדור לשני זרמי היהדות ותחל לכבוש את הלבבות הכמהים לתקווה ולקוממיות.

וכאן עלינו להבחין בין גישת החרדים לציונות לבין זו של הניאולוגים. לגבי שומרי המצוות אין היהדות רק אמונה מופשטת או קיום מצוות דתיות בלבד, אלא אורח־חיים, מינהגי יום־יום, הלך־מחשבה, מסגרת חברתית מוצקה, תודעה של „יחדיו" של עם אחד. מבלי לכנות את הילד בשמו, מבלי לומר זאת מפורשות הם מהווים עם, לאום ואם תרצה לומר — גזע. לא כן הניאולוגים, אשר רובם המכריע לא קיימו את מרבית המצוות המעשיות. השכלתם היתה חילונית וכן הופעתם, התבטאויותיהם, הכרתם. הם מתבוללים במודע. היהדות אשר בידם מצטמצמת לעקרונות מוסריים כלל־אנושיים. וכשראו, וחייבים היו לראות, שהשקפתם היא חד־סטרית, והעם ההונגרי ומנהיגיו מתייחסים אליהם כאל נטע זר — היאך יכלו להחזיק בהשקפתם שהתנפצה אל סלעי המגור של המציאות המרה? היאך יכלו להידבק באשליותיהם שאבד עליהן הכלח? הכיצד לא באו לידי הכרה, שסילוקם מתוך האומה ההונגרית האהובה הוא עלבון צורב, חרפה והשפלה. ומהשפלה אין תקומה רוחנית ופיזית, אלא אם כן — הרי למודי ניסיון אנחנו — חוזרים אל המקור, אל היהדות ומודים בכך שהיא אמצעי ההתגוננות היחידי שנותר לנו בצוק הזמנים?!

הסיבה לדביקות הבלתי־הגיונית הזאת נעוצה בסיבה אחת פשוטה — הנאמנות. נאמנות לשפה ההונגרית, שהיתה שפת אמה של יהדות גרוסוואַרדיין ולתרבות ההונגרית, בה היתה מעורה לא פחות מהעם ההונגרי עצמו. וכאן יש להבחין שוב בין שתי קבוצות של נאמנים. קבוצה אחת קטנה שדגלה בהתבוללות, הן בגלל האינרציה והן בגלל מניעים אישיים מובנים: להתקדם ולהצליח בתוך החברה ההונגרית. ואילו קבוצה אחרת שבראשה ד"ר קצ'קמוטי ורבים מחסידיו לא רצתה לקבל דבר עבור נאמנותה. קבוצה זו דגלה בהזדהות עם העם המארח בשם התרבות האוניברסאלית, בשם המוסר הכלל־אנושי. לא לקבל ביקשו אנשי הקבוצה הזאת, אלא לתת, להעניק, כשם שעשו הוריהם והורי־הוריהם, שנתנו לארץ מולדתם ידע, קידמה, יצירות מבטיחות, התפתחות וקידמה בתחום הכלכלי, החברתי, האמנותי־ספרותי־מדעי. כשלושה־ארבעה דורות של יהודים נתנו בלב־ונפש וברוחב לב לאומה כפויית־הטובה, להונגריה, אשר בסופו של דבר הסגירתם לתליין.

ובזאת מודה, לעתים בעל־כרחו, האויב עצמו. נמצא בידינו ספר שהוצא על־ידי הקהילה לכבוד הרב לאחר מותו. זהו מחקר רווי הוקרה על מפעל חייו של ד"ר קצ'קמוטי, וכתב אותו ד"ר מרטין פהר. אנו הופכים בדפי הספר, ומוצאים בספר „יזכור" זה את הספדו של הסופר והעיתונאי גיזא טבירי, אשר פרצופו האמיתי, האנטישמי, נתגלה בימי השואה. בדברי הפרידה שלו נאלץ להודות בגדולתו של ד"ר קצ'קמוטי: „כאשר שאבת מבאר שפת האם, לא למען רוות צמאונך שאבת, אלא כמשורר אמיתי, להזליף את מימי הבאר הזכים על צמחי לאומיותנו ההונגרית הקמלים..."

רב הנאמנות היה ד"ר קצ'קמוטי. טובה עשה לו הקב"ה בלקחו בטרם באו השנים הקשות. כך נחסך ממנו לראות איך הושפל המיעוט, איך נשדד ואיך הובל לבסוף לטבח אותו מיעוט אשר עד הסוף המר שמר אמונים לאומה ההונגרית.

טעותו הגורלית של ד"ר קצ'קמוטי אינה גורעת מערך יצירותיו. וגם הדורות הבאים יזכרוהו בהוקרה.

רק ארבע שנים לאחר מותו, בשנת 1940, נבחר במקום ד"ר קצ'קמוטי רב אחר בגרוסוואַרדיין. היה זה ד"ר אישטוואַן ואַידא, יליד העיר, תלמיד חכם מופלג, שנספה בשואה עם בני־ביתו.

היו שנים כאשר שני המושגים — הקהילה הניאולוגית של גרוסוואַרדיין וד"ר קצ'קמוטי — התמזגו והיו לאחד: השאיפות היהודיות הנעלות ומוקיריו רואים חובה לעצמם לטפח את זכרו ומורשתו של ד"ר קצ'קמוטי. ד"ר ארנולד קיש, הרב והמשורר הנציח את זכרו של ד"ר קצ'קמוטי במילים אלה:

„רב היית — וחרב שלופה בידך,
איש המקרא — ואש בלבבך
ידך נועדה ללטף ולנחם
ובימי חלדך — נאלצת להילחם."

ד״ר ליאופולד קצ׳קמוטי

מאת: **נאנדור הגדוש**

ביוני 1936 נפטר הרב ליאופולד קצ׳קמוטי, רבה הראשי של קהילת הניאולוגים בגרוסווארדיין. במאמר ראשי, שהופיע ביומון מקומי בשם „סאבדשאג״ הספדתיו. והנה קטע מהמאמר:

„עוד לפני מספר שנים התהלך בינינו, שהיינו מכריו ומוקיריו, כצוק סלע שנעתק ממקום שבתו ויצא לסקור את סביבתו. קשה היה כסלע ומוצק כאילו נחצב מאבן שחם. אדיר ושופע כוח כזרקור בראש מגדל אייפל, עשוי עקרונות איתנים ומאמונתו ניזון אורו. רצינות וביטחון עצמי היו

מצבת הקבר של הרב הראשי ד״ר קצ׳קמיטי ליפוט

נסוכים על פניו. היאך העזת להעלות על הדעת שפסל שיש זה עשוי להתמוטט?! כמעט ולא זרקה שיבה בשערו, למרות שבא בימים היה. רק חוטי כסף נשזרו בצדעיו. זקן שחור עיטר את פניו שגוון שחמחם היה להם בדומה לאבותיו הקדמוניים, שמוצאם מהמזרח שטוף השמש. או שמא שזפתהו החמה הקיצית הלוהטת של המישור הקצ׳קמוטי?! הוא שאף לשלימות. ולא זו בלבד שידע מה דרכו ומה מגמת חייו, אלא ידע לעמוד על דעתו, תהיינה הנסיבות אשר תהיינה. זמנים קשים, פגעי גורל, אבידות ועגמת־נפש לא יכלו לו. קולו היה ללא רטט. עמידתו, לחיצת־ידו, הליכותיו, כולם כולם מעלים בזכרוננו את דברי המשורר: „החזק האמיתי אינו חושש מפני טחב הזמנים ומתהפוכות הגורל...״. גבר אמיתי היה. פייטן, נואם, מורה צדק, מחנך ואיש מדע. חמישה אנשים לא יכלו לעמוד בתפקידיו המרובים, אותם נשא זקוף וגבו לא השתוחח. ענק רוח יצר אותו בוראו. רעיונות לוהטים, רצונות עזים התרוצצו בקרבו, במוחו רתחו הגיונות ומאוויים ואילולא פיצל את כוחותיו וכשרונותיו בדרשות ונאומים לעת־מצוא — ספרייה שלמה יכול היה למלא בספרי מדע, ברעיונות אשר הגה ולא הספיק להעלותם על הנייר... סופות וסערות ציבוריות לא הרתיעוהו. באומץ ובעקשנות דגל בעקרונותיו... מתי יולד שוב איש כמוהו...?״.

ניסוח השורות הנ״ל נראה היום מליצי מדי. אבל דווקא הסיגנון הלוהט והמליצה הנרגשת והמנופחת במקצת מעידים על כך, שידוע ידענו את גודל האבידה. כי לא איש מן השורה נפטר ולא אחד הרבנים הלך לעולמו. אשר לי, לא נמניתי עם צאן מרעיתו. כבן למשפחה של אדוקים התפללתי בבית־כנסת אחר. מימי לא שמעתיו נואם מעל דוכן הדרשנים בבית־הכנסת הניאולוגי. רק את דברי ההספד שנשא שמעתי מידי פעם, או את דרשותיו בחגיגות משפחתיות אליהן הוזמנתי. לכן הערכתי בהספדי לא את הרב, אלא את האיש ופעלו. את אישיותו, את כשרונו שהעלהו מעל הרמה הממוצעת והרגילה.

קהל־מוקיריו היה גדול מן הקהל שבחר בו לרב. בהופעתו, בחזותו היה משהו מרשים, מרתק: בקולו חשת את נימת ההחלטיות בדעותיו, את להט הכרתו ואמונתו. אנקת־כאב נפלטה מפי בלחצו את אצבעותי הדקות. בכוח כזה אוחז היוגב את חרמשו, הספורטאי את המוט בעזרתו קופץ לגובה.

כבן 25 היה ב־1890, בהיבחרו לרבה הראשי של הקהילה הניאולוגית של גרוסווארדיין. תוך זמן קצר התבסס מעמדו, רכש כבוד ויקר בעיר ובקהילתו. מאחורי אופיו המתכתי הקשוח לכאורה — הסתתר טוב לב. הוא הרגיע את הנדכאים ואת מוכי־הגורל לא רק במילות נחמה, אלא בנדבנותו. הוא חסך מעצמו ומבני ביתו וידו היתה מושטת לעזרת הנצרכים, לסמכם ולסעדם ברוחב־לב. רק בסיפורים אפשר לקרוא על אישים כמוהו. אני דימיתיו להגמון ב„עלובי החיים״ לויקטור הוגו. כמוהו היה בתכונותיו, בסלחנותו ובנדיבות־ליבו. הוא היה בעל הומור דק, ושובבות עדינה זו אותה גילה לפעמים — לא הלמה את דמותו, כפי שהצטיירה בעיני רוחנו. פעם פנה אלי בשאלה מתמיהה, מהולה בקורטוב של הטפת־מוסר:

— איך זה שאינני רואה אותך אף פעם בבית־הכנסת, אדוני העורך?

— אני מתפלל עם העדה החרדית שבעיר.

— גם זו לטובה — הנהן הרב המהורהר לשמע הצטד־קותי.

הוא היה משוכנע שגישתו הדתית היא הנכונה. בזמנו היה רבה הראשי של הקהילה האורטודוקסית, הרב משה פוקס, אישיות דגולה. ידען גדול ונואם בחסד. אינני יודע אם היה קשר כלשהו או מגע ביניהם. על כל פנים הוא היה סובלני יותר כלפי החרדים משהיה הרב פוקס כלפי הניאולוגים. ידידי היקר, הד"ר בנימין שוורץ המנוח, סיפר במסיבה שנערכה לכבוד יום הולדתו השבעים, שבצעירותו למד בישיבתו של הרב פוקס. כשהכיר את הרב ד"ר קצ'קמוטי הושפע כל כך מאישיותו עד שהחליט להירשם לבית־המדרש לרבנים. שני הרבנים, החרדי והניאולוגי העריכו זה את זה, אבל שני הבתים, מעונו של הרב פוקס ומעונו של הרב קצ'קמוטי ניצבו זה מול זה כשני מיבצרים גאים ומתחרים. שני הרבנים עמדו איתנים בדעתם, דבר שלא הפריע לביסוס מעמדם בקרב בני עדתם. כך היתה גרוסוורדיין הראשונה מבין קהילות הונגריה, פרט לבודפשט כמובן.

אורח־חייו של הרב ד"ר קצ'קמוטי היה חילוני יותר משל עמיתו, הרב פוקס, אם כי גם הוא שמר את תורת משה על מנהגיה הדתיים, והיה שומר שבת כדת וכדין. בכל זאת היה הד"ר קצ'קמוטי מבקר במסעדת „הנשר השחור" בשעות שלפני־הצהריים ושותה שם כוס בירה. ידידיו ומעריציו ואלה שהסבו לשולחנו במסעדה כונו בשם „חוג קצ'קמוטי".

סגנון דיבורו ואופן כתיבתו היו מיוחדים במינם. זו היתה הונגרית ייחודית אותה עיצב והתאים לטעמו ולאישיותו והלך־מחשבותיו. לשונו המיוחדת, היתה מקשה אחת של זהב שהוא עצמו הקישו בקורנס דמיונו, ועשתה רושם כביר בדברו ממרום דוכנו של בית־הכנסת. הסגנון הקצ'קמוטי היה קשה, מסורבן ומיושן קמעא, כסיגנון הרומאנים של ימים עברו, שאבק הנשיה מכסה את כרכיהם ההדורים. על מצבתו של עיתונאי חיבר, לפי בקשת המשפחה, כתובת ההולמת את אופיו של המנוח. והרי לשונה: „איש אשר תועלת היתה במעשיו, להן כיוון את קולמוסו. יותר מכל העריך את עולם האותיות. דרכים, קרה והשתבשו, קרה ובנתיב חדש, שזה עתה נסלל, נמשכו, בהתאם לעצבנות של ימינו הטבועה בדמו של בן דורנו".

כתיבתו, ללא ספק בעלת משמעות עמוקה. רק אחרי הרהורים מרובים עולה בידי הקורא לעמוד על כוונות מחברה. למי יש זמן וסבלנות לפיענוח כתובת על מצבה? פעם ניגשתי לקרוא את חיבורו הגדול: פירושים לספר ירמיהו. קטונתי להביע דעה על הספר בן שלושת הכרכים. אבל — וזאת אמרתי גם לו, לד"ר קצ'קמוטי, בלשון עדינה כמובן — לא יכולתי לעכל את התוכן, מחמת סירבול סגנונו האישי, המוזר.

רבות לחם ד"ר קצ'קמוטי בחייו נגד זרמים שונים. מטרת חיציו היתה בראשית המאה — הציונות. הרב קצ'קמוטי היה הונגרי עד לשד עצמותיו, ובתור שכזה לא היה מסוגל לתפוס את היהדות כאומה, כישות לאומית. הוא לא הכיר ביידיש ובעברית כשפות לאומיות. „רק ‚שפת האם', דרכה סופג האדם את התרבות האנושית היא שפה לאומית" — טען. ובמקרה שלו היתה זאת ההונגרית. העברית היא לשון קודש ולא לשון האומה — כתב באחד ממחקריו נגד הציונות. אין אנחנו עברים, אלא יהודים!

דרשותיו, אשר חלק מהן פירסם בכרך גדול, אין בהן משום תוכחה ספוגת־זעם ומרירות. מגמתן: ללמד, להורות, לשכנע ולעתים להלהיב. משליו, מליצות דיבורו, המטאפורות בהן השתמש, סגנונו הציורי — כל אלו העלו את דרשותיו לרמה קלאסית. משפטיו על אף היותם יוצאי־דופן — בם שופעים חן ואון. בהספדיו תיאר את המנוח שהיה מספיד באופן ציורי, פלסטי, ולא נרתע גם משמץ של כנות ריאליס־טית בתיאור האופי. כל גילויי דעותיו הצטיינו ביפי־הביטוי, בדיוק־הניסוח, בסגנון פיוטי, וברמה מוסרית מוחלטת.

רק אדם כמוהו, בעל השפעה כבירה בקרב בני עדתו, היה מסוגל ליצור יש מאין. בשנת 1920—1921 בראותו את האנטישמיות הגואה במדינה הצליח לשכנע את ראשי קהילתו ואת האמידים בחברה היהודית בעיר לנדב את הסכום הגדול שהיה דרוש להקים את בית־הספר התיכון היהודי בעירו. איש מלבדו לא היה מסוגל להקים מפעל זה. הוא עצמו הורה את המקצועות היהודיים. במערכת הלימודים נקרא המקצוע שלימד — דת ואמונה. הוא אהב את תלמידיו הצעירים מאד ולא השכיל עקב כך לשמור על המשמעת אצל תלמידיו.

לא תמיד העריכוהו כמורה. לא פעם שמעתי מפי בני, שהיה תלמיד בגימנסיה היהודית, סיפורים ומעשיות על המתרחש בשיעורי ד"ר קצ'קמוטי. הרצאותיו בבית־הספר הרקיעו שחקים. אבל, כאשר מלאו לבני שלוש עשרה שנה, נאלצתי לשכור מורה פרטי ללמדו קריאה שוטפת בעברית.

הופעתו המרשימה, יושרו האינטלקטואלי, רמתו המוסרית, תרמו רבות להעלאת קרנה של יהדות גרוסוואראדיין, קהילה גדולה מאד, בעיני האזרחים שאינם בני־ברית.

הרב נתבקש לישיבה של מעלה בטרם נתממשו חזיונותיו הקשים ולא חזה מבשרו את זוועות השואה. שני דורות עברו מאז וזכרונו עדיין חי ופועל בלב מעריציו, תלמידיו ובני תלמידיו.

תולדות הקהילה הניאולוגית של גרוסוואראדיין מאז שחרור המדינה מעול הנאצים ועד איחוד הקהילות

מאת: טיבור לאקס

המלחמה נסתיימה באורח רשמי ב־9 במאי 1945. תוצאו־תיה לגבינו: אבדן ששה מיליון אחים בשואה הזוועתית ביותר, שפגעה אי־פעם בגזע האנושי בכלל ובעם ישראל בפרט. גרוסוואראדיין שיכלה 90% מבניה היהודיים.

העיר שוחררה כבר באוקטובר 1944. ראשוני היהודים ששרדו בחיים היו פליטים של פלוגות עבודת־הכפייה. בין אלה היתה פלוגה מס' 110/66 שהועברה לאחר תלאות רבות למרחק העיר. היו בה 214 יהודים מגרוסוואראדיין וסביבתה. ביניהם היו גם חברי הקהילה הניאולוגית. והרי רשימת השמות הזכורים לי: ג'ורג' ברנט, נגדור בלום, ד"ר נורברט האוסמן, ד"ר לאיוש קרל, ד"ר אנדור קונדא, יוליוס קליין צ'בי, ד"ר אישטוואן קרדוש, זולטן כץ, שאנדור שוורץ, יוליוס שפירא, אוגן רוז'א, ארנו פופר, פאול נאדור, טיבור ווימן וכותב שורות אלה.

פלוגה זאת, על אף הסכנות המרובות שארבו לה, ניצלה בנס: ב־11 וב־12 באוקטובר ניתנה פקודה להעביר את הפלוגה לדברצן, שהיתה עדיין בידי הפשיסטים ההונגריים. אבל הממונה על המנהל של הפלוגה, לאיוש קרל, הצליח להשפיע על מפקד היחידה שלא לציית לפקודה.

המגוייסים ששוחררו לא מצאו את בני ביתם בבית. הם כולם גורשו לאושוויץ, והחוזרים המעטים לא הגיעו עד אז הביתה. דירות היהודים היו בדרך כלל ריקות. הדירות ההדורות נשדדו על־ידי הקצינים הגרמניים וההונגריים, ואילו שאר הדירות היו שלל לאוכלוסיה האנטישמית החמדנית. לאחר השיחרור הוקם גם בגרוסווורדיין הועד הדמוקרטי היהודי, בראשותו של ד"ר לאיוש קרל, כאשר מזכיר הועד היה אוסקר דויד. כפקידה בתשלום שימשה ז'וקה וייס. מספר חודשים לאחר מכן התארגנה ועדה לגילוי המגורשים ולהחזרתם העירה. הג'וינט האמריקאי תרם סכום נכבד, ובכסף זה נשכרה רכבת להחזרת המגורשים. ע"י העזרה המהירה שניתנה על־ידי ועדה זאת ניצלו רבים. ועדה זו אורגנה על־ידי ד"ר לאיוש קרל וע"י קומץ ידידיו שפרשו מהועד הדמוקרטי היהודי.

בית־הכנסת הגדול של החרדים היה מלא רהיטים חלקם שלמים וחלקים שבורים. החוזרים הביתה ניסו למצוא מבין ערימת הרהיטים העצומה את הרהיטים שלהם. בית־הכנסת הניאולוגי ששמו „ציון" אשר ברחוב קושוט היה פנוי מתכולתו. ספסליו היו שבורים והחלונות מנופצים. בתחילה לא היה מי שיטפל בו. אחר־כך נכנס נגדור זיידמן לעבי הקורה, וניסה להחזיר את פעילות הקהילה על כנה. הוא הביא פועלים שניקו את בית־הכנסת, תיקן את אשר היה טעון תיקון, אירגן מניין וקיבל על עצמו לעבור לפני התיבה על אף היותו מן האורטודוקסים ולא מחברי הקהילה הניאולוגית. בשיקום קהילתי עוסקים רבים — אמר — אבל קהילה זו עדיין חלשה ויתומה.

הוקם גם בית־תמחוי. מטבח ציבורי זה הוקם על־ידי הועד הדמוקרטי של העדה היהודית ובכספי הג'וינט. לאחר זמן־מה החלה לפעול גם הקהילה הניאולוגית, אם כי במימדים צנועים. וכואב הלב לרשום זאת, כי הרי קהילה זאת היתה השניה בגודלה בהונגריה אחרי בודפשט. ולא רק במספר החברים, אלא במוסדות הציבוריים שפעלו תחת כנפי חסותה. בשנת 1945 חזרו הבית החזן אלקס הירש וכן ד"ר אנדור קצ'קמוטי, והם נטלו לידיהם את עבודות השיקום והאירגון במרץ הראוי לעניין הקדוש. החזן הירש שקד על חיזוק החיים הדתיים, ואילו ד"ר קצ'קמוטי התמסר לעבודת האירגון. משרדי הקהילה נפתחו בבנין הליציאום על־שם הרב ד"ר קצ'קמוטי, ברחוב דזידר סילגו. עוזריו הנאמנים של ראש הקהילה המתחדשת — הלא הוא ד"ר קצ'קמוטי — היו: שאנדור ברד, מיקלוש גידלו, פרנץ אברהם וטיבור גראו. את תפקיד המזכיר מילא בחריצות ובמסירות, בין 1945 — 1947, אולנה פוזנר. ואילו משנת 1947 ועד איחוד הקהילות כיהן כותב שורות אלה כמזכיר הקהילה הניאולוגית.

ב־1945 אירגנה הנהלת הקהילה את התפילות הסדירות בשבתות ובחגים. כן התקינו להפעלה את העוגב. פאול פרגו ניגן בעוגב ואלכס הירש היה החזן הראשי. כן חידשנו את הופעת המקהלה בבית־הכנסת. נ. וכסלר קיבל על עצמו את תפקיד השמש וגובה המיסים.

רבה האחרון של הקהילה, הד"ר אישטוואן ואודה נספה בשואה. נדברנו עם ד"ר מיקלוש שנפלד, רבה של העיר ארד, וכתוצאה מכך ביקר אצלנו נשא דרשות, ערך נישואין והקים מצבות — בכל פעם שפנינו אליו.

ד"ר שנפלד חנך את מצבתו של יוליוס שפירא, מורה בליציום שחזר משירות הכפיה ונפטר בצעירותו בשנת 1947. גם אחרי־כן ביקר ד"ר שנפלד מספר פעמים, בעיקר בחגים

ונשא דרשות בפני הקהל. בימים ההם עוד החזקנו באשלייה שיש תקווה לשארית הפליטה לחיות חיים יהודיים שלמים, כמו לפני המלחמה, בארצות אירופה המזרחית. ברם עד מהרה נתברר, שטעות היתה בידינו. על כל פנים, פעולות השיקום התנהלו בקצב מזורז הן בקהילה החרדית והן בקהילתנו, הניאולוגית. החרדים פתחו את הגימנסיה שלהם בהנהלתו של הזוג איזאק, שניהם מורים, ואילו אנחנו אימצנו את בית־הספר אורט, שמתפקידו היה להכשיר בעלי מלאכה וטכנאים טובים.

התפילה בבית הכנסת „ציון" היתה כה יפה, כה מרשימה, כל־כך נוגעת ללב, עד שהאולם והיציע היו מלאים לא רק בימים הנוראים, אלא גם בערבי שבתות ובימי שבת לפני־הצהריים.

הנהלת הקהילה הנציחה את זכר הקרבנות המרובים, שנספו בשואה. שמותיהם נכתבו באותיות זהב על זכוכית שחורה ולוחות הזכוכית הותקנו בבית־הכנסת מסביב, מתחת ליציע. לוחות־הזיכרון נעשו על־ידי חבר הקהילה, דזידר קליין, מומחה לעשיית גלופות. ההנהלה ניקתה ושיפצה גם את בית־הקברות ברחוב רוליקובסקי. הוחל בטיפול הקברים ובתיקון המצבות שהושחתו על־ידי זדים. ועד התרבות החל לארגן ערבי תרבות יהודית. ד"ר אנדור קצ'קמטי, ד"ר הרמן קסלר, אישטוואן פריש וטיבור לאקס נשאו מספר הרצאות. אני עצמי נתתי הרצאה בינואר 1948 על חשיבות ההסבה המקצועית. דברי היו קשורים להכנות שנעשו למען פתיחת בית־הספר אורט בגרוסוורדיין.

רכושו של בית־החולים, מכשיריו, מיטותיו „נסחבו" ברובם גם הם כמו שאר רכוש הציבור היהודי. הפריטים נאספו ושוב נפתח המוסד. מנהל בית־החולים ורופאו הראשי היה ד"ר אלמור דויטש. ד"ר אירנה דויטש עזרה בידו. בילא יעקובוביץ מונה כמנהל מינהלי של בית־החולים. עבודת־הרפואה והטיפול בחולים נעשו על־ידי רופאים, שחזרו משירות הכפיה והדפורטציה. לדאבוננו, מעטים היו החוזרים. ביניהם היו: ד"ר אנדור קצ'קמטי, ד"ר וילמוש בארשוני, ד"ר אנדור אימרי, ד"ר אוגן שוורץ. בימים הראשונים שלאחר השחרור עשו הרופאים מעל ומעבר ממה שרופא רגיל מסוגל לעשות. מאוחר יותר הצטרפו מספר רופאים מתושבי דרום־טרנסילווניה שלא היתה תחת כיבוש הנאצים. בין רופאים אלה היה ד"ר לסלו קארפ. יחד עם הפעלת בית־החולים החלה לפעול גם ה„אושה". אירגון סוציאלי זה הושיט עזרה רפואית לאימהות צעירות ולתינוקות וכן סייע בכספים לנצרכים.

גם בעיית העלייה נעשתה אקטואלית. כבר ב־1947 יצאו קבוצות קטנות כשפניהם לארץ ישראל. ב־1948 נפתח פתח לעלייה במימדים גדולים יותר. בשנה ההיא עזבו רבים את רומניה, וביניהם מספר לא מבוטל של ילדי גרוסוורדיין. העלייה של שנת 1948 ושל אלו שהתארגנו לאחר מכן דיללה את שורות יהודי העיר.

עתה, לאחר שהצבענו על פעולות השיקום של הקהילה, שנעשו בתחומים שונים — מצווה עלינו למנות את האנשים שנשאו בעול ועסקו בצרכי הציבור בשנים שלאחר השיחרור.

והרי רשימת הנהלת הקהילה: יו"ר — ד"ר אנדור קצ'קמטי. סגניו: פרנץ אברהם, פאול פאיור; יו"ר הועדה הכלכלית — טיבור גראי; יו"ר ועדת שיקום בית־הכנסת —

ד"ר קצ'קמיטי אנדור נשיא הקהילה הניאולוגית

שאנדור פסנר; יו"ר ועדת תרבות — ד"ר הרמן קסלר; יו"ר ועדת משפטים — ד"ר אישטוואן נדאי; פרנסים — ארנולד בראון, ד"ר פאול מער, אנדריאס מושקוביץ, שאנדור ברדי, מיקלוש גידאלי; חברי ההנהלה — ד"ר לאיוש קרל, ד"ר הנריק אילנדר, יוזף פוזנר, מיקלוש פליישר; מזכיר — טיבור לאקס.

ובאשר למצב הקהילה בימינו: מספר הנפשות אינו עולה ליותר מכמה מאות. רובם מהגרים, שזה מקרוב באו ואילו מספר בני הותיקים זעום למדי. שתי הקהילות התאחדו לפי פקודת השלטונות. בית־החולים של הקהילה הולאם, וכן

הגימנסיה היהודית. המטבח הציבורי פועל עד היום הזה. קיומו מובטח ע״י סיועו הנדיב של אירגון הג׳וינט. מנהלת התמחוי היא הגב׳ ז׳וקה וייס.

לפי שמועה שהגיעה לפני זמן־מה מהעיר, בית הכנסת „ציון" פתוח, ומתפללים בו בשבתות ובחגים. חזן — בעל תפילה — מנהל את התפילה. משה ברגר הוא השמש, הגבאי ובכלל המוציא והמביא בענייני דת. אנדריאס וונגרייס הוא השומר על כך שבית הכנסת „ציון" לא יישאר יתום ללא קהל. האור עמום, הנר מהבהב אבל עדיין אינו כבה, ויש לדאוג לכך שלא יכבה. בזכותו מתפללים בבית־הכנסת „ציון" (מלבד בבית־הכנסת הגדול ברחוב זארדה, וזה של חברת ש״ס). התפילה בשלושת בתי־הכנסת יש בה משום זעקה באזני עיר ותיזכורת ליהודי התפוצות. גרוסוורדיין היתה פעם עיר ואם בישראל, ושלושים אלף יהודים בירכו בה שלוש פעמים ביום את השם יתברך... ידי רוצחים מגואלות בדם חיסלוה. רק אנחנו נשארנו, שרידים מועטים, כאילו להטריד את מצפונם של האישים. ויש הבאים אל קברי אבותיהם, כדי לומר קדיש...

הכניסה לבית העלמין של הקהלה הניאולוגית

הליציאום על שם ד״ר קצ׳קמטי בגרוסוורדיין

מאת: **טיבור לאקס**

בית הספר התיכון היהודי על שם ד״ר ליפוט קצ׳קמטי נוסד בשנת 1920 על ידי הקהילה היהודית הניאולוגית (מתקדמת) בגרוסוורדיין, בעת נשיאותו של ד״ר ארמין אדוריאן. חבר המורים גוייס ברובו מבין מורי בית הספר הריאלי הגבוה של הממשלה, שם עבדו מורים אלה קודם, לפני החלפת השלטון ההונגרי ברומניה. משם בא גם מרבית התלמידים. בראש הוועד המנהל של בית הספר עמד לראשונה ארפד הגדוש. הליציאום החל בפעולתו בשנה הראשונה עם שבע כיתות ונחשב לבית ספר ציבורי, אשר שפת ההוראה בו היא השפה ההונגרית. אולם בתוקף החוק החדש נאלצו עד מהרה לעבור בהדרגה לשימוש בשפה הרומנית כשפת ההוראה. בשנים הבאות עמד בראש הוועד המנהל ד״ר בלה קונרד, כשהוא נבחר לנשיא הקהילה, הוצב במקומו ד״ר בלה קאבוש, אשר התמיד למלא תפקיד זה שנים ארוכות, למעשה עד יום מותו בשנת 1939. ד״ר איזידור סילאש היה למנהל המוסד משנת 1923; אחריו בא משנת 1928 ארנה

בנין הליציאום ע״ש ד״ר קצ׳קמיטי

מחזור בוגרי הגימנסיה היהודית ע"ש ד"ר ליפוט קצ'קמיטי

ד"ר קאבוש בילא יו"ר ועד המנהל של הליציאום היהודי

ד"ר סילאש איזידור מנהל ביה"ס „ליציאום היהודי"

שלומון. ב־1940 חזר וקיבל איזידור סילאש את הניהול עד מותו בשנת 1943. ב־1924 שיכנה הקהילה את בית הספר בקומה שהוסיפו לבית הספר היסודי שברחוב המלך קארול השני. על זה הוסיפו אחר כך אגף חדש שלם, וכך פתרו את שאלת הדיור של הליציאום למשך שנים רבות. האמצעים הדרושים לכך הושגו על ידי מגבית שנערכה בין חברי הקהילה, מגבית אשר תוצאותיה המפוארות נבעו בעיקר מפעילותו הברוכה והנמרצת של הרב הראשי, ד"ר ליפוט קצ'קמטי. גם לאחר מכן היה הרב הראשי מתומכיו הנלהבים של ענין הליציאום. הקהילה ביקשה להביע על כך את הכרת תודתה והערכתה ובשנת 1930, כשמלאו ארבעים שנה לעלות הרב על כסאו, קראה את המוסד על שמו של ד"ר קצ'קמטי. מאחר והליציאום פעל בתוקף רשיון ממשלתי ולפי תכנית הלימודים הרשמית כל שמונה שנותיו, יכלה להעניק בסוף הלימודים תעודות גמר מוכרות על ידי השלטונות. בשנת הלימודים 1936/7 מנה חבר המורים שבעה מורים מן המנין, שני ממלאי מקום, מורה אחד ללימודי היהדות ושמונה מורים חלקיים. אלה האחרונים שימשו בעיקר משרתם בבתי ספר תיכו־ניים ממשלתיים או אחרים. לחומר הלימודים שנקבע בתכנית הממשלתית, נוספו גם השפה העברית ותולדות ישראל כחומר הוראה מחייב. ספריית המורים והתלמידים והציוד הלימודי, אשר היקפם גדל משנה לשנה, קידמו את ההישגים הלימודיים והעלו את רמת ההוראה באופן רצוף. בשנת הלימודים 1934/5 הוקם אולם ההתעמלות החדיש של בית הספר, אשר הודות לו יכול עתה הליציאום למלא בשלמות את תפקידו גם בתחום החינוך הגופני. מלבד פעולות ההוראה במובנן המצומצם, התנהלה בבית הספר גם פעילות חינוכית ענפה, באמצעות הרצאות מורים (שנתלוו מידי פעם בהקרנת שקופיות) בפני קהל התלמידים, ובאמצעות גדוד הצופים שהתארגן משורות התלמידים. מספר הלומדים עלה אף הוא משנה לשנה ובשנת הלימודים 1936 הגיע ל־268. מאות רבות של חניכים יצאו מבין כתלי הליציאום במשך שנות פעולתו כשבידיהם תעודת גמר של בית ספר תיכון. חבר המורים כולו היה בעל הכשרה מקצועית יוצאת מהכלל. כך יכול היה מוסד חשוב זה של הקהילה לפעול בהצלחה במשך שנים רבות. לצערנו פסקה פעילות ברוכה זו עם הכיבוש הגרמני, שלילת זכויותיהם של יהודי גרוסוורדיין, סגירתם בגיטאות וגירושם במאי 1944.

מחזור בוגרי הגימנסיה היהודית ע"ש ד"ר קצ'קמטי ליפוט

תלמידי הליציאום שבאו מערי השדה, שוכנו ב„פנימייה התיכונית הראשונה של אורדיאה". מנהלו היה המורה אדולף סילגי, מחנך מובהק. הפנימייה עמדה תחת השגחה דתית חמורה והיה בית במקום בית לתלמידים מערי השדה. העיסוק הרציני בעיצוב אופיים של הנערים נועד למלא את מקום ההורים. הפנימייה פעלה על סמך רשיון מטעם משרד החינוך הרומני, אך מעל ומעבר לכך לעולם לא פסק הפיקוח המתמיד של שלטונות החינוך העליונים על המוסד. בידי מנהל הפנימייה סייעו מורים שהתגוררו אף הם דרך קבע בפנימייה, יחד עם רופא בית הספר. הודות לאלה הגיעו דרי הפנימייה להישגים יפים הן בתחום הלימודים, הן בתחום חינוך האופי.

מנהל הפנימייה, אדולף סילאגי, נפטר פתאום בינואר 1936 והניהול עבר לידי המורה איזידור סילאש. המוסד שוכן במבנה שנועד בלעדית למטרה זו ואף התאים לה מכל הבחינות, ברחוב דלוורנציה 17. גם מוסד נהדר זה, ככל יתר מוסדות הקהילה היהודית, נפל קרבן לפלישה הגרמנית ולהשמדה הפיסית של יהודי גרוסוורדיין באביב 1944. עם ההעברה לגיטו ולגירוש.

אגודת ישראל בגרוסוורדיין

מאת: **צבי גרוסמן**

יסודותיה של תנועת אגודת ישראל העולמית הונחו ב־27 למאי שנת 1912 בעיר קאטוביץ' בפולניה.

באסיפה המכוננת הופיעו כמעט כל האדמורי"ם והרבנים הגדולים והדגולים, אישי התורה המפורסמים של פולין ובראשם הרבי מגור. הפגינו נוכחות גם נציגי היהדות החרדית של אירופה המרכזית והמערבית. חשיבותו של הכנס ההוא היה בכך שהשתתפו בו בעלי גישות שונות ומנהגים שונים ביהדות הדתית, ראשי הזרם החסידי ביקשו למצוא שפה משותפת עם מנהיגי העדה האשכנזית מהמערב, אשר בחזותם ובדרך כלל רק בחזותם נבדלו מהם. נציגי גרוסוורדיין בכנס ההוא היו איזידור אולמן ויעקב גאבל.

כשנוסדה האגודה נבחר לראשה הרב יעקב רוזנהיים שהיה גדול בתורה ובקיא במדעים החילוניים. הרב רוזנהיים ערך את השבועון „איזראליט" שהופיע בפרנקפורט, הוא

קבוצת נציגי גרוסוורדיין בכנס „צעירי אגודת ישראל" בהשתתפות הרב ד"ר אהרמן

היה נציגו המובהק של „האורטודוקסיה התרבותית" של גרמניה. אמונה שבלב, כשרון מחשבה בלתי רגיל, השכלה רחבה התחברו באישיותו. כמו כן היה נואם בחסד.

אמנם משרת הבכורה היתה מגיעה ליהדות פולין הן בגלל חכמיה ואישיה שרבים מהם היו ראויים לשמש נשיאים והן בגלל מספרה הרב של יהדות פולין, אבל בחירתו של הרב רוזנהיים היתה בה משום סמליות: שיהדות המזרח ויתרה על בדידותה ומוכנה לשתף פעולה עם היהדות החרדית בעולם כולו.

מליוני יהודים הצטרפו, ובהתלהבות אמת אל האירגון החדש הזה, אל אגודת ישראל אשר סיסמתה כבשה את הלבבות:

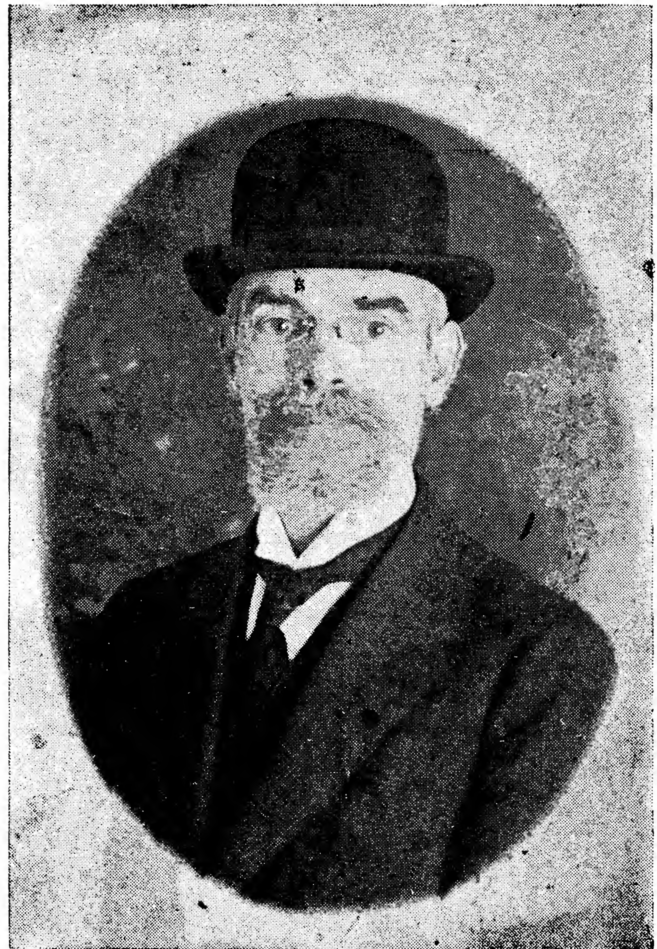
פתרון לכל בעיות היהדות ברוח התורה!

הלשכה המדינית של התנועה פעלה ממרכזה בלונדון. בראשה עומד הארי גודמן הידוע בפעלתנותו ובקשריו הטובים עם חוגי הממשל. לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו פעולות האירגון לקבל תנודה רצינית, זה אחר זה נוסדו סניפים, ארציים, מחוזיים ומקומיים בכל רחבי העולם, בהם ישבו יהודים דתיים במספר ניכר. בגרמניה, בשוויץ, בבלגיה, הולנד, אוסטריה, צרפת ובאמריקה הורגשה הנוכחות האגודאית.

גם יהודי גרוסוורדיין עשו את שלהם והקימו סניף. אמנם הצדיק רבי יואל טייטלבוים, רבה של סטמר אשר השפעתו היתה רבה על הקהילות האורטודוקסיות בממלכת הונגריה לשעבר, דחה את רעיון האגודה ואת התארגנות החרדים ככח חברתי ופוליטי, אבל לא יכול היה למנוע את התבססות התנועה. הרבנות האורטודוקסית באופן רשמי נשארה פסיבית, אבל רבים וטובים מרבני טרנסילווניה — הצטרפו. הרב בנימין פוקס זצ"ל היה מהראשונים שהתיצבו

לימין הרעיון, ולא בחצי פה, אלא בגלוי ובאומץ. הוא עצמו השתתף בכנס העולמי שנתקיים בוינה בשנת 1923 בראשותו של הרב צירלסון, רבה הראשי של קישינב, בנאומו שנשא בכנס ואשר נתקבל בתשואות הדגיש את חשיבותה של האגודה ליהדות החרדית. הוא, אישית לא השתתף בעבודה היומיומית של האגודה, לא ביקר באספות, אבל בכל הזדמנות הדגיש את הזדהותו עם התנועה והדגיש את חיוניותה.

גרוסוורדיין נבחרה לשמש מרכזם של כל סניפי טרנסיל־וניה, באסיפת היסוד נבחר ליו״ר מקומי ומחוזי פרוינד

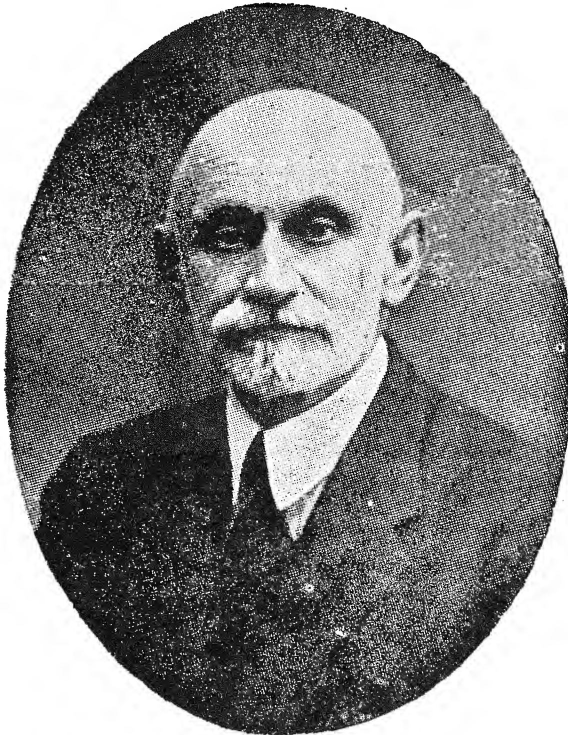

פרוינד לאיוש נשיא אגודת ישראל בגרוסוורדיין

לאיוש. הוא היה אישיות מוכרת ומכובדת ביותר בעיר. במשך שנים רבות כיהן כסגן יו״ר של הקהילה האורטודוקסית, החברה קדישא ואיגוד בית החולים. כן היה נשיאה של אגודת ביה״כ „מחזיקי תורה״ ושל מוסדות אחרים. לאיוש פרוינד היה נואם בחסד. הוא ייצג בהנהלה המצומצמת של הלשכנה האורטודוקסית את קהילת גרוסוורדיין.

גם שאר חברי ההנהלה של אגודת ישראל היה מסלתה ושמנה של העדה הדתית. ביניהם הצטיין במיוחד דויד כהן, סוחר עורות עשיר אשר אגדות התהלכו על צדקנותו, נדבנותו ויושר לבו, הוא עצמו, על אף היותו מעשירי העיר חי בפשטות ובצנע. הוא בנה באמצעים שלו את ביה״כ המרשים של האגודה במגרש הגרנריה. ותנאי בל יעבור היה שהתנה: שתרומתו לא תפורסם ברבים. כלומר שהתורם יישאר באלמו־ניותו.

חבר הנהלה היה מוריס אולמן, ראש הקהילה לשעבר,

דוד כהן אישיות בולטת בציבוריות היהודית

יצחק שטרנברג חבר הנהלת אגודת ישראל

בנו בכורו של איזידור אולמן, שתרם לצרכי ציבור וצדקה ביד רחבה. מיקשא י. וויס, פיליפ פרידמן, מרקוס מייסנר תלמידי חכמים ידועים ודרשנים מצויינים, דבריהם נשמעו תמיד בקשב באספות ציבוריות. יוסף זיידנפרוי, מנהיגם המוכר של החסידים, איש בלתי תלוי מבחינה חומרית, חריף ובקיא היה מנכבדי האגודה, וכן לאיוש וויסברגר, למדן מופלג שהצטיין גם בין אדירי התורה שבחברת ש"ס. פעילים נכבדים היו עוד: ינו לייכטמן, איזידור מושקוביץ, יצחק שטרנברג, אדן גרוסמן, ידידיה שנק, אליעזר לוי, ינו בלונדר, בילא בורגידה ועוד...

שנדור פיש היה מזכיר האגודה, אחריו מילא את התפקיד הזה ר' שלמה יעקב גרוס, אחרי עליתו ארצה נבחר לכנסת, ובמשך שנים רבות ייצג שם את האגודה ותרם לכנסת בפעילותו למען הצבור.

בראש צעירי אגודת ישראל עמד בשנים הראשונות רומי ראצסדורף, חבריו בהנהלה היו: וילמוש פוקס, אישטוואן אולמן, ינו אולמן, לסלו פ. פמש, שמואל שטרסר ועוד... בזמן מאוחר יותר עבר שרביט הניהול לידי ירמי' פלדמן. חבריו בהנהלה היו יהודא רזמיווש, קלמן רובינשטיין, אליהו פולק, קלמן קולמן, גרשון הרפנס, ישראל ציק, מאיר יוסט, שהיה אחר כך רבה של קהילת אמסטרדם, וכן יעקב גלנצר. מספר שנים כיהנו כיושבי ראש דויד רוזנברג, משה הרש רובינשטייז, וישעי' גרוס. אבל יו"ר בפועל והאיש המרכזי נשאר ירמי' פלדמן, נציג הצעירים, בעלי השקפות חסידיות היה זיידה שכטר.

ירמי' פלדמן, לאחר עלייתו ייסד בזכרון מאיר את חוג חתם סופר ופעל רבות בציבוריות הדתית. כן עלה גם מר יהודא ריזמיווש שעיברת את שמו לנחשוני. הוא היה יושב ראש סניף המפלגה בבני ברק ועורך יומון „שערים" בטאונה של מפלגת פועלי אגודת ישראל. יהודא נחשוני הצטיין לא רק כאיש ציבור וכעיתונאי אלא גם כסופר מוכשר. התאחדות עולי הונגריה, אירגון גג של יוצאי הונגריה העניקה לו פרס נורדאו על מפעל חייו בכלל ועל עבודת המחקר שלו, שהופיעה בשלושה כרכים בתחום חכמת ישראל.

בוינה נמצא, לפני המלחמה אחד הסניפים הפעילים ביותר של האגודה באירופה. בראש סניף זה עמד וולף פפנהיים, מהאישים המרכזיים של יהדות וינה. הוא ביקר בגרוסוורדיין יחד עם ד"ר יואל פולק ועוד מספר אישים ליצור קשר עם הסניף המקומי. ביקור המשלחת עשה רושם רב בעיר ותרם רבות למען חיזוק הסניף המקומי, ד"ר פולק עלה ארצה התיישב בתל־אביב ונבחר לרב בביה"כ של חוג חתם סופר.

אירוע חברתי רב משמעות היה ביקורו של ר' משה בלוי, מראשי האגודה בארץ ישראל במחנה החרדים בגרוס־וורדיין. אולם הקולנוע דוריאן אשר בארמון שאש היה מלא עד אפס מקום. הקהל שתה בצמא את דברי האורח. בכלל,

ירמיהו לייכטמן נשיא אגודת ישראל בגרוסוורדיין

סניף האגודה בגרוסוורדיין שמר על קשר הדוק עם סניפים אחרים בטרנסילווניה וראשיה השתתפו בכנסים ארציים ועולמיים מחוץ לגבולות המדינה. על המשלחת של גרוס־וורדיין בכנסיה הגדולה שנתקיימה בוינה כבר כתבנו לעיל. בכנס העולמי השני שנתקיים גם הוא בוינה בשנת 1930 הופיעה נציגות רבת משתתפים מגרוסוורדיין והנה שמות הנציגים: הרב הראשי בנימין פוקס, לאיוש פרוינד, פיליפ פרידמן, רומי ראצסדורף, וילמוש פוקס, ישראל אולמן, ירמי' לייכטמן, יחזקאל אולמן, מיקשא י. וויס ועוד.

גם בכנסיה הגדולה השלישית שנתקיימה במריאנבד בראשותו של הרב אהרן לווין השתתפה משלחת נכבדה מגרוסוורדיין. חבריה היו: לאיוש פרוינד, ירמי' לייכטמן, צבי גרוסמן, ישראל אולמן, את צעירי אגודת ישראל ייצגו: ירמי' פלדמן, מאיר יוסט, י. קסנר ובילא מוצן.

הנהלת הסניף בגרוסוורדיין קיימה ישיבות עבודה סדירות מדי שבוע בשבוע. בישיבות הללו השתתף ובשיחות נטל חלק גם מי שעתיד היה להיות האדמו"ר מוויז'ניץ, הרבי חיים מאיר האגר זצ"ל, בבקרו אצל אחיו כיבד בנוכחותו את הישיבות גם האדמו"ר רבי אליעזר האגר. שניהם היו תומכי האגודה בגלוי ובלהט. אחריהם הלך, כמובן כל מחנה וויז'ניץ.

בני משפחת האדמו"ר היו בין האישים הבולטים ביותר באגודת ישראל העולמית, בכנסיה הגדולה השישית שנתקיימה בשנת 1980 בירושלים נבחר האדמו"ר רבי משה האגר לחבר בשלישית ההנהגה העליונה, ליד הרבי מגור והרב אליעזר ש"ך, ראש ישיבת פוניביץ.

לאחר התפטרותו של לאיוש פרוינד נבחר יוסף זיידנפראו ליו"ר הסניף. הוא היה חסיד נלהב של הרב טייטלבוים, רבה של סטמר. כל אימת שביקר הרב בגרוסוורדיין להיפגש עם חסידיו המרובים בגרוסוורדיין, התאכסן בביתו של יוסף זיידנפראו. הואיל והרבי מסטמר לא היה מתומכי האגודה, בלשון המעטה, נוצר מצב עדין מאוד, להיות מחסידי סטמר ולכהן כיו"ר האגודה — שני הדברים לא יכלו לעלות בקנה אחד, אכן, לאחר זמן קצר התפטר יוסף זיידנפראו מנשיאות הסניף. את משרתו ירש ירמי' לייכטמן איש פעיל שנשא גם בתואר יו"ר האגודה במרחב טרנסילווניה, ממלא מקומו בסניף כסגן יו"ר נבחר אדן גרוסמן. שניהם כיהנו כראשי האגודה עד השואה.

ירמי' לייכטמן, כפי שכתבנו היה איש רב פעלים. ערך מסעות התרמה בעלי חשיבות גדולה, זכור לנו במיוחד מסע ההתרמה שלו לעזרת יהדות רוסיה, קריאות בכתב ובע"פ הופנו אל יהודי טרנסילווניה ואל תורמים בחו"ל ואכן מבצע פסח זה הצליח באופן יוצא מן הכלל. קרונות מלאי מצות, בשר כשר, יין ומצרכי מזון אחרים נשלחו לאחים הנזקקים ברוסיה.

שיעורים נתקיימו במסגרת האגודה בהדרכת טובי הלמדנים, הרצאות וערבי תרבות משכו את השכבות הרחבות של היהדות החרדית להצטרף לשורות האגודה, מה שחשוב ביותר, הנוער הדתי התעניין והצטרף לאגודה במספר הולך וגדל. מרכז האגודה בגרוסוורדיין שלחה משלחות רבות בהשתתפות אישים נכבדים אל כל הקהילות בהן היו ריכוזים ניכרים של אורטודוקסים, לעשות נפשות לאגודה. קלוז', סאמוש-איוואר, מרגיטה, סקלהיד, סטמר, מרמרוש-סיגט, הלמין היו הראשונות בהן קמו סניפים חשובים ותוססים. האגודה, בהתאם לעקרונותיה, שיש לכבד בכל מקום את דעתו של המרא דאתרא — לא הקים סניף מבלי לשאול את דעת הרב המקומי.

האגודה התנגדה לרעיון של מדינה עברית העומדת אך ורק על יסודות לאומיים והמחקה במבנה וברוח את שאר מדינות העולם, לפי דעת האגודה המדינה לכשתקום חייבת להיות המשכם של הבית הראשון ושל הבית השני וחוקי התורה חייבים להיות חוקיה, לאיוש פרוינד באחד מנאומיו הגדולים דיבר גם על השפה העברית; בעינינו השפה העברית היא לא רק שפת הלאום והמדינה אלא בראש וראשונה שפת הקודש עתיקת היומין של עם ישראל.

הנהלת הסניף קיים את החלטת הכנסיה הגדולה, אשר לפי הצעת הרב שפירא, רבה של לובלין קבעה את לימוד „הדף היומי", בביה"כ אשר בגרנריה התקיימו השיעורים הפומביים בהשתתפות רבים וטובים. תלמידי חכמים של הקהילה ומרצים מרתקים הבטיחו את רמת השיעורים ואת ההתענינות הבלתי נלאית. כך רצה גם הסניף בגרוסוורדיין להביע את הסולי־דריות שלו עם היהדות החרדית בעולם כולו. בו זמנית, בכל מקום אותו דף גמרא נלמד ע"י הציבור. סמל לאחדות ישראל בתפוצותיו. מבצע „הדף היומי" אורגן והודרך ע"י לאיוש ויסברגר, יו"ר קרן התורה של האגודה.

יו"ר קרן היישוב היה יצחק שטרנברג שהיה כולו אש למען יישוב ארץ ישראל. בהתרמה מתמדת ובעיקר בתרומתו האישית, מעבר ליכלתו הכספית סייע למפעל.

אחד המפעלים היפים והמועילים של האגודה היה בית הספר לבנות הדתיות שהיה מסונף לרשת „בית יעקב". בכל מקום בעולם שם היו סניפים לאגודה קמו מוסדות בית יעקב כדי לתת חינוך נאות לבנות ישראל בתחום התורה וחכמת היהדות, ביה"ס בית יעקב בגרוסוורדיין נוהל ע"י אשתו של ינו אולמן והמורה אווה שטרוה. מנהג היה ברשת בית יעקב שהתלמידות על מורותיהן יצאו לקייטנה בחופש הגדול להינפש באתרי נופש יפים ולהתרענן מבחינה פיזית ורוחנית גם יחד.

107 חניכות למדו במוסד המקומי. הן נתחלקו לשתי קבוצות. במחלקה התחתונה למדו מגיל 6—15 ובעליונה הנערות המבוגרות יותר. שפת הלימודים היתה גרמנית וכך יכלו ליהנות מהספרות המסורתית העשירה שחוברה בגרמנית. המוסד התרחב והוסיף קורס מקצועי. פופולריות המוסד גברה על ידי כך כי החומר הנלמד בקורס עזר לבנות בחיי היום יום. אכן מאז הנהגת הקורס המקצועי גדל מספר החניכות.

בשנת 1920 ייסדה האגודה שבועון בהונגרית בשם „ז'ידו סמלה". בשנת 1933 הופיע הגליון הראשון של העיתון „שבילי ישראל" בשפה העברית ובאידית. הגליון הביא את קריאות שני הרבנים הדגולים, הרב בנימין פוקס והאדמו"ר מגדל האגר אל הציבור החרדי להצטרף לאגודת ישראל.

בשנת 1933 נתקיים בגרוסוורדיין הכנס הארצי הראשון של צעירי אגודת ישראל. כאלף אורחים השתתפו במפגש האדיר הזה. ובראשם הרבנים הגדולים של גרוסוורדיין, ווישו, ווילהאוויץ ועוד, גם הארגונים המקבילים מחו"ל שלחו נציגים. לאיוש פרוינד, יו"ר האגודה ברך את הכנס ואת משתתפיו ובנאום מקיף תיאר את פעולות צעירי אגודת ישראל בהבליטו את חשיבותו של מפעל החינוך „בית יעקב". הרכבת הרומנית העניקה הנחה של 50% למשתתפי הכנס. הרב ויזל מטורדה, נשיא הלשכה הארצית של הקהילות האורטודוקסיות שלח מברק ברכה לכנס. וכן הסנטור, הרב צירלזון, רבה של קישינב, הרבנים של מרושושרהלי, סאסרגן, שגשוואר ועוד, כולם אוהדי או חברי האגודה. את הנאום המרכזי נשא הרב בנימין פוקס ודבריו העמוקים והנלהבים ריתקו את קהל

שומעיו, בקונגרס הזה ייצגו 150 צירים חמישים סניפי המחוז. הכנס נתקיים באולם הגדול של בנין העיריה.

אחת מפעולות האגודה היתה השמירה על זכויות העובדים שומרי שבת. היא הקימה ועדה מיוחדת שבאה במגע עם המעבידים, ההצעה היתה ונתקבלה שהעובד הדתי יוסיף יום יום לעבוד שעה ומחצית השעה לכסות את שעות היעדרו במפעל ביום שבת קודש. מקום שם נתעכב המו״מ הופעל לחץ חברתי בצורה ידידותית ונמצא פיתרון.

קבוצת נציגי גרוסוורדיין בכנס „צעירי אגודת ישראל״

מרכז האגודה של טרנסילווניה הוקם בגרוסוורדיין ובראש מועצת גדולי התורה שנבחרה בכנס הארצי בשנת 1933 עמד הרב בנימין פוקס. שאר חברי מועצת גדולי התורה היו: הרב יוסף אדלר רבה של שגשואר, שנבחר מאוחר יותר לנשיא הלשכה הארצית; הרב עמנואל סופר, רבה של מארושווישרהלי, הרב מנדל האגר, רבה של ווישו; הרב יעקב קליין, רבה של הלמין, את בוקובינה ייצגו במועצה הרב צירלזון, רבה של קישינוב והאדמו״ר אליעזר האגר, מוויז׳ניץ.

האגודה הפיקה לקחים מהנסיונות הקודמים התכוננה לקראת הבחירות שנערכו בקהילה בדצמבר 1932. באספות עם המוניות ניסתה להטות אליה את לב הבוחרים. התוצאה לא איחרה לבוא ורשימת האגודה שבראשה עמד ישראל אולמן זכתה ברוב הקולות.

אולמן שהיה כבן שלושים היה מתאים מכל הבחינות לשמש כראש קהילה. אביו וסבו היו מייסדי הקהילה וראשיה. הוא עצמו היה אדם עשיר, בלתי תלוי בעל השכלה כללית רחבה ומה שהיה תנאי בעל יעבור בקהילה חרדית — תלמיד חכם ממדרגה ראשונה. הוא נבחר פה אחד ובהתלהבות. על אף גילו הצעיר כבר הוכיח את עצמו ויראת כבוד אפפה את אישיותו. הוא העלה את ישיבות הנהלת הקהילה ואת אסיפותיה הכלליות לרמה שעוררה התפעלות, בקיצור מילא את כל התקוות שתלו בו בוחריו. והיותו איש אגודת ישראל מובהק — הצלחתו הרימה גם את קרן האגודה.

יהודה ריזמיווש (נחשוני) יסד את אירגון „פועלי אגודת ישראל״, חברי האירגון התכנסו, בדרך כלל, בביה״כ אשר בארמון אולמן. הוא, נחשוני חיבר שירים בעברית ובאידית שהושרו באספות בהתלהבות, גישת פועלי אגודת ישראל היתה ארצישראלית מודגשת, בניית הארץ ויישובה עמדו במרכז רעיונותיו של האירגון, דבר שהתבטא יפה גם באספותיו.

הקו שננקט ע״י האגודה בגרוסוורדיין היה דומה לזה של האגודה בגרמניה. שתיהן ייצגו את האורטודוקסיה המתונה, אין פלא שגרוסוורדיין זכתה בכינוי: „פרנקפורט של הונגריה״.

לאחר המלחמה רק מעטים מאוד מאישי האגודה הידועים חזרו הביתה ממחנות השמדה. אלה ששרדו חשו אחריות מוגברת כלפי עמם ותנועתם והעמיסו על עצמם עבודה כפולה ומכופלת כדי לבנות את ההריסות כיהודים טובים ואנשי אגודה מסורים. כי המלאכה היתה מרובה, האמצעים דלים והאישים מעטים. המבוגרים ובעלי הנסיון ראו חובה לעצמם לדאוג לצעירים שחזרו מהמחנות, בעיקר בנות. מעונו של הרב הראשי שהתרוקן שימש מעון לבנות של גרוסוורדיין והסביבה. כאן קיבלו אכסניה, מזון, לבוש ועידוד נפשי. חלק מהתרומות שנאספו שימש נדוניה לשעת הדחק למתחתנים, אנשי האגודה כיוונו את הצעירים לארץ ישראל. לאיוש פוקס, בעל בית חרושת לנעליים העמיד לרשות הכלות זוג נעליים לפי בחירה חינם והנחה גדולה לזוג נוסף. אין תימה שחניכות מעון הבנות היו הלקוחות העיקריות בביה״ח.

ראשי האגודה דאגו גם לחינוכן הרוחני־דתי של הבנות, למעון יצאו מוניטין ברחוב היהודי וגם מהסביבה באו בחורים לבחור להם בת זוג מחניכות המעון, הפיקוח על המוסד הופקד בידיהן המסורות של ריבוש אייכנשטיין ושל פסי דויטש. לאחזקת המעון פעלו רבות: ירמי׳ פלדמן, יהודא ריזמיווש, שלמה יעקב גרוס, דויד דויטש, גיזא אולמן, ישראל ציק, אלימלך שוימר, קלמן רובינשטיין ועוד.

גרוסוורדיין היתה תחנת מעבר לכל הפליטים, שביקשו לעבור ממזרח למערב. פליטי רוסיה וטרנסניסטריה, ניצולי מחנות גרמניים אמרו לעלות ארצה בעברם דרך גרוסוורדיין. התהליך הזה נמשך שנים. סיכון רב הסתכן האיש שביקש לסייע לפליטים. השלטונות ערכו מצוד על העולים הבלתי חוקיים. אנשי האגודה שמו את נפשם בכפם, התעלמו מן הסכנות ועזרו לפליטים למצוא מקלט ארעי ולהבריח גבול. אכן גבורי הבריחה הראשונים יצאו משורות האגודה בגרוס־וורדיין, וזה המקום להזכיר לטובה את הרב פורטוגל שהיה ידוע בכינויו „סקולנר רבי״. הוא הציל מאות יתומים שהוריהם הומתו בטרנסניסטריה. אנשי אגודה רבים סייעו לו לטפל בילדים, חוות הכשרה הוקמה על ידי האגודה סמוך לעיר להכין צעירים לחיי חקלאות בארץ. כאשר נציג הג׳וינט (המגבית) קוסטינר ביקר בגרוסוורדיין וראה את פעולות האגודה — הביע את התפעלותו למראה עיניו ובסכום ניכר תמך במפעלים שהוקמו ע״י האגודה.

פרעות של סטודנטים בגרוסוורדיין

הרב הראשי הרב בנימין פוקס בין ספרי התורה הקרועים לאחר פרעות הסטודנטים

שלושת הימים, מ־4—6 בדצמבר 1927 נרשמו באותיות שחורות ונחשבו לימי אבל ליהודי העיר — עד תקופת השואה, כמובן. בימים ההם נתקיימה ועידה ארצית של הסטודנטים הרומניים בגרוסוורדיין, שהגיעה לשיאה, וגם לסיומה, בפרעות שנערכו ביהודי העיר, בגופם ובממונם וכן בבתי הכנסת. כל הסימנים מעידים על כך שהדבר היה מתוכנן מראש, וייתכן מאוד שלא נעלם גם מעיני השלטונות עוד בטרם דרכה כף רגלו של סטודנט על אדמת גרוסוורדיין.

ברומניה היו שרשים עמוקים לאנטישמיות אשר נושאיה, תועמלניה כבשאר ארצות אירופה המרכזית והמזרחית — היו הסטודנטים. שנאת היהודים גברה בעיקר אחרי מלחמת העולם הראשונה, בימי המשבר הגדול שבא לעולם החל מ־1930, נפגעי המשבר היו בראש וראשונה הבורגנות הזעירה אשר אלפים מבניה נרשמו לאוניברסיטאות ולא יכלו למצוא משרות עם סיום חוק לימודיהם. אבל ברומניה לא היה צורך בגורם כלכלי ללבות את אש השנאה. האידיאולוגיה האנטי־שמית היתה דיה כדי להניב פירות באושים, הפרופסור קוזא הסית את הנוער בשיסוי אנטישמי פסבדו־מדעי וכאיש מדע מכובד וכפוליטיקאי מן השורה הראשונה הטביע את חותמו על נפש הצעירים שהם דונג רך לקבל השפעה. אופייני היתה לאיש מימרתו המפורסמת בה השתמש יותר מאוחר כשר בממשלת אוקטאביאן גוגא בהיכנסו למשרדו בבוקר: ובכן, רבותי, באלו גזרות נמרר היום את חיי היהודים? כי זאת היתה תמצית דאגתו ותכניתו. לו ולמשרד שבראשו עמד. האנטישמיות מעל לכל, ראשית חכמה, ראשית מעש...

הפרעות בהתחלה לא לבשו מימדים רציניים, הפרות הסדר ומעשי החמס היו ספורדיים. פה הוכו מספר יהודים, שם נופצו חלונות הראווה של חנויות שלבעליהן היה שם יהודי,

בית הכנסת הניאולוגי הגדול „ציון" לאחר השתוללות הסטודנטים

והיו מקרים שנוסעים בעלי חזות יהודית הושלכו מהרכבות. כמובן גם זה היה בלתי נסבל, מבחינה חוקית. היהודים היו אזרחים שווי־זכויות של המדינה. פעם כשהתיצבה משלחת של ראשי הקהילות וגם נתקבלה אחרי שידולים מרובים על ידי שאנדור ואידא וויוודא, ראש ממשלת רומניה, ניסה האיש, דרך הלצה, להמעיט את חשיבותם של מעשי הבריונות: „ישחקו הנערים..." אבל כאשר נציגי הקהילות דרשו ממנו הגנה מפני הבריונות פקעה סבלנותו והתפרץ: אינני יכול להציב ליד כל יהודי שוטר להגן עליו!

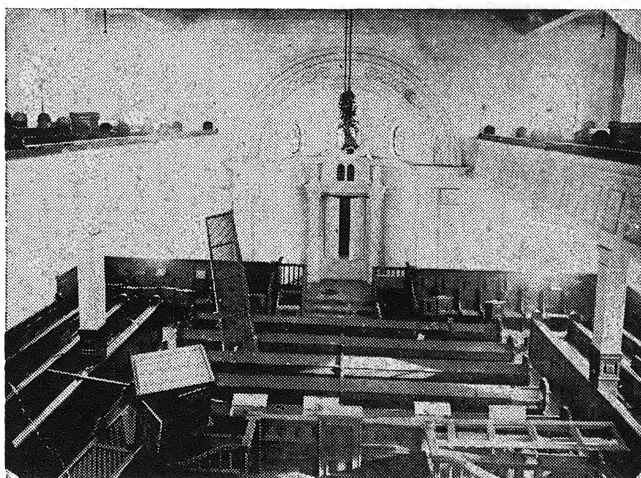
אם תגובת השלטונות היתה כזאת, אז רק טבעי שהצעירים התעודדו ובלי חשש של התערבות משטרתית המשיכו במעשיהם הנפשעים. רק בהך אפשר להסביר את אשר קרה בימים הנ"ל בגרוסוורדיין, דבר שהדהים את כל עדת ישראל לא רק בעיר אלא במדינה כולה. כי מאז הפרעות ברוסיה הצארית בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הזאת לא לבשה האנטישמיות מימדים כאלה אשר זיעזעו את גרוסוורדיין.

כחמשת אלפים סטודנטים השתתפו בכנס הארצי. רובם אוכסנו בדירות פרטיות, גם יהודים רבים התנדבו לאכסן בביתם סטודנטים (נוצריים, כמובן כי יהודיים לא נתקבלו באיגודי הסטודנטים). ומיותר לומר שצאצאי אברהם אבינו ידעו פרק בהלכות הכנסת אורחים. החדרים האלגנטיים ביותר הוצעו לאורחים והאוכל המשובח הוגש להם, כאשר מאחורי נדיבות הלב הסתתרה התקווה שהיחס החם, האנושי יקנה את לב הצעירים וינהגו בהתאם.

שלח לחמך על פני המים — אומר הפתגם העברי, או מעשה טוב שכרו בצידו. כך חשבו יהודי הגלות וכן נוהגים יהודי ישראל למרות שהפתגמים האלה כה רבות הכזיבו. היחס האנושי, הידידותי לא הועילו והנהגת הסטודנטים לא הרפתה מתכניתה שעובדה מראש. יהודים עוברי אורח הותקפו בחוצות העיר והוכו קשות, יהודים בעלי זקן ופאות סבלו עוד יותר, הפראים התעללו בהם, מרטו את זקנם, ליכלכו את בגדיהם וגזזו את פאותיהם. כעדרי וואנדלים התנפלו על חנויות יהודים ועל בתי מלאכה. הרסו, רמסו, השחיתו מכל הבא ליד, חנויות שנסגרו מפחד הבריונים נפרצו ונשדדו

והסחורות נזרקו החוצה, צחוק פראי ופזמוני לעג ליוו את מסע ההשחתה. מי שיכול היה ברח מפני הבריונים אשר עצם החורבן העביר אותם על דעתם, יהדות גרוסוורדיין הסתגרה איש איש בביתו כשתפילה בפיו: אנא, תעבור מעלינו הצרה הזאת, ובהקדם.

האספסוף, אפילו פילוסופים המתגודדים בהמוניהם הופכים לאספסוף, התנפל על בתי הכנסת, שברו את שעריהם וחדרו

בית הכנסת מרחוב טלקי לאחר השתוללות הסטודנטים

לאולמות. תחילה השחיתו ושברו את הספסלים, ניפצו את הנברשות והנורות, גזרו במספרים את הפרוכות, אחר כך גם לא נרתעו מלחלל את ארון הקודש, הוציאו את ספרי התורה וקרעו את הגווילים לגזרים, את קרעי הסידורים וספרי התורה סחבו אל כיכר בימר במרכז העיר, העלום באש, שרו שירים אנטישמיים ורקדו ריקודים פראיים לאור המדורה.

שני בתי הכנסת הגדולים והמפורסמים של גרוסוורדיין, זה של החרדים ברחוב מוריס פוקס וזה של הניאולוגים ברחוב קושוט — היו כלאחר שדה קרב. ספסליהם נעקרו ממקומם, נשברו או במקרה הטוב ביותר נהפכו, שברי זכוכית זרועים היו על הריצפה עם גווילי הספרים. מזעזע היה החורבן הוואנדלי.

קלגסי זיליאה קודרואנו היו חיל החלוץ של הפורעים. הם היו האחראים למעשים הנוראים ביותר שנעשו.

ברם, וזאת יש להדגיש, ברגע שנתקלו בהתנגדות, אפילו לא מאורגנת אבל החלטית — נסוגו „הגיבורים". פחדנותם גברה על יצר ההשחתה. כך כשניסו להתפרץ לדפוס זוננפלד הגדול, נתקלו בפועלי הדפוס אשר הניפו מוטות ברזל. למראה הפועלים החסונים שבעיניהם יקדה אש הזעם וההחלטה לעשות שמות בסטודנטים — נסוגו „הגיבורים". עובדי המפעל כל כך חיבבו את משפחת זוננפלד, שהיו מוכנים ללכת באש ובמים להגן על גופם ועל ממונם.

המהומות פשטו והקיפו, מלבד הרחובות הראשיים את כל האזורים שהיו מיושבים יהודים. חלונות הראווה נופצו, הסחורות נגנבו או הושחתו והמדרכות כוסו בשברי זכוכית. השלטונות, בראותם שהתנהגות הסטודנטים עברה את הגבול שהיה מותר בעיניהם, נאלצו להביא יחידות צבא, לרסן את ההמון ששילח מפניו כל רסן. לבסוף הועלו הסטודנטים בכח על רכבות והוסעו מזרחה, אל לב המדינה וגרוסוורדיין נשמה לרווחה.

הרב בנימין פוקס גזר תענית על יום זה ומדי שנה בשנה ביום י"ג כסלו מתענים על הנבלה ותועבה הנעשתה פה, ורבינו יסד קינה לאמרו בתפלה, וזה טופסו:

הטה

אלקי אזנך ושמע קולי, אעורר מספד מר בקהלי, בזכר עת זדים באו לעירנו, צר ומצוק קראני, לסדר „ונאספו עלי והכוני", בשנת ה' תרפ"ח ליצירה, נתקלקלה השורה, וקול יללה אזעק מרה יושבי העיר נאנחים ונאנקים, מעונים מכים ונלקים, הנה קול שועת בת עמי מארץ מרחקים, כל זאת באתנו ושם אלקינו לא שכחנו אלקי העברים נקרא עלינו.

הוי! באו בנחלתיך, שואגים בקרב מועדיך, טמאו את היכל קדשיך, חללו כל מקדשיך, בתי כנסיות מקום מה נורא, רבת המהומה, כמעט רגע החריבו והיה לשמה, דוה לבנו בזכרנו עד כמה! קרעו תורות לילות וימים למשל ולשנינה היינו לכל העמים, מלאכי שלום מר יבכיון במרומים, שרפו ספרי תורת הנתונה באש על הר קדשיך, נהי ובכי נשמע בכל ישראל בני אהוביך.

על זאת ספדו והלילו, לפני קונכם תחנתכם הפילו, פודה ומציל נורא ואיום ברחמיך הרבים תזכור זה היום, יגדל נא כוחך, אחוז במשפט ידך, להשיב נקם לצריך, וקנא לשמיך, ותבא כל רעתם לפניך, שבות אהלי יעקב השב, ושכנותיו תרחם ותשב, בנוה שלום עמך תושב, שדי תאמר די לצרותינו, הגן בעדינו קרב פדותינו, תקבצנו אל ארצנו האר פניך אלינו, ושלח גואלינו במהרה בימינו, אמן וכן יהי רצון. (נדפס באוצר החיים שנה ד' מחברת ד'). —

העיר גרוסוורדיין אבלה ושוממה, ובתי כנסיות ומדרשות נחרבו, היהודים הולכים ומקוננים על הס"ת ועל נכסיהם שגזלו מהם תלמידי המכללה אשר „התרבות" חקוקה על רגליהם, והעמים המקולטורים המה ראו כן תמהו, היתכן במאה העשרים לעשות כאלה, להפוך ימי ההשכלה לימי הבינים, וממשלת רומניה מיהרה ליתן פיצוי לקהלת גר"וו, והופיעו ציירי הממשלה: פקיד העיר (בירגערמייסטער) פקיד הגליל (פרעפעקט) אצל רבינו, והביעו את השתתפותם האמיתית באבל היהדות, ובטאו בשם הממשלה, שהיא תשלם את הנזק בין להקהלה בין מה שנעשו ליחידים, ויענשו בעונש קשה את כל מי שלקח חלק בפרעות.

רבינו שמע את כל זאת בעינים זולגות דמעות מאין

הפוגות, והביע את מחאתו העזה על מעשה הנבלה הזאת אשר לא יאה רק לברברים, לאנשים אשר אין להם שום התחשבות עם רוח העת, ואשר רוח הקולטורה רחוקה מהם, ואנשים הפקודים למה לא דנו את הענין בכובד־ראש? איה היתה המשטרה? איה פקודי הצבא? מה יאמרו העמים המקול־טורים. הלא גם את אינו בן ברית העגים ענין נבלה זו, וכה דבר כשעה ומקורי עפעפיו שטפו דמע, ועשה עליהם רושם גדול, וטרם הלכו, הבטיחו שמכאן ולהבא לא יקרה עוד דבר כזה, וידונו לפי חומר הדין אף את פרצה היותר קלה.

בימים הללו החליף רבינו מכתבים עם איזה גדולי הדור, מה לעשות עם הקרעים של ס״ת? האיך צריך לקוברם? ואלו הן הרבנים שנשאו ונתנו אתו בדבר זה: הרה״ג ר׳ יוסף חיים זאנענפעלד אב״ד בירושלים עיה״ק ת״ו. הרה״ג ר׳ ארי׳ ליב ברודא האב״ד בלעמבערג, הרה״ג צבי יחזקאל מיכלזאהן, ר״מ בווארשא, הרה״ג ר׳ יהודא ליב צירלזון, האב״ד קושונוב, הרה״ג ר׳ ישעי׳ זילבערשטיין האב״ד ווייטצען, הרה״ג ר׳ ישעי׳ פירסט האב״ד וויען, הרה״ג ר׳ קאפעל רייך האב״ד פעסט, הרה״ג ר׳ שמעון גרינפלד האב״ד סעמיהאלי, הרה״ג ר׳ אליעזר דוד גרינוואלד האב״ד סאטמאר, הרה״ג ר׳ שלמה זלמן עהרנרייך שליט״א האב״ד דק״ק שאמלא, ונדפס דבריהם על ידי הרה״ג מו׳ יוסף שווארטץ נ״י בעתון אוצר החיים (שנת תרפ״ח, מחברת ד׳) את קרעי הגווילים של ספרי תורה קברו כדת וכהלכה.

נקודת אור אחת הבהיקה בחשכתה של השתוללות היצרים, ודווקא בבית הכנסת הגדול של הקהילה האורטודוקסית. הסטודנטים שפרצו לאולם כילו את חמתם בריהוט ביהכ״נ, הפכו את הספסלים, שברום ביד ובגרזנים, ניפצו את הנברשות ונורות החשמל ואחר כך פנו לעבר ארון הקודש, כדי לחלל את ספרי התורה. ולתדהמתם כי רבה מה ראו שם? קצין רומני בדרגת סגן אלוף עמד לפני הארון לבוש במדי הצבא וחרב שלופה בידו, עצור! — צעק לעבר הסטודנטים — רק דרך גופתי המתה תגיעו לארון. אבל מי שיתקרב ראשון — יתחייב בנפשו — ובזאת הניף את חרבו על ראשו. הסטודנטים נרתעו אחור, כנראה נתבלבלו מהמראה הבלתי צפוי והסתלקו כלעומת שבאו. מה הניע את הקצין במעשהו האבירי? ברור שלא שיקולים אנוכיים, כי הרי סירב לקבל את השי שהוצע לו מטעם הקהילה. אין זאת כי אם הרגש האנושי החבוי בלבם של כל הברואים בצלם.

הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל — כך אומר הפתגם העממי. ובכן לא גרם לו מזלו של בית הכנסת של הניאולוגים כי יינצל מהפורענות. הסטודנטים פרצו לאולם. שברו, הרסו, ניפצו רמסו וקרעו כל מה שנתקל בדרכם. ספרי התורה הושלכו מארון הקודש נקרעו ונרמסו, והסטודנטים כפראי אדם יצאו במחול וביניהם גם בנות, ליד המדורה שהודלקה מעצי החיים והגווילים של ספרי התורה.

מספר היהודים הנפגעים היה גדול מאוד, ואם נייחד כאן את הדיבור על מקרהו של אמיל ווייסלוביץ, עושים אנו זאת כדי להדגים את גורל היהודי המתבולל בחו״ל. ווייסלוביץ היה אחד מעשירי העיר, רווק זקן, טיפוס מוזר ומוכר בחברה, בבעלותו היה בית המלון האלגנטי, גם בהיקף ארצי, „פארק". הוא ניצל כל הזדמנות להפגין את נאמנותו להונגריה ואילו יהדותו לא שיחקה תפקיד חשוב בחייו. היה שנוא על השלטונות הרומניים, כי לא הסתיר את הסתייגותו — בלשון עדינה — מהם, מתרבותם ומשלטונם. פעם באיזו אספה, כשהושר ההימנון הרומני הלאומי וכל הקהל, כנהוג ולפי רוח החוק, קם על רגליו, הוא, היהודי, באופן הפגנתי נשאר ישוב במקומו. הוא הועמד לדין והוטל עליו עונש מאסר.

אמיל ווייסלוביץ בעל המלון „פארק"

ווייסלוביץ היה שנוא על השלטונות בכלל ועל הסטודנטים הלאומנים בפרט הן על יהדותו ועוד יותר על „הונגריותו" הפרובוקטיבית. לכן התנפלו הסטודנטים גם על בית המלון שלו, ביתר דיוק לדירתו הפרטית שהיתה בחצר המלון. ווייסלוביץ ניסה להתגונן במוט ברזל שהחזיק בידו, אבל ההמון גבר עליו. אחד הסטודנטים עקר מידו בכח את המוט והנחית בו מהלומה על ראשו, עצם גולגלתו של האיש נשברה, והוא צנח ארצה גוסס מעצמת המכה. לולא התערבותו

המהירה של ד"ר אימרי פישר, הכירורג הראשי של בית החולים היהודי שניתחו וסילק את רסיסי העצמות ממוחו — לא היה יכול להחלים מפציעתו האנושה.

הפרעות עוררו הד חזק בעיתונות המערבית. המעשה התרחש עוד לפני עלותו של היטלר לשלטון, כאשר העולם היה רגיש לאפליות ולאלימות על רקע דתי, ותדמיתה של רומניה נפגעה קשות. אין תימה שהממשלה שלחה מהר את נציגה, הגנרל מושוי, שר התחבורה, להפיס את דעתם של היהודים ולהבטיח פיצוי מלא לניזוקים. רק ווייסלוביץ, שבינתיים החלים, לא היה מוכן לקבל את הפיצויים. בכספו הוא שילם את הוצאות אישפוזו בבית החולים ואת שכר הרופא, ובמלאי הזהב שברשותו ציווה להכין מין כיפה לכיסוי גולגולתו במקום שניזוק. „סופר־הונגרי" זה קיבל גמול הולם מההונגרים. עם כניסת הגרמנים להונגריה ובהגיעם לגרוס־וורדיין נאסר מיד ונשלח למחנה מעצר בשארוואר, אשר מעבר לדנובה. שם התאכזרו בו ופעם היכוהו כה קשות שאיבד את הכרתו והוציא את נשמתו. בבית הקברות היהודי הוטמנה גופתו.

שורת הצדק מחייבת אותנו להודות שהממשלה הרומנית עמדה בהבטחתה וכל מי שהוכיח את נזקו, הן מוסדות והן אנשים — באו על פיצויים. הנזק הרוחני והפגיעה הנפשית, כמובן, לא במהרה נרפאו.

קהילות במרחב גרוסוורדיין

נאגי-סלונטה (סלונטה-מרה)

מלבד גרוסוורדיין ובה כ־30,000 יהודים היו עוד קהילות בינוניות, קטנות וגם יישובים קטנטנים מפוזרים במחוז ביהאר. מקום שם מספר היהודים עלה על שנים או שלושה מנינים — הוקם בית כנסת. נמצא 40—50 משפחות — החזיקו רב, הקימו בית ספר ובנו מקווה ודאגו למוסדות ההכרחיים לשבת אחים בקהילה מאורגנת במידת יכלתם הכספית.

כפר גדול במרחק של 30 ק"מ מגרוסוורדיין. מספר היהודים ב־1856 כ־150 נפש. מספר זה גדל והגיע לפני השואה ל־593. לעומת זאת, בשוב שרידי החרב לבתיהם, לא נמנו יותר, יחד עם הכפריים שהעדיפו להתיישב בערים או ביישובים גדולים, מ־190 נפש ב־1971 רק עשר משפחות נותרו במקום.

בית הכנסת הגדול של נאג׳־סלונטה

ב־1840 התישב היהודי הראשון בנאגי־סלונטה. היה זה אברהם שטרנטאל, גם הוא וגם בני משפחתו אחריו שיחקו תפקיד חשוב בפיתוח המקום ובביסוס הקהילה הקטנה. עשר שנים לאחר מכן נוסדה באופן רשמי הקהילה. בעוד עשר שנים החברה קדישא. ב־1886 חגגו יהודי העיר את חנוכת בית הכנסת שלהם. צביעת קירותיו האמנותית הפליאה את כל רואיה, שפת הלימודים בבית הספר היתה תחילה הונגרית, אחרי חילופי השלטונות (ב־1919) רומנית ושוב, החל מ־1940 הונגרית, את הקמת מוסדות הקהילה יש לזקוף בראש וראשונה לשני אנשים: לאברהם שטרנטאל ולשאנדור צינצאר. כבר ב־1849 ביקשו היהודים להקצות להם מגרש לצרכי בית קברות, אבל השלטונות דחו את בקשתם בזו הלשון: תקברו את מתיכם בבית קברות כללי. ב־1854 הוענקה רשות לקהילה לנהל לשכת רישום ללידות, פטירות ולנישואין. מבחינה משפטית היתה הקהילה שייכת למחוז הרבנות של גרוסוורדיין אבל ב־1885 נפרדה ממנו — בהסכמתו — ובחרה לה רב משלה, את יוסף פריד. בקונגרס היהודי הארצי שנתקיים ב־1868—1869, בו נפרדו שני זרמי הדת היהודית זה מזה — אברהם שטרנטאל ייצג את קהילת נאגי־סלונטה

ד״ר נעבעל אברהם רב הראשי של נאגי־סלונטה

והוא הצביע עם הניאולוגים. כתוצאה מכך הצטרפה הקהילה, לאחר הפילוג אל הזרם הניאולוגי. לאחר יוסף פריד נבחר ד״ר אברהם נובל לרבה של העיר. הוא כיהן במשרתו מ־1925—1945. היה ציוני נילהב ותמך בכל מוסד ציוני והשתתף בהתרחשויות ובאירועים של התנועה, אחרי המלחמה עלה ארצה ונפטר בירושלים ב־1947. מבין תנועות הנוער יש לציין את „אביבה־ברוסיה״ ואת „הבונים״ שפעלו למען המוסדות הלאומיים. ב־1932 יצאה קבוצת החלוצים הראשונה מהעיר לארץ ישראל.

מלבד בית הספר שנוסד ב־1872 היה גם מושב זקנים יהודי בעיר, אגודת הנשים החלה בפעולותיה ב־1879.

יש לציין את עבודתו המסורה של ד״ר אהרן בקר שנבחר לראש הקהל ב־1886. בימי כהונתו כיו״ר קיבלה הפעילות הציבורית תנופה חדשה. בימיו נבנה גם בית הכנסת, עליו דיברנו לעיל. מבחינה כלכלית השתייכו היהודים בעיר כברוב ערי המדינה, למעמד הבינים, סוחרים היו, חנוונים ובעלי מלאכה. 95 גברים התגייסו לצבא בימי מלחמת העולם הראשונה ושנים עשר נפלו עבור המולדת, אשר דור לאחר מכן דנה אותם למוות והסגירם לידי הנאצים. שני יומונים הופיעו בעיר, עורכי שניהם היו יהודים.

ב־1927 נוסדה הקהילה האורטודוקסית. הרב נתן צבי בריסק נבחר לרבה של הקהילה הזאת. הוא פירסם חיבור תורני בשם „נחלת שבעה״.

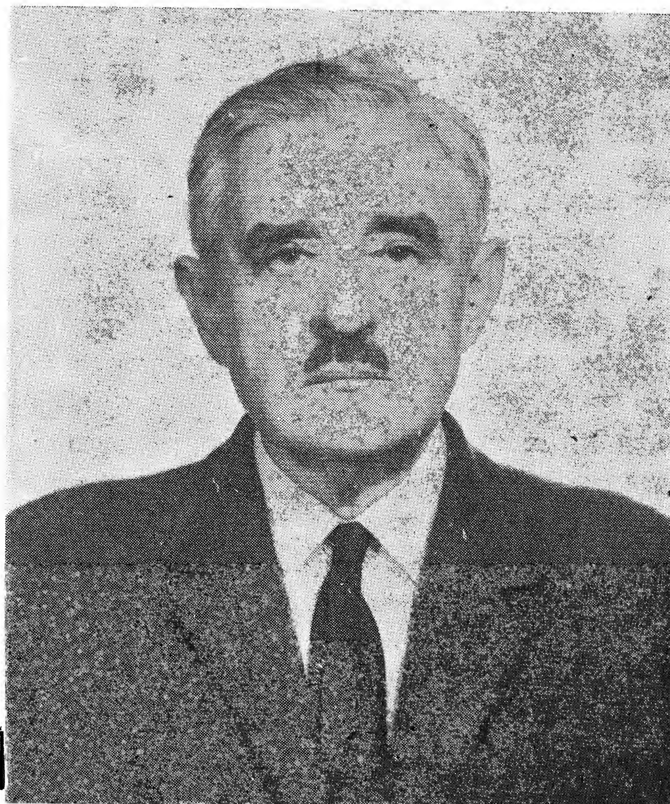
טרנסילווניה הצפונית חזרה ב־1940, בהתאם להחלטתו של היטלר, לריבונות הונגריה. היהודים הופלו לרעה וסבלו רבות מהגזרות האנטישמיות שהיו בתוקף במדינה ההיא מאז 1938. נאמנותה של העדה היהודית להונגריה גם בימי שלטון הרומנים, דבר שהיה כמובן למורת רוחם של הרומנים, לא הועילה, כאשר הונגריה גירשה 25 אלף יהודים אשר נתינותם ההונגרית היתה מוטלת בספק או לא היו בנמצא ניירות להוכיח את הנתינות — שתי משפחות מקהילת נאגי־סלונטה נפלו קרבן לרצח ההמוני שביצעו ההונגרים בקרב המגורשים. כי הגירוש בוצע על דעת ההונגרים ללא כל לחץ גרמני. המגורשים הוצאו להורג ע״י יחידות הונגריות ליד הנחל דניסטר, בקמנץ־פודולסק, אחר כך באו הגיוסים לעבודת פרך, הקיפוחים הכלכליים ולבסוף — הדפורטציה, רק מעטים חזרו ממחנות המוות.

ביוני 1944 ציוו על כל היהודים להיכנס לבית הכנסת הגדול ומשם נלקחו לגיטו מיוחד בגרוסוורדיין, משם נלקחו לאושוויץ.

היום אין כבר מנין בעיר, בה היו, בעת פריחת הקהילה, כאלף נפש. הזקנים המעטים שנשארו שם שומרים על בית הכנסת ומנקים אותו. ואחריהם...?

424 שמות חרותים על המצבה שהוקמה בסמוך לבית הכנסת ובפתח בית הקברות, ארבע מאות עשרים וארבע שלא חזרו. הוצאו להורג בתאי הגזים או נרצחו כעובדי כפיה. עד 1970 קיימו אזכרה לעילוי נשמתם, משום שעד אז היה מנין בנאגי־סלונטה.

ד״ר לאיוש מרטון המנוח, היסטוריון ופובליציסט גם הוא היה יליד נאגי־סלונטה. הוא היה מראשי התאחדות עולי

ד"ר מרטון לאיוש

הונגריה בירושלים. כיהן כמנהל השידורים הלועזיים ב„קול ישראל" וכן היה פעיל, כסגן יו"ר התאחדות יוצאי גרוס־וורדיין.

במצבה המרשימה שהוקמה בבית הקברות נחרתו המלים הבאות: אבן, את תיללי את מכאובינו, את אבדן יקירינו! מאות נלקחו בכח למוות לפי פקודת הפשיסטים ב־7 ביוני 1944.

על האבן שהוקמה בסמוך לבית הכנסת רק שתי מלים מתנוססות, זועקות את הצו העליון באזני עולם חרש: לא תרצח!

סקלהיד (סקואני)

נוסדה ב־1848, היתה קהילה מאורגנת מראשיתה. הרוזן שטובנברג הבעלים של האיזור כולו, הרשה ליהודים להתיישב בה. הקהילה, אשר בניה הקפידו בקיום המצוות היתה שייכת לזרם האורטודוקסי. בשנת 1888—1889 נבנה בית הכנסת המרשים בכפר. רבה הראשי האחרון של הקהילה הרב יהודא רוזנר זצ"ל היה מבין הרבנים הנכבדים ביותר של זרם האורטודוקסי בהונגריה. הוא נבחר ב־1905 ובמשך 40 שנה כיהן פאר כמרא דאתרא. הישיבה שניהל בקהילה הקטנה היתה מן המפורסמות במדינה. שלוש מאות תלמידים למדו אצלו באופן קבוע והוא, הרב, השגיח אישית על התקדמותם

בית הכנסת הגדול של סקלהיד

ועל אורח חייהם, הוא עצמו למד מספר שנים בפרסבורג ואילו התרת הוראה קיבל מהצדיק, בהונפלווה, הרה"ג שמואל רוזנברג. תחילה כיהן כעוזר ליד חותנו, הרב יונגרייס, רבה הראשי של קושיצה. ולפני שנבחר לרבה של סקלהיד כיהן כשלוש שנים בקהילת צ'אפ. כל מעייניו היו נתונים לתורה. ללמוד וללמד. איש עניו היה אשר רק גאוניותו עלתה על ענוותנותו. ספרו, „אמרי יהודא" שהופיע בשלושה כרכים מן החשובים בספרות התורנית במאה שלנו.

הנדבן האמריקאי הנודע, נפתלי פוירשטיין תרם סכום נכבד לקהילה להקים מנזה מודרנית לשירות בחורי הישיבה, כי הקהילה הקטנה לא יכלה לפרנס את מאות הבחורים שבאו מכל קצווי המדינה ללמוד מפי רבם. הוא עצמו קם בשחר כדי ללכת ולבדוק האם קמו תלמידיו בשעה שנקבעה להם, ארבע וחצי בבוקר. אגב, בישיבתו נתן שיעורים גם בנו, ר' שמואל חיים.

לרב רוזנר הוצעו משרות טובות בהרבה מזו שהיתה לו בסקלהיד. בין השאר הוזמן לבקשצ'אבא ולשאטור־אליה־אויהלי, שם היו קהילות גדולות ועשירות. הוא דחה באדיבות

הרב ר׳ יהודה רוזנר ז״ל רבה הראשי של סקלהיד

את ההזמנות אך ורק בגלל הישיבה שהיתה יקרה לו כבבת עינו.

הרב הזקן נלקח לאושוויץ יחד עם בני קהילתו ונשלח מיד להשמדה.

בראש הקהילה עמדו לפני השואה: יוסף נוסבוים, שלמה פרקש, מיקלוש כהן, שאנדור קליין, פאביאן וויס. גבאים מסורים ופעילים היו: שלמה מונדסנט, יעקב רוט, מרטין כהן.

פעילות ציונית ערה ותוססת התנהלה בכפר. הרוח החיה של התנועה היה אוגן וויס. ממונים על עבודת קק״ל היו: אדן רוט ויוסף פרקש. הצטיינו בפעילותם הציבורית: ארנו רוט, ננדור רוזנברג ועוד.

גם על יהודי סקליהיד עברה הכוס ממנה שתו כמעט כל יהודי אירופה: גזירות, אפליות, עבודת כפיה, גיטו, דפורטציה. מתוך 800 נפש חזרו כ־90. יום האזכרה הכללית לקדושי הכפר נקבע לשבועות, היום אין כבר אף יהודי אחד בכפר. בית הכנסת נהרס ע״י השלטונות — היהודים רובם היגרו מהמדינה. רובם עלו ארצה. גורל זה נפל גם על יהודי הכפרים הקטנים: קישקרקי, אירדולאסי, אורקובולקוט, הגיקוז, סנט־מיקלוש, סנטיוב, נאגי־האג׳ה, צ׳יקולי.

נאג׳-בארוד

נאג׳־בארוד היתה קהילת אם וסביבתה מספר ניכר של כפרים ובהם יהודים אשר לא בכל מקום הגיע לידי מנין. כאלה היו: קישבארוד, צ׳קלה, נאג׳־פאטק, שונקולוש, באנלקה, בארוד־שומוש, בוצ׳ה, פקטה־טו, פקטה־פאטק. כבר במאה ה־18 כאן, בנאג׳־בארוד ניהלו את ספר הרשימות על השינויים באוכלוסיה היהודית, כגון לידות, נישואין, פטירות. מחוז בארוד כלל בו את כל היישובים בין צ׳יצ׳ה ובין מזוטלגדה. כרב כיהן לפני הדפורטציה רב עמרם ישעיה מילר, שמושבו היה במזו־טלגד, בית הכנסת הישן שלהם שופץ ב־1919. מקווה היה במקום ההוא, תלמוד תורה ועוד מוסדות שאחזקתם נתאפשרה בתקציב של קהילה קטנה.

משה שווארץ היה במשך שנים רבות ראש הקהילה, איש בעל שיעור קומה שנהנה מכבוד כללי בקרב הציבור, כגבאים פעלו: מיכאל רוזמן וברנרד גרוס. ניהול החברה קדישא היה בידי שנים והם: אוגן המלאי ואלברט סלומון. ככל היהודים בסביבות גרוסוורדיין גם אלה של נאג׳־בארוד והמחוז נלקחו למגרש אושי, ומשם נלקחו אל הקרונות. יוצאת מן הכלל היתה הלנה פאקר, אלמנת חלל מלחמה, שהיתה פטורה, בזכות בעלה מהגירוש. היא הצליחה להציל את ספרי התורה ואת כלי הקודש ולהחביאם. היא עלתה ארצה לאחר המלחמה ונפטרה בפרדס חנה. בעלותה ארצה לקחה איתה גם ילדה יהודיה, יתומה, שהושארה ע״י הוריה אצל משפחת איכרים, כך הצילה נפש אחת מישראל.

מספר היהודים לפני הגירוש היה 204 נפש.

קהילות קטנטנות אבל מאורגנות היו עוד במקומות הבאים:

אילשד

היא היתה שייכת פעם למחוז הרבנות של גרוסוורדיין, אבל הרב בנימין פוקס ויתר עליה כמחווה אנושי באומרו: בכך רצוני לתת אפשרות לרב צעיר וכשרוני להשיג משרת רב. בית כנסת יפה היה בכפר. מקווה, חברה קדישא ועוד מוסדות דתיים. הרב שמואל קליין נבחר לרבה של הקהילה, בנו של ר׳ יעקב שלום קליין, רבה הראשי של הולמין. הרב שמואל (שמעלקע) היה חביב מאוד על יהודי אילשד ומכובד ביותר על ידענותו המופלגת, עם אשתו ועשרת ילדיו (!) גורש לאושוויץ, שם הושמדו כולם. מספר היהודים של אילשד

לפני השואה היה 372, החוזרים המעטים, עברו לגור לגרוס־וורדיין או היגרו מהמדינה.

פוגי־ואשרהלי

כ־30 משפחות יהודיות גרו בכפר ההוא אשר היו כפופים לרבנות של גרוסוורדיין. אליעזר שטרנברג ייסד את טחנת הקמח הגדולה ובעלת כושר טחינה ניכר. אחריו שלושת חתניו, שמואל גוסבוים, ארמין זלצר וכן ווילמוש שטרן נטלו לידיהם את הפעלת הטחנה ואת ניהול האחוזה של המשפחה. שלושתם מילאו תפקיד חשוב בציבוריות היהודית. יוסף זלצר היה משוחרי השפה העברית וחבר פעיל בתנועת המזרחי. הוא עלה ארצה בעוד מועד ואילו גיסיו שנשארו בכפר — גורשו. עתה אין כבר אף יהודי אחד בכפר.

דיאוסג

גם הכפר הזה, מבחינת יהודיו היה שייך למחוז הרבנות של גרוסוורדיין. בזכות הרב בנימין פוקס הקהילה הקטנה ההיא זכתה ברב משלה. ר׳ משה צבי אדלר היה תלמיד חכם מובהק, אישיות נכבדת על רבים. הוא היה חתנו של ר׳ משה קליין, רבה של אגודת „פועלי צדק" בגרוסוורדיין. ר׳ משה צבי אדלר חיבר מספר ספרים תורניים שיצאו לאור עוד בחייו. בדיאוסג היה ישוב יהודי כבר במאה ה־18, זמן רב לפני התישבות היהודים בכפרי המחוז. 196 יהודים גרו בכפר בשנת 1941.

סאלארד

יישוב יהודי גדול יחסית היה בכפר ההוא עד הגירוש. ר׳ זקל (Zeekel) שוורץ כיהן בה כרב. 137 יהודים ישבו בכפר לפני הדפורטציה.

מזוטלגד

גם קהילתה הייתה שייכת פעם למחוז הרבנות גרוס־וורדיין אבל זכתה בעצמאות עוד בימי הרב לנדסברג ובהסכמתו, ר׳ מרדכי ליב ווינקלר היה רבה הראשי הראשון, הוא נחשב לגאון בעיני בני דורו. הידוע בין יצירותיו התורניות הוא „לבושי מרדכי". אחד מרבניה בתקופה מאוחרת יותר היה ר׳ חיים יוסף בנו של ר׳ פייש פישמן, המגיד המפורסם של פרסבורג. אחרי מותו של ר׳ חיים יוסף עברה משרתו לידי חתנו, ר׳ עמרם ישעיה מילר. כמאה משפחות התגוררו בכפר לפני הדפורטציה. בימינו רק שני יהודים נותרו בו לפליטה.

גרוסוורדיין ערש תנועת הציונות הדתית בטרנסילבניה

מאת: שלמה זמרוני

בעיר ואם בישראל גרוסוורדיין יצאה הקריאה הראשונה להקמת תנועת הציונות הדתית במדינה, שהיתה אחת התנועות הגדולות והמאורגנות בטרנסילבניה. ראשית צמיחתה היתה בעיר זו. „המזרחי" על כל שלוחותיה, „צעירי־מזרחי", „צעירות־מזרחי", „הפועל המזרחי", „החלוץ־המזרחי", „נשי־מזרחי", „בני־עקיבא", הכל התחיל בעיר זו. כאן ישבו מבשריה הראשונים שחלמו ולחמו למען שיבת־ציון וחייהם היו קודש לרעיון.

יבוא יום, יקומו פייטנים וסופרים בעלי שאר־רוח ויתארו את שגב האישים הללו, את אנשי־הבראשית, אנשי הוד ותפארת, תורה ויראת שמים, חסידים ואנשי מעשה שהצטרפו ל„מרד הקדוש", לעשות, לפעול ולהלחם למען חזון הגאולה, שיבת ציון.

המלחמה לא היתה קלה, כלל וכלל לא. מצד אחד, רבני הונגריה וטרנסילבניה הקנאים, שראו בציונים ובציונות כתה שמצוה להלחם בהם. פרסמו איסורים וחרמות, ראו בשיבת־ציון ענין של „הילכתא־דמשיחא".

קשה לתאר את ההתלהבות המשיחית של אלה שנתפסו לרעיון, אשר כל שיחם ושיגם, כל כלם היה קודש להנפת הדגל הציוני המזרחי, ראו בכך מצוה מן התורה.

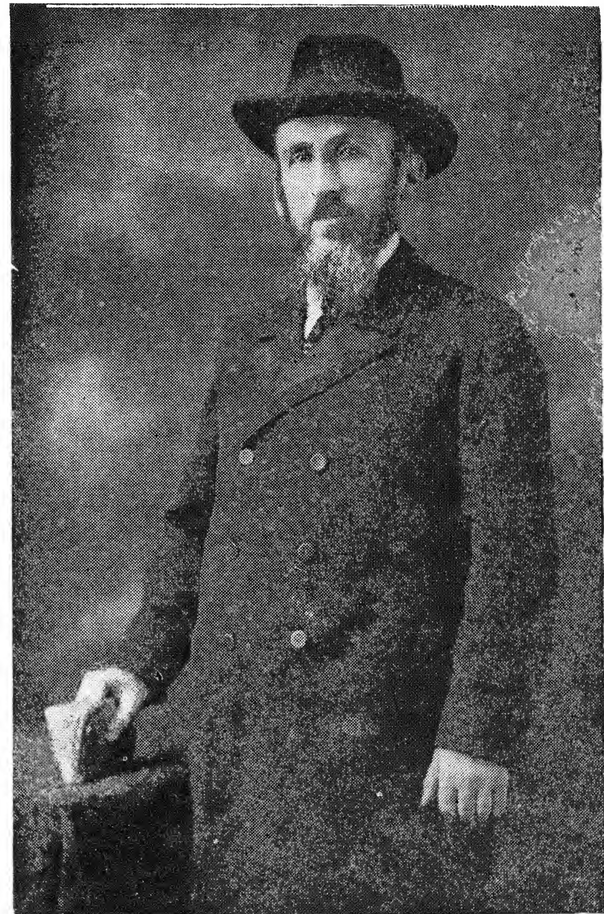
מצד שני רוח ההתבוללות של יהודי הונגריה, כולל היהדות הדתית, שראו עצמם „הונגרים בני דת־משה", והציונות הוא רעיון המתכחש למולדת ההונגרית.

הצעדים הראשונים:

אחרי אספת־היסוד של הסתדרות הציונית בטרנסילבניה תחת השם: „ברית הלאומית היהודית", אחרי הקמת המסגרת

שאיחדה בתוכה את כל אגפי הציונות על כל שלוחותיה, התחילה גם ביתר הערים — נוסף על קלויזנבורג — התארגנות ציונית והקמת סניפים.

בשנת תר"פ—1920 הגיע מלונדון לגרוס־וורדיין, הרב ד"ר אביגדור שיינפלד ז"ל, חבר המרכז העולמי של המזרחי. קשה לקבוע כיום, האם הביקור היה רשמי מטעם התנועה העולמית או משפחתי לקיים מצות כיבוד אב ואם, כי אביו וגיסו היו תושבי העיר הזאת. בהגיעו הכריזו עסקני המקום, הוגי הרעיון על קיום אספה גדולה לשם הקמת „סניף גרוס־וורדיין של המזרחי העולמי". הופיעו רבים משמנה וסלתה של היהדות הדתית בעיר לשמוע מפי הרב שיינפלד את דבר־המזרחי.

אלטמן שאלאמון נשיא ומייסד „המזרחי" בטראנסילבניה

ביום כ"ט תמוז בשנת תר"פ התקיימה אספה כללית לבחירת הנהלה פעילה. כנשיא המזרחי נבחר ר' שמואל אלטמן ז"ל. מוצאו היה מעיר קרקוב בגליציה, אחרי כן היה אביו שו"ב בעיר הבירה וינה. משם עבר לבורגנלנד אשר על גבול אוסטריה והונגריה ובשנת תרס"ד שימש כנשיא המזרחי בעדנבורג. אחרי שהתישב בגרוסוורדיין נעשה לראש־המדברים בשורות היהדות הדתית בעיר. הוא היה מראשוני מיסדי תנועת „המזרחי" בטרנסילבניה. הראשון בין הראשונים ונשיאה עד עלייתו ארצה בשנת תרפ"ח. תלמיד־חכם ובעל־השכלה רחבה. נואם מצוין. לדרשותיו למען שיבת ציון יצא שם בכל המדינה.

עמד בקשרי מכתבים עם מיסד „המזרחי", הרב יעקב יצחק ריינס ז"ל, עוד הרבה שנים לפני הנפת דגל „המזרחי" בטרנסילבניה.

היה בעל שכל חריף. שימש בתפקיד היועץ־המשפטי של הקהילה בגרוסוורדיין.

בשנת תרפ"א—1921 היה חבר המועצה הארצית של ההסתדרות הציונית. בהשפעתו של ד"ר חיים ווייסבורג, מיסד ההסתדרות הציונית במדינה, עבר לעיר קלויזנבורג לתקופה של שנה אחת לשם ארגון „המזרחי" במרכז העצבים של הציונות.

היה ציר בכמה קונגרסים ציוניים.

בשנת תרפ"ח עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים ושלח ידו במסחר, הכירו אותו בתור „מלך הכפתורים", בגלל בית־מסחר לכפתורים מכל הסוגים.

בירושלים המשיך פעילותו בתנועת „המזרחי".

נפטר בשנת תש"ד—1944.

ר' דב ברנרד ברקוביץ סגן יושב־ראש מרכז „המזרחי" בתקופת שמואל אלטמן. מיחידי הסגולה במנהיגות המזרחי, מחבורת הראשונים.

למד תורה בישיבת פרסבורג והוסמך להוראה. אחרי נשואיו נתקבל כרב בעיר סאבאדקה, אולם אחרי שנודע לו כי אין „מקוה" בעיר סרב לקבל את המנוי. התישב בגרוס־וורדיין כנציג חברת הבטוח „אנקור" מווינה.

למדן מופלג, משכיל ובקי בספרות העברית והכללית. היה חבר מרכז „המזרחי" ואחד מאנשי הפאר שלה עד סוף ימיו.

מזכיר: ר' יעקב זינגר.

גזבר: ר' יעקב קופל מיטלמן.

חברי ההנהלה:

ע. גוטפריד — יצחק גוטפריד, יצחק גרינברגר, ארמין גרינוולד, גדליה גרינברגר, ליאופולד־אדן ווייס, יוסף זלצר, שמואל בנימין נוסבוים, מנשה פרידמן, משה קליין, יוסף שטיין, יצחק שטרנברג (גיסו של הרב שיינפלד).

חברי המועצה:

אברהם אולמן, יוסף אדלר, יהודה אפל, דב אירוס, שמואל אפשטיין, ב. ברנט, ישראל גוטפריד, נפתלי גולדהמר, יוסף היטטר, יוסף הירש, מרדכי הלר, יוסף הניג, קלמן ווייס, שלמה וסרשטרום, הוגו ליבוביץ, ישראל לייטנר, פיליפ

גרפונקל, אהרן מוזס, משה מושקוביץ, ד"ר יצחק מרקוביץ, בנימין פריינד, אדולף פריש, שמואל פלדמן, מר קסטנבוים, שמואל קפש, צבי קליין, שלמה קמין, זליג קוש, לוי קוש, גרשון וואידה, משה וויינשטיין, משה זוננווירט, ארמין זלצר, יוסף זילברמן, אמיל רוזנברג, יוסף רייך, וולף ריפנר, יעקב שוורץ, שמואל שוורץ, זיגמונד שפרונט.

בחודש מנחם-אב התחיל כבר להופיע שבועון בשם „המזרחי" בעריכת ליאופולד אדן-וייס ועורך האחראי: העיתונאי זולטן לייטנר.

בגליון הראשון הופיע חצי עמוד בעברית על מטרת „המזרחי" והודפס בו מכתבו של הרב י. ריינס מלידא, נשיא ומיסד המזרחי. השבועון עסק כמובן גם בנושאים אחרים, ובעיקר בנושא הקהילות שעמדו אז על פרשת-דרכים, אחרי אשר ע"י ספוח החבל לרומניה נותקו ממרכזם בבודפשט בירת הונגריה.

באותם הימים התחילו בארגון הועידה הארצית של ההסתדרות הציונית, אשר כאמור איחדה בתוכה את כל המפלגות הציוניות, שהשתתפו בועידות לפי כוחם ומשקלם המשוער, אך מתוך הבנה הדדית.

בחדש אלול הופיע כרוז מטעם „המזרחי" בגרוסוורדיין, פניה לציונים הדתיים שיתארגנו בועידה תחת דגל „המזרחי" ופונים לציונים הדתיים שירכשו את השקל הציוני המקנה זכות-בחירה. על כל אחד לדאוג במיוחד שעל הקבלה יטביעו את סימון המזרחי, „אות—מ".

איסור רבנים נגד הציונות והמזרחי — שיצא מגרוסוורדיין

באותם הימים קם רעש גדול ביהדות-הדתית בגלל „אזהרה" שהופיעה בחתימת 12 רבנים חשובים.

הכרוז היה לפי הנוסח המקובל: פתם פת כותי, יינם יין נסך, אסור לבוא אתם במגע, דינם ככת הניאולוגים...

אחרי חקירה ודרישה ופנייה לרבנים שהיו כביכול „חתומים" התברר הזיוף הגדול והשקר הקדוש, אשר „לשם-שמים" היה לדעתם מותר ואפילו מצוה גדולה.

אמנם התקיימה אספת רבנים על נושאים שונים. הוחלפו דעות, הושמעו נאומים, אך שום כרוז או איסור לא חובר במקום ומובן לכן כי שום רב לא הוחתם על שום מיסמך.

אחד מהפעילים של הקנאים, חיבר כרוז ברוח הדברים שנשמעו בכנס, מובן שהוסיף נופך משלו, וחתם על הכרוז את שמות חלק הרבנים שהשתתפו.

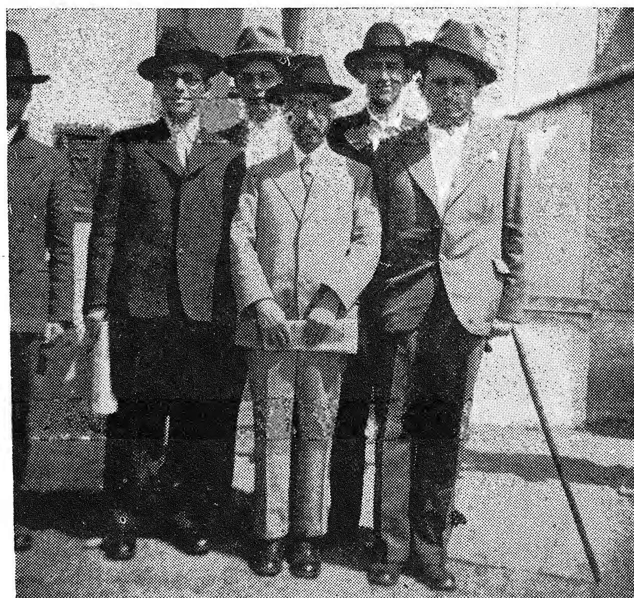
היו רבנים אחדים שהיה להם העוז לפרסם ברבים את מחאתם, כי שום כרוז לא חובר ולא הוקרא, שום כרוז לא נכתב ולא נחתם וכל האיסור שפורסם הוא מעשה אשר לא יעשה.

במיוחד עשה רושם רב „גלוי-דעת" בחתימתו של הגאון הרב שאול בראך, הרב מקראלי, שהדגיש כי אמנם הוא מתנגד נגוד גמור לציונות ולמזרחי, אך למען האמת עליו להכריז, כי לא חתם על שום כרוז ובמיוחד שהנוסח החריף והקיצוני של הכרוז אינו לפי רוחו.

הופיע גלוי-דעת גם בחתימת הרב נתן צבי בריסק מהעיירה צ'יקה, המודיע כי לא חתם. וביחס לציונות והמזרחי, אין ברצונו להמנות בין המתירים ולא בין האוסרים.

בחדש כסלו תרפ"א — 1921 התקיימה בקלויזנבורג הועידה הציונית הארצית. מאנשי המזרחי בגרוסוורדיין השתתפו בתור צירים: שמואל אלטמן, אפשטיין שמואל, ברקוביץ דב-ברנרד, ווידר דוד, ווייס אדן-ליאופולד, זלצר ארמין, לייטנר זולטן, מיטלמן יעקב, מרטין ב. נוסבוים שמואל, קליין משה ושטרנברג יצחק.

ר' שמואל אלטמן הביא לועידה את ברכת „המזרחי", ומר דוד ווידר הספיד את הנפטרים. צירי „המזרחי" מגרוס-וורדיין נאלצו לעזוב את הועידה לפני סיומה, בגלל פטירתו של ר' יעקב, אביו של מנהיג „המזרחי", הרב ד"ר אביגדור שיינפלד מלונדון.

אפרים ראטה (באמצע) המזכיר הכללי של „המזרחי" הארצי

מיד אחרי הועידה הזאת נכנס „המזרחי" בגרוסוורדיין למאבק אשר קבע את דמותו לשנים רבות. כיבוש הקהלה האורטודוקסית, שהיתה אולי הקהלה הגדולה והמאורגנת ביותר ברחבי הונגריה וטרנסילבניה. המזרחי הקים „בלוק ציוני" והתנהל מאבק חריף מאד. במצע הובלטו שלש בעיות:

א) שאלת החינוך והקמת רשת בתי־ספר של הקהלה.
ב) יחס הקהלה לציונות.
ג) מצבה הכלכלי הכספי של הקהלה.

בשבת, ב׳ כסלו תרפ״א, הופיעו הסנוניות הראשונות לקראת המאבק לכבוש הקהלה. בלוח־המודעות אשר בפרוזדור „בית־הכנסת הגדול״, פורסמו כרגיל כל מיני ידיעות, פרט לידיעות על „המזרחי״ שסירבו לפרסם. ביום שישי, סמוך לכני־סת השבת, הכניסו אלמונים ללוח, מודעה של „המזרחי״ ונעלו את האשנב במנעול חדש, דבר שהיה לשיחת היום במשך השבת. באותה שבת מלאו מאות חברי „המזרחי״ את אולם הרצאות של הקהלה לשמוע את הרצאתו הארוכה של ר׳ זליג קוש על „המזרחי״ ומאבקיו.

הבחירות שהתקיימו אחרי מאבק ללא תקדים הביא נצחון מכריע לרשימת „המזרחי״, שזכתה ב־65% של הקולות, כבשה את הקהלה והחזיקה בה קרוב ל־20 שנה. מתוך 71 חברי מועצת הקהלה נבחרו 39 מרשימת „המזרחי״. בישיבת המועצה הראשונה של הקהלה נמסרה הודעה, כי 14 חברי המועצה מרשימת המעוט שנחלה תבוסה מתפטרים מתפקידם.

כנשיא הקהלה נבחר, כמעט פה אחד, מר שמואל נוסבוים. כחברי ההנהלה נבחרו ראשי ומנהיגי הציונות הדתית בעיר. אחרי בחירת הנשיא וההנהלה בקרו אצל רב העיר, הרב בנימין פוקס. ביקור נימוסין. הרב פוקס, אשר רק שבועות לפני כן השתתף בהתיעצות להקמת סניף „אגודת ישראל״ בעיר, קבל את הנבחרים החדשים בלבביות והבטיח להם שתוף פעולה.

באחד הגליונות של שבועון ה„מזרחי״ באה בשורה על ראשית התארגנות של „צעירי־מזרחי״. בגליון שני הופיע מאמר־הערכה על הרב ד״ר אביגדור שיינפלד מפרי־עטו של ר׳ דב־ברנרד ברקוביץ.

בגליון אחרי כן באה הבשורה על הקמת „גן־ילדים״ עברי של „המזרחי״ בגרוסוורדיין. קריאה בעברית בחתימת ר׳ אפרים ראטה, דברי ברכה לועידה הציונית הארצית, כמו כן דף לדוגמה של ספר ללמוד עברית העומד להופיע ע״י חבר מרכז המזרחי, ר׳ יוסף זלצר.

באותה תקופה הופיע בעיר „ידיעון־יהודי״ בשפה ההונגרית, אשר כוונו היה אנטי־ציוני מובהק, מלא השמצות נגד הרעיון שיבת־ציון וארץ־ישראל.

הקמת תנועת „תורה ועבודה״, „צעירי־מזרחי״

הקריאה להתארגנות יצאה אף היא מגרוסוורדיין. ישבתי עם ידידי מנוער, משה יוסט ז״ל בדירתו בתל־אביב, שהיה נשיא התנועה מראשית הווסדה עד לחסולה ורשמתי מפיו קטעי זכרונותיו.

אחרי מהפכת 1918 התחיל הנוער בחפושי דרך. רבים וגם טובים התפתו לסיסמאות שוא של צדק ויושר, שויון־סוציאלי ואחות־עמים. גם הנוער הדתי חיפש אפיקים לשאיפו־תיו והרגיש את הצורך למצוא מסגרת מתאימה לרוחו, למסורת בית־אבא.

בגרוסוורדיין ישב בימים ההם יהודי בשם ד״ר פלסר, מוצאו היה מאוסטריה או בוקובינה. התחיל בנסיונות לאסוף את הנוער במוצאי־שבתות ולהרצות בפניהם.

אביו של משה יוסט, ר׳ ניסן, היה שר־החזן והקומפוזיטור של חצר האדמו״ר מוויז׳ניץ במשך שלושה דורות. במוצאי־שבת היה משה רגיל להתחמק ממסיבת „מלוה־מלכה״ של האדמו״ר, לשמוע את ד״ר פלסר ובגמר ההרצאה חזר ל„בית־המדרש״ והתערב בין החסידים כאילו לא כלום... היה מקרה ואביו תפס אותו בקלקלתו והטיף לו מוסר: היתכן בני? 1500 יהודים באו ממרחקים להאדמו״ר שליט״א ואתה בורח, מתחמק, הולך לשמוע איזה „רעדנער״, איזה תועמלן ציוני? אוי רבש״ע לאן הגענו?

ד״ר פלסר היה רגיל להתחיל את דבריו: עברי אנוכי ואת ה׳ אני ירא!

הרצאותיו היו כלליות על עניני תרבות וספרות עברית. אחרי ההרצאות החלפנו דעות על לקוטי־שמועות של התארגנויות־נוער וכן הוחלט בשנת 1921 להתארגן במסגרת „צעירי־מזרחי״, שהיה ארגון נוער־ציוני — הראשון בעיר, ועשינו לבדנו את העבודה הציונית השגרתית, הרקת קופסאות ק.ק.ל., הפצת השקל הציוני וכו׳.

אספנו כסף מדמי־כיס, דמי חנוכה מהחברים ונסענו לארגן סניפים חדשים: קלויזנבורג, דעש, סאטמר, סילאדי־צעה, רעטיאג, סאס־רעגעץ, טורדה וכו׳.

אחרינו, כשאחרים ראו את פעילותנו והתקנאו בנו, התחיל להתארגן ה„בריססיה״ וחוגי נוער אחרים.

בשנת 1923 קם קבוץ הכשרה של „החלוץ־המזרחי״ בגרוס־וורדיין. מר שלמה ווסרשטרום ממנהיגי „המזרחי״, עתיר־נכסים בימים ההם, בעל בית־חרושת ללבנים־שרופות שהתפשט על שטח גדול בשם „חוות־ווסרשטרום״, הקצה לנו מקום בחוותו, ההתלהבות היתה גדולה, באו חלוצים, עבדו במרץ־רב, אך הנסיון לא הביא פירות וההכשרה לא האריכה ימים.

„צעירות־מזרחי״

באותם הימים התארגנו גם הבנות תחת הדגל „צעירות־מזרחי״. התחילו להופיע בחתונות לאסוף למען ק.ק.ל. באם היתה התנגדות, התפרצו בכוח: בעלי השמחה שחששו מהפרת הסדר והשמחה, עברו על הענין בשתיקה ואיסוף כספים בחתונות לק.ק.ל. נעשה בהמשך הזמן לדבר של קבע ומובן מאליו.

מרכז המזרחי וצעירי מזרחי

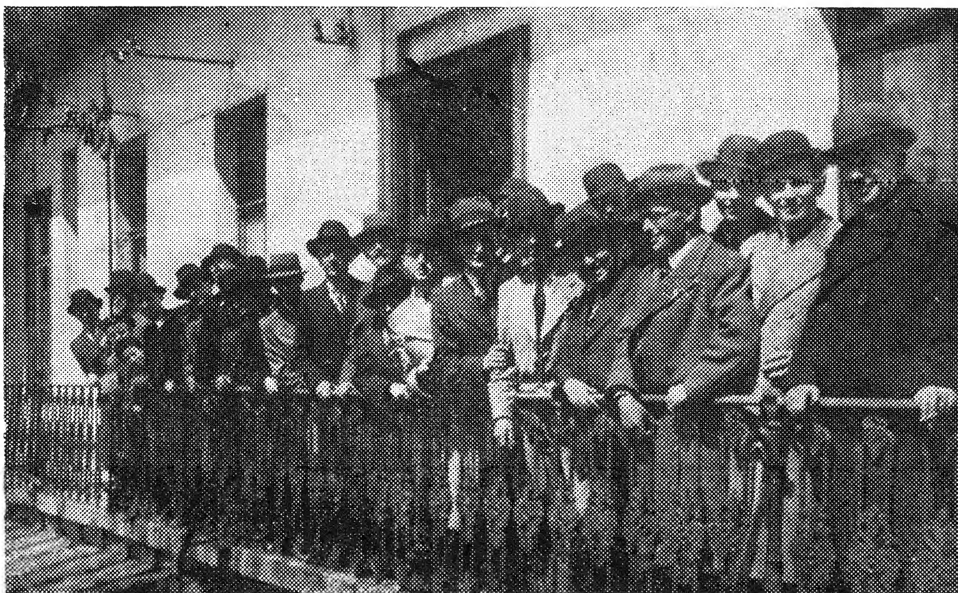
עד הועידה הראשונה בשנת תרפ"ט—1929 בעיר סיגט היה המרכז בגרוסוורדיין, בלי החלטה פורמלית, אלא פשוט למעשה, מכיון שהקריאה להתארגנות יצאה משם ומיטב אישי התנועה גרו בעיר הזאת.

לקראת ועידת סיגט התברר שזוממים להעביר אליהם את המרכז, לבלוע את הכל בבת־אחת.

משה יוסט, הנשיא, לא השתתף בועידה, כי יומיים לפני־כן נולד בנו־בכורו. בדרכי לסיגט ירדתי בגרוסוורדיין להתיעצות, בה הוטל עלי לסכל את תכניתם של החברים מסיגט.

קבוצת חברים באחד מקיבוצי ההכשרה של המזרחי

ביקור של מנהל בנק מזרחי, משה הכט, בשנת 1940 בגרוסוורדיין

ייסוד המזרחי במארמארוש־סיגט

בועדת־הארגון של הועידה הועלתה ההצעה ואף עמדה להתקבל, לשם העברתה לועדה המתמדת.

בקשתי רשות הדבור ויצאתי בהתקפה נגדית חריפה. נימקתי גם, כי נשיא התנועה נעדר בגלל נמוק סביר ולכן לא יהיה הוגן להחליט מבלי לשמוע אותו. האוירה נעשתה מתוחה. ר׳ משה קופלר קם לדבר והודיע בהתרגשות, כי כוונת החברים היתה להוציא את התנועה למרחב, אולם באם במקום הכרת־תודה יש התנגדות וחשדנות, הלוא החברים מסיגט מחזירים את הצעתם והעתיד יוכיח.

כך נשאר המרכז בגרוסוורדיין עד לועידה השלישית שהתקיימה בשנת 1931 בסאטמר. למרכז נבחרו:

נשיא: משה יוסט.

סגני הנשיא: אברהם איזראעל — סיגט, אנדור אולמן — קלויזנבורג.

חברי המרכז: דוד גלעדי, יוסף גרינפלד — סאטמר, צבי אלימלך זהבי — בורשא.

ומגרוסוורדיין: קליין ינו, משה ניימן—אריאלי, יוחנן זהבי—גולדשטיין, אליעזר פייג, והגב׳ אלזה ווג—שמידט—מייער.

ארגון גג של נוער־המזרחי בגרוסוורדיין

אחרי הועידה הוקם ארגון־גג לשלוחותיה של תנועת הציונות הדתית בעיר.

צעירי מזרחי: ינו קליין, פליקס פרידלנדר, יוחנן זהבי, אנדור נמט, ויוסף רוזנברג.

צעירות־מזרחי: הרמין גוטליב, מנצי דווידוביץ, אילנה בידרמן, רחל קוש, בוריש זיידלר ורחל גרינברגר.

הפועל־המזרחי: יצחק סבוביץ, אפרים דוידוביץ, ש. סירמה, בנימין אפל והרמן שיק.

בני־עקיבא: א. לייטמן, ז. אברמוביץ, וארמין וועג.

הועידה השניה של תנועת תורה־ועבודה

הועידה התקיימה בגרוס־וורדיין ביום 25.12.30 באולם הגדול של „פילם־פאלאס". פתח את הועידה הנשיא משה יוסט.

ברכות הושמעו ע״י:

שמואל נוסבוים בשם הסוכנות היהודית.

וסרשטרום שנדור: בשם מרכז המזרחי.

שלום בן־צור פטרפי בשם התנועה הציונית הארצית.

אדולף לנדוי: בשם „אביבה־בריססיה".

זיגמונד בלום: בשם התנועה הציונית בעיר.

אנדרה פליישר: בשם התנועה הרוויזיוניסטית.

לוי קלוש: בשם ארגון פועלי־מזרחי.

הרמין גוטליב: בשם צעירות מזרחי.

ארמין וועג: בשם בני־עקיבא.

אפרים ראטה: הספיד את הנפטרים חברי התנועה שהלכו לעולמם.

כנשיא הועידה נבחר: משה גולדשטיין.

הועידה היתה באוירה קשה, מלאת סערות. הובלטו חלוקי־הדעות בין הנוער לבין „המזרחי". הושמעו טענות נגד השבועון „עמינו" ונגד עורכו מר שלמה וסרשטרום. לבסוף ננעלה הועידה תוך התפייסות ובכיות של שמחה והנה כמה משפטים מנאומי הסיום:

משה גולדשטיין אחד האישים שעמדו בראש תנועת „המזרחי"

משה קופלר: בועידה הקודמת משנו באפלה, כעת אנו יודעים מה שאנו רוצים. עד היום נסחבנו אחרי „המזרחי", כעת הם צריכים ללמוד מאתנו. דרכנו אינה סוגה בשושנים. היא מלאה קוצים.

משה יוסט בדמעות בעיניו הוא מכריז: כעת אני רואה איזה נוער נהדר יש לנו. כואב לי שאנחנו מנהיגיכם כה חלשים. קבלנו את נהול התנועה בזמן שאפילו עפרון לכתוב לא היה לנו. אנו עובדים כ„סבלים" של התנועה. תעזרו לנו בכדי שנוכל לעזור לכם. כי רק הרעיון נותן טעם לחיינו.

אפרים ראטה: בשם ההנהלה החדשה נפרד מהצירים ופרץ בבכי. יתן ה' תוצאות טובות בעבודתנו, יצרף את דמעותנו לכוס הדמעות של הצדיקים. אור חדש על ציון תאיר ונזכה כלנו יחד במהרה לאורו.

אפרים ראטה מקבל מנשיא המדינה מר שזר את העיטור „יקיר ירושלים"

ההנהלה מתפטרת:

אחרי שבעה חדשים ההנהלה התפטרה. לדעתי מתוך עייפות וחלוקי דעות הרבים עם המזרחי. נבחרה הנהלה חדשה ומצומצמת:

יוחנן זהבי, משהניימן־אריאלי ואריה שומרוני. גם במרכז „המזרחי" חל משבר והמרכז התפטר. הוחלט להזמין את המועצה הארצית לסאטמר.

שלמה וסרשטרום הודיע כי לשם מציאת פתרון של שלום עם הנוער, הוא מוכן לשלם הקצבה חדשית של —.10 דולר, בתנאי שנכריז, כי השבועון „עמינו" הוא העתון הרשמי של התנועה. למען ההיסטוריה יש לקבוע, כי הויכוח היה על הקצבת חברת הביטוח „פניקס" בסך —.40 דולר לחדש שאנחנו דרשנו את מחציתה ומר וסרשטרום שהיה האיש החזק של „המזרחי" הסכים לתת לנו —.10 דולר בלבד.

לבסוף הוחלט לתת לנו 10 דולר מבלי שנצטרך להתחייב על התחייבות כלשהי כלפי המזרחי.

שלמה וסרשטרום הובל יחד עם בני עירו לאושביץ. משם הגיע למחנה עבודה.

במוסד „יד ושם" נמצא בכתב יד ספר בשם: „נתיב היסורים" פרי עט של רופא שניים מגרוסוורדיין, ד"ר ארנסט הורוואט. בספר יש פרק מיוחד בשם: „**שלמה וסרשטרום**", בו הוא מתאר את מותו כאחד מ„עשרה הרוגי המלכות" מאנשי „קידוש השם". רק בודדים בלבד במרטירולוגיה

היהודית הארוכה זכו למות מות־קדושים ומעונים כמוהו.

וזה סיפור המעשה:

במחנה העבודה המשיך וואסרשטרום להיות עסקן, עוסק בצרכי צבור באמונה, מיטיב לאחיו בצרה. השיג להם לחם ותרופות, עזר לחולים וגוססים אחרי עבודת־פרך במשך היום. גופו החסון החזיק מעמד למעשי חסד עד שנתפס בעבודתו המחתרתית הזאת. קצין ס.ס. צמא דם צלב אותו לפנות ערב בחבל לעמוד־עץ שעמד סמוך לערימות־אבנים, שהוכנו לסלילת כביש במחנה. הקצין סקל אותו באבנים במשך כל הלילה. דן אותו למיתה בסקילה. רטש אותו, חתך ממנו אבר מן החי. האסירים היהודים בבלוקים, שראו דרך החלונות את פרפורי הגסיסה של וואסרשטרום כשהוא צלוב, כרעו ברך לפני הקצין הרוצח, בכו והתחננו בפניו, נשקו את מגפיו ובקשו אותו שיתן כדור בראשו, אולם הקצין בחמת זעמו הבהמית, צרח כחיה טורפת, כי חבל על הכדור. לפנות בוקר נפח וואסרשטרום את נשמתו.

„דרכינו"

בתקופה ההיא התחיל להופיע בטאון התנועה „דרכינו" בעריכת מר משה גולדשטיין ז"ל, דבר שהעלה את גאוותנו וקומתנו.

מחנה קיץ של „בני עקיבא" — במקום קייט „פליקס"

בשנת 1931 הוקם מחנה קיץ של „בני־עקיבא" במקום הקייט „פליקס" ע"י גרוסוורדיין. השתתפו בו 120 חברי „בני־עקיבא" מכל הארץ, בתוכם 5 חברים מבודפסט. המחנה זכה לבקוריהם של רבים רבים מיהודי גרוסוורדיין מכל החוגים. היינו „האטרקציה" של הקייטנים במקום. באחד המקרים בשעת „מדורת־לילה" הגיע למקום גנרל רומני והתישב אתנו על הדשא.

העברת המרכז מגרוסוורדיין לסיגט

בועידה השלישית הוחלט להעביר את המרכז לסיגט, כי נוכחנו שחברנו בגרוסוורדיין התעייפו מהעבודה ומהסכסוכים הרבים שהיו להם עם מרכז־המזרחי, עם השבועון „עמינו" ועורכו מר שלמה וסרשטרום.

המרכז חוזר למשכנו הראשון — גרוסוורדיין

בועידה השביעית חל מפנה חדש. המרכז חזר למשכנו הראשון. כמו־כן חל מפנה נוסף: שני המרכזים „המזרחי", והנוער התאחדו למרכז אחד, הויכוחים וחילוקי־הדעות סולקו ונבחרה הנהלה ארצית מאוחדת.

נשיאי התנועה: יעקב קופל מיטלמן ומשה יוסט.

צירי הכנס השני של המזרחי שנערך בגרוסוורדיין בשנת 1938

חברי ההנהלה: יוסף יוסט, אהרון אלאדר מיכאלי, נפתלי מיטלמן, אברהם יצחק פולק, שלמה שוורץ, שלמה וסרשטרום, מקס קסטנבוים, אהרון־ארמין פרידמן, דוד דב, צבי קרפלס.

מצב הרוח היה קצת קשה. באוסטריה היה כבר שלטון נאצי, פרנסות היהודים היו בצמצום ובאויר הרגישו את הסוף המר ההולך ומתקרב.

הסוף המר לא איחר לבוא. פרצה המלחמה. מיטב בני הנוער גויסו לעבודות כפיה, אלפים מהם נשלחו לערבות אוקראינה לחזית הרוסית לסלוק מוקשים, ורק בודדים מהם חזרו משם.

בשנת 1944 בא הקץ. יהדות הונגריה הובלה לאושוויץ וירד המסך על היהדות המפוארת הזאת.

פעילות המזרחי אחר השואה

הנהגת תנועת „המזרחי", שעד ההגליה שגשגה כל כך יפה, נספתה כמעט כולה בתקופת השואה — וחזרו רק מבשרים יחידים אשר דווחו על מר גורלה של הקבוצה הנבחרת, המצוינת הזאת.

כמה חברים צעירים, נלהבים ונאמנים לתנועת „המזרחי" הרגישו, שמחובתם להרים את הדגל של „תורה ועבודה" שהופל ארצה והתחילו לארגן מחדש את תנועת „המזרחי".

בעיר „ערד" פעל המרכז של מחוז „טרנסילבניה" בראשותו של החבר הפעיל מאוד מיכאל אהרון (מיהאי אלאדאר) יוצא גרוסוורדיין. חברי ההנהגה היו לפי סדר א.ב.:

היבשמן מנחם, ישראל אליהו, ניסל אברהם, והמזכיר הראשי, המסור פולק אברהם.

בעיר גרוסוורדיין התארגן הסניף המקומי בראשותו של החבר קופפרשטיין בנימין (בילה). חברי ההנהלה היו לפי סדר א.ב.: הרב גרשון מאיר אנגל, בידרמן עקיבא, גליק יצחק, גליק שלמה, גלנצר משה, דווידוביץ מלכה (מאנצי), לייכטר מנחם, נמט אברהם (אנדור), רוטברד (זולטאן), רובינשטיין אלכסנדר, שפיצר שמואל.

בעיני ההנהלה היתה הקמת מפעלי ההכשרה נחשבת כמשימה עיקרית, כדי להכין את הנוער לקראת העליה. מפעל ההכשרה של „בני־עקיבא" הוקם ברחוב „קירישי" ומפעלי ההכשרה של הפוהמ"ז הוקמו ברחוב טיליקי וברחוב סוטשבואי.

עניני ה־ק.ק.ל. נוהלו ע"י רעיתו של החבר גולדרינג משה, ואחרי עלייתה ארצה נמסר התפקיד לחבר גליק יצחק.

גבוהה, בשפות אידיש והונגרית. בין המרצים יש להזכיר לטובה את העו"ד ד"ר אברהם פיסטינר ז"ל ואת הרופא ד"ר ארנסט קליין ז"ל.

הפצת השפה העברית נעשתה במסגרת הקורסים העבריים. המרצים היו: יצחק גליק והרב גרשון מאיר אנגל.

חברי התנועה שנרשמו לעליה חויבו להשתתף בקורסים ללמוד השפה העברית. גם הופעת העתון האינפורמאטיבי של „המזרחי" „שבתון" שימש כמגמה להפצת השפה העברית וגם כהודעה על זמן הדלקת הנרות בערב שבת.

החל מחודש מאי 1947 היו חברי ההנהגה מועסקים באפשרות של „העליה הגדולה" שעמדה על הסף. את ניהול עניני ה־ק.ק.ל. מסר יצחק גליק לחבר הנאמנים של 3 חברים אשר לפי סדר א.ב. היו: אברהמוביץ אברהם, קליין בנימין, ו־שכטר אברהם.

יצחק גליק הקדיש את זמנו הפנוי לעניני „העליה", כדי

הנהלת המזרחי הארצי עם הנשיא אלאדאר מיהאי ומזכיר הכללי יצחק פולק

הועידה של תנועת „המזרחי" מטראנסילבניה, אשר התקיימה בעיר „גרוסוארדיין" בתאריך 31 באוקטובר 1946, אורגנה ע"י הסניף המקומי.

אחרי עלייתם ארצה של החברים: בידרמן עקיבא, גליק שלמה ו־קופפרשטיין בנימין, נבחר גליק יצחק ליושב ראש הסניף המקומי וכחבר ההנהלה נבחר החבר אליעזר צבי זיכרמן.

בסניף החדש ברחוב קושוט מס' 12 התקיימו באופן קבוע: „עונג שבת" ובימי חול אספות והרצאות־תרבות ברמה

להעלות על רשימת העליה מספר רב של חברי התנועה — שעמם יחד עזב את העיר „גרוסוורדיין" ב־25 לדצמבר 1947.

ניהול עניני התנועה עבר לידי ההנהגה החדשה בראשותו של החבר אברהם אברהמוביץ, אשר חבריה לפי סדר א.ב. היו: הרברט טובה (גיזלה), זיכרמן אליעזר צבי, כץ — בעל הטחנה, נתן ווילי, קליין בנימין ו־שכטר אברהם. אולם בגלל המצב הפוליטי הופסקה פעילות התנועה וכמעט כל חבריה עלו ארצה.

תפקידם של יהודי נג׳ווארד בתנועות השמאליות והימניות

על פי עדותה של ההיסטוריה, כל נצחון מלחמתי מחזק את מצבם של ראשי המשטר הקיים ושל המשטר עצמו. כך למשל מלחמת גרמניה־צרפת של שנת 1871, והנצחון הגרמני שבסיומו, חיזק את משטרו של בית־המלוכה ההינצולרן ושל כוחו האישי של הקנצלר מולטקה. באותה מידה, תבוסות במלחמה היו גורמות בדרך כלל להתמוטטות המשטרים הקיימים. כך קרה גם במלחמת העולם הראשונה (1914—18) הקיסר הגרמני, ווילהלם השני והמלך קרול איבדו את כסיהם ונאלצו אפילו להימלט מארצותיהם. ההמונים המוסתים חיפשו דרכים חדשות לרפורמה חברתית ופוליטית מקיפה. המעוטים הלאומיים השונים, הסלובקים, הרומנים והקרואטים פרשו מהממלכה האוסטרית־ההונגרית והצטרפו אל בני עמם שחיו בשכנות. במצב קשה ביותר היו, ללא ספק, היהודים, אשר לא היתה להם אפשרות לפרוש מהממלכה ולהקים מדינה משלהם. משום כך הם נאלצו להתאים את עצמם למצבם החברתי הספציפי בכל אחת מהמדינות, והתנהגותם הוכתבה על ידי התנאים הנתונים שהיו תוצאה של מצב חברתי זה. ברוסיה, שם נערכו הפוגרומים החמורים ביותר, שם היה הדיכוי הכבד ביותר, הצטרפו היהודים בהתלהבות רבה לכוחות המהפכה, משום שסברו וקיוו שמצבם הבלתי נסבל ישתנה על ידי שינוי טוטאלי של המשטר ורק בדרך זו.

משום כך השתתפו היהודים בארגון המהפכה הגדולה של 18—1917 במספרים העולים בהרבה על מספרם היחסי בקרב האוכלוסיה הכללית. אפילו יד ימינו של לנין, האיש המקורב אליו ביותר, המארגן והמקים הגאוני של הצבא האדום, לאו טרוצקי — היה יהודי. אך במיוחד בתקופה הראשונה היו מרבית ראשי המהפכה ומארגניה יהודים. חלק מסויים של היהדות שחיה בארצות אחרות, הרגישה שתוכל לזכות בשיוויון זכויות מלא אך ורק על ידי הקמת משטר שמאלני הדוגל באידאולוגיה של שיוויון. משום כך אנו מוצאים יהודים רבים בין מארגני המהפכות השמאלניות, כמעט בכל המדינות. בגרמניה היתה זו רוזה לוכסנבורג, בהונגריה בלה קון וטיבור סמואלי (שניהם פעלו גם כעיתונאים בעתונות המקומית של נג׳ווארד). ברומניה היתה זו שרת החוץ אנה פאוקר, שהיתה אשת־אמונו של סטלין והיה לה קו טלפוני ישיר אליו. כל אלה השפיעו השפעה מכרעת, במשך תקופה מסויימת, על ההתהוויות הפוליטיות של מדינותיהם, בתקופה זו או אחרת. נזכיר עוד את מטיאס רקושי, שהיה במשך שנים ארוכות ראש ממשלת הונגריה, שר הפנים גרו ארנו וראש עירית בודפשט, זולטן ווש.

ואולם עוד לפני כן, בתקופה שהיתה קרויה שקטה ורגועה, פעלו בתוך התנועה המחתרתית השמאלנית מספר גדול ביותר של יהודי נג׳ווארד, שהיו מוכנים לקבל על עצמם את הסיכון הגדול שהיה כרוך בכך. מה שמעניין עוד יותר הוא, שמרביתם של אלה היו בנים למשפחות עשירות ומבוססות, ובמקרים רבים אף דתיות ביותר.

השלטונות המוסמכים נקטו כנגדם באמצעים חמורים ביותר ואפילו לעיתים קרובות באלימות ממש. רבים מהם ספגו מכות חזקות ועינויים במשטרה. מדי פעם היו עוצרים אותם לתקופות קצרות או ארוכות, אך כל זאת לא הביא לתוצאות המקוות. האמצעים שננקטו על ידי השלטונות, היו המורים במיוחד כאשר היה מדובר ביהודים עשירים. זאת משום שהשלטון ראה בהתנהגותם כפיות טובה כלפי המשטר הקפיטליסטי הקיים. המוסדות הבטחוניים המוסמכים נאלצו גם, באותו זמן, להביע את הפתעתם הרבה ואף את הוקרתם כלפי הגיבורים אשר ספגו את המכות ואת העינויים תוך משמעת ברזל ובצורה מכובדת, למען הרעיונות המדיניים, בהם דגלו.

קבוצה פנאטית זאת חרטה על דגלה רעיונות של שיוויון בין הבריות והפסקת הניצול. בני הקבוצה היו מוכנים להתייצב מול כל סיכון וסבל על מנת להגשים רעיונות אלה, ולבנות סדרי־עולם חדשים המבוססים על השיוויון בין בני האדם.

באחת הפעמים שאלו את אחד מראשי המחתרת השמאל־נית של נג׳ווארד, ששמו היה זלמן־שנדור אולמן, שאגב היה בנה של משפחה אצילה, דתית ועשירה, עד מתי הוא חושב להמשיך בחייו רצופי־העינויים והסבל? „כל עוד יהיו בחברה אנשים החיים חיי פאר מבלי לעבוד, וכל עוד יהיו עניים מרודים העובדים קשה — אמשיך בפעולתי״, השיב.

כמובן, רבים האמינו בכך שעל יסוד רעיונות חדשים אלה ניתן לבנות מערכת חברתית חדשה אשר תהווה פתרון סופי גם לאנטישמיות בעלת המסורת בת אלפי השנים ואף, יחד עם זאת, גם לבעיה הכאובה של רדיפות היהודים. ננסה להזכיר כמה שמות של אנשים שבתקופת־הרגיעה שקדמה לשואה, ויתרו מרצונם על חייהם הנוחים וקיבלו על עצמם תפקידי־הנהגה בתנועה המחתרתית השמאלנית, שההשתתפות בה היתה מסוכנת ביותר, בנג׳ווארד.

אחד מהם היה ארנו־מתי נוימן, אדם שקט, חלש בגוף, אך חזק ביותר מבחינה תרבותית ורעיונית. מאוחר יותר, בשנת 1936 הוא היגר לברית־המועצות, שם זכה לתפקיד אחראי. אחר היה שנדור אולמן שזכה לשם חיבה „זלמי״. גם הוא היה קומוניסט בעל הכרה עמוקה, על אף העובדה שמעולם לא התכחש ליהדותו. הוא היה נואם בחסד עליון, מנהיג מלידה, אשר גם יריביו הפוליטיים התייחסו בכבוד רב להכרתו הכנה ולסגולותיו המיוחדות. במקרים רבים נעצר לתקופות ארוכות. פעמים רבות היה שובת רעב במשך שבועות. הוא היה בין ראשוני המגוייסים לעבודת־כפיה, ובמהלך שרותו

זה עונה ללא רחמים בלי כל סיבה. הוא גורש למחנות, משם לא שב. לו נשאר בחיים, היה ודאי ממלא תפקיד מרכזי, לאחר החלפת השלטון, בנג׳וואַרד, ואולי אפילו במישור הכל־ארצי בחיים הפוליטיים. הוא היה אדם בעל נשמה זכה והכרה יהודית טובה.

אולמן שאנדור זאלמי מנהיג התנועה הקומוניסטית

מן הראוי להזכיר גם את מיקלוש ג׳ארמאטי, שהיה אחראי לבעיותיה הכלכליות של המפלגה. גם הוא גוייס לעבודת־הכפייה בין הראשונים, וגם הוא „זכה" לעינויים נוראים ואיומים. הוא היה איש־ציבור בעל אופקים רחבים ונסיון פוליטי רב.

נוסף עליהם יש להזכיר את עורך הדין ד״ר דז׳ו סנטו, את איז׳ו זיידנפלד, יוסף דויטש, אוסקר דוד, ד״ר לסלו וולדמן, ד״ר אנדור צ׳ילג, אמיל בלז׳, יוסף זילבר, ייגו רייס, לאיוש שוורץ ועוד רבים אחרים.

יש להזכיר בנפרד חמישה אישים אשר שילמו בחייהם על השתתפותם במחתרת.

פרנץ וולדמן, שבתחילת שנות השלושים שילם בחייו על היותו נחקר על ידי המשטרה.

גיאורג שטיינר, שהיה מזכיר מחוז וורד ובתור שכזה התנדב להשתתף במלחמת האזרחים של ספרד, שם נפל.

בלה רוזינגר, שנדון ל־15 שנות מאסר ו„ישב" בפועל 9 שנים. כתוצאה מהמחלה, בה לקה בהיותו בכלא, נפטר מאוחר יותר בישראל.

בלה בריינר ולאיוש מינסקי שילמו אף הם בחייהם עבור רעיונותיהם הפוליטיים ועבור לחימתם למען הגשמת רעיונות אלו. שניהם הלכו לעולמם ב־1935. בלה בריינר היה המזכ״ל הארצי של המפלגה.

כן עלינו להזכיר את זולטן אידליץ, שהיה בנו של איגנץ אידליץ, סוחר ובעל בעמיו. הוא זכה לתפקיד אחראי ביותר במסגרת המשטר שהחליף את השואה, בתור „אחראי על המנגנון". היה זה תפקיד רציני ביותר והוא השתדל למלא אותו באובייקטיביות מירבית.

עלינו להזכיר, לפחות בקצרה, את אותה תקופת־מעבר קצרה ואת מנהיגיה היהודיים, שבאה בעקבות סיום מלחמת העולם הראשונה וקדמה להעברתה של העיר נג׳וואַרד לרומניה.

בתקופת־מעבר קצרה זו, היה תפקיד רציני במיוחד לשני אחים יהודים, שניהם עורכי דין, ד״ר בלה כץ וד״ר ליפוט כץ. שניהם היו מראשי המפלגה הסוציאל־דמוקרטית השמאלנית. ליפוט היה הקיצוני מבין השנים.

בשנת 1914, בעת הגיוס הכריז המלך והקיסר, פרנץ יוסף הראשון, בין היתר, ש„חשב על כל אפשרות ושקל הכל" והכל היו בטוחים, שמדובר רק בפעולה צבאית מוגבלת בת חודשים אחדים נגד סרביה, כפעולת־עונשין על הרצחם של יורש העצר פרנץ פרדיננד ורעייתו בסרייבו, ואולם, „הפעולה הצבאית המוגבלת" הפכה במהרה למלחמה עולמית, שדם רב נשפך במהלכה, משך יותר מ־4 שנים. סיכויי הנצחון הלכו ונחלשו ובד בבד עם זאת, הלך והורע מצבה הכלכלי והמוסרי של המדינה. החיילים החלו עורקים מהחזיתות בהמוניהם, למרות הכרזתו של המושל הצבאי של בודפשט הגנרל לוקאשיץ, שהעריקים שייתפסו, יועמדו לשיפוט מהיר ויוצאו מיד להורג.

באוקטובר 1918 פרצה המהפכה והכריזו על הרפובליקה. ב־31 לאוקטובר הצטרפה גם נג׳וואַרד למשטר המהפכני החדש.

במשטר השמאלני החדש היה ליהודים רבים מנג׳וואַרד תפקיד בכיר. ב־13 לנובמבר הודיעו מעל מרפסת בנין העיריה, שגם נג׳וואַרד הצטרפה לרפובליקה. קודם לכן הושמעו נאומים רבים ושל ד״ר ליפוט כץ בראש. היהודי ד״ר מניהרט גרוס נבחר ליו״ר „המועצה הלאומית". במשטרו הקומוניסטי של בלה קון הוטל על ד״ר בלה כץ לנהל את עניני העיר. ואולם, משטר קומוניסטי זה בנג׳וואַרד שבק חיים לכל חי תוך זמן קצר. הוא נמשך מה־21 במרס 1919 עד סוף אפריל ורבים מראשיו היו יהודים — חלק מהם במישור הארצי. מזכירו של נציג הממשלה היה ד״ר שנדור פרידלנדר, ואילו הטיפול בעניניו הכלכליים של מחוז ביהאר התרכז בידיו של ד״ר ויקטור ורטהיימשטיין. האחראי לאספקה בעיר היה שנדור אסטלוש, ואילו מנהיג האיגודים המקצועיים — ד״ר ליפוט כץ. מפקד „המשמר האזרחי" היה מרק בירו, מנהל בית־ספר במקצועו. מטעם הממשל נתמנה בלה קטונה לפקח על העתונות. כפי שאנו רואים, השתתפו היהודים בניהול העניינים הרבה מעל ומעבר ליחסם הפרופורציונלי.

אין אנו מתכוונים להתעכב בפרטי פרטים על כל השמות וכל הפעילויות של כל יהודי נג׳וואַרד אשר השתתפו במשטר

הקומוניסטי ובתנועות הקומוניסטיות. ברצוננו רק להוכיח שהם אומנם הצטרפו בהתלהבות רבה ובכשרון, בהמוניהם, לפעולת הארגונים האלה. אף כי באופן רשמי הם לחמו למען שחרור כל הנדכאים, הרי בתת־הכרה הם חשו שעליהם קודם כל למצוא פתרון סופי ונאות למצבם הקשה של היהודים שהיו מדוכאים עוד יותר במשך אלפי שנים בגלל היותם יהודים. למרות שכל עוד לחמו במחתרת כנגד המשטר השולט, היו עונשיהם חמורים עוד יותר בגלל היותם יהודים. אך כאשר בסופו של דבר עלה המשטר השמאלני לשלטון במדינות רבות, היתה האכזבה מנת חלקם במקרים רבים מאוד. לוחמים קומוניסטיים־מחתרתיים יהודים רבים מאוד, שסבלו עונשי מאסר ועונשים אחרים כבדים בגלל עקרונותיהם, עזבו את זירת לחימתם וסבלם, כדי להגר לישראל. — לאותה מדינת ישראל אשר נגד הקמתה לחמו בשאפתנות כה רבה ואף באמצעים הקיצוניים ביותר.

היהדות של התקופות שלאחר מכן חייבת להסיק מכל זה את המסקנות המתאימות. זו היתה המטרה של כתיבת מאמר קצר זה.

כלל היהדות שילמה מחיר נורא ואיום תמורת תפקידה של שכבה דקה ממנה אשר נבעה מתוך שכנוע פוליטי כן. בלה קון וחבריו נעלמו מהזירה המדינית תוך זמן קצר ביותר והמשטר שבא אחריהם היה משטר נקמני הידוע בשם משטר הורטי־אוסטנבורג־היאש ואחרים. אלה הוציאו להורג המונים של יהודים ללא כל עוול בכפם, למשל בשיאופוק, באורגובני ובמקומות אחרים. ברוסיה היו אלה פטליורה וחבריו, אשר ערכו פוגרומים רבים וטבחו מאות אלפי יהודים, בתור נקמה על תפקידם של המנהיגים היהודיים שהשתתפו ביצירת המשטר הקומוניסטי. אפילו היטלר השתמש בתפקידם של היהודים במשטרים הקומוניסטיים כנימוק עיקרי לרצונו להשמיד כליל את היהדות. יש מן הענין בהדגשת העובדה, שאפילו אותם המונים מדוכאים, אשר למען שחרורם נלחמו ובגלל יהדותם היה עליהם לשאת את מעשי־הנקם של המשטר השליט בצורה כפולה ומכופלת בשנות השואה, לא היו מוכנים לקבל על עצמם ולוא את הסימן הקטן ביותר של סולידריות עם היהדות המעונה. האכזריים ביותר שבין צעירי „צלב החץ" ההונגרי יצאו דווקא מחוגים אלה.

מכל הדברים הללו נוכל להסיק מסקנה היסטורית אחת ויחידה: **היהדות מבצעת התאבדות ממש, כאשר היא, אפילו מתוך רצון טוב, מתערבת בצורה פעילה בבעיות הפוליטיות הפנימיות של עמים אחרים, כי בסופו של דבר יהיו היהודים תמיד השעיר לעזאזל. העם היהודי חייב להשתדל לחיות ככל העמים, חיים נפרדים משלו, במדינתו העצמאית, בה עליה להיות מצויידת בכלים מתאימים להגנה במקרה של התקפה וליצור מצב כזה שהיא תהיה חייבת לתת דין וחשבון רק לעצמה, על כל מעשיה ומחדליה.**

במצב נתון כזה מובן, שהיהדות של נג'וארד הרגישה, שכתוצאה משינוי המישטר הגיעה העת להחליט החלטות גורליות. רק קבוצת־שוליים קטנה נמשכה אל התנועות השמאלניות, בעוד שהרוב הגדול, בהיותו מונהג באינסטינקט בריא של חיים, הגיע למסקנה, שבדומה לכל יתר המיעוטים, עליו לעמוד על רגליו בצורה עצמאית, כלומר, עליו להתארגן על בסיס לאומי. יהודים אלה סברו, שניתן להגשים ולהבטיח את עתידה של היהדות בהתעוררות ההכרה הלאומית, ודבר זה הוכיח את עצמו כסכר יעיל ביותר מול הסכנה של התנצרות המונית.

רבים מבין בני השכבה היקרה, העליונה ביותר של היהדות ההונגרית סברו, שיוכלו להתמודד עם סכנות „הגורל היהודי". הם וילדיהם, על ידי התבוללות מלאה בתוך הנצרות. הפעם יספיק לציין את העובדה המצערת שאפילו גדולי הרוח הבולטים ביותר כמו ד"ר אמיל גרוס, פרופסור מלא באוני־ברסיטה וד"ר פריגיאש גרוס, שהיה לו תפקיד מפואר בחיי הציבור היהודיים, וכן כמעט כל צאצאיו, פנו עורף לדת אבותיהם.

כפי שאנו יודעים, נכזבה תיקוותם של המתנצרים ושל המתבוללים בעת המבחנים הקשים של שנת 1944. צאצאיהם נאלצו, ברצון או שלא ברצון, להשתתף בגורלם המר של אחיהם, שלהם פנו עורף וגם הם גורשו למחנות כמו כולם, בניגוד לאלה אשר עוד בזמן יישמו באופן מעשי את רעיו־נותיהם הפוליטיים לגבי ההכרה הלאומית ולגבי בנין הארץ — ועלו לארץ־ישראל.

אך מצבה של יהדות זו היתה מסובכת הרבה יותר, הרומנים פשוט הצטרפו אל רומניה השכנה, הסלובקים לצ'כוסלובקיה שהיתה בשלבי התארגנות, הסרבים והקרואטים ליוגוסלביה — ואילו היהודים נותרו ב„וואקום". המצב הפך למסובך עוד יותר בשל העובדה שאפילו בתוך היהדות נתגלעו חילוקי־דעות. חלק גדול של היהדות הדתית, ובראשם מרבית הרבנים האורטודוכסיים, התייצבו בצורה החלטית ביותר כנגד כל צורה של ציונות, בנימוק שהציונות אינה מכירה בחוקי התורה כחוקים מחייבים את המדינה שבדרך. לצד ה„מזרחי" התייצב לראשונה הרב הראשי של הקהילה האור־טודוכסית של קולוז'ור, הרב הגאון משה גלזר. גם הוא עצמו עלה ארצה.

מרביתה של היהדות המתבוללת, מצד שני, הכריזה על עצמה גם להבא כעל בעל לאום הונגרי ודת יהודית. יהדות זו, שהיתה מאורגנת בקהילות שנקראו „נאולוגיות" היתה מונהגת בידי הרב הראשי הנאולוגי ד"ר ליפוט קצ'קמטי. רב זה וראשי הקהילה שלו לא היו מוכנים אפילו לשמוע על שום שינוי במישור היחסים שבין היהדות לבין האומה ההונגרית. הם ראו את עצמם גם להבא כחלק אינטגרלי של הישוב ההונגרי. „אין אנו מטילים אבן בבאר שממנה אנו מקבלים את מי השתיה ההכרחיים" — היה אומר הרב הראשי

ד״ר קצ׳קמטי. המאורעות הטראגיים של התקופות שלאחר מכן, לא הוכיחו את צדקתם של ד״ר קצ׳קמטי ושל חבריו, אשר דגלו בעמדה אנטי־ציונית ופרו־הונגרית קיצונית, כי למשל אלמנתו, כלתו ונכדתו של ד״ר קצ׳קמטי, סיימו את חייהן אף הן במשרפות של אושוויץ. בנו היחיד, רופא הילדים ד״ר אנדור קצ׳קמטי, נלקח אף הוא למחנות ואף כי במקרה הצליח לשוב משם בחיים, רצונו היחיד היה לעלות ארצה. ואולם, הוא לא הצליח לקבל את הרשיונות הדרושים מטעם השלטונות ולבסוף נפטר בנג׳ווראד. לעומת זאת, אלמנתו — אשתו השניה — ובנו החורג עלו ארצה והאחרון עבד בתל־אביב ככירורג בכיר.

חברו ורעו הקרוב ביותר, במיוחד בשטח הנאמנות הנצחית כלפי ההונגרים והלחימה העיקשת נגד התנועה הלאומית היהודית, ד״ר בלה קונרד, היה יושב ראש הקהילה הנאולוגית. אלמנתו ובתו של זה, עלו אף הן ארצה והתיישבו בבאר־שבע, שם מצאו בית רוגע.

הקורא, בכל הזמנים, חייב להרהר אפילו שלא בכוונה, בשאלה, כיצד גמלה האומה ההונגרית בשנת 1944, לאזרחיה היהודים הנאמנים ביותר, שהיו מוכנים לקבל על עצמם כל סיכון וכל קורבן, בתקופה הקשה ביותר של האומה ומול זאת איך עמדה ישראל לימין יהדות זו, בשעותיה הקשות ביותר. ההורה האמיתי לא יבוא בטענות אל ילדיו שיצאו לתרבות רעה וכך התעלמה האומה כאן, בארץ, מהלחימה העיקשת והלא תמיד הוגנת, אותה ניהלה שכבה זו, מיום פרסום הצהרת בלפור כנגד המדינה שבדרך. העלון הרשמי של הקהילה הנאולוגית שהפירוש ההונגרי של שמו הוא „שיוויון״ (Egyenlöség) ושנערך על ידי סבולצ׳י לאיוש, היה תמיד נושא הדגל של ההתנגדות לרעיון הקמת מדינת ישראל העצמאית ולא בחל באמצעי תעמולה בשרות קו זה.

לעומת זאת מבחינתו של כל יהודי בכל חלקי העולם, מרגיעה היא המסקנה המתבקשת מכך, שאומנם קיים מקום, בו יכול כל יהודי, בשעת מצוקה, למצוא „עיר מקלט״.

כפי שכבר ציינו, אחת המטרות העיקריות של הוצאת ספר זה הוא, מעבר להצגת תקציר תולדות יהדות נג׳ווארד, מתן אפשרות לדורות הבאים, להסיק את המסקנות ההסטוריות המתבקשות למען הכוונה פוליטית נכונה. כפי שהצגנו את השאלה, איך הגיב בימים הנוראים של 1944 אותו חלק מדוכא של האוכלוסיה, אשר בלחימה למען שיחרורו סיימו יהודים צעירים רבים את חייהם במרתפי העינוי של המשטרה, כך אנו יכולים להציג כאן את השאלה, כיצד התנהגה השכבה הבורגנית־האינטלקטואלית של האומה ההונגרית, כאשר משפחותיהם של ד״ר קצ׳קמטי, ד״ר קונרד, ויסלוביץ׳, ד״ר מרטון פהר ואחרים עונו באכזריות סדיסטית במרתפי־העינוי של „דרהר״ (Drèher) ולאחר מכן היו מצופפים שמונים עד תשעים בני אדם בקרונות־משא שהיו מעבירים אותם אל המשרפות של אושוויץ?

התשובה, כמקודם, היא שבני העם ההונגרי נתנו ידם לזאת, בצורה פעילה, או, במקרה הטוב ביותר, בצורה סבילה.

היכן היו אותם המונים הונגריים, אשר היהודים של נג׳ווראד קיבלו על עצמם סולידריות מלאה כלפיהם בשעותיהם הקשות במהלך המשטר הרומני באיזור? אסור ליהודי הדורות הבאים להתעלם מהאמת ההסטורית, ש„מי שלא זוכר את העבר, גורלו לחיות אותו מחדש״.

עורך־הדין ד״ר מרטון פהר ועורך העתון, נגדור הגדוש היו נושאי הדגל הנלהבים ביותר של העמדה של ההתבוללות. ד״ר מרטון פהר הוציא בענין זה הכרזה שבה תקף בצורה חריפה ביותר את העמדה הציונית־לאומית. אפילו הנצרות ההונגרית הכירה בכשרונותיו הבלתי רגילים של נגדור הגדוש והיא ניזקקה לשרותיו. ההונגרים בחרו אותו לציר באסיפה הלאומית של רומניה, כנציגה של המפלגה ההונגרית. הוא מילא תפקיד זה בכשרון רב ולשביעות רצון הכל במשך 9 שנים, מ־1928 עד 1937.

מובן שהשלטונות הרומניים לא ראו בעין יפה את הסולידריות המוכרזת הזאת של השכבות היהודיות הרחבות עם הישוב ההונגרי והם עשו כל מאמץ כדי לבטא אף בצורה רשמית אי־שביעות רצון זאת. אחד הביטויים האהובים על השלטונות הרומניים היה סירוב להוציא רשיונות לבתי־ספר וכו׳. ואולם, היהודים המתבוללים על המוניהם היו מוכנים לקבל על עצמם את כל הקשיים ואי־הנעימויות מתוך הכרזה חוזרת ומתמדת של סולידריות עם המיעוט ההונגרי. הם הכריזו על עצמם בריש גלי כעל הונגרים משך כל תקופת השלטון הרומני ונתנו ביטוי לעמדתם זו, בין היתר, על ידי הצבעה למען המפלגה ההונגרית בעת בחירות. ואולם, ההונגרים לא זכרו כל זאת בשעות המצוקה הקשות של היהודים והשלטונות ההונגריים האנטישמיים החוזרים לשטח גילו כלפיהם אותה עוינות, כמו כלפי כל יתר היהודים. כאשר היה מדובר ביהודים, נעדרו מהמילון ההונגרי המילים „תודה״ ו־„הוקרה״. כדאי להרהר וללמוד גם את פרטי הארועים הקשורים בכך ומה שחשוב עוד יותר, הוא להסיק את המסקנות המתבקשות...

יהודי נג׳ווראד לא השתתפו בתנועות ימניות מובהקות. הרי בגלות היה מנת חלקם במשך אלפי שנים, דיכוי והשפלה והדבר גרם לכך שכל היהודים באופן אינסטיקטיבי קיוו להיטיב את גורלם על ידי יצירת משטרים חדשים, מתקדמים, דמוקרטיים, המבוססים על שיוויון.

מול השמאל המוכר כבר היה צריך לעמוד, בתקופת מעבר קריטית זאת, הכיוון הימני בצורת התבססות על יסודות לאומיים־ציוניים.

לאחר התבוסה במלחמת העולם של 1914—18, לאחר שטרנסילבניה סופחה לרומניה. גם היהדות של נג׳ווראד הועמדה בפני פרשת דרכים. במצבו הפוליטי המיוחד היה מגיב המשטר הרומני בעוינות, אילו הצהירה יהדות זו על

עצמה כעל חלק של המיעוט ההונגרי שקיבל את מקומו בתוך המסגרת המדינית הרומנית החדשה. אך אין ספק, שבהחלטותיה וברגשותיה הושפעה יהדות זו על ידי אותה אכזבה גדולה שנגרמה בעקבות ההתבטאויות האנטישמיות הפרועות ביותר שהיו באותה תקופה, בהונגריה עצמה. ההמונים שהתארגנו תחת השם „הונגרים מתעוררים" השתתפו בפעולות אנטישמיות יזומות מלמעלה כמו באורגובני, בשיופוק ובמקומות אחרים והדבר יצר אוירה אשר לא איפשרה ליהדות להמשיך בהשתייכותה למיעוט ההונגרי לאחר שינוי המצב הפוליטי. היהודים גם לא יכלו במצב זה להתחשב באינטרסים המדיניים של המדינה ההונגרית.

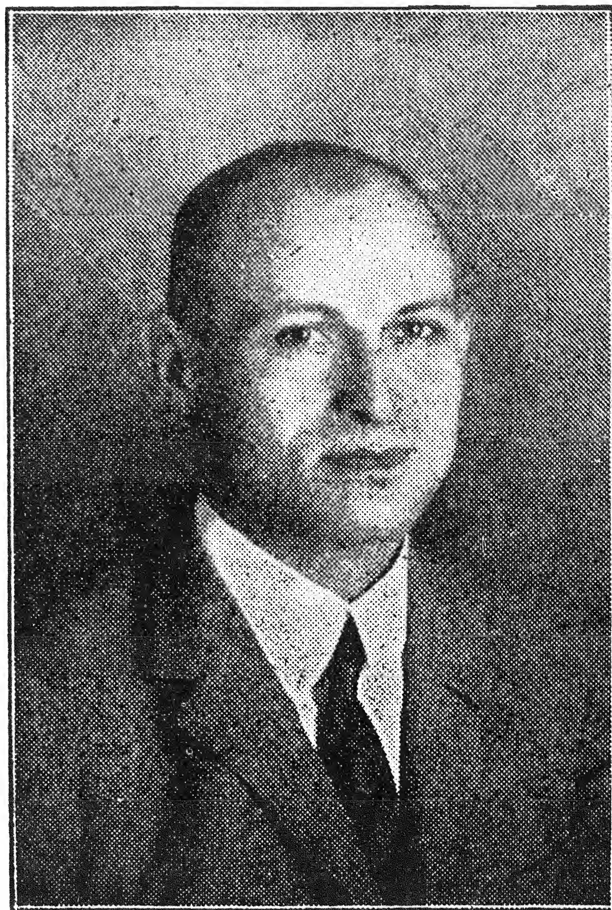
את הצעדים הראשונים בכיוון זה עשה זלמן־שלמה פוקס. הוא היה אחיו הצעיר של הרב הראשי בנימין פוקס, אחד התושבים האינטלגנטיים והפופולרים ביותר של העיר. הוא היה אדם שקט, בעל נשמה של יונה, גמיש ומחונך, שכל יהודי העיר אהבוהו וכיבדוהו. אין ספק, שמכל הבחינות היה הוא האדם המתאים ביותר לתפקיד נושא הדגל של תנועה המונית־רעיונית כזו. הוא זכה בסיוע מוסרי ובתמיכה מצד אחיו הרב בנימין פוקס, כלפי התנועה ההמונית שהחלה מתפתחת תוך תקוות גדולות. כנס היסוד נערך ב־19.1.1919.

לדעתו של פוקס, אחד מתפקידיו הראשונים היה לארגן כלי ביטוי מתאים. הוא החל מוציא לאור עיתון בשם „עתיד", אשר הוא עצמו היה עורכו הראשי.

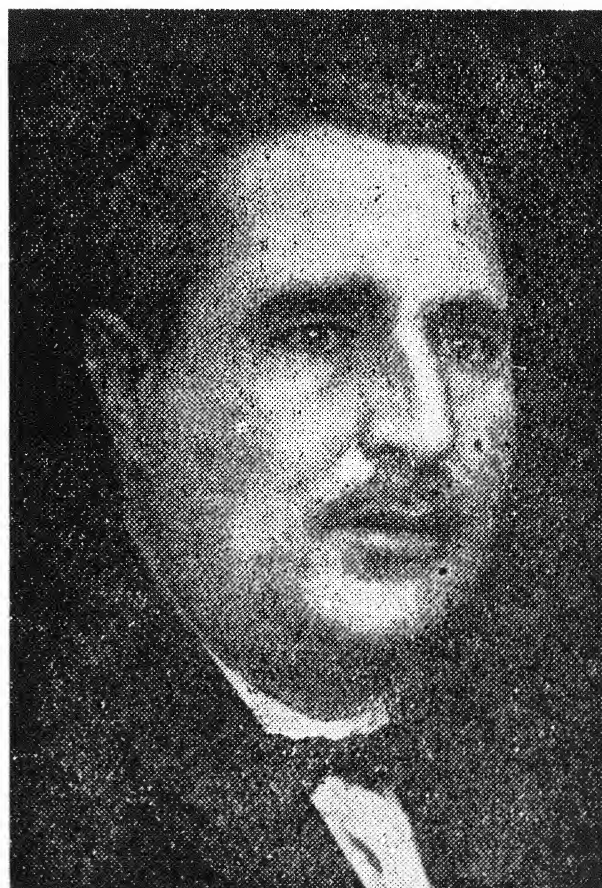
שלמה פוקס דיווח ב„עתיד", בצורת מאמר ראשי על הפעלת התנועה. במאמר זה הוא נימק בנימוקים משכנעים, בהתלהבות רבה, את הצורך להקים מדינה יהודית עצמאית ברוח לאומנית־דתית.

הוא הישווה את ישוב ארץ ישראל, את האפשרות של הקמת מדינה יהודית עצמאית לתפקידם ההיסטורי של החוזרים מבבל, וציין שמה שניתן לעזרא ולנחמיה, עשוי להינתן גם לנו. לדבריו, תלוי אך ורק בנו, באיזו מידה נצליח לנצל את האפשרויות המוענקות על ידי התקופות ההסטוריות הגדולות.

ואולם, הפעולה ההמונית, שהחלה בהתלהבות רבה, „נרדמה" תוך זמן קצר מחוסר התעניינות. מה שקרה הוא, שהאנשים הגיעו למסקנה, שהתלהבות ורצון טוב אינם מספיקים להגשמת המטרה הנעלה, יש צורך גם באמצעים אשר קהילתה של עיר אחת אין בכוחה להמציא. משום כך החליטו לנסות להשיג את מטרותיהם המוצהרות במסגרת ארגון ארצי ואפילו עולמי קיים. מובן, שהמסגרת המתאימה ביותר היתה הארגון הציוני העולמי. למרות שכפי שכבר הזכרנו, חברי הקהילה הנאולוגית היו כמעט כולם בעלי עמדה אנטי־ציונית, בכל זאת נמצאו כמה אינטלקטואלים נלהבים ובעלי הכרה לאומית, שהיו מוכנים לקחת על עצמם את היוזמות, את העבודה הראשונית למען הציונות. בראשם עמדו ד"ר אימרה ברדוש, ד"ר איגנץ מרקוביץ, ד"ר דזו

ד"ר איגנץ מארקוביץ יו"ר חבר של ה־ז. נ. ס. ושל קק"ל

ד"ר ואראדי אדן יו"ר חבר של הברית הלאומית היהודית

ד"ר בארדוש אימרה מנהל בית היתומים היהודי ונשיא ברית הלאומית היהודית — ז.נ.ס.

ד"ר ז'יגמונד בלום מזכיר כללי של ה־ז.נ.ס.

ד"ר ויס אנדרה יו"ר בפועל של ה־ז.נ.ס.

כוהני, זיגמונד בלום, זולטן לייטנר־לוקצ', ד"ר אודון וורדי, ד"ר אנדריי וייס, יוסף לייכנר. ד"ר אימרה ברדוש היה יושב ראש האיגוד הלאומי היהודי ואילו ד"ר אודון וורדי מילא את התפקיד הנכבד של יו"ר משותף. ד"ר רז'ו כוהני, שנימנה על התושבים המתורבתים של העיר, עמד בראש ענייני התרבות של התנועה. ואולם, ההמונים ומרבית המנהיגים סופקו על ידי הפלג הדתי־לאומי („מזרחי") של הקהילה האורתודוכסית. תוך זמן קצר נוסד הפורום הגבוה ביותר של התנועה הציונית, „האיחוד הלאומי היהודי", אשר על חבריו נמנו: היו"ר משותף שמואל נוסבאום, ד"ר אימרה ברדוש, ד"ר איגנץ מרקוביץ, ד"ר אודון וורדי, מיקשה קסטנבאום, שנדור וסרשטרום, זולטן לייטנר, ד"ר אלמר דויטש, ד"ר בלה לב, ד"ר איז'ו ווימן, ד"ר ארנו קליין, ד"ר ג'ורג' פוגני, ד"ר ג'ורג' ווימן והמזכ"ל ז'יגמונד בלום.

ואולם, כדי למלא את המסגרת, היה צריך לגייס את ההמונים מתוך חברי הקהילה האורטודוקסית. אלה, בשל השקפותיהם הדתיות, מצאו לנכון להתארגן במסגרת ההת־אגדות הדתית העולמית של „המזרחי" אשר שיתפה פעולה עם האיגוד הציוני העולמי.

שמואל נוסבאום, בעל האופי המוסרי נבחר תוך זמן קצר ליושב ראש משותף של „האיגוד הלאומי היהודי” הציוני.

אופייני להתפתחותו המהירה של סניף המזרחי בנג'וארד הוא שבתחרות הבין־עירונית שנערכה בשנת 1926, בהתרמה למען קרן קיימת, תפסה קהילת נג'וארד את המקום הראשון בהותירה מאחוריה את קהילת טימישוארה בעלת הצביון הציוני המודגש. קהילת קולוז'בר תפסה את המקום השלישי.

ארגון המזרחי בנג'וארד התפתח תוך זמן קצר עד כדי כך שגם מרכזו הארצי הועבר לעיר זו ובתור יושב ראש נבחר יעקב מיטלמן בעל ההכרה והידע הפוליטי היסודי.

בגלל התפתחויות גורליות טראגיות הלכו לעולמם שני נביאים מצטיינים אלה של העליה ושל הרעיון הנעלה של בנין הארץ עוד בהיותם בגלות, במחנות ולא בארץ המובטחת. לעומת זאת היה שמואל אלטמן בר מזל והספיק לעלות ארצה עם משפחתו, עוד ב־1928. הוא הלך לעולמו ב־1944 בירושלים.

לאחר מכן החלו לארגן, במהירות רבה את המוסדות השונים. מובן מאליו, שהיה להם חשוב ביותר לאפשר את לימוד השפה העברית המגובשת. כדי להשיג מטרה זו, הפכו את גן הילדים של הקהילה, ברחוב קרט, לגן עברי. הגננת היתה רעייתו של אדולף וייס, לבית גיזלה קסטור. בדרך זו היתה עזרתו של „המזרחי”, שאיפשרה את פתיחת גן־הילדים העברי הראשון בנג'וארד. הגננת בגן זה היתה רוזה מטיאס, שהוחלפה לאחר מכן על ידי אילונה וייס.

היה לקהילה גם מורה לעברית בשם משה מוסלר אשר היה מועסק באופן רשמי על ידי הקהילה בתפקיד זה. בשטח זה מגיעות זכויות רבות גם לאפרים רט, וכן ליוסף זלצר אשר היה יושב ראש המועצה של בית־הספר וידען גדול בלשון העברית. תוך זמן קצר ביותר הצליחו במסגרת הקהילה להחיות את השפה הלאומית עתיקת היומין, העברית, שהפכה למקובלת אפילו בחוגים המתקדמים ביותר. הנימוק החזק ביותר של היריבים הפוליטיים של היהדות הלאומית היה, שלא קיימת אומה בלי לשון ועל ידי הפצת הלשון העברית הוצאנו את הרוח ממפרשיהם בין לילה. כפי שמאוחר יותר, לאחר הכרזת המדינה היהודית העצמאית, לתדהמת העולם כולו, תוך שנים ספורות למדו כל היהודים שהתקבצו מכל כנפות תבל את לשון אבותינו והפכו אותה ללשונם היום־יומית כאילו שלא חלפו אלפי שנים מאז חורבן הישות המדינית הקודמת...

מלבד העיתון „עמנו”, שכבר הזכרנו, הופיע, עוד קודם לכן, ביום 23.7.1920 שבועון בשם „מזרחי” שהיה כולו מוקדש להפצת הרעיון הלאומי, בעריכתו של אודון ליפוט וייס. להלן כמה מובאות מהגליונות הראשונים של השבועון, בתירגום מילולי:

ד"ר רז'ו כוהני מורה תיכוני ויו"ר ועדת התרבות של ה־ז.נ.ס.

תוך זמן קצר נוסד הסניף המקומי של „המזרחי” בשיתוף ההמונים הדתיים. דבר זה קרה ביום 15.7.1920 וליושב ראש נבחר שמואל אלטמן, ולסגן היושב ראש ברנט ברקוביץ.

הרוח החיה ו„מנוע” של הארגון היה שמואל אלטמן. הוא היה נואם בחסד עליון ומארגן מעולה. בהנהגה המצומצמת השתתפו עוד: שמואל נוסבאום, שנהנה מפופולריות ומכבוד רב בקרב ההמונים, יעקב מיטלמן, בוגר ישיבת פוז'וני ואף הוא נואם מצטיין, ברנט ברקוביץ, אחד מגדולי הידענים בתלמוד בעיר, מיקשא קסטנבאום אשר מילא את תפקיד היושב ראש של הסניף המקומי של נג'וראד וגם סגן היושב ראש של ארגון המזרחי הארצי, ארמין פרידמן, שנדור וסרשטרום, עמנואל גוטפריד, מנשה פרידמן, יוסף זלצר, שייצג את „המזרחי” בנג'וארד בקונגרס העולמי של המזרחי שנערך בלונדון באוגוסט 1920, אודון־ליפוט וייס, קלמן וייס, וכנציגי הנוער משה גולדשטיין, משה יוסט ועוד רבים מהשמנה והסלתה של הציבוריות הדתית של העיר. עזרה מאוד לפעולה הארגונית גם העובדה ששנדור וסרשטרום וזולטן לייטנר־לוקץ החלו מיד בעריכת שבועון מפלגתי בשם „עמנו” ("Népünk") ובהוצאתו.

יהודים חרדים אנשי אמת ראו!

„יד ההשגחה עליונה, היד המיסרת אותנו קשה. — טובה עלינו. אם נקבל את היסורים באהבה או ביראה, ברצון או באונס — דבר זה כבר תלוי בתכונת־נפשנו אנו. אבל היסורים יורדים עלינו בזעף — לטובתנו. „ה׳ הנוטע אותך דבר עליך רעה״ — נבא ירמיה — וכל הרעה הגדולה שבאה עלינו בשנים האחרונות — לשם נטיעה באה...

חמת־אלהים נתכה אל עמנו. מיליוני בניו ובנותיו מובלים כצאן לטבח והנס מן הפחת נופל אל הפח. ההגירה, ששמשה זה עשרות בשנים להצלה פורתא בעד היהודים המעונים ושהיתה בעת האחרונה לעוגן־ההצלה היחידי לרבבות משפחות הגירה זו נעשתה קשה בימינו כקריעת ים סוף; ועתה, אחרי הגבלת הכניסה לארצות הברית באמריקה, תצטמצם עוד יותר... וכה סגרה עלינו ההשגחה את כל דרכי היציאה מארצות הדמים למדינות השלום והדרור.

מובן, שלא התפללנו על סגירה זו ולא נתפלל עליה, ועל ידה לא נתלה אף תקוה אחת קטנה מכל תקוותינו הרבות. אבל סגירה זו עובדה היא אם נרצה בה ואם לא נרצה. ואחרי שהננו רואים, כי באותה העת ששערי ארצות אחרות הולכים ונסגרים אחד אחרי אחד לפני אחינו הנמלטים על נפשם, הולך ומתרחב הפתח האחר, שנפתח מתחלה רק כחודו של מחט, פתוח — לארצנו, אחרי ראותנו כזאת, מתחזקת בנו האמונה כי הסגירה של ארצות זרות צורך פתיחה היא פתיחת ארצנו אנו.

יד ההשגחה העליונה בכל מה שנעשה עתה לעמנו ובעמנו.

ופתיחת ארצנו — עליה התפללנו ועליה עבדנו. תפלתנו נשמעה, עבודתנו נתקבלה והפתיחה היתה לעובדה קיימת.

עתה באה העת, שיבוא גוי צדיק שומר אמונים, להעלות את שרותו ממרחקים וממעמקים.

יד ההשגחה העליונה טובה עלינו. ימרקו היסורים הנוראים את עוונותינו הגדולים, עון שנאת־חנם ופירוד־אחים, ועבודת־תחיה משותפת תאגדנו יחד.

יש בנו דתיים ויש בנו חפשים, יש בורז׳ואים ויש פרו־ליטריים, אבל מעל כולם ובתוך כולם יש רגש עם ורגש ארץ־אבות. הבה נתאמץ לחזק את הרגשות האלה ונטוה מהם את החוטים המחברים, המאחדים.

„לא נעמיד את כסא־כבודנו על שתי רגלים!״ — טוענים הדתיים. בוצאי! — אנו עונים — ואם גם ננסה להעמידו — לא יעמוד. אולם בשעה שכסא־כבודנו מוטל לגמרי על הארץ, נעמידו בכחות מאוחדים על שתי רגליו ותיכף ניתן בו אנו את הרגל השלישית, את הדת והוא כבר יחזיק מעמד.

„לא יתנו לנו לעבוד ברוח הדת!״ — טוענים שוב הדתיים, אבל לא כן הדבר. הם, החפשים, בודאי שאינם עובדים ברוח הדת, אבל לנו לא רק שיתנו לעבוד, אלא גם יתמכו בעבודתנו

בנימין זאב (ולדימיר) ז׳בוטינסקי

הופיע בשנת 1938 בגרוסוורדיין, בנאום מרשים מאוד, עם ראייה של נביא הזהיר את השומעים על השואה המתקרבת, שמאיים על כל יהדות אירופה. הזהיר את היהודים לעזוב מיד את אירופה — בלית ברירה — להשאיר כל מה שיש עם עור לכותנותם, ולחתור לעלות לארץ ישראל ולבנות בית חדש שם. „תחסלו את הגלות בזמנו — לפני שהגלות תחסל אותכם״.

לדאבון לבנו למרות נאומו המזהיר שסחב אתו את השומעים, שום תוצאה מעשית לא הביא

זו, אחרי שהיא מסוגלת להקמת כסא־כבודנו. לבנין עמנו וארצנו. הרי קראנו מה שהחליטו בועידות הציונים באנגליה באמריקה באשכנז, בהולנידא, בטראנסילבניא ועוד. פה אחד החליטו הציונים במדינות שונות לתמוך בדרישות הדתיות של ה„מזרחי".

ואם גם יתרבו החפשים בתוך הציונים ואם גם החפשים האלה ינסו להפריע אותנו מעבודתנו ברוח הדת, האם אנו זקוקים להם ולהסכמתם? האם נתנה ארץ ישראל רק לציונים ולא לכל בני ישראל? והאם תפסו החפשים את ההסתדרות הציונית בידם באופן שאין להוציאה עוד מתחת רשותם? הלא יש דרך פשוטה וקלה מאד לשים לאפס את כל מחשבו־תיהם ושאיפותיהם של החפשים, אם רוצים, הם לגשם אותן על־ידי ההסתדרות הציונית, והיא: **להתרבות עליהם בכמות ובאיכות ולבטלם ברוב מנין וברוב בנין בתוך ההסתדרות הציונית עצמה.**

דרך זו פשוטה וקלה מאד.

פשוטה: כל יהודי חרד צריך רק לשקול את השקל המזרחי, ולבחור אל הקונגרס הציוני הבא באותם הצירים, שה„מזרחי" יעמידם לבחירה. אם כל יהודי חרד, הרוצה בבנין ארצנו — ומי היהודי החרד באמת שאינו רוצה בבנין זה? — ישקול את השקל המזרחי, אז כבר יהיה ממילא בהסתדרות הציונית העולמית רוב מנין של יהודים חרדים; ואם כל השוקלים האלה יבחרו אח"כ רק בצירים חרדים, אז יהיה גם הרוב בנין בתוך ההסתדרות רוב חרדי. כי היהדות החרדית העולמית כבר עשירה היא גם בכחות בונים כבירים, בונים גם באון ובהון, גם בכשרון מעשה ובמרץ מחוללים. צריכים רק לרכז את כל הכחות האלה מסביב לדגל דתי אחד בתוך ההסתדרות הציונית, למען תרבה השפעתם ודגלם יתנופף ברמה.

וקלה היא דרך זו, שהרי היהודים הדתיים ציוניים גמורים הם בתוך תוכם, הם בהיותם לציוניים, אינם זקוקים לכל מהפכה ברוחם ולכל שנוי־ערכין עיקרי. הם צריכים רק להסיר מעל לבם את נטל האפר, שנערם משרפת הנשמה שבגלות, והזיק הציוני שבהם יתלבה מאליו. אז גם ימצאו את המציאה היותר גדולה, שיוכל בן אדם למצוא בעולם הזה: הם ימצאו את עצמיותם, את יהדותם החיה והמאירה, ולנגד אורה — קרעים רבים שבנשמה יתאחו ותוכן חדש ינתן לחייהם.

יהודים חרדים ראו!

במשך אלפי שנות הגלות נשאנו בלבנו את תקות אומתנו, תקות ארצנו. מדורות־אש לא שרפוה ונהרות־מים לא שטפוה. והנה אור חדש על ציון האיר, והאם לא נזכה כולנו ללכת לאורה? האם עוד יתפלג העם לפלגותיו, שמקורן — חיי הגלות ועסקי הגלות? האם יש בכחם של הסכסוכים הפוליטיים הפעוטים להפריע בעד אופק־ההשקפה ההיסטורי על עבודת־הבנין בארץ ישראל?

פקחו, יהודים חרדים, אנשי אמת את עיניכם, וראו. מי ברא את כל המצב הזה? מי האיר לארצנו והדרים עליה ומי החשיך עלינו את השמש בגולה? מי גלל שם חושך מפני אור, ופה — אור מפני חושך? יד ההשגחה העליונה בכל זה! תנו, איפוא, ידיכם לבנין ארצנו".

איחרנו...

למעשה, כעת היה צריך להופיע כבר השנתון ה־20 של עיתון זה; כי כבר לפני עשרים שנה היו צריכים לייסד עיתון כזה בנג'וארד. איחרנו! אני מאשים! אנו מאשימים את הדור הנוכחי והדור הקודם של יהדות נג'וארד על שלא פעל, לא קלט את הרעיונות היהודיים, על שלא הבין ולא הסכים לכלל היהדות בעולם. אנו מאשימים את יהדות נג'וארד, שבמובנים רבים היתה המובילה בקרב היהדות של הונגריה הישנה ויצרה דברים כה נאים וכה גדולים, שהוציאה לדרך אישים מוכשרים כה רבים, כדי להילחם למען האנושות, למען מטרות ורעיונות זרים, בהתלהבות ובכישרון. אך מטרות יהודיות, רעיונות יהודיים לא באו אל ליבה. אנו מאשימים את כולם, את אלה שישנם ואת אלה שהיו, על שלא ראו אופקים רחבים יותר, על שלא היה בהם הכוח לעשות וליצור מתוך הכרה. הרעיונות הגדולים של היהדות לא יכלו להגיע אליהם ואם כבר, אז הם לא השתרשו.

עלינו, איפוא, להדביק את הפיגור. עלינו ליצור המון, בכוח, בהתמדה, כדי להשיג את הפיגור הגדול, אשר לא ניגרם בגללנו. מטרתנו היא לבצע כעת את התפקיד הגדול של ההסברה. עלינו להתקדם בשבילים חדשים כאן, בנג'וארד, והכל חייבים לבוא בעיקבותנו. די עם הקטנוניות, עלינו להיות יהודים בעלי הכרה המסוגלים עדיין לעשות גם למען עצמנו! לפנינו הדרך הרחבה של העשיה, עלינו רק להבין, שהמקהלה הענקית של ההמונים היהודיים קוראת בקול רועם לאלה שאינם מבינים ולאלה שהם בעלי כוונות זדון — די!

כעת בא עולם חדש, ועלינו להיות ספוגים ברעיונות חדשים. המטרה העיקרית שלנו היא האינטרסים של המיעוט הלאומי היהודי, אשר למענם אנו לוחמים. נוסף לכך, מטרתנו העיקרית היא לבנות את הבית הלאומי היהודי החדש, על יסודות דתיים ומסורתיים. מבטנו מופנה כלפי המזרח... כי משם תבוא הגאולה. נהיה לחיילי המזרחי ונילחם למען מטרה זו. משום כך אנו חשים כוח רב בזרועותינו ומאמינים באמונה חזקה בצידקת עניינו. אין אנו תלויים באיש ואין אנו חוששים מדבר. מטרתנו נהדרת, אך דרכנו קשה ואינה סוגה בשושנים, אך עלינו להיות מסוגלים. עלינו לעבוד הרבה, להתאמץ בכל כוחותינו... כי איחרנו... איחרנו הרבה... אך אנו מאמינים ומקווים שעוד נדביק אתכם, 15 מיליון אחינו היהודים, המתהלכים בדרכי ציון וקבוצתנו הקטנטנה תגדל

ותתפתח בהתמדה, כדי להשיג אתכם, אחינו היהודים, כי עד כה איחרנו... אומנם... איחרנו מאוד...

רק עתה הכרנו בצורך להתארגן על בסיס עדתי־לאומי. איחרנו מעט אך לא מספיק כדי שלא נוכל לקבל על עצמנו את חלקנו מהעבודה הגדולה ולבצע אותה במסירות ובמצפון רב.

הדחף לכך ניתן לנו כעת על ידי המאורע ההסטורי העולמי החשוב, קבלת הצהרת בלפור בועידת השלום בסן־רמו. קבלת הצהרת בלפור היתה כעין אור זוהר, קרן־שמש מחייה ומחממת.

במצב עניינים שכזה היה זה פשע בל־יכופר, פשע כבד ביותר להמשיך בהיסוסים ולהביט באדישות במאבקם העל־אנושי של אחרים, בפעילותם זרועת הקורבנות, למען השגת מטרותינו, למעננו, למען מטרה שהיא כללית־לאומית־יהודית.

עלינו לנטוש, סוף־סוף את העמדה הנוחה של אדישות ונייטראליות; לא נוכל עוד להביט בשיוויון־נפש במאורעות העולמיים הרודפים זה את זה מסביבנו במהירות רבה — מאורעות הנוגעים כל כך מקרוב וכל כך חזק באינטרסים היסודיים ביותר של קיומנו.

ה„בעיה היהודית" ושאלת עצמאותה היהודית־הלאומית של ארץ־ישראל היא הענין, העומד כעת על הפרק וגורם לציפיה מתוחה של מאות אלפי בני־אדם, בהיותו בעיה פוליטית־חברתית מרכזית.

במצב־ענינים כזה גם אנו איננו יכולים לשבת באפס־מעשה ולהמתין כדי לראות, מה יביא המחר, לצפות מ„מרחק בטוח" ובפסיביות בעבודתם הקשה של אלה הפותרים את הסיבוכים הגדולים.

המאורעות הרודפים זה את זה והמתנגשים זה בזה, תהיה להם השפעה מכרעת עלינו והם יהיו צודקים וחיוביים לגבי כולנו, ככל שנשקיע יותר מאמץ מצידנו בניהול ובהכוונת התנועות. פעילות כזאת עשויה להבטיח לנו טיפול אנושי וחיובי יותר, מצב טוב יותר, ככל שנפגין יותר נחישות, לחימה, עמידה בפרץ וכוח סבילות, למען עניינינו הצודק.

יש לחדול ממשחקיהם הקטנים והעלובים של קטני־האמונה. במקום משחקים אלה צריכה לבוא ההכרה בחשיבות עצמנו, ההתעלות הנפשית, הנחישות החזקה כדי לפתוח בפעולה הגדולה, שבמסגרתה כל יהודי מאמין יתייצב בפרץ בגבורה עילאית, ושכל אחד יתרום את חלקו בעבודה הקשה, באמונה יהודית אמיתית, בהקרבה עצמית, במסירות — והתו־צאה לא תאחר לבוא. התוצאה תהיה חיובית, מבורכת, לגבי כולנו ולגבי האנושות.

אל ישראל נתן עז ותעצומות לעם ברוך אלהים.

אחים נכבדים! הפעם מדובר ברצינות על ארגון מחדש, על בסיס לאומי, של האומה היהודית, דהיינו, על בנייתה מחדש של ארץ־ישראל, תחת שלטונה של בריטניה הגדולה.

פרספקטיבה נהדרת זו, הנובעת מכך, גורמת לנו לשמחה גדולה, בהיותה פיתרון המביא עתיד בעל תקווה. למען הגשמת המטרה הזו נצטרך לעבוד קשה, בהתאמצות, בשיתוף, ואיש אינו רשאי שלא להשתתף בה ולהשתמט מהעשייה המשותפת.

בעזרת השם נצליח להתגבר על המשימה הגדולה, אם נשתף את כוחותינו ונתחיל בעבודה מתוך אמונה שאינה יודעת פשרות. אם נצא מהנחה ומשאיפה זו ונתקדם בדרך הטובה ביותר, מובטחת לנו ההצלחה, בתנאי שעבודת כל אחד מאתנו תתנהל במסגרת הארגון העולמי של המזרחי ולמען הארגון נפעל ככל יכולתנו, בכל האוצרות הבלתי־נדלים של כוחותינו המוסריים והחומריים.

כדי לא לסבך יתר על המידה את עבודתו של מרכז הארגון העולמי של „המזרחי", וכדי לא להכביד עליה על ידי מגע בלתי אמצעי עם סניפים קטנים מסויימים, החלטנו לייסד סניף גדול יותר של „המזרחי", שיכלול את „טראנסיל־בניה ומחוזות סמוכים", בצורה כזו, שתושבי אזור זה יוכלו להצטרף אם באורח אישי, או בצורה מאורגנת, אך רצוי יותר מכל, בדרך של ייסוד סניפים מקומיים.

גם סניף זה, כפי שהדבר נובע מאופיו של הארגון העולמי של המזרחי, יפעל תחת הנהגה יהודית אורתודוכסית חרדית ובשום מקרה לא תוכל לסטות מקו זה.

בשם הארגון המקומי של הארגון העולמי של המזרחי:

ברנרד ברקוביץ	שמואל אלטמן
סגן יושב ראש	יושב ראש

יעקב זינגר
מזכיר

יוסף שטיין	יעקב מיטלמן
רשם	גזבר

ועידת היסוד של המזרחי בנג׳וארד

בכ"ט בחודש תמוז (15 לחודש יולי) נערכה ועידת היסוד בסניף נג׳וראד של הארגון העולמי של המזרחי.

הוועדה המכינה הזמנית של הסניף אירגנה 400 חברים למען הענין. מרבית החברים נוכחו בועידת היסוד.

שמואל אלטמן, בתור יושב ראש הועדה המארגנת הודיע על יסודו הסופי של הסניף המקומי וביקש מהמזכיר להקריא את התקנון הזמני.

ועידת היסוד קיבלה את התקנון הזמני בעיקרה, תוך שינויים קלים. בויכוח בנושא זה השתתפו רבים.

לאחר מכן, בהתאם לסדר היום, נערכו בחירות. יעקב מיטלמן, בתור יושב ראש האסיפה, הגיש את הצעתו ולפיה נבחר שמואל אלטמן כיושב ראש ללא הצבעה. פעילותו בת עשרות השנים של אלטמן במסגרת המזרחי היתה ידועה בקרב היהודות.

שמואל אלטמן הודה על האמון שניתן בו וקיבל בשמחה את תפקיד היושב ראש, אשר, לדבריו, עשוי להיות פורה רק אם כל החברים יפעלו למען הענין. ועידת היסוד, במצב רוח מרומם, הביעה את אמונה בהנהלה המצומצמת בת עשרה חברים ובמועצה בת ארבעים וחמישה החברים.

הועידה נסתיימה בשירת „התקווה".

ההנהלה: ברנרד ברקוביץ, עמנואל גוטפריד, מור קליין, שמואל נוסבוים, מנשה פרידמן, יעקב מיטלמן, יצחק שטרנברג, יוסף זלצר, ליפוט אודון וייס, קלמן וייס.

המועצה: יוסף אדלר, יהודה אפל, ברטלן ברנט, שמואל אפשטיין, בנימין פרוינד, אדולף פריש, שמואל פלדמן, איזידור גוטפריד, ארמין גרינוולד, איגנץ גרינברגר, גדליה מטס־גרינברגר, איגנץ גוטפריד, נגדור גולדהמר, יוסף היטר, יוסף הירש, מרטון הלר, יוסף הניג, ברנד אירום, זיגמונד קוש, ליאו קוש, שמואל קפש, הרמן קליין, שנדור קמני, פיליפ קרפונקל, מיקשה קסטנבאום, איגנץ לייטנר, הוגו ליבוביץ, רודולף ליבוביץ, מור מושקוביץ, אהרון מוזס, ד"ר איגנץ מרקוביץ, פרקש ריפנר, אמיל רוזנברג, יוסף רייך, זיגמונד ספרנט, מור זוננוילד, ארמין זלצר (פוג׳יוושרהיי), יוסף זילברמן, שומה שוורץ, יעקב שוורץ, אברהם אולמן, גזה וידה, שמואל ווסרשטרום, מור ויינשטיין, יוסף שטיין.

אף כי מעצם כוחו המספרי היווה ארגון „המזרחי" את עמוד השדרה של ההתארגנויות הציוניות־הלאומיות בנג׳ווארד,

תמונה קבוצתית של חברי „אביבה ברוסייה" בגרוסווראדיין

בכל זאת פעלו גם ארגונים דומים בעלי מטרה דומה, במספר חברים קטן יותר או גדול יותר. כך למשל הארגון של „צעירי מזרחי" היה פעיל במיוחד, תחת הנהגתו של משה יוסט. ארגון זה נוסד ב־23.7.1920.

כמו כן היו ארגוני נשים ציוניות שונים כמו למשל: „צעירות מזרחי" ו־„אביבה", או „בריסייה", שכללה את הנוער, „בית"ר — ברית טרומפלדור" שהלכה בעקבות ז׳בו־טינסקי, בראשותו של היושב ראש ד"ר ארנו קליין, „השומר הצעיר" השמאלני־הקיצוני, וכן „הנוער הציוני". תפקיד רציני במיוחד בשטח חינוך הנוער היה לארגון „התחיה" שפעל תחת הנהגתו של ד"ר וילמוש מולנר, מנהל בית־החולים היהודי, בשנות 1932/39, כאשר הארגון היה מכין אותם מבחינה נפשית לסבל שהלך והתקרב. פגז תועה שם קץ, במחנה־הגירוש, לחייו הברוכים של ד"ר מולנר.

כאן עלינו לציין שוב שהמוני היהדות האורתודוכסית הלכו בעקבות מרבית הרבנים שהורו להם להתנגד בכל כוחם לכל צורה של הציונות, מתוך חשש, שהמדינה היהודית שתקום לא תחוקק את חוקיה בהתאם לחוקי התורה. שלושת הגדולים שבין הרבנים האורתודוכסים בהונגריה, אף הוציאו איסור פורמאלי נגד כל צורה של שיתוף פעולה עם המזרחי. היו אלה הרב משה גרינוולד, רב ראשי מחוסט, הרב שמואל רוזנברג, רב ראשי מהונפלבה, והרב ישעיה זילברשטיין, רב ראשי מווץ, מאותה סיבה.

הגוף העליון של היהדות האורתודוכסית, „הלשכה המרכזית", דחה את הצעת הציונים להקים גוף פוליטי מרכזי משותף. באווירה כזאת נערכו בחירות לקהילה האורתודוכסית ביום 26.12.1920 ובבחירות אלה ניצחה רשימת „המזרחי" תחת הנהגתו של שמואל נוסבאום, ברוב גדול. ארגון המזרחי ניהל את מערכת הבחירות שלו תחת סיסמתו המפורסמת של הרצל: „כבשו את הקהילות". הם היו הדורי רוח התקופה, הרעיון של הלאומנות היהודית הגאה. שמואל נוסבאום היה לראש הקהילה ואילו המועצה בת 71 החברים כללה את הבאים:

אלטמן שמואל, ברקוביץ ברנט, וייס קלמן, אפשטיין שאמו, פרידמן ג׳ולה, פוקס סולומון, פרוינד בנימין, פוקס שמואל, פריש אדולף, גוטפריד איזידור, גרינברגר איגנץ, גרינברגר וילמוש, גולדשטיין מור, הארטמן שאנדור, קסטנ־באום אדולף, קליין מור, קארפונקל פיליפ, קירש הנריק, כון שולומון, לבוביץ רודולף, לונדון יעקב, ליבלי לאסלו, ד"ר זלצר יוסף, ואסרשטרום שנדור, וייס אדן ליפוט, לבוביץ הוגו, לייטנר איגנץ, לייכטמן סולומון, מארקוביץ קלמן, מעזעי אלברט, נוסבאוים שאמואל, רוט אַלברט, רוזנברג עמיל, מיטלמן יעקב, שטרנברג יצחק, שורץ שומא, זילברמן יוסף, וידא גיזא, וינברגר יונש.

אין ספק שיהודי נג׳ווארד פעלו מתוך אידיאליזם לא־אנוכי, בין אם המדובר בלוחמי התנועות השמאלניות בין־לאומיות, או אנשי התנועות הימניות־ציוניות של המזרחי. הם חשו שדרכם מוליכה אל אושרה של האנושות ובמיוחד של היהדות. כמעט כולם סיימו את חייהם באושוויץ ובמחנות המוות הגרמניים האחרים. קלגסי היטלר לא הפלו ביניהם מבחינת השתייכותם הארגונית, כלומר, אם הם ביצעו את פעולותיהם למען תנועה שמאלנית או תנועה ימנית.

קלגסים אלה פשוט לא היו מוכנים לסלוח להם על פשעם המשותף, על היותם יהודים. על פשע זה הם שילמו בחייהם.

על מדפיו המאובקים של ארכיון הקהילה החרדית בגרוס־וורדיין נשתמרו מסמכים רבים בעלי ערך היסטורי־תרבותי. הנה לפנינו העתק מצולם של מסמך הכרזת חרם מענין ביותר. להלן התעתיק המילולי של מסמך זה שנכתב במקורו בעברית לפני מאה וחמישים שנה:

„על מנת לחזק את ידם של העומדים בראש הקהל, להסיר מכשול ולהכות את החטאים ללא היסוס, הננו ורשמנו לזכרון מעשה נבלה מכוער שבא בקהלנו מידיו של איש רע ובן בליעל, מרדכי אודן שמו, אשר יצא שמו זה שנים בקהל, כי כל זמן ועידן כיתת רגליו אחרי האשה הפרוצה חסרת הבושה אידן גולדשמיד ומצא בה בת זוג הראויה לו. מן הדין היה להטיל עליו מזמן עונש קשה, אך הדברים התארכו, אם משום עינוי דין, אם משום שלא נמצאו הוכחות ברורות מפי עדים נאמנים למעשיו ואילו האיש עצמו טען להד״ם. אולם בעצם ימינו אלה נמצאו אנשי מעשה אשר לכדוהו בשעת מעשה הניאוף, החיבוקים והנישוקים, ובכך הועד מפי שלושה גברים מהימנים, כי כל דברי הנבלה שפשטו על אודותיו אמת לאמיתה המה. מי יודע כמה נפשות תמימות נלכדו ברשתם של רשעים אלה? וכך פסקו רב העיר וראשי הקהל: אשת זנונים זו תגורש מן העיר במהרה, בסיוע הכח והסמכות של השלטונות הנעלים, ויתקיים בה הפסוק „וביערת הרע מקרבך והיה מחנך קדוש״. ואילו מרדכי השפל, הנבל והרשע היה מן הדין להענישו עונש דומה, אך חננו אותו בשימנו אל לב את סבלה של רעייתו הצנועה. על כן החלפנו את דינו כדלקמן: שמו יימחק מרשימת הקהל הקדוש, לא ייזכר בין חברי הקהל וייחשב לזר. יתר על כן, לא יהיה לו חלק אף במה שמותר לזרים הגונים, דהיינו הזכות לעלות לתורה ביום חול, ולא ייקרא לתורה או לכל מעשה שבקדושה. מקום מושבו, שהיה לו בבית הכנסת בין חשובי הקהל, יילקח ממנו ויוקצה לו מקום ליד הפתח בין המחזרים על הפתחים. ועוד רשמנו לפנינו ושמנו אל לבנו, כי גם אחרי מתן פסק דין זה לא התחרט הנ״ל על מעשיו, אלא נהג ככלב ונדר שלא יתקן את דרכיו לעולם. על כן מתירים אנו בזה לכל אדם לעלוב בו בפומבי אף ללא סיבה ולהציגו כאיש נבל, והיה אם יבקש מבית הדין שיגן עליו, לא יהיה העולב בר־עונשין, מאחר והנ״ל זכה בכינוי זה בדין: נבל הוא ונבל שמו.

נכתב ונחתם היום, ערב שבת פרשת כי תשא שנת תקס״ה לפ״ק״.

(חתימות)

יהודי גרוסוורדיין בישראל

ארגון יוצאי גרוסוורדיין בארץ נוסד בשנת 1953. היוזמה לכך באה מצד ליוש פוקס ומשה יוסט, אשר באו בדברים עם אדן גרוסמן, נשיאה לשעבר של הקהילה החרדית בגרוס־וורדיין והזמינו את תושבי גרוסוורדיין לשעבר לכינוס גדול. הקריאה זכתה להד נרחב והקהל הגדול שהופיע באספת הייסוד הכריז על הקמת הארגון. כנשיא נבחר אדן גרוסמן, ליו״ר בפועל ליוש פוקס, למזכיר כללי מיקלוש גרוס. מספרם של יוצאי גרוסוורדיין בארץ מוערך באלפיים — אלפיים וחמש מאות. אלה נהגו לקיים ביניהם קשרים אמיצים עוד לפני ייסוד הארגון והשתדלו לעזור כמיטב יכולתם לעולים החדשים בקשיי הקליטה הראשונים.

לאחר ייסודו השתדל הארגון להעניק מסגרת ממוסדת לפעולות השונות, אשר נועדו לקדם את עניניהם של יוצאי גרוסוורדיין ככלל וכפרטים. בגלל המסגרת המצומצמת של ספר זה נעמוד כאן רק על הפעולות העיקריות.

1. עריכת ימי זכרון: לזכרם של יקירינו שניספו בגירושים אנו מקיימים טכסי זכרון בעלי אופי מסורתי ביום השנה לגירוש. בטכסים אלה משתתף קהל של אלף־אלף חמש מאות איש. הם נערכים חליפות בתל אביב, בירושלים ובחיפה, כדי להקל את ההשתתפות על כולם במקום הקרוב למגוריהם. חזן מוסמך מזכיר את נשמות הנפטרים והרב אשר פולק, רבה הראשי לשעבר של גרוסוורדיין, נושא את דרשת הזכרון. בני משפחותיהם של הקרבנות ושל הנופלים במערכות צבא ההגנה לישראל מדליקים את נר הזכרון של ששת המיליונים, המוצב על הבמה. האזכרה מסתיימת בתפילת „אל מלא רחמים״ וכל הקהל אומר קדיש.

אזכרות אלה חוזרות משנה לשנה ומשמשות גם למפגש־חברים, כהזדמנות נאותה ליוצאי גרוסוורדיין לראות את ידידיהם משכבר הימים ולנהל שיחות ידידים. יש בכך משום תרומה נוספת לליכוד השורות ולחיזוק הקשר ביניהם.

2. קופת מלווה ללא ריבית: הארגון מעניק הלוואות ללא ריבית וללא עמלה לכל עולה חדש מיוצאי גרוסוורדיין, כדי להקל על קליטתו ולסייע בידו לעבור את הקשיים הראשונים. רבים רכשו כלי עבודה או שילמו את המקדמה לרכישת דירת השיכון ממלוות אלה. החזר ההלוואה אינו כרוך במועד קבוע, כלומר: העולה מתחייב להחזירה לאחר שהתבסס מבחינה כלכלית והתשלום לא יכביד עליו במיוחד.

3. עזרה בחגים: יש לציין בצער, כי מספר ניכר של יוצאי גרוסוורדיין חי בארץ במצב כלכלי חמור. שכבה נצרכת זו זוכה פעמיים בשנה, בפסח ובראש השנה, בסיוע רציני מצד הארגון. אנו יכולים לציין בסיפוק, כי יוצאי גרוסוורדיין המתגוררים בכל רחבי העולם מעלים ברצון את תרומותיהם למגבית הנערכת בקביעות בשבועות שלפני החגים. בתחום זה נוצר שיתוף פעולה הדוק בין הארגון ובין האגודה בעלת

המשקל „בני ציון" Nagyvárad and Vicinity Chapter של יוצאי גרוסוורדיין בארצות הברית. תרומתם הכספית הנדיבה והרצינית מקדמת בהרבה את הצלחת פעולות הצדקה של הארגון בארץ. כל יוצא גרוסוורדיין הזקוק לכך, יכול להסתייע בעזרה כספית ניכרת מטעם הארגון. בלה יעקובוביץ, יו"ר הועדה הסוציאלית ושנדור רובינשטיין, המזכיר הכללי, ניהלו מפעל סיוע זה מטעם הארגון בהתלהבות ובמסירות רבה. באחרונה קיבל המפעל תנופה גדולה וכשבעים בני גרוסוורדיין נעזרים בתמיכה חשובה בפסח ובראש השנה. בראש המפעל היפה הזה עומדים עתה דב יעקובוביץ, יו"ר הועדה הסוציאלית, צבי גרוסמן, נשיא הארגון, משה גרוס — המזכיר הכללי ויצחק גליק, הגזבר של הארגון. ד"ר גבריאל ארדש קיבל עליו את התפקיד האחראי של הביקורת וניהול הספרים.

4. **הוצאת ספר זכרון:** הנהלת הארגון החליטה לפרסם ספר זכרון ליהדות גרוסוורדיין, שיתאר בנאמנות ובצורה ענינית את ההיסטוריה בת 250 שנה של הקהילה, החל מראשית התישבות היהודים בה ועד ימינו, מתוך תשומת לב מיוחדת לאירועי תקופת השואה. ספר הזכרון, המופיע בהונגרית ובעברית, אמור להציב, הן בתוכנו, הן בצורתו, אנדרטת־זכרון הולמת לקהילה זו ולתפארת עברה.

חלק נפרד בספר הזכרון מוקדש לקרבנות השואה יוצאי העיר ולאלה מבניה שנפלו במערכות הגבורה של צבא ההגנה לישראל. תנאי יחיד לכך הוא שבני המשפחה שנותרו בחיים ימסרו את שם הנפטרים ופרטים נוספים עליהם להנהלת הארגון. החלק ההונגרי של ספר הזכרון הופיע בשנת 1981 ועורר שביעות רצון כללית אצל בני גרוסוורדיין בארץ ובין אלה הנפוצים בכל רחבי העולם, הן בצורתו החיצונית, הלכסיקלית, המרשימה, הן בתוכנו המגוון ובעל הרמה.

תצלומים מהאזכרה שנערכה בבית הכנסת הגדול בתל אביב ב־25.5.1975

לוח הזכרון על הר ציון

בחודש מאי 1961 הציב ארגוננו לוח־שיש לזכר הקרבנות של הגירושים בהר ציון בירושלים והנציח את שמותיהם על מגילת קלף הדומה לסוג המשמש לכתיבת ספרי התורה. הארגון מפתח גם פעילות תרבותית וארגונית מסועפת, וכן פעולות סיוע ענפות. להלן רשימת חברי ההנהלה של הארגון, שנבחרה באספה הכללית ביום 22 ביולי 1974.

נשיא: אדן צבי גרוסמן.

נשיא כבוד: אימרה רוט ז"ל.

סגני נשיא: ד"ר ליוש מרטון ז"ל, נורברט שפיצר, ויימן טיבור, דוד גידלי.

יו"ר הועדה הסוציאלית: בלה יעקובוביץ.

יו"ר הועדה הארגונית: טיבור שמעון.

מזכיר כללי: שנדור רובינשטיין ז"ל.

גזברים: יצחק גליק ומשה גרוס.

מבקרים: יוסף גרידה ונדור זיידמן.

חברי הועד הפועל: דז'ה שיין, משה הראל־הלר, ד"ר אברהם פישטינר, שלמה־יעקב גרוס, יהודה נחשוני־רזמיבש, בלה קופפרשטיין, ד"ר אימרה קירש, ד"ר אנדור גרגלי, משה שרמן, זאב חלפי, טיבור גראי, זאב פיש.

ששים חברי המועצה: הרב יהודה עמיטל (ירושלים), ד"ר לסלו ברר (תל־אביב), משה ברקוביץ (חולון), יצחק בינדר (בני־ברק), אברהם בליטנר (ירושלים), לזר דוננברג (בת ים), גיאורג דובינסקי (חיפה), ד"ר גבור ארדש (חולון), ד"ר פאל פרקש (ירושלים), גבור פרקש (תל־אביב), וילמוש פוקס (תל־אביב), ליוש פוקס (תל־אביב), שלמה פיש (אשדוד), ד"ר לסלו פרידמן (נהריה), משה פרידמן (תל־אביב), אדלברט פרוינד (תל־אביב), ד"ר מיקלוש גל (תל־אביב), בנימין־יומי גרוס (נהריה), יעקב גוטפריד (תל־אביב), שנדור גליק (חיפה), אימרה הרץ (חדרה), אימרה יעקובוביץ (רמת גן), משה יוסט (תל־אביב), ד"ר לזר קרפף (באר שבע), גיולה קולר (תל־אביב), טיבור קובץ' (גבעתיים), אלכס קרמר (חולון), יהודה קלמן (בת ים), שמואל קליין (ירושלים), ד"ר מיקלוש לייטנר (חולון), מנחם לייטנר (כפר אתא), ויקטור לייכטר (ירושלים), מרדכי מלק (ראשון לציון), אימרה מושקוביץ (אפקה), אנדור נימט (חיפה), דוד נוימן (תל־אביב), ד"ר לסלו רודן (אשדוד), פיליפ רוזנברג (ירושלים), אישטוון רוביטשק (מעוז אביב), אישטוון רוטברט (פתח תקוה), ד"ר מיקלוש זאובר (תל־אביב), ארנה שוורץ (נוה ירק), שמואל שפיצר (תל־אביב), טיבור שרון־שיינצווייג (קרית מוצקין), אנדרי שטרן (מצפה רמון), אלימלך שווימר (רמת גן), מידי שטרן (רמת גן), טיבור שטרן (גבעתיים), קלמן שטייר (ירושלים), ינה שוגר (לוד), אישטוון ואדאש (תל־אביב), יוסף וויס (בני־ברק), יוחנן זהבי־גולדשטיין (תל־אביב), יעקב לבון (רמת גן).

חברי כבוד של ההנהלה: גיאורג ברמן (פרנקפורט על נהר מיין), שנדור ביהם (ניו יורק), ארפד בנדק (מונטריאל), לסלו ברגר (וינה), א' כהן (ברוקלין), פאול קורטאי (פריס), שלום אנגלנדר (ניו יורק), ד"ר אימרה אפשטיין (טולוז), פאל פרגו (ניו יורק), אישטוון פוליאן (וינה), דז'ה פרידמן (ניו יורק), רוזליה פוקס (באדן), ל' גרבון (ווסט בלומפילד), אנדריאש גורדון (קרקס), אלכס גרוזינגר (ניו יורק), ד"ר בלה גרינברגר (פריס), יוסף הלמי (מונטריאל), ד"ר ב' הגדיש (בינינגן), טיבור הרץ (מונטריאל), ינה הולד (ניו יורק), מ' הרשקוביץ (ניו יורק). מרטון הירש (בריסל), אלכסנדר הניג (שרמן אוקס, קליפורניה), גזה איואני (מלבורן), אוסקר כהן (ברוקלין), ד"ר יוסף קנדה (פרנקפורט א/מ), ד"ר אימרה לייטמן (נורקפינג), קלרה מנצר (פרנקפורט א/מ), יוסף מרה (ניו יורק), הנרי נתן (מונטריאל), ד"ר אלכס נימט (פריס), בלה נוסבאום (לוגנו), לודוביק פויאנארו (סן פאולו), ישראל פולק (ניו יורק), הרב משה פולק וולף (ניו יורק), אישטוואן רייך (ניו יורק), אדם פרידלנדר (וינה), ל' רייצר (ניו יורק), זולטאן רוטברט (פריס), משה רוזנברג (ניו יורק), לסלו־קלמן רובינשטיין (לונדון), זולטן שטרק (פרנקפורט א/מ), אויגן שטרן (אנטוורפן), גיולה שטרנברג (סילורספרינג), שנדור שטרנברג (ניו יורק), ש' שמואל (פרנקפורט א/מ),

גיאורג שטיינר (ניו יורק), מרדכי שטרסר (טורונטו), מיקלוש שוורץ (מונטריאל), פאל ורה (ניו יורק), א' וילינגר (ניו יורק), נגדור וולד (טורונטו), ד"ר אנדרי ויינר (לוס אנג'לס), שטפן וייס (פרנקפורט א/מ).

כתובת הארגון הוא: ארגון יוצאי גרוסוורדיין, רחוב בר גיורא 14, תל־אביב, 64336 טלפון 281691.

יהודי גרוסוורדיין בעולם

„גרוסוורדיין וסביבתה" — בניו־יורק

מלבד בישראל קיימת גם בניו־יורק אגודה הנושאת בשמה את זכר עיר מולדתנו. פנינו אל מר דזידר פרידמן, נשיא כבוד של האגודה וקבלנו ממנו את השורות דלמטה על התארגנות האגודה, מגמותיה ועל פעילותה:

אגודתנו קמה לרגל יוזמת חברים, ידידי ישראל בשם „גרוסוורדיין וסביבתה" בתוך מסגרת אירגון „בני ציון" אשר קיים זה למעלה משבעים שנה. מגמתנו: ליצור מסגרת אירגונית ליוצאי גרוסוורדיין וסביבתה, לגבות דמי חבר מתקבלים על הדעת, לארגן אספות ופגישות כל חדשיים שלושה ולשתף פעולה עם שאר סניפי „בני ציון" לטובת מדינת ישראל.

שטיינר ג'ורג' נשיא כבוד של הארגון

כאן עלי לציין שתחרות אצילה והוגנת מתנהלת בין הסניפים בדבר השגת השגים מרשימים יותר. חברי הסניף המנצח שמחים במעשיהם הברוכים, התחרות מגיעה לשיאה בעת עריכת המבצעים הגדולים למען הפצת איגרות מלווה (בונדס) לפיתוח מדינת ישראל.

ההכנסות מדמי החבר ומהנשפים שאנו עורכים, קודש למועדון שהוקם בראש העין למען הילדים המפגרים, „בני ציון" פרש את כנפי חסותו על מוסד זה ואנחנו כסניף באירגון, נוטלים חלק בתמיכה. המחלקה הסוציאלית שלנו משתדלת ובהצלחה לעזור לנצרכים כפי יכלתנו והאמצעים שלנו.

לדו"ח קצר זה על פעילותנו בעשר השנים האחרונות אני מצרף את רשימת הנהלתנו הנוכחית בשנים 1975—1976:

חבר פקידים וחברי ועד הפועל:

נשיא: שטיין דוד.

נשיא כבוד: ג'ורג' שטיינר.

נשיא לשעבר: יוסף מורו.

יו"ר ועד הפועל: דויד שטיין.

יו"ר כבוד לכל ימי חייו של ועד הפועל: דזידר פרידמן.

סגני נשיאים: ליאון דיימונד, קרולי קסוביץ, ורה מירו, אולגה שטיינר, מנדי וויס.

מזכירה: ברברה קליין.

עוזרת מזכירה: אולגה שטיינר.

מזכירה רושמת ומתייקת: מרים לנדה.

ועדת בידור: סגן נשיא וחבר עמית: אריקה הולוביי, סידוניה פארגו, אניקו שטיין.

שר אוצר: אליזבת הולד.

סגן שר אוצר: אלכס קליין.

מבקר: פאול פרגו.

אירגון: זולטן בורלא.

ועדה סוציאלית: יוזן לנדה.

חבר עמית: אקוש פרנק.

יו"ר ועד הבונדס: קרל קסוביץ.

יו"ר המגבית: דויד שטיין.

יו"ר קרן הבידור: ליאון דיימונד.

חברי ועד הפועל: פרנק אקוש, שנדור קליין, ליאון דיימונד, יוז'ן לנדה, יוז'ן הולד, יולי רייס, אימרי הרטשטיין, אלכס וייס, אלכס קליין, דויד צימר.

ועדת בידור: קאטו אקוש, ורה קליין, אגנס בורלא, מרים לנדה, איב דיימונד, מגדה רייס, סידוניה פרגו, אולגה שטיינר, ויולט פרידמן, יהודית צימר.

חיים ומוות במחנות הריכוז

מאת: **מיקלוש דאנוש**

א.

„מי שלא ישב תחת שמי העופרת של המחנות, מי שלא דרכה כף רגלו באושוויץ, יתקשה להבין אותנו, כי היום כבר אין דרך לאושוויץ!" — אומר אלי ויזל, הסופר היהודי הגדול, בן טרנסילווניה, בכינוס העולמי של ניצולי מחנות הריכוז בירושלים. המשורר השמיע דברים אלה לפני הכותל המערבי, ומשמעותם היא, שרק מי שבעצמו היה אסיר באחד ממחנות ההשמדה הגרמניים, יכול באמת להבין, לתפוס ולעכל את מה שאירע ולהפיק ממנו לקח.

„העולם הגדול כבר רשם לפניו את עובדת קיומה של רשת מחנות הריכוז הנאציים, גם אם יש המציבים סימני שאלה לגביהם, אך אדם מן החוץ יתקשה לרדת לעומקו של מה שהתחולל במדורי הגיהינום האלה עלי אדמות" — כך משלימה את דברי ויזל סימונה וייל, ממגורשי צרפת, אשר לא התכחשה לעברה וליהדותה גם בשבתה על כס הנשיאות של הפרלמנט האירופי. היא לא שכחה אף לרגע, כי חוויות המחנה מעיקות על נפשה כמורשת הכבדה ביותר של חייה. שהרי האנושות מעולם לא שקעה למעמקים כאלה, כמו בעולם המחנות של היטלר ומרעיו.

כאמור, היה זה עולם שלם, מיוחד ונפרד, ועם זה מציאות כה ממשית, רווית דם, עינויים ומוות-זוועה, אשר היום אי אפשר להכחיש עוד את קיומו או לסתרו — אך גם קשה לתפסו בשכל — עד כדי כך היו אבסורדיים, אנטי־אנושיים, מזעזעי כל חוק ומוסר אלוהי ואנושי, הן הרעיון, הן הביצוע.

עולם המחנות רחק מרחק לא ייאמן מן ההוויה האנושית המקובלת — למרות שהיה מצוי בסמיכות מידית אליה. זו היתה נקודת שיא כה דמיונית של תמצית הרשעות הפשיסטית, אשר לא היה לה אח וריע בדברי ימי האנושות, ונקווה שגם לא יהיה כמוהו להבא. בעולם זה של המחנות, אותו הגו, תכננו, יצרו והפעילו הנאצים — שלטו חוקים ייחודיים, אשר כל מטרתם לא היתה אלא המוות, או מוטב לומר — הרצח לכל סוגיו וגווניו האפשריים חנק בגז, מוקד, מכות רצח, ירייה בעורף, קצירה במכונות ירייה, זריקות פינול, קפיאה בקור ואחרון־אחרון חשוב: היקף כזה של הרעבה המונית, שגם אותו לא ידעה ההיסטוריה. כל אלה הופעלו נגד אנשים חפים להלוטין מכל פשע: גברים ונשים, ילדים, צעירים וקשישים, בעיקרם וברובם המכריע קודם כל — יהודים. נכון, היו שם גם נוצרים לאלפיהם, שבויי מלחמה למאות אלפים; לוחמי מחתרת מכל ארצות אירופה הושמדו בהמוניהם במחנות שהקימו הגרמנים. אולם המטרה המרכזית של מערכת המחנות העצומה, המתעשרת מידי פעם ברעיונות שטניים חדשים — מטרת אלה היתה תמיד השמדת היהודים. היום כבר אי אפשר להכחיש זאת, או לשלול אותו, או להציב סימן שאלה כנגדו, שהרי מארגני המחנות עצמם, אלה שביצעו למעשה את „הפתרון הסופי" של שאלת היהודים, סיפרו והודו בכך בפני בתי הדין הבינלאומיים. אלפי מסמכים גרמניים מקוריים התפרסמו בשנים שלאחר המלחמה והוכיחו את אשר תיאר אייכמן במלים אלה: „רשת המחנות שהוקמה בשטחי המזרח שימשה זירה להשמדת יהודי אירופה. עשינו זאת על פי פקודה מגבוה" — התנצלה המפלצת, „אך אין להכחיש, כי השתתפנו למעשה גם בקביעת המטרה."

עובדה: אייכמן לא שיקר כשהסתמך על פקודה מגבוה. פקודה כזאת היתה במציאות, שהרי היטלר דרש לא פעם, כאחוז תזזית ובעקביות רבה, החל מהופעתו ועד יום מותו — וגם הבטיח זאת לעולם הגדול — להשמיד להלוטין את יהדות אירופה. כמעט בכל נאומיו, וכן בספרו „מיין קמפף" נמצא את האיום הגלוי הזה במפורש. „באשר ליהדות" — כתב שם, „אין לה מקום בעולמנו. עליהם להעלם מעל פני האדמה, כדי שלא יזהמו, שלא ישחיתו, שלא יטנפו את העמים. אנו כבר נדאג לכך בדרך נאותה." דברים כדורבנות. אין כאן היסוס, לא הסוואה, לא חיפוי דברים. יש להשמיד את היהדות! כיצד לא האמנו לו?! כיצד שגתה היהדות — ברובה הגדול — שגגה כזאת, שאין לה כפרה? מדוע לא האמינו להכרזה המאיימת בהשמדה, מנהיגי אירופה והעולם, מדינאים וראשי ממשלות? קשה לענות על כך. נכון, לא מעט מנהיגים ציוניים בעלי ראש צלול הרימו קול אזהרה כלפי אחיהם היהודים והתריעו על סכנת המוות. לא חסרו גם מאמצי הצלה. גם ארגונים אנטיפשיסטיים רבים התריעו על כך באירופה ובאמריקה. אך, כפי שאנו כבר יודעים זאת היום, מעטים האמינו באיומי היטלר שנראה להם כדימגוג, ועוד פחות הניחו (ואולי לא נמצא איש שהניח), כי ניתן להשמיד עם שלם באמצע המאה העשרים, וזאת לעיני כל העולם. לא האמנו בכך, ועלינו להודות שאי אפשר להאמין בדעה צלולה בדברים שהתגשמו והתקיימו אחר כך, לצערנו. אין לתפוס בשכל אנוש את עולם המחנות, את שיטותיהם, את הביצוע הממוכן, התעשייתי, המשוכלל של השמדת בני אדם. קשה להאמין זאת אף בימינו. זוהי זוועה שאין שני לה.

אנחנו, ואף אני אישית, התנסינו בכך להוותנו, ויודעים את משמעות הזוועה. הורי, אחותי ועוד שנים עשר קרובי

משפחה הושמדו באושוויץ, מרביתם בתאי הגזים. כשלעצמי הגעתי, לאחר שעברתי את עינויי פלוגות העבודה של הצבא ההונגרי, אל מחנה ההשמדה במאוטהאוזן, מחנה שהיה מ,,מיטב" המחנות הגרמניים, הווה אומר: הוא היה מצוייד בכל אמצעי ההשמדה, החל ממחצבת האבן הרצחנית, דרך ההרעבה ההמונית ועד תאי הגזים והמשרפות. אלפי אחינו מגרוסוורדיין ומחבל ביהאר סיימו כאן את חייהם. וכך אמר אחד משומרי הס"ס הציניקנים שלנו: ,,עליכם לשמוח שחיי האשפתות של העולם הזה מסתיימים עבורכם בנוף האוסטרי הנאה הזה, באחד המחנות המשוכללים! עוד תוכלו להתפאר בכך בעולם הבא!" שהרי הם לא חסרו הומור ולא הביעו חרטה אף כשכלו כל הקיצין. רובם התפארו במעשיהם, ורק מעטים נשאו באחריות למעלליהם הנוראים. ואם הקטנים כך, מדוע ישאו באחריות הגדולים, המנהיגות ההיטלראית? מדוע יכיר העולם הגדול באחריותו, אף כי היו רבים שידעו על המציאות במחנות ועל השחיטה ההמונית הנוראה המתנהלת שם. אך מלבד מחאות מלל חלושות לא עשו דבר למניעתן.

האסון ההיטלראי ניתך על יהדות גרוסוורדיין וסביבתה באביב 1944. רוב ההונגרים תושבי גרוסוורדיין וחבל ביהאר ניתקו תוך ימים ספורים כל שותפות גורל עם אלה, אתם חיו ביחד זה מאות בשנים, ופלטו מתוכם את ציבור יהודי גרוסוורדיין שנמנה עם הקהילות המשכילות, המוכשרות, היצירתיות ביותר בהונגריה. רישום, ריכוז, העברה לגיטו, הסעה וגירוש, תאי הגזים והמשרפה — זה היה גורלם של אחינו יהודי גרוסוורדיין וביהאר, גורל אשר עד היום קשה להאמין כי התקיים. הם היו לקרבן האחרון כמעט לפעולת מנגנון־המוות הגדול והנורא. יהי זכרם ברוך. כל עוד יחיה יהודי אחד בעולם, שמם לא יישכח.

ב.

,,מי שלא היה באושוויץ, כבר לא יוכל ללכת לשם" — אמר אלי וויזל, ונכונים דבריו. אבל מי שהיה שם, ובדרך נס נמלט חי מן הגיהינום, אף הוא לא יוכל לומר שהכיר את מכלול מנגנון־המוות, את תולדותיו, חוקיו הכתובים והבלתי־כתובים, חייו היומיומיים לפרטי פרטיהם, נתיב גורלו של כל אחד מן הרוצחים והנרצחים שם. ואין פלא בדבר, שהרי היה זה רשת־ענק, מנגנון מינהלי וצבאי שלא נראה עוד כמותו, אשר לא מאות אלפים, כי אם מיליוני בני אדם נכללו בחישוביו. כל זה נעשה בסתר, תוך הסוואה שטנית של המציאות, למען מטרה אחת: מימוש השואה.

אני מטפל בנושא זה כבר למעלה משלושים שנה, אני מנסה לחדור, בעקשנות של משוגע לדבר, למחשכי פרק עצוב זה של תולדות ישראל, אשר תבע שישה מיליון קרבנות ואשר מחק למעשה את היהדות ממפת אירופה. העובדה שטרגדיה איומה זו עצמה קירבה את הולדת מדינת ישראל והביאה להתחזקות התנועה הציונית אינה שייכת לסוגיה זו. מה שחשוב הוא העובדה, שאירופה שימשה אתר היסטורי לשואה, ובעיקר מזרח אירופה, שם הקימה המדינה הנאצית את רשת המחנות ושם הוצא לפועל הג'נוסייד של העם היהודי.

זמן רב חשבתי (ויש אולי רבים שעד היום חושבים כך), כי מחנות ההשמדה קמו עם עליית הנאצים לשלטון. יש בכך משהו, אך אין זה כל האמת. מסמכים גרמניים מקוריים אותם חיפשו וגילו באחרונה, מוכיחים, שהדמות המאויימת, הסופית של מחנות ההשמדה עוצבה רק לאחר שנים אחדות. מנגנון־המדינה הנאצי הקים בראשונה סוגי מחנות הדומים למחנות שבויים, שם ריכזו בחדשים הראשונים לעלייתם לשלטון לאו דווקא יהודים, אלא את המתנגדים הפוליטיים של המשטר ההיטלראי, כלומר — גרמנים, קומוניסטים, סוציאלדמוקרטים, אנטיפשיסטים, משכילים נאורים — אותה שכבה שעלולה היתה לסכן את הכנופיה הנאצית בעלותה לשלטון. אין איפוא יסוד להנחה, אותה הציעו היסטוריונים רבים, כי רשת המחנות הוקמה, אורגנה והופעלה מלכתחילה נגד היהודים. אין אמת בכך, שהרי היהודים מעולם לא סיכנו — ואף לא היה לאל ידם לסכן — את המשטר ההיטלראי. לכן מאבקו של משטר זה הופנה בראשיתו נגד יריביו הגרמניים.

עובדה פשוטה זו יש בה כדי להוכיח (אם אמת היסטורית זקוקה בכלל להוכחה) שהשמדת יהודי גרמניה ואחריהם יהדות אירופה כולה לא נבעו מתוך הכרח אובייקטיבי. לא נבע דבר זה אלא משנאת היהודים הקדמונית, העוורת, שנאה שמילאה את כל שדרות העם הגרמני והכתה שרשים עמוקים גם בתחושה הסובייקטיבית ובמעשה המדיני של יתר עמי אירופה. זה היה סוד הצלחתו של היטלר. הוא רכב על גבו של רעיון עתיק־יומין וכנראה בלתי ניתן לעקירה — היא האנטישמיות הנצחית. הוא לא הסתפק בארגון ליל הבדולח, בבידוד היהודים על ידי מערכת חוקים, בגירושם מן הארץ או בעריכת פרעות בסגנון ימי הביניים, אלא הלך עד הסוף — השמיד את יהדות אירופה.

דברי ימי המחנות הנאציים ראשיתם ב־22 לפברואר 1932, כשפרסם היטלר את פקודתו הידועה לשמצה בדבר ,,מעצר־החסות" (Schvtzhaft) של יסודות חשודים. פקודה זו נתנה יד חופשית לכנופיות הנאצים. כך יכלו לשים יד על כל מי שעורר את חשדם. ומי לא היה חשוד — בייחוד אם דבק בו הכתם של המוצא היהודי? מענין שעם פרוץ המלחמה ב־1939 לא היו בשטח ה,,רייך" אלא ששה מחנות ריכוז ארציים. באלה נעצרו למעלה מעשרים אלף אסירים, שזכו ל,,חינוך מחדש" ברוח הנאציונל־סוציאליסטית. במקביל לכך נמשך בידודה המוחלט של יהדות גרמניה, שוד רכושם, גירושם — אך על רצח המונים קיימים רק מסמכים בודדים. אולם כשהציתו ההיטלראים את אש המלחמה העולמית,

הרחיבו כבר בשבועות הראשונים בקצב מהיר (כחלק מההכנות למלחמה) את רשת מחנות הריכוז והפעילו כמה וכמה מחנות שנודעו אחר כך לשמצה, כגון דכאו, זכסנהאוזן, בוכנוולד, מאוטהאוזן, רוונסבריק, נוינגמה, פלוסנבורג ולאחר זמן מה גם אושוויץ. לדייקנות הנאצית אופיינית גם „התמחותם" של המחנות. לכל אחד היתה מגמה מוגדרת היטב, וכך לא התקשו השלטונות הנאציים, ובעיקר הגיסטפו, לכוון את הנעצרים למחנה ההולם את ה„חטאים" שנזקפו לחובתם, לא פעם על לא עוול בכפם.

קו אופייני אחר של המחנות היתה הנהגת עבודת הפרך. הפקודה היתה לסחוט מן העצירים, עד נשימתם האחרונה, כל מה שעשוי לקדם את כלכלת המלחמה הגרמנית, ואת התפיסה המהירה של השליטה בעולם. מאידך, שימשה תורת הגזע בסיס להתחלת ההשמדה השיטתית והמכוונת של אוכלוסי הארצות הכבושות. ההשמדה התחילה בכל ארץ, ללא יוצא מן הכלל, עם רישום היהודים, אחריו באה הקמת הגיטאות והגירוש. בארצות אחדות באירופה הגנה מרבית האוכלוסיה על חייהם של היהודים ונסתה להצילם ככל שעלה בידה. תושבי דנמרק, הולנד ובמידת מה של צרפת צעדו בכך בראש. לעומתם שרתה הונגריה את אדוניה הגרמנים בהכנעה ולבסוף ניצל רק חלק קטן מיהודי בודפשט. יהודי ערי השדה, ובהם קהילת גרוסוורדיין וסביבתה אבדו כמעט לחלוטין; הושמדו בני הקהילות הפורחות ביותר ואוצרותיהן הרוחניים. יורשה לי לציין בקשר לכך רק דוגמה אחת רבת משמעות ואופיינית. כשנערך „רישום המלאי" של הספרים בגיטו של גרוסוורדיין, נמצאו שם 140.000 כרכים, בהם 17.450 ספרי קודש עבריים בעלי ערך רב, והיתר ספרי מדע וספרות יפה. להבנת משקלו של „מלאי" זה יש לזכור, כי היהודים שנדחסו לגיטאות יכלו לשאת אתם רק אחוז קטן של רכושם, ובו ספריהם. מכאן שמרבית הרכוש ומיטבו נשאר בביתם שגורשו ממנו, והיה טרף לגנבים ולאש המלחמה. ולאחר כל זאת עדיין נמצאו 14.0000 כרכים בגיטו של גרוס־וורדיין לאחר גירוש היהודים! איזו עיר הונגרית או אפילו אירופית יכלה להוכיח מידה כזאת של דבקות בספר, הערצת האמונה, הכנעה בפני המלה הכתובה, כבוד למסורת? כל אלה מתמצים בדוגמה אחת ויחידה זו של חווית גרוסוורדיין.

ככל שנמשכה המלחמה, ככל שגדל השטח הכבוש, כן הגדילו הנאצים את מספר מחנות הריכוז והיקפם. כך נולדו מחנות המוות הידועים לשמצה בפולין: מיידנק ובני מינו, בהם הושמדו מאות אלפים. אך גם בגרמניה גופא, בקרבת הערים הגדולות שבצפון, פעל ורצח, קבל כל העולם כמעט, מחנה ברגן־בלזן.

נשאלת השאלה, היכן ומתי הוחלט על השיטות הנוראות והמפורסמות של „הפתרון הסופי לשאלת היהודים", ועל ביצוען הלכה למעשה? על כך יכולים היום ההיסטוריונים לענות בדייקנות ללא עוררין. ביום ה־22 בינואר 1942, בוואנזה שליד ברלין, במסגרת מה שנקרא „ישיבת עבודה בדרג עליון" גובשה סידרת הפעולות המעשיות של „הפתרון הסופי".

ג.

רצה הגורל ונוכחתי ביום 20 לינואר 1982 בכנס הזכרון ליובל הארבעים של ועידת ואנזה, שהתקיים באותו בנין עצמו, בה התקיימה הועידה. כשהגיעה לידי ההזמנה לכנס, הופתעתי מאד. שאלתי את עצמי, מדוע זקוקים לי באולם ואנזה? אך כשהגעתי לשם, נוכחתי לדעת, כי אני מייצג את הנפשות הפועלות העיקריות, שמעולם לא נוכחו שם — את הנרצחים. כשהמלווה הרשמי הצביע שם על המקום, בו ישב היידריך, שפתח את הדיון, ועל כסאו של אייכמן, הבריק פתאום לעיני רוחי מראה המצוקה המשפילה של בית החרושת ללבנים במארושוושרהלי, הגדר הלבנה, הגבוהה של גיטו גרוסוורדיין, חריקת רכבת הגירוש בהגיעה לתחנת פאפא, זוועת הערמות הגדלות והולכות של אפר האדם במאוטהאוזן, תא הגזים בבירקנאו — היש טעם בהמשך המנין?

אחר כך קראתי בעיון את הפרוטוקולים מועידת ואנזה מהתאריך הנזכר, משנת 1942. טועה מי שחושב שבפרוטוקולים אלה מופיעים ביטויים כגון „מות אלים", „שחיטה המונית", „תא גאזים", „השמדה מוחלטת של העם היהודי" — אין הוא מכיר את הגרמנים ואת מנגנון־המדינה הנאצי. היתה להם מערכת צופן משלהם. הבינו איש את רעהו גם מחצאי מלים, כינויי סתר, ומושגים כמוסים שמשו אותם. כאשר היידריך אמר ש„הדילול הטבעי ילבש ממדים גדולים", כל אחד הבין שיש להעביד ולהרעיב את הקרבנות עד שיתפגרו. כשפיתח את הרעיון, שיש להעניק כלכלה מיוחדת לזקנים, לחולים, לילדים ולנחשלים, אז לא דיבר למעשה אלא על ההמתה בגזים. כשהדגיש, כי רצון הפירר הוא טיהורה המוחלט של אירופה מיהודים, נד אייכמן בראשו מתוך הבנה, כי „שטח פעולתו" משתרע מצרפת ועד הונגריה, מהולנד ועד יוון.

„הועידה התנהלה ברוח טובה" — נזכר ד"ר בילר, מזכיר המדינה לשעבר. „את הסעודה השמנה שטפנו בבירה וביין, אח"כ הוספנו לשוחח עוד זמן רב." לועידת ואנזה לא נתלוותה מערכת פרסום. לכן לא ידעו עליו זמן רב רושמי העתים. קצין מודיעין אמריקאי, אדמונד פריש, אשר מוצאו מגרוס־וורדיין, העלה את הפרוטוקול לאור השמש וכך יכלו לעמוד לאחר זמן על משמעותה של ועידה זו. כל אחד מן המשתתפים היה מומחה לשאלת היהודים, הווה אומר: כל אחד מהם השתתף כבר בהכנת הוצאות להורג המוניות או בביצוען. ואנזה היה למעשה מקום הולדתה של תכנית השמדת העמים הנאצית. ברוח ועידה זו נולד מחנה אושוויץ המשוכלל על כל זוועותיו, מתאי הגזים ועד המיליונים שעלו בעשן הכבשנים. אמנם ואנזה לא היה אלא חלק אורגני של תהליך ההולך וצובר תאוצה בהתפתחותו, אך בה בשעה היא היתה

נקודת מוצא חדשה עבור החיסול הפיסי המוחלט של העם היהודי.

התוצאות ידועות: מותם של ששה מיליון יהודים, בהם חצי מיליון יהודי הונגריה, ובכלל זה יהודים דוברי הונגרית מסלובקיה, טרנסילווניה, רותניה ויוגוסלוויה, ואף כאלה שהתגוררו בארצות אחרות. האבדות בגרוסוורדיין היו אולי אף גדולות מן הממוצע. ההסבר לכך הוא, שהם היו פחות מוכנים נפשית להליכה לגיטו. היו שם יותר מקרי התאבדות מאשר במקומות אחרים. השכבה היהודית המתבוללת חשה יותר שהוליכוה שולל, מאשר היהדות האורטודוקסית, שנאלצה לעמוד יום יום מול תופעות אנטישמיות.

הנה, גם מחשבות אלה עלו במוחי ביום השנה הארבעים של פסק דין המוות שהוצא נגדי. היתה זו הרגשה מוזרה שהנה נותרתי בכל זאת בחיים, יתר על כן: חייל גרמני, לבוש מדי הצבא המערב־גרמני עצמו, שומר על חיי ושלומי. הנה זכיתי גם לכך! עם זאת התאוויתי לכך, שמישהו ישאל אותי שם בכנס, מי אני בעצם? כי אז היה בידי לענות, כי אני למעשה ההוכחה הניצחת לכשלונה של ועידת ואנזה ההיא — שהרי נשארתי בחיים!

בעקבות ועידת ואנזה הוחלט על חידוש פני המחנה באושוויץ, על הרחבת הספקו במידה ניכרת, כדי להעמידו לרשות ההשמדה של יהודי אירופה. במקום זה יש להבהיר מיד בעייה מסויימת: למעשה, כל מה שקרה, לא קרה במחנה אושוויץ הישן, אלא ביישוב בירקנאו ליד נויברון הנמצא בתחומו, במרחק של כשני קילומטרים מערבה משם. הנאצים עשו כל שביכולתם כדי להסתיר את העובדה שאושוויץ ובירקנאו בעצם חד הם. מדוע עשו זאת? כי אושוויץ בראשונה לא היה אלא מחנה עבודה מהסוג הישן, בנוי מבנים בלויים, אותם ניתן היה להציג בפני כל מבקר מלכתחילה. ואילו בירקנאו אינו אלא הגיהינום עצמו, שם דחסו את היהודים הנדונים למוות בצריפי עץ, שם פעלו תאי הגזים, הגרדומים, המשרפות, בקיצור: כל מה שנכלל במערכת רצח ההמונים הממוכנת. לפי המיפקד הרשמי המוכח עברו בבירקנאו קרוב לארבעה מיליון יהודים, ומספרם של אלה אשר הומתו שם בגז ובמכות רצח, שנשרפו חיים, שנורו בעורפם ושמתו מרעב, מוערך בשלושה וחצי מיליון.

לכן, בדברנו על אושוויץ עלינו לחשוב, מבחינת הדיוק המדעי, על בירקנאו, אם כי זה היה חלק בלתי נפרד ממה שנקרא „מכלול־הקונסרן של אושוויץ". על הגלויות ששלחו משם יהודי גרוסוורדיין, נרשם „מחנה עבודה ואלדזה" — כדי להטעות גם בכך את העולם.

באשר לי, ביקרתי אחר כך עוד פעמיים באושוויץ, פעם כנציג רשמי של ארגון המגורשים, פעם כעולה רגל פשוט. התרשמותי הראשונה היתה התדהמה. לא כך תיארתי אותו לעצמי, לא היה לי מושג על השטח העצום עליו השתרע בירקנאו. פחד נפל עלי, האקלים שם עורר בי צמרמורת, כי מחנה בירקנאו נבנה באזור של ביצות, שאווירו רצחני. המוות ארב שם לאנשים מן האויר, מן האדמה וגם מן המים. קדחת, טיפוס, אדמת ודלקת ריאות עשו שמות תוך זמן קצר בעצירים המיוגעים. בבירקנאו לא היו מי שתיה. עוד מתנוססים שם השלטים „מים לא לשתיה". שלטים אלה לא נועדו, כמובן, ליהודים, אלא להגנת קלגסי הס"ס. ענן האדים העולה מן הביצות כאילו כיסה את כל הסביבה בוקר וערב. אוויר מחליא זה היה עוד יותר בלתי נסבל בגלל הריח הנורא של העשן הסמיך העולה מן המשרפות. האדמה היתה תמיד מכוסה בוץ, בו נלכדו קבקבי העץ של העצירים. עקב כך כל צעד דרש מאמצי עינוי על־אנושיים. גם המזון שניתן בבירקנאו היה למטה מן המינימום, גרוע, חסר טעם ומחליא. שם אפילו במזג אויר יבש וחם, הנדיר כל כך, היה קשה לשאת את החיים בגלל ענני היתושים שהקיפו את האנשים, גרמו להם עינויי אין קץ ועוד הפיצו ביניהם מחלות שונות בהיקף נרחב. במשפטו בוורשה הודה רודולף הס, המפקד הראשי של מחנות אושוויץ, כי מכלול הרצח של מחנות אלה, מפעל־המוות הגדול מכולם הוקם ביודעין במקום הזה, בחבל השומם ביותר של פולין, כי „נתוניו הגיאוגרפיים, התחבורתיים והאקלימיים התאימו יותר מכל למטרה של השמדת מיליונים"! עם הקמת המכלול של אושוויץ חוסלו בהדרגה מחנות המוות הקטנות יותר כמיידנק וטרבלינקה, כי המשרד הראשי לבטחון הרייך (רסה"א) RSHA, המוסד שאירגן את גירוש היהודים, הודיע גם בכתב לממונים עליו, כי „אושוויץ־בירקנאו, הודות להספקו שהוגדל פי עשרה, יוכל לעמוד במימוש המשימה שנקבעה. בנדון זה נוכל להניח את דעתו של הפירר."

הם טעו בכך. „הקצב המהיר שלא ייאמן, בו גורשו פתאום יהודי הונגריה, הפתיע גם אותנו. אז התברר שלכך לא היה די אפילו בהספקו של אושוויץ. לא היו די תאי גזים. לא כבשנים. עבדנו יומם ולילה ובסופו של דבר נזקקנו לדרכים הקלאסיות של ההוצאה להורג: שרפה ויריה בעורף" — מספר הס בהודאתו. וזאת — למרות שבירקנאו נבנה להשמדת עמים שלמים. ליד המשרפה הענקית של בירקנאו פעלו שמונה תאי גזים וארבעים ושש כבשנים. ליד משרפות הענק מס' 1 ומס' 2 עבדו תאי גזים מתחת לפני הקרקע, ואילו בסמוך למשרפות 3 ו־4 הקטנות יותר הם נבנו מעל לפני הקרקע. מלבד שמונה תאים אלה הפכו עוד שני מבנים שמאחורי המחנה לחדרי גזים. כינויים של אלה היה „בונקר מס' 4 ומס' 5". לפני בואם של יהודי הונגריה השתמשו בהם לעתים רחוקות. אולם כשהופיע המון של מאות אלפי מגורשים, נאלצו להפעיל גם תאי חירום אלה במשך עשרים שעות ביממה.

נורא לתאר זאת — ועוד לראותו! לרדת לעמקו, להכנס למקום ממנו איש לא חזר! אך ניתן היה למות (ואף הוכרחו לכך) גם במקומות אחרים: בצריפים, בהם שכבו העצירים

מגובבים זה על גבי זה וכך לא יכלו לישון ולא לנוח רגע. דבר זה קרב אותם במשך זמן קצר מאד לאפיסת כחות פיסית ורוחנית גמורה, כלומר אל קיצם. סכנת התחלואה היתה כמעט בלתי נמנעת, וכיון שלא היו תרופות בנמצא, והטיפול הרפואי היה סמלי בלבד, אם היה בכלל, הרי גם המוות היה בלתי נמנע. בדומה לכך נלכדו במלכודת המוות גם האסירים שנשלחו ל„מדור הנסיונות": תאומים זהים, או ילדים, צעירים וזקנים שנבחרו למטרה זו ואותם פשוט חיסלו תוך מהלך הנסיונות או לאחריהם. היו גם כאלה שנטרפו בין מלתעות חיות הטרף של „עוצבת הכלבים". וזאת לדעת, כי בבירקנאו פעלה עוצבה זו (הונדשטפל) לאילוף כלבים, שם אומנו בידי קלגסי הס"ס כלבי ענק לשנאה עוורת כלפי כל הלובש את לבוש הפסים של האסירים, כדי להכשירם לשמירת האסירים ולרדיפה אחריהם. כלבים אלה עוררו אימה. כשהשומר הסדיסט שילח אותם באחד היהודים, התנפלו עליו חיות הטרף בעיניים שטופות דם, הפילוהו ארצה, נשכו בו — ואם אדוניהם הוסיף לשסותם, טרפו אותו ממש לגזרים והמיתו במקום את הקרבן הנפחד, הנחלש, שלא היה בכחו אף להתגונן. מצוי בין אחינו מגרוסוורדיין לא אחד, הנושא את עקבותיהן הנצחיים של נשיכות כלבים אלה. מחנה ההשמדה שימש איפוא לא רק לרצח, כבית-מטבחיים ענקי, אלא היה לזירת עינויי גוף ונפש והשפלת כבוד האדם. הנאצים לא הסתפקו בחיסול הפיסי הפשוט של הקרבנות חסרי המגן, אלא אילצו אותם קודם לעבור את כל תחנות הגיהינום עלי אדמות. נכונים אלפי מונים דבריה של חוקרת השואה האמריקנית המפורסמת, לוסי דוידוביץ, שתיארה כך את הפתרון הסופי:

„ההיסטוריה ידעה השתוללויות-דמים איומות ומעשי שמד שגרם עם אחד לבני עם אחר, אך אם גם היה כל זה אכזרי ובלתי-נסבל, בכל זאת שימש מטרה מוגדרת והיה רק אמצעי להשגת אותה מטרה, ולא הפך למטרה עצמה — כפי שנעשה הדבר אצל הפשיזם הגרמני".

ד.

לאחר ששרטטנו בקיצור את התהוות עולם המחנות ההיטלראי, הבה נעיף מבט מקרוב אל חיי היומיום של הגירוש והמגורשים — עד מותם, או עד ההצלה הגובלת בנס. גירושם של יהודי הונגריה נמשך מהחמישה עשר במאי ועד השלושה עשר ביולי 1944.

לפי דברי רנדולף ברהם, ההיסטוריון האמריקאי הנודע, היו בעת ההיא 725.000 יהודים בהונגריה. למספר הזה יש להוסיף 100.000 נפש, שנחשבו ליהודים בהתאם לחוקי הגזע הנאציים ונרשמו בהונגריה, הוכנסו לגיטאות וגורשו ברובם. כקוריוז ניתן לציין, שהשלטונות הפשיסטיים בהונגריה הגיעו בחריצותם היתרה עד כדי כך, שצרפו אף חלק מכת שומרי השבת בטרנסילווניה אל המגורשים.

השלב הראשון של הגירוש, ההטענה בקרונות, תוארה באמנות רבה בידי הסופרת בת גרוסוורדיין, מגדה שמעון. להלן קטעים אחדים מכתבים אלה, המשקפים בדיוק יתר אותה מציאות, אותה אוירה.

„אחד ביוני 1944, השעה ארבע בבוקר — אך כולנו עומדים על רגלינו. תרמיל הקבצנים תלוי על גבינו. יש שעוד בולעים את פיתם בחפזון, בעמידה, כאילו הרגישו שבקרוב לא יבוא עוד מזון אל פיהם. אך אצל רובם נתקע האוכל בגרון. ארבע וחצי. הז'נדארם ההונגרי קורא מבחוץ: תוך חמש דקות על כל נפש היה להמצא ברחוב ולהסתדר בשורות לפני הבית. כל זה אירע בגיטו של גרוסוורדיין. אנו מסתדרים בשורות ויוצאים לדרך כאילו בכוחו של כישוף. לא מעיפים עוד מבט במיטות ההפוכות ובסימנים האחרים של השהייה המאולצת בצוותא במשך ארבעה שבועות. כל זה הופך לעבר תוך שבר של שניה, יחד עם חיי הבורגנות הנוחים, אליהם הסכנו. ליד השער כבר מתהווה דוחק, כבר עומדים בשורות. הז'נדארמים כבר עוקרים מידנו את הצרורות המיותרים, לדעתם. כך שודדנו עוד טרם צעדנו צעד אחד. על הארץ מונחים בערימה שמיכות צמר, סלי קניות, טרמוסים, מעילי גשם, נעליים, עטים נובעים ומיני חפצים אחרים. פה ושם מישהו פורץ בזעקת כאב. אשה אחת מנסה לסחוב בחזרה את כפפותיה, שבתפריהן הסתירה את טבעת הנישואין, אך הז'נדארם המשגיח בערנות מחזירה למוטב בסתירת לחי אדירה. אז עוד לא הורגלנו בכך שיסטרו לאשה; לאחר זמן הפך לנו רצח נשים וילדים לדבר של הרגל. מלבד מקרים אלה שררו שקט וסדר בין השורות.

אנו מביטים באלם על החפצים האחרונים המזכירים לנו את הבית שהתפורר לאין, מבלי לחוש שמראה זה ילווה אותנו בדרך הארוכה. עוד ישדדו אותנו, עוד יוסיפו לשדוד אותנו כשכבר לא ייוותרו בידינו אלא חיינו במערומיהם. נשמעת הפקודה: קדימה צעד! וצועדים אנו, בני גרוסוורדיין... בראש מורכן צועד המחנה המוכתם. „צלו המקודש של ישו, פני השטן של היינה מרקדים לפנינו בשביל" — היינה הושלך למוקד בגרמניה הנאצית... בצאתנו מן השער הצר של הגיטו מצלמות ניצבות בפנינו. הסרן גראי, למשל, מצלם אותנו כשהוא רכוב על אופנועו, עבור שרות הסרטים ההונגרי. מחר בודאי יראו אותנו ביומן הקולנוע, עם כותרות זועקות והסבר-רמייה. יש להלעיט במשהו את הקהל ההונגרי, אם כבר עליהם לשבור את רעבונם פעמיים בשבוע בדייסת תירס... בעוברנו מביט בנו האספסוף המגחך בגסות משני צדי הרחוב, עפות ההערות המגושמות, ופה ושם גם אבן — „כך הולכים הם, קרועים, פזורים, מוכתמים..."

אנא, בת השירה, הניחי לי ברגעים אלה! אין כאן מקום למשוררים.

בתחילת גן-רדאי מופיעה כבר שורת הקרונות הארוכה. מוזרים ומאיימים משחירים הם בצל האלונים בני מאות

השנים. נשמעת הפקודה „עמוד!" ואנו נעצרים. עומדים ועומדים שם עידן הנראה אין־סופי, תחת המשא ההולך ונהפך כמעט לבלתי נסבל. השמש יוקדת בעצמת שלהי הקיץ, ועלינו שלוש־ארבע חליפות בגדים והמעיל הכבד. אלי, מה תמימים היינו!

כך אנו ממתינים. למי? למה? אין לדעת. עומדים על כן בשמש, בדממה מעולפת, שטופי זעה. כך עומדים גם הז'נדארמים, ממתינים לפקודה. התמונה קמה פתאום לתחיה, כאילו החל צלם מטורף לסובב במהירות הבזק איזה סרט אימים. מרגע למשנהו נהיה הדבר דחוף ביותר, לדחוס את כולנו לתוך לועם הפעור של הקרונות. מהר! מהר! עוד לא התאוששנו וכבר הפרידו מן ההמון תשעים בני גרוסוורדיין. כן, אין כאן טעות: תשעים! זה המספר המוקצב לכל קרון. כבר דוחפים, מאיצים, דוחסים אותנו אל תוך הקרון. מי שלא מזדרז דיו, מאיצים בו בכת הרובה. אחר כך נטרקת הדלת ומיד שומעים את נקישת המנעול. היינו לאסירים, אסירים ללא שם, ללא כתובת, מוכנים למסע.

לאחר השהייה בשמש המסנוורת אין רואים תחילה דבר באפלה הפתאומית. לא יכולים להבחין בחפצים, באנשים. פתאום חולפת במוחי שמועה ששמעתי, או קראתי, על קרונות גז חתומים ואני חשה כאילו קופאת הזעה הצורבת את גבי. להוותנו, מחשבה זו לא היתה כל כך רחוקה מן המציאות. הגיע גם זמנו של הגז, של תאי הגזים...

עינינו מתרגלות לאט לאט אל החשכה ואנו מגלים את האשנב הזעיר, המוקף תייל דוקרני. שמש יוני היקרה חולפת בחוסר איכפתיות של מלאכים אף בין חוטי התייל... מה יחשוב, הוי, במה יאמין מי שסגרוהו לתוך ארון־קרון כזה? מי שגרונו נחנק מפחד שאינו הולם יצור אנושי? מי שניצב לו כך, עם עוד תשעים כמוהו, דחוסים עד כדי יכולת לחוש את הדופק העצבני של לב הזולת? במה הרהרתי? אודה ולא אבוש — בתוככי הזוועה חסרת הסבר עדיין השתעשעתי בתקוות כמו ילד. למה קיוויתי? אולי לבואו של חייל הדוהר אחרינו ומנפנף בדגל לבן, בידו הודעת החנינה, השיחרור. או — שהשמיים יתקדרו פתאום, ברק־אש ירד מהם והסערה המשתוללת תפתח לפנינו את דלתות הקרונות — להצלתנו. משהו עוד חייב לקרות, האין זאת, אנשים?! הרי אנו עוד כאן, בבית, בגרוסוורדיין. האלונים שבצילם עומדת עדיין שורת הקרונות, ידידינו, מכרינו הם, עצמנו ובשרינו, כמוהם כנפטרים הקבורים בבית העלמין על שם רוליקובסקי!!!

אך החלומות שווא ידברון — דבר לא קרה מכל זה. אין דגל לבן, אין חנינה, השמים נאטמו בפנינו. לאט־לאט, מבלי שנחוש, יוצאת הרכבת לאושוויץ."

מדוע מכים אותנו בהלם דבריה של מגדה שמעון? כי היא מספרת את האמת בכנות דואבת, בכשרון־דימוי אדיר, ללא היסוס. כך זה קרה, במהירות כזו, בפשטות כה מזוועת, תוך השלמה כה פטליסטית. חמש דקות כדי להסתדר, ללא התנגדות, אף בלי להשמיע מילת־מחאה אחת ויחידה. השדידה הראשונה בבית, סטירת הלחי הראשונה. חצי שעה הליכה עד הקרונות שבאו זה עתה, ושם ההמתנה המפוחדת, העצובה, אחר כך הדוחק לפני הקרונות — מהר, מהר, להכנס לתוך הקרון שיוביל את היהודים למוות. וכמובן, גם החלומות בהקיץ! כך זה קרה בדיוק ובזאת גילתה המחברת סוד נוסף שלנו. אני, למשל, הובלתי ברגל, על פני אלף קילומטר עד מחנה מאוטהאוזן, כי אותה שעה כבר חסרו קרונות ורכבות לגרמנים. ואנו צעדנו וצעדנו, אם כי מספרנו פחת והלך, כי שומרי הס"ס חיסלו בירייה את הנחשלים בזה אחר זה והניחום גוססים בצדי הדרך. וגם אז עוד לא האמנו, לא העלינו על דעתנו שאנו מועדים למחנה השמדה. הדבר נראה חסר־הגיון. הרי אם רוצים לחסלנו, יכלו לעשות זאת כאן, לרגלי האלפים האוסטריים. מי ידרוש את דמינו מהם? אין כל הגיון בכך שנצעד דרך ארוכה, קשה ומיגעת רק כדי שיוכלו לירות בנו שם ולא כאן, במקום. כך אמרנו איש לאחיו, שהרי לא ידענו שהעינויים וההשפלה הם חלק אורגני של תסריט „הפתרון הסופי". יש למרר את חייהם של היהודים אף בימיהם האחרונים. ותוך כדי כך, בדיוק כפי שתיארה זאת מגדה שמעון, גם אנו השתעשענו בחלומות, תמיד וללא מעצור. נכון, אין לשכח, כה צעירים היינו, בני 18—20, לא יכולנו להעלות על הדעת כי אנו נדונים לכליה. חיינו טרם התחילו כך הגנו עלינו החלומות מפני המציאות. אולי לא ציפינו לחייל נושא דגל לבן, או לברק משמיים, שיושיעונו, אך האמנו באיזה נס מתקרב, שאולי, איך שהוא, מישהו, משהו יציל אותנו. ובינתיים צעדנו ללא עצירה, ללא מזון, ללא מנוחה אל המחנות, אל המוות הבטוח. אך הס! נשמע את המשך דבריה של מגדה שמעון:

„באותו רגע בו חשנו כי הרכבת מתחילה להתגלגל, פרצה מפיו של ישיש לבן־זקן תפילת האשכבה המסורתית: אל מלא רחמים... כל אסירי הקרון החתום פרצו ביבבה של כאב מטריף. חבוקים, מכים על חטא, תוך בכי קורע לב ערכנו לוויה לעצמנו. והישיש מוסיף ומשנן את לחנו בקול צרוד ודמעותיו יורדות לתוך זקנו. תפילה זו שמעתי עד אז רק פעם אחת ויחידה, ליד קברו הפתוח של אבי. אז נשבעתי, שבועה קשה, בלתי אנושית, שלא ארצה עוד להאזין לה יותר. אעדיף למות עקרה, ובלבד שלא לשאת עוד בצער הבלתי נסבל. מוטב שלא ייוולד זה אשר אבדנו האפשרי כבר ממלא אותי חרדה מראש. והנה עכשיו, בתוך המעגל הדחוס של ההמון, פורץ כמתוך אלפי גרונות הנוסח העתיק, מפניו ברחתי, נחבאתי. כמתוך אלפי פיות מבעבעת תפילת המוות, המכוונת גם אלי, המלווה גם את קבורתי אני. ואין אני יכולה לברוח, להתפרץ, לשאוג. עומדת אני ללא זיע, מביטה בעיניים יוקדות, יבשות בישיש המתנענע באפילה. בחרדה אני רואה כי הוא לבוש תכריכי־קבורה לבנים כשלג, יורדים עד קרסוליו. מתי לבש אותם? מניין השיגם? מאיזה

צד שלא נביט בכך, אין ספק, שהיהודי החרד, המאמין הזה היה חכם, החכם מכולנו. ידוע ידע שלא יהיה עוד זקוק לדבר מלבד ה„קיטל", אותו תפרה בודאי אי־אז כלתו החסודה במו ידיה. והחתן המסור התייצב בפני הרב, לפי צוו האמונה, באותם תכריכי־קבורה שנתפרו לקראת הנישואין. מי יודע מה משמעותו של מנהג עתיק־יומין זה, אשר תחילתו אובדת בערפל מאות השנים?

עיקרו של דבר — בצרה הגדולה אנו פונים אל האלוהים, אל אלוהי ישראל הכל יכול, הגדול והרחום, האוהב את עמו — אנו נאחזים בו כבעווית, כמו שקרה פעמים רבות מדי לאורך דברי ימינו הסוערים."

גם דברים אלה נכונים כמו שהם. בצרה ובמצוקה הגדולה ביותר התגנבה תמיד תפילת המאמינים, הרגיעה הכינה לקראת הבלתי־נמנע. גם הפעם הם היו היותר חזקים, המחוסנים בנשמתם, הם הקרינו על הזולת את חום האמונה באלהים, הם הכינו אותנו לקראת הבאות. רושמת העתים מגרוסוורדיין הצביעה איפוא על האמת העמוקה ביותר של השלב הראשון בגירוש; של ההטענה בקרונות והיציאה לדרך: על הרגש הכפול של ההשלמה והאמונה.

מאז לא פסק הויכוח על בעיית ה„צאן לטבח", על הצורה המיוחדת הזאת של ההתנגדות, שהיום, בארץ, נחשבת לתופעה שלא תיאמן. גיאורג ראנקי, מטובי ההיסטוריונים ההונגרים, מנסה לענות על השאלה כלהלן:

„כיצד יכלו מאות אחדות של ז'נדארמים להתמודד — בפקודת הגרמנים — עם שילוחם של כחצי מיליון נפש לקראת אבדנם? מדוע לא התגוננו היהודים? טענות רבות ניתן להעלות כהסבר לכך: הסיבה העוינת, מיעוט המוכנים להושיט יד עוזרת, האשליה העצמית הטבועה בכל אדם אשר מאמינה באפשרות ההצלה אפילו על סף המוות. או אולי תפיסתם החברתית של יהודי הונגריה, אשר מנעה את הנרדפים מלנסות להתמודד עם המצב החדש, שהרי עד הסוף ביקשו להזדהות עם סביבתם. או התפקיד המפוקפק אותו מלאה מועצת היהודים; או אמונת השוא שאין להעלות על הדעת גורל שווה עבור היהודים השרשיים, הבלתי־מתבוללים מחבל הקרפטים וליהודי בודפשט המתבוללים, מלאי הרגש הלאומי ההונגרי, אשר מרביתם השתייכו למעמד הבינוני. התבוללותם של יהודי הונגריה הגיעה לדרגה כזאת, שעד הרגע האחרון העדיפו להאמין ב„אבירותם" של אצילי הונגריה, מאשר במציאות ההיסטורית או בתחושותיהם הם. „את מגודלי הזקן יגרשו, כי אלה לא רצו להיות להונגרים. אבל אותנו, שאין אנו נבדלים במאומה מיתר ההונגרים? זה בלתי אפשרי!" והנה, דווקא הבלתי אפשרי הזה הוכח כאפשרי!"

הטרגדיה הושלמה.

ה.

השלב השני והמכריע של הגירוש היה בואן של הרכבות למחנה. ביקרתי ברציפי בירקנאו. עד היום מעוררים הם אימה בפשטותם העירומה, השוממה. אולי נובע הדבר משמי העופרת, או מעקבות סידוריהם המעשיים של הגרמנים, או משום שמכאן נראים בבירור צריפי המחנה, גדר התייל הדוקרני, מגדלי השמירה ואי־שם בקצה המרחב — חורבות המשרפות. ייתכן גם כי דכאונו של המבקר יסודו בסיפורים שנשמעו ונאמרו כבר פעמים רבות.

„נעצרנו, ואולי לא נעצרנו" — מספר יוסף כ"ץ מגרוס־וורדיין, „ייתכן שהיתה זו שעת ערב, אף ייתכן שזה היה עם שחר. שעון לא היה בידי איש, כושר ההתמצאות שלנו חדל מזמן לפעול. מרחב וזמן התמזגו יחד. אולם הפעם עמדה הרכבת זמן רב — יותר מאשר בתחנות הקודמות. היה חושך ודממה מאיימת. פתאום התעורר העולם מבחוץ לפעילות: צריחות, פקודות, נביחת כלבים — וברעש, תוך צלצול שרשראות הורדו המנעולים ונטרקו הדלתות של הקרונות בבת אחת..."

מכאן, מרציף התחנה בבירקנאו, התפצלה הדרך לשניים. אלה שלא נשלחו ישר מן הרכבת אל תאי הגזים, למוות, הובלו אחרי הסלקציה לבתי מרחץ וחיטוי אמיתיים. מן המגורשים נלקח הכל, גברים ונשים כאחד נגזזו שערותיהם עד קרחה, וללבושם קיבלו סמרטוטים או חלוקי פסים. אחר כך באו אנשי ס"ס ומומחים לדבר מבין האסירים, כדי לקעקע בזרועות המגורשים שהגיעו את מספרם הסידורי. מספר זה היה זהה למספר הסידורי של כל אחד בכרטסת הראשית של המחנה. בזה הפכו ציבור אנושי בעל שם וזהות ליצור אלמוני; הם הפכו לנתון סטטיסטי אשר נרשם למשך זמן מוגבל בין החיים, כעובד עבודת פרך, ואחר כך הגיע רובם המכריע אל רשימת הנפטרים. ההומור של המחנה (אכן, גם דבר זה היה קיים, אם גם קשה להאמין בכך) כינה מספר זה, שקועקע בעור בדיו כחולה, „מספר הטלפון של העולם הבא". אחד היהודים ממארושוואשרהלי, כשהוליכו אותו לסלקציה, קרא לעבר חברו מגרוסוורדיין: „כשתגיע למקום שם אני הולך, צלצל אלי לפי המספר הזה!" גם מעמד זה היה מלא פחדים. קבוצה מבין אלה שהותירום בחיים, שנקראה „מזכירים מדיניים", שמעה מפי העבדים החדשים את נתוניהם האישיים ורשמה אותם בכרטסת. מזכירים אלה דיברו כמעט בכל שפות אירופה. אולם כשהצטבר בידם ידע רב מדי על עבודת המשרד, על „תוצאות" הרישום, גם הם נשלחו לסלקציה ורובם הושמד.

הצעד הבא: „הרצת" הטירונים. מצליפי הצריפים ביקשו לבסס את מעמדם המועדף בכל מקרה בנסותם להוכיח כי הם מסוגלים לאכזריות רבה יותר מאדוניהם הגרמנים. הם היכו ועינו את אחיהם האסירים ללא הרף, חבטו בהם ללא רחם ותכופות רצחו אותם. „אתם נמצאים בבירקנאו, שהוא מחנה־מוות" — צרחו, „אל לכם לשכוח זאת אפילו לרגע! כאן איש לא יבקש מידינו דין וחשבון על חייכם העלובים!"

הטירונים קיבלו במשך שבועות עוד פחות מזון מאשר הותיקים ונהגו בהם ביד קשה יותר. מי שיצא חי מיחידות ההסגר האלה, עבר אל המחנה הראשי ב/II/ד (שטאםלאגר). אותה שעה כבר למדו רבות על המקום ועל העתיד המצפה להם. בראש החומר הנלמד עמדה ההצדעה. ההוראות דרשו שכל אסיר יזדקף במרחק של ששה צעדים בפני קצין או חייל ס"ס או כל ממונה אחר, יסיר את מצנפתו ויעבור על פניו בהצדעה. מובן שאנשי הס"ס מעולם לא השיבו על ההצדעה, שהרי האסיר אינו נחשב עוד לאדם, לא מגיעה לו ברכה. ימים שלמים התאמנו בהצדעה זו האנשים המיוגעים, הנואשים. שעות עמדו בשורה ושמעו את פקודות ראשי הצריפים: Mützen ab! — הסר מצנפת! Mützen auf! חבוש מצנפת! מי שטעה או לא היה זריז דיו, או החליף בטעות את סדר הפעולות, מיד קיבל את מנת עונשו מן המבחר הגדול, אם חבטת מקל, אם סטירת לחי, ועד למניעת ארוחת ערב. מאז הפכה פקודת Mützen ab! לאימרת השפלה ועינויי שוא על פני אירופה כולה.

הוראה זו היתה מחוברת קשר הדוק עם השיטה האחרת של חיי המחנה והעינויים, דהיינו: ה„אפלים", מסדרי המפקד האינסופיים בוקר וערב. ההשכמה החלה תמיד בטרם שחר. גונג המחנה נתן את האות, אך המשגיחים הוסיפו לכך את צריחותיהם ונחת מקלותיהם. אף את החולים טלטלו מן ה„מיטה": דרגשי העץ הצפופים, המכוסים לכל היותר בקש עלוב, אשר שימשו לשכיבה — השם „מיטה" בשום אופן לא הלמה אותם. כשעליתי לראשונה על דרגש כזה במחנה, לא יכולתי להעלות על דעתי, כמה אנשים ניתן לדחוס לתוך מיתקני העץ האלה. נדחקנו, נדחסנו לתוכם, אך לישון, לנוח בשום אופן לא ניתן שם. אם אחד מאתנו התהפך במקומו, היה על כל השורה להתהפך עמו. במשך שבועות השכמתי עייף עד מוות והשלמתי את השינה החסרה בהליכה או בעמידה תוך עבודת הפרך, כה מיוגע הייתי.

לאחר ההשכמה חילקו לנו את הנוזל העכור אשר כונה בשם קפה. ערכו הקלורי היה אפס, אך כיון שהמתיקוהו במשהו והיה חם, האסירים נאבקו לקבלו, כשם שנהגו להיאבק למען כל דבר או שארית הניתנים לאכילה. אז בא תור ה„אפל", העמידה בשורה, הספירה וההמתנה, ושוב ספירה והמתנה בעמידה, וכל זה בחוץ, בקור, גשם, רוח ואף בשלג. כל „אפל" נראה איום ומיגע מרעהו וזאת היתה מטרתו. רבים סיפרו כבר את מעשה ה„אפל" ותיארוהו, אבל אולי התיאור הטוב ביותר של מוראות המסדר הזה ומקרים נוגעים ללב שאירעו בו מצוי בספרה המצויין של בת גרוסוורדיין, אגנש רוז'ה: „המצפים לבאות", שהופיע עוד ברומניה.

„פעם" נזכרת אגנש רוז'ה, „באחד המסדרים עמדנו במשך שעות, אחר כך כרענו על ברכנו בככר האפל כעונש, בידיים מורמות לגובה כאצבע מאשימה כלפי שמיים, עמדנו והמתנו למשהו. לא דקה או שתיים כרענו כך, לא כרבע שעה חולפת התנשאה שורת זרועותינו המדולדלות, היגעות לשמיים, אלא במשך זמן שנראה מתמשך ללא קץ. הענישו אותנו על אשר נתברר במפקד, כי „ראש אחד", מגורש אחד נעדר. חזרו ומנו אותנו פעמים אחדות. צריחות, חיפושים, איומים. אחד מאתנו נעלם! התברר כי הנעלמת היא מאריצה קצ'קמטי, נכדתו של הרב המפורסם המנוח של גרוסוורדיין. רק לאחר זמן נודע לנו שהיא לא ברחה כלל (וכי לאן יכלה לברוח?) ולא הסתתרה, אלא התמוטטה פתאום מאחורי אחד הצריפים ונפטרה. באותו רגע איש לא הבחין בכך."

ובהמשך מספרת עוד אגנש: „החיים בבירקנאו נראו כגסיסה ממושכת אחת. הכל היה בלתי מובן, חסר הגיון ומשמעות. נקודת הקבע היחידה היתה המוות." תוחלת החיים הממוצעת בבירקנאו לא עלתה על ארבעה־חמישה חדשים. זה היה הזמן הדרוש כדי שהאסיר ייהפך ל„מוזולמן". „מוזולמנים" היו אלה שכחשו עד כי נראו כשלדים ללא שרירים ובשר, שכבר לא יכלו ללכת או לאכול. לצערי ידועה גם לי ההרגשה של היות „מוזולמן" במחנה. בשבוע שלפני שחרורנו, הווה אומר בסוף אפריל 1945 ירד משקלי מ־62 קילוגרם ל־28. לא יכולתי לקום מרבצי, לא בקשתי אוכל, רק התענתי בצמאון נורא. מצוי הייתי בעילפון חושים גמור כמעט, ולולי עזרת חברי למחנה, שדחפו לתוך פי מידי פעם מעט מים או מזון מינימלי, לא הייתי מאריך לחיות יותר מיומיים־שלושה. יום אחרי השחרור הובילו אותי במצב של חוסר הכרה לבית החולים. על גליון החולה נרשם: „גבר אלמוני בן 50—40 שנה ממזרח אירופה". עד כדי כך נדמיתי לזקן רצוץ ובלוי — והרי זה עתה מלאו לי עשרים שנה!

מאות אלפים הגיעו לקיצם כ„מוזלמים" במחנות ההשמדה של הנאצים. לכך קראו הם „מוות טבעי". אל נא נשכח כי כבר בואנזה נקבע ש„היהודים שלא יהיו מסוגלים עוד לעבוד, עתידים להוציא את נשמתם במספר רב." אמנם לא נזכר כאן, כיצד הגיעו אלה למצב של חוסר יכולת לעבוד עוד.

במה העסיקו את אסירי המחנות? העבידו אותנו בעבודות שונות, במקומות אחדים בעבודה חסרת תועלת ומיותרת בתכלית, כגון העברת גושי אבנים ממקום אחד לשני, אבנים כבדות, בדרך ארוכה. למחרת פקדו עלינו, כמובן, להשיב אותן האבנים למקומם הקודם. זה היה כנראה חלק ממלחמת העצבים נגדנו. בתקופה מסויימת עבדו אסירי מאוטהאוזן בתנאים איומים באחת המחצבות. שם נרצחו האסירים בהמו־ניהם. ואילו באושוויץ ובסביבתו עבדו מרביתם בבינוי המחנה, בהרחבת חלקיו החדשים ובעבודות החפירה הקשורות בכך, שהרי המחנה הלך והתרחב כל הזמן, נוספו צריפים חדשים לבקרים וגושי הצריפים הוקפו גדרות תייל דוקרני. רבים אחרים עבדו בסלילת כבישי החיבור, עליהם הסיעו אחר כך במשאיות אלפים רבים של קרבנות חדשים אל תאי הגזים. חפירת „תעלת המלך" (Königsgraben) שנתמשכה לאורך

קילומטרים אחדים ושימשה לניקוז אזור בירקנאו, הרחבתה ותחזוקתה נחשבו לאחד ממקומות העבודה הקשים ביותר. לשם נשלחו אסירים שנענשו על הפרת משמעת. קצב העבודה הרצחני הוכתב על ידי קלגסי הס״ס ואלה שנקראו „משגיחים״ (Aufsichter) אשר למרבה האירוניה גוייסו מבין האסירים. אלה ממש רדו באחיהם ובתמורה הבטיחו להם הנאצים סיכוי כל שהוא להשאר בחיים, אם כי תכופות לא עמדו אף בהבטחתם זו. משגיחים אלה באו מבין הפושעים הפליליים, שנשפטו על רצח, והם היו ממונים לא רק על האסירים, אלא גם על ה„קאפו״-ים. מעשיהם היו מעשי גנגסטרים; הם היכו, רצחו, חיטטו בחפציהם של האסירים וחטפו מהם כל דבר בעל ערך. בה בשעה עסקו במסחר שחור בחפצים אלה, בסחר־מכר. כך הבטיחו לעצמם אורח חיים פחות או יותר סביר, עד שהגיע גם שעתם הם. מעטים מאתנו הזילו דמעה על שכמותם.

בכל מקום נדרש מן היהודים הספק עבודה גבוה מן הרגיל, „לא נקפתם אצבע כל ימי חייכם — צרחו אנשי הס״ס — עכשיו נלמד אתכם שמחת עבודה מהי!״

עם תום העבודה שבו האנשים המיוגעים לחלוטין אל המחנה לקצב נגינתה של תזמורת האסירים. בקצה התהלוכה נישאו אלה מחברינו שהתמוטטו מעייפות במשך יום העבודה וכן הפצועים והמתים. אך גם אז לא הגיעה עדיין שעת המנוחה. **בא תור „אפל״ הערב**, הסרת המצנפות והמפקד. עשרות אלפים עמדו, הסתובבו כך וציפו לסיום המנין. שעות־עינויים אלה התארכו לא פעם עמוק לתוך הלילה. אף במזג האויר הגרוע ביותר, בגשם סוחף, בשלג ובכפור לא הניחו לאסירים להכנס לצריפים. לא ייפלא איפוא שבסוף כל מסדר־ערב נשארה גויה אחת או שתיים בקצה השמאלי של כל טור, שהרי גם המתים היו חייבים להיכלל במנין.

יום מנוחה לא ידענו. בימי ראשון נערכו ההלקאות הציבוריות. קלגסי הס״ס דחפו את קרבנותיהם האומללים אל השביל שעבר בתוך המחנה והכריחו אותם לשאת שקי חול, ללא מטרה כמובן. בינתיים התיצבו משני צידי השביל הסדיסטים שבין הס״ס, הקאפו ומנהלי העבודה והיכו בשוטים בעוברים על פניהם ללא רחם. משחק־עינויים זה נמשך שעות אחדות, עד שהמעונים נפלו ללא רוח. באחד מימי ראשון של חודש מאי הוכו כך למוות 300 איש בידי אנשי הס״ס המשתוללים, מאות אחרים נפצעו פצעים אנושים, שגרמו למותם תוך כמה ימים. כהמשך למלקות יום א׳ סבלנו גם מרעב מתמיד. על מנוחה לא יכולנו לחשוב, כי בבירקנאו לא התגוררו האסירים, אלא שכבו שם, בצריפים חסרי חלונות, המאווררים דרך ארובות שבגג, מידותיהם 40×9 מטר, שנבנו בעצם כאורוות עבור סוסי עוצבת־אפריקה הגרמנית. 80 סמ״ר של שטח נפל בחלקו של כל אסיר, שם חי, אכל, ישן וסידר את חפציו. ברור שגם הנהלת המחנה לא ראתה את שהותם של האסירים במחנה אלא כדבר זמני, כעין נתיב־מעבר בין הקיום ובין הסלקציה הראשונה או השניה, אם בינתיים לא הוכה למוות בידי הקאפו, לא עונה עד קיצו בידי הממונה על הצריף, לא מת ברעב או באפיסת כוחות או נפל תחת המלקות של ימי ראשון.

על כן הלך וגדל מספר האסירים שאיבדו את עצמם לדעת. מאות אנשים מרי נפש, שדוכאו עד עפר, הלכו מרצונם לקראת מוות מהיר בהשליכם את עצמם על הגדר המחושמלת, אם לא נורו בדרכם לשם בידי שומרי הס״ס אשר על המגדלים. מספרם של המתאבדים לא נרשם מעולם, איש לא ביקש על כך דין וחשבון. למות — זה היה הדבר הקל ביותר במחנה. כל דבר אחר, פרט לאבדון, אפילו הנשימה וההליכה, דרשו מאמץ עילאי.

ואם כבר הגענו לנושא המוות האלים או הנבחר, עלי לשוב אל ענין הסלקציה. מלאכה זו נעשתה תכופות בידי ד״ר מנגלה, אך גם קציני ס״ס האחרים היה לאל ידם להכריע לחיים או למוות אסיר זה או אחר. הסלקציה נועדה מלכתחילה כדי להפריד בין האסירים המסוגלים עדיין לעבודה לבין אלה שלא יכלו עוד לעבוד. לסוג זה השתייכו כמובן קודם כל הילדים, הזקנים, הרזים, החולים, הנכים, התשושים, הנשים ההרות או דומיהם. בנדון זה לא נערכו דיונים ממושכים. אנשים נשלחו אל המוות (אל הגז, כפי שביטאו זאת), בתנועת יד אלמת.

בתקופה הראשונה, היינו עד 1942, נדונו רק מעטים באושוויץ להחנק בגז, בעיקר שבויי־המלחמה הרוסיים שהגיעו לאפיסת כוחות. אז פעלה רק משרפה אחת ויחידה, אך עובדה שכבר אז השתמשו למטרה זו בגז הציקלון ב׳. אחר כך נבנו בבירקנאו תאי הגז הראשונים, בהם ניתן היה לחסל כמה מאות מידי יום. כל פעם טאטאו וניקו את התאים האלה ולעתים אף התיזו בהם בושם, כדי שהקבוצה הבאה לא תחוש במצפה לה. ההמתה בגזים, סילוק הגוויות והניקוי נמשכו לא יותר משעה. אנשי ה„פיקוד המיוחד״ (Sonder kommando) הניחו את הגוויות בבורות שנחפרו לעומק ושפכו עליהן כלור וסיד, אך ללא הועיל. תוך כמה חדשים פשט סרחון בלתי נסבל על פני כל האזור, שהרי מדובר בקבורת אלפים רבים. במעינות ובמי התהום, שגם קודם היו עכורים, הופיעו חיידקי מחלות בהמוניהם ואיימו בסכנת מגפה נוראה. אז הגיעה פקודה מגבוה, להוציא מקברם את שיירי היהודים המומתים, להסיעם על פני מסילה צרה למרחק של קילומטר, שם שרפו על המוקד את הגוויות שהחלו כבר להתפורר. משימה זו היתה המלוכלכת, הבלתי נסבלת ביותר מכל מה שעסקו בו אנשי הזונדרקומנדו. בינתיים החליטו בואנזה על הרחבת מחנה בירקנאו ושכלולו, „כדי שיעמוד לרשותנו מחנה שבעזרתו נוכל למלא אחר המשימה שהוטלה עלינו״ — אמר אחד ממפקדי המחנה לשעבר. הודות לעבודות הבינוי הנרחבות הופעלה המשרפה הראשונה כבר בפברואר 1943 והאחרות הושלמו כסדרן לאחר זמן קצר. במקביל הותקנו תאי הגז

בעלי הקיבולת הגדולה, אורגנה הובלת הגוויות וכל מערכת ההשמדה, לפרטיה. „הציוד היה יקר למדי, אך למרות גל החיסכון שפשט בכל, הוקצבו לנו הסכומים הדרושים ללא קושי. למטרה זו תמיד נמצא כסף" — הודה הס בפני שופטיו. לכן קיבל מפעל־המוות את צורתו הסופית במהירות יחסית. לראשונה בדברי ימי האדם הוקם מיתקן כזה אך ורק למטרה אחת: להמית מידי יום, כבדרך תעשייתית, אלפי אנשים חפים מפשע, להשמיד עמים שלמים — ולחסל לחלוטין, ללא שיור, באופן פיסי, את יהודי אירופה.

הדין והחשבון הכולל והמוסמך הראשון על מדור ראשי זה של עולם המחנות קשור בשמו של רופא מיוצאי גרוס־וורדיין, ד"ר ניסלי, שעבד כמנתח במחיצת ד"ר מנגלה ולידו, וכך יכול היה לשהות, לנוע ולעבוד באזור תאי הגזים והמשרפות המוסתר ואפוף הסוד. כך יכול היה לראות הכל במו עיניו. למרבה הפלא זכה ד"ר ניסלי להינצל בחיים מן המחנה, ובשובו לגרוסוורדיין ראה חובה ראשונה לעצמו לרשום ולפרסם את הדברים בספר, שהפך אחר כך למסמך חשוב ובלתי ניתן להכחשה בידי תובעי הנאצים לדין. ד"ר ניסלי הוזמן להעיד במשפטי נירנברג וספרו, שהופיע אחר כך בשפות התרבות העיקריות בעולם, עורר הד עצום בכל אתר. כך נקשר הגילוי הראשון והיסודי של סודות אושוויץ בשמו של מגורש מבני גרוסוורדיין.

כשהופיע ספרו של ד"ר ניסלי בצרפתית, בירך על המעשה הסופר הצרפתי המפורסם ארגון, והכריז כלהלן: „יש בכך משום עשיית צדק היסטורית, שיהודי ממזרח אירופה, מגרוס־וורדיין, נועד לשמש עד, שיפרוש קבל עולם את המיכניזם הפנימי של רצח ההמונים הנאצי ואת זוועותיו לפרטי פרטיהן. הרי האבדה הגדולה ביותר נפלה בגורלם של היהודים, וביניהם יהודי הונגריה בראש וראשונה. אף על פי כן נותר בחיים איש יודע ספר, שיפרסם בעולם את האמת כעד ראייה." מספרו של ניסלי נודע לנו, שבנייני המשרפות על קירותיהם הנמוכים, המוזרים, על ארובותיהם המרובעות, נראו למבט ראשון כמין מאפייה כפרית גרמנית. היו אלה מבנים בסגנון הבאוורי הטיפוסי, בעלי קומה אחת, גג משופע ובו חלונות מסורגים. סביב קבוצת הבתים ניטע גן נחמד, נשתלו דשא וערוגות פרחים. החצר היתה מוקפת גדר תייל מחושמלת. תאי הגזים (בעצם היו אלה אולמות) נבנו מתחת לפני הקרקע, וגגותיהם לא בלטו מן האדמה יותר מאשר כחצי מטר, כשאף הם מכוסים דשא בחלקם הגדול. למבט ראשון בכלל היה קשה להבחין בהם. כך לבש כל מכלול המבנים מראה יומיומי, נורמלי, כאילו מדובר במכבסה, בבית חרושת קטן, אך הוא הזכיר בעיקר מאפייה גדולה. מי יכול היה להעלות על הדעת שכאן, בלב אירופה, לא רחוק מהעיר קרקוב, בסמיכות לכפרים, דרכים ויישובים עלול לשמש מבנה מעין־תעשייתי כזה למטרה כה איומה, כאתר לרצח ההמוני הגדול בעולם!

המשרפות מס' 1 ומס' 2 השתרעו בקרבתו המידית של מחנה בירקנאו וארובותיהן נראו בבירור ממרבית הצריפים. את המשרפות מס' 3 ומס' 4 החדשות הקימו במרחק מה משם, מאחורי חורשה קטנה, במקום מוסתר יותר, אך גם זה לא היה כה רחוק. ד"ר ניסלי יכל להגיע לשם אפילו ברגל. אזור זה נקרא בז'זינקה, שפירושו חורש של עצי לבנה. בעצם זה גם משמעותו של השם בירקנאו. ראיתי עצי לבנה אלה. בינתיים הם גדלו והתעצמו ועד היום שומרים הם ומסתירים את המראה כאילו מתביישים במעשים שנעשו בצילם, כאילו ביקשו להסתיר מעיני העולם את מעשי הזוועה של בני האדם, אם בכלל ניתן להעניק תואר זה למפלצות הנאציות.

מאחורי עצי הלבנה מצויה קרחת יער. העשב הגבוה, עבה־הגבעול מכסה לאט את החורבות. האדמה טובענית. דבר זה היה לי מוזר בתחילה, אחר כך הורגלתי אליו. למבקר בימינו אומרים כי הסיבה לכך היא קרבת הביצה. אין זה אלא שקר חסוד! קרחה זו ספוגה בדם השפוך; אפרם של מאות אלפים נתן לקרקע את פוריותה, לגבעולי העשב את חוסנם. כאן צומחים הפרחים התמירים, המרהיבים ביותר, אם כי לא הייתי מתפלא לו גדלו כאן פרחים שחורים כאבל, ככאב, כחרהור הגסיסה של מיליוני המומתים.

בגב המשרפה התרוממו ערמות ענק של עצי הסקה. פה ושם מאפירים עדיין כמה גזרי עצים שנותרו מערמות אלה. העצים שימשו להבערת המוקדים, עליהם נשרפו הגוויות. ד"ר ניסלי היה פעם עד ראייה לאחת ההמתות ההמוניות האלה, החל בכינוס הנדונים ועד עלית להבות המוקד. הוא מספר, כיצד נדחפו היהודים הנדונים לאבדון בין שתי שורות של מחלקת הירי. בידי כל חייל ס"ס מקלע קל, אך לרוב לא היה צורך אלא בכדור בודד בעורף. אמנם לא כל קרבן מת מיד ואז היה צורך בכדור או שניים נוספים. אך לא היה לכך הרבה פנאי, כי כבר התקרב טור חדש והתחדשו היריות בעורף. לכן הושלכו אל תוך האש המתים יחד עם המתים למחצה, אל תוך להבות הענק. היה זה מחזה מחריד, אך זעקתם של הקרבנות החיים עדיין היתה מחרידה שבעתיים.

גם להמתה בגזים נקבע טכס משלה, שחזר על עצמו אלפי פעמים. לאחר הסלקציה הובלו הקרבנות ברגל, או במכונית שהוסוותה בסמל הצלב האדום, אל „מלתחת המוות". באולם ההפשטה ניתלו לוחות מודעות בשלוש שפות: „נתנהג בשקט" קרא האחד. „נשמור על הסדר ועל הנקיון" — דרש השני. ולבסוף כתובת הרמייה: „בית מרחץ" או „בית־חיטוי" על הדלת. כאן נדרשה קבוצת הקרבנות להתפשט. אז התעוררה המהומה הראשונה, כי גברים ונשים, צעירים וזקנים נדחסו לשם ביחד. רגש הבושה מנע בעדם מלהשמע לפקודה. רק הצעקות, האיומים והאפלה־למחצה שכנעו אותם להכנע. הנדונים למוות הוזהרו להניח את בגדיהם על הקולבים בצורה מסודרת, לקשור יחד את נעליהם ולשנן יפה את מספר הקולב, כדי שימצאו הכל בסדר לאחר הרחצה והחיטוי. „כאן

לא נרשה יריד יהודי, מובן?!" — צרח קצין הס"ס. שיא המרמה והציניות התבטאו במתן חתיכת סבון בידי כל קרבן, מחווה שהצליח להסיר את הפחד מלב האסיר הפסימיסטי ביותר. הנה הסבון בידי! וכי נטרפה דעתם של הגרמנים, שיתנו סבון בידי אלה שעומדים להוציאם להורג?! אולם זה בדיוק מה שקרה. מאז הפך לסמל האשלייה והרמייה באירופה כולה המשפט: „בראשונה ליטפו את ראשי, אחר כך הבטיחו הרים וגבעות, ולבסוף אף קיבלתי חתיכת סבון." רמז זה מובן לכל, בייחוד בגרמניה המערבית. כל אחד יודע כיצד להגיב עליו, מבין, במה דברים אמורים.

לאחר ההפשטה התקשו האסירים לנוע הלאה, אך לבסוף עברו כולם את סף „אולם הרחצה". כשהכל נכנסו פנימה ויצאו כל אנשי הס"ס והפיקוד המיוחד, נאטם אולם הגז לחלוטין. הקרבנות חיכו לצאת סילוני המים מראשי המקלחות הקבועים בקירות ובתקרה. אך לא כן היה. בינתיים הגיעה לחצר שליד האולם המכונית שהביאה את גבישי גז הציקלון ואת שני התליינים. אלה נטלו מיכלים כעין קופסאות־שימורים גדולות, מהם נשפכו אל חלל העמודים גבישי הציקלון. הגבישים בבואם במגע עם האויר הפכו לגז מרעיל. השפעתו של הגז היתה איטית ואין אמת בטענה ששאיפה אחת או שתיים ממנו הספיקו לגרימת עלפון ואחר כך למוות מידי. לא זו האמת! מות החנק של הציקלון הוא דבר איום. אין הוא משפיע מידית, אלא לאט, בהדרגה. קודם מחניק, אחר כך גורם לסחרחורת ולבסוף מופיעים כאבים עזים. האנשים הסגורים באולם דרכו זה על גבי זה, צרחו ביאוש, נאבקו בכח על־אנושי ברוצח הבלתי־נראה. בטפסם איש על רעהו ניסו להגיע גבוה ככל האפשר כי בקרבת הרצפה הורגשה השפעת הגז יותר, ואילו למעלה נראה להם כאילו הוא דליל יותר. כך נוצרה מעין פירמידה איומה ומוזרה מגוויות החללים. כשגם הקרבן שעמד בראש הפירמידה נפח את נשמתו, הסתיימה מלאכת הרצח.

לרוב נמשך הדבר עשר עד עשרים דקות ולמעלה. לא מעטים היו המקרים בהם נמצא באדם זיק של חיים אף לאחר פתיחת הדלתות, בייחוד אצל פעוטים, אשר אמותיהם חיבקו אותם לגופן בכוח, עד כי זה הציל אותם ממות החנק. אך קלגסי הס"ס לעולם לא העניקו חנינה אף לאלה שניצלו בנס. מפקד ס"ס בשם מול ואנשיו עמדו במקרים כאלה בפרץ וירו בניצולים על המקום. מעולם לא ניצל איש מתאי הגזים! מראה הגופות המעוותים, השרוטים עד דם, שהתאבנו בתנוחות שונות ואיומות, היה מזעזע. בינתיים הפעילו כבר את משאבות האוויר בכל עצמתן. אלו סילקו את תערובת הגז והאויר מן האולם ואז נפתחו הדלתות. אנשי הפיקוד המיוחד סילקו את עקבות הרצח בסילוני מים אדירים. הריצפה נפתחה בלחיצת כפתור, בראשונה בצורת חרוט, אחר כך במלואה. הגויות הגיעו לחלקלקה, משם הושמו שניים־שניים על שמונה משטחי פלדה (Schieber) שהעבירום אל הכבשנים. מתא גז אחר העבירו את הגוויות באמצעות מעלית עד למקום השרפה על גבי כעין קרוניות. יומם עלה מן הארובות עשן שחור וסמיך, ואילו בלילה פרץ אל שמי העופרת עמוד אש שנראה למרחוק. כל הסביבה יכלה לראותו. רק מטוסי הסיור הרוסיים, האנגלים והאמריקאים לא ראו דבר. לכן לא עשו חילות האויר של בנות הברית דבר, לעולם לא הפציצו את אושוויץ, את בירקנאו, את תאי הגזים, המשרפות, תחנות הרכבת של המחנות או את פסי מסילות הברזל המובילים אליהן. מדוע לא עשו זאת? מדוע? שאלה זו מוסיפה להשמיע עד היום היהדות האבלה, שלא תוכל להשלים עם מה שקרה, אך תשובה טרם ניתנה לכך.

המגורשים לא ידעו על קיומו של אושוויץ עד בואם לשם, לא שמעו על החלטות ועידת ואנזה, על צורת השעבוד שלא ייאמן, אף לא על כך שהם הולכים לדרכם האחרונה. תא הגזים נשאר בלתי נתפס במוחו של האדם בן המאה העשרים. כך אולי ניטיב להבין, מדוע לא נאבקה יותר יהדות הונגריה נגד הגירוש. שהרי לו ידעו מאות אלפי יהודי הונגריה בבטחון כי תא הגזים הוא הממתין להם, היו אולי מעדיפים למות תוך מאבק בביתם הם, מאשר להיחנק בגז האיום בנכר. אין ספק בכך! אך איש לא טרח לפקח את עיניהם, למרות שחברים מסויימים במועצת היהודים בבודפשט קיבלו דין וחשבון מדוייק ומוסמך על גורל המגורשים. ובכל זאת לא סיפרו על כך לאחיהם, לא היפנו לכך את תשומת לבם, לא קראו להם להמלט או להאבק. „יהודי הונגריה הגיעו למחנה ללא הכנה נפשית כל שהיא" — כותב ההיסטוריון הצרפתי קלוד בארן — אי ידיעתם, תמימותם הפתיעו אותנו לחלוטין. הם כבר ניצבו שם בתחנת בירקנאו, כבר שמעו את הצריחות, כבר נשדדו מהם אחרוני חפציהם, כבר הועמדו בשורות, עברו את הסלקציה, יצאו בדרך אל תאי הגזים — ועדיין היו בטוחים שהם בדרכם אל „המחנה המשפחתי", שם יתגוררו המשפחות ביחד והמסוגלים לכך יעבדו שמונה שעות ביום, ואילו הזקנים והפעוטים ישבו בבית. מעשה יום יום היה שבצאתם מן הקרונות שאלו אותנו: היכן אנחנו? לאן הובילו אותנו? אף כששמעו את השם אושוויץ, לא ידעו את משמעותו, לראשונה שמעו את השם הזה. וכל זה בקיץ 1944, ממש לא ייאמן! הרי אצלנו בצרפת ידעו זה שנים על מחנות הריכוז וחרדו מפניהם. רובנו שמע גם על אושוויץ, אם גם לא ידע את כל פרטי הזוועות. אך ידענו שזה מחנה השמדה, כל אחד שמע על כך. חוסר הידיעה, התמימות של יהודי הונגריה הגבירו עוד את ההלם שהיכה בהם. שבועות לא מצאו את מקומם, ובבואם התנהגו כילדים תמימים. מרצונם הלכו בעשרות אלפיהם אל תאי הגזים, כי לא היה להם מושג, מה משמעותה של הסלקציה. לא חשו שיש להאבק על כך שימנו אותם בין הצעירים והחסונים, שהכרחי להפרד מילדיהם, מהוריהם הקשישים, כי רק אז יש להם סיכוי כל שהוא להנצל. אדרבא — הם עוד התחננו בפני קצין הס"ס

הממונה על הסלקציה שיוכלו להשאר ביחד — והלז לא פעם „נעתר" לתחנונים אלה.

אף המומחים האופטימיים ביותר שבין הנאצים לא ראו מראש את הקצב המהיר של גירוש היהודים מהונגריה. על כן לא היתה הנהלת המחנה מוכנה לגמרי לקראת בואם המרוכז של המונים עצומים אלה. היה צורך להרחיב את תחנת בירקנאו; את מספר הרציפים הגדילו מאחד לשלושה. גם כך היה יום בו המתינה שורה ארוכה של רכבות בשערי אושוויץ, כי לא היה עבורן רציף פנוי. ביום חול אחד ויחיד של יוני 1944 הגיעו לא פחות מארבעה עשר משלוחים לבירקנאו, ובהם כעשרים אלף מגורשים מהונגריה. כתריסר קציני ס"ס עסקו בסלקציה. מרביתם הועברו ישר לתאי הגזים וגוויותיהם הפכו למחרת לאפר שפוזר בין גלי הויסטולה.

אין קברות למגורשים. נעלמו מעל פני האדמה כאילו לא היו מעולם. אמנם לאחר המתתם, בטרם שרפה, חזרו וחיללו פעם נוספת את גופותיהם כדי לסלק מפי ההרוגים את שיני הזהב. קבוצת פקידות מיוחדת, שאומנה לשם כך, עסקה במלאכה המורכבת של עקירת השיניים מפיות ההרוגים, שהיו סגורים בעווית. לכן נאלצו להשתמש בכלי־פלדה מיוחד לפתיחת הפה ולהסרת כתרי הזהב. לעתים נאלצו לפצפץ את הגולגולת כולה. היתה זאת מלאכת־קצבים מזוהמת.

בינתיים עסקה קבוצת המעמיסים, ה־Aufraumungs-kommando (אנו קראנו להם „קנדאים"), שמנתה 1400 איש, בפירוק חבילות המגורשים, מיון החפצים ושילוח הדברים הנחוצים לאוכלוסיה הגרמנית בערי הרייך השונות, לאחר החיטוי. שמיכות, לבנים, כרים, נעליים, תרופות למליונים יצאו מכאן אל „העורף". כתום שבועות מספר חולק כבר השלל חינם לגרמנים. קבוצת מומחים מבין ה„קנדאים" עסקה בחיפוש אחר חפצי ערך, גילויים ואיסופם. הם פרמו את הבגדים, פרקו את סוליות הנעליים, בדקו אף את שפופרות משחות השיניים, שמא החביא בהם מישהו זהב, יהלומים, שעונים, מטבע זר. אלה אכן נמצאו בכמות די ניכרת, כי המגורשים האומללים, לאחר שהתנסו במעשי שוד מידי השלטונות ההונגריים, „יחידות החיפוש" והאספסוף, ניסו בדרך זו להציל את שארית רכושם, בתחבם טבעות נישואין או שטרות כסף בסוליות נעליהם. על גופם של הקנדאים נערך חיפוש מדוקדק לאחר תום העבודה, אף הפשיטו אותם ערומים, לבל יבריחו איזה חפץ בגופם. בכל זאת הצליחו אלה להבריח מידי פעם משהו בייחוד תרופות, וכך יכלו לעזור לחולים. „מבצע־ריינהרד" היה כינוי הסתר של מלאכת הקנדאים. רבים מבין עשירי היהודים של בלגיה, הולנד, צ׳כיה ויוון האמינו אמונה שלמה כי עומדים ליישב אותם בשטחים חדשים ושם יהיו זקוקים לאמצעים כדי להתחיל בחיים חדשים. לכן השקיעו את רכושם בזהב, ביהלומים ובמטבע קשה, וכך הגיעו לאושוויץ. אפילו ה„קנדאים" שכבר ראו רבות, הופתעו מגודל הרכוש. אוצרות אלה נשלחו אחר כך לברלין, אם כי בכל תחנה בדרך נמצא מי ששלח ידו בביזה, שהרי הפקידים הנאצים היו מושחתים עד עומק נפשם.

עם התקרב הצבא הסובייטי הוצתו 29 מתוך 35 מחסנים העמוסים שלל באושוויץ ותכולתם הושמדה. רק ששה מחסנים ניצלו, ובאלה מצאו לא פחות מ־800.000 שמלות נשים, 350.000 חליפות גברים, 44.000 זוגות נעליים ו־14.000 שטיחים! לשם מה טלטלו עמם המגורשים שטיחים אלה? האמינו כנראה ש„בשטחים החדשים" יזכו לדירות ואותם יש לרהט כמובן. עד כדי כך הגיעה תמימותם הדרמטית עם בואם למחנה. ממסמכי המחנה נתגלה, כי תוך חודש וחצי נשלחו מאושוויץ לגרמניה 92.000 יחידות בגדי ילדים, 192.000 בגדי נשים, 22.000 חליפות גברים. באותו פרק זמן הגיעו 60.000 ק"ג שערות נשים למחסנים שונים ברייך, שם שימשו להכנת מזרונים. לאחר בריחת הס"ס עוד נמצאו במחסן שערות נשים במשקל 600 קילוגרם. מומחים העריכו בשש מאות קילוגרם גם את משקל הזהב שהוצא מפיות המומתים. התגלה גם שמשך זמן מה לא שרפו את גופות היהודים, אלא השתמשו בהם להכנת סבון. דוגמאות אחדות מסבון כזה מצויות עדיין במוזיאון אושוויץ ואף במוזיאון היהודי בבודפשט. עד למעמקים אלה הוריד ההיטלריזם את המין האנושי! עד לממדים כאלה הגיעה שנאת היהודים של המוני גרמניה, המוסתים על ידי הפשיסטים.

ז.

פרק מיוחד נוכל להקדיש למה שנקראו „ניסויים רפואיים", שנערכו בבירקנאו, אשר גם יהודי גרוסוורדיין נפלו להם קרבן. הרי ד"ר ניסלי עצמו היה לא אחת עד ראיה לניסויים כאלה. וכך הוא כותב: „יום אחד גיליתי לחרדתי כמה זוגות תאומים מגרוסוורדיין שהובאו למחלקת הניסויים „למטרות מדעיות" כביכול. ידעתי מה טיבם של ניסויים אלה ובייחוד את אשר יבוא בסופם — המוות האלים. הרי ד"ר מנגלה ושותפיו לא התענינו רק בדמיון ובשוני שבתגובותיהם האינסטינקטיביות של התאומים, אלא רצו גם להכיר את ההקבלות במבנה הביולוגי של גוף התאומים. היה נורא אף להעלות על הדעת את קיצם הקרוב של ילדים תמימים אלה."

אולם נסיונותיהם של מנגלה, קליין ופישר נגעו גם בתחומים אחרים. למשל: מבין שורות המגורשים נבחרו כמאתיים גברים בני 18 עד 30 המסוגלים לעבודה ולא שלחו אותם לעבודה אלא ירו בעורפם. עשר דקות לאחר ההמתה כבר פירקה קבוצת אסיסטנטים את הבשר מעל הגוויות וזה נשלח למכון הבקטריולוגי ברייסקו. שם השתמשו בו כתשתית לגידול חיידקים. הדבר נודע לנו מפי אחד האסיסטנטים, שהוסיף, „כי בדרך כלל משתמשים למטרה זו בבשר סוסים, אך במקרה זה חבל על הסוסים..." במסגרת אותם ניסויים בחרו באסירים שייצגו טיפוס „שמי" מובהק. אותם צילמו

קודם מכל צד, אחר כך המיתו אותם ו„בישלו" את הגוויה עד שנותר רק השלד בשלמותו. שלדים אלה נשלחו אל „המוזיאון המרכזי לתורת הגזע" בגרמניה, ללימוד „נחיתותו" של הגזע היהודי. אך מי הוא האדם הנחות? ליתר דיוק, מי זה ששקע לשפל המדרגה של זוועות אפלות בימי מלחמת העולם השניה? היהודי או הגרמני? התשובה מתמצית במלה אחת ויחידה: **אושוויץ!!**

רובם המכריע של יהודי גרוסוורדיין נספה בתקופת הגירוש. אלפים ספורים מהם הצליחו לצאת חיים מימים אפלים אלה, אשר אף כי נמשכו זמן קצר בלבד (ממאי 1944 עד מאי 1945), עברו כסופה הרסנית גם על פני חבל ביהאר. כיצד הצליחו מתי מספר אלה להשאר בחיים למרות רצחנותם השיטתית של הנאצים, שלא הסיחו דעתם מכל פרט — על כך באמת קשה למצוא תשובה. „כל הישרדות היא תוצאה של נס משמיים" — כותב ד"ר ניסלי, אשר ראה מקרוב, יותר מכל אדם אחר, כיצד פעלו טחנות המוות הנאציות. נכונים דבריו, כי תולדות השרדותו של כל אחד ואחד אינם אלא שרשרת דמיונית של אירועים גורליים. אגנש רוז'ה חדרה בראיית־אמת לעומק משמעותם של חיי היומיום באושוויץ. כך היא אומרת: „השיטתיות הגרמנית האופיינית של אנשי הס"ס התבטאה גם בחיסול אסירים. נגד שיטתיות זו כמעט ולא ניתן להתגונן. עם זאת התבטאה הטרגדיה היומיומית של מגורשי המחנות בעיקר בשרשרת הקרבות הקטנים והעזים למען הקיום הרגעי, שרשרת שמילאה את יומם והשתלבה עם החרדה המתמדת מפני הסכנות המאיימות מכל צד. השילוב האבסורדי הזה של השיטתיות השטנית, של חוסר ההגנה המוחלט, של המרכיבים הטרגיים והגרוטסקיים — זה היה טעם היומיום באושוויץ. לכך נוסף ריבוי המעשים הרצחניים שלא היה ניתן לחזותם מראש, אשר בוצעו בפקודת רוצחים ציניים ובלתי שפויים בדעתם."

וכך היא ממשיכה: „כולנו ניסינו להתגונן, בהצלחה רבה או מעטה, נגד הזוועה אשר שמה מחנק לגרוננו. איש איש כדרכו נאחז במשהו או במישהו: ברעיון, באמונה, בחלום — אשר למענו כדאי לעמוד בכל זה ולהשאר בחיים. אני נאחזתי לשם כך בקיום קשר נפשי יומיומי עם בעלי, באמצעות יומן שניהלתי בסתר, וכן בהבטחה שנתתי לו, כי בכל כוחי אשתדל לשוב ולראותו." הבטחה זו יכלה אגנש לקיים, כמובן, רק הודות לזה שבעוד מועד הצליחה להתרחק מאושוויץ — לעבודה בבית חרושת, בין בני אדם, גם כאשר עבודה זו נעשתה אף היא בתנאים בלתי אנושיים, גם אם הסביבה השפילה אותה עד עפר — אך לפחות לא ראתה עין בעין את עשן הארובות של משרפות בירקנאו.

אלה שנשארו שם ידעו בבירור, בכל שעות היום, כי הסלקציה יכולה לבוא כל רגע. אז כבר ידעו מה משמעותה של הסלקציה. הרי אירועי הגירוש מגרוסוורדיין התרחקו כבר מתודעתם מרחק שנות אור. נעלמו גם התמימות, אי הידיעה ואי הבהירות. ידעו כבר הכל על המחנה, על המשרפות, על המטרה האמיתית של הגירוש, שאין לבטלה עוד. פסק דין המוות נגזר כבר עליהם, אם כי טרם ידעו את מועד ההוצאה לפועל של הגזירה שאין להשיבה.

נעצור נא רגע בנקודה זו! עדיין מתנהל דיון על השאלה, מה היה עדיף מבחינה סובייקטיבית: לא לדעת דבר על המטרות, על כוונות הנאצים, על אושוויץ, על תאי הגזים ועל הרציחות ההמוניות, כשם שלא ידעו זאת בבואם אל הקרונות — או לדעת מראש את כל אשר נודע להם אחר כך במחנות? גם על שאלה זו קשה לענות. שהרי התמימים, אלה שלא ידעו דבר, לעולם לא הכירו את משמעותה האמיתית של הסלקציה ובאי ידיעתם צעדו בשקט אל המוות. רק ברגע האחרון עמדו נדהמים מול המציאות, כשעברו את סף תא הגזים עם הסבון ביד. ואילו על האחרים נגזר לצפות יום יום להוצאתם להורג. מגדה שמעון הנציחה את הדרמטיות של אחד הרגעים האלה בדרך שלא יישכח:

„כבר השכם בבוקר נתמלאנו אי־שקט, אך השלינו את עצמנו שלא יקרה דבר. אחר כך שוב ירדה עלינו החרדה המחניקה. בחוץ, ברחוב המחנה, שוררת דממה מבשרת רעות. משהו עומד להתרחש — אומרים לנו עצבינו. ברגע־המתח המצמרר הזה נפלטת מפי מישהו המילה הנוראה: סלקציה! האימה הנוראה שאינה ניתנת לתיאור חולפת במהירות האור על פני כל הבלוק. נוצרת פאניקה. צווחות מפרות את הדממה הקפואה, ששררה קודם, פחד בהמי משתקף בכל מבט. אנו חשים כבהמות שקובצו לטבח. יצר הקיום דוחף אותנו כמו בעווית אל הדלת. גאבי מנסה לעצור בהמון הגועש, בפנים קודרות, במקל, בשוט. „שקט, כלבים!" אנחנו נדחקים זו אל זו, כי כבר ניחתות המכות מכל צד. אך הסדר מופר מחדש. יש העולים בזחילה אל הדרגשים העליונים, אחרים מסתתרים מתחתיהם, כל ההמון הזה מנענע את אבריו, כנלחם באויב בלתי נראה — למען חייו העירומים. אנו נדחקים שוב אל הדלת, לפרוץ החוצה בכל מחיר וללא כל טעם. אך המנעול החזק עומד בלחץ והשוטים אוזרים כוח מחדש. ממילא כבר מאוחר, הקיץ הקץ. כי הדלת נפערת, זקנת־הבלוק משמיעה פקודה רועמת: הקשב! מצבנו דומה לשיתוק, והסיבה: אנו עומדים פנים אל פנים עם גיבור סיפורי הזוועה בכבודו ובעצמו, עם מלאך המוות. ד"ר מנגלה עומד בפתח הבלוק. ד"ר יוסף מנגלה. בידיו מפתח לכל מנעול והוא מעורב בכל המתה. אין הוא שם לב כלל אלינו, אלא משמיע צעקה: להתפשט! אנו נשמעות לו כמטורפות. הבלוק שלנו נחלק באמצעו בדיוק לשניים על ידי מיתקן ההסקה, הכיריים, המתמשך אחר כך בצורת דרגש בנוי עד לדלת האחורית. על הדרגש הזה עלינו לדלג כשאנו עירומות כביום הוולדנו. מי שנכשלה — נכשלה לעולמים. ,קדימה' — אומר מנגלה. רצים, נחפזים השלדים הנעים, האברים הנפוחים, הגוויות המכוסות פצעים שותתים. הסרט־הנע הגדול של

המחנה הפך את הנשים הפורחות תוך שבועות אחדים לשלדי־אדם.

הכל מתנהל כמכונה משומנת. עינו המנוסה של מנגלה מסיימת תוך דקות אחדות את הסלקציה והוא כבר איננו. „חדר הלחם" במאחורי מסך־הסמיכה הועלה לדרגת „תא הנדונים למוות". מאחוריו פורצת זעקתן של הנדונות לתא הגזים. כל הבלוק נשטף כאב מיואש, חסר אונים, בגלל חוסר הישע, בגלל החשיפות המוחלטת. ב„אפל" של ערבית רק עיניהן התפוחות מבכי של בנות המשפחה מעידות על כך, כי המוות עבר הבוקר במחנה בדמותו של מנגלה."

לתיאור דרמטי זה עלי להוסיף עוד הערה מרה: מגדה שמעון נפטרה מזמן, כי הרי האסירים והאסירות לשעבר נשאו בתוכם מן המחנה את זרע המוות, בנוסף לזכרונות האימים. ואילו מנגלה חי וקיים עד היום, בחופש, אי שם בעולם. יש בכך יותר מסמל, יש בכך תזכורת: המחנות אינם, אך רוחם חי, קיים וממשיך במעשה ההרס.

על כן אנו, ניצולי המחנות לא נשכח דבר. על כן נוכל לומר שידענו את החיים, אך על המוות למדנו את הכל. וכל עוד אנו חיים, נוריש את הידע הזה, את ההתנסות הזאת, את הזכרונות הנוראים לדורות הבאים, לצאצאיהם ולצאצאי־צאצאיהם — למען לא ישכחו גם הם.

זו חובתנו — וזו גם חובתכם אתם!

אוגוסט 1982.

יומנה של אווה היימאן

לאחר שתיארנו את הזוועות שפקדו את יהדות גרוס־וורדיין — אם יש בכלל ביכולתן של המילים להמחיש את מוראות ימי השואה — ברצוננו להציג בפני הקורא את סבלם של הצעירים. הללו הבינו הרבה פחות מהמבוגרים את השתלשלות המאורעות הפוליטיים, שגרמו למיפנה החד במעמד היהודים. והואיל ולא היו מודעים להפכפכות של הגורל היהודי היו זעזועי־הנפש שלהם קשים משל הוריהם.

להדגמת הפגיעה הנפשית שניחתה על הצעירים בדור ההוא נביא להלן קטעים מיומנה של נערה בת שלוש עשרה, אווה היימאן מגרוסוורדיין.

אכן, בשעה שהמבוגרים, בין אם הודו בכך, בין אם הכחישו, ידעו על סבל הגלות שליווה את בני עמנו במשך 2000 שנה, וראו בגזירות מערכה נוספת בדרמה של עם ישראל — לא היו מוכנים הצעירים מבחינה הכרתית ונפשית לגילויי הרשעות שעלו ופרצו מתת־ההכרה של רבים מהחברה הנוצרית, בשעה שהונגריה נכבשה על־ידי הגרמנים, וחלאת החברה ההונגרית עלתה לשלטון.

לא נחטא לאמת, אם נאמר שהצעירים היהודיים היו הקרבנות הראשונים של השואה. תוך כדי קריאה בפרקי היומן נוכל להציץ אל נבכי הנפש של הצעירים בדור ההוא, אל פחדיהם, חששותיהם, השתאותם ותקוותם, שהלכה ודעכה מיום ליום. על ערכו ההיסטורי של היומן מעידה העובדה, שהטקסט המקורי שנכתב בהונגרית הוצא לאור והודפס מיד לאחר המלחמה ותורגם לעברית ולאנגלית.

אווה בת השלוש עשרה הוצאה להורג ב־17 באוקטובר 1944. הרופא הממיין, ד"ר מנגלה, „השטן" בפי אנשי המחנה באושוויץ, אשר בתנועת־ידו — ימינה או שמאלה היו תלויים חיי מיליונים, שם קץ לחייה הצעירים. כחמישה חודשים עשתה אווה במחנה, סמוך לכבשני אושוויץ, בחרדה מתמדת מפני הבאות. אחד הרופאים, בעל רגש אנושי, ביקש להסתירה מעיני מנגלה ביום מיון שגרתי, כשנחרץ גורלם של החולים והחלשים וניתנה ארכה לחזקים יותר. ברם השטן הבחין

אווה היימאן בגיל שלוש עשרה

בנערה כחושת־הבשר, שרגליה היו שרוטות ופצועות מרעב ועבודה קשה, וקרא לעברה בגסות: „בואי הנה, את, צפרדע קטנה!" ואכן, אשר התייראה ממנו הצעירה חדת־החושים מאז הוכנסו יהודי גרוסוורדיין אל הגיטו — בא. תנועת יד של מנגלה דנה אותה למוות. היא, ככל בני גילה שרצו כל כך לחיות — היתה למאכולת־אש. כשני מיליון ילדי ישראל הושמדו על־ידי חיות הטרף, גרמנים ובעלי בריתם...

19.3.1944

מה טוב לך, יומני היקר, שאינך חש כבני־אדם ואינך יודע מה התרחש היום: את אשר פחד ממנו הדוד בילא, ורק הוא מכל מכרינו — בא! הגרמנים כבשו את המדינה. ודווקא יום אביבי יפה היה היום. הלכתי עם סבא ל„גן הבישוף". אני אוהבת את המקום. ואגי (אגי היא אמה של אווה — המתרגם), כשהיתה קטנה, גם היא הרבתה לטייל שם. הארמון במרכז הגן הוא אדיר. 365 חלונות לו, כמספר ימות השנה. כאשר היתה אגי קטנה שלטו הקומוניסטים בעיר (ב־1919 — המתרגם) והם לקחו מסבא את בית־המרקחת. אבל המצב היה שונה מזה של היום. סבא הורשה לעבוד בבית־המרקחת שלו כמנהל שכיר, וקיבל משכורת. עכשיו נלקח בית־המרקחת מסבא ונמסר לווטר ספשוואֵרי (הונגרי נוצרי — המת') אגי סיפרה לי, שזמן־מה לאחר החרמת בית־המרקחת הראשון, והיא עודה תלמידה בעממי, שאלה המורה: מי יודע מה זה קומוניזם? היא הצביעה ואמרה שהיא יודעת זאת ולא איכפת לה שלקחו מסבא את בית־המרקחת. העיקר הוא שגן הבישוף פתוח בפני הציבור, ואפילו הארמון עצמו. היא, כלומר אגי, כשביקרה בארמון, עברה בריצה וסקרה את כל החדרים. את מיטת הבישוף בדקה בסקרנות, כי משום־מה חשבה שהיא עשויה זהב ורבה היתה הפתעתה בראותה שמיטת הבישוף אינה שונה בהרבה מזו בה ישן סבא...

אגי עדיין חלשה מאז (עברה ניתוח קשה זמן מה לפני כיבוש הונגריה ע"י הנאצים — המת') אבל קמה לשבת איתנו לשולחן. היתה לנו עוגת פונץ' נהדרת וקפה שחור. דוד בילא ביקש לשמוע חדשות, אבל אגי שידלה אותו לא לפתוח את הרדיו. היום נעזוב את הפוליטיקה — אמרה — נחיה את חיינו הפרטיים. (דוד בילא הוא בילא ז'ולט, הסופר היהודי והעיתונאי הדגול, בעלה של אגי, ואביה החורג של אווה — המת'... אחר־הצהרים נודע בעיר, שדוד בילא בבית ובאו חבריו ולקחו אותו לבית־הקפה. אגי לא שבעה נחת מזה, כי מאז שהוא הוחזר מעבודת פרך באוקראיינה וישב כאסיר פוליטי, היא תמיד חרדה שמא ייאסר שוב. אז התערב סבא ואמר: אל תדאגי, בתי היקרה, קרוב היום ונרקוד את הריקודים הכפולים של קלאי. אגי הסבירה לי, שהרוזן קלאי, ראש הממשלה, משחק בניהול המדינה משחק כפול, בידעו שהגרמנים עתידים בקרוב להפסיד במלחמה מחייך הוא לעברם כדי שלא ילחצו על הונגריה יתר על המידה, ומחייך בסתר לעבר האנגלים, שלא ילחצו עליו אחרי המלחמה על כי הונגריה הצטרפה אל היטלר. בעד מי הוא, כלומר קלאי זה — אינני יודעת. אבל עתה, לאחר שכלבי היטלר הגיעו להונגריה, אין כל חשיבות לכך. כעשר דקות לאחר שיצאו מן הבית חזר דוד בילא, יחד עם דוד שנדור פרידלנדר, ידידו הטוב. פני שניהם היו חיוורים כסיד, ועדיין מהדהדים בזכרוני דברי הדוד שנדור: אבדה כל תקווה, הגרמנים כבשו את בודפשט. אורחינו מיהרו הביתה. רק דוד שנדור ואשתו (החברה הטובה של אגי בגרוסוורדיין) נשארו. אגי הציעה שעוד באותו לילה נברח יחד עם משפחת פרידלנדר ונחצה את גבול רומניה, כי סכנות גדולות אורבות לנו יותר מאשר לאחרים. הכל יודעים, שדוד בילא הוא עיתונאי שמאלני לוחם ודוד שנדור הוא חבר המפלגה הסוציאליסטית. אגי בכלל נהגה לומר מזמן, שאנשים הגונים היו חייבים לברוח מן המדינה הזאת מזמן. כי אם לא יעשו כן ייאסרו ויירצחו. אבל זה לא טוב, כי אמיגרנטים או גולים כאלה אינם מוצאים מנוחה בשום מקום ובארץ החדשה אליה בורחים יישארו זרים עד סוף ימיהם...

סבתא לא הוציאה הגה מפיה כל שעות אחה"צ. ופתאום קפצה מכיסאה וצווחה על אגי. היא גלגלה עיניה בצורה מוזרה וקראה לעבר הנוכחים שלא לשמוע לאגי. היא תחמוק מהעיר, ואז יבואו השוטרים והגרמנים ויאסרו את הנשארים, אותה ואת סבא, והיא תעונה על־ידי הגרמנים, תוך כדי החקירה.

— למה סיפרת לי את כל מעשי הזוועה, שהגרמנים עושים ליהודים ולאלה שאינם מסכימים איתם — צעקה לאגי — עכשיו אני זוכרת הכל והמחזות ממש לנגד עיני!

התנהגותה של סבתא הפחידה את כולם. משפחת פריד־לנדר הלכה הביתה. אגי ניסתה להרגיע את סבתא: פרט לכמה ידידים טובים איש אינו יודע שאנחנו נמצאים כאן, אצלכם. והידידים לא יגלו זאת לאיש.

אבל סבתא הוסיפה לצעוק, ולהכות, עד כי סבא נאלץ לתת לה סם־הרגעה. אני לא יכולתי להירדם והתהפכתי על משכבי. גם דוד בילא ואגי לא נרדמו, לאחר שסבתא נרדמה חמק סבא מחדר־המיטות שלהם לשוחח עם אגי. היא אמרה, שהיא דואגת לסבתא. כי סבתא עלולה לצאת מדעתה. ואם זה יקרה, מה יהא עמנו? אינני יודעת מה השיב סבא, כי בינתיים נרדמתי.

25.3.1944

...סבתא טוענת, שמכריה הנוצריים אינם מברכים אותה לשלום עוד ברחוב. אגי אמרה שלא נזכה לראות את סוף המלחמה. אבל אני רוצה לחיות. אני רוצה להתחבא באיזה מקום, ואם אפשרי — עם יוסטי. הגרמנים לא יפגעו בה, כי היא אינה יהודיה, אלא ממוצא ארי. (יוסטי, אשה אוסטרית

נוצריה היתה האומנת האהובה של אווה. כשנאסר על היהודים להעסיק נוצרים בביתם — עברה יוסטי לעבוד בבית פורסלוי, בעל אחוזה הונגרי — המת׳) ...סבתא בולעת סמי־הרגעה בכמויות. היא יושבת לה כל היום, מביטה בדומיה — כפסל. אגי מתקשרת בטלפון ערב ערב עם ידידותיה בבודפשט. הן יועצות לה לא לנטוש את גרוסוורדיין, כי הבירה נתונה להפצצות אוויר. גם בגלל הדוד בילא לא כדאי לחזור, כי הוא מבוקש הן ע״י המשטרה ההונגרית והן ע״י הגסטאפו.

יומני היקר! אני כה אומללה! למה באו הנבלים הגרמנים אלינו?! דוד בילא אומר, שהרוסים כבר בתוך רומניה ופלישת בעלות הברית לאירופה היא רק שאלה של ימים בלבד. הם היו צריכים לפלוש כבר מזמן. איך יעשו זאת אינני יודעת. סבתא אומרת, שנסיון הפלישה ייכשל, כי הגרמנים חזקים מדי. אבל לפי דעתי, הרוסים חזקים מהם, כי הם נמצאים כבר בשכנותנו, ברומניה הקרובה אלינו מכל חוף אירופי אחר, עליו מבקשים בעלי הברית לתקוע את דגלם.

16.3.1944

הקריינים שואגים בשידורי הרדיו גזירות נגד היהודים, חדשות לבקרים: מה עליהם לעשות ומה נאסר עליהם. כן נשמעות אזעקות מפני ההפצצות. אמנם, אינני פוחדת מההפ־צצות. הלואי ויהיו הפצצות, כי אז יחדלו הקריינים לקלל את היהודים. אגי שוחחה שוב עם חברותיה בבודפשט. היא מספרת לנו שכמעט כל מכריה נאסרו על־ידי הגסטאפו, שרצח אותם יחד עם בני משפחתם.

יומני היקר! עדיין לא רציתי לכתוב על דברים מעין אלה, כי ביקשתי להסיח את דעתי מהזוועות. אבל, מאז שהגרמנים כאן, אינני יכולה לשכוח את מרתה המסכנה. גם היא היתה רק ילדה כמוני ונרצחה (מרתה מינצר, חברתה של אווה. כעשרים אלף יהודים אשר אזרחותם ההונגרית היתה מוטלת בספק, גורשו בשנת 1941 לקמניץ־פודולסק ושם הוצאו להורג, כולם גברים, נשים וטף. בין הנרצחים היתה גם מרתה — המתר׳). אבל אני לא רוצה שירצחוני! אני רוצה להיות צלמת עיתונות, ובגיל 24 להתחתן עם אנגלי ארי, או עם פישטא ואדאש. מזמן לא ראיתי אותו ולא חשבתי עליו, כי מאז פלישת הגרמנים אינני יכולה לחשוב אלא על הזוועות בלבד.

27.3.1944

יוסטי באה היום ממררת בבכי: הדודה פורוסלאי היתה מוכנה לתת לי מקלט באחוזה שלהן, אבל בעלה קבע פסקנית: לא בא בחשבון. ואני הייתי מסתפקת אפילו בפינה בדיר חזירים. הייתי ברצון רועה את צאנם באחו, רק שהגרמנים לא ירצחוני, כפי שעשו למרתה... כל אימת שמצלצלים בדלת, פורצת אמא שלי בקריאה הסטרית: הם באים לקחת את בילא! זה מראה עד כמה היא אוהבת אותו. אינה יכולה להעלות על דעתה, שמישהו אחר עלול גם כן להיאסר...

דודה פרידלנדר היתה אצלנו. בעלה נלקח יחד עם כל מי שהיה חשוד כסוציאליסט או קומוניסט. בדירה שלהם עשו חיפוש קפדני... אגי ערכה היום מוקד. היא שרפה את כל הספרים שהדוד בילא כתב, וכן את המכתבים שכתב אליה. ריח עשן הספרים מעורר בחילה. היום שמענו ברדיו שספרי דוד בילא ועוד ספרי מחברים אחרים ייטחנו וישמשו חומר לנייר חדש. איזה חטא חטאו הספרים הללו? גם ספרו של פרנץ מולנר „מחניים״ ייטחן. למי הזיק הספר ההוא? אני כל כך בכיתי כשקראתי בו על מותו של נמצ׳ק. אני תמיד בוכה בשמעי על מותו של מישהו. אני לא רוצה למות. הן כמעט לא חייתי...

29.3.1944

היו אצלנו אנשים ממועצת הקהילה ולקחו איתם כמעט את כל כלי המיטה שלנו. הגרמנים דורשים יום יום דברים נוספים מהיהודים. יום אחד מכונות־כתיבה, למחרתו שטיחים, ויום אחרי־כן כלי מיטה. תחילה ביקשה סבתא לעמוד על המקח ולהציל את מערכות כלי המיטה היפות. אבל אחר כך השלימה עם הגזירה. מה זה חשוב — אמרה בתנועת ביטול, ומסרה לאנשי הקהילה את המפתח. סדרי ביתנו נהרסו בכך. סבתא שמרה לעצמה את המפתח, סמל לשלטונה הבלתי־מעורער על אחרון הלבנים, ורק לעתים רחוקות מסרה אותו ליוסטי או לאגי, וגם אז באי־רצון מופגן. יוסטי היתה אצלנו גם היום. היא בוכה ללא הפוגה בהעלותה בדמיונה את גורלנו. — אמות אם אצליח להצילך — אמרה לי. יוסטי היתה סוכנת בית שלנו עוד בשנות הילדות של אגי. היא לא התחתנה, למרות שהיתה פעם עלמה נאה. כל חייה היו קודש לטיפול במשפחתנו. אכן היא היתה כאחת מבני־המשפחה. אגי אהבה אותה אולי יותר משאהבה את סבא. עתה, כשנאלצה יוסטי לנטוש אותנו לפי החוק, מה יהא עליה כשתזדקן? אלי, אלי! אל תיתן שנמות. עשה שיוסטי תוכל לחזור אלינו! אני כל כך רוצה לחיות. נכון שרק מקרה היה שלא שמתם לב לכך שחברתי מרתה נרצחה? אבל עתה אתה שומר את עם ישראל!

30.3.1944

כל מה שאירע לנו עד עתה היה רק מבוא לזוועות שתבואנה. סבא בא הביתה אחה״צ, ובישר לנו, שהגרמנים זורקים את היהודים מהבתים היפים והמגורשים אינם יכולים לקחת איתם מבתיהם מאומה מלבד צרור בגדים ומעט מזון. רק זה היה חסר לסבתא. בשמעה את הגזירה החדשה הזאת החלה לצרוח: נע ונד נהיה בארץ! זמן־מה לאחר מכן ראיתי את משפחת וולדמן, המתגוררת מולנו, עוזבת את דירתם וצרורות בגדים בידם. שלושה קצינים גרמניים עמדו ליד שער

ביתם, ואחד, בעברו לפניו הדוד וולדמן, נתן לו בעיטה גדולה באחוריו. לא סיפרתי על כך לאף אחד מבני ביתנו... סבא שקט ורגוע, אולי יותר מדוד בילא. — בתי — אומר סבא לאגי — אני בן 61. עבדתי כל ימי חיי ועייפתי. ואת יודעת שמעט טוב ראיתי בחיי.

רק זה חסר לאגי. היא החלה לנחם את סבא. אבל לא יכלה להבליג ופרצה בבכי מר: „אבא, אני רוצה שנחיה יחד, שתגיע איתנו לשיבה טובה". הערב ביקר אצלנו אבי (בילא היימן, מהנדס לפי מקצועו, אביה של אווה, התגרש מאשתו אגי, אמה של אווה — המת') ושאל את אגי האם היא מתנגדת לכך שאני אתנצר כי המתנצרים נהנים מזכויות. אמי אמרה שלא איכפת לה אבל חבל על המאמצים, כי לפי חוקי נירנברג אנחנו נחשבים ליהודים. בעיני הנאצים אנחנו גזע, וליהודים נחשבים אפילו מתנצרים. כך לא הפכתי להיות קתולית ונשארתי יהודיה. אגב, מספר יהודים היו מוכנים לעשות צעד זה, אבל הכמרים הקתוליים בעיר עמדו על כך, שהמשומדים חייבים לעבור קורס הכנה לנצרות, שנמשך כחצי שנה, ורק לאחר שייבחנו ויימצאו ראויים לכך יזכו בטבילה. דוד בילא אומר שהנצרות נכשלה כישלון חרוץ. ואני חשבתי לתומי, שכוהני דת חייבים לעזור לכל מי ששרוי בצרה. אבל הם עוזרים רק לארים. ומי יעזור לנו?!

31.3.1944

כשפורסמה הגזירה בדבר הטלאי הצהוב קיבלה סבתא שוב התקפה. רצינו לצלצל לרופא, אבל הקווים נותקו בבתי היהודים. כך גם אגי לא יכלה עוד לצלצל לבודפשט. גם את החנויות לקחו מהיהודים. גם פישטא וודש ייאלץ לשבת בבית באפס מעש. אבל מי יכלכל את ילדי ישראל אם הוריהם לא יורשו עוד לעבוד? אגי כמעט ואינה אוכלת והיא רזה כמקל. דוד בילא הוא הכי חזק במשפחה. הוא מעודד ומנחם את כל בני הבית. הוא, שמצבו גרוע מכל היהודים בגרוסוורדיין כי הוא לא רק יהודי, אלא גם שמאלני מבוקש על־ידי הנאצים, מנחם את כולם.

1.4.1944

היום הראשון לאפריל. יום הלצון. אבל למי יש חשק להתבדח? אני עוברת לגור אל אניקו (אניקו פאיור — חברתה של אווה — המת'). ראשית, כי אגי אינה רוצה שאשאר בבית בגלל ההתקפות התכופות של סבתא. שנית, מפני שהיא, אניקו, כה מדורדרת ומפוחדת בגלל המצב. מרישקה תילווה אלי ברחוב (מרישקה סבו היתה עוזרת בבית פאץ, סבא של אווה. לה מסרה אווה את יומנה בטרם נלקחה לקרונות של אושוויץ. מרישקה שמרה על היומן, אחרי המלחמה מסרה אותו לאגי, אמה של אווה — המת'), כי היא נוצריה ואותה לא יטרידו ברחוב. אני לוקחת עמי את מנדי הכנרי שלי בכלוב. המותק כל כך אוהב אותי! אם רק אתקרב אליו מיד יפצח ברינה. אם לא אקחנו ימות ברעב ובצמא. למי יש ראש עכשיו לדאוג לו?

אחרה"צ הלכתי עם מרישקה אל סבתא לויזה (לויזה היימן מבית ווייסלוביץ היא סבתה של אווה, אמה של אביה. בתה של סבתא לויזה, לילי, התחתנה עם קצין רומני והתנצרה. הצטרפה מרצונה הטוב אל דרי הגטו, נלקחה איתם לאושוויץ ונספתה שם — המתרגם). ברחוב ראיתי רבים ענודי טלאי צהוב. רכוני ראש מיהרו כל אחד למחוז חפצו ולא הסתכלו ימינה או שמאלה. הבחנתי בין העוברים ושבים בפישטא וודש. הוא לא ראה אותי לכן קראתי לעברו: פישטא! ידוע ידעתי שלא נאה, שבת תקרא ברחוב לעבר בן, אבל דומני שאין מקפידים בכללי הנימוס אצל בת הנושאת אות קלון.

— שלום — הוא השיב לי ברכה. — „סלחי לי שלא היכרתיך, אבל הטלאי הצהוב על מעילך גדול כל כך, עד כי הוא מסתיר אותך." הוא לא צחק כשאמר זאת. אדרבא, פניו היו קודרים כפני כולם. סבתא לויזה אמרה שאינה יראה מהמוות. קל לה, היא בת 72 ואני רק בת 13. היא אינה דואגת אלא לאבא, לדודה לילי ולי. כששוחחנו התפרצה אשה לדירתה וסיפרה בהתרגשות שאמיל ווייסלוביץ נעצר ונלקח לבית הספר העממי ברחוב קרש. בית המלון הגדול והיפה שלו נפרץ על־ידי ההונגרים והגרמנים עשו בו שמות וגזלו ממנו מכל הבא ליד. סבתא, שהיא קרובה לדוד אמיל, התרגשה מאד למרות שלא היתה איתו ביחסי ידידות.

היא אמרה, שלא העלתה על הדעת שההונגרים יעשו כן לאמיל. אמיל ווייסלוביץ היה כל כך נאמן להונגרים, שהרומנים הילקו אותו בגלל הזיקה להונגריה שבערה בליבו. ההונגרים, אותם אהב כל כך, לא נקפו אצבע להציל אותו — העירה סבתא. אחרי כן הלכנו הביתה עם מרישקה. הרחוב היה מלא מגיני־דוד צהובים. מרישקה אמרה שהיא מתביישת מיחסה של המדינה אל היהודים. אכן, צדק דוד בילא באמרו שהאריים העניים טובים מהאדונים. הראשונים, דוגמת מרישקה מתביישים ואילו האדונים צוחקים לנו ולחרפתנו.

7.4.1944

היום באו שוטרים לקחת את האופניים שלי. אסור ליהודי להחזיק אופניים. אני, כידוע לך יומן יקר שלי, פוחדת מהשוטרים ומבוהלת עד אימה מעצם הרעיון ששוטר ייכנס לדירתנו. רק כך אוכל להסביר את התנהגותי המבישה. השתטחתי על הרצפה, נאחזתי באופן האחורי של האופניים וקראתי לעבר השוטרים: תתביישו לכם, לוקחים אופניים מילדה חלושה. זהו גזל, במלוא משמעות המלה! שנה וחצי חסכנו כסף כדי שנוכל לקנות את האופניים. כל כך אהבתי אותם עד כי נתתי להם שם: ששת. למה ששת? כי ביום ששי הבאתיו הביתה. כי היו כה נאמנים אלי, כששת של רובינזון קרוזו. אחד השוטרים התרגז והרעים עלי: מה את

עושה רעש גדול כל כך בגלל אופניים. ליהודים אסור לנסוע באופניים, והלוואי וייאסר עליהם גם לאכול. כי הם זוללים את האוכל וסובאים את המשקאות הנחוצים לחיילינו! תאר לך יומני היקר מה חשתי, כשדברים מעין־אלה הוטחו בפני. אמנם, כבר שמעתי דברים דומים לאלה ברדיו וקראתי בעיתון. אבל מה גדול ההבדל בין קריאה ובין שמיעה. לעומת זאת חברו של השוטר הגס ניחם אותי וליטף את שערותי: אל תבכי נערה. תקבלי ממני שובר, ואחרי המלחמה תקבלי תמורתו בחזרה את אופנייך...

כשהלכו, העירה אגי שהיה לנו הפעם מזל, שהשוטרים לא הגיבו על התפרצותי. להבא, אם יבואו לקחת משהו — יש לתת להם ללא ויכוחים וללא דמעות. אל להם לנבלות האלה לראות אותנו עצובים ומדוכאים. אני לא ירדתי לסוף דעתה של אגי. מה איכפת לי אם רואים או לא רואים שאני סובלת? לא קשה לראות ולהבין שאם לוקחים ממישהו את קנינו אשר קנה בכספו, או אם גזלו ממנו את כספו שלא יוכל לקנות לחם — כואב לו הדבר והוא סובל מכך.

9.4.1944

אבי נעצר ומוחזק עתה יחד עם עוד עשרות אנשים כבן ערובה בבניין בית־הספר ברחוב קרש. עד עתה נאסרו רק עשירים, ואבי אינו עשיר כלל... סבתא לויזה אמנם עשירה, ליתר דיוק היתה עשירה, כי בית־הקולנוע נלקח ממנה והחנויות נסגרו. אריים העתידים לרשת את החנויות עוסקים בבדיקת המלאי וספירתו, אבל את המיסים חייבת עדיין סבתא לשלם! היא מבקשת ממני שאקח מזון לאבא שיאכל מזון טעים וישמח לבו בעת ביקורי אצלו. אם מבוגרים יביאו מזון ייתכן שלא יורשו לגשת אל יקיריהם, או עלולים השומרים לדחוף את המבקרים והמזון יישפך מהכלי. אגי הזהירה אותי שלא אזכיר את שמה ואתו שמו של דוד בילא, וכי אם מישהו ישאל עליהם אגיד שהם נשארו בבודפשט... המונים עמדו לפני שער בית הספר, לשם הועברו העצירים גם ממרתפי בניין העיריה. אבא שמח לראותני. מצב רוחו אינו ירוד. רק קרבת האנשים ושיחותיהם הבלתי־פוסקות מעצבנת אותו. כשיצאתי מהבניין נזכרתי, שכאשר למדתי בבית ספר עממי זה, המתינו לנו ההורים בחוץ. עתה נמצאים ההורים בפנים והילדים מחכים בחוץ, כי מביאי האוכל היו ברובם צעירים כמוני...

10.4.1944

רק עכשיו נודע לי, שמארישקה העוזרת נאלצה לעזוב אותנו לפי צו שנתפרסם בעיתון: לנוצרים אסור לשרת אצל יהודים. סבתא עובדת במקומה, ובחריצות הגובלת עם טירוף. היא עושה אותה מלאכה שלוש פעמים מתוך שיכחה עצמית. אגי חלשה מכדי לעבוד, אבל אפילו היתה בריאה, היא אינה מבינה במשק בית. אני הייתי מוכנה לעבוד אפילו עשר שנים, רק שלא נצטרך לעזוב את ביתנו ולא יקחו מאיתנו את סבא ואת דוד בילא. די לי, לנערה בת שלוש עשרה, שלקחו את אבי ואת האופניים שלי. השוטרים סגרו את דירת אבא, ושמו חותם עופרת על המנעול. אבל את יונו, כלבתו הקטנה של אבא שכחו להוציא. המסכנה יללה כל הלילה ולא נתנה לשכנים לישון. לבסוף הלכה דודה לילי אל המשטרה, בא שוטר ופתח את החותם. יונו יצאה חיה מן הדירה. היא נמצאת אצל סבתא לויזה, אבל אינה אוכלת מרוב צער על אבא. כלבים נאמנים מבני־אדם — אומרת אגי בצער — כמקבלת את הדין...

13.4.1944

כל כך הרבה דברים נוראים מתרחשים, שאין לי חשק אפילו לכתוב ביומן. היום למשל, נלקחו כל העצירים הפולי־טיים למקום בלתי ידוע. ביניהם היה גם דוד שנדור. דודה אגי מיואשת. דוד בילא ניסה לעודדה: טוב להיות עציר פוליטי מאשר סתם יהודי. בין הפוליטיים ישנם גם אריים והפשיסטים לא יחסלו אותם כפי שזוממים לעשות ליהודים. אבל ייתכן שדוד בילא אומר זאת בגלל שאגי מקללת את כל האריים ללא יוצא מן הכלל, וכשישנם גם אריים טובים כגון יוסטי ומארישקה, וכמעט שכחתי להזכיר את הדוד זולטן נאדאני, מנהל הארכיב העירוני. והוא גם משורר. קראתי את שירי האהבה שלו ודמיינתי לעצמי את פישטא וואדש. שכחתי להגיד לך, יומני היקר, שעל הנוצרים נאסר לבקר אצל היהודים. אבל הדוד זולטן בכל זאת בא אלינו ערב ערב. וחבל שאינו יכול להשיג ניירות מזוייפים, למרות שהוא מנהל הארכיב. אבל דוד בילא צריך לא רק תעודת לידה מזוייפת, אלא גם תעודות מטעם הצבא. וכאלה לא נמצאים בארכיב...

16.4.1944

סבתא עצבנית, צועקת ומקללת עם סיבה ובלא סיבה: „חינכתיך וגידלתיך, היית בת רוזנים", הלוואי וידעתי למה ולשם מה רעמה על אגי. הרופא אמר שיש לוותר לה שתעשה כרצונה, אחרת תקבל שוב התקפה. יומני היקר, קשה לנו מאד. אבא במעצר ללא משפט, ללא כתב־אשמה. אני מביאה לו מזון ולעתים עלי להמתין שעות עד שיגיע תורי להיכנס אליו לבית־המעצר. בינתיים מחכה לי אגי בשער. היא חוששת שגם אני אילקח כבת־ערובה. לילה טוב יומני.

18.4.1944

לאגי אחיין, שאני קאופרמן. הוא נוצרי ועובד כפקיד בבודפשט, במלון פנוניה. הוא הביא ניירות מזוייפים לאגי ולדוד בילא. כששמעה סבתא על כך, פרצה בצעקות איומים. „את רוצחת" — היא קראה בקול לעבר אגי. „אתם תברחו והנאצים ירצחו אותנו בגללכם". שאני סיפר סיפורי איומים המתרחשים בבודפשט, ובכל זאת יעץ לעלות לבירה, כי שם

מליון אנשים ויש סיכוי ואפשרות להסתתר. ידידי דוד בילא, חברים סוציאליסטים נוצריים ודאי יעזרו לו. אבל אגי נשבעה לסבתא שלא תנסה לברוח. עתה גם אגי בוכה חרש: זאת היתה ההזדמנות האחרונה שלנו. כולנו נירצח בפולין! זוהי הפעם הראשונה ששמעתי מפיה על הזוועות בפולין. אם כן גם לנו יעלה מה שעלה בגורל מרתה שנרצחה שם. אני חושבת שאצא מדעתי כסבתא, שנטרפה עליה דעתה — לפי דברי הרופא. שאני הביא גם לי ניירות מזוייפים אבל הם אפילו לא הראו לי אותם. כולם מפוחדים בגלל סבתא. שאני חזר לבודפשט כלעומת שבא.

20.4.1944

יום יום מתפרסמת גזרה חדשה נגד היהודים. היום למשל נלקחו מאיתנו מכונת התפירה, הרדיו, הטלפון, שואב־האבק והמצלמה שלי. הם לקחו גם את מכונת הכתיבה של דוד בילא. אין דבר — הוא מנחם אותנו — אחרי המלחמה נקבל הכל בחזרה. אבי שוחרר אבל הוא אינו שמח על כך. זה לא הסוף — הוא פלט הערה מרירה — זו רק ההתחלה. אבל מה יכול להיות גרוע מזה? חלחלה עוברת בי בהעלותי בדמיוני את פולין ומוראותיה. אבא אומר, שלא יספיקו להמית אותנו, כי הגיעו כבר עד העיר יאסי. אין לגרמנים כל כך הרבה קרונות רכבת להעביר אותנו לפולין. העיתונים כותבים רק על נצחונות הגרמנים, ועל היהודים. אין לנו רדיו לכן איננו יודעים את המצב הצבאי לאשורו כמקודם, כשקלטנו את חדשות הבי.בי.סי. סבתא מנקה ומבריקה את רצפת העץ. עד אתמול ציחצחה ומירקה את כלי הכסף. ולשם מה? היום לקחו את כלי הכסף, את השטיחים ואת התמונות והדירה עומדת בשממונה. סבא עצוב ואינו מדבר מאז שנאסר עליו לעבוד בבית־המרקחת. הוא אינו זז מאגי, ומסתכל בה בעיניים עגומות. אגי שאלה אותו כשדמעות בעיניה: מדוע אתה מסתכל עלי אבא, הן איננו נפרדים זה מזה. אני מבינה אותה, כי גם אני רוצה להישאר יחד עם יקירי. גם מרתה לא רצתה להיפרד מאביה והלכה איתו למוות, אם כי אז עוד לא ידעה מה צפוי לה בפולין. אני רוצה כל כך לחיות, שייתכן והייתי מוכנה להיפרד מסבא, מסבתא ומאגי, רק כדי לחיות. אני רוצה לחיות!

1.5.1944

בבוקר פרצה אלינו מארישקה ושאלה בפיה: האם קראתם את המודעות ברחובות? לא ידענו כי ליהודים אסור לצאת לרחובות, פרט לשעות בין תשע ועשר לקנות מזון. ובכן, במודעה כתוב שכולנו נצטרך לעזוב את דירותינו ולעבור לגיטו. מיד התחלנו לארוז חפצינו, כי מי יודע מתי יבואו לפנות את דירתנו. כל אחד יכול לקחת מזרן, מעט כלי מיטה וחליפה או שמלה אשר על גופו. אני נוטלת בגדים, זורקת אותם. אינני יודעת מה אני עושה. האם כל זה רק חלום או אמת לאמיתה? אורזים, מתעייפים, מתיישבים ושותקים. אני מבשלת קפה חזק לדוד בילא. סבתא שותה ברנדי. יומני היקר, אני כל כך מפחדת. מה יהיה?!

5.5.1944

יומני היקר, אתה נמצא אתי עכשיו במקום מגורים חדש ולא בדירתנו הנעימה והמרווחת. מקום מגורים זה ולא דירה, כי אנחנו נמצאים בגיטו, ברחוב סצ'ואי 20. ששה עשר דיירים גרים בחדר. שלושה ימים חיכינו, עד שהגיע תורנו לעבור דירה. אגי אומרת, שמגיע לנו כל זה, כי אנחנו כבהמות ממתינים בסבלנות שיגיע תורנו להישחט בבית־המטבחיים. שני השוטרים הובילו אותנו מהדירה לרחוב, שם עמדה מכונית־משא שאספה את הדיירים להעברה. השוטרים הורידו את טבעות הנישואין מאצבעות אגי וסבתא. כן החרימו את מזוודתו של סבא, כי היא היתה עשוייה עור. — החיילים שלנו צריכים עור למגפיים בימי מלחמה אלה — אמר האחד. השני חמד את שרשרת הזהב הדקה שלי. אגי שלא גילתה אף פעם התרגשות כלפי חוץ, כדי שלא ישמחו אויבינו, נשברה הפעם, והתחננה שישאירו את השרשרת על צווארי. לשווא. ירדנו וליד השער כבר עמד סבא מליט את פניו במטפחת. ראיתי אותו בפעם הראשונה בוכה. הוא נפרד מביתנו, מהגינה בה לבלבו הפרחים וירק העלים פשט בה וסימן את בוא האביב... ברחוב טיילו האריים להנאתם. הם העיפו לעברנו מבט אדיש, כאילו זה דבר טבעי שמעתה אנחנו נחיה בגיטו סגור. בשער הגיטו עמדו שני ז'נדרמים, ועל כתפיהם רובים מכודנים. אגי פחדה מהם יותר משפוחדים הבריות מחיות טרף, מאז שדוד בילא נלקח על־ידיהם כעובד כפיה לאוקראיינה. „הם יובילונו אלי מוות" — לחשה באזני דוד בילא. יומני היקר, הן אתה יודע מה אני חשה כלפי פישטא וודש. אבל מצב־רוחי היה כה קודר, שכמעט ולא שמתי לב אליו בראותי אותו עומד בשער־הבית בו נועדו לנו מגורים. הכנסנו את חפצינו הדלים, כלי מיטה, בגדים אישיים וקצת מזון לחדר שהיה צר, כמובן לששה־עשר איש. כשביקשנו לפרוס את המזרנים על הרצפה ואמרנו להדליק את החשמל — נתברר, שהעיריה ניתקה את הקו בטענה: יהודים לא צריכים אור. למזלנו כל הדיירים היו ידידים או קרובים, וכך הסתדרנו ללא חיכוכים. אני שכבתי על מזרון אחד עם חברתי מאריצה. הנחתי את ראשי על הכרית ומיד נרדמתי.

10.5.1944

יומני היקר, רק חמישה ימים עברו מאז הועברנו לגיטו, אבל בעיני נחשב פרק זמן זה לחמש שנים. מודעה גדולה מודבקת על שערי הבית ובה הוראות מטעם מפקד הגיטו. המודעה מכילה רשימה ארוכה של איסורים החלים על היהודים, ומי שמפר פרט קטן — אחת דתו: למות. היום

באו ז׳נדארמים ונטלו מדרי הגיטו את מוצרי המזון שהביאו איתם מדירתם. מהיום אסור לבשל בבתים. פעם ביום יחולק אוכל על־ידי הז׳נדרמים. שלושים פנגה הורשה כל אחד לקחת איתו — עתה נלקח גם זה ממנו. אסור לצאת מהבתים! לא אוכל לבקר עוד אצל סבתא לויזה ואבא שלי הגרים בבית אשר ממול. מארישקה מצליחה להתגנב דרך פרצות הגדר אל תוך הגיטו ומביאה לנו לחם טרי, חמאה, חלב ופירות. הדוד בילא לקח איתו כמות גדולה מאד של סיגריות, כי הוא ואגי מעשנים בשרשרת. הז׳נדרמים לקחו הכל אגי בכתה יותר משבכיתי אני כשנלקחו אופני. אבל לשווא. היא התחננה לז׳נדרם. הוא צחק לה וכינה אותה זונה. ואני יודעת שאגי מעשנת מעט ורק בגלל דוד בילא התרגשה, כי הוא מעשן בשרשרת. הוא מכור לעישון — אמרה אגי — והסיגריה חשובה לו מהחיים. אני לא אעשן לעולם ולא אהיה מכורה לתאווה הזאת. אחרי שנלקח הכל מהבית, המזון, הכסף וכל מה שמצא חן בעיני השודדים, חזר פתאום הז׳נדרם שהעליב את אגי, וזרק קופסה של אלף סיגריות לחיקה של אגי: הא לך, יהודיה, אל תבכי. אכן עיניה של אגי אורו משמחה ולא היה איכפת לה שהז׳נדרם כינה אותה זונה ודיבר איתה בלשון „את״ בזלזול, כפי שמדברים עם בני אדם נחותי דרגה. שאלתי על כך את דוד בילא והוא הצדיק את אגי: בעיניה הז׳נדרם לא נחשב לבן־אדם לכן לא נעלבה. לא נעלבים מחיות.

בערב הולכים לישון בתשע, ולמחרת חייבים לקום בחמש בבוקר. מה ילד יום, מי יודע. כל פעם אני חושבת שהגענו לשפל שבשפל, ולמחרת היום מתברר שיש גרוע מהאתמול. אגי שוחחה היום בידידות עם פישטא וודוש. שמחתי בשמעי אותה מתבדחת עם חברותיה: נכון שהייתי נחמדה עם הצעיר העתיד להיות בעל ביתי? ולי אמרה — למרות שוודאי לא ויתרה על רעיונה לחתן אותי עם ג׳נטלמן אנגלי — „תני לו, לפישטא לפלרטט איתך. זה ישכיח את דאגותיך...״

14.5.1944

הז׳נדרמים באו באישון לילה וכולנו קפצנו דום — בהתאם להוראות — כפי שהיינו, כלומר בכותנות לילה. מזל שאין חשמל והחדר שרוי בחשיכה. הם הודיעו לנו שכל הגברים מגיל 16 ועד 60 יילקחו מחר לעבודה. הדוד בילא העמיד פני חיגר, השיג לו מקל, וסבא ואגי, שעבדו כרוקחים בבית־החולים לקחוהו איתם. כך ניצל מהעבודה. בית־החולים של הגיטו הוא אינו בית־החולים המקורי, אלא בניין בית־כנסת שהיה לבית־חולים לשעת־חירום. הסידורים שנעשו בו גובלים בחילול־הקודש. למשל: ארון הקודש משמש מחסן לסירי לילה, כלי חוקן ודומיהם... אני מודאגת בגלל פישטא וואדש, שנלקח גם הוא לעבודה... השלטונות פתחו היום את בתי היהודים העזובים, שהיו עדיין חתומים. את הרהיטים היקרים העמיסו על קרונות רכבת ושלחום לגרמניה. על הקרונות הודבקו כתובות: שי לגרמנים שבתיהם נהרסו על־ידי המפציצים האמריקניים — מאת העם ההונגרי. איזה שקר גס! אף הונגרי לא תרם עבור הגרמנים המופצצים. אם המשלוחים היו שי אז זה היה מהיהודים, כי הרי מהם נלקחו ונגד רצונם נתרמו, כביכול... אגי השיגה בבית־החולים כחצי תריסר קופסאות־שימורים. זה יגוון את תפריטנו, שהוא דל וחדגוני: צלחת שעועית ליום ועוד מאה גרם לחם... עלינו להציע את מיטותינו בטרם יחשך, כי העיריה ניתקה את זרם החשמל מבתי הגיטו ולולא החשש מפני פרוץ מגיפה שעלולה לפגוע גם בנוצרים, היו מנתקים גם את מערכת המים... ועלי לציין עוד תופעה מעניינת ששמתי לב אליה: מאז שאנחנו כלואים בגיטו אני מרבה לחלום. לפני־כן אף פעם לא חלמתי. הנחתי ראשי על הכרית — ומיד נרדמתי. ישנתי עד הבוקר שנת־ישרים. עתה — חלומות אימים יבעתוני. למשל: בחלומי אני עומדת בשפלה אינסופית. השיממון והשקט המאיים הפחידוני עד כי התחלתי לרוץ ולנוס מפני הבלתי־נודע. נדמה היה לי שהשפלה היא אדמת פולין. פתאום הגיח הז׳נדרם הפוזל, זה שהביא קופסת סיגריות לאמי, תפס אותי מאחור והצמיד את קנה האקדח שלו לעורפי. חשתי, כאילו הייתי ערה, את קרירות־הפלדה. רציתי לצרוח אבל גרוני כאילו נשנק. סיפרתי את חלומי למריצה, ותוך כדי סיפור נזכרתי שכך חשה ודאי חברתי מרתה, כשהוצאה להורג על־ידי הגרמנים בפולין...

17.5.1944

רשמתי על דפיך לפני זמן מה, יומני היקר, שאין רע שלא יכול להידרדר לגרוע ממנו. הנה בימים אלה התחילו החקירות בבית דריהר. הגרמנים אינם מאמינים שנותרנו ללא כלום, ובעינויים מאלצים את יושבי הגיטו, בעיקר את העשירים לשעבר, שיגלו היכן החביאו, או למי מסרו את כספם וזהבם. הבלשים מכים את קרבנותיהם באכזריות. אגי סיפרה שצעקותיהם של המסכנים נשמעו עד בניין בית החולים. עתה שרויים כולנו בפחד, שגם אנחנו נילקח לדריהר.

18.5.1944

אתמול בלילה לא יכולתי להירדם, וכך שמעתי את אגי משוחחת עם דוד באנדי קצ׳קמוטי, היודע כל מה שמתרחש בגיטו. נושא שיחתם היה — פרשת החקירות בדריהר. אגי סיפרה, שאחדים עונו עד כי חוקריהם שלחום לבית־החולים. דם ניגר מאזני הקרבנות ומפיהם. לאחדים מהם נעקרו שיניים, והיו כאלה שלא יכלו לעמוד על רגליהם, כי הוכו על כפות רגליהם, ומה שעושים לנשים בדריהר, — יומני היקר, הן אתה יודע שלא העלמתי מפניך דבר ממה שמעיק עלי — אינני מסוגלת להעלות על נייר... סבא סיפר, שרבים מהנחקרים, ומבין העתידים להיחקר — שמים קץ לחייהם. סבא, הממונה על בית־המרקחת של הגיטו נותן רעל לזקנים

המבקשים חסד זה ממנו. הוא אמר, שמוטב היה אילו בלעה סבתא גם היא ציאניד. לשמע דבריו החלה אגי לבכות. סבתא דחתה את ההצעה: אולי אזכה לראות את העולם חוזר לבינתו, מתנער מרישעות הנאצים ומעניש את הפושעים... זוועה היה לשמוע את ד״ר מעהר הזקן מתחנן לביתו: לילי היקרה, אנא הזריקו לי את הזריקה. החיים האלה היו עלי לטורח. אותו דבר ביקש הדוד לוסטיג מאגי, אמי. הדוד לוסטיג הזקן לא היה אדם אהוד בחברה. הוא היה ידוע כאיש המטיח בפני כולנו את האמת בכל אכזריותה. אגי העידה עליו, שעל אף אופיו הדוחה הוא איש חכם באופן בלתי־רגיל.

— האם אתם חושבים שפרשת דריהר היא התחנה האחרונה במסע הסבל שלנו? — פנה אל דרי חדרנו. — האם אתם חושבים, שהשלטונות יחזיקונו כאן עד סוף המלחמה ואז יבואו אלינו הנה, אל הגיטו, לומר: גבירותי ורבותי, אנו מבקשים את סליחתכם על אי־הנעימות שגרמנו לכם? אנא, השליכו ארצה את הטלאי הצהוב וקחו בחזרה את דירותיכם ואת כל מחמד עיניכם שלקחנו מכם?! לא ולא! אנחנו נילקח ממש כיהודי אוסטריה וכמו יהודים משאר מדינות אירופה. ולאן? לפולין. ברכבות. כשבכל קרון יצטופפו שבעים איש כבהמות או כסרדינים בקופסה. ומה יעשו לנו שם? אינני יודע. אבל לי לא קשה לשער. האם אתם מניחים, שלאחר מה שעוללו לנו כאן ישאירו בחיים אפילו אחד מאיתנו, כעד ראייה לזוועות?!

כל הנוכחים שתקו. רק אגי העזה להשיב: אמת ויציב. זה אשר כולנו חרדים מפניו. הוכחה לכך — גופות המתאבדים הנערמות בערימה גדולה בירכתי בית־החולים. אבל אתה התעלמת מעובדה אחת חשובה: הגרמנים נוחלים מפלה אחרי מפלה. אחרי סטאלינגראד המלחמה אבודה. הם נסוגים ונסוגים ולא תהיה להם שהות לבצע את תכניתם השטנית...

ואני שמעולם לא הייתי מסוגלת לרשום במחברתי את ההסברים ששמעתי מפי מורי כסידרם — רושמת את דברי הדוד לוסטיג כמעט מילה במילה. ואחר־כך סיפרתי הכל לפישטה וואדש. הוא הרגיע אותי: אל תשימי לב, בובה איווה, למה שלוסטיג, עורב זקן זה, מקרקר. הכל יהיה בסדר. ומתוך הכינוי „בובה״ שכינה אותי הבנתי שהוא אוהב אותי. כלומר אותי, ולא את ורה פיטר...

22.5.1944

בניין דריהר קרוב לביתנו. צריחות אימים מגיעות אלינו מבין כתליו. הבלשים מפעילים פטיפון חזק, ותמיד אותו תקליט משמיע קולו: „רק נערה אחת קיימת בשבילי בעולם כולו...״. אבל הצריחות חזקות מהניגון... אגי מנחמת אותי שלא נילקח לפולין, אלא לאחוזות הגדולות בהונגריה לקצור את התבואה המבשילה כבר. אנחנו נמלא את מקום הגברים ההונגריים שגוייסו לצבא. הלוואי ויהיה כן. אני אעבוד בשדה ברצון. מימי לא היה חרמש בידי, אבל אני בריאה ובוודאי אעמוד בסבלות העבודה הגופנית.

30.5.1944

דרי גוש מספר אחד נלקחו אתמול. מהיום כל אחד מתושבי הגיטו חייב להימצא בבית בו הוא רשום כדייר. אפילו מחזיקי רשיונות מיוחדים לתנועה חופשית בגיטו נסגרו בבתים. כנראה עומדים לקחת גם אותנו לעבודה חקלאית בהונגריה — רווחת השמועה בגיטו. כל שני אנשים רשאים לקחת תרמיל גב אחד, ובו חולצה, לבנים מספר, אבל לא כלי מיטה. איש אינו מדבר כבר על העברה, אלא על „דפורטציה״. משמעות המלה אינה נהירה לי די צרכה. סבא סיפר שהסעתנו תבוצע לא מתחנת הרכבת, אלא מהפסים שליד גן רודאי כדי להסתיר את הדבר מעיני הנוצרים, כאילו איכפת להם הרבה. הן יכלו, לו רצו, למנוע את העברתנו לגטו. הם שמחו, על כל פנים רובם, שנפטרו מהיהודים. הז׳נדרם העומד על המשמר לפני ביתנו וכונה „הידידותי״ בפי דוד בילא, על כי אינו צועק עלינו ואינו מתחצף עם הנשים, ז׳נדרם זה אמר לנו שניטל ממנו החשק לשרת בז׳נדרמריה לאחר מה שראה בגן רודאי, שם נדחסו היהודים כעדר לתוך הקרונות, כשכל קרון, בו שבעים איש צוייד בשני דליים, בדלי אחד היו מים לשתייה ודלי ריק אחד לצרכים. המגורשים עלו לקרונות מבלי להוציא מפיהם אפילו הגה, וכמובן ללא התנגדות. אפילו הילדים הקטנים לא בכו... אגי ודוד בילא משוחחים ביניהם על אפשרות הישארותו של הדוד בגיטו, כי הוא נגוע בחיידקי טיפוס או חשוד בכך, ויש יסוד לחשש הזה, כי הדוד היה משרת כעובד עבודת פרך באוקראיינה ושם לקה בטיפוס. מה שבטוח הוא, שלעולם לא אאמין עוד בשום דבר ובשום שמועה ובשורה. אני חושבת שאנחנו ניסע לא לאגם בלטון, אלא ניסע לפולין, וגורלנו יהיה שם כגורל מרתה, חברתי היקרה שנרצחה שם. אבל אני מגלה בפניך, יומני היקר, שאינני רוצה למות. הייתי מוכנה אפילו לתת לז׳נדרם הפוזל, זה שלקח את הקמח מהמטבח שלנו, נשיקה, רק שירחם על חיי... לא אוכל לכתוב עוד, יומני היקר. דמעות זולגות מעיני. הז׳נדרם הירשה למרישקה להיכנס אלינו. אני ממהרת לחבקה...

(סוף)

✶

בהיות היהודים בגטו, הוקם בו בית־חולים למקרים רציניים. כבית־החולים שימש בית־הכנסת הגדול של האדמו״ר מוויז׳ניץ. המטפלים בחולים גוייסו מבין הרופאים והאחיות שהיו כמובן גם הם כלואים בגיטו. חדר־הכביסה הותקן לשמש כחדר־מתים, בו הונחו הגוויות עד הבאתן לקבר ישראל. יום יום הועברו מספר מתאבדים לחדר־המתים. בדרך־כלל לא נפרדו בני־זוג זה מזו גם במותם. בהתחלה היו מרבית המתאבדים רופאים, שקל היה להם להשיג סמי־מות. לוויות

לא נערכו. הז׳נדרמים לא הירשו זאת. „בבת־אחת את כולם" — העיר מפקד הקלגסים בלעג ארסי. גופות המתים הערומות, שנערמו זו על גבי זו כמערך עצי הסקה בחורף, הגיעו עד תקרת המכבסה הקטנה, שהפכה לחדר־מתים.

כשנודע לרופאים שימי הגירוש הגיעו, והקרונות עומדים מוכנים לקלוט את דרי הגיטו, התעוררה בלבם בעייה מצפונית קשה: מה עדיף על מה? להאריך את חיי החולים, אשר גם בימים כתיקונם מעטים סיכוייהם להתגבר על מחלותיהם — או להניח אותם לנפשם. כי בינתיים פשטו בגיטו שמועות על הזוועות המצפות למגורשים בפולין. לבסוף באו הרופאים לידי החלטה, שמוטב שהחולים הקשים יומתו על־ידם מיתת־חסד מאשר יפלו לידי התליינים שעלולים להפליא עינוייהם באנשים חסרי־ישע. כתוצאה מהחלטה זו נחסכו הזוועות מארבעים ותשעה חולים קשים, ששכבו בבית־החולים. הם לא הושלכו כחפץ מאוס לתוך הקרונות.

כשהגיע לבית־החולים אחד בשם קלפר, פקיד מירשם התושבים, כדי לרשום דו"ח על הנפטרים ולהעביר את הפרטים בספר היילודים והמתים — נתקבל על־ידי אלוף משנה של הז׳נדרמים במלים אלה: „מה אתה מקשקש כאן, אדון פקיד מירשם התושבים? אתה יכול למחוק מספרך את כל עשרים אלף היהודים. לא רק את מספר התריסרים האלה המוטלים כאן בחדר המתים. לשם מה לבזבז נייר, דיו וטירחה עליהם?" הז׳נדרמים, חיות דמויות אדם, לא מיהרו להרשות לקבור את המתים. רק כאשר ערימת הגוויות העלתה צחנה שאיימה במגיפה על העיר עצמה ולא רק על הגיטו, נאותו לבקשת היהודים ופקדו על חמישים יהודים להטמין את הגופות. ארבעים ותשעה היהודים, שרובם התאבדו, נקברו באותו יום בבית־הקברות היהודי בוארד־ולנצה.

ברם חדר המתים התמלא שוב גוויות. משעה לשעה נתרבו המתים והגוססים שהובאו במצב נואש לבית החולים. כאילו מגיפה של התמוטטות עצבים פקדה את דרי הגיטו. רבים העדיפו לטרוף את נפשם בכפם מאשר לעבור את סבל הייסורים על־ידי הז׳נדרמים והגרמנים עד למותם. מרתפי־העינויים של מבשלת השיכר של דרהר דאגו לעתודת בית־הקברות.

חבורת השודדים במדים לא בחלו גם „בטיפול" בחולים הגוססים ובמתאבדים חסרי־ההכרה. יום לפני הגירוש הופיעה קבוצה של שלושה מהרוצחים במכשירי עינוי חשמליים. שלושת המסוכנים והאכזריים ביותר ערכו חיפוש אחרון אצל המאושפזים שמא יש אצלם או בגופם עוד איזה אוצר נסתר. כי מדוע להשאיר הכל לגרמנים? ה„חיפוש" נעשה בצורה אכזרית עד כדי כך שעוד תשעה אנשים נלקחו לחדר המתים.

פרטים „קטנים וחסרי משמעות" כאלה לא השפיעו כלל על ההכנות לטכס של הנאצים ההונגריים, שהתנהלו כסדרן, להעלאת היהודים על רכבת הגירוש. הדבר תוכנן ונערך בטכס קבוע לפי מתכונת הדפורטציה בשאר ריכוזי היהודים באירופה. ה־ס.ס. הוסיף נופך של משמעות לטכס בכך, שהמפקד בעצמו ובכבודו הופיע בו, הוא האוברשטורמבר־פירר ד"ר זיידל. הלה היה בעל נסיון רב בגירוש היהודים. הוא פיקד אישית על סדר הדפורטציה בכל שלביו. פטרפי, מפקד הז׳נדרמיה קפא בעמדת דום ומסר את שרביט הפיקוד לגרמני, באומרו: אדוני, אפשר להתחיל. ד"ר זיידל הסדיסט, שפרק מעליו כל רגש אנושי, רצה למצות עד תום את הנאתו מסבלות היהודים שהופקדו לידיו. לכן, כדי להגביר את עינויי קרבנותיו ולהשפילם עד עפר, פתח בפעולה סמלית ואכזרית את מעשה הגירוש. הוא קרא אליו את רבה של הקהילה, בדרך־כלל יהודי קשיש בעל פיאות וזקן, איש בעל הדרת־פנים, והתנפל עליו בפני עם ועדה והיכה אותו עד זוב דם, ולא הסתפק בכך, אלא גילגלו באבק מספר פעמים. וכך, באותו מעמד הוא פנה אל היהודי ושאל: היש ביניכם רב? אז התייצב לפניו ד"ר אישטוואן ווידא, רבה הראשי הצעיר של הקהילה הניאולוגית.

— האם ראית כבר רב מחליק על עכוזו? — שאל ד"ר זיידל.

— לא. עוד לא ראיתי. השיב הרב באומץ.

קולו ותשובתו הנמרצת הפתיעו את קצין ה־ס.ס. הוא עמד לבעוט בקרבנו. אבל במקום זאת, ניגש אל הרב הצעיר, אחז בדש־מעילו והחל לטלטלו אנה ואנה בחוזקה רבה: רבי, רבי, יהודון שכמותך. אתה אחראי לכך, שעדתך תנהג כיאות ולא תתפרע! אם לא יצייתו — ימותו. וכן גם אתה! בנת?!

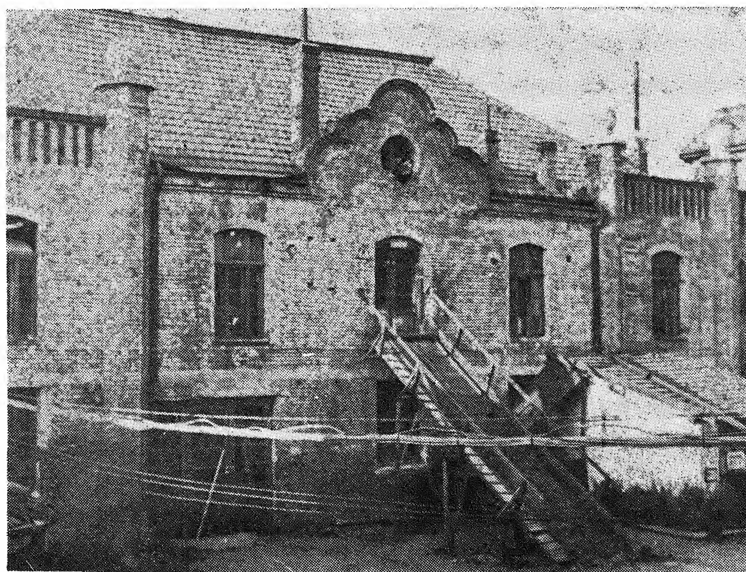
קציני המשטרה והז׳נדרמיה ההונגרים פרצו בצחוק רם למראה „מעשה הגבורה" של הגרמני. הלה היכה באגרופו בחזהו של הרב. הרב התנדנד ונפל לזרועות היהודים בשורה. המאושפזים שראו את המתרחש ליד הקרונות התייאשו משארית התקווה. אחדים מהם שקעו באדישות מוחלטת. אחרים נטלו סמים ושמו קץ לחייהם.

תוך מספר ימים התרוקן הגיטו כולו. גם החולים ששרדו לפליטה נלקחו והועמסו בקרונות, על מזרוניהם. ד"ר מנגלה לא טיפל בהם, ולא מיין אותם — אם לחיים ואם למוות. כולם נלקחו ישר למישרפות. רק שבעה מהם, שהיו חשודים בנשיאת חיידקי טיפוס בדמם הושארו בגרוסוורדיין — הם ובני־משפחותיהם — בסך־הכל 29 נפש. הם שוכנו בבית שהוכרז כבית־חולים למחלות מדבקות. מפקדי הכיתות המזויינים החליטו על כך, כדי לא להפקיר את הז׳נדרמים מלווי הרכבת לסכנת ההידבקות. הפיקוח על בית־חולים קטן זה הופקד בידי המשטרה. השוטרים המקומיים היו אנושיים יותר מאשר הז׳נדרמים שהובאו לעיר ממקומות אחרים ואשר אומנו במיוחד לנהוג כחיות. בין הנשארים היו גם הסופר

בילא ז׳ולט ורעייתו אגי. כשהוגנבו אליהם ניירות מזוייפים ע״ש נוצרים, ברחו מבית־החולים, נסעו לבודפשט ושם נקלטו במחנה ה־ס.ס. ברחוב ארונה. במחנה זה רוכזו היהודים שהועלו על רכבת־קסטנר, נלקחו לברגן־בלזן ומשם נשלחו, בדצמבר 1944, לשוויצריה. הזוג עשה הכל כדי להציל את בתה של אגי, הנערה אווה בת ה־13, אולם מאמציהם לא נשאו פרי, והיא גורשה לאושוויץ, ושם נספתה. בילא ז׳ולט חזר להונגריה, נבחר לחבר הפרלמנט, ונפטר בששה בפברואר 1949. אגי, אמה של אווה היימן עברה ניתוח קשה ובמצב קשה, כאשר הפצע היה עדיין פתוח הוכנסו לגיטו. וכך עלה בגורלו של בילא ז׳ולט, הסופר הנודע, שהיה שנוא על המשטר בגלל כתביו ודעותיו המתקדמות, שהז׳נדרמיה חיפשה אחריו בנרות: ז׳ולט שינה את שמו לשמואל הירשלר, סוחר מוואשארוש־נאמני. הוא מצא מקלט בבית־הכנסת הגדול של הרבי מוויז׳ניץ, שהפך לבית־חולים של הגטו. פרטים אלה נלקחו מספרו המזעזע „תשע מזוודות״, המתאר בין השאר גם את זוועות־הגיטו של גרוסוורדיין.

★

את יומנה של אווה היימן פירסמה אמה, אגנס ז׳ולט, כספר בשם: „בתי אווה״. הספר יצא לאור ב־1947, בבודפשט. אגנס ז׳ולט היתה עיתונאית והיתה חברה במערכת היומון „מאג׳אר נמזט״ בשנים 1949—1951. מותה של בתה במחנה ההשמדה השפיע עליה קשות, וערער את שווי משקלה הנפשי. ב־1951 התאבדה אגנס ז׳ולט.

בית הכנסת של האדמו״ר מויז׳ניץ בגרוסוורדיין

עבודת פרך

דקר, מעדר על כתפי
ובלבי — כאבי...
(מתוך שיר של עובדי כפיה)

עבודת הפרך שחוייבו בה הגברים היהודיים היוותה אחד הסעיפים הקשים והטרגיים ביותר של הגזרות שניתכו על ראש יהדות הונגריה בשלוט היטלר באירופה, ב־1940 נקראו צעירי ישראל בפעם האחרונה לשרות צבאי. יש לציין שבשעה שההגבלות בתחום האזרחי הופיעו כבר ב־1920 בצורת ה,,נומרוס קלאוזוס" שצימצם את מספר הסטודנטים היהודיים באוניברסיטאות — בתחום הצבאי, רק ב־1941 הופיעו ההגבלות הראשונות שהפכו עד מהרה לגזרות קשות מנשוא. ב־1941 שללו מקציני מילואים יהודיים את דרגותיהם ובמקום מדי צבא חוייבו לשרת כעובדי כפייה, כשסרט צהוב על מיחידותיהם באופן שרירותי למעלה מ־24 שעות, או חיילים שברחו ונתפסו — נידונו למות.

בשלב הראשון נקראו לשרת כ־70.000—80.000 יהודים, המספר הזה עלה משנה לשנה. להלכה רק גילאי 18—40 היו חייבי שירות, אבל, למעשה השלטונות לא הקפידו בקיום חוק זה וגייסו רבים ומבוגרים מהגילאים הנ"ל, לפי חישובים כלכליים ופוליטיים. פלוגת עבודה כזאת מנתה כ־200—220 עובדים שהיו תחת פיקודם של שני קצינים הונגריים ועשרים חיילים שנקראו ,,מדריכים". העובדים היו נתונים לשבט ולחסד בידי הקצינים, שיכלו לעשות בהם כרצונם. ורק מעטים מבין

קבוצת יהודים משרות העבודה — במסגרת הצבא ההונגרי

שרוול מעילם, הנימוק לגזרה הזאת היה: ,,הואיל והיהודי אינו ראוי לשרת כחייל עם נשק ביד..." אבל בשעה שעובדי הכפיה היו משוללי זכויות מהן נהנו החיילים — חלו עליהם כל ההוראות והעונשים שהיו בתוקף בצבא. על סמך גזרה זאת הוצאו להורג תוך שנה אחת בלבד ארבעים עובדי כפיה יהודיים מתוך מספר לא גדול של יחידות שהתיצבו בבסיס של נאג'־באניה. פסקי הדין הוצאו ע"י בית הדין הצבאי בקלוז'. לשוא ניסה אלוף משנה רוויצקי, חייל ישר, אדם הומני להציל אותם מהמוות. גם חיילים הונגריים, שנעדרו הקצינים נמנעו מלהשתמש לרעה בסמכותם הבלתי מוגבלת.

חזון נפרץ היה בשנת 1942 שהקצינים קיבלו הוראות מהממונים שלהם ,,לדלל באופן דרסטי" את שורות הפלוגות שהוצאו לעבוד בתנאים מזוויעים בחזית, באוקריינה, ברוב המקרים בוצעה הפקודה, שניתנה בגלוי או ברמז, מעל ומעבר לציפיות הממונים. היו יחידות שלא נשאר מאנשיהן, כלומר מעובדי הכפיה, שריד ופליט.

סבלות יהדות גרוסוורדיין בעבודת הכפיה החלו כבר ב־1942, כשרבים קיבלו צו התיצבות במפקדה שהוקמה

בעיר מרגרטין. לא הגיל ולא הכושר הפיזי היוו אמת־מידה לגיוס, אלא משהו אחר לגמרי. השלטונות הצבאיים, בהשפעת פוליטיקאים אנטישמיים בגרוסוורדיין, ביקשו להיפטר מהרובד העליון של החברה היהודית בעיר. אין תימה שבין המגוייסים הראשונים היה ר' ישראל אולמן, ראש הקהילה האורטודוקסית, תלמיד חכם, איש נשוא פנים מהשורה הראשונה של יהדות העיר והמדינה. אתו יחד גוייסו בצלאל, בנו יחידו של הרב בנימין פוקס, רבה הראשי של הקהילה האורטודוקסית; שלושת בניו של ד"ר אמיל אדוריאן, מעשירי העיר; שני הבעלים של מאפית שטיינר הגדולה; בקיצור: סלתה ושמנה של יהדות גרוסוורדיין. סוחרים נוצריים וחרשתנים, אם רק רצו להיפטר ממתחריהם או מבעלי ריב שלהם, במקרה והללו היו יהודים, — די היה בכך שמסרו את שם האיש לשלטונות הצבאיים, ולמחרת היום הגיע לכתובת צו ההתיצבות. מי ששמו הופיע ברשימה השחורה, היתה הסיבה לכך ששובץ בתוך פלוגת עונשין. היחס אל האומללים האלה היה כה אכזרי, השיטות בהן עונו כה קשות וכה מתוחכמות שרק לעתים רחוקות חזרו הביתה אחד מעיר ושניים ממשפחה. ברשימת „הנעדרים" כך צויינו המומתים, נמצאו גם ר' ישראל אולמן, ר' בצלאל פוקס והאחים שטיינר, אשר שמותיהם נזכרו לעיל.

יהודים בשרות העבודה, בראשית 1943

לשתי פלוגות העבודה שהורכבו במרגריטן ניתנו המספרים 110/1 ו־110/2. הפלוגות היו ידועות, — אחרי המעשה, כמובן — בכינוי של „גרדום מתנועע", אלה ששלחו אותם והקרבנות עצמם ידעו יפה, שהמגמה הוא: לענות עד מוות את הרובד העליון והנכבד ביותר של יהדות גרוסוורדיין. מפקדי שתי הפלוגות, אוגן צ'לנג סגן ואורל דעין סגן משנה, וכן ה„מדריכים" עשו כמיטב יכולתם למרר את חייהם של 428 עובדי כפיה יהודיים, לענות אותם ולהשפילם. מיד לאחר שחצו הפלוגות את גבול המדינה החל המסע הרגלי לאורך 1400 ק"מ אל לב אוקריינה. ראשית פעולתם של החיילים היה להחרים מקרבנותיהם את כספם, טבעותיהם, שעוניהם והעטים הנובעים. אבל לא הסתפקו בכך והחרימו גם מצרכים אישיים היגיינים כגון סבונים, בגדים חמים וכל מה שנקרא „מותרות" בפיהם. והחל המסע הרגלי אשר נדמה היה שאין לו סוף. כששה שבועות ארך המסע הרגלי. היהודים חוייבו לצעוד 30—40 ק"מ ביום, כאשר תרמילם על גבם וכלי

יהודים בשרות העבודה רתומים לרכב המלחמה הכבד במקום סוסים

העבודה בידם. המזון היה דליל ביותר, החום הלוהט בקיץ והקור של 40 מעלות מתחת לאפס בחורף עשו את שלהם כשכשל כח הסבל של הגוף המורעב. תנאי האקלים והקרקע היו כאלה שגועו גם הסוסים שהשתמשו בהם למשוך את עגלות הצבא הכבדות, הסרן בלינט מאג'ר מצא פתרון לבעיה: כדי לחוס על הסוסים העייפים פקד על היהודים למלא את מקום בהמות המשא. ואכן החיילים רתמו את האנשים המיועגים לעגלות הכבדות שנשאו שני טון של תחמושת, ריתקו אותם בשרשראות ברזל אל הרכב ובהצלפת שוטים ובמכות אכזריות של מקלות הכריחו את האומללים למשוך את המטען. סרן מאג'ר, מפלצת בדמות אדם זה מצא עונג מיוחד בכך שרתם דווקא את היהודים שהגיעו עד אפיסת כוחם למכוניות משא, ששקעו בחול הטובעני, שמונה למכונית — לחלצן ממקום שקיעתן. ומזון הולם את המלאכה העל־אנושית הזאת לא ניתן ליהודים. רבע ק"ג לחם קיבלו ביום, קפה בלי סוכר בבוקר ומרק דליל בערב. ואם הקצינים נהגו כחיות, החיילים היו או נעשו כמפקדיהם. מרביתם הכבידו את עולם על העובדים, וההגונים, כביכול, התיחסו באדישות לסבל העובדים, כי סוף כל סוף „רק" יהודי היה, שכרע תחתיו לנגד עיניהם. כאילו היהודי לא נחשב לאדם.

העובדים שגדלו וחיו בביתם בתנאי נוחות, לא יכלו לעמוד בתנאים האיומים, בהם העבידום מפקדיהם. אחד־אחד, אחר כך בקצב מהיר, כרעו, נפלו ונפחו את נשמתם. ראשון הנרצחים היה אלברט שטיינר, שאביו, ארווין היה עורך דין נכבד בעיר. אחריו: ד"ר לסלו הלר, לסלו אראני עורך קונצרטים, אנדרי קפש, ארפד ראדו עיתונאי, ד"ר אישטוואן

שטיינר עו״ד, מיקלוש פסטור וטיבור טרק, שניהם עיתונאים, עו״ד ד״ר לסלו שלמון, ג׳ורג׳ אדוריאן, בנו של עו״ד אמיל אדוריאן, ריכרד שטיינר, שאמואל ליב, האחים דוידוביץ, שנדור שטיינר, ד״ר אמיל מרקוביץ, שנדור מנדל, מרסל פריג׳ש, מרטין שווארץ, ד״ר שנדור שפיצר רופא, יאנוש פרידלנדר, שנדור כץ, אישטוואן אולמן, ד״ר ג׳ורג׳ שחערץ, אישטוואן פיסק, מיקשא הלר, שמעון ברגפלד, פרנץ זוננפלד ועוד רבים רבים... היו, ולא מעטים, שטרפו את נפשם בכפם, כי לא יכלו לשאת עוד את הסבל, העינוי וההשפלה.

אחר הסתיו הקצר בא החורף הרוסי האכזרי. הטמפרטורה ירדה ל־40 מעלות קור והצינה הזוועתית הזאת הוסיפה לצרותיהם. עתה נצטוו להקים חומות שלג ובלי כפפות, שיעצרו את הרוחות העזות. בחוסר בגדים הולמים לא יכלו להתגונן בפני פצעי כפור. קפאו הידים ובעיקר הרגלים. כאבי פצעים אלה היו לבלי נשוא. לג׳ורג׳ אדוריאן קפאו שתי רגליו בקור של 45 מעלות, את הסבל אי אפשר לתאר במלים. פארה ותפארתה של החברה והמדע בגרוסווורדיין, פרופסורים, רופאיה הטובים של העיר, עורכי דין, חרשתנים, עורכי עיתונים, מנהלי בנקים הושפלו ועונו יותר משהושפלו אי־פעם עבדים במשטרים האכזריים ביותר של ימים עברו. אנשים החיים בתנאים נורמליים אינם יכולים להעלות על דעתם אפילו בדמיונם הפרוע ביותר מה המציאו חיות הטרף, כלומר החיילים ההונגריים לעינויי היהודים ואיך נהנו מביצוע רעיונותיהם. קצר המצע מלהשתרע וגם אינני רוצה לזעזע את הקורא בתאור הזוועות, לכן אמנע מפירוט נוסף של הפרשה.

התאריך 13.1.1943 נחרת בזכרונם של ההונגרים. אבל, לדאבוננו, גם בזכרונם של עובדי עבודת הפרך היהודיים. ביום ההוא פרצו הרוסים את גיזרת החזית, בה החזיקו עד אז חילות ההונגרים. כעשרת אלפים הונגרים נפלו באותו יום רק בגיזרת וורונז׳. היה זה המחיר הרציני הראשון ששילמו ההונגרים עבור נאמנותם העיוורת להיטלר. הסדר והמשמעת התפוררו. במנוסת בהלה נסוגו ההונגרים בפני הצבא האדום, אבל גם בתוהו ובוהו שהשתרר לא שכחו למשוך אתם את עובדי הכפיה היהודיים. גם במסע אימים זה נפלו רבים. מי שלא יכול היה להתקדם בצעדים מהירים נורה למות ע״י הקצינים, ומי שצנח מבלי לעורר תשומת לבם של החיילים — קפא. רבים מצאו את מותם על שדות מוקשים. כי ההונגרים מצאו שיטה פשוטה לגלות מוקשים. העלו על מקומות חשודים את עובדי הכפיה. אם לא התפוצצו — סימן שהשטח היה נקי, אם התפוצצו, — ומה רבים היו הקרבנות — אז ודאי שהתפנתה הדרך מהמוקשים הקטלניים. וגם במסע זה רק מספר תפוחי אדמה היה מזון היהודים.

המעטים שיכלו לעמוד בכך היו חזקים בגופם ועוד יותר בנפשם. הם, אפילו בזמנים הקשים ובתנאים העל אנושיים, לא התיאשו מתקוותם לחזור הביתה ולראות את יקיריהם.

ברם ב־19.3.1944 נכבשה המדינה ע״י הגרמנים ובכך קמלו גם פרחי התקוה האחרונים.

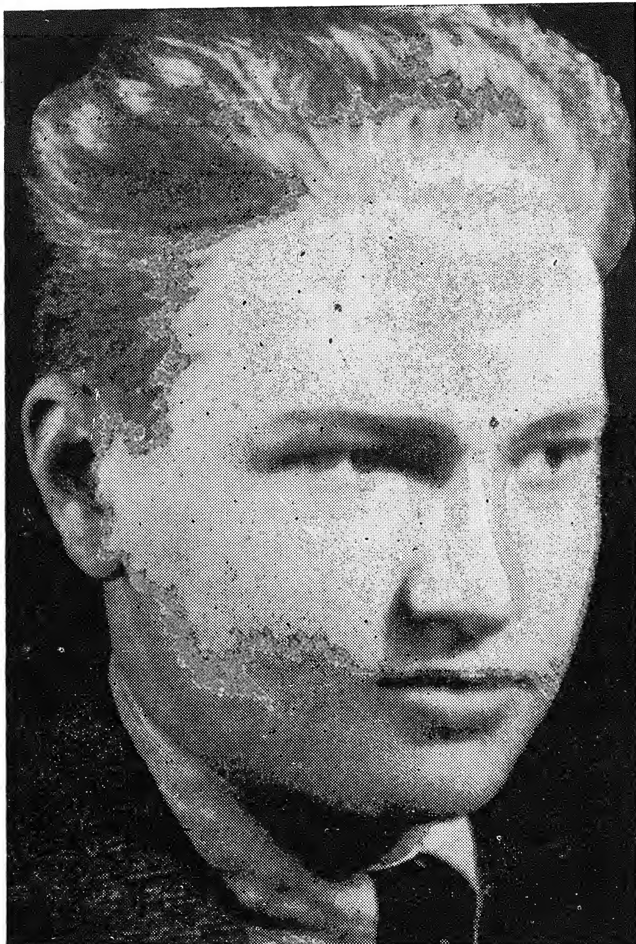
עוד לא שככו ההתרגשויות על גיוס שתי הפלוגות הנ״ל ולא עבר עדיין חודש ימים ושוב ירד מבול של צווי התיצבות על העיר, מאות גוייסו במרגריטן, במפקדת עבודת הכפיה האזורית לפלוגות 110/3, 110/4, בריאים וחולים, שלמים בגופם ונכי גפיים גוייסו ללא רחם. הבדיקה הרפואית לא היתה אלא אחיזת עינים. סגן אלוף סורטי הזהיר את הקצינים הזוטרים שפקודיהם, עובדי הכפיה אינם נחשבים לחיילים, כי הרי הם רק יהודים... הפלוגה הראשונה נשלחה לטרנ־סילבניה לאיזור ג׳ימש־קוף־לאק ואילו השני לעמק הנחל אוז. אבל סגן אלוף סורטי, כדי להגביר את המתח, הפיץ שמועה שהפלוגות יוצאו מן המדינה לחזית, לאוקריינה.

למפקד הפלוגה מס׳ 110/4 נתמנה הסגן טורנר, משונאי ישראל המובהקים בצבא. ראשית פעולתו היתה מתן פקודה, שאסרה על היהודים לשכור עגלות, אפילו בכספם הם, להטעין עליהן את משאם הכבד. כך נאלצו עמוסי מטענים לעייפה להעפיל להר. בהגיעם לראש ההר, שם הוקם המחנה שלהם ומשם יצאו לעבודה — הוחרמו מהם מצרכי המזון שהביאו מהבית. עבודתם היתה קשה ומפרכת הגוף: בניית מעוזים, עבודות עפר, ניפוץ סלעים והובלת קורות עץ. נאסר עליהם לעזוב את תחום המחנה, כי „היהודים כולם מרגלים מסוכנים" — על כל פנים כך סבר טורנר. והואיל והם מרגלים — יש לנהוג בהם בהתאם, „מי שאינו מייסר את היהודים לפי כל חומר הדין, ייענש קשות", — איים על פקודיו. נמצא במקרה תפוח או תפוד בכיסו של יהודי — הוא עצמו הלקה את „העבריין" עד זוב דם. — פה, אצלנו לא עבור היהודים יצמיח השדה את פריו! — התגאה. טורנר השתדל למנוע מהיהודים להתקשר עם בני משפחתם, קשרי הדואר פסקו בתחום שלטונו. זינגר, בעל בית חרושת לנעליים, נתפס כשבידו מכתב שלא הגיע אליו דרך הדואר הצבאי. טורנר הענישו בעונש גופני קשה ביותר וציווה לתלותו על עץ בפרקי ידיו. עונש מחריד זה יצא מזמן מכלל שימוש בצבא ההונגרי ועל עובדי הכפיה חלו התקנות הצבאיות לקולא ולחומרא — אבל טורנר לא שם לב לפרט קטן זה, את העונש אפשר היה לבצע בצורה אנושית יחסית, כך שקצות רגלי התלוי יגעו בקרקע והגוף יישען על אצבעות הרגל. אבל הקצין הסדיסט לא הסתפק בכך וציווה לתלות את קרבנו, באופן שכתפיו נקעו ממקומן כאשר נתלה בידיו הקשורות מאחורי גבו. כן דאג לכך שקצות רגליו לא יגעו לארץ וכל כובד משקלו יהיה תלוי בידיו הנקועות. זינגר המסכן לא יכול לעמוד בעינויים הנוראיים ואחרי עבור עשר דקות איבד את הכרתו.

וכדי להגביר את סבל הנתלה ולהשפיל את חבריו ציווה עליהם לעבור בסך על פני הקרבן האומלל. מגמתו היתה, מלבד סיפוק נטיותיו הסדיסטיות, לזרוע אימה בקרב הפלוגה, אשר בין כך וכך חיה באוירת חרדה. התעללות זדונית כזאת היה בה משום סיפוק ללבו השחור, כי חזר עליה עוד פעמים רבות. קרה והעליל על חמשה אנשים כזבים, כדי להצדיק את תלייתם. מיקלוש ג׳רמטי, יאנקו מאירסון, אוגן מאלק, מוריס פלדמן ושאנדור סאפינצר, בפעם אחת חמישה אנשים „זכו בטיפולו". צריחותיהם המזוויעות הדהדו בכל הסביבה עד שהתעלפו והשתתקו. אחרי עבור חמש דקות ציווה להורידם עד שהתאוששו קמעא. לאחר מכן שוב ציווה לתלותם. מיקלוש ג׳רמטי, אשר כמעט נטרפה עליו דעתו מחמת הכאבים, השליך עצמו בתוך זרמי נחל אוז הגואים. ברגע האחרון משוהו חבריו מהמים. החיילים, שראו את המחזה, במקום להשתתף בצערו, התנפלו על האומלל, הכוהו מכות נאמנות ושוב תלוהו. אין תימה שבתנאים כאלה הניף חרבו וקצר בשורות היהודים המות. החיילים עשו הכל כדי למצוא חן בעיני מפקדם הסאדיסט. סמל אחד בשם גולאצ׳ הנחית מכה קשה בגזר עץ כבד על ראשו של אנטון סנסקי שכרע תחתיו ואחרי עבור זמן מה מת מפצעיו. גורל כזה נפל בחלקו של שאנדור שטיינר, סוחר מהעיירה סקליהיד. טורנר דאג לכך שפקודיו, אשר בלאו הכי לא היו עדיני נפש, לא יחששו מתוצאות מעשיהם: „אתם תעשו את מלאכתכם ותסדרו את היהודים. את הפרוטוקול על נסיבות מותם אני אחבר..." דבריו לא החטיאו את מטרתם.

לילה אחד נדדה שנתם של שלושה רבי טוראים, פיטר, אנטל וסקלי וכדי להפיג שיעמומם התנפלו על המהנדס סאנטו ועל עורך דין קורנהאוזר מסקליהיד, שני עובדי כפיה, והכום עד אבדן הכרתם. הקצין החולני ופקודיו צמאי הדם לא ידעו שובע במעשיהם האכזריים. את קלמן פארגו, שהיה איש מכובד, בעל מכרה פחם ונוסף לכך נכה מלחמה הכו באלות וכך הכריחוהו לדחוף את מריצתו עמוסת אבנים במעלה ההר. הקצין במו ידיו עינה את ד״ר דוידר באלשא ואת ארנסט פופר. את חמתו שפך בעיקר על הניצבים למסדר חולים: התפגרו ובכך תוכיחו שאינכם מתחלים! ארנסט מושקוביץ, מנהל הכלבו, לאחר שהושלך למרתף ששימש חדר מעצר, בלע סם מות מפחד הבאות. בעמל רב הצילו את חייו חבריו הטובים.

מפקד הפלוגה מס׳ 110/3 שנשלחה לג׳מש-קוזף-לוק היה הסגן אישטוואן פאקשי. על אף האווירה האנטישמית ששררה בחוגי הצבא ביקש הסגן הזה, בעל הרגש האנושי, להקל על פקודיו את סבלם הקשה ולחסוך מהם צרות מיותרות וגזרות שרירותיות. גם משנהו, סגן משנה לורנץ ובעיקר סמל ראשון לסלו סטאכו השתדלו להקל על עובדי הכפיה שעמלו בתנאים קשים מאוד. ברם עד מהרה נתברר שמאמציהם של אלה היה לשוא. לא עבר זמן רב ושני צוררי ישראל מושבעים, סגן

גאורג גרינשטיין, אחד הקרבנות הצעירים משרות העבודה שנהרגו באוקראינה

קווי ואישטוואן מיקה, רופא בדרגת סגן נטלו לידיהם את הפיקוד כממונים על כל מערכת הביצורים באיזור ההוא. בנטלו לידיו את הפיקוד נשא הסגן קווי נאום לפני המסדר אשר תוכנו רמז למגמתו: „אני מזהיר את פקודי, הקצינים, הסמלים והחוגרים שהיהודים מרבים להג אבל ממעטים לעבוד. אבל — וזאת קחו לתשומת לבכם — אני אעמוד על המשמר ומי שיחבל בעבודה יירה ללא רחם. חוגר או סמל שאינם מודיעים לי על עבירת משמעת של היהודים ייענשו בכל חומר הדין". דברי האיום של הסגן עשו את שלהם. היהודים המאויימים השתדלו בכל כחם להציג הישגים במלאכתם, הם לא היו רגילים לעבודת פרך. האת והמכוש הכבדים, בהם עקרו סלעים והעמיסו עפר על המריצות סידקו את כפות ידיהם. אבל גם חריצותם לא עמדה להם. ד״ר מיקה לא התרצה להם. פעם, בנוכחות כל הפלוגה נזף בחברו הסגן פקשי: „דעת היהודים עליך — כפי שמתברר ממכתביהם הנשלחים הביתה — שאתה אדם ישר והגון. כלום תפסת מה משמעות הדבר אם היהודים משבחים גוי? ובכן אני אגיד לך, אין עלבון גדול מזה, ואני אומר לך כאן בנוכחות

כל הפלוגה, שלא תיחשב לאזרח הונגרי טוב אם לא תשכיב יום יום ארבעה־חמישה יהודים בבית הקברות, שם במדרון הגבעה שממול.״

מיקה זה, בתור רופא הפלוגה לא קיבל חולים יהודיים בחדר המרפאה אלא בדק אותם, במידה וניאות לבדקם — בחצר. וכל כך למה? כי לא רצה לשאוף אויר במחיצת יהודים. אם מישהו התיצב לפניו כחולה, בדרך כלל לא בדק אותו אלא קרא לעוזרו, רב טוראי בילבוק: טפל בו, כיאות! הלה עמד מיד על דעת מפקדו והחל ב„טיפול״. הוא ציווה על החולה לקרוס תחתיו ובמצב זה לקפץ מעשה צפרדעים. תרגיל זה הסתיים רק כאשר הקרבן התעלף. אבל בילבוק זה לא הרפה מקרבנותיו והכה אותם בידית של את עד שהתאוששו וקמו על רגליהם. אם החולה התאונן על חום גבוה, אזי התוה לו מסלול דילוגים מיוחד, האומלל חוייב לקפץ עד האגם, שהיה בקרבת המחנה, ושם בעט בו שיפול בתוך מי האגם הקרים. בנסיבות האלה אפילו הגוסס לא העז להופיע במסדר חולים. אוגן גרוסמן, שהיה לו חום גבוה, בכל זאת ניסה להשפיע על ד״ר מיקה שיעניק לו מספר ימי מחלה. בילבוק טיפל גם בו עד כי ימים מועטים לאחר מכן הוציא המסכן את נשמתו. זמן מה לאחר קבורתו נכרה בור חדש, הפעם עבור גופת אמיל רוזנברג. איש זה שהיה מנכבדי גרוסוורדיין, עשיר ובעל צדקה, אגב גם ספורטאי ידוע, לקה בהרעלת קיבה, בילבוק לא נהג גם ברוזנברג לפנים משורת דינו. האומלל חש בכאבים כאלה ששם נפשו בכפו והתיצב בפני הרופא. הלה לא שעה לתחנוניו ושיסה בו שוב את עוזרו, בילבוק קשר את ידי רוזנברג וכהוביל בהמה לבית מטבחיים הובילו למחסן וסגר עליו את הדלת, יומים לאחר מכן היתה קבורתו של החולה.

דמיונו של הרופא היה פורה במיוחד כשביקש תואנה להעניש את עובדי הכפיה שהופקרו ע״י החוק ונמסרו בידיו לשבט ולחסד. פעם בא בטרוניה על דזידר וויס שעבד חבוש כובע: מדוע אינך עובד גלוי ראש? חושש אני מפני מכת שמש — לחש המסכן מרוב פחד. הסדיסט התנפל עליו הוריד את הכובע והחל להכות בראש האיש, ולא הרפה ממנו עד שהכובע נקרע לגזרים, לאחר שוך זעמו פנה אל החוגר שנלווה אליו: יהודי זה השמין על חשבון הנוצרים, את דמם מצץ לפני גיוסו. הכוהו עד שייעלמו משמניו והיה רזה כמוני!

אל יחידתו של ד״ר מיקה זה גוייס שאנדור אולמן, שכונה בפי ידידיו זלמי, אחד מהאישים המרכזיים של המפלגה הקומוניסטית, שפעלה במחתרת. טוהר לבו, מידותיו התרומיות, אישיותו הישרה ותבונתו כי רבה רכשו לו אהדת רבים, וגם אלה שהיו רחוקים מהשקפתו הפוליטית הוקירוהו. אגב, הוא היה איש טוב לב, גאה על יהדותו. הוכיח זאת באוגוסט 1939, כאשר ריבנטרופ ומולוטוב חתמו על ההסכם בין רוסיה הקומוניסטית ובין גרמניה הנאצית. ישותו היהודית של זלמי התקומם בו נגד הברית הבלתי טבעית זאת ושלח מברק מחאה אל סטאלין. ולא נתן דעתו לנזק שגרם לקריירה הפוליטית שלו במעשהו האמיץ הזה. אכן התוצאה לא איחרה לבוא. המפלגה הוציאה אותו משורותיה. החלטה זאת בוטלה לאחר מכן, כי המפלגה לא יכלה לותר עליו ועל מנהיגותו, זלמי פעל גם בשטח המוניציפאלי. ד״ר אורל לאזר, יו״ר מפלגת האיכרים הלאומית בגרוסוורדיין, שהיה אחר כך ראש העיר לזמן מה, עשה אתו הסכם בחירות וכתוצאה מכך נבחר אולמן לחבר במועצת העיר. וגם שם הצטיין באישיותו ובכשרון הדיבור שלו.

גם בסביבה החדשה והאכזרית כעובד עבודת כפיה קנה לו מעריצים בפלוגה, חבר טוב היה, והיותו בעל גוף חזק, רבות עזר לאלה אשר מחמת חולשתם הפיזית פיגרו במלאכתם. הוא היה האיש הממושמע והחרוץ בפלוגה. ברם הסגן מיקה לא התחשב בכך. פעם ציווה לתלות אותו בידיו למשך שעתיים, יען כי זלמי שכח את התקנות הקשות וביום קיצי אחד הוריד את המקטורן שלו שעליו היה תפור הטלאי הצהוב. לרוע מזלו עבר לידו הסגן מיקה, תלין הפלוגה. בראותו את אולמן ללא נשיאת הטלאי צרח עליו כחיה: יהודי נאלח שכמוך, כלום לא הזהרתיך שלא תיראה בלי הטלאי?! אם אינך רוצה לשאת אותו על המעיל אזי קח סיכה ונעץ את הטלאי בעורך! ומיד ציוה לחייליו לסובב את ידי זלמי מאחורי גבו ולתלותו על פרקי ידיו על ענף האלון סמוך למקום. עונש זוועתי כזה מעביר את האדם החזק ביותר על דעתו. אולמן התעלף, אבל מענהו לא הרפה ממנו. אדרבא. ניצב עליו וציווה לשפוך עליו דלי מים קרים כל אימת שהתעלף, וכאשר חשד בכך שהחבלים אינם קשורים כדבעי — הורה לסמל ריטי להדקם. הוא עצמו התבונן מתוך הנאה סאדיסטית בפניו המעוותים של קרבנו. אחר כך זימן את כל חברי פלוגת העבודה המפוזרים בשטח וציווה להם לעבור על פני התלוי ולצעוק לעברו: טוב לך, טוב לך! אכן לידי חיית אדם כסגן מיקה היו מופקרים מאות יהודים. לא קשה לתאר את מצב הרוח בו היתה שרויה הפלוגה כולה.

בסוקרו את עובדי הכפיה עוברים על פני אולמן התעכבו עיניו של הרשע על דמותו המרשימה של דיאמנטשטיין, מנהלה של מבשלת שיכר ידועה, „דריהר״. — אתה תהיה הקרבן הבא! — צעק לעברו ללא כל סיבה, רק מתוך שיעמום גרידא. והיה עומד בהבטחתו לולי טוב לבו של הרב־טוראי רביצקי שהיה אחראי לסידור העבודה ושלח את דיאמנטשטיין למקומות עבודה נידחים, הרחק מעיני מיקה, לא קשה לתאר את הפחד בו היה שרוי המסכן עד שנוכח לראות שהענין נשכח מלבו של אותו סאדיסט.

— בניגוד לשאר פלוגות הכפיה שגוייסו מגרוסוורדיין — מצבה של הפלוגה מס׳ 110/3 היה מניח את הדעת, אין זאת

אומרת שאחינו המגוייסים ליקקו דבש ונהנו מהחיים, אבל חייהם לא היו תלויים מנגד מחמת רשעות מפקדיהם והקפ־ריזות שלהם. לעומת זאת העבודה שהוטלה עליהם היתה קשה ומפרכת הגוף. תפקידם העיקרי היה חפירת שוחות בתוך הקרקע האבנית הקשה, בוקר בוקר נקבע כמה מטרים מעוקבים חייב זוג עובדים לכרות. אנשי שלומנו לא היו רגילים לעבודה גופנית קשה כזאת. התוצאה היתה שלאחר מספר ימים נפצעו כפות ידיהם מהחזקת ידית המכוש. זאת, כמובן, לא היתה סיבה להפסקת העבודה והפצעים והחבורות גרמו כאבים חזקים, מבלי לדבר על מיחושי הגב והתקשות שרירי הזרועות והכתפיים. מכלאות הצאן שהוקמו על ראש ההר הגבוה „בוטהאבאש" שימשו כמקום מגורים לפלוגה. בחום הקיץ זה היה נעים למדי אבל בשישה חדשי החורף הקרירים באיזור ההררי ההוא — צינה אחזתם ורעדו מתחת לשמיכות. בית, בקתה או איזה מבנה שהוא מקורה בגג לא נמצאו בכל המרחב. גדר הקרשים של המכלאה לא היה בה משום מחסה בפני הרוחות שפרצו בשריקת אימים דרך הרווחים אשר בין הקרשים, וישכימו בבוקר ומעטה שלג בעובי של 20—30 ס"מ כיסה את בגדיהם, המזון היה עלוב ומעט מאוד. עובדי הכפיה המורעבים ניצלו את הלילות החשוכים לרדת מההר ולהסתנן אל תוך הכפרים הקטנים למרגלות ההר כדי לקנות מעט מזון, תפוחי אדמה, בצלים וכיכרות לחם שהצילום מחרפת רעב. „גיחות" אלו היו כרוכות בסכנת נפשות, כי מי שנתפס ע"י סיורי הצבא — הוצא להורג בו במקום.

ולמרות כל אלה מצב הפלוגה היה טוב לאין ערוך ממצבם של שאר הפלוגות, אשר פיקודן נמסר לידי סדיסטים מטורפים, מבלי לדבר על היחידות שהוצאו אל מחוץ לגבולות המדינה, לאוקריינה הרחוקה או למכרות ליד „בור" ביוגוסלויה, הדואר, על אף התנכלויות והתעללויות של המפקדים, הבטיח איזה קשר שהוא עם המשפחה. והעיקר: בשעה שעובדי הכפיה שהוצאו אל מחוץ לגבולות המדינה עשו במרחקים — כמובן, מי שנשאר בחיים — שנים, הפלוגות המקומיות שלנו שוחררו אחרי עבור כחצי שנה. ייסוריהם בעבודת הפרך החווירו לאט לאט ורק כחוויה סיוטית החרידום בזכרם את ימי הסבל הקשים.

מלבד אלה ששרתו באוקריינה ובהרי איזור צ'יק היו צעירים יהודיים מגרוסוורדיין ששובצו ביחידות אחרות. כן שירתו אחדים, ביניהם לאיוש פרידמן במכרות הנחושת ליד העיר בור, ביוגוסלויה. מפקדם היה אלוף משנה מוראני, הידוע לשמצה, רוצח סדיסטי במדי צבא שהתמחה וקנה לו שם בהענשת פקודיו היהודיים, בשנת 1944 כאשר הגרמנים נאלצו לפנות חלקים נכבדים מאדמת יוגוסלוויה ונסוגו צפונה לאיזור באצ'קה, הוא פקד על פלוגות הכפיה. המסע הרגלי המתיש ארך כשלושה שבועות. בפרק זמן ארוך זה לא קבלו היהודים מזון רק כחמש או שש פעמים, פקודי מוראני מנעו מהאוכלוסיה הסרבית, שחמל לבה למראה עובדי הכפיה המורעבים, להגיש להם מזון. מורני צירף אל החיילים ההונג־ריים מספר גרמנים, מבני האוכלוסיה הגרמנית באיזור בצ'קה, אנשי „פולקסבונד" אלה עלו באכזריותם גם על ההונגרים. שלושים וחמישה עובדי כפיה נורו על ידי הנאצים האלה שהעזו לשתות מים ללא נטילת רשות, מן התעלה שבצד הכביש, יריה בעורף שמה קץ לחייו של יוסף אוסטרייכר, מגרוסוורדיין. לעומתו נשאר בחיים, נס בתוך האסון, איש גרוסוורדיין אחר, אלמיר מאליק, שהסתתר בתוך ערימת גופות המומתים. מתנדבי הס.ס. האלה, גרמנים ילידי הכפרים צ'רוונקה, אוסידץ, הגוש, גמרו אומר לא להשאיר בחיים אף אחד מעובדי הכפיה המפונים. אלה המסכנים שהובלו צפונה מהרי יוגוסלוויה מפני הצבא האדום הקרב ומפני הפרטיזנים של טיטו, היו עייפים ויגעים, מורעבים שנמנע מהם לרוות את נפשם במים דיים, — לא היו מסוגלים לגלות התנגדות, הן אף מקל לא היה בידם ואילו מוביליהם, השומרים הנאצים היו חמושים מכף רגל ועד ראש, כך יובן שללא אומר וללא נסיון למרוד השלימו עם גורלם, המשיכו במסע המוות שלהם ועברו על גופות חבריהם שהומתו ללא סיבה, ללא אבחנה, רק לשם תענוג ע"י השומרים הסדיסטים, וכן תובן הסטטיס־טיקה המחרידה על שיעור התמותה של המגוייסים, כי מתוך ששת אלפים עובדי הכפיה שגוייסו בגרוסוורדיין הומתו 82%!

העינויים והסבל שהיה מנת חלקם של עובדי עבודה. הפרק היהודיים במסגרת הצבא ההונגרי (אשר רק מחנות המוות השונים עלו עליהם בזוועות) מהווים פרק שחור משחור בתולדות השואה שניחתה על ישראל מאז היותו עם.

במכרות בור שביוגוסלביה עבדו כ־6,600 עובדי כפייה שהיו חייבים לבצע עבודה גופנית קשה ביותר משך 11 שעות בכל יום. מזונם היה רבע קילו לחם מהסוג הגרוע ביותר, ליום, ומעט מרק דלות. ביום 17 בספטמבר 1944 נקראו בחזרה להונגריה. הם יצאו לדרך תחת פיקודו של סגן־אלוף אדה מוראני, שהיה ידוע רק בשם „התלין מבור". 307 עובדי־כפייה חולים, שהיו ממוקמים בצריף בשם „מחנה ברין", לא היו מסוגלים ללכת ולפי פקודתו של אותו סגן אלוף פשוט שרפו אותם חיים בתוך הצריף. השאר הגיעו, בדרכם להונגריה, לכפר בשם צ'רוונקה, אחרי מסע רגלי בן 460 קילומטר. אנשים אלה נרצחו ב־6 באוקטובר 1944 בקבוצות של 20, תוך שימוש במכונות יריה. בסך הכל נרצחו 529 עובדי כפייה. אך קודם לכן פקד הסגן־אלוף על הנידונים למוות לכרות את קברם. לאחר מכן, בהגיע השיירה לעיר באיה, התברר, שחסרים עוד 400 עובדי כפייה, אשר נרצחו בדרך. הנותרים בחיים הגיעו על פי רוב כאשר גופם העליון חשוף, יחפים, ועל גופם צוייר ה„מגן דוד" הצהוב בשמן. החיילים הגרמנים שליוו אותם פקדו עליהם להמשיך במשא לכיוון מערב.

צ׳רבנקה

לאחר מסע רגלי בן 460 קילומטר הגיעו, מורעבים ועייפים עד מוות, לכפר צ׳רבנקה, שהיה מאוכלס על ידי בני המיעוט הגרמני. באמצע הלילה העירו את עובדי הכפייה ולאורך סימטה שאורכה היה 30 מטר, הוליכו אותם אל בור ברוחב של כמה מטרים, כדי לרצוח אותם שם ביריה בעורף. שפיכות הדמים נמשכה עד לשעות הבוקר. הנותרים בחיים, כ־1,500 איש, יצאו לדרך לכיוון העיירה באיה. בדרך רצחו החיילים המלווים עוד רבים מהם.

פקודת היום לפני היציאה לדרך היתה מנוסחת כך:

„אסור לצאת מהשורה, אסור לפגר אחרי הטור, לנמלטים יהיו שכניהם לתור אחראים".

הסגן פול, ברצותו להראות דוגמא לחיילים המלווים שהיו די אכזריים בלאו הכי, הרג במו ידיו ביריה עובד־כפייה על שהתרחק מהשורה בכמה מטרים.

במהלך הנסיגה נהגו החיילים המלווים, בלי הפסק, להכות ללא רחם את עובדי־הכפייה המורעבים והנחשלים, שאך בקושי יכלו לגרור עוד את גופותיהם הפצועות והמעונות. אפשר היה לכתוב עוד ספרים שלמים על העינויים הנוראיים שהיו מנת חלקם של יהודי הונגריה בכלל ושל יהודי גרוסוורדיין בפרט.

נבחרת הכדורגל היהודית בגרוסוורדיין

מופיעים: שטרסר (מאמן הקבוצה), לאסלו צ׳ילאג, גיולא רוביטשק, זולטן דרשר, משה מרקוביץ, מיקלוש הוניגסברג, י. קינצ׳י, אמיל שטרסר, מיקלוש הלר

חלקם של היהודים בהתעצמות הספורט בגרוסוורדיין

מאת: הלר-הראל משה

רב היה חלקה של יהדות גרוסוורדיין בפיתוח המסחר, התעשיה, הפוליטיקה האמנות והספרות בעיר. אבל לא רק בתחומים אלה. את העובדה, שגרוסוורדיין עלתה על מפת הספורט, ולא רק מפת המדינה אלא על מפת העולם, יש לזקוף לזכות יהודיה. מרבית הספורטאים ועסקני הספורט כבר אינם עוד, השואה בלעם, אבל המוהיקנים האחרונים שנותרו לפליטה בעיר עצמה, פה בישראל ומפוזרים בכל רחבי העולם קשורים זה בזה בעבותות ידידות, בחבלי זכרונות עד היום הזה. הוכחה לכך ספר „יזכור" מפואר זה, שהוא סמל לסולידריות ולאחוה השוררות בקרב שרידי שתי הקהילות שתרמו כה רבות לאנושות בכלל ולעם ישראל בפרט.

אכן, לא רק סופרים ומשוררים צמחו על קרקע העיר אלא גם חיי ספורט ערים ופוריים עד כי יצאו להם מוניטין למרחוק, מעבר לגבולות המדינה. כשם שהגאון היהודי הפך את העיירה הרדומה למרכז מסחרי ותעשייתי משגשג כן הצליח גם בתחום הספורט, ובהצלחה מרעישה שאף אחת מערי השדה במדינה לא יכלה להתחרות אתה.

לנקה זיסוביץ אלופת הטניס של רומניה

אגודת הספורט „מכבי" בגרוסוורדיין

בראשית...

השנה היא 1910. כותב שורות אלה הוא בן דורם של המאורעות שהתרחשו בספורט בעיר. הופיע בגרוסוורדיין עיתונאי ליברלי פרוע שיער ובעל מבט יוקד, הלא הוא ברטלן פסטור. הוא הביא אתו את אהבת הספורט שלהטה בלבו. כידידו של אנדריאס אדי, המשורר הדגול ישב ליד שולחנו הקבוע של זה בבית הקפה ודיבר בלהט על חלומו: לטעת את נטע הספורט בעיר. בימים ההם רק בבודפשט היו אגודות ספורט מבוססות כגון המ.ט.ק, הפ.ט.צ., הו.א. צ. כדוגמתן של אלה ביקשו להקים הצעירים השאפתנים גם בגרוסוורדיין. כאשר הגיע לעיר אנדור סאבו, גם הוא „משוגע" לספורט, התחברו כל הספורטאים והאוהדים והקימו את נ.א.צ. כלומר המועדון לאתליטים בגרוסוורדיין, ראשית האיגוד

צנועה היתה ביותר. לא היה לו אפילו מגרש. המשחקים התנהלו במגרש גינת העיר הגדולה. האוהדים והשחקנים התכנסו יום יום בקפה „אמקה" לשוחח ולחלום על ההצלחות אשר תבואנה בסוף, ירוק ולבן היו צבעי הנ.א.צ. כבשו עד מהרה את הקהל המקומי ועורר כבוד בלב אוהדי הספורט בארצות רבות. עד מהרה הוקם מגרש במקום יפהפה, בלב ליבה של הפארק רידאי, בצל עצים עתיקי יומין. המקום שימש פעם שדה ציד למשפחת הרוזנים ממשפחת רידאי. במגרש הזה שיחקו לאחר מכן גם קבוצות אחרות שהוקמו בעיר. הנהלת הנ.א.צ. וכן הגרעין של קהל האוהדים היו יהודים. האיגוד פעל, התפתח, והלך מחיל אל חיל במשך עשרות בשנים עד שנוצח ע"י כחות אפלים שהשתלטו על חצי העולם ובתוכו גם על עירנו. רק זכרו שהיה פעם איגוד נשאר, ובראשו יהודי גרוסוורדיין שטיפחוהו והפכוהו אלוף האיגודים.

ההתפתחות היתה מהירה. בעונת 1912—1913 כבר זכה הנ. א. צ. באליפות מזרח הונגריה. לשמע ידיעה זאת גם האיגודים הגדולים של בודפשט זקפו את ראשם בפליאה, הנהלת הנ.א.צ. לא חסכה כסף ועמל והזמינה קבוצות כדורגל מן המובחרות במדינה למשחקים ידידותיים בגרוסוורדיין. גם מספר קבוצות מקצועיות מהליגה האנגלית ביקרו בעיר, לרגל המשחקים האלה הורחב מעגל האוהדים ונתבסס המצב החמרי של האיגוד, בין השחקנים היו מספר יהודים, הפופולרי שבהם היה אלמור יעקבוביץ בן ה־16, השוער, בנו של בארון הצוענים המפורסם. התחרה אתו דורי קירשנר, שנקרא לשחק גם בנבחרת המדינה, דויטש שמעון בא ממארושוושרהלי ללמוד בגרוסוורדיין, שם החל לשחק והיה אחד מטובי הכדורגלנים במדינה. מיקלוש גליק, שכינויו היה „חיים ארוך הרגלים" היה שחקן מגן מצטיין, כשפרש מהמשחק — היה לעסקן ספורט ידוע.

בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, עסקנים וספורטאים גוייסו ושרתו בחזית. הספורט נדחק לקרן זוית, ורק לאחר המלחמה החלה התפתחות אמיתית בחיי הספורט בגרוסוורדיין. אנדור סאבו נבחר ליו"ר הנ.א.צ. כחברי ההנהלה סייעו בידו ד"ר שאנדור שטיינר, האחים קובץ, אישטוואן ופאול ואילו לראש מחלקת הכדורגל נבחר אנדור גרדוש, הוא הזמין מבודפשט והעסיק בקבוצה את אמיל שטרסר הנחשב לחלוץ המרכזי הטוב בימים ההם, הוא קבע את סגנון המשחק המיוחד של הקבוצה. הקבוצה החתימה על חוזה עבודה את לסלו צ'ילג מאגודת הכדורגל ט.ט.צ. בבודפשט. צ'ילג שיחק גם בנבחרת רומניה, שחקן מצוין של הקבוצה היה מיקלוש הוניגסברג, (קיניגלי I), גם הוא חבר בנבחרת הלאומית, שחקנים מצטיינים היו מוז'י מרקוביץ, זולטן דרכסלר (מוני) — היום תושב חיפה, שחקן מהולל אחר, יוליוס קובוצ'ק קטן הקומה התגייר ולקח בחורה יהודיה לאישה, עלה ארצה וכאן נפטר. אשתו חיה בארץ. במרוצת הזמן נתווספו כחות חדשים שקנו להם שם בעולם הספורט: מיקלוש הלר, יאנוש הלר, לסלו סקלי, ארווין מושקוביץ, אנדרי באין, רז'ו פלנר, אימרי גרינבוים, פוירשטיין, אימרי איז'ק (תושב חיפה) ועוד. הקבוצה בהרכב הזה עוררה הפתעה בכך שזכתה באליפות מבלי לספוג שערים. כל זה בזכות שחקני ההגנה שלה והם: הלר I, הלר II ולסלו סקלי. שלושת השחקנים המוכשרים האלה היו כבר בגיל צעיר מעוזי ההרכב הראשון של הקבוצה. כאילו מתוך האדמה לאחר גשמי ברכה צמחו העסקנים המחוננים והמסורים של הנ.א.צ. יוליוס גרינשטיין אשר תחילה שיחק בקבוצה, ואחיו בילא ויוסף סקלי (תושב וינה) רשמו את שמם באותיות זהב בספר תולדות הקבוצה. בשנים שלאחר מכן נשכר לקבוצה אנדרי גלנצמן החלוץ הימני המפורסם של נבחרת רומניה (נטמן באדמת קרית גת). כשרונות צעירים שהופיעו אז בגרוסוורדיין היו דנדי הראוס (חי בגרוסוורדיין) ארי מושקו (תושב וינה). בשנת 1921 נבחר ד"ר אמיל אדוריאן ליו"ר נ.א.צ. חברי המטה של האגודה היו: פאול הולוש, ינו הולוש, וברנרד גרינשטיין. שאנדור קליין היה המזכיר הכללי הפעלתן, אחרי כן נתגלה בשמי הספורט גאון הכדורגל, עו"ד ד"ר רז'ו לובנשטיין. במשך שנים ייצג את האגודה בבוקרשט נגד כוחות אנטישמיים בספורט הרומני. אחיו, בילא, יחד עם אדוארד ויטנברג היו שחקנים מוכשרים שהביאו כבוד לצבעי הקבוצה. לאיוש רוט היה תחילה שחקן בקבוצה, לאחר מכן נמנה עם עסקניה המסורים. בין חברי ההנהלה נמצא גם ארנו פופר, בנו של ד"ר אקוש פופר מנהל בנק בגרוסוורדיין, מלבד היותו שחקן טוב הוא יסד את אגף הטניס המפורסם של האגודה. אשתו, לנקה זיסוביץ שנספתה בשואה היתה במשך שנים רבות אלופת הטניס של רומניה. היא השתתפה ונצחה בתחרויות בינלאומיות, שנתקיימו שנה שנה בריביירה. היתה פרטנרית של גוסטב, מלך שוודיה בזוגות מעורבים.

עסקני הנ.א.צ. השאפתניים לא הסתפקו בהצלחותיהם בבית אלא יצאו לסיורים בחו"ל להתראות פנים אל פנים עם קבוצות ידועות בארצותיהן, הסיור הראשון בשוויצריה אורגן ע"י ד"ר אימרי זולטן מחסידי הקבוצה שלמד בחו"ל, כן נעזרה הקבוצה ע"י הרופא ד"ר בילא גרינברגר שהיגר מגרוסוורדיין ועשה קריירה מזהירה בפאריס. בלוכסנבורג ניצחו את קבוצת „הכח" מווינה, שהיתה מן הטובות באירופה, ומאמנה היה בילא גוטמן, ההצלחה בשוויצריה פתחה דרך לסיור הארוך שעשתה קבוצה אי פעם. הנ.א.צ. עשה דרך של עשרים וחמישה אלף ק"מ בצרפת, באלג'יריה ובמרוקו ושיחקה 25 משחקים. מהם ניצחה ב־21 וסיימה בתוצאת תיקו בארבעה. סיור מוצלח זה נוהל לסירוגין ע"י אנדור סאבו, יוליוס גרינשטיין, מיקלוש סקלי וארני פופר.

הצלחותיה של הנ.א.צ. בימים ההם עמדו ברמה אחת עם השיגיהן של קבוצות „ריאל" הספרדית, „בנפיקה" הפורטוגזית

ו„איאקס" ההולנדית, ואבות ההצלחה היו הכישרון היהודי והמסירות למפעל.

לטניסאי גרוסוורדיין היהודיים יצאו מוניטין באירופה, מלבד לנקה זיסוביץ גם קלרה ארטו היתה כוכבת של הטניס הרומני. גם אימרי ולווארט ניצח בתחרויות בינלאומיות רבות, ארנו פופר, כמנהל הסקציה לטניס אירגן מידי שנה בשנה תחרות בינלאומית בגרוסוורדיין במפגשי ספורט אלה היה אורח קבוע בילא קרלינג, אלוף הונגריה, ועוד שחקנים טניסאים אנשי שם. טניסאים מן הראשונים במעלה היו באגודת נ.א.צ. דנדי שטיינר, אלה שנברגר, מגדה גרו ועוד רבים אחרים.

יהודי גרוסוורדיין הניחו את היסוד לטניס השולחן, בנדי שטיינר ואישטון פוגל זכו יותר מפעם באליפות רומניה. מלבדם הצטיינו בענף ספורט זה: בילא טגליכט, אימרי שלמון, דויד גרינוולד, אישטוון גולדשטיין, מאקסי איזנר, ג׳ורי שפיץ, טורי שפיצר, הם שיחקו תחילה בנ.א.צ. ולאחר מכן במכביה. נשיא אגודת טניס השולחן של רומניה היה פיטר אדוריאן, הוא היה יו״ר אגודת „טרקוויש", בזמנו התבססה ההגמוניה של טניסאי השולחן מגרוסוורדיין בענף ספורט זה. בין יתר הטניסאים המפורסמים היה המנצח בתחרויות רבות יוניור, אשר השיג גם בתחרויות בינלאומיות תוצאות מצויינות, אישטוון באומן עו״ד שחי כעת באשקלון.

גם בהיאבקות נמצאו ספורטאים יהודיים שהצטיינו, די להזכיר את ינו לוי ואת מיקשא שנקר, ספורטאי אגודת „טרקוויש" שזכו במספר אליפויות בענף זה.

תקופת השואה הרסה את הספורט היהודי כי הספורטאים ברובם, כשאר אחיהם, נפלו קרבן לטירוף הנאצי.

לאחר השיחרור התפרקה אגודת נ.א.צ. ובמקומו קמה „סבאדשאג" שלא זו בלבד שזכה באליפות בליגה הלאומית, אלא כבשה גם את הגביע הרומני.

בין הכדורגלנים שלאחר המלחמה שוב שיחקו מספר יהודים שהצטיינו, כגון: אימרי לוונשטיין, אימרי גרינשטיין, בילא יעקובוביץ (שהיה קפטן התאחדות הכדורגל ברגוס־וורדיין), ג׳ורג׳ האוואש (תושב חיפה), מיקלוש הלר, לאיוש שטינהרדט, ג׳ורג׳ לייכטנר, ד״ר אימרי סקלי גניקולוג, שאנדור כהן ואישטוואן הוטנר, שחקן מוכשר לשעבר של ה„מכבי", מנהל הקבוצה.

אגודת „טרקוויש", המתחרה הנצחי

לאחר ייסודה של הנ.א.צ. התארגנה אגודה חדשה בגרוס־וורדיין, גם יוזמי „טרקוויש" אגודת ספורט והתעמלות ופועלים היו יהודים, נשיאה הראשון של האגודה הזאת היה זיגמונד לוונשטיין הבלתי נשכח, הוא האריך ימים ועד מותו ב־1940 היה נשיא הכבוד של האגודה. חברו בהנהלה היה ד״ר שאנדור פרידלנדר שהיה נשיאה של המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בגרוסוורדיין ובתור כזה נמנה עם הראשונים שנעצרו ע״י הגרמנים ב־1944 ונעלמו עקבותיו, אוסקר ברויר ושמואל פנטי המסורים השלימו את ההנהלה, האגודה השיגה לעצמה מבודפשט את פרנץ סקלי מקבוצת ב.א.ק. סקלי היה חבר קבוע בנבחרת רומניה, חלוץ מצטיין היה זיגמונד זוננווירט שהוא בן 80 היום. (בנו לצי — בישראל). פעילי האגודה הנלהבים והמסורים ובראשם: ינו הרשפלד, שאנדור גרינפלד, דזידר סלאו, לאיוש וויס, הרמן שטיינהרדט, ארנולד פרידמן, גיזא גלמן, דזידר קיארי, שאנדור גונדה, ז׳יגא מורגנשטרן, ועוד רבים שמקרב השכבה המתקדמת של האוכלוסיה גויסו — חיזקו, הגדילו את האגודה עד כי היתה מהטובות במדינה. הפתעה עצומה גרמה בזמנה הידיעה שבנו בכורו של המליונר, ד״ר אמיל אדוריאן, פיטר, נאות לקבל את נשיאות האגודה, למעשה בכך החלה התפתחותה המסחררת של האגודה. מספר אישים מתוך השכבה האינטלקטואלית של העיר הצטרפו לתומכי אגודת „טרקוויש": ד״ר אנדרי וויס, ד״ר הנריק אלנדר (בנו, ד״ר אימרי אילן חי בישראל). כן הצטרף אל הפעילים ד״ר אנדור אימרי (תושב חיפה) אחד מטובי האתלטים של העיר, מזכירה הכללי של האגודה היה זולטן בורשטיין המוכשר.

בתקופה ההיא החלה התחרות ויריבות בין שתי האגודות הגדולות, הנ.א.צ. והטרקוויש. בין כדורגלני הטרקוויש מצאנו את הבאים: איגנץ ברגר, מיקלוש שטרנברג (קצ׳קא) יוסף רוט (צ׳וטקה) בנדי קליין ארוך הרגלים, אימרי הורבט, השוער המצטיין שהתגייר, מישא הלר, טיבור רדוציגר ועוד.

מחלקת ההיאבקות של טרקוויש יכלה להתברך בצוות נפלא שזכה מספר פעמים באליפות. מתאבקים מצטיינים היו: שאנדור קליין (תושב לוד) ג׳זא שפירו, פאול באור, אנדור בלאו (היגר לברזיל).

גם ספורט המים התפתח ותפס מקום נכבד בעיר גרוס־וורדיין ובמדינה בזכות מרצם של מספר ספורטאים ועסקנים יהודיים. האחים קניג, לצי ובנדי מבודפשט שעברו לגור לגרוסוורדיין, הניחו את היסוד למחלקת כדור המים. יו״ר מחלקת השחיה היה בנדי זוננפלד, שותף בדפוס זוננפלד. ספורטאים מצטיינים היו במחלקת השחיה: בנדי שנברגר; פאול קליין; גוסטב רוזיא; לאיוש טרק; מיקלוש זוננווירט שוערה המעולה של קבוצת כדור המים, שהיה מוכר יותר מאוחר כדוד מיקי, אחד המאמנים הטובים במדינה. (אגב, בנו משחק כדור מים בישראל ובהצלחה רבה).

מוריס הופמן אירגן את מחלקת האופניים שקצרה הצלחות רבות וזכתה לא פעם באליפות ברומניה.

יסודה של מחלקת הסייף קשורה אל שמו של איכנר ארני. הוא גילה את כשרונה של ציצה מורגנשטיין שהיתה לאחר מכן אלופת הסייף של רומניה במשך שנים. סייפי גרוסוורדיין, ובראשם אדן דאלזי וד״ר דזידר סנטו שלטו בתקופה ממושכת בתחרויות הארציות של רומניה, כחברי

נבחרתה הלאומית של רומניה גברו בוורשה גם על נבחרת פולין.

יהודים היו גם אבות ענף הכדורסל ברומניה, ילידי גרוס־וורדיין, גם הגברים וגם הנשים הוכיחו את יכלתם בתחרויות בינעירוניות. בין פעילי הכדורסל היה המהנדס ג׳ורג׳ שטיינר שהיה גם אחד מטובי השופטים בכדורסל במדינה. הוא חי עתה בארה״ב וידוע כיו״ר איגוד יוצאי גרוסוורדיין. השחקנית המוכשרת של קבוצת הנשים בכדורסל היתה קלרה טאוב, היא עלתה ארצה עם הוריה, ועתה מורה להתעמלות באגודת הפועל.

אגודת המכביה מופיעה בתמונה

יחד עם התפתחות הציונות גם הספורט היהודי פרש כנפיו בטרנסילווניה, בקלוז׳ התארגנה אגודת „הגיבור״, בסיגט — אגודת „שמשון״, „בר־כוכבא״ בסטמר, בעיר בראשו „העבריה״, „קדימה״ בטמשוואר, „הכח״ בארד, ובגרוס־וורדיין — המכביה.

בשנת 1921 הניפה את דגלה בפעם הראשונה המכביה בגרוסוורדיין ועד מהרה התלכד סביבה סלתה ושמנה של יהדות העיר. ארני קראוס בעל בית חרושת למשקאות חריפים היה הנשיא הראשון. בין המיסדים כלולים השמות הבאים: ד״ר איגנץ מרקוביץ, רופא; ד״ר אימרי ברדוש, המשפטן הידוע; ד״ר אדן ווארצי; מוריס גולדשטיין; זיגמונד גולדשטיין. יותר מאוחר הדור הצעיר מקבל לידיו את הנהגת האגודה. בין חבריה יש להזכיר את פרנץ וויס, יוסף הלר, זיגמונד מורגנשטיין וכן וילמוש בלום (בנו, ד״ר לסלו בירר — בישראל). בין ספורטאי המכביה יש לציין במיוחד את שאנדור הוניגסברג (קיניגלי II), ינו וול; זולטן בוקס, אשטוואן לוי, גרינפלד ולוי, ינו כהן, פסי מאדש (קליין), מאקסי לפקוביץ, שוורץ, אנדור גינסברגר ושלושת האחים גולדשטיין המוכשרים. המכביה, שזה עתה נולדה, חוללה סנסציה בגברה על „אגיטארטיש״ שהיתה מועמדת לאליפות. אומרים שההצלחה טובה כמגייסת יותר מאשר התעמולה הזריזה. ההנהלה התרחבה ע״י כחות חדשים: מצטרפים אליה: שמואל נוסבוים; יוליוס קובץ; שאנדור בלטנר; ד״ר ארנו קליין, שנבחר לאחר מכן ליו״ר האגודה (נטמן פה, באדמת המולדת); ד״ר אלמיר דויטש מנהל מחלקת הכדורגל; דזידר פרידמן, גזבר; נגדור יעקובוביץ ופרנץ קליין מזכירים ראשיים ואימרי יעקובוביץ, המנהל הפעלתן של האגודה.

מחלקת הטיולים בראשותו של ד״ר ווארדי דאגה לכך שכל טיול יהיה קשור עם סמינריון ציוני. השיגים נפלאים השיגה מחלקת טניס השולחן. היא נתחזקה ע״י חברים לשעבר בנ.א.צ. שהצטרפו אל האגודה הציונית, הלא הם: אישטוואן פוגל, טיבור גוטמן, בילא טגליכט, אישטוואן גולדשטיין ועוד. בין יתר הטניסאים המפורסמים היה המנצח בתחרויות רבות יוניור, אשר השיג גם בתחרויות בנלאומיות תוצאות מצויינות, אישטבן באומן עו״ד שחי כיום באשקלון. לא היתה תחרות בלי השתתפות ספורטאי האגודה היהודית של גרוסוורדיין, שהעלו את קרנם של צבעי תכלת־לבן.

השנים חולפות־עוברות ושחקנים חדשים מחזקים את קבוצת הכדורגל. מלבד כחות ההגנה האמינים, הלא הם ארנו הופמן, פיצי גרו ובילא יעקובוביץ הצטיינו יודי קליין, האחים הוטנר, מרטין ולאיוש פיליפ, אימרי גראי, גיזא האס, קליבי קליין, קרל שווארץ, שאנדור שפיץ, ינו גוטמן, יוסף גליק, מיקלוש שינקוביץ, בילא אברהם, וויס (בנו של מייצר הסיד), טיבור מינצר, ואנצ׳י גרינברגר ועוד רבים. מחלקת הטניס של האגודה לא פיגרה אחרי שאר המחלקות בהישגים, מארגנה ומנהלה היה מורה הליציום, ד״ר אישטוואן הלמי. טובי הטניסאים של המכביה היו: ד״ר אימרי פריד, טורי שפיצר, אישטוואן גולדשטיין ועוד.

יהודי גרוסוורדיין הבטיחו את התפתחות ההתעמלות בעיר. ארנו פאיור, פקיד בכיר בבנק חיסכון למחוז ביהאר דאג לרמה נאותה בהתעמלות איכותית, השיגי האחים איידליץ, ואנצ׳ טרוק, יהודא פלדמן היו מרשימים.

בשנת 1931 חגגה המכביה את חג העשור לקיומה רווי השיגים ונצחונות. במרכז התכנית עמדה הקדשת דגל האגודה. בימים ההם שלושה אנשים עמדו בראש האגודה: ד״ר אלמור דייטש הנשיא. ינו שלמון סגן היו״ר, ומנהל מחלקת הכדורגל מיקלוש הלר. קרל, יורש העצר הרומני כיבד את החגיגה בנוכחותו ותקע מסמר זהב בתוך מוט הדגל של מכביה. נציג ראש העיר ואישי אגודות ספורט אחרות תקעו מסמרי כסף במוט לזכר היום הגדול. החגיגה נערכה במגרש הספורט שבפרק רודאי. מסמר החגיגה היה מפגש המכביה — קדימה שנסתיים בתיקו 1:1.

מלבד השמות המוזכרים פעלו עוד מאות יהודים בלהט ובמסירות למען פיתוחם של חיי הספורט בגרוסוורדיין ובכך למען האדרת שם העיר. רובם הושמדו בסערת הימים שאמרה לעקור את עץ היהדות. אנחנו ביקשנו במסגרת ספר יזכור זה להציב מצבה, עדה למעשיהם. הן גופותיהם לא הובאו לקבר ישראל. בשדמות אוקריינה נתגלגלו עצמותיהם, ואילו אחרים במחנות ההשמדה מצאו את מותם.

לזכרו של מיקלוש הלר

בהציבנו גלעד ספרותי לאישי גרוסוורדיין היהודיים שחרתו את שמם באותיות זהב במפעל הספורט של העיר אל לנו להתעלם לאחר מותו מפועלו של מיקלוש הלר־הראל בשדה עתונאות הספורט. אך נמלאו לו 16 שנה וכבר ידוע היה שמו בעיר כמנהל מדור הספורט בעיתון „אשטי לאפ״. למאורע נחשבו הדוחו״ת שפירסם בגליון של יום ב׳ על אירועי הספורט שנתרחשו ביום א׳ בעיר ובמדינה.

מיקלוש הלר שהיה ספורטאי בכל רמ"ח אבריו שיחזר בכתבותיו את האירועים בהמחשה מופלאה עד כי הקורא חזה לנגד עיניו את אשר קרא. עתון ספורט הגדול של בודפשט „נמזטי ספורט" בעל המוניטין פירסם בקביעות את מאמריו, ב־1929 כבר הוא עצמו עורך שבועון בשם „שפורט־אילט". שמו יצא לתהילה לא רק ברומניה, אלא בכל בירות אירופה כמומחה בעל סמכא בכל עניני הספורט. אל ידידיו נמנו אלפרד בריל, נשיאה של אגודת מ.ט.ק. בשנות השלושים בתקופת הזוהר של הקבוצה וכאשר בריל נחשב לאוטוריטה במדיניות הספורט בהונגריה. ידידו היה הוגו מייזלס מנהלה המהולל של נבחרת אוסטריה בימים ההם כאשר כינויה של זו היה „קבוצת הפלא". קשרי התכתבות וידידות היו בין הלר ובין בילא גוטמן שהיה מושג בעולם הכדורגל, כמאמן הריאל־מדריד ואחר כך מאמן הנבחרת האוסטרית.

מצאנו לנחוץ להוסיף לכתבתו המצויינת של ידידנו על הספורטאים והעסקנים של גרוסוורדיין את השורות האלה לאות הוקרה לאיש שעשה כה רבות למען האדרת הספורט בכלל, והספורט היהודי בפרט בגרוסוורדיין. בשם עמיתיו הספורטאים אותם עודד בכתב ובע"פ לעשות למען פיתוח הספורט היהודי — יהא זכרו ברוך.

זולטן לייטנר ז"ל

מה יעשה היהודי כדי להתחבב על הגויים?

סאטירה של יאוש

מדריך קצר עבור „הונגרים בני דת משה" הרודפים אחר אהדת הגויים וכן הצעת פתרון סופי של „בעיית היהודים"

אל לו ליהודי להיות עשיר

ישתדל היהודי לא להתעשר, כי אם יעשה כן וירבה לו בתים, אחוזות, חנויות וכספים ייאמר עליו שהוא מנצל את העם המארח, גוזל מהגויים את פרנסתם ושובר את מטה לחמם. עושק דלים — נאמר עליו — קשה כגיד ואינו מרפה מקרבנותיו עד שימוץ את טיפת דמם האחרונה. אם אמיד הוא — מעורר קנאה, בית נאה לו וחי לפי מעמדו — אוי ואבוי לו ולכל גזעו. לשוא חריצותו, הוא לא ייחשב לגורם יצרני; תורם ביד רחבה לספרות ולאמנות — התפארות מגונה היא נדבנותו. לעולם לא יזכה בכבוד אמת מהבריות, כי הוא התעשר מהלוואות בנשך. אם כן, מוטב לו אם לא ישתדל להתעשר.

אל לו ליהודי להיות עני

ייזהר היהודי לא להיות עני, כי אז ייאמר עליו שהוא מוזנח, מלוכלך, לבוש בלויי סחבות בלתי מטופח, זקנו פרוע, ביתו מעורר גועל וכל כולו רק מחמיר את הסטטיסטיקה של העוני המאוס במדינה. ילדיו עלולים להיות קומוניסטים. באשר לקומוניזם הלא היא המצאת היהודים, מרקס, לאסאל ורבים מחברי ממשלת ברית המועצות מחזקים את הדעה הזאת. אל לו ליהודי לשאוף לגאולת האנושות. לא ינסה להביא אושר לעולם, כי הוא טיפוס הרסני והצטרפותו רק תבאיש את תנועות השחרור. מן הדין הוא לנקוט נגדו את כל האמצעים הדרושים כדי לרסנו. אנו חוזרים ומדגישים: לא יפעל היהודי למען הסוציאליזם כי אפילו יתן עליו את חייו לא יועיל בכך, קרבנו היה לו קרדום לחפור בו. הוא לא מת באמת רק מתחזה לבר מינן.

לא כדאי לו להיות דתי

אל יאכל היהודי בשר כשר ולא ישתה יין כשר, כי מנהגים אלה מעידים על בדלנותו, על הסתגרותו בגיטו אשר הוא עצמו הקים לעצמו מתוך שנאה כלפי הגויים. מנהגיו הבדלניים מחשידים אותו בכך ששונא הוא את הגויים, בז להם ואינו מוכן להסב לשולחנם, לאכול מלחמם ולשתות מיינם. זקנו ופאותיו, אם יש לו כאלה, מגבירים את הניכור אשר עולם הגויי חש כלפיו. יש ליהודים לוותר על רעיון של „אתה בחרתנו" על סימני ההיכר היהודיים, כי הם משניאים עצמם על סביבתם.

לא כדאי לו להיות כופר

אדם המבזה לדת, או מתנכר לה אינו אהוד על הבריות, כי לפי דעת העמים המארחים אין לו בסיס מוסרי. אם אינו מקיים את מצוות אמונתו, אשתו אינה חובשת פאה נוכרית ואינה מקפידה על הכשרות אזי עלול היהודי להשתמש לרעה בהתדמות לגויים. הוא ואשתו וכל החד־גדיא היהודי יתפסו

את המקומות הטובים במסעדות, בתיאטראות ובמועדוני לילה השמורים בשביל הנוצרים. ואז תישמע בערי המדינה קריאת השוד והשבר: מדוע היהודי אינו מצטנע? מדוע מתהלל הוא ונוהג בקלות דעת? מדוע מסתופף הוא בחברת הגויים?! וכבר פסקה דעת הקהל: היהודי מהולל חוצפן וטרדן, אינו יודע ענוה מהי, מחקה את הלא־יהודים, מחניף להם ללא בושה ו...אינו משאיר מקום פנוי במועדוני הלילה בשבילם.

מוטב לו לא ללמוד

יש מורים, רופאים, עורכי דין ומהנדסים די והותר, למה להגביר עוד יותר את מעמד המשכילים?! היהודים תופסים את כל המקומות במקצועות החפשיים! לשכת עורכי הדין — על טהרת היהדות הוא! רופאים, מהנדסים — כולם יהודים! לא מאהבת הדעת הם לומדים, אלא מפני שאינם רוצים בעבודה גופנית, נוחות הם מבקשים. הפיתרון? — יש לחסום את דרכם בפתחי האוניברסיטאות על ידי חוקי נומרוס קלאוזוס, או נומרוס נולוס. יש להכות את היהודי בכל האמצעים עד שיחדל ממנהגו המגונה, משאיפתו העזה ללמוד, לדעת ולהצליח בחברה.

לך, וקנה דעה!

אין טיפוס מאוס יותר מיהודי פשוט, חסר השכלה! אינו יודע שפות, בור ועם הארץ בתחום התרבות הלאומית והכללית! מחזיק בעקשנות בדעות שמלפני אלפיים שנה ואינו מתקדם עם הזמן! יש לשנותו, ולהכריחו ללמוד.

המסחר אינו בשביל היהודי

הן אתם מכירים את היהודי. אם יש לו כמה אלפי כתרים מיד ישכור לו איזו מאורה, הופך אותה לחנות, מזמין שלטים עזי גוון, — והא לך סוחר, — להיות סוחר או חנווני זה קל מאוד, זה סתם מקח וממכר, משא ומתן. היהודי מתרחק מהעבודה היצרנית ומבקש תיווך שרווחיו אתו. המסחר — מקצוע יהודי הוא, נועד לטבעו של היהודי.

שיתרחק מהחקלאות

מה? שהיהודי ייהפך לאיכר? שיצא מן העיר אל הכפר שיעבד את אדמתו, יחזיק בידיות המחרשה אשר צמד שוורים רתום לה? מה זה כאן?! לא די לו מקום מחייתו והוא פולש גם לתחום הנוצרים התמימים? שיחדל מאדמת האומה! מה לו להרעיל גם את האוירה הצחה בשדמות ארצנו?! הוא אינו עובד כמונו בזעת אפיו. הוא מנהיג חידושים, טרקטורים, קומביינים, במקום גידול חיטה במשק אינטנסיבי, לסחוט ולנצל את לשד האדמה שתצמיח יותר. אינה יודעת שובע! גם בתחום הזה מגלה את פרצופו האמיתי. טיפוס הרסני! מהפכה בחקלאות? ומה עוד?

ומה בדבר הבנקאות?

לקיחת נשך, להלוות בריבית קצוצה — עיסוקים אלה הם לפי רוחו של היהודי. לא לעבוד אלא לתת לכסף לעבוד, להוליד ריבית, מלווה בנשך! מלווה בנשך! ובאמת, מדוע נמשך היהודי לבנקאות? כלום אין מקצוע הוגן מזה?

ואפשר להמשיך ברשימה עד אין סוף, בערך כך:

היהודי לא יהיה עני מדי, כי יספוג מכות, חולשה קוראת למכות, אם כן מה עליו לעשות? יעסוק בספורט, יאמץ את שריריו, יהיה אגרופן, סייף. ואז? ואז יהיה שנוא על כולם כי יתפוס את המקום הראשון בעולם הספורט. מוטב לו לפנות לשעשוע אינטלקטואלי יותר, כגון שח־מט, ומה אם יצטיין גם בכך כפי שבאמת מצטיין?

יכריז על עצמו בפה מלא שהינו הונגרי, גרמני, רומני, טורקי וספניולי, בן הארץ בה נולד! אבל במידה שיעשה כן יעורר התנגדות, והעמים יסתייגו ממנו בטענות ובטעונים משכנעים. אם כן, יהיה מה שהינו — יהודי! אבל גם בכך לא פתר את כל בעיותיו, ואם גם זה לא טוב אז מה יהיה, במה יעסוק, איך יתנהג כדי שיאהבוהו הגויים? יהיה עשיר, יהיה עני, דתי או אטאיסט? ילמד או יישאר בור, ישלח ידו במסחר או יפנה לחקלאות? יכריז על עצמו כהונגרי, כיהודי או הוטנטוטי? מה יעשה שמעשהו יהיה נכון? איך ינהג כדי שיניחו לו לחיות?

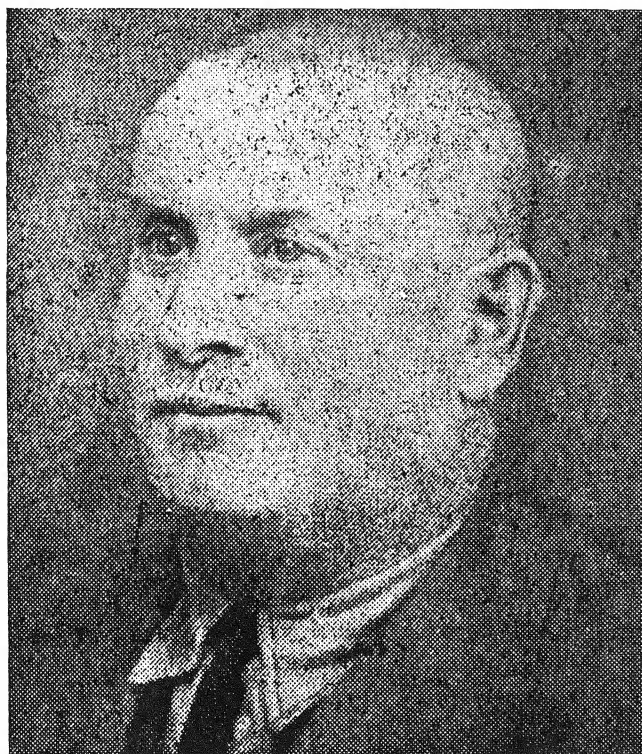
שמא יקח ברוב יאוש את ומעדר לכרות לעצמו בור עמוק ישכב בקברו ויצפה לביאת הגואל? חושבני, שזו הדרך היחידה שתמצא חן בעיני הגויים, להתכסות ברגבי העפר ולשכב שם למטה בקבר ללא ציון, עטוף תכריכים.

אך ייתכן שגם שם לא היו נותנים לו מנוח ויאמרו: ראו נא ראו, כאלה הם היהודים, שוב המציאו משהו אשר בעטיו עלו על הכותרות, הוציאו את נשמתם. הייתכן? אין זאת כי אם איזה תעלול מתוחכם חדש. ריח של רווחים קלים נודף מכך, או איזו כוונת זדון, כי הרי היהודי...

אירועים בחיי היהודים בגרוסוורדיין

אנו מנסים כאן להעלות, ורק כלאחר יד, מספר פרטים, קטעי זכרונות ואפיזודות להפנות זרקור אל חיי היהודים בעיר, שנקראה „פאריס על נחל הפצה" ע"י המשורר אנדרי אדי, „ברמינגם של הונגריה" ע"י לאיוש קושוט, המדינאי ההונגרי הדגול בתקופת „אביב העמים". ואילו הסופר בילא זולט כינה את גרוסוורדיין ל„עיר המיוחדת ביותר בדרום מזרח אירופה בתרבותה ובשובבותה". ואכן, ללא יהירות נוכל להתפאר בכך שיהודי גרוסוורדיין עשו רבות להעלות את העיר לרמה ולמעמד, בהם השתבחה, ובצדק השתבחה. והרי מספר הוכחות לכך: יושב ראש האיגוד הספרותי בשם „הולנאפ", היה ד"ר שאנדור דינש; יו"ר לשכת עורכי הדין היה ד"ר פרנץ ברקוביץ, סגנו ד"ר פאול נעי; בראש לשכת המסחר והתעשיה עמד ד"ר יוסף מושקוביץ. הנ"ל כולם יהודים.

אופייני למעמד היהודים בעיר, שבשנת 1910 בבחירות שנערכו לבחור הנהלה חדשה בלשכת המסחר והתעשיה — 22

בילא רוביטשק נשיא אגודת בעלי האיטלזים בגרוסוורדיין

יהודים הופיעו ברשימה בת 23 חברי ההנהלה! ב„מועדון של מחוז ביהאר", אחד מהקלובים המיוחסים בהונגריה, נבחר יהודי לנשיא, הלא הוא אלפרד וורטהיימשטיין, בעל תואר אביר. לאגודה הספרותית ע"ש סיגליגטי נבחר לנשיא עמית (כשהנשיא היה הבישוף קאראצ'וני) ד"ר ארמין אדוריאן, יו"ר מועדון יוניון (קלוב החרשתנים) היה שאנדור סקה, ואחריו ד"ר אמיל אדוריאן. בילא קאטונא היה יו"ר קלוב העיתונאים, קווי האיחוד למעמד היהודים היה שמתוך 26 חברי הקלוב — 17 היו בני ברית. רוביצ'ק בילא היה יו"ר איגוד תעשיית הבשר; ד"ר אקוש פופר היה יו"ר לשכת המסחר, אחריו אישטוואן פרקש מילא את התפקיד הזה. סגניהם היו: ארמין פלגמאן וארמין שנברגר, אגב, לשכת המסחר בגרוסוורדיין נוסדה ע"י לאופולד בריל בשנת 1869 והוא כיהן כיו"ר ראשון במשך 12 שנה. יו"ר לשכת הרופאים היה ד"ר שמואל מעהר. 145 רופאים היו בעיר ומתוך המספר הזה 87 היו יהודים. הרופאים הנוצריים, אם לא כולם אז רובם, הועסקו כרופאים פקידים ע"י העיריה, המחוז והמדינה.

120 עורכי דין יהודים היו רשומים בלשכת עורכי הדין. המסחר והתעשייה היו בידי יהודים, לחברי העיריה נבחרו במרוצת הזמן האישים הבאים: ד"ר ליאופולד קצ'קמוטי ומוריס פוקס הרבנים הראשיים של שתי הקהילות; אנטון שווארץ, ד"ר פרנץ ברקוביץ, ד"ר אלברט שיץ, ד"ר שמואל פרידלנדר, מרקוס בירו, איזידור אולמן, שאנדור אולמן, שמואל נוסבוים, יעקב מיטלמן, ברנרד ברקוביץ, לאיוש אינצי, ד"ר ארנו שיף, ננדור הגדוש, יעקב גאבל, ד"ר יוסף מושקוביץ, שאנדור אולמן (זלמי), ד"ר מרטין פהר, ד"ר איגנץ מרקוביץ ועוד. יהודי היה מפקד המשטרה בעיר, הלא הוא ארמין גרו. אגב, הוא אירגן את משרד הרישום במדינה.

הרי לך מספר פרטים ונתונים השופכים אור על מעמד היהודים והשפעתם העצומה. אכן יהדות תרבותית, שאפתנית ומוכשרת זאת הטביעה את חותמה על חיי העיר הן מבחינה תרבותית והן מבחינה חברתית וכלכלית.

הרוזן אישטוואן טיסא ויהודי גרוסוורדיין

ראש ממשלת הונגריה, הרוזן אישטוואן טיסא היה רגיל להינפש באחוזתו, בארמונו אשר בגסט, סמוך לגרוסוורדיין. עם חוג המקורבים אליו נמנו אישים יהודיים מהעיר, כגון שאנדור אולמן ויעקב גאבל. פעם בשוחחו עם שאנדור אולמן גילה לו בסודיות שהוא עומד למנות יהודי אחד מתוך שלושה מועמדים למשרת מפתח בהנהלת העיריה. הרוזן טיסא חשב שבכך ישמח את ידידו, אולמן. ברם הלה הגיב אחרת משציפה הרוזן: הוד מעלתך, אני מבקשך לא לתמוך במועמד היהודי, אלא ביריבו שהנו, איש נוצרי ואדם ידוע בדעותיו הליברליות. בראותו את הבעת פניו התמוהה של ראש הממשלה הסביר את דבריו: יהודי בעל משרה רמה לא יעז להצדיק יהודי ולמלא את בקשתו מפחד שמא יואשם בחד

צדדיות ובמשוא פנים כלפי יהודים. לכן מוטב לנו אם איש נוצרי הגון וישר יזכה במשרה, אשר שיפוטו והחלטתו עניניים, אוביקטיביים ולא ימנע מיהודי את אשר באמת מגיע לו. ואכן אולמן צדק. לא פעם התנסינו בכך שיהודי שעלה לגדולה קבע בכוונה תחילה ובמופגן עמדה נגד יהודים, כדי שהציבור לא יאשימו במשוא פנים כלפי בני עדתו.

אמיל ויסלוביץ נגד ד״ר אימרי פישר

אמיל ויסלוביץ הוא אחד מני מעטים, ואולי היחידי מיהודי גרוסוורדיין שהפגינו בקולניות ולעתים בגסות את זיקתם להונגריה, ואת הבוז שרחשו כלפי המשטר החדש, כלומר כלפי רומניה. לכן, ב־1927 כשפרצו פרעות אותם חוללו סטודנטים רומנים לאומנים ואנטישמיים, הוא, ויסלוביץ היה מטרת התקפותיהם. הסטודנטים צמאי דם יהודים הכוהו ואחד מחץ את ראשו במוט ברזל. עצם גולגלתו נשברה ובני משפחתו פנו בטלפון אל ד״ר פישר, הכירורג המצויין של ביה״ח היהודי שיבוא לבדוק את ויסלוביץ וינתחו אם יש צורך בכך. הסטודנטים עדיין השתוללו ברחובות העיר, והתנועה בחוצות היתה כרוכה בסכנת נפשות, בכל זאת הרופא בא, לקח את הקרבן לבית החולים, ניתח את גולגלתו והציל את חייו, לאחר מכן כאשר ויסלוביץ הבריא, שלח אליו חשבון אשר היה, בגלל הנסיבות, מפולפל במקצת. ויסלוביץ היה מעשירי העיר, אבל כגודל עושרו כן הקפריזות שלו. הוא סרב לשלם ואת סירובו ביסס על טענה פשוטה והגיונית: אם אני אכנס לחנות נעלים לקנות זוג נעליים אינני נדרש לשלם יותר מאשר המחיר הרגיל רק מפני שאני הגביר ויסלוביץ. לכן לא מן הדין הוא שהדוקטור ידרוש ממני יותר ממה שנהוג לדרוש מחולים רגילים. ומה שנוגע לסיכון שנטל על עצמו הרופא בצאתו מן הבית בשעת הפרעות — זו חובתו, לכך מחוייב לפי האטיקה הרפואית, הדבר הגיע לבית המשפט. ד״ר פישר טען שהוא מוכן וגם רגיל לעשות ניתוחים מסובכים מאוד חינם או עבור שכר סמלי לעניים. אבל מפציאנט עשיר יש לו הזכות המשפטית והמוסרית לדרוש יותר. השופט חייב את ויסלוביץ החמדן וכפוי הטובה לפרוע את חובו לרופא.

הטרגדיה של רוזיקה רוטמן

ב־28 לחודש מרץ 1928 קרה האסון, העלמה רוזיקה רוטמן הלכה במדרכה לתומה כאשר מכונית „רנו״ זינקה מולה, עלתה על המדרכה ודרסה אותה למוות. מאחורי ההגה ישב אלוף משנה אלבו קונסטנטינסקו, אחד מחסידי אומות העולם. הוא זכה בכינוי כבוד זה בצדק. ב־1927 בימי פרעות הסטודנטים הגן בחירוף נפש על ספרי התורה בפני הסטודנטים המתפרעים. והמעשה שהיה כך היה:

הסטודנטים פרצו לבתי הכנסת, פרצו את הדלת, שברו את הספסלים ואת שאר הרהיטים, פתחו את ארון הקודש, הוציאו את ספרי התורה, קרעו את הגוילים וחיללום. לאחר מכן רקדו במחול סביב כלי הקודש, הסידורים וגוילי התורה המחוללים. הם פרצו גם לבית הכנסת אשר ברחוב מוריס פוקס לעשות בו את אשר ביצעו בבתי התפילה האחרים. אלוף המשנה קונסטנטינסקו שהיה בסביבה נעמד בפני ארון הקודש, שלף את חרבו, הניפו מעל לראשו וקרא לעבר הפורעים: מי שיקרב לארון זה יתחייב בנפשו. רק דרך גופי תוכלו לגעת בגוילי קודש אלה, ומעשה נסים — ההמון המשתולל שיכול היה לקרעו כדג, נרתע והסתלק מביה״כ כלעומת שבא.

ובכן קרה, שדווקא הוא, האיש שהסתכן ממש כדי להגן על ערכי היהדות — שפך דם יהודי, לא קשה לתאר איך השפיע המקרה הטראגי הזה על יהודי גרוסוורדיין. השלטונות פתחו תיק נגד הקצין להענישו על התאונה הקטלנית. אז התערבה יהדות גרוסוורדיין שחבה תודה עמוקה לקצין על מעשה האבירי והאנושי שעשה שנה לפני כן וביקשה את השלטונות לבטל את המשפט.

את רגשות הקהילה הביע נאמנה זיגמונד קוש שהספיד את העלמה המסכנה: „האיש ההוא אינו אשם במותך. אדם שהתיצב בגבורה למען הגנת תורתנו הקדושה אינו יכול להיות אשם במותך, אחותנו היקרה. כך נגזר עליך ועלינו. ואנחנו, הלומים מאסונך, מקבלים את פסק דינו של בית דין של מעלה...״

בית הדין של הקהילה האורטודוקסית התישב לפני כן לדון בטרגדיה הכפולה, כי גם לגבי הקצין היווה האסון טרגדיה, וקבע: גזרת הקב״ה היתה זאת שרוזיקה רוטמן תיפגע דוקא מידי האדם שידיו הגנו על הקודש ממחלליו, אנחנו איננו רואים אותו אשם ומבקשים את השלטונות להפסיק את ההליכים המשפטיים בנידון.

מעשי הגבורה של סטודנטים יהודיים, ילידי גרוסוורדיין במחתרת הצרפתית הלוחמת

מאת: משה הראל (מיקלוש הלר)

לתולדות יהודי גרוסוורדיין שייך גם חומר צנוע זה. בהעלותי שורות אלה על נייר אנו מרכינים את דגלנו לאות הוקרה לפני צעירים, שרשמו במעשיהם את שמם ושם עיר מולדתם בספרי ההסטוריה. חלקם אינם עוד אתנו כי נפלו במערכה, ואילו אחרים החיים אתנו (עד 120) מרוב ענוה אינם רגילים לספר על עברם המפואר ועל מעשיהם בימי מלחמת העולם השניה.

אחד מהם ג'ורג' (ג'ורי) גרינפלד, היום פיליפ ג'ורג' מהנדס, תלמיד לשעבר בבית הספר התיכון היהודי ע"ש הרב ליאופולד קצ'קמטי המנוח. הוא הצטרף למחתרת הצרפתית (מאקי) וכינוי „לפור" היה ידוע לראשי הממשל בגולה, בזכות אומץ לבו ותושיתו. הוא הועלה לדרגת סרן בצבא המחתרתי והיה זמן רב למדי מפקד מחוז ליאון. זכה באותות הצטיינות גבוהים כגון סרט לגיון הכבוד, צלב השירות המלחמתי ועוד, בבית הספר לא התבלט בתקיפותו או בשריריו, רק בהשיגיו בתחום הלימודים, בעיקר היה חביב על אישטוון הוטנר, המורה לכימיה — הוא עצמו בוגר בית הספר היהודי. תלמידי המורה הזה היו חדורים רעיונות כלל אנושיים ויהודיים ונטלו חלק בתנועות נוער, חלקם היו שייכים לתנועות השמאל, ואילו אחרים היו חברי התנועה הלאומית בית"ר. הם קבלו במסדר כבוד את פני זאב ז'בוטינסקי כאשר ביקר בגרוסוורדיין. ז'בוטינסקי נרגש מקבלת הפנים המרשימה ולחץ בחמימות את ידי הבית"רים הצעירים חובשי כומתות תכלת־לבן.

בינתיים הונהג ברומניה נומרוס קלאוזוס ובוגרי הליציאום היהודי נרשמו לאוניברסיטאות בצרפת. בשלוש ערים היה ריכוז סטודנטים מגרוסוורדיין: גרנובל, פאריס, ליאון. כשפרצה מלחמת העולם הבחורים שלנו לא התלבטו והצטרפו למחתרת הלוחמת. מעשי הגבורה שלהם הפליאו את הצרפתים, אפילו את ותיקי הלוחמים, ג'ורי גרינפלד זכה בשם חדש, פיליפ, ועשה חיל ברסיסטנס. עד מהרה נתמנה לסרן ובתור שכזה — עד כמה שהדבר פרדוקסלי — היה מפקדו של אישטוון הוטנר, מורהו בליציאום. הוא נשא לאישה בחורה ילידת גרנובל, שני ילדיו עלו ארצה. בנו יורד ים ובתו נישאה לישראלי. ג'ורי, כלומר פיליפ לפור זכה בתואר קצין לגיון הכבוד בזכות חלקו בקרבות לשחרור העיר ליאון מידי הכובשים הנאצים. הוא השמיד טנקים ונגמשים עם יחידתו, נפצע והמשיך להילחם פצוע. הוא הרג שבעה חיילים גרמנים בטנקים, זרק רימון לזולדה שהסיעה קצינים גרמנים, שלושה מאלה נהרגו. אחד מפקודיו, ארווין בודנאר (בלום) גם הוא מגרוסוורדיין נטל חלק במספר פעולות חבלה מוצלחות נגד הנאצים. סטודנט אחר מגרוסוורדיין, ארנו נוימן (עתה ארנסט נובאץ, בוקרשט, רח' מרקוביצי) הצטיין בקרבות רחוב, בקבוצתו היה לסלו מנדל (אנטול פרנס) שלחם נגד קצינים גרמנים בשעות הבוקר של השיחרור.

דמות מעניינת של המחתרת היה גיום שוורץ מהנדס כימיה, שהיה מתכנן מוכשר ביותר לפעולות חבלה והתקפות פתע. מקוצר היריעה אי אפשר למנות את כל הגיבורים ולפרט את כל מעשיהם. מכנה משותף היה לכולם: ילידי גרוסוורדיין היו ובוגרי הליציום היהודי.

ג'ורי גרינפלד חזר לרומניה לאחר המלחמה מצוייד באות הצטיינות שלו ומסמכיו. הוא התיישב בגרוסוורדיין ועד מהרה תפס מקום נכבד בממשל החדש שקם במדינה. לשיא הגיע כשנתמנה בדרגת סגן שר לנציגות רומניה באירגון „קומקום", השוק המשותף של מדינות ברית ורשה. הוא כיהן עדיין במשרה רמה הזאת כאשר פגשתיו פעם בבוקרשט ובנסיבות מוזרות. בימים ההם עבדתי בתיאטרון בגרוסוורדיין ובענינים רשמיים הייתי אצל השר שנדור סנקוביץ, יצאתי ממשרדו כשנעצרה ליד המדרכה מכונית שרד רבת מימדים. נהג לבוש חליפת שרד קפץ מהמכונית והזמין אותי לשבת במכונית, כל מכרי יודעים שאינני מן הפחדנים וגם קשה להפחיד אדם שראה את זוועות אוקריינה, וחש מבשרו את אימת נורדהאוזן, ברגן־בלזן. אבל לשמע דברי ההזמנה — ניצבתי נטוע במקומי. בשבריר של שניה הבזיקו במוחי שאלות טורדניות: מה הוא רוצה ממני? ביתר דיוק מה „הם" רוצים ממני? הן לא עשיתי כל דבר בלתי חוקי! מצפוני נקי. לאן מובילים אותי, מה רוצים ממני? על כל פנים שמרתי על ארשת השלווה, שהיתה נסוכה על פני ונכנסתי לרכב. ואת מי רואות שם עיני? את ג'ורי גרינפלד. הוא היה ילד קטן כשביקרתי רבות בבית הוריו, כי הייתי מאוהב באחותו הבכירה לילי (יותר מאוחר — אשתו של לסלו הולינגר) — שלום לך — אמר בידידות — פניך חיוורים, כנראה נבהלת. התאוששתי בן רגע והשבתי בחיוך: ג'ורי, יקירי, האם זה אתה? לא היה לי ממה להיבהל.

אם רצונך לשתות כוס קפה טוב, סע אתי, נתיישב בלשכתי ונחטוף שיחה. הנהג דרך על הדוושה והמכונית זינקה ממקומה בדהרה מטורפת. הגענו אל וילה אלגנטית, שני חיילים עמדו על המשמר בשער הוילה, נכנסנו לאולם רחב מידות אשר על קירו ממול הכניסה התנוססה תמונת סטאלין ענקית.

היודע אתה, מה המקום הזה?

אם תגיד, אדע.

זה מרכז ה„קומקום" ברומניה, ואני מנהלו של המשרד, בוא, ניכנס ללשכתי, שם נוח יותר. נכנסנו לחדרו שהיה גם הוא אולם קטן, מרוהט בשיא ההידור, שטיחים פרסיים, כורסאות נוחות, שולחן כתיבה באורך שלושה מטרים, כיאה לאדם גדול. המזכירה הביאה קפה מהביל, עשוי פולי קפה משובחים, ברנדי מזוקק פעמיים, עוגיות, סיגריות אמריקאיות.

ועתה ספר! מה שלומך, איפה אתה עובד האם עודך זוכר את אחותי, לילי?

קודם כל קבל ממני כרטיס להצגת „מלכת הצ׳רדש" בתיאטרון שלנו, השר סנקוביץ יישב לידך.

מצויין, הוא ידיד טוב לי.

סיפרתי לו בכמה משפטים את אשר עבר עלי בשנים האחרונות, אחר כך הוא פתח בסיפורו, על עברו המפואר במחתרת הצרפתית, על מלחמתו בנאצים, על פעולות התגמול נגד משתפי הפעולה הצרפתיים ועל נושאים אחרים. רק לא על פוליטיקה. שעה רודפת שעה ואנחנו לא מרגישים.

רציתי להזמינך לארוחת צהרים — הפסיק את שיחתו — אבל משפחתי מתקייטת ואין איש בבית. בוא, נלך למסעדה טובה. — עוד הוספנו לשוחח במסעדה. וכשנפרדנו התחבקנו: אם תזדמן לבוא לבוקרשט, צלצל אלי. הא לך מספר הטלפון שלי.

מאז לא ראיתי את ג׳ורי. זכרון פגישתנו לא מש מלבי עוד זמן רב, התבגר מאז פגישתנו האחרונה בבית הוריו, והיה לגבר, שנים עברו, אנחנו עלינו ארצה ויום אחד ביקר אצלנו בבאר שבע ידיד משכבר הימים המתגורר בפאריס. הוא סיפר לנו על ג׳ורי. ובכן יום יפה אחד עזב את משרתו הרמה את הקריירה הפוליטית הזוהרת וערק מערבה, משפחתו עשתה בגרנובל, אצל הורי אשתו. הוא נסע לצרפת כאילו להחזירם ו...נשאר שם. עתה עובד כמהנדס בצרפת.

תוך כדי עבודתי במערכת ספר יזכור זה שוב נזכרתי בג׳ורי גרינפלד והישגתי את כתובתו. למכתבי השיב באיגרת ארוכה, שהשתרעה על עשרה עמודים. הודיע לי על מקום הימצאם של מספר ידידים יוצאי גרוסוורדיין. בקראי את הרשימה שוב עולות מתהום הנשיה ומתוך ערפילי העבר הדמויות הידועות והיקרות מימים עברו: גוטמן מהעיר סן־פאולו; פישטא שמואל מפרנקפורט, אוליבר גליק, ד״ר בילא גרינברגר, לואי פלדהיים מפאריס, לורנץ גרינפלד מהמבורג, יאנצ׳י דאלז׳, אחד מטובי הרסיסטנס, אלכס ליאון (לווינגר) הצייר המוכשר והמורה לציור. הוא ערק מיחידת עובדי הכפיה ומצא קשר עם הפרטיזנים, הללו רצחוהו בגלל יהדותו. זוכר אני את ד״ר טיבור גרוס, בנו המאומץ של ד״ר שמואל גרוס; את אמיל ווידא „שהשכיב" גרמנים רבים בימי המלחמה. לבסוף נתפס ע״י הס.ס. ונשלח למחנה ריכוז, משם לא חזר. לאחר מכן הוענק לו התואר: קצין לגיון הכבוד. לילי בראונשטיין (לילי קראוס) עבדה ב„קומקום" שם הכירה את האיש שנשאה לאשה. הם עלו ארצה והתישבו בבת־ים. פאלי קורטג חי בצרפת וגם פרידי מושקוביץ. מנהלו של אחד מבתי החרושת לפלסטיק הגדולים במדינה. ממנו נודע לו על ד״ר אימרי גולדברגר המתגורר בטולוז.

תוך כדי חיפושים אחרי שמות, כתובות, גורלות ואחרי התכתבות ענפה לכל חלקי העולם נפרצו מעיינות הזכרון החתומים ועלו ובצבצו דמויות של חברים לספסל הלימודים, תמונות של ימים עברו כשאני והם היינו צעירים, שותפי גורל באושר, בחוויות נועם ובסבל, שהזמן המטורף ההוא גרמן. ולמרות המרחקים ועל אף פיזורנו בארבע כנפות העולם שוב נפגשנו בשמחה ובחדווה שאין לתארה. ידידות נעורים לנצח נקשרת, וזמן ומרחק לא יתירוה. רפאות תהי לשריך ושיקוי לעצמותיך — כתב מחבר ספר משלי. אכן רפאות ושיקוי משכר היו לי לשבת ליד מכונת כתיבתי, לכתוב את המכתבים, להתעניין ולהעביר ידע מקומי לחברי הרחוקים הם צובאים סביבי ליד מכתבתי. הידידים, הגיבורים, שהזקינו יחד אתי, או כבר אינם אתנו, ומעולם טוב יותר מביטים הם עלינו, למטה...

אישטוואן גולדברגר, גיבור הגיבורים

משפחה מכובדת היתה בגרוסוורדיין זו של יוסף גולד־ברגר ורעיתו ליזה, סמל לדמות היקרה של „יידישה מאמע". במסירות ובדאגה חינכו את ילדיהם. אבל באו ימי האימים והזוג הקשיש נלקח יחד עם שאר בני הקהילה לאושוויץ ומשם לא חזרו. לעומת זאת, בניהם חרתו את שמם בספר הגבורה של צרפת באותיות לוהטות, המחממות גם את הלב היהודי...

המפורסם מבין הבנים הנו, אישטוואן, ידידנו היקר „פישטא". ואינני מגזים בכנותי אותו בכינוי „גבור הגיבורים". בחור שקט אשר בקול רפה אמר את דבריו, היה פישטא בילדותו. חיוך טוב לב היה נסוך תמיד על שפתותיו. האיך יכולנו לדמיינו כלוחם ללא חת, כגיבור מחתרת? במחוז גרנובל פעל במחתרת בשם בדוי אנרי דלוז. הכובשים ומשתפי הפעולה רעדו למשמע השם הזה. בעודו חי — ומה קצרים היו חייו — הפך לאגדה. היה גאון מלחמת הגרילה, והוא עצמו עמד בראש הקבוצה שביצעה את התכניות אשר תכנן. קציני הס.ס. ומשתפי פעולה מבין שכירי המרשאל פטין היו קרבנותיו. הנאצים השתוללו מתוך חרון אין אונים והכריזו על מתן פרס עבור ראשו. ברם פישטא לא צימצם את היקף פעולותיו, ודווקא באיזור גרנובל שם נערך עליו המצוד. כאשר הרגיש, שהעניבה מתהדקת מסביב לצווארו, ברח לליאון ליצור קשר עם ג׳ורג׳ גרינפלד, מפקד האיזור ההוא. אולם מזלו בגד בו, ונלכד ע״י מבקשי נפשו. הוא לא נכנע, נכנס לדו קרב אקדחים עם הנאצים, הרג אחדים מהם עד שנצנח פצוע, שותת דם ונאסר. חוקריו האכזריים עינוהו

עינויי תופת אבל פישטא שתק, אפילו את שמו האמיתי לא גילה פן יבולע לחבריו או לבני משפחתו. לאחר שהחלים מפצעיו ומתוצאות העינויים הועמד לפני בית משפט צבאי של משטר פטין ונידון למוות. בשעה שהד הלמות מגעליהם של הקלגסים הגרמנים החריד את יהודי גרוסוורדיין, ב־27 במרץ 1944, הועמד אנרי דלוז, היינו אישטוואן גולדברגר אל הקיר מול כיתת יורים בחצר בית הסוהר ע"ש ג־פול, בליאון, הוא נתן את חייו למען חרות צרפת, היא צרפת אשר שלושים שנה לאחר מכן התכחשה לרעיונות הקדושים של „חירות, שויון ואחווה" ועשתה יד אחת עם צוררי ישראל הערביים. אומץ לבו של פישטא שלנו לא בגד בו עד רגעו האחרון, הוא שר את ההימנון הצרפתי ואת האינטרנציונל בטרם נוקב גופו בכדורי החיילים. אמיץ היה בחייו ובגבורה הוציא את נשמתו...

ועתה הבה ונסקור את תולדות שאר האחים גולדברגר:

אימרי גולדברגר היה רופא ראשי ביחידת המחתרת בעיר טארן (ס.פ.ל. 10) הוא לחם ביחידה ההיא למען שחרור המחוז, בספטמבר ובאוקטובר 1944 השתתף בקרבות בהרי הווגזים. על גבורתו הוענק לו „צלב המלחמה", אחד מאותות ההצטיינות הגבוהים של צרפת. עתה הוא רופא נכבד מאוד בטולוז, באותה עיר משמש רופא ידידו, ד"ר אימרי אפשטיין אשר גם הוא היה חבר במחתרת. ד"ר אפשטיין עבד במחלקת ההסברה, ניסח כרוזים וחילקם בקרב הציבור כדי לעודד את המורל הירוד של האזרחים. אביו, שמואל היה נשיא „קרן היסוד" בגרוסוורדיין ואמו יושבת ראש של ויצ"ו. אחיו הצעיר, לסלו גורש לאושוויץ עם אשתו הצעירה, אגנס קאלוש.

לאיוש גולדברגר: כבר ב־1939 היה קצין בצבא הרפוב־ליקה. לאחר המפלה, כלומר לאחר שביתת הנשק, הצטרף אל דה־גול. הוא מילא תפקידים חשובים בלונדון בממשלה הגדולה של צרפת. גם הוא נתמנה לקצין לגיון הכבוד וכן זכה באות הרסיסטנס.

שאנדור גולדברגר היה אחד מראשי המחתרת בטולוז, הוא התמחה בחבלה ופוצץ רכבות נושאות חיילים גרמניים וקרונות משא של תחמושת. בשנת 1944, כמה חדשים לפני השיחרור נתפס ע"י הגרמנים ששלחוהו למחנה ההשמדה. משם — לא חזר.

אוגן גולדברגר היה היחידי במשפחה ש„נידון לאוקריינה", כלומר ליחידת עובדי עבודת פרך שהועברה לחזית, לאוקריינה שם נעלמו עקבותיו...

ובטרם אסיים מאמרי זה, עלי להתנצל ולבקש סליחתם של אלה ששמם אינו מוזכר כאן. כי יש עוד רבים מילידי גרוסוורדיין שמגיע להם ששמם ייזכר ברבים. ברם במרחק זמנים של 30—40 שנה קשה לזכור את כולם ולאסוף את כל הפרטים. ואיתם הסליחה...

בית הספר האזרחי של הקהילה היהודית בגרוסוורדיין

מאת: **שמואל הכהן ווינגרטן**

א.

למרות שהקהילות היהודיות החרדיות בהונגריה היו מאורגנות במסגרת ארצית משותפת, לא היו אלה אחידות בטיבן, והדבר התבטא בייחוד בתחום החינוך. חוק החינוך הממלכתי ההונגרי חייב כל ילד בין השנים 6—12 לבקר בבית ספר יסודי. הממשלה פתחה בהתאם לכך בכל יישוב בתי ספר בני שש כיתות עבור גילאים אלה. החוק העמיד את היהדות החרדית בפני בעיות חדשות וקשות. היו קהילות שקיבלו את החוק בהתמרמרות רבה, כי ראו בו סכנה לרוח היהדות. הלימודים בבית הספר היסודי גזלו שעות רבות מלימודי הקודש ב„חדר" המסורתי. על כן לא השלימו בני קהילות אלה עם המצב, אלא לאחר שהשלטונות החלו להטיל עונשי משמעת וקנסות כבדים על ההורים שמיאנו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר. היו עם זאת גם קהילות, בהן החוק כשלעצמו לא עורר התנגדות, אך ההורים וראשי הקהילות הוטרדו מן העובדה שבבתי הספר הממלכתיים נמשכו הלימו־דים גם בשבתות ובימי מועד יהודיים, ומכך ששם נאלצו ילדיהם להסתופף שעות רבות בחברתם של ילדי הגויים. קהילות אלה ביקשו לפתור את הבעייה של ידי ייסוד בתי ספר יהודיים קהילתיים נפרדים.

קהילות החסידים, בייחוד בצפון־מזרח הונגריה (כגון מונקאץ', חוסט, סיגט ועוד), שנענו להוראות החוק רק מאונס, סברו כי יבחרו ברע במיעוטו, אם יחליטו בכל זאת לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הממלכתיים, שם ילמדו אצל מורים לא־יהודים. הם היו בטוחים, כי מורים אלה לא יהיה בכוחם להשפיע על ילדיהם ולערער את אמונתם ואורח חייהם. ואילו בבתי הספר הקהילתיים הם עלולים ליפול לידי מורים יהודיים, שהיו חשודים בחופש הדעות. ההנחה, כי כל מורה חילוני מעצם טבעו נושא בלבו את זרע הכפירה, היתה מקובלת על הורים רבים. קהילות אלה נשאו ונתנו עם השלטונות המקומיים, והם, בין השאר גם בלחץ השלטונות המרכזיים, הרכיבו את מערכת השעות כך, שהילדים היהודיים היו פטורים מלבוא לבית הספר בשבתות ובמועדי ישראל.

מאידך נמצאו קהילות, אשר ביזמתן הן הרחיקו לכת

יותר והקימו בתי ספר אף למען תלמידים בני שתים עשרה ומעלה. אלו היו מעונינות להעניק לילדיהן השכלה כללית רחבה יותר.

שני הסוגים המקובלים של בית הספר התיכון: הגימ־נסיה ובית הספר הריאלי בני שבע־שמונה שנים, בהם ביקרו התלמידים בגילים עשר עד שבע עשרה — שמונה עשרה שנה, לאחר שסיימו את בית הספר היסודי — לא היו מקובלים על חוגי החרדים. לכן העדיפו את הסוג השלישי: „בית ספר אזרחי" או חטיבת ביניים, אשר העניק השכלה כללית מרוכזת במשך ארבע שנים לילדים בני 14—10. השכלה זו נחשבה שוות ערך לשש שנות לימודי תיכון. מספרן של חטיבות אלה, שנוסדו על ידי הקהילות החרדיות, לא היה מבוטל כלל וכלל, ובכל זאת לא התלכדו לרשת חינוך אחידה ואף תכניות הלימודים לא היו זהות בהן.

בלשכה הארצית של הקהילות החרדיות ביקשו להימנע מויכוחי סרק בין ראשי הקהילות, שהיו מחולקות בדיעותיהן בנדון, והעדיפו למשוך את ידיהן משאלה זו, על ידי שהתירו לכל קהילה לבחור בפתרון הרצוי לה. קהילות רבות פתחו חטיבות ביניים רק כדי למנוע את התוצאות השליליות שאיימו מצדדים שונים על רוח בניהם: מוטב שההורים המבקשים לתת לילדיהם השכלה כללית ישלחו אותם למוסד חינוך יהודי, משיבקרו בגימנסיה הממשלתית, שם ייאלצו ללמוד גם בשבתות ובחגים, דבר המלווה בתופעות לוואי שליליות רבות. זאת יכלו להשיג בעצם הקמתם של בתי הספר הקהיל־תיים ולא שאפו ליותר מזה. אולם היו גם קהילות שנשאו את עיניהם אל מעבר לכך. הם ביטאו את שאיפותיהם בסיסמה: תורה עם דרך ארץ. הם ביקשו להגיע לידי מיזוג בין תורת ישראל וההשכלה הכללית במוסד חינוכי אחד ויחיד, הם בתי הספר הקהילתיים. במאמרי זה אני מבקש להציב יד ושם לסוג זה של מוסדות חינוך.

ב.

בקהילה החרדית של גרוסוורדיין התקיימו כבר בתי ספר יסודיים בני ארבע כיתות, לבנים ולבנות בנפרד. מוסדות אלה אוחדו עם בתי תלמוד תורה. לכן לא נראה לקהילה שיש צורך בקיום „חדרים" ובתי תלמוד תורה נפרדים. היו אמנם בעיר חוגי חסידים קנאים, שהמשיכו לקיים את ה„חדר" שלהם, אך היה בזה יותר התעקשות, מאשר הכרח אמיתי. בכל חדר כזה לא ביקרו יותר מעשרים — עשרים וחמישה ילדים.

בנוסף על בתי הספר היסודיים פתחה הקהילה גם בתי ספר „אזרחיים" ועליהם היתה גאוותה. שמם יצא בכל המדינה והורים ביקשו לשלוח לשם את ילדיהם ממחוזות רחוקים. הודות לכושר העשייה ללא דוגמה של מנהל בתי הספר, יעקב־יחיאל גאבל ז"ל, הפכו בתי ספר אלה במהרה דוגמה ומופת עבור יהדות הונגריה כולה.

גאבל היה תלמיד חכם נודע ברבים, מחנך מחונן בעל שם, שחיבר ספרי לימוד רבים בשפה ההונגרית עבור בתי הספר החרדיים. הוא היה פעיל גם בחיי הציבור ונחשב לאחד מעמודי התווך של המחנה החרדי בהונגריה. הוא ערך גם את הבטאון המרכזי של יהדות זו במשך שנים. כמורה היה מלמד את הלשון ההונגרית ואת ההבעה בעל פה בכיתות ג' וד', ונוסף על כך נתן שיעורי תלמוד בכיתה הרביעית.

מרביתם של המורים האחרים היה מחנך מוסמך, בעל תעודת הוראה לבתי ספר תיכוניים. אפילו מורי לימודי הקודש רכשו להם תעודת הוראה. אם כי מרבית המורים של הלימודים הכלליים היו יהודים, קרה שנאלצו להעסיק גם לא־יהודים. עולה בזכרוני הקוריוז המעניין, כאשר מורה לא־יהודי שימש במשך שנים בהוראת הזימרה, ובהתלהבות רבה שינן עם מקהלת התלמידים את שירי החנוכה: „הנרות הללו" ו„מעוז צור" ושירי חגים אחרים.

ליד תוכנית הלימודים הכללית שנקבעה על ידי משרד החינוך ההונגרי, ואשר בתי הספר הקפידו למלא אחריה באמנות, הקדישו תשומת לב יוצאת מהכלל ללימודי קודש. כדי שיוכלו להגיע גם בתחום זה להישגים יפים, הועסקו התלמידים במשך רוב שעות היום: לפני הצהריים, אחרי הצהריים ובערב. משעות הבוקר, שהוקדשו ללימודים הכלליים, הנדרשים על ידי המשרד, „הבריחו" שעות מספר גם ללימודי היהדות, בעיקר לתולדות ישראל, וללשון העברית ודיקדוקה. שתי השעות של אחר הצהריים ושעות הערב יוחדו ללימודי חומש, רש"י, שולחן ערוך וגמרא.

ככל שהרבו להקדיש תשומת לב רבה ללימודי הקודש, הרי בית הספר היה חדור רוח לאומית־הונגרית. דבר זה לא מנע ממורי לימודי היהדות מלנטוע בלב תלמידיהם אהבה עמוקה לעם ישראל ולקדשיו, לשפה העברית ולארץ ישראל. לתורת הציונות אמנם לא היה זכר בלימודים, אך השאיפה לגאולה נטעה עמוק בלבבות. כך הוכשרו רבים מתלמידינו הבוגרים לפעילות בחוגי הציונות הדתית. עם תום מלחמת העולם הראשונה הצטרפו רבים מחבר המורים גם רשמית לתנועת „המזרחי". הרב יעקב־ליב קופפר ביקש אף לעלות ארצה וביקש מתלמידיו לשעבר בענוה לסייע בידו, אך נפטר בינתיים. ר' אשר־זליג קוש זכה לעומת זאת לעלות ארצה עם כל בני ביתו, ונפטר בחיפה בשיבה טובה לפני שנים מספר.

מנהג מקובל היה בבית ספרנו, שבסיום שנת הלימודים נשא אחד התלמידים דרשה בשפה העברית.

לפיכך, כשאנו סוקרים במבט לאחור את מצודות הקודש הרבות של גולת אירופה, שחרבו לצערנו, מן הדין שנשהה את מבטנו על מוסדות נהדרים אלה שנחרבו אף הם. הם הוקמו למען החינוך ברוח ישראל סבא ומן הראוי להעביר את כל מה שהיה מן המשובח בהם גם אל אדמת ארצנו הקמה לתחייה.

תקנון הגיטו

לקמן מובא מלה במלה תקנון הגיטו אשר גזרותיו נוסחו ע״י ס/א פטרפי, מפקד הגיטו איש אכזרי צמא דם. נקל לתאר את הרושם שעשה פירסום התקנון על היהודים שהיו בלאו הכי במצב רוח מדוכא. פטרפי, צורר ישראל זה, סדיסט שנהנה מסבל היהודים הכפופים לו ומהשפלתם — נתפס אחרי המלחמה כשהתמוטט המשטר הפשיסטי בהונגריה. הוא לא הועמד למשפט כי איבד עצמו לדעת בתא מעצרו. בצדק פחד מגזר הדין שהיה צפוי לו. או אולי מצפונו נקפו...

I. כללים

1) הגיטו נשמר ע״י ז׳נדרמים. מי שינסה לעזוב את הגיטו, או מתקרב למקומות אסורים ללא ליווי ז׳נדרמים יירה.

2) יהודים אינם רשאים לצאת מן הגיטו, אלא אם כן מקבלים רשות לכך או נקראים ע״י הז׳נדרמים המשרתים במקום. במקרה זה היציאה מותרת רק דרך השער אשר ברחוב זרדה לאחר שעברו את הביקורת של משמר השער. אל היהודי שהורשה לצאת יוצמד ז׳נדרם ללוותו.

3) כל קשר עם העולם החיצוני בטל ומבוטל. אסור להכניס לגיטו או להוציא ממנו כל דבר, היוצאים והעוזבים ברשיון חייבים לעבור חיפוש גופני, שירות הדואר אינו קיים לגבי דרי הגיטו. כל הברחה אסורה.

II. מיקום יושבי הגיטו

1) כל אחד ידור בבית ובחדר שנועדו לו, חלוקת המקומות וקביעת הבתים לדיירים נבדקים מחדש ע״י הז׳נדרמים, לאחר סיום מלאכתם יש לסמן את החדרים במספרים, המספור חייב להיות רצוף, מעל דלתות חדרי המגורים יש לקבוע לוחות עשויים נייר קרטון ועליה מספר החדר, הסמל הממונה על גוש בתים ימנה מפקד וסגן מפקד על כל חדר וחדר.

2) יש לעשות רשימה על דרי החדרים, הרשימה תיעשה בשלושה עותקים, אחד ייקבע על הצד החיצוני של הדלת, אחד יישאר ברשות מפקד החדר ואחד יימסר לסמל הממונה על גוש הבתים. רק רשימה, שנכתבה על טופס רשמי שנועד למטרה זאת ואושר בחתימת הסמל הממונה — בת תוקף, בדיו אחיד תיכתבנה הרשימות.

3) את הגיטו חילקתי לגושי בתים, בכל גוש כאלף וחמש מאות יהודים, הגושים ימוספרו בספרות רומאיות, סמל ראשון של הז׳נדרמיה ימונה על כל גוש וגוש.

4) על דרי הגיטו (מחנה) מוטלת חובת השמירה על הסדר ועל הניקיון, סמל הז׳נדרמיה הממונה על הגוש יבחר ב־15 איש, שגילם בין 20—40 שנה (במספר הזה כלולים גם המפקד וסגנו), שמתפקידם תהיה השמירה על הסדר. שמות הסדרנים האלה (שוטרים פנימיים) יירשמו ברשימה נפרדת שתיעשה בשלושה עותקים, הרשימות יישארו ברשות המפקד, סגנו והממונה על גוש הבתים, סדרני המחנה ייענדו סרט צחור על שרוול מעילם השמאלי, על הסרט יסומן באדום מספר הגוש בספרה רומאית, כן יצויין ליד מספר הגוש, האות ס (סדרן) והמספר הסידורי של הסדרן, כגון I. ס.1, כאשר הסיפרה הרומאית מתייחסת לגוש הבתים, האות רומזת לתפקיד (סדרן) והסיפרה הרגילה למספר הסדרן ברשימה. הסיפרה 1 הוא של המפקד, הסיפרה 2 של סגנו, וכן עד המספר 15.

5) בין התקיעה בהשכמה ובין התקיעה בערב אסור ליהודים לעזוב את בית מגוריהם. יוצאים מכלל זה מפקדי הבתים והסדרנים, אבל גם הם רק לרגל תפקידיהם יכולים לנוע ברחובות, שאר דרי הגיטו רק לפי פקודת הז׳נדרמריה ובליווי הסדרנים יכולים לצאת ולנוע ברחובות, שוטטות בחצרות ועמידה באפס מעשה — אסורות, פקודה לעזיבת הבית תינתן ע״י הז׳נדרמים או ע״י הסדרנים. אסורה כל התכנסות וכן אסורים הביקורים ההדדיים.

6) השכמה ב־6 בבוקר, תקיעת ערב בשעה 20 בלילה, בין ההשכמה וכיבוי האורות חייבים להימצא איש איש בחדר מגוריו, רק לשם עשיית צרכים מותר לצאת את החדר ורק לזמן קצר ביותר.

7) שקט ישרור בגיטו גם ביום וגם בלילה, אסור לשיר, לצעוק, ולריב בקול, בפרק זמן שבין ההשכמה וכיבוי האורות תשרור דומית מוות בתחום הגיטו!

III. הזנת היהודים

1) לאחר שהיהודים כילו את המזון שהביאו אתם לגיטו — מוסדות השלטון המקומי מקבלים עליהם את דאגת הזנתו של הגיטו, קבלת מצרכי המזון וחלוקתם בין היהודים תיעשה ע״י ועדה מרכזית לקבלת המצרכים וע״י ועדות איזוריות המחלקות את האוכל לגושי הבתים, ועדת

ההזנה המרכזית מורכבת מחמשה אנשים, כשאחד מהם היו״ר של הועדה, בועדות האזוריות שני חברים ויו״ר, מנויים של חברי הועדות הוא מתפקידה של ההנהלה הפנימית של הגיטו, את הבישול ואת חלוקת המזון תארגנה ועדות ההזנה האזוריות ע״י הקמת מטבחים משותפים בכל גוש וגוש.

2) ארוחת בוקר תחולק ב־7 בבוקר, ארוחת צהרים ב־12, וארוחת ערב בשעה 18, כל חדר ישלח איש אחד, לפי תור, להביא את המזון. מינוי האנשים האלה, הובלתם אל המטבח והחזרתם לחדרים הם מתפקידי הסדרנים, חלוקת הלחם תבוצע בשעת ארוחת הערב.

3) כח האדם הדרוש להפעלת המטבח ייבחר וימונה ע״י מפקדי הבתים, מנגנון הסדרנים יפקח על ההפעלה התקינה של המטבח.

4) בחדר בו נמסרים מצרכי המזון ובכל מטבח משותף יש לתלות את רשימת השמות של חברי ועדת ההזנה וכן את רשימת העובדים במטבח, חברי הועדה ביניהם גם יו״ר וגם העובדים, יענדו על זרועם השמאלית סרט צהוב, על הסרט תתנוסס בצבע אדום האות מ (מזון) ובסיפרה רומית מספר הגוש.

5) אסור להחזיק משקאות חריפים ואסורה הנאתם, מי שמחזיק משקאות חריפים חייב למסרם עוד היום לוועדת הז׳נדרמים, השוכנת בחדרי הגימנסיה לבנות בקומת קרקע.

IV. הצינורות הרשמיים

1) דרי הגיטו בבעיותיהם יפנו אל מפקד החדר שלהם, הוא אל מפקד הבית, זה אל מפקד הגוש והלה אל הקצין הממונה מטעם מפקדת הז׳נדרמריה במקום, הוא הפוסק היחידי והאחרון בכל הבעיות המתעוררות, גם הוצאת פקודות והוראות נעשות בדרך זאת, מהדרג העליון עד הדרג הנמוך ביותר, אלה הם הצינורות הרשמיים שיש לשמרם.

V. השירות הפנימי

1) כל מפקד הסדרנים בגושי הבתים ימנה שנים מהפקודים שלו לשירות הפנים. את מקום הימצאם של השנים יקבע מפקד הגוש. שירותם נמשך מעת לעת, המשמרת הראשונה נמשכת משעה 13 אחה״צ ועד 1 בלילה והמשמרת השניה עד שעה 13 בצהרים, תפקידם לשמור על קיום הסדר באזור שלהם וכן למלא, בשעת הצורך, תפקידי נער שליח, על קבלת תפקידם יש להודיע אצל מפקד הסדרנים ואצל מפקד הגוש בשעה 11. באותו זמן יקבלו, אם ישנן כאלה, הוראות מהנ״ל.

2) מפקדי הסדרנים בגושים חייבים לשלוח אחד מסדרני כל גוש לתפקידי שליחות, אלה יימצאו אצל משמר המחנה לעמוד לרשותם, שירות השליחות נמשך משעה 7 ועד השעה 19. העובדים בשירות פנימי זה ישאו על צווארם לוחית צהובה, ועליה, בכתב שחור, מהות התפקיד אותו הם ממלאים, כגון: תורן. II המספר הרומאי רומז לגוש ששלחו לתפקיד.

VI. עבודה

1) בחירת כח אדם לביצוע עבודות אשר בתחום הגוש — הוא מסמכותו של מפקד הסדרנים באיזורו, מינוי אנשים למלאכות אשר בתוך הבתים — מתפקידם של מפקדי הבתים. רק בידיעת מפקד הגוש מותר לשלוח אנשים לעבודות חיצוניות, לגבי העבודות הפנימיות יש להקפיד, שכל אחד יעבוד בסירוגין ובמלאכה התואמת את מינו ואת גילו.

2) האחראי על הסדר והניקיון בבתים הוא מפקד החדר ומפקד הבית ואילו מפקדי הסדרנים האזוריים אחראים על נקיון רשות הרבים כגון הרחובות, המטבחים המשות־פים וכו׳.

VII. בריאות הציבור

1) יש לדאוג שבכל גוש בתים יהיה לפחות רופא וחדר חולים, יש להקים בגיטו בית חולים אחד לכלל החולים ובית יולדות.

2) מינוי הרופאים והאחיות הוא מתפקידו של הרופא הראשי הכפוף, מבחינה מקצועית, לרופא המוניציפלי של העיר.

3) הרופאים, האחים והאחיות חייבות לענוד סרט צהוב ועליו סמל הצלב האדום.

4) את הבנין בו ישוכנו חדרי החולים, בית החולים ובית היולדות יש לסמן בדגל של הצלב האדום.

5) בחדרי החולים, בבית החולים ובבית היולדות יש לרשום את שמות חברי הצוות הרפואי ואת שמות החולים. העתק הרשימה, חתומה ע״י הרופא ייקבע בצד החיצוני של דלת הכניסה.

6) את החולים יש להציב לבדיקה בפני רופאי גושי הבתים, ובו בזמן יש להודיע לרופאים הנ״ל על חולים הסיעודיים ועל מקרי מוות, הצבת החולים בפני הרופא והדיווח הם מתפקידו של מפקד הבית. העברות לבית החולים ולבית היולדות תבוצענה ע״י רופאי הגוש בהתיעצות עם הרופא הראשי של המחנה. על הרופאים לנהל יומן מדוייק על חוליהם.

7) על הרופא הראשי לדאוג לבידוּדם של חולים שלקו במחלות מדבקות וכן על הטיפול הדרוש.

8) הרופא הראשי חייב לדווח למפקדת הגיטו דרך הקצין התורן של הז'נדרמיה על מקרי המוות, על מקרי לידה ועל מקרי היחלות במחלות מדבקות, במקרה אחרון זה חייב הרופא הראשי לעשות הכל כדי למנוע את התפשטות המחלה.

9) רופאים הממונים על התברואה בגושי הבתים יפקחו עין על כל הענינים הסניטריים, יפקחו בקפדנות ובמידת היושר על נקיון בתי השימוש והמחראות.

10) מי שופכין יש לשפוך במקומות שאין מערכת ביוב, רק במחראות או במקומות שנועדו לכך על ידי מפקד הבית. אם הביוב ייסתם באיזה מקום שהוא יש לסגור מיד את בית השימוש ולכרות בירכתי החצר או גינה מחראה חדשה, יש לזרוק את הפסולת והאשפה במקום שנקבע ע"י מפקד הבית, יש להוריק את פחי האשפה ערב־ערב, אם באיזה מקום שהוא גבהה ערימת האשפה יש להוציאה למקום שנועד לכך ע"י הרופא הראשי של המחנה.

VIII. כבאות

1) בבתים מפקדי הבתים, בגושים מפקדי הסדרנים יארגנו קבוצות מכבי אש. קבוצה כזאת בבתים תמנה 6—8 אנשים צעירים, ואילו יחידת כיבוי של הגוש תמנה 25—30 גברים צעירים.

2) בכל בית יש להחזיק בלילות דליים או כלים אחרים מלאי מים למקרה של דליקה.

3) אסור לעשן בחדרים, ולהדליק גפרור בעליות הגג ובמקומות שם נמצאים חומרים דליקים, במקומות הללו אסור להתהלך עם סיגריה בוערת.

IX. האפלה ואזעקה

1) בחדרים בהם ביצוע האפלה מוחלטת הוא בלתי אפשרי אסור להדליק בלילה עששית, אשר לה זכוכית שקופה בהירה.

2) במקרה של התקפת אויר לכשיישמע אות אזעקה בעיר, יישאר כל אחד בביתו, או אם יש מרתף בבית, יחפש שם מקלט.

X. התנהגות

1) אם יכנס לתחום הגיטו קצין הונגרי או גרמני או ז'נדרמים הממונים על עניני הגיטו יש לברכם בכל הכבוד. הגברים בהורדת כובעם, יעמדו לפניהם בעמידת דום. אם קצין ייכנס לחדר, המשגיח בו ראשונה יקרא בקול: עמדו דום! גם הנשים הנמצאות בחדר חייבות לעמוד דום בפני הקצין. מפקד החדר או מפקד הבית יתייצב בפני הקצין המבקר, ובצורה צבאית מקובלת יתן דין וחשבון או ישיב על השאלות שהקצין יציג בפניו.

2) הדיור המשותף של מספר משפחות בחדר אחד מחייב את הדיירים לא לשכוח את כללי המוסר והצניעות, כל אחד יימנע ממעשים המנוגדים לטעם הטוב המקובל בחברה.

XI. דיווחים

1) כל שינוי שיחול במספר דרי הגיטו, בחדרים ובבתים לרבות ההעברות לחדר החולים ולבית החולים יש להודיע דרך הצינורות המקובלים למפקדת הגוש.

2) מפקדי הבתים ידווחו על כל מקרה חריג ועל כל אירוע בלתי רגיל במיפקד, מיפקד כזה מתקיים פעמיים ביום ב־8 בבוקר, וב־20.30 לאחר תקיעת הערב בהשתתפותם של מפקדי הגושים, במיפקד זה ישתתפו גם מפקדי הסדרנים והתורנים למיניהם, שם יקבלו כולם את ההוראות מה, איך ומתי לבצע אותן.

XII. הפיקוח

על שמירת התקנון אשגיח בעזרת מפקדי הגושים וכן ע"י הפטרולים של הז'נדרמים המפטרלים בתחום הגיטו, ללא הפסקה. מי שאינו מקפיד על שמירת התקנון ומפר את ההוראות יישלח למחנה עונשין.

תקנון זה ייתלה בכל בית בגיטו בשער הכניסה, בבתי קומות — בכל קומה וקומה.

גרוסוורדיין 10.5.1944
גדוד הז'נדרמים ומפקד הגיטו

שואת יהודי גרוסוורדיין

בפרק זה כלולים זכרונותיו של אלכסנדר לייטנר ראש הקהילה היהודית האחרון שלפני הגירוש, אותם רשם מיום כניסת הגרמנים לעיר ועד צאת רכבות הדפורטציה. יומנו זה משקף נאמנה את הסבל הנורא שניחת על ראש היהודים בעודם בעיר, ובטרם הובלו למחנות המוות באושוויץ.

19.3.1944

אחרי־הצהריים של יום ראשון אביבי; אווירת חג שקטה ברחובות־העיר. המלחמה הנמשכת כבר למעלה מארבע שנים מטביעה חותמה על הכל. ככל שהמצב המדיני מחמיר והולך — מרצינים גם פני התושבים. בבתי־הקפה, אשר המו פעם בני אדם עירניים ותוססים, תמצאו כיום רק זעיר פה, זעיר־שם אורחים. קרונות החשמלית הצהובים נוסעים ריקים למחצה. פני העוברים ושבים חיוורים. סומק הלחיים — סמל העניים ונקישותיהם צורמות אוזניים בהילוכם הבהול. תקופת צנע ירדה על העולם השרוי במלחמה. נעלמו הצמר, הכותנה — כאילו לא היו מעולם. ברזל — יקר המציאות. בקושי תשיג תריסר מסמרים. פולי הקפה האמיתי הם חלום רחוק, ועל אחת כמה וכמה התה האנגלי והרוסי. לחם ובשר עדיין אינם חסרים, אבל מוטב לנהוג בהם בחיסכון. הממשלה מנצלת את המצב ומתחכמת ליהודים בהנהיגה משק מלחמתי בכלכלת המדינה. היהודים, אשר אבותיהם הניחו את יסודות המסחר

טלאי הצהוב שענדו היהודים על זרועם ועליו הכתובת „יהודי"

הבריאות והעליצות — כאילו נמחה מעל פני האנשים. ברחוב ראקוצי אין כבר זכר לעושר הנוצץ שנשקף אליך מחלונות הראווה בשכבר הימים. המחסור עוטף באפרוריותו זו את הכל. המבחר המגוון של הסחורות, שפע המצרכים — כל זה הוא נחלת־העבר. תחליפים זולים ועלובים מתפרסמים במקום שם התהדר פעם כל המקורי ביפיו ובטיבו. בגדי העוברים־ושבים בלויים ומנעליהם מרופטים. סוליות־עץ הותקנו על נעלי והתעשיה בכל אירופה המזרחית, מופלים לרעה מאז פרוץ המלחמה וסובלים מהגבלות חמורות. אמנם חנויותיהם עדיין פתוחות, אבל רק סחורה מועטה נמצאת בהן, כי רק חנוונים נוצריים נהנים מהאספקה המרכזית. יהודי אינו רשאי לסחור במצרכי יסוד. גזירה זאת פגעה תחילה רק בסיטונאים, אבל עד מהרה חלה גם על הקמעונאים. הוראה חשאית ניתנה מלמעלה לשלטונות המחוזיים והמוניציפליים לבטל חוזי

שכירות עם יהודים, ששכרו חנויות בבנייני המוסדות הנ״ל. ואכן דרשו מהיהודים לפנות את חנויותיהם. כך נצטווה גם מסדר הנזירות ע״ש אורשוליה הקדושה, שהיה ידוע בהשק־פותיו הליברליות, לבטל את חוזי השכירות של סוחרים יהודיים בבניינים שהיו בבעלותו. לשווא ביקשו הנזירות רחמים על בעלי העסקים, שהיו איתן בקשר שכירות למעלה מארבעים שנה. לשיטה המרושעת הזאת ניתן על־ידי הממשלה כינוי שטישטש את מהות המעשה: ,,החזרת האיזון החברתי והכלכלי על כנו״. למותר לומר, שקינאה, רשעות ושנאת ישראל הסתתרו מאחורי השם המתחסד הזה.

מחשבות מעין אלה טירפו את שלוות נפשי, כאשר צילצול הטלפון החרידני מסרעפי, השעה היתה חמש בדיוק, ידידי, ד״ר קופפר היה על הקו, הוא דיבר בשקט ובנימה מיסתורית ביקשני לבקר אצלו ומיד, כי רצונו לדווח לי על משהו חשוב ביותר, ההתרגשות שבקולו דחפתני לקום ולגשת אליו ללא שהיות.

הוא קבלני בדירתו המרוהטת, בטעמה של השיכבה הבורגנית האמידה והמשכילה. מלבדו נמצאה בסאלון אשה באמצע שנותיה, לבושה אלגנטית, שמה נשתכח ממני, אבל דמותה נחרתה בזכרוני. נוצריה היתה וממעמד האצולה, התישבתי, נטלתי סיגריה ותליתי מבט שואל אל ידידי, בעל הבית.

האם שמעת כבר שצנחנים גרמנים פלשו להונגריה וכבר תפסו את בודפשט ויש אומרים שגם את סגדין?

בשורת איוב זאת לא באה כהפתעה מוחלטת. סכנה זאת ריחפה מזמן מעל לראשינו ובכל זאת נדהמתי למשמע החדשות האלה. — לא, לא שמעתי, היש בידך פרטים? ומנין לך שהשמועה נכונה? הוא נקב מיד את מקור האינפורמציה, אשר מהימנותה לא היתה מוטלת בספק. דומיה מוחלטת שררה לרגע בחדר, דומית תדהמה ואבדן עצות. ד״ר קופפר, הרופא והסופר הנודע, שבר את השקט ובדבריו היתה משום נבואת זוועה עד כי נתחלחלו כל איברי: כיבוש הונגריה ע״י הגרמנים פירושו שהושווה מעמדנו, כלומר של יהדות הונגריה, עם זה של יהודי שאר ארצות אירופה, שנרמסו תחת מגפי הנאצים — אמר והביט בי בעין בוחנת. ואני, כמי שנאחז בסבך הנבואה הקשה, לא יכולתי לסתור את דבריו. נדתי לו בראשי לאות הסכמה: אכן, גורלנו נחרץ.

האשה, שעדיין לא הוציאה הגה מפיה, קראה לעומתנו כשכולה נפעמת ונרגשת: רבותי, מה לכם לבכות כמקוננות?! אין כל יסוד לרפיון הרוח שגליתם כרגע! הן גברים אתם, אנשי היגיון ולא נשים מבוהלות חסרות בינה, וכי אפשר להעלות על הדעת, שהעם ההונגרי האדיב לא יאמר את דברו בנידון? אני סמוכה ובטוחה, שעמי לא ירשה להכתים את שמו הטוב ע״י התעללות ביהודים על פי דרכם של הנאצים, הן אנחנו לא משועבדים לגרמנים. אדרבא, הננו בעלי ברית נאמנים ביותר שלהם, לוחמים איתם בשכם אחד, כשם שלחמנו לצידם במלחמה הקודמת. דעתנו חייבת להישמע בענין הזה, בגורל יהודי המדינה. לא ייתכן שייעשה להם מה שנעשה ביהודי פולין ושאר הארצות הנכבשות. זאת ועוד, המושל הורטי והממשלה יודעים מזמן, שגרמניה עתידה להפסיד ולמעשה כבר הפסידה במלחמה הזאת. לו יכלו, היו נחלצים כבר מיוון מצולה זה, בו שקעו. עתה כשהגרמנים יושבים ממש על ראשנו, יהיה עוד יותר קשה להיחלץ מחיבוקם, ועל אף הכיבוש הזה אני מקווה, שממשלתנו אינה אטומת מוח, ויודעת להבחין בין ימין לשמאל, ולא תוסיף חטא על פשעיה בהפקרת היהודים לידי הגרמנים... ונניח שלרגל המאורע הזה הפשיסטים שבמדינה ירימו ראש. אבל את מי הם מיצגים? את הונגריה ודאי שלא, הן מנהיגיהם ממוצא גרמני הם, או ממוצא סלובקי, והם שנואים ובזויים לא רק על ידי המושל, אלא ע״י כל העם. ע״י האצולה, הארכיהגמון שערדי, הבישוף הקלוויניסטי לסלו ראבס, מעמד הבינים והמנגנון הממשלתי, ואם ינסו הפשיסטים, בסיוע הס.ס. לעשות איזו נבלה נגד היהודים — מזימתם תיתקל בהתנגדותם של טובי העם. הן כל גזרה מתבצעת ע״י המנגנון, האם יכולת להעלות על הדעת, ד״ר קופפר, שפקיד ממשלתי בכיר, יתן יד לביצועה של איזו עברה ברברית נגד היהודים? הן הוא שונא גרמנים כרבים מבין חבריו! לא, ידידי! זקפו קומתכם ואל יפול רוחכם! סוף המלחמה ואתו מפלת הגרמנים קרבים, עוד חדשיים, שלושה. החזיקו מעמד! מעכשיו, אין כל ספק, יהיה קשה כמקודם, אבל בסוף הכל יסתדר. אתם תזכו לראות את סוף המלחמה ואנחנו כולנו יודעים מה יהיה טיבו, מי יפסיד ומי ינצח, אנשי היטלר יסתלקו מהבמה ואחר כך במשך מאה שנה ייבצר מהעם הגרמני לאיים על אירופה, ככה זה יהיה. אל יאוש! ואגב, כדי להעלות את המוראל אספר לכם סיפור מבדר על היטלר חדש, זה עתה הגיע לגרוסוורדיין, רוצים לשמוע?

נדנו בראשינו לאות הסכמה, והיא פתחה בסיפור בביטחון עצמו ובמצב רוח טוב, שעוררו את קנאתנו, שני יהודים עמוסי דאגה.

ובכן תארו לכם שהננו כבר בימי השלום שלאחר המלחמה. הצבא הגרמני נכנע. בית המשפט העליון של בעלות הברית התכנס לישיבה לשפוט את פושעי המלחמה העיקריים. בראש התור עומד, כמובן, אדולף היטלר, שהצית את התבערה והמיט את השואה הנוראה על עמי העולם. אב בית הדין החל לקרוא את כתב האשמה, ארוך מכל כתבי אשמה שחוברו אי פעם נגד ילוד אישה, מאז הוקם בית המשפט הראשון עלי אדמות, אחר מכן פנה אל היטלר בארשת חמורה: מדוע התקפת את פולין? הן הפולנים נאותו לפתור בדרכי שלום את הבעיות השנויות במחלוקת שנתגלעו בינם ובין הגרמנים.

— אני — הפסיק היטלר את השופט — לא התקפתי את פולין, אדרבא, הייתי הראשון שנתקשרתי אתה בחוזה אי־התקפה לעשר שנים. זה היה בשנת 1934.

אבל לא עברו אפילו חמש שנים והפרת את החוזה החתום, מה זאת אם לא בעיטה בכללי המוסר הבינלאומי?!

ובכל זאת אני קובע, כי לא היה לפולנים ידיד טוב כמוני, שפעל כה רבות לטובתם.

חוצפה! — התרעם השופט — האיך תהין לומר דברי הבל כאלה לפני שופטיך?!

אני יכול להוכיח את טענתי זאת.

חברי בית המשפט הביטו איש אל רעהו בתמיהה, אבל נתנו רשות להיטלר לפרוש לפניהם את ראיותיו. ברם הזהי־רוהו, שרק ראיות עובדתיות מתקבלות ע״י בית המשפט ולא להטוטים רטוריים ודברי מליצה שדופים.

היטלר זקף את קומתו, התבונן סביבתו במבט של יוהרה כדרכו על הבמה בימי זוהרו, ופתח בדברי הסנגוריה שלו: קודם כל אני הייתי שהצלתי את פולין מיהודיה, היו לה שלושה וחצי מליון יהודים ואני השמדתים, כלום לא עשיתי בכך טובה גדולה למדינה? האומה הפולנית ניצלה מהעלוקות האלה, שניצלו ומצצו את לשדה, עתה פתוחה בפניהם הדרך לאושר ולחיים טובים.

שומו שמים! — פרצה הקריאה מגרונו של היו״ר — עודך מתפאר בפשעיך האיומים וזוקף אותם לזכותך?! אבל מילא. להשמדת יהודי אירופה עוד נחזור ועוד תתן את הדין עליה, עתה המשך את טענותיך בדבר הטובות שעשית — כביכול — לפולנים.

יש לי עוד שתי ראיות כבדות משקל. האחת, שהתקפתי את ברית המועצות וגרמתי לה אבדות קשות ביותר, הרוסים — כידוע לבית המשפט הנכבד — אויביהם הקשים ביותר של הפולנים. בזאת, שעשיתי שמות ברוסים, חיזקתי בעקיפין את הפולנים.

התחכמות כזאת אופינית לך — העיר השופט. — הנך נוטל פשע חמור והופכו לזכות גדולה בענין אחר כדי להציל את עורך, אנו כבר מכירים את הפלפול שלך, אותנו לא תוליך שולל. ועתה, נשמע את טענתך השלישית.

הראיה הזאת, אותה אעלה עכשיו, היא ראיה ניצחת שאין להפריכה: במלחמה שפתחתי בה הרסתי את גרמניה, ובכך עשיתי לפולנים שרות לא יסולא בפז.

— מי יתן ויתאמתו דברי העידוד שלך, גברתי — אמרתי ונפרדתי מהגברת הנוצריה ומידידי. אחוז דאגות עברתי על סף דלתו של ידידי, ומדוכדך יצאתי מביתו.

20.3.1944

פתחתי את הרדיו וכיוונתי את המקלט לתחנת בודפשט. התכנית רוויה הסתה אנטישמית, דבר שנגמלנו ממנו בחדשים האחרונים, מן הסתם, לפי הוראתו של קלאי, ראש הממשלה המתון יחסית. הלהיט „החדש״ הוא בילא קון (כהן). הקריין העלה מאפלת הנשייה את זכרו של מנהיג הקומוניסטים, שהשתלטו על הונגריה והחזיקו מעמד מספר חדשים לאחר מלחמת העולם הראשונה, הוא היה ממוצא יהודי, ולפי הקריין אנחנו היהודים הושבנו על ראש האומה את המשטר הקומו־ניסטי ואת מנהיגיו. על תגובת הימין, על „הטרור הלבן״, על התעללותו ביהודים שבאו אחרי מיגור הקומוניסטים — אף מלה, רק היהודים. רק הם אשמים בכל!

המפנה הפוליטי הגדול, כיבוש המדינה ע״י הגרמנים, מיד נתן את אותותיו גם ברחובות העיר. בדרכי לבית העסק שלנו הייתי צריך לעבור לפני משרדי המפלגה הפשיסטית ההונגרית.

המפלגה, שסמלה צלב עשוי חיצים, הסתפקה עד אתמול בשלט פשוט שהתנוסס על פתח משרדה, הסניף המקומי. היום, לרגל המפנה הפוליטי, קושט בית המפלגה בדגלים צבעוניים גדולים. רעש צורם אוזן בוקע מבעד לחלונות המשרד, המקלט כמעט ומתבקע מהטונים הגבוהים של הקריין. הסיסמאות האנטישמיות שהשמיע עוררו בי גועל.

בלכתי הביתה נעצרתי מדי פעם ע״י ידידי, אשר בדאגה שאלוני על אשר עלול להתרחש, כולם מדוכדכים אפילו מיואשים. מה צפוי לנו? כלום נגזר עלינו להימחות מעל פני האדמה? פיזורתי מלות עידוד לכל עבר אבל חשתי, ואולי גם חברי הבחינו בכך, שחסר להט האימון מנימת דיבורי. בחנויות נתקבצו מספר יהודים, מסמיכים ראש אל ראש ובלחש מסתודדים. מדי פעם נכנס לחנות עוד אחד כשחדשות בפיו, שמן למדורת היאוש. רק בעלי הבטחון המושבעים משננים למי שמוכן להאזין לדבריהם: לא יספיקו, כי בינתיים יגיעו הרוסים, החזית קרובה למדי.

בערב כיוונתי את הרדיו לתחנת לונדון, שום דבר. הקריין הודיע את אשר ידענו כבר לפני זה, שהונגריה נכנעה בפני הגרמנים. כן הזהיר את האוכלוסיה, שהמדינה עלולה בקרוב ליהפך לחזית, לשדה קרב...

24.3.1944

הבי.בי.סי. שידר את דברי הנשיא רוזוולט על פלישת הגרמנים להונגריה ועל הסכנה המאיימת על יהודיה. גורלנו נוגע ללב הנשיא. מחריד הוא — אמר שאנשים אשר החזיקו מעמד עד עתה, כאשר זריחת השמש כה קרובה — ברגע האחרון ייספו. הוא פנה אל המדינות הניטרליות לקלוט עד כמה שאפשר יותר פליטים, כדי להצילם ממוות.

26.3.1944

ראשי שתי הקהילות בעיר, האורטודוקסית והניאולוגית, הוזמנו בכתב לנסוע ללא דיחוי לבודפשט. הוקמה, כנראה בהשפעת הגרמנים, מועצה מרכזית ליהדות הונגריה, ועל ראשי הקהילות להשתתף בישיבתה, אל ההזמנה צורף חוזר, ובו פרטים על המשא ומתן שהתנהל עדיין עם הגרמנים. קציני הס.ס. הביעו את תמיהתם על הבהלה שאחזה ביהודים. הם, קציני הס.ס. הבטיחו, שלא יאונה להם כל רע. גם להבא יורשו לנהל את חייהם ופעולותיהם הקהילתיים, תרבותיים,

וסוציאליים באין מפריע. לחוזר צורף, על שם המוזמן, גם רשיון נסיעה בכתב חתום ע״י קולונל הס.ס. קרומאי.

ולמרות שלהבטחות הס.ס. קשה לתת אימון — תוכן החוזר הרגיע, במידת מה, את הרוחות בעיר.

27.3.1944

אחה״צ נסעתי יחד עם ד״ר מער, ראש הקהילה הניאו־לוגית, לבודפשט, ברכבת נפגשנו עם הד״ר יוסף פישר, ראש קהילת קלוז׳. הדרך לבודפשט ארוכה ותוך כדי נסיעה הרבינו לשוחח בינינו על סיכויי השרדותנו ועל הגזרות הצפויות לבני עמנו. מצב רוחנו היה מדוכדך. מסע זה והפגישה הצפויה לא עוררו תקוה בלבנו.

28.3.1944

פגישתם של ראשי הקהילות בהונגריה נתקיימה בבנינה המרכזי של קהילת בודפשט, ברחוב שיפ 12, באולם הישיבות הקטן. הישיבה התנהלה בראשותו של שמואל שטרן, ראש קהילת בודפשט הניאולוגית, שאושר ע״י הס.ס. במשרתו החדשה כיו״ר מועצת יהודי הונגריה (יודנראט — בגרמנית), שטרן בן השבעים איש נבון ומלומד ניסיון. הוא חש בטרגיות השעה, דבר שהתבטא בעמידתו מעוררת כבוד ובדבריו הקודרים. נימת הספד הורגשה בדבריו.

לאחר פתיחת הישיבה נודע לנו שהגסטאפו, לאחר תפיסת השלטון, החרים את כל בתי הכנסת, את בתי הספר שלנו ואת משרדי הקהילה האורטודוקסית בבודפשט, הממונים על המוסדות נצטוו לפנות את המקומות תוך שעה. במסדרון שהוביל לאולם הישיבות כבר נארזו מקלטי הרדיו „שנתרמו" ליחידות הס.ס. פלצות אחזה בנו למראה הזה.

האספה נפתחה, ראשי קהילות סולנוק, מישקולץ, קאשה, דיער העלו טענות נגד קציני הגסטאפו שבערים הנ״ל. הללו דרשו מיד רשימה על יהודי המקום, לרבות יונקי שדים, כן הטילו מס כבד על הקהילה בכסף ובחמרי גלם, במקומות מסויימים נתלוו איומים להגשת רשימת התביעות, היו״ר הודיע, שנציגי מפקדת הס.ס. ישתתפו בישיבה. הוא נתן הוראות לנוכחים על כללי ההתנהגות לכשיגיעו קציני הס.ס. הבכירים, עבורם הקצו מקומות בשורה הראשונה באולם. כן הזהיר את הנוכחים לא לתפוס מקומות בקרבתם של הקצינים. ראשי הקהילות, המבקשים להעלות טענות, יעשו זאת בקצרה ובאיפוק, לכשיבואו האדונים הגרמנים יש לברכם בקימה ובדומיה. הם הבטיחו לבוא בשעה 12.

בנשימה עצורה ציפינו לבואם, השעה כבר שתים עשרה ואין זכר לגרמנים, לאחר מכן נודע שנשלחה הודעה בטלפון: האדונים יאחרו, כי עסוקים בהעברת משרדיהם ממלון אסטוריה להר השוואבים. בינתיים זכו ראשי קהילת בודפשט בהפתעה נוספת: עוד בטרם נודע על איחור האדונים, הגיע שליח מטעם הגסטאפו „ותפריט" בידו. הנייר נמסר לד״ר מונקאצ׳י, המזכיר הכללי של הקהילה, שהחל לקרוא בו תוך כדי הרמת גבותיו.

מתחת להר השוואבים, סמוך לבתי המלון המפוארים, הותקנו המקלטים ההדורים ביותר שבעיר, ברם ראשי הגסטאפו לא היו מרוצים מהם מבחינת הנוחות והריהוט. הנייר שהובא ע״י שליח הגסטאפו הכיל רשימת תביעות לחיסול הפער בין המצוי והרצוי מטעם הגסטאפו. מהנדס הקהילה, שעבר על הרשימה, עשה מיד תקציב בדרך השערה, ההוצאות עלו לשלוש מאות אלף פנגה. סימני יאוש הצטיירו על פני שמואל שטרן, שאלת „לאן זה יוביל?" היה חתום על ארשת פניו. אנחנו, הנציגים של ערי השדה, ירדנו לסוף דאגותיו. רשימת התביעות עוררה גם בלבנו מחשבות נוגות.

הישיבה הופסקה. חבורות, חבורות התקבצנו במסדרון, נושא הגזרות המתרחשות ובאות היה בפי כולם. לא העזנו לבטא את אשר ניבא לבנו המפרפר: הגרמנים התיחסו אלינו לפי הכללים שקבעו בכל רחבי אירופה הכבושה; מחנות הריכוז הנודעים לשימצה, מרתפי עינויים, שיטות השמדה וכבשנים בוערים צפויים לנו. בעיני רוחנו כבר חזינו את מוראותיהם. פגשתי את ראש קהילת בודפשט האורטודוקסית שוחחתי אתו ארוכות, הוא סיפר על אחיו שנעצר ע״י הגסטאפו ועל המאמצים האל־אנושיים שעשה כדי לחלצו מידי הנאצים. סכומי עתק והתחייבויות קשות היו כופר נפשו. ובכל זאת לא אמר נואש: אני חושב שלא צפויים לנו המוראות שפגעו באחינו בפולין. את רכושנו נצטרך להשליך לכלבים, צרות ותלאות יבואו עלינו לרוב, אך תהיה לנו נפשנו לשלל. המלחמה תיגמר ונתחיל הכל מחדש כפי שעשינו לאחר 1919. — אלה היו דבריו. לא כן דיבר ד״ר ניסן כהן, היחידי שגילה בפומבי, כלומר בפני ידידיו את צפונות לבו ואת חרדתו: לא רק חורבן כלכלי מאיים עלינו ולא רק עינויי גוף ונפש. לא רק כבודנו וצלם אלקים יימחו מעל פנינו, אלא הגרמנים עומדים לחסל אותנו חיסול פיזי, ממש.

פניו החוורות, שפתיו הרוטטות, עיניו הדומעות שיקפו נאמנה את הסערה שהתחוללה בקרבו ואת החרדה הנוראה שכרסמה בלבו.

בשעה אחת וחצי שוב הודעה בטלפון: ראשי הגסטאפו כבר בדרך אלינו, התישבנו למקומותינו וכעבור כרבע שעה הופיע הקולונל קרומאי בראש משלחת של קציני ס.ס. הוא דיבר קצרות:

אין צורך בכך שגופים צבאיים גרמניים יטפלו בבעיית היהודים, זה תפקידם של השלטונות האזרחיים. ממשלת הונגריה בראשותו של סטויאי קיבלה על עצמה את הטיפול בבעיה היהודית. התקנות והגזרות כבר בשלב ההכנה ופרסומן לא בושש לבוא, השלטונות הצבאיים של גרמניה רק ישגיחו על ביצוען היעיל והסדיר של התקנות הללו. לכן אל פחד

ואל דאגה, כל אחד ישמור על קור רוחו ושלוותו. סבלנות — זה העיקר.

גל של אנקת רווחה שטף את הנוכחים. אם כן, למזלנו, חוק היהודים החדש ינוסח ויבוצע ע״י השלטונות ההונגריים, אין לחשוש מפני קיצוניות יתירה, הן ההונגרים זהירים יותר ולא ירחיקו לכת דוגמת הס.ס. ומלבד זאת עדיין הורטי המושל והוא יגן עלינו.

לאחר הודעתו של קרומאי נשאלו ממנו מספר שאלות ונפתח דו־שיח נוקב בינו ובין האמיצים בצירים. ראש קהילת קושיצה פתח בשטף של תלונות נגד מעשי הגיסטאפו בעירו, הצירים מהערים דיער וסולנוק החרו החזיקו אחריו, וראש קהילת מישקולץ דיווח על מה שנעשה בעירו, ובזאת תמה פרשת ה„שאילתות״.

קרומאי השיב בנחת: אין הגסטאפו המחוזי רשאי להוציא כספים מידי היהודים, הוא רשם את אשר נאמר במקום והבטיח לתקן את אשר עיוותו פיקודיו. הנוכחים הופתעו מנימת דיבורו השקטה והאדיבה בפנותו אל נציגי הקהילות.

ברבע לשלוש נסתיימה הישיבה, הנוכחים התפזרו ונסעו איש איש לביתו. דאגות חמורות העיקו על לבנו, מה ואיך יהיה אצלנו? מה נידרש לעשות ולתת ואם נוכל לעמוד בתביעות? ומה יקרה אם לא נוכל להמציא את אשר נידרש להמציא להם במועד שייקבע? מה תהא אז תגובתם של הגרמנים? במה ואיך ניענש? רבות שמענו על שיטת בני הערובה שהונהגה באירופה הכבושה ע״י הגרמנים. אם חייל גרמני ייהרג מכדור מתנקשים — בני ערובה יהודיים יוצאו להורג.

בליל ל־28 במרץ 1944 בשעה 12, עלינו לרכבת שחלונותיה היו מואפלים. שלושת ראשי הקהילות הנ״ל שוב נסעו יחד בדרך הייסורים ושוב היה על מה לשוחח. ניתחנו גם את המצב הצבאי. הרוסים מתעכבים בהרי הקרפטים ואינם זזים, לעומת זאת צפויות הפצצות כבדות על בודפשט, ובהפצצות היתה משום סכנה רצינית ליהודים. לא פחדנו מפני הפגיעות פורענות שאינה מפלה יהודים לרעה ופוגעת בכל אחד ללא הבדל — לא נחשבה לפורענות בעינינו. מה שחששנו היו מעשי נקם אפשריים של הפשיסטים; השלטונות הצבאיים של בודפשט וכן של אנשי הס.ס. החונים בבירה. כי הללו עשויים להאשימנו על אבדותיהם, כי תהיינה כאלה, ואין ממי לצפות לישועה, וידידינו עדיין רחוקים ממנו ורק בשידורי רדיו הם מסוגלים להושיט לנו קורטוב של עידוד. ואשר להאזנה לתחנות עוינות לגרמנים — כלום נורשה להבא להחזיק במקלטים? ייתכן שבקרוב יחרימו את המקלטים אשר ברשותנו וינתקו את הטלפונים שלנו, הדבר נעשה בבודפשט אתמול, מכשירי שלושת אלפים יהודים נותקו. מחר עלול דבר כזה לקרות גם בערי השדה.

השחר עלה ועדיין לא ישנו אף רגע, התבוננתי בעמיתי הזקן, ד״ר מער. הוא היה חיוור כסיד וצל של פחד מוות ירד על פניו, תווי פנינו נתחדדו, אחר כך גברה עלינו העייפות וחבלי שינה נפלו על עפעפינו, רק שלושתנו היינו יהודים בין הנוסעים. בעצור הרכבת בתחנת סולנוק עבר קצין ס.ס. על התאים. העיף מבט לעברנו, אבל לא ביקש תעודות.

בוקר בא ונחרדנו משנתנו הקצרה ודרוכת מנוחה, נגדור קורצ׳מארוש, ציר עירנו בפרלמנט ההונגרי, עבר במסדרון. השגיח בנו ונכנס לתא שלנו, יחסו אל היהודים היה ליברלי למדי. אם ביקשנו את התערבותו תמיד הבטיח עזרתו, אבל במשטר האנטישמי ששרר במדינה בכלל ובמשרדי הממשלה בפרט לא הצליח לסייע לנו. לעומת זאת ידע להלהיב את הציבור באספות הפומביות בנאומיו חוצבי הלהבות, בהם ניבא ניצחון גרמניה על אויביה. בפנותו אלינו התרעם על המשטר הגרמני אשר בעטיו לא יכול לחזור הביתה, לגרוס־וורדיין, כי הגרמנים סגרו את התנועה בגשר בין סאיול וסולנוק, רק היום קיבל רשיון נסיעה.

אם כן, אנחנו אנשים חשובים ממך, אדוני הציר, עקץ אותו עדינות הד״ר מער, אנחנו כבר אתמול קיבלנו רשיון.

קל לכם — העיר מתוך היסח דעת ואנחנו, שלושה מנהיגי עדה שנידונה למוות, חיוך מריר עלה על שפתותנו.

ב־12 בצהרי 29 במרץ הגענו לתחנת גרוסוורדיין. כבר בתחנת ברטיו־אוי־פאלו הצצנו בעצבנות דרך החלון לראות האם ברכבות הצבאיות שנסעו לגרוסוורדיין נוסעות גם יחידות ס.ס. חששותינו נתאמתו. קציני ס.ס. וכן סמלים רבים נסעו לכיוון עירנו, נאנחנו עמוקות וחשבנו, מי מהם נועד לשלוט בעירנו, איפה יתאכסן ומה יעולל לנו? בתחנה כמעט ולא נראה אדם לבוש אזרחית. גם הרחובות היו כמעט ריקים מאדם. נפרדתי מד״ר מער, לקחתי מרכבה ונסעתי הביתה. שם המתין לי קרובי וידידי יעקב מיטלמן, אחד מפעילי קהילתנו ומן הפקחים שבעדה.

מה חדשות ומה הסיכויים שלנו? שאלני.

דיווחתי לו בקיצור על המצב, על הישיבה, על התרש־מותי ועל אשר ראיתי בדרך, לך והרגיע את האנשים — ביקשתי ממנו — באווירת הבהלה השוררת בקהילה אי אפשר להתקיים. נבטח בבורא הטוב, אולי יעשה לנו נס חדש ויציל לפחות את חיינו.

אחר הצהרים באו חברי קהילתנו קבוצות קבוצות לשאול ולדעת על תוצאות מסעי לבודפשט. תחילה דיווחתי לאבי היקר ולאחי הגדול ממני, ואחר כך לכל המתעניינים. נסיתי לעודדם ולהפיח רוח תקוה בלבם: גורלנו תלוי — אם כי רק חלקית — בשלטונות ההונגריים, וזה אות לטובה, הם לא ירצו ולא יעזו לנהוג בנו כמנהג הגרמנים — אמרתי. ולבסוף: אנחנו מאמינים בני מאמינים ולא נאה לנו להיכנע ליאוש.

גם מחרת היום לא הביא אתו חדשות. התקנות עליהן רמזו בבודפשט לא פורסמו עדיין וגם יחידות ס.ס. לא נראו בעיר.

31.3.1944

מפנה בחיי היהודים בגרוסוורדיין. יום שישי קודר, בצהרים נודע לי כי קבוצת רופאים מטעם הס.ס. הגיעה לבית החולים של קהילתנו והחרימה אותו, בית החולים שלנו היה המוסד הרפואי הראשון בטרנסילווניה. לפני כמאה שנה הניחו אבותינו את יסודותיו. תחילה פעל בבית בן קומה אחת ומתקניו היו פרימיטיביים למדי, אבל הלם את צרכי הזמנים ההם. ברם ב־1944 היה כבר מוסד לתפארת שמשכנו בבית מדות בן שתי קומות עם אגפים, ואולם רחב מימדים. ציודו היה משוכלל ביותר, היו מחלקות למחלות פנים, לכירורגיה וליולדות. בראש כל מחלקה עמד רופא ראשי שנעזר ברופאים, מתלמדים, אחיות. צוות מנהלי מסור סייע בידם. הקמת מחלקת היולדות בקומה השניה נתאפשרה בזכות יהודי טוב לב יליד עירנו, שהיגר מזמן לאמריקה. הוא נדב סכום נכבד מאוד למטרה הנעלה, ובזאת נענה לפנייתו של אליעזר לייטנר, חברו ללימודים בעבר, שכיהן אז כנשיא החברה קדישא של גרוסוורדיין. מאז שהחוקים להצרת צעדי היהודים נכנסו לתקפם בהונגריה — לא נתקבלו רופאים יהודיים בבתי חולים ממשלתיים, אי לכך עלתה חשיבותם של מוסדות הרפואה שבבעלות הקהילות, — וביניהם בית החולים שלנו, — כי רק בהם יכלו רופאים יהודים לעבוד ולהתמחות, ולמרות חשיבותו היתה החזקת המוסד כרוכה בקשיים גדלים והולכים. הממשלה, שדגלה בגלוי בעקרונות אנטישמיים, מנעה תמיכתה מבית החולים שלנו וגם תמיכת הקהילה פחתה עקב התרו־ששות חבריה, ובכל זאת החזיק המוסד מעמד, הוא היה חייב להתקיים, כי חולים יהודיים, ובעיקר עניים לא נתקבלו בבתי חולים ממשלתיים, לכן אחזקת המוסד היתה חיונית בשבילנו יותר מאשר אי פעם, ועתה דרישת הפולשים הראשונה היתה: הפקעתו.

השפועה פשטה כבר לפני הצהרים אבל פרטי „המבצע" נודעו רק אחה"צ בישיבת הנהלת המוסד, אליעזר לייטנר הישיש, בן השמונים, יו"ר החברה קדישא שבבעלותה היה המוסד, איש רחב אופקים שידע לייצג בכבוד את המוסדות עליהם הופקד — הודיע רשמית על החרמת בית החולים. דמעות עמדו בעיניו כשהודיע על הגזרה הזאת. ואילו אנחנו, חברי ההנהלה, האזנו אחוזי תדהמה לדיווחו של ד"ר וילמוש מולנר, מנהל בית החולים על פרטי ההחרמה.

ראש הגסטאפו ואתו רופא בדרגת רב סרן באירגון הס.ס. איש אשר גמלונות גופו ופניו המצולקות עוררו אימה, הופיעו פתאום בבית החולים. ד"ר מולנר קיבל את פניהם והובילם לפי דרישתם לסייר בבנין. הם התבוננו בכל, בחדרי החולים, באולם הניתוחים, במכון הרנטגן ובמשרדי המוסד, שאלו שאלות ורשמו בפנקס את התשובות. יחסם אל ד"ר מולנר, בדברם אתו היה כיחס אדם עליון אל יצורים נחותים. אחר הסיור הכריזו קצרות ובקול פסקני: בית החולים על כל רהיטיו, מכונותיו, אביזריו ומחסניו יעברו מחר עד השעה שש אחה"צ לרשותנו. אתה אחראי — אמרו לד"ר מולנר — שדבר לא יחסר מהמלאי. כי אנחנו איננו מבינים צחוק...

ומה עם החולים שאינם ניתנים להעברה? — שאל ד"ר מולנר בקול רפה.

מצדי, אתה יכול לזרוק אותם לרחוב — היתה התשובה.

מנהלת בית החולים ראתה במעשה הראשון הזה של הס.ס. סימן רע לבאות ולא טעתה בכך. על כל פנים היא נטפלה בזוטות ודאגתה העיקרית היתה, האיך אפשר להציל משהו מצפרני הנאצים. הנאצים תבעו לעצמם את מלאי המזון והתרופות. אולי לא התכוונו למרתף, בו יש עוד עצי הסקה ופחם? האיך אפשר להעבירם למרתף שבבנין הקהילה? וגם זה לא הצליח.

כבר בצהרי יום ששי הוחל בפינוי בית החולים, כלומר פינוי החולים עצמם. הורכבה ועדת מסירה, שהיתה חייבת לעשות רשימה מדוייקת, כדי שתדעו מה מגיע לכם ביום שיוחזר לכם המוסד — אמרו הנאצים, ואנחנו, תמימי התמימים נתנו אימון בדבריהם!

פינוי החולים נעשה בהשגחת אנשי הס.ס. בשבת אחה"צ ביקר במקום גם הרופא מצולק הפנים לבדוק האם הכל כשורה. החולים הקשים הוצאו מהבנין באלונקה אל הרחוב, שם שכבו המסכנים, חלקם כואבים עדיין את כאבי הניתוחים, חלקם קודחים וכולם גונחים ובוכים חרש. הם ציפו בכליון עינים לרגע, בו יובאו אל תחת קורת גג. רופא הס.ס. הבחין בהם ונתן על רופא התורן קולו: מה עם אלה? מדוע אינך מסלק אותם מכאן? — אנו מחכים לרכב כדי להסיעם לאיזה מקום שהוא. —

רכב לאלה?! הם אינם שווים את זה! זרוק אותם בתעלה בקצה הכביש! — הפליט הנאצי. ובכן, בשבת בשעה שש בדיוק נתמלאה הפקודה ובית החולים שלנו עבר לידי הס.ס.

3.4.1944

אחה"צ נודע לי שהס.ס. פינה את פרנץ קורמוש מדירתו. זה היה המקרה הראשון מסוגו, ועד ההחרמה הופיע אצלו ודרש ממנו להסתלק מדירתו תוך חצי שעה, רק את בגדיו, את כלי המטה שלו ומעט מזון יכול לקחת אתו. קורמוש ביקש להציל לפחות את כלי כלולות של בתו. לכן כשהגרמני לא השגיח עליו הוסיף לחבילתו מספר סדינים, ציפיות כריות וכסתות, הוא חשב לעבור אל אחיו ולגור אצלו, לכן היו דרושים לו כלי המטה. אבל איש הס.ס. הבחין במעשהו והוא שמח שהצליח להימלט בעור שניו.

5.4.1944

זה היום הראשון בו חובה עלינו לשאת אות קלון על בגדינו: ימי הבינים האפלים ביותר קמו לתחיה על אימיהם. חוק שויון הזכויות, אשר מכות נמרצות הונחתו עליו בזמן האחרון, קיבל הפעם מכת מוות, מעתה תוכל האוכלוסיה

הנוצרית להבחין ביהודי במבט ראשון ואפילו מרחוק, כמצו־רעים היינו שיש להתרחק מהם. זה היה חשוב מאוד לנאצים כצעד ראשון בדרך בו הובילו את היהודים מבתיהם לגטאות, מהגטאות לקרונות ומהוצאתם מהמדינה עד מחנות ההשמדה. ידים חרוצות ומגואלות בדם הדקו סביבינו את המכמורת בה פרכסנו כדגים, כדי שאף אחד מאתנו לא יוכל להימלט, דרגה אחר דרגה ירדנו אל תוך לוע השאול, שפתח את פיו לבלוע את יהדות הונגריה. אחינו בשאר ארצות אירופה ידעו מזמן שזה היסוד עליו יבנו הנאצים את כל מערכת ההשמדה, את ריכוזנו בגטאות, את שוד רכושנו, את עינויינו בידים אמונות במלאכה הסאדיסטית הזאת עד חיסולנו הפיזי.

בו ביום הרבינו לשוחח בינינו ובין עצמנו על הטלאי. איזה רושם תעשה הוקעתנו בטלאי הצהוב על האוכלוסיה הנוצרית? איך ינהגו בנו פקידי הממשלה והעיריה — אם בכלל נהיה רשאים להיכנס למשרדים? מה יאמרו עמיתינו הנוצריים ואיך יגיבו בראותנו „מכוכבים" חיל הכיבוש וילדי הרחוב? רבים מבני הקהילה חרדים לחייהם והחליטו לא לצאת לרחוב, כדי לא להיראות בבזיונם.

הפחדים היו לשוא, בבוקר השכם הלכתי לבית הכנסת. בדרך פגשתי אנשים רבים, מקצתם מכרים מקצתם סתם הולכי רגל. אף אחד לא גילה הפתעה, תדהמה, שמחה לאיד או כל רגש אחר. לא מבטי לעג ולא סימנים של השתתפות בצער, מבטים קרים, אדישים הועפו לעברי, כאילו היה זה רק טבעי שהיהודים מוכתמים בבגדיהם בטלאי צהוב.

לפני הצהרים ביקר אצלי שנדור גאבל, נוטריון של הקהילה. הסגן אולמן, מפקד מחסני המזון וההלבשה של הצבא ההונגרי בעיר ואחראי על אספקה סדירה, דבר אתו אתמול בענין שנראה חשוב בעיני גאבל. אולמן דרש ממנו שהסוחרים היהודיים ימכרו את סחורותיהם, את כל המלאי למחסנים שבפיקוחו. שני יתרונות בדבר — הסביר הסגן לגבל: ראשית כל יש בדבר משום מחווה פטריוטי, כי הסחורה תעבור לידי הצבא ההונגרי ולא תפול לידי הגרמנים. שנית — הצבא ישלם במזומנים, מה שאין לצפות מהגרמנים אם יחרימו את רכוש היהודים, על ראשי הקהילות להודיע על כך לסוחרים. במעטה של סודיות גמורה, פן יריחו הגרמנים את ה„מבצע" ויכשילוהו. — לכם לא יישאר דבר ולנו לא יהיה כלום — הסביר הסגן. אנחנו, כמובן, לא הגבנו. כי אם הצבא ההונגרי חושש מפני חמת הגרמנים אז מה אני שנעז להתגרות בהם?

ביומים האחרונים גדל בצורה מדאיגה מספר החרמת דירות. השיטה, בה מתבצעת הפעולה, פשוטה בתכלית. מופיע איש ס.ס. בבית יהודי והקרבן חייב להסתלק מדירתו תוך רבע שעה, אין לו רשות לקחת משהו מחפציו פרט מעט מזון, בגדים וכלי מיטה מינימליים. תכשיטים, תמונות יקרות ערך וכספת מותקנת בתוך הקיר — הכל יעבור לרשות הס.ס. או לרשות הקצין שיעתיק מושבו לדירת היהודי המפונה.

הסגן אולמן לוחץ עלי, לכן נעניתי לו והודעתי לסיטונאים בחשאי על מהות העיסקה. ערכנו חשבונות ומסרנום יחד עם הסחורה למחסני הצבא. הסגן, בראותו את הצלחת רעיונו, בא אלינו בטענות בקשר לטיב הסחורה וסירב לקבל בגדי נשים, — המגמה שקופה מדי — אמר, מסרנו את החשבונות אבל התמורה הכספית שהובטחה אף פעם לא הגיעה. הגזברות המרכזית של 'קלוז' תשלם בעוד שבועיים — שלושה — הבטיח הסרן. שערות יצמחו על כף ידינו עד שנראה אגורה שחוקה מהצבא — אמרו רואי השחורות — וצדקו.

באותו יום אחר הצהרים שוב ביקר אצלי גאבל, אבל הפעם החיוך האופטימי נמחה מעל פניו. פחד קינן בעיניו ונשם בנשימה כבדה, הושבתיו ושאלתי ממנו: מה קרה למען השם? פיתקה היתה בידו ומשני צדדיה רשימה כתובה בעיפרון: 600 סדינים, 600 שמיכות צמר, מספר עצום של כריות, ציפיות שונות, כלי מיטה ועוד דברים לרוב, ביניהם גם תמונות, סחורה בכמות עצומה שקשה להשיגה בעיקר בשנה החמישית של המלחמה. בתחתית הפיתקה הערה ובסופה סימן קריאה מאיימת; עד ה־6 באפריל בשעה שלוש!

חשכו עיני כשגמרתי את קריאת הרשימה בת חמישים פריטים. שאלתי את גאבל: מי נתן לך את זה? הוא התאושש וסיפר שלפני כמה דקות נכנס איש ס.ס. למשרד הקהילה וביקש לדבר עם ראש הקהילה, — במה מדובר, — שאל הנוטריון, לא חשוב — אמר איש הס.ס. — קח את הפיתקה ומסור מהר לאדוניך.

שקלתי בדבר: מי חיבר את הרשימה? עד מהרה באתי לידי מסקנה שרק הרופא מצולק הפנים היה מסוגל לעשות זאת לצרכי בית החולים שהחרים מאתנו. ועל רשעותו העידה הכמות העצומה שדרש מאתנו. הרהורים מרירים התרוצצו במוחי: קל להם לנאצים. ממציאים איזה דרישה, רושמים על פתקה, שולחים אל היהודים ודרישתם מיד מתמלאת, הפרשה שהפכה לשיטה, מזכירה לי את הסיפור הקלאסי על נישואי הנסיכה. המחזרים, כולם אבירים ידועי שם, חייבים לעמוד במבחנים קשים, כדי לזכות ביד הנסיכה. עליהם להשיב תשובות נכונות על שאלות קשות. מי שנכשל — אחת דתו למות. ואילו אנחנו, אפילו עונים על כל הדרישות שהגרמנים דורשים מאתנו — לא נזכה בכל פרס. במקרה הטוב ביותר — והיתה לנו נפשנו לשלל.

החלטנו עם גאבל ללכת מיד למרכז הקהילה הניאולוגית, להתיעץ עם הנהגתה. מיד הרכבנו ועד מצומצם מתוך פרנסי שתי הקהילות. הועד, אחרי התיעצות קדחתנית, החליט לפנות אל משרד ראש העיר ואל מפקדת כחות ההונגריים שחנו בעיר, שיסייעו בידינו לבטל את הגזרה, או לצמצם את מימדי הדרישה. ובמקרה שהדבר לא ניתן — לדחות את מועד האולטימטום. קצין העיר ומפקד הכחות המריצו אותנו לדחות את דרישת הגרמנים בטענה, שרק השלטונות ההונג־ריים רשאים לתת לנו הוראות ולדרוש את ביצוען, יאנוש

קולונטארי, שהיה ממונה על ביטחון העיר, יעץ לנו לגלות אומץ ותקיפות. חרה לו מאוד שהגרמנים מבטלים אותו כעפרא דארעא, וכאין וכאפס נחשב בעיניהם.

הנוטריון של הקהילה הניאולוגית שאל את קולונטארי: כלום איננו מופקרים לסכנה חמורה אם נמאן למלא אחרי פקודת הגרמנים?

הגרמנים יכולים לעשות לכם מה שהם רוצים. אני לא אוכל לערוב לשלומכם. הכח בידם — היתה התשובה הכנה. מיד נתחוור לנו שעלינו לפנות אל מקור הדרישה, אל מקור הכח. בלב כבד הרמתי את השפופרת וצלצלתי לבית החולים. מה בקשתך? — שאל מישהו בצד השני, של הקו. ביקשתי את המפקד. הוא נטל את השפופרת ואישר את שליחת הפתקה. ביקשנו ראיון עמו, והוא ניאות לקבל אותנו בעוד חצי שעה.

הגשם החל לטפטף, לכן לקחנו מרכבה ונסענו, ד״ר מער ואני, לבקר את הזאב במאורתו, כלומר בבית החולים. הגענו לשער ופלטנו אנחה עמוקה בראותנו את השינוי שחל בנוף המוסד. חייל מיחידות הס.ס. עמד על המשמר ורובה מכודן על שכמו. באכסדרה שרצו, ממש קלגסי הס.ס. כשעל שרוולי חולצתם ענודים סרטים רחבים. הסרטים נשאו שמות שונים כגון: אדולף היטלר, גרוסדויטשלנד ועוד.

השוער לא נתן לנו להיכנס עד שחבירו, שהודיע למפקד על בואנו, הביא לו אישור. כך עברנו, שני יהודים אשר אות הקלון כיער את לבושם, בין קלגסי הס.ס. שוב המתנו ליד חדר המפקד עד שהגיע הרופא בעל הארשת המרושעת, שהכניס אותנו לחדר קטן, שם עבד לפנים מר בראון, שהיה ממונה מטעם הקהילה על עניני המשק של בית החולים. הוא, הרופא התיישב, ואילו אנחנו עמדנו לפניו. אחרי שהיה קטנה רמז לנו לשבת.

ד״ר מער פתח והתאונן על המועד הקצר שניתן לנו לבצע את המשימה הקשה. מפקד בית החולים הפסיקו: היום יום רביעי, ובשבת, לכל המאוחר ביום ראשון תגיע מהקרפטים רכבת של פצועים. עד אז עלי להכין בית חולים חדש ובו שלוש מאות מטות.

אנחנו טענו שאין לנו אירגון ומנגנון המסוגלים לאסוף מחברי שתי הקהילות את הדרוש, לסווג את החומר ולהביאו אל המפקדה. בעמל רב הצלחנו להשיג הנחת מה, לאספקת מחצית הסחורה קיבלנו 48 שעות דחיה. הרופא דיבר בקרירות, במשפטים קצרים, בנימה צבאית להדגיש, כי לא יהסס לנקוט בכל האמצעים להשיג את אשר דרש מאתנו. ובטרם נעזוב הוסיף: אני אומר זאת לטובתכם אתם, שתדייקו ותקפידו לבצע את המשימה, כי אחרת איאלץ לערוך מספר מעצרים.

ד״ר מער הזקן, שרק לפני זמן קצר עבר שני ניתוחים ועדיין היה חלוש מאוד, קם ממקומו ובקול שקט אבל בנימה החלטית הכריז: אם כן, אני מבקש לעצרני מיד. בן 73 אנוכי ואין לי כבר מה לצפות מהחיים.

לך קל — אמר המפקד — כי לך כבר מלאו ימיך ולא איכפת לך מה ייעשה בך, אבל אל תשכח, שיש ביניכם גם צעירים מכם, הדבקים לחייהם, קדנו קידה ויצאנו מהבנין, שהיה רק לפני יום יומיים כה קרוב ללבנו והיה מקור לגאוותנו הקולקטיבית.

במשרד הקהילה הניאולוגית כבר ציפו בקוצר רוח לשובנו, בינתיים הגיעו עוד מספר פרנסים, הפקידים עבדו במרץ, כדי לעדכן את רשימת „התורמים״, כאלפיים שמות היו ברשימת משלמי מסים לקהילות. מהם אמרנו לאסוף את הפריטים שנדרשו ע״י הגרמנים. היה עלינו למיין את הכתובות לפי אזורים, ולקבוע את גודל התרומה, שכל אחד ואחד חייב לתת. כן היה עלינו לגייס חמישים מתרימים, שמתפקידם יהיה לבקר לפי הרשימה אצל האנשים הנדרשים להמציא את אשר הוטל עליהם, בית העסק שלנו נקבע כתחנת איסוף והתורמים היו צריכים להביא את המכסה תוך שעתיים לאחר קבלת הודעתנו. מומחים ימיינו לאחר מכן את הפריטים ויבדקו את טיבם, אחרים יארזו את החומר שנאסף ונברר, ויביאו או יסיעו אותו בחבילות אל בית החולים, חנותנו נקבעה כתחנת איסוף, כי היתה מרווחת ומספר מחסנים בקומת המרתף היו שייכים לה.

מלאכת הטלת המכסות נמשכה עד השעות הקטנות בלילה, אחר כך נתפלגנו לשתי קבוצות וראשי שתי הקהילות המשיכו את מלאכתם בנפרד, בעינים יוקדות, ובמצב רוח מדוכדך, שבורים ורצוצים עלינו על משכבנו בשלוש בלילה.

6.4.1944

השכמתי קום על מנת לבקר בבוקר אצל אחי, נגדור. כשחציתי את רחוב ראקוצי היתה לי הרגשה מוזרה, הבחנתי בכך ובהפתעה, שלא רואים ברחוב אנשים ענודי מגן דוד צהוב, לא ברחובות ולא בחשמלית, משהו קרה, אבל מה? כשהגעתי למחוז חפצי נתקלתי במבטים מפוחדים. אחי שאלני: האם שמעת את החדשות! הטבחית היהודיה שלנו היתה בשוק ובמשחטת העופות. שם נודע לה, שהגסטאפו ערכה חיפושים בשעה מוקדמת בבתי יהודים. אנשיו חדרו לדירות, עצרו את הגברים ואילו את הנשים ואת הילדים גרשו לרחוב, לאחר מכן סתמו וחתמו את פתחי הבתים ולקחו אתם את העצירים, מעצרים בוצעו גם בחוצות העיר. אנשי ס.ס. ארבו ברחובות הסמוכים לרח׳ קאפוצינוש, שלו את האנשים המכובדים מתוך העוברים ושבים ודחפו אותם לתוך מכוניות שחנו בפינת הרחוב, הורידו אנשים גם מהחשמלית. המבצע נמשך אם אינני טועה גם בשעה זאת שאנחנו משוחחים — סיפר אחי.

הוא הזהירני לא לצאת לרחוב, כמובן לא יכולתי להיענות לבקשתו, עלי הוטל תפקיד ע״י מפקד בית החולים ואם לא אמלאו — מצבנו עלול להיות רע יותר. מיד הלכתי אל ד״ר מער שגר בפינת הרחוב הסמוך, גם הוא שמע משהו. סוכנת

ביתו הנוצריה הביאה לו את בשורת איוב זאת. ממנו הלכתי לכיוון משרדי אומז"ה (סעד לעובדי עבודת פרך יהודיים). כשקרבתי אל המקום, שהיה מוגדר כאיזור סכנה לפי דברי אחי נוכחתי לראות, שהרחובות ריקים, החנויות סגורות ורק פה ושם נראה אדם פוסע בעצבנות לפני חנותו, ואינו יכול להחליט לפתוח או להסתלק מהמקום. עד מהרה הגעתי למשרדי אומז"ה, אבל גם הם היו כמעט ריקים מאדם, אם כי השעה היתה כבר תשע בבוקר, רק ד"ר וויס, מנהל מוסד זה, איש שפעל ללא לאות למען המגוייסים לפלוגות העבודה ושני עוזריו היו במשרד, התיעצתי אתו, מה לעשות, אינני יכול לשבת בחיבוק ידיים. קיבלתי פקודה ממפקד בית החולים ואם לא אמלא אותו, הוא לא איש המקבל תירוצים. מה לעשות? פתאום נצנץ רעיון במוחי. פניתי אל אחד מעובדי המשרד, שלא חוייב לשאת טלאי צהוב על היותו נכה מלחמה בעל 75% נכות. — בוא אתי, בבקשה — ביקשתיו. אתה אינך נושא טלאי צהוב ואין חשש שיעצרוך, נלך לבית החולים. אם יקרה לי דבר ואעצר בדרך, תודיע למועצת היהודים.

נסענו במרכבה לבית החולים. כשהגענו לשער ראינו שהשם „בית חולים יהודי" נעלם מעל חזית הבנין ובמקומו נמרח בצבע טרי: בית חולים של הס.ס. המתנו לבואו של הרופא מצולק הפנים. פתאום חשנו ברחש תנועה מכיוון השער. הקצין התורן הריע פקודות, החיילים קפאו בעמידת דום והכל לכבוד מפקד שלא היה ידוע לנו עדיין, טיפוס גברי היה, נמוך במקצת מהרופא ועל פניו לא היתה נסוכה אותה רשעות המאפינת את כל אנשי הגסטאפו. עבר לידינו ונכנס לחדר הרופא. לאחר זמן מה יצאו והזמינו אותנו לחדר, בו היינו יום לפני כן, השניים התישבו אנחנו נשארנו ניצבים על עמדנו.

אני פניתי אל הרופא ואמרתי בשקט ואחר כך בקול חזק יותר: אדוני המפקד, אתה הטלת עלי אתמול תפקיד ולשם ביצועו קבעת לי מועד קצר ביותר, האיך אתה מתאר לך שאנו נצליח לבצע את הפקודה אם אנשינו נחטפים בבתים, בחשמליות ובחוצות העיר ונלקחים למקום בלתי ידוע? חנויות היהודים סגורות ורבים עזבו מרב פחד את דירתם. מנין אקח כח עבודה לבצע את המשימה ואיפה אמצא את אלפי האנשים מהם אני עומד לאסוף את הפריטים שדרשת?

הקצין, שאז עוד לא ידעתי את תפקידו, העיר: ברחובות לא נעצרו אנשים.

סלח לי, אדוני — טענתי נגדו — גם ברחובות נחטפו אנשים, אני עצמי מכיר יהודי עני המתגורר בבית אבי, נעצר ברחוב בבואו מבית הכנסת עטוף בטליתו. אני יכול להוכיח שעד עתה לא הגיע הביתה.

בשמעו את דברי לא התעקש עוד אלא שחרר אותנו בנימה פייסנית: לו הייתי יודע על משימתך אזי המבצע הזה היה נדחה למועד אחר. אני כבר מצלצל ואבטל את המשכו. לכו הביתה והרגיעו את אנשיכם. מבצע זה, שהתנהל עד עתה, לא היה מכוון נגד יהודים, אלא נגד אלמנטים מפוקפקים מבחינה פוליטית. יותר נוצרים נעצרו מאשר יהודים.

אבל מה שנעשה אין להשיב — התעקשתי אני. אוירת פניקה שוררת בקרב היהודים, ובמצב זה לא אוכל להתחייב לבצע את הפקודה תוך זמן כה קצר, האנשים מפוחדים, מבוהלים ואינם מעיזים לצאת לרחוב, המועד קצר מדי.

השנים החלו להסתודד ביניהם לבסוף באו לידי אחדות דעים: את מועד אספקת ציוד בית החולים דחו עד יום ב' בצהרים. אבל „זאב בית החולים" המרושע התנקם בנו והוסיף ל„תפריט" כהנה וכהנה ולא נמנע מלהזהיר אותי לשלוח לכתובתי רמזי איומים.

אני התחייבתי לעשות הכל עד כמה שידי מגעת. ידוע לי — אמרתי — מה גדולה האחריות הרובצת על כתפי החלושות, כי הרי המדובר הוא גורל אחי המסכנים, אבל לא אוכל לעשות, מעבר ליכלתי הדלה. כן ביקשתי מראש הגסטאפו שיעניק מאה רשיונות תנועה לעמיתי העוסקים במלאכה, כדי שיוכלו לנוע חפשית בעיר.

אין צורך ברשיונות, לא יהיו עוד חיפושים. לך הרגיע את בני עדתך.

חזרנו למשרדי אומז"ה, אל הרחוב היהודי שהחל להת־אושש לאחר זעזוע של המעצרים לא עברה יותר משעה והעבודה חזרה למסלולה. האנשים השתדלו בכל כחם ובכל מאודם למלא אחרי הוראות הגסטאפו. בקצב משגע הגיעו הכסתות, הכריות, השמיכות, המזרונים, מכתבות ושאר פריטי רהיטים. אחר הצהרים היו פני הרחוב שלנו כפני שוק או אספת עם כשהאנשים מביאים במריצות, בעגלות או נושאים על גביהם את אשר נדרש מהם. אחד משוחרי בית החולים שעמד לידי לחש בנימת מרירות באזני: בית החולים שלנו סבל כמעט תמיד מחוסר כלי מטה. הכרזנו על כמה וכמה מבצעים למלא את החסר, בעיר, במחוז ולאחר מכן בכל רחבי המדינה, וקשה לי לומר שההצלחה האירה לנו פנים. למען בית החולים שלנו, לא נפתחו לבבות אחינו. למרות שדובר על הצלת חיינו אנו, קרובינו, ידידינו, עניינו. היום, ראה, מוכנים להביא את הכרית האחרונה והיחידה שנותרה בביתם בתקווה, שבכך יקנו את חייהם מידי הגסטאפו.

אכן, מלאכת האיסוף וההעברה לבית החולים של הס.ס. נמשכה עד יום שני בצהרים. מועצת הרבנים ביטלה זמנית את מצוות מנוחת השבת והחגים בגלל פיקוח נפש. אגב גם הגרמנים לא התחשבו בחגיהם שלהם, כי לימים א' ו־ב' חל חג הפסחא שלהם.

כשם שהמלחמה עקובת הדם התנהלה בחזית ללא הפוגה, כן התנהלה מלחמה גם פה בחזית הפנימית. היהודים שנועדו להיות קרבן, נאבקו והתאמצו להציל את חייהם. ראש העיר, ד"ר שוש אישטוואן הזמין אותי אליו והודיע לי שאינו יכול

עוד לעמוד בפני הסתערותם של קצינים הונגריים ואזרחים הדורשים מהיהודים דירות. זה שנתיים אני מתחנן לכם, אדוני, שתצטמצמו במקצת, בעיקר אלה, שיש להם דירות גדולות מאוד, ובנו בשביל האוכלוסיה הנוצרית כמאה וחמישית דירות. קולי נשאר קול קורא במדבר, ועתה משפלשו הגרמנים, פתאום נתפנו עשרות ומאות דירות. אולי מפני שלא הרי שיטת הגרמנים כשיטתנו. הזמנתי אותך, כדי שתעשה משהו שלא אאלץ לנקוט אמצעים, השעה דוחקת. אנא, עשה למענכם ולמעננו — אמר.

מיד התקשרתי עם ד״ר מער והקימונו לשכה לסיפוק דירות. לשכה זאת הזמינה אליה את האנשים שהתגוררו בדירות בנות שלושה חדרים ומעלה. הלשכה דנה גם בענין הושבת קרובים או ידידים בדירה משותפת. וכך הצלחנו יום יום למסור מספר דירות שהתרוקנו לרשות העיריה. עתה איש לא העז להתנגד, אחינו האומללים והמפוחדים שמחו, שניתן להם לדור בכפיפה אחת עם קרובים ולא נאלצו לחלוק את דירתם עם זרים.

7.4.1944

הערב ליל סדר של פסח, הקדמנו בשעה את זמן התפילה. עשינו זאת, כדי שהמתפללים יגיעו הביתה לפני החשכה. כי בימים האחרונים תכפו ההתקפות הליליות נגד יהודים בודדים, היו מקרים וכנופיות אנשי ס.ס. מזויינות פרצו לדירות של יהודים ותבעו כסף ומקלטי רדיו. בענין הזה ביקשתי ראיון אצל ראש הגסטאפו, שהבטיח לי לפעול נגד פורצי גדר המשמעת הצבאית. חיילים הנתפסים במעשה שוד וגנבה יוצאו להורג במקום המעשה ללא עריכת משפט — אמר.

אמנם אמר, אבל לא זכור לי אף מקרה אחד שחייל גרמני נענש על התעללותו ביהודים. לכן היינו צריכים לנהוג בזהירות ולא לתת עילה ותואנה למבקשים להתגרות בנו. חסידים, בעלי זקן ארוך ופאות מסולסלות, גזזו את פאר ראשם, הכרח לא יגונה — ניחמו זה את זה. ללא החזות היהודית לא ניתן עילה להתגרויות.

מאז יום ששי התייצבתי לא פעם אצל ראש הגסטאפו וביקשתי את שחרורם של העצורים שהוחזקו על לא עוול בכפם. ראש הגסטאפו חזר כל פעם על טענתו, שמרבית העצירים מוחזקים ע״י המשטרה ההונגרית בגלל פעילות פוליטית עויינת והוא חסר אונים, כביכול, כי אין לו כל השפעה על המשטרה. המיעוט, הנמצא עוד ביד הגסטאפו, שוכן בית ברחוב קרט 44, שהפך לבית מעצר, סיבות אחזקתם תיבדק מחדש, ואם לא יימצא חומר מרשיע נגדם — ישוחררו מיד. במקרה זה הבטחתו אכן קויימה. ב־11 באפריל נותר רק עציר אחד ביד הגסטאפו, וגם הוא הוסגר לידי המשטרה ההונגרית.

14.4.1944

בבוקר בשעה רבע לשבע הקיצתני משנתי, הקשה נמרצת בדלת דירתי, קפצתי מן המטה ורצתי לפתוח את הדלת. הורי הזקנים עמדו בפתח הדלת וכן גיסתי שהביאה אתה מלבד בנה פטר גם את עוזרת הבית שלה. כשנכנסו פרצה מפיהם סילון של תלונות וטענות נגד הגרמנים. בבוקר, בשעה חמש וחצי, מספר קלגסי גסטאפו פרצו לדירתם, אחי הוצא ממטתו והוכרז כעציר, שאר בני המשפחה נצטוו להתלבש ולעזוב את דירתם ללא דיחוי. רק את בגדיהם יכלו לקחת עמם. לאחר מכן סתמו וחתמו את שתי הדלתות החיצוניות. ובכן כך קיים ראש הגסטאפו, הסרן וונהולץ את הבטחתו.

תוך רבע שעה עוד ארבע נשים ביקשו את עזרתי, הואיל והכרתי את המשפחות הללו ידעתי אל נכון, שהבעלים העצירים אף פעם לא התעניינו בפוליטיקה, המדובר היה ביהודים עשירים בעלי דירות נאות וכלים נאים. את חפצי הערך שבדירה החרימו אנשי הגסטאפו, כדי לפצות בהם את קרוביהם בגרמניה, שדירותיהם נהרסו ע״י הפצצות האנגלוסכסים. המעצרים נעשו, כדי להפחיד את הקרבנות וכדי לדובבם על אודות רכושם המוחבא.

לאחר מכן נודע לי שמספר הנעצרים באותו יום היה 107, כמעט כולם עשירים. הם נלקחו לבית המעצר ברח׳ קרש 44 ובהגיעם שמה מיד הועברו לטיפולם של בריוני הגסטאפו. ההוראה לכך ניתנה ע״י ראש הגסטאפו. כל אחד נדרש להגיש הצהרת הון על רכושו. החוקרים בקשו לדעת האם ישנן כספות מוחבאות בתוך הקיר בדירות העצירים, מי שהודה על כך חוייב לצייר תרשים מדוייק על מקום הימצאה של הכספת, כדי להקל על אנשי הגסטאפו, כלומר על שודדי הדירות, את מלאכתם. מי שסירב להודות על כספות נסתרות או לא שיתף פעולה עם חוקריו, ניתן לו להבין מה צפוי לו מידי התלינים המנוסים הללו. מנהל בנק לשעבר, שהיו לו שלוש כספות נסתרות בדירתו, צייר — תחת לחץ, כמובן — תרשים הנדסי משוכלל על מקום הימצאן. סיטונאי אחד לא רצה לגלות את סודו. כאשר חוקרו הפעיל עליו לחץ כבד — הוליך אותו שולל בהצביעו על מקום, שם לא נמצא דבר. הסמל שחקר אותו השתולל מכעס כשנתגלתה התרמית, היכה את קרבנו מכות נאמנות ואחר מכן הובילו אותו לדירה. מספר ימים לאחר מכן, כשהורשיתי לבקר אצל העצירים, הראה לי המסכן את עקבות ההתעללות בבשרו. לבסוף גבר הטרור על ההתנגדות, והגסטאפו רושש את קרבנותיו.

היום בשעה עשר ביקרתי שוב במפקדת הס.ס. כדי לדבר עם וונהולץ, הוא לא חזר עד אז מבית המעצר שם „ריכך" את העצירים. חכיתי עד בוש ולבסוף הלכתי הביתה בידים ריקות.

15.4.1944

הצעתי לוונהולץ לשחרר את העצירים שלא נדבק עליהם

כל כתם פוליטי, הזכרתי גם את אחי, אשר כל חייו היו קודש אך ורק למשפחתו ולעסקי מסחר שלו. הבוס העמיד פני תם כאילו לא שמע על המקרה בכלל, והבטיח לשחרר את אחי מיד, כן הגשתי לו תלונה על כך, שלא עשה הבדל בין יהודים פשוטים ובין בעלי אותות הצטיינות שהיו פטורים — לפי חוקי המדינה — מלשאת טלאי צהוב. הגסטאפו עצר אחדים גם מן הקבוצה הזאת, וגם בפרשה הזאת לא קיים את הבטחתו.

מבצע „בית החולים" נגמר מזמן, אבל הטלפון של אומז"ה, שהוחזר לנו כנראה למטרה הזאת, צלצל ללא הפוגות. הרופא של הס.ס. העלה תביעות שונות חדשות לבקרים. יחידות גרמניות עברו דרך העיר מערבה — גם הן העלו תביעות ואנחנו נאלצנו לספק את צרכיהן. מפות לשולחנות, כלי מטה, ציוד משרדי, מכונות כתיבה, כלי מטבח, מערכות כלים, תרופות ומי יודע מה עוד נדרשנו לתת, והכל תיכף ומיד. אבל בראש התובעים צעד הרופא המצולק. האחרים ביקשו, דרשו, אבל לפחות ללא איומים. העלוקה הזאת, מבית החולים, שיגעה אותנו באיומיה המחרידים.

המצב היה ללא נשוא. שוב ביקרתי אצל מפקד הגסטאפו והצגתי לו את השאלה כהוויתה: בעצם למי אנחנו חייבים לציית? לכל יחידה ויחידה לחוד או לו, הממונה על כולן? ביקשתיו שישליט סדר בתוהו ובוהו השורר בעניני היהודים ולא עברתי בשתיקה על תוקפנות הרופא ועל איומיו, וונהולץ הקשיב לדברי קשב רב, הצדיק את טענותי והבטיח להוציא פקודה לפיה נאסר עלינו להיענות לכל דרישה, תבוא ממי שתבוא, בלי חתימתו.

16.4.1944

א' דפסחא של הגויים, לפה"צ פשטה השמועה שארבעה מבין העצירים שוחררו, אחי לא היה ביניהם. היום נתפרסמו שתי תקנות חשובות בעיתון הרשמי, התקנה הראשונה הקפיאה את רכוש היהודים. עליהם להגיש תוך שבועיים דו"ח מפורט, כולל לבנים וכלי מטבח, התקנה וויסתה את ההליכים בקשר לגזלת עסקי היהודים, מפעליהם, בתי מלאכה שלהם והגימ־לאות המגיעות להם. מטבעות זהב, תכשיטים, ניירות ערך שלהם חייבים להימסר במעטפות סגורות לבנקים, כל סכום העולה שלושת אלפים פנגה יש להפקיד בבנק על חשבון חסום, לאחר האחד במאי יהודי לא יכול להחזיק יותר מ־3000 פנגה אם אין בידו מזומנים — מותר לו למשוך אלף פנגה לחודש מחשבונו בבנק.

התקנה השניה ייפתה את כוחם של ראשי הערים ויו"ר המועצות המקומיות להוציא את היהודים מדירותיהם ולצופפם באיזור מגורים אשר ייוחד להם.

התקנות עשו רושם מזעזע על יהודי העיר, הנהלות שתי הקהילות התכנסו מיד לישיבה משותפת. קבענו בצער שהקפאת החשבונות משתקת לגמרי את פעולות מוסדותינו. העבודה הסוציאלית, אשר חשיבותה עלתה דווקא בימים האלה, וכן כל פעולה תרבותית נידונו למוות ע"י התקנות הנ"ל. וכן לא נוכל להבא למלא את פקודות הגרמנים שהיו מלווים באיומים הולכים וגוברים. היו שהביעו את הסברה ששתי התקנות קשורות זו בזו, כלומר אם השניה נותנת תוקף חוקי להקמת גיטאות, — אזי גם רכוש היהודים הפקר.

אחרים ראו בגזרות נסיון של הממשלה ההונגרית למנוע את גזלת רכושם של יהודי הונגריה ע"י הגרמנים. אכן, לפי החוק, רכוש זה שייך — אם יופקע מידי היהודים — למדינה.

18.4.1944

בישיבתנו שנפתחה בשעה 5 במשרדי האומז"ה נודע לנו שיחידת הצבא ההונגרי בפיקודו של סגן קרויצ'יק ערכה סריקה בבנין הגדול ברחוב זולדפה 1. תוך כדי סריקה החרימה מדירות היהודים מכונות כתיבה, ציוד משרדי, כלי מטה ומכשירים חשמליים. הסגן נתן קבלות עבור החפצים המוחר־מים באמרו, כי למחרת היום תשולם תמורתם במפקדה המרחבית. לאחר מכן נודע לנו, שאותה יחידה פקדה גם את איזור רחוב טלקי. גם מיהודי האיזור ההוא הוחרמו חפצים ומאחד הדיירים נלקחו חמשת אלפים פנגה במזומנים.

19.4.1944

בצהרים הלכנו עם ד"ר מער למפקדה המרחבית של הצבא ההונגרי וביקשנו ראיון עם המפקד. הגנרל לא קיבל את פנינו באמרו, שאם יש לנו מה לומר נפנה אל שלישו, הקצין פרגו היה אדיב כלפינו באופן יוצא מן הכלל. את מעשי ההחרמות הצדיק לפי חוקי החרום ששררו באיזור. אבל את העובדה, שרק יהודים ובמפורש יהודים סבלו מההחר־מות — לא ידע להסביר. הסבנו את תשומת לבו לכך שפעולות פרטיזניות מעין אלה הן בלתי צודקות, יש לחלק את נטל התרומות שוה בשוה. לכן מוטב שהצבא יפנה אל הקהילה והיא תספק את מבוקשו, כי ראשי הקהילה יודעים את מצבו הכלכלי של כל אחד, ובהתאם לכך יטילו את המס על היחידים. השליש נאות לבקשתנו זאת.

21.4.1944

את דרישת המפקדה המרחבית לספק לה מספר מכונות כתיבה, מכונות חישוב וציוד משרדי מלאנו בדייקנות ובמועד הקבוע. אולם היום הגיעה אלי רשימה חדשה ובה פריטים אשר יהודים אינם רשאים לסחור בהם מזמן. לכן הם אינם מצויים אצלנו, כגון 1000 אתים, שלוש מאות גרזנים ועוד. אמנם יכולנו לקנות את אלה אצל סוחרים נוצריים, אבל מאז פירסום התקנות לא היה לנו כסף. כשהודענו על כך לקצינים שטיפלו בכך לא האמינו לנו והחלו לאיים עלינו. אנחנו הדגשנו שוב את רצוננו הטוב ובכך גמרנו אתם.

אחר הצהרים צלצל אלי הרופא של הס.ס. ודרש ממני

להופיע במשרדו תיכף ומיד. לא ברצון הלכתי אל טיפוס דוחה, זה, אבל מה יכולתי לעשות, הוא צרח עלי ברגע שנכנסתי לחדרו: מדוע לא סיפקת עדיין את שתי מצלמות הלאיקה? הוא נתן להבין שהמצלמות צריכות לשימושו הפרטי, בכל הענווה אבל בהחלטיות השבתי לו: כבר אמרתי לאדון שבלי אישורו של מפקד הגסטאפו לא אוכל לעשות דבר. לי יש רשיון — הוסיף לצרוח, וכדי להדגיש את חשיבותו נטל אקדחו וקשקש בו בעצבנות, אם יש לאדון רשיון, אזי ודאי נספק את המצלמות — אמרתי.

בראותו שלא יוכל לי הצביע אל בית הכנסת העתיק שלנו שעמד ליד בית החולים: עליך לפנות את הבנין הזה עוד היום. הוא ייהפך לקסרקטין לצבא, כלומר לחוגרים.

לא השבתי לו, אבל חשתי כאילו נחתך לבי בקרבי: לא די שאתם משפילים אותנו גם את הקדוש לנו אתם אומרים לחלל?!

22.4.1944

היום שוב הייתי אצל ראש הגסטאפו וביקשתיו לשחרר את אחי העצור, תוך שעה ישתחרר — הבטיח לי, כולי שמחה וסיפוק יצאתי מחדרו והלכתי אל ממלא מקומו להחיש את תהליך השחרור. גיסתי המסכנה — אמרתי לו — כלו עיניה מבכי. הלה תלה בי מבט קריר ואמר לתדהמתי הגדולה: אמור לה, שמוטב לה לא לעשות רעש, אם אינה רוצה לתפוס את מקום בעלה אצלנו! אבל הפעם לא שיקר ראש הגסטאפו ואחי שוחרר.

בין 23—29 באפריל לא קרו דברים יוצאים מן הכלל. שקט לפני פרוץ הסערה. מצב הרוח ברחוב היהודי מדוכדך. כל אחד עסוק בעריכת דו״ח על מצבו הפיננסי, מלאכה מסובכת לכל הדעות.

30.4.1944

אחר הצהרים פשטה שמועה בעיר שלסלו אנדרי, התליין של יהדות הונגריה הגיע, והלך לבנין העיריה לדון עם ראשי העיר והמחוז, יש הרואים בכך סימן לכך שבקרוב יוקם הגטו בעיר. בישיבה לא השתתף ראינאי, מושל המחוז החדש ואילו את ראש העיר ייצג סגנו, ד״ר ג׳אפאי. ואילו החוגים הרשמיים גזרו על עצמם שתיקה ולא הביעו דעה בנידון.

1.5.1944

הגיסטאפו צילצל אלי ב־11.30, ממלא מקומו של הבוס הציג אותי בפני רס״ן מצבא הס.ס. אשר סמל של גולגולת מת עיטר את כומתתו: האדון הסרן מיצג בעיר את אגף הקומנדו של ה־ס.ס. פקודותיו יש לכבד כאילו ניתנו מהמפקדה שלנו. כשגמר ניגש אלי קצין הקומנדו ואמר: אני צריך וילה אלגנטית, מרוהטת בטעם ובה 12 חדרים. גינה תהיה בחזיתה והעיקר שתהיה במרכז העיר, למותר לומר שמדובר על וילה של יהודים.

מיד השבתי לו: בעיר הזאת אין וילה בת 12 חדרים. היו שתי דירות גדולות מאוד בבעלות יהודים, אחת בת 14 השניה בת 13 חדרים. הראשונה שייכת לאישה מבוגרת. ממנה כבר החרימו 13 חדרים ולה נשאר חדר ומטבח בדירתה, הוילה השניה הופקעה על ידי העיריה. הרהיטים הוצאו ממנה והעיריה חושבת להקים בה קונסרוואטוריום, מלבד אלה אין רק וילות של 5 ושל 6 חדרים, גם מהם הופקעו כבר מספר חדרים.

לא איכפת לי אם הוילה רק בת 10 חדרים, אבל אני צריך אותה תוך שעה. מכוניתי חונה לפני הבנין, בוא אתי ותראה לי את המקום.

לדאבוני אין לנו וילה בת עשרה חדרים. אבל יש לנו ועד לדיור ופקידיו יודעים יותר ממני בעניני דירות גדולות. הרשה לי, הסרן להזמין הנה את יו״ר ועד הדיור. לאחר שנשמע את האינפורמציה שלו, התמונה תהיה ברורה יותר.

בסדר, שיבוא, אבל מהר, תוך חצי שעה. שיהיה פה עד השעה 11.15, מרוגש כולי יצאתי מהחדר, ומיד צלצלתי ללשכת הדיור שלנו אשר חבריה למזלי, באותה שעה נפגשו במשרדי הקהילה הניאולוגית, יוסף בורגידא בא מיד מצוייד עם התיקים. שנינו ניגשנו אל הגסטאפו להסביר לו את המצב. אבל דברינו נפלו על אזנים ערלות, בורגידא נצטווה לשבת במכונית ולנסוע עם קצין ה„זונדר־קומנדו" אל הדירה בת עשרת החדרים שלא היתה קיימת.

מעוצבן ומרוגז הלכתי הביתה. אחה״צ מיהרנו אל הקהילה הניאולוגית לטכס עצה איך להיחלץ מן הבוץ. העלינו את הרעיון להפקיע שתי דירות גדולות הדבוקות זו בזו לאחד אותן, וכך ליצור דירה בת עשרה חדרים לפי רצונו של הקצין החדש הזה. בינתיים השעה היתה כבר שלוש, דאגתי לשלומו של בורגידא, חזרתי לגסטאפו להתחקות אחר גורלו. רק הסמל היה במשרד, בפרוזדור המתנתי כחצי שעה עד שבא מישהו והודיע שענין הדירה סודר. לא הבנתי איך קרה הדבר לכן מיהרתי לחזור לבית עסקנו לדעת את הפרטים. שם מצאתי את אחי נגדור נסער כולו, ומפיו הצלתי את הסיפור הבא: בשעה שתיים צילצלו מהגסטאפו למשרדי אומז׳ה שהבוס רוצה לדבר אתך אבל בו ברגע אתה לא היית כאן לכן חשבתי שלא יזיק אם אני ארים את השפופרת ואדבר במקומך. — האם זה אתה, ליטנר? — שאל ביתר דיוק — שאג בקול עצבני: מיד אלי! נבהלתי כי לא ידעתי של מי הקול האלמוני ורצתי אל משרד הגסטאפו. נאצי גבה קומה, אשר ראשו רטט קמעא וכולו אמר עצבנות ורוגז הרעים עלי: יהודי, נבל שכמוך, כבר עברו כשעתיים שקבעתי לך, איפה הדירה שלי שדרשתי ממך?! הואיל ומושג לא היה לי על מה מדובר נבהלתי והשבתי בהכנעה: אדוני, אינני יודע על מה מדובר. אני אחיו של ראש הקהילה. הוא תיכף יבוא

וידווח לך. — מה? שאני אחכה לו?! חוצפה! אתה עצמך תשיג לי דירה. בוא אתי! המכונית חונה בחוץ! — ובזאת דחף אותי החוצה, ציווה עלי לשבת לידו ואילו הוא הוציא את אקדחו, הצמידו אל רקתי וכמטורף סינן באזני: אם תוך חמש דקות לא תשיג לי דירה בת שמונה חדרים — אחסל אותך בירייה! אוכיח לך, שלא איש כמוני מרשה שיהודי יחבל בפקודותי! ועתה לאן? הגד! תיכף ומיד! רעיון גואל צץ במוחי, שהיה כגילוי רצונו של הבורא: ניסע קודם אל משרדי הקהילה הנמצאים כאן, בסביבה — הצעתי. בחדר הנשיאות מצאנו את מיטלמן הזקן, כיפה היתה על ראשו ושוחח עם מספר אנשים, לידו עמד בנו חבוש כובע. התפרצותו של פרא אדם זה, איש הס.ס. הגמלוני שראשו רעד מכעס או מאיזושהי מחלה, יצרה אוירת פניקה בקרב החבורה. פשוט קפאו במקומם מרב פחד, אף אחד לא יכול היה לזוז ועוד פחות לברך את הנאצי המתפרץ. הדממה הפתאומית והתדהמה שנצטיירה על פני הנוכחים הוציאו את הקצין מכליו ובקול גדול החל לצרוח: מה אתם לא קמים ממקומכם כשאני נכנס לחדר?! יהודים ארורים, הסירו את הכובע מעל ראש החזיר שלכם! ובזאת הסיר בתנופת יד את הכובעים מעל ראשי שני המיטלמנים, התנפלותו זאת השיבה את רוח האנשים ואני יכולתי להסביר להם את מטרת בואנו. מיטלמן הזקן הירהר רגע אחר כך אמר בשלווה, כמי שמצא את הפיתרון: גש אתו אל רח' ריטוק. בשני הבתים הצמודים ישנן שתי דירות בנות ארבעה חדרים, שתיהן צמודות זו לזו. ינו קורמוש וד"ר מולנר גרים בהן. לפי מיטב ידיעתי עדיין בבעלותן, כי לא הוחרמו ע"י השלטונות.

הרעיון הציל אותי.

נכנסנו למכונית עם הגרמני ונסענו לרחוב ריטוק, הדבר היה מביך לא במעט, כי, כפי שידוע לך, אינני ביחסים טובים עם קורמוש, ומלבד זאת ידעתי שאסף לביתו את אחיו פרנץ מאחר שזה סולק מדירתו ע"י הגסטאפו, הצטערתי אבל לא מצאתי פיתרון נוח מזה. כשהגענו אל הבית יצאנו מן המכונית ציווה הקצין עלי לצעוד לפניו. דיירי שתי הדירות היו בבית. כאשר פרנץ הבחין בנו מיד הבין את משמעות בקורנו אצלם. — קח את המזוודות — אמר לאחיו — ונארוז מהר, כי אלה לא מניחים לנו להתמהמה.

בינתיים סקר הקצין את שתי הדירות והתרוצץ בהן כמטורף בבחנו את טיבן. כשחזר וראה את הנשים אורזות בקדחתנות צרח עליהם כמי שיצא מדעתו: שלא יעלה בדעתכן לקחת משהו השייך לדירה ולריהוטה! אתם יהודים חיים כאן בגרוסוורדיין ונהנים מן החיים כתולעים בגבינה, ואילו אשתי וילדי מתגוררים במרתף עלוב מאז הופצצה דירתנו בגרמניה. אבל עתה תעבור גם עליכם הכוס. פתחו מהר את החלונות שיצא ריח היהודים המסריח!

אחר כך פנה אלי: דאג לך שתבואנה שתי נשים לכבד את הדירה! בזאת יצא את הבית ואני נשרכתי אחריו במבוכה, כי לא הבנתי מה הוא זומם עתה לעשות, כנראה רצה לחלץ את עצמותיו ולטייל ברגל. הוא הצביע על מושל המחוז לשעבר הלאטקי, שעמד מול הבית. — האם הוא יהודי? — שאל אותי, כי הלאטקי היה מזוקן, — לא, — השבתי — זה היה מושל המחוז, ראש וראשון בין פקידי הממשלה במקום. הקצין ניגש אליו, הציג עצמו ובקשו להחנות את מכוניתו בחצרו (של הלאטקי). אגב, הלאטקי ניגש אלי ולחץ את ידי. — עד כאן סיפורו של אחי. הוא הוסיף: עשה לי טובה ודאג לכך, ששתי נשים ינקו את הדירות, כפי שדרש המטורף ההוא.

מיהרתי אל משרדי האומז'ה, מצאתי שם את אנדור זוננפלד, שהבטיח לי להשיג שתי עובדות. בחדר אחר של המשרד היתה ישיבת חירום. צרכי העניים היו מרובים ועוד יותר דרישות הגרמנים. הוחלט לאסוף סכום של מאתיים אלף פנגה, סכום נכבד גם בימים כתיקונם, עוד לפני מועד הגשת הצהרות ההון לשלטונות ההונגריים.

מאז הופיע הקצין הזה עם גולגולת המוות על כומתתו, שהיה ממונה על התפקידים המיוחדים של הס.ס. גברה דאגתי, שמו היה דאנקר, כי ראש הגסטאפו היה לעומת דאנקר, איש תרבות, בעל נימוסין שדיבר כבן אדם. לעתים בקשני לשבת כשהייתי אצלו וניסה, לפחות למראית עין, לרסן את תביעותיו המופרזות של רופא בית החולים של ה־ס.ס. אבל זה... מה הם „התפקידים המיוחדים" שהוא ממונה עליהם? על כל פנים חששתי, שאיתו לא נוכל להסתדר, חששותי נתאמתו מהר, למעשה כבר למחרת היום.

2.5.1944

פקיד ממשרד האומז'ה מסר לי שקצין ה־ס.ס. החדש פקד עלי להופיע במשרדו ברחוב ריטוק. מיד יצאתי על מנת ללכת אליו, דאנקר יצא בינתיים מהמשרד ואני נצטוויתי להמתין לו במסדרון בגרם המדרגות, הדלת היתה פתוחה וראיתי את המתרחש בפנים, וכן שמעתי את שיחות הטלפון, הבחנתי בכך שהשלטונות ההונגריים מתיחסים אליו בדחילו ומדברים אתו בהכנעה, אבל כל התצפיות האלה לא הספיקו לי כדי לעמוד על טיב תפקידו, כשעה המתנתי עד שדאנקר חזר מסגן ראש העיר, הוא פרץ למשרדו, כמנהגו, בבהילות, חלף לידי, ראה אותי, אבל לא זיכני אף במבט. חלפו עוד עשר דקות עד שנאות „הוד מעלתו" לקבלני. בירכתיו והוא, כמובן, לא השיב לי שלום, לעומת זאת נתן קולו עלי: האם אתה הוא ראש הקהילה? מדוע לא שלחת את שתי היהודיות לכבד את הדירה? (אמנם זוננפלד השיג שתי נשים, אבל הללו לא העזו לבוא אל מאורת הארי). אני גמגמתי משהו, הצטדקתי והוא האריך ברוב טובו את מועד הופעתן עד השעה אחת. אחר כך הסביר לי את מעמדו: לידיעתך, אתה כפוף למרותי ומחוייב לציית לפקודותי כשם שהיית סר למשמעתו של ראש הגסטאפו. ועוד משהו, אני נשלחתי

הנה כדי לפתור את בעיית היהודים. אני מייצג את הסמכות הבלתי מוגבלת בכל מה שנוגע ליהודים, — אחר כך דרש ממני מספר נתונים בקשר לאוכלוסיה היהודית של העיר ואת מסירתם למשרדו ובכתב.

דבריו, הנתונים שביקש עוררו את חשדותי, היה משהו מסתורי סביבו אבל כל המעקבים שלי לא הועילו לנחש את טיב פעילותו. על כל פנים לא יכולתי להעלים מעצמי את מועקת דאגתי לעובדה שבידי תליין אכזרי ומטורף ניתן גורלם של עשרים אלף יהודים.

הסגן, אותו הכרתי אתמול, תיקתק משהו במכונת כתיבה וכשגמר מסר לי פתקה. דאנקר העיר: השג בהקדם את צרכי המשרד הרשומים כאן. אחר כך צעד שני צעדים קדימה, ממש התנשא עלי בגופו הענק ולחש: נוסף לכל אלה המצא לי ולחברי הקצינים ארבע זוגות מגפים!

— אבל, אדוני הסרן, — נסיתי להתחמק — נעלים, מגפים ובכלל עורות למנעלים אי אפשר להשיג רק לפי היתר מיוחד של השלטונות.

— זה לא מעניין אותי, מצא דרך להשיגן!

שתקתי והוא הוסיף להזמנתו גם דגמים של אריגי צמר.

— שלח אלי היום אחה״צ איזה חייט יהודי מן הטובים במקצוע — ובזאת שילח אותי מפניו.

במשך אותו יום פשטו שמועות על הקמת גיטו בעיר, יודעי דבר, או מפיצי שמועות אימים, אמרו, שפירסום התקנה הוא ענין של שעות ספורות. שוחררו 53 אנשים מבית המעצר של הגיסטאפו ואחר הצהרים שוחררו כל הכלואים פרט לוויסלוביץ, הוא לא שם מחסום לפיו ובשנינות לשונו הרגיז את הנאצים. שיחרור העצירים נחשב לסימן רע. המתיחות גברה בשעות אחה״צ, יצאתי לטייל כחצי שעה עם ד״ר מער על מנת לשוחח אתו, בדרכנו נשאלנו ע״י עוברים ושבים, יהודים כמובן, וכן קיבלנו דוחו״ת על החדשות. הכרזות הודפסו כבר ויודבקו למחרת — היתה החדשה המעודכנת.

אחר כך ביקרתי אצל דאנקר בלווית החייט, הפעם נתקררה דעתו במקצת ונתרככה ארשת פניו בהביטו אלי, וזאת, כנראה, בגלל האריגים והמגפים המיוחלות.

לפנות ערב פגשתי איש הונגרי קשיש, למעשה הוא פנה אלי וסיפר שיו״ר הפשיסטים ההונגריים מיחה נגד הקמת גיטו בתחום העיר, — אין מה לחשוש ליהודים — הבטיח הקשיש — אני ערב לכך. כך ניטלטלנו בין שתי הקצוות, בין תקוות שוא ובין ההשלמה עם מר גורלנו. למעשה כבר נגזר עלינו ואילו אנו לא ידענו שההוצאה לפועל כה קרובה.

נעקרנו מדירותינו והושלכנו אל תוך הגיטו

סמוך לשעה שמונה יצאתי מן הבית וליד הדלת נתקלתי בכובסת שלנו. היה אצלנו יום כביסה, היא עצרה בעדי: האדון, כנראה, עוד לא שמע שפורסמה כבר גזרת הגיטו. אני קראתי את הנוסחה. אל תצא עכשיו מן הבית. המתן קצת, כי היהודים אינם רשאים להסתובב בעיר רק בין השעות 8—10.

הבשורה, אם כי קשתה, לא הפתיעתנו, מה לעשות — אמרתי — עלי לצאת ולבדוק על מה בדיוק מדובר. בחוץ הבחנתי בהתקהלות של אנשים סביב עמוד המודעות, ניגשתי שם וראיתי ששלוש מודעות טריות הודבקו על העמוד. שלושתם חתומים ע״י ד״ר דיאפאי. הראשונה קבעה את תחום הגיטו, את הרחובות אשר בבתיהם יגורו מעתה היהודים, הנוצרים, דיירי האיזור הזה, חייבים לנטוש תוך ארבעה ימים את מקום מגוריהם ויזכו בדירות אחרות, טובות מהקודמות. המודעה השניה קבעה את השעות בהן מותר ליהודים, שטרם הוכנסו לגיטו, להסתובב בחוץ, לסדר ענייניהם ולערוך קניות. המודעה השלישית פנתה אל הנוצרים והיתה בה משום אזהרה חמורה: כל מי שקיבל מיהודים איזה חפץ שהוא לשם שמירה חייב למוסרו תוך שלושה ימים ממועד הפירסום למשרדי העיריה, מי שלא יעשה כן ייחשב לעבריין ויושם במחנה מעצר.

גבולות הגיטו נמשכו מהצד הימני של ר״ח קאפוצינוש עד הצטלבות הרחובות קאפוצינוש וזרדה, משם עד החצר של בית הכנסת הגדול ועד הרחובות אשר מאחורי החצר והנבלעים ברחוב מיכאל מעזעי וסמטאותיו, שטח מצומצם מאוד עבור עשרים אלף נפש.

לאחר שקראתי את המודעות הלכתי אל רחוב זולדפה לבקר אצל הורי ומשם למשרדי אומז״ה. אלה שהקדימוני סיפרו בהתרגשות ובחרדה שעקירת היהודים מדירותיהם כבר החלה ונמשכת מאז שעות הבוקר המוקדמות ובתנאים קשים ביותר. העיריה הרכיבה עשרות „ועדות לקבלת הרכוש היהודי" כשכל ועדה מורכבת משנים: שוטר ובלש. שנים אלה העירו את האנשים משנתם, והאומללים נצטוו להסתלק מדירתם תוך רבע שעה, רק את הדברים החיוניים ביותר הורשו לקחת אתם. שני השודדים לקחו מהם את הכסף עד הגרוש האחרון. וכן את חפצי הכסף והזהב, גם את טבעות הנישואין הסירו מעל אצבעות הנשים. מעשה זה סתר את אשר היה כתוב בתקנות של הצהרת רכוש. כי התקנה הרשתה אחזקת סכום מסויים וכן טבעות הזהב של הנשים. העקורים לא הורשו לקחת אתם רק את בגדיהם אשר על גופם, לבנים להחלפה, כלי מטה, מזרונים, כלי מטבח ואוכל. אופן ההעברה כלומר מידת הפראות, בה התנהלה, היתה תלויה באופי הבלש והשוטר, ובטרם יצאו העקורים מדירותיהם נערך חיפוש בכיסי בגדיהם.

על העקורים היה להמתין בפתח בתיהם, וכאשר נתקבצו כדי מלוא עגלה — הועלו הם וצרורותיהם על העגלה. השוטר התיישב על הדוכן ליד העגלון והמסע העגום יצא לדרך

לכיוון הגיטו. שוטרים וז'נדרמים תפסו עמדות מסביב לתחום הגיטו כדי שאיש לא יוכל לברוח, כשהגיעו העגלות הורדו הנוסעים בחצר הגדולה של בית הכנסת אשר שימשה כניסה לגיטו.

בינתיים חיפש אותי שוטר ותלונה בפיו: זה חצי שעה אני רודף אחריך, איפה היית? מדוע לא היית בבית?

יצאתי העירה לדעת פרטים על ה„ברכה החדשה" שהונחתה על ראשינו — הרגעתיו. — בוא אתי אל סגן ראש העיר המחכה לך. ובזאת מסר לי מכתב חתום ע"י ד"ר דיאפאי, המכתב הכיל כתב מינוי. אני מוניתי לראש מועצת היהודים. חברי ביודנראט היו: ד"ר אישטוואן וואידה, רבה הראשי של הקהילה הניאולוגית, ד"ר שנדור לורנץ, עורך דין; ד"ר רני אושוואט רופא ושמואל מוצן, חרשתן. תפקיד המועצה היה לדאוג לאספקת מזון לדרי הגיטו, לפתור את בעיות הניקיון והבריאות, ליצור משהו הדומה לאירגון פנימי של מרחב סגור, ולדאוג לבצוע התקנות. תפקיד המקשר בין היהודים והשלטונות הוטל עלי או בהיעדרי, לסגני. לאחר שעיינתי בתוכן המכתב אמרתי לשוטר: אני מוכן, בוא, נלך.

בדרך פגשתי את עמיתי הד"ר מער. שאלתיו האם גם הוא, כראש הקהילה הניאולוגית קיבל מכתב בדומה לזה אשר בידי. לא! — השיב — לעומת זאת נודע לי, שרק ששה רופאים, מומחים למחלות שונות, הורשו להישאר מחוץ לגיטו, ושמי אינו כלול ברשימה הקצרה ההיא, והואיל ואינני רוצה להיכנס לגיטו — גמרתי אומר להתאבד. נדהמתי למשמע דבריו שנאמרו בשלווה סטואית וללא התרגשות, רבות התחננתי לו כדי להניאו מתכניתו, מחזה מרגש זה התרחש בשעה הראשונה של איסוף היהודים בגיטאות במרכז העיר בכיכר סנט לסלו. לבסוף הצלחתי לשכנעו שלא ישים קץ לחייו, אלא יעזור לנו לשאת בעול, אשר הוטל עלינו, עד יעבור זעם. בוא אתי — אמרתי לו — לעיריה. חכה לי בפתח לשכת ד"ר דיאפאי כדי שאוכל לדווח לך על אשר אשמע מפיו.

לפני לשכתו של ד"ר דיאפאי כבר המתינו לי חברי שנתמנו יחד אתי למועצת היהודים, סגן ראש העיר הסביר קצרות את מהות תפקידנו והורה לנו להזדרז ולהתחיל בבצוע תפקידנו.

בשעה שאנחנו עובדים בתחום הגיטו יועברו משפחותינו מדירותינו ובהיעדרנו מן הבית לא יורשו לקחת אתם אף את המעט אשר מותר לפי התקנה! — נפלטו המלים מפיו של אחד החברים בזעם עצור.

דווקא בנידון אוכל לעזור לכם — הפסיקו דיאפאי. אם כי באופן רשמי אף אחד שנכנס לתוכו לא יכול לעזוב את תחום הגיטו, אתם תקבלו רשיון לצאת בערב ומשפחותיכם יועברו בשעה שתהיו אתם בבית, בזאת הרים את השפופרת ונתן הוראות למשטרה בהתאם להבטחתו, אבל כשם שהכל היה שקר והתעיה, כן גם הבטחה זאת. משפחתי, למשל, הועברה לגיטו בשעה שלוש אחה"צ, והואיל והוועד אשר השגיח על הפינוי לא רצה לתת אימון בדברי אשתי, שאני עובד לפי הוראת העיריה בשירות הציבור — נרשמתי כעריק ואשתי לא הורשתה לקחת איתה את חפצי האישיים.

ממשרד ראש העיר מיהרתי לחצר בית הכנסת, שם מצאתי את ד"ר נימט, שנשא דרגת פקד במשטרה, והיה ממונה על הסידורים הראשונים באיזור שהיה לגיטו. גבר גבה קומה ונאה מראה היה האיש שהועבר לתחנת המשטרה של גרוסוורדיין לאחר הכיבוש ההונגרי, עד פלישת הגרמנים היה יחסו אל היהודים הוגן, אם כי מסוייג. מאז שנשללו זכויותינו — חשף את לובן שיניו, שנאת היהודים שפעפעה בלבו נתגלתה בכל עוזה בהיותו שוטר־שופט לעברות הקשורות בטלאי הצהוב.

בימים שלאחר פירסום התקנה התמקדו פעולות הבלשים לנושא אחד בלבד; להשגיח בעירנות יתרה, האם מקיימים היהודים את התקנות על נשיאת הטלאי הצהוב. נכנסו, באופן מפתיע, לבנקים, למשרדים, לחנויות ואפילו למרתפים לראות האם נושאים היהודים על בגדיהם את הטלאי או לא, (לפי התקנה רק באותם המקומות היו חייבים לשאתו, בהם קיימת אפשרות להיתקל באזרח נוצרי, כדי שהאחרון ידע מי עומד מולו). בהתחלה לא הכל הבינו את נוסח הגזרה ואת רוחה, לכן לא ענדו את הטלאי במשרדים רק בצאתם לרחוב, בניגוד ליהודים שפרשו את נוסח הגזרה באופן ליברלי — השוטרים ידעו מה עליהם לעשות. יהודים רבים נתפסו איפוא בעוון רשלנות, ותיקיהם הועברו לטיפול אל ד"ר נימט שהיה שוטר־שופט. „העבריינים" לא זו בלבד שנקנסו בסכומים ניכרים, אלא נשלחו למחנה מעצר, ד"ר מער ואני הלכנו אל מפקד המשטרה המקומית למחות ולבקש חנינה אבל הוא לא נאות לקבל את פנינו אלא הפנה אותנו אל ד"ר נימט. גבר צעיר זה שלא מלאו לו אז ארבעים שנה ידע, שאנחנו יהודים מהווים רבע מאוכלוסיית העיר, ובכל זאת דיבר אתנו בגסות ובשחצנות כזאת שמרוב בושה נעצרה נשימתנו. ובכן, עד שלא ידע בודאות לאן נושבת הרוח, העמיד פני ישר והגון. משראה את המצב בהוויתו — גילה את פרצופו האמיתי. גסותו ונבזותו נתגלו לעיני כל בששת ימי ריכוזנו בגיטו.

ובכן מלאכת הפינוי, ההעברה ואיכלוס הגיטו היתה בעיצומה בשעה עשר לפני הצהרים. לחצר בית הכנסת אשר ברחוב זארדה הגיעו העגלות בעלות הפלטפורמה הארוכה, זו אחר זו. אנשים אומללים ישבו עליהן ולידם מטען חפציהם הדל. כספם, רכושם, דירתם ורהיטיהם נגזלו מהם רשמית ע"י השלטונות. מי שראה את המחזה והיה בעל לב רגיש ולא חיה — לא יכול היה לעצור בעד דמעותיו. המחזה היה ראוי למכחולו של הצייר ורעשצ'אגין. התינוקות הושמו בסלים. אחת האימהות הצעירות גחנה על תינוקה הישן

והתבוננה בו בדאגה. בפניה המעונות הצטיירה החרדה: שמא יזיקו לבנה הפעוט הטילטולים האלה.

במרכז החצר נעצרו העגלות, השוטר קפץ מהדוכן וציווה לאנשים לרדת, ולא באדיבות אלא בגסות נטולת כל רגש אנושי: הזדרזו, הזדרזו! כלום אינכם רואים איזו מלאכה רבה מצפה לי עד שאסתדר עם כל היהודים האלה? קודם את החבילות! תשימו שמאלה ובצד השני יעמדו היהודים! קדימה! מהר! בחצר ציפו לבאים נערים ונערות. ד"ר נימט ציווה אותם לבוא ולעזור בכל כחם בפריקת העגלות, הוא עצמו בדק את המזרנים, רק את המרופטים, את הממולאים בקש או בחציר הרשה לקחת, מזרנים עשויים גומאויר או ממולאים בשערות סוסים הוחרמו והושמו הצידה. אלה יהיו יפים לחולים שלנו — אמר בחיוך על שפתיו. חיפוש גופני נעשה בגסות ע"י הז'נדרמים, מי שנמצאו אצלו אפילו מעות קטנות או תכשיטים נענשו קשות. שוטר תפס אותם, דחפם אל תוך חדר קטן, וכשהושלכו משם פניהם היו נפוחות, מגואלות בדם, תוצאות של מכות אגרוף וסטירות.

בפינה הימנית של החצר תפסו השוטרים של ד"ר נימט את הדלת, דרכה היתה הגישה אל משרדי הקהילה האורטו־דוקסית, שנים מהם רשמו את שמות היהודים שהובאו לגיטו. הואיל והדרך לבית הקהילה היתה חסומה, ואילו משרד החברה קדישא היתה נעולה במפתח — לא יכולנו לפתוח בעבודה המנהלית של הגיטו מחוסר מקום. בשעה אחת עשרה הופיע בגיטו המפקד הגמלוני של הקומנדו הגרמני בלווית הסגן שלו. שוב לקה בהתקפת עצבים וראשו רעד כעלה נידף, כשהבחין בי מיהר אלי והרעים עלי בגסות: מה אתה מסתובב כאן באפס מעש? מדוע אינך עושה רשימה על המובאים לגיטו?! דע לך, שיש להקצות חדר ל־16 איש ולא פחות מזה! לפי חישובי אני יש כאן מספיק מקום ל־40.000 איש. אל לך לפתוח חדר חדש עד שיתמלא החדר הקודם. ששה עשר ולא פחות!

השבתי לו בנחת: לצערי אין לי מקום לעבוד בו (והסברתי לו שהמעבר למשרדים נתפס ע"י המשטרה). שלחתי אחד מעוזרי להביא את המפתחות של החברה קדישא. שם נעבוד עד שנמצא מקום מתאים יותר. אגב, לפי ידיעתי אין בעיר יותר מעשרים אלף יהודים. זאת ועוד, ההורים וילדיהם, האחים וההורים רוצים להיות ביחד בחדר אחד, וזה בלתי אפשרי אם אנהג לפי הוראתך. —

דאנקר התכעס עוד יותר, פניו סמקו וצרח באזני: אין לך רשות לבקר את הוראותי ולהתנגד להן! עליך למלא את פקודותי! ואם תשגה בביצוע ההוראות אז אפטר אותך, אחליפך במישהו אחר, אסטור לך על הלחי סטירות נמרצות ואשליכך לצינוק! ועתה פרוץ את הדלתות האלה והתחל לעבוד! בזאת עזב אותי לאנחות.

בחורים בעלי שרירים פרצו את הדלתות, הוציאו שולחנות, כסאות, ספסלים שתי מכונות כתיבה ומכשירי כתיבה. סידרנו את הרהיטים האלה בחצר ולשכת הדירות של הגיטו החלה לעבוד.

אחה"צ ביקר אצלי ממלא מקומו של ראש הגסטאפו והודיע לי באדיבות: הבוס הרשה לך ולבני ביתך להישאר בדירתך. — ההצעה הפתיעתני אבל תשובתי היתה נחרצת: אנא, אמור לאדון רב סרן שאני מודה לו על תשומת לבו, אבל אני כמנהיגם של האנשים האומללים האלה מוותר על כל ההנחות ואשאר אתם בטוב וברע.

— אין זה מעשה נבון מצדך — אמר והוציא מכיסו רשימה ארוכה והגיש אותה לי לעיון. הצצתי ברשימה והעולם חשך בעדי. מספר שולחנות, כסאות, מכונות כתיבה כורסאות ועוד פריטים מעין אלה היו כלולים ברשימה. לא יכולתי לשלוט עוד על רגשי התרעומת שגאו בי: איך אתה מתאר לך את זאת, אדוני? פונינו מדירותינו, נדחסנו לתוך הגיטו הצר הזה בתנאים אל אנושיים, יצאנו ערומים ממש מבתינו, אפילו את טבעות הנישואין הסירו מעל ידינו! מנין ניקח את החפצים הדרושים לך? חשבתי — אמר הקצין באדישות — מהיהודים שבתיהם בתחום הגיטו לא נלקח שום דבר.

אינני מסוגל למלא פקודה זאת — אמרתי בראש רכון.

בזאת נסתיימה שיחתנו. בצהרים לא הלכתי הביתה, אכלתי יחד עם אלה שהוכנסו כבר לגיטו. למזלנו העברנו את מטבח התמחוי עוד לפני כן לחצר בית הכנסת והיה איפה לבשל.

שעות אחדות לאחר מכן נתברר, שמספר ניכר של אנשים, נשים ואפילו ילדים שיצאו מביתם בשעה מוקדמת, מי לבית הכנסת מי למשחטת העופות, ולא ידעו על גזרת הגיטו — נתקעו בגיטו ולא יכלו לצאת ולחזור אל משפחתם. התערבתי אצל ד"ר נימט וביקשתיו להרשות להם לחזור בליווי משטרתי, עשיתי זאת כדי להרגיעם, כי באוירה המתוחה שירדה על הקהילה כל דבר, גדול כקטן, עורר התרגשות, אפילו היסטריה. אשה אחת, חולת עצבים, יללה בקולי קולות עד כי לא יכולנו לעבוד. ד"ר נימט נשאר תקיף בדעתו: מי שנכנס לגיטו או נתקע בו לא יוכל לצאת ממנו.

אחה"צ בא לגיטו ד"ר דיבאי, הממונה על האספקה בעיר. אנחנו נדאג לאספקה עבור דרי הגיטו — אמר. נעשה רשימה ולפי מספר תושבי הגיטו נשלח מזון. מנת הלחם תהיה כמנה המגיעה לנוצרים, לעת עתה יסתפק כל אחד במה שלקח איתו מביתו. כשאדע את מספרם המדוייק של הדיירים — אשלח לחם לפי החשבון. לעת עתה אשלח יום יום ארבע מאות ככרות. תקבלו תפוחי אדמה, אפונה, שעועית יבשה, ירקות מיובשות בכמות מספקת. על שמן אין לי מה לומר כי לא נמצא בעיר אף טיפת שמן. אני מסב את תשומת לבכם — הוסיף — כי הגיטו הוא שטח סגור ומסוגר ולהבא לא תהיה אפשרות לצאת ולקנות בשוק ואצל האיכרים. נארגן את הדברים בצורה כזאת שתוך 10—14 יום כל דרי הגיטו

יאכלו במטבח הציבורי. יש לנצל את המטבח אשר בהישג ידכם כאן עד קצה גבול היכולת, כדי שיוכל לספק מזון לכל דרי הגיטו, ואם יהיה צורך בכך, יש להקים מטבח נוסף, או אפילו יותר.

ביקשנו ממנו גם פירות וגם חלב. — ממחר אשלח מאה ליטר חלב. יש לחלקו בין התינוקות והחולים הקשים — אמר.

מאה ליטר חלב לעשרים אלף איש! נדיבות לב בלתי רגילה!

ד״ר דובאי הסביר לנו האיך לארגן את לשכת האספקה של הגיטו. לפי מתכונות של לשכת האספקה העירונית, ובטפסים הנהוגים בעיר, אגב שינוי הדברים הטעונים שינוי. לאחר שקיבלנו את הטפסים יתן לנו חמישה פקידים לעזרה. את מספרם יש להשלים ל־25 ע״י כח העבודה העומד לרשותנו. הוא הבטיח, שבעוד ימים אחדים יבקר שוב בגיטו כדי לסייע לפתיחת לשכת האספקה שלנו ועבודתה הסדירה.

לפנות ערב הופיע גם אישטוון — קובץ׳ נאג׳, מפקד הגיטו. ד״ר נימט דיווח לו על הנעשה בינתיים. המפקד לא היה מרוצה עם המספר הזעום של האנשים שהובאו לגיטו ביום הראשון של ריכוז היהודים. מעט מאוד — אמר. מחר יעמידו הגרמנים לרשותנו שתים עשרה מכוניות משא, כדי לזרז את פינוי היהודים מהעיר וריכוזם בגיטו.

דיווחתי למפקד על שני מקרי התאבדות, דזידר רייכרד ואשתו בלעו כדורי רעל בדירתם. רייכרד היה אישיות ידועה בעיר, חנות הנעלים שלו היתה הטובה בעיר והתקיימה כבר 42 שנה, עד פלישת הגרמנים היה חבר בהנהלת לשכת המסחר והתעשיה ובמשך שנים שימש סגן יו״ר לשכת המסחר בעיר. אדם פיקח היה, פעיל בשטחים שונים. בן שבעים היה במותו.

מפקד הגיטו, שהיה קצין משטרה בכיר נתן רשיון להרב ד״ר וואידא ולקברן אחד לצאת מהגיטו כדי להשתתף בלוויה.

4.5.1944

איכלוס הגיטו נמשך בקצב מהיר, לפני הצהרים עוד נתמשכו לאיטן שתיים שלוש עגלות עצובות, אבל אחה״צ כבר הוחלפו ע״י משאיות גרמניות. הנהג, מאנשי ה־ס.ס. ישב ליד ההגה ונהג בבטחה ובנוחות. את הצריחות, הפקודות ואת המלאכה השחורה הניח לשוטרים ולז׳נדרמים.

את תפקיד אירגון האספקה הטלתי על שומא (שמואל) לוסטיג. איש רב פעלים היה, בעל בית חרושת לשעבר ומנהלן מעולה. מאז שנאלץ לפנות את מקום עבודתו עקב החוקים „לצימצום השפעת היהודים״ שנתפרסמו החל משנת 1938, הקדיש את כל מרצו ואת כל חייו לציבור היהודי, שימש כמבקר של הקהילה הניאולוגית, של האומזי׳ה, של בית היתומים של האומזי׳ה ושל בית החולים.

את תפקיד אירגון התמחוי הטלתי על יעקוב מיטלמן ועל האופה, לסלו שטיינר.

לכל עבודות הארגון ביקשתי את עזרתו של ד״ר וילהלם מולנר, ששימש במשך 15 שנה מנהל בית החולים היהודי.

נטל הטיפול בעבודות הסניטריות ועבודות טכניות הוטל על מר סנש, מהנדס העיר לשעבר. ככל שגדלה אוכלוסיית הגיטו, בה במידה גברה שאיפת הדיירים ליצור תנאים אנושיים עד כמה שאפשר למען שבת אחים יחד בנוחות או לפחות בטירדה מינימאלית. רבים ביקרו אצלי והביאו אתם הצעות למען העשיר את תקנון האוטונומיה של הגיטו בגרוסוורדיין.

אנשינו, שמקצועם בכך, ציירו שירטוטים, תרשימים ודיאגרמות, כדי להדגים את מבנהו של השלטון הפנימי, את סמכויות המחלקות, את ראשי המחלקות ופקודיהם וכן את תפקידו של כל אחד ואחד. התכנית הטובה והיעילה נעשתה ע״י המהנדס סנש, שהיה בעל נסיון עשיר מאז שעבד במנהלת העיר. הנחת היסוד שבתכניתו היתה, שעשרים אלף נפש למרות שהם צפופים בשטח צר מהווים ציבור של עיר קטנה. וכעיר בגודל הזה, כן גם הגיטו דורשים מסגרת אדמיניס־טרטיבת הולמת. לכן הוא ראה את מועצת היהודים בת חמישה חברים כמועצת עיריה, את חבריה כחברי עיריה העומדים בראש מחלקות ומשגיחים על פעולות מחלקותיהם. הוא חשב גם על מחלקת דת ותרבות ואת התיק הזה יעד לד״ר וואידא, רבה הראשי של הקהילה הניאולוגית. הסעיף האחרון שבהצעתו לא היה לפי רוחי, כי עם מינויו היו מתחדשות המחלוקות הקודמות שהיו קיימות בין שתי הקהילות. ראשי הקהילה שלנו בין כה וכה הביעו מורת רוחם על כך, שהופר המאזן העדין בין שני הזרמים בכך, שנתנו לניאולוגים יותר משרות בגיטו ממה שהיה מגיע להם לפי האחוז שלהם בקרב האוכלו־סיה היהודית בעיר. השיעור היה 1:2 לטובתנו. אנחנו האורטודוקסים שילמנו פי שנים יותר למטרות סוציאליות ממה ששילמו הם. אם כן מדוע רוצים הניאולוגים להפר את השיעור, את היחס המספרי כשמדובר במילוי תפקידים בהנהגת הגיטו?

כתוצאה מהחישובים האלה פרצה תחרות קשה בין שתי העדות. פעלתנות גוברת, שאפתנות שקשה היה לשככה היו ניכרות בקרב הציבור, רבים טענו לכתר של תפקיד מסויים בטענה, שהם מסוגלים לתרום יותר, כי כשרונם גדול יותר משל חבריהם, מתחריהם. וכל זה לא היה מזיק אם בהתמודדות זאת לא היו נוטלים חלק אנשים, אשר שאפתנותם לא ידעה גבול וכן אחדים שהצטיינו בהערמת מכשולים בדרך העשייה. יצר הכבוד! יצר הכבוד היהודי הידוע לשמצה לא בגד בנו גם כאן, בפרוזדור לחידלון.

הטראגי־קומי בדבר, שכל זה התרחש בגיטו, במקום שם לא היו כבר עשירים ועניים, מיוחסים ואנשים מפשוטי העם. כל יהודי הושפל ונהפך לקבצן אם לא לפושע. קם שויון טוטאלי בין המעמדות, שויון עליו לא חלם אף אחד

מגדולי הסוציאליזם, רק בתחום אחד לא נשארנו שווים, במאבק למען טובת הכלל. בתחום זה לא הבחנו ברצון טוב במידה שוה אצל כל אחד ואחד.

היהודים המסכנים האלה כשהקימו את האוטונומיה על כל אביזריה, השתעשעו בתקוה, שכאן, במחשכי הרובע שלהם יניחו להם, אפילו ישכחו אותם. עד... עד ששוב יזרח השמש ויתיז על פני ישראל המעונים את זיו אורו.

אלי במרומים! מה גדולה היתה אשלייתנו. לא הבנו, כי אויבינו בנפש הקימו את הגיטו לצרכיהם הם, ורק כתחנת ביניים בדרך הייסורים והסבל המובילה לגירוש ולמחנות ההשמדה!

5.5.1944

דאנקר בא בטרוניה עמי, יען כי לא מלאתי אחר הוראותיו בדבר איכלוס הגיטו; דרשתי ממך לאכסן 16 נפשות בחדר אחד ואתה לא עשית כן. אמנם המשטרה ההונגרית אינה רוצה לצופף את היהודים מערי השדה בתוך הגיטו של גרוסוורדיין, אבל אני אתגבר עליה. יש כאן מקום לכולם, ליהודי העיר וליהודי הכפרים שהם יחד כארבעים אלף נפש. גם משטרת הגיטו הפנימית אינה מתפקדת כראוי. לפני כמה דקות ביקשתי שני שוטרים יהודים ברחוב בלאהה לואיזה, אף אחד לא עמד על משמרתו. גם את שמות דיירי החדרים יש לרשום ולתלות את הרשימה על הדלת, ישנן דלתות לרוב שחסרות מעליהן הרשימות. עוד היום אני רוצה לקבל רשימה של היהודים שהוכנסו כבר לתחום הגיטו.

קבלתי לידיעתי את הפקודה, אם כי ידעתי שבתוהו ובוהו השורר בגיטו על כי יום יום מתווספים מאות ואלפים אשר דירותיהם לא פונו עדיין — אי אפשר לעשות אפילו רשימה משוערת. ומתוך השיחה עם דאנקר הבחנתי בחילוקי דעות מחריפות והולכות בין דאנקר הגרמני, וקובץ׳ נאג׳ ההונגרי.

האחרון הופיע בשעה עשר יחד עם פמליתו. כשגמר להאזין לדיווחי פקודיו ניגשתי אליו וסיפרתי לו את אשר ציווה לי דאנקר בדבר עשיית הרשימה — אני אוסר עליך — אמר קצרות ונמרצות — לדווח כל דבר למישהו פרט לנציגי השלטונות ההונגריים, כלומר לי או לסגני.

אבל, תת ניצב קובץ׳־נאג׳, כידוע לך דאנקר הוא אדם תקיף, ממש אלים, הוא מאיים בסנקציות אם לא יצייתו לפקודותיו.

הוא אינו יכול בכלל לתת לך פקודות — אמר קצין המשטרה — אמור לו שאני אסרתי עליך לציית לפקודותיו.

תודה רבה לך, אדוני — אמרתי בקול ובלבי: ברוך השם, יש תירוץ בידי להפר את פקודת הנאצי.

בשעה 11.30 הלכתי למשרדו של דיאפאי לסדר כמה דברים בקשר לתיחום הגיטו. המחסנים הגדולים של הצרכניה הנוצרית „האנדיה" היו כלולים בתוך תחום הגיטו. הוא ועוד שני מפעלים עירערו על צו הפינוי שהוגש להם. בעיריה שמעתי שעירעורם נתקבל ושטחי שלושת המפעלים יוצאו מתחום הגיטו. משמעות הדבר, שייתכן ומספר הנפשות בגיטו יוכפל ואילו השטח — יוקטן.

מוסדות ה־ס.ס. ויחידותיו כגון בית החולים, מסעדות הקצינים, המחלקה הטכנית, שמתפקידה היה להקים את הגדר מסביב לגיטו, מאפיית ה־ס.ס. העלו יום יום את המכסה בדרשם פועלים יהודיים נוספים לעבודותיהם. הז׳נדרמיה חדרה כבר בשש בבוקר לחדרי הגיטו והוציאה את היהודים ממטותיהם לעבודה. אם אין צעירים — יבואו הקשישים, כך התלוצצו. בחצר נערך מין מיפקד, והאנשים נשלחו קבוצות קבוצות למקומות עבודה שונים.

מלאכת גידור הגיטו כמעט הושלמה כבר. כלונסאות גבוהות הותקנו בתוך גומות עמוקות וקרשים רחבים חיברום יחד. רק שער אחד היה בגדר; זו שבפינת רחובות קאפוציגוש וזרדה. היו מקומות עבודה כגון המאפיה ברחוב קלוז׳, שם התעללו הנאצים בפועלים היהודים והיכום מכות רצח. אחינו המסכנים שנאלצו לעבוד שם היו צריכים לשאת מהבוקר עד הערב סלים מלאים כיכרות לחם ושקי קמח בני 68 ק״ג ובקצב רצחני של העבדים בימי קדם. איש הס.ס. הממונה עליהם ליווה אותם לאן שהלכו, ואם לא נעשתה מלאכתם במרוצה או אם נעצרו לרגע כדי להשיב נפשם — בעט בהם הנאצי במגפיו המסומרות, אוכל ניתן להם פעם ביום וגם זה במנה זעומה. מי שנאלץ לעבוד אצלם יומים רצופים, חזר לגיטו שבור ורצוץ, מוכה ומעונה, ויכול להתברך בלבו אם נחסך לו הטיפול בבית החולים.

אני עצמי הייתי עמוס דאגה, כי בעיית התברואה, הניקיון הכללי, ניקוי הביבים, האספקה, לא היתה כה פשוטה, כפי שד״ר דובאי תאר זאת לפני. כל אלה דחפוני לפנות אל האיש שקיבל על עצמו אחריות עבור הקמת הגיטו, וביצוען של כל הגזרות.

פרוזדור של סגן ראש העיר היה מלא עותרים, ראשי מחלקות של העיריה, קציני ס.ס. ביניהם גם דאנקר, סמלי הווערמאכט שייצגו את יחידותיהם שעברו דרך העיר, קציני משטרה התגודדו בקבוצות והמתינו לתורם. אני נפניתי אל אחת הפינות והטיתי אוזן לשיחות. להפתעתי ראיתי שאישה צעירה אשר טלאי צהוב התכער על שמלתה, נכנסה לחדר ההמתנה. מה עושה יהודיה ביום השלישי של הקמת הגיטו מחוץ לתחומו? היא היתה עצבנית וכל כולה היתה חוסר מנוחה, היא נכנסה לאחד החדרים הסמוכים וכשיצאה עיניה היו דומעות. אחר כך יצא אחד ממנהלי המחלקות ולחש כמה מלים באוזנה. הדבר הזה עורר את סקרנותי, הצגתי את עצמי בפניה ושאלתי אותה מה מעשיה אצל דיאפאי.

את אמי אני מנסה לחלץ מתוך הגיטו.

איך את מתארת זאת — שאלתיה — הן, כפי שאני רואה — אינך פטורה מנשיאת אות הקלון.

והיא הסבירה לי את מצבה: — שמי ד״ר ארנקה מוזס מומחית למחלות ריאות. עד עכשיו עבדתי בבית החולים לשחפנים. לסלו אנדרי, הממונה על הגיטאות, לא הרשה רק לשישה רופאים להישאר בעיר ולגור בדירותיהם. זאת, כמובן, לטובת האוכלוסיה הנוצרית. אני אחת משש הרופאים. אבל את אמי, אלמנה חולנית בת 71, עומדים להוציא מדירתי ולסחוב אותה לגיטו. מה תעשה שם המסכנה לבד? מי ידאג לה, אם לא אהיה אתה? אני מעדיפה להילוות אליה, ואם לא ירשו לי זאת — אתאבד, לא אוכל להיפרד ממנה. בענין הזה באתי אל דיאפאי.

נסי לספר זאת לדיאפאי, אבל בנימה הזאת ובסגנון הזה. אולי יוכמרו רחמיו ויעשה כבקשתך.

בינתיים עותר חדש התישב לידי, האיש היה ממוצע קומה, שחום פנים, בעל שער שחור ועשה רושם של אחד „שהעפיל אל ההר״ כלומר נוצרי אשר בזריזותו ובנבזותו, הצליח לרשת את עסקי היהודים, כשהתישב הברנש הזה והחל לשוחח עם חברו, אזני קלטה את שמו. עשיתי אזני כאפרכסת ושמעתי ברורות את דבריו: „דיאפאי כבר חתם על האישור. מחר אני אקבל את בית העסק של מרטון לייטנר ובנו. מיטה רכה אציע שם לעצמי... אל תדאג...״ אמרתי בלבי את הפרצוף הזה, את טיבו, את חזותו, ואת כשרונותיו ונאנחתי עמוקות: אם כן, הברנש הזה עומד לרשת את עסקינו בן 56 שנים. ומשהו נצבט בלבי. אבי היקר ואחי המסכן! זה שכר עמלכם, עבודתכם החרוצה הגינותכם שהיא למשל בעיר! וכלומניק זה יאכל פרי עמלכם...!

בינתיים נקראה הגב׳ ד״ר מוזס אל סגן ראש העיר. אומץ לב, גברתי! יעצתי לה בתור צידה לדרך. אל תסטי ממה שאמרתי לך לפני כן! דקות מספר לאחר מכן יצאה מהחדר מתיפחת ורק בקושי רב סיפרה את אשר קרה לה: „הוא האזין לדברי וכשגמרתי יעץ לי בקול אדיש: שמחי בחלקך שהיא, ולא את, נלקחת לגיטו, עזבי את אמך הזקנה!״ לחצתי את ידה לאות השתתפותי בצערה. לא מצאתי מלים לעודדה.

בינתיים עבר הזמן. גם הגרמנים גמרו עם דיאפאי. רק שני קציני משטרה שוחחו ביניהם באחת הפינות. וגם הם נכנסו ויצאו לאחר כמה דקות, מרוגש נכנסתי ללשכתו של סגן ראש העיר, הוא קיבל אותי בעמידה, לא השיב לברכתי, ושאל יבשות: מה הענינים?

הרשה לי, סגן ראש העיר בטרם אעבור לנושא העיקרי, לעניני הגיטו, לומר משהו פרטי, הנוגע לי ולמשפחתי. איש צעיר ישב לידי בפרוזדור והתפאר בכך, שאתה העברת לידו את בית העסק שלנו. — זה נכון — אישר את דברי — מה יש לך נגד החלטתי?

כן, כבוד סגן ראש העיר. יש לי נגד זה. לא רק מפני שבאולמי המכירות ובמחסנים שלנו ישנה כל הסחורה אשר לנו היא או לפחות היתה; לא מפני שהכספת וקופת ורטהיימר המלאות כסף וניירות ערך שלנו הם, אלא מפני שרכוש צבורי נמצא שם ולא מעט. חבילות גדולות מאוד שמורות בשביל אחינו עובדי עבודת פרך, בגדי חורף שנאספו ע״י חברינו, נאמר לנו שמפקדת הצבא תקבל לידיה את זאת. ישנם כלי מטה, לבנים, רהיטים, מכונות כתיבה שנותרו לאחר שסיפקנו את צרכי ה־ס.ס. מי יהיה אחראי לכך שהללו יישמרו ויימסרו לתעודתם? ומי יהיה אחראי, אם משהו ייעלם מן המחסנים? לפי דעתי לא היית צריך למהר ולמסור את בית העסק שלנו לאחד, שאיש אינו יודע מיהו.

דיאפאי לא צעק ולא איים ולא נבהל, במשפט אחד מתח קו מתחת לפרשה: מה שעשיתי בצדק עשיתי. מה שלצבא — יגיע לידי הצבא. ומה שלגרמנים, גם הוא יגיע ליעודו. ועתה נעבור אל בעיית הגיטו. ראיתי שאין טעם להתווכח, הנחתי את פרשת בית העסק ע״ש לייטנר ודווחתי לו, לסגן ראש העיר, על בעיות הגיטו. דיאפאי רשם כמה רשימות והבטיח לטפל במה שטעון טיפול, הפניתי את תשומת לבו לאשפה ולפסולת שנערמו בחצר בית הכנסת, ובבתים גם יחד. אם לא תסולק האשפה ובהקדם עלולה לפרוץ מגפה, שלא תיעצר בתחום הגיטו. קרבנות יפלו גם מקרב האוכלוסיה הנוצרית.

בזאת נסתיימה שיחתנו.

משם הלכתי אל אבי. השעה היתה 11.30 בערך. בבית, ברחוב זולדפה מספר 1 רוב הדיירים היו יהודים. מאז שעות הבוקר נמשכה ההעברה. השלטונות עבדו בשתי משמרות, אבל העסק לא זז במהירות הרצויה, כלומר רצויה לנאצים. כשנכנסתי דרך השער התנפלו עלי הדיירים היהודים בשאלו־תיהם הנרגשות. לדאבון לבי לא יכולתי להרגיע אותם, אחר כך מיהרתי ועליתי לבית אבי. תמונה עגומה נתגלה לנגד עיני. הדירה היתה כמו לאחר פריצה. הורי, שלמדו לקח מהמקרה שלי, לבשו שלוש מערכות לבנים זו על גבי זו, גם לי יעצו כן, לכן גם אני לבשתי מערכת נוספת, אמי היקרה הזמינתנו לארוחת צהרים. כשסיפרתי להם על גורל בית העסק שלנו דמעות עמדו בעיניהם ובעיני אחי. מתי תהיה המסירה? — שאל אחי. סבורני שתוך יום־יומים — השבתי והוספתי: הנבלים יקחו מאתנו את המפתחות, ואחרי למעלה מחמישים שנות שגשוג ישללו מאתנו את פרנסתנו. אבל אל לנו להתיאש. הבורא יתברך שמו עוד יכול לסכל את מזימות אויבינו. המצב הצבאי אינו מצדיק מעשי זוועה נגדנו. אם לא הגרמנים, אבל ההונגרים צריכים לדעת זאת ולהתחשב בכך. אבל, מי יודע? ייתכן שכבר אינם אדונים לגורלם והחלטותיהם לא בידם.

אחר הצהרים עלינו לארגן לפי פקודת המשטרה ההונגרית את משטרת הגיטו, יהודית כמובן. — לאחר שיסתיימו פעולות איכלוס הגיטו — הצהיר באזנינו ד״ר נימט: — אף שוטר או איש ז׳נדרמיה לא יישאר בתחום הגיטו. עליכם עצמכם יוטל התפקיד לדאוג לבטחונכם ולסדר הפנימי. ההצהרה

הזאת, כשאר ההצהרות ששמענו מאז „המיפנה הפוליטי", לא תאמה את המציאות.

ד"ר איז'ק, שהיה פעם סגן בז'נדרמריה וכן ינו פסטור, פקד משטרה בדימוס (שניהם יהודים, כמובן) קיבלו על עצמם לארגן את משטרת הגיטו. תפקידי משטרה פנימית היו אל נכון מרובים, אבל זו שלנו הזיקה יותר משהועילה. היא היתה חייבת להביא אל הז'נדרמים לפי רשימה את אלה שהוזמנו לחקירה, לולא עבודתה המסורה קשה היה לז'נדרמים למצוא את קרבנותיהם. הללו, לפחות האמיצים שבהם, יכלו להסתתר. וכך בסיועה של המשטרה היהודית — הכל הלך למישרין.

אחר הצהרים שוב הופיע בגיטו הסגן של ה„זונדרקומנדו". מה עם המגפים — שאל אותי. הן אמרתי לאדוני, — השבתי בענוה מעושה — שאין לנו לא עור למגפים ולא כסף לקנותן בשוק השחור. הן נלקח מאתנו הכל עד הגרוש האחרון.

קנו מהסנדלרים בהקפה. —

וכי יש סנדלר בעולם אשר במצבנו אנו יהיה מוכן לתת לנו בהקפה? — שאלתי. ונוסף לכך אסור לנו לצאת מן הגיטו, כבר אינני מדבר על כך, שלא נוכל לגלות לסנדלר למי נחוצות המגפים.

נסה רק לגלות זאת ותראה מה תקבל מסרן דאנקר. — סיים הסגן המבוהל את השיחה. אבל אני ניצלתי את ההזדמנות שלא היה עד לשיחתנו והיינו פנים אל פנים. שאלתי את הסגן: מדוע הסרן דורש רשימות כאשר הגיטו עדיין לא נתמלא?

הסרן דאנקר הוא מומחה עולמי באירגון גיטאות. הוא הוא שאירגן את גיטו וארשה, שהיה גיטו למופת והכיל שש מאות אלף יהודים. הכל הלך ונתגלגל כבמדרון ההר. —

את גיטו וארשה? — נפלטו המלים מפי מתוך פחד גלוי. ומה עלה בגורלו?

חוסל מזמן — היתה התשובה הפשוטה.

הדם קפא בעורקי.

בערב ב־8 בקירוב שוב ביקרתי אצל הורי. הז'נדרמים שהוצבו על המשמר אך בקושי נתנו לי לעבור, כי היתר התנועה שלי הוא אינו משהו מיוחד, אלא פתק פשוט עם חותמת המשטרה. בלי תאריך ובלי חתימה. למזלי התערב סמל, שידע מה מעמדי, וכך הצלחתי להיכנס לביתם. זה היה ליל השבת האחרון של הורי היקרים, בתוך הדירה שלהם. בעברי ברחוב זולדפה עלו בזכרוני לילות השבת של הילדות, ספוגים כוונה שבלב ומצב רוח מרומם. הרחוב היה שומם, ריק מאדם, היהודים הסתגרו בבתיהם וגם נוצרים לא ראיתי ברחוב. רק השוטר צעד אנה ואנה בפסיעות מדודות הגעתי אל השער ומשכתי את חוט הפעמון. השוערת פתחה את השער. אוירת הפחד ששרר בבתי היהודים הטביעה את חותמה גם על פניה החיוורות. קפצתי למעלה במדרגות. עיני הורי ואחי היו עטורות עיגולים עיגולים, אחד שחור ממשנהו. פחד ויאוש רטטו בקולם.

הוא היה כאן — סיפר אחי — ומיד ידעתי שכוונתו ל„יורש". ויטיז שוליוק שמו. בא עם פלגשו. בדברו אתנו קולו היה כתרועת חצוצרה מבשרת ניצחון. הודיע לנו, כי מחר יקבל לידיו את העסק שלנו. — ומה יקרה עם הסחורה שלנו, עם פנקסי החשבונות, תכולת הכספת והכסף השמור בקופה? מה עם הבגדים השמורים לצרכי עובדי עבודת הפרך אשר במסגרת הצבא? — שאלתיו.

אינני מבין מה הדאגות האלה? אם אתה כל כך קפדן, כתוב חשבון ואחתום עליו. אבל אגלה לך סוד, אשר ודאי אינו ידוע לך: בעוד שלושה חדשים אף אחד מכם לא יחיה. זכור לא יישאר ממכם, ואם כן, מה איכפת לך, מי יירש אותך? לך, לכם כבר היינו הך.

ניסיתי בכל האמצעים להרגיעם, למה לנו לתת אימון בדברי ההרפתקן הרברבן הזה? וכי מה הוא בעצם? כסחי ומאוס הוא, העולים מקרקעות האגם בשעת הסערה. כוחות גדולים מאלה המאיימים עלינו עתה, יכריעו בריב אשר בינינו ובין עולם הרשע.

אני מניח שמחר יגיע תורך — במלים אלה נפרד ממני אחי.

מי יתן שיהיה לי כח לעמוד במבחן — השבתי לו, — אגב, הקציתי לכם חדר בבנין אולמן יחד עם משפחתי אני.

6.5.1944

היום כבר למעלה מעשרת אלפים נפש נמצאים בגיטו. את הרשימה שנדרשתי להמציא לדאנקר לא הכנתי. לא היו לי נתונים לכך ולא היה לי מצב רוח לעסוק בשטות הזאת. ברם היתה לי הרגשה ששערוריה גדולה תצמח מאי־עשייתה. בכל אופן רציתי להקדים לכן החלטתי לבקר במפקדת הגסטאפו ולעשות שם כשעה עד שתעבור הסערה. ואם מישהו ישאל על מעשי שם — אמציא איזה תירוץ שהוא. הפרוזדור היה מלא עד אפס מקום, רק נוצרים ראיתי שם ובעיקר את אנשי תנועת „צלב החיצים" שביקשו לנצל את ההזדמנות לזכות במשרות ובחלק מן השלל שנלקח מהיהודים. מגיע להם, הן הם היו הראשונים שסגדו להיטלר. אבל לא רק האספסוף, היו שם גם אזרחים נכבדים, כביכול, שביקשו להביא לידי גמר מוצלח את עסקיהם המפוקפקים, וגם הם בעזרת הגרמני הפולש. גם הפעם, כמו מקודם, נתתי לכל הנוכחים להקדימני. כשנשארתי לבד התחמקתי והסתלקתי באין רואים. השעה היתה 11.00 בערך כשחזרתי לגיטו. הרגשתי לא היתה נוחה, כי ניחשתי ששעות הבוקר לא חלפו ללא רעש.

ידידי ומכרי כבר המתינו לי ליד השער וברכוני על מזלי, מזל שנפקד מקומי בגיטו כשפרצה הסערה. והמעשה שהיה כך היה: בא הקצין המטורף, אשר ראשו ריקד ריקוד ויטוס

על צווארו ומיד שואל עליך — ספרו לי חברי. כשלא מצאך בא לידי כעס נוראי. גרינברגר הצעיר התנדב לחפש את הרשימה במשרד, אחרי זמן מה חזר ובידים ריקות. ה־ס.ס. המאוכזב התנפל עליו והנחית עליו מהלומות איומות, בעט בו כבכדורגל. גרינברגר צנח ארצה ואיבד את הכרתו. איש ה־ס.ס. איבד לגמרי את השליטה העצמית שלו, אץ־רץ, התרוצץ בחצר, ידיו ורגליו רעדו, השתולל כדון קישוט בהתקיפו את טחנות הרוח, האנשים ברחו מפניו ותוך כדי בריחתם התנגשו איש באחיו. אלה שהופלו ארצה צעקו היסטרית. כשנתקררה דעתו במקצת פנה אל הפקד נימט. וכנראה גם אתו לא מצא שפה משותפת, כי החל לצרוח עליו ופגע בכבוד קציני משטרה מפמליתו של נימט. לבסוף כשנמאס עליו הויכוח עם ההונגרים מיהר אל מכוניתו ונסע לו. לפני צאתו הזהיר אותנו: אחה״צ אשוב אליכם!

ובכן את אשר יגורתי בא. עתה ראיתי, כי אין לי מנוס מפני המטורף ההוא והתחלתי להכתיב לכתבנית את השמות, אם כי לא לפי הסדר, לא מתוך כרטסת, אלא מכל הבא בזכרוני. וכדי שלא ישמח יתר על המידה עשיתי את הרשימה בהונגרית. בינתיים נודע לי שמפקד הגיטו, תת ניצב קובץ־נאגי הגיע ומשוחח עם נימט. ביקשתי ממנו ראיון ואחרי דיווח קצר עברתי לעיקר. אדוני, — אמרתי לו — מלאתי אחרי הוראותיך ולא מסרתי את הרשימה לקפטן דאנקר. סירובי גרם שערוריה גדולה. אחר כך סיפרתי לו את אשר שמעתי מידידי. כשהגעתי לקטע בסיפור שאיש ה־ס.ס. העליב קציני משטרה, נימט הפסיקני: זה לא נכון. הוא לא הגיס רוחו בקציני המשטרה. — יסלח לי התת־ניצב אבל הדבר נודע לי מכמה מקורות. ייתכן שלא פגע בהם פגיעה גופנית אבל השתמש כלפיהם במלים בוטות. — אכן, באמת היה קולני מדי — הודה נימט — אבל אנחנו לא שמים לב לכך.

אני לא הרפיתי מהנושא: אדוני תת הניצב, דאנקר הבטיח לחזור הנה בשעות אחה״צ והדבר לא יהיה לי נעים, לדבר בלשון המעטה. אדוני יודע, אלה תפקידים קשים ומסובכים הוטלו עלי, כדי לבצעם אני זקוק לראש צלול ולעצבים בריאים, דברים שאין לי סיכויים לזכות בהם. אין לי ברירה מאשר להתפטר.

בדברי אליו, המפקד החוויר, נבוך היה ולא ידע מה להשיב, לבסוף התאושש ואמר: כבר אמרתי לך פעם, שכאן אני המפקד. אני ולא אחר. אני חוזר ואוסר עליך לדווח למישהו פרט לפקד נימט או לי. והיה סמוך ובטוח שאגן עליך נגד כל תוקפנות.

קדתי לפניו ובזאת נסתיים הראיון.

בינתיים נמשכו פעולות הפינוי והתקדמו, עד כי הגיע תורם של האיזורים בהם התגוררו ד״ר קופפר וד״ר אליאס, רופאים ראשיים בבית החולים היהודי לשעבר. הגיע השעה לארגן את בית החולים של הגיטו. את החולים במחלות מידבקות ואת חולי העצבים אמרנו לשכן במקום נבדל משאר החולים, כאן המקום להזכיר שאת חולי הרוח שאוכסנו בבתי חולים ממשלתיים, גם עליהם לא ריחם החוק, גם הם הועברו לגיטו.

את בית הכנסת של הרבי מוויז׳ניץ הפכנו לבית חולים של הגיטו, הבנין נבנה במשטח שמאחורי חצר בית הכנסת הגדול אחרי מלחמת העולם הראשונה ומחוסר אמצעים לא טוייחו הקירות החיצוניים.

הראשונים מבית הרבי הגיעו לעירנו כפליטי מלחמת העולם הראשונה בשנת 1916. הרבי הזקן נפטר כבר שמונה שנים לפני כן. הרבי שלנו היה מוכר ומכובד בחוגים רחבים מאוד. בימים הנוראים באו לחצרו אלפי חסידיו ומוקיריו מכל רחבי המדינה, ואפילו מצ׳כוסלובקיה. ידע עצום, מוח חריף ייחדוהו והעיקר: לב יהודי רגיש. אם יחסי ציבור הם אמנות, אזי הרבי היה אמן האמנים. כנותו, חכמתו, רוך לבו הדריכוהו ביחסו אל הבריות. אני הגבר אשר חשתי זאת על בשרי. אבי חלה פעם ומצבו היה קשה. פניתי אל הרבי ותשובתו, מלבד היותה חכמה ושקולה, היתה בה משום נבואה אלקית. בשנות הארבעים הראשונות הסתכן פעמים רבות בהסתירו בביתו פליטים מסלובקיה ומפולין. הבלשים ניחשו זאת ולא פעם ערכו בביתו חיפושים מדוקדקים והפכו את דירתו כדי למצוא פליטים; ואם לא פליטים אזי לפחות מסמכים, בגדים, כלומר עדויות מרשיעות. רבות הוזמן להתייצב בבולשת ושם נחקר בחקירות משפילות. כל זה לא הרתיע אותו והוסיף להושיט עזרה לנמלטים מתופת הנאציזם. דברי חכמינו היו נר לרגליו, שאמרו: כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא.

בימי השואה ניספו רבים מבני משפחתו שהתגוררו במחוז בוקובינה שברומניה, תלייני אנטונסקו ייחדו אותם לעינויים קשים. אחדים מהם הגיעו עד סף רעב ממש. הרבי חסך מפיו את הלחם והקריב כל אשר היה לו רק כדי להבריח אליהם מזון. מאז פלישת הגרמנים להונגריה לא ראית חיוך על פניו. — האמן לי — אמר לי פעם — שגורל יהודי הונגריה לא ישונה מזה של כל אחינו באירופה הכבושה היו, מוכנים לפורענות הקשה ביותר. השתדלו לברוח. הייתי מיעץ לך להתקין מקום מחבוא בביתך, תא קטן מופרש במחיצה סמויה מהדירה. להוה ידוע לך שתא כזה הציל כבר חיי אחים רבים בשעה שנערך מצוד לתפסם. אם אין באפשרותך לעשות כן, אזי השג ניירות מזוייפים וברח לרומניה.

אני, להוותי, לא שמעתי בקולו. הוא, למזלו, ברח בעוד מועד. גזז את זקנו שירד על פי מידותיו וכן את פאותיו והתיצב כפועל בעבודת ברוא יערות בטאטארוש, סמוך לגבול הרומני, עודנו בגיטו כשנודע לנו, כי בלילה אחד גנב את הגבול עם מספר חסידיו והגיעו בשלום לרומניה. את בית הכנסת שלו העמיד כבר שבועות לפני כן לצרכי הציבור. ד״ר נימט, עליו דיברתי לעיל בקשר לעונשים שהטיל על עבריני בלי הטלאי הצהוב, פנה אז אל הקהילה, שתעמיד

לרשותו בנין שישמש בית מעצר. אנחנו התלבטנו בשאלה אבל באנו לידי החלטה שמוטב שאחינו העצורים יישארו בקרבתנו, כי כך קל יותר להיות להם לעזר. לכן פניתי אל הרבי וביקשתיו שיוותר על בית הכנסת שלו. העברנו מיטות, ספסלים, כסאות ושולחן והשתדלנו להכשיר את המקום לאכסניה נוחה לאחינו העצירים. כשגמרנו את עבודות ההכנה העצירים כבר לא היו צריכים את המקום, כי אז כבר כל עדת ישורון של גרוסוורדיין היתה כלואה בגיטו, לכן בית הכנסת נתפנה לצרכי בית החולים.

רוב מנינם של החולים, בעיקר הסובלים ממחלות פנים כ־80—90 איש, אושפזו בקומת קרקע. מזרוני גומאוויר, שנלקחו מאתנו כשנכנסנו לגיטו, הונחו על הרצפה, שימשו עתה מטות לחולים. סדינים, כריות, שמיכות אספנו בתוך הגיטו. והואיל והרופאים הורשו לקחת אתם לגיטו את כלי מלאכתם, תחבושות, כוהל, ותרופות שהיו ברשותם, בית החולים לא סבל ממחסור, לפחות לא בשבועות הראשונים. היציע, כלומר עזרת הנשים, שימש מחלקת נשים ובית יולדות. למטה באחת הפינות היתה מרפאת שיניים ובית המרקחת. את ניהול בית החולים וטיפול בחולי הפנים נטל לידו הד״ר וילמוש מולנר יחד עם עמיתיו, ד״ר אליאס פקד על המחלקה הכירורגית ואילו ד״ר קופפר ניהל את מחלקת הנשים, מדור מיוחד הותקן בגימנסיה של הבנים לחולים במחלות מידבקות, לשחפנים ולחולי עצבים. טיפול השינים נמסר לידי הטובים שברופאי השיניים בגרוסוורדיין, בראש המועצה הסניטרית של הגיטו עמד ד״ר רני אושווט, חבר במוסד העליון של האוטונומיה, „מועצת החמישה". חברי המועצה הסניטרית היו ד״ר מולנר וד״ר קופפר, בגלל חיכוכים וסכסוכים שפרצו בין השלושה ביקש הד״ר מולנר לפרוש מן המועצה, אבל להפצרותי, חזר בו מכוונתו זאת.

היו בגיטו, אם כי לא רבים, שניסו לברוח אל החופש. לאור היום זה היה כמעט בלתי אפשרי, אבל נמצאו בחורים בריאים ובעלי יוזמה שניצלו את חשכת הליל, טפסו ועלו על הגדר, קפצו החוצה והסתלקו מקרבת המקום. אחד הצעירים גילה שאפשר לנצל את שפך הנחל פעצע שעבר דרך הגיטו, ולצאת דרכו אל החופש. גבר מגושם לא יכול להידחק דרך טבעות הבטון של השפך, אבל נער בעל גוף גמיש, כן. עליו היה, כמובן, להתגבר על תחושת הגועל שתקפתו כשטיפס וזחל דרך התעלה שהעלתה צחנה מפאת הסחי והלכלוך שנערמו בה. מספר צעירים הלכו בעקבות נחשון התעלה. חבורת הבורחים נדברו ביניהם, שהיוצא בריא ושלם יודיע לחבריו שנשארו בפנים ע״י סימנים מוסכמים. ייתכן שרבים היו מנסים דרך זאת של הצלה לולא כשלונו המעציב של אחד הצעירים, כשלון שחסם דרך הצלה זאת. לילה אחד נתפס בורח כשאותת לאחיו, שהיה עדיין בתוך הגיטו. הז׳נדרמים חקרוהו, עינוהו קשות עד כי גילה את אופן הבריחה.

בשעה 4 אחה״צ הייתי במשרד המועצה כאשר הסגן, עוזרו של דאנקר פתח את הדלת: הסרן חיפש אותך כבר לפני הצהרים. עתה שוב בא ומצב רוחו מזופת למדי, כי הרשימות לא נעשו עדיין, טעות בידך, אדוני — השבתי. הרשימות כאן וכאן היו גם לפה״צ, הסגן נעץ בי מבט זועם: לא היו כאן. אילו היו כן, אזי לא היתה פורצת השערוריה, וכשהסתכל על הניירות פרץ בצעקה: בן אדם, מה עשית? הן זה כתוב בהונגרית, אין לך אדם כאן היודע גרמנית? — לא — השבתי בחוצפה — ולי אין זמן לכתבן במכונת כתיבה. להפתעתי ולמורת רוחי התערב אחד הנוכחים והציע את עצמו: זה לא נכון, למשל אני מדבר, קורא וכותב גרמנית על בוריה.

ההצעה והסגת הגבול הזאת הכעיסו אותי. אבל את המעוות כבר לא יכולתי לתקן, דממה מעיקה שררה לרגע שהופרעה ע״י הסגן עצמו: ובכן, בוא אל הסרן הוא כבר ממתין לך, מה יכולתי לעשות? השערוריה שתפרוץ והצעקות שיתהדהדו בגיטו כבר בלתי נמנעות. אבל כשהגעתי למרכז החצר — לא רציתי להאמין למראה עיני. מחזה מרהיב נגלה לעיני; כי בינתיים הגיע גם קובץ׳ נאג׳ מפקד הגיטו ההונגרי והסתבך בסכסוך קולני עם דאנקר.

קובץ׳ נאג׳ היה חיוור כסיד. בעמל רב ובגימגום הוציא מלותיו מפיו, מה גם שהגרמנית שלו היתה דלה ועלובה. דאנקר, לעומתו, היה אדום כצנונית יותר מאוחר נודעו לי פרטים על ההתנגשות מפי אנשים שראוה מראשיתה.

מפקד הגיטו, כלומר ההונגרי, הטיח בפניו של דאנקר על כי מתערב בעניניו ובסמכויותיו. קצין ה־ס.ס. — כך אמר — נשלח אלי, לא על מנת לתת פקודות, אלא עצות בלבד. למשמע הדברים האלה הותקף דאנקר עווית. ראשו רטט ורעד על צווארו לתדהמתם של אלה שלא ראוהו עדיין בטירופו. הסגן שלו, שלא עמד על משמעות המצב ולא הבין שהרגע אינו טוב לדיווחים, ניגש אליו ואמר: הסרן, בבקשה. הנה ליטנר והרשימות שלו, אני קפצתי דום וביקשתי להסביר לו את סיבות היעדרי בשעות לפני הצהרים מן הגיטו. אבל הוא, דאנקר, כהר געש כבוי עשה תנועת ביטול בידו והפליט: עזוב, לך לך.

וכך ניצלתי הפעם מחפיפת ראש.

בשעה חמש אחה״צ הובאו הורי ומשפחת אחי לגיטו. „לכבודי", כנראה, הוכפל מספר השוטרים שהשגיחו לפריקת מכונית המשא. בסידוריהם המטופשים ובעצבנותם עשו רעש אדיר. צרחו וצעקו בזרוז את היורדים מן המשאית. לבסוף הכל נגמר והיקרים שלי נכנסו לדירתם־חדרם בגיטו.

7.5.1944

יום ראשון. יום אביבי יפה וחמים. איכלוס הגיטו נמשך ללא הפרעה, נימט התפקע מרוב רוגז ונהם לו כדב שכול: וביום יפה כזה עלי לטפל ביהודים במקום ליהנות מהחיים,

גסותו מודגשת יותר מאשר בימים כתיקונם, עלי לדון אתו על כמה וכמה בעיות, אבל אין לו סבלנות, אינו מקשיב לדברי, וכשמשיב דבריו הססניים, מתחמקים, כשאני מברך אותו בשלום לעולם אינו משיב לי שלום, פן תיחשב אדיבותו לחיבת ישראל, כאשר מישהו העיר לו על גסותו הצטדק בכך שהינו בעל משפחה ואסור לו להסתכן. האידיוט! כלום באמת מעלה על דעתו שהטירוף הנאצי יימשך עוד זמן רב? אנשי בודפשט השנונים מכנים את האנשים מסוגו של נימט „בעלי רדיו של שתי נורות". ומשום מה שם זה? כי ברדיו של שתי נורות אי אפשר היה לקלוט רק את תחנות השידור של הונגריה ושל גרמניה. כלומר את השקרים ואת הבלופים של גבלס, שר התעמולה של הנאצים, אילו היה לו לנימט מקלט יקר ועדין יותר והיה מאזין פה ושם גם לשידורי ה־בי.בי.סי. — אזי היה חושש מתגובת בעלות הברית למעשיו בגיטו יותר משחושש עתה מאדוניו הנאצים.

ד"ר דובאי הפקיע את דודי המטבח שלנו לטובת העיריה. — אבל גם אנחנו צריכים לבשל לעצמנו — התרסתי כנגדו, השיגו לעצמכם דוודים אחרים, אבל רק מתחום הגיטו — השיב. לא לחינם נקראים היהודים זריזים וממולחים. אנשינו חיפשו בבתי המלאכה העזובים אשר בתחום הגיטו ומצאו מכבסה, ומצבעה. פרקו את הדוודים, התאימום לצרכי המטבח שלנו ויכולנו לבשל.

הפיזיקאי הראשי של המחוז הודיע לנו שלמחרת הוא בא לבקר אצלנו לבדוק את המצב הסניטארי.

8.5.1944

היום השישי לפינוי. היום, כנראה תיגמר מלאכת ההעברה, לפי השמועות תת־ניצב קובץ' נאג' הועבר ממשרתו כאן לדברצין או לקלוז'. יש רגלים לדבר שיד דאנקר באמצע. המטורף הזה לא היה אתמול בגיטו. היום לפה"צ ראוהו בפתח החצר. הזעיק אותי ע"י נער, אבל למזלי לא מצאו אותי. אחה"צ נודע לנו שייערך גיוס בקרב הגברים עד גיל 48 והמוכשרים מבחינה גופנית יישלחו לעבודה. השלטונות לא הסתפקו בכך שאת הגברים הצעירים לקחו עד האחרון לעבודת פרך. ב־1.30 שוב הופיע דאנקר. בוא אתי, — פקד עלי, נכנסנו אל בין הרחובות הצרים ודאנקר דחף אותי לפניו אל אחד החדרים. נשים אומללות וכמה ילדים היו שרועים על המזרנים. כשהבחינו בנו נבהלו וקפצו ממקומם ומורא ניבט מעיניהם למראה הקצין הגרמני הענקי.

— שאל אותם — הורה לי דאנקר — האם מלבד הנמצאים כאן עתה יש עוד דיירים בחדר הזה?

— אין מלבדנו דיירים כאן — ענתה האשה. הוא ספר אותם. היו רק שמונה. בוא לחדר אחר! אותו הדבר קרה גם שם, בהבדל קטן: מספר הנפשות היה רק שבע. ושוב קיבלתי נזיפה על כי לא מלאתי אחרי הוראותיו לדחוס 16 נפשות לתוך חדר. האיך אמצא מקום בגיטו לארבעים אלף נפש, אם אלה לא יצטופפו יותר? — שאל בנימת רוגז מהול יאוש. — אבל, הסרן — ניסיתי שוב להצדיק את עמדתי ואת סידור הדיור שעשיתי, לא יהיו כאן ארבעים אלף נפש. בעיר סך הכל רק עשרים אלף יהודים, וחמשת אלפים של ערי השדה כבר שוכנו בגיטו אחר.

אמת — התרעם עלי — זאת היתה גישת ההונגרים. אבל אני אוכיח לך, שאני הצודק והפוסק. כל ארבעים אלף של המחוז ישוכנו בגיטו הזה. ויהי מה!

שוב יצאנו לרחוב ועברנו לצד השני. נעמדנו מול בית קטן ורעוע, אשר ממש מט לפול. נכנסנו לתוכו.

כמה שוכנו בבנין הזה? — הפתיע אותי הגרמני בשאלתו.

אף אחד.

אם כן למעלה ארבעים ולמטה שישים יהודים — ציווה.

לא יהיה להם מקום אפילו לשבת, על אחת כמה וכמה לא לשכב — הערתי בלחש.

עשה, כפי שאמרתי לך. ואם מחר יבוא המנהל הכללי (לנסלו אנדרה היה המנהל הכללי של משרד הפנים, שונא ישראל מושבע, גרוע מחיית טרף) ויראה את הלוקסוס הזה, מה תאמר לו? — שאל אותי בהבעת רצינות.

מה יכולתי לאמר? שתקתי.

ובכן, לייטנר, — סיים את השיחה — הכן לי עד הערב את הרשימה המעודכנת של דרי הגיטו לפי מקומות מגוריהם. מתי יהיה מוכן? — עד 11 — השבתי.

בסדר. ב־11.30 אבוא אישית עבור הרשימה, הישמר לך, פן תאחר את המועד, ואכן בשעה 11.30 בדיוק של השעון בא ולקח את הרשימה.

אחר הצהרים בארבע בקירוב הגיע ד"ר היינריך, הפיזיקאי הראשי בלווית רופא העיריה, הישיבה עם האדונים נתקיימה בחדרו של בירו, מנהל הגימנסיה.

בישיבה השתתפו חמשת חברי מועצת היהודים ומועצת הרופאים. ד"ר היינריך הוא איש כבן חמישים, מומחה במקצועו וידוע כפקיד מסור לעבודתו, על סדר היום; תרופות, מכשירי רפואה, חמרי חיטוי והכנות למניעת התפרצות מחלות מידבקות, ד"ר היינריך עשה רושם של אדם הוגן, יותר מפעם הדגיש, שהוא אינו אחראי ואינו אשם במצב שנוצר ובא לגיטו בתור פקיד אשר חייב למלא חובתו. יש לציין שהפיזיקאי והרופאים שנלוו אליו רשמו את בקשותינו, מצאו פיתרון למספר בעיות שהעלינו וסיפקו חלק מהתרופות שביקשנו.

9.5.1944

פקד נימט עוד לא היה במשרדו בשעה תשע בבוקר, מישהו הביא שמועה שסמכויותיו הועברו לידי הז'נדרמריה ההונגרית, זו היתה ידועה לשמצה על אכזריותה ועל שיטותיה הבהמיות. אנחנו גם כן ידענו, שבני איכרים אלה הורעלו באופן שיטתי ע"י תעמולה אנטישמית. אין תימה שהשמועה דיכדכה אותנו.

בשעה תשע בבוקר הופיע במשרדנו קפטן של ז׳נדרמריה, גבה קומה, תמיר ובעל שפם בלונדי. כבן 35 היה האיש. בא להתענין על אודות סידורי הגיטו, כשחזרתי כבר ידעתי ששמו גראי והוא מונה למפקד החדש של הגיטו. ניגשתי אליו והצגתי את עצמי. הוא התייחס אלי באדיבות קרירה והודיע שמחר יקבל לידיו את הפיקוד על הגיטו. לתשומת לבך — אומר. נימט בא שעה אחת לאחר גראי, כבר לא היה בתפקיד.

מלאכת הפינוי וההעברה נגמרה. 19,200 נפש היו במצבה בתשיעי במאי. לשכת הדיור דאגה למקום לינה לכל הדיירים. המקום היה צר, אבל אפשר היה לשכב ללא דוחק, המקום המרשים של הגיטו היה רח׳ לויזה בלאהה, שבתיה היו מוקפים גינות פרחים. רבים נשאו עיניהם אל הדירות הללו שהיו יפים משאר בתי הגיטו.

בשעה 11 לפה״צ החל גיוס העובדים. כ־2500 גבר הצטופפו בחצר, המפקד היה סגן מצבא הקבע והבדיקה הרפואית נעשתה ע״י רופא צבאי. הרופא היה איש סימפטי, אם מצא איזה ליקוי שהוא בלבו או בריאותיו של המועמד — מיד פסלו לעבודה קשה, לא כן הסגן. טיפוס מנופח זה תחב את אפו בכל. ושלח את הז׳נדרמים להחזיר את המשוחררים, הוציא אותם אפילו ממטותיהם, והכריח את הרופא לבדוק אותם מחדש. לבסוף הושלמה הרשימה, עשרה אחוז מהמגוייסים היו פסולים לעבודה, השאר חולקו לשתי קבוצות, הראשונה יצאה לעבודה כבר למחרת היום ואילו השניה היוותה רזרווה, מוכנה לרשות הז׳נדרמים אם תזדמן פתאום איזה עבודה קשה, שאפשר להטיל על יהודים.

המפקד הוציא הוראה, לפיה יש לצייד את היוצאים לעבודה במעילים, בשמיכות, לבנים להחלפה ובמזון, כי המדינה אינה דואגת ואינה נותנת להם ולא כלום. את הציוד דלעיל חייב לספק הגיטו.

הפיקוח על הגיטו עבר לידי הז׳נדרמים

10.5.1944

בשעה שש בבוקר התייצבו אנשי פלוגות העבודה מוכנים ליציאה, הסמלים עברו מאיש לאיש ובדקו את חפציהם, בגדיהם, האם כל אחד מצוייד בכמות המזון שנקבע בפקודה, עד מהרה נתברר שלמעלה ממחצית האנשים אינם מצויידים כהלכה. אני ידעתי על כך, כי אתמול, כאשר ערכתי מסע התרמה — עמדתי כקבצן בפתחי קבצנים. למרבית האנשים לא היו חפצים מיותרים, ואז נזכרתי שבמחסני האומזו׳ה יש עוד מלאי ניכר של בגדים, שמיכות, תרמילי גב ותרמילי לחם. התיצבתי לפני הסגן וביקשתיו שירשה לי, לד״ר אנדור ויס, מנהל האומזו׳ה ועוד לכמה עוזרים לצאת מן הגיטו, לגשת למחסני אומזו׳ה ולהביא את החפצים, בהם נוכל להשלים את החסר.

הוא הסכים ואילו אני הלכתי להזמין את ד״ר וויס. הלה, כאשר שמע על מה מדובר, קפץ ממטתו התלבש חיש מהר ובא אתי אל הסגן. בינתיים זה חזר בו מהבטחתו. נזכר, שאינו מוסמך לתת לנו רשיון לעזיבת הגיטו, אפילו לצלצל אל העיר אסור לנו, ובין כה וכה עוד מעט תבוא הז׳נדרמריה ותיקח לידיה את הפיקוד, — אני רוצה להימנע מאי נעימויות — אמר „בענוה״. בינתיים שתי החצרות של בתי הכנסת נתמלאו אנשים. גם קבוצות העבודה שהועסקה ע״י ה־ס.ס. התיצבה בשורה. כולם חיכו להוראות.

ברבע לשמונה הגיעה יחידת הז׳נדרמריה, בראשה הסרן גראי ואיתו שלושה סגנים. אחד היה גבוה, רזה בן 28 ופניו לא גילו אכזריות, השני היה קטן וצנום ואילו השלישי היה קטן קומה, בעל פנים שחומים עם שפם קצוץ ומעיניו ניבט הרשע. גראי נכנס לשיחה ערה עם הסגן מהצבא.

פתאום התנסר קולו החד של הסמל: להתפזר! אנחנו לא הבנו אז מדוע פוזרו פתאום קבוצות העבודה. אפילו את היחידה, שעבדה בבית הספר לקדטים, נקראה בחזרה אל הגיטו. רק הקבוצות הקטנות שעבדו בשביל ה־ס.ס. הסתדרו בשורה מחדש.

בשעה תשע, בה התכנסנו, בדרך כלל, אנחנו חמישה חברי המועצה עתה מצאתי הזדמנות להציג את חברי המועצה שלנו לקציני הז׳נדרמריה, גראי האזין בשקט לדברי ולא הגיב בכלל, כשגמרתי את דברי הוא הוציא את פקודתו הראשונה; את שני המגרשים האלה, כלומר את שתי חצרות בתי הכנסת על בניניהם, לרבות בתי הכנסת עליכם לפנות מיד. עד שעה עשר לא יהיה כאן אף יהודי. השטח והבנינים עברו מן הרגע הזה לרשות הז׳נדרמריה.

מוכי תדהמה עמדנו על מקומנו. לא מצאנו מלים להגיב ולהתחנן. אני פתחתי לראשונה: הכיצד, הסרן? — שאלתי — הן במקום הזה נמצאים כל משרדי הגיטו המונה עשרים אלף נפש. כאן מטבחי הציבור, משרדי הקהילה והחברה קדישא, מבלי לדבר על הארכיב ועל בית הספר לבנים. וכאן התקנו בית חולים לשחפנים, למחלות מידבקות ולחולי עצבים, לאן נעבור ובפתאומיות כזאת תוך פחות משעתיים? בתחום הגיטו אין בנין ראוי למטרות האלה ומה שהיה כבר נלקח מאתנו.

כל זה לא מעניין אותי — הפליט הסרן. המטבח ובית החולים המיוחד יכולים להשאר במקומם. בואו אתי והראו לי את הבנינים בהם התקנתם את המוסדות האלה.

בהתרגשות רבה ליוונו אותו בסיור הקצר הזה, תוך כדי הליכה פנה אל הסמל שלו: שמע, עוד לפני שאחליט בנידון תודיע ליהודים שאחרי השעה עשר אינני רוצה לראות כאן אף אחד מהם.

לא נותרה לנו ברירה מאשר לבצע את הפקודה, ביקשתי כמה אנשים בעלי קול חזק שיכריזו בקול, שכל מי שמתגורר בבנינים שבחצרות בתי הכנסת — ורוב הדיירים היו פקידי הקהילות ומוסדותיהן — יפנה את דירתו תוך שעה. למזלנו מזג האויר היה נאה והמפונים יכלו לשים חפציהם על רצפת החצר עד שימצא להם מקום לגור. ואז נזכרתי שמאחורי חצר בית הכנסת נמצאים משרדי בית החרושת לבירה של דרהר־האגנמאכר וגם מחסני הפירמה. מיד ניגשנו לשם, חברי מועצת החמישה לראות האיך אפשר להעביר לשם את משרדי המנהל של הגיטו.

המשרדים שהיו ראויים לדיור כבר היו תפוסים, 148 נפש התגוררו בהם. כשהגענו שם הנשים התבוננו בנו בפחד, כי ניחשו את כוונתנו. קם רעש גדול, הנשים העצבניות ומוכות היסטריה החלו לקלל אותנו על הסבל שיגרם להן. כח שיכנוע רב היה דרוש כדי להסביר להן את המצב. צו עליון הוא להקים את משרדי הגיטו ואין מקום אחר מאשר משרדי מבשלת השיכר אשר שימשו עדיין דירות מגורים ודווקא להן. מה שאנחנו עושים, לפי פקודת הז׳נדרמריה עושים, ואתה אי אפשר להתוכח. המפוכחות שבמשפחות החלו לארוז את חפציהן, ולבסוף גם הסרבניות נכנעו. ניתנה פקודה לפנות את המשרדים תוך שעה. בו בזמן הבטחנו למפונים שלשכת הדיור של הגיטו תדאג לכך שאף אחד לא יישאר ללא קורת גג מעל ראשו.

כשחזרנו ממבשלת השכר העלה חברנו מוצן את השאלה הבאה: ננסה לבקש מהסרן שישאיר בידינו את בנין המנהל של הקהילה. זה עומד בקצה הימני של החצר ואינו מפריע לז׳נדרמים הסכמנו אתו והעברנו את הבקשה לגראי. הלה נענה לבקשתנו בתנאי שנבדיל את הבנין ואת המטבח הציבורי בגדר קרשים משאר חלקי החצר שנתפסו ע״י הז׳נדרמים. בזאת רווח לנו במקצת, קודם כל הרגענו את שמצווים היו לפנות את מבשלת השיכר, אחר כך הורינו למחלקה הטכנית שלנו להקים את הגדר בהקדם האפשרי. לצערנו, בינתיים נעשו משגים שקשה היה לתקנם. פקודת הפינוי החפוזה גרמה לאנדרלמוסיה. משרדי הקהילה, אליהם רצינו להעביר את מנהל הגיטו היו כבר ריקים למחצה. בתוך ההתרוצצות העצבנית נלקחו ע״י אלמונים רהיטים, שולחנות, צרורות תיקים, ספרי הקהילה ורק חפצים מעטים יכולנו לאתר ולהחזיר למקומם, אגב, המחיצה הוקמה תוך שעות אחדות. כחומר שימשו קרשי גדרות הבתים בתוך הגיטו.

שני אחינו שהיו חרדים לגורל ספרי התורה הודיעו לנו שהספרים אשר בארון הקודש עלולים להיפגע ע״י הז׳נדרמים, שלקחו ממנו את הבנין. אין לצפות שהזדים יחוסו על הקודש ולא יחללוהו. יש להוציאם, להחביאם ולהצילם. הודעתי על כך לגראי והוא קיבל זאת לידיעתו. המקרה הזה הזכיר לי את רדיפות אחינו האכזריות בימי הבינים כאשר עיקר דאגתם היתה הצלת ספרי התורה, אחינו החרדים, בני קהילתנו נטלו עשרים ושישה ספרי תורה עטופים בטלית, והחביאום.

בשעה שתים עשרה הופיע מפקד הגיטו החדש, סגן אלוף פטרפי מחיל הז׳נדרמריה. בלוויתו היו ראינאי, מושל המחוז וכן דיאפאי, סגן ראש העיר. גראי דיווח לו על הנעשה בגיטו. כשעתיים לאחר מכן כשהתבוננתי יחד עם שני חברי למועצה בעבודת הגדר ניגש אלי ז׳נדרם ופקד עלי לגשת מיד אל השער הראשון של חצר בית הכנסת ולהתיצב בפני הסגן פראטר, זה היה אותו קצין ז׳נדרמים עליו הזכרתי שכל חזותו אמרה רשעות.

האם אתה היו״ר של מועצת החמישה? — שאל.

השבתי — כן.

אם כן אטיל עליך משימה דחופה.

לפקודתך, אדון הסגן.

הוא רמז לסמל שליווה אותו והלה הביא ערמה גדולה של דברי דפוס.

המצא לי מיד עשרה יהודים — ציווה עלי — להדביק את הכרזות האלה על שערי הבתים בגיטו. בבתים בעלי קומות יש להדביק כרזה בכל קומה וקומה, וכמובן במקום בולט שתיראה לכל. השעה עתה רבע לשתיים. אתן לך שעתיים שהות לבצע את המשימה. אם תחסר אפילו במקום אחד, שם חייבת להתנוסס הכרזה, אנקר את עיני העבריין שהזניח את תפקידו. אם מישהו יעז לקרוע את הכרזה או שהרוח יתלוש אחת מהקיר — דם יהודי יישפך בבית ההוא, הבנת?

הבנתי — השבתי לו, ונזדעזעתי מדברי הרשע.

אם כן, לך הזדרז וקרא לעשרה היהודים, השעה דוחקת, עוד מעט ויבואו אנשי לבדוק האם בוצעה פקודתי כדין.

חשתי שלבי מפרכס בי, וכן חשו, ודאי, גם חברי. היתה שעת ארוחת צהרים ולא היה קל להמציא עשרה אנשים. מסרנו את הפקודה לנוגעים בדבר ואני נטלתי כרזה לקרוא את תכנה. ובכן האדון פטרפי הודיע בו שנטל את הפיקוד על הגיטו. על היהודים למלא אחרי הוראותיו בקפדנות. מי שנותרו עדיין אצלו כסף, זהב, ותכשיטים חייב למסרם לועדה מיוחדת של הז׳נדרמריה בליווי רשימה מפורטת. מקום המסירה הוא בנין הגמנסיה לבנות. כל מי שמסר חפצי ערך לשמירה לנוצרי — חייב להודיע על כך לועדה. אסור להחזיק צרכי מזון מעל כמות מינימלית. איסור זה חל על קמח, קפה, תה, וגם על סיגריות. את עודף המזון יש למסור לז׳נדרמים באותו זמן ובאותו מקום. אחרי האיסורים והגזרות הללו באו האיומים. החל ממחר ייערכו חיפושים קפדניים בבתי היהודים בגיטו. מי שיפר את התקנות או יסרב למלא אחריהן ייענש בכל חומרת הדין.

שעתיים, כמובן, לא הספיקו לערוך רשימה ולמסור הכל לועדה, כי המדובר על עשרים אלף נפש, לכן הוארך המועד עד למחרת בצהרים.

בו ביום הועברו לדרי הגיטו התקנות הכלליות להתנהגות. שנאה תהומית פעפעה מכל שורותיהן. צל של טרור זוועתי ריחף מעל ראשנו. העונש הקשה ביותר היה צפוי על העבירה הקטנה ביותר. מי שהעז לעזוב את הגיטו יירה במקום. את הבית אפשר לצאת רק בליווי הממונה על הבנין. לאחר שעה שמונה בערב חייב כל אחד להיות בחדרו. מי שיפר הוראה זאת יוצא להורג. את קציני הצבא ההונגרי והגרמני יש לברך בקידה עמוקה. הוראות מפורשות ומדוקדקות וויסתו את מהלך חיינו, הקימה בבוקר ושעת כיבוי אורות, שעות חלוקת מזון במטבח, מקרה של מחלה ופטירה, גם הנוסח וגם התוכן של התקנות היה בהם משום רצון עז וגס להשפיל, להעליב ולרמוס את כבוד האדם היהודי.

בשעה שלוש אחה״צ בא אלי בריצה אחד מדיירי הבנינים של מבשלת השיכר. הוא נשם ונשף בכבדות בספרו, שבא סמל ז׳נדרמים שסקר את הבנין, את חדריו ואת המחסנים. כשגמר את הסקירה קרא אותו אליו ופקד עליו: הודיע לכל הדיירים, שתוך שעה עליהם להסתלק מכאן, לכשאחזור אינני רוצה לראות כאן אף יהודי אחד. הסתכנתי והערתי לו — סיפר האיש — שפקודה כזאת כבר ניתנה פעם באותו יום, אבל אחר כך בוטלה, אולי.

בלום את פיך וסור מנגד עיני! — צרח עלי — תדאג, שפקודתי תתמלא מיד, — תאר לך — המשיך האיש — איזו בהלה קמה במקום. אחדים כבר הוציאו חפציהם, אחר כך החזירום ועתה שוב נקראו לעקור. אבל, הפעם, כנראה, לא תבוטל הגזרה.

חכה לי כאן — אמרתי לאיש — אני אלך ואשאל את הסרן. למזלי מצאתיו מיד וסיפרתי לו את הענין. נסיתי להסביר לו, שהגיטו מלא ודחוס עד אפס מקום וקשה לנו למצוא דיור לעוד 148 איש. מר מוצן, חבר המועצה, שנלוה אלי, השלים את דבריי. גראי הבטיח שיבדוק אישית את המצב וקרא לנו ללוותו. הוא הלך ראשון ואנחנו, נחותי הנחותים בימים ההם, צעדנו אחריו. גראי בדק את הדירות, את המחסנים ואת חדרי השרותים. תוך כדי כך הערתי: ואם כבר עלינו לפנות כאן משהו, אנא קח את המחסנים ואת הדיירים המסכנים השאר במקומם, לא! — השתיקני — עליכם לפנות את כל הבית ותוך שעה וחצי. ואחר כך ציווה למספר נשים שהסתובבו בקרבת המקום להישאר בבית לאחר הפינוי, לנקות את החדרים ולאווררם, — עוד מעט ויבוא רב סרן לפקח על מלאכתכן — הוסיף בקול מאיים. ובזאת פנה עורף והסתלק מבית „דרהר״.

בשעה מאוחרת של אחה״צ עברתי לפני בית דרהר. על השער היה תלוי לוח ועליו הודעת אזהרה: אסור ליהודים ללכת בצד הזה של המדרכה וכן אסורה הכניסה לבית.

בינתיים דובאי העלה על הכתב את תכנית האספקה של הגיטו. הוא נעזר ע״י 25 בחורות-פקידות. למחרת היום השאיר עבודה לפקידות: לרשום בכל בתי הגיטו את שמות הדיירים ולמלא את הטפסים שהשאיר בגטו בדייקנות, מדור מדור ושאלותיו, לפני צאתו נכנסתי עמו לדברים. הוא היה אדם נוח יחסית והמצב, כנראה, נגע ללבו, כי העיר: העובדה שס׳/א׳ פיטרפי נתמנה למפקד הגיטו, היא מהלומה קשה, ממש אסון בשבילכם. איש רע לב ואכזר כמוהו לא ראיתי מימי. אנטישמי ששנאת היהודים בוערת בו עד להשחית. היהודים מערי השדה רוכזו במאורות מתועבות כמעט, ואין להם מים ובתי השימוש שלהם ממש איומים. לעומתם אתם גרים בארמונות. במספר דירות יש גם חדר אמבטיה, אבל בשעה שמפקד הגיטו של היהודים הכפריים הוא נוח לבריות, זה שלכם, פטרפי הוא השטן בהתגלמותו, כמה רגעים לאחר מכן בא גראי ושוחח קצרות עם דובאי, כשנפרדו וגראי אמר ללכת פניתי אליו בבקשה: כבוד הסרן, תקנות הגיטו שפורסמו מונעות ממנו את התנועה החפשית אפילו בתחום הגיטו. בתנאים כאלה אי אפשר לטפל בחולים ולסדר דברים דחופים וחשובים בתחום המנהל הפנימי, אנא, הרשה לנו, למועצת הגיטו להוציא רשיונות מספר לראשי המדורים של המנהל שיוכלו לנוע חפשית בתחום הגיטו.

גראי פנה לי עורף והפליט כלאחר יד: אני רק מבצע את הוראות המפקד. הגש בקשה אל ס/א, פטרפי. רשום בה מי האנשים האלה ומה תפקידם במנהל. מסור לי את הבקשה, ואעביר אותה אל מר פטרפי. ברם דבר זה לא הגיע לידי ביצוע, כפי שזה יתברר מדברי המתארים את מאורעות הימים שבאו עלינו לאסוננו...

שלטון הז׳נדרמים וגזרותיהם כבר ביום הראשון עוררו חששות כבדים בלב כולנו. השעה היתה כבר מאוחרת כשעליתי על יצועי, זמן ממושך לא באה תנומה לעפעפי, לא משו מזכרוני המלים בהם תיאר דבאי את המפקד, ב„מתנה״ מיוחדת זכינו עם מינויו. תקנתו שכלאה אותנו בבתינו רומזת על גזרות נוספות אולי רעות מזו שנגזרה ביום הראשון לשלטונו, אדם רע לב שאין רחמים בלבו ואילו הסרן גראי — כפי שהכרתיו — יבצע את הוראות מפקדו בדייקנות של שעון. המפלצת והתליין שיוציאו לפועל את הגזרות... רק הקדוש ברוך הוא יודע, מה עוד צפוי לנו, מה עוד ימציאו שנים אלה לענותנו. ולהשפילנו ?! רגשות חרדה הדריכו את מנוחתי. למה דווקא אני נבחרתי ליצג את עמי האומלל בעיר הזאת בפני אויביו בנפש ? אבי במרומים תן לי כח למלא את תפקידי הקשה הזה באופן הטוב ביותר...

הז׳נדרמריה מכריחה את היהודים בייסורי תופת לגלות את הסליקים, בהם החביאו כסף וחפצי ערך.

שוב יום אביבי זך. קמתי בחמש וחצי בבוקר כדי לערוך סיור בגיטו. משרדי הקהילה שוב הועמדו לרשותנו. לאחר

המהומה הגדולה שהיתה אתמול בגיטו רק טבעי הוא שתוהו־ובוהו שרר גם במשרד הזה. בקושי מצאנו מקום, אני וחברי לעבודה ובראשם יוסף בורגידא שנשא בעול הכבד של המזכיר הכללי, לשבת ולעבד תכנית עבודה חדשה ומפורטת, ראשית דבר יש להקים בתי תמחוי חדשים עבור המסכנים שהגיעו כבר לפת לחם. אמנם דיאפאי אמר לא פעם שהמפונים יכולים לקחת אתם את כל מצרכי המזון הנמצאים בדירתם. למעשה זה לא היה כך. הדבר היה תלוי ברצונם הטוב או בזדון לבן של ועדות קבלת הדירות, היו שוטרים ובלשים שלא הרשו להוציא מהבתים שבאיזוריהם אפילו כיכר לחם. כשהגיעו אלי התלונות הראשונות, ביקשתי גם את ד״ר דיאפאי וגם את קובץ׳ נאג׳, שבמקרים כאלה יורשו הדיירים בליווי משטרתי לחזור לדירתם „לשעבר״, כדי לקחת את מצרכי המזון שנשארו במעונם הקודם. השניים ידעו יפה מדוע אין מסכימים לכך. דירות רבות כבר נשדדו כמעט מיד לאחר הפינוי.

הסירוב נתן את אותותיו, תוך זמן קצר. יום יום עלה מספר האנשים שלקיומם, כלומר למזונם, היינו חייבים לדאוג, ביום השמיני לשהותנו בגיטו כבר שבעת אלפים איש סעדו במטבח הציבורי. מספר זה, כנראה, יעלה בעתיד ואילו קיבולת הבישול של מטבח התמחוי הישן היתה מצומצמת.

על הנושא הזה שוחחתי עם חברי המועצה, כאשר גבר צעיר ניגש אלי ולחש באזני שאבי נעצר לפני כמה דקות ע״י בלש. שאלתיו איפה קרה הדבר, מאיזו דירה הוצא והיכן הוא נמצא כרגע? האיש סיפר לי שאבי הוצא מדירתו ואם רצוני לראותו עלי לרדת מהמשרד. אבי עומד מאחורי חצר בית הכנסת, נשען אל עמוד חשמל ומחכה לבלש שהלך להביא עוד יהודי.

אתכם הסליחה — פניתי אל עמיתי ורצתי לחצר למצוא את אבי. הוא הראה לי גבר לבוש בגדים אזרחיים מתקרב אלינו וידו אוחזת ביד יהודי אחר. ניגשתי אליו ומבלי להגיד את שמי כשנימת רוגז ועצבנות בקולי קראתי אליו: הגד לי, אדוני, מדוע עצרת את האיש הזה — והצבעתי על אבי — מה חטא חטא?

אין זה עניינך! — צרח עלי הבלש.

זה עניני — השבתי לו במטבע שלו. אחרי כן הצגתי את עצמי, הגדתי לו את מעמדי בגיטו ואמרתי שאני בנו של האיש הזקן שנעצר. אם כן יש לי רשות לדעת מדוע נעצר. כששמע את דברי נתקררה דעתו של הבלש. הוציא פתקה מכיסו וראיתי שבראש הרשימה כתוב: „מרטין לייטנר, רח׳ הורטי מיקלוש 5״. הערתי לבלש שאבי לא גר אף פעם ברחוב ההוא. אלא הכתובת הזאת היא שלי, שם גרנו פעם. אם כן זה אשר ערך את הרשימה, התכוון אלי. — תן לזקן ללכת הביתה — ביקשתי את הבלש ואני אשאר כאן במקומו.

בסדר — הסכים הבלש — עשה כדבריך.

רק בעמל רב הצלחתי לשכנע את אבי שיתחלף אתי. לבסוף הסכים והלך הביתה. אני נשארתי ליד עמוד הפנס נהנה מזיו החמה האביבי. לידי עבר צעיר. ביקשתיו שירוץ אל המועצה ויודיע לה על מעצרי, הוספתי לדבריי שהם, חברי המועצה ימשיכו במלאכתם אני אסתדר לבדי.

עוד מעט והופיע בלש שני וגם שלישי כשכל אחד מביא איתו יהודי, עוזב אותו ליד עמוד החשמל והולך להביא עצורים נוספים. כשמספרנו הגיע לעשרה, סידרו אותנו בשני טורים וצמודים־צמודים פסענו קדימה כבתרגילי סדר לקול פקודתו של זקן הבלשים. להפתעתי הכיוון לא היה בנין המשטרה, אלא בניני הדרהר, מפקדת הז׳נדרמריה בגיטו. ולמרות שעל השער התנוססה הכתובת: „ליהודים הכניסה אסורה״ — השער נפתח ואנו נעמדנו במסדרון ליד השער. אגב, שני הבלשים מיד הסתלקו מן המקום ועזבונו לנפשנו. פתאום נזכרתי שפנקסי הקטן נמצא בכיסי ובפינקס רישומים וראשי פרקים אשר אינם לעיני זרים ואויבים. פניתי כה וכה ובראותי שאיש לא שם לב עלי, תלשתי את הדפים המחשידים, מיעכתים לכדוריות נייר וזרקתים ארצה.

בחצר רבה היתה התנועה, ברנשים זרים, לבושים אזרחית בעלי פרצופים אימתניים הסתובבו לכאורה באפס מעש. ופתאום בקע קול צורמני מאחד החדרים: ינו קורמוש! בוא, בוא, אל תדאג. לא יאונה לך כל רע! הבא אתך כסא, אחר כך נקרא אחיו: פרי, בוא גם אתה!

בחצר הגדולה לאורך הקירות הארוכים ולפני מחסני העצים עמדו מספר דרי הגיטו, כשפניהם מופנות אל הקיר. אחדים מהם, כנראה נמאסה עליהם הבטלה, פנו אחורה אל כיוון החצר. ומיד נשמעו קולות אזהרה גסים: אתם, שם, בל תעיזו להסתובב! אם אזהרה הזאת לא תועיל — נראה לכם נחת זרועינו! ואז יפוג חשקכם לראות ולשמוע. יהודים מתועבים!

כשעה המתנו על עמדנו ואחר כך הובלנו גם אנו לעמוד ליד הקיר, ובינתיים כל הזמן הובאו קרבנות חדשים. כשמספרנו הגיע לארבעים הובלנו לאולם מוארך אשר קירות הבטון שלו היו חשופים ולא היה בהם כל ריהוט, לא כסאות אף לא ספסלים. גם שם נצטווינו לפנות אל מול הקיר. כשעה המתנו כשנשמע קול מאחורי גבינו: אפשר לסוב לאחור ולהתישב. לקריאה הידידותית הזאת, אין צורך לומר, לא הי הכל כיסוי, כי לא היו ספסלים ובכלל לא היו מתקנים באולם. הנועזים שבנו פנו אל הז׳נדרם שהופקד על שמירתנו והלה, להפתעתנו, הרשה להביא כסאות נוח מהחצר. התישבנו וציפינו להמשך „ההצגה״, אם כי לא היה לנו מושג מה רוצים מאתנו.

לא היה צורך להמתין זמן רב. נפתחה דלת וינו קורמוש הובא לאולם. הובא, כי בקושי עמד על רגליו. קדקדו ופניו היו נפוחים „ופנסים כחולים״ שנתלו מתחת לגלגלי עיניו כיערו את מראהו. כשהגיע לאמצע האולם צנח תחתיו והשתרע לכל אורכו על ריצפת הבטון.

הז'נדרם התרעם עליו: קום מהרצפה, מתחזה עלוב! קום, פן יבולע לך.

אחדים מהגברים סייעו בידו לקום מרבצו.

כעשר דקות לאחר מכן הביאו גם את אחיו, פרנץ, הוא הוכה כה קשות עד כי לא יכול לזוז. עיניו בלטו כאילו אמורות לצאת מחוריהן, פניו היו חוורים כסיד. רק בעמל רב השיבוהו חבריו להכרתו.

הבלש שליווה אותו ניצל את אשר קרה לשנים, לאחים קורמוש המסכנים, ללמדנו לקח ולהכין אותנו למה שצפוי לנו בחדר העינויים הסמוך: ראו נא ראו, מה עלה בגורלם, למה התעקשתם האחים קורמוש, למה לא הודיתם מיד? יכולתם בקלות לחשוך בשרכם מהמכות. ועתה תנוחו קצת ותעלו בזכרונכם פרטים נוספים על רכושכם אשר הסתרתם ואשר מסרתם לידי ידידים נוצריים שלכם, אנחנו רוצים לדעת הכל. על תכשיטים, כספים, מטבעות חוץ, כלי מיטה, בגדים, רהיטים יקרים, וכשתזכרו את כל הכתובות, מקומות המחבוא ופריטי הרכוש — אז נמשיך בחקירה.

הקרבן השלישי היתה אלמנתו של אישטוואן אולמן, בעלה המנוח היה קודמי במשרת ראשות הקהילה, משפחת אולמן היתה אחת המיוחסות מבין יהודי הונגריה, גם אביו וגם סבו כיהנו כראשי הקהילה, התפתחותה של העדה האורתו־דוכסית קשורה בשמם. בראשותם היתה קהילתנו הגדולה והמכובדת מכל קהילות הונגריה הגדולה שמלפני מלחמת העולם הראשונה. אולמן, בעל גוף שברירי נלקח עוד בשנת 1942 לאוקריינה כעובד עבודת פרך. גיסו, שברח מפולין, נלקח גם הוא לאוקריינה. גיס זה מת ראשון. לא יכול לעמוד במסעות מאומצים של אלפי קילומטרים ותעלולי השומרים ההונגריים שכל מגמתם ותפקידם מטעם מפקדיהם היתה לחסל את עובדי עבודת הכפיה היהודיים. לאישטוואן ציפה גורל קשה מזה של גיסו. לאחר הבקעת החזית ההונגרית ליד וורונעזי נקלע בין היחידות שנסוגו מפני הרוסים. שבועות ארוכים נדדו בשדמות אוקריינה המושלגים בקור העז כשלבושם דל ומזונם כמעט אפסי. רבבות ניספו בקור, ברעב ובמחלות. אולמן חלה בטיפוס בהרות, לפי השמועה גם הוא היה בין הקרבנות שנספו בשרפה הגדולה בבית החולים למחלות מידבקות בעיר קורוסטין, הדליקה היתה מעשה זדון של קצינים הונגריים, אלה שניסו להימלט מהבנין שעלה בלהבות, נורו למוות במכונות יריה, כאלף יהודים ניספו שם.

התלינים האלה לא ריחמו על אלמנתו של אולמן, עינו את האשה כדי שתגלה היכן החביאה את תכשיטיה, היא התנהגה כגיבורה. לא סיפרה לנו מלה על העינויים שסבלה. כאשר הובא לנו, לעצירים מרק השעועית המהביל בדוד גדול — היא התנדבה ראשונה לחלק את האוכל, כן התנדבה לשטוף את רצפת הבטון של המחסן.

„ריכוכנו" התחדש בשתיים וחצי אחה"צ. בימים הראשונים הורכבו שבע קבוצות חקירה של הבלשים ומספר זה עלה אחר כך והגיע לאחת עשרה. התליינים שביצעו את מלאכתם בהנאה מרובה היו מצויידים באמצעים טכניים חדשים וכך שיטותיהם היו אכזריות מאלה של האינקוויזיציה בזמנה. הז'נדרמיה ההונגרית היתה ידועה לשמצה כיחידה משטרתית אכזרית. בימי שלום התנסו באכזריותה פושעים פליליים בכפרים וגם אסירים פוליטיים. בימי רדיפות היהודים, ובימים הקשים של הרדיפות, אנחנו התנסינו בה. והפעם לא קרבנות מעטים, אלא המוני אנשים הועמדו לרשותם כדי לרוות נחת מייסורינו.

לאסוננו „זכינו" במפקד, שניהל פעם את בית הספר לז'נדרמים. עתה רצה לראות האיך נקלט החומר הלימודי התיאורטי של הסדיזם בלבם השחור של תלמידיו, הפעם ניתנה להם הזדמנות להוכיח את ידיעותיהם הלכה למעשה על גופות יהודים חסרי ישע. אכן הם עמדו במבחן ובהצלחה. הנאצים הגרמנים יכלו ללמוד מהם.

באותו יום אחה"צ נחקרו עוד כעשרה אנשים, לפי המתכונת שנוסתה בגופות האחים קורמוש. התליין צרח על קרבנו: הגד, יהודי ארור, איפה ומה החבאת ומה הפקדת בידי נוצרים. אם הקרבן נכנע מיד, כי למד לקח ממקרה של האחים קורמוש וגילה את סודותיו, — אזי חטף עוד מנה הגונה של מכות כדי „לרכך" אותו. ריכוך לשם ריענון הזכרון — קראו התליינים את השיטה, ברם אוי ואבוי היה למי שהקשה עורפו ושתק. התליינים התחרו ביניהם מי ינחית עליו מכה קשה יותר ביד, ברגל ממוגפת או באלות, הקרבן הופשט ערום כדי שתלייניו ידייקו במכותיהם.

אחד מאחינו שעבר את ה„טיפול" סיפר זוועות על מתקן חשמלי בו עונה ע"י הז'נדרמים. הללו כפתוהו, לפתו צינור דק על ידו ואחר כך חיברו את הצינור לזרם החשמלי, כשהזרם עבר בי — סיפר — זיעזע את כל גופי וגרם לי כאב לא יתואר. סבור הייתי שראשי מתפוצץ ולבי נקרע מקרבי. צרחתי בקולי קולות והתחננתי שירפו ממני ואגלה להם הכל, אבל לא הסתפקו בכך. לאחר שבקושי, תוך כדי אנחות וגניחות סיפרתי על המחבוא בו טמנתי את המעט שנשאר לי, הוסיפו להכותני, רק כשהשתכנעו שאין לי יותר סודות הרפו ממני. כן, הודיתי הכל, ואני מצטער מאוד שוידויי השחיר את פני שותפי הנוצרי.

ד"ר אמיל אדוריאן ורעיתו הובאו למעצר בין הראשונים. ד"ר אדוריאן נחשב לעשיר הגדול ביהודי גרוסוורדיין. בבעלותו היו שני בניני ענק במרכז העיר וכן הפאסאז' אשר בין בתי הקפה: „זלדפה" וה„פקטה שאש", דירתו היתה כמוזיאון, הרהיטים יקרי ערך. איש משכיל היה הגבר בן ה־74 אשר כבר בצעירותו התבסס בצמרת הפוליטית בעיר, הוא היה בין העצירים הראשונים שנתפסו ע"י הגסטאפו. היה חולה לב וכליות לכן אשתו ביקשה להיות לידו כדי לטפל בו. הז'נדרמים לא הרשו להם להיות יחד שמא „ידברו ביניהם" ויערימו

על חוקריהם, בגלל הסיבה הזאת הפרידו בין האחים קורמוש והחזיקו אותם במרחק רב זה מזה.

מערכת העינויים שפעלה בעיקר בשעות אחה"צ לבשה צורה ושיטותיה התגבשו, והואיל והתליינים רצו לשבור את העצירים הן מבחינה פיזית והן מבחינה נפשית הכניסו במעגל הייסורים גם את דיירי „אולם ההמתנה", אשר שימש פרוזדור לטרקלין הייסורים, הבלשים של הקבוצות השונות ביקרו אצלנו חליפות, לא עבר רבע שעה בלי ביקור פתע כזה, כשנכנסו היינו מצווים לקפוץ ממקומנו ולעמוד דום, הבלש עבר בין השורות, בדק ובחן את פני ה„ממתינים" כאילו עומד לבחור את קרבנו בתור, פלצות ביעתתנו בעברו לפנינו. היינו בטוחים שהפעם הגיע תורנו להיכנס לחדר הוידויים. חשת עצמך בשאול של דנטה בראותך את פני הקרבן מחווירים כשהתליין בחר בו והוציאו מן השורה.

בשעה שבע בערב הובאה הארוחה מהמטבח הציבורי, הארוחה הכילה מין דייסת סולת ולחם. תאבוננו לקה במעצר ובתחושת גועל סעדנו את ארוחתנו. כשכילינו את מנת המזון נמסרו לנו החבילות שנשלחו אלינו מיקירינו שעדיין לא נכלאו. כך זכינו בלבנים ובכלי מטה, ואחדים מאתנו זכו במזון נוסף בכמות מועטה, שלא הוחרם ע"י הז'נדרמים. החבילות נבדקו בקפדנות ע"י הבלשים בטרם יימסרו לנמענים. הדרך בה נהגו בנו דומה היה ליחס הסוהרים אל פושעים פליליים.

לאחר מכן הוטל על הצעירים בחבורה לכבד את האולם ושאר החדרים. בינתיים הורשינו לטייל בחצר זוגות־זוגות אך הוזהרנו לא לשוחח איש עם בן זוגו. הז'נדרמים שפסעו בחצר לאורכה ולרחבה הקפידו על כך, ואיימו עלינו בעונשים כבדים אם נפר את ההוראה. זמן מה לאחר שובנו לאולם המעצר נשמעה הפקודה: לשכב ולישון! — כאילו היינו ילדים קטנים. חיש מהר הצענו את מקום משכבנו, הז'נדרם כיבה את החשמל — נורה אחת ויחידה היתה דולקת בכל האולם הגדול — והדליק נר. הוא עצמו ישב ליד הפתח, רובהו המכודן בידו וכך שמר עלינו, עדת מעונים ומפוחדים מפני הבאות, אשר שינתם נטרפה מסיוטים וביעותים.

המשמר הוחלף כל שלוש שעות. מרבית הז'נדרמים היו בני איכרים, גברים גסי רוח, חסרי רגש מטבעם, שנבחרו במיוחד לתפקידם הנוכחי. הם לא פסקו מלקלל, מלגדף ומלאיים אם רק נדמה היה להם ששמעו איזה רחש של תנועה או לחש. אבל היו אחדים אשר צלם האלהים לא נמחה לגמרי מעל פניהם או, ביתר דיוק, נותר ממנו זיק לפליטה. הללו היו ידידותיים, התלוצצו אתנו והרשו למעשנים לעשן בסתר: נשפו את העשן למטה, אל הרצפה כדי שאדון הבלש, כשייכנס לא ישגיח בכך — הזהירנו כחבר לפשע. ז'נדרם אחד ביקש להעלות את המוראל שלנו ועודדנו לשיר לפני שעלינו על משכבנו, הוא לא הצליח בכך. לא היה לנו כל חשק לזמר.

כל מי שלא עבר עדיין את צליבת האש של החקירה ספר בלבו את השעות בלילה, מתי יעלה עמוד השחר, מתי יתחיל שוב מחול השדים של המחרת. בלילה הראשון לשהותי שם ישנתי מעט מאוד, לקראת חצות התעוררתי למשב קר שחדר דרך שמיכתי. בפתח הצר אשר בין הדלת והמזוזה הסתנן אויר קר של לילות אביב. גם צל השלהבת שרצד על הקיר גירה את עצבי.

12.5.1944

השחר הפציע כבר בשעה ארבע, מקצת העצירים החלו לנוע ולזוע והתעוררו באי־נחת. בארבע וחצי ניתן אות ההשכמה. רבע שעה הוקצבה להתלבשותנו. אחר כך החוצה! בצד השני של החצר נשתרבב צינור מים אשר בקצהו נטף סילון דק של מים. עשרים דקות הוקצו לכולנו להתרחץ. בשעה שבע הובאה ארוחת הבוקר מהמטבח הציבורי. קפה שחור עם פרוסה קטנה של לחם. מי שקיבל חבילת מזון מקרוביו — השלים במשהו את ארוחת הבוקר הדלה. בשעה שבע וחצי שוב טיול. הפעם כבר גם הצוות ער. עוברים לידינו וצורחים עלינו, ללא כל סיבה, כחיות על טרפן. כשאנו הולכים סחור סחור עוברים גם ליד חדרי העינויים. אני הזדעזעתי כל אימת שעברתי ליד החדרים הללו שנשקפו אל חזית הבנין. פתאום עצרני בלש אחד, בלונדי, גבוה כבן 35 ושאג לעברי: היי! אתה היית כבר אצלנו ב„טיפול"? עוד לא. — השבתי. ידעתי שיש לעבור גם שלב זה של הגיהנום, וזה נתן לי כח להחזיק מעמד.

בוא אחרי!

עלינו אל תאי העינויים. הבלש לקח אותי לחדר קטן ושם החל להמטיר עלי שאלות תובעניות: מה השמטת מהצהרת ההון שלך?! מה החבאת? מה מסרת לשמירה לנוצרים? — שום דבר — השבתי קצרות. מה שמך? אמרתי לו את שמי. בסדר, — המשיך — פשוט את בגדיך, נעליים, לבנים, הכל, הנח אותם כאן על הרצפה ואחר כך בוא לחדר השני.

לא אתפשט ואתה לא תגע בי — החילותי גם אני לצעוק, אני יושב ראש של מועצת הגיטו ואם תגע בי אפילו באצבע קטנה אודיע על כך לשלטונות. אין לכם כל רשות להרביץ לאנשים ולענותם.

מה? עודך מתחצף ומאריך לשונך כנגדי?! התפשט בין רגע! והרים עלי את אלתו. לא בא בחשבון. לא אתפשט ואם תכה אותי — תשא בתוצאות. באמרי זאת הרמתי קולי וצעקתי במידה שהוא צעק עלי. התנגדותי הנמרצת עשתה את שלה, והחזירה אותו לדרך התבונה. נכנס לאחד החדרים, כנראה לשם קבלת הוראות ואחרי כן, רגוע במקצת, שיחרר אותי: הסתלק מפה, אבל מהר — הפטיר — עוד נתראה.

אבן נגולה מעל לבי כשפניתי עורף ללכת. כשהגעתי עד הדלת קרא אחרי: בוא בחזרה!

מבוהל שבתי על עקבי.

אם אתה הוא ראש היהודים בגרוסוורדיין אזי ודאי ידוע לך מי הם היהודים העשירים בעיר. הגד לי את השמות, אבל היזהר ואל תפסח על אף אחד מהם.

בנימת תרעומת השבתי לו: הכיצד תוכל לדרוש ממני דבר כזה? מה אני, מלשין? לא תוציא מפי אף שם אחד.

צא, אבל מהר! — צעק עלי, ובזאת נסתיימה שיחתנו ה„מרנינה". במצב רוח מדוכדך חזרתי אל חברי שסבבוני בשאלותיהם. — שום דבר לא קרה לי — הרגעתים — הפעם לא היכוני, אבל אני חושש שהפרשה תמה ולא נשלמה. לפחות זאת היא התרשמותי.

הבלשים עבדו גם היום ובהצלחה ניכרת. דרך החלון ניתן היה לראות את המון האנשים שנצודו לחקירה. הללו הובאו לאולם אחר, אל מחסן אחורי. משם נלקחו ישר ל„חדרי ההזעה", כפי שנקראו חדרי העינויים בפי התליינים, וכשהוכו דיים הובאו אלינו, כדי ששמם יירשם בחוברת ע"י יהודי שהיה נוטריון באחד הכפרים בסביבה. אגב, גם אנחנו, הראשונים והותיקים נרשמנו בחוברת. בשעה אחת עשרה העפתי מבט אל החלון ולבי כמעט ופסק לפעום. בקבוצה החדשה ראיתי את אבי היקר. לא רציתי להאמין למראה עיני, אבל יוסף לייכטנר, בעל בית החרושת לפרוות שעמד לידי אישר את ניחושי: דומני שאביך הוא הדמות השברירית שבקבוצה ההיא. אם כן לשוא היה נסיוני להצילו. התליינים מצאוהו שוב ולא חמלו עליו, ביום צום כיפור נחתם דין שנינו לסבול. צנחתי על מקום מושבי ונאלמתי דום מעצמת תדהמתי. סחרחורת ראש ופיק ברכים אחזוני. התאוששתי רק לאחר שפעם שניה העיר לי ליכטנר: ראה, מביאים את אביך. אבי המסכן, מה נשתנה מראהו מאז אתמול שנפרדתי ממנו, פניו היו נפוחים, ידיו כחולים ממכות ומלאות כתמי דם. כנראה הוכה גם בכפות רגליו כי בקושי שירך דרכו אלי. אחד מתליניו, שחיק טמיא, הכריחו להכתיב את שמו וכתובתו לנוטריון שערך רשימה על הנחקרים. ניגשתי אל אבי, חיבקתיו וביקשתיו לשבת על כיסא נוח שליד הקיר. ז'נדרם אחד כשראה שאנו משוחחים התערב והזהירנו לא להחליף מלים, עתה לא יכולתי להתאפק עוד והתפרצתי: האם אינך רואה מה עשו עם הזקן הזה? הוא אבי! זאת לא אמרתי אלא צרחתי מרב כעס וכאב, הז'נדרם השתתק, ואני הכתבתי את פרטיו האישיים. כחמש דקות נח כבר אבי כשחזר הבלש שחקרו ועינה אותו. הוא גחן על אבי שהיה שרוע על כיסא הנוח ושאלו בלחש: האם אשתך גרה אתך יחד? — הרשעות המזוויעה הזאת שנבעה מהשאלה ומכוונתה הרתיחה את דמי, אם כן לא זו בלבד שייסרו את אבי, גם את אמי בת 77, החלושה וכבדת שמיעה, גם היא תועלה על סד העינויים? בכעס אין אונים כמעט בבכי צעקתי: מה אתה רוצה מאמי המסכנה?! הן זקנה היא וחולנית? מה בצע בדבר שתחקור ותענה אותה מסכנה, שאין לה מושג על ענינינו הכספיים, והעיסקיים.

זה לא ענינך — הפסיק את דברי ולחץ על אבי, שוב ושוב כדי לדובבו, אבי המסכן, מה יכול היה לעשות? השיב — כן. בן כלב זה אף מן האולם כדי להשלים את מלאכתו הזוועתית.

כחצי שעה לאחר מכן הופיעה אמי בפתח האולם בצאתי מחדר העינויים, מבחוץ לא נראו עליה סימני התעללות. מה עשו לך, אמא? — שאלתיה ברוך. אה, שום דבר, חשמלו אותי במכשיר שלהם. — הכאיבו לך מאוד? — כן, אבל כבר עבר. חשמלו אותי כמה פעמים אבל אני עמדתי בסירובי; אין לי מושג על עסקי בעלי, בראותם שלא יוכלו לי שחררוני.

גם לאמי השגתי כסא נוח והושבתיה ליד אבי.

ברם הכלבים הללו לא הרפו מאתנו. כעבור זמן מה חזר הבלש שעינה את אבי ושוב לקחו. הפעם חזר מיד מחדר העינויים: לא עשו לי דבר. ביקשו ממני לחתום על פרוטוקול שלילי, אחר כך נלקחה אמי. מסכנה, רעדה כעלה נידף ברוח. הכרת פניה ענתה בה שעינויי החשמל לא היו קלים כפי שטענה מקודם, הרגעתיה שגם היא צריכה לחתום על פרוטוקול, ואחר כך תשוחרר מיד. חיכיתי לשובה בקוצר רוח. עברו עשר דקות, רבע שעה, חצי שעה — ועדיין איננה. כמעט והשתגעתי מרב חרדתי. לבסוף חזרה ודווקא במצב רוח טוב. בשבתה ליד אבא סיפרה את אשר עבר עליה מאז שנלקחה מאתנו:

הבלשים הושיבוני במכונית ונסענו אל דירתנו. אחד נהג, השני, שישב לידי הטריד אותי בשאלות בלתי פוסקות: כשנגיע לדירתך הראי לנו היכן החבאתם את האוצר אשר ברשותכם, הן אתם עשירים מאוד. — אמרתי לו שאינני יודעת על מקומות מחבוא וסבורני שבעלי לא הסתיר דבר מהשלטונות. אף פעם לא היו לנו תכשיטים, חפצי ערך, כסף וזהב. בעלי השקיע את כספו בפירמה. על כל דבר בעל ערך, הצהרנו בהתאם להוראות. הנבל הזה לא האמין לי והוסיף לחקרני ולאיים עלי. כשהגענו לרחוב זלדפה הוא שלף אקדח, כיוונו אל ראשי ובקול אימתני הרעים עלי: הגידי איפה הטמנתם את זהבכם ואת תכשיטיכם, אחרת אירה בך פה, עכשיו.

כשהגענו לביתנו וראה את החצר שהיא מכוסה אספלט כולה פנה אלי שוב ובציפיה, ובכן, איפה טמון האוצר?

שם — הצבעתי על אחת הפינות בחצר.

אל תעשי ממני צחוק, יהודיה זקנה. אין כאן כל סימן לפתיחת האספלט הישן.

ובכל זאת, חפרו, חפרו עמוק ותמצאו את הזהב שלנו.

ואני אומר שזה לא ייתכן — אמר הבלש ספק מאמין ספק לא מאמין.

עתה נשתנה המצב מן הקצה אל הקצה. אני טענתי שהאוצר שם, מתחת למכסה של האספלט והבלש עמד על

דעתו שזה לא ייתכן. לבסוף נמאס עליו הויכוח וצעק עלי: האם את חושבת אותי לאידיוט, זקנה ?! את רוצה לשכנע אותי שאאמין בדבר בלתי אפשרי ? אהרוג אותך אם תוסיפי להתל בי !

לאיומיך אין שינים. אינני פוחדת מהמוות, אדרבא, הייתי מברכת את בואו.

אם כן מדוע את עומדת על דעתך שבמקום הזה טמון זהבכם ?

אשיב לך בשאלה לשאלתך: מדוע אתה מכריח אותי לומר דבר שאינו קיים ? אין כאן זהב, לא כאן ולא בבית. אבל אם אתם מאמינים שיש — הבה תחפרו עד שתמצאו.

הוא לא השיב לי אלא הוליכני לדירה. המפתחות היו אצלו. פתח את הדלת ו־תאמינו או לא — הדירה היתה ריקה לגמרי.

איפה הריהוט, השטיחים, התמונות ? — צרח עלי בזעם.

אבל גם אני יצאתי מכלי והשבתי לו כגמולו: אותי אתה שואל ? אותי שאתם סחבתם יחד עם בני משפחתי אל הגיטו ? את המפתחות לקחתם אתכם ומאתנו אתם דורשים את תכולת הדירה ?! ומיד צץ במוחי רעיון: אני משערת שהאיש בעל פנים שחומים לקח מכאן את הריהוט.

מי זה ?

האיש שביקר אצלנו באותו יום שבת כשנלקחנו אל הגיטו, הוא שקיבל את הפירמה שלנו מטעם השלטונות. כשבא לדירתנו סקר הכל כאילו הוא הבעלים של הדירה ותכולתה. אגב, הוא „ניחם" אותנו בכך שבעוד שלושה חדשים אף אחד מיהודי גרוסוורדיין לא יהיה בין החיים.

יש כאן שוער, בבית שלכם ?

יש.

הבלש קרא לשוערת והיא אישרה את השערתי, שבעל הפירמה החדש הופיע בבית יומים לאחר העברתנו לגיטו. אתו הגיעה גם מכונית משא גדולה. הוא טען את כל תכולת הדירה על המשאית ונסע אתה למקום בלתי ידוע.

ובכן כזה היה האיש, מר שוליוק, „גיבור" הצבא ההונגרי (מיל.) איש טיפוחיו של סגן ראש העיר, סמל לדור אשר פניו כפני כלב. השודד והפורץ הזדרז לחטוף הכל, טרם יקדימו אחד מסוגו.

אגב, היום עבר לפי השגרה, בשעה תשע כובתה הנורה הבודדת באולם, מספר העצירים גדל מאוד, אני שכבתי על הרצפה וחשתי שהרטיבות חודרת דרך השמיכה אל גופי.

13.5.1944

המצוד של היום, כלומר מספר העצירים החדשים עלה על זה של אתמול. החלו להביא לחדרי בניננו, ה„דרהר" קבוצות מיהודי הכפרים ששוכנו מחוץ לעיר באסמים, בתנאים מחרידים. כצאן לטבח הובלו אל האולם. חקירתם נעשתה בקצב מזורז, כל אחד קיבל את ה„מנה" שלו ומיד כשהודו ב„פשעיהם" וחתמו על הפרטיכל — הובאו קבוצות קבוצות של חמישים איש למקום עצירתם, בחדרי ה„דרהר" הריקים. ה„טיפול" בו זכו לא כלל את החישמול. אמצעי זוועתי זה היה שמור רק ליהודי העיר, הז'נדרמים ידעו שיהודי הסביבה כבר נשדדו ע"י הממשלה הקודמת אשר שברה את מטה לחמה של יהדות הכפרים. היהודים הללו חיו על מה שצברו כבר מזמן. בכל זאת היה כל אחד חייב להודות על משהו, על תכשיט או שרשרת זהב שהחביא, כדי שהז'נדרם לא יגיד שחינם „עבד".

רק אחד איכזב את חוקריו, שמו היה גרוס, שחכר משק גדול וניהל אותו בהצלחה. הוא הכחיש הכל ולא הודה שום דבר אם מתוך עקשנות ואם מפני שבאמת לא נותר לו דבר. הוא הוכה כה קשות, שלא יכול היה לזוז כשבועיים. ידיו היו נפוחות משטף דם ורגליו תפחו, עד כי לא יכול לנעול נעליים. לא היתה לו משפחה וגם קרובים לא היו לו. כל הזמן ישב לו בפינתו, מכונס בתוך עצמו כיתום עצוב שנותר לבדו.

ד"ר אדוריאן נחקר פעמיים ביום, חוקריו לא פסחו על אשתו ועינו גם אותה קשות. הבלש שהתמחה בחקירות קשות היה איש קטן קומה בעל נימוסין. נבצר מבינתי, איך אדם הנראה נורמלי והגון יכול היה לשלח כל רסן מעליו.

14.5.1944

היום יומם של רופאים זקנים. ד"ר מונק בן ה־84 יצא נקי מהחקירה, אבל שני חבריו, ד"ר שמואל גרוס בן 76 וד"ר פיש בן 73 זכו במנה הגונה של מכות. בתו של ד"ר גרוס, הגב' ד"ר גלרט מסרה כמה בגדים לשמירה לידיד נוצרי. גם הוא הובא „לדרהר" ונחקר. מסתבר שדבריהם סתרו אלה את אלה, כי הגב' ד"ר גלרט הוכתה כה קשות והבלשים התעללו בה, עד כי אין בי הכח לתאר את עינוייה, יללותיה קורעות הלב בקעו מהתופת בה עונתה ע"י החיות. צעקותיה החרידו את כל הסביבה, כשהוציאו אותה הבלשים וזרקוה על שמיכתה לא יכלה להזיז אבר, ושכבה ארוכות ללא נוע כמשותקת.

ראשי קבוצות הבלשים בדקו מדי פעם את רשימתנו והשוו אותה עם הרשימה שבידם כדי לא לפסוח, חס ושלום, על אחד מאתנו, לאחר שיחרורי ביום ששי הייתי בטוח שהפרשה שלי תמה ונמלטתי מהחקירה ללא פגע, אחר הצהרים נחקר גם מוצן, חבר המועצה בת חמישה חברים. הוא עונה במשך כמעט שעה שלמה. מוצן התעקש ולא רצה לגלות את סוד אוצרו, אם היה לו כזה. שתיקתו הביאה את הבלשים לידי כעס, עד כי הכו אותו עד זוב דם. כשחדלו ממנו הוא לא היה מסוגל לעמוד על רגליו. הוא הוצא מהחדר בכפיים כתינוק חסר ישע. חבריו באולם הכינו לו מצע רך, כי גופו היה מלא פצעים ולא יכול היה לא לשבת ולא לשכב.

ביום השלישי של החקירות אורגנה גם מלאכת איסוף השלל, מיונו ואחסנתו. עתה הוברר לנו מדוע נלקח מהגיטו מערכת הבנינים של „דרהר" על כל מחסניה, משאיות מלאות הביאו מכל חלקי העיר את השלל: בגדי גברים ונשים, מעילי חורף, פרוות, לבנים יקרים וכלי מיטה לרוב, שטיחי פרס יקרי ערך, רהיטים וכלי חרסינה, כלי מטבח, ומי יכול למנות את כל שכיות החמדה שנערמו במקום, כשהגיעה משאית החלו הז'נדרמים לצרוח: ארבעה יהודים אלי! או ששה יהודים אלי! עמדו ליד המשאית! לא כאן, אלא שם! מהר! העמסנו את הסחורה על זרועות חברינו שנדרשו לעשות את מלאכתם בזריזות ובמהירות, אכן הנשדדים עצמם חויבו לפרוק מהמשאית את חפציהם, למיינם ולאחסנם במחסנים. היו בינינו ששמחו לעבודה, שהסיחה את דעתם ממצבם העגום ומהרהו־ריהם הנואשים. אחינו התמימים קיוו שעבודתם המסורה וחריצותם ימתיקו את דינם וירככו את לב נוגשיהם.

דיאמנשטיין נבחר ע"י הז'נדרמריה לשמש מחסנאי הראשי, הוא היה המנהל הכללי של מפעלי „דרהר" האדירים עד 1939 כאשר „גזרות היהודים" נכנסו לתוקפן, צחוק מר של הגורל, הוא, שהיה מנהלם של עשרות פקידים ומאות פועלים — כלוא עתה בבנין מפעלו לשעבר. ומחסנאי ממונה על הרכוש הנשדד, עלי לציין שהיה אדם הגון וטוב לב.

אם נוצרי, שהחזיק בידו רכוש יהודי, הוזמן למשטרה והודה על רכוש יהודי שהיה ברשותו — הודיע, בדרך כלל, גם ליהודי, הבעלים של החפץ, איך לנהוג ומה לומר בשעת החקירה. כי גם אמיצי לב שבין אחינו לא יכלו להזים עובדות, כגון עדותו של הידיד הנוצרי והרכוש שמסר למשטרה.

חברינו אשר זה עתה הובאו ל„דרהר" סיפרו לנו על הודעתו החדשה של סגן ראש העיר, הודעה שהוצאה לתשומת לבה של האוכלוסיה הנוצרית של העיר:

„היהודים מודים על פשעיהם ומוסרים לז'נדרמים את שמות הנוצרים אשר שיתפו אתם פעולה. כך יתגלה ויתפרסם שמם של כל מעלימי סחורה יהודית. עונש כבד צפוי לנוצרי שייתפס ורכוש יהודי מופקד בידו, קנס כספי גדול ומחנה מעצר לתקופה ממושכת". אי לכך מציע דיאפאי לאזרחי העיר הנוצריים, שיינתקו ממעשיהם הנפשעים וימסרו לשלטונות את הרכוש היהודי אשר ברשותם. הרכוש של המדינה הוא. מי שמוסר את חפצי היהודים מרצונו הטוב — יינקה מעונש.

לשם ייעול התעמולה ותגבורה, הוקרן נוסח הקריאה הנ"ל על הבד בבתי הקולנוע ובתיאטרון. וכן הוקרא בקולו הערב של קריין מקצועי. ולא אמרו בכך די. רמקולים הותקנו על מכוניות שסיירו בעיר מן הבוקר עד הערב והריעו באזני הפטריוטים ההונגרים את חובתם הלאומית. החנינה תקיפה 48 שעות, כן הודיעה העיתונות שהנוצרים צובאים בתור ארוך על יד בנין המשטרה כשחפצים מוחזרים בידם.

התוצאה היתה, שפרצה בהלה בקרב אחינו הכלואים ב„דרהר". איש לא ידע מה עליו לעשות במצב מביך זה. האם יכול הוא לסמוך על ידידו הנוצרי שלא יסגיר אותו לשלטונות, או שמא מותר לו להלשין על ידידו הנוצרי ולבגוד באיש שחש לעזרתו בעת מצוקתו וקבל מידו איזה חפץ לשמירה. ברירת המלטות טיפוסית. מי שהמציא את הרעיון הזה, מי שביים את המחזה הזה לא היה טירון במקצועו. לא יכול להיות טירון. חוקר נפש אדם לא היה ולא יכול להיות „טרה אונקוגניטה" בשבילו. אני הכרתי יפה את מערכת הפקידות בהונגריה וידעתי שאין בה הכישרון הדרוש לאירגון כזה, להמצאת מלכודת כזאת. רק ה־ס.ס. הזונדר־קומנדו, שרכש ניסיון רב בתחום השמדת היהודים, היה מסוגל להמציא רעיון כזה ולהפעיל את מערכת מימושו בשיטות התעמולה שלו. התמחו בליבוי היצרים, בהגברת השנאה, בהולכת שולל נקיים וחלשים. ה־ס.ס. ידע איך לעורר שנאה ואיך לנצל את יצר החמדנות החבוי בלב האדם. ה־ס.ס. שאימלל כבר עולם ומלואו.

לאחר 48 שעות האריכו את החנינה ביממה. אחר מכן האריכו את המועד עוד ועוד. שיטת הנאצים בנויה על עיקרון עתיק היומין, שהשקר הגס ביותר יתקבל ע"י הציבור אם חוזרים עליו ללא לאות במשך תקופה ממושכת.

היום בשעה שש אחה"צ כיבד אותנו בביקורו הוד מעלתו הרב סמל. לבוש היה בגדים אזרחיים, כשנכנס לאולם קמו בפניו כל הנוכחים, אבל היו מספר זקנים וחולים שלא יכלו לקפוץ מרבצם כי תנועותיהם היו איטיות. גם הורי לא היו במצב בריאות שיוכלו לקפוץ דום בין רגע. הרב טוראי צרח עליהם: קומו כבר, לעזאזל! כשהורי השתדלו לקום ולעמוד דום כנדרש — עשה הרב סמל תנועת ביטול בידו: עזוב את הפגרים האלה לנפשם...

חשתי צורך נפשי להתנפל עליו ולהחניקו אבל גברה תבונתי — ושתקתי.

15.5.44

היום קרה נס. ד"ר מונק בן ה־84 ושמואל קפש בן 79 הובאו לחקירה ואחרי עבור זמן קצר שוחררו שני הקשישים, מדוע? גבול ההכאה הוא גיל 78. אבי המסכן, כנראה, היה מקרה חריג. הערב הובאה אלינו קבוצה קטנה של נוצרים. הללו, מסתבר, נחשבים למחביאים עקשים. פינה מבודדת נועדה להם ע"י הבלשים. הנוצרים, גם במצבם הזה אסור היה להם להתערב עם היהודים.

מוצן נאנח קשות, עדיין לא התאושש ולא יכול להזיז את אבריו, ד"ר צ'אפו נתמנה לרופא של „דרהר". הוא הבטיח למוצן שיעביר אותו לבית החולים של הגיטו, אכן עמד בדיבורו, אני ביקשתיו שיעשה כך גם להורי הזקנים. הוא הבטיח מספר פעמים, זירז את הטיפול בהורי, אבל בקשתי נדחתה.

גם שאנדור דיאושי נלקח „לדריהר". היה קצין בימי מלחמת העולם הראשונה וזכה בזכות שרותו המסור ואומץ לבו למספר אותות הצטיינות, מלבד זאת סבל ממחלת כליות ומבוזדוב. הז'נדרמים לא התחשבו בעברו הצבאי המפואר, ולא במחלתו והכוהו מכות נמרצות בשעת חקירתו. גם ד"ר קניז, ידידי הותיק, הובא עתה לחקירה. ידוע בציבור הרחב כאיש טוב לב, בין נוצרים ובין יהודים, היתה לו פציאנטורה רחבה של חולים, שלא שילמו לו.

שירותו לציבור הרחב לא הצילו. כשיצא מחדר העינויים אי אפשר היה לזהותו. פניו היו נפוחים, אדומים ופנסים כחולים על עיניו. הוא סבל בשקט ובדומיה את ייסוריו.

אחר הצהרים נודע לנו שפטרפי, מפקד המחנה והמפקח המחוזי של משרד האוצר ביקרו ב„דריהר". הם שוחחו ביניהם כחצי שעה. איש משרד האוצר בא לפקח על הצד הכספי של החקירות, לבדוק את החשבונות ולקחת את הכסף, כלומר המזומנים, את כלי הזהב וכן את האבנים היקרות שנסחטו מאחינו בעזרת מכונת החשמל. נודע לנו שמילא טפסי קבלה בשם האוצר. צבוע בן צבוע, בן משטר צבוע!

הרב סמל הודיע לנו על ביקורו של אישיות רמת מעלה, הזהיר אותנו להתנהג בכבוד. בשעה חמש וחצי הגיע פטרפי. הוא שהה במחיצתנו דקה, הזדעזענו כולנו בהעבירו את זוג עיניו הירוקות עלינו ועל מצעינו, הוא עשה רושם של נחש קוברה, המנסה להפנט את קרבנו טרם יכישו בשיני הארס שלו.

16.5.1944

בבוקר קבענו בצער שמספר אנשים ששוחררו כבר על סמך „הטיפול" בו זכו — הוחזרו אלינו, אל פרוזדור הגיהינום. רובם כאלה — כך נדמה לנו — שהז'נדרמים לא היו מרוצים עם תוצאות הוידוי שלהם, או כאלה שלא התוודו בכלל. החקירה נתחדשה ושוב הושמעו איומים קשים, ושוב הידהדו בין כתלי הבנין צריחות התליינים וזעקות הקרבנות, ודם חדש ניגר כמים בחדרי העינויים, זה, כנראה מחזה אימים שמספר מערכותיו בלתי מוגבל.

להורי הובטח שהיום יילקחו בחזרה אל חדרם בגיטו. אכן נלקחו עד השער ומשם שוב הוחזרו. היה צר לי עליהם מאוד מאוד. דאגותי היו מתמעטות, לו ידעתי שהם אינם צפויים להתעללות חדשה. במהלך היום שוב שוחחתי עם ד"ר צ'אפו וכן עם הרב סמל, אשר הפניה אליו היתה בחזקת סכנת נפשות. שניהם הבטיחו לעשות למען הורי, ואכן בערב נלקחו על אלונקות לביה"ח של הגיטו.

במרתפי בנין „דריהר" נותרו עוד כעשרה טון של דבש. הרב סמל ציווה לאחד עשר אנשים להעלות את החביות מהמרתף ולהטעינן על עגלה, גם אני הייתי בקבוצת עבודה זאת. מלאכתנו היתה קשה ומלוכלכת, אני קשרתי את פיות השקים. החבל הדק עשה חריצים באצבעותי. אבל — אין דבר. יהיה עור אצבעותי כפרת אחינו שהומתו ע"י הנאצים ואנחנו ניגאל מצרה נוספת.

המלאכה לא נגמרה, המשכו נדחה למחרת.

אחה"צ סיפר לי אחד, שהיום הובא לחקירה, שאת משפחתי ואת הגב' אולמן וכן את בנה הוציאו מדירתם בגיטו והועברו לדירת חדר בחצר בית הכנסת. החדר היה ריק כי הדייר שגר בו לפני בואם של הז'נדרמים נטש אותו. השמועה הפחידתני. מה זוממים הרשעים האלה עם בני משפחתי?

17.5.1944

היום הגיע תורם של ליכטנר, חרשתן הפרוות ואחיו, להתנסות בתא העינויים, עצבי פלדה לאיש. לא סיפר מלה אחת על ייסוריו למרות שניכר בו כי התעללו בגופו. מסירותו לאחיו, חולה הכליות ממש נוגעת ללב, ערב ערב הכין לאחיו החולה את יצועו, ודאג לכך שהמצע יהיה, עד כמה שניתן, רך וחמים.

גם שמואל אפשטיין הוכה היום קשות, נמצאה פתקה בבגדו אשר על תוכנה לא רצה לספר. הז'נדרם איים עליו שיחנוק אותו אם עוד פעם ייתפס בעבירה כזאת. אגב היום הובאה קבוצת נשים גדולה, אחיותי המסכנות, עדינות הגוף והנפש — אחדות מהן הופשטו ערומות כביום היולדן וכך הוכו לעיניהם החמדניות של חיות הטרף.

18.5.1944

יום חם היה לד"ר אדוריאן. הוא הובא לאולם כבר בשעה מוקדמת בבוקר, אשתו נלקחה אחריו. כבר הוחל בכתיבת הפרטיכל — בישר אדוריאן בזיק של תקוה בקולו. אך שמחתו היתה שמחת שוא. שוב הוכו שניהם, אחר כך המשיכו בכתיבת הפרוטוכל ועדיין לא נגמרה הפרשה, לא העינויים ולא כתיבת הפרטיכל המסיים.

בשעה אחת הובאה לנו ארוחת צהרים. נרדמתי מהחום ומהעייפות באמצע הארוחה.

בשעה שתיים וחצי עוררוני קולות פקודה קשים וחדים. כולם קפצו דום וביניהם גם אני, ליד הכניסה הבחנתי בארבעה מבקרים, מלבד ס/א פטרפי ודיאפאי היו שם שני אלמונים. אחד מהם, טיפוס דוחה, בעל ארשת אכזרית, היה לבוש מקטורן תפור לפי מתכונת הלבוש הלאומי של האצילים. השני היה לבוש אזרחית, הם שהו באולם כשתי דקות. עזבונו מבלי להוציא הגה מפיהם, רק לאחר מכן נודע לי שהשנים היו לאסלו אנדרי, מנהל כללי של משרד הפנים ואילו האזרח היה דוידר נאג', המפקח המחוזי של משרד האוצר.

לאסלו אנדרי (שזכה בתואר „גיבור" מידי מושל המדינה הפשיסטי) היה שונא ישראל מובהק, אשר האנטישמיות פעילה

היתה ועד קדוש בעיניו. אכן מעטים עשו כה רבות בתחום דיכוי היהודים כפי שעשה אנדרי. נדר נדר עוד שנים לפני השואה „לפתור" את בעיית היהודים בצורה רדיקאלית ביותר. הוא השפיע על הממשלה לחוקק חוקים זוועתיים נגדנו והוא שביצע את הגזרות באכזריות מיוחדת, הוא נחשב בהונגריה לכל יכול בעניני יהודים. מקום שם דרכה כף רגלו של רוצח זה — היה לבית קברות. עתה ירד ממרומי משרתו אלינו, שהינו בשאול תחתית, לזון את עיני הצבוע שלו במראה מצוקתנו הנואשת. הוא קיבל, כנראה דין וחשבון מפקודיו המקומיים, ס/א פטרפי ודיאפאי, סגן ראש העיר, ובא לראות במו עיניו את אשר שמע מפיהם. מסתבר שהיה מרוצה ממראה עיניו, כי פניו קרנו מאושר.

ד"ר נאג', מפקח מחוזי על הכנסות המדינה, גם הוא שימח את לבו של המנכ"ל, הוא סיפר בגאווה שהשלל שנלקח מהיהודים גדל והולך מיום ליום. מחירם של חפצי הערך שנסחטו מהיהודים מגיע לשלושים מיליון פנגה. הבלשים, החוקרים והז'נדרמים המענים עדיין לא שבעו דיים. שני אנשי בליעל אלה, אנדראי וד"ר נאג' לא ידעו נפשם מרוב שמחה. הסחטנות, האיומים, הלחצים והעינויים המופעלים על היהודים הם המצאה גאונית מאין כמותה. האוצר אינו צריך לשבור את ראשו מהיכן לקחת כסף. הפקידות אינה צריכה לעמול בהוצאת איגרות חוב ומלווי מלחמה. אין צורך בשומא, בניירת, בתיוק, בעיקול ובפנקסנות. תריסר ז'נדרמים ועוד מנין בלשים עשו את מלאכת התליינים, שלוש מכוניות על נהגיהן דיין למימוש מהיר של הגביה, הרי אין אדם בעולם היכול לעמוד בעינויים מתוחכמים שהומצאו ע"י הנאצים. הגבר את עצמת החשמל והמעונה יגלה לך את כל סודותיו, ידריך אותך אל המחבוא בו הטמין את תכשיטיו, וילשין על ידידו הנוצרי בידו הפקיד חלק מרכושו. ועוד יתרון לשיטה. אין צורך להטיל מסים על האוכלוסיה הנוצרית. רכוש היהודים, פרי עמלם של דורות, עולה בהרבה על הכנסות האוצר ממכירת אגרות חובה. תוצאת הלוואי של השיטה היא שהציבור הרחב, כלומר הנוצרים זוכים לראות „מחזה משעשע", דהיינו, את השפלת היהודים, חינם אין כסף. ולסך של שלושים מליון פנגה, עליו דיברנו לעיל, יש להוסיף את רכוש היהודים, עליו חויבו להצהיר עוד בטרם הוקם הגיטו: המלאי העצום במחסני החרשתנים והסוחרים, ציוד בתי החרושת, נכסי דלא ניידי אשר ברשות היהודים, המזומנים והזהב שלהם בכספות ובבנקים.

לכן לא יקשה על ד"ר נאג' לדווח למנכ"ל על המצב בגיטו: הריני מודיע לך, כבוד המנכ"ל, שהיום שוב הצלחנו לקחת מהיהודים כך וכך מליוני פנגה במזומנים ובשוה כסף. יש לך, אדוני, כל הסיבות להיות שבע רצון ממעשינו. העם היהודי מוטל גוסס לרגליך. שדודים, חשופים לכל פגע, מושפלים עד עפר בני אומה גאה זאת. אוהו קיסר! יחי כבוד מעלתך, אדוני! — יכול לומר ד"ר נאג' המבקש להפיק רצונו של המנהל הכללי, ממנו הוא מצפה את עלייתו בדרגה — אכן שרות גדול ונעלה עשית למולדת ההונגרית. שיחררת אותה מאויביה המסוכנים ביותר, מהיהודים אשר, — לפי גירסתך — אשמים בכל הפורענויות שפגעו בארצנו במשך אלף שנות קיומה, יהודים גרמו למפלתנו הצבאית בשדה הקרב ליד מוהאץ', הם סייעו בידי התורכים להעמיס את עולם על צווארנו ולשעבדנו במשך מאה וחמישים שנה, הם חוללו את מלחמת העולם הראשונה והשניה וידם היתה בניסות חוזה טריאנין שקיצץ את גבולות ארצנו. עתה, אדוני המנכ"ל, בגבור עמנו על אויביו השמיים תוכל להתפאר בכך, ובצדק תתפאר בביצוע הגזרות שנגזרו על העם היהודי. אתה הגית את הגזרות, אתה עמלת למען קבלתן ע"י הממשלה ואתה מבצע אותן עד תום. ערומים נכנסו היהודים להונגריה וערומים הצגת אותם בפני בני עמנו. חילם ואוצרותיהם החרמת לטובת האומה ההונגרית, הנאבקת במלחמה אכזרית על קיומה בחזית המזרחית.

לא שמעתי מה שוחחו ביניהם שני אנשי בליעל אלה, אבל הכרת פני נאג' ענתה בו שדברי חלקות היו בפיו, כי פני המנכ"ל קרנו מאושר ומגאוה בהאזינו לדברי החנופה של ד"ר נאג'. האם התגנב זיק של ספק ללבו של הנאצי ההונגרי הזה שהמלחמה עלולה להסתיים בצורה אחרת מכפי שהוא מקווה שתסתיים? האם התחשב אפילו רגע קט בעובדה שהרוסים עומדים מעבר להרי הקרפטים ממש, על גבול הונגריה והמפציצים הכבדים של האנגלו־סכסים החלו להפריץ את ערי הונגריה? האם העלה על דעתו את האפשרות שמעמדו, האצולה ההונגרית עלולה לרדת מעל במת ההיסטוריה ואיש לא יצטער על שברה? ייתכן שלשניה הבזיק במוחו רעיון זוועה זה, אבל ודאי שלא נתן לו לקנות מושב קבע בדמיונו. כי הלא המשיך במה שהתחיל עם כניסת הגרמנים: להיפטר מהיהודים, ויהי מה! מהם אין מה לפחד, להם אין תותחים ואין מטוסים. את האויב הזה קל לנצח ותענוג לראות אידו. איך גבריו מלחכים עפר רגלי נוגשיהם, איך נשיו היפות מיללות בדוחק הגיטאות, ולב ההונגרים עולץ למראה ילדיהם המפוטמים — הרעבים ללחם.

מחשבות מעין אלה התרוצצו מן הסתם במוחו של לסלו אנדרי, האייכמן ההונגרי, ראש התליינים של ה־ס.ס. בהונגריה, בצאתו ב־18 בחודש מאי 1944 את תחום הגיטו של גרוס־וורדיין.

19.5.1944

היום בבוקר ביקשתי את הרב סמל, שירשה לי לחזור לגיטו, כי הרי כבר שמונה ימים אני כלוא במקום, ובינתיים אין מי שיעשה את מלאכתי במועצת היהודים. הדברים ודאי השתבשו בהיעדרי, ומצב זה לא יכול להיות לרוחם של השלטונות. — אהרהר בדבר — הבטיח לי.

בתשע בקירוב הופתעתי לראות את חברי המועצה מובאים אלינו, ביתר דיוק אל הז'נדרמים. ד"ר ואידא, רבה של הקהילה הניאולוגית, ד"ר רני אושוואט, ד"ר שנדור לורנץ וגם ד"ר מער הזקן הועמדו מול הקיר כשגבם אל האולם. ממש כפי שנעשה לנו כשהובאנו לכאן. תמהתי, מה ייעשה בהם? כחצי שעה לאחר מכן נלקח ד"ר ואידא לחדר העינויים. לאחר פחות משעה הוחזר אלינו. ניגשתי אליו ושאלתיו, מה נעשה בו, כי הלא גם הם, הז'נדרמים והבלשים חייבים לדעת שהרבנים אינם מליונרים. — שאלוני, היכן הסתרתי את חפצי הערך שלי. השבתי להם שהננו, כלומר אשתי ואני, זוג צעירים אנחנו וכל מה שהיה לנו הוצאנו לרכישת רהיטים ובגדים. על אלה הצהרתי כשנתבקשתי לעשות כן. הם לא האמינו לי, התנפלו עלי והכוני קשות. כשראו שלשוא עמלם דרשוני לספר להם על חברי הקהילה העשירים ועל רכושם, לשאלותיהם השבתי כי אינני עוסק בעניני חולין רק בעניני קדושה, בדת ובמצוות ואין לי מושג מי עשיר ומי עני. הם שוב התנפלו עלי, בעטו בי, הכוני, עקדו את ידי ורגלי ותלוני כחבילה על ויו. תוך כדי כך חזרו ושינגו את השאלה האחת והיחידה: מי הם העשירים בקהילה. ואני בשלי: אינני יודע, לחינם אתם מכים אותי, כי אינני יודע כלום. לבסוף, כשראו שלא יוכלו לי, שיחררו אותי מכבלי.

ד"ר ואידא סיפר לי שבעת היעדרי, במשך שמונה ימים מילא את מקומי בגיטו. חברי המועצה הקימו מטבחים חדשים, כדי שיוכלו להזין את כל דרי הגיטו. התנאים הסניטריים וסידורי העבודה מניחים את הדעת. חברי המועצה וראשי המחלקות קיבלו אישורים שיוכלו לנוע באופן חפשי בתחום הגיטו למען עשות את מלאכתם, גם הממונים על הבתים זכו בזכויות הללו, האישורים הוחתמו ע"י הסרן גראי ואילו הסגן בודולאי קיבל את הדיווח היום־יומי מראש המועצה. זה האחרון לעתים הציג אי־אלו שאלות בקשר לחיי הגיטו, ואילו גראי לא בא אתנו בדברים, כפי שניחשתי מיד לאחר שיחתי הראשונה אתו: גראי הוא טיפוס השוחה עם הזרם, ומחקה בכל את מפקדו, את ס/א פטרפי.

בשעה ארבע גונבה אלי הידיעה שמעיל החורף שלי עשוי פרוה יקרה נמצא בידי דימנשטיין, אצלו נמצא גם מעיל הפרוה של אחי, ננדור. אמנם אני מסרתי את מעילי לידיד תושב בודפשט, אבל הוא נהג לבקר אצלנו בגרוסוורדיין ובמקום לקחת עמו — מסרו לפיקדון אצל פרוון מקומי ומתוך חוסר זהירות גילה לפרוון את שמי.

אם כן, נודע הדבר ואני מתוך סקרנות מהולה ברגשות חרדה ציפיתי לבאות. חיש מהר חלף הספק שבמתח על מנת לפנות מקום לודאות הנוראה, מבחוץ בקעה הקריאה: הבעלים של הפירמה מרטין לייטנר ובניו יצאו החוצה! יצאתי מהאולם שהיה מקום המעצר ובפתח ציפה לי בלש בלונדי, גבוה, בעל חזות מרושעת. זה היה האיש שניסה פעם ל„טפל" בי. — ובכן, זה אתה היהודי הגאה? — שאל בנימת ליגלוג — בוא הנה, בוא! לאחר כמה פסיעות פנה אלי בשאלת בזק מפתיעה: מה הכתובת של החברה לסחר פרוות? הגד מהר! הואיל ולא ידעתי את הכתובת המדוייקת, לא יכולתי לומר לו. הלה הרים קולו וצרח: אל תשקר, כי רע ומר יהיה גורלך! בינתיים הגענו אל קירבת תאי העינויים. לא הרחק מהם ישב הרב סמל ושוחח עם שני בלשים, ניגשתי אליו וביקשתי שישמור אותי מפגיעות גופניות המצפות לכל הנחקרים. כששמע הבלש את דברי נתמלא חימה: מה, אתה מבקש הגנה כנגדי?! — צעק עלי ושלח אגרוף לפני. אני מחיתי בקול נגד התנהגותו הגסה, אבל מחאתי רק הוסיפו שמן למדורה. הבלונדי ועוד שני עוזריו התנפלו עלי ותוך כדי מכות דחפוני אל תוך חדר קטן. כעבור דקה או דקותיים כבר נעמדתי ערום כביום היוולדי. בני שטן אלה קרעו מעלי את בגדי וחילצו את נעליי התנפלו עלי באלות ובמגלבים, הרעיון שאני נתון בידי החיות הללו לשבט ולחסד עורר את חמתי והתחלתי להיאבק בהם. חשתי בי כח לא ישוער, שיספיק להפיל את כולם. אבל מיד נתקררה דעתי והנחתי שיקשרו את ידי. בינתיים שמעתי שאחד לוחש באזני הבלונדי שאחי כבר בחדר הסמוך. הוא וודאי שמע את צעקותי, נבהל והודה הכל. מתוך כך הבנתי שאין כל טעם להכחיש עובדה ידועה להם, צעקתי על מעני: הרפו ממני, אודה ואתוודה הכל. אצל אחד מהם היתה פיסת נייר ועיפרון ומיד רשם את דברי. כאשר כתובת ידידי בבודפשט פרחה מראשי לרגע מרב התרגשות — עשיתי הכרות עם מכונת החישמול. — אם גם זה לא יועיל, אז ניקח את היהודי למרתף ונתלה אותו — נהם ראש המרצחים. אולם הדברים לא הגיעו לידי כך. מכשיר החשמל שהופעל על גופי חולל פלאים, פתאום נזכרתי בכל השמות אשר שכחתים לפני כן. בהנאה רבה רשמו חוקרי את השמות ואת הכתובות, לבסוף הניחוני.

ידידי באולם המעצר קיבלוני בהבעת צער וחשו לעזרתי. ידים זריזות פרשו שמיכות רכות תחתי, איספלנית רטובה כרכו סביב חבורתי והושיטו לי סם מרגיע לשכך את מכאובי. מר סאבו, שהיה עובד בבית העסק שלנו השאיל לי את שמיכתו, למרות שלפני זמן מה גם עליו עברה הכוס, וזכה ב„טיפול נאות" מידי נוגשינו. הבעת אהדה זאת מצד שכני הקהתה קצת את חדות הזעזוע שחשתי עקב הלקאתי. מיד התחלתי להתענין בגורל אחי שנלקח גם הוא לחקירה ולא חזר עדיין. אבל רק מספר ימים לאחר מכן נודע לי מה שעוללו לו חוקריו. ובכן רק טבעי הוא שגם אחי נאלץ לגלות את מקום המחבוא בו הטמין את אשר נשתייר מרכושו, וכן את שמות ידידיו הנוצריים בידיהם הפקיד כסף וחפצי ערך שונים. הבלשים לקחו אותו במכוניתם אל הכתובות הנקובות על ידו כדי שיוזהה את פקדונותיו. אחי היה שרוי במתח רב ועתה בראותו את הגסות בה נהגו בידידיו ובחרדתו ממה שצפוי לו — התמוטט. חושיו אבדו וניטלה הכרתו.

בראות זאת חוקריו הסיעוהו לבית החולים של הגיטו ושם קיבל טיפול נגד חולשת לבו.

20.5.1944

דרוך מנוחה התחבטתי על יצועי כל הלילה ורק עם נץ החמה נרגעתי קמעא. אמנם חשתי בכל איברי ויותר מייסורי הגוף סבלתי מרמיסת כבודי — ובכל זאת רווח לי מקצת. פגה המתיחות שמירטה את עצבי. ידעתי שהגורל לא יחסוך ממני את אשר הטיל על שאר היהודים האמידים אבל בסתר לבי טיפחתי תקוות שוא. אולי בכל זאת... עתה לאחר שהתנסיתי גם אני בזוועות מרתף העינויים, והחקירה המשפילה היתה מאחורי גבי — פג המתח. גרוע מזה לא יכול להיות — אמרתי בלבי. הן רוששנו, הושפלנו, הוכינו, נשדדנו — מה עוד יכולים לעולל לנו?

ברבע לשמונה נכנס בלש לאולם וצווה עלי ללכת אתו החוצה. — מה, שוב לחדר העינויים? — פילח כחץ הפחד את לבי. — לאיזה משרד הולכים? — שאלתי את הבלש בקול רפה. — בוא ותראה — השיב לאקונית. רגלי וידי היו נפוחות, לחיי צבתה מהמכות, אבל לא היתה לי ברירה. נקראתי — ואני חייב ללכת. במשרד כבר המתין לי מזכיר קהילתנו שאנדור גאבל. ליד השולחן ישבו סגן אחד שלא ראיתיו מקודם לידו בבגדים אזרחיים, ווירץ, רואה חשבונות מוסמך מטעם סניף האוצר במקום וד"ר בארדוש, גם הוא פקיד האוצר. הסגן פנה אלי: האם אתה הוא ראש הקהילה החרדית? אני הוא — עניתי. אם כן הראה לנו כל מה שקשור עם פנקסנות של קהילתך, את פנקסי החשבונות, את הקבלות וכן דווח לנו בקצרה מה קרה עם המזומנים שהיו ברשות הקהילה ועם הנכסי דניידי שלה — דרש ממני בקול סמכותי, אחר כך ציווה להביא אליו גם את ראש הקהילה הניאולוגית ואת מזכירה. ושוב פנה אלי ודרש את רשימת המוסדות הקהילתיים וראשי המוסדות הללו. בעיקר גילה ענין באומז׳ה ובמצבה הכספי.

מסרתי את כל המידע שנדרשתי לתת, בקשר לפנקסי החשבונות הסברתי לו שחלק מהם הלך לאיבוד כאשר הסרן גראי תפס במבצע פתאומי את משרדי הקהילה. הסגן שחקר אותי לא הסתפק בכך וציווה על גאבל להמציא לו מיד את התיקים ואת הפנקסים בהקדם האפשרי. עד מהרה נמלא החדר עם מוזמנים. פקידי הקהילה הבכירים עמדו בסך בפינה, רועדים מפני גזרה חדשה אשר עדיין לא ידעו את טיבה. החיפוש אחר החשבונות הוכתר בהצלחה, באחד המחסנים ב„דרהר", שהפך למפקדת הז׳נדרמריה בגיטו, נמצאו הספרים האבודים. בעת פינוי משרדינו הושלכו שמה הספרים ע"י אחד הז׳נדרמים, כשהובאו הספרים החלו הפקידים במלאכתם: עליהם היה להוכיח בשוברים ובקבלות את אשר נעשה במזומנים שהיו ברשות הקהילה. נתברר שמרבית המזומנים נמסרו לז׳נדרמריה. על הגזברים היה למסור את ההפרש לועדה שהזמינה אותנו לתת דין וחשבון. בין הנקראים היה גם אחד בשם פיין, השמש של בית הכנסת הגדול. הוא נשאל על וילאות של ארון הקודש, בעיקר על הפרוכות היקרות מקושטות בחוטי זהב. פיין הסביר לסגן שהוא עצמו מסר את כלי הקודש, את הפרוכות, את קישוטי ספרי התורה, המעילים, הרימונים וכן את טליתות ורצועות התפילין של המתפללים (שהיו שמורים בבתי הכנסת במגרות הספסלים) לידי הז׳נדרמריה, את המסירה הוכיח באישורים.

החרמת רכוש הקהילה הדריכה את מנוחתי. תחילה שאלתי את עוזרו האזרחי של הסגן, על סמך איזו תקנה מוחרם רכוש הקהילה ומוסדות הצדקה שלה? התשובה היתה קשוחה וקצרה: קיבלנו הוראה ממוסדות השלטון. זהו. כשיצא האיש הצגתי אותה שאלה לפקיד האוצר. וגם הוא השיב תשובה מתחמקת.

המעשה עצמו, ועוד יותר התשובה המתחמקת עוררו בלבי חששות כבדים. את הגלולה המרה של שוד רכושנו כבר בלעתי איכשהו. ייחסתי זאת ליצר החמדנות של השלטון החדש בהונגריה. אבל החרמת רכוש הקהילה לרבות כלי הקודש של בתי הכנסת רמזו על כוונות זדוניות יותר, כוונות אפלות שלא העזתי לרדת לעומקן. הן החרמת רכוש הקהילות פרושה — חיסול הקהילות! והואיל והגזרות בוצעו בהונגריה, שהיתה בכל ימי קיומה ארץ דתית, בה משלה בכיפה הכנסיה הקתולית — לא מצאתי כל הסבר מתקבל על הדעת על המעשים המחפירים האלה. הן הגזרות שניחתו על עדתנו החל מ־1920 ובעיקר פירסום החוק היהודי הראשון משנת 1938, אבל אפילו בימי המלחמה ועם כניסת הגרמנים — לא פגעו ביהדות בתור דת, בקהילות, בחופש הפולחן ועתה, לאחר שהיהודים נכלאו בגיטאות, עומדים לחסל גם את מסגרתם הדתית, את הקהילות! ולא רק את הקהילות כמסגרות. שודדים ממנו את הטליתות ואת רצועות התפילין כדי שלא נוכל להתפלל כדת וכדין. מה זה רומז?! תחילה נטלו מאתנו את האמצעים לקיומנו הפיסי, ואילו עתה מחרימים את האמצעים לקיים את חיי הנפש היהודית. למה זה רומז? למה, אם לא לכך שאנו נידונים לחיסול, להשמדה. כלומר מהיום חיים אנחנו רק חיי מעבר בדרך אל גיא צלמוות...

הייתי נואש אבל את הירהורי הנוגים לא חלקתי עם חברי וידידי.

אחר הצהרים הוזמנתי אל קבוצת הבלשים מס׳ 7. עורך הפרוטוקולים רשם את דברי התוודותי מאתמול. הבריונים היו הפעם אדיבים כלפי. הושיבוני על כסא. אחד מהם העיר: זכית בכבוד רב. אצלנו זו הפעם הראשונה שיהודי מתכבד לשבת בנוכחותנו. הבלשים שאלו גם על אודות בני משפחתי. הרעיון שחיות אלה זוממים משהו נגד אשתי וילדי כמעט והטריף דעתי. אבל מיד נתקררה דעתי כשהבנתי שגם ההתענינות במשפחתי היא חלק ממערכת האדיבות שגילו

כלפי, משום מה הפעם. אגב, בתי כן נחקרה אבל, שבח לאל, לא התנסתה בזוועות שנפלו בחלקנו אנו.

21.5.1944

יום ראשון. יום חג ושבתון לנוצרים. אבל כשמדובר על שוד היהודים והשפלתם אזי הז'נדרם אינו יודע מנוחה. היום לפה"צ הובאה קבוצה חדשה ל„חדר ההזעה". אחר הצהרים שוב הגיע תורנו, חברי המועצה. בלש נכנס לאולם המעצר וקרא בקול: חברי מועצת החמישה, אלי! רק ארבעה התייצבנו, כי מוצן שכב בבית החולים, עקב המכות שספג מדי הנבלים האלה. ד"ר ואידא ואני נשלחנו בחזרה, אבל שני הרופאים, ד"ר לורנץ וד"ר אישוואט נלקחו לחדר העינויים לשם חקירה משלימה, לורנץ חזר כעבור שעה. הוכיתי קשות — סיפר בנימה אובייקטיבית כאילו לא הוא היה הקרבן. — ומה עם אישוואט? — שאלתיו. הוא קיבל „טיפול" לפני, אינני יודע מה עלה בגורלו.

בשמונה בערב חזר גם אישוואט. היה כל כך מדוכדך, ממש מיואש, שלא העזנו לפנות אליו בשאלות. ברם לידידיו הקרובים ביותר סיפר את אשר עבר עליו:

באיזור הכרמים של עירנו היה לו בית קטן בכרם. שם החביא את חפצי הערך של משפחתו. כשלא היה יכול לעמוד יותר בעינויים גילה זאת למעניו. הללו, כמנהגם במקרים כאלה, הושיבוהו במכונית והסיעוהו אל מקום המחבוא. מרב התרגשות הצביע על מחבוא אחר שם הטמין ידידו הטוב ביותר את כספו. כשהשוו את פריטי השלל הזה עם רשימת הפריטים אותם הכתיב לעורך הפרוטוקול — נתגלתה הסתירה. לאחר ששוב הוכה קשות הלשין על ידידו. — אין טעם עוד לחיי. זאת לא אוכל לסבול — לחש באזני ידידיו.

בשעה תשע עלינו על יצוענו. באחת עשרה התעוררתי למהומה רבה. — רופא! רופא! צעק אחד בפינה. הז'נדרם נטל את הנר ביד וניגש אל כיוון הקול. — מה קרה? שאלתי את שכני. — ד"ר אישוואט שלח יד בנפשו, אתה יכול לשמוע את חרחורי הגסיסה שלו. כנראה בלע רעל חריף או הזריק לעצמו מנה גדולה של מורפין. אכן, טוב לרופאים. הם יכולים לשים קץ לסבלם ברגע שרוצים בכך — התפלסף שכני.

אישוואט נלקח מיד לבית החולים אבל — כפי שנודע לנו למחרת — כל מאמצי עמיתיו הרופאים היו לשוא. ד"ר אישווט היה בקיא במינון הסמים. חצי שעה לאחר בליעת הסם נפח את נשמתו.

22.5.1944

רשימת היהודים העשירים, כנראה, הגיעה לקיצה. עתה הגיע תור הדלים, הגברים מובאים כולם, ללא יוצא מן הכלל, לחקירה; נשים — כראות עיני התליינים, קבוצות של חמישים־חמישים נלקחים מן הגיטו אל בנין ה„דרהר". הפעולה מתנהלת כבסרט נע, מהר, מיכנית. חמישה־חמישה מובאים לחדר העינויים. אחד נקרא פנימה, ואילו ארבעה חבריו ממתינים בפרוזדור. ולא צריכים להמתין הרבה. שתיים שלוש שעות מספיקות כדי להכות כהוגן חמישים יהודים. באחת הקבוצות הבחנתי בשאנדור וויס הצעיר, שעבר בשירות הקהילה. עדיין לא קיבל קביעות ושכרו היה זעום. בקושי התקיים ובשכרו העלוב תמך בהוריו הזקנים. — אני מקווה שנפטרת בלי מכות מן החקירה כי הרי אין מה לסחוט ממך — אמרתי לו. גם אני טענתי כך בפנים, ואפילו הסתמכתי על עדים שידעו את מצבי — השיב לי בחיוך עצוב.

אין דבר — צחקו לי הנבלים — גם אתה יהודי ולא יזיק לך אם תטעם את טעם המגלב. תתרכך קצת ותתן לנו מידע על היהודים העשירים בעיר.

23.5.1944

הבלש הבלונדי, התליין הפרטי שלי — בישר לי בבוקר שהיום אשוחרר מ„דרהר". קודם אקח אותך אל הסניף המחוזי של משרד האוצר, בעוד חצי שעה אבוא לקחת אותך. אסוף חפציך — אמר והסתלק. כעבור חצי שעה יצאנו מן הבנין ושוב יכולתי לשאוף לקרבי את האויר הצח „והחפשי" של הגיטו. לפני השער המתינה לנו מכונית ובו סגן הונגרי אחד, שלא היה אחר מאשר מנהל חברת הפרוות אשר בגללו ספגתי מכות, כהונגרים רבים אחרים גם הוא שיחק תפקיד של „איש הקש" אשר בשמו ותחת חסותו (על היותו נוצרי) יכלו היהודים לעסוק במסחר. תמורת סכום נכבד ששולם לו — כמובן. גם אנחנו עשינו אתו עסק ועתה בא, כדי להציל לעצמו את תכולת אחד ממחסנינו.

המכונית יצאה מן הגיטו אל העיר. מראה פני העיר נשתנתה לבלי הכר. אמנם חנויות של הנוצרים היו פתוחות אבל תנועת קונים לא נראתה בהן. אותה „שמחה והאושר של האוכלוסיה", — עליהם כתבה העיתונות בבודפשט כאילו „עולים על גדותיהם" — לא נראו בכלל. במבטים שהופנו אלי, יהודי עם טלאי צהוב על חזהו, הבחנתי בדיכדוך, בפחד סמוי, ורגשי אשם שהשתקפו מפניהם. דומני שלבם אמר להם: יום יבוא וההונגרים הנוצרים ישאו בעוונם ויקבלו מנה אחת אפיים על אשר עוללו לשכניהם היהודים.

המכונית נעצרה על יד בנין משרד האוצר, התליין שלי נהג לפי כללי הנימוס וביקש ממני באדיבות להיכנס ראשון. — מה האדיבות הזאת, פתאום? — שאלתיו — הן לפני יומים שלושה „טיפלת" בי אחרת ללא גינונים וללא אדיבות.

אני בלש — הסביר עצמו — עשיתי מה שנצטוויתי לעשות. אבל אינני טיפש ויודע שגלגל חוזר בעולם... עלי לחשוב גם על העתיד...

סגן מנהל המחלקה קיבל אותנו ברשמיות מודגשת, וכשהוציא את התיקים שלי הוכיח אותי בפני, על כי ניסיתי

להסתיר רכוש מעיני המשרד. — עליך לדעת — אמר מתוך הנאה — שקנין היהודים עובר עתה לידי המדינה. —

ואתה סבור שהדבר הזה צודק והוגן? אזרתי עוז לשאול אותו.

כמובן — השיב בטבעיות מובנת מאליה — הן היהודים עשו חיים, וחיו בארצנו כתולעת בגבינה, עתה הגיעה השעה שגם הנוצרים ייהנו.

היו לי לומר רבות, להפריך את טענותיו שנבעו מהלך רוח מעוות. אבל, בהתחשב במצבי, העדפתי לשתוק. יכולתי לטעון כנגדו שאם ממשלתו כל כך דואגת לצדק הסוציאלי אז מדוע גזלו גם מהיהודים העניים, והם רוב רובה של העדה היהודית, את קנינם העלוב, החל מרהיטים אכולי העש וכלה בבגדיהם המרופטים. כשנסענו בחזרה „לדריהר" חזרה ונשנתה הקומדיה הקודמת. הבלש הבלונדי שוב בקשני להיכנס למכונית לפניו — מתוך אדיבות „מובנת מאליה". בעמל רב התגברתי על תחושת הגועל שלי.

חבילתי היתה ארוזה ומוכנה כדי להשתחרר מהר ככל האפשר, ובכל זאת נאלצתי להתעכב עד השעה חמש וחצי. כשיצאתי מהשער הפניתי ראשי אל הפתח לקרוא את הכתוב: ליהודים הכניסה אסורה.

מול בניני „דריהר" נמצאת הכניסה האחורית של ארמון האולמנים, הבנין הגדול ביותר של הגיטו בו התגוררו קרוב לשמונה מאות איש. שם היה גם לנו חדר יחד עם הורי, כל מי שבא מולי בירך אותי בחמימות, כשהבעת צער ואחווה ניבטה מעיניהם. בקושי הגעתי לחדר שלנו, כי הדוחק היה רב, בעיקר בחדר המדרגות. הורי אשר בינתיים יצאו כבר מבית החולים חיבקוני בעינים דומעות. טוב שיצאת בשן ועין מידי התליינים — אמרה אמי. והורי לא ידעו, שעקבות המכות. לא נעלמו עוד זמן רב מעל גופי.

בני משפחתי סיפרו לי פרטים על החיפוש האחרון שנעשה בגיטו ע"י הז'נדרמים. השודדים החרימו מהמלאי הדל שהיה לי בחדר: מספר חולצות, כמות קטנה של שומן אווזים לבישול ומאתיים סיגריות. כשמצאו את שמי רשום על הלוח שהיה תלוי על הדלת, שאל אחד מהם את בתי בלעג: היכן אביך היקר? והוסיף. את לא צריכה להשיב, אנחנו יודעים טוב מאוד היכן הוא נמצא. ולא יזיק לו לשבת במקום שם הוא יושב...

24.5.1944

היום איחרתי לקום בבוקר. נוח היה לשכב במיטה אחרי 13 ימי שכיבה על מצע של אבן, כלומר על רצפה, רק כשהסבנו לשולחן נודע לי שגם ד"ר ארתור סבסטיאן ורעיתו הצטרפו אלינו כדיירים נוספים לחדר. הדבר היה תמוה בעיני כי הרי ד"ר סבסטיאן, רופא הפנים המפורסם של העיר, שוחרר וכראשון מבין ששת הרופאים היהודים שהופלו לטובה, מחובת הגיטו. מה קרה לכם, דוקטור? — שאלתיו.

המעשה שהיה כך היה — החל לספר על תלאותיו — עמיתינו הנוצריים, רופאי גרוסוורדיין, ובראשם ד"ר קופשי מחו נגד הפלייתנו לטובה. הם טענו שרופאי העיר הנוצריים מסוגלים לטפל בעצמם בחולים, מסוגלים לדאוג לתברואת העיר בת ששים אלף התושבים. אני טענתי, כי הרופאים הצעירים גוייסו לצבא ונותרו בבית רק שמונה רופאים, בסוף ניצחה קינאת הפרנסה ושמונת הנוצרים ניצחו את ששת היהודים. הם נשארו בעיר, בביתם ואילו אנחנו נלקחנו לגיטו, אבל לא איכפת לי. לא היה לנו רגע של מנוחה מהז'נדרמים. הם ערכו חיפושי פתע בביתינו, דרשו מאתנו תעודות ברחוב, והתבוננו בנו בעיניהם הרצחניות. לבסוף כבר לא העזנו לצאת לרחוב על מנת לקנות מזון. אבל לא רק אנחנו אלא גם האוכלוסיה הנוצרית נתונה לטרדנותה של הז'נדרמריה. מפקדה המקומי, סגן אלוף פטרפי שלח באוכלוסיה הנוצרית את קלגסיו לבדוק, לחטט, לזהות לערוך חיפושים שמא מסתתרים יהודים מחופשים לגויים. בבתי המלון, בבתי הקולנוע, במסעדות, בתחנות הרכבת שורצים הז'נדרמים. מחזות אימים ומחזות קומיים הם תופעה יומיומית בעיר. מצוד כזה אחרי מבוקשים עוד לא נערך כאן מאז היותה גרוסוורדיין לעיר. דומני שאף אדם הגון מבין ההונגרים אינו שש למצב שנוצר. הפחד שולט בכל והמצב הוא ללא נשוא.

עד כמה שידוע לי — הוסיף ד"ר סבסטיאן, — פטרפי אינו מרוצה מתוצאות החיפושים הנערכים בעיר. פטרולים של הז'נדרמים מצפים בתחנה לרכבות העוברות דרך גרוס־וורדיין. על כל הנוסעים להזדהות ולהגיד את מטרת נסיעתם. מי שחשוד על השתייכותו ליהדות הן מבחינה דתית ואם נוצרי החשוד — מבחינה גזעית — מורד מהרכבת ללא רחם, לשם חקירה נוספת. יהודים שעברו דרך העיר כדי להגיע לבתי משפט אליהם הוזמנו לתת עדות — הורדו מהרכבות ונסחבו לגיטו. מצוד נרחב נערך על אנשי (יהודי) יחידות עבודה. הז'נדרמים לא התחשבו בטענותיהם של אלה לא בכתבי החופשה, ולא בפקודות שהיו ברשותם. יהודים אלה נעצרו ונלקחו לגיטו. והגיטו סגור ומסוגר מי שנלקח שמה לא יצא ממנו עוד. מפקדי יחידות צבאיות לא יכלו לעשות דבר למען שיחרור אנשי יחידותיהם היהודיים. רק פעם אחת ויחידה קרה שיהודי שוחרר. מפקדו הצבאי שלח את אחד מקציניו לגיטו ובזכות הפקודה שבידו, ובעיקר בזכות עמידתו האיתנה, נאלץ פטרפי להניח את טרפו מידיו.

מה מצב הרוח בעיר? שאלתי את הרופא.

המפוכחים שבאוכלוסיה הנוצרית — ויש רבים כאלה — מתמרמרים בינם ובין עצמם. אוירת הפחד השוררת בעיר מעוררת דאגה גם אצלם. — אם מצב זה יימשך עוד זמן רב, אז מוטב שיבואו הרוסים — לוחשים איש באזני חברו.

ומה גישתם של „הצנחנים" — הוספתי לחקור את ד"ר סבסטיאן. („צנחנים" נקראו הנוצרים, שירשו את משרותינו ובעיקר את בתי העסק של היהודים העשירים).

עם הנבלים האלה לא היה לי כל קשר. אבל הם נהנים — ללא ספק — ממצב חדש זה. הן רכוש רב נפל בחיקם כפרי בשל מעץ עושה פרי. אבל, כפי ששמעתי, יש ביניהם מספר נבונים אשר אם לא רואים, לפחות מנחשים, את אשר יבוא אחרי ההילולא הזאת. אחרי כל קרנבל בוא יבוא יום הצום המר. הם דואגים ליום פקודה לכשיצטרכו לתת דין וחשבון על מעשיהם.

כשרציתי לחזור למשרדי נעצרתי על ידי שתי נשים מבוהלות: האם שמעת, מר לייטנר, מה קרה היום בשעה מוקדמת?

לא שמעתי דבר וחצי דבר.

בשעה חמש בקירוב באה יחידת ז'נדרמריה ואנשיה כיתרו מספר בתים ברחוב קרל רומלר (כלומר בתים באיזור ה־13 בגיטו) אחר מכן נכנסו לכל דירה ודירה, העירו את הדיירים ופקדו עליהם להתלבש במהירות המירבית, אבי המשפחה הורשה לקחת אתו חפצים במלוא תרמיל גב, ואילו בני משפחתו רק מה שנכנס לתרמיל צד. תוך חצי שעה כל אחד מדיירי הבתים היו חייבים לעמוד מוכנים לפני השער. לאן אתם לוקחים אותנו — שאלו המסכנים את נוגשיהם. ייודע לכם הדבר בעוד מועד, למקום טוב מאוד — נהמו הז'נדרמים. כשלוש מאות איש נלקחו בצורה זאת, הם הובלו אל פסי הרכבת שלפני בית הספר לקדיטים. רכבת ארוכה חנתה במקום מלאה עם יהודים שנאספו כבר מערי השדה. בקרונות — ארבעה או חמישה נשארו ריקות — דחסו את שלוש מאות האומללים. לפני הקרונות עמדו פטרפי, קציני הז'נדר־מריה, הסמלים הראשונים ומספר אנשי ס.ס. שבעים ושנים איש בכל קרון וקרון! — צעק פטרפי ואכן המסכנים נדחסו אל תוך הקרונות והצטופפו כסרדינים בקופסת השימורים. בתשע הגיע קטר שנקשר אל הרכבת שיצאה מיד לדרכה.

לא רציתי להאמין למשמע אזני.

הגענו לשלב האחרון — לחשתי בנפשי — זה הגירוש, הדפורטציה.

מהר נכנסתי למשרדי, שם כבר עבד חברי לעבודה, יוסף בורגידא, התגלמות החריצות והפעילות למען הציבור, יד הגורל השיגה גם אותו. גם הוא נלקח אל מרתפי העינויים בבנין „דרהר" שם הוחזק יומים ועונה קשות. אבל כששוחרר משם והחלים במקצת הזדרז לחזור לעבודתו למשרד, כמזכיר מועצת היהודים. ה„בשורה" שבישרתי לו על הגירוש לא הפתיעתו. כבר שמעתי על כך — אמר. אני אגמור את דו"ח היומי שלי ואבוא אתך למפקדה.

גם שאר חברי המועצה (רק ארבעה נשארנו אחרי התאבדותו של ד"ר אישוואט) הצטרפו אלינו, ואחרי חצי שעה כבר היינו במשרדו של בודולאי.

דרי גיטו רבים המתינו לפני לשכתו. רובם הגישו בקשות לשחררם מהגיטו. נימוקיהם היו שונים אבל מבוססים על סעיפי החוק היהודי החדש שהפלה לטובה מספר מצומצם של יהודים היו בין הממתינים שהסתמכו על נכות של 75 אחוז, שלקו בה במלחמת העולם הראשונה. מקצתם הסתמכו על אותות הצטיינות גבוהים שהוענקו להם במלחמה, ואילו אחרים ביקשו להשתחרר בזכות בן זוגם או בת זוגם הנוצריים. רוב הבקשות נדחו מיד עם הגשתן ע"י הסרן גראי שרשם לבקשה: „חסרת יסוד". אחרים נדחו כי לא יכלו להוכיח שהם עצמם התנצרו עוד לפני ה־22 למרץ 1944, יום כניסת הגרמנים להונגריה. ההכרעה הסופית היתה בידי וועדה בת ארבעה חברים והם: ראינאי, מושל המחוז; דיאפאי, סגן ראש העיר, סגן אלוף פטרפי והפיזיקאי ד"ר היינריך.

מגישי הבקשות האומללים המתינו בהתרגשות רבה להודעת הלשכה. האנשים היו דרוכי מתח, כי בינתיים פשטה השמועה, שהדרך מהגיטו מובילה הישר אל קרונות הדפור־טציה.

לאחר שהות במקום ניתן לנו להיכנס ולהופיע בפני בודולאי. תחילה הוא דיבר על מספר בעיות טפלות ואחר כך אני ביקשתי את רשות הדיבור וסיפרתי לו את אשר שמעתי על גורל דיירי הבתים ברחוב קרל רימלר, שאלתיו: לאן הובלו האנשים? לשם מה ולאיזו מטרה? מתי יגיע תורנו אנו? מדוע לא הורשו לקחת אתם שמיכות בהתחשב עם צינת הלילות באביב?

בודולאי היה נבוך למשמע השאלות הישירות ואחרי שהתאושש השיב: האנשים נלקחים, לפי מיטב ידיעתי לעבודת אדמה. לאן — אינני יודע. אבל דבר אחד ברור כשמש: הם יישארו בתחום המדינה, בהונגריה. משלוחים נוספים ייצאו בערך בעוד שבועיים. הז'נדרמים הרשו לכל אחד לקחת אתו שמיכה אבל היו רבים שלא רצו לקחת או שלא היו להם שמיכות.

בשקט ובאדיבות האזנו לדברי קצין הז'נדרמים אבל הספק שכירסם בלבנו לא פג. על כל פנים פירסמנו את דבריו לפי פקודתו, כדי לא לעורר בהלה בגיטו.

אחה"צ נתקלתי באשה בוכיה שהוכנסה לגיטו ע"י ז'נדרם. שאלתי על מעשיה והיא סיפרה לי את אשר קרה לה. היא תושבת בודפשט. קבלה הזמנה כעדה לבית המשפט המחוזי בקלוז'. כאשר חנתה הרכבת בגרוסוורדיין עלו ז'נדרמים והורידוה יחד עם בתה. לשוא הראתה להם את ההזמנה. ללא כל הסבר סחבוה לגיטו, זה לא היה המקרה הראשון. הנאה יתרה גרם הדבר לפטרפי שארב לעובדי עבודת פרך יהודיים, שהיו במסגרת צבאית, וכאלה היו, כמובן, פטורים מן הגיטו. אבל, הז'נדרמים הורידום מן הרכבות וסחבום לגיטו שלנו. מספרם עלה כבר למאה והם שוכנו באולם באקצו, ששימש פעם מסעדה, בבית הפינתי ברחוב הקאפוצינים.

25.5.1944

מצב רוח בגיטו הולך ומתערער עקב השמועות המתפש־טות והנקלטות יותר מאשר בימי שהותנו הראשונים בגיטו.

היו בינינו יהודים פליטי סלובקיה ופולין. הללו טעמו כבר את טעם הגיטו בארצות מגוריהם הקודמים. הם הכירו את ה־ס.ס. ואת שיטותיו. היה ביניהם רב מפולין. הוא ביקר אצלי וסיפר על השמדת מחנה עבודה שהוא היה בו. במחנה ההוא רוכזו אלפי חייטים יהודים מלודז שעבדו יומם ולילה עבור הצבא הגרמני. השלטונות היו מרוצים במלאכתם ולא פעם הביעו שביעת רצונם בע״פ ובכתב. באביב 1943 פנו השלטונות אל מנהלי העבודה וביקשו מהם תוכנית להרחבת מפעל החייטות. ההנהלה היהודית הכינה את התכנית שכללה הקמת יחידות חדשות במפעל, הצעות לרכישת מכונות נוספות ורכישת חומרים. התוכנית מצאה חן בעיני המפקדה שהודיע להנהלה היהודית, שלמחרת היום תבקר ועדה צבאית במחנה שתבדוק את אפשרויות ההרחבה ותחליט על ביצועה. למחרת היום בבוקר במקום ועדה הופיעה יחידת ס.ס. הקיפה את המחנה; הציבה מכונות יריה סביבה, כינסה את כל העובדים ודחסה אותם לקרונות. הם נלקחו למחנה מוות והושמדו. רק מעטים הצליחו לחמוק ממחנה העבודה ולהישאר בחיים. השאר היו עפר ואפר. זאת היתה תודת הגרמנים על עבודתם המסורה של היהודים.

סיפורים מעין אלה עוד הגבירו את הבהלה. שוב התייצבתי עם חברי המועצה אצל בודולאי וסיפרנו לו שאין באפשרותנו להרגיע את האנשים המשוכנעים שהז׳נדרמים יסגירום לגרמנים, שינהגו ביהודי גרוסוורדיין לפי המתכונת הידועה שלהם. בודולאי קפץ ממקומו וצרח עלינו בחמת זעם: ואתם הולכים שולל אחרי שמועות זוועה מעין אלה? איפה השכל היהודי המפורסם? הן ידוע לכם שרוב הגברים משרתים בצבא בעיקר עתה כשהסכנה הרוסית נעשית מוחשית. הגברים ההונגריים נקראו לדגל ואין מי שיעבוד בשדות. תפקיד זה הוטל עליכם יהודים.

היום הוכיח פטרפי שוב את נבזותו. הרופא ד״ר צ׳אפו התייצב לפניו והראה לו פקודה מטעם משרד הפנים לפיה עליו לנסוע לעיר מעבר לדנובה לשמש שם רופא בבית החולים המקומי. וזאת במסגרת השירות הלאומי שלו. ד״ר צ׳אפו הניח את הכתב על מכתבתו של פטרפי ואמר: יחד עם זאת אני מבקש את אדוני להרשות לי לקחת אתי את בני משפחתי למקום עבודתי החדש. — את משפחתך? — הרעים עליו פטרפי. — אתה עצמך תישאר כאן ולא תסע לשום מקום, ובזאת נטל את כתב הפקודה וקרע אותה לגזרים.

הערב עצר אותי בחצר בית הכנסת גבר כבן שלושים, עליו ידעתי שמשרת ביחידת עבודה בסביבות בודפשט. — איך הגעת לגיטו? — שאלתיו מתוך רגשי צער. נתברר שגם הוא מקרבנותיו של פטרפי. האיש נשלח ע״י מפקדו לקלוז׳. בדרכו לשם הצליח לחמוק מידי הז׳נדרמים. כשסידר את ענינו בקלוז׳ הלך למפקדת הדיוויזיה, סיפר באיזה ענין היה בקלוז׳ וביקש פקודה בכתב המאפשרת לו לחזור באין מפריע. מצוייד בפקודה שהוצאה ע״י המוסד הצבאי העליון עלה לרכבת. בגרוסוורדיין עלו ז׳נדרמים על הרכבת והורי־דוהו. הוא הראה את הפקודה לקצין אליו הובא. הלה צחק לו, קרע את הכתב וציווה לאנשיו להובילו לגיטו.

26.5.1944

היום בבוקר בשעה מוקדמת פשטה השמועה שיוחל הגירוש המאורגן. היו בינינו שידעו על פקודת גראי שניתנה לרב סמל של הז׳נדרמים, גראי הכחיש את השמועות מכל־וכל. לא נכון — הצהיר — שהרכבות הופנו וכוונו לכיוון קושיצה בדרך לגבול פולין. הרכבות נוסעות אל השפלה ההונגרית שם יועסקו היהודים בעבודות חקלאיות, אנחנו, חברי המועצה לא נתנו אימון בדבריו אבל הואיל ולא היה בידינו להושיע — ניסינו להרגיע את הרוחות.

למחרת היום נודע ברבים ששלוש נשים משכילות שהתגוררו בגיטו ברחוב הקאפוצינים וברחוב סאצ׳ואי ביקשו ראיון מהסגן גראי, כשהורשו להיכנס ללשכתו, כרעו ברך לפניו, ומתוך יללות ותחנונים בקשוהו להגיד את האמת: האם נכונה השמועה שלמחרת בבוקר יוחל בגירוש, ודרי הרחובות שלהן יהיו הראשונים שיועמסו על הקרונות. וגם הפעם, כך שמענו, יצא גראי מגדרו ולא ידע נפשו מרוב חרון. — מי מעיז להפיץ שמועות זוועה כאלה? הידיעה הזאת היא בדותה עלובה, חסרת שחר! — צעק לעבר הנשים — בל תעיזו לבוא אלי עוד פעם בדבר הזה ובכך גירש מפניו את הנשים.

יום שישי עגום כזה עוד לא היה בגיטו. יום של פחד, יום של פלצות. יום של חרדה לקראת המחר.

חיסול הגיטו ע״י גירוש מאורגן. היהודים הוצאו אל הרכבות ע״י הז׳נדרמים, נדחסו לתוך קרונות שנסגרו ונחתמו בחותם עופרת. כך הושמדה הקהילה השניה בגדלה בהונגריה. גרוסוורדיין „נקיה״ מהיהודים.

יום הדפורטציה הראשון

27.5.1944

זה כמה ימים אני מתגורר עם בני משפחתי, עם הגברת אולמן ובנה בחדר בלתי מרוהט בבית בפינת חצר בית הכנסת. מפקדת הז׳נדרמים היתה באותו בנין ארוך, בקומה הראשונה באותו צד, כך ניתנה לי אפשרות לתת את דעתי על המתרחש שם ולתהות על קנקנם של הקצינים.

השעה ארבע בבוקר. יום בהיר ללא עננים, השמש אך יצאה, אבל אורה כבר הפז את כל היקום. עץ שיטה מלבלבת מתחת לחלוננו, וניחוחות מדיפה סביבה. בטבע לא חל כל שינוי. הוא מפזר את ברכותיו לכל יצור, ללא הפליה ואינו דורש מהם תעודה על אבות נוצריים. תחושת אי־נוחות שׂשׂרה בי זה כמה ימים, גברה, חששתי שניחוש לבו של הקהל צודק. הבטחות המפקדה באו רק להוליך אותנו שולל. תוך כדי הירהורים מעין אלה שוב נרדמתי. סמוך לחמש שוב התעוררתי למשמע טירטורו של אופנוע. קפצתי מן המטה ורצתי אל החלון. גראי הגיע באופנוע שלו. כה מוקדם? הדבר מבשר רעות. זה קשור ודאי עם הגירוש, זמן מה אחריו הגיעו גם חבריו הסגנים בודולאי, פראשר ורקטור. כרבע שעה לאחר מכן התייצבו בחצר גם רבי הסמלים כשרובים מכודנים וכותפים על כתפיהם. גם החוגרים הסתדרו בשורות. גראי סקר את המפקד, צעקות חדות של פקודות פילחו את דממת החצר, השורות נפתחו והחוגרים על סמליהם פסעו למקומות המשמר שלהם.

נתברר שהסרן גראי, הסגן בודולאי וכולם שיקרו, רימו אותנו במצח נחושה, הגירוש במימדים גדולים התנהל לנגד עינינו. בשש וחצי ניסיתי לצאת לרחוב לראות המצב. הז׳נדרם שעמד על משמרתו ברחוב עצר בעדי: התנועה ברחובות אסורה — הסביר.

אחרי שמונה וחצי בוטל העוצר הפנימי בגיטו. האנשים שוחחו ביניהם על מה שהתרחש בבוקר, משותקים מהפחד ובקול דממה דקה. היו שידעו פרטים על ביצוע הגירוש. המצוד החל בשעה חמש בבוקר. לפי המתכונת שהדבר נעשה ב־24 לחודש ברחוב רימלר. היום נלקחו כ־3200 נפש. גם עתה לא הורשו לשאת אתם יותר מתרמיל של חפצים, מי שרצה לקחת אתו שמיכה נאלץ לוותר על לבנים. לפני בית הספר לקדטים חנתה הרכבת. שבעים נפש נדחסו לתוך קרון. ליד תחנת אושי, כשני קילומטרים מהגיטו נחתמו הקרונות בחותם של עופרת. לפני כן העלו בקרונות שבעים ככרות לחם ושנו דליים, אחד מלא מים לשתיה ואחד ריק לעשיית צרכים.

בתשע וחצי שוב הופענו אצל בודולאי, קיבל את פנינו בחיוך כאילו לא קרה דבר. אנחנו שוב היגשנו תלונה: אפילו את שמיכותיהם נאלצו להשאיר כאן. — זה לא נכון! — הרעים קולו עלינו. רבי הסמלים קיבלו פקודה להרשות לכל אחד לקחת אתו את שמיכתו.

אני התעקשתי: שמא, תפרסם זאת, הסרן, בפקודה ובכתב. — הוא הבטיח לעשות זאת אבל לא קיים את הבטחתו. — לאן העבירו את המשלוח דהיום? שאלתיו. — זה סוד, אסור לי להודיע לך. החוקים הם חמורים ואוסרים להביא דברים לידיעת הציבור הרחב. לא אנחנו, החלונות הגבוהים קבעו את הכללים. עלי למנוע את גילוי הסוד אפילו מכם — ותוך כדי כך חייך כלפינו כאילו סיפר לנו בדיחה טובה. — אנחנו נזהרים שלא יסתנן מתחום הגיטו שום דבר אל הציבור שמעבר לגדר. לכן, מהיום ייפסקו הביקורים בגיטו ואיש לא יורשה לצאת.

שבורים ורצוצים יצאנו מלשכתו.

בשעה עשר וחצי קראני אליה גיסתי, היא התגוררה בארמון אולמן ואילו אחי היה עדיין שכוב בבית החולים של הגיטו, ניגשתי אל גיסתי שקיבלה אותי בעינים אדומות מבכי.

תאר לך, מה קרה. פיטר ברח מן הגיטו. (פיטר היה בנה יחידה, אז כבן 13—14).

איך זה קרה? — שאלתי נדהם.

מאז יום רביעי היה חסר מנוחה ודרוך לפעולה. הוא לא פסק מלנדנד לי שאדבר עם אביו ואשכנע אותו לברוח מן הגיטו. אני יודע מה פירוש הגירוש — חזר ושינן את דבריו האיומים. הדפורטציה היא רעב וצמא ודוחק בתוך הקרונות המצחינים. ואחר כך גידופים, איומים, מכות רצח, עינויים, והמתת המונים במיתה משונה. בחשכת הלילה נצליח לברוח כולנו, כלומר שלושתנו. — הילד ידע אפילו את המקום שם אפשר לחמוק מן הגיטו. — אמא, נברח מחר לכשיחשך — שידל אותי.

ברגשות מעורבים שמעתי את סיפורה של גיסתי, עצם המעשה היה הולם את אופיו של פיטר. הוא נער נבון, בעל השכלה. בקיאותו בלימודים התורניים הגיעה לדרגה כזאת, שרבנים יכלו לקנא בו. מספר שפות היו שגורות בפיו. ומה שמאפיין אותו משאר „ילדי פלא״ שגרתיים, — החוש המעשי שהצטיין בו. הוא מהיר תפיסה, קל הבנה ובעל החלטה מהירה

ונחושה. תכונות נדירות גם אצל מבוגרים, בעלי נסיונות רבים.

המשיכי — שידלתי את גיסתי, אבל היא פרצה בבכי קורע לב שרק בקושי יכולתי להרגיעה.

שאר הדברים שסיפרה נודעו לה מפי חברו של פיטר שהיה אתו כשברח: פיטר התכונן לבריחה עוד באותו יום. את הטלאי הצהוב קרע מעל מעילו — הן אתה יודע עד כמה הוא מקפיד במצווה קלה כבחמורה. ערב שבת היה ולא רצה לחלל את השבת ללא סיבה מספקת בקריעת הטלאי — והתקינו בחזרה על מקומו בסיכה, אחר כך הלך לבית הכנסת. בלילה ישן שנת ישרים ושום דבר לא העיד על מחשבת הבריחה. בבוקר שוב הלך להתפלל. (המרצחים שלנו החרימו את כל בתי התפילה שבעיר והפכו את הקודש לחול ורק בארמון אולמן נותר חדר בו ניתן להתפלל תפילת ציבור.) מאז לא ראיתיו.

הרב אברהם לייטנר, בנו יחידו של נאנדור, אחי מחבר הרשימה, שכאמור בפנים הצליח להמלט מהגיטו והגיע לבוקרסט, משם היגר לארה״ב. שם התעלה בלימוד התורה ובדרכי החסידות. לאחר מכן נתמנה לעמוד בראש ישיבה גדולה בשם „בנימין דוד". (רק ששה אנשים הצליחו להמלט מגיטו גרוסוורדיין)

מפי חברו של אחיני נודעו לי הפרטים הבאים: בשעה עשר בא אלי פיטר וקרא לי לרדת אל שער ארמון אולמן. השער היה במרחק של שלושה מטר בלבד מגדר הגיטו. הבנין עצמו נשקף אל הכיכר נאג׳־פיאץ אשר היה מחוץ לתחום הגיטו. שער זה, בדרך כלל, היה שמור ביום ובלילה ע״י הז׳נדרמים. הפעם לא היה ז׳נדרם מחוץ לשער. פיטר ניגש למקום מסויים של הגדר לא חזק במיוחד נשען עליו בגופו, נשמע קול חלוש של חריקה, משהו נתפקפק והקרשים נשרו ממקומם, איש לא נחרד לקול החריקה, פיטר מסר לי את ממחטתו וצרור של חוטים — לא רצה לעבור על איסור של נשיאת חפץ בשבת — ואמר: קח לך את זה, אני הולך.

לאן? — שאלתיו. הן אין אתך אפילו מעיל.

העיקר החיים ולא המעיל — אמר ואלה היו דברי הפרידה שלו.

ובכן, לאור היום יצא הנער מהגיטו שהיה שמור מכל משמר ועבר את כיכר נאג׳־פיאץ שם מאות עוברים ושבים יכלו לראותו. כשגיסתי גמרה את סיפורה כמעט והתמוטטה.

— דבר אחד אני מבקשת ממך — אמרה לי — תביא הנה את ננדור, רציתי לדון אתו בדבר הזה.

הלכתי על מנת להביא את אחי, שעדיין נאנק תחת עצמת הכאבים שנגרמו לו מהכאתו ע״י הבלשים. כשסיפרתי לו על בריחת בנו — האפירו פניו. לבש מיד את בגדיו והלכנו יחד אל אשתו. פגישת בני הזוג היתה מזעזעת. שניהם בכו, יללו עד כי עמודי הבית התפלצו, כביכול — מזעקתם. לשוא נסיתי להרגיעם. לבסוף נזפתי בהם נמרצות: מוטב לכם לא לזעוק ולא לקרוע את בגדיכם, אלא לשוש ולשמוח שבנכם ניצל. ניצל ויינצל. הן מיותר לומר לכם עד כמה פיטר חביב עלי וקרוב אל לבי. לכן אוכל לומר לכם כנחמה שההשגחה הניעתו לברוח. הקדוש ברוך הוא ישמור על צעדיו שיגיע ליעדו, ולמחוז חפצו... ייתכן שאנחנו בני מוות הינגו ועומדים על עברי פי תהום, אבל לבנכם יעד ומטרה והוא יחיה. שני מלאכים פרשו עליו את כנפיהם וילווהו בדרכו כל ימי חייו...

דברי הניחומים שלי לא השפיעו עליהם במיוחד, הם הוסיפו לבכות ולייללל כל היום וכל הלילה. הורינו היקרים גם הם השתתפו בצערם, ולא יכלו לעצום עין כל הלילה.

בצהרים התיצבתי לפני הסרן גראי. ראשית שאלתיו האם יש משמעות מיוחדת לכך שאותי עם בני משפחתי ואת הגב׳ אולמן עם בנה הפרידו מן הקהל? כלום יש לנו סיכויים שנינצל מהגירוש. שנית, מסרתי לו רשימה ובה שמות חברי המועצה וראשי המדורים של המנהל בגיטו. ביקשתי את הקצין שהללו יהיו אחרונים לגירוש, כי מלאכתם חשובה עד חיסול הגיטו.

גראי השיב לי ברמזים, העברתנו לדירתנו זאת והפרדתנו מן הקהילה נעשו לפי פקודה מלמעלה. ייתכן שאנחנו נישאר כאן ולא נגורש. אבל זה רק בגדר ייתכן. עליו לקבל הוראות נוספות על גורלנו. ומה שנוגע לבקשתי השניה — את הרשימה לקח מידי ואמר שיחליט בענין, ויודיע לי על החלטתו אבל רק מחר.

עוד בקשה פרטית לי אליך, הסרן — פניתי אליו בסוף — עשה ברחמיך והעביר אלי, לדירתי גם את הורי הזקנים.

יהי גורלם כגורלי אני, כל בקשתי היא להישאר אתם יחד, רציתי לאחוז בידיהם החלושות בדרכנו.

פרשתי לפניו את תחינתי במלים מרגשות וחשתי שהיא נגעה עד לבו. — למחרת היום אשיב לך גם בנידון — אמר.

יום הגירוש השני

28.5.1944

היום, יום ראשון של חג השבועות הנוצרי. אתמול עבר גל של אופטימיות על דרי הגיטו. מחר חגא שלהם וגם מחרתיים. אם ירצה השם יכול להתרחש נס.

נס לא קרה והתקוה הקלושה, שביום החגא שלהם יימנעו ממעשיהם האכזריים, נכזבה. בשעה חמש, כתמול, טירטר האופנוע של גראי, הז׳נדרמים המשיכו בפעולותיהם הארורות. הפעם הגיע תורם של הצד השני של רחוב סצ׳וואי וחלק מרחוב זרדא, קטע זה של הרחוב קרוב מאוד לחצר בית הכנסת, מחלון דירתי יכולתי לראות את אחי האומללים, מצויידים בתרמיל שק ובתרמיל לחם, פוסעים לאיטם לדרכם האחרונה אל מחוץ לגיטו, הזקנים והחולים יכלו להזמין עגלת פלטפורמה כדי לעשות בה את דרכם. אבל הואיל ולא היו מספיק קרונות משא ברכבת, — כמאתיים הוחזרו ואוכסנו זמנית בבנין בית הכנסת הגדול. שם היו ממתינים לגירושם למחרת. ז׳נדרם הוצב בפתח הבנין.

ביקרתי אצל הורי. כל הלילה נדדה שנתם. התאבלו על בריחתו של פיטר ועל אי הודאות של גורלם.

דיירי הבית שלנו ידעו על פליט מפולניה, אצלו כדאי להתעניין על אודות אחיני. האיש, יהודי, השיג ניירות אריים מזוייפים והצליח לברוח מפולין. גם פה, בגרוסוורדיין התחזה לגוי ושכר דירה בפינת רחוב זולדפה וכיכר נאג׳־פיאץ. לפני כמה שבועות מישהו הלשין עליו שניירותיו מזוייפים. המשטרה עצרה אותו ופלאי פלאים, אחרי הבדיקה הרפואית נתברר שהוא באמת „גוי״. לאחר ששוחרר מהמעצר נדר נדר שישתדל להציל עד כמה שניתן יותר יהודים. מי שהעזו לברוח ידעו זאת ובלילה הסתתרו במרתף דירתו. הפולני הזה עמד בקשר עם מבריחים ובחשכת הלילה הוציא את הבורחים מדירתו, ומפקידם בידי המבריחים שהעבירו אותם לתחום רומניה, אנחנו הנחנו שפיטר גם הוא ידע על כך וניצל את האפשרות הזאת. הואיל והיה ידוע שהפולני רמז לקרובי הבורחים על הצלחת הפעולה בכך ששם מקל בחלון. גם אנחנו ביקשנו מישהו שילך ויבדוק את המצב. ברם תוצאת הבדיקה היתה שלילית. את אומללות הורי פיטר פשוט אי אפשר לתאר.

אחי ביקש ממני לקחתו אל המפקדה, כדי שיוכל למסור בקשה על העברתו, ואשתו אלי, אל ארמון אולמן, היו לי ספיקות רבים אם נסיונו זה יוכתר בהצלחה צירפתי אותו אל המשלחת שהופיעה לפני בודולאי בשעה 12 בצהרים. אחי מסר את בקשתו ואני ביקשתי את בודולאי שישאל בשתי הבקשות שהגשתי לסרן אתמול. עד מהרה חזר והודיעני שלא הורי ולא אחי אינם יכולים להצטרף אלי. בנוגע לעתידי אני עדיין לא הגיעו הוראות, אבל גראי סבור שאני ובני ביתי נהיה פטורים מהגירוש, גם בקשתי בדבר הנהלת הגיטו לא נענתה, על כל פנים לא במלואה, רק אחדים מהמומלצים על ידי זכו בחסד המפוקפק להישאר אחרונים במקום, והואיל וד״ר ואידא ומשפחתו גורשו אתמול — ד״ר לורנץ נתמנה במקומו לראש הגיטו שיגורש אחרון.

מיטלמן וקסטנבוים קיבלו אישור מהשגרירות השוויצרית שהועמדו לרשותם ויזות כניסה לארץ ישראל. על סמך זה ביקשו מהמפקדה שלא ייחשבו עוד לנתינים הונגריים אלא אנגליים, וישוחררו מהגיטו. למרות שמועצת הגיטו תמכה בבקשתם — נדחתה פנייתם על ידי הז׳נדרמים.

בינתיים הטירוף של „בית ההבראה ע״ש דרהר״ (כינוי זה ניתן לעינויי המרתף) הגיע לשיאו. הואיל ולרגל הגירוש הוקטן מספר הקרבנות — מרצחינו ניצלו את הימים האחרונים לסחוט מהיהודים הנותרים את פרוטתם האחרונה, אם עוד בכלל נשאר משהו בידם. מצוד עצום נערך אחרי החשודים, בבתים, בדירות, במרתפים ובעליות הגג. מאות גברים ונשים נלקחו למרתפי העינויים והוכו באכזריות בהמית כדי להוציא מפיהם את וידוייהם על רכושם שהוטמנו, כביכול. גם ד״ר שטולץ רופא השינים נלקח ל„דרהר״ ועונה באכזריות כזאת שאי אפשר להעלות על נייר את תאור העינויים. ד״ר שטולץ הרווק הזקן, שהיה ידוע כאיש חסר אמצעים, לא היה מסוגל, כמובן, להמציא את הזהב שהחביא, יומים לאחר מכן איבד עצמו לדעת. ביום הגיטו האחרון הותרה קבורתו בבית הקברות היהודי יחד עם עוד שלושה עשר, שטרפו את נפשם בכפם.

יום הגירוש השלישי

29.5.1944

את מחצית דרי הגיטו, כעשרת אלפים נפש כבר הוצאו מהגיטו. היום ראיתי את קציני ה־ס.ס. ביניהם גם את דאנקר, ששוחחו ביניהם עליזים ומבודחים.

היום כשמסרתי את הדו״ח היומי לבודולאי קרה מקרה מעציב. אשה זקנה באה אליו ובכתה בדמעות שליש. היום בשעת הגירוש, הז׳נדרמים ספרו בדיוק את המגורשים וכשעבר צאנם היומי תחת שבט הברזל שלהם — נעצרו. כך קרה שבעלה של האשה הועלה על הקרון והיא נשארה. בקשתה היתה שתישלח מיד אחר בעלה. בודולאי הרגיע אותה: אל תבכי, דודה, מחר תגיעי גם את למקום שם הגיע היום בעלך. בייש מזל כזה התרחש גם עם זאבישלאג, סגן ראש

קהילתנו. אשתו ובתו נלקחו ואילו תורו הגיע רק למחרת היום.

היום אחה״צ שוחחתי עם ד״ר סבסטיאן. הוא העלה את הרעיון שנביים מגפה ונגיד שהגיטו נגוע במגפת טיפוס הבהרות. ייתכן, שכתוצאה מכך אפשר להשיג צו־הסגר, כלומר את סגירת הגיטו ואת ביטולו הזמני של הגירוש. בזאת נרוויח זמן ואולי גם חיים.

דבר כזה יכול לקרות גם במציאות — הערתי. כפי שידוע לי יש כאן בין עובדי הכפיה אחדים שחזרו מאוקריינה והחלימו מטיפוס בהרות, בו היו נגועים שם. אולי נותרו עקבות של המחלה בדמם? אפשר לנסות את הדבר — אישר ד״ר סבסטיאן את דברי. אין לנו מה להפסיד. עמיתי, ד״ר קופפר בין כה יוצא היום מן הגיטו ללכת לביה״ח כדי לחטא את מכשירי הרפואה שלנו. שם יוכל להעלות את הדבר בפני הרופאים הנוצריים. ואם הנסיון יהיה קשור בהוצאות — יש עוד מספיק אנשים בגיטו שטמנו חלק מכספם, ולמטרה זאת מוכנים להקדיש חלק ממנו.

סיימנו את שיחתנו וד״ר סבסטיאן הבטיח לי להודיעני על התקדמות התכנית בשעות אחה״צ.

יום פגרא בגירוש

30.5.1944

ד״ר קופפר קיבל על עצמו את המשימה לשוחח עם ד״ר קונרד בטהי. בו בזמן לקח אתו מספר מבחנות עם דם האנשים שהיו פעם נגועים במחלה. אחה״צ הודיע על כך שיש לנו סיכויים.

את אחי וגיסתי אי אפשר לנחם ביגונם. אין כל שמועה על בנם. העלינו את הסברה שברח אל אחד מפקידנו הנוצרי יאנוש רוברט, איש הגון ששמר אמונים למשפחתנו. הגברת אולמן דברה עם רב סמל, אתו התידדה, ובקשה ממנו שילך אל רוברט ויזמין אותו אל גדר הגיטו. — רצוננו להפקיד בידיו את הטיפול בקברי אבותינו — נימקה את בקשתה.

הז׳נדרם הלך וחזר באותו יום. לא מצא את רוברט בכתובת שנתנו לו. אנחנו פירשנו את זאת לטובה. רוברט ביקש, כנראה, מבני ביתו להעלים את מקום הימצאו כדי שלא יפול לידי פטרפי. הטובע בשיבולת נאחז בשיבולת — אומר הפיתגם העממי. הואיל וגם קש אחרון זה נשבר — החליטו אחי וגיסתי לברוח מהגיטו. אבל כסף כבר לא היה להם. אזי אני החלטתי לפנות אל מספר דרי הגיטו אשר, לפי השערתי, היה להם עדיין כסף. אחד הבטיח להלוות חמשת אלפים פנגה אבל תנאי ההלוואה לא נראו לי וכך — העיסקה בוטלה.

יום הגירוש הרביעי

31.5.1944

היום נתחדש הגירוש. מספר הנפשות שנותרו שוב נתמעט בשלושת אלפים ומאתיים. צו ההסגר טרם ניתן, בצהרים חזר ד״ר קופפר מהעיר. הממצא הוא שלילי. לא נמצאו סימני המחלה בדם הנבדקים. בזאת נמוגה תקותנו האחרונה. בינתיים נודע לי שדודתי בת ה־71 עם בתה וחתנה ואתם עוד כ־300 נפש, „עודף״ שלא נכנס לקרונות, נסגרו בבית הכנסת הגדול. בלבו של הז׳נדרם, שהוצב בפתח הבנין, נדלק זיק של אנושיות, והרשה לבני משפחתי להביא מים ומזון לכלואים, פעם הצלחתי גם אני להיכנס ולהיפרד מקרובי. בעלה של אחייניתי — אגב, אדם חולה מאוד שעשה במלחמת העולם הראשונה שלושים חודש בחזית וזכה באותות הצטיינות. תודת המולדת נתונה לו בצורת שוד רכושו וגירושו על משפחתו. תוך שהותי כאן העברתי מבט על בית הכנסת. הבריונים האלה, בלשים וז׳נדרמים הפכוהו למזבלה.

בהיותי היום במפקדת הז׳נדרמים העליתי את בעיית ספרי הרישום של קהילותינו. התאריך של מספר תעודות מלפני תשעים שנה. יש להן ערך היסטורי. עתה מתגלגלים הספרים והתעודות באחת הלשכות, כאבן שאין לה הופכין. כן נמצאו עשרים ותשעה ספרי תורה במשרד הקהילה מכוסים בטליתות. ביקשתי את בודולאי שיפרוש את חסותו על ספרי הקודש. עשרת הדיברות הכתובים על הגווילים קדושים גם בעיני הנוצרים. טענה נוספת שהעליתי לעורר את רחמיו, היתה שחבל להשחית את ספרי התורה. יש להם ערך רב ויהודי ארה״ב ודאי יאותו לקנותם בדולרים טובים. בודולאי הבטיח לשקול בדבר.

יום הגירוש החמישי

1.6.1944

כשלושת אלפים נפש נותרו היום בגיטו. תושבי האיזור מספר 13, דרי ארמון אולמן, החולים ששוכנו בגימנסיה לבנים, בבית החולים ובבה״ח של המחלות המידבקות, כן נותרו חולי הרוח והעצבים. המפקדה החליטה לערוך את הגירוש האחרון ב־3 ביוני.

חוצות הגיטו שוממים. הבתים שהתרוקנו מתושביהם נסגרו ע״י הז׳נדרמריה והמפתחות נמסרו למפקדה. הוחל כבר בפירוק גדר הקרשים בגיטו שברחוב מיכאל מזאי. קרשים אלה עשו את שלהם הם יכולים „ללכת״, את הורי העברתי לבית החולים, הם כבר השלימו עם מר גורלם, הפקידו את רוחם ביד הבורא הטוב, ובכל זאת לא רצו לעשות את דרכם האחרונה, תוך כדי קריאות זירוז ומכות של הז׳נדרמים.

אחי ביקש ממני להתערב אצל גראי שתינתן לו שעה

של חופשה. רצה לצאת מן הגיטו בליווי ז'נדרמים לעקוב אחרי בריחת בנו. בשעה אחת עשרה וחצי הלכתי אל המפקדה. כבר הקדימוני מספר אנשים שבקשו לשוחח עם גראי. ביניהם היו נוצרים למחצה, שעשו נסיון אחרון להינצל מהגירוש. התיישבתי על הספסל והמתנתי עם השאר. לידי ישב אדם כחוש בשר, מגולח כבן שישים היה. הוא פנה אלי ומיד שקענו בשיחה ערה. — שמי רודולף, הציג את עצמו, ואני ארי טהור, אפילו גרמני. לפני עשרים וחמש שנה נשאתי, מתוך אהבה, אישה יהודיה. איש ליברלי אני לכן לא דרשתי מאשתי שהיא וילדי ימירו את דתם ויתנצרו. אדרבא, לא היה איכפת לי שהם חונכו על ברכי דת משה. עתה מצבי נואש. בני עובד במחנה כפיה, אשתי ובתי נלקחו לגיטו אף על פי ששתיהן התנצרו ב־24 למרץ — למראית עין, כמובן, כדי להינצל. עשיתי צעדים להצלתם, פניתי אל השלטונות וכל זה לא הועיל, ברב יאוש נאחזתי ברעיון לבקש ראיון אצל אנדרי, המנהל הכללי של משרד הפנים והסמכות העליונה בעניני היהודים. אתמול הצלחתי סוף סוף להגיע עד לשכתו. מזכירתו, אשה רעת פנים בגיל העמידה, שאלה אותי: באיזה ענין? בדבר יהודים? כבוד המנכ"ל אינו מקבל בקשות מהסוג הזה. סליחה, גברתי — אמרתי לה — הנני גרמני, איש טהור הגזע, והרי תעודותי, — אם כן באיזה ענין? — דחקה בי האשה. התחלתי לספר על פרשת אסוני אבל היא הפסיקתני וצעקה עלי: טוב לך, מגיע לך! מדוע נשאת יהודיה? ומדוע הרבית את הגזע הארור הזה?!

מחיתי נמרצות נגד הגסות הזאת ונגד העלבונות, אבל לא השגתי דבר. האשה ההיא חסמה את דרכי אל אנדרי. נאלצתי לחזור הנה...

וכי סבור אתה שתצליח אצל גראי? — שאלתי מתוך השתתפות בצערו.

אולי יטה לי חסד, הן גם הוא בן אדם, על אשתי ועל ילדי אני מתחנן. לא אוכל להשלים עם גורלם שיגורשו אל הבלתי נודע...

אני מאחל לך בכל לבי שתצליח אמרתי לו ובזאת נסתיימה שיחתנו כי גראי יצא מלשכתו ואנו התיצבנו לפניו איש איש ובעייתו אתו. ראשון פסע קדימה שימוני, הנוצרי למחצה. את פרשת אסונו היתה כבר ידועה לגראי, הן הוא שמע את טענותיו לפחות חמש פעמים. כקצין „אציל רוח" האזין בסבלנות לדברי שמוני, ואחר כך פטר אותו בקול ברור: לא. בסידור כזה זכו גם שאר מגישי הבקשות, הגיע תורו של רודולף. האב והבעל המסכן היה כה שבור וכה אומלל שרק בקושי יכול היה לנסח את אשר היה על לבו. — מדוע לא התנצרה משפחתך יומים לפני המועד שבחר בה לקבל את קדושת הנצרות — שאל את רודולף שנסוג בבושת פנים מפני זעם הסרן. הגיע תורי. תוך מספר שניות גמר גם אתי: בקשת אחיך נדחית. איש לא יורשה לצאת מן הגיטו. אחרי באה אשה צעירה, נאה וחיוורת במקצת, אשתו של אנדריאס אולמן. ואת? — שאל גראי מתקתקות. אני בחודש השישי להריוני. רציתי לקנות חגורת בטן וכן להתרחץ כהלכה בטרם אצא לדרך הארוכה.

כן? שאל גראי בתמיהה. את בהריון? לא ניכר בך. גם את לא יכולה לצאת מן הגיטו.

בצהרים אכלתי פעם האחרונה יחד עם הורי היקרים. רופא מפורסם מקלוז' ישב לשולחננו. גיסתי, אלמנת אולמן הזמינה אותו לסעודה. חדשות הביא לה מבנה שהתגורר בקלוז'. הוא סיפר לנו את אשר עבר עליו ב„דרהר".

במצוד שנערך בארמון אולמן נתפסתי גם אני. — אגב, רק הבנין האדיר הזה נותר לעריכת מצוד כי משאר המקומות גורשו כבר דייריהם. לכן כאן הוציאו פורקנם הבלשים שהתרוצצו במסדרונות הבנין ככלבים שוטים. אני — המשיך הרופא — זכיה גדולה נפלה בחלקי. בחקירתי נוכח גם קצין ס.ס. אחד. הז'נדרמים ניצלו את ההזדמנות הנדירה להפגין את יכלתם. וניסה בגופי את כל חכמת העינויים שלהם. תחילה הצליפוני קשות, אחר כך חישמלו אותי, לבסוף עקדו את ידי ורגלי ותלוני על וו כשראשי למטה. קצין ה־ס.ס. היה מרוצה מאוד ובהפסקה בין עינוי לעינוי העיר: שיטות כאלה נקטנו גם אצל יהודי פולין ובהצלחה ניכרת. בעיקר מצאה חן בעיניו מכונת החישמול. הוא ביקש הסברים על מרכיבי המכשיר ורצה לראות אותו בפעולתו. כשהתחלתי ליילל מהכאבים, הרעים עלי התליין הגרמני: שתוק, יהודי מנוול. זה מגיע לך. למה לא פתחת את פיך לפני כן?! לבסוף הוציא תעודת הוקרה לז'נדרמים. אמת ויציב, אנחנו עוד מכל מלמדי השפלתי. וגם הז'נדרמים היו מרוצים, יען כי הפיקו רצון מהנאצים.

היום הובא עוד למטבח הגיטו מטען של לחם, תפוחי אדמה ואפונה. אבל דובאי הקפיד על כך שהמוהקנים האחרונים בגיטו לא יאכלו לשובע, חס ושלום...

ד"ר קופפר היה שוב בעיר ולקח עמו שוב מספר מבחנות בדם עובדי הכפיה, הפעם נאמר על אחדות מהן שהן חיוביות. אולי בכל זאת יצליח המשלוח האחרון של הנידונים לגירוש לזכות בדחיה. במצבנו הזמן הוא יותר מממון. פירושו: אולי חיים.

יום הפגרא האחרון

2.6.1944

הרופאים מיהרו נרגשים אל המפקדה כדי לדון בענין קרון החולים. הם הציעו להשכיב 24 חולים בקרון ואילו גראי טען שיש רק מעט קרונות לכן פחות מארבעים לא בא בחשבון. העלמה היהודיה, אותה שלחנו ככח עזר ללשכתו של גראי, סיפרה לי כי שני מברקים הגיעו למשרד בעניננו, הראשון הודיע על פטור מהגירוש, פטור בו זוכים יו"ר

המועצה וסגנו וכן בני משפחתם. המברק השני הזכיר אותי ואת בני משפחתי וכן את הגב׳ אולמן ובנה בפירוט שמות.

בעשר לפנה״צ היתה אזעקה. הז׳נדרמים — נמס לבם בקרבם, כי רעם הפגיעות הדהד בקרבנו. חבל שאיש לא צילם את מנוסתם של המרצחים הפחדנים האלה אל המקלטים. רק אנחנו לא פחדנו. לא היה לנו מה להפסיד, רבים אמרו בלבם: הלוואי ופצצה תרסק בבת אחת את ביתנו עלינו, כדי להינצל מפחד הגירוש. ובמקום להחוויר מפחד — סומק התקוה עלה על פניהם.

המסדרונות הפתוחים של ארמון אולמן היו מלאים אנשים בשעת ההפצצה. הז׳נדרמים ניסו לגרשם משם בתנועות יד שרמזו לאיומים (הם עצמם לא העזו לצאת ממחבואם) — אבל איש לא זז ממקומו. בסתר לבו כל אחד ציפה לאיזה נס שיתרחש, אולי יידחה מועד הכנסתם לקרונות...

פתאום ניתנת אות הארגעה, והז׳נדרמים יצאו מחוריהם. גם אנחנו חשבנו תחילה שאין זאת כי אם אזעקת שוא כפי שהיתה כבר פעמים אחדות. אבל לא עברו יותר מחמש דקות, כאשר שוב ניתן אות אזעקה. שתי התפוצציות אדירות זיעזעו את האויר. הפצצות פגעו במרחק של כאלף מטר מהגיטו, אחר כך שוב השתרר שקט. כך נמוגה תקותנו האחרונה.

רק מאוחר יותר נודע לנו כי הפצצות גרמו הרס רב ברחוב הראשי ובאיזור תחנת הרכבת.

בצהרים התענינתי אצל הסגן פרטר: מה יהא עלינו? אתם תשארו כאן — אמר ומיד תיקן את דבריו: אתם תבואו לבודפשט.

אחה״צ בא אלי ד״ר קופפר, פרוע ראש, נושם בכבדות ממהירות ריצתו אבל פניו קורנות מאושר. בשורה היתה בפיו: תאר לך, פיטרפי הוחלף. סגן אלוף אחר נתמנה במקומו. דברתי אתו בדבר משלוח החולים. הוא היה גמיש יותר מגראי ולא עמד על דחיסת ארבעים חולים בקרון. תוך כדי דיון שאל אותנו, כי היינו שם שלושה במשלחת; **האם** יש ביניכם אחד בשם ד״ר קופפר?

זה אני — אמרתי.

ומה עשית במעבדה העירונית? על מה דנת שם עם העובדים?

הייתי שם בדבר חיטוי המכשירים הרפואיים ונוסף לכך לקחתי שמה את החומר של החולים במחלות מידבקות לשם בדיקה.

ומה תחום המקצועי שלך? מחלות מידבקות?

לא, — השבתי — הנני רופא נשים, הייתי רופא ראשי במחלקת היולדות בבית החולים.

ובכן, אני אפקיד בידך את אירגון המחלקה לחולי טיפוס בהרות בגיטו. כמה מקרים יש לך מהסוג הזה?

ששה, הסגן אלוף. נוסף לכך יש חולה הסובל מטיפוס הבטן, מספר ניכר של מקרי אבעבועות וכן 26 לקו באדמת.

רק חולי טיפוס הבהרות יישארו. השאר יוגרשו. ואשתך? גם היא רופאה.

— זה טוב. גם בני משפחתך יישארו. — המפקד צירף אלי גם את עמיתי, ד״ר בלינט וד״ר גרינבוים. גראי הפקיד בידי האופה לסלו שטיינר את אירגון המטבח בשביל הנשארים, פירוש הדבר שמספר הנשארים יחד עם בני משפחותיהם הוא שמונה עשרה. זה עצום! לא כן? — סיים ד״ר קופפר את דיווחו. — הרווחנו שלושה שבועות ותוך פרק זמן זה ודאי יקרה משהו, יחול איזה שינוי לטובתנו.

אחי וגיסתי שמעו את השיחה ושתקו. פניהם העידו על כך שרק אסונם שלהם מעסיק אותם.

בשלוש אחה״צ הלכתי לבית החולים כדי להיפרד מהורי. בדרכי אליהם פגשתי את גולדהמר. גם הוא התגורר בארמון אולמן. ארבע בנות היו לו וראשו היה נתון לרעיון הבריחה מאז שהוחל בגירוש. — איפה נגדור, אחיך שאל.

אינני יודע, אבל דומני בדירתנו. מה אתה רוצה ממנו? דומני שמצאתי את הדרך לבריחה. כבר הסכמתי עם הז׳נדרמים, אני אשלם להם גם במקום נגדור ואשתו.

השם יצליח את דרככם — ברכתיו והלכתי לי.

פרידתי הקשה מהורי, זכרם של הרגעים האחרונים, המלים שנאמרו, הדמעות שניצנצו בעינים ייחרתו בלבי ולא ימושו ממני כל עוד נשמתי בי. זקני היקרים, שהם סמל ודוגמה לאנשים טובים, ליהודים נאמנים, יילקחו למקום משם אין שיבה. אמי היקרה פרכה את ידיה ופרצה בבכי: בני היקר, רעיון המוות אינו מפחיד אותנו. הארכנו ימים וזכינו בשמחות לרוב. מה שכואב מאוד שילדינו ונכדינו לעולם לא יידעו איפה הוצאנו את נשמתנו, היכן מקום קבורתנו. ההכרה הזאת, שלא יוכלו לבוא לעולם אל מקום קבורתנו לומר תפילה חרישית למען עילוי נשמתנו — אינה נותנת לי מנוחה.

לי היתה רק בקשה אחת מהם. שיסלחו לי אם אי פעם פגעתי בהם שלא במתכוון, דמעותינו נתערבו אלו באלו כאשר התנשקנו בפעם האחרונה.

בשובי הביתה עצר בעדי מישהו ממכרי: איחולי — אמר ולחץ את ידי בחמימות. אחיך וגיסתך הצליחו לברוח מן הגיטו.

הכיצד? שאלתי נדהם. (איך נודע הדבר לאדם זה?)

לפני כחצי שעה ראיתי אותם עומדים לפני הכניסה הראשית של הגיטו, ז׳נדרם היה לידם, אבל השומר לא רצה לתת להם לצאת.

כמה היו בסך הכל?

עשר נפשות. משפחת גולדהמר ששה, נגדור, אשתו ועוד זוג צעיר.

ומה קרה אחר כך? שאלתי בלב נפעם.

הז׳נדרם עלה למפקדה וחזר, אבל השומר התעקש. בא

עוד ז׳נדרם ושניהם עלו למפקדה. הפעם השתהו שם זמן ממושך וכשירדו, פתחו את השער וכל החבורה יצאו.

הסיפור לא מצא חן בעיני. נפרדתי ממכרי זה ועליתי לארמון אולמן. שם התגוררה בחדר אחת ממשפחת אחי אשתי, גיסתי, שלה בת יחידה, נערה יפהפיה בגיל ארבע עשרה, קיבלה את פני בדברי קיטרוג: אחיך גילה אטימות לב משוועת. מדוע לא לקח אתו, בברחו מן הגיטו, גם את בתו ?!

לאט לך, לאט לך הרגעתי אותה, עדיין אין לדעת איך תסתיים ההרפתקה שלו. — ובזאת סיפרתי לה את אשר שמעתי על נסיבות בריחתו.

אכן, חששותי נתאמתו.

לא עברה שעה וקבוצת הבורחים הוחזרה לגיטו, ישר לבניני „דרהר״. אחדים ראו את גיסתי אשר תלאות כה רבות עברו עליה, פוסעת שחוחת קומה אל השער. אכן ליל שבת זה עלה בדאגותיו את כל אלה שקדמו לו בזמן האחרון, אם כי גם הקודמים לא היו שלווים, חרדנו ממה שעלול להתרחש בשעות הבאות שקדמו ליום הגירוש האחרון.

בעשר בערב נודע לנו שמשפחת גולדהמר שוחררה ממעצרה. מיהרנו אליהם לדעת מה קרה ואיך השתלשלו הדברים, ובראש וראשונה רציתי לשמוע פרטים על אחי וגיסתי. גולדהמר הזקן שכב על מיטתו כולו שבור ורצוץ במלוא משמעות הביטוי. לא יכול להזיז איבר מאברי גופו. בקול מרוסק החל לספר את השתלשלות הדברים: עוד לפני הצהרים הסכמתי עם הז׳נדרם שיוציאו אותנו מכאן עבור סכום נכבד. נתתי לו שבעת אלפים פנגה במזומן ועוד חמשה עשר אלף הבטחתי לו לשלם בעיר לכשנגיע אל מקום המחבוא, שהכנתי מראש. אחר הצהרים הרכבתי את הקבוצה והז׳נדרם ליווה אותנו אל השער. השומר לא הרשה לנו לצאת. זה עורר בי חשדות כי הז׳נדרם הבטיח לתת דמי לא יחרץ גם לחברו העומד בשער. כשהתחילו ההתרוצצויות כבר ממש חרדנו מפני התוצאות אבל כבר לא יכולנו לסגת ובכל זאת היה סיכוי, אם כי קלוש, שנצא בשלום. לבסוף נפתח השער והלכנו ישר אל הפולני שגר בפינת רחוב זולדפה ושהציל כבר אחדים שברחו מהגיטו. משם המשכנו אל מקום המחבוא. פתאום הוקפנו על ידי פטרול של ז׳נדרמים והוחזרנו הנה, לגיטו, הם ערכו חיפוש בכיסינו וגם מהז׳נדרם המשוחד נלקח הסכום שקיבל ממנו.

ומה קרה ב„דרהר״ — שאלתי בקוצר רוח.

אל תשאל, אסון גדול קרה. גיסתך בלעה כדורי רעל, ותוך דקות אחדות צנחה ארצה. התליינים הארורים שליוונו הניחו לה לשכב על המדרכה ולא הרשו להזעיק רופא רק כשמצבה נעשה קריטי. הרופא בא ואמר שיש להביאה מיד לביה״ח. וגם אז סירבו להיענות לו עד שנחלש הדופק שלה והרופא הסיר מעליו את האחריות על חייה. הסיפור זיעזע אותי, אבל רציתי לדעת מה נעשה באחי ומדוע לא שוחרר מה„דריהר״.

ראשון נחקרתי אני — הוסיף גולדהמר את סיפורו — היכוני כה קשות ועינוני באכזריות כזאת, שנאלצתי להראות למרצחי את מחבוא הכסף שלי. כשאני שוחררתי סוף סוף הגיע תור אחיך.

עתה ידעתי הכל, או כמעט הכל ויכולתי ללכת הביתה לישון, כביכול...

יום הגירוש האחרון

3.6.1944

השחר עולה, זוועה רודפת זוועה אבל הטבע אינו משנה את מנהגו. המאור הגדול והמאור הקטן הולכים במסלולם הרגיל בשויון נפש. יום שבת זה ייִרשם בתולדות משפחתנו כיום האסון הגדול ביותר שניחת עלינו, ביום הזה גורשו הורי וכן גיסתי שלא שבה לה עדיין הכרתה. כן גורשו עוד אח אחד עם משפחתו, גיסי, בילא בלאו עם בני ביתו וגיסתי האלמנה הצדקנית הזאת שסבלה כה רבות בימי חלדה. מלבדם נלקחו כל קרובי ורבים רבים מידידי, אישים אין ספור, ילדים אשר רק השם יודע באילו כשרונות היו מבורכים! כולם נלקחו אל התוהו, אלי החידלון!

הרחובות שמאחורי חצר בית הכנסת נחסמו כבר בשעה חמש בבוקר. נסיתי להגיע לבית החולים להתענין במצב גיסתי, אבל לא הצלחתי לעבור את המחסום, לבסוף הצליחה בתי להתגנב לשם ולהביא לה את הדברים הנחוצים ביותר לדרך, החולים הושכבו בחצר. ארמון אולמן, בו השתכנו מאות בימי הגיטו היה כמרקחה. במסדרונות הארוכים, תחת קמרוני השערים ובחצר התגודדו האנשים חוורים, מתרגשים, אחוזי פחד, כל אחד הוסיף לעסוק בחבילתו, למרות שכל השבוע לא עסקו רק בכך, במיון החפצים, בדחיסתם לתוך התרמיל, בהוצאתם ובהחלפתם בחפצים חשובים יותר. דרי הבית התכוננו לדרכם האחרונה. הרחש היה לרעש גדול, המולת בני אדם חיים, נעים, מדברים, מתרגשים. רק אחרי עזיבתם שררה כאן דממת מוות ושיממון.

במסדרון שבקומה הראשונה הופיע הרב סמל, מפקד הבית וקרא בקול את ההוראות את ה„מגנה כרטה״ של הדפורטציה. ההוראות היו מפורטות. מה מותר לקחת ומה לא ואיך להתנהג ברציף ואיך בקרון. הנוגעים בדבר האזינו לדברי התקנון שמעום ולא שמעום, כנידון למוות שומע את נימוקי השופטים לאחר ששמע כבר את פסק הדין. לפני שיצאה השיירה מהחצר ניגשו אלי ידידי ומכרי להיפרד ממני. גם פרנץ קורמוש ניגש אלי: זכור את אשר עשה לנו עמלק. אם תזכה ותעבור את ימי השואה הזאת, זכור ואל תשכח מה עוללו לנו כל אלה... את אחי מצאתי בדירתי אורז מחדש

את חפציו. — אנא אל תתרגש אבל ספר לי מה עשו לך כשהוחזרת לדריהר.

הפעם לא היכוני, חייבוני לחתום על פרוטוקול ושיחררוני.

נפרדנו. — אחי היקר, — אמר בקול משתנק — עשה הכל כדי למצוא את בני והייה אבא במקומי.

מחזה מזעזע היה כשהחל לחלק את חפציו, דברים של מה בכך, — קח את נעלי, כי הרי שלך בלויות לגמרי. טול את ארנקי, אני לא צריך אותו עוד, ואם עוד תצליח לעשות משהו למעננו — אנא נסה לעשות הכל... אחרי כן כבר לא עמד בי הכח להיפרד מקרובי...

עברתי לחצר בית הכנסת. העפתי מבט אל המטבח המיותם. גזרי עץ אחדים נתגלגלו על הרצפה וכלי בישול. כל המזון שהיה במחסן חולק בין המגורשים, דרכי הובילה אל משרדי הקהילה, אל המשרדים ואל אולם הישיבות, דממת מוות שוררת בכל. עווית המוות שאחזה בכל, בפני אדם ובחפצים כאחת השאירה עקבותיה בחדרים: ערימות של ניירות, תיקים, ספרים, מגירות היו שלופות ומרוקנות תוכן בכל אשר פנית. לא יכולתי לשאת את המחזה הזה וחזרתי לחדרי. השעות עברו לאט כאילו פסעו על רגלי עופרת. בינתיים השעה היא אחת עשרה, עצבי הדרוכים וקוצר רוחי לא הניחו לנפשי. חזרתי שוב לבנין אולמן. שם נעשו הסידורים האחרונים.

אחד בשם שטרנהל, אדם כבן 60 שהיה מדרי הבנין עוד לפני הגיטו והיה לו מפעל קטן בבנין פנה אלי בשאלה: מר לייטנר, אני הסתתרתי כאן באחד מכוכי עליית הגג. מספר אנשים אמרו להסתתר עד יעבור זעם, ולברוח לרומניה לאחר שייפסקו החיפושים, אבל אני איש זקן. המקום היה צר ולא יכולתי לשכב שם מבלי למתח עצמי בחילוץ איברים. יצאתי משם על מנת להצטרף להולכים. אמרתי יהיה אשר יהיה, כפי שהבורא הטוב ירצה, אבל הגד לי בבקשה — והתקרב אלי כדי ללחוש את דבריו ישר לאזני — האם זה נכון מה שסיפר אחד שהגרמנים עושים סבון מעצמותינו? — בקושי מצאתי מלים לנחמו ולהרגיעו. — ראה נא — פנה אלי שוב — בידי חמשת אלפים פנגה. קח ממני, כי לי אין מה לעשות בו.

לא לקחתי ממנו את כספו, ובמלים מספר ניסיתי לעודדו. אחרי כל זה לא עמד בי הכח להיפגש שוב עם אחי, בידעי ששוב נלקח לדריהר והוכה קשות. חזרתי לדירתי והסתגרתי שם.

סביבות השעה אחת התאוששתי מסרעפי. קולות פקודה חדים חדרו לחדרי דרך הקירות, הז'נדרמים סידרו את הקהל בשתי שורות. דקות אחדות לאחר מכן יצא המסע. מיד אחריהם נלקחו גם חולי האדמת, החולים שלקו במחלות מידבקות אחרות וכן מאושפזי מחלקת העצבים, לנגד עיני נסחבו טרופי הדעת המסכנים. כי לפי חוקי הגזע, גם הן, הגופות ללא רוח או ללא תבונה, חויבו ללכת בדרך כולם „לעבודה חקלאית", כפי שאמר בודולאי.

השעה אחת וחצי הגיטו התרוקן, רק עשרים וארבע נפש שרדו מעשרים וחמישה אלף יהודי גרוסוורדיין. אנחנו ששה ובמחלקת טיפוס הבהרות עוד שמונה עשרה. המחלקה הזאת שוכנה בפינה מרוחקת של הגיטו. אבל כולנו ידענו שמלבד ה־24 עוד רבים נשארו והסתתרו. המסכנים שחיפשו מחבוא מפני אימת הגירוש עתה פוחדים מאימת החיפוש. כי לא רק דרי הגיטו ידעו על מסתתרים אלא, כנראה, משהו גונב גם לאזני הז'נדרמים.

ההשערה נתאמתה כאשר הוקמה בחיפזון יחידת חיפוש. בשעה אחת וחצי הסתדרו בשורה שנים עשר רבי סמלים, — ודווקא מתחת לחלון שלנו — כדי לשמוע את הוראותיו של הסגן בודולאי. רב תליין זה שהחיוך אף פעם לא מש משפתיו, נשא נאום לפקודיו: עברו על בתי הגיטו שטרם נחתמו ובדקו אותם באופן יסודי. תשומת לב מיוחדת תינתן לבנין אולמן. לפי ידיעות המודיעין שלנו יהודים רבים הסתתרו כדי לעקוף את גזרת הגירוש. בדקו את החדרים, המסדרונות, חדרי השירות, מרתפים ועליות הגג שמא תמצאו שם משתמ־טים. ואם מצאתם אותם, הוציאום מחוריהם וטפלו בהם כהוגן כדי שילמדו לקח, אחר כך לוו אותם אל הרכבת, שיצורפו למשלוח בטרם יעזוב את העיר. דבקו במשימה וחפשו ביסודיות כדי שהיהודים לא יערימו עליכם ולא יסדרו אתכם.

הז'נדרמים ירדו לסוף דעתו של בודולאי, התפזרו וניגשו לעבודתם במרץ.

בשעה שלוש אחה"צ קיבלתי אורח. היה זה פטרי, סגן הז'נדרמים (מיל.) נוטריון מלכותי לפי מקצועו. הסגן, אדם בגיל העמידה, היה ידוע על דעותיו הליברליות.

כמה שרדתם מהגיטו — שאל.

אנחנו שישה — השבתי.

נכון שלך בת, פסנתרנית, המנגנת באמנות רבה. העיתונים גמרו עליה את ההלל אחר הקונצרט שלה.

כן, זאת בתי — אמרתי והצבעתי עליה, עדיין אינה אמנית, רק מתלמדת ושואפת להיות מקצוענית.

אני מקווה ומאחל לכם שמבוקשה יינתן לה — אמר ואגלי דמעה ניגרו על לחייו, לאחר רבע שעה חזר ובארשת פנים רצינית הצהיר: חזרתי על מנת להודיע לך עוד משהו. אני וכל מי שדוגל בדעה דומה לשלי מצטערים על מה שנעשה אתכם. אין לך מושג, מר לייטנר מה גדול האבל בלבנו, לבם של הנוצרים האמיתיים. חבל שלא יכולנו לתרגם את אהדתנו ליהודים ללשון המעשים.

שעת הערב מתקרבת, הלילה הראשון בו יכולים פטרפי, דיאפאי וחבריהם לפשע ולרצח להניח את ראשם בנחת ובשביעות רצון. את אשר ביקשו השיגו: גרוסוורדיין היתה „נקיה" מיהודים.

ימים ואירועים מאז שנשלם הגירוש ועד הסעתנו לבודפשט

4.6.1944

שער הגיטו כבר כמעט כולו מפורק. הז'נדרמים ושאר הקלגסים ש„עבדו" ב„דרהר" רובם כוונו למקומות אחרים בממלכת ה„בתולה הקדושה", אמו של ישו היהודי, כדי לעשות שימוש ב„ידע" שרכשו אצלנו, ל„טהר" ערים אחרות מיהודיהן. סגן רקטור, מי שגר עדיין בחדר קטן בחצר בית הכנסת, תפס דירת מגורים מרווחת בתוך הגיטו הנטוש.

ד"ר קופפר הממונה על הלוקים במחלות מידבקות ביקר אותי לפני הצהרים וסיפור מעניין היה בפיו: לרגל השגת תרופות מסויימות ומכשירים רפואיים שונים ביקרתי בבית החולים לשעבר של קהילתנו. להפתעתי הנעימה עבר בית החולים לידי ה„וורמאכט". ה־ס.ס. נטש את המקום והרופא שלהם, הפרצוף המכוער ההוא, גם כן לא נמצא כבר שם. נתקבלתי ע"י המפקד החדש באדיבות בלתי צפויה. המפקד, רופא רציני, כינה אותי בתואר „עמיתי, הד"ר קופפר", העביר אותי בכל החדרים והראה הכל. לא חלו שינויים רציניים באירגון המחלקות. לאחר הסיור בחדרים הזמין אותי המפקד־המנהל לחדרו והחל לשוחח אתי, כאילו הייתי ידידו משכבר הימים, על המשטר הנאצי השנוא עליו, משטר שהכניע לא רק את אירופה אלא, לפי דעתו, בעיקר, את העם הגרמני. אבל — עודד אותי — המולך הזוועתי הזה אשר אין לו אח ודוגמה בתולדות האנושות — מט לפול. אכן תבוסתה המוחלטת של גרמניה היא קרובה ביותר.

למרות שדבריו — כך הערכתי — יצאו מן הלב, נזהרתי לא להעיר הערה בלתי זהירה של הסכמה.

ליד החדר שלנו הותקן חדר המעצר. שמה הובאו היהודים המסתתרים וה„יסודות המפוקפקים" כלומר כל אלה שנוצריותם היתה מוטלת בספק. היום בבוקר, למשל, הובאה אישה ובתה. השומר היה ז'נדרם, לא מן הגרועים שבחבורה והעלים עין כאשר העברנו אל השתיים קצת מזון ושוחחנו אתם. הן היו יהודיות שברחו מפולין והסתתרו זמן מה עם ניירות מזוייפים. אבל הואיל והשפה הפולנית בה דיברו היתה משובשת, עוררו את חשדות השלטונות. הן עמדו על כך שהן פולניות נוצריות כי ידעו מה צפוי להן אם תיוודע זהותן האמיתית, ברם המשטרה לא הרפתה מהן. הן נשלחו לגיטו ועתה המתינו לבואם של שני כמרים קתוליים כדי להיבחן על ידם בעניני דת ואמונה, יותר מאוחר ראינו את הכמרים גם בבואם וגם בצאתם. לאחר מכן שאלנו את הנשים על הבחינה. הן היו מדוכאות. כי לא הצליחו להשיב על השאלות שהוצגו להן. זמן מה אחר מכן באו ז'נדרמים ולקחו אותן אתם.

אחר הצהרים הובא לחדר המעצר צעיר שפניו היו מלאות פצעים וחבורות. חכיתי עד שהז'נדרם בעל הרצון הטוב יהיה התורן, בהסכמתו נכנסתי לשיחה עם העציר, להפתעתי הכרתי בו את עובד הכפיה שנסחב מהרכבת ע"י כלבי הגישוש של פטרפי, למרות תעודתו הצבאית.

מה קרה לך — שאלתיו — והפצעים מהיכן?

ואז סיפר לי את מעשה ההרפתקנות שלו אשר לא עלה יפה: מקצתנו מעובדי הכפיה, שהובלנו הנה ע"י אנשי פטרפי, החלטנו להיפטר מהגירוש. תחילה ניסינו לטעון בפני המפקדה של הגיטו. טענותינו, כמובן, לא הועילו וגם אנחנו נדחסנו לתוך הקרונות. אנחנו היינו מוכנים גם לאפשרות הזאת. ציפינו להזדמנות הראשונה לפרוץ מהקרון. כל עוד הרכבת דהרה במלוא הקיטור לא היה לנו כל סיכוי לקפוץ. סביבות הכפר מיהאלי פאלווה יש סיבוב חד בתווי המסילה ונהג הקטר חייב להאיט. בעזרת מוטות פריצה שברנו את המנעולים וקפצנו מן הרכבת, כששישה אנשים הצליחו לקום, לרוץ קדימה ולהסתתר בסבך שלאורך המסילה. לי לא שיחק המזל. נפלתי, נחבטתי קשות ואיבדתי את הכרתי. כאשר התאוששתי שירכתי את דרכי אל משמר הז'נדרמים הקרוב וביקשתי את הסמל לתת לי תעודת מסע כדי שאוכל לנסוע ולהצטרף אל יחידתי. הסמל היה ידידותי מאוד, כיבדני באוכל ובמשקה, אבל גם צילצל אל מפקדת הז'נדרמים בגרוסוורדיין. את תוצאת שיחתו עם פטרפי הנך רואה לנגד עיניך. הוחזרתי הנה, לגיטו. הגד לי, מר לייטנר, נכון שבגללי לא ירכיבו משלוח חדש ולא יסיעוני למחנה מוות.

הרגעתי, שלא קיימת סכנה כזאת אם כי בלבי לא הייתי בטוח בכך כלל ועיקר.

5.6.1944

השכם בבוקר בא בלש, מהיחידה ש„פעלה" בדרהר ודחף לפניו ילדה בת תשע.

מה חטא חטאה הילדה הקטנה הזאת?

יהודיה. — היתה התשובה, חד וחלק, יהודיה ובתור שכזאת דינה דין מוות.

ואיך זה קרה שנתפסה מחוץ לגיטו?

הוריה המאמצים הם נוצרים. היא התחנכה על ברכי הדת הקאתולית, אבל מישהו הלשין עליה, ולכן נלקחה לגיטו. הילדה היתה אתנו בכל שעות לפני הצהרים, היא בכתה בבכי מר ודרשה שיחזירוה אל הוריה. פנתה אל אחד הסמלים, אל הסגן רקטור. אף אחד לא יכול היה לעזור לה, לפנות ערב פנתה אל הסרן גראי. ואז קרה נס: גראי ציווה על הז'נדרם להחזירה מיד להוריה המאמצים.

אחר הצהרים פגה גם סבלנותנו אנו. המזון שהיה ברשותנו לא הספיק. פנינו אל הקצינים וביקשנום להסיע אותנו לבודפשט. כולם התחמקו מלמלא בקשתנו. בערב בשעה שבע וחצי קרא לי גראי לצאת לחצר ושם מסר את הוראתו: אתם תסעו הלילה בליווי שני ז'נדרמים לבודפשט. שם תימסרו לידי מועצת היהודים המרכזית.

מה נוכל לקחת עמנו? שאלתיו.

בעצם כל מה שיש לכם.

עליתי לחדר שלנו והודעתי לאשתי ולגברת אולמן, שיתחילו לארוז את החפצים. התאורה היתה חלשה מאוד בלילה. רצינו לקחת גם את הלבנים, לבני נשים היקרות אשר גיסתי המסכנה השאירה אצלנו, קוה קווינו שנוכל לקחת הכל כי הרי גראי לא התנה כל תנאי בקשר לחבילות וגם בכך נחלנו אכזבה. סביבות עשר וחצי הופיעו שני ז׳נדרמים זעומי פנים ופקודה חד משמעית בפיהם. גמרו מהר את האריזה, כי עלינו ללכת אל תחנת הרכבת. את בקשתי לבקש מעט כסף מהשוערת הנוצריה בבית, כדי לשכור מרכבה לשאת את חפצינו — דחו בגסות: אסור לכם לשכור מרכבה ואסור לקחת יותר חבילות ממה שתוכלו לשאת ביד.

לרגל איסור חדש זה נאלצנו לארגן מחדש את חבילותינו ולקחת רק את הדברים הנחוצים ביותר. במלאכתנו זאת הופרענו מדי פעם על ידי אזעקות. שומרינו רצו למקלטים והכריחו גם אותנו לעשות כן כחצי שעה ישבנו במקלט באפס מעש וכשיצאנו כבר לא נותר זמן לארוז. בחושך לא הבחנו בין החפצים הנחוצים והמיותרים. לקחנו את אשר בא לידינו ויצאנו לרחוב. ראשונים אנחנו, הז׳נדרמים היוו את המאסף. אגלי זיעה ניגרו מעל פני. כוחותי כלו, ואילו החבילות היו כבדות. האחריות שבמלאכתי בגיטו, ההתרגשויות וגם המכות שספגתי מוטטו את בריאותי. מידי פעם נאלצתי לעצור ולפוש דקות מספר. הז׳נדרמים האיצו בנו פן נאחר את הרכבת הלילית, היחידה שנסעה במשך יממה מגרוסוורדיין לבודפשט. בדרך ביקשתי מהם שילוו לנו 18 פנגה כדי לנסוע בחשמלית — אצלי לא נותר אפילו גרוש אחד אבל הם לא נעתרו לבקשתי, עברנו ליד בית הספר הגרמני, בסיפוק רב הבחנתי בפגיעות הישירות בהן נפגע הבנין בהפצצות של יום שישי. המוסד הזה היה החממה להסתה ולשנאה העיוורת נגד היהודים, דרך סימטה אחת הגענו ליד בנין מנהל האוצר אל הרחוב הראשי.

כאן צנחתי ארצה. פשוט לא יכולתי להמשיך. למזלי מצא אולמן הצעיר 1,5 פנגה בכיסו. הז׳נדרמים ריחמו עלינו והרשו לנו לנסוע בחשמלית. השעה היתה שתים עשרה בלילה ובשעה מאוחרת זאת רק מעטים נוסעים. בכל זאת הופעתנו עוררה התרגשות בין הנוסעים. ששה יהודים, ענודי אות קלון, עמוסי חבילות בלווית ז׳נדרמים ובעיר ולא בגיטו — לא היה חזון נפרץ בזמן האחרון בגרוסוורדיין. לא הושמעו הערות מרושעות. נהפוך הוא, כשנתברר שחסרים לנו שלושים אגורות לקניית כרטיסים השלים אחד את החסר. וכך הגענו במועד אל התחנה.

הרכבת היתה מלאה עד אפס מקום אבל מלווינו דאגו לכך שיתפנו בשבילנו מקומות ישיבה. גם בקרון היינו נושא לפליאת הציבור, יהודי נוסע ברכבת ביוני 1944! אפילו בליווי ז׳נדרמים..! בלילה כמעט ולא ישנו אף רגע, הרכבת התקדמה בעצלתיים ונעצרה ליד כל תחנה ותחנה. השעה היתה שבע כשהגענו לעיר סולנוק, יותר מכל עיר הונגרית אחרת נפגעה תחנת סולנוק בהפצצת יום שישי, גם המסילות ניזוקו קשה. מספר קילומטרים נסענו במסילה ארעית. סוללות הרכבת נהרסו, מאות קרונות ורכבת צבאית שלמה של הגרמנים נשרפו כליל. היתה בכך משום אזהרה להונגריה: זה צפוי לכם אם תתמידו להתיצב לצד הגרמנים, וחבל שהאזהרה לא הועילה.

מחנה צריפים גדול היה לגרמנים בסולנוק. גם זה נשרף כליל וכן חלק מבנין תחנת הרכבת. לועי הפצצות והבורות הרחבים שנוצרו לרגל ההפצצה כוסו בעפר ע״י עובדי כפיה יהודיים, שהוזעקו לסולנוק. עבודת השיקום וסילוק ההריסות נעשו בקצב קדחתני.

מעשה שטן היה שנגלה לנגד עינינו. עובדי כפייה יהודיים, אלפים מהם עמלו בכל כחם כדי לתקן את מסילות הברזל, בהן ייסעו הוריהם וילדיהם למחנה המוות! בשעה שהרכבת חנתה בתחנה עלה לקרון פקיד רכבת. שנאה בהמית נבזקה בעיניו, ברגע שהבחין בטלאי הצהוב על בגדינו! — לאן אתה לוקח את היהודים האלה? — שאל את שומרינו. וכשקיבל תשובה התפרץ בזעם: נשלחו אלינו כמה מאות יהודים, נבלים לא יוצלחים כדי לסלק את ההריסות. כלום אינם יודעים שם בבודפשט שעבודתם אינה שוה כלום? לו היה תלוי בי הייתי דוחף אותם לתוך לועי הפצצות וקובר אותם חיים!

חשתי דקירה בלב, כאילו הייתי בין הנקברים... התשובה היתה מוכנה בפי: — אבל לא העזתי לומר לו...

6.6.1944

בצהרים הגענו לבודפשט, שבורים ורצוצים ירדנו מן הרכבת בתחנה המזרחית של העיר, חויה היתה בשבילנו לשמוע אחרי שבועות רבים את מוכרי העיתונים צווחים ברחובות את החדשות: החלה המתקפה האנגלו־סכסית בחופי נורמנדיה! נסיונות בעלי הברית לנחות בחופי אירופה! הצבא הגרמני מתייצב נגד התוקפנים!

סוף כל סוף — אמרנו בלבנו. אבל לשחרר את יהודי הונגריה, כבר איחרו בפלישתם. יהודי ערי השדה רובם כבר גורשו ומי יודע מה יעלה בגורלנו אנו, אם האנגלו־סכסים לא יחישו את צעדיהם בדרך אל הניצחון...

כשירדנו מן הרכבת פניתי אל רב סמל שנראה פחות אכזרי מחברו: ראה, אדוני, אנחנו כלו כוחותינו, ועייפים הננו עד מוות. איננו מסוגלים לשאת את חבילותינו עד רחוב שיפ. ישנה תחנה חשמלית לפני רח׳ שיפ. משם רק כמה צעדים עד בנין הקהילה שהוא מחוז חפצנו. אנא הלוו לנו 18 פנגה וכשנגיע לבנין הקהילה — מועצת היהודים מיד תשלם לכם בחזרה. הז׳נדרם ריחם עלינו ועלינו לחשמלית.

מראה הבירה נשתנה מאז ביקורי האחרון בה. מכוניות צבאיות של גרמנים דהרו ברחובות ולאן שפנינו — במדי הצבא הגרמני נתקל מבטנו. חנויות היהודים היו סגורות. על

התריסים המוגפים היו תלויים שלטים ועליהם נוסח ההוראה של הממשלה בנידון. ברחובות התהלכו יהודים באופן חפשי, אבל טלאי צהוב היה ענוד על בגדיהם. ככל שקרבנו לרח־שיפ, כן גדל מספרם, לפני בנין הקהילה כאילו צמח מהארץ צבא האנשים מוכתמים באות הקלון. הם נראו חפשיים, ואילו אנחנו בליווי ז'נדרמים.

בתוך הבנין היה רעש ורחש כבמרקחה. בקושי רב פילסנו דרך אל לשכת המועצה, סמוך לכניסה מכר רוכל זריז טלאי צהוב, הגודל לפי התקן, שני פנגה מחיר הטלאי. סוג העסק הלם את המצב. שלוש חצרות היו בגוש בנינים הגדול ושלש החצרות היו מלאות אדם דחוקים, משוחחים בהתרגשות, מתווכחים, קונים ומוכרים שמועות או בדותות, ה־ס.ס. ריכז הנה, את עניני רבע מליון יהודים ופרשו את חסותם על הבנין שהיה מעין שטח חסות מוגן מפני התערבות השלטונות ההונגריים. אין תימה איפוא שכה רבים הצטופפו כאן. רובם באו לבקש הגנה בפני התעללותם של שלטונות הביצוע, שפירשו בחומרה יתרה את סעיפי הגזרות.

הופעתנו בליווי הז'נדרמים עוררה התענינות גם בגיטו בודפשט. מיד חשו לעזרתנו כמנין אנשים, הביאו כיסאות, הושיבונו כדי שנוכל לפוש קמעא אחרי המסע הארוך. רב סמל חמור הסבר עלה למשרד הקהילה ומיד חזר כשבידו קבלה: אישור על קבלת ששה יהודים מגרוסוורדיין...

כשנתחוור לאנשים שאנחנו מהגיטו של גרוסוורדיין הסתערו עלינו בשאלותיהם בדבר קרוביהם: שמא ידוע לנו מה עלה בגורל הורי? מה עם אחי? מה עם אחיותי? עם מכרי, ידידי? — אין בשורה בפינו — השבנו בעצב על השאלות — תוך שמונה ימים רוקנו את גרוסוורדין מיהודיה, הריכוז בגיטו, שהותנו הקצרה שם היו מלווים באכזריות חייתית וכן הדפורטציה עצמה, וכל זה ע"י המוסדות הרשמיים שקיבלו הוראותיהם מהממשלה. ולקראת מה הם הלכו, לאן הוסעו? לאלקים פתרונים. אנחנו נבוכים ואובדי עצות.

יהדות בודפשט עדיין רק טעמה, אבל לא שתתה כליל את קובעת כוס התרעלה. רוב הקהל עדיין בדירתו. תנועתם לא הוגבלה עדיין. מי יודע אולי הם נבחרו לחיים... כי האנגלים הלא כבר נחתו בחופי צרפת, המתקפה הרוסית החדשה ודאי אינה בוששת להיפתח. ואם יצליחו הרוסים לפרוץ את קווי ההגנה של הנאצים בקרפטים ובעלי הברית יתקדמו לעבר גרמניה אולי יינצלו יהודי בודפשט. תקוות מעין אלה החלו ללבלב בלבי כשהירהרתי על גורל הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה.

ינו פטרפי, שהיה קצין בדרגת אלוף־משנה בז'נדרמריה ההונגרית, היה מסתתר בבודפשט לאחר המלחמה, אך הצליחו לתפוס אותו ולכלוא אותו בבית־הסוהר שברחוב מרקו. שלטונות רומניה ביקשו אותו מההונגרים, כדי להעמיד אותו לדין בפני בית המשפט העממי בעיר קולוז'ור (קלוז'). ואולם הוא הספיק עוד לפני כן להתאבד בתלייה בתוך תא הכלא שלו. בלה נוסבאום שאשתו, זיטה מוצן ובתו הקטנה ניספו אף הם באושוויץ — ביקר אותו בתאו ונקם בו במכות, עד כמה שהדבר היה אפשרי. הוא נקם בקצין הז'נדרמריה, שהיה המארגן הראשי של המעשים הנוראים שנעשו כנגד יהודי גרוסוורדיין.

סיפורה של הגברת אולמן

אלמנתו של אישטוון אולמן, שהיה ראש קהילת גרוס־וורדיין האורתודוקסית, עלתה לארץ והוסיפה פרטים על הינצלותה ועל משפחת שאנדור לייטנר.

באחד מימי המתח ומירוט העצבים שקדמו את גירושנו מן העיר אל תוך הגיטו, בא אלי בני הגדול, אז בן 16 והודיע שהוא לא ייכנס לגיטו ולא ייסגר בו כבהמות במכלאה. הוא ישיג ניירות מזוייפים ויברח לבודפשט. הוא לא רק אמר אלא גם עשה, השיג ניירות מזוייפים וביום יפה אחד לבוש בבגדי הגדנ"ע ההונגרי — נסע לבירה. בהגיעו לעיר ביקר אצל דודו, פיליפ פרוידיגר, שהיה אז ראש קהילת בודפשט האורתודוקסית ודיווח לו על מעמד הדברים בגרוסוורדיין, ועל הסכנה האורבת לאמו ולאחיו. הילד הפציר ללא הפוגה את פרוידיגר שיעשה למען הצלתי והצלת בני. לבסוף ניצל פרוידיגר את קשריו הטובים עם ראשי ה־ס.ס. בבירה — הוא הלא היה אחד מחברי מועצת היהודים — להציל אותנו. הוא השיג אצל ה־ס.ס. שכשם שבגטאות אחרים הפלו הנאצים את ראש המועצה ולעתים גם את סגנו, כן ייעשה הדבר בגרוסוורדיין. וכך הועלו לבודפשט שאנדור לייטנר, ראש המועצה והגברת אולמן שהוצגה כסגנית של לייטנר.

הסידור הזה לא היה ידוע לא ללייטנר ולא לגברת אולמן, אדרבא, היא חרדה לחייה ולחיי בנה הקטן ומושג לא היה לה מה קרה לבנה הגדול שברח מן הבית, לכן כשהוצאו היא, בנה ומשפחת לייטנר מהגיטו ושוכנו במקום נפרד — אחזה בה יאוש. היתה מוכנה לכל דבר, ורק כשהגיעה לבודפשט ופגשה את בנה האהוב, נודע לה הסיפור. גם לייטנר לא ידע שמשפחתו ניצלה בזכות הגב' אולמן „שהועלתה לדרגת" סגנית יו"ר המועצה, סגנית הניצלת, כביכול, בזכות היושב ראש עצמו.

שנדור לייטנר ומשפחתו צורפו אל קבוצת קסטנר, שהציל כ־1650 יהודים ודאג להעברתם לשוויצריה. הלייטנרים השתקעו בג'נבה, שם נפטר לייטנר ב־1972 בגיל 82. שנה לאחר מכן הועברה גופתו והוטמנה באדמת ירושלים בהר המנוחות.

ואילו בגרוסוורדיין החלו לנוע הרכבות לכיוון אושוויץ

בהשאירן אחריהן את העיר הגדולה „נקיה" מיהודיה. העיר שיכלה לא רק שליש מבניה הטובים, אלא את כל התרבות והדעת שאיפיינו את עדת ישראל בעיר זאת. העיר גירשה את בניה, בוניה, משכלליה הן מבחינה חמרית והן מבחינה תרבותית.

שלושים אלף יהודי גרוסוורדיין הצטרפו גם הם אל המצעד האינסופי של שישה מליון יהודי אירופה לעבר המשרפות. בין הצועדים היו הורינו, ילדינו, אחינו, השם ינקום את דמם!

וכאן המקום להזכיר את שמו ולהעלות את זכרו של אדם אשר שמר על הצלם האלקי שלו בשעה שכה רבים התבהמו או יללו יחד עם זאבי הערבות. סגן אלוף רוויצקי היה האיש הזה, מפקד גדוד של עובדי כפיה, שהציל גברים יהודיים בכל האמצעים. עובדי עבודת פרך היו פטורים, להלכה, מהגירוש. ס/א רוויצקי גייס רבים שלא חלה עליהם חובת הגיוס על מנת להחזיקם ביחידותיו ולהצילם מצפרני הז'נדרמים ואנשי ה־ס.ס. באומץ לב יוצא מן הכלל הגן על פקודיו היהודיים והגן עליהם מפני התנכלות גורמים שביקשו לגרש גם את עובדי הכפיה. ולא הסתפק בכך, אלא דאג לכך שפקודיו, המדריכים, הסמלים והקצינים יתיחסו לעובדי הכפיה היהודיים כאל בני אדם. בין השאר דאג לכך שהרב הספרדי האלבערשטאם, רבה האורתודוקסי של קלוז' יזכה ביחס מיוחד, כיאה לאיש צדיק, שיחרר אותו מעבודות חוץ, ממסעות ומעבודה מפרכת הגוף והחזיק אותו במחנה, בקרבתו. יום אחד, כאשר הס/א היה בשליחות רשמית בבודפשט — נחטף הרב ע"י הז'נדרמים ונלקח למחנה המוות.

העיר צפת, שם יושבים רבים מניצולי האיש — כינה רחוב על שמו ואילו רשות „יד־ושם" העלה את שמו והכניסו ברשימה הלא ארוכה של חסידי אומות העולם...

ומה היה המצב בכל יתר הגיטאות בכל המדינה?

זעקת השבר של חמישה עשר אלף יהודי גיטו קאשוי, שנדחסו שם אל תוך בית החרושת ללבנים, מאפיינת יותר מכל את גורלם של היהודים שנסגרו בגיטאות בכל רחבי המדינה, ללא מזון וללא תרופות, מופקרים לעינויי הז'נדארמים הברוטליים:

„אין כאן באר מים. את מי השתיה מביאים בעגלה מן העיר אחת ליום. אין מרחמים אף על החולים הגוססים. נשים מתות בלידתן תחת מכות הז'נדארמים. לכל קרון נדחסים 90—80 יהודים; אך קודם מפשיטים גברים ונשים מבגדיהם תחת כיפת השמים וכך עורכים חיפוש במחבואי גופם, **שמא הסתירו איזה דבר־ערך. התפללו למענגו, שהמוות ימהר לגאל אותנו מן הסבל!"**

והמצב היה דומה בכל יתר הגיטאות, שהוקמו ברחבי הונגריה.

היהודים בגיטו וברכבות הגירוש

„הספר השחור", שהופיע בעריכת ינה ליבאי, נותן לנו תמונה מפורטת על סבלם הנורא של היהודים בגיטאות ובקרונות הרכבת שהובילום למחנות ההשמדה. להלן קטעים מדו"ח רשמי של מועצת היהודים בבודפשט בנדון: „את האשה מכים לעיני בעלה, ואם הדבר אינו מועיל, דהיינו: האיש אינו מוכן לגלות, היכן החביא את שארית רכושו, אם היו כאלה, כי אז מתחילים לענות את הילדים לעיני ההורים. כפיתת אברים, מכות מגלב וחשמל, מלקות על כפות הידיים והרגלים, תקיעת סיכות תחת הצפורניים, סטירות ובעיטות — אלה היו האמצעים החביבים על הז'נדארמים ההונגריים, כדי לסחוט הודאות מפי האומללים ויהי מה. הגורל הקשה ביותר נפל בחלקם של אלה, שהצהירו עוד בעת הקריאה הראשונה על כל רכושם והפקידו אותו כחוק. אלה עונו לשוא: לא היה להם עוד במה להודות. ההובלה מן הגיטו החלה רק לאחר סיום מעשי העינוי. אז דחפו הז'נדארמים במקלות, במגלבים ובכתות הרובים את האנשים המוכים עד אובדן החושים אל קרונות הגירוש. והיה אם אשת איכר רחומה ביקשה לעזור לקרבנות במתן דברי מזון כל שהם, תפסו גם אותה הז'נדארמים המלווים והשליכוה אל בין היהודים לקרון. כך הכריחו 90—80 איש להדחס לתוך קרון, על ידי שציוו עליהם לעמוד בידים מורמות, כדי שיספיק המקום לכולם. קרונות הבקר החתומים יצאו לדרך בחום מחניק, כאשר לכל קרון ניתנו שני דליים בלבד, האחד עם מים, שנועדו לרוות את צמאון כולם עד סוף הדרך, והשני לעשיית צרכיהם.

והונגריה נאלצה עוד לשלם לגרמנים 5000 מארק עבור הסעת כל יהודי, ובסך הכל שנים וחצי מיליארד מארק גרמני.

לתנאי ההטענה הנוראים אופיינית הדוגמה של העיר באיה, אשר מן היהודים שגורשו ממנה נמצאו, לאחר נסיעה של שלושה וחצי יום, עם פתיחת הקרונות, חמישים וחמש גוויות מתים ומאתיים איש אשר דעתם נטרפה עליהם בגלל הסבל שעברו בדרך".

לוח סדר הגירושים מגיטו גרוסוורדיין

מספר המשלוח	הגירוש לפי רחובות	יום הגירוש	יום בוא המשלוח לאושוויץ (אזכרה)	תאריך האזכרה ב־1949
1.	גיטו öss (מהסביבה), חלק ראשון של רחוב קרול רימלר	ג׳ סיון 25 במאי	ו׳ סיון 29 במאי	יום ו׳ 3 ביוני
2.	רחוב קאפוצינים, רחוב סצ׳וואי — בתים בלתי זוגיים	ה׳ בסיון 27 במאי	ח׳ בסיון 30 במאי	יום א׳ 5 ביוני
3.	רחוב סצ׳וואי — בתים זוגיים, רחוב וראדי — בלתי זוגיים, רחוב קרט, רח׳ בלהה לואיזה — בתים זוגיים	ז׳ בסיון 28 במאי	ט׳ בסיון 31 במאי	יום ב׳ 6 ביוני
4.	רחוב וראדי, — בתים זוגיים; רחוב ליגט, רח׳ מנהאז, רח׳ בלהה, רח׳ ואמהז — בלתי זוגיים	ז׳ בסיון 29 במאי	י׳ בסיון 1 ביוני	יום ג׳ 7 ביוני
5.	רח׳ ליליום, רח׳ ואמהז, רח׳ רימלר —זוגיים	ט׳ בסיון 31 במאי	י״ב בסיון 3 ביוני	יום ה׳ 9 ביוני
6.	רח׳ פוקס מור, מושקוביטש, טומפה מיהאי, רימלר קרול — הבתים הנותרים	י׳ בסיון 1 ביוני	י״ג בסיון 4 ביוני	יום ו׳ 10 ביוני
7.	בית חולים יהודי, ארמון אולמן, בית גיטה	יב בסיון 3 ביוני	ט״ו בסיון 6 ביוני	יום א׳ 12 ביוני

הצלת קבוצת קסטנר

אנו מבקשים להזכיר כאן במלים ספורות את מפעל ההצלה של קאסטנר, שעורר חילוקי דעות חריפים בשעתו, בגלל השלכותיו לעניין יהודי גרוסוורדיין. במסגרת מפעל זה ניצלו ונשארו בחיים: שאנדור לייטנר, נשיא הקהילה היהודית האורתודוקסית, רעייתו ושני ילדיו, יחד עם אלמנתו של אישטוואן אולמן, נשיא הקהילה לשעבר, עם שני בניה. רז׳ה קאסטנר היה עיתונאי מקולוז׳וואר, חבר מערכת העתון היומי הציוני „אוי קלט״, וחתנו של ד״ר יוסף פישר, נשיא הקהילה הניאולוגית בעיר, שהיה גם חבר הפרלמנט הרומני מטעם „המפלגה היהודית״. קאסטנר חיפש קשר אישי אל צמרת חוגי הגיסטאפו ומצא כתובת מתאימה באישיותו של מפקד הגיסטאפו קרומאי. הם הגיעו לידי הסכם על הצלת קבוצה של 1700 יהודים והעברתם לשוויצריה. קבוצה זו ידועה גם בשם „קבוצת ברגן־בלזן״. היא הורכבה בחלקה מאישים שנודעו כמנהיגים ציוניים, ובחלקה מבעלי אמצעים, אשר עליהם היה לממן את ההוצאות הניכרות, שהמפעל היה כרוך בהן, על ידי תשלום כופר גבוה ביותר. נזכיר עוד כי בקבוצה זו ניצל רבה המפורסם של סטמאר, ר׳ יואל טייטלבאום זצ״ל, והרב שטראסר זצ״ל, רבה של קהילת דברצן. הגרמנים דרשו תשלום של 3.5 מיליון דולר בזהב וביהלומים עבור העברת הקבוצה. קרומאי דרש עוד נוסף על כך, שיבטיחו לו אישית היתר ישיבה בשוויצריה. אל קבוצה זו צירפו 388 איש מקולוז׳וואר. כולם קיבלו כתב־חסות מטעם ממשלת שוויצריה. לראשונה עברו את הגבול 60 איש, יחד עם קרומאי, לשוויצריה. לאחר זמן באו אחריהם יתר 1684 הנפשות.

קאסטנר התישב אחר כך בארץ ישראל. איש בשם מלכיאל גרינוולד האשים אותו בפומבי בשיתוף פעולה עם הנאצים וקאסטנר הגיש נגדו תביעה על הוצאת דיבה. אך השופט דחה את תביעתו של קאסטנר ובפסק הדין הצהיר, כי קאסטנר „מכר את נפשו לשטן״. פסק הדין עורר נגד קאסטנר את זעם הציבור ובהשפעתו נורה בתל־אביב במרץ 1957 בשעות הלילה, בשובו במכוניתו לביתו ממערכת אוי קלט, בידי זאב אקשטיין. מתכנן הרצח היה יוסף מנקס. צחוק הגורל הוא, שבישיבת בית הדין העליון, שהתקיימה שבועות מספר לאחר מעשה הרצח, בוטל פסק הדין המרשיע של ד״ר בנימין הלוי, נשיא בית המשפט המחוזי בירושלים. ד״ר קאסטנר זוכה מכל ההאשמות שהועלו נגדו.

יהודה נחשוני (רזמובש) ז״ל

גרוסוורדיין – עיר ואם בישראל

להופעת הספר: „עיר התמול״ בהונגרית

גרוסוורדיין היתה לפני מלחמת העולם השניה העיר האורטודוקסית הגדולה והמפוארת ביותר, בכל הארצות דוברות הונגרית, הונגריה, רומניה, צ׳כוסלובקיה, ויוגוסלביה, המדינות אשר התחלקו בשלל אוסטריה־הונגריה, במלחמת העולם הראשונה. בכמות היתה בודפשט גדולה פי כמה במספר יהודיה, אבל הקהילה החרדית האורטודוקסית בגרוסוורדיין, גדלה פי כמה עליה גם בכמות, וגם באיכות. היתה זו עיר של תורה וגדולה במקום אחד. משפחות תורניות מיוחסות

יהודה נחשוני (רזמובש) ז״ל

בה הטביעו חותמן על חיי הקהילה. המוני בחורי חמד יצאו הימנה לישיבות, ובעיקר ישיבת פרשבורג, והסמוכות לה. בטרנסילבניה אחרי חלוקתה לרומניה, קמו ישיבות בנות מאות תלמידים, וחלק נכבד בהם יוצאי גרויסוורדיין. היתה זו עיר מודרנית, שתורה ומדע הלכו בה שלובים. צביון הקהילה האורטודוקסית היה אשכנזי „נוסח החתם־סופר״. בתי כנסת מפוארים לאין שעור, התנוססו בכל קצוותיה. היו בה תלמידי חכמים ויראי חטא, בצד אינטליגנטים ושוחרי מדע מכל החוגים. הקהילה היתה עשירה ומשופעת במוסדות ציבוריים וסוציאליים. היה לה בית חולים נהדר ביותר. חברות לאין שעור. בית ספר תיכון מעולה ביותר. תלמוד תורה מאורגן ומסודר. ובכלל לא היה דבר שלא היה בה. היהודים תפסו כמעט את כל חיי המסחר, וגרו ברובעים מהודרים, במרכז העיר. היו בה רבנים מפורסמים, מחברים ידועי שם, ואנשי מדע בכל השטחים, שטיבם יצא בכל הארץ. קשה לתאר, למי שלא הכיר את חיי היהדות במקום, את מכלול התפארת של קהילה גדולה ומושרשת זו, משופעת בכל טוב של העולם המערבי, בצד לימוד וידיעת תורה לשמה. ילדינו לא יבינו אחרי כל התיאורים, את מהותה המיוחדת והמיוחסת, שאין דומה לה כעת בשום מקום בעולם.

לפני מלחמת העולם הראשונה, כמעט ולא תפסה שם החסידות מקום. בין עשרות בתי הכנסת המפוארים בתוכה, נתייחד מקום לקלויז חסידי אחד. אחרי ובתוך מלחמת העולם הראשונה, חדרו לתוכה זרמים חסידיים מכל הכיוונים. במרוצת הזמן תפסו לעצמם מקום מכובד. במיוחד, השפיע על חייה היהדותיים השתקעותו של האדמו״ר מוויזניץ זצ״ל, והפיכתה מרכז לחסידות וויזניץ בעולם. השכיל האדמו״ר, סבא קדישא, מוויזניץ זצ״ל להתאים עצמו לתנאי המקום ולהתחפר בעיר, בדרכים נאותות ומקובלות בימים ההם. יש רק להזכיר כאחד הפרטים, כי הוא הלך להשתתף בשבת הגדול ובשבת שובה לבית הכנסת הגדול לדרשת הרב, שנאומו היה באשכנזית מדוברת. האדמו״ר זצ״ל אף הנהיג, כי לא יצא ולא נכנס לעיר אפילו זמנית, ללא קבלת רשות מהרב מרא דאתרא זצ״ל. בנועם הליכות, ובחבלי אהבה, משך לחצרו המונים מטובי הכוחות האשכנזיים בעיר. במרוצת הזמן הוא נעשה תל־תלפיות, ומילא בה תפקיד מכריע ביותר. אולם הוא לא התערב בסדרי הקהילה, או בבחירות לקהלה. לא ניסה לשנות את העצמיות המיוחדת שלה, ודווקא בגלל כך היה חביב ומרוצה על כל החוגים, והיה כח מושך לא רק לחסידות וויזניץ, המסועפת במדינה, אלא הפך לעמוד־התווך בעיר האשכנזית עצמה, שהתפעלות ממנו ומבניו הקדושים היתה כללית. הוא השפיע גם בהכניסו את הגוון האגודאי בעיר, שהיה אח״כ משותף לאשכנזים וחסידים יחד. לא בקלות התחולל כל המהפך הזה. היו לו בתחילה קשיים להאדמו״ר מוויזניץ זצ״ל בענייני נוסחאות התפילה, כשקבע מקום תפילה בראשונה בבתי תפילה אשכנזיים. גם בשאלת התנועה האגודאית לא התיישרו ההידורים, והתנועה היתה מחולקת

למחנה חסידי ואשכנזי. אך לאט לאט השתנו פני הדברים. הרבי מוויזניץ זצ״ל הקים לו את חצרו המפואר, ולא היה נזקק לחסד אחרים. פלגי התנועה האגודאית התאחדו. הוקם בית כנסת יפה לאגודת ישראל, מעל במתה השמיעו במקהלות דבריהם בני הסבא קדישא, האדמו״רים, המפורסמים אח״כ לבית וויזניץ. כולם הסתגלו למצב הקיים וחיו בצוותא, ללא חילוקי דעות. במסגרת קהילה אחת היו חסידים ומתנגדים, אנשי מדע ומסחר, ואישי תורה ידועים. צביונה של העיר הופיע אחיד ומלוכד כלפי חוץ. היתה זו קהילה של זוהר וטוהר, שממש אין לתארה במילים.

כשליש תושבי העיר גרוסוורדיין היו יהודים, שהטביעו חותמם על העיר. האנטישמיות הבהבה בפנים. ניסו לדחוק מעמדם של היהודים, אך האצילות, העושר והאושר, העטו על הכל מעטה של נוחיות ומנוחה. עד שבאה כחתף מלחמת העולם השניה, הפכה את סדרי החיים, ממטה למעלה, ובסוף בגזר גורל ההשמדה על היהודים באורח פתאומי, וללא כל הסתגלות. במשך שלושה שבועות נעשתה כאן פעולת הרס והשמד, שארכה בפולין חמש שנים. היהודים נסגרו פתאום בגיטאות, והובלו למשרפות אושביץ. בתמימותם לא תפסו את האירועים הטרגיים, ולא ניסו להתגונן מפניהם. מעטים מאוד ניצלו הודות לידידים גויים. מרבית יהודי העיר שתו את כוס התרעלה, עד תומה. חלק קטן חזר אחרי תבוסת גרמניה, רצוץ ושבור מהמחנות. בדמיונם החלו באשר סיימו, להקים שוב את הקהילה ומוסדותיה, מהריסותיהם, אך בינתיים השתלט והשתרש המשטר הקומוניסטי, הרס ולא חמל את יתר הפליטה, ואת אשר הותירו הגרמנים כילו הקומוניסטים. רוב יהודי גרוסוורדיין עלו ארצה, מעטים מאוד נשארו שם, כמעט ללא הכר, כי יהודים הם.

להוותנו לא עמדה היהדות בגרוסוורדיין בנסיון ביום עברה, ההנהגה היתה המומה, ולא השכילה לדעת אשר לפניה. הכוחות העשירים והמגוונים ספו תמו ללא התנגדות, ללא אפשרות לשנות כלשהו, עוד לפני השואה שלחו ההונגרים את כל כוחות הצעירים והרעננים בפלוגות עבודה לאוקריינה, מתוך צו בעל פה, להשמיד מהם ככל האפשר. מתוך רבבות בפלוגות העבודה חזרו יחידים, ואף מהמחנות לאחרי הכליון שבו מתי־מספר. החרש והמסגר הושמד ללא רחם. האדמו״ר מוויז׳ניץ זצ״ל וביתו נמלטו בחסדי השם ועברו לרומניה. שבי הגולה הדוויה נאלצו להתמודד עם בעיות חמורות של התחלה חדשה, אך עוד האמינו כי העצמות היבשות יקומו לתחיה, טרחו ועמלו ועשו מעשה רב, שלא שינה את ההת־פתחות עד ההגירה המוחלטת, כראש הקהילה אחרי השואה שימש ר׳ צבי גרוסמן, משרידי ההנהגה האגודאית, שהשקיע לריק כוחותיו לשקם את ההריסות. בנים ובנות צעירים של אגודת ישראל ששבו מעמק העכור, נאספו לבתים משותפים, קודם כמקומות מגורים ומחיה, ואח״כ כהכשרות ומקומות הכנה לעליה. גרוסוורדיין המעטירה הפכה ביום עברה, כסדום ועמורה. הנמלט נשאר לחיים, והנשאר התבולל והתנוון. גם מבין הנמלטים נפלו כוחות צעירים ורעננים במלחמת השחרור של ישראל. נשארו רק זכרונות עמומים של קהילה מפוארת, שהיתה ואיננה, וכל מחמדיה נהרסו והוחרבו, ביום הפוך אלוקים את העולם.

אלה שזכרו את גרוסוורדיין בתפארתה, כאבו את כאב החורבן, ומחיקת זכר העיר מההיסטוריה היהודית. עברו מאז יותר משלושים וחמש שנים, ולא נחרטו בעט סופרים פרטי חייה וכליונה של עיר, כלילת יופי, שהיתה מקור לחיים אורטודוקסיים מלאים בעבר הקרוב. ושתי סיבות היו לדבר. הסיבה הפשוטה: הונגריה שהיתה מבורכת ומשופעת בכוחות יהודיים ספרותיים מעולים, אך שקועים הם ביוון שפתם של אלה, שהשמידו אותם. רשמי ההתבוללות ניכרו ביהדות הונגריה, יותר מאשר בשבט יהודי אחר. השפה ההונגרית, בה הובלו להשמדה, היתה שפתם היחידה בדיבור ובספרות, ולא יכלו להיגמל ממנה. מעטים הסופרים העבריים ביהדות ההונגרית. אף למקום הגירתם וגלותם נשאו את שפתם ותרבותם. עד היום לא נמצא סופר יהודי ראוי לשמו, שידע להנציח בשפה העברית, את זכרה של עיר יהודית כזו וחייה לדורות.

והיתה עוד גם סיבה רוחנית עמוקה. יהדות גרוסוורדיין היתה מחולקת ליהדות אורטודוקסית וניאולוגית. זו האחרונה היתה ג״כ עשירה בפעלים, בספרות ובחיים. בדיונים ממושכים קמו חילוקי־דעות על צביון הספר, תוכנו ומטרתו. נקבץ חומר עשיר ורב, שהיה אפשר ללוש ממנו עשרה ספרים, אך העוסקים בהנצחה לא יכלו למצוא שפה משותפת, במהות הספר, ואופן עשייתו. הדיונים נמשכו ללא קץ, עד שסו״ס התגבשה פשרה, שגישרה על הניגודים. שני הצדדים ויתרו על הגמוניה שלמה. הורכבה מערכת של כוחות ציבוריים וספרותיים רב גווניים. היא הורכבה מהאישים דוד שן, משה הלר ז״ל, אלקס רובינשטיין ז״ל, צבי גרוסמן, יוסף גרידה ואוטו רפופורט. תוך תיאום, ומציאת מכנה משותף, הוציאו כעת ספר רב כמות ואיכות, עם תמונות מנציחות בשם „עיר התמול — ספר זכרון ליהודי גרוסוורדיין". אולם התבוללותה של יהדות הונגריה, הונצחה בספר, בהופיע כולו על טהרת השפה ההונגרית בלבד. בכך נעשתה לכל הפחות עבודת ההנצחה שלושים וחמש שנים לאחרי ההשמדה. כעת נעשים מאמצים לתרגם את הספר לעברית, שהוא לפי שעה ספר חתום לנוער, שבעיקר נועד הספר בשבילו. עבודת התרגום כבר תהיה קלה מעבודת ההכנה והעריכה.

הספר עשה רושם עצום בקרב יהודי גרוסוורדיין הוותיקים. הוא ספר גדול ועשיר, המציב יד ושם לקהילה מפוארת, שספק אם היתה כמותה בעולם. כעת חותרים למצוא את המתרגם

המתאים, שישלים את הספר, כספר הנצחה לדורות, בשפה מובנת לדור.

מבחינה היסטורית יש בו בספר פרקי היסטוריה על יהדות גרוסוורדיין, מאז צמיחתה ועד כליונה. יש בו פרטים על מייסדי הקהילות, ועמודי התווך אשר בהם. יש בו פרטים על רבני העיר, ועל אישים משפיעים בחייה, בכל התחומים, יש בו על מעמדם של היהודים בכל התקופות, ייסוד הקהילות ופעולתן; היחס בין שתי הקהילות; יהודים בעמדות המפתח ובחיי המסחר. פרטים על תקופת הפריחה; סיקור היסטורי על היהדות לגווניהם. פעולותיהן של מפלגות. המצב בממלכה האוסטרית-הונגרית, ואח"כ בתקופה הרומנית וההונגרית. המאבקים הפנימיים. שמחות ויגונים בחיים. פעולות הג'וינט, עברית, הכשרות, תיאור רבניה הגדולים, וסיקור הצד ההיסטורי.

בצד כל זה ישנם מחקרים וסקירות חשובים וממצים בשטחים רבים. ר' צבי גרוסמן סוקר את צדדי החיים התרבו־תיים והציבוריים, בתחומי הקהילה האורטודוקסית, וכן פעולות הצלה שונות שנעשו על ידה.

אותה עבודה עושה מר טיבור לקס בסיקור קורותיה של הקהילה הניאולוגית, מוסדותיה הסוציאליים, רבניה, גדולי המדע ועתירי מעש ספרותי. מוסיפים נופך הסופרים נגדור לאקס טיבור, ושיין דוד, בפרטים רבים וחשובים.

ר' צבי גרוסמן כותב גם את הפרק על פלוגות העבודה ועל אוישביץ. אך עם כל הערכתנו לאיש נכבד זה, היינו מבכרים לוא כתב זאת, מי שהתענה במחנות-המוות, והכיר את אשר התרחש בהם, שאף פעם לא יכול לרשום ולבטא זאת מי שלא התנסה בכך. ד"ר הראל משה כותב על החיים הספורטיביים בעיר. רפופורט אוטו מפרסם נאומו המרשים ביום הזכרון לקדושי השואה. סופרים חשובים אחרים רושמים פרקי היסטוריה וספרות. תמונות מחיי העיר כותב קירש אימרה. גרגלי אנדרש מספר, איך גזלו הגרמנים את בית החולים היהודי. שרונה שרון כותבת כדרכה, פרק ספרותי רגשי. ניתנות כאן כל ההוראות של ההונגרים במשך שלושה שבועות, שקדמו להשמדה. לייטנר שנדור כותב על הטרגדיה של היהודים בעיר, הגיטו והדפורטציות. גליל בר כוכבא מפרסם יומנה של היימן עווא. דאנאש מיקלוש על פעולות העדויות. מופיע פרק מזעזע מספרו של ד"ר ניסול: „רופא הייתי תחת מנגלה". יוסף כץ כותב על שלושים וחמש שנה אחרי הטרגדיה. דאנאש אקרוש מוסר פרק מספרו של אקויש דוצקה: „העיר של מחר".

מתפרסמים כמה שירים של המשורר גריידי שכתבם במחנות המוות ומשוררים מפורסמים, וריפורטג'ות של סופרים ידועי-שם. בסוף הספר חלק משמותיהם של אלה שלא חזרו, ועוד חומר היסטורי וספרותי, רב ועשיר ועשיר בספר.

הספר כשלעצמו הוא מסמך, ראשון במעלה. השקיע בכך כל מרצו ר' צבי גרוסמן, ואתו דוד שיין ואוטו רפופורט. הם יצרו יש מאין, אחרי שלשים וחמש שנות שכחה. יצירה, שאין ערך לחשיבותה, ולהיסטוריה של העיר והיהדות כולה.

גרוסוורדיין בדרך לטבח

הנה צועד צאן הטבח.

המון בן אלפים נסחף בזרם. נער וזקן הולכים לאיטם. העינים מישירות נוכחן. הכתפיים עמוסות משא. הגב כפוף תחת נטל מעמסה כבדה של כרים וכסתות. הם צועדים כולם בתהלוכות חג בדרך לתהום...

זהו הטרנספורט האחרון של יהודי גרוסוורדיין עיר ואם בישראל, הקהלה היהודית השניה אחרי בודפסט. אלו הן הרגליים היהודיות הדורכות עוד בעיר זו. מי יודע איפה נמצאים האחרים שיצאו לפנינו? הולכים אנו בעקבותיהם אנחנו, אחרוני היהודים.

נגרפים אנו מאחרוני הבתים והחצרות בגיטו, לככר העיר. כאן מתאספים גם דיירי החצר שלנו, כמאה איש בערך. משפחות מתהדקות יחד, מכרים נצמדים למכרים, אני עומד בצדם של איצ'י לנדוי ובניו של הרב מז'בלי, ומחכים בשקט, כעדר כבשים, לפקודה לזוז, לצעוד בנתיב האבדון.

מסתכל אני למחזה האימים שלפני. עדר בן אלפים עומד ומחכה בסבלנות לגורלו העגום. ארשת הפנים אדישה, העינים כבויות, ומביטות במבט של השלמה עם הגורל. אין סימן למתיחות, בהלה או רוגז. מתבונן אני לשלוה הנסוכה על הפנים ואינני יכול להבין פישרה. האם השלימו כבר אלה עם המוות? ואולי אדישות זו „מלאכותית" היא, מקופל בה חוסר־האונים של המובלים לטבח. הם אינם רוצים להרהר ולחשוב, שכן מחשבה והתבוננות מחייבות מעשה, מחייבות התנגדות נואשת, מחייבות התפרצות, ולכך אינם מוכנים מבחינה נפשית, כלואי הגיטו והם מתכנפים בתוך עצמם, כחומט בקשקשותיו ומחכים לנס.

ואולי שלוה זו אינסטינקט החיים הוא, המזין את נפשם של התמימים בהבלי הזיה ודמיון, ומעניק להם כתחליף למציאות מלוא חופניים תוחלת ותקוה: אולי, אולי כאן על סף האבדון...

עד היום קשה לי לפתור את חידת השלוה המדהימה בצפרני האשמדאי הטורף. הייתי רוצה למצוא הסבר הולם, שיתאים להשקפתי על החיים והאדם. אבל תמיד, כשאני נזכר במעמד איום זה, אני מרגיש את אפסותי המוחלטת. משול כחרס הנשבר, אני מתיירא שמשהו בקרבי מתמוטט. אם יעזרני השם וישכיחני את הכל, אשתחרר מסיוט כבד.

מולי עומד הרב מז'בלי, יהודי בעל קומה, במיטב שנותיו,

מעיין בספר קטן שבידו, ואינו שם לב למתרחש מסביבו. כמה מעורר רחמים היהודי הטהור הזה כמה רצה בחיים ונלחם עליהם. אמש עוד לן במרתפו המוסתר של הרבי מויז'ניץ, נאבק בשארית כוחותיו להישאר בבונקר. הוא התחנן וביקש רחמים להשאירו, אבל מה היה יכול לעשות נגד רצונם המשותף של בניו ובנותיו. אבא — אמרו הם — אסור לך ברגע חמור זה לפרוש מהמשפחה ומהכלל. הוא קיבל עליו באין ברירה את הגזרה, נענה ובא, והוא עומד עכשיו כאן יחד עם המשפחה והכלל, מחפש בין דפי הספר מחסה מהסערה, ועיניו תועות במרחקי דורות, בין להבות, אינקביזיציות ושחיטות בימי נוסעי הצלב, הכתובים בספר „שבט יהודה" שבידו הרועדת.

רבונו של עולם, חוננתי בלב חלמיש, אם אינו מתפקע באוירת הדממה הנוראה של היהודי הטהור הזה.

המסע זז ג'נדרם מפואר עם שפם נכנס לחצר, ומעמיד את כולנו בשורה. חמשה בשורה אחת, ומוביל אותנו מהחצר אל ככר הרחוב.

עומד אני ברחוב. המחזה מקפיא את הדם. הגיטו כולו, מבית אולמן ועד לשער היציאה ים של ראשים, נודד ומתנועע, ובהם ראשי כסף שנזרקה בהם שיבה, וראשי אפרוחים וכרובים זכים. הים מלא גלים. הכל בו מתנועע, בדרך לשער הגיטו, במשטר וסדר. צועדים לתהום בטורים מאורגנים, כאילו היה זה מסדר צבאי מפואר. האנשים מאורגנים לשבעים בפלוגה אחת וחמשה בטור אחד. כל פלוגה מרוחקת מחברתה מרחק צעדים. מסביב לטורים ופלוגות, שרשרת של ז'נדרמים מזוינים. הנשק בידם דרוך ומכוון כלפי האנשים. פלוגת שוטרים בכובעי פלדה, כנראה מילואים לעת צורך, עומדים רחוק קצת, מוכנים לפעולה. פני הככר כולו כשדה מערכה. הכנופיות הפשיסטיות אידיוטים הם. הם אינם מכירים את המצב הנפשי של קרבנו־תיהם. הם חוששים שמא יתפרצו הללו ברגע האחרון ויתנגדו למוות. רק אנחנו הצועדים לתהום, יודעים את האמת המרה ונושאים את הכאב הצורב של נתפסים בקלונם. אנו בלבז־יודעים את ממדי האסון הנורא. יודעים כי כאן הולכים שלדי מתים, שחותם הכליון טבוע במצחם, מאז שמארת גולה בזויה אכלה אחרית התקוממותם, קומתם מושפלת מאז עד עפר, והיא שעשתה את הענקים לפנים, גבורי ההיסטוריה היהודית בעבר, לתולעת יעקב נרמסת...

צדקו האומרים, כי ההיסטוריה חוזרת על עצמה. יכול אני להשבע, כי מחזה טראגי זה, היה גם בעת יצאו אבותי לפני אלפיים מירושלים, אחרי שהנשר הרומאי פרש כנפיו על מולדתי. ככה צעדו הגבורים המנוצחים של ירושלים, כבולים בשלשלאות, ותחת משמר כלי זיין ורמחים, בדרכם הארוכה, של כלימה ובוז. רואה אני פניהם המשתקפים בפני היוצאים כעת להרג. אותן התמונות ואותו הגורל. דומה ובכל זאת אחרת, שם צעדו גבורים לוחמים שניצחו בקרב, וגם בצאתם לגולה מאיר על מצחם חותם ש־די של אנשים שמילאו את תפקידם בעוז ובסערה, ובלבותם הסיפוק של כבוד יהודי בלתי מחולל, ואילו כאן ?...

מבט דוקרני של ז'נדרם מפואר נוקב פתע בטור שאני עומד בו. וכבר הוא בא אלינו רותח ומלא קצף, מכה בפרגול על ימין ושמאל, מקלל, מחרף ומגדף. בקצה פלוגתי סוחף זקן כפוף קומה את חבילתו המטולאת, בידו הוא מחזיק שמיכה. הישיש האומלל אינו יודע לאן סוחבים אותו. אולי קר שם בלילות? אולי רועדות העצמות היבשות ושמיכה טובה תביא תועלת? סוחף הוא איפוא את משאו בשארית כוחותיו, עד שאגרוף ז'נדרמי רצחני וגס מכה בחמת רצח על ראשו המורכן, חוטף מידיו את השמיכה, ובפנים מעוותות בדם ורצח הוא צורח פרא, שכולם יפתחו את החבילות. הוא מוציא מהן את הבגדים, נעליים, כסף ודברי חפץ. נוטל מאתנו כרים ושמיכות. וככה ערומים כיום היוולדנו, יחפים ומחוסרי כל, ככלב מודח, כולכם לעזאזל... לתהום...

הוי המדיארים הארורים הללו, באיזו שמחה הם מבצעים את הזוועות. הבנדיטים הגרמנים יכולים ללמוד מהם רשעות מטומטמת, אין בעולם תליינים ציניים כמוהם. הם עינו והשפילו קרבנותיהם, סחטו מהם עוד בגיטאות את כל אשר להם, בתעלולי אינקביזיציה. גזלו מאתנו עד הבגדים שאנו לבושים בהם, וככה במקלות ורובים הם דוחפים ומגרשים אותנו, לבית המטבחיים.

האם יספיקו כל גפרית ואש, אשר יומטר אולי עליהם, להשיב לרוצחים ההם גמולם בראשם? וכבר אמרו חז"ל: תחת רבי עקיבא וחבריו מה מביאים?

הרחוב ריק ומת. הונגרים עומדים על יד החלונות ומסתכ־לים באדישות אל הרחוב, הגדוש צאן טבח. אחדים מישרים להביט בעינינו ולועגים לאידנו. מסתכל אני בפניו של כל אחד מהמון הגויי שמסביבנו. רוצה אני להכיר קצת השתתפות בצער, לראות עין דומעת אחת על אסוננו הגדול. מסתכל ואיני מוצא. כולם מביטים בשויון נפש לאבדן עם, שהעשיר את תרבותם ואת הכלכלה שלהם, ויש ביניהם אף בחיוך וצחוק. נושך אני בשפתיי בכעס וחורק שיניים מזעם. משהו תוסס בקרבי ורוצה להתפרץ רציתי לזעוק זעקה גדולה ומרה שתהדהד מסוף העולם ועד סופו כרעם. רוצה אני לצרוח באוזן העולם האטומה בנהם פרא ואיום כזה, שגם שדי שחת יחרדו במאורתם: הוי גויים, מה קרה לכם? למה תעוללו לי ככה, מה עשינו רע לכם? למה אתם עוד צוהלים לאידנו? אבל בין רגע אני מתחרט על מחשבתי לעזאזל עם הצריחות והזעקות שאינן מביאות כל תועלת. מוטב שנחרוק שיניים ונידום, ואל נחלל קדושת הקרבתנו המדהימה. מוטב שלא ידעו הכלבים המצורעים, תיפח רוחם ונפשם, את המתחולל בלבנו פנימה. מוטב לא נחזק את לעגם לפצעינו השותתים

דם. מוטב נשקע גאים באבדון, ונוליך כאבנו המר לקבר, בנחת וחגיגיות, ואל ישבור אויב צמאונו בדמעתנו הטהורה.

פוסעים אנו שלוים ושקטים בטכס צבאי אל קרונות המוות. אורזים אנו את החפצים שנשארו בידינו. עסוקים אנו בצעצועי ילדים ובחיי רגע. עומד אני על מדרגות הקרון ומעיף עין לאחור על עדר בן אלפים, שארית קהילתי המפוארת. קהלת גרוסוורדיין עיר ואם בישראל, הצועד בטוחות במצעד כבשים בשבילי הנצח.

האם יישאר עוד מי מהם לספר את אשר קרה ?

י. נחשוני

ההיתה שואה או חלמתי חלום רע ?

השואה היא זוועה נוראה ואיומה, שאין להסבירה במושגים מקובלים. היא מדהימה כ״כ שאין מחשבה תופסת בה. עד שהאדם שואל עצמו מתוך סיוטים: ההיתה פעם שואה, או אין זאת אלא חלום נורא ?

אבל אנחנו חזינו את השואה במו עינינו. התנסינו בזוועותיה המפלצתיות. עברנו כל שלבי הליכותיה, למן הטלאי הצהוב ועד תאי הגזים והמשרפות. עינינו ראו את המפלצת במיליוני גילוייה המבעיתים. ולמרות זאת אין היא תופסת מקום בהכרתנו. איננו מאמינים למראה עינינו כי היא אינה נקלטת בחושים אנושיים. קרה דבר שאין לו אח ודוגמא בתולדות עם ולשון, למיום נברא האדם ועד היום. נעקרה משורשה אומה שלמה בת אלמוות. נמחקה מעל פני האדמה יהדות מזרח ומערב אירופה, שפירנסה את יהדות העולם ברוח ובאמונה, ושימשה חממה לכל יופי ונאצל, באוצרותיה של האומה הישראלית נשמדו באכזריות ובמיתות שאינן ניתנות לתיאור ששת מיליוני אחינו ואחיותינו. ובהם מיליון ילדי ישראל שלא טעמו טעם חטא, ובהם מורינו ורבותינו, מנהיגינו ועסקנינו, אבותינו ואמהותינו, טפינו וכל אשר לנו, חייהם תרבותם וזכרם. ירדה שאולה תקופה מפוארת של גלויות פורחות, תורה וגדולה, כלכלה וחברה, תרבות ויצירה, ללא השאר סימן מפריחתם במשך אלפי שנה. לבשתנו אין רישומו של אסון נורא זה ניכר בחיינו... אנו ממשיכים קיומנו כאילו לא קרה דבר, כאילו לא בלעה האדמה את השורש והלשד של האומה. עולמנו כמנהגו נוהג. אפילו זכר לא עשינו להנציח העבר, שנמחק בטראגיות שאין דומה לה. על כל החורבנות והצרות לפנים, קבענו ימי אבל לבכות עניתנו. על עשרה הרוגי מלכות שופכים אנו דמעה כמה פעמים בשנה, אך על חורבננו אנו, חורבן התורה באירופה, על דמי אבותנו וטפינו הזועקים מהאדמה אין אנו עורכים אבל וקינה, ולא קבענו להם מזכרת אף יום בשנה. את הרוגי אשפייאר ומגנצה אנו מבכים ומספידים, אבל לא את הרוגי היטלר ימ״ש, שנרצחו באכזריות, שלשמעה תחרד הארץ, ובמיתות משונות מסמרות שיער. אותם אין אנו מזכירים לא בתפלה ולא באופן אחר. זכרונם אינו עולה על לוח לבנו, בשום צורה שהיא.

עובדא טראגית ומדהימה זו מעידה, מה נוראה ואיומה היא שואה איומה זו, מה עצומים ממדיה, עד שאינה נקלטת בתודעתנו, ואינה תופסת מקום בהוויתנו הנפשית. היא איומה משתיקלט ותיתפס בחמשת חושינו. את כל הגזירות והצרות בדברי ימי ישראל עיכלנו בתודעתנו, והם קיימות שם כחויה מוחשית, הפועלת ומשפיעה בכל הזמנים. לא כן השואה האחרונה. אין לה תפיסה במושגינו ותודעתנו. אין לשכל נקודת אחיזה בעוצמת נוראותיה. אין לה דמות ומראה מובנים להמחישם, לקולטם, להרגישם ולהבינם. היא שטנית יותר מהשטן עצמו. ממש להבדיל אלפי הבדלות אף כי לא יראה אותה האדם וחי.

אילו דור השואה היה זוכר אותה ומבין את משמעותה המבהילה, לא היה יכול להתקיים רגע אחד עלי אדמות לא היה יכול לנשום אוירו של עולם נתעב, שזאת קרה בו. היה מפוצץ בטירופו כל יסודות עולם, ערכים ותרבות כביכול, ועושה הכל שמה ושאיה. אילו דור השואה היה קולט בנפשו את פשר אסונו הנורא היה יורק יריקה אחת על האנושות, וכל אוצרות תרבותה. היה מדליק גפרור ומצית כל אשר לעיניו, כשהוא רוקד ריקוד של טירוף להפיכת עולם לתוהו ובוהו. כי כיצד אפשר עוד להאמין בעולם כזה, שראה את השואה ולא התמוטט. כיצד אפשר להסתכל בפני הבריות המתרוצצות בקרבו, ולפיות המשמיעים עוד מליצות על שאיפות וערכים ? כיצד אפשר לחיות בסיוט של תאי גאזים ולהשלים עם העולם שראה את הזוועה, ועם בני אדם שביצעו אותה, או יהודים שנשארו לפליטה, ואינם מנפצים ראשיהם לסלעים ? כיצד אפשר לראות תבל ממשיך כהרגלו, וברואי עולם מעלים שוב גרה מליצות שדופות, שהיו שגורות בתקופה שקדמה לשואה.

למזלו של עולם, אין דור השואה תופס עוצמת אסונו. הוא לא עיכל עדיין את השואה ולא עשה אותה חלק מחויותיו וזכרונותיו. אסון זה מפלצתי הוא, משהו שלא מעלמא הדין, מלכות אשמדאי ירדה על הארץ והביאה איתה חשכה, שאפשר היה למששה בידים, אך משהסתלקה מלכות אשמדאי מהעולם, אין איש מאמין כי ראה את השטן במלוא מערומיו. אין בכוחו של אדם לשלב תקופה זו בתהליכי חייו. אין תפיסתו של אדם מסוגלת לשוות דמות וצורה לאירוע מחריד ואיום זה, שלא היה עד הנה בהיסטוריה. האדם והשואה נשארו שני

עולמות נפרדים, שאין גשר של תודעה והכרה ביניהם. היא נשארה מחוץ להשגותיו של אדם. מחוץ לחמשת חושיו המוגבלים. על כן לא קבע האדם יום מספד ואבל לשואה, ולא הכניס אותה לפרגוד זכרונותיו.

הוא ממשיך חייו כאילו היא לא היתה כלל, כאילו קרה מה שקרה לפני אלפי שנה, בעולם אחר לגמרי, עד כמה שתופעה זו מדהימה היא מובנת. סוף סוף מוגבל האדם בתחושותיו הגופניות מסגרתו האנושית קטנה, ואין בה מקום לזוועה שטנית, ששמים וארץ לא יכלכלוה. לכן אין הוא מסיק ממנה כל מסקנא מעשית בשום צורה שהיא. השואה לא שינתה ערכים ודעות בין של מאמינים ובין של אפיקורסים. היא לא הולידה לא בונים, ולא הורסים, לא שונאים ולא אוהבים, לא מורדים ולא מבליגים. לא נקבע על ידה שום יסוד חדש בחיים הארציים. הכל נמשך כמו שהיה ללא שנוי כלשהו. השרידים מפטירין כדאתמול, ואילו השואה חיה לה כגוף נפרד, מאדם ועולמו. ולא קרב זה אל זה. אילו היה קיים מגע כלשהו ביניהם היה האדם נמחק מאדמה. היה אדם הורס את עצמו ואת עולמו ואומר: דיי ראיתי את השטן, ואין חיים וקיום אחרי ראיה מפלצתית זו.

אנו בני דור השואה אין מלה בפינו, לא ביום שנקבע מזכרת לזוועה, ולא בשאר ימות השנה. אין בכחנו לקונן על קרבנותיה, כי אין ולא תתכן קינה כזו. אין ביכלתנו להאשים, כי נבצר ממנו הידיעה, את מי להאשים: את הגויים? את היהודים? או את עצמנו. אין ביכלתנו להסיק מסקנא ממה שקרה, כי אין מסקנא אחרת, אלא זו שאסור להסיק. בעל כרחך אתה חי.

עוד לא נוצר ניב ומינוח לבטא ולתאר את השואה. מושגינו דלים לתפוס אחת מאלפי רבבות הזוועות, שהקטנה בהן מכילה ברובה רעל וחורבן לאנושות ותרבותה, וכחה ההרסני דומה לרבבות פצצות מימן.

אנחנו שרידי השואה מתכנסים בשתיקה מהממת. וטוב לנו ולעולם שתיקה כזו. שר של שכחה מחק מתודעתנו מה שראינו והרגשנו, כשם שמחק מאתנו תפארת חיי אבותנו, כבודם, תורתם ויגיעם. זכרון השואה שקע בתהום הנשיה, יחד עם אפרם של יקירנו. הדממה כיסתה הכל. בכחה של דממה זו אנו מחזיקים מעמד. טוב לסופרים ומונים, המדביקים תאריכים לשואה, וסופרים שנים שעברו ממנה. ספירה זו מעידה, כי הם מעריכים את השואה, ככל תופעה אחרת בהיסטוריה. אנחנו בני דור השואה אינם מסוגלים לכך. אין זמן, מימד ומנין בתהום. בשבילנו היתה השואה טרם ברא אלוקים את עולמו, כמו שנאמר: „והארץ היתה תוהו ובוהו״.

אך ישנם אנשים שלא ראו את השואה, והם משלבים אותה ככל אירוע, בהיסטוריה היהודית או האנושית. הם רואים בה גם אורות מרצדים של מרידות והתקוממיות, ומשתמשים בה כחומר לבנין עולמם. כאילו חסרות מרידות בהיסטוריה לטפח בהן ערכיהן, ולחנך עליהן דורות, והם נוטלות אותן מכל מקום, בו זועק ממעמקים דם שנשפך בסערת יאוש. דם זה אין לו גואלים ואפשר להשתמש בו כרצונו של אדם. אפשר לשנותו בתהליכים כימיים, לבנות עליו חומה של קורי־עכביש. איש לא יפריע להם בהקמת מבצרים על אדני התוהו. אין ולא יתכן זהות בין תחושתם של אנשים שלא חיו את השואה, לבין תחושתם של שרידי השואה. הראשונים חיים להם הלאה בעולמם, שמלבד מרידות ומלחמות אין בו כלום. הם רואים את עצמם מרכז הבריאה, שהכל נברא לשמשם. השואה היא אצלם מרד קטנטן של קומץ אנשים, המשתלב למרידתם ומסייע להעפלתם.

בשבילם השואה היא דבר הנתפס במדה ובמנין. הם מלבישים אותה מחלצות לפי האופנה המקובלת עליהם. מונים וסופרים לה גבורים כדרכם הידועה בעולמם המוגבל. אין לי כל טענה להם. הם לא ראו את תהום הזוועות ולא הסתכלו לעומקה. העולם קיים במושגם, כפי שהיה עם ערכיו, מושגיו והבליו. וטוב שהם לא ראו את התהום. לולא כך אין תכלית בקיום. אין אחרי שריפת בית אלוקנו וחורבן עמנו חיים.

טוב שנרדים עצמנו כי לא היתה שואה בימינו, וכל מה שקרה לא קרה אלא בחלום, ככל שנשכח את הסיוטים ייטב לנו ולבנינו.

יתגדל ויתקדש שמיה רבה!

מאת: **יהודה נחשוני**

המלה: „זכור״ ביחס לשואה, נחרתה בנפשותנו בדם ואש וקדושת עינוייהם של ששת מיליונים קרבנות. אבות לבנים ציוו דבר אחד: לזכור ולא לשכוח. יהודים בבונקרים טרם הריגתם, ומליונים שנרצחו במיתות משונות, ובעת שהובלו לתאי גאזים זעקו זעקה פולחת לב: זכרו ואל תשכחו. על קירות בתי־המטבחיים שלהם רשמו בדם, אותו הוציאו מורידיהם: לא תשכח.

אני בעניי חייתי בגיא הצלמות, ובתוך תופת העינויים הנוראים אם רק יכלתי להתפנות לחשוב משהו, היתה מחשבה זו רק אחת: כיצד להשאיר זכר ממסכת עינויינו? היום אני תוהה ושואל את עצמי, מה היתה מהותה של משאלה זו, לזכור ולא לשכוח? מה חשבנו להשיג על ידי זכירה זו? וכעת אחרי שעברו ארבעים שנה מאותם ימים נוראים, אני מנסה לסכם לעצמי, האם השגנו את המטרה, לה חתרנו?

אין ספק כי צו הזכירה של הקדושים היה לשם נקמת

דמיהם השפוכים. הם חשבו, כי הזכרון והנקימה ירדו כרוכים מהשמים, ואם רק לא נשכח אז וודאי ננקום. מתוך קברותיהם, מפאריז ועד אוראל, יצאה שאגה מקפיאת־דם: זכרו וקחו נקמה.

אם נחקור ונסכם היום, אם משאלה זו התגשמה, הרי לצערנו מותר לומר, כי אילו הרוגי הגרמנים היו היום קמים מקברם ורואים ומכירים המומים את המציאות, היו מבקשים מחדש נפשם למות, באכזבה מרה כלענה. מייד עם תום המלחמה ולקראת סופה, עדיין התנקמו פה ושם יהודים, ואף גויים טובים, בצורריהם. כמה מראשי הרוצחים, שלא מצאו מפלט בחסות הכנסיה הנוצרית או כמעט כל עמי העולם, נידונו ונתלו. רבים ממגורי הרוצחים ועוזריהם נהרסו. מיליוני גרמנים גורשו ממקומותיהם, ואחרים ישבו תחתם. אמנם זו לא היתה נקמה יהודית, אלא נקמתם של מעוניהם הגויים האחרים מסביבותיהם, אבל שרידי השואה ראו פה ושם את המפלצת קורסת ומתמוטטת, כשמסביבה תילי חרבות. הם העלו לפעמים חיוך על שפתותיהם למראה עריה השרופות ובניה הטבוחים. אך חיוך זה קפא על השפתיים עוד טרם הספיק להתפתח לתרועת שמחה. היהודים חזרו לבתיהם הנטושים, ונגרשו משם בתלאות ובזוועות, כלעומת שבאו. רבים מהם נרצחו אחרי השחרור. עם המרצחים הרים לאט ראשו, התנער משפלותו, והיה לאחד העמים החזקים והעשירים באירופה. עברו נשכח, כאילו לא היה. ולא רק גויים, אלא אף יהודים שכחו את הנוראות והמדהימות אשר עשה. ארבעים שנה לאחרי שהיתה גרמניה בית מטבחיים לששת מיליוני יהודים, היא הפכה מחדש למעצמה אדירה, שכולם מתחשבים בה, ואף ישראל קשרה אתה קשרים, וקיבלה בהתרפסות והכנעה, את הפירורים שהיא נתנה משולחנה הדשן, לנמלטים מאימת רציחותיה, שאבדו משפחותיהם, הונם, כבודם וכל אשר להם. ולא עוד אלא יהודים זחלו כתולעים, להתיישב מחדש על אדמתה הרוויה דם אבותיהם. וכל זה רק חלק זעיר מהכבוד והעוצמה אותם נחלה גרמניה, אף בעזרתם של יהודים, העולים אליה לרגל ושוחרים פניה כפני ידידים, בשעה שהיא אינה מתביישת להכות שוב ביהודים ולתמוך גלוי באש״ף, הזומם לחזור על מעשי היטלר ימ״ש.

לא נקמה חזינו בגרמנים, אלא אדרבא כתר פנינים הונח על ראש הרוצחים, לבשתנו ולמגינת לבנו. אם תכלית הזכירה שציוו לנו קדושינו, היתה לשם נקמה, הרי היא נחלה כשלון חרוץ. הנקמה המיוחלת לא באה. במקום הנקמה זכתה גרמניה לתגמול ופרס, בעד או למרות מעשיה. התפתחות מרירה זו יש בה לדרבן את שונאי ישראל מסביבנו, ובכל העולם, להמשיך בפעולת הרציחה וההשמדה, ללא פחד ומורא. קירות תאי היריות במחנות ההשמדה מלאים רישומים ובקשות לנקום דמיהם, של אלה אשר נפחו בהם נשמותיהם, באכזריות מצד אויביהם ובקדושה מצדם, אך צחוקו של השטן המהדהד בחללם, יש בו להקפיא דם. הוא כאילו מתמוגג משמחה, — כי „ונהפוך" הוא. הנקמה אמנם באה, אבל בצורה מחרידה, היא לא ברוצחים, אלא בשרידי הנרצחים, בתקוותיהם ובאמונתם התמימה, כי יום יבוא והצדק יושב על מכונו. הצדק לא בא, והרשע חוגג נצחונו.

משאלת „זכור" לא זכתה להמחשה אפילו לא בשנאה פשוטה של שרידי המשרפות, או העם היהודי בכלל, לרוצחים הארורים שביצעו מעשים מסמרי־שיער בעם היהודי, ושלא היו כמוהם מאז היותנו לגוי. תיכף לתקופת הרצח הנוראה הבדילו מנהיגים יהודיים בין כנופיית הרוצחים לבין העם־הגרמני ומנהיגיו, כאילו הם לא היו שניהם שהם אחד. שאין להפריד ביניהם, אפילו הפרדה של שערה אחת, אחרי כן התפתח התהליך המשונה הזה, והיה להתרועעות, ולברית בלתי כתובה, בין רוצחים לנרצחים. מי זוכר או מעיז להזכיר היום את הצורך לשנוא את הגרמנים, כשם שהתורה מצווה על דבר כזה ביחס לעמלק, שלא עשה אחד מני רבבה מהמעשים הנפשעים, שעשו הגרמנים לישראל. נוצרו כבר יחסים הדוקים וידידותיים בין ישראל לגרמניה. אילו היו רואים זאת קדושינו היו זועקים זעקה מחרידה מזעזעת שמים וארץ, והיו מצדיקים את שוחטיהם, ש„זיכו" אותם לא לראות במו עיניהם חזיון־מבעית ומחניק כזה. בתחילה היו חלקים בעם היהודי שהעמידו לעצמם מטרה לטפח שנאה נצחית לגרמנים, מתוך חובה נפשית, שאין לחיות בלעדה. זכורה עוד הפגנת־המרד, שהתקיימה בשעתה על ידי ראש „חירות" ומחנהו על ההצעה אז לקבל פיצויים מידי עם־המרצחים לשם טיהורו והשכחת אשמתו. מאז עברו הרבה מים בים, ואף מחנה המפגינים עצמו לקח מלוא חפניו מדמי הכיפורים והיה לשותף פעיל למטהרים את השרץ הנאצי ומכניסים אותו לעולם ה„נאור" והדימוקרטי. תהליך טיהור מדהים זה התפתח לביקורי ידידות של שרים וראשי הליכוד במחנה הרוצחים, ובמחוות לאין שעור, — להפיס דעתם ולבקש קרבתם. שרידי־המחנות עדים למצב מחפיר שנוצר, של השתלת ידידות במקום שנאה לעם המרצחים. ולא עוד, אלא גם הם, שרידי המשרפות, שנשארו לשם נשיאת לפיד ה„זכור" בעולם המרושע והשוכח, היו גם הם שותפים לסחר־מכר על חשבון משפחותיהם ועמם הנרצחים, כשכל אחד מהם רץ ריצת אמוק לחטוף ככל היותר מחרפת הכיפורים, שהיתה לתופעה מכובדת בציבור.

העם הנרצח נשרף גופו בכבשנים, ולא השאיר אלא אפרו. אך אפר זו הפך זהב בידים ממולחות, שהצליחו להפכו בתהליכים כימיים למפיק רווחים, עד היום הזה. צהלת „המאושרים" שזכו לפרוט את קרבנותיהם לכסף עובר לסוחר השתיקה את שאגת ה„זכור" המהדהדת בעולם של שאננים, כבת־קול מוחנק של מיליונים שנפחו נשמותיהם במיתות משונות, ואין זוכר.

מה איפה משמעותה של קריאת „זכור" בימים אכזריים אלה? לשם מה ולשם מי לזכור? לשם גביית חמשת אלפים מארקים, כתשלומים אחרונים, לזקנים ומקרים סוציאליים כהרשגו המפואר של ה„קליימס־קונפרנץ"?

קריאת „זכור" המסורתית היתה מעולם זכירה דתית. התורה הנציחה זכרון זה ביחס לעמלק, ואבותנו הנציחו זכרונם של גזרות והשמדות בקינותיהם ותפלותיהם. מלבד נאמני המורשת אין פוקד וזוכר את העבר הטראגי והמזוויע שלנו. אפילו בליל תשעה באב, ליל חורבננו הנורא, פתוח חלק מבתי הבידור, באין חוק מרתיע לא לשתות לשכרה ולהתהלל ביום מר ונמהר, בסיבתו אנו סובלים אלפיים שנה. כל שכן אין כל זכר בולט ונראה ליום השואה ולזכרון השואה במערכת חיינו הציבוריים והפרטיים ללא הבדל מחנה וחוג שהוא.

על השואה, מוראותיה והדורות שהתנסו בהם, מסוגלים לרשום באותיות של אש בתולדותנו רק שומרי התורה והמצוה, שהם שאבדו את קדשיהם ומחמדיהם בשואה, והם שחייבים להדגיש את ההעדר הנורא של הדורות שקדמו להם יותר מכל מחנה אחר בישראל.

הדורות שקדמו לשואה שמרו בקרבנות של שנות אלפים על מורשת היהדות בטהרתה, שנלקחה מבין שריפות הקודש והמקדש, עת גלות ישראל מאדמתו. הצורר שלא קם כמוהו בצוררים היטלר ימ"ש, חתר להשמיד מורשת זו ולעקור זכרה מספר החיים, אחרי שלא הצליחו לעשות זאת כל הרשעים והצוררים שקדמו לו. הוא חתר לנתק את שרשרת הדורות, המקשרת את כנסת ישראל, מאז אברהם אבינו ועד ימינו אלה. הוא רצה באכזריות מבעיתה, בראש וראשונה את שומרי משמרת הקודש, במטרה להשכיח תורה ויהדות ולעקור שרשיהן באשר הם, בכל תחומי החיים. אם ישנה חובה וצו מאבותנו לזכור ולא לשכוח מתייחס צו זה: לירושה היהודית הרוחנית העשירה, עליה הצליחו לצערנו הצוררים להניח ידיהם בימי האימים. מיליוני קדושינו נשאו עיניהם ברגע גסיסתם האח־רונה, למנציחים וממשיכים, שישאו את לפיד הקדושה היהודית הנצחית אחרי תבוסת היטלר. יציבו יד ושם לסיבת מותה האכזרי של יהדות אירופה, ויחיו מערימות הדשן את דמותו המקורית של הדור שנספה בשואה, למען יגדלו הבנים בהשראת דמות זו, ויחברו שם את הפתיל, שנמשך מני סיני ועד היטלר ימ"ש. אם יש טעם להישרדותם של אודים מוצלים מהחורבן והמשרפות, ולצמאון הזכרון אשר בלבם, — הרי זה אך ורק לשם הנצחת החיים הקדושים שנספו בשואה, והמשך רוח היהדות המקורית, ששלטה בכיפה בקהילות ישראל, עד שהצליח הצורר ימ"ש למוחקה מתולדות העמים, ומזכרה של האנושות.

מבחינה זו, כל ספר מקורי המחיה את חיי הזיו והטוהר של העבר שנרצח, הוא זכרון קדוש לנשמת אפם של אבותינו, אותה החניק הצורר בתאי גאזים. כל מוסד חינוכי, תרבותי, מורשתי והיסטורי, המוקם למטרת חינוכם של דור ההוה ובניו — ברוחה של היהדות מלפני השואה, מסכל את מעשה היטלר ומהוה גירא בעינא דשטנא. כל ילד יהודי בעל פנים מאירות, מעוטרות בפיאות מסולסלות, מקים לתחיה מתוך משואות החורבן את הטוהר והתום של הימים העצובים בשואה. כל ניגון טהור של לימוד אלף בית, חומש או גמרא, מחמם בהבל פיו את האדמה הקפואה, ומחזיר נשמות לפגרי מת.

זכרון השואה, אחרי שאבד לו כל משמעות מעשית בחיים המפכים, משמעותו אחת ויחידה: להחיות מורשת אבות, ולהפר זממו של אותו רשע, שהרים יד על נצח ישראל במטרה למחות זכרו מתחת השמים. אף הקמתה של עצמאות ישראל משתלבת במטרה קדושה זו ומהווה אמצעי להגשמתה. יש הרואים בעצם העצמאות, תכליתו של זכרון, באשליה כי על ידי כך לא תהיה עוד שואה אפשרית. אבל זו אונאת־דעת והטעייה מכוונת. עצמאות ישראל אינה חומה בצורה מפני מזימות צוררים, אם כי היא מאפשרת לנו בעת הצורך להתקומם בכבוד נגד צוררינו וללחום על חיינו. במציאות של כבשה אחת בין מאה זאבים, אין כל ביטוח־חיים בצורה של חיים במולדת חופשית, כשם שראינו שלא היה ביטוח כזה באמצעות מדינתם, גם לעמים שלא היו מושנאים על הגויים כמונו. עצמאות יש לה מטרה אחת: להיות אמצעי למטרה, באמצעותו נוכל לשמור על רוח ישראל המקורית, ולהנציח את אשר הצוררים השמידו ביום זעם ועברה. אם היא תשמש מכשיר למטרה זו נהיה מחושלים ומחוזקים בפנים ואף מוגנים יותר על ידי צור ישראל וגואלו. אבל עצמאות לשם מטרה למות במלחמה, במקום המיתות המשונות שבגלויות, היא תפאורה חיצונית, שלמענה וודאי לא כדאיים הקרבנות הרבים המוקרבים על מזבחו. האם נוכל לשאול את המת, אם הרגשתו טובה עליו אם הוא נספה במלחמה ולא בצורה אחרת?

לא צורת המוות מכריעה בקיומנו אלא צורת החיים והמשך, שרשרת הדורות, בצורה שהיא קיימת ונמשכת אלפי שנים.

אם אין בחיי המציאות רישום לא לנקמה ברוצחים, ולא בשנאתם, אז וודאי צוואת ה„זכור" מומחשת, אך ורק על ידי החייאת החיים, אותם אמר היטלר ימ"ש למחוק ולהשמיד מעל פני האדמה.

יש להצטער על כי רבים משרידי המשרפות והמחנות, ששמו עצמם למנציחי השואה ואירועיה, ממשיכים, לבשתנו, את מעשהו של היטלר הרשע, ומשכיחים את המורשת היהודית שהוא זמם להשכיחה. וכביכול הם עושים זאת בשם ההנצחה. בספריהם החיו יהדות חדשה, וכדמיונם וכיצריהם הרעים, ואילו את היהדות המקורית, על חייה העסיסיים והמלאים חיוניות גזרו שתיקה והשתקה, לצחוקו של היטלר וכנופיית המרצחים בגיהינום של מטה.

זכרון השואה דורש מאתנו להנציח את קדושת העבר, ואת גאון תפארתם של אבותנו, שחיו קדושה זו במסירות־

נפשם. זה פשרו של „יום הקדיש". וזה תכליתו וייחודו, בהנצחת השואה. כל אשר בו מתמצה ומתבטא במשפט אחד ומיוחד: „יתגדל ויתקדש שמיה רבה". כל השאר זיל גמור, אם באמת רוצה אתה להקים שם ושארית לאבותיך, יקיריך, קדשיך, ונכסיך הרוחניים, אשר נספו ונשמדו בשואה.

כך ראיתי בעמק הבכא את הבאות

והיה אחרי מותי,
אחרון היהודים, השחוטים עלי אדמות,
והארץ תהיה תוהו ובוהו,
וחושך על פני תהום,
ודממה נוראה תפול על הארץ,
ורק ישמע חרחור גסיסה אחרון
של ילד יהודי שחוט, ועיניו שחורות.
ויציצו הטורפים בין החרכים,
לדעת, אם עוד יש טרף,
ויראו כי מת אחרון היהודים,
בא הקץ לזבח הגדול,
וימהרו לרחוץ ידיהם המגואלות
בדם במח, ובבטן רטוש.
ויחליפו מהר בגדיהם, הרטובים
זוועות, כאלה לא היו עד היום.
ויעמדו שעות וימים מול המראה,
ליישר חיוכם, ולתקן פרצופם החייתי,
ופתאום והם שוב בני־אדם,
כמו לפני המבול, טרם הפכו מפלצות
לקרוע ילדים ולנפצם לסלע.
ויצאו החיות שהפכו אדם לרחובות,
והנה שמש זורחת, ושיטה פורחת,
ואילנות מלבלבים, והכל פורח,
ובמקום אתמול היה דם, צצו פרחים,
ויאמרו המפלצות, דרור בא לצפור,
למה לא יבוא דרור גם לאדם?
למה לא יוצב מצבת עד ליהודי הקדוש,
אשר מת למען חירותנו, וקידש אדמה בדמו?
ויצאו ויקחו כלונסאות ויתלו עליהם טליתות.
ובראשן מגיני־דוד יהודיים,
כאלה אשר על בית־הכנסת שהפך מחראה,
ויבואו בהמוניהם ליקוד מול הצלב,
גם אותו מעטר פני יהודי שחוט,
וירכינו דגליהם לזכר יהודיהם,
אשר הרוו אדמתם בדמיהם הטהורים,
והמה לא ידעו עד היום שגבו,
כי נבחר להיות קרבן־עולה לכפר על כולם.
ובחללו של תבל יהדהד צחוק השטן,
על מפלצותיו אשר הפכו אפיפיורים.

יהודה נחשוני

הספד שנדחה

מאת: **אוטו רפפורט**

מי יזקוף לחובתי, שזה עשרים שנה אני דוחה את הפגישה הזאת? גם הפחדן הגדול בכולם יילחם עד כלות כוחותיו, לבל ירעילו בלבו את התקווה בהחלטיות שאין עליה עוררין. לא קל להפגש אפילו עם אותם נפטרים, אשר הפ"נ החרוט בשיש או בעץ אלון על קברם מעיד על קיומם. באשר לי — שתי עשרות בשנים קוראים לי למפגש המתים, אשר גורלם מוטל בספק, לאתר התנסותם שאין לתפסו בשכל, מתים הקיימים רק בסיפורים, אשר לגביהם חוזרים ואומרים לי קרובים ורחוקים כאחד, כי אין טעם וחסר הסיכוי להמתין לשובם עם אוכל חם וחליפות בגדים — כי אינם עוד.

אולם מאחר ולא ישבתי ליד מיטת חוליים, לא ליוויתי לבית העלמין את ארונם, לא הנחתי זר על עפר קברם, לא באתי לומר קדיש ליד מצבתם — יובן כי לא יכולתי לקבל עובדת מותם ללא הסתייגות.

עתה אוכל להודות, כי לא הייתי מסוגל להאמין בכך סופית, באמת ובשלמות, אף כי העידו על כך, מלבד עדי ראייה, אליהם התיחסתי (לא יחשוב לי אלוהים לחטא) כמשתתף בצערם משום שהם חשודים בחוסר דעת, כחש צמרמורת נרגשת, כמי שמסרב להאמין בקיומם של רוחות רפאים שלא מעלמא הדין! מלבד עדים אלה העידו על מותם אנשים כתומס מאן, ארתור מילר, ג'ורג' סמפרן ולורד ראסל, אדולף אייכמן והיס — על אף כל אלה לא יכולתי להאמין!

לדוגמה: שנים רבות קיוויתי בסתר, בלכתי הביתה בשעת לילה, לראות את אבי יושב וממתין לי עם צרורו הקטן על מפתן הבית. באמת לא עלה על דעתי לטעון כנגדו, מדוע בושש כל כך לשוב ממרחקים, מדוע נתן לנו להמתין זמן כה רב. חשבתי — אם כה הרחיקוהו מביתו בניגוד לרצונו, מוטב שיראה קצת עולם. אך גם אם יאחר, בוא יבוא! חייב לבוא! עלינו לסיים שיחה חשובה, אותה נאלצנו להפסיק

לפתע פתאום, כשראיתיו לאחרונה לפני עשרים וחמש שנה. גם אם יאחר, בוא יבוא, עליו להגיע.

אך הוא לא בא. עברו השנים בציפיה מתמדת, חלפו נעורי, והוא עדיין מתמהמה. לא יכולתי להמתין עוד. יצאתי לאושוויץ, כדי לפגוש במתים שלא נקברו, כדי לסיים את הדו־שיח שנפסק לפני עשרים וחמש שנים.

במלון שבקטוביץ העירה אותי שירת הציפורים משנתי. עד שיצאה המכונית לעבר אושוויץ כבר הזהיבו קרני השמש הרכות, החמימות את הבתים, את העצים עטופי הפרחים ואת השדות. מעולם לא ראיתי נוף זה. לשוא קראתי עליו תיאורים מדוייקים־מדוקדקים — לא יכולתי להעלות בדמיוני אף לרגע מחוז זה, בו נשרפו תינוקות וקשישים, גברים ונשים, כשם ששורפים קלחי תירס או קליפות עצים. היושבים לידי ידעו את הדרך יפה. כבר עברו כאן פעם, לפני 24 שנים. גם אז היה זה יום אביב שטוף־שמש, אלא שהעשן הסתיר תמיד את זוהרו.

לא מזמן באתי ללוויית אמה של מרים. בכו קרובים, ידידים. לבסוף ניגשו אליה, חבקוה, נשקוה — בכך, כמקובל, ביקשו להביע את השתתפותם בצערה. ושוב, בלוויתו של שחקן קשיש, בלכתנו אחרי הארון פצחו פתאום, מאחורי המצבות, פזורים במורד הגבעה, כינורות צוענים והבטנון בשיר עם מתרונן. אני — הפשיסטים הרגו את אבי, אמי, אחי ואחיותי, בני משפחתי הקרובים והרחוקים ואת מרבית ידידי. אבל איש לא ניגש אלי כדי ללחוץ את ידי לאמר: מר רפפורט, קבל נא את השתתפותנו הכנה בצערך!

אני מביט בתמרור ליד הדרך: אושוויץ — 3 ק"מ. עוד שלושת אלפים מטר. הנה פסי הרכבת, קרים, מעלים חלודה. אלה הם, אם כן, הפסים המפורסמים. נעלמו ואינם הקרונות בהם הוסעו, רק הפסים נשארו, כדי להעלות באוב עד קץ הימים את המנגינה המאשימה של שיקשוק גלגלי הקרונות. מה עבר במוחם בדרך — איש לא ידע לעולם.

אנו בוחנים במתח, ללא מלים, את האופק, מצפים להופעת הארובות והעשן בשולי הרקיע. אני מנסה להעלות בעיני רוחי את תוי פניהם של אבי ואחותי הפעוטה. על מה חשבו, במה הסיחו בדרך? או שמא רק אחזו זה ביד זו בדומיה? לעולם לא אדע דבר מכל אלה. ופתאום עולה בלבי השאלה: האם אני חף לחלוטין מכל פשע, אם אני עובר באותו נתיב בנוחיות כזו, מגולח למשעי, לבוש בהידור?

הנה בירקנאו — הגענו, עלינו לצאת מן המכונית. אני חושש לדרוך על פני הקרקע, שמא ארמוס את אפר אהובי. אלי הטוב, מה מוזר, מה משונה כל זה! באמת, כאן ניצב בית החרושת למוות? הרי נוף זה כה שליו ושוקט, שמי התכלת כה טהורים, הדשא רך כמשי. הייתכן שגם שם החיים — חיים הם, השדה — שדה, השמים הם אותם שמים כבכל מקום אחר? כיצד הייתי רוצה שייראו? לא ידעתי. נניח — אדמה חרוכה מרוב האפר הלוהט! והנה אף הציפורים לא הושמדו כאן מן העשן הרב.

אם כן, הבה נמשיך גם אנו בדרכנו. בן לווייתי, שהתענה כאן לפני 25 שנים, מספר שכאן, מימין ומשמאל, עמדו הצריפים, ואילו בנתיב שאנו פוסעים בו עברו מאות האלפים לקראת מותם. מה מוזר! אני מביט בנוף בטימטום, מבלי להבין דבר. הכל מכוסה עשב. אני מתכופף, מלטף בכפות ידי את האדמה; העשב רך כקטיפה, רענן, עדין. כמה חסר לב, גס נפש הוא האביב הזה, אטום, נוטה לשכחה. רק עמודי הביטון הקרים והאפורים זוקפים ראשים עקומים, כפופים מתוך האדמה החמימה.

עמודי הביטון הנוקשים, גופם עטוף תייל דוקרני, שבו כבה כבר זרם החשמל, מנוקדים כפתורי בידוד מכף רגל ועד ראש, ניצבים שם בשמש האביב בזעם שאין לכפר פניו. ככל שמגיע מבט העין ניצבים שם העמודים העגומים בשורה אכזרית. קרני השמש נשברות על פני החלודה העמומה של רשת התייל הדוקרני, בה עטף ולכד הפשיזם הגרמני את גופה של אירופה. נראה בעליל, כי רוח ונשמה להם לאבנים האלה. והן אפילו זוכרות את הכל. לא שכחו דבר ולא סלחו דבר.

בתעלה שממין, מכוסים דשא, נרקבים שרידיה האפוק־ליפטיים (ועם זאת יומיומיים) של המשרפה, אותה פוצצו ההיטלראים במנוסתם. בתעלות המים, עליהן פיזרו בשעתו את האפר, אין עכשיו מים, רק עשב גדל שם, עשב הצומח ומכסה את הכל. המבקרים כורעים על ברכיהם, אצבעותיהם המחטטות בעשב הצפוף תרות בזהירות אחרי פרחי שדה רכים. אחרים תרים אחרי זכרונותיהם: אחרי המקום בו ראו לאחרונה את אביהם, בו נורתה אמם, שם נרמסו ילדיהם. אני — אינני רואה דבר, פרט לירק האינסופי של השדה ותכלת האלם של השמים. לא נותר לי אלא להניף את שתי זרועותי ולהתפרקד על פני רשת התייל הסבוכה.

אולי צדק ארתור מילר, באמרו במקום הזה: **איש לא יוכל לטעון שהוא נקי כפיים, אם לא נפטר כאן מן העולם!!**

קברים! על לוח אבן אותן מלים בשפות שונות: **אתר העינויים והמוות של ארבעה מיליון קרבנות שנרצחו בידי הפושעים ההיטלראים — 1945—1940.**

בימה מדורגת. החלק המפוסל של האנדרטה משתרע מחורבות המשרפה ועד המחסום. קיר השיש השחור, המתנשא, המזכיר את ארובות המשרפות, מוקף קבוצת דמויות אבן זקופות, אדירות. תוי האבנים רומזים לדמויות אדם הזוקפות ראשיהן בשארית כוחותיהן. על המשטח שמאחורי קיר האבן מאות גושי סלע בעלי מידות וצורות שונות, מונחים פרקדן. הגושים, גם אם אין להם דמות מוגדרת, מביעים גישה, תדמית, גורל ואף עמדה כביכול. כאילו היה זה בית עלמין משותף, אפוקליפטי, של יצורים שנרמסו: אבנים קטנות, זעירות מתרפקות על אבנים גדולות יותר, חסרות אונים, חסרות סבר,

אבנים המתחננות לרחמים ולכפרה. אבנים המביטות לשמיים בתפילה או בקללה. אבנים מתות ואבנים חיות. הנוף דומה לשדה־גלוסקמאות רומי שהופרע, התהפך עקב רעידת אדמה. לפני המשטח, בקצה המחסום, צומחות ארבע ארובות ברזל מן האדמה, להבת אש־התמיד שבראשן עולה לאטה השמיימה. אולי זה המקום בו ניצב ד״ר מנגלה, ללא חרב וללא אקדח, וקרא תיגר לאלהים באצבעו הקטנה, העדינה, הנשיית.

אולם נניח לשם יתברך. אולי לא התערב אז, לא עשה דבר, כי אין לו דמות יד ואין לו קול להשמיע. אך בני האדם, אותם ארבעה מיליונים שעברו כאן על פני מנגלה, אשר להם היו ידיים ובת־קול — מדוע אלה לא אמרו דבר, מדוע לא עשו משהו ?!

נראה כי כאן, ליד המחסום, כבר לא היה פנאי להגיד דבר, לעשות משהו. היה עלינו להתחיל קודם לכן, בעוד מועד, כי כל השלמה ולו הקטנה ביותר, כל פשרה עם הרודנות, עם העריצות, עם האלימות — מתחילה מבלי שנחוש בכך, באטימות רגש, ומסתיימת בדרך בלתי נמנעת, ללא רחם — באושוויץ.

אושוויץ ! עתה ראיתי כבר הכל במו עיני. אין עוד למה לקוות, הכל אמת לאמיתה, כמו שסיפרו, כמו שתיארו. כאן לא צמח עוד עשב, כמו בבירקנאו, כאן לא כוסה דבר. הכל ניצב ללא זיע, ללא ניע, כביום נתינתו. הנוף אינו אידילי עוד, אינו מזכיר פיקניק עליז של חודש מאי. אנו ניצבים דוממים, שפופי ראש, לפני קירות זכוכית, ומתבוננים בדברים שאפילו במקום זה אין לתפשם בשכל אנוש. אלפי זוגות משקפיים. הר של שערות־אדם: שחורות, זהובות, אדומות ועטורות שיבה, חלקות או מתולתלות. שמיכות עשויות שיער אדם. בוויטרינה אחת קווצות שיער של ילדות ופעוטות. אני קרב מעט, שמא אכיר, שמא אזהה איזה צמה מוכרת. תל נעליים: נעליים מכל הצורות והמינים. נעליים שחוקות־בלויות של עניים מרודים, נעלי לכה של גבירים, מגפיים נוקשות של חיילים, סנדלים רכים של ילדים, נעלי נשים עם עקב גבוהה ועקב שטוחה. נעליים שטופפו לכאן מכל קצות אירופה. קביים. ידים ורגלים מעץ, תותבות של פיסחים, קטעים, נכים. מה היה, לו פנו רגלי־עץ אלה לתור בעולם, לו יצאו הנעליים האלה לדרכם כדי לבקש את הרגלים האבודות ?

„ויאמר ה׳ לקין אי הבל אחיך ? ויאמר קין לא ידעתי. השומר אחי אנוכי ? ויאמר ה׳ קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה.״ — דברי הבל. איש לא אמר דבר. הקב״ה לא שאל שאלות, ואילו קין נע ונד ביערות העד של פרגואי. אך הס — מי זה משמיע כאן קול ניגון ? אני פונה לעבר הקול, יורד כמה מדרגות. קשה להבחין במשהו מעשן הנרות. אין רואים דבר, פרט ללועו הפעור של הכבשן, כי גוף הפלדה של המשרפה מכוסה כולו, מראשו ועד רגליו בשכבה עבה של שעוות הנרות המתמוססים. גם עתה דולקים שם אלפי נרות. איש שיבה נמוך קומה ניצב ממש ליד פתח הכבשן ונושא תפילה לפני לוע־הפלדה הפעור, שבלע מאות אלפי גוויות־אדם, כאילו ניצב לפני איזה מזבח: יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

האמת ניתנה להיאמר: אין זה המקום ההולם ביותר לרומם בו את השם. עלינו להודות בפה מלא: כאן, במקום הזה לא נהג הקב״ה כפי שציפו ממנו בצדק. אין נפקא מיניה — אני בורח מכאן. דייני, דייני לכל ימי חיי.

אני נחפז לעבר השער. אך האין מישהו קורא אחרי ? או שהדבר רק נדמה לי ? כן, דומני שליד הגדר, לפני עץ הליבנה, יושב לו אבי בשלווה, בדומיה, חיוור במקצת, כאילו קם מחוליו. מוזר — לא הזדקן כלל במשך עשרים וחמש השנים. כנראה המתים אינם מזדקנים עוד לעולם. אבא — אני אומר — סלח נא לי, אין בי עוד כח לבכות אתכם, להתפלל למענך, למענכם. אני יודע ועד, כי היית איש אמונה. אך אני כאן, במקום הזה אינני מסוגל לרומם ולהאדיר את שמו של הקב״ה.

והוא עונה: בני, אינך חייב להתפלל.

אני: אם כן, מה עוד אוכל לעשות למענכם ?

הוא: למעננו אין לעשות עוד דבר. הכל תעשה רק למען החיים. גם אנו, היה עלינו לחיות אחרת ולמות אחרת...

אני: טוב, ובכל זאת, מה אעשה למענכם ?

הוא: חייב אדם להתקומם כל עוד הוא בחיים, כי לאחר מותו איחר כבר את המועד. ראה נא, בני, אותי לימדו מנעורי, כי גם הקב״ה מקיים את מצוותיו הוא, כדי לשמש מופת לבני אדם. אם כן, מדוע חדל לתת כבוד לחוקיו ? הוא אסר עלינו לשחוט את הפרה ביום אחד עם העגל היונק. כמה אמהות נשחטו כאן על ילדיהן ביום אחד ? מדוע לא קיים את המצווה ? הוא ציווה עלינו לא לעמוד בפה פעור ובזרועות שלובות על החוף, בראותנו אדם טובע בנהר. כמה מיצוריו טבעו בנחלי הדם של אירופה, והוא ניצב מנגד בזרועות שלובות ! מדוע מאן לקיים את המצוות ? וכי נראה אדם כורע, נופל בדרך תחת משאו הכבד, אלהים ציוונו „עזוב תעזוב עמו !״ כמה מיצוריו כרעו ונפלו, נשברו תחת המשא הבלתי נסבל בכל נתיבי העולם, והוא לא הושיט עזרה לאיש ! מדוע לא שמר את דבריו ? הוא ציוונו: ואהבת לרעך כמוך. מעשה נאה, מעשה מועיל מאד ! אך מדוע אין הוא בעצמו, כביכול, חולק כבוד לכלל זה, והרי אני הייתי רעו מקרוב מצריחתי הראשונה ועד אנחתי האחרונה. מדוע לא קיים אז את המצוות ? הוא נטשני בשעתי הקשה ביותר, פנה לי עורף במצוקתי הגדולה. מי ישמור, מי יקיים את מצוותיו של זה, שאינו מקיים בעצמו את אשר ציוונו ?

העריב היום. אנו פונים לאט, בדומיה אל השער. איש לא מביט לאחור. בשולי השמים הרחוקים מנצנץ כוכב בודד. אות הוא אולי לתקווה, שהאדם בכל זאת **אינו בודד לחלוטין.**

זעקת הדומיה

מאת: **אוטו רפפורט**

(דברים שנאמרו בבית הכנסת החרדי הגדול בגרוס־וורדיין ביום השנה ה־25 לגירוש).

נסיך דנמרק, טרוד מן המשפט שגזר במו פיו לאמור „העולם יצא מגידרו, כי בדנמרק, שהיה לכלא, אנו יודעים מי אנחנו, אך לא נדע לאן נבוא" — נסיך זה, המלט שמו, נשא דבריו בסוף מחזה התוגה בכשלונו שבא מתוך נצחונו, לאמר:

„ספר נא לו כל זאת על נסיבותיו ומה שגרם לכך.
באשר לשאר — דומיית מוות!"

אין לשער שהרבי מקוצק שמע אי פעם את שמעו של הנסיך מדנמרק, אף על פי כן טען גם הוא שאין תשובה ברורה יותר מאשר הקושיה שאיננה נותנת מנוחה; אין אמת נשגבה יותר מאשר בקשת האמת, ולבסוף: **אין זעקה כבירה יותר מן הדממה!**

הכל נאמר כבר, סופר כבר בכל לשון, בדיוק ובמפורט, כל אשר אירע. אולם **כיצד** יכול היה לקרות כל זאת — זה כבר שייך אל „השאר" אשר אין לבטאו במלים. על כן רק דבר הדממה יש בכוחו לשכנע. רק הדומיה האפוקליפטית מסוגלת לומר דבר.

על המעמד, בו איכלו להבות הכפירה את שני בני אהרון הכהן, אומר הכתוב: וידם אהרון. כאבו היה כה גדול, כה אין־סופי, שלא נמצאה מילה או לשון להביעו. הוא, אשר תמיד נשא את חרב הדיבור לפני אחיו (מאחר ומשה, כידוע, היה כבד פה ולשון, כי חרכה בו הגחלת הלוהטת, גחלת האחריות הנוראה של דבר השם), איש זה, אהרון הכהן, ידע באותו רגע איום, כי כלי זינו האדיר, הדיבור, חסר אונים הוא בפני הכאב; לא יוכל לומר דבר. הוא חש, כי רק הדומיה תכיל אפס הקצה מעיקרו של דבר, משהו שאינו מצוי בתחום הצר של הענינים החולפים, האישיים, אלא שוכן כבוד במעגלי התמיד, בספירת הנצח.

בסוף מחזהו של ארנולד שנברג מבכה משה רבנו את חסרונו הבא מה׳: הוא אשר ידע יותר מכל אדם לפניו ואחריו מהו הווייתו של האדם, ביקש לומר עוד דבר אחד, ולו אך תיבה אחת. הוא ביקש להביע במלים את אשר אין לבטא אלא בדומיה.

שלא כשליח הנוצרי, אשר טען כי „בראשית היה הדיבר", פתח פאוסט של גיתה באומרו: „בראשית היה המעשה!" בהר סיני העדיף צבא העבדים, שהשתחררו זה עתה, את המעשה, בענותו על הקריאה מגבוה: **נעשה ונשמע!** המעשה הדומם קודם לדיבור הרועש. המעשה הנראה לעין עדיף על המלל הנשמע לאוזן. אינה דומה ראייה לשמיעה — אומר התלמוד. הדומיה אינה נשמעת — היא נראית בעליל. היא בגדר הדברים הגורליים, שאינם ניתנים לתיאור. וכי יש אדם אשר זעקתו תגבר על זה השותק? וכי יש בעולם מהומה טרופה, משגעת, שתשתיק את זעקת הדומיה?!

המסורת מחייבת אותנו לספר ביציאת מצרים בליל השימורים של ערב פסח עד שיעלה עמוד השחר. אולם אין אנו מרבים לדבר בעמלק; גם הכתוב אינו מפרט בזה. בתמציתיות מעורפלת, כבדת משקל נאמר רק: ומחית את זכר עמלק מעל פני האדמה, אל תשכח! כל פרטי הפרטים של יציאת מצרים נשמרו בזכרון אלפי השנים. על עמלק — לא כלום! כי לעימות המצרי־ישראלי היו ממדים אנושיים, ניתן לתפסו בשכל אנוש. אלה הציעו את סיר הבשר ומשמני דגים, ומשה הראה להם את החרות במדבר. אלה הושיטו זהב ואבנים יקרות, משה הביא להם את לוחות הברית. אולם מעשה עמלק מצוי היה מחוץ לנורמות הטבע האנושי, אבסורדי ובלתי נתפס. לפרעה היו נימוקים, לא כן לעמלק. הוא פשוט ביקש להרוג בנו ככה, סתם. על כן, את אשר עשה ומוסיף לעשות עד היום ברציפות, אי אפשר להביע במלים. כדבר המשורר: „כיצד אבכה אותך? הרי אינך אלא קומץ אפר בין שמים וארץ!" על כן הזכירה, אי־השיכחה אין להן מלים, הן מצויות אי שם בעולם העשייה.

בגרוסוורדיין מצוי בית ספר תיכון, ובחזיתו לוח שיש, בו חרטו אי פעם קו שחור ומתחתיו המלים: „עד כאן הגיעו מימי הקרש הגואים ביום 13 בפברואר 1849". ובכן, בכך יש מן ההגיון, זה ניתן לתפיסה. אפשר להביעו במלים. אך היכן, על קירו של איזה בנין נרשום את אשר קרה לפני עשרים וחמש שנים, ב־1944, כאן בגרוסוורדיין, כאשר המבול הפשיסטי הציף את כל העיר? על גבי כותל של איזה בניין נמתח את הקו השחור? אולי על פני הרקיע? נחרוט שם באותיות של אש, בדם, כי עד כאן, עד השמים הגיעו גלי ההרס של שנאת עמלק העוורת!

ברחוב נקרה לפני אדם אשר נטש מחוזות אלה לפני עשרות בשנים. אומר אני לו: בוא מחר לבית הכנסת, מחר „שבת נחמו". אמר לי: „לא, כאן בגרוסוורדיין לא תהיה יותר „שבת נחמו" לעולם. כאן תמיד „שבת חזון"!"

בליל ששי עולים כל האורות בבית הכנסת הגדול שברחוב זארדה, כמימים ימימה. ממתין אני, מצפה, אולי יופיע החזן הראשי ריף, הרב הראשי פוקס והאחרים. הרי לא נשתנה דבר! אך איש לא בא. צדק אותו יהודי: כאן כבר לא תבוא „שבת נחמו" לעולם. לכאן לא ישוב עוד איש לעולמי עד.

בדד, לפני בית הכנסת, ניצבת יצירתו המצויינת של הפסל מרטון איז׳ק מוואסאר־הלי: אנדרטת המגורשים. משפחה יהודית עוקרת לגיטו. במרכז הקבוצה איש גבה קומה, ראש המשפחה, תרמילו על שכמו. שתי דמויות של נשים: אמו, ורעייתו הנושאת תינוק בחיקה, נצמדות אליו. מאחוריהם, נאחזת בשולי שמלת האם, נערה שולחת מבט אחרון אל

עיר הולדתה, בה ישבה אל ספסל הלימודים ואולי ראתה אהבה ראשונה. עמידתה של הנערה שונה ביסודה מזו של יתר בני המשפחה. אלה כאילו מדברים, כאילו מציגים שאלות מוקשות, אולי לשכנים, אולי למישהו אחר. זועקים לעזרה — שמא יבוא מישהו ויעכב. אולי זועקים הם לשמים, קוראים לו, לאלוהי הרחמים והחסד, זה שקבע את הכלל הקדוש של הסולידריות האנושית: לא תעמוד על דם רעך! בטרם יטשו את ביתם, את העיר בה עמלו כל חייהם, בה נרקבים עצמות אבותיהם, כאן, במקום הזה יש להם עוד משהו חשוב לומר. רק הנערה אינה אומרת דבר, כי ברגע המכריע של ההתנסות האחרונה היא לבדה תפסה את המשמעות העמוקה של התהום הטראגי, הנפער בין המלים ובין המעשים. המלים לא יכילו עוד דבר, לא יוכלו עוד להביע דבר מכל המתחולל. האחרים הם בני הדור שעוד האמין בכוחו הכל־יכול של המלל. אפילו ברגעיהם האחרונים, כאשר גז הציקלון עד לבם יגיע, ירצו עדיין לומר את המלים: שמע ישראל...

אך הנערה אינה אומרת דבר. כשם שאמר משה אצל שיינברג: „ואין — ואי אפשר — לומר דבר.” כי „באשר לשאר — דומיית מוות!” היא, הנערה, מבני דור הדומייה היתה, דור המעשים ולא עוד דור המלל.

אני נכנס לבית הכנסת הגדול שבטרנסילווניה. ליד הפתח ערמת ספרים. אני פותח אחד מהם באקראי וקורא: „הכל שוחטין ושחיטתן כשרה”. פותח ספר אחר וקורא: „שומר ה׳ לאוהביו ורשעים ישמיד”. מוטב להניח לזה!

בבית העלמין של סלונטה ניצבת לה מצבת שיש, עליה רשמו את שמות יהודי העיר שאבדו בשואה. סביב המצבה עשרה עצי לבנה תמירים, זועמים. שאלתי את האשה הנוצרייה, הממונה על שמירת מה שנותר מק״ק יהודי סלונטה, מי נטע את עשרת העצים האלמים, ולמה דווקא עשרה? ענתה: אבי היה שומר בית העלמין כל ימי חייו. אם כי היה איש נוצרי, ידע כי ליהודים נדרש מנין של עשרה לתפילה. כבר לא נותרו בסלונטה עשרה יהודים, אך הוא ידע גם את הכתוב בתורה: כי האדם עץ השדה... על כן ביקש להקיף את אבן השיש בעשרה עצי־אדם לתמיד, כדי שלא יחסר עוד המנין.

מביט אני במנין של יהודי סלונטה. לא נראים לי עצים אלה כמתפללים. דוממים הם מדי, אלמים, כמוהם כנערה ההיא בדז׳, בקבוצת פסלו של מרטון איז׳ק. אני רואה כי נפגמה צמרתו של אחד העצים. ברק פגע בו ושברה — אומרת האשה. אינני יודע, אולי מן הדין הוא לשאול שאלת־חכם: אם פגע הברק בעץ־יהודי, או מוטב: ביהודי־עץ, והוא נותר ללא ראש, ללא צמרת — האם כשר הוא למנין, אם לאו.

לפני עצי הליבנה הדוממים של סלונטה נזכר אני בנבואה, המבטיחה כי יום יבוא והארץ תימלא צמאון למילה. אולם כאן הארץ מלאה צמאון אחר: היא צמאה לדממה. עצים אלה דוממים, כמוהם כאהרון הכהן, בהביטו בבניו שנשרפו.

הרבי מקוצק, עליו הסתמכתי כבר בראשית דברי, אמר כי ניגון חדש אומר אפילו יותר מן הדממה. על כן — ביום השנה העשרים וחמש לגירוש יהודי צפון־טרנסילווניה, ביום הזכרון להרוגים שלא באו לקבורה, ביום בו נפתחים שעריו הכבדים של בית העלמין הבלתי נראה, שאין בו קברים, ביום בו נזכור את מאתיים אלף הקדושים, את מעונותיהם השדודים, את ספסליהם השרופים של בתי הספר, את הספרים שהושמדו, את השירה שנאלמה דום, את המורים והחזנים, את תינוקות של בית רבן, את הכלות והישישים, אבותינו, אמהותינו, ידידינו ומכרינו, את העולם שגורש מגן העדן ואבדה תומתו לעד, עולם שכוסה בהשפלה ובכלימה וכך המתין לקץ גורלו — ביום זה נשמע מפי אלוהים ניגון חדש: ניגון המעשה הגואל, העומד מעל לדיבורים ומעל לדממה. כי הדממה היא בלתי מנוצחת והניגון חי לעולם.

על כן, משום שאין לפנינו קברים, נביט תמיד בעננים החולפים מעל לראשנו, שמא נישא בכנפיהם החמים, הרכים, גרגיר מאפרם של הקדושים. בעת סער ורעש נבקש את ניצנוץ עיניהם בברק המהבהב; יומם ולילה נביט באופק, שמא יניף משם מישהו את בשורת התקווה.

קראתי אי־שם, כי במות משה, כשהאלוקים הזיל דמעה, מיאנה אמו של מורנו להאמין, כי מת בנה. הלכה איפוא אל הר סיני ואמרה: סיני, סיני! שמא ראית את בני?

— לא ראיתיו מאז ירד מפסגתי ובידיו לוחות הברית!

הלכה אל המדבר ושאלה: מדבר, שמא ראית את בני?

— לא ראיתיו מאז הצמיח לחם מן החולות!

הלכה אל הים וגם הוא ענה: לא ראיתיו מאז הפך את מימיי ליבשה. כך עברה האם ממקום למקום על פני כל הארץ ובקשה־זעקה: היכן בני? היכן בני?!

כשעלה הנביא־המחוקק־המשחרר אל הנצח, ראה אותו אדם הראשון וטען כלפיו: כיצד אתה מבקש לבוא לפני, שהשם בראני בדמותו? יצאה בת קול ואמרה: מקדים הוא אותך, כי אבד ממך כבודך אשר קבלת מידי, והוא שמר עליו מכל משמר. גם נח טען לפניו: מדוע תקדימני, אותי שניצלתי ממי המבול? ענתה בת הקול: מקדים הוא אותך, שהצלת את נפשך בלבד, והוא הציל ששים רבוא. גם אברהם ביקש לתבעו: הכיצד תעלה עלי, שהאכלתי עוברי אורח? ויען בת הקול: אתה האכלת עוברי אורח במקום מושב בני אדם, והוא האכיל אותם במדבר שממה. בא יצחק ושאלו: מדוע תעלה עלי, ואני ראיתי את אור האמת בצוק המוריה? ויען בת הקול: אתה ראית את האור ונחרדת, הוא ראה אותו ועדיין מוסיף להביט בו. גם יעקב טען כנגדו: מדוע תקדימני, וכי לא שריתי עם המלאך ואוכל? ותען בת הקול בעצמה: עולה הוא אף עליך, באשר יכולת למלאך על פני האדמה, והוא יכול לו גם בשמי שמים, **משום שמוסיף הוא לצפות בכל עת ובכל שעה שיישמע קול השופר של התקווה!...**

המשורר אנדרה אדי ויהדות וארד

מאת: **יוסף גרידה**

עיר קסומה היתה וארד בשעתה, נוצצת באור לבן־אדום בחיק גבעות הכרמים הירוקות, אזורה ברצועה המכסיפה של נהר קרש, עליה חמש מכבנות־גשרים. לבו של כל אזרח רחש תקוות טובות וידיו היו מלאות חרושת המעשה בימי השלום והשלווה של מלכות קיר"ה (הקיסר ירום הודו) פרנץ יוזף הראשון. בני וארד נטלו קב נוסף מכל זה. בשנות סוף המאה, פותחי האופקים, קדח מוחם של משכילי הארץ רעיונות ואידיאות חדשים לבקרים; גם מכך נטלו בני וארד מנה אחת אפיים. עיר זו, שמנתה אז ששים רבוא, היתה אמנם רק הששית או השביעית בגודלה בין ערי הונגריה, אך בתחומים רבים קראה תגר אף על הבירה עצמה.

בלב העיר התנוסס תיאטרון „סיגליגט" החדש, מבחוץ אולי העתק מוקטן של „התיאטרון העליז" של בודפשט, אך מבפנים יפה ממנו, אמרו המומחים לדבר. ניאראי אנטל וגיזה גוזון עלו כבר על במתו, ושרביט הניצוח היה בידי אנטל וארדי. ארמון החשמנים עם 365 חלונותיו דמה לארמונות נסיכי גרמניה. מלחין המזמורים אנטל ברזנאי ניצח על הנגינה בקתדרלה. גם בתי הקפה לא פיגרו אחרי אלה: שם משכו בקשת המוזה הצועני ופישטה דנקו, מחבר שירי העם. שומלו בודוג ופטר אגושטון ישבו על הקתידרה באקדמיה למשפטים. אך שמה של העיר יצא לתהילה בעיקר בשדה העתונות והספרות. בעת שבבודפשט נשא כתב העת „ניוגט" (מערב) את נס השירה והספרות החדישות, השפיע לא פחות ה„הולנאפ" (מחר) של וארד על חידוש פני הספרות ההונגרית. מספר העתונים היומיים עלה במהירות משלושה לחמישה — דבר יחיד במינו לגבי עיר שדה. התעשייה התפתחה, פרח המסחר. כאן נבנתה, ביזמה פרטית, מרכזת הטלפונים הראשונה בהונגריה. עורכי דין ורופאים מצויינים הוציאו לעיר מוניטין; עיר אשר, לדברי בלני, חי, תוסס, רוגש וסוער בזרם העתים.

לעיר זו הגיע בינואר 1900 המשורר בן העשרים ושתים, אנדרה אדי, כאן חי, כתב ואהב עד סוף 1903; כדבריו „כאן תסס תירושו ליין". מדברצן בא, מעירם של הבורגנים הפרו־טסטנטים, אל עיר חיה ותוססת, צבעונית ומרובת פנים. אלה המכירים יפה את חייו, אופיו ויצירתו מסכימים ביניהם כי עיר זו השפיעה השפעה מכרעת על היקף התפתחותו וכיוונה, על אורח מחשבתו ושירתו.

מה יכולה עיר להעניק למשורר? לא כישרון ולא תוספת לכישרון. אלה לא חסרו לאדי. אולם רעים ואחים למאבק, נושאים וחוויות, אהבות ואידיאות — נתנה לו וארד בשפע. אטימות רוח וחוסר הבנה יכולים להחניק את דבר המשורר; לא מעט יוצרים בעולם הספרות נחנקו באווירת חוסר ההתעני־נות. ואילו בוארד מצא אדי קהל קוראים, מעודדים, חסידים נלהבים, מביני דבר לאשורו וגם מתלהבים־גרורים, תומכים בסתר ובפרהסיה, כל מה שנחוץ למשורר הכותב בעיקר לבני זמנו ולא לדורות הבאים. מידם יזכה מיד להד ההצלחה, ישמע מכל צד עירור ועידוד, יחוש את הרצון לסייע בידו, יהיה בטוח שיש לו שומעים היורדים לסוף דעתו. מכאן, ממעלות העיר יגיע אחר כך אל במת הארץ כולה.

אמת: לא כל הנוצץ — זהב. בני דברצן יטענו כי וארד היא „עיר של פליז". אולי במקום שם מנצנצים תכשיטים רבים, מופיע גם הזיוף לרוב. בודאי היו כאלה שהתלהבו משירת אדי מתוך אופנה, ולא מעומק הבנת הלב. סביר כי בין הנשים היפות, שהקיפו את המשורר בטיילת, בסאלונים ובבתי הקפה כחובבות שירה ומבינות בשירה, היו שראו בו את „יפה העיניים מבני הקונים". אולם המשורר, כמוהו ככל אמן או איש ציבור, יונק את הכרת ערך עצמו ואת מצב רוחו מן התשואות להן הוא זוכה, ואין זה חשוב אם הן באות מידי המבינים האמיתיים או מן „הנגררים". ובעיר זו לא חסרו מביני דבר, כגון העורך דז'ו פהר; חברים לעט כמו גיולה יוהאס, ליוש בירו, גיאורג בלני, אקוש דוטקה, אנדרה נאגי, אמיל אדוריאן ואדה קנז־קורלנדר. כל אלה בעלי עט זהב, שכל מבריק, נכונים תמיד לדו־קרב של מוחות, ממנו נולדות האידיאות.

מה נתנה לאדי יהדות וארד? אי אפשר למדוד זאת, אך ניתן להעריכו, ומכל מקום אין לבטלו.

התעשייה רבת הפנים של וארד, שגם היום אינה עולה על זה של ראשית המאה, היתה בעיקרה פועלם של יהודים, כמו ז'יגמונד ארדש, שייסד מפעלי מתכת; בני לדרר שבנו טחנות; ענף אחד של משפחת מושקוביץ יזם הפקת כוהל ופיטום בהמות, ענף אחר את מפעלי הנעליים, אליו הצטרפו אחר כך השטיינרים; איגנץ לוי בעל מפעל הבירה; הזוננפלדים עם בית הדפוס הגדול; וכן מפעלי התחרים, המרכבות, המברשות והמסרקות, התעשייה הכימית וייצור הפרוות, המאפיות הגדולות, מפעלי העץ ומטע האורז הראשון בהונגריה — כולם נוסדו בידי יהודים. יאנוש רות בנה את מרכזת הטלפונים הראשונה בארץ. מאות עסקי המסחר שנפתחו על ידי יהודים — חלקם הגיע לחשיבות ארצית הודות לסוכניהם הניידים. לא ייפלא כי כאן שכן בשנות השלושים מרכז האיגוד הארצי של סוכנים־נוסעים ובו שש מאות חברים עם כתב־עת מקצועי משלהם. מזכירו המצניע לכת של איגוד צנוע זה, מיקלוש קאדאר, זכה להצלחה בהיקף ארצי עם קומדיה שכתב. לא פעם התנהל המסחר בין שתי ערים סמוכות, כמו בין גאלאץ ובריילה, דרך הסוכן הראשי שישב בוארד. כאן נולד ופעל הנדבן ד"ר פרידריך גרוס, רופא העיניים הראשון בהונ־

גריה, מנהל בית החולים היהודי, שהקים מרפאת חינם לחולים עניים. בנו אלברט המשיך את מפעלו, יחד עם ד״ר אמיל גרוס, שזכה אחר כך לקתדרה אוניברסיטאית. שלושה אלה הניחו את היסוד למדע רפואת העיניים בהונגריה. ד״ר ארנה שיף, רופא הילדים, פיתח פעילות מעשית ועיונית לא פחות חשובה; בנו ארוין הרצה באוניברסיטות המערב ובנו השני אדן היה לכנר בעל שם. עורכי דין יהודים מצויינים פעלו בעיר, הם כלכלו את עניני לשכת עורכי הדין, השוק, הבנקים וחברות הביטוח. יעקב גאבל ומארק בירו נמנו בין הפרופסורים הידועים, יחד עם האקדמאי ברנט מונקאצ׳י ממשפחת מונק. מרבית מנויי התיאטרון היו יהודים, הם מילאו את אולמות הקונצרטים. ובכך לא תמה הרשימה, אך די בה כדי להבליט את משמעותה של פעילות ויזמה מגוונת זו לגבי קידום העיר, רווחתה והתפתחותה.

מה יכלה יהדות וארד להעניק מכל הטוב הזה לאנדרה אדי? בעצם, מה שקיבל המשורר מן העיר, בא לו ברובו מחוגי היהדות. ברטלן פסטור, אחד ,,האחים פאסטור״ מן הספר ,,מחניים״, הוא שהביא את אדי לוארד ברוב להט. לאחר שמאס אדי בפשרות שנכפו עליו במערכת העתון בו התחיל לכתוב, בא תחת כנפיו של דז׳ו פהר, עורך ה,,יומן וארדי״ הלוחם. רעו הנאמן היה ונשאר ליוש בירו, שהכריז למראה גאוניותו של אדי, כי לעולם לא יכתוב עוד שירים — ועמד בכך. מבין שבעה המשוררים שכתבו ב,,מחר״, שלושה היו יהודים: טמש אמד, בלה בלאז׳ ויוטקה מיקלוש, כמוהם העורך שנדור אנטל.

יש בין הביוגראפים של אדי המבקשים למצוא בסגנונו המיוחד את השפעתו של הרב־הפייטן בעל הלהט הנבואי, ליפוט קצ׳קמטי. ואכן לא פעם נשמעים אצל אדי צלילים מקראיים ומזמוריים, כגון השימוש בתקבולת הרעיונות החוזרת. אולם יש לזכור שהוא זכה לחינוך פרוטסטנטי ורווה עיון בכתבי הקודש עוד לפני שיכול היה לשמוע או לקרא את דברי קצ׳קמטי. מה שאולי מזכיר אצלו יותר מכל את ייחודו הסגנוני של המטיף הגדול, הוא חילוף תפקידי השם והתואר במשפט. אולם בשאלה זו אין להכריע ללא מחקר יסודי בידי מומחה שישווה את סגנונם של השניים. בכלל, יש להמנע ככל האפשר מדעות נחרצות, אך יש (ומותר) לקבל את העיקר, אותו הביע אחיו של המשורר, ליוש, שכלל לא נמנה בין אוהבי ישראל המובהקים, במלים אלה: ,,...גם מבחינתו הוא התנסה אך בנסיונות טובים אצל היהדות התרבותית־מתבוללת... ידידיו הרבים מבין היהודים עמדו ללא חת לצידו עד ערש מותו; עליהם יכול היה לסמוך אף ברגעים הקשים והקריטיים ביותר של חייו.״

אהבות וארד, אהבת בנות ישראל האהבה אינה מתנת העיר ויושביה, אלא של להט הנעורים ובקשת האהבה. עם זאת יש לזכור את אהבת נעוריו, את ,,ז׳וקה״, היא ארז׳י פרידמן בת זילאה, אליה הפנה רבים משירי הבוסר שלו. בוארד אהב זמן מה את יולן מרקוביץ׳, בת המדפיסים שראתה תהפוכות רבות. אולם המקום העיקרי בסקירתנו נועד לאהבתו הגדולה ורבת ההשראה אל ,,לידה״, היא אדלה דיושי לבית בריל, לאור ההשפעה הברורה שהשפיעה אשה משכילה זו, אשת העולם הגדול, על המשורר הצעיר וחסר הנסיון, בהרחיבה את חוג מבטו והשכלתו ובהפנותו את הפייטן הפרובינציאלי אל מאורות תרבות המערב והעולם הגדול רב הגוונים. גדולתה ועומקה של אהבה זו לא נפגמו אף מצלילי הסיום של שיר־הפרידה האכזרי ביפיו ,,אגרת יפה לשילוחין״. גם מז׳וקה נפרד אדי בזעם, דבר שאינו נדיר בין נאהבים; אלא שאצל משוררים הופך הענין, מטבע הדברים, לפרשה ציבורית מעיקה.

ומה העניק אדי ליהדות בתמורה? קודם כל את עמידתו האמיצה ללא סייג מול חוגי הריאקציה, תמיכתו בכל דבר שהיה לטובת היהודים מבקשי שויון הזכויות. אדי נלחם למען רעיונות אלה במאמרים אין ספור. מהם בולט הדיווח העיתונאי משנת 1900 על מאה המשפחות היהודיות שגורשו מרומניה ועברו בעיר בדרכם לאמריקה. דיווח זה רווי זעם נגד הרודפים והשתתפות בצערם של הנרדפים. מן המאמר נראה, כי אדי נוכח בתחנת הרכבת, לצדו של ד״ר קצ׳קמטי, כאשר ראשי הקהילה סעדו את הפליטים במזון ובממון. באחד מסיפוריו הוא מצייר מתוך הבנה את תלאותיהם של גדולי העמים הקטנים. אולם לשיאו מגיע בשירה הכבירה ,,צבא נושאי הטלאי״, בה הוא נשבע אמונים ל,,נודדי־תמיד, מזעיקי תמיד״ ומבטיח: ,,אתך אברח ואברכך!״

האם נכתבו הדברים מתוך הכרת טובה? מוטב לאמר — מתוך שכנוע שבלב. אדי לא ניחן במיוחד בתחושת תודה. ריגוש זה בא תכופות אצל רבים מאתנו לידי התנגשות עם חוסר הנחת המדכא של תחושת החבות, ובין שניהם מנצח לרוב השני. אדי לא היסס לפגוע גם בלידה, אהבתו הגדולה, גם באנשי ה,,מחר״ ואף בתומכו הנאמן ביותר, בליוש האטוואני. ביהודים פגע רק פעם אחת, וזאת באורח מוזר ומדהים. הפרשה החלה עוד ב־1900. אדי כותב מאמר, בו מאשים את וולפקה, החשמן מדברצן, כי הוא שחיבר את שיר־הלעג הידוע לשימצה ,,זיקצנה־זקצנה״ המתקלס ביהודים. נראה כי שיר זה נחרש עמוק בזכרונו והוא נזקק לו שוב ב־1907 בעת שחיבר שיר הנקרא ,,זיקצנה־זקצנה וכוליה״, והרי כל אחד ידע את ההמשך: ,,רמאי היהודי״. אולם אדי אינו מתקיף או מוקיע חרוזים גסים אלה, שנתחברו בעת עלילת הדם של טיסה־רסלר. אדרבא — הוא מוסיף לו חרוזים משלו, כאילו ביקש לחשוף את שניותן הדרמטית של רגשותיו כלפי היהודים:

כל היפה, כל מה שחלומי
כולו, כולו מצוי בידם
זיקצנה־זקצנה: חרדתי
כי להם החלד, האשה, החיים.

אביגדור המאירי מספר על התדהמה שקמה בעקבות שיר זה בבודפשט ומחוצה לה. השיר מדבר על הכסף ועל אלה שיש להם ממנו בשפע: „שירה יפה, שירה זולה — זיקצנה־זקצנה". זוהי ירידה כאובה מן הפסים, וגם פליטת פה חושפנית, אצל מחבר „צבא נושאי הטלאי".

האם היהדות, ובעיקר יהודי וארד, נתנו דעתם לכך? לא מיניה ולא מקצתיה. על כל פנים — אין לכך זכר בעתוני העיר. נראה שלא שמו לב אף לדברים חמורים מזה בהרבה. הוסיפו ליהנות מקרני שמש הרווחה ולא ראו את העננים המתקבצים. וזאת למרות שלא עברו עוד עשרים שנה מאז ימי טיסה־רסלר, ומי שרצה יכול היה לתת את דעתו. מה גם שדווקא השופט־החוקר האכזרי של עלילת הדם, זולטן בארי, שימש באותם ימים נשיא בית המשפט המחוזי בעיר. איך לא חשו את העתיד לבוא, בראותם את לחצה ההולך וגדל של הכמורה על העיר ועל המחוז? אחת המטרות הראשונות של עתון הכמורה היתה המלחמה נגד מתן שויון זכויות ליהודים. אם קם איזה עיתונאי להגן על ענין יהודי, מיד הדביקו לו את הכינוי העדין „כאזרי". קלמן רוז'נאי מספר על סופרת בת אצילים, בת וארד, שהתאוננה, כי לא עלה בידה מעולם לראות את אדי; תמוה, אמרה, כיצד בן טובים הונגרי זה חש עצמו בטוב דווקא בין יהודים.

היא גם נתנה טעם משלה לדבר: אצלם הלא מתנהגים בפחות פורמליות — רוצה לומר: היהודים הם בלתי מחונכים. גיאורג בליאה מעלה את זכרונה של וארד הישנה במלים אלה: „לעיר זו יצא שם רע בסביבה ועד דברצן הגיע: עיר יהודית היא זו ודבר הגון לא יצא ממנה".

עלה ריח הגפרית הלוהטת מכאן ומשם, ושלהבתה אמורה להאיר את העשורים שלאחר מכן. לולא הגחלים הלוחשות לאלפים, לא היתה פורצת הדליקה העצומה, ההרסנית, שאין לכבותה עוד.

וכי אמנם עיר קסומה היתה וארד בשעתה?

אחוז באין־היות

מאת: יוסף גרידא

נ. 1911 לשון הכתיבה: הונגרית

אחוז באין־היות, הן מחירו גבוה!
חשוב על שערות רעיה אוצרות ניחוח.
ועת יפרוש הערב צעיף נחום קל־קל,
הבט אחורה, שם, על קמרוני המצח
נופל ברוך השיראין סלסול תלתל.
אחוז באין־היות! הן כך תציל הנפש!
ראה, בעת חיבוק בת־שחוק לה, מבוישת.
בפרא החמה, באין משב רוטט,
ראה, בחיק צללים, לחות־שחורות עיניה,
מעבר ת"ק פרסה ומעופי העת.
אחוז באין־היות! הלא תחיה בראות
חלול שנות נעוריך — ביופי נאדרות —
ולכנור הקשב — אך הזהר היטב:
מעבר זה הקול בניחוחות יגיח
הגן מן החלון וילבלב בלב.
אחוז באין־היות! ידיך לו משמרת!
הזכרון יכלה כמו תפרחת קבר.
עוד דמי אמך — שלוה, עוד דיוקנה — נוצץ,
בתוך ארון עורמות גל לבנים — ידיה,
אך המראה ידהה, יחלוף, וקץ! וקץ!
אגור ביד קפוצה צליל, ריח וגונים,
— סוחר את מטמוניו — שמור על מראות פנים.
כבפנס קסמים, בלילה — ללא־שנת,
הקרן אותם וראה האם מסך הנפש
עוד יעלה תמונות, אחת־אחת.

או־אז ישיב אי־מי — אכן תבין הכאב:
אנוש משלים לרוב, ועם מתיו יסב
בהסכמה; ורק אתה כצל מאגדה
עוד נע ונד בסרובך לשכוח נצח
שוכני ביתך: הבת, ואם יודעת חרדה.
וכי לא תבין הכאב? מאומה לא שרד;
כי למתיו, אחר, יוכל להציב יד,
ועפרם יקר בליל תעיותיו,
ורק אתה תשאל לשוא — היכן האפר
נפזר ברוח? או אל העפר גם שב?
אם חלקך לשאת, כי רהיטים מכבר
לתל הדומן יושלכו; איה מימות עבר
כורסת הקש, אותה במקום אמי אלטוף אנשוק?
ואי ספסל הגן, שם לבואי הוחילה
לסעודת־יחדיו, אננה יפת־השחוק.
גם לא נותר תצלום; סופה שסערה
נשאה לאין־היות הדמות היקרה,
וכי תשאל שפתי קירות שדודים
אפשר כי לא נולדת, לא אם הניעה ערש,
רק בר־מינן אתה, יעוד להספדים.
על כן שמור נפשך והאחז באין,
במשי מלים, ריחות, ושל מראות עינים
מגון הזכרון; הלב, דע בעתה,
המוח — סיגופים! אם זכר הקטנות הוצן כבר;
כי בלי קטנות כאין, כאין גם אתה.

צמד שירים לאחר אושוויץ

בחוץ

נעים־נדים החצאים.
יהורגים מן המושלם,
הגם חצים כלה, וגם
שחוק־רוח על שברם מרעים.
ומשתדכים החצאים,
אך מציצים שברי הכלי,
תפרים פרומים עד אין־הטליא,
דבר־מה זולג לו וחמים.
ויתאחו שברים, וכה
יבעיתו כשלם עילג,
כגולם־טלאי בלי סוף לועג:
כי שחוק המות בתוכו.

בפנים

עם גורלי — אתך אשלים,
נדון שנית לחרדות־יום
— אולי תכרותנה ברית־שלום —
בצל מרומים מה־אדישים.
כלבוש מושאל — אלבש אותך,
זה בגד גע מעור לעור,
עוד דמות בעליו בחום ינצור
ויגון מתו עליו ינח.
קבליני, מים במשורה
כך יקלטו — אימת הריק
בכלי, תכנו לכלי צריך —
שני נודדים שלומי־פשרה.

עברית: א. יעוז־קסט

הפקעת בית החולים היהודי בגרוסוורדיין ע״י הגרמנים

ד״ר אנדריאס גרגלי

ב־1944 כאשר הגרמנים כבשו את הונגריה נמצא בית החולים בגרוסוורדיין פועל בכל עצמתו. אמנם שלושה מתוך ארבעה רופאיו הקבועים (ד״ר קרפף, ד״ר שפיצר וד״ר לזוביץ) נקראו לעבודת פרך, אבל את מקומם מילאו רופא שנשלח מבודפשט וכן שני מבוגרים שהיו מעבר לגיל הגיוס.

ב־25 במרץ בשבת לפני הצהרים היינו בעיצומו של ניתוח דחוף כאשר נפרצה הדלת של חדר הניתוח ושלושה קצינים גרמנים נכנסו בליווי עוזרת לאחות ניתוח בצעדי און. הם הסתובבו לרגע בחדר, עברו ליד שולחן הניתוחים מבלי לכבד אותו אפילו במבט קל אחד — והסתלקו. כשהתאוששנו, רק נקישת מגפיהם נשמעה מעבר למסדרון.

גמרנו את הניתוח, רחצנו ידינו ואז הודיע לנו המנהל האדמיניסטראטיבי, פיליפ בראון בקול רוטט מהתרגשות שהגרמנים הפקיעו את בית החולים ועלינו לפנותו תוך 24 שעות. ועלינו להשאיר את הציוד ואת הריהוט במקומו, מיד הודענו על כך לרופא המנהל הד״ר וילמוש מולנר, כאשר קיבל את הודעתנו צילצל בחזרה שאין מה לעשות, עלינו למלא אחרי ההוראה.

ראשית פעולתנו היתה פינוי מעון הישישים שהיה בקומה התת־קרקעית, את דרי המעון העברנו לביה״כ הגדול ברחוב קולוז׳וארי בסמוך לבנייננו, לאחר צאת השבת השתדלנו להחזיר הביתה כל מי שמצבו הרשה את ההעברה, החולים שהיו במצב קשה ואלה שהיו זקוקים לטיפול שוטף הועברו, לאחר שיחה עם הנוגעים בדבר לבתי החולים השונים בעיר, הלא הם המוזרה קורדיה, יוזף הקדוש וביה״ח הציבורי של מחוז ביהאר. בצהרים הצוות ערך את המטות, ניקה את החדרים ואיש איש הלך הביתה אל משפחתו.

בבנין ביה״ח נשארנו שלושה: פיליפ בראון המנהלן, השוער ורושם שורות אלה, עבדכם הנאמן, עברתי עוד פעם בחדרי המוסד ונטלתי פרידה מהמוסד ומזכרונות של השנים האחרונות לחיי. פתאום היה הכל זר, אפור, שומם כמו העתיד שהיה צפוי לנו. חזרתי לחדרי ארזתי את מיטלטלי האישיים, ספרי, מכתבי, תמונותי וחפצי מזכרות הקטנים שהיו במגרתי וטילפנתי לכלתי שבאה אלי לעזור לי. הורדתי את מזוודותי אל פתח בית החולים והמתנו לבואם של הגרמנים.

בשעה חמש אחר הצהרים בדייקנות ייקית הופיעו שלושה קצינים, מן הסתם אותם שלושה ש„כיבדונו״ יום לפני כן בביקורם, הודעתי להם שהמוסד ריק ועומד לרשותם, המבוגר שבקצינים התבונן בנו קצרות, העיף מבט לחפצי ורמז בידו: חפשיים.

ברחוב עלינו לכרכרה הראשונה שנזדמנה בדרכנו ונסענו הביתה, אל אמי, במעוננו ברחוב יוקאי.

ד"ר אמרי קירש (חיפה)

כהונה רצופת סכנה

ספרי היזכור המתפרסמים על קהילות שאינן עוד, מטרה היסטורית להם בראש וראשונה. הם מקלים על עבודת החוקרים בדברי הימים ומשמשים להם מקור לא אכזב בכתיבת ההיס־טוריה הכללית של עם ישראל. גם אנחנו, פליטי החרב, יכולים לתרום את חלקנו למחקר בהעלותנו זכרונות אישיים, בשבצנו מספר אבני פסיפס צבעוניים במוזאיקה של אירועי העבר היהודי.

בבחירות שנערכו ב־1920 בקהילה האורטודוקסית ניצחה הרשימה הציונית. המועצה המורחבת מנתה 71 חברים ואילו ההנהלה היתה בת 23 נבחרים. תקנון הקהילה היה מנוסח בקפדנות. כל חברי המועצה יכלו להיבחר ולזכות בכיבודים השונים שבחיי הקהילה. כל אחד מהם יכל להיבחר לראש הקהל, לגזבר, למבקר ועוד. ברם כלל בלתי כתוב היה שגבאי לא יכול לשמש רק מי שהיה תלמיד חכם מובהק. אבי נבחר לגבאי, אחד משני גבאי בית הכנסת, בהיותו בן 35. הרב הראשי, הגאון בנימין פוקס, אחין אמי, היה הראשון שברך את אבא לרגל בחירתו. רב פייש פרידמן, ידיד נפש של אבי, גם הוא היה בין המברכים. האיש היה בעל חוש הומור מפותח, פיקח ושנון.

— שקול היטב, ידידי — אמר לאבא — בטרם תקבל את הכיבוד הזה, אשר סכנת מוות בו. כי העובדה ידועה היא שהגבאי נתון ללחצים, מופקר לגידופים ולקללות לרגל כהונתו, בחירתו באנשים לעלייה לתורה בשבתות ובחגים אף פעם אינה מספקת את כולם. הסדר לפיו קורא הגבאי בשמחת תורה את בעלי הבתים להקפות — תמיד מעורר ויכוח, והמקופחים, כביכול, שומרים טינה בלבם לאיש „הנוהג בשרירות לב", אבל סכנת נפשות — שאני! מחובתי להסב את תשומת לבך לכך.

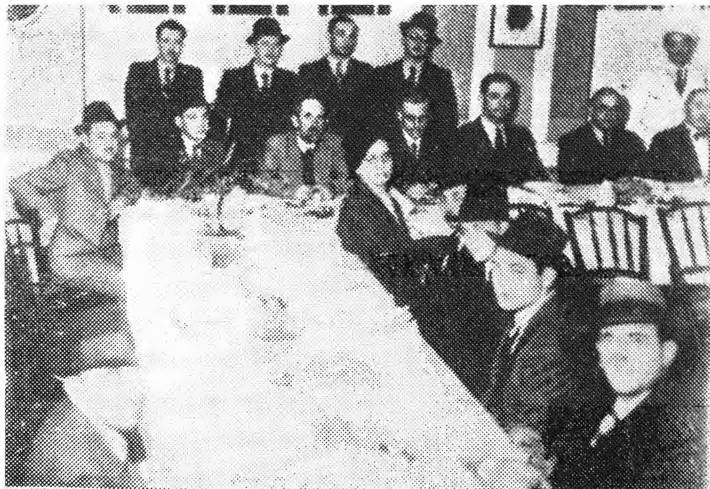
וכדי להוכיח את אמיתות קביעתו — סיפר לאבי את הסיפור הבא:

לפני 10—12 שנה, לפני מלחמת העולם הראשונה קרה שאחד מהיהודים הנכבדים ערך בר מצווה לבנו. בית הכנסת נתמלא מפה לפה. בין האורחים הופיע אחד, קרוב משפחה לבעל השמחה, שנחשב בימים ההם לאישיות חשובה ביותר: רב סרן בצבא ההונגרי המלכותי.

קריאת התורה, העליה לתורה התנהלו כסידרן, נקראו כל קרובי וידידי בעל הבית וגם הרב סרן נלקח בחשבון, אבל הואיל והגבאי חשד בו שאינו מסוגל לומר את הברכות לפני קריאת פרקו בתורה ולאחריה, זיכה אותו בתפקיד הגלילה, כלומר עליו היה לקפל ולכרוך את ספר התורה, כיבוד אשר, בדרך כלל, ילדים ופשוטי העם זוכים בו. הרב סרן, שלא היה תלמיד חכם אבל גם טיפש לא היה, הבין את משמעות הדבר. עצם הדבר שהיה צריך לעמוד מאחורי הבר מצווה, ילד בן שלוש עשרה ולכרוך ולהלביש במעיל את הספר שהוחזק בידי בחור צעיר — הרתיח את דמו. ומבלי לסיים את מלאכתו יצא זועם בשעט מבית הכנסת, קפץ לתוך מרכבתו שעמדה בסמוך למקום ונעלם.

למחרת בבוקר צילצלו בדלת הגבאי. שני קצינים לבושי בגדי שרד חגיגיים עמדו בפתח והציגו עצמם כשושבינים לדו־קרב מטעם הרב סרן. הם דרשו שהגבאי ימנה לו גם הוא את שושביניו כדי לקבוע יחד את תנאי הדו־קרב. אם בחרב, אם באקדח יתמודדו. כי רק בדם אפשר לגולל את החרפה שהמיט עליו הגבאי. ובכן, למותר לפרט את אשר עבר על נאמן ביה"כ. הוא ניסה הכל כדי ליישב את הסכסוך ולפייס את איש ריבו וללא הועיל. לבסוף הרב הראשי נאלץ להיחלץ לעזרת הגבאי. הוא, הרב ביקר אצל הגנרל והלה ריכך את לבו הקשה של הרב סרן היהודי הנעלב. הפרשה חוסלה אבל השאירה צלקות על לב הקהילה. מאז אם הופיע איש במדי צבא, חיל ורעדה אחזו בעדת שלומי אמוני ישראל.

מעשה כזה נחשב למחריד ומזעזע בעירנו לפני מלחמת העולם הראשונה, בימי השלום הקשורים בשמו של הוד מלכותו פרנץ יוזף, זכור לטוב...

ישיבת הנהלת המזרחי בהשתתפות זאב ז'בוטינסקי
ויעקב מיטלמן נשיא ארצי של המזרחי

קסטנבאוים מיקשא סגן נשיא המזרחי הארצי
ונשיא המזרחי בגרוסוורדיין

זוננוירט משה חבר הנהלת המזרחי

יוסט משה נשיא צעירי המזרחי

זכרונותי

הטרגדיה של יהדות נגי-ורד גרוסוורדיין אורדיה-מרה

מאת: **אלכסנדר לייטנר**

נשיאו האחרון של הקהילה האורטודוקסית בעיר גרוסוורדיין
משנת 1940 עד 1944

הקדמה

הנני יושב כאן בחדרי הקטן שבמלוני בעיר גנף (שווייץ) וכותב את זכרונותי. ברחובות צועדים אלפי חוגגים בלבוש חגיגי ובידיהם דגלונים של האו"מ, ושרים שירי שמחה של העמים המנצחים לקול צלצולי פעמוני כנסיות ותזמורות ומקהלות. העיר המפוארת גנף מכוסה בדגלים, בערב תאורה נהדרת מעל לאגם, והעם לא יכול לשבוע משמחה, שמחת בשורת השלום.

הנצחון הזה אשר שם קץ לכחות האפלים ביותר אשר קם אי־פעם בשמי הציבילזציה, הושגה בנהרי־נחלי דם ואש ללא קץ וללא גבול. מה היה קורה לאנושות, לו ח"ו היה ההיטלריזם משיג את הנצחון ?... גם מדינת שווייץ הנויטרלית היתה מאבדת את משקל ואת הערך האנושי, גם עבורם בהבינם שגם הם ניצלו מהתהום החשוך והמפלצתי הזה. לכן אפשר היה להבין שגם עיני השווייצי קר המזג נוצצו משמחה וגיל ומורגש אצלם עמוקות רגש השחרור. מורגש המשב רוח החפשי אשר בט במקום הרגש הקודר והמדכא אשר ביודעים או שלא ביודעים לחץ במשך שנים על לבותיהם של כל אזרחי המדינה.

לצערי אינני יכול להיות שותף לגיל ולשמחה זו. יותר מדי קרבנות דמים (דמים אמיתיים) הקרבתי על מזבח המולך התועב הזה. יותר מדי צלקות נשארו ברוחי ומצבי כפליט עם עתיד מעורפל לא מעודד ביותר. ובמשך צהלת גיל של ההמונים, בחוצות העיר היפה עוברים נגד עיני אחי ואחיותי לאלפים ולרבבות שעלו על המוקד. הנני רואה את פניהם של הורים ואחים ואחיות, בני משפחה, מכרים וידידים שחיו בעיר אשר היה לפנים עיר מולדתי, שהיו ואינם, הם כולם עומדים לפני כסא הכבוד ודורשים חשבון... חשבון יהיה...

יש להנציח את זכרם בכדי שדורות הבאים אחרינו יראו וילמדו לקח. לכן קבלתי על עצמי את המשא האל־אנושי הזה למסור לדור אחרון על מה שקרה לעמי ולמולדתי בעיר היפה והקהילה הנחמדה של יהדות גרוסוורדיין. ידעו הדורות כמה ערכים גדולים בנפש, ברוח, בדעת, בחכמה, תרבות כללית ויהודית, כמה מידות נשגבות הלכו לאיבוד בדרך העינויים והיסורים אשר רק השטן הגרמני היה מסוגל להמציא אותם.

זכרונותי אלו ישמשו גם את ההיסטוריונים של הדורות הבאים אשר יבואו אחרינו בעת שבודאי יחקרו את הבעיה; איך נפלו גבורים...

זכרונותי אלו ישמשו גם עדויות אוטנטיות על ברבריות, על רוע לב ציני על הנמכת האדם לדרגת חיה טורפת ועל קוצר הראות של שלטון רשע שסו"ס אבד ואיננו עוד.

זכרונות אלו ישמשו גם יסוד לדרישה על פעולות גומלין ולנקמת דם בינלאומית על פשעים אשר לעולמים אין להם כפרה. יהיו אלו גם שורות אזהרה שעם ישראל ידע לשריין את עצמו שלא יהיה השעיר לעזאזל לכל שפל מדיני או כלכלי של איזה שהוא עם. ואולי יבינו פעם השליטים של העמים שגם לנו מגיע מקום בעולם הזה, מקום אשר הוקצה לנו מאת ההשגחה.

אנחנו המעטים, שרידים שנשארנו מעם רב, ביחד עם אחינו אשר בארץ ישראל ואחינו אשר בעולם החדש (ארה"ב) ובכל קצוי תבל מוכנים ללחום בעד עתיד יותר טוב אשר בנינו יוכלו לבנות לעצמם כבנין לאומי מלא אשר ההשגחה העליונה יעזרהו ויתמכהו לעולמי עד.

המחבר

מלחמת העולם השניה מצאה את יהדות אונגריה, אשר מנתה בעת ההיא 800 רבבות יהודים, במצב רע מאוד. שנת 1938 הביא את „חוק היהודים" הראשון אשר ביטל במחי יד אחת את זכויות השוות (אמנסיפסיה) בלע"ז של שנת 1867.

על זה בא בשנת 1939 חוק היהודים השני אשר ערער כבר לגמרי את היסודות הכלכליים של היהודים. היהודי הוצא מתוך הפקידות העירונית, המחוזית ושל כל המדינה. נשלל ממנו הזכות למסחר, לתעשיה ולמלאכה. נאסר עליו לסחור במשקאות חריפים... ; חויב לא להעסיק יהודים בכל מפעל למעלה מ־12%, וחויב להעסיק במקום הפקיד, הזבן, העובד, אפילו רופא או עורך־דין יהודי — אך ורק לא־יהודים.

פקודה זאת גזלה בין לילה פרנסתם של מאות אלפי יהודים ורבבות של משפחות נשבר מטה לחמם.

כל ההמונים האלו שהיו קרבנות של שנאת יהודים עוורת הרשמית מצד המדינה נפלו פתאום למעמסה למוסדות החסד של היהדות, מוסדות אשר הוקמו בחיפזון עם הופעת פקודת

הרשע והגזל. בכדי לעמוד בשער יסדה יהדות אונגריה את האירגון הארצי אומז׳ה...

ממשלת אירדי הצטיינה במיוחד בהחרפת החוקים נגד יהודי אונגריה. הרדיו הממשלתי והעיתונות האנטישמית הוסיפו שמן למדורה בכדי לקעקע את כבודם ואת יסודם של היהודים והכינו בהסתתם הפרועה הכל בכדי להוציא את היהודים ממסגרת של כל חוק. כל מגמתם היתה לחקות כמו תוכי את כל מה שאפשר היה להעתיק מגרמניה של היטלר ימ״ש.

האנטישמיות כשלעצמה לא היתה מושרשת בעם. כל התופעה היתה קוניוקטורלי. ההוכחה לזה היתה כי כל זמן שהגרמנים הודיעו על נצחונות צבאיים גברה האנטישמיות וכשהרוח נשבה לכוון הפוך אפשר היה להרגיש משב רוח יותר נוח ליהודים. בשנת 1941/1938 קבלה הונגריה לפי פסק־דינו של היטלר ימ״ש שטחים ניכרים בחזרה אשר נלקחו מהם לפי חוזה טריאנון — 1918. כמובן שזה הרים את קרנה של האנטישמיות. הפעולה הראשונה היתה שלקחו תחת בקורת חריפה את כל רשיונות המסחר, תעשיה, עורכי־דין ושל הרופאים היהודים. בקורת זו שללה מיהודים רבים כל משלוח יד וכל פרנסה ושבר לגמרי את מטה לחמם. מצבם היה עוד יותר גרוע משל היהודים בשטחים אשר שם לא היו חלופין של בעלות מדינית...

בשנת 1941 התחילו הדפורטציות בזה שכל תושבי קרפטורוס והמחוזות המזרחיים של אונגריה שבאו שוב אל תחת שלטונה של אונגריה הוגלו כולם לגליציה (?) למרות שהיו הוכחות ברורות שהיו בין אלה הרבה מאוד אשר היו בעלי אזרחות מלפני דורות רבים לא הציל אותם כל זה משילוחם לגליציה (?) לארץ גזירה. רק מעטים הצליחו להתגנב בחזרה לאונגריה בהיותם בחיים. אלו ששבו מגיהינם זה ספרו סיפורים מסמרי שיער על העינויים שעברו על ההמונים שנהרגו בידי אוקריינים־גליציאנים וקצינים של הס״ס ימ״ש. עוד יותר קרבנות סבלו המוני יהודים צעירים שנשלחו כביכול למחנות עבודה לאוקריינא. „לעבודה בשדה קטל בלי נשק״. היה עליהם לעבור מרחק של 1000 קילומטר ברגל ורובם לא הגיעו ליעד הקבוע בחיים, כי נפלו שדודים בדרך. יתרם מתו מכפור ורעב בסערות השלג של החורפים העזים. את השבים מהם נער יספרם. חלקם ניספו במחלות וחלקם מרעב ושאר מיתות משונות אשר מעניהם המציאו. מאושרים היו באופן יחסי אלה אשר הגיעו לשבי הרוסי.

בשנת 1942 קיבלה לידה את השלטון ממשלת קלאי. ראש הממשלה בנאומו הפרוגרמטי הצהיר כי הוא רואה בתכנית הממשלה בשאלה היהודית את הפתרון הסופי הגרמני. ז.א. שילוח היהודים למחנות המות.

בעת ההיא חדרו צבאות גרמניה עמוק לתוך רוסיה. הגיעו לקרים ולסבסטופול, איימו על מוסקבה ועל לנינגרד. ולמרות שידוע היה שהצבא הגרמני סבל אבידות איומות בשטח רוסיה בגלל החורף העז ששרר בשנה זו עוד היה מי שהאמין בניצחון היטלר... אבל אפשר היה לראות שממשלת קלאי דגל במדיניות־היהודית בשיטה „הבה ונראה״. תקופה ארוכה נמשכה עד התבוסה שעל יד אל עלמיין והתבוסה שעל יד סטלינגרד. עם הנסיגה העצומה של צבאות גרמניה אפשר היה לראות שהגרורים נאלצו להראות הוכחות לנאמנותם לקו ה„ציר״. נאומי חברי הממשלה נעשו יותר זהירים ואת הצעד האחרון של החרמת וגזילת האדמות של בעלי הקרקעות היהודיים (ואלו היו בממדים מאוד רציניים) נדחו בלי כל הכרזה או הסברה. אבל ליסוג מהחוקים הברבריים אשר חוקקו לא העיזו ובעיקר בגלל ההסתה הפרועה של אנשי חץ ההרס האונגרי אשר כל פעולתם הודרכה מגרמניה.

אחרי מפלתו של מוסוליני נדחו פעולות של ביצוע בענין שלילת רשיונות המסחר אשר בידי היהודים, לעת עתה לזמן בלתי מוגבל. אפשר היה לקלוט ממקומות גבוהים שאונגריה מחפשת דרכים איך לעזוב את „הציר״ ולהתקרב אל המחנה האנגלו־סכסי. בינתיים קיבלה הנסיגה הגרמנית משטחי רוסיה ממדים מחרידים ועצומים, והמלחמה התקרבה אל שטחינו בצעדי ענק. הדוגמא האיטלקית לימדה את אנשי ממשלת אונגריה לא לעשות כל פעולה נגד המדיניות הגרמנית בכדי שלא להביא את צבאות גרמניה על צוארם כפי שזה קרה באיטליה.

אי בטחון בחוגי השלטון נמשך במשך שנת 1943 והיה קיים גם בהתחלת שנת 1944.

לפתע בחודש פברואר של שנת 1944 הסתמנו לנגד עינינו הסימנים הראשונים של הטרגדיה היהודית ברחבי אונגריה.

כל זמן שהחזיתות היו מרוחקים הרבה מאות קילומטרים, הדרכים ומסילות הברזל והאוצר הגדול של חמרי מזון והתעשיה האונגרית עמדו לרשותה של גרמניה היו הסכנות כביכול רחוקים מיהודי אונגריה. הגרמנים היו זקוקים לשרותה של התעשיה האונגרית ועצמו עין כלפי המשחק הכפול של ממשלת קלאי. ולמרות שאונגריה היתה קשורה ב„ציר״, לא דרשו הגרמנים השתתפות צבאות אונגריה בחזית המזרח, כי היו נזקקים לפוטנציאל התעשיתי של האונגרים. גם על זה עצמו לעת עתה עצמו עין שהפרלמנט האונגרי דש הרבה בשאלת היהודים, אבל למעשה לא נקטה בשיטות הנאצים. המפלה הגרמנית על ידי קייב, ההטרדות של צבאות טיטו מדרום, האירועים באיטליה העבירו את שטח המלחמה לגליציה ולמולדבה הרומנית והרי מאחורי החזיתות האלו עמדה שטחה של אונגריה. לנו היה ברור שמחשבות הורטי לעזוב את הציר איחרו את המועד. כי ברור היה ששלטון היטלר לא יטפל באונגריה בפחות אכזריות משעשה זאת נגד האיטלקים. מנהיגי היהדות האונגרית, בחלקם הגדול הרגישו כי האסון הולך ומתקרב אליהם. היו בידיהם ידיעות נאמנות איך התיחסו באכזריות רבה בכל מקומות נסיגתם ביהודים שעדיין שרדו

במקומות האלה. ולכן אפשר היה להבין שכמעט לא היו להם כל אשליות.

והנה נסקור נא את מצב היהודים והתנהגותם בתקופות של אחרי האמסיפסיון (שווי זכויות היהודים בשנת 1867). בשנת 1867 אושר החוק לשווי זכויות ליהודים בפרלמנט האונגרי. חוק הזה קיבל את אישורו החוקי רק בשנת 1895. עם חוק הזה קיבלה הדת היהודית את אותן הזכויות שהיו לכל שאר הדתות שבמדינה. שערי החינוך הכללי נפתחו לרווחה ועד ההשכלה הגבוה, באוניברסיטאות הגיעו. והנוער היהודי זרם בזרם בלתי פוסק להיכלי האלמא מטר. בתוך זמן קצר הופיעו בצבוריות עורכי דין ורופאים מוכשרים, חלקם של האינטליגנציה החדשה פנו למסחר ולחרושת ותוך 4 עשרות שנים הוקמה תעשיה אדירה. נוצרו כלים חדשים בשטח הכלכלה ותרבות הכללית ובמשך זמן קצר הגיעו היהודים לשגשוג כלכלי אדיר ממדים וכמובן שתרבות מערבית ותעשיה מערבית היתה נר לרגלי היהודים. זאת היתה התקופה הליבר־לית אשר בישלה את תוצאותיה בשטח הספרות, האמנות במדע ובטכניקה. היהודי בעל המרץ הופיע בכל מקום שאפשר היה לפתח, להגדיל ולבנות ולקבוע דרכים חדשות. חלק גדול היה ליהודים בבנין ושכלול הייצור. מודרניזציה של החקלאות על ידי זה שקיבלו לידם את הארגון ואת הניהול של אחוזות רחבות ממדים והגדילו במידה גדולה את עושר המדינה. היהודים היו הראשונים שהשתמשו בהון כאמצעי מודרני לפיתוח וחיזוק כח המדינה לכל כווניה. כמה זה אירוני שהמחשבה הלאומית־הפטריאוטית התחילה ללמוד מהיהודים את כח אהבת המולדת במחשבת פיתוחם של הארצות. משנת 1914 הכול השתנה באונגריה.

בשינויים שחלו במדינה, היה ליהודים חלק מכריע. המדינה במובן הגלובלי הרויחה במידה עצומה משגשוג זה, וזה הורגש בכל השטחים ומעמד בינוני חדש שקם בקרב היהודים מצאו את עצמם בנוחיות כלכלית רבה. המדינה היתה פסיפס עצום של מספר לאומים (רומנים, רוטנים, סלובקים, סרבים, ובעיקר גרמנים על גווניהם, סקסים, שוואבים), ובין כל אלו נטו היהודים מתוך אינסטינקט כלכלי לפטריוטיזם אונגרי. ואם היהדות הגרמנית היתה המפיצה החיה של השפה הגרמנית בכל רחבי העולם, הרי היהודים נעשו מתוך אופורטוניזם כלכלי המפיצים העזים ביותר של השפה האונגרית ברחבי המדינה. רגש כלכלי היה להם אבל אינטואיציה היסטורית היתה חסרה ליהדות האונגרית כמו בכמה ארצות במדינות מערב אירופה. הנסיונות המרים של העבר הקרוב, אשר בעצם היה כל כך קרוב לא לימד אותם מאומה. אטמו אזנם מלשמוע את האזהרות המרובות שהושמעו מפי מנהיגים דגולים אשר ראו והזהירו שדוקא בתקופה ליברלית שוויות הזכויות ליהודים הוא חרב פיפיות... דוקא הדימוקרטיה יכולה לגרום לתעתועים משונים שכל מיני זכויות אשר רק אתמול קיימו לפנינו וזה חלף עם משב רוח קל אבל יסודי והזכויות כלא היו.

היו מנהיגים שהתחננו, עשו ופעלו בכדי לחזק את ארצם הישנה־החדשה בכדי שאפשר יהיה להעביר לשם את כל העודף (?) הנראה לעין של האוכלוסיה היהודית ובזה אולי להקל על הצד הכלכלי של ההתנגדות הגוברת נגד יהדות אירופה.

מלחמת העולם הראשונה והשנים שלאחר מכן, הגדילו והרחיבו את התנועות האנטישמיות במיוחד היתה זאת יהדות אונגריה בתקופה שלאחר חוזה טריאנון, התיחסה בשויון נפש גמור לתמורות שחלו באירופה. היה בהם רגש לא מובן של ספרטיזציה, התבדלות מיתר אחיהם שבכל מדינות אירופה. הם חשבו באיוולתם שעוון לא יכופר יהיה אם במקרה יזדהו עם אחיהם שמעבר לגבולות מולדתם (?). ואשמים היו בכך דוקא יהודי בודפשט אשר עמדו בראש הנהנים מהרווחה הכלכלית שפקדה את המדינה בראשית המאה. ההנהגה של מאתיים אלף יהודי העיר בודפשט לא רק שלא רצו לשמוע מארגון גלוי ומלא של עליה לארץ ישראל אלא התנגדו מתוך פטריוטיזם של טמטום והסכימו לכוון את האמיגרציה לכל מדינה שהיא ויהיה זה למדינות הים...

דבר זה התנקם בהם/בנו באופן אכזרי. בשנים 1922 עד 1939 יכלו לעזוב את אונגריה (וכל הגורמים היו קיימים לכך) כמה יהודים שרצו, ולא היו צריכים לעמוד כעוור באפילה כשהגיע הטייפון המשמיד של רוצחי עמינו. בשנת 1944 היה כבר מאוחר. רק מעטים מאוד אשר למדו מלקח יהודי גרמניה, הצילו את עצמם ואת רכושם אבל אלה, נער יספרם.

מטרת זכרונותי אלו הוא להנציח את כל שלבי הטרגדיה האיומה אשר עברו על יהדות גרוסוורדיין הסחופה והדוויה. היתה זאת העיר באונגריה אשר אחרי בודפשט הבירה חיו בה מספר הגדול ביותר של יהודים בתקופה של 1919 — 1940.

מאיפה ומאין לוקחים לב ועצבים לכתוב על כל מה שעבר על אחינו, ליהודי כמוני, שניתן לו הכבוד הגדול להיות ראש הקהל של הקהילה החרדית הגדולה, והכבוד המפוקפק להיות זקן הקהילה, ראש יודנרט מטעם שלטון הרשע בתקופה זו. לאיש שנולד וחונך בעיר זו ושהכיר את רוב רובו של העיר על כל שכבותיו ולהנציח כל מה שקרה בין הימים 14 מרץ עד 3 ביוני 1944.

זכרונם של ההורים שהובלו למות ביחד עם אחי ואחיותי לוחץ על רוחי ללא רחם ובלי הרף. כל האוכלוסיה המגוונת והעשירה הזאת בכל צבעי הקשת מכל משלוחי היד אשר היו קיימים בעולם, ילדים וזקנים, מבוגרים וסתם המון גדול של „עמך" אשר כולם ביחד היוו את הפאר הגדול הזה אשר היה נקרא פעם קהילת גרוסוורדיין, כולם, כולם עוברים לפני עיני רוחי כבני מרון...

ההתישבות היהודית בעיר מתחילה לפני ימי הביניים וכבר בימי מלכי הכובשים של בית ארפד חיו כבר יהודים בעיר או בסביבתה. ואפשר לזהות אותם בזמן כיבוש הטורקים במאה ה־16. עדות חיה היתה החברה קדישא של העיר. היא היתה קיימת מאות בשנים ואשר פעלה עד רגע האחרון של משלוח היהודים בקרונות המות לאושוויץ.

כשיצא המסע האחרון של המובלים למות לא היה זכות קיום למבצר האחוה ואהבת אדם. בתקופה ששנאה עוורת בהמית גברה על הכול והשמידה כל הטוב והיפה אשר מבצר זה הקים. בעיר גרוסוורדיין היו קיימים שתי קהילות, הקהילה החרדית־האורטודוקסית אשר מנתה יותר מפי־שנים מאחותה, הקהילה הנאולוגית (רפורמית). היה קיים שלום והבנה בין הקהילות ואת מעט הנחת שהונחל להם בעבר ואת כוס התרעלה שהוגש להן בעת מצור קיבלו שניהם באהבה ובאחוה של הבנה יהודית. משנת 1938 כאשר בשמי יהדות אונגריה התרבו ענגים, שיתפו פעולה בשטחים רבים. הגנה משפטית, עד כמה שהיה קיים משפט בחבל ארץ זו, ניתן לאוכלוסיה היהודית באופן משותף. עזרת הנזקקים סודרה בדרך אחוותית והרבה פעמים עמדו מנהיגי שני הקהילות לפני שוקת שבורה בגלל חוסר כספים, ואז פנו בכוחות משותפים לגורמי חוץ ביחד תחת כסות אחידה ושם מאוחד וגם השיגו בזמנים ידועים תוצאות. היה עליהם לדאוג לכסות חורף, לעץ להסקה בחורפים העזים וסתם עזרה לרעבים.

פסק דין וינאי שהעביר את יהודי גרוסוורדיין משלטון רומני לשלטון אונגרי הביא החמרת חוקים ליהודים, אשר היו נפילה מן הפח אל הפחת... הקהילות הצטרפו כולם בלי יוצא מהכלל אל אירגון „אומז׳ה" אשר מרכזו היה בבודפשט. עם החמרת המצב גדל המחסור בשיעורים מבהילים, והיה צורך גם לתמוך בכל אלו שנקראו לעבודה (עבודת פרך בחזיתות וקרוב לחזיתות בלי נשק ובלי כסות־מטעם השלטון). משפחותיהם נשארו בלי מפרנסים, וכל אלה נפלו למעמסה על הצבור. גדודי עבודה אלו היו מחוייבים לפי חוקי־סדום לעשות את עבודתם בלבושם הם ולאלו היה צורך לדאוג להנעלה ולהלבשה באופן רצוף בכדי שיחזיקו מעמד.

אני מחוייב כאן לציין שיהדות העיר הצטיינה במצוק העתים הזה בנדיבות ובאותות השתתפות אחוותית של כל השכבות. כספים עצומים נתרמו והמון כסות וכסת וכלי מטה הובאו בכדי לחלק לאלו אשר נתקעו והגיעו לחוסר כל.

ליהדות גרוסוורדיין היתה חלק נכבד בכלל יהודי אונגריה, בכל אשר נוגע לחיים התרבותיים בכל רחבי המדינה. סופרים, אמנים, חרשתנים בקנה־מדה מודרני נוסח מערב אירופה, מהנדסים מעולים, רופאים בעלי שם עולמי יצאו מתוך משפחות העיר הזאת, והסוחרים... העיר הראשונה שממנה יצאו סוחרים המעוטרים בתואר דוקטור למסחר...

שרונה שלום

מתוך יומנו של סידור תפילה

הייתי מוטל שם בחצר ביה"כ הגדול בגרוסוורדיין במרחק מה מערימת שאר הסידורים והמחזורים. לא נתרחקתי מהם מרצוני הטוב, הונגרי אחד בעל שפם עבות בעט בי בחזקה יען כי הגיע אחרון ולא נותר לו לבוז ביזה, כל מה שהיה לו ערך בעיניו — כבר נלקח.

שלהי הסתיו הגיעו, ימי נובמבר הראשונים, מעטה ערפל כבד ירד על פני העיר, להקות ברווזי בר האחרונות תירגלו באוויר בטרם יעלו אבר לשים את פניהם דרומה, לארצות חחום, געגועיהם העצובים והמקוטעים בקעו דרך הערפילים הסמיכים והגיעו עדי.

אחר כך נעלמו הברווזים ו־שקט. הושלך הס בחצר העזוב, הגזלנים החמסנים הגדולים, מיוחסי העיר נטלו מזמן את השמנת מהביזה, עזבו גם אחרוני הגנבים הקטנים שבאו לעולל את שארית השלל, רכוש היהודים הדל. ונשארנו אנחנו, הסידורים והמחזורים.

אני מנסה להסיח את דעתי ממחזות המבישים שהייתי עד להם והעליתי בזכרוני את הבעלים הראשונים שלי, את הגבר הצעיר הנאה שבחר בי שם ברחוב זולדפה, בחנות הספרים של הדוד שפיצר הזקן וטוב הלב. הוא, האיש הצעיר יעד אותי מתנה לכלתו, לאותה עלמה יפהפיה, שחורת עינים.

צמודים זה לזו באהבה טהורה גחנו מעלי ורשמו בעמוד הראשון שלי את מועד אירוסיהם:

4 בחודש מרץ, 1928. אלישבע ועמנואל, גרוסוורדיין.

ואחר כך עוד שלוש שורות כתובות באותו עמוד:

5 בחודש יוני, 1928, יום נישואינו.

18 אפריל 1929, נולדה חווילה.

3 יוני 1931, נולד אריה הקטן.

בימי שבתות וחגים נטלה אותי גברתי לבית הכנסת. היא התפללה בדחילו, הכירה כל אות ואות מתפילותי, כאשר שפתיה מילמלו את פסוקי „אבינו מלכנו" עיניה ירדו דמעות.

דימדומי בין הערבים. נפתח השער ונכנס אחד בלבוש המרופט של עובדי עבודת פרך. גבר צעיר אך עייף עד מוות. האותיות החלו להתרוצץ בקרבי:

— אלהי? מאין שלחת את הבחור היהודי הזה? הן חדשים רבים לא ראיתי רק גויים, אנשי חמס!

הגבר העביר מבט מיואש על החצר, פסע פסיעות אחדות בהילוכו הרופס וניגש אל דלת בית הכנסת, נשען על כנף הדלת עמד דומם כאשר בכי מר וכבוש מטלטל את כל גופו. לא עצר כח להיכנס לאולם, סב על עקביו ללכת, כמעט ודרך עלי. הוא נעצר, התכופף, והרים אותי מהרצפה, בשרוול מעילו ניגב את לוחות הכריכה הרטובים מהערפל ולקח אותי הביתה, עצובה ושוממת היתה דירתו. לא נותרו בה רהיטים רק תמונות אשה חומת שיער וטובת מראה היתה תלויה על הקיר. רק יותר מאוחר נודע לי שגם היא נספתה בין שאר קרבנות השואה.

האדון החדש שלי התבונן תכופות בתמונה שעל הקיר. ולעת כזאת המה לבו לקרוביו שאינם עוד. הוא פתח אותי והתבונן ארוכות בעמוד בו היו רשומים ארבע השורות, התבונן עד שנתקשרו עיניו דמעות...

כשנתיים עברו כך, בבוקר לא עבות אחד בחודש מאי קרה בפעם הראשונה שראיתי את אדוני שמח. פרחים תחב באגרטל, לילך לבן וסגול. אחר הצהרים קיבל אורחת, עלמה יפה זהובת שיער וכחולת עינים. ישבו השנים זה מול זו ושוחחו ביניהם. אני הייתי אז מונח בקופסה בארון יחד עם תכשיטים אחדים, אדוני הוציא את הקופסה לתת תכשיט מתנה לעלמה, משום מה אני, הסידור הצנוע משך את עיניה היפות. היא הוציאתני מהקופסה, עילעלה בי בסקרנות ועיניה נאחזו ברשימה שבעמוד הראשון.

לא, לא אקבל ממך תכשיט זהב, אבל אם תואיל לתת לי את הסידור הזה...

אל תכעסי עלי, יקירה, אך קשה פרידתי ממנו...

למחרת היום היה אדוני איש אחר. הוא שר ושרקק תוך כדי גילוח ועיניו זהרו מאושר. מדי פעם באה הבחורה כחולת העינים ומצב רוחו של אדוני השתפר אחרי כל ביקור וביקור, ואז כבר ידעתי שהוא והיא אוהבים זה את זה.

לאחר החתונה הוציאני אדוני מהקופסה ומסרני לאשתו: הסידור עתה קנינגו המשותף, בואי נרשום בו את התאריך של היום.

שעות, ימים, חדשים נקבו, חלפו עברו שנים כולם עמוסי געגועים: מתי נורשה לעלות ארצה, מתי נגיע הביתה, לישראל?

לאחר 15 שנה הגיע היום המיוחל.

מזג אויר סגרירי היה, פתיתי שלג התערבלו בטירוף בחמת הסער. פקידי המכס בדקו בקפדנות את שתי התיבות, בת 70 ק"ג כל אחת. זה היה המטען המירבי שמותר היה לעולים להוציא מהמדינה.

אדוני התחנן למוכס; הוציא מה שתרצה, טובאריש, מהתיבה, רק את סידור תפילה זה הרשה לנו לקחת.

הלה לא שעה לבקשת אדוני. הוא הביט באדוני בעינים קפואות שלא נראו בהן כל ניע־זיע אנושי נטל אותי והוציאני מהתיבה.

כך הופרדתי מאדוני וגברתי ונמסרתי לקרוביהם, הללו חטפו מהר את עודף המשא שמעל השבעים קילוגרם המותרים לקחת ונסעו הביתה. אני, כאבן שאין לה הופכים נזרקתי ממקום למקום עד שלבסוף הועליתי לעליית הגג בין הסמרטוטים והגרוטאות.

בעליית הגג סמוך למקום רבצי עמדו שתי פמוטות חלודות, בלילות הארוכים הרבינו לשוחח על אשר עבר עלינו בימי חלדנו.

בערבי שבתות רוח נכאים ירדה על הפמוטות ובכו בהעלותן זכרונות: בימים הטובים ההם אנחנו נתנו אור, לבביות וחום, ואוירה חגיגית למשפחה, עתה, במשטר החדש הזה פוחדים בעלי הבית להדליק נרות בשבת, אכן האור, המנוחה והשמחה נעלמו מהבית ומלב דייריו.

אני, הסידור לא בכיתי, לא התאנחתי, אבל פתחתי את פי לסיפור כי לבי היה מלא ורציתי להתפרק:

מה אתן יודעות ידידותי על חיי אני? כלום יש לכן מושג על סבלות נפשי, אתן מבכות את האור ששפכתם בבית היהודים, אבל אני עד כאשר חושך כיסה את עיר. חשכת הרשע והשנאה. ראיתי את קהילתי, שלושים אלף יהודים מושפלים שדודים, מעונים, מגורשים מביתם, מעירם אלי מוות. ומהשלושים אלף לא חזרו רק עשירית, שלושת אלפים איש. שבורים ורצוצים בגופם ובנפשם. לראות גבר בוכה, כפי שאני ראיתי את הצעיר ששב ממחנה העבודה באותו יום סגרירי, היה מחזה קורע לב. הייתי מוטל על רצפת החצר של בית הכנסת וממקומי התפללתי שייפתח שער השמים לנחם את האיש האומלל. באותם רגעים מזעזעים התאבל האיש על שלושים אלף הרוגים, באותם רגעים ספורים הוא קבר כאילו במו ידיו את קהילתו. ובכל זאת לא איבד את אמונתו, הוכחה לכך הוא שהרים אותי מהרצפה ובכה במיוחד את בני הזוג היקר, את הבעלים הקודמים שלי אשר

שמם היה רשום בעמוד הראשון, הדיו בה נרשם שמם נמסה בנפול עליה דמעותיו.

אילו הייתן רואות, ידידותי הפמוטות, את גברתי החדשה, כחולת העינים כאשר יצאה לקבר אבות לבית העלמין, ולא היה לה אף קבר אחד כי הוריה והורי הוריה וקרוביה כולם נהרגו בניכר. היא התהלכה בין השורות כללא מטרה ועיניה זלגו מים. הוא נעצרה מדי פעם ליד קברים אחדים על מנת לקרוא את כתובת המצבות, על כל אבן היו שנים שלושה שמות, למעלה שמו של הנטמן במקום, ומתחת לזה עוד שמות, שמות של אלה שנשרפו ונהרגו בניכר, כתובות כגון: מתה מות קדושים בבוכנוולד, באושוויץ... נפל שדוד במחנה עבודה, נפטר בשבי הרוסים...

היא התישבה על אחת האבנים ולא יכלה להמיש עיניה מהכתובת אשר על המצבה: „היא ילדה בן בקרון המשא, מתה אתו מות קדושים בתאי הגזים".

ואתן לא ראיתן את גברתי מתפללת בימים הנוראים בבית הכנסת: אבינו מלכנו הרם קרן ישראל עמך! אבינו מלכינו החזירנו בהקדם לארצנו, לציון...

כך שוחחנו שם — הפמוטות ואני — בעליית הגג שכוחים מאדם, במשך שבע שנים, וביום בהיר אחד בחודש אוגוסט נפתחה הדלת, קרן אור הפזה את האבק שכיסה אותנו וקול מוכר הגיע לאזני.

לא, זה לא ייתכן, זה לא יכול להיות אדוני. הן הוא נמצא רחוק מכאן, הוא עלה לארץ ישראל, אני מדמיין, ללא כל ספק — פניתי אל הפמוטות.

אינך מדמיין ידידנו — עודדוני הפמוטות, מישהו עולה בסולם.

ואכן לא דמינתי. אדוני קרב אלי. חזותו השתנה במקצת. גבה קצת או יצירתו איתנה מכפי שהיתה? חוטים כסופים השתזרו בשיער ראשו. מבטו בוטח, עיניו מבריקות.

הוא הרים אותי, בממחטת מלמלה הסיר מעלי את האבק, ידו מצמידה אותי אל לבו ואני שומע את פעימותיו, ואני נצמד אליו ככלה אל חתנה שחזר מן הקרב.

אנו על המטוס ואדוני משוחח עם הנוסע היושב לידו: „לא היה לי חשק רב לבקר שם, גם ההוצאות היו מרובות. מה שעשיתי למען סידור זה עשיתי...

אנו מתקרבים לתל אביב — העיר הנוסע.

ברוך מי שחוזר לארץ ישראל — אמרתי אני בלבי בהתרגשות.

ארבעה ימים

מאת: **שרונה שלום**

המנעול נקש בכבדות. הרכבת יצאה לדרכה בקצב איטי. זוכרת אני יפה מועד זה: יום רביעי בשבוע, שעה ארבע אחר הצהריים. התאריך המדויק אינו זכור לי, אך היו אלה הימים הראשונים של חודש יוני.

— שבעים? — שואל הז'נדארם חבוש כובע־נוצות־התרנגול.

— שבעים ושניים — עונה לו הניצב על ידו.

כן, שבעים ושניים בני אדם — סליחה, לא בני אדם, רק יהודים — נדחסו לקרון הבקר, שנועד לששה סוסים מלכת־חילה. שבעים ושניים יצורים חיים, כבושים אהדדי, אוספים רגליהם תחתם, אילמים וחוורי־פנים רובצים על מיטלטליהם העלובים. חטא כבד רובץ על כתפיהם, הפצה פושעת של רעיונות משחיתי עולם: „לא תרצח!" „כבד את אביך ואת אמך" „מה ששנוא עליך, לחברך אל תעשה!".

דוהרת לה הרכבת הארוכה, שיקשוק הגלגלים משקף את המטען הכבד שנשאו על גבם: לבבות שבורים של יהודים, טף, זקן ונער. לכל קרון ניתנו ארבעה דליים לצרכיהם. גבר קשיש, מזוקן, שהרכיב נכד בן 5—6 שנים על ברכיו, הפר לראשונה את הדממה המתמשכת: „עלי לעשות את צרכי!". צעיר מפלוגות העבודה, סרט צהוב על זרועו, דילג בקושי מעל לראשי ההמון, ניגש אליו והוליכו בידו אל הדלי. „אינני מסוגל, מתבייש אני" — אמר הזקן ותלה עיניים עצובות במלווהו. הלה לחש דבר מה לאוזנו וטפח בעדינות על כתפו.

ירד הערב, אך השקט טרם הופר מחדש. רק הוראותיו של איש פלוגות העבודה נשמעו, כשניסה לארגן אותנו בשורות, כדי שלכולנו יהיה מעט מקום. „עכשיו ינסה כל אחד לישון מעט; בבוקר אולי נדע, לאן מובילים אותנו." — מוטב היה קודם להתפלל מנחה — אומר אדון גולד, השען. הגברים קמים על רגליהם ופותחים בתפילה. בתחילה נשמע אך מילמול חרישי, אחר כאילו במקהלה ייבבו הקולות ברכבת האסירים. כל הלילה נשמעו עוד אנחות ואנקות מפינות הקרון.

אחותי, שהדבקנו לה את הכינוי „אמא קטנה", באבי,

לילי ואנוכי מצאנו יחד מקום בקצה השני של הקרון, שם נותרה פירצה כטפח בדלת. יהודית, בתה של לילי, אשר טרם מלאו לה ארבע שנים, התישבה בחיקנו, אך לא נחה עד שהגיעה לידי. עוד לא היתה בת שנה כשפלטה את המילה הראשונה „נאנא". קראתי בשמחה לאחותי: הנה בתה קוראת לה! אך זו נדה בראשה לשלילה. לא את אמא רצתה, אלא עלי הצביעה באצבעה הזעירה, וחזרה על המילה „נאנא". מאז זה היה שמי עבורה.

„לישון, יוטקה, לישון" — אמרתי והתחלתי לנענעה. היא משכה אליה את ראשי וביקשה בלחש: „שירי לי את שיר העיר, נאנא!" לא פעם הרדמתי את יהודית בשיר הערש היפה של טמאש אמד. בלחש, ככל שיכולתי, פתחתי בשיר:

„נם הרחוב, נרדם העיר
נום גם אתה, בני
הנה פרפר מעליך יעיד!"

במהרה שקעה יהודית בשינה. גם אני ביקשתי לנמנם, אך השינה סירבה לנחות על עפעפי. זכרונותי התרפקו על השנים בהן הייתי בעצמי עדיין תלמידה בבית הספר היסודי. נזכרתי בליל חודש מאי, כשפרחו עצי התידהר ואנו רדפנו אחרי „פרות משה רבנו" בדילוגים עליזים.

והרכבת ממשיכה לדהור לקול הנחרות והאנחות הרוטטות, בתוככי ליל הירח, לקראת מטרה בלתי מוכרת לנו. הרכנתי את ראשי לאחור, לבל יפלו דמעותי על ראשה של יהודית. בקרון התחיל הכל ללבוש צבע אפור כשל עופרת. קרבה שעת השחר. האנשים נשענו זה על זה. אחדים החלו לפקוח עיניים מבוהלות. מולנו השתופפה אשה שמנמונת, כבת 50—45, ציפורניה מכוסות לכה, על פניה הנאות עיקבות טיפוח. כשפקחה את עיניה, נפלטה מפיה זעקה: „פיטר, היכן אני נמצאת? אוי, איפה בקבוקון הבושם?" בעצבנות החלה למשש סביב בידיה. אחר כך סיפרה לי שבעלה, פטר, משרת בגדודי העבודה בחזית הרוסית, אין להם ילדים, אך הם אוהבים מאד זה את זו. אחר כך הוסיפה עוד להתאבל על הבקבוקון השטוח, היפה, בו החזיקה פעם בושם צרפתי, וזה נשאר בגיטו. במשך היום נרדמה מידי פעם, וכשהתעוררה, היתה מבכה חליפות את פטר שלה ואת הבקבוקון השטוח, בו שמרה פעם את הבושם הצרפתי.

באחת הפינות ישבה אשה זקנה, מצומקת, עם שתי בנותיה, בתולות זקנות. לקראת הצהריים פרצו הבנות בזעקת שבר: אמא, אמא שלנו מתה, איננה עוד! לא היה רופא בקרוננו. איש פלוגת העבודה ועוד גבר או שניים נדחקו אל פינתן. „לא קרה דבר — קרא אחד הגברים — בסך הכל גמרה לשתות את בקבוק היי"ש עד תומה; עד הבוקר תפוג שיכרותה ושום רע לא אונה לה."

יהודית היתה הצעירה בקרון. לא בכתה, לא הטרידה איש, התנהגותה הממושמעת הטילה עלינו עצב. בשעות האחרונות התבגרה, או אולי אף קפצה עליה הזיקנה. מידי פעם הייתי מביטה בפניה הנהדרות, בעיניה הגדולות, התכולות, הנוצצות. מהרהרת הייתי, מה יהיה בסופה? עלתה בדעתי הנערה הפולניה, אתה הארכתי פעם בשיחה. „ומה עושים עם הילדים?" — שאלתי. „שורפים אותם" — ענתה בקול עצב עמוק, כמוהו לא הגיע עוד לאוזני.

אם פרץ בקרון ויכוח קולני, יהודית תמיד הצליחה להשתיק אותם, כששרה את הלהיטים שהיו מקובלים בימים ההם. תמיד פתחה באותו פזמון:

— עוד יום כל עולמנו
רק עוד נשיקה אחת
מי יודע מה יביא לנו
יום המחרת?

מזוננו הלך וכלה, כי לא היה לנו דבר להביא עמנו מן הגיטו. בשקית אחת מצאנו מעט אורז בלתי מבושל, אותו גרסנו בין שינינו כל היום. בשקית שנייה היה מעט סוכר, אך בזה לא נגעו הגדולים, זו היתה מנתה של יהודית. בינתיים כבר התרוקנו מימיות אחדות. „עוד קצת סבלנות — קרא אחד הגברים — בקאשה יורידו אותנו, שם נקבל מים ומזון". אסירי הקרון פרצו באנחת רווחה. שוב ירד עלינו הלילה. נרדמו הפעם כולם, רק יהודית ואנוכי נותרנו ערות. בלחש הייתי משמיעה מעשיות באוזניה, את הסיפור על בת המלך השבויה, אשר נסיך תמיר חש לשחררה. חשבתי שנרדמה ונשתתקתי. „עוד, נאנא, עוד. אולי גם אחרינו יחוש הנסיך היפה?" פתחתי בשיר האהוב עליה, עד שנפלה עליה סוף סוף התרדמה. אני לא הייתי מסוגלת לישון, העליתי בדמיוני את דמות הורי, שהושלכו לגיטו של בסטרצה. מה נורא, חשבתי, כי משש ילדיהם לא נמצא אף אחד לידם. שלושה נשארו ברומניה, בטמשוואר. אח אחד בגרוסוורדיין, ואני עם אחותי כאן. מה עצובה היתה שעת הפרידה מהורי! לא השמענו מילה, רק מבטינו הצטלבו. הייתי ניצבת ליד חלון הרכבת, והם שניהם תחת עץ ערמון-הבר המלבלב. אבי תומך את אמי בכתפה ואני מוסיפה להביט בהם מאשנב הקרון שהתחיל לנוע, מביטה בהם עד שהיו לנקודה זעירה האובדת במרחק. ברכבת התרפקתי על כתפו של דוד גיורקה, משרת ביתנו הנאמן במשך ארבעים שנה. עכשיו הוא ליווה אותי חזרה, אחרי שהות של יומיים בבית, למרוש-וושארהלי.

השרת בבית המועצה סיפר לגיורקה, שגזרו עלי דין מוות, כי לא ענדתי את שושנת צבעי הדגל בעת כניסת הצבא ההונגרי לעיר. קארול פיכלר פסק כך, החזן הפרוטסטנטי, מנהיג אנשי צלב החץ. אבל אני ידעתי כי לא השושנה מטרידה אותו; עוד קיווה קארול פיכלר, שהנערה היהודיה תהיה לו לשלל. דוד גיורקה הוסיף ללטף את פני ולנחמני:

„אל תבכי, ילדונת, מוטב לך לשוב אל אחותך. לא רצינו לספר לך, איך ירה פיכלר, קללת כפרנו, במו ידיו באויבו מימי נעוריהם, שם במרעה האחו. הוא היה רותם צעירים יהודים למחרשתו וכך חרש בהם את שדהו. אחיה של סוכנת הדואר, ינה שילאי, זרז אותם בשוט."

והקרון שלנו מוסיף לדהור, נושא את מטענו העגום: אנחות יהודים, דמעות יהודיות. פעם, עוד ב־1941, עברתי לפני ביתו של מזכיר המועצה. אשתו פרועת השיער, אשר ריח זיעה נודפת ממנה, קראה לי, שאסביר לה איזו דוגמה של סריגה. אחיה היה רבוץ בכיסא המרגוע וקרא את ה„פוטאר", בטאון־הסחי של האנטישמים ההונגרים. הסברתי לאשת המזכיר, כיצד לסיים את סריגת החצאית. כשיצאתי, קראה לאחיה בקול רם: „צ'אבה, פתח את הדלת! שיצא מכאן הסרחון היהודי!"

גם את הדודה אירמה לא אשכח. דודה אירמה החכמה, הנבונה, היתה ידידתה הטובה של אמי שנים רבות. פעם, כשהייתי עוד קטנה מאד, הבאתי לה את הכיבוד הרגיל מן המצה של פסח, יחד עם פרוסות מעוגת האגוזים הנפלאה. והיא אמרה: „עכשיו תאמרי לי, הרי את יכולה לסמוך עלי, לא אספר לאיש! נכון שמהלתם במצות כמה טיפות של דם נוצרי?"

שוב עלה השחר, יושבי הקרון מתחילים להתעורר. אדון גולד מוציא טלית־תפילין ופותח בתפילת שחרית. גם יתר הגברים שבקרון מחרים־מחזיקים אחריו. עולה התפילה הקולנית לשמיים, אך לא מצאה שם מענה. קמה גם האשה שממול, ומילמלה פעמים אחדות את שם בעלה, ושוב החלה לבכות את בקבוקון הבושם השטות, בקבוק הבושם הצרפתי. פתאום ירד גשם סוחף. הושטתי ספל דרך הפירצה שבדלת וקלטתי מעט מי גשם, כדי להרטיב לפחות את שפתי הילדים. בשעות המוקדמות של אחר הצהרים קרא מישהו, שהנה קרבים אנו לקאשה. קמה התרגשות בין הנוסעים: התכוננו לרדת. אך הרכבת עברה את העיר ונעצרה בתחנה מעבר לה. נפתחו הדלתות וחיילי ס"ס עלו לקרונות. דרשו תכשיטים ודברי ערך, איימו כי יוציאו להורג כל עשירי במנין, אם לא נמסור אותם. אך לא היה דבר־ערך בידי איש, הכל נשאר כבר אצל הז'נדארמים ההונגריים. אז נטלו את הטליתות. „יהיה יפה לכורכו סביב הרגל" — אמר הגרמני. פרמו את תיבות התפילין, אחר כך נטלו את חולצותיהם של הגברים. ואנו עוד ציפינו לירידה, אך כתום שעה של חנייה שוב חתמו את הקרונות. כולם חזרו והתישבו במקומם, חוורים, דוממים, קפואים כאבן. הרכבת הגבירה את מהירותה. בלילה הזה לא ישנו רבים. לחשושים נשמעו מכל צד.

„את ישנה?" — שואלת לילי. לא — עניתי. „כמה אני מצטערת עכשיו, שלא מסרתי את יהודית לידי הדיירים הנוצרים. היו נוטלים אותה אתם לבודפשט ושתינו היינו אולי נשארות בחיים. על כל פנים, ליהודית וודאי לא היה קורה דבר. ואני האמנתי במעשייה של ‚מחנה עבודה', ועכשיו אשלם על כך בחיי שתינו. יודעת אני בבטחון כי שעותינו ספורות, שהרי לא אסכים להשאיר את בתי לבדה. אלך אתה לכל מקום שיובילוה, ואני יודעת כבר, היכן סוף הדרך."

שתקתי, לא היו עוד מלים בפי. „את תשארי בחיים — המשיכה לילי בכעין נבואה — ככל שירבו תלאותיך, אותך לא יצליחו להשמיד. עליך להשאר בחיים, כדי שתוכלי לספר, לזעוק באוזני כל העולם, כי התרבות אינה אלא שקר, כמוה כאהבת הנוצרי. כי במאה העשרים השתלטה הברבריות האכזרית ביותר. סבל נורא יהיה מנת חלקך, תהיי עדה לכל מעשה אכזריות שיבצעו החיות בצורת אדם. כולכם, שתישארו בחיים, לכו לארץ ישראל, בנו את הארץ, כי כל עוד לא תהיה ליהודים מדינה משלהם, תמיד יוכלו להיות מופקרים בידי עולם ברברי." וכך הוסיפה לילי לדבר עד הבוקר.

למחרת שוב השתלטה הדממה בקרון, נוסעי רכבת־המוות ישבו שקועים בתוך עצמם. גם שכנתי פסקה מלהתאבל על בקבוקון הבושם השטות. בלילה רבים פרצו בזעקת שבר מתוך חלום־סיוט. מי יודע אילו חלומות הטרידום? „היום יום ראשון של חג השבועות" — אמר אדון גולד. בתו דוצי ואני החלפנו מבטים. עיניה אדומות היו מבכי, ידיה ליטפו את אחיה הקטן. הגברים פתחו בתפילה, עתה כבר ללא טליתות, אך קולם נשמע כה חלש, כאילו ביקשו שלא לטרוד את אלוהים משנתו.

בשעות אחר הצהריים חזרתי והצצתי החוצה דרך הפירצה שבקרון. אוויר נפלא של אביב פשט בכל. בנות פולין ובניה, בני גילי בערך, עמדו ליד אחד המחסומים. רוח קלה בידרה את שולי שמלות המשי של הבנות, פרעה תלתליהן. ביקשתי עוד לחיות, שהרי עוד לא טעמתי טעם של אהבת־אמת, לא שבעתי עוד את פירות הקיץ. הטרגדיה שלנו לא עכשיו החלה — הרהרתי — ישנה־נושנה היא, מלפני אלפיים שנה, מאז אבדה לנו ארצנו, גורשנו... נגררנו ממנה כשבויים. מאז שהשליכו בנים ובנות יהודיים לפני אריות רעבות בקלוסיאום, כדי לבדר את דעתן של גבירות רומא הנעלות, של אדוניהן האצילים. „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" — אך אנו שכחנוה.

בלילה הזה הצלחתי להרדם. בחלומי חזרתי אל כפר הורי. שם ישבתי עם אמי, בעזרת הנשים של בית הכנסת הגדול, יפה־הקמרונות. מבטי נעוץ בתיקרה התכולה־כסופה. חלל בית הכנסת מתמלא בצלילי הכסף של קול אבי, הקורא את ההפטרה. אחר כך אנו פונים לביתנו. אבי מימיני, אמי משמאלי. אבי אוחז בידי האחת, בשניה אני נושאת את טליתו, כמו בימי ילדותי. בחצר, בין אבני השפה המסויידות לבן, פורחים מיליוני פרחים צבעוניים.

השולחן הגדול של חדר האוכל ערוך לסעודה, עליו

עוגות המפיצות ריחן. פרחי לילך, צבעוני וורדים ענקיים בכל אגרטל. אבי יושב בראש השולחן, סביבו אחי ואחיותי, אך מספרנו גדל בהרבה, משום מה. נכדים ונינים לבושי חג. אבי זוקף קומתו התמירה, נוטל בידו את גביע הכסף של הקידוש ואומר בחיוך: „לחיים, ילדים, לחיים, לחיים!"

פורח לו החלום היפה, ואני מתעוררת. חזרתי ועצמתי את עיני, למען אשכח את המציאות, אך החלום פרח לו ולא חזר עוד. הרכבת הוסיפה לדהור ועם שחר יום ב' של חג השבועות, שנת 1944, באו בני ישראל אל פתח בית החרושת של המוות.

שרונה שלום

מכתב לעופרה חזה

בפסטיבל המוזיקה „אירוויזיון", שנערך ב־1983 במינכן שבגרמניה, זכתה נציגת ישראל, עופרה חזה, במקום השני עם שירה „עם ישראל חי". בהזדמנות זו הופיע בעיתון „אויקלט" מאמר זה.

עופרה הקטנה והיקרה. אני פונה אליך משום שיש לי הרגשה, שאולי אינך מודעת במידה מספקת לתפקידך, ולא לגודל ההישג שלך. שמחתי מקרב לב על כך, שעליך נפלה הבחירה לייצג את ארצנו בפסטיבל הבינלאומי. היית בהחלט ראויה לכך בזכות קולך הערב והופעתך גם יחד. אך את ביצעת תפקיד גדול עוד יותר. ואולם, כדי שתוכלי להבין זאת, חייבת אני לספר לך אי־אלה פרטים על דברים שאינם יכולים להיות ידועים לך.

יודעת אני, עופרה, שב„יום השואה", כאשר כל הצופרים במדינה משמיעים צפירה בת דקה לזכר קורבנותינו, גם את נעמדת לדקה, עומדת דום ודימעה מופיעה בעיניך הנאות. אך, ככל שיכלת לשמוע על תקופה איומה זו, עדיין אינך יכולה לדעת עליה הרבה, כי את הרי נולדת כאן, באווירת־החופש הישראלית ואינך יכולה אפילו לתאר לעצמך את חיינו בגולה.

כשהייתי צעירה כמוך עכשיו, הכריחוני לשאת על בגדי את הטלאי הצהוב בצורת מגן־דוד. והשוטרים היו נוהגים להורידנו מהמידרכות, כי אסור היה ליהודים להפריע לעוברים ושבים בני העם ההונגרי.

אחר־כך הכריחוני להסתגר בגיטאות, בשטח בית־חרושת ללבנים, שם שמרו עלי חיילים בתת־מיקלעים. הם הכריחונו לחפור שוחה ארוכה ששימשה לנו בתור „שרותים". מהצד הקדמי של השוחה ניקבעו קרשים ואילו מאחור לא היה כל קיר, כדי לאפשר לקלגסים ההונגריים לצלם ללא הפרעה. „הבידור" העיקרי שלהם היה צילום הגברים העושים את צרכיהם לאחר שישבניהם הכחילו מרוב מכות ואשכיהם נהרסו באותה דרך.

הם היו מעמיסים 70 עד 75 בני אדם לתוך קרונות־משא המיועדות אך ורק להובלת שישה סוסים ולא ליותר. היינו מורעבים וצמאים עד מוות שעה שהובלנו אל „בתי־החרושת למוות".

אני מיטיבה לזכור אותו שחר של חג השבועות, כאשר רגלי דרכו על אדמת אושויץ. חמש ארובות ענקיות הקיאו עשן ולהבות מסביבנו — והאירו את כל הסביבה באור־של־יום. ניתן היה לחוש באויר את ריח הבשר האנושי השרוף. היה עלינו לעמוד בתור לפני מנגלה, שהחזיק את מקלו ביד וכיוון אותנו בתנועות אלגנטיות לכיוון החיים או המוות.

את עמדת שם על הבמה, באותה מדינה, בה נידונה יהדות העולם למוות, במינכן שבגרמניה ועל כנפי שיר נחמד קראת קבל כל העולם כולו:

— חי, חי, עם ישראל חי.

עופרה, מי שלא עבר זאת על בשרו, אינו יכול לתאר לעצמו, מה חשנו, כאשר הכל נילקח מאתנו, כאשר נותרנו חסרי־בית, נטולי־כתובת. עמדנו שם במערומינו, בפני הרוצחים.

עמדנו בתור, ומי שלא עמד בדיוק כדרישת חוש־הסדר הגרמני המפורסם, הוכה בקתות הרובים עד זוב דם. בשעות המאוחרות של אחרי־הצהריים הובלנו אל בין הצריפים, שם היה עלינו לעמוד במיסדר („אפל" בלשונם), כדי שקלגסי ה־ס.ס. יוכלו לספור אותנו. ליד הצריף היתה ביצה קטנה, לשם היינו מתגנבים כדי לשתות מעט מים דלוחים, לאחר שזה היום החמישי לא באו מים לפינו. לעולם לא אשכח את הטעם המגעיל של מים אלה.

ואת שרת שם, על אדמת גרמניה, במינכן:

— חי, חי, עם ישראל חי.

המחנה שלנו היה בתוך שדה־הראיה של התחנה הסופית, לשם היו מגיעות רכבות בכל שעות היממה, עם 4000—5000

איש בכל רכבת בממוצע. ומהרכבות היו יוצאים התורים האינסופיים של יהודים מעונים, של אמהות יהודיות על טפיהן בחיקן, כאשר הגדולים יותר היו נאחזים בשמלותיהן. אחיות ואחים קטנים, אלה ביד אלה. גברים בריאים וחסונים. סבים וסבתות. והתור האינסופי צעד קדימה — אל המוות.

ואת שרת שם, על אדמת גרמניה, במינכן:

— חי, חי. עם ישראל חי.

רציתי לספר לך גם, ששם, במחנה ג׳, היינו כ־32 אלף נשים. יום אחד הופיע מנגלה ובחר מתוכנו 400 בנות צעירות. גם אני הייתי ביניהם. הם העבירו אותנו למחנה אחר, שם היינו עוברים בדיקה רפואית מדי יום. גם מזוננו שופר וקיבלנו אפילו שתי שמיכות לנפש. גם למיסדרים לא חוייבנו להתייצב עוד. בתחילה שמחנו על מצבנו המיוחס, — עד שנודע לנו, שהטבות אלו הן מנת חלקן של אותן בנות בלבד, שנועדו „לשעשע" את החיילים הגרמניים. לא בכינו, לא התפרצנו — רק הפכנו לאילמות. לא יכלנו להוציא הגה. משך ימים שלימים שכבנו על דרגשינו ללא מילה. לבסוף, פצתה אחת מאתנו את פיה:

— הנה הגדר המחושמלת בפאתי המחנה. אני מעדיפה זאת על פני החיילים בחזית.

— גם אני — החרו־החזיקו אחריה כל האחרות.

אך חייבת אני להסביר גם מה פירוש הגדר, אותה גדר שלתוכה הוזרם חשמל במתח של 1200 וולט, מסביב למחנות. הנגיעה בגדר פירושה היה מוות מידי. פעמים רבות ראיתי כיצד נגעו חברי לגורל בגדר, במיוחד בשעות המוקדמות של הבוקר. כך הגיעו לתחנה הסופית של דרך־יסוריהם.

כך חיינו משך שבועות ארוכים, מבלי לדעת באיזה רגע יהיה עלינו לבצע את החלטתנו. היינו צעירות, טרם אכלנו מעץ הדעת וטרם הספקנו להכיר את האהבה האמיתית. רצינו לחיות, רצינו להתגבר על כל היסורים, לעבור אותם — אך לא את החיילים הגרמניים. באותם ימים הגיעה רכבת ארוכה מצרפת והביאה בנות נאות יותר מאתנו, ששיער־ראשן לא גולח כשלנו. הן נישלחו ישר לחזית — במקומנו.

כעבור זמן לא רב נילקחנו לעבודת־כפייה. היה עלינו להוביל לבנים מחוץ לשטח המחנה. שומרינו, קלגסי ה־ס.ס., היו מצויידים בכלבי־דם מאומנים. מי שלא היתה צועדת בקו ישר, או שהיתה אפילו רק מפנה את ראשה לצד, הייתה מיד, בפקודת הקלגס, מותקפת ע"י אחד הכלבים שהיה קורע את שדיה.

קרני השמש היוקדת צלפו בנו גם באותו בוקר ארור, בו זיהתה אחת הבנות את אחיה בתוך קבוצת־הגברים שבאה ממול. שניהם קראו בקול, קפצו הצידה והתחבקו. שניהם נקרעו מיד למוות ע"י כלבי־הרועים המאומנים.

ואילו כעת את שרת שם, על אדמת גרמניה, במינכן:

— חי, חי. עם ישראל חי.

המיסדרים היו נוראים ואיומים, אך לא־כל־כך משום שהיה עלינו לעמוד בחוץ בצינת הבוקר בעמידת־דום מתוחה, בגשם, בסערה, בשמש היוקדת — לפעמים עד הצהריים ואחר־כך לחזור על המיסדר בשעות אחה"צ — עד הערב. אך היה עוד דבר נורא. כל אימת שלחיות־הפרא נודע, שבתוך קבוצתנו נמצאות אם ובתה, או שתי אחיות, דאגו מיד להפריד ביניהן בעת הקראת השמות. וכאשר פניה של מישהי לא מצאו חן בעיני המענים שלנו, גם היו מוציאים אותה מהשורה, מכניסים לתוך המכונית השחורה הסגורה שלא היתה עוצרת אלא בפתח תאי־הגאזים... — ואילו העשן השחור הלך והתעבה מעל המשרפות מדי ערב.

כל זאת קרה משום שלא היתה לנו מדינה. זאת רציתי לספר לך, עופרה, וכעת נפל בחלקך לשיר בקולך הערב בפני העולם כולו, בפני כל אויבינו, על אדמת גרמניה, במינכן:

— חי, חי. עם ישראל חי.

וייס רוזן עליז

שיר קינה על מות ילדים

אבכה ואזכור אתכם כל הימים
ילדי־עקדה, מלאכים פעוטים
ראשים חמודים עטופי תלתלים
זהובים, אדמונים, שחורים, ערמונים.
אבוי, כי אבדו בעידן־בלהות
אור שמיים זכים, עיני תינוקות,
אשר אין כיפין עלי אדמות
נעצמו טרם עת ולא עוד נפקחות
בשוב אביב או קיץ לשדות,
עם בוא הסנוניות, החסידות
לא ייראו מאה ריבוא התינוקות.

ריסס המיקלע צרורותיו בצרימה
הילד עמד מתחלחל מאימה
לבו הקטן נחרד מזוועה
כצפור מידפקת אל סבכת כלובה
מה תרצו ממני הגידו בני אדם
חף מכל עודני כניצן על אילן
מה העלילה הרצחנית נגדי
מה כל חיי עד כה, כדורי גלגלי
חדשים לגמרי, משאת נפשי הגדי
הצחור טרם קנה לי אבי מולידי,
עודני קטן, אנה אל תירו בי.

תהומי ואפל היה לוע הבור
שבלע בתאוה חנונים עד אין ספור
שמש במרום דום עמד כנדהם
עת צבוע הזעיק ביללה את התן
שיראה את אשר לא ראו עוד עיניו
רקיע מבויש נתכסה אז בעב
כי הזאבה האם, שהיניקה גורים
אימצה לה אותו זוג עוללים גוועים
אך שם למראה הגופים הקטנים
בכה הצבוע ובכו התנים.

רבואות ילדים בין רגע כלו
כאדים בחמה התנדפו וחמקו
אתמול עוד נשמו, עיניהם צחקו
אחזו בחזקה חפצים שחמדו
עוד יקדה נשיקת ההורים על לחים

נגזלו נטרפו מאמם־יולדתם
שחיתלה בלבן, שהאכילה אותם
עוללי־טיפוחים בטל ילדותם
נקטפו באיבם, נמסקו כזיתים
רוסים, פולנים, סרבים ויהודים.

אך פני מאות אלפי הילדים
מתוך השלהבת אלי צוחקים
בני ס.ס. עליזים ארורי הזרוע
על שלג שותת דם השאירום לגוע
ל־„גבורים" שימשו מטרה לקליעה
הושלכו למצולות הדנובה הקרה
בעודם צמאים לשמש, לפרחים
קברום תלינים בקבר אחים
הלשמע קולם ארץ לא תרגז
בזעקם אל אמם בהחנקם בגז?

מצעד אינסופי. פני עוללים חפים
מבעד ללהבות אלי צוחקים
עסיס גופם, יין דמם התמים
גמעו השחר והגחלים
עשן בלוריתם מרחף בחלל
שבולת־זהב יהפוך כל שער
מתכלת עיניהם הים יכחיל יותר
משחור מבטם יוסיף יאפיל הליל
מחיוכם שליבנו מכאיב
שבע יזרח הנוף לעת אביב.

את תמימותם — בשלג הצחור
חלומם המתוק — על פני אגם כחול
משי עורם על גביע הפרג
גבעת מצחם בכיפת סלעי־עד
תמצא בלכתך בכה והלוך
לב שנותרת עם יסורי איוב
קיום חדש יצמיח אביב נצחי
יפול הרשע על כחו השטני
כי לא ניתן למגר את החיים
כי החיים בלתי מנוצחים.

(תירגם: יעקב גת)

הטירוף

(קטעים)

(תמונות מחיי הזוועה של מחנה ארשוויץ)

פגישה זו אינה ניתנת לתיאור: מכאן שערות ובגדים של אדם מן השורה, חרדתו של אורח מן השורה, למראה העדר העירום, הקרח מכאן. „מה זה פה, בית חולים?!" כאילו את עצמי אני שומעת, אותן השאלות, אותן העיניים. ממש כך נדחק ההמון החשוף לקבל את פנינו, כשנחתנו לפני שלושה שבועות בתחנת אושוויץ. ממש באותה תאווה שלא תשבע פערו עיניהם אל עולם הקסם של בעלי השערות, הבגדים, המזוודות, כמונו היום.

מעניין: בשעה שנדחקנו אל הפתח, לאיש לא הפריעה התחפושת המקורית הזאת של קבלת הפנים, הדבר אף לא עלה בדעתנו. אלף בני אדם חשופים כבר אינם בגדר בני אדם, אלא עדר. כאן הרגשנות מגוחכת באותה מידה שהיא ללא הואיל. אך הם, בעלי השערות, עדיין אינם יודעים דבר מכל זה. „אלה המשוגעים?" — שואלים בהגיון נוגע ללב של אורח מן השורה. צוחקים הגרמנים בכל פה, מגחכות הפולניות, מחייכות אף אנחנו.

אך בתום עשר דקות כבר יוצאות הן אחת לאחת מבית החיטוי עירומות כביום הולדן כמונו, מטומטמות למחצה מן האדים ומן האימה. זוכרת אני יפה שנייה זו, בה יצאתי מבית החיטוי, בה ראיתי לראשונה זה ליד זה את ים הגולגולות המבהיקות, הלבנות להגעיל. ממרחק מה נראה הכל כשדה־כרוב. מעניין, נדמה לי כי כל זה אירע לפני שלוש מאות שנה, ולא לפני שלושה שבועות; כאירוע היסטורי מן העבר הרחוק!

המראה היה כה מהמם בזרותו, שלרגע אחד שכחתי הכל. עוד לא ראיתי כל קשר ביני וחברותי לקרון — לבין ים הגולגולות המבריק הזה. „אלה המשוגעים" — חשבתי בלבי והמתנתי. אך מן הדלת הפתוחה הוסיפו לנהור נוצצות־הגולגולות. „מוזר — אמרתי לעצמי — כיצד סובלים כל החולים האלה מאותה תסמונת עצמה!" כי הרי קשה להבחין בין מטורף אחד לשני. לכולם אותן פני שעווה, אותו גיחוך מטומטם, מעונה. ואז צעקה אלי אחת מהן: „אל אלוהים, איזה פרצוף יש לך!" צחקה, ובגולגולתה הקרחת תפח וריד כחול. איפה שמעתי כבר את הקול הזה? אכן, מפלצת זו מוכרת לי מאי שם... הרי זוהי אילוש ממישקולץ! אילוש היפה, זהובת השיער, אותה היה מוכן להבריח החוצה אפילו החייל ששמר עלינו בבית החרושת ללבנים.

אחזתי בראשי בבהלה, אם כי כבר התחוור לי לפתע הכל. חשתי, כיצד נפער פי באותו גיחוך נורא, ובה בשעה פילח אותי כאב אכזרי, כאב כה חודר, חותר עד תהום המעמקים, שאף היא, או מה שנשאר מן הנערה היפהפיה, אף היא חשה בכך. ודווקא היא, אשר גזלו ממנה את עטרת השיער הנפלאה, היא התאמצה לנחמני בשקיקה מרגשת, אף כי לי לא אבדו אלא זוג צמות פשוטות בתכלית. „מה ערך לשיער הזה עבורנו, שאיבדנו את ביתנו, את משפחתינו? תראי שזה יגדל מחדש, במהרה יגדל!"

הבטתי ללא אומר בפניה המעוותות להחריד. לו ראתה את עצמה, לא היתה מדברת כך. אוזניה כמניפות פרושות, צורת גולגולתה כה בלתי מתקבלת על הדעת. לפי הרגשתי, כל מה שסבלנו עד אותה שעה, ובכלל זה סבל הפרידה, התגמד לעומת זאת. כאילו חצצה מגזזת השיער ביני לבין ישותי, כאילו נשללה ממני הזכות האחרונה לחוש כבן אדם. הפקרה מוחלטת!... האפשר לדמות דבר איום מן הטרגדיה הגרוטסקית הזאת?!

הפכנו, בלי ספק, למיני יצורים חדשים שכמוהם עוד לא נרשם בדפי ההיסטוריה. המצאה גרמנית אופיינית: חפץ המיוצר מבני אדם! מבין כל תכונות אנוש נותרה בנו רק אחת: הנטייה לסבול. ביתר דיוק: חפץ מתענה. לו קרתה לי או לחוברת זו איזו תקלה, כינוי מוצלח זה היה אובד לעולם, אף כי הוא קולע מעין כמוהו. מי שהוא, שיחליט אי פעם לכתוב את תולדות הטירוף הזה, יכול היה להיעזר בו. הרי כל זה ייהפך פעם ל„מעשה שהיה". נכון שעד אותה שעה יתרחק העולם מרחק רב מן ההרפתקה האכזרית והמטו־רפת הזאת, לא תהיה עוד בעיית הגזע, כי לא יהיו גזעים ולא גבולות, רק משפחת־ענק אנושית אחת — עד כי מסופקני, אם יוכלו לרדת באותם הימים לעומקו של כל זה, אם יימצא יצור אנוש שיוכל להאמין במה שקרה כאן.

אי שם, ממרחק לא רב, נשמע רעש קצוב, עמום, כאילו חובטים בקיר. עתה, כשאני מקשיבה, נראה לי שלא לראשונה אני שומעת זאת. צלילי אושוויץ אלה וההרהורים הרעים המתלווים להם כאילו הפכו חלק מאתנו, כמו החטוטרת לגיבן. כשאנו אומרות „דממה", בעצם אנו מציינות את ההבדל בין שני סוגי רעש: האחד אשר מקורו גלוי לעינינו, והאחר: הבלתי נראה, המטריד — כאילו אי שם מסביבנו או מתחתינו, על כל פנים בקרבת מקום ובכל זאת בנסתר, מתחוללים חיי־סיוט אחרים.

בשבועות הראשונים לא העזתי לעצום עין. החרדה, שבכל רגע יהיה עלי להקיץ לקול רעמים שאינני יודעת מה מקורם, הנקישות והאנחות — לא נתנו לי להרדם, עד הבוקר. ארבתי לקולות, האזנתי ושמעתי הכל, אך בבוקר נראה הכל כאילו חלום היה. אחר כך גברה עלי העייפות ובאו החלומות האמיתיים, ואז הכל התערבב ועתה לא אוכל כבר לומר, איזה רעש קשה יותר לשאת: את זה ששמעתי בהקיץ או זה שרק חלמתי אותו.

מה רוצה ברייה זו? מדוע היא זועקת, מדוע מערבבת דברים, כאילו „משהו עומד להתרחש, שהרי כבר יומיים מחזיקים אותנו עירומות"? והיא לוחצת על ידית הדלת, אך הדלת, שמעולם אין נועלים אותה, אינה זזה. היא מטלטלת אותה בזעם. „חדלי מיד, את שומעת!" — צועקת מי שהיא. אחר כך מצטרפות אליה כולנו, האימה נמלטת אל תוך הזעם, כי לזעם יש לפחות מטרה, עליה יכול להתגולל, ואילו האימה משותקת. אך אוי למי שעוררה שני אלה. נערה אומללה, חסרת דעת זו אשמה בכך, שאלפי יצורי אנוש נאבקים בזה הרגע עם הרהורי חרדה... ועוד לא נרגעה, כמטורפת הולמת היא באגרופה בדלת הברזל, אף שמימין ומשמאל מושכות אותה, מכות אותה ואולי היינו גורמות למותה, לולי הגנה עליה הזקנה בכריעה על ברכיה.

המעבר מאופיריטה־כביכול להתקפת עצבים לא ארכה יותר משתי דקות. איך הפכה החבורה המגחכת לעדר פראי, מרושע בפרק זמן קצר שלא ייאמן? ומדוע נרגעו שוב כולם באותה פתאומיות? הייתי שם ובכל זאת אינני יודעת. חוששתני שהדבר יישאר בגדר חידה עבורי עד סוף יומי: כיצד הופכים הפרטים הבודדים הרבים כהרף עין, תוך שניות למשהו מלוכד להחריד?

יודעת אני יפה מה המחיר שיש לשלם כדי להגיע ל„אולימפוס" כזה. אך לו ידעתי פי עשר יותר, גם אז לא אוכל להאמין, כי עיניים חביבות, עייפות אלה, בהן הזדקנה כבר העצבות, מסתירות איזה דבר שונה, נאלח. המקרה העיוור משחק תפקיד בכל מקום, אפילו בעולם הסיוטים (ואולי כאן תפקידו גדול יותר מאשר במקום אחר). תמימה אני? לאו דווקא — אלא פשרנית עד להדאיג. אולי תמיד, מאז שעמדתי על דעתי, תמיד עמדתי לצדם של יוצאי הדופן, של פורצי הגדר. אני נוטה אליהם, המה קרובי משפחתי. אני מתיחסת בחוסר אימון לכל הכללה, שמא יש בה מן השרירות. אפילו ההוכחות שאני מעלה בעצמי, מטילות עלי חרדה, ברגע שאני נשארת לבדי אתן. כאילו הבדידות מציגה סימן שאלה בכל. ממש תוקפת אותי סחרחורת, כאשר מי שהוא מדבר באוזני על „נשים" או על „הגברים", „היהודים" בבטחון תמים, אותו בטחון שאני בכל זאת מקנאה בו. באמת, האם אפשר לומר משהו כוללני, משהו מוחלט על ארץ, על עם, על מין כל שהוא?

להאמין במשהו מוחלט! הנה, זהו! סוף סוף קראתי בשם לשאיפתי — לו יכולתי פעם אחת ויחידה ליטול בידי את זה שאני קורא לו „רוחי" או את „סרעפי" — מכל מקום: את ישותי הפנימית הטמירה — ולהסיר לאט, בסבלנות את הקליפות שלה, האם הייתי מוצאת שם משהו מוצק, מגובש? מלבד כמה אמיתות שחוקות, כגון:

א. שונאת אני תכלית שנאה את הפשיזם, וכל טרור, קנאות, אלימות. הייתי שונאת אותם גם לו הייתי אדם חופשי או אפילו גרמני, וגם אם אני ומשפחתי היינו בטוחים מפניהם. הייתי שונאת אותם כי הם פוגעים בכל מה שבנפשי מותר מן הבהמה.

ב. אני מאמינה אמונה שלמה בנצחון הסופי של השכל הישר. הייתי מאמינה בכך גם לו **לא נותרה לי לעצמי כל** תקווה שאזכה לראות ביום נצחונו.

אל נא תבינוני שלא כהלכה: אין בי כל נטייה למות קדושים. אינני גיבורה, אינני דתית, אף לא אידיאליסטית. אני פשוט מפוכחת. מאמינה? לא, אין זה הביטוי הנכון: יודעת אני בבטחון גמור. יודעת, כי ככל שישתוללו ההיטלרים הרבים, עדיין רבים מהם בעולם האנשים הנורמליים. יודעת אני כי העמידה על הרגליים עדיפה מן ההליכה על הראש, ואי אפשר להריץ את כל האנושות על ראשה עד אין קץ. מה שלא ידוע לי הוא: אם אראה את היום בו יעמוד הטירוף, כבול בשלשלאות, לפני כס המשפט של השכל הישר?

דממה בצריף, בבלוק, בכל המחנה. אפילו סוניה הבינה את האזהרה המקפיאה הזאת. חיוורת מתהלכת היא בינות לדרגשים הריקים ושותקת. הדבר קרה בשעת המפקד, ה„אפל". המספר מיאן להתמלא. פקדו אותנו חזור ופקוד עשר פעמים, ובינתיים עברה כמחצית השעה בהתרוצצות, בלחשושי־פחד ובחרדה איומה. כל העסק קיבל אופי של קרקס עגום בגלל הגמד, שטופף בעצבנות בעקביו העצומים, לבדו במרכז הכיכר העצומה, מניף את הפרגול לכאן ולכאן, מנענע את גופו המעוקם כקוף המטולטל בחבלים. דבר לא עוזר — אחת חסרה! סוף סוף מוצאים אותה באחד הצריפים, רדומה על הדרגש. לא קמה למפקד!

זקן המחנה מקיף אותה בידיים שלובות מאחורי גבו, סובב את האומללה פעמים אחדות. הנערה המסכנה אינה יודעת במבוכתה, מה עליה לעשות. מסתובבת גם היא עלובות אחריו. לבסוף נעמד הגיבן לידם, רומז בידו הארוכה, הדקה, המטופחת (כה אופיינית היד הזאת לאיש נכה), רומז לאחד הקאפואים של המחנה. תוך שהדממה הגדולה מעמיקה, נשלמת — כאילו אלפי האנשים עצרו כולם יחד את נשימתם — הבנתי, שברגע זה עומד להתחולל משהו איום ונורא. רק על פני הנערה, הלוהטים עדיין מן הריצה ומן השינה, קפא עדיין איזה מבע של אי־הבנה, של חוסר ישע. פעם גם העיפה מבט מסביב, בעיניים תמהות, מבקשות עזרה, כאומרות: אנא, בשם אלוהים, הסבירו לו, הרי רק ישנתי!

את אוטו, הקאפו של המחנה, כבר הכרתי מן המפקדים. הוא גרמני, וכפושע פלילי מסוכן, נדון עוד לפני המלחמה לאחת עשרה שנות מאסר. קומתו כשל גוליית, תסרוקת־מברשת, פרצוף שמנוני, והכל בגוון אדמדם, זרוע נמשים. אף ידיו הגדולות, העבות מנומשות. בקיצור: פורץ למופת, כאילו יצא זה עתה מסרט בלשים. אומרים שהוא חביבו של מפקד המחנה (הייפלא?) וניתנת לו יד חופשית אפילו יותר מאשר לגמד. עומדים הם זה בצד זה: הנכה והפורץ. רק החיוך על פניהם מדבר. אם כי גוליית בעצם צוחק כבר בכל פה, מציג לראווה בפני הנערה את חניכיו הנוראים. בתנועת יד מצווה עליה להושיט ידיים קדימה, והיא עושה כמצוותו נכנעת, כמו בבית הספר. מקל הגומי מונף ומורד פעמיים; היא אינה משמיעה אף הגה, רק מתכווצת מכאב, כאילו אחזתה עווית.

„להתפשט!" — מצווה הפורץ. הידיים המכוסות דם, הנכנעות, מנסות לפרוס את כפתורי חולצת־הבד הלבנה, אך אין בהן עוד כח. אוטו בעצמו מושך מעליה בתנופה את החולצה והיא נקרעת מלפנים. אחר פושט גם הוא את מעיל העור. אינני יודעת אם אי פעם זיעזע אותי דבר יותר מן התנועה הזו, ההתכוננות שוות הנפש, השקולה למעשה הרצח.

והדבר מתחיל... היא היתה פעם נערה יפה. מעולם לא ראיתי לובן־סיד כזה של גוף אשה. למזלה, איבדה את הכרתה במהרה, אך אוטו הוסיף להכותה, עד שגם נשימתו נעצרה, וגם בחולצתו לעורו פרחה הזיעה על מצחו. הוא חדל מכך רק כאשר הגיבן, שעקב מקרוב, ברוב תשומת לב, אחר הנעשה, נתן לו את האות. הלז התקרב צעד, התכופף מעל לגוש הבשר הרווי דם, הרים אותו בעקבו הגבוה. דקות אחדות טיכס עצה בלחש עם הרוצח, שהוסיף למחות את הזעה ממצחו. אחר כך קרא אליו כמה גברים פולניים, שישאו משם את הגוויה.

וה„אפל" נמשך ללא הגה, ללא אנחה, ללא דמעה אחת ויחידה. ואני עדיין בחיים! (מעולם לא התביישתי כל כך!)

והנה חלום, עמו נאבקתי כל אותו יום:

אני מבקשת את אמא, מסתובבת בוכיה ליד בית נעול, מתדפקת על השער הגבוה, המפחיד. נשים מיסתוריות (תמיד נשים) נכנסות ויוצאות בשער. תמיד דוחפות אותי הצידה בהסברים בלתי משכנעים, דו־משמעיים, אשר מטרידים עוד יותר את מנוחתי: „אמך שם בפנים, אנחנו דואגים לה", או: „המתיני בשקט, בקרוב תוכלי לראותה!" בקרוב! למה בקרוב? „מה אתם מעוללים לה שם בפנים?" — אני צורחת, ואיך שהוא מפלסת לעצמי דרך, דוחפת מישהו הצידה, אולי מי שהם... באגרוף ובמרפק אני פורצת לי דרך עד המדרגות. שם סוף סוף מרפים ממני, אך התחושה הרעה הולכת וגוברת עד לטירוף, בשעה שאני עולה בדהרה. הדלתות פעורות לרווחה, אני עוברת על פני חדרים אחדים ורק באחרון אני רואה אותה: שלד־עצמות, מכחיל העור הדבוק לגופה, מכחילים גם הפנים שהתקמטו עד לבלי הכר, ובשקעים העמוקים של העיניים שתי גולות־זכוכית אפלות. והאשה המחזיקה אותה בזרועותיה, היא אותה אשה שעיכבה בעדי מלהכנס בשער. היא אוחזת אותה בצורה מחרידה, כמו שאוחזים גוויה: האברים המאובנים והראש היקר, המת, שמוטים כלפי הקרקע, השערות חסרות־הצבע תלויות בזווית, כאילו גם מהן נעדר כל סימן חיים. „הרגתם אותה" — אומרת אני בלבי, אך אין בי אומץ להשמיע זאת בקול רם, כי רבות הן ואין בידי הוכחות.

כאב חסר־ישע זה גובר מאז בקרבי כבפצע פתוח. גם בהקיץ הוספתי להרהר ארוכות בבית המיסתורי וביקשתי דרך להתגולל על הנשים הרצחניות. מניין אדע, שלא אראה עוד את אמי לעולמים? אין זו תחושה, אין זו חרדה. יודעת אני זאת ידיעה שוממה, כשם שידעתי את המוות, את עונות השנה. אינני מקווה יותר, בלבי אני כבר מזמן אבלה עליה. תכופות אני כבר תופסת את עצמי בנסיון לאחות את הפצע, מנסה בכל כוחי להשלים עם מה שאין לו עוד תקנה, כאדם שהתיתם לפני זמן רב.

האיך? הכיצד? התיתכן שאלה חסרת־טעם מזו? מתחת לעולם המסתבר, הנתפס עבורנו — מצוי עולם שלם, לוהט, המרתף של ה„אני". התהום שולח מידי פעם אלי מסר, אך לי אין כל גישה אליו. אנו צועדים על פני סודות, ואם רגלינו אינן רועדות, הרי זה רק משום אי־ידיעתנו האין־סופית. לפעמים אני כביכול חשה דרך כפות רגלי את התהום הפעור, נדמה לי שאם איעצר, יבלעני. אך איני עוצרת. אינני שואלת, מנין אדע את אשר אדע. רק לפצע דאגתי, אותו אני מושחת, חובשת, עד שנקרע הכל מחדש בעקבות מתנפלים מן המארב, ושוב ניגר הסבל וגליו נסגרים מעלי. הקצף הרב נושא את שברי הזכרונות, רחוק־רחוק. ואני נפלטת לחוף, רואה כיצד מתרחק ממני כל מה שמילא את חיי: לפעמים מופיע לעיני חדרנו, חדר ילדים לבן, עטוף ציפות עם שובל־תכלת; רגל של שולחן־כתיבה, במכמניו בובות טורקיות וקישקושיו המבולבלים, מן הגיל בו עוד הגעתי בקושי עד המגירה; הדפדפת הגדולה עם המספג העתיק, עליו נשתמרו חתימותי במאות מהדורות: כאן — כשהייתי „כוכב־קולנוע", חתימה כלאחר־יד; שם — בכתב יד רציני, ענוותני של פקידה; ושוב חתימה של אדם אשר בהגיעו לשיא ההצלחה אמרו עליו ידידיו: „והנה, למרות הכל נשארה כה צנועה ופשטנית..." בפעם אחרת מופיעה הספה המגובננת, עליה איש לא יכול לנוח מלבדי, כי חיספוסה עוצב במשקל גופי, רק אני יכולתי לסכון לה. מה אהבתי להתפרקד עליה בעצלות, שקועה בבחינת דגמי הפרח השחוקים שעל הקיר! שעות יכולתי לפנטז על עולם־הציצים הזה: היו שם ציצים יהירים וכנועים, ציצים יפים ובריאים וציצים־פרולטרים ממורמרים. כולם סובבו במעגל גדול, אחדים נערמו כבקדחת־הפזון, אחרים בודדים, נינוחים, נדים בעליונות במצבעותיהם הארוכות, הקשישות... לעולם

לא אראה עוד אותו חדר, אותם דגמי־קיר. לעולם לא אחלום עוד בתוך הגבשושיות האהובות... זאת ידעתי כבר אז, באותו ערב אחרון, בלתי נשכח, שביליתי בחברתם בבית. נסעתי לעיר זרה, אל ידידים טובים, ולטרגדיה העומדת בפתח לא היה עוד כל זכר. כולנו היינו צעירים, בוטחים ומלאי חיות. אחי הצעיר קיפץ על השטיח בפיז'מת־הפלנל הכחולה ובתנועה גחמונית סר מפני חיבוקיי. עמדתי שם עם החבילות על המדרגות והוא נפנף אלי בתנועה גמלונית, חייך במרירות ובחוסר בטחון, שהרי מאד היה רוצה שאנשקנו. גם אני הרגשתי כך, אך החבילות... והמכונית... לא יכולתי כבר לחזור ולרוץ אליו. זכרונה של נשיקה התלויה באויר, זכרון הפרידה שנקטעה הילכו עלי סיוט בנסיעה הלילית הארוכה, שנסתיימה בכל זאת בכי טוב; עד היום הם מהלכים עלי אימים.

ואמא, אמי הצעירה, האומללה! הידידה היקרה, האמיצה הזאת! איך איבדה את עשתונותיה ללא פשר? היא, אשר יכלה לשאת את היעדרי מידי שנה במשך שבועות, ועוד בשמחה רבה, עכשיו החזיקה בי בפנים ממורטות מבכי ומצער, מחייכות בבושת פנים ורק לאחר שריקת הקטר הרפתה מן החיבוק העוויתי, האלים כמעט, שהיה זר עד כדי צמרמורת לישותה הקלילה. עוד לא הספקתי לתפוס את מקומי בתא הדוהה, עוד לא נעו־זעו מתחתי הגלגלים והנה מיאנתי כבר להנחם מגעגועי אחרי מבט־האיילים הבוכיה של עיניה, אחרי צווארה הלוהט, אחרי ישותה הגמישה, התמירה, כאילו חצצו כבר בינינו חדשי־הסיוט שעמדו בפתח.

הלילה הראשון, שלא רצה להסתיים... גם אז החנקתי את אנחותי בגלל שכניי לתא; גם עתה אסור לי להיאנח בגללם. רק העפרון מייבב בידי, כמו ילד חולה, ילד קטן מאד, עזוב מאד: אמאאא... אמא שליייי...

„סוף סוף התפגר!" — שמועה זו טילטלה אותי משנתי בוקר אחד. בפתח בית החרושת יכולנו לקרוא את הכתוב על הלוח השחור באותיות כסף: „הפירר מת למען גרמניה". לא העזונו להיישיר מבט זה בזה, אך לאחר זמן קרה משהו שעורר בנו את התקוות הפרועות ביותר: גריזה האיום הודיע לנו שהיום לא נצא עוד לעבודה. ובאיזו חביבות אמר זאת האיש, אשר „חיות־פרא" היתה המילה העדינה ביותר ששמענו עד אז מפיו. האיש אשר החל פעם, באמצע ינואר, לחרוד פתאום לבריאותנו ושלח את כל חפצינו לחיטוי, בשעה שאנחנו ניצבנו בשורה במשך שעות, עירומות כביום היוולדנו, בפתח המטבח...

כמה פעמים תיארנו בדמיוננו את היום הזה, את קיצו של גריזה! והנה עכשיו נושא הוא נאום, מבקש לשמור על הסדר, מציע את „עזרתו" — ואיש אינו פורץ בצחוק, איש לא יורק בפניו... אלפי מבטים נעוצים בו ללא זיע, מבטים שאף הבטחון אינו יכול לגרש מתוכם את הדאגה. מאז לא פסק גריזה „לעזור" לנו, דאגתו האמהית גברה ככל שקרב הצבא האדום. תכופות ראינוהו תועה בחצר המחנה, בפנים מעונות, נבוכות, מתחנן למילה, למבט אחד. סרנו מעל פניו, אולי מפחד, שמא ניאלץ לענות לו, מתוך הרגל בלבד, ועוד יותר בגלל הבושה, הקרובה לגועל. אכן יכולנו לראות בימים אלה, כיצד הפכו זאבים רבים לכלבי שעשועים...

כמה זמן נמשכה הציפיה? אם נמדוד אותה בסרגל של חוסר סבלנותנו, הדבר ארך שנים. למעשה לא עבר אפילו שבוע. היו אלה ימים יפים, רכים, חמימים, דומים זה לזה. מעבר לתייל שעוד חצץ בינינו לבין החופש השתרע כר־דשא קטיפתי. אביב נהדר זהר מעל לתבל וחימם לבב אנוש. הם הגיעו מיד לאחר ארוחת הצהריים. אינני זוכרת מי קרא ראשון: הנה הם באים! התנפלנו עליו, אך הוא לא התבדח הפעם. משהו קרב משיפולי גבעה רחוקה באיטיות שלא תיאמן, משהו שאין להבחין עוד בפרטיו. שעות עברו או דקות, עד שהזימזום הבלתי נשמע כמעט הפך לטירטור מנועים, המשהו הבלתי ברור — לשרשרת טנקים?

קשה מכל לתת דין וחשבון על הדקות המכריעות, אדירות המתח. וזאת לא רק משום שכל אדם מגיב כמעט באותה דרך על שמחות גדולות וצרות גדולות (בזה מוסבר מדוע דומים להפליא זה לזה מה שאנו קוראים „רגעים גדולים"), אלא עדיף לומר: ככל שאתה חי רגע מסויים ביתר עוצמה, כן הנך מאבד את אמינותך כעד ראייה.

האם זעקנו באותן דקות ראשונות, או המתנו בדממה?

והם הלכו וקרבו. לפתע התעופף משהו מעל לגדר: ככר לחם לבן, ועוד אחת, ועוד אחת. מטר של ככרות לחם. אך איש לא זע. עמדנו שם קפואים, לבנים מהלחם המושלך לעברנו. למלוא עינינו, ככל שהמבט מגיע, ים־מכונות אפוף אבק. ומן הענן האפור מציצות מאות־מאות פנים מחייכות, מאות ידיים מנפנפות.

חייל עבר את השער. נעצר וכמכושף שלח בנו מבט דומם ללא זיע — במשך דקות. שם, לאור השמש המסנוור לא יכולנו להוות מראה מלבב.

„האין ביניכן בחורה מאודיסה, ווירה יודקוביץ שמה?!" — שאל ביידיש.

מלים אלו התירו סוף סוף את המתח האדיר של הדקות האחרונות. כגוף אחד דהרנו לקראתו בוכיות, צוחקות. כאילו כל אחת מאתנו היתה הרעייה או האחות האבודה שנמצאה, אותה ווירה יודקוביץ באלף פרצופים, היא, שנעלמה, שביקשוה זמן כה רב. תארו לכם אלפי זרועות המושטות אליכם בבת אחת, המבקשות לחבק ולגפף כולן ביחד, או לפחות לנגוע. וכולן נלחמות בלהט, בפראות על הזכות הזאת. ואתה עומד בודד בפני ההסתערות — חייל מסכן, מאובק, עיף עד מוות, לאחר שחלפת על פני החורבות של יבשת שלמה,

מנותק מכל אשר אהבת — הכל כדי שתקדים לשחררנו מן הסיוט שעה אחת קודם...

פנים, תחושות, מראות — כולן נערמות זה על זה — הכל מיטשטש, מתמזג. כך נותרו בזכרוני ימים אלה. אך רואה אני בבירור — ואוסיף לראות כל עוד אהיה בחיים — את פניו של האיש אשר פתח לנו לראשונה את שער המחנה: פנים צעירות מאד, בהירות שיער, שזופות שמש, שרוטות מאהבתנו שאין לה קץ, שטופות דמע. האם זכה למצוא את ווירה מאודיסה בעולם ההוא, שהתנסתה בייסורים, שהרה תקוות גדולות?

ד״ר מיקלוש ניסלי

להיות רופא באושוויץ

(קטעים מספר)

פרק שביעי

צפירה עמומה של קטר הרכבת נשמעת מצד הרציפים. השעה — השכם בבוקר. מבטי נופל מחלון הצריף ישר אל אותו מקום. הדלתות נפתחות תוך דקות, הקרונות פולטים את בני „העם הנבחר". ההיערכות בשורות, הסלקציה — הכל עובר תוך מחצית השעה. אלה שהופנו לצד שמאל יוצאים לדרך בצעדים אטיים. הפקודות הרועמות, צעדיהם המהירים של הס״ס נשמעים עד לחדרי. גם מחדרי המכונות של המשר־פות נשמע כבר רעש ההכנות לקבלת המשלוח. מנועי החשמל הומים, מסובבים את המאווררים הגדולים המפיחים בלהבות, כדי שהחום יגיע לרמה הדרושה. חמש עשרה מאווררים כאלה פועלים בבת אחת, אחד ליד כל כבשן. אולם הכבשנים אורכו כמאה וחמישים מטר; האולם שטוף אור, מסוייד בצבע לבן. רצפתו בטון, חלונות הענק מסורגים במוטות ברזל. כל כבשן־שרפה בנוי בתוך מבנה מיוחד של לבנים אדומות. דלתות הברזל הגדולות של הכבשן, מצוחצחות למשעי, משחירות בשורה לאורך האולם.

המשלוח מגיע אל השער תוך חמש־שש דקות. השער נפתח מיד בפניהם. כרגיל, השדרה מסודרת בשורות של חמישה ופונה אל החצר. מה שיקרה עכשיו טרם נודע לאיש בעולם, כי אלה שעברו את שלוש מאות המטרים מן הרציף לכאן, לא ישובו עוד באותה דרך, כדי לספר על המסלול הגורלי. מה שמחכה להם בצד שמאל, היא המשרפה. לא מחנה לזקנים, חולים וילדים בהשגחת נכים — כפי שסיפרו להם הגרמנים כדי להרגיע את בני משפחותיהם הדואגים, שהופנו ימינה.

הטור פוסע בצעדים אטיים, לאים. הפעוטים הרדומים עדיין נאחזים בשולי השמלות של אמותיהם. תינוקות נישאים לרוב בידי אבותיהם, או נדחפים בעגלה. ליווי הס״ס נשאר אף הוא מחוץ לשער, עליו מתנוססת כתובת־אזהרה: הכניסה לזרים אסורה — וזה כולל גם את אנשי הס״ס מיחידות אחרות.

בחצר מגלים הבאים תוך שניות את ברזי המים המשמשים להשקאת הדשא. הסדר מתפרק מיד, נשלפים כלי השתייה וכל אחד נדחק לרוות את צמאונו. אין זה פלא: במשך חמישה ימים ניתנו להם מים במשורה, אף הם דלוחים, שלא מרווים את הצמאון.

שומרי הס״ס המקבלים את המשלוח, רגילים כבר למחזות אלה. הם ממתינים בסבלנות עד שכל אחד בתורו ממלא את כלי השתייה. עד שלא שתו כולם לרוויה, ממילא לא יוכלו להשתלט עליהם. לאט לאט נאסף ההמון. מתקדמים עוד כמאה מטר בשביל המוקף דשא, עד שמגיעים לגדר ברזל אפור. מכאן מובילות שתים עשרה מדרגות אל אולם תת־קרקעי. בחזיתו שלט־ענק מבשר בגרמנית, צרפתית, יוונית והונגרית, כי זה אולם הרחצה והחיטוי. הן התמימים, הן הספקנים נרגעים בבת אחת, כמעט בשמחה יורדים במדרגות. נכנסים לאולם מסוייד לבן, ארכו למעלה ממאתיים מטר. תאורה חזקה מקבלת את המשלוח. באמצע האולם שורת עמודים, סביבם ולאורך הקירות ספסלים. מעל לכל ספסל שורת קולבים ממוספרים. שלטים מרובים מזהירים בשפות שונות, שעל כל אחד לתלות את בגדיו ונעליו, כרוכים יחד, על קולב אחד, אשר יש לזכור יפה את מספרו, כדי שבצאתם מן הרחצה לא תתעורר מהומה מיותרת. אלה הנוטים להעריץ את הגרמנים מעירים: הנה אהבת הסדר הגרמנית! ואכן צודקים הם: הכל נעשה למען הסדר, כדי שאלפי זוגות הנעליים יגיעו ללא ערבוביה אל תושבי הרייך השלישי, המצפים להם בכליון עיניים. הוא הדין בבגדים: האוכלוסיה הגרמנית שנמלטה מן ההפצצות תדע להשתמש בהם בלי בעיות.

באולם כשלושת אלפים איש, אישה וילד. באים חיילי

הס"ס — להתפשט!! וזאת תוך עשר דקות! זקנים, סבים וסבתות, בעלים ונשותיהם עומדים כמאובנים. נשים, נערות צנועות מביטות זו בזו אובדות עצות. אולי לא הבינו נכון את המלים הגרמניות? אך הפקודה חוזרת על עצמה, הפעם בחוסר־סבלנות, כמעט באיום. עתה יש שמתעוררות בהם חששות. רגש הכבוד מתקומם. אך לבסוף נאלצים להודות — תוך השלמה אופיינית — כי כלפי היהודים כנראה הכל מותר. סוף־סוף מתחילים להתפשט. לזקנים, לחולים, לנכים ולחולי נפש מסייעים בכך אנשי ה„זונדרקומנדו" — אסירי „הפיקוד המיוחד" שתפקידם בכך. תוך עשר דקות כולם ערומים כביום היוולדם. הבגדים על הקולבים, וכן הנעליים הקשורים בזוגות. ואמנם — כל אחד משנן יפה את מספר הקולב שלו. שומרי הס"ס פותחים מעבר אל דלת העץ הכפולה שבקצה האולם. ההמון הערום נוהר אל האולם הבא, שאף הוא שטוף־אור. גדלו דומה לזה של אולם ההלבשה, אך אין בו ספסלים וקולבים. באמצע האולם, במרחק כשלושים מטר זה מזה, ניצבים ארבעה עמודים המתנשאים מרצפת הבטון עד לתקרה, אך אין אלו עמודי תמיכה. הם עשויים צינורות ברזל מנוקבים כרשת מכל צד. כבר נכנסו כולם. פקודה רועמת: אנשי הס"ס וה„פיקוד המיוחד" — החוצה! בחוץ מתפקדים, הדלתות ננעלות ואת האורות מכבים מבחוץ.

באותו רגע נשמע רעם מכונית מבחוץ: מכונית־שרד של הצלב האדום מופיע. קצין ס"ס וסמל תברואה יורדים ממנה. האחרון נושא בידו ארבע קופסאות־פח ירוקות. הם פונים אל הדשא, ממנו בולטות ארובות ביטון נמוכות במרחק שלושים מטר זה מזה. ניגשים אל הארובה הראשונה, חובשים מסכת גז ופותחים את מכסה הבטון של הארובה. קורעים את מכסה הפח המיוחד של אחת הקופסאות ותוכנה: גרגירים כזרעי השעועית, שצבעם סגול, נשפכים דרך הפתח אל עמודי הפח שבאולם מתחת לפני הקרקע. החומר אינו מתפזר, נשאר בתוך העמוד החלול, אך אין זה אלא כלור או ציקלון במצב מוצק, המפתח גז עם בואו במגע עם האויר. הגז נפלט דרך הנקבים וממלא תוך שניות את חלל האולם הדחוס גופות בני אדם. תוך חמש דקות איש לא נותר מהם בחיים.

מכונית הצלב האדום מופיעה כל פעם שמגיע משלוח חדש. את החומר הקטלני מביאים ממקום אחר, אין ממנו מלאי באיזור המשרפות. מעשה זהירות שפל, כשם ששיפלות היא לספק את החומר הקטלני במכונית המוגנת בסמל הבינ־לאומי של הצלב האדום.

שני תלייני־הגז מחכים עוד כחמש דקות, כדי לוודא שהכל נעשה כיאות. מציתים סיגריה ועולים שוב למכונית. כך בא סופם של שלושת אלפים נפש! בעוד עשרים דקות יפעילו את המאווררים החשמליים שיסלקו את הגז. הדלתות נפתחות וכבר באות המשאיות. קבוצה אחת של ה„פיקוד המיוחד" מעמיסה את הנעליים, את הבגדים בנפרד, כדי להובילם לחיטוי — הפעם „על אמת". משם מופנה השלל בקרונות רכבת לחבלים שונים של ה„רייך".

עם תום ה„רחצה" ניגשים אנשי ה„פיקוד המיוחד" לפירוק הר הגוויות. איזה פיצול־נפש, טישטוש גמור של האני דרושים כדי לעמוד במלאכה הזאת!! העבודה קשה מאד. יש לכרוך רצועת עור סביב פרק היד המכווץ ולגרור את הגוויות החלקלקות אל המעלית שבחדר הסמוך. ארבע מעליות־משא גדולות פועלות כאן, עשרים — עשרים וחמש גוויות עולות על כל אחת מהן. פעמון מסמן למפעילי המעלית את מועד ההפעלה. המעלית נעצרת באולם־השריפה של הכבשנים. דלתותיה נפתחות אוטומטית. שם מחכה קבוצת גוררים אחרת. שוב רצועה על הפרק, הגוויה נגררת על פני חלקלקה העשוייה לשם כך ברצפת הביטון, ונעצרת לפני אחד הכבשנים. גוויות של זקנים, צעירים וילדים מונחים כאן בשורות ארוכות. מן הפה, מן האף ומפצעי הגרירה שבגוף עוד מחלחל הדם, ומתערבב בסילוני המים הזורמים כל הזמן מברזים שנקבעו לשם כך ברצפה. אך עוד לא ניצלו את הקורבנות עד הסוף! בגדיהם ונעליהם עברו אמנם לרשות הרייך השלישי, אך גם השיער חומר חשוב הוא, דרוש להכנת פצצות השהייה.

מקדם ההתארכות וההתכווצות של שיער האדם אינו מושפע מלחות האויר או ממידת השומן שבו. תכונה זו חיונית היא להפעלה תקינה של הפצצות. יש אם כן לגזוז את שערותיהם של המומתים.

„בסיס הערך של הרייך השלישי אינו הזהב אלא העבודה" — זו הסיסמה המושמעת ברחבי העולם. והמציאות? קבוצת עוקרי השיניים מורכבת משמונה אנשים. הם ניצבים בפתחי הכבשנים, בידיהם שני מכשירים: מוט מתיחה וצבת־עקירה. למלאכה נוראה זו יש להפוך את המת על גבו, לפצח את פיו המכווץ ולנתץ את כתרי הזהב והתותבות מתוך חלל הפה. לעקירה מסודרת אין פנאי. אנשי קבוצה זו הם מומחים לדבר: רופאי שיניים ומנתחי פה מעולים. ד"ר מנגלה בחר בהם אישית לתפקיד העדין של רופא ומנתח. האומללים עוד קיוו שאכן יעסיקו אותם בתחום התמחותם, לכן התייצבו ברצון לקריאת המפלצת. כך צנחו לגיהנום של הכבשנים. זה בדיוק מה שקרה גם לי.

שיני הזהב מושלכים לתוך דליי אבץ, ובהם תמיסה של חומצה מלחית, המאכלת את שרידי הבשר והעצם שדבקו במתכת היקרה. חפצי זהב ופלטינה, פנינים, שרשרות וטבעות שנמצאו על הגוויות מושלכים לתוך תיבה מיוחדת סגורה, דרך פתח שבמכסה. משקלו הסגולי של הזהב גבוה. לדעתי, כשמונה עד עשרה קילוגרם זהב נאסף ביום ליד הכבשנים, אם כי הדבר תלוי בטיב המשלוח — יש עשירים ויש עניים, בהתאם למקום מוצאם. המשלוחים מהונגריה הגיעו אל הרציף כשהם שדודים לחלוטין, ואילו יהודי הולנד, צ'כיה, של חבלי פולין השונים הצליחו לשמור על התכשיטים, חפצי הערך

והדולרים שלהם גם אחרי כמה שנים של חיי הגיטו. כך זכה הרייך השלישי באוצר בלום!

לאחר שהורחקה שן הזהב האחרונה מפי בעליה, עוברות הגוויות לידי „פיקוד השריפה". בשלשות מונחות הן על משטח גלגלת עשוי לוחות פלדה. דלתות הברזל הכבדות של הכבשנים נפתחות אוטומטית, המשטח מחליק על פני גלגלים אל תוך הכבשן הלוהט, פורק את מטענו וחוזר כשהוא מלבין מחום. שניים מתיזים עליו סילוני מים מצינורות גומי. הגוויות נשרפות לחלוטין תוך עשרים דקות. ההספק היומי של חמש עשרה הכבשנים הוא שריפת חמשת אלפים איש ויש בסך הכל ארבע משרפות בעלות אותו הספק, כך שניתן להעביר עשרים אלף איש יום יום דרך תאי הגז ומשם למשרפות. נשמותיהם של עשרים אלף איש חפים מפשע עולים יום יום בארובות הענק. לא נשארה מהם אלא ערמת אפר, אותה מובילים במשאיות אל נהר הויסטולה והיא ניגרת לתוך מי הנהר המתגלגלים במרחק של פחות משני קילומטרים משם. לאחר כל הסבל והזוועות שעברו עליהם לא זכו המומתים אף למנוחה בין רגבי האדמה.

פרק שמיני

עלי לנתח זוג תאומים, תוך רישום כל שלבי הניתוח בפרוטוקול. אני פותח את מכסה הגולגולת, מוציא את המוח יחד עם המוח המארך. הכל נבדק. עכשיו פותחים את חלל החזה, תוך הסרת עצם החזה. אני שולף את הלשון יחד עם הוושט, דרך פתח שנחתך מתחת לסנטר. עתה בא תור קנה הנשימה עם זוג הריאות. אני רוחץ את הכל, כדי להבחין בכל פרט, כי הכל מוצף דם. כל כתם או שינוי צבע הנראה כאילו אין לו חשיבות כל שהיא, יכול לספק נתונים חיוניים. אני חותך את מכסה הלב ומריק ממנו את נוזל ההפרשה, אחר מוציא ממנו גם את הלב, שוטף מעליו את הדם תחת הברז ומגלגל אותו בכף ידי מצד לצד. בדופן החיצוני של הפרוזדור השמאלי אני מגלה כתם קטן, אדמדם וסגלגל, הנבדל בקושי מסביבתו ונראה כדקירת מחט. אין מקום לטעות: זו דקירת מחט עדינה ביותר: מחט-זריקה, כמובן! לשם מה היה צורך להזריק ללבו של ילד זה? אולי בגלל אי-ספיקה בלב? מיד נדע. אני פותח את הלב, את הפרוזדור השמאלי. את הדם שבו נוהגים לשאוב ולשקול, אך כאן זה לא ניתן, כי הדם נקרש לגוש נוקשה. אני מפריד את גוש הדם לשניים במלקט ומריח אותו. מיד חש אני את הריח החריף האופייני של הכלורופורם. לילד זה הזריקו כלורופורם ללב! ברור — כדי שהדם ייקרש מיד בהשפעתו בפרוזדור השמאלי, יצפה את השסתומים וכך יגרום למוות מידי!

ברכי פקו. גיליתי את אחד הסודות האפלים של מדע הרפואה ברייך השלישי. כאן ממיתים גם על ידי הזרקת כלורופורם ללב, ולא רק באמצעות הגז. זיעה מכסה את מצחי. למזלי, אני לבד. בפני אחרים הייתי מתקשה לחפות על התרגשותי. אני מסיים את הניתוח, שוקל ורושם את הממצאים וההשתנויות, אך הכלורופורם, הדם הקרוש בפרוזדור השמאלי, דקירת המזרק בדופן החיצוני — אינם מופיעים בפרוטוקול. מוטב להזהר כאן, הרי תיקי ד"ר מנגלה על תאומים אלה מצויים אף הם תחת ידי. גם כאן נמצא נתונים מדוייקים על בדיקות, צילומי רנטגן, שרטוטים עדינים, כאמור — רק נסיבות הפטירה, סיבת המוות אינן מופיעות במדור המתאים. גם אני איני ממלא פרט זה בפרוטוקול. במקום כזה יש לדעת את גבולות הנסיון ואין לחרוג ממנו, אין לדווח על מראה העיניים. אינני פחדן, עצבי חזקים. חשפתי כבר סיבות מוות לאין ספור בימי חיי: מות נרצחים שחוסלו מתוך נקמה, קנאה או רדיפת בצע; מותם של מאבדי עצמם לדעת; של חולים במחלות שונות. רגיל אני בפיענוח הגורמים הנסתרים ביותר של המוות. לא פעם נעצרה נשימתי בפני גילויים בלתי צפויים. אולם הפעם עובר בגופי פחד מצמרר. אם יחשוד בי ד"ר מנגלה, כי גיליתי את סוד זריקות המוות, מיד יימצאו רופאי ס"ס לעשרות שיקבעו שעת מותי אני!

פרק תשיעי

כבר יורד הערב. מנגלה הלך לו. אני נשאר לבד עם מחשבותי המעיקות. בתנועות כמעט אוטומטיות אני מניח את כלי הניתוח למקומם, רוחץ את ידי ועובר לחדר העבודה. מעלה אש בסיגריה ומתישב כדי להרגע מעט. פתאום נשמעת זעקה מזעזעת החודרת לעמקי ישותי. מיד לאחר מכן-נקישה חדה ונפילת גוף כבד. אני מאזין, מצפה במתיחות לבאות. לא עוברת עוד דקה — שוב זעקה נוראה, נקישה ונפילת גופה. אני מונה שבעים זעקות-מוות, שבעים נקישות ומספר דומה של קולות צניחה. צעדים כבדים מסתלקים ושוב הכל שקט.

הטרגדיה הנוראה שהתחוללה זה עתה, מקומה באולם שליד חדר הניתוח, לו כניסה מיוחדת מן הפרוזדור. זהו חדר ריק, חשוך למחצה, רצפתו בטון. חלון מסורג נפתח ממנו אל החצר האחורית. חדר זה שימש לי כחדר-גוויות, בו מחזיקים אותן לפני הניתוח ואחריו, עד שיישרפו. לפני הדלת אני מוצא ערמת בגדי-נשים מזוהמים, קרועים, נעלי עץ בלויים, זוגות משקפיים, פרוסות לחם יבש — „רכושן" האופייני של שוכנות מחנה הריכוז.

בהיכנסי התכוננתי למחזה מחריד, אך מה שנגלה לעיני בחדר החשוך למחצה עבר על כל הזוועות. שבעים גוויות עקובות מדם וערומות של נשים צעירות מונחות לפני. לכל עבר הן מונחות זו על גבי זו, טבולות אשה בדם רעותה. אני מתקרב צעד נוסף והזעזוע מתגבר והולך, כשאני מבחין כי לא כולן מתות עדיין: יש שנותר בהן שמץ חיים, הן

מניעות זרוע או רגל ללא מטרה, מרימות ראש עקוב מדם, פעור עיניים. אני מרים ראש זה או אחר, המתנועע עדיין ואני רואה בתדהמה, כי באושוויץ מצוי — נוסף על הגז והכלורופורם — גם סוג שלישי של המתה: ירייה בעורף. פתח החדירה של הקליע מגלה כי השתמשו בנשק בעל קוטר זעיר, אולי שש מילימטר. אין רואים פתח־יציאה — משמע: הכדור עשוי עופרת רכה, הנמעכת בהתקלה בעצם הגולגולת והקליע נעצר בתוך הראש. לצערי, אני מומחה לדברים כאלה, תוך דקות אני תופס את הנסיבות ורואה בבירור את הזוועה שבהן. אין פלא שהקליע הקטן לא גרם למוות מידי אצל כל הקרבנות, למרות שירו בהן ממרחק של ארבעה־חמישה סנטימטר בלבד, ישר בכיוון המוח המארך, כפי שמראים סימני החריכה בעור. נראה שהקליע סטה לפעמים מילימטר או שניים, לכן נמנע המוות המידי.

גם דברים אלה נחרתים בתודעתי. כבר אינני מסוגל לחשוב מחשש שאצא מדעתי. אני יוצא לחצר, שם פוגש אחד מאנשי הפיקוד המיוחד. שואל אותו, מנין באו שבעים הנשים האומללות. „אלה שסולקו אמש ממדור ג' של המחנה" — עונה הלז. כל ערב מביאה משאית שבעים כאלה לכאן. כל אחת זוכה לכדור בעורף. אנו עוברים על פני קרחת יער, בשולי חורשת אורנים קטנה. גם כאן גדר תייל ושער עץ מתוייל לפנינו. על השער שלט אזהרה, נוסחו זהה למה שכתוב על שער המשרפה: „הכניסה לשטח זה אסורה בהחלט לזרים, כולל אנשי ס"ס מיחידות אחרות." אנו, אנשי ה„מיוחד" נכנסים ללא היסוס, אף לא מבקשים מאתנו אישור. כאן משרתים אנשי הס"ס של המשרפות ועמם ששים „מיוחדים" המוצבים כאן, במשרפה מספר שניים. זוהי משמרת היום, העובדת משבע בבוקר עד שבע בערב, ואז מחליפה אותה משמרת הלילה, שאף היא בת ששים איש. הם באים ממשרפה מספר ארבע.

מעבר לשער רחבה כעין חצר. באמצעיתו בית מארך, מכוסה גג של קש, מכתליו מתקלף הטיח. חלונותיו הזעירים מכוסים תריסי עץ. הבית בנוי בסגנון הידוע של בית אכרים גרמני. נראה שהוא שימש את האיכרים שהתגוררו בו לפחות מאה וחמישים שנה. על כך מעיד הקש המשחיר של הגג ושכבות הטיח הרבות המתגלות במקומות המתקלפים. בירקנאו בעצם אינו אלא כפר שעמד פעם ליד אושוויץ. הממשלה הגרמנית הפקיעה אותו מידי תושביה, כדי להקים במקום את מחנה הריכוז. הבתים נהרסו, מלבד זה האחד, והאוכלוסיה הועברה למקום אחר. למה שימש בית זה בשעתו? למגורים? האם הרחיקו את הקירות הפנימיים כדי ליצור אולם אחד גדול, או שמלכתחילה בנוהו חלל אחד, כעין מחסן או בדומה לכך? אין לדעת. כעת הוא משמש מקום להפשטת בגדיהם של הנדונים למוות על המוקד. לכאן מפנים מהרציף את אותם משלוחים, אשר ארבע המשרפות לא הספיקו בשבילם.

אלה רואים את קיצם בדרך המזוויעה ביותר. אין כאן ברזי מים, בהם יוכלו לרוות מעט את צמאונם הלוהט. כאן רואים רק בית אכרים עם גג של קש, קירות שצבעם היה פעם צהוב, תריסים מוגפים — ומעבר לבית עמוד ענק של עשן, המפיץ ריח חריכה של בשר אדם ושערות אדם.

ההמון הקופא תחתיו מפחד, כחמשת אלפים איש, ניצב בחצר. סביבם שרשרת צפופה של שומרי ס"ס, כלבי דם ענקיים רתוקים ברצועה. שלוש מאות — ארבע מאות איש נכנסים יחד לחדר ההפשטה, מטר מכות־מגלב מאיץ בהם להשליך מעליהם את בגדיהם. ערומים יוצאים הם בדלת האחורית, כדי לפנות את המדור לקרבנות הבאים. בצאתם אין להם אפילו פנאי להתבונן סביב, לתפוס את הזוועה שבמצבם, כבר אוחז בהם איש הפיקוד המיוחד בזרוע ומוליכם בין שורות זקיפי הס"ס בשביל המתפתל בין שדרות עצים לאורך כמאה וחמישים מטר עד המוקד, המתגלה לעיניהם רק בסוף הדרך, כשיוצאים מן השדרה.

המוקד עצמו אינו אלא מחפורת שארכה כחמישים מטר, רחבה שש ועמקה שלושה מטר, ובה כבר מונחות גוויות שרופות למאות. בקצהו הקרוב של השדרה ניצבים חיילי ס"ס במרחק של חמישה־ששה מטר זה מזה. בידם האקדח בעל הקוטר הזעיר (6 מ"מ) המשמש לירייה בעורף. ברגע שהקרבן האומלל יוצא מן השדרה, אוחזים בו שני „זונדר"ים בשני זרועותיו וגוררים אותו מרחק כעשרה־עשרים מטרים עד אחד מקלעי הס"ס. שם כמעט ואי אפשר לשמוע את נקישת האקדח מרעם זעקות־השבר הנוראות של הגוססים. נקישה — והקרבן, שלרוב טרם נפח את נשמתו, נדחף לתוך ים־הלהבות של המחפורת. במרחק של כחמישים מטר משם פועל מוקד שני בקצב דומה. הממונה של המוקדים הוא מפקד הס"ס אוברשר־פירר מול. כרופא וכעד ראייה אוכל לקבוע בודאות, כי מול זה הוא הרוצח השפל וקר המזג ביותר מבין כל תלייני הרייך השלישי. לעומתו אפילו אצל מנגלה אפשר היה לגלות מידי פעם זיק של אנושיות; אצלו קורה למשל, שבעת הסלקציה ליד הרציף יתן דעתו לאשה צעירה ובריאה, המתאמצת לדבוק באמה שנשלחה לצד שמאל. או אז גוער בה מנגלה בגסות ומשלח אותה חזרה — ימינה. אוברשרפירר מוספילד, הצלף הראשי של משרפה מס' 1 מוכן לעתים לבזבז כדור נוסף על קרבנו, אם לא נפח את נשמתו מן היירייה הראשונה. אך אוברשרפירר מול אינו משחית זמן לזוטות. אצלו נופלים האנשים לתוך האש כשהם לרוב עודם בחיים. אוי לאיש הפיקוד המיוחד, שבאשמתו נעצר הסרט־הנע החי אי שם במסלול מחדר ההפשטה אל המוקד, וכתוצאה מכך נאלץ הקלע שליד המוקד להמתין מספר דקות באפס מעשה לקרבן הבא.

מול מצוי בכל מקום בעת ובעונה אחת, מקיף ללא ליאות את המוקד ומתרוצץ ממנו אל השדרה ועד חדר ההפשטה יגיע. מרבית הקרבנות אינו מגלה התנגדות בדרכו מהאולם

עד המוקד; הם קופאים מתדהמה ואולי כבר אינם מודעים למה שקורה, כך בעיקר הזקנים והילדים. אולם קורה שיש ביניהם צעירים אשר פתאום מתעורר בהם יצר ההישרדות ויוצק בהם כחות אל יאוש. כאשר מול מבחין במקרה כזה, לאורך הרצועה הנעה של הקרבנות, הוא שולף מיד את האקדח הטמון בנרתיק, הפתוח תמיד. רק ירייה אחת, לפעמים ממרחק של 50—40 מטר, והמתעקש נשמט מת מידי ה„מיוחד". מול הוא צלף־אומן. לא פעם פילח כדור מאקדחו את זרועו של ה„מיוחד", אשר עבודתו לא נשא חן בעיניו. אלה זוכים רק לירייה בזרוע — וזאת ללא גערה או אזהרה כל שהיא.

ההספק היומי של שני המוקדים מגיע לחמשת־ששת אלפים, קצת יותר מאשר אחת המשרפות — אך סוג המוות הזה הוא הנורא מכולם. כאן מתים פעמיים: פעם מירייה בעורף, פעם באש המוקד. זה סוג החיסול הרביעי שהכרתי באושוויץ, בנוסף לגז, לזריקת הכלורופורם וירייה בעורף: החיסול הכפול.

אדולף אייכמן

אדולף אייכמן ימ"ש

„תליינם של ששה מיליון יהודים" הוא התואר ההולם את אדולף אייכמן. אולי לא היה איש בכל ההיסטוריה הארוכה ורווית הסבל שלנו, שכה נהנה ממעשי האכזריות של השמדת היהודים, כמו חיה זו בצורת אדם.

כשהתחילו ימי הגירוש של יהודי הונגריה, קרא אייכמן בגיל: „הנה הגיע שעתי הגדולה!" לחשכת עולמו הנפשי אופיינית ביותר קריאתו: „ארד מאושר לבור קברי, לאחר שהובלתי מיליוני יהודים למחנות המוות השונות, מהם אין עוד דרך חזרה."

בישיבה שנערכה בפרבר וואנזה ליד ברלין ב־20 בינואר 1942 היה זה אייכמן שהציג את התכנית להשמדה גמורה של יהודי אירופה בשם „הפתרון הסופי". בו במקום הוטל עליו גם הביצוע המעשי, אותו מילא ביסודיות גרמנית ובאכזריות שלא תיאמן. הוא ניהל גם את גירושה של יהדות הונגריה בראש פיקוד מיוחד שמנה 200 אנשי ס"ס. הוא זכה בצדק וביושר מלא להערכתו של היטלר, אשר הכריז פעם בפומבי: „לו היו לי חמישים שותפים לעבודה מסוגו של אייכמן, כבר הייתי יכול להגשים ללא שיור את תכניתי בדבר היהודים." בפעם הראשונה כשנפגש אייכמן עם נציג יהודי רשמי, הציג עצמו בזו הלשון: „אתה לא יודע מי אני?—אני כלב־צמא דם"! "Sie wissen nicht wer ich bin? Ich bin ein Bluthund".

אייכמן היה, אגב, יליד אוסטריה, כמוהו כרבו היטלר, שנולד בבראונאו. הוא הגיע לדרגת קצונה גבוהה ביחידות הס"ס (האופטשטורמפיהרר). אולם אומץ לבו ובטחונו העצמי נעלמו כלא היו עם התמוטטות המשטר ההיטלרי והוא ברח תחת שם בדוי לארגנטינה. השרות החשאי הישראלי הצליח ללוכדו רק לאחר חיפושים שנמשכו זמן רב. הוא הועמד לדין בירושלים.

ב־15 בדצמבר 1961 גזר עליו בית הדין הירושלמי עונש מוות. הוא נתלה בירושלים ב־31 במאי 1962. לאחר ביצוע גזר הדין שרפו את גופתו ואפרו פוזר על פני הים הפתוח מול חוף יפו.

אישטוון מרטון

הרציף בתחנת הרכבת של בירקנאו

בשחר של אותו מאי, בסוף החודש, כאשר התיצבנו במדרכות לפני בתי המגורים שלנו בגיטו, וציפינו להובלתנו אל הקרונות, ניגש אלינו סמל ז׳נדרמים והטיח בפני חווה סאס, בת ה־18 גידופים, מנוסחים במלים שאין לחזור עליהם בגלל גסותם, לא ביחידות, לא בארבע עינים נאמרו הדברים ההם, אלא למשמע אזניהם של הוריה של הסטודנטית הצעירה ועוד כמאה איש היו עידי ראיה ושמיעה למעמד המביש ההוא. וגם אני הייתי אחד מהם. שם עמדתי, בקרבת המקום יחד עם אשתי וחותני. כן, שם עמדתי והתבישתי. לא אני ולא שאר הנוכחים, אף אחד מהגברים לא הגיבו ולא לקחו נקם על העלבון שפגע בכולנו, אילו הייתי מתגבר אז על פחדנותי או על תדהמתי והייתי מקהה את שיני הנבל בתשובה קולעת או הייתי הורגו בחמת זעמי — הייתי גורם לאשתי, יקירתי, להיות האשה הגאה בעולם, או לפחות הגאה בין כל האלמנים והאלמנות המעטים שׂשרדו מן השואה. גאה על בעלה שהוכיח את גבריותו. אבל הרגע ההוא בו הועמדו במבחן אומץ לבי וכבודי האישי חלף חיש מהר, רווי חיוך לגלגני ולא יכולתי לעצרו. וכך קרה שהבלגתי על העלבון... לכן אם יקרה ואחד ינסה לחקור את תולדות חיי — לא ימצא בהם אף רגע של שגב, אף פרט אחד של הוד. כי היתה הזדמנות בחיי לנהוג כגיבור — ופיספסתיה.

בינות עצי הגן רודאי עלינו על הקרונות, פוסעים על הכביש הרחב שנים־שנים, שלושה־שלושה. מבטנו היה קודר או אדיש במקצת, כאילו הוכנסנו לאולם קולנוע שאורותיו כבר כבו אבל ההצגה עוד לא התחילה, ורק סרטי הפירסום הוקרנו על הבד. הראשונים תפסו את המקומות הטובים ליד דפנות הקרון, לאחרונים רק מקומות עמידה נותרו. יום קיצי חמים היה. ציפורים צייצו על ענפי העצים ומספר קציני ז׳נדרמים הסתודדו או התבטלו בעמידה לפני הקרונות. כבר היינו דחוסים בקרונות ואף אחד מהאזרחים לא נראה באופק. רק אשה צעירה אחת התבוננה מתוך סקרנות במה שנעשה בנו. היא היתה הדמות הציבילית היחידה במקום. אשתו של אחד הקצינים היתה או פלגשו של אחד המפקדים הבכירים. על כל פנים חווייתה אז ובאותו מקום לא היתה חסרת משמעות. היא היתה עדה להכנה לביצוע הטבח הנורא ביותר בתולדות היהדות אם לא בתולדות האדם, בשעה שהסתירה כיאות את חיוכה, חיוך של שביעת רצונה. בין אלה שהועמסו בקרונות לנגד עיניה היו לפחות אלפיים נפש אשר בעוד שלושה ימים לא יהיו עוד בין החיים וגופותיהם תישרפנה לאפר. היא ראתה ארבעים תאים של נידונים למוות נעים על גלגלים. כי היא ידעה כבר על פסק הדין, רק לנידונים עוד לא היה נהיר מה צפוי להם. אפילו לא ניחשו מה יהיה גורלם. חייל ס.ס. הסתובב שם בהעמידו פני חשיבות. רצה להראות שהוא בין המוציאים והמכניסים. התנהגותו, משום מה הטרידה אותנו. אבל הז׳נדרמים לא שעו כלל למעשיו. בטרם זזה הרכבת בשעת סגירת הקרונות עבר לפניהם ז׳נדרם וצרח לעבר המגורשים: אם מישהו יברח — מוות צפוי לנשארים.

רק דבר אחד הטריד אותנו: מי ילווה את המשלוח, גרמנים או הונגרים? העמדנו צופים ליד חרכי חלון האוורור הצר להיוודע על פרט חשוב זה. כאשר הרכבת זזה, פרצה תרועת שמחה מפי „המרגלים״: ז׳נדרמים עלו לרכבת, אבן נגולה מעל לבנו ונרגענו. אם כן לא נצא מהמדינה ונשאר בתחום הונגריה. שנאתנו כלפי הז׳נדרמים האכזריים הפכה להרגשת תודה. אמנם הם עינו אותנו בגיטו, אבל עתה מסמלים הם את הצלתנו מידי הגרמנים. לא ימסרונו לנאצים, רבותי, נתעלם מהז׳נדרם הפרט אותו לא חיבבנו וניתן דעתנו ותודתנו לז׳נדרמריה, למוסד הממלכתי — העיר אוגן ואדש, סוחר מהרחוב הראשי. הז׳נדרם ההונגרי יודע לעשות חובתו — החרה החזיק אחריו מתוך קנאות פטריוטית לאיוש ברגר, חברי לספסל הלימודים בעבר. הרכבת הזדחלה באיטיות בינות פרברי העיר בעברה על פסי החשמלית המקומית. ייתכן שהתביישה בתפקיד שהוטל עליה, אחר כך יצאה מתחום העיר. התפלאתי על חברי לגורל שהצטופפו ליד חרכי החלון על מנת להעיף מבט על העיר בה נולדתי, חייתי נשדדתי והוסגרתי לגורלי. לבסוף נתקל מבטי במגדלי הכנסיות שנראו ממרחק זה קטנים, עלובים ורחוקים מאוד מאוד מן השמים.

התרעבנו והחילונו לאכול. כלומר מי שדאג לצידה לדרך. מה שקיבלנו מהז׳נדרמים היה מעט מאוד. חצי כיכר לחם ומים בקערת רחצה. לא היה יותר מ־6—7 ליטר מים. פחות ממעט עבור 72 נפש. הרב ד״ר ואידה השגיח על חלוקה צודקת של משקה יקר זה. כל אחד קיבל כוסית לפי תור. הרב וזוגתו הביאו אתם סל גדול. בחלקו העליון שכב בנם

הקטן, איוון, מתחת לזה היתה ערמה קטנה של חיתולים, בגדי התינוק ומעט מזון. הסל תפס מקום רב יחסית אבל איש לא התאונן ולא מיחה על „ההתפשטות הטריטוריאלית" של המשפחה. כולם הבינו שזה מגיע לבנו של הרב. הגברים החלו לשוחח על פוליטיקה. מישהו מצא מלים טובות בדברו על סטויאי, ראש הממשלה. עד מהרה הועלה שמו של אימרדי, גאון פיננסי זה שסבתו היתה יהודיה, דבר שפסלו לשמש ראש ממשלה. ולמרות הפגם הזה במשפחתו, היה אנטישמי מושבע. — אילולי הוא, שנכנס עתה לממשלה, לא היינו נשארים בתחום הונגריה, — העיר אחד מחכמי הדור. בטוחני שהוא סיכל את תוכנית הסגרתנו לגרמנים, כך התנהלה השיחה על בעיות הפוליטיקה בין האינטלקטואלים שתפסו את הצד השמאלי של הקרון ואילו הנשים מהצד שכנגד האזינו בהערכה לשיחתם.

רעיון ניצנץ במוחי רק ככה, סתם ומיד העליתי על דל שפתי: אימרדי הוא איש האנגלים. הערתי זאת שזרקתי בחלל, ערבה, כנראה, לאזני כולם. אם כן, הבינו הנוסעים, הלא הוא האיש המבצע את תכנית האנגלית להצלת היהודים. ולמרות שהז'נדרמים עשו רמזים די מובנים לכך שלכיוון קושיצה אנחנו נוסעים (עיר קרובה לגבול הפולני) — הדבר נשכח לגמרי וירד מעל פרק שיחתנו. במצב הרוח המרומם ששרר בקרון.

לאחר שיחת רעים זאת על אימרדי, התחלנו להחליף דעות על מחנה העבודה המצפה לנו בעיר מזוטור. מדוע דווקא מזוטור? כי מישהו שמע במשרד הז'נדרמריה בעודנו בגיטו, שאיזור מזוטור ביקש ששת אלפים עובדים לעבודות הקציר. ינו גולד ידע על כך פרט נוסף: כבר פינו את העיירה ההיא על מנת לאכסן בה את היהודים, כלומר אותנו. ואיש לא חקרו מנין שאב את האינפורמציה המשמחת הזאת, והואיל ומידע מוליד מידע, העיר אחד: הרבה עופות נזלול שם, כי מזוטור היא מרכז לגידול עופות. ואיש לא חלק על דעתו. אחר כך סטתה הרכבת בתפנית חדה לפסים צדדיים ואשליות מזוטור התנפצה והיתה כלא היתה. החמה התחילה קופחת על הגג, הקרון התלהט, פשטנו את מעילינו, הנשים פרמו את חולצותיהן והילדים ביקשו לשתות, אבל מלאי המים אזל כבר. מילא, עוד מעט נגיע לקושיצה ושם נצטייד במים ובמזון. כלומר השלטונות או מי שהוא האחראי למסענו, ידאגו לצרכנו, כמובן היה יותר טוב לנסוע למזוטור הנמצאת באמצע המדינה מאשר להימצא באיזור קושיצה. כולם ידעו שהעיר ההיא קרובה לגבול. וזה אינו מבשר טובות. אבל לא נורא. לא נשכון בבתים פרטיים אלא בקסרקטיני הצבא, משם נצא בוקר בוקר לעבוד. קש וגבבה יהיו מצענו, וזה לא נעים כי הלילות קרירים שם בצפון המדינה. בל נשכח, שקושיצה בחלק ההררי של המדינה העיר גבר צעיר, כדי שגם הוא יביע דעה בין החכמים ממנו. בתחנות הרכבת מקומות שם נעצרנו הנשים צעקו: מים! מים לילדים! פה ושם ריחמו עלינו. הילדים שתו כמה לגימות מים והשתתקו. אשה אחת הפריחה שמועה סנסציונית. מחוז חפצנו אינה העיר קושיצה. כשישה קילומטר ליד העיר נבנית עיר צריפים גדולה. שם ירוכזו כל יהודי טרנסילווניה. אם כן לעת עתה תחת כיפות השמים נלון. אבל זה לא ייתכן! שטויות! אין לנו שמיכות! אבל אם נכונה השמועה אזי יש לעשות הכל כדי להשיג קורת גג לילדים, לנשים ולזקנים. עלינו לאמץ כחנו לבנות את הצריפים במהירות מירבית! מי שלא ישתתף במלאכת קודש זאת ייחשב לבוגד. אבל מה אם המפקדה לא תרשה לנו לבחור במלאכה הרצויה והעדיפה בעינינו? ידידי המנוח אונגר לייזר מצא פתרון גם לבעיה הזאת: יש לבחור בוועד ייצוגי שיעמוד בקשר מתמיד עם המפקדה ויעביר אליה את בקשתינו. רבים כבר החליטו בלבם שחותני יהיה היו"ר, אבל לא הפריעוהו בראותם יושב שקוע בסרעפיו.

בדמיוננו כבר חזינו את המחנה ואת קורות העץ והקרשים ושאר חמרי הבנין, סוחר עצים אחד הזכיר שם תחנה הקרובה למחוז חפצנו. — עד כמה שידיעתי מגעת — אמר ברצינות יש שם קרפיף של עצים ומנסרה. המנהל הוא אדם חביב וג'נטלמן אמיתי. אחד ממשביתי השמחה הנמצאים בכל חבורה העלה הרהורים מודאגים: ואם המנהל ההוא בינתיים גוייס לצבא? בינתיים הרכבת התקרבה אל קושיצה. אי הנוחות הסמויה אשר בתת ההכרה החלה לגלות סימניה: יש שמועות שהצעירים נלקחים לעבודה בגרמניה. שטויות — היסו המבוג־רים את החוששים. אימרדי לעולם לא יסכים לכך. אולי יישאלו מספר עובדים מומחים במקצועות מסויימים. עדיין מהדהד באזני בכיה של דודה וויס הזקנה: כלום גם תופרת נחשבת לפועלת מקצועית? היא דאגה לשלום בתה.

הרכבת התגלגלה לאיטה לקושיצה. נעצרה הרחק מבנין התחנה. האם כאן נרד, או ששה קילומטר לאחרי התחנה? המתנו בקוצר רוח, אבל איש לא פתח את הדלתות. מספר ז'נדרמים הסתובבו לפני הרכבת ואיש מילואים קשיש אשר רובה היה תלוי על כתפו. סוף סוף נפתחו הדלתות. ניתנה פקודה בקול צורמני: אחד יירד ויקח מים! גם הקטר שאב מים. אבל למה לו כל כך הרבה מים אם רק שישה קילומטרים מכאן ועד תחנתנו הסופית? רצתי עם בקבוקים ומימיות כדי שאוכל להביא שנית בקערה. כשחזרתי ראיתי סגן ז'נדרמים צעיר, דק גיזרה, בלונדיני משוחח עם קצין גיסטאפו. הנאצי היה מרוגז, נבח משהו אל ההונגרי ועזב אותו לנפשו. הוא מיהר להסתלק בין הפסים שממול לרכבת שלנו מחרף ומגדף בחמת זעם. הסגן ההונגרי תפס אותי, מינה אותי בו במקום לאחראי על הקרון, תחב בידי שק גדול ואמר: בוא אתי! וכך החל בעזרתי הפעילה השוד האחרון של יהודי גרוסוורדיין, הקצין נעזר על ידי ז'נדרם פשוט, המחזיק כובע ציבילי בידו, נעמד מול הרכבת והכריז באזני האנשים: יש למסור כל דבר בעל ערך. אם הגרמנים ימצאו אצלכם משהו יהרגוכם

ללא רחם — צעק בקול רם כדי שגם התינוקות יידעו ויירעדו. כך נודע לנו שההונגרים הסגירונו לגרמנים.

עד מהרה נתמלא השק בכסף, תכשיטים, טבעות ועטים נובעים. רבים פרמו את בגדיהם והוציאו את שארית רכושם, זהב, דולרים, שעונים. המצב נראה חמור ורק מעטים העזו להסתכן ולשמור על חפצי ערך קטנים שנותרו בידם. השק נתמלא, חפצי זהב נפלו גם על הקרקע. אותי העמידו בצד ושני הז'נדרמים הוסיפו „לבקש נדבות". איש לא שם לב עלי ועל הרכוש העצום שהחזקתי בידי. איש המילואים הקשיש התבונן בי בעינים עצובות, חמדניות. חמלתי עליו ונתתי לו שעון זהב. לבן איכרים שנזדמן למקום נתתי את שעון הזהב של אשתי וביקשתי שיביא לי תמורתו קופסת סיגריות. למסילאי אחד ששמע מרחוק את צעקות הקצין והתקרב לראות מה מתרחש נתתי זוג עגילים, שתי טבעות ועט נובע תמורת שלוש סיגריות. אבל הוא לא נח ולא שקט עד שקיבל ממני נוסף לשללו עוד שעון. מוטב שיהיה שלו ולא של הנאצים הגרמניים וההונגריים. כשעברתי ליד הרכבת עם השק בידי צעק אלי אחד מידידי: פישא! זאת דפורטציה! אנחנו אף פעם לא השתמשנו בביטוי המחריד הזה. והנה עתה נשמע ומפי אחד מהחברה. כולנו דיברנו ושוחחנו על העברה לכפרים לעבוד, העתקה ממקומות מגורינו אבל איש לא פתח פה לשטן ולא ביטא את הזוועה בשמה המפורש. נשמעה קריאה: לעלות! המראה האחרון שאני זוכר בתחנת קושיצה היה זה של אלישבע פהיר, בתו של ד"ר דזידר פהיר. לפני הקרון שלה עמדה הגברת היפה, חביבת החברה הגבוהה, בשתי ידיה אחזה בשערות ראשה, זקפה עיניה אל השמים וללא אומר מלים קראה משהו אלי מרום...

שוב בא ז'נדרם והודיע בצריחה לדרי הקרונות: אם מישהו יברח, אזי האחראי על הקרון יוצא להורג. אם הוא יברח — תושמדו כולכם. ירד הערב. היו שחששו מפני הנולד ולקחו אתם רעל. הם הוציאו את המפלט האחרון הזה מתחתית השקית שלהם.

בלילה ההוא איש לא ישן בקרון, צר היה המקום מאוד. כל אחד התכווץ, אסף תחתיו את רגליו וכך השתרע על הרצפה. האנשים ניסו לשוא להסתדר, נדחפו ונדחקו באין מרחב מזערי לגופם. אני ישבתי ברגליים מכונסות ליד אשתי בתנוחה של חנוט אזטקי. תלונה קשה היתה בפי: נתתי שעון לנער ההוא ולא הביא סיגריות. היו לי שלוש, אחת שקיבלתי מהמסילאי, אחת נתתי לאונגרליידר, ואחת לארנו מרקוביץ, שהתאונן על כי לא הספיק להיפרד מלויזי, אשתו הנוצריה שלא נכנסה לגיטו. הוא חזר על דבריו ללא הפסק בטירוף דעת, או כאיש חדל בינה.

בלילה אמרנו מי יתן בוקר כדי שנוכל לקום ולחלץ את עצמותינו. נדמה היה לנו שלקחנו כיוון מערבה. האם לגרמניה? הלוואי ויביאו אותנו אל חוף הים הצפוני! חס ושלום! שם מסוכן. אינני רוצה למות מפצצה אנגלית! שיקחו אותנו למקום שם אין אזעקה! היטלר יודע שדמנו יידרש ממנו. הוא מדינאי בעל קליבר, באיומים הוא משתיק את ההווה, ובאי קיום האיומים הוא מבטיח לעצמו את העתיד. הכל יהיה בסדר, היטלר הוא גאון — התלהב זקן אחד, שארו של הרב ד"ר ואידא.

אחה"צ שוב עשתה הרכבת תפנית הפעם מזרחה. אוי לנו, אבדנו. לפולין אנחנו מובאים! ללובלין. בהיותנו בגיטו לא רצינו לתת אימון בסיפורי אווה סאס. היא עשתה עבודת כתבנות במשרד הז'נדרמים, ואחד הקצינים סיפר לה על זוועות לובלין. לובלין הוא פולין. שני המושגים — אותו הדבר. ללובלין מובאים אנחנו לרעב, לסבל לקראת חוסר וודאות! אשתי ישבה לידי להודיעני שאין לה חשק לחיות עוד: „אתה תזכה ותראה את השיחרור, זה בטוח, אבל אני אינני מסוגלת לשאת בסבל הצפוי לנו". לחיזוק דבריה העלתה טענות מטענות שונות. — דבריך סותרים זה את זה — טענתי כנגדה, ההתאבדות לעריקה תיחשב בעיני הגרמנים, ואני כממונה על הקרון אוצא להורג בגלל מעשיך הפזיז. מיד וויתרה על ההתאבדות, אם כי עוד בהיותנו בגיטו השתעשעה ברעיון זה. היא שבה והתישבה ליד אביה. בדמדומי השחר ראיתי את חותני קם ממקומו ותוחב את ידו בכיס מעילו. אשתי אחזה בידו בחזקה; למען השם, מה רצונך לעשות?! ושיכנעה את אביה בטענות שאני שכנעתי אותה בהן. עתה אני יודע, מה שלא חשתי אז, שטעות גדולה עשיתי. מאוחר יותר אשתי גנבה את מנת הרעל מאביה והסתירה.

בלילה חשתי נגיעה בגבי. אונגרליידר מצא בכיסו סיגריה ורק רצה להתחלק בה עמי, יש להשיג פומית, שאף מציצה אחת לא תלך לאיבוד. ללינדנפלד יש פומית אבל הוא ישן בצד השני של הקרון בינות גופי אדם מרובים. אני לא התרשלתי ויצאתי לסלול לי דרך אליו בין רגלים, ידיים, בזחילה, תוך בעיטות ודחיפות. נפלתי לא פעם ולא פעמים, נתקלתי בזוג צעירים, עד שצנחתי על לינדנפלד, הוא לא היה מופתע ולא כעס עלי. מסר לי בשקט את פומיתו. המרחק בחזרה לא היה יותר מחמישה מטר, אבל לקח ממני חצי שעה עד שחזרתי למקומי, רק דרך אגב: שוב פגשתי עם אונגרליידר במחנה. נזדמן לי לעשות לו את החסד האחרון, לשאת את גופו הפצוע, השבור מבעיטות קלגסים אל המרפאה, כאשר ידידי זה הוציא את נשמתו נדרתי נדר שאם אצא חי מן הגיהנום הזה אעשה הכל, ארעיש עולמות שהשם גרוס־וורדיין, שמה של עיר מולדתנו הפושעת, יישכח, ולהבא תיקרא העיר „אונגרליידר", על שם ידיד. על שם מוריס אונגרליידר, צבע לפי מקצועו, שהיה איש תם וישר. היום אני מחייך בזכרי את הרעיון ההוא, אבל אז, במחנה עז היה רצוני לקיים את נדרי זה.

בבית קברות, אני בטוח בכך, אין אוירה קודרת כזו בה שרויה פולין. האיך יכולים בני אדם לחיות בארץ כפולין? פולין היא מקום למות בה, ולא לחיות. אלקים בראה לשמש

קבר למליוני מומתים. פולין היא חזית, ארץ צבוע בצבע הסוואה. הרכבת התפתלה בדרכה פיתולים משגעים. לפעמים חשנו כאילו מסתובבת וחוזרת לכיוון הונגריה. פעם כשנעצרה לרגע ראיתי ליד רציף עזוב קרונות גירוש מסויידים ולבנים כסיד. מובילים אותנו, מסיעים את שלושת אלפים האנשים ברכבת שלנו סחור סחור עד שנגווע בצמא. אבל לא רציתי להתחלק בפחדי עם אף אחד, וטוב עשיתי ששתקתי. לפנות ערב, לאחר דהירה ארוכה אשר כמעט ולא ידעה סוף נעצרה הרכבת והדלתות נפתחו. לא הורשינו לרדת וגם מים לא ניתנו לנו, אבל ברווח של דלת ההזזה הפתוחה יכולנו לנשום אויר צח. הגעתם! זאת התחנה הסופית — אמר איש ס.ס. בטוב לב ובקריצת עיניו הרגשתי קורטוב של דו־משמעות לגלגנית. ברוך השם! — נאנחה הדודה וויס. היינו באושוויץ. מולנו — כאילו איזו עיר היתה בוערת, עשן ולהבות היתמרו אל־על. ושניות לאחר מכן שוב סגרו עלינו את הדלתות.

חושך שרר בלבנו. כל אחד התקין עצמו לישון. וכי מה יכולנו לומר? במשך הנסיעה עשינו צחוק מעצמנו בנבואותינו התמימות פעמים אין ספור. עתה התבישנו כי היינו צחוק בעינינו.

חותני מישש את כיס מעילו וכשלא מצא את קופסת הרעל מילמל מתוך השלמה: ובכן, אין מה לעשות. יש להתמודד עם הגורל. הוא הקריב את מותו, מוות יפה ומכובד — למעני, למען בטחוני המדומה.

זה היה הלילה השקט והרגוע הראשון בו זכינו מאז עלותנו לרכבת. נינוחים ורגועים הלכו הנידונים למוות אל מנוחת העולמים. בלילה בשעה אחת התעוררנו לטירטור מכוניות ולהבזקי זרקורים שסינוורו את עינינו. לא שמנו לב לכך שבשעה שישנו שנת ישרים הרכבת זזה אתנו. בוקר בא, עינינו שהבחינו באור היום פנו אינסטינקטיבית אל חרכי החלון. אבל אף אחד מאתנו לא זז ממקומו. נצמדנו אל מקומנו כמי שמתכווץ נוכח סכנה, לבנו ניבא רעות. עצרנו נשימתנו והקשבנו לקולות מבחוץ. אשתי התבוננה בי ואני שלחתי אליה מבט חטוף. אחר כך השתתק הרעש והטירטור ושוב ירדה עלינו החשיכה. מבחוץ החלו לפתוח את הדלתות: כולם לרדת. החבילות תישארנה בקרונות! מה פירוש הפקודה הזאת? כלום רוצים להעמיד אותנו אל הקיר? כי אם בחבילות נרד — סימן שלגיטאות אנו מובאים. אבל כך, בלי חבילות... קפצתי ראשון מן הקרון. רציף אספלט ארוך נמשך לפני הרכבת. זרקורים ניסו להאיר את ההמון. אנשי ס.ס. לבושים מדים שחורים עמדו פה ושם ברגלים פשוקות ובידים מקל כפוף ידית, אלא שבקצה המקל החזיקו ידיהם. מכונית משא סגורה עמדה לא הרחק ממנו. בהלה אחזתני אבדו עשתונותי. זאת מכונית הגז. זה, הגרדום הנע? פניתי ימינה ושמאלה למכור את רעיוני זה. פתאום צנחתי ארצה. אחד השומרים הנאצים תפס את גרוני במקלו כפוף הידית ומשך אותי בחזקה. טוב שלא שבר את גרגרתי — שיבחתי בלבי את תבונת כפיו. בו ברגע נפלתי שוב מעומס גופתו של אחד שנפל עלי. ביש מזל היה המסכן, צעיר מעיר מרגריטין. גם הוא הופל בגסות והמקל שבר את פיקת גרגרתו. דם ניגר מפיו הפתוח.

גברים ימינה, נשים שמאלה! להסתדר בחמישיות! לאט לאט הסתדרנו וכמעט ולא שמנו לב לאנשים, לבושי כותנות אסירים מפוספסות, שחמקו בין שורותינו. הם נשאו שנים שנים את החולים, את גופות המתאבדים ואת אלה שברגע שראו את הרציף עם ה־ס.ס. בלעו את הרעל שגרם מוות מידי. כמעט בכל הקרונות היו גופות. בקרון שלנו לא היה אף אחד. המתים שלנו עדיין חיו. אבי עמד לפני הטור שלנו. נדחק קדימה ע"י החברה כדי שידבר, אם יישאל, בשמנו, אני עמדתי בחמישיה השניה אבל התרוצצתי בין השורות לראות מה מתרחש ומה נשמע. מליונים הייתי נותן, לו היו לי, עבור כוס מים. סיגריות קיבלתי כמה שביקשתי. נדיבות לב בלתי רגילה הציפה גם את אלה שעדיין שמרו על שארית רכושם. כל אחד חש את משב הרוח הקריר של המוות המתקרב. מפה לאוזן פשטה השמועה שהאסירים נושאים את גופות המתים אל מאחורי המכונית ומסדרים אותם שתי וערב כסדר האיכר את גזרי העץ להסקה בחורף, מתי הרכבת היוו ערימה גבוהה, וכמגדל התנשאה לנגד עינינו. העיר הבוערת שראינו אמש כאן, בערה במרחק של כמה עשרות מטרים מהרציף. אז עוד לא ידענו שהלהבות שפרצו מהארובות האוכלות את המתים ומקפיאות את דם החיים במחנה, לא ידענו שבצילן של המשרפות אנחנו עומדים וכן לא ניחשנו מה טיבן של המבנים ההם. שידורי הבי.בי.סי. מהם שאבנו עידוד „בימים הטובים ההם" לפני הגיטו, שכחו לדווח לנו את האמת מארץ המשרפות. רק על נצחונות בעלי הברית דיווחו השידו־רים כדי לעודד את רוחנו. כלום היינו נוהגים אחרת לו היינו יודעים מראש מה צפוי לנו בסוף המסע?

עומדות היו רגלינו על רציף של בירקנאו, לפני בית הדין האכזרי ביותר שידעו תולדות האדם. עמדנו ולא ידענו ולא כלום. למליונים נחרץ כאן דינם להרג ואיש אינו זוכה כאן במשפט. השופט הנורא, הקצין הנאה והחייכן, שהמתין בסבלנות עד שהאחרון ירד מהקרונות, כבר התקין עצמו למשפט. כשהגענו לפניו שלח כבר ארבעה מליוני בני אדם למוות בתנועת יד קלילה. נירון ושאר קיסרי רומא בתנועת אגודלם רמזו למנצח בזירה לחוס או להרוג את קרבנם, האגודל למטה — סימן המוות היה, אגודל למעלה — סמל הרחמנות. אבל קצין זה הרג פי מאה או פי אלף מכל קיסרי רומא בזירת הקירקס. ולא באגודלו כי אם באצבעו. מי שנשלח שמאלה — תוך שעה היה עפר ואפר. ומי שנשלח ימינה — חמור ממות היה דינו. כי תוך זמן קצר מאוד נעשה מורעב, מוכה, מועבד בפרך, שכל סדיסט יכול להתעלל בו כאוות נפשו, בשקט, בנימוס, באדיבות ובנוחות עוד כקצין

אושוויץ זה עוד לא השתולל רוצח המונים, מאז היות האדם אדם.

אכן החל המשחק הלילי בקירקס. הקצין נעמד לפני קבוצת הנשים ורמז באצבעו: ימינה, שמאלה, גם זו שמאלה, ימינה... והחל מצעד מכרי, ידידי, קרובי, אלי בור ממש כפי שראיתי את הצגת „חזון האדם" של מאדאץ' בתיאטרון. אילו היה שם גבר אשר דם לו בעורקיו, והיה מנסה להסית אותנו להתנפל על קומץ אנשי ס.ס. להורגם — איש לא היה שועה אל עצתו. הכבוד בו התיחסה יהדות הונגריה אל הרשות, אל הסמכות ואל מבצעיה — לא ידע גבול. בשקט, מבלי להתמרמר סקרנו את הטור הבלתי פוסק של אנשים, את נשינו, בנינו, בנותינו, הורינו, אחיותינו הולכים אל הדרך החשוכה הבלתי ידועה — בלעדינו. בינתיים פשטה השמועה שלנשים היפות והצעירות לא יאונה להן כל רע. הן נועדות לשעשע את קציני הצבא הגרמני. חותני ראה את בתו, כלומר את אשתי שהועמדה בצד. אכן גורלה יהיה כגורל בנות ישראל בסלובקיה. בין רגע השלמתי עם גורלה, עם גורלי. אם במחיר זה תינצל אשתי, אז...

אשתו של דוידר פהר הוארה באור המבהיק של הזרקור. היא נענעה את שתי זרועותיה וצעקה בקולי קולות: אל תפרידוני מילדי! קלגס אחד דחף אותה בחזקה ואז החלה לפסוע, כעגלה שהוצאה בדחיפה מהמהמורה, בה שקעה, בדרך. קרן הזרקור נבלעה בחשכה כשנכנסה אל תוך הלא כלום. בין גדר תיל אחד ובין בנין לבן אחד, רציתי להרגיע את חותני: רופאים יזכו ביחס טוב משאר האנשים. אבל הוא לא היה מוטרד באשר לגורלו, כלום לבתי יהיה יותר טוב? — שאל, וניכר בו שלא הירהר במה שאני הרהרתי בדמיוני המלוכלך. דוידר שבשטיין, מנהל בית הספר עמד לידו. לפתע, כתוצאה של החלטה פתאומית שלח ידו לכיס מעילו והוציא ממנו מספר צלוחיות קטנטנות. בו ברגע גם לי התחשק לטעום את הרעל: אדוני, המנהל, שמא יש לך מזה גם בשבילי? — מצטער — השיב באדיבות — רק מנה אחת לי. ובזאת כמי שלוקח כדור נגד כאב ראש, בלע את הרעל. לרגע עמד זקוף, קשוח במקצת, כמנהגו בחייו. אחר כך צנח כשק ריק מתכולתו. חותני, רופא לפי מקצועו, לא זז ממקומו. פה באושוויץ הרופא (מנגלה) התליין והרופא הקרבן שניהם עבדי המוות היו, אותו שרתו. חותני לא מנע מידידו את המות הקל והנכבד...

בבירקנאו הכרתי את המושג „פניקה מרוסנת ע"י טרור". דומני ששני חיילי ס.ס. היו מספיקים לרסן המון מתפרע שנכלא בתיאטרון בוער, שם נעמדו אלפי אנשים וקומץ רוצחים ואף אחד לא העז לעשות את אשר דמיונו הפרוע וחרון אין אונים שבלבו הכתיבו לו. עמדו ללא נוע, רק עיניהם יצאו, כביכול, מחוריהן ופערו את פיהם כדג שהוצא מן המים. אין אומר, אין דברים, אין מעש, אין כלום, רק הפחד...

הקצין ניגש אל חותני, חייך מתוך חיבה מופגנת אל הזקן בן 73, נגע בכתפו ואמר לו באדיבות: לכיוון ההוא, בבקשה. חותני זז ממקומו והלך לעבר המשרפה ועד שנעלם מעיני בתו, אשתי ביקש מבטו...

מה שאירע לי לאחר מכן — אין בו ענין. הרגשתי היתה כהרגשת שבוי מלחמה בידי האויב בימי הביניים או בתקופה העתיקה. אגב, דעתי היתה שאי אפשר לעמוד בייסורי השבי הללו מבלי לאבד מדה מסויימת של שפיות. בלי מחלת רוח או בלי דיכאון נפש אין לאדם כח וסבלנות להמתין ליום הגאולה, כל אבדה גוררת אחריה מדה מסויימת של מילנכוליה, אבל אבדן החרות — משגעת את האדם. אני הייתי שרוי במרה שחורה כל זמן שהותי במחנה, ייתכן שמצב רוח זה שמר עלי לא להסתער אל התיל המחושמל ולא להתגרות בשומר שיירה בי במקום. חברי למחנה כינוני: המשוגע.

והרי דמות דיוקני במחנה וזאת אינה מייחדת רק אותי: שלד ובידו את או דקר, לבושו תיל דוקרני, ונגיעה בו — סכנת מוות...

מתן עדות

אני, החתום מטה מעיד בהכרת אחריותי המלאה.

אני, החתום מטה מעיד בפני אלקים ואדם ש...

אני מתחייב לומר את האמת, את אשר ראיתי במו עיני ואת אשר קלטו אזני, דברים שהייתי עד להתרחשותם. מחובתי לאמר דברי עדות אלה הן מפני שהם בוערים בעצמותי, והן כדי לקיים את מצוות „והיגדת לבנך". עדותי תשלים את התמונה, תמונת הזוועה של גורל יהודי גרוס־וורדיין. למען ידע דור אחרון...

ישבתי לי בחדר העיון של הספריה רכון על השולחן. ספרים פתוחים רובצים עליו, דפיהם הולכים ומצהיבים מזוקן. קבצי עיתונים ישנים מתנשאים לפני, עיתונים שכותרותיהם המרעישות בבחינת קקיון של יונה, אשר בין לילה צמח ובין לילה חלף העיר גרוסוורדיין שבראשית המאה שלנו מתגלה לפני תוך כדי עילעול בדפים הבלים. „במאות הסוערות והגועשות של ההסטוריה סימלה גרוסוורדיין אשר בטרנסיל־וניה סובלנות לעממיה, שנשמו, חיו בה, בקוותם לטוב יותר מאשר סתם סובלנות. היא דגלה ברעיונות הנשגבים של הבנה והערכה הדדית. היא הכריזה על אהבה ואחוות עמים" — כך ראה את העיר וכך העלה על הנייר את הגיגיו דזידר פהיר, העורך המפורסם, אחד ממטיביו של המשורר אדי ומפלס דרכו לתהילה.

כחצי מאה לאחר מכן, לדאבון לבנו, נצטמקה השורה המצוטטת הנ"ל, שהוכרזה פעם בגאווה ושהיתה לצחוק מר, למימדיה האמיתיים. ועל ראיית הדברים „ההונגרית והאי־רופית" של דזידר פהיר אפשר לומר בוודאות שהיתה מעין חלום באספמיה ולא מציאות מוחשית. כי בקיץ 1944 ביקר בגרוסוורדיין אחד, חשוב בסולם הדרגות וגזעי יותר בהונג־ריותו מהעורך הנ"ל, הוד מעלתו אנדור יארוש, שר הפנים של הונגריה והכריז על העיר, בעיתון אחר, בצורה אחרת וראייתו שונה בתכלית מראיית דזידר פהיר: „היום, להפתעתי הנעימה, עיר אחרת נתגלתה לנגד עיני. גרוסוורדיין אחרת מזו של אתמול; הונגרית, גזעית שהיטהרה בישותה, ברוחה וברחובותיה לאחר שטיאטאה את יהודיה מקרבה. גרוסוורדיין הצליחה, השכילה לפתור את הבעיה בדרך התואמת את צרכי השעה בהונגריה דהיום. אני בטוח בכך, שהעיר שהיתה רווית יהודים, ספוגה יהודיות יותר מכל ערי טרנסילווניה — ולכן נתונה בסכנה גדולה יותר מאחרות — תוכל מעתה לצפות בבטחה ובאושר אלי עתידה..." (היומון „אוי מאג'ארשג", יוני 1944).

ועוד מובאה מהמאמר ההוא: „הגיטו המשוכלל והייצוגי ביותר מכל הגיטאות שהוקמו בהונגריה הוא זה אשר בגרוס־וורדיין. מעתה יכולים היהודים שרוכזו במקום אחד לחיות ביחד בתוך תחום הגיטו, לפי חוקיהם הם, אשר כה זרים לנו וכה נתעבים בעינינו."

הביטוי „ייצוגי ביותר" הניע אותי לבקר אחרי שלושים שנות היעדרות באתר סבלותינו כדי לתעד לפי מסמכים, לפי אפשרויותי הצנועות, את אשר קרה ולשחזר לעיני הקורא אשר הפרטים אינם נהירים לו, את רצח העם שבוצע בגרוס־וורדיין, לפי מתכונת הנאצים.

למסעי זה ישנם, כמובן, גם מניעים אישיים. כי אני לא רק חוקרם של ימים עברו אלא גם עד ראייה המוכן לתת את עדותו למען הבנת יתר של השמדת יהודי גרוסוורדיין. ואם לא אוכל לשמור תמיד על העניניות הקרה, מבקש אני שייסלח לי. כי הדמויות המתוארות — שרובן ייהפכו במרוצת מסתי זאת ליצורים גוססים ויעלו בעשן נמוג — מעוותות את שורת האוביקטיביות, ישתדל ככל אשר יכול רושם האירועים ומשחזרם. מה גם, כפי שהזכרתי לעיל, הרי אני גם עד התביעה ואשאר כזה בלהט, בזעם עד רגעי האחרון. ובדין הוא לי להימנות אל עדי התביעה. כי אמנם אינני יליד גרוסוורדיין, אבל עשיתי שם, שלא ברצוני, כמובן, לפני גירושי בעיר עתיקת יומין זאת בחודש מאי כאשר תהליך ההשמדה הגיע לשיאו.

מיד עם שובי מהדפורטציה, בסתיו של שנת 1945 העליתי על נייר את זכרונותי אם כי בקיצור, והנה הנוסחה דאז:

החתום מטה, מ. ד. תושב לשעבר של מרושוואשרהלי, רח' קלווריה 1 מעיד בכך לפי בקשת ניצולי השואה המעטים, עובדי עבודת פרך ומגורשים לשעבר, את הדברים הבאים: נקראתי לפלוגות העבודה באפריל 1944 לפני המועד הרשמי אל גדוד עובדי עבודת פרך בעיר נאגי־באניה מס' 10. לפי מיטב ידיעתי כ־30.000 איש היו שייכים לתחום הגיוס של נאג'־באניה, ס/א אימרי רוויצקי היה מפקד המחנה. איש הגון, אנושי, אמיץ בהופעתו ובהחלטותיו. רבים חייבים לו תודה על חייהם. חזון לא נפרץ, לדאבוננו בימים ההם בקרב הקצונה ההונגרית, שנטה לפשיזם. גם אנחנו ניצלנו בזכותו מחטיפתנו אל תוך הגיטו. אני שירתי בפלוגה מס' 110/64, רובנו היינו גברים צעירים ילידי מארושוואשרהלי. עבדנו באיזור העיר, ישנו ללא אהלים תחת כיפת השמים והפקנו אבנים מתוך אפיק של הנחל זאזאר, את האבנים, שהוצאנו מתוך מימי הנחל שהיו קרים כקרח, סידרנו בצורת פירמידה ואחר כך, הואיל והעבודה לא היתה הכרחית ובאה סתם

להעסיקינו — זרקנו בחזרה למימי הנחל. בסוף אפריל הועברנו לגרוסוורדיין כדי לסייע בבניית האגף החדש של קסרקטין לפרחי הקצונה. בו בזמן נחשבנו לפלוגה מסייעת להגנה אווירית במקרה של התקפה, התגוררנו בקרסקטין שברחוב בוליקובסקי, אחר כך העבירו אותנו לבית דירות גדול בתחום הגיטו, הועסקנו מטעם הצבא בכל מיני עבודות פיזיות קשות. סרט צהוב היה תפור לשרוול מעילנו, סמל לעובדי עבודת פרך יהודיים בכל רחבי המדינה, אבל אנחנו נוסף לכך נאלצנו לענוד גם טלאי צהוב על מעילינו. אסור היה לנו להתהלך באופן חפשי ברחובות העיר. רק תחת משמר כיחידה סגורה הורשינו לצאת לבצע עבודות. היינו עדי ראייה לזוועות של פינוי בתי אחינו היהודים בגרוסוורדיין ובהעברתם לגיטו, גם חיסולו של הגיטו והעמסת היהודים על הקרונות נעשו ממש לנגד עינינו. לאחר פינוי הגיטו אנחנו נבחרנו לעזור לשלטונות העיר לאסוף את חפצי המגורשים שנותרו במקום, לעזור במיונם ובאריזתם. זה היה לאחר שהאספסוף בעיר הורשה לבוז את הגיטו הריק מתושביו במשך עשר שעות. אכן רבים מאוד ניצלו שעת כושר זה לשלול שלל ולבוז בז, בהתקרב הצבא הרוסי לאיזור גרוס־וורדיין הועמסנו על קרונות והועברנו לצד המערבי של המדינה. מהעיר קיסג הועברנו, הפעם בלי מדים, כיהודים מגורשים לאוסטריה, למאוטהאוזן ולגינסקירכן, לפי עדות אנשים שחזרו ממחנה ההשמדה, אמי, אירמה מבית וואידה, ואחותי חנה הומתו בסתיו 1944 בתאי הגזים וגופותיהם נשרפו בכבשני אושוויץ. מצבה אינה מציינת את מקום קבורתם של השרופים באש המחנה. אבי נרצח ביריה בעורפו ממש לידי ב־4 במאי 1945 בגינסקירכן. עוד לא מלאו לו 47 שנים. מבין קרובי המרובים רק אחדים ניצלו, אלה שהתגוררו בטרנסילווניה הדרומית או במקרה עשו בבודפשט. דירתנו נשדדה ונותרה ריקה מכל. תמונות, מזכרות משפחתיות, תכשיטים — שום דבר לא הוחזר לי. פיצוי על אבדן רכושנו? — שום דבר. איש לא העלה על דעתו לתת סטיספקציה. אני מאשים את הנאציזם ואת הפשיזם ההונגרי ברצח עם מתוכנן, אני מאשים מאות אלפי גרמנים והונגרים באשמת שנאה עיוורת שרחשו כלפי היהודים. את מליוני האזרחים ההונגרים בסדיזם, וכן מאשים אני שכבה יהודית דקה בבגידה, בשיתוף פעולה עם הפשיסטים. ואני מאשים לבסוף את הצועדים אלי מוות וביניהם גם את עצמי בהיעדר כל התנגדות בכח לרצח. מסומן בתאריך, מארושוושרהלי".

עדות זאת לא פורסמה אף פעם לא הודפסה ולא ראתה אור...

האם עתה בפרספקטיבה של שלושים וכמה שנים אגש לפרוש עדותי זאת. לא אעשה כן. היא שלמה כך, בנוסחתה הראשונה. שלמה וגם נוראה. כי המשימה שהוטלה עלינו בשנה ההיא היתה מיוחדת במינה: להיות צופים אין אונים לחיסולו של הגיטו הגדול ביותר של טרנסילווניה ובו בזמן, לאחר הפינוי, גם מפני הרכוש שנותר לאחר גירוש האחים. (הנכסים היקרים ביותר נאספו ע"י קבוצה מיוחדת שבאה לשם מטרה זאת מבודפשט. היא אספה לקחה איתה את השלל היקר ואחר כך חילקה אותו בין חבריה, מי יודע בכמה מבתי בודפשט מתנוססים חפצי ערך שנשדדו מדירות היהודים בגרוסוורדיין).

...בגרוסוורדיין דהיום, באווירתה השקטה והשלווה קשה לתאר את פני העיר דאז, לשוב ולחוש, לאחר שנים כה רבות את מצב הרוח המתוח המדוכא, ששרר בעיר במשך מספר חדשים, מכניסת הגרמנים ועד הגירוש. אבל מחוייבים אנחנו אפילו שחוחי גב, שבורים ורצוצים מעומס הזיכרון לשוב אל העבר ולהתבונן בו בעיני היום הצופיות, הבוחנות. אם כן, קדימה, אל הגיטו! היום כבר רק מעטים זוכרים היכן עבר קו הגבול, גדר העץ שהיוותה מחיצה בין העיר הנוצרית „טהורת הגזע", ובין הגיטו, עיר היהודים. היכן הותקנו תאי החקירה, מרתפי העינויים ושעריו הצרים מהם, רק דרך אחת הובילה החוצה, הדרך למחנה ההשמדה. הגיטו, מקומו לשעבר שקט, מתעטף בדממה. תחושה מדהימה השתלטה עלי: לא אני בודק את מבואות הבתים, לא אני סוקר במבט חשדני את קמרוני השערים, את רחובות העיר, אלא הם, הבתים, השערים, הרחובות שואלים, חוקרים אותי: האם עברנו בהם בדמיוננו, העלינו על נייר את מכאוביהם הם, אמרנו תפילות על חלליהם? כמה מהמוחות הטובים של טרנסילווניה, הונגרים בעלי גישה הומנית ביקשו מחילה מהרחובות הללו, מחומות הבתים ההם, מצללי האדם שחיו שם רק לפני דור ומשהו ולא לפני עידן ועידנים?!

זה היה... מזמן... הפך להיסטוריה... — ממלמל אני בלבי במבוכה. כי האמת הוא שאין תשובה בפי. ואחר כך, כאילו נזכרתי במשהו, פרצתי בקריאה: כן, כן, יש! ואני נאחז בשירו של אימרי הורוואט הנוצרי „לפני חמש שנים..." בשש השורות של הבית הידוע שבשיר: האיך לא יאחוז שבץ מרב בושה בעמדך לפני הבית הזה?! ואני כאילו צועק בי דמי, דמו „הגזעי" של הונגרי: / מה היה קורה אילו כתשובה / לכל המופרעים ולכל אנשי בליעל / שדרשו אז כוכבים על כה הרבה מעילים / היינו כולנו נוצרים עונדים את הטלאי הצהוב...?!

ברם אחרי רמזי המשורר נשמע גם את ההסטוריון.

שני גורמים חשובים קבעו את גורל יהודי טרנסילווניה: 1) התכתיב של ווינה (ב־30 באוגוסט 1940) שחילק את טרנסילווניה ואת החלק הצפוני צירף להונגריה. 2) כיבוש הונגריה על ידי הגרמנים שהבטיח יד חפשית לפשיסטים ההונגריים לפתור דרך הז'נדרמים, את בעיית היהודים בהונגריה.

פרט מאלף שכדאי להפנות אליו את זרקור ההתענינות: העלאת הרעיון למצוא פיתרון רדיקלי לבעית היהודים נעשתה לא על ידי היטלר אלא ע"י לסלו בודאווארי שהציע זאת

בפרלמנט ההונגרי ב־7 באוגוסט 1920. כמה שנים לפני היטלר ולפני האנדלזונג ?!

שנה לאחר מכן גם יוליוס גמבש — שהיה אחר כך ראש ממשלת הונגריה — פירסם מחקר בשם „בעיית היהודים בהונגריה" ופיתח תיאוריה אכזרית על אותו נושא. בסיום מחקרו סיכם: „אם כן אין מנוס. את בעיית היהודים בהונגריה יש לפתור סופית ובמימדים ממלכתיים".

כמה שנים לפני היטלר?

ועתה — קפיצת דרך וקפיצה בזמן! בעיית היהודים „באה על פתרונה בהונגריה בכלל ובגרוסוורדיין בפרט". משוטט אני בתחום הגיטו ומדי פעם מביט אחורה, נדמה לי שדמויות חמקו בין הבתים, דמויות שעינים מבוהלות להן וטלאי צהוב של גוון צעקני על חזיהן. זכורה לי הנוסחה של הצו בדבר חובה לשאת את הטלאי. המלים פורצות אל על כאילו אתמול שמעתין, אתמול קראתין על כרזות. הס, לבי. אין מקום לרגישות, זאת כבר היסטוריה — מרגיע אני את רגשותי, ולמען הדיוק מעתיק אני מארכיון העיריה את המלים מהצו המקורי הנמצא שם (1940/1944 M.E.):

„החל מהשישה באפריל כל יהודי שמלאו לו שש שנים ללא הבדל מין, חייב לענוד, בהיותו מחוץ לביתו טלאי צהוב־קנרי בצורת כוכב משושה בחזה בגדו. גודל הכוכב הוא 10 על 10 ס"מ עשוי בד, אריג או קטיפה, את האות הזה המבחין בין יהודי לנוצרי יש לתפור על הבגד כך שלא יוסר משם בקלות. ובדבר השאלה מי נחשב ליהודי ומי לא יש לסמוך על סעיף XV בחוק 1941 פיסקאות 9, 16. החוק מרשה פטור מנשיאת הטלאי במקרים מסויימים כגון עבור אלה שהצטיינו במלחמת העולם הראשונה ולנכים שאחוז ניכותם הוא לפחות 75%. מי שמפר צו זה ייענש במאסר עד חצי שעה וכליאה במחנה מעצר."

קראתי את נוסח הצו בתדהמתו של מי שקראו לראשונה. וכי מי לא יידהם למקרא ביטוי כ„יהודים שמלאו להם שש שנים." שש שנים! זוועה! או „צהוב קנרי" או „בגודל של 10 על 10." נזכר אני בשירו של אדי: צבאי המכוער עטור בטלאי הצהוב / אני ארוץ ברגליך ואברכך...

נכנסו יחידות הצבא הגרמני. מרבית תושבי העיר התחלחלו, האספסוף הריע לכבודם. הנאצים ההונגרים פתחו במסע הלשנה על יהודים ועל נוצרים בעלי דעות פרוגרסיביות. החלו הפקעת בתים, פינוי יהודים תוך חצי שעה, טירור הגסטאפו, רשימות שחורות ורחש היטלריסטי. בניגוד לאמצעים שננקטו בקלוז', כוחות הביטחון הגרמניים לא אסרו נשים יהודיות וילדים. צעד כזה לא היה ואני מבטיח שלא יהיה... כל מה שייעשה בעתיד בענין היהודים הלא הוא גם האינטרסים של המדינה. אבל לבצע פעולות נגד היהודים שהן בבחינת יזמה פרטית — הוא בלתי חוקי ובלתי נסבל. אנחנו, משטרת הביטחון איננו נוקטים פעולה עצמית וקו גרמני מיוחד, אנחנו משתתפים בביצוע הוראות הממשלה ההונגרית... אגב, היהודים שנעצרו יזכו ביחס אנושי. השמועות הזדוניות והמגמתיות כאילו העצורים הוצאו מהמדינה — בשקר יסודם. אם מישהו יבחין בפעולה עצמאית הפוגעת ביהודים — יגיש תלונה למשטרת הביטחון ותלונתו תיחקר. אם התלונה מבוססת — העבריין ייענש. — זהו חלק מקריאתו של סרן וינהולץ מפקד משטרת הביטחון בגרוסוורדיין.

כי הגרמנים הם — כידוע — אנשי צדק ואמת.

מיותר לומר שאף יהודי לא הקיש בשער בנין משטרת הביטחון ברחוב קאפוצינוש כדי להגיש תלונה. למרות ש„הפרות כללי התקנות" — כפי שנקרא בפי הנאצים, מעשי החמס — היו ובשפע.

והרי חלק מהפירוש הרשמי שליווה את מינויו של אנדרי לסלו ל„ממונה על פתרון בעיית היהודים": „הגיבור (תואר אצילות שהוענק ע"י המושל הורטי לחסידיו, אנשי הימין במדינה) לסלו אנדרי, לוחם ללא חת למען הגנת הגזע ההונגרי, נתמנה לפתור הצד הטכני של הבעיה היהודית. בעשרים השנים שעברו הוכיח במעשיו עד כמה נאמן הוא להשקפתו הגזעית (אנטישמית — המתרגם) ומה מוכשר הוא בביצוע הוראות הממשל בנידון."

פיתרון טכני של בעית היהודים — מהו? יותר מאוחר מתחוור הדבר לכל. פירוש הביטוי: ריכוז בגיטאות ודפור־טציה. כידוע לי ואם אינני טועה אייכמן ואנדרי כבר באמצע אפריל הסכימו ביניהם פרטי הדפורטציה ושלביה. (מתוך וידויו של וזנמאיער, מושלה הנאצי של הונגריה, במשפטו שנערך אחרי המלחמה).

לסלו אנדרי, התגלמותו של הפשיזם ההונגרי שדחק תהומה גם את עמו הוא, מיד אחרי מינויו יצא לסיור בטרנ־סילווניה הצפונית. מהעיר סטמר הגיע לגרוסוורדיין. מיד זימן אליו את ראשי העיר להתיעצות סודית. הישיבה ארכה שעות ארוכות. נפתחה בבוקר ביום 29.4.1944 ונסתיימה בערב באולמו השמור לאורחים נכבדים במסעדת „החתול הכחול". היה יום נעים ביותר — אמר אנדרי למחרת היום. ביום הנעים ההוא הוחלט על הקמת הגיטו, על ריכוז היהודים של גרוס־וורדיין ועל חיסולם.

באמת, היה יום נעים.

מלבד אנדרי, שקיבל גם את התואר הרשמי של מנהל כללי של משרד הפנים נוכחו בישיבה עוד: ד"ר יאנוש נאדני, סגן מושל המחוז, לסלו גיפאי, סגן ראש העיר, ד"ר יוליוס דאלו, חבר עיריה שהחזיק בתיק התרבות, פאול נאגי קובץ', מפקד המשטרה בעיר ועוד. מצד הגרמנים לא היה נוכח אף אחד. — „הענין נמצא בידים נאמנות ויעילות" — אמר ויזנמאיער, שם, בישיבה ההיא נאמרה קריאתו של ד"ר ג'אפאי (ממוצא גרמני שהתבולל בתוך ההונגרים ושימש לפני כן כנוטריון של מחוז ג'ור) „תנו לי יד חפשית ותוך שלושה ימים יהיה גיטו ואחרי ארבעה ימים לא תמצאו יהודי בעיר שנתכערה בעטיים ותתייפה שוב בהיעדרם."

על פאלצ׳יק, המהנדס הראשי של העיר הוטל לקבוע את תחום הגיטו. עשרות שעות עבדו יום־יום במחלקה הטכנית של העיריה עד שהוכנה התכנית. הדבר היה דחוף להונגריה. דחוף מכל. כי הונגריה, הארץ שנכבשה ע״י הגרמנים, לא ראתה דבר חשוב יותר מלהרהר בבעיית היהודים ולסייע מתוך התנדבות, בנפש חפצה לגרמנים לבצע את חיסול אזרחי המדינה היהודיים. החלק הפנימי של העיר שהיתה מיושבת בלאו הכי באופן צפוף למדי ע״י יהודים — נקבע כמקום מגורים ליהודי כל העיר שישבו כמובן, גם מחוץ ללב גרוס־וורדיין. בגיטו אמרו ראשי העיר לרכז את 22.000 יהודיה וכן את יהודי הסביבה, (הערה צדדית: מספר היהודים בגרוס־וורדיין היום 700 נפש).

הגיטו, שצורת רבוע מוארך במקצת היתה לו, היה מאוכלס לפני הריכוז ע״י 5000—4000 נפש. גבולותיו היו: כיכר סלסלו הקדוש, רח׳ קאפוצינוש, רח׳ ואמהאז, רח׳ מיכאל מזאי והצד השמאלי של כיכר השוק הגדול. בתוך הגיטו נפלו הרחובות הבאים: זיגמונד ואראדי, לויזה בלאהה, ג׳ורג׳ ברטשעי, זאפולא, יוזף מושקוביץ, זרדה, סאצ׳ואי, קרל רימלר, מיכאל טומפה וכן כיכר פרנגפאן וכיכר קאפיסטראן, עתה בהעלותי את השמות הנ״ל על הנייר אחזתני תחושת מועקה ובושת האדם ההוגה. שמות המצלצלים כה יפה, המסמלים מעשים מפוארים שנעשו בעבר ואישים שהיו תפארת המדינה — היו לגיטו. דמיון האדם ליצור אי התאמה משוועת כזאת — אינו יודע גבולות!

מספר תושבי גרוסוורדיין בשנת 1944 לפני גירוש היהודים היה כ־90.000 נפש ואילו שטח הבנוי, כלומר הפנימי של העיר היה כ־13.000 דונם. אם כן השטח שנועד לשמש גיטו היה חלק חמישה עשר של העיר — לרבע התושבים! זה הוקצה ליהודים, וזמן קצר לאחר מכן גם זה לא. בכל חדר ישבו 15—20 איש. וכמה אור, כמה תקווה לחיים הוקצה לכל אחד ואחד?

הגיטו הייצוגי ביותר של המדינה היה אספקלריה של מעמד האדונים הרפרזנטטיבי ביותר של המדינה, לשליטי הונגריה מאז היותה עם אלף שנה לפני כן.

האם יש כפרה לחטא, שלא הלכנו יחד אתם (עם היהודים)? — שואל פטר רופי בספרו „גרוסוורדיין". האפשר לשאת את האבל שקרע חלק מחיינו, מתקופת צעירותנו עם צאתם מן העיר? (אולי „עם צאתם מהחיים" — המתרגם) „הנוכל לטעון שאנו חפים מפשע כאשר שתקנו מרב פחד? האם היה אי פעם אסון כזה בתולדות האדם אשר במהירות כזאת חרך כה רבות, ריסק לרסיסים מאות אלפי יצורי אנוש?"

ליד נאג׳בניה (כבר לא זכור לי שם הכפר כי הזכרון רצונו לשכח, להשכיח ולא לשמר פרטים) אנחנו, 214 עובדי עבודת פרך צעירים בנינו את גדר הקרשים של הגיטו המקומי, בגרוסוורדיין כבר לא נתנו בנו אימון. אבל הייתי עד לבניית הגדר ולגירוש היהודים מבתיהם ונהיגתם לתוך הגיטו. מאז אני מבקש מרגוע לנפשי, פירוש מתקבל על הדעת על אשר לא ניתן לפרשו. לנגד עיני רוחי ראיתי פעמים רבות את הכרזה „בזאת אני מצווה..." אבל עתה, פה, בגרוסוורדיין, בספריה, אני מחזיק בידי את המקורות. משום מה חשבתיה לגדולה יותר, את הצו שקרא אל המוות את מוזמניו. רק מספר מלים? ובהן גלומה המתתם של רבבות? והרי המשך נוסחת הצו: „ה־3 במאי 1944, גרוסוורדיין, הריני אוסר על היהודים המחוייבים לשאת כוכב צהוב לעזוב את תחום דירתם מהרגע שצו זה מופיע ברחובות, לעת עתה, עד הודעה חדשה יכולים היהודים לצאת מדירתם ולנוע ברחובות הגיטו בין השעות 9—10. בשאר שעות היממה — עליהם להימצא בדירתם.

לפי הוראת הממשלה ההונגרית הריני מעביר את יהודי גרוסוורדיין המחוייבים לשאת כוכב צהוב אל תוך גיטו סגור.

הריני מזהיר את כל האזרחים הלא־יהודיים המחזיקים בביתם נכסים, חפצים שהופקדו בידיהם לשמירה ע״י יהודים, יודיעו על כך במשרד ראש העיר. שלושה ימים עומדים לרשותם למסור על הפקדונות אשר ברשותם. נעשו סידורים לקבלה מידית של החפצים הללו.

אני מזהיר בכך את כל אזרחי העיר הלא יהודיים אשר לא יודיעו על הנכסים הנ״ל תוך שלושת הימים שנקבעו לכך, שיינקטו נגדם אמצעים חמורים וצפויים להעברה למחנה מעצר. החתום: ד״ר לסלו ג׳אפאי, סגן ראש העיר."

ספרתי בכרזה המקורית: תשעה שורות על כך ש־22.000 אזרחים ייסגרו בתנאים על־אנושיים אל מאחורי גדר, מונעים מהם את חופש התנועה, על חרותם בכלל, גוזלים את פרנסתם, רכושם, עבודתם. ואילו החלק השני של הכרזה מאיימת על אנשים הגונים, לא יהודיים, מעודדת את ההלשנה, וכחייה עוקבת בהתמדה אחרי שללה המיועד. מוציא הכרזה אינו מסתפק במה שגזל הוא טוען גם לרכוש המועט שהוחבא. על סמך מה? מה היסוד החוקי לגזל הזה?

המעציב והאכזרי ביותר הוא הצו בדבר הקמת הגיטו. אבל בשבילי, עתה במרחק של שלושים שנה לא הפרט הזה כואב ביותר. לא מה שיש בצו אלא מה שאין בו. אין בו אף מלה אחת על הנוצרי הנותן מחסה ליהודי הנרדף. כלום אי אפשר היה אז להעלות על הדעת שיימצא נוצרי שיסתיר יהודי עד יעבור זעם? — שואל אני היום. כי אם אפשר להעלות על הדעת אפשרות כזאת, אז מדוע לא כתובה כאן הפיסקה הבאה: נוצרי הנותן מחסה ליהודי, לגבר, אשה או לילד — ייהרג ללא רחם. או נוסח אחר. צווים דומים שפורסמו בצרפת, בבלגיה, בדנמרק ובהולנד כן כללו פיסקה כזאת, מדוע חסרה אזהרה כזאת בצו שכתוב בשפה ההונגרית?

היעדר הקטע הזה יש בו משום אשמה גדולה מכל שאר הטענות נגד ההונגרים. רק הנודד במדבר האינסופי חש את תחושת העזובה, את התנכרות העולם אליו מה שאני חשתי.

האמת היא שהיעדר פסקה זאת לא עוררה בלבי תמיהה ותהיה — אז, כי הדאגה לבני ביתי, לקרובי היתה גדולה וחזקה מכל הדאגות, המחשבות והתהיות. כי רק מלה אחת הייתי צריך להחליף בצו, את מארושוואשרהלי במקום גרוס־וורדיין. ומיד יכולתי לדעת מה המצב אצלם, אצל הורי. אבל הוניתי את עצמי, פשוטו כמשמעו. פעמים רבות שיננתי משפטים מעין אלה: שם המצב שונה... האנשים אחרים מאשר פה, בגרוסוורדיין, הן אבי מגיבורי מלחמת העולם הראשונה, שלא חלים עליו הגזרות, אמי היא אשה קטנה שברירית ואחות קטנה גם ממנה. הם ודומיהם וודאי לא ייסגרו בתוך גיטו. אז עוד לא היה נהיר לי ביטויו של פאול שוני שדיבר על „הקור של ההסטוריה." ועוד דברים רבים לא היו נהירים לי אז...

הזמן שהיה דרוש להתקנת גדר הקרשים של הגיטו בגרוסוורדיין שבר את כל השיאים בתולדות נגרות הבניה, נגרי הבנין הטובים ביותר הקציעו, ניסרו, סימרו התקינו את העמודים ואת הקרשים. אבל נתגלה מחסור בפועלי עזר. ואז הוחלט לשלוח מחלקה מפלוגתנו להיות עזר לנגרים. ואני העד חוזה בעיני רוחי את המחזה ההוא ושומע את צריחות בילא דונקי, הסמל: היי! יהודים מצורעים! עשרים איש אלי! יותר מהר, ימח שמכם! ניגשנו אליו והוא הובילונו אל מחסן עצים בפרבר העיר. החצר היתה ריקה, אבל במרתף מצאנו כעשרה מטרים מעוקבים של חומר בנייה. נשאנו על כתפינו את הקרשים וצעדנו חזרה העירה. עוד סיבוב ועוד סיבוב, וגם לנו היה חלק בחומת המוות של הגיטו.

בידי הודעתו הפומבית של ד"ר ג'אפאי, סגן ראש העיר אל הציבור של גרוסוורדיין: הריני מודיע לתושבי העיר הנוצריים שעבודת הבידוד, כלומר הקמת הגדר מתקרבת לסופה. את הקרשים קנינו בכסף מלא ומה שחסר המצאנו ע"י פירוק הגדרות לפני הבתים אשר בגיטו. ברחובות בהם רק צד אחד נועד ליהודים סתמנו את החלונות בבתי היהודים הנשקפים אל הצד הנוצרי של הרחוב, בזאת השלמנו את בידודם של היהודים ודאגנו להפרדתם מן החברה הנוצרית, ליהודים בכלל אסור לצאת מן הגיטו. אני מבטיחכם שהמשטרה תשים עין לכך שלא יהיו פורצי גדר. כן דאגתי לכך שהיהודים ינהלו חיים תקינים בתוך תחום מושבם. (לקוח מהיומון מאג'אר לאפוק, גרוסוורדיין).

חיים נורמליים, בתנאי לחם לחץ, מים במשורה, חוסר אוויר ודוחק בלתי נסבל במקום מגורים!

והרי דעתם של אחדים על ה„חיים הנורמליים";

איגנץ ב. בן 64, גימלאי. כשלושים הצטופפנו בחדר אחד, מים לא היו והחשמל נותק. תוך מספר ימים אי אפשר היה לעמוד בריחות של בית השימוש שנסתם, תוך שבוע ימים היו כבר שלושה מתים. אשה זקנה אחת נטרפה עליה דעתה.

יאנוש ט. בן 47, פרוון: הז'נדרמים החלו להכותנו ברגע שיצאנו מדירתנו לרחוב. אני הייתי צולע על רגל אחת ולא יכולתי להזדרז. מרוב פחד ומבוכה איבדתי גם את החבילה שמותר היה לקחת עמנו. אבי כבר לא היה חי והלכתי עם אמי, מוכים, מושפלים מבחינה נפשית צעדנו ועברנו את שער הגיטו. קרה לי נס ונותרתי בחיים במחנה. אבל זה סיפור אחר...

אי. ש. בת 66, עקרת בית: כל עוד נשמתי בי לא אשכח את השכנים שירקו עלינו, צחקו למראה והשפילונו. לא מצאתי נחמה בכך שמספר אנשים בכו ברחוב בראותנו מובלים. אבל להחביא, להציל — אף אחד לא רצה.

קרל ט. בן 72. פקיד בכיר לשעבר: הז'נדרמים החוקרים עינונו באכזריות בהמית. הם ביקשו זהב ויהלומים בהניחם שאני עשיר כקורח, הם טעו, אבל טעותם כמעט ועלתה לי בחיי. הגיטו בגרוסוורדיין היה כתופת. תא עינויים אחד גדול. קינאתי באלה שעמד בהם הכח לשים קץ לחייהם מיד בהתחלת העינויים. כי גם להתאבדות צריך כח נפשי לא מעט...

„ליצור חיים נורמליים בתוך הגיטו" — היתה הסיסמה הכוזבת של השלטונות, להבטיח את הנורמליות באה יחידה מיוחדת ששוכנה בבית הספר לז'נדרמים בגרוסוורדיין.* וייזכרו לדראון עולם רשימה חלקית של הרוצחים הסדיסטים שביצעו את „החקירה": פרנץ סיקלאי, אנדראש מג'אשי, שאנדור הורוואט. שלושתם חוקרים מטעם משרד הפנים. דזידר בוש ויוליוס אוריש, חוקרי הז'נדרמים ברכבות. ויטז ג'ורג' פקטה ושאנדור אולונקא, חוקרים במשטרת דברצן. יאנוש טבלי, אישטוואן סלשי, גיזא סאבדוש ויוזף טוט — חוקרים מעבר לדנובה. מיהאלי יוהאס, שאנדור פוז'גאי, גאבור קרסטשי, אישטוואן פלפלצי, אימרי גראי, יאנוש רמיני, כולם חברי היחידה לתפקידים מיוחדים מגדוד הז'נדרמים בגרוסוורדיין. איפה חיו או הסתתרו האנשים האלה בשלושים השנים האחרונות? מה עשו בימי השלום אחרי 1945? היש להם אשה וילדים? היש להם נכדים? ליבם לא נקפם או אין להם בכלל מצפון כלכל אדם רגיל? כמה מהם נתבעו לדין על מעשי רצח שהם עצמם ביצעו במו ידיהם מגואלות בדם. מי מהם נתן את הדין על גזלות, גנבות, גרימת נזק גופני ודחיפת אנשים לידי התאבדות?

הם היו „מחפשי המטמון" המקצוענים. הם עבדו לטובת המדינה אבל לא טמנו ידם בצלחת כשנתגלה איזה חפץ יקר ערך שמצא חן בעיניהם. שיטותיהם? הפחדה, הכאה, עקידת הנחקר, עקירת צפורניו, הכאת כפות הרגליים באלות גומי, חישמול אברי הגוף, בדיקה גופנית אצל נשים וכו'. יום יום נחקרו כחמישים איש במרתפי בנין הדריהר. מי שעמד בכך —

---

*. רבים מהפרטים המובאים כאן לקוחים מספר התעודי של בילא קאטונא: וואראד בסערה.

ניצל זמנית. מי שלא עמד בעינויים — הוציא את נשמתו בתא העינויים. היחידה לא היתה צריכה לדווח לא על המטמון שנמצא ולא על הנחקרים, וכי מה זה חשוב איפה ימות היהודי? בדריהר או במחנה מוות. כ־130 הרוגים השאירו אחריהם הרוצחים האלה בגמר עבודתם. מספר מזערי לעומת המליונים, אבל לנו, ליהודי גרוסוורדיין היה זה מספר מדהים.

סידרת העינויים של היחידה מבודפשט הביאה תנופה למעשי ההתאבדות אשר בהתחלה היו נדירים מאוד, ראשונים היו הרופאים אשר בקלות יכלו להשיג ערל. פתח את הרשימה ד״ר רני אושווט. ב־21 במאי לאחר שני ימי עינויים אל־אנושיים בשעה שש בבוקר לחש לעבר שכנו בתא: תגידו לאשתי, עליזה שדי לי מהייסורים. הלכתי לי. תחילה חשבו שהווה בהקיץ. ניסו להרגיעו. ברם הוא לקח רעל ואחרי כמה דקות כבר לא היה בין החיים. לפי בקשת הכנסיה הקתולית — הוא היה משומד מזמן, לא היה לו כל קשר עם היהודים וחשב את עצמו להונגרי טוב — נמסרה לה הגופה. אבל אשתו ובנו הקטן לא הורשו להשתתף בלוויה.

בימים ההם התאבדו עוד גם ד״ר יוליוס שטולץ, ד״ר אדולף ארדוש, רופא פנים, ד״ר לאון מולנאר, רופא פנים, הוא עם אשתו, ד״ר לאיוש סקה, ד״ר שאנדור שוורץ ורעיתו, ואפשר להמשיך ברשימה. אבל די, לעת עתה. בבירקנאו נמשכה הסידרה ורבים מהמשכילים טרפו את נפשם בכפם. השפעת ההתאבדויות היו שאחדים החלו לתת דעתם לבריחה. סיכויי ההצלחה היו קלושים למדי אבל מי שניסה בדרך כלל הצליח. אלה שהצליחו לגנוב את הגבול מצאו מקלט בטוח ברומניה.

ב־10 במאי נסתיים גם ריכוז היהודים בסביבת גרוס־וורדיין, — לא היה כדאי ולא היה לנו כח אדם להקים גיטאות בכל כפר — סיפר אנדרי אחרי המלחמה לשופטיו — לכן החלטנו להעביר את היהודים לגיטו של גרוסוורדיין. כ־5000 נפש הועברו מהכפרים והעיירות של מרגיטה, מיהאי־פלווה, סקלהיד ואילשד בעגלות לגיטו המרכזי. מסעם עורר רגשות מעורבים בקרב הכפריים במחוז ביהאר. „מסיעים אותם בעגלות, בדגלים צהובים, אל המוות״ — שמעתי את השיר הפרימיטיבי הזה באחד הכפרים ליד גרוסוורדיין.

ב־9 במאי נתמנה אישטוואן גראי, סרן הז׳נדרמים למפקד הגיטו. כבוד גדול נפל בחלקו כי שר הפנים בכבודו ובעצמו מינהו. — הוטל עליך תפקיד נכבד ואצילי — אמר בטכס הכנסתו של הסרן לתפקידו.

אצילי — לא כן?

מושל המחוז ראינאי, ג׳אפאי סגן ראש העיר וסגן אלוף הז׳נדרמים פטרפי נוכחו בטכס שנערך לפי כל דקדוקי התקנון הצבאי. כך היה גאראי, אדון לחיים ולמוות של עשרים אלף איש. אבל סוף כל סוף לא היה זה סתם ריכוז יהודים אלא „הגיטו הייצוגי ביותר״. באותו מעמד נשמעה גם אימרתו של ס/א פיטרפי שהיתה לאימרת כנף: ואני מצווה שבגיטו תשרור דממת מוות כמו בבית הקברות.

עלי לפתח עוד פעם את האימרה הזוועתית הזאת. אם כן ב־9 במאי 1944 בבוקרו של יום יפה ב„טרנסילווניה הידועה בסובלנותה״ הושמעה הפקודה מפי קצין הונגרי, לפיה עשרים אלף בני אדם שנבראו בצלם ידמו לבהמות שאינן מדברות, ולא ינועו ממקומם כחפצים דוממים ורחובות הגיטו יהיו שוממים כמדבר, או כבית הקברות!

וכאן המקום לצטט מספר ציטטות קצרות מפקודת היום של המפקד: מעתה הגיטו הוא שטח המחיה והקיום הבלעדי של היהודים. המגע עם העולם החיצוני הוא בטל ומבוטל. השימוש בטלפון ודואר אסור בהחלט, יהודי שייתפס מחוץ לתחום הגיטו כשאין לידו שומר — ירה יירה!

ראשי הפרקים של תקנון הגיטו: מקומות מגורים, השכמה ואשכבה, הזנה, צינורות רשמיים, שירות פנימי, עבודה, תברואה, מניעת מגפות, כיבוי אש, האפלה, אזעקה, התנהגות, דיווחים, ביקורת, בסך הכל 235 שורות. הסגנון הוא חסר תרבות בו השתמשה הבירוקרטיה הצבאית. התוכן — מעורר גועל. ולמרות זאת עלי להביא כאן מספר משפטים כדי להמחיש את רמיסת החוקה האנושית המינימלית: „1500 יהודים כפופים לפקודותיו של סמל ראשי מחיל הז׳נדרמים... אסור לצאת מהחדרים פרט לשם עשיית צרכים... בגיטו ישרור שקט, נפש אדם לא תיראה מחוץ לחדרים... דיבור קולני, קטטות — ייענשו... יהודי המבצע שירות מטעם המפקד חייב לציין את סוג עבודתו על לוח, אותו ישא על חזהו... הלוחות צהובים, האותיות שחורות... צו נשיאת הלוחות חל גם על נשים וילדים... מי שמפר את הכללים — יישלח למחנה עונשין...״

כלומר את אשר עומדים להעניש — מוציאים מן הגיטו, כלומר משער ההשמדה, להעבירו למחנה, הכרזה שהכילה את התקנון הודפסה בבית דפוס „ביהאר״ של מיהאלי באגושי, ברחוב אדולף היטלר מס׳ 3 ב־5000 עותקים.

העמי שלנו, מגדה סימון, שנפטרה טרם זמנה רשמה על ביצוע הדפורטציה: „הבית שהיה בבחינת תופת לי אבל גם מחסה הפך למרקחה. אנדרלומוסיה וסימני ייאוש אם לא טירוף נראים בו למשמע בשורת האיוב כי מחר יתחיל הגירוש. לאן? לאיזה כיוון? מדוע? לשם מה? — שואלים ומנחשים כולם, מרביתם גברים, אנשים משכילים, נבונים, רופאים, עורכי דין, מהנדסים, עתונאים, מורים, לא ארד אליהם לחצר. השיקולים לכאן ולכאן אינם מעניינים אותי עוד. למה? לשם מה? עת האונאה העצמית עברה, שעת האמת הגיעה?

אם יכול להתממש דבר שעוד לפני מספר שבועות היה בבחינת לא ייתכן ולא ייאמן שאזרחי המדינה יגורשו מבתיהם כשעל גבם חבילה של חמישים קילוגרם וייכלאו בגיטאות המזכירים את חשכת ימי הביניים — אז מהו הנחשב לבלתי אפשרי? המעגל נסגר ואין עוד מפלט. אחדים ניסו לברוח

דרך הביוב, אבל נתפסו. יש רק דרך אחת בטוחה: לעבור מרצוננו אל עולם המתים. כי עתה נוכל להודות בכך לעצמנו ולזולת גם יחד שחיינו כבר מזמן אינם שווים. בדרגה שפלה כזאת של השפלה למעשה לא זו בלבד שאי אפשר לחיות אלא **אסור** לחיות. מדוע לא מחנכים בבתי הספר שיש רק דבר אחד שבלעדיו אי אפשר לחיות, וזה חרותו של האדם.

...ה' ישמרך, מחמד נפשי. באיטיות מרשימה בהוד צלצולים מצלצלים הופעם הפעמון. נרעדתי קמעא. אני שמעתי את דינדון הפעמון כאילו היה לידי, בטווח הישג ידי. צהרים. הצילצול בא מבית התפילה של הנזירים הקפוצינים הנמצא סמוך לגיטו. ופתאום נשמע צילצול שני, שלישי רביעי. רבות הכנסיות והמגדלים בעיר. אני עומדת כנטועה על עמדי. לא ייאמן שהכל כה קרוב אלינו אל כלאנו: העיר, הפעמונים, הכנסיות, הרחובות והכיכרות הידועים ובכל זאת נדמה שהצילצול הוא מין דרישת שלום שלוחה מרחוק, רחוק, מעולם ששקע ואינו עוד. כי לא יתכן שהצילצול הממושך, שיש בו משום נימה של הספד, הדר של אבל הוא סתם צילצול פעמונים רגיל של צהרי היום. דינדון קולני זה יש בו משום דרישת שלום. לנו מצלצלים הפעמונים, גרוסוורדיין, לא זאת של הנאצים אלא הישנה, הטהורה מבכה את מר גורלנו. את בניה ובנותיה הצועדים לזירת הדמים. ואני עומדת תוך צלילי הפעמונים כשנפשי נשטפת בזרם הקולות העדינים — ורווח לי. שלום לך עירי. ברכת פעמוניך עודדה אותי בצאתי לדרך הארוכה, שלום לך, חיי בשלום, אני מאחלת לך מקרב לב, ושכחי אותנו שהיינו נאמנים לך עד הסוף המר. עלי והצליחי ותרבי שמחותיך, אם תוכלי, ויעניש אותך אלהים כיאה לך...!"

וידוי אהבה ממעמקי הלב כזה של הסופרת היהודיה לא תכופות קיבלה העיר, ובכל זאת יש בה, בהשתפכות נפש זאת, משהו המעורר אותי לחלוק עליה. ובטוחני כי לא תכעס עלי על כך. כי גם אני הייתי שם, כ־800 מטר מהמקום שם רשמה את דבריה. ועלי לומר לה ולקוראי כתביה: לא נכון! לא לנו צילצלו פעמוני גרוסוורדיין. צלילי צילצול הצהרים הגיעו לאזני הסופרת. זאת אמרתי לה פעם בגלוי, ללא התחשבות ברגשותיה.

אבל עתה אני חוזר בי, קבל עם ועדה ובאופן חגיגי אני מכריז: הפעמונים כן צלצלו, דינדונם רונן שירה: אנו נפרדים מכם ואנו מצפים לשיבתכם. אם את, מגדה היקרה כך שמעת, כך הרגשת, אז כך היה. כי אני מודה לך שזה שנתיים שלוש גם אני שומע, אני רוצה לשמוע כי צורך נפשי לי לשמוע, כי קל לי יותר לשאת דברים המעיקים עלי אם אני מאמין בכך שלנו צלצלו הפעמונים, כי למעננו, עבורנו העלה על נייר יוזף מליוס את שיר התוגה היפה שלו „אליגיה של היתגדל", כדי שלא יכאב לי כל כך אלם הפעמונים אז. בקשות הסליחה שלא נכתבו ולא הגיעו אלי. אלם האדם, האזרח, המדינה: עשיתי את חובתי האחרונה / נותרתי לבדי בייאושי / למות באירופה מוקף באלם השחור של תשעה / גברים חבושים כובע שחור שנורו בעורפם / ואני פוחד / פוחד בכיכרות הליליות של אירופה / המהדהדות בריקנותם / מגודל זקן־אבל, בדש בגד קרוע / צרוד מצריחות חדות / מחורחר גרון / יתגדל, יתגדל...

ב־27 במאי 1944 ביום שבת הכניסו לפסי הרכבת של גן רודאי את הקרונות הראשונים של רכבת הגירוש. בשבוע ההוא עבדתי יחד עם ידידי לסלו קוהאני (שנספה לאחר מכן בשואה) בבית הספר לפרחי קצינים. את החצר שנשקפה לגן רודאי נצטווינו לטאטא כך שהמשטח יבריק בנקיונו. קוהאני היה אחד המתימטיקאים המוכשרים ביותר במדינה. עבדנו סמוך לגדר השבכות ברגע שהקרונות עותקו לפסי הגן. עמדנו ותהינו למראה השורה הארוכה של קרונות המשא. אחר כך העיר קוהאני בשקט בנימת ייאוש: אכן לוקחים אותם, מפנים את הגיטו.

הוא צדק. בקרונות, שנועדו בימי המלחמה להובלת שישה סוסים או ארבעים חיילים, החלו הז'נדרמים להעמיס את דרי הגיטו. חמישים, שבעים, היו קרונות בהם תשעים יהודים נדחסו. חמישה ז'נדרמים השגיחו על שני קרונות. אינני יודע על מקרה אחד, בודד של התנגדות, אפילו הקלה ביותר. על מרידה, התנגדות בכח או נסיון בריחה אין מה לדבר. אף אחד לא ניסה לברוח מהמקום או להתגבר על השומרים המעטים. היתה זאת גישתה האדישה של ההמון שרוחו נשברה מזמן והבהלה שיתקה את יצר הקיום.

ד"ר יוליוס פטרי, סרן ז'נדרמים במילואים פקד יום יום על דפורטציה של אלפיים וחמש מאות איש.

מאות אנשים סקרנים נאספו סביב הגיטו. רצו לראות במו עיניהם את המחזה הנדיר, סילוק רבע האוכלוסין של העיר, גברים, נשים וטף, נשים שכרעו ללדת וישישים שעונים על משענת ומקל. היו נשים שבכי חרישי פרץ מגרונן, היו שהרכינו את ראשם כי לא יכלו לחזות זמן רב במראה האומללים. אבל מניעם של הרבים היה הסקרנות גרידא. רק יותר מאוחר נודע לי שהיו מספר מועט מאוד של הושטת עזרה. היו, ואני מדגיש שהיו מקרי הבריחה והחבאת אנשים. המצילים, העוזרים יצאו ממחנה השמאל ומקרב המשכילים שהעריכו את מצב גרמניה לאשורו. כתריסר משפחות חבות חייהן לנוצרים, שסיכנו את בטחונם על מנת להציל ידידים יהודיים.

כידוע, כל אירוע דומה או זהה רק עם עצמו, לא היו שתי רכבות דומות, נסיבות של שתי הסעות זהות. אינני מסוגל לתאר את כולן. למעשה אינני יכול לתת דו"ח על אחת מהן. הדבר בין כה וכה אינו משנה את התוצאות. % 87 של יהודי גרוסוורדיין נרצחו, הושמדו, היו לעפר ואפר. 2700 קטינים הגיעו לאושוויץ. אלפיים נשים מתו תוך השעה הראשונה בשהותם מחוץ למחנה, כי לא רצו להיפרד מילדיהם. „לשוא צעקנו אליהן: עזבו את התינוקות! עליכן

לחיות, לחיות! הן לא נפרדו, ומנגלה שלח את כולן לגאז."
(מתוך עדותה של מריה קוזלווסקי מורשא) „את הילדים מתחת לגיל שמונה השליכו עודם בחיים לשוחה בה יקדה אש ללא הפוגות. המגורשים מצפון־טראנסילווניה הגיעו גלים־גלים ובמספר רב כזה שתאי הגאזים והכבשנים לא הספיקו לכלות את כולם. לכן אנשי ה־ס.ס. הגדילו את מספר האסירים שעבדו ליד השוחה והילדים הושלכו לתוך האש. זה עלה בגורלם של ילדי גרוסוורדיין. על כל פנים לרבים מהם."
(מתוך עדותו של ד"ר ר. אפשטיין).

אבל לא על אלה רציתי לספר אלא על ילד אחד בלבד, אותו מצאנו מיד לאחר פינוי הגיטו. לאחר שנשלחה הרכבת האחרונה לא נותרו יהודים בעיר פרט לשתי פלוגות עובדי עבודת פרך, שאנחנו נותרנו בחיים. על כך יש להודות לאלוף משנה שאנדור רווס, מפקד חיל המצב ההונגרי האחרון של העיר. שלא הסגיר אותנו לא בידי הנאצים ולא בידי הז'נדר־מים. כי לפי השמועות היתה פקודה שלפיה גם אנחנו היינו עתידים להישלח לאושוויץ עם הרכבת האחרונה. הסיבה היתה שאנחנו ראינו יותר מדי את פשעי השלטונות המקומיים. והדבר אפשרי כי פקודת הממשלה נכתבה בזו הלשון: „לטהר את גרוסוורדיין מכל היהודים", כלומר משתי הפלוגות שלנו.

על כל פנים הגזרה לא נתקיימה, לעומת זאת ימים אחדים לאחר שילוח הרכבת האחרונה נלקחו אל הגיטו שהתרוקנה לפרק את הגדר ולמיין את החפצים המרובים שנותרו אחרי המפונים.

זה היה בית הקברות הגדול ביותר שראיתי אי פעם.

השקט היה דחוס וניתן היה לחתכו, דממת מוות כזאת לא אפפתנו רק בקרבת הכיבשנים במחנה מאוטהאוזן. המומים התהלכנו בגיטו, ברחובות, בבתים, ובדירות. רעיון שטני היה, הגה מי שהגה אותו לבחור דווקא בנו, את שרידי היהודים במקום לשלוח לשם ביצוע המלאכה הזאת, אבל היה ברעיון משום הגיון בריא מבחינת השלטונות. הן אנחנו לא נגנוב דבר ולא ניקח הביתה את הדברים שנמצא. פשוט מפני שאין לנו עוד בית. כמובן לפנינו כבר נערכו במקום מספר ביקורים מטעם פקידי השלטון המקומיים והז'נדרמים, כאילו לתכנן את המיון. ומי יודע מי וכמה לקח אתו הביתה המתכנן, המבקר והמשגיח לביצוע המלאכה.

תפקידנו היה להפוך את הגיטו למחסן אחד גדול, כלומר היינו מצווים להוציא את כל החפצים ולשים הכל בערימה אחת גדולה. את השמיכות, כלי המיטה, בגדים, נעליים, כלי עבודה וספרים.

א־לי במרומים! אילו ספרים היו שם, אילו ספריות אדירות!

למלאכה, הזדרזו חזירים! לא קוראים באמצע העבודה אלא נושאים, טוענים, סוחבים. יותר מהר! בנתם? — כך צרח הסמל.

אלפי ספרים עברו דרכנו, מיינו אותם והערמנום בערימה עצומה. וכאשר באחד החדרים, שהיה גדול כאולם, פירקנו ארון ספרים והפלנוהו ארצה, פתאום נתגלה ילד קטן כבן חמש או שש מסתתר בפינה. ילד יהודי חי, בעל עינים גדולות חומות. — בבית הקברות, כנראה הוריו הסתירוהו שם בתקווה שאנשים טובים ימצאוהו ויצילוהו. ראשון התאושש לסלו קוהאני. נעמד לפני הילד כדי שהחייל שליווה אותנו, לא יבחין בו.

— הציבו כאן מהר כמה ערימות ספרים — לחש לחבריא. היקפנו אותו בחומת ספרים. לאצי קוהאני השקה את הילד במים. בערב ערכנו ישיבה עם ידידינו הטובים, ארנו רוזמן ויאנוש שמשון לדון בדבר הצלת הילד.

עלינו להמשיך ולהחביאו ואחר כך להוציאו ולהעבירו למקום מבטחים. למחרת היום הבאנו לו מזון ושוב היקפנו אותו בחומת ספרים. הילד לא דיבר אתנו. פחד ועצב קיננו בעיניו. יומיים לאחר מכן נעלם הילד. לא הבנו מה קרה. החומה היתה שלמה, המחבוא היה טוב. מה קרה? מישהו הבריחו מכאן. או הוא עצמו ברח? שמא נתפס או עף לו כאילו היה מלאך.

חמישה עשר יהודים נתגלו באחד המרתפים בגיטו של גרוסוורדיין, המחבוא היה מוסווה ע"י קיר מגן. — זו היתה כותרתו של העיתון „אלנזיק" שהופיע בקלוז', ובכתבה עצמה: לרגל עבודות המיון הנערכות בגיטו המפונה המשטרה גילתה באחד המרתפים מחבוא ובו 15 יהודים. כזכור לפני כמה ימים כבר נתגלתה קבוצה בת 45 יהודים וגם היא במרתף. גם הפעם, אזרחים ערים הסבו את תשומת לב המשטרה לתנועה חשודה בסביבות המחבואים. היהודים הודו בכך שאימת הגירוש הביאתם לידי מעשיהם. את הקיר הם בנו בעצמם, ללא כל סיוע מבחוץ. רק פתח צר השאירו פתוח כדי לשאוף אוויר צח ולראות את האור הזעום שחדר דרך הפתח. היה להם מים ותופינים ומלבד אלה לא היה להם מזון. המשטרה החלה בחקירתם.

מי יודע מה עלה בגורלם?!

והנה קטע ממאמר אחר שהופיע ב„קלטי מאג'ר אוישג" בקלוז' (קיץ 1944): „פיתרון בעיית היהודים קשור קשר אמיץ עם שאלת הניצחון הצבאי. באשר אנחנו, לנו זאת היתה המטרה הראשונית; לשחרר את הארץ מהמוני היהודים. ואכן נוכל להתגאות בכך שעשינו מלאכה נאה בתחום הזה. מי מילל ומי פילל שתוך שלושה חדשים שיחררנו את קרפטו־רוסיה, את קלוז', את מישקולץ את איזהורוד מכל יהודיהם."

אגב, גם המומחים הנאצים שביצעו את הגירוש במספר ארצות היו תמימי דעים בכך שהשלטונות ההונגריים עשו מלאכה יסודית ומושלמת. ונשמע, מה יאמר על הנושא הזה ויזמאיער, הממונה על הונגריה מטעם גרמניה הנאצית:

„אילו היו ההונגרים מסרבים למלא אחרי דרישת הגרמנים בדבר השמדת היהודים, התכנית לא היתה יכולה לצאת לפועל,

כי שנת 1944 היתה שנה קריטית. לא היה לנו כח אדם להבדיל מליון אנשים מתוך עשרה מליון הונגרים, לתפוס אותם, לזהותם, לרכזם בגיטאות ולגרשם מהמדינה. מלאכת משטרה וז׳נדרמריה אדירה כזאת היתה למעלה מכוחותינו. הדבר נתבצע בתוך זמן קצר, כלומר תוך שלושה חדשים, בזכות סיועו הפעיל והנלהב של המנגנון הממשלתי של הונגריה. ובכלל, אי אפשר לבצע מבצע גדול ומקיף כזה אם האוכלוסיה המקומית אינה אוהדת אותו ואינה מסכימה עם הרעיון הגלום בו. כי רק אלה המכירים את המדינה, מינהגיה, שפתה, עמה — יכולים להביא את הפעולה לידי גמר מוצלח. בל נשכח שהיחידה שעמדה לרשות אייכמן היתה קטנה למדי. רק שיתוף הפעולה של ממשלת הונגריה איפשרה את ביצוע התכנית ללא חיכוכים וללא סיבוכים.״ (מתוך וידויו של ויזנמאיער בפני בית המשפט העממי בהונגריה ב־1946).

מקור אחר: „על אף נוכחות צבא גרמני ולמרות דרישותיו התקיפות של היטלר היה מן הנמנע לבצע את השמדת יהודי הונגריה אילו היתה האוכלוסיה הנוצרית מגלה התנגדות. הדבר נתאפשר, לפי דעתי, מלבד שיתוף הפעולה של ממשלת סטויאי, מפני שהתעמולה האנטישמית היטעתה את ההמונים, ליבנה את יצר החמדנות, השוד ורדיפת הבצע של ההמונים. כן, האספסוף שוחר הטרף ועזרתו לנאצים איפשרה את ביצוע התכנית האכזרית, והמבישה.״ (מתוך נאומו של בילא יאנקו, אב בית הדין).

והנה עדותו של שמואל שטרן, (יו״ר הקהילות הניאולו־גיות של הונגריה): באמצע אפריל פנינו אל אייכמן (!) בבקשת עזרה נגד השתוללותו של לסלו אנדרי. תארנו לפניו את זוועות הגטאות בערי השדה ובשם הרגש האנושי המינימאלי ביקשנו שירסן אותו. הוא דחה את בקשתנו ותוך דברי תשובתו שילב את המשפט הבא: אנדרי יזלול את היהודים בפלפל אדום.

ועוד פרט מזעזע: הממשלה ההונגרית שילמה לנאצים 1200 פנגה לגולגולת עבור כלכלת היהודים והסעתם אל מעבר לגבול. כלומר עבור רציחתו של כל אזרח הונגרי שילמו לנאצים במיטב כספם. „כן, אם זכרוני לא בגד בי, הממשלה ההונגרית שילמה 5000 מרק עבור הדפורטציה של כל משפחה ומשפחה״ (מתוך עדותו של אייכמן).

לא, אין בי הכח לחשוב מה הרוויחה גרמניה על יהודי גרוסוורדיין אותם חיסלה באושוויץ. אין צורך בכך. אבל יש צורך — לזכור כל זאת.

לכן, כעד ראייה אני מודה במלוא הכרת אחריותי בפני אלקים ואדם... זה מה שידוע לי על השמדת יהודי גרוסוורדיין. וכן אני מודיע חגיגית, שאביב הדמים של שנת 1944 שלל ממני את תמימותי האנושית ושחרר אותי, לדאבוני מכל האשליות הילדותיות שבלעדיהן האדם פחות אנושי משהיה אתן. ואני מצפה בסבלנות — לא לתחיה — אלא הסטיספק־ציה, את כריעת הברך של העולם, כזו של ווילי בראנדט, בפני המצבה השחורה שהוקמה לזכר קדושי גרוסוורדיין.

כי רק אז יצלצלו באמת הפעמונים, חדורי רגשות אבל, בהדר המזעזע של יגון אמת. רק אז תהיה רשות לצלצל ולדנדן לפעמונים של העיר רבת הכנסיות והמגדלים.

1974.

(כתבה זאת נשלחה בשעתו לכתב העת „קורונק״. למותר לומר שלא הופיעה מעל דפיו.)

ד"ר כץ יוסף

שלושים וחמש שנה לאחר הטרגדיה

ביקור באושוויץ

ווארשה אישרה את בקשתי לבקר בפולין. הציר הפולני בווינה הטביע את חותם הויזה בדרכוני. עוד בערבו של אותו יום יצאתי לדרך ועליתי לרכבת בתחנה הדרומית של ווינה. שעה לאחר מכן כבר על אדמת צ׳כיה דהרה הרכבת. בקו הזה הוסענו לפני 35 שנה דחוסים שמונים איש בקרון משא להובלת בהמות, יהודי גרוסוורדיין, ביניהם אשתי ובני לו הבטחתי לקנות אופניים ואחרי כן לא היה למי לקנות, כי גם הוא נשאר שם יחד עם שאר בני משפחתי. שתי אחיותי היו אתנו באותו קרון. לאחת בן קטן ולשניה שנים. אף אחד מהם לא חזר...

הרכבת מורכבת מקרונות גבוהים ומרווחים. רק מעט מבוגרים היו בין הנוסעים. תלמידי בתי ספר היו מרביתם, שנסעו בלווית מוריהם. לאחר כמה תחנות קטנות עברנו ליד ברזינקה, מונוביצה — שמות ידועים מימים עברו, ימים שחורים שלא יישכחו לעולם. ופתאום לוח מזדקר לעיניך, לוח על חזית בנין התחנה של העיירה האפורה ועליו שם המקום: אושוויצים.

התלמידים קפצו מהקרונות ורצו בחוסר סבלנות ובשובבות נעורים אל עבר האוטובוסים שליד היציאה, לרגע ניצבתי נטוע במקומי. ובכן אני שוב באושוויץ. ב־3 ביוני בשנת 1944 ביום שבת קודש הובלתי למסע יחד עם שלושת אלפים איש, שותפים לגורל. אנחנו היינו הטרנספורט האחרון של

אחד מארבעת תאי הגזים המופצצים

מקום שם האריסטוקרטיה החדשה משתעשעת

בשעות הבוקר המוקדמות הגיעה הרכבת לתחנת קאטוביץ. עברתי לרציף מספר 11. מול התחנה מתנוסס בנין המלון „אורביס" בו מסעדה ובית קפה, פה התאכסנתי בשובי ממסעי. בערב — מוסיקה וריקודים. כאן מבלה „האריסטוקרטיה החדשה".

גיטו גרוסוורדיין, על כבש קרשים עלינו לקרונות, נדחפים על ידי ז׳נדרמים גסי רוח וטמאי שפתיים.

ב־6 ביוני 1944 ביום ג׳ בבוקר הגענו הנה, ביום בו פלשו בעלות הברית לחופי צרפת. רק אחוז קטן של הבאים למחנה זכה לראות את הניצחון. עתה בבואי הנה כאדם חפשי, אוכל להתיחד עם זכרונות העבר, להגות ביעד המזוויע של המחנה וקורותיו. ידענו, עוד בהיותנו אסירים, שמליונים

הושמדו פה, אבל רק אחרי המלחמה נתבהר לנו בוודאות שלמעלה משלושה מליון נפש עלו בעשן במחנה מות זה.

במונית מרופטת הגעתי לשער המחנה. בצריף אשר ליד הכניסה מקבלים מדריכי המוזיאון את המבקרים. שמו של כל מבקר נרשם בספר הביקורים. האורח זוכה במדריך הנלווה אליו לסיורו. אני ויתרתי על הליווי באמרי במשרד: נהירים לי, לדאבוני, שבילי המחנה. אתמצא בו לבד.

הפצצה שעוררה בלבנו אמונה ותקוה

עליתי על השביל הכבוש המוביל ליד כבשני אושוויץ ופתחתי בסיורי. דממה שררה מסביב. לא נשמע רחש, פרט למשק כנפי הצפרים. לפני 35 שנה לא שמענו ציפצוף צפרים במחנה. ייתכן שהעופות חשו בכך שהמות שולט בנוף הזה. ירדתי במדרגות לחדר חשוך. זה היה חדר ההלבשה, ליתר דיוק חדר ההפשטה. מכאן נכנסים לאולם גדול בו נחנקו למוות מליוני הקרבנות. כבשנים חלודים פוערים את פיהם לעבר המבקר כאילו רעבים הם וכמהי שלל גם היום. זה החדר השלישי במחלקת המות.

השביל עובר ליד מפקדת המחנה לשעבר. שרידים חלודים של תיל דוקרני, עמודים מתפוררים, אביזרי חשמל בכל מקום. זה מה שנשאר מגדר המחושמל של המחנה. בעל דמיון ער יכול לחזות לנגד עיניו את השומרים הנאצים אשר צלם אלקים נמחה מעל פניהם. פניתי לעבר ביתן מס׳ 1 בו הייתי עובד ב„קומנדו השניידרי״. מכאן יצאתי לעבודה יום יום השכם בבוקר. כך היה המצב עד ה־14 בספטמבר. באותו יום נפגעה המתפרה מפצצה. הפצצת בעלות הברית גרמה למותם של מאות מחברינו ורבים נפצעו קשה. ברם לנו, שנותרנו בחיים היתה ההתקפה האוירית מקור לאמונה ולתקוה.

על דלת הביתן קבוע שלט קטן: ארכיון, ליד הפתח בחדר הראשון יושבות שתי צעירות פולניות. הן רומזות לנו שהכניסה אסורה. הצבעתי על מספרי במחנה, כתוב על זרועי בכתובת קעקע. זה עשה את שלו. אחת הצעירות קמה ממקומה והובילה אותי לעליית הגג, אני מוצא עצמי באולם חשוך וטחוב. מטות עץ משולשות היו ניצבות שם בימים ההם. בזכרוני עלו דמויות חברי, הפנים המעוותים, המבטים המבוהלים של גברים לבושי חלוק מפוספס. כאן, סמוך לדלת, במיטה האמצעית היה מקום מגורי. שכני מלמעלה היה יהודי מרוסיה, ובמיטה התחתית שכב חייט מבודפשט אשר רק שמו הפרטי זכור לי. אימרה היה שמו. הרוסי נפל בשבי ההונגרים במלחמת העולם הראשונה. הוא לא חזר למולדתו, נשאר בטרנסילבניה, התיישב במחוז סילאגי בכפר אלשו־סופור, ושם הקים לו משפחה. אתו היה גם בנו בן החמש עשרה. הנער נספה, והוא עצמו חזר מן המחנה. פגשתי אותו בשלהי 1945 ודווקא בכפר אלשו־סופור. קטעי זכרונות לאלפים רחשו בחלל. עליית הגג נמלאה דמויות של צללים, מפוספסי לבוש. פנים מוכרות, אותן לא ראיתי מאז בצבצו ועלו מתהום הנשיה, קולות, אליהם התרגלתי במשך חדשי דו־קיום, התנגנו באזני...

צריף המיון וביתן הניסויים

ליד צריף מספר 1 היה בית המרחץ והמכבסה. עומד עתה בהריסותיו ורק שריד עלוב של ארובתו מזדקר אל השמים. בריכת המים הגדולה שנכרתה למרגלות חומת הבטון נסתמה. הצריף הזה היה עד לסלקציות ההמוניות, עוד יש בינינו הזוכרים את בנין אימים זה, את אשר התרחש בו. אחד אחד עברנו דרך המעבר הצר מהמכבסה אל האולם המרווח של המרחץ. משמאל לדלת המתין לנכנס קלגס ה־ס.ס. שביצע את המיון. למי שאחז בזרועו השמאלית המקועקעת, שמו נרשם ברשימה, ובזאת הגיע האומלל לקצה מסלול חייו. הוא הועבר לצריף מס׳ 7 ומשם הסיעתו המכונית השחורה אל דרכו האחרונה.

הגעתי תוך כדי סיורי אל הצריפים 5 ו־6. כאן התכנסנו כולנו שעבדנו במתפרה. בצריף שבע, כפי שהזכרתי, ריכזו את ההולכים למות. ליד צריף מספר עשר חסם את הדרך גדר תיל. כאן אסור היה המעבר. כאן היה צריף הניסויים בו עשו שני „הפרופסורים״ ד״ר צ׳מברג וד״ר גרהרד בראנד את ניסוייהם על בני אדם חיים. מעטים מאוד ידעו שכאן בשדרת עצי הצפצפה היה מכון האנטרופולוגיה. „דוקטור״ ברונו בגר מדד שם את קדקדי האסירים שעוררו את התענינותו. הנבדקים המסכנים האלה הוצאו להורג ושלדי הגופות נשלחו לשטראסבורג לאוסף השלדים הגדול ע״ש הירט.

„העבודה משחררת״

שנים רבות לאחר מכן שוב ראיתי את „הדוקטור״ בפרנקפורט באחד המשפטים של פושעי המלחמה. כתקליט מקולקל חזר גם הוא כשאר הפושעים על הנגינה הידועה: „אינני יודע כלום, אינני זוכר כלום״. כאילו כולם איבדו את כח זכרונם.

הצריף האחרון בשורה נושא את המספר 11. זה היה צריף הבונקר, הידוע לשמצה. הצריף נמצא בירכתי החצר, קירותיו שחורים. למרגלות חומת מוות זאת מוטלים זרי פרחים כמושים. בפנים לאורך הקירות שורות ארוכות של תמונות, תצלומי המומתים במקום הזה. סיירתי בחדרי העינויים של הצריף. יעקוב הגמלוני היה כאן הקאפו, ראש הצריף, הוא הוביל את הנידונים למות כשזרועותיהם מסובבות

אחורה אל הקיר. שם חוסלו האומללים ביריה בעורפם, קהל צוחק של קלגסי ס.ס. היה נוכח תמיד בשעת ה„חיסול״.

מול הצריף מספר אחד נמצא הביתן 13. בשעתו נקרא „צריף ההונגרים״. עתה משמש מוזיאון יחד עם הצריפים 27 ו־28 שנקראו פעם „בתי חולים״. סרתי מהשביל ושרכתי דרכי אל השער הראשי. הכתובת „העבודה משחררת״ מתנוסס עליו עד היום הזה. דרכו עברו בוקר בוקר יחידות העבודה, שורה אינסופית של עבדים בליווי מוסיקלי, עדיין מלבלב האילן הזקן שבצל עלוותו עמד קומנדו התזמורת שליוותה בנגינתה את צבא העבדים המורעבים.

המונית שהמתינה לי הסיעתני הלאה לבירקנאו, אל הרציף אליו הגיעו הרכבות עם משלוחי האדם. כאן הופרדו בני המשפחה זה מזה. פסעתי לאט על הרציף ונעצרתי במקום שם ערך מנגלה, השטן, את המיון: מי יחיה ומי ימות, ברם אז, בשעת המיון, אף אחד מאתנו לא ידע את משמעות המלים „שמאלה״ ו„ימינה״, ימינה ממקום המיון נמצאים הכבשנים מס׳ 2 ומס׳ 3. בתא הגזים אמרתי „קדיש״, וחשתי כאילו הד חרישי עונה אמן...

הגרדום כמוצג מוזיאלי

שמאלה מתא הגזים נמצאה חורשה קטנה. שני צעירים פולנים מזמרים את הבדים היבשים של העצים. בהבעה אדישה, בקצב חדגוני. הם אינם יודעים — וכי מנין להם לדעת, שבמקום הזה ישבו לנוח קצת אלה שהמתינו לתורם להיכנס ל„אולם הרחצה״. סבים וסבתות, אמהות צעירות וילדיהן הקטנים...

זִמְמה עוטפת את חלקת המחנה הזאת, הלמות גרזני הצעירים צורמת האוזן כנביחת כלבים בדומית הליל. מעבר לחורשה חרבות הכבשנים מס׳ 4 ומס׳ 5. מה נותר מהם לאחר 35 שנה? כפיות חלודות, רקבובית של נעלים ושרידי כלים קטנים שצורתם נתעוותה עד בלי יכולת להכירם, מול הכבשנים, הכיכר שבחלקה העליון מוינו חפצי האסירים שהוחרמו, כמובן. „קנדיים״ — נקראו עושי מלאכה זאת. מצאתי גם את מצבת הזיכרון. על לוח השיש בגודל מטר וחצי כתובות בשלוש שפות: בפולנית, ביידיש ובעברית. למרגלות העמוד — זר פרחים. במרחק של כמאה מטר עומד עץ התליה, היום מוצג מוזיאלי. ואני חוזה בעיני רוחי את הגבר הצעיר מבודפשט, שנתפס בבריחתו והוחזר לאושוויץ. בעמדי במקום הזה עלה בזכרוני מבטו הנוגה, מבקש רחמים, לוחית היתה תלויה בצווארו ועליו הכתובת: שוב אני כאן. ואנו, חבריו, עמדנו אין אונים וחזינו בהוצאתו להורג.

✶

נדברתי עם נהג המונית להסיענו בכביש קראקוב־טרנוב־רזסוב עד קרוסנוי. בדרך זו חזרתי הביתה לגרוסוורדיין אחר שחרורי. לאחר 35 שנה רציתי שוב לחיות את החויה ההיא: לשוב הביתה.

היום נטה לערוב כשיצאתי מהמחנה, גיא חזיון של הסבל האנושי שאין לתארו...

רוח קרירה קמה, גשם החל לטפטף, השמים בכו והתאבלו ואנקת מליונים נישאה ברוח, הבכי והאנחה מאשימים. והאשמים לא ינוקו לעולמים...

מגדה שמעון

פעמוני גרוסוורדיין

המאמר הבא של הסופרת בת גרוסוורדיין, מגדה שמעון, משקף כראוי את האווירה בה חיו יהודי גרוסוורדיין האומללים בימים שלפני הגירוש.

אהובי, יקירי, יחידי!

המכתב הזה נשלח אליך מעליית הגג של בית זר. מישהו הבטיח לי לקחתו ולשלחו לכתובת עליה הסכמנו בינינו. אני במבוכה גדולה ואינני יודעת היכן ובמה לפתוח. בעצם עליתי לכאן כדי לעשות מעט סדר במחשבותי. בית זה שלמטה, המשמש זה כארבעה שבועות גם מקלט, גם גיהנום עבורי, נראה עתה ככוורת דבורים שהופרה מנוחתה. מהומה שלמה. ייאוש שלא יתואר — מאז נודע לנו כי מחר ישלחונו לדרך.

לאן? למה? לקראת מה? זאת מנסים לנחש כולם, בכך דנים הגברים המתקהלים בחצר: רופאים, משפטנים, מהנדסים, עיתונאים. הם מעמידים פנים כאילו יש בשיקול המפוכח, בהגיון הקפדני כדי לשמש כלי ניווט לדרך. וזאת — למרות שהם יודעים לא פחות טוב ממני, כי אונייה טובעת אין לה עוד צורך בנווט.

אינני מסוגלת להתייצב ביניהם, אינני שוקלת עוד את הסיכויים. לשם מה? חסל סדר האשליה העצמית. אם יכול היה לקרות, את אשר חשבנו כי לא יתואר עוד לפני כמה שבועות — וזאת למרות האירועים הרבים שניבאו רעות — שיגרשו אזרחים שומרי חוק ממעונם ויסגרום, עם תרמיל במשקל 50 קילוגרם על גבם, לתוך גיטאות המזכירים את ימי הביניים החשוכים — למה עוד ניתן לצפות? המעגל נסגר, אין עוד מפלט. אחדים ניסו להמלט דרך צינורות הביוב, אך נתגלו. יש רק „מוצא" אחד: לעבור מרצוננו הטוב אל עולם המתים.

בלב כבד אני כותבת זאת, כי הרי הבטחתי לך שאנסה לעמוד בכל נסיון, למעננו, למען עולם אנושי יותר, טוב יותר, אליו שאפנו. זה מה שאמרת וניסית לחרות על לוח לבי בשעת הפרידה: „אסור ללכת מרצון לקראת המוות!" עוד לא עברו חמישה שבועות מאז. קשה לי להאמין, שעוד לפני חמישה שבועות באת הביתה לחופשה, שאז עוד יכולנו לברוח, להמלט, להתחבא תחת האדמה כל עוד נפשנו בנו. ועתה — הכל נגמר! המוות בא לקראתנו וניצב כבר על הסף.

היינו חייבים לדעת מראש, שלא יוכל להיות אחרת. זכור את השנים שחלפו, את השעייתי ממשרתי, את ההשפלות הרבות מספור, את החרדה הנצחית ולבסוף: את הטלאי הצהוב!... אותה לא נתת לי לענוד. אך כל פעם שמישהו צילצל בפעמון, מחוורים הבטנו זה בפני זו: מי זה יכול להיות? לשם מה בא? איזה אסון אמור להתחולל עם פתיחת הדלת? עתה נוכל להודות גם בפני עצמנו, גם בפני אחרים, כי אלה כבר מזמן לא היו חיים, שבעצם אי אפשר ואף אסור לחיות בדרגה כזאת של השפלה.

זה שנתיים שתחושה זאת הולכת ומתחזקת, הולכת ומתחוורת בלבי: מאז שהתחלתי לשלוח לך חבילות. בכל פעם עלה לי הדבר הרהורים ממושכים, שקילה מודאגת: הרי החבילונת אסור שתשקול, יחד עם הקופסה, הנייר וחוט המשיחה, יותר מקילוגרם אחד. התמרדתי, התמרמרתי: מה טעם ההגבלה הזאת במשקל, ואף זאת לעתים כה נדירות? ובכל זאת, כשעמדתי בבית הדואר, בתור הארוך של „רעיות מלחמה", הכבידה החבילונת כגוש סלע על זרועי. בהשוואה לכך, לא היה כה קשה להרכיב את תכולת הילקוט בן חמישים הקילוגרמים. אותה שעה התחיל ללבוש בקרבי צורה מוחשית יותר הרעיון אותו הגיתי כבר מזמן... אף על פי כן חשבתי עוד על חפצים רבים שנדמה כי לא אוכל לחיות בלעדיהם.

מדוע אין מחנכים את בני האדם לכך, שרק דבר אחד ויחיד הוא אכן חיוני לקיום, וזה החרות! כי אין הרבה נפקא מיניה, אם מתירים לשאת קילוגרם אחד או חמישים, אם מדובר בצרור או בתרמיל. אך ברגע שהדבר נקבע, תוקן, אושר ונכפה עליך מלמעלה — אין כל הבדל במספר הקילוגרמים. הגזירה האחרונה מהיום אומרת שלא נוכל לשאת אתנו אלא מה שייכנס לתוך תרמיל בגודל של ארבעים על חמישים סנטימטרים. הסמל אמר זאת, כשהודיע לנו כי עלינו להתכונן לנסיעה של מחר. והאומללים הטובים, הטפשים, הנבונים, התמימים, המטומטמים — אכן מתכוננים. באכסדרה שלמטה מטרטרות מכונות התפירה ללא הפסק. מוילונות, סדינים, שמיכות גוזרים-תופרים את התרמילים של חמישים על ארבעים. גם במטבח רבה התכונה. משארית הקמח ומעט השמן מכינים עוגיות. לפני שעליתי לכאן, כבר חישבו ומצאו שהחומר יספיק לחמש עוגיות עבור כל אחד מדיירי הבית. כל זה נשמע כסיפור ילדים, לא כן? תרמילים, עוגות-רמץ, אותם נושא עמו צעיר הבנים בצאתו למסע הרפתקאות אל מעבר להררי חושך. אכן כל זה נשמע כמעשייה. ההבדל הוא שאין אופים את העוגות ברמץ, ולא הטובים יצאו מנצחים בסוף הסיפור, כי אם הרעים. במעשייה זו הכל יתרחש במהופך.

„כל עוד יש תקווה, יש חיים!" — גם אלו דבריך הם, אהובי. ומאחר שאין לי עוד תקווה, אין גם חיים יותר. הנקודה הקבועה היחידה היא התרמיל ובו חמש העוגיות. ואני הייתי יוצאת לדרך גם עם המעט הזה בשמחה, אף ברגל יחפה, לו ניתן לי לפנות אל כל אשר ארצה. הולכת הייתי כל עוד רגלי יכלו לשאת אותי, לו ידעתי שיש עוד מקום, בו אוכל לחיות כראוי לילוד אשה.

האם יש עוד מקום כזה עלי אדמות? אפילו המשורר ורשמארטי, שהטיל ספק, אם ריבוי ספרים אכן מביא קידמה לעולם, היה נמנע מלשאול זאת היום, בעידן שרפת הספרים. זמן ממושך עמדתי מול ספרינו האהובים, ולבסוף נטלתי עמי רק כרך אחד ויחיד, את החוברת הדקה של לקט שירי אדי. אך כשדחסו אותנו יחד עם ההמון אל חצר בית הכנסת, השליך אותו הז'נדארם מתוך הצרור שלי: „ערוות אמך הזונה! גם כאן תרצי עוד לקרוא בספרים?"

התעופף לו הספרון, חוברת-אדי השחורה, הזעירה, המודפסת על נייר דק, עף לו אל ראש ערמת הספרים המתנוססת כבר לגובה. דפיה נפתחו ושוב נסגרו, ככנפי שחף לבן, פצוע. רק כהרף עין נמשך הדבר, אך בהביטי אחריה חשתי: הכל אבד. בפינת העלייה אני מגלה קרס עקום. קרס-וו, צלב-קרס. היש דבר הולם מזה? אם כי „בימי ישו מבית-לחם עוד לא המציאו את צלב הקרס" כפי שכתב לסלו היידו בשירו. הנה, רואה אתה, השירים עולים אחרי כרוח רפאים אף אל מקום זה.

נדמה לי כי מישהו עולה במדרגות. אני עוצרת את נשימתי, נחבאת עם המכתב בידי מאחורי ערמת מזרונים. אך לא, שוב נדם הכל. מה עוד יוכלו לחפש כאן, בין המזרונים הישנים, התיבות, הסלים, המזוודות והחפצים השונים ומשונים הנערמים כאן? מכל זה אין עוד מה לקחת עמנו. מכל מקום, עלי למהר, השעה קרובה לצהריים...

באיזו שהיא נקודה החטאנו את חיינו — זו המחשבה

המוסיפה לנקר במוחי תמיד. לא כך היה עלינו לחיות; מן ההכרח היה לעשות מעשה כל שהוא. אך — מה ואיך: אינני יודעת. אין טעם לענות את מוחי בכך.

אלוהים עמך, אוצרי, יחידי! אנא חשוב על מה שאני חושבת עתה: אחרי שבאנו לעולם, אירע לנו רק נס אחד גדול ממנו: שמצאנו זה את זו. גם כך זכינו בחיים של שלמות, כי זכינו באושר במידה שרק מעטים זוכים לו... צליל אטי כבד של פעמון נשמע. אני נרעדת. הפעמון נשמע כה קרוב, כאילו לידי ממש, הושט היד וגע בו. שעת צהריים הגיעה, על כך מבשר הפעמון. נראה שהקול מגיע מכנסיית מסדר הקאפוצינים שבקרבת מקום. אך הנה נשמע פעמון שני, אחריו השלישי, הרביעי, החמישי, כולם. רועמים פעמוני גרוסוורדיין, רוב פעמוני עיר רבת־כנסיות זו.

עומדת אני מאובנת, כאילו היכו רגלי שרשים באדמה. לא ייאמן כי זה נמצא כה קרוב אלי: העיר, הפעמונים, הרחובות המוכרים, הככרות — ובכל זאת, זהו מסר אחרון מעולם אחר, אשר שקע לנצח עבורנו. כן, זה המסר, זו הבשורה. אין זה דומה לצלצול הפעמונים השיגרתי של שעת הצהריים, הדינדון הממושך, האין־סופי הזה, הרה הכאב והאבל הנאצל, המדכא עד עפר. הפעמונים מדברים עתה עלינו.

וואראד, עיר־קדומים, כך היא מבכה אותנו. מבכה את בניה ההולכים לקראת מותם. ואני ניצבת לי, עומדת בתוככי הדינדון הרב, הטהור, הדואב; נפשי רוחצת בצלילי הפעמונים היפים, העצובים, משוחררת וכמעט רגועה.

שלום לך, וואראד. ברכת הפרידה שלך נוסכת בי כח לקראת הדרך הארוכה.

חיי באושר, עירי היקרה, אומרת אני במעמקי לבי, ותשכחי אותנו, שנשארנו נאמנים לך עד יומנו האחרון.

חיי באושר, אם תוכלי — ואם תוכלי, ייפרע ממך אלוהים!

אולגה גאלו

המפלצת

בבודפשט הופיע יומן־המחנות של אולגה גאלו תחת הכותרת „עשרה ימים בבבל". ממנו אנו מביאים את הרשימה הראשונה; התאריך: אושוויץ, אוקטובר 1944.

„מחנה ג', בלוק מספר 32" — הנה כתובתי זה ארבעה חדשים. ההתרגשות מפלחת ככאב את ראשי. רבים ההרהורים והנייר יקר המציאות. על מה אכתוב בחפזון? מה אתאר מכל הזוועות? יודעת אני כבר: הבה נספר על אירמה גריזה, המפלצת אשר גם היום נאלצתי להמלט מפניה. אירמה גריזה היא כבת 25, יפה ככוכב קולנוע, אשה שאין בה זיק של אנושיות. הנקבה הזאת! כאן שדה פעולתה, באושוויץ. כבר לשמע שמה אוחזת אותנו פחד ורעדה. ורבות הן הרועדות מפחד, כי במחנה ג' נדחסו ביחד שלושים ושניים אלף נשים יהודיות מהונגריה.

כשהיא מופיעה בין הצריפים במדיה ההדורים, רעננה, מבושמת — אז אנחנו, הנשים גזוזות השער, עטופות הקרעים, המתנודדות לרוב בכעין טירוף חושים, מסוחררות מרעב — אנחנו אוספות את שארית כוחותינו ונמלטות באימה מפניה. חולצתה הלבנה כשלג מבהיקה מרחוק. ידה עטופה תמיד כפפות לבנות, פן תדבק בהן משהו מן הזוהמה, שלתוכה דחפה אותנו, האומללות. אך הכפפה הלבנה משמשת גם להגנה על עורה העדין, לבל יעלו בה שלפוחיות מן הפרגול, אותו היא מרבה להניף במרץ. אם היא נעצרת ליד משהיא, בהקישה בפרגול על מגפיה השחורים, המבהיקים — הקרבן ממתינה בחוורון פנים של בר מינן לגזר דינה. והיא מגיעה כמעט תמיד רכובה על אופניה.

גריזה באה! — עוברת בשורת האיוב מפה לפה, שפתנו החוורות מתעוותות מפחד. בכל מקום שתעבור, נשמעות זעקות שבר.

כאשר ד"ר מנגלה, הסמכות העליונה בתחום ההפרדה בין קרובי משפחה, הרופא בעל גינוני השחקן, יוצא ל„מלאכתו", לרוב נלווית גם גריזה אליו. היא מתבוננת בעיניים נוצצות, כיצד משלח מנגלה, בתנועת יד קלה, משועממת, המוני אנשים אל תאי הגזים. אז משתעשעת אירמה גריזה בכך, שמצליפה עד זוב דם בנשים העירומות הממאנות להנתק זו מעל זו, בילדים הצעירים, המתבגרים, אם רק העיזו לפרוץ בבכי.

אך שפלותה שאין לה גבול התבטאה יותר מכל בשעה שהיתה מצליפה בפצועים המתפתלים בכאביהם בפתח המרפאה, עד כי נפחו כמעט את נשמתם. החודש אוקטובר, קר לנו מאד בבגדינו הדקים, הקרועים. מצאנו כי נוכל לגונן מעט על חום גופנו אם נכרוך פסים ארוכים, שחתכנו מן השמיכות,

סביב חזנו או מתנגו — אך הדבר אסור! „חבל על השמיכות" — אומרים לנו והחוטא בכך נענש באכזריות. שם, בפתח המרפאה ראינו כיצד היא מצליפה בחולים שהגנו על גופם בפסי שמיכות כאלה. מתעופפים קרעי הסמרטוטים, תחבושות הנייר; המוגלה זולגת מן הפצעים. אך בפניה של אירמה לא זע אף שריר, רק פיה מוסיף לפלוט קללות. ואין ממנה מנוס, כי קלגסי הס"ס כבר הקיפו אותנו. כמעט התעלפתי מפחד, אך למזלי דווקא באותו רגע לא היו פסי־השמיכות תחת לבושי. זה היה באותו יום. והיום, אם כי הפחד אוכל בי בכל פה, כרכתי אותם סביבי. כבר אינני יכולה לשאת את הקור.

אך לא יתאכזרו באנו עוד זמן רב! יש לי יום נפלא, כי לאחר ארבעה חדשים שוב יכולתי להחזיק עפרון ביד, ומשום שהגיעה אלינו בשורה, המחישה את דופק לבי, עד כי מבקש הוא לפרוץ ממקומו לשמעה: החזית מתקרבת!

שנדור שאשדי

שני תפוחי אדמה

„אם אין תפוחי אדמה, לא נורא! העיקר שיש בשר" — היה אבי אומר בבדיחות הדעת, ואני כילד קטן הנהנתי בחריצות בראשי אחריו, שהרי, כפי שהיה אומר ילד בימינו, „לא בא לי" לאכלם. בכל צורה שהגישום לשולחן, אני הייתי מעקם את פי. רק היטלר אילפני בינה (בין שאר הלקחים הרבים), איזה אוצר יקר הוא המאכל הפשוט הזה. בדכאו למדתי זאת.

כשגברים היו לשלדים מהלכים בוכים מרעב, שני תפוחי אדמה יכולים לסמן לעתים את החיים עצמם, או לפחות את העובדה, שעוד ימים אחדים תוכל לעמוד בעינויים ראויים לגיהינום של דאנטה. ואם הצלחת לגנוב תפוחי אדמה אלה ולהסתירם באופן שזקיף הס"ס בשער לא ימצאם, כי אז זכית באוצר. אשר לשער, הכתובת הרשומה מעליו „העבודה משחררת"; אינו אלא השקר המתועב ביותר בעולם). ואם עלה בידך להידחק אל התנור, העשוי פח־חביות, אם אפית אותם על הגחלת, הסתודד אתם מיד בפינה, תתחבא, שמא יאמר מישהו „תן גם לי טיפה"; תבלע אותם על קליפתם בשקיקה. אחר כך תתחרט על הבולמוס, תהרהר: אולי מוטב היה לנגוס בהם לאט־לאט, או אפילו להניח אותם למחר. כך היית צריך לנהוג, שהרי לארוחת הערב מגיעים לך כחוק עוד שלושה תפוחי אדמה כאלה, שגידלם אדמת בוואריה. משליכים אותם לתוך קערתך, אותה לא שטפת זה חדשים (הרי גם את הפנים תוכל לרחוץ רק במי שלגים, ואף זאת רק לעתים). שוב תנסה לשלוט בעצמך: שניים מהם, או לפחות אחד מוטב היה להחביא למראשותך. אולם לאחר עבודת הפרך של שש עשרה שעות, לאחר עמידת־השעות במיפקד השחר אתה חש, שהיית מסוגל לבלוע פי עשר מזה, בייחוד לו הוסיפו עליו גם ממנת החמאה המלאכותית, שגודלה כבול דואר, עשר ידות כמוה. תפוחי אדמה אלה, כמוהם כקליפתם, משמשים גם אמצעי חליפין. תמורת קליפתם של שלושה כאלה אפשר לקבל קומץ טבק מחברך למחנה; תמורת שני תפוחי אדמה בקליפתם, סכין פרימיטיבית מעשה ידיים, או פיסת סמרטוט קרועה משמיכה שתשמש כחותלת לרגליים. מכיר אני איש שקנה בית תמורת תפוחי אדמה. אני אף חתום כעד, יחד עם אחרים, על „ההסכם", שנכתב על פיסת עטיפה של שק מלט לאמור: „נערך בין ק.ל. בעל מפעל אמאיל בגרוסוורדיין, לבין ו.ל., בן אותה עיר, במחנה היער השייך לחבל דאכאו, ביום 29 לדצמבר 1944..." בהסכם התחייב ו. ל., שהגיע לתפקיד קאפו בבית קילוף תפוחי האדמה, לספק לנ"ל במשך חודשיים 6, במלים: ששה תפוחי אדמה בגודל בינוני, מבושלים או אפויים, מידי יום ביומו, תמיד על קליפתם. תמורת הטובין שיסופקו, הווה אומר 360 תפוחי אדמה, יעביר ק.ל. בספרי האחוזה, ברגע שיתאפשר הדבר, על שמו של ו. ל. את ביתו שבגרוסוורדיין, רחוב גולדיס מספר 8, יחד עם המגרש המחובר אליו בגודל של 400 אמות רבועות.

שני תפוחי אדמה יכלו לעתים לסמן את החיים.
ולעתים את המוות.

בדרך חזרה מן העבודה, שלוש שורות לפני צעד, או מוטב לומר השתרך, קארל אוברמאיר, מזמרי האופרה של ווינה. היום הלך והחשיך, השבויים הרוסיים שעבדו עדיין ליד בורות תפוחי האדמה המוקפים גדר תיל, השליכו כמה קמצים של תפוחי אדמה אל עמודי הברזל של הגדר. אוברמאיר התכופף בזהירות, חטף שניים מן האוצר היקר, חיפש עבורם איזה מחבוא במקטרונו, כשנשמע רעם הירייה. השומר אשר על המגדל כיוון יפה: קארל תכול העיניים, אשר בליל סילווסטר עוד השמיע לנו את אריית הטינור מן „העטלף", צנח מת אל שביל היער המכוסה בוץ ושלג.

תפוחי אדמה אפויים היו מאז המאכל החביב עלי מכל. „לפחות תקלף אותם!" — גוערת בי אשתי, אך אני, על אפה ועל חמתה, בולע אותם על קליפתם, אפילו טרם שטפו אותם כראוי והם חורקים משהו תחת שיני!

אימרה רויז'נאי־רוויצקי

היה היה איש אחד ויחיד, סגן אלוף אימרה רוויצקי שמו, אשר נותר בגדר אדם במלוא מובן המלה, אף בתוככי הים האינסופי של חוסר האנושיות. הוא ניסה להציל את היהודים מגורלם המר בכל האמצעים שעמדו לרשותו. הוא זימן אותם בהמוניהם לשרות העבודה בנאגיבניה, כדי להצילם ממוות בטוח ומעינויי תופת שהמתינו להם עם הגירוש. הוא הגן באומץ שלא ייאמן, תוך סיכון חייו ובטחונו, על עובדי הכפייה היהודים שבאזור פיקודו, מפני אכזריותם של משגיחיהם („חיילי־המסגרת"). ואף ניסה להקל על מצבם הקשה כפי יכולתו. בין היתר הוא היה זה שהעניק יחס מיוחד לרבה הספרדי של קולוז'וואר, הרב הלברשטאם, שחרר אותו מן היציאה לעבודה והרשה לו להשאר במחנה המגורים ללא תעסוקה פיסית. והנה הז'נדארמים ניצלו את העובדה שרוויצקי נסע ליום אחד לבודפשט ושילחו את הרב לאושוויץ.

העיר צפת כיבדה את זכרו וקראה רחוב על שמו של רוויצקי. גם רשות הזכרון „יד ושם" העניק לו את התואר „חסיד אומות העולם". ביום הולדתו ה־85, ב־5 בינואר 1981, נקבע לוח זכרון על קיר ביתו בבודפשט, בנוכחות מאות ניצולים אסירי תודה. גם מהארץ הגיעה משלחת של 30 נפש לטכס. התבליט היצוק ברונזה נקבע בתוך לוח שיש לבן ועליו הכתובת הבאה: „סגן־אלוף אימרה רוויצקי (1957—1896) אשר הציל אלפי נרדפים בימי מלחמת העולם השנייה מהשמדה".

בין אלה שניצלו בזכותו נמנים גם מאות אחדות של מגוייסי העבודה מגרוסוורדיין. כשאחדים מאלה שמעו על התחלת הגירושים וביקשו ממנו רשות לשוב לביתם ולהצטרף לבני משפחותיהם בגיטו, הקים רוויצקי את פלוגת „ההגנה האווירית", שהורכבה ממאות אחדות של חיילי גדוד העבודה ילידי גרוסוורדיין, והטיל עליהם את פינוי ההריסות של התקפות האויר בעיר. כל האנשים האלה נותרו בחיים ושוחררו באוקטובר 1944 עם כניסת הצבא הרוסי לעיר. סגן־אלוף רוויצקי היה מפקדו של גדוד שרות העבודה מס' 10, אשר מטהו היה בנאגיבניה, אך אזור פיקודו השתרע על פני כל צפון־טרנסילווניה. בתוקף זה עמדו תחת פיקודו כארבעים אלף מגוייסי עבודה, שמו ואישיותו עמדו כמגדלור

אימרה רויז'נאי־רוויצקי

בליל העלטה של הפשיזם ההונגרי, הוא נשאר בן אדם בימים בהם זו היתה המשימה הקשה ביותר.

הבה ונספר רק על מקרה אחד מיני רבים, המדגים את אישיותו ואת אופיו ההומני. רעייתו של עורך הדין ד״ר אישטוון באומן מגרוסוורדיין באה אל ביתו של רוויצקי בחצות הלילה. כשנודע לאשה, שעמדה ללדת, כי בעלה יישלח למחרת לשדות־המוות של אוקראינה עם פלוגתו, החליטה לפנות אל רוויצקי בביתו. שמשו של המפקד העיר אותו משנתו, וזה בראותו את האשה ההרה נתן בידה מיד פקודה בכתב, המורה לשלוח את בעלה „במסגרת משימה מיוחדת״ לגרוסוורדיין ולא לאוקראינה. רעייתו של רוויצקי, הגב׳ לילי, שמשה בת־לוויה נאותה לבעלה בפעילותו האנושית ודלתה היתה תמיד פתוחה בפני המיואשים־המתחננים הנתונים בצרה.

בימי רב־סרן טלקי, שקדם לרוויצקי בפיקוד, נתקבלו עובדי הכפייה האומללים במקלות־פרגול כבר בתחנת הרכבת. העינויים, התלייה בידיים וברגליים היו מעשי יום יום. רוויצקי קיבל את הפיקוד בסוף מאי 1943 והאוירה השתנתה בבת אחת. אולם בסופו של דבר הלשינו עליו חבריו הקצינים חסרי הרגש האנושי (שהיטיבו ממנו להסתגל לרוח הזמן) בפני הממונים עליו. הוא נעצר בפברואר 1945 והובא לכלא הצבאי הידוע לשימצה בשופרון־קהידה. רק הודות להתקד־מותם המהירה של צבאות רוסיה ניצלו חייו. לאחר ה„שחרור״ הוא חי חיי מצוקה, כשומר לילה פשוט במחסן־מרתף ועבד כמעמיס פחם. נפטר בבודפשט ב־14 בפברואר 1975. התאחדות עולי הונגריה בתל אביב ערכה ב־14 ביולי 1957 אספת זכרון לכבודו, ובשנת 1961 ניטע יער על שמו בהרי ירושלים.

היהדות חייבת להכיר טוב וחסד לזכרו של איש מצויין זה, הראוי לתפוס מקום כבוד בראש אף בשורות חסידי אומות העולם.

ש. י. גרוס

גרוסוורדיין העיר, מזוית ראיה שלי

צרור זכרונות

את העיר גרוסוורדיין, את הקהלה האורטודוקסית, את אנשיה ומוסדותיה, אני זוכר תמיד בגעגועים. כי רבת אנפין היתה העיר על יהודיה, וקשת רחבה של אנשים הזדמנו בה לפונדק אחד.

הקהלה החרדית, הגדולה שבקהלות הונגריה, היתה מאורגנת למופת והמיוחד שבה היה הריכוז של כמעט כל המוסדות ברובע אחד. הרובע של הקהלה ומוסדותיה היה מעין מובלעת, אי־בודד, בתוך עיר גדולה וסואנת. המובלעת הזאת היתה סמוך ונראה לככר השוק הגדול, המרכז המסחרי של העיר. מככר השוק נכנסת ישר למובלעת הקהלה. בן־אדם שבא מכיוון הככר ונכנס לרחוב „פוקס מור״ שנקרא ע״ש הרב רבי משה צבי פוקס ז״ל, מצא את עצמו נבדל מעולם של חולין ומוקף כולו במוסדות הקהלה הנושמים חיי תורה.

מוסדות הקהלה השתרעו על פני 4 רחובות, שהקיפו מארבע רוחות את חצר הקהילה ומוסדותיה.

על ככר השוק הגדול, השקיפו שורה ארוכה של חלונות גבוהים מבנין בית הספר היסודי והתיכוני לבנים, בו למדו כמעט כל ילדי הקהלה.

למטה מתחת לבית הספר, שורה ארוכה של האטלזים הכשרים המרוכזים במקום אחד. המפתחת של האטלזים נמצאים בידים הנאמנות של ר׳ חיים המשגיח, ועד שר׳ חיים לא מופיע בשעה הקבועה, אי אפשר לפתוח אותם, למרות שהקצבים ולפעמים גם הגברות הנכבדות מחכות בעצבנות לפתיחת האטלזים, אבל בלי ר׳ חיים המשגיח אין כניסה לאטליז.

בחצר הגדולה, בית־הכנסת הגדול עם קרוב לאלף מקומות ישיבה, בו מתפללים בדרך כלל „עמד״ ועל יד זה מיד ביכנ״ס של „ש״ס חברה״, בו מתפללים לומדי תורה אנשי עסקים, סוחרים אמידים בעלי תעשיה, שאחרי סגירת העסק באים לשמוע את השעור הקבוע בגפ״ת מפי הרב ר׳ משה פולאק הי״ד, ומפי ר׳ וולף ווייס, חתנו של הרב פוקס, או שומעים שעור במשניות וש״ע בפרוזדור מפי הרב נפתלי דוד בינדר ועוד ביכנ״ס קטן בשם „מרפא לנפש״ בו למדו בחורי הישיבה.

בחצר משרדי הקהלה, משרדי החברה קדישא, דירות ל„כלי קודש״ שוחטים שמשים וכו׳.

מעבר לרחוב „פוקס מור״ בניני בית־ספר יסודי ותיכוני לבנות, דירת רב העיר, דירות לדיינים. חזן העיר, פקידי הקהלה ועוד. ומיד סמוך לזה מקוה טהרה גדול שנבנה מחדש

עם שכלולים רבים. ושוב רחוב מסביב לחצר, בו נמצא בית שחיטה רחב ידים ומודרני לעופות. ועל יד זה בית חרושת למצות ודירות לפקידים ולכלי קודש. לצד ככר השוק סוגר את בניני הקהלה „ארמון אולמאן" ארמון ענקי שבו שוכנים כבוד ה„אולמנים" נכדי ה„יריעות שלמה". גבירים גדולים ות"ח, ששלטו הרבה שנים בקהלה ועמדו בראשה. מצד השני סוגרת בניני הקהלה, החצר של הרבי מוויז'ניץ שהועברה לכאן אחרי מלחמת העולם הראשונה, מעיירה ויז'ניץ אשר בבוקובינה.

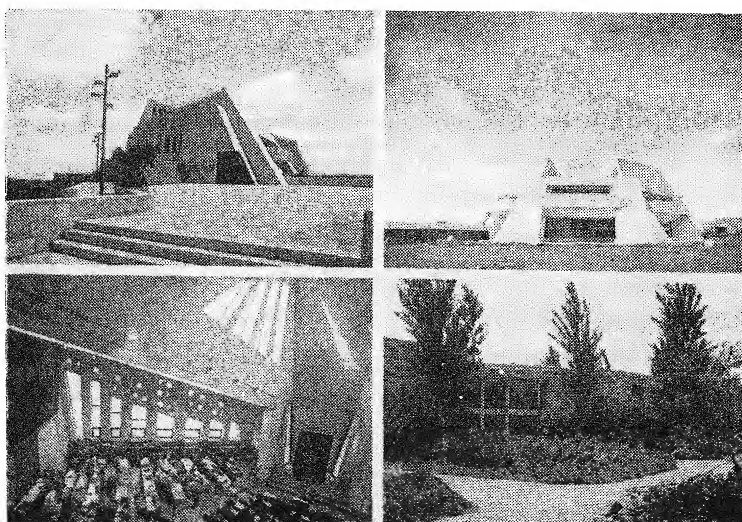
לא הרחק ממובלעת הקהלה, בנין בית הכנסת של אגודת ישראל שהיה מיועד לתורה ולתפלה ולמשרדי המרכז הארצי של אגודת ישראל בטרנסילבניה, וממול בית הכנסת של ר' יהושע אייכנשטיין, האדמו"ר מזידיטשוב הי"ד.

אגב, ראוי להזכיר שבבנין אגודת ישראל התקיימה בשנים האחרונות לפני השואה ישיבה של מספר בחורים מצויינים, ראש הישיבה היה רבי חיים יהודה לוי ז"ל מצאצאי החתם סופר, תלמיד ישיבת מיר שבליטא. הרב לוי היה ת"ח עצום ולמד הרבה שנים בישיבות ליטא, הוא הוזמן לגרוסוורדיין ע"י רבי ישראל אולמן הי"ד, מי שעמד הרבה שנים בראש הקהלה. נתעכב במספר מלים על אישיותו של ר' ישראל אולמן. הוא היה ת"ח גדול, ורכש גם השכלה רחבה, בעל הופעה מרשימה ומעוררת כבוד של אציל יהודי. בביתו, בית הכנסת, וספריה אחת הגדולות בעולם. הוא הזמין את הרב לוי במיוחד כדי להקנות לבניו שיטת הלימוד הליטאית. למדו אצלו מספר בחורים. זכורים לי מספר תלמידים; הרב שלמה זלמן אולמן בנו של ר' ישראל, היום ר"מ בישיבת חתם סופר בבני ברק. הרב יואל פוקס, ממנהלי בנק פועלי אגודת ישראל בב"ב. הרב יודא קליין, היום הרב עמיטל ר"מ בישיבת אלון שבות בגוש עציון, מחשובי הרמי"ם בישיבות הסדר.

כידוע קיים במדינת ישראל הסדר, שאפשר לשרת בצבא סדיר ובמקביל ללמוד בישיבה. כלומר, יש מחזוריות, גומרים את האימונים בצבא תוך 3 חודשים, וחוזרים לספסל הישיבה

הרב יהודה עמיטל בין תלמידיו

מבנים בישיבת אלון שבות שבראשות הרב עמיטל

ללמוד תורה, וחוזר חלילה במשך 4 שנים. כדי שלא לחפסיק לגמרי מלימוד התורה. הרב עמיטל תופס עמדה מכובדת בין ראשי ישיבות ההסדר ותלמידיהון.

אגב, סבו של הרב עמיטל הנזכר ר׳ הרש קליין היה מגדולי הת״ח בעיר, תלמיד מובהק של רבי משה הרש פוקס כיהן הרבה שנים כמזכיר הקהלה, בגלל אהבתו לציון עזב את משמרתו ועלה לאה״ק. את מקומו של ר׳ הרש קליין מילא בקהלה ר׳ שלמה הנדלר, שהיה מפורסם כת״ח וירי״ש וישר לב. מספרים עליו שפעם נסע בעיר עם רכבת החשמלית והיה דוחק גדול ולא עלה בידו לקנות כרטיס נסיעה. כשהגיע לתחנה שם היה צריך לרדת, לא רצה לרדת עד שימסרו דמי נסיעה לכרטיסן.

ר׳ ישראל אולמן בעצמו קבע שעורים עם הרב לוי בכדי לטעום משיטת הלימוד בישיבות ליטא, אגב ר׳ ישראל אולמן שהיה בעל אופקים רחבים, התעמק ג״כ בשיטת חסידות חב״ד והרבה לעיין בספרי חב״ד. נשמת ר׳ ישראל עלתה לשמים מעבודת פרך מרעב ומקור בערבות אוקריינה, לשם נסחף ע״י ההונגרים ימ״ש בימי מלחמת העולם.

להשלמת התמונה של מובלעת הקהלה, יש להזכיר את חנות הספרים של ר׳ זיידה שכטר מנאמני וגבאי הרבי מוויז׳ניץ, יהודי פיקח וממולח שהוציא לאור את ,,דרשות החתם סופר״. במובלעת היה גם המזנון של הוגו רוזנפלד, בו היה המפגש של ,,סוחרי רוח״ מכל מיני עסקים.

מערכת החינוך

רשת גדולה של חדרים בשם ,,חינוך נערים״ פעלה בכל חלקי העיר. ברשת זו למדו ילדים מתחת לגיל בית הספר, כלומר ,,מתחילים״ אלף בית חומש רש״י וכדומה. זה היה אירגון בפני עצמו ששליש מהחזקתו מימנה הקהלה ושני שלישים משכר לימוד ומתרומות. הנשיא של האירגון היה רב העיר ואילו העומד בראש בפועל היה בשנים האחרונות ר׳ צבי גרוסמן שהקפיד מאוד שמשכורתם של ה,,מלמדים״ תשולם בזמן בין שהיה כסף בקופת האירגון בין לאו.

כאמור היו בתי ספר יסודיים בהם למדו לימודי קודש וחול. זכורני שפעם השתתפתי במיבחן ,,סוף הזמן״ בבי״ס יסודי. המבחן היה על ספר ויקרא ודיני הקרבנות, הבוחן היה ר׳ דוד שטיינר מראשי המורים של ביה״ס. המיבחן היה בנוכחות הורי הילדים וראשי הקהלה. זוכרני שנתרשמתי מאוד מהבקיאות שגילו התלמידים הרכים בהלכות הקרבנות.

בתלמוד תורה ,,יסודי התורה״ למדו רק לימודי קודש גמרא ותוספות על רמה גבוהה. המלמדים היו ת״ח מופלגים, ילדים שלמדו לפה״צ בבי״ס יסודי המשיכו אחה״צ ב,,יסודי התורה״. המלמדים של ,,יסודי התורה״ היו ר׳ ישראל פיש, ר׳ חיים יהושע רוזמיווש, ר׳ שמואל צבי עלעק ועוד.

גרוסוורדיין היתה עיר תורה. שנה שנה יצאו ממנה מאות בחורי ישיבה למרחקים לישיבות הגדולות כל אחד לפי רוחו, למקום שלבו חפץ.

בעיר עצמה היתה קיימת ישיבה גדולה בזמן שרבי יעקב שלום קליין מדייני העיר וגיסו של הרב פוקס עמד בראשה, אחרי שרבי יעקב שלום עלה על כס הרבנות בעיר הולמין, נתלוו אליו מרבית התלמידים אולם הישיבה המשיכה להתקיים בראשות רבי משה יעקב רויזנפלד, מחסידי ויז׳ניץ המובהקים. העיר משכה אליה הרבה בחורים שבאו ממארמורוש, ללמוד בישיבה וגם ,,לגנוב״ קצת השכלה כללית. ביום למדו בישיבה ובערבים למדו השכלה תיכונית. הבחורים התפרנסו ממתן ,,שעות״ כלומר שעורי עזר בלימודי קודש לבני אמידים.

במוסדות החינוך של הקהלה, קיבלו כל הילדים של אנשי הקהלה בנים ובנות חינוך חרדי. הילדים הגיעו מרחוק, בלי הסעה ובלי תחבורה מיוחדת, לבתי הספר ולתלמוד תורה לשביעות רצונם של בני הקהלה. ויש לציין כי הלימודים לימודי קודש כלמודים כלליים עמדו על רמה נאותה.

,,חדרים״ פרטיים לא היו להוציא ,,חדר״ אחד בכל העיר שבו למדו בני אמידים.

החלק המכריע של חברי הקהלה החרדית היו אשכנזים, כלומר התפללו בנוסח אשכנז. רק ,,קלויז״ חסידי אחד היה בעיר שבו התפללו החסידים מכל הזרמים. בקלויז התפלל גם הראב״ד רבי פנחס צימטבוים ובניו וחתנו רבי יצחק יעקב ווייס היום רבה של העדה החרדית בירושלים. בקלויז התפללו גם ,,מהגרים״ יהודים מגאליציה, שתפסו במשך הזמן מקום נכבד בחיי הקהלה ובחיי הכלכלה. אחד מהם היה ר׳ יוסף זיידנפרוי, בעל טחנת קמח, שהיה מראשי הקלויז. בביתו התארח גם הרבי מסאטמאר רבי יואל טייטלבאום זצ״ל. ר׳ יוסף הנ״ל תפס עמדה מכובדת גם בהנהלת הקהלה. ועוד יהודי מגאליציה שתפס עמדה בקהלה היה ר׳ אליעזר שוואלב. שניהם דיברו הונגרית בניב גאליצאי מובהק, שניהם מהיועצים הקרובים של ראש הקהלה ר׳ ישראל אולמאן. נציג של חסידי ויז׳ניץ בהנהלת הקהלה היה ר׳ חיים ארי׳ רויזנברג מחשובי הבע״ב בעיר הוא היה ממונה על קופת הצדקה של הקהלה. מבאי ביתו של ר׳ ישראל אולמאן, היה גם ר׳ עקיבא ארנפלד, בנו של הרב ממטרסדורף.

על חצר הרבי מויז׳ניץ אנו כותבים במקום אחר אבל יש לציין כי מאז שהרבי מויז׳ניץ קבע מקום מושבו בעיר, באו בעקבותיו הרבה מיהודי מאראמורוש להתישב בעיר, וכך נתרבו החסידים בעיר.

היו עוד מספר אדמורי״ם שגרו בעיר שהתייחסו לאדמור״י נדבורנא למשפחות לייפר, וגם מצאצאי האדמו״ר מליסקא, גרו בעיר. הם היו מוכרים בעיר לא לפי יחוס משפחתם, אלא לפי שם הרחוב בו גרו. למשל הרבי מרחוב זה או מרחוב זה. ועל זה מספרים שהרבי מוויז׳ניץ אמר פעם בבדיחות

הדעת, כי פעם היה לכל רבי דרך משלו. והיום יש לכל דרך (רחוב) רבי משלו.

לפני עיני רוחי עומדת עד היום חצר הגדולה של הקהלה כשהחצר היתה בתפארתה ואחר כך בחורבנה. בתפארתה; כשמאות ילדי בית הספר היסודי מילאו את החצר בהפסקת הלימודים. ילדים נחמדים עליזים רועשים ומשחקים ממלאים את כל אוירת החצר בקולותיהם הצלולים בשמחה ובעליצות. ילדים מטופחים ומלובשים היטב. קול התורה מגיע לרחוק ומשתיק את הרעש הסואן הנשמע מככר השוק הגדול.

והחצר בחורבנה; כאשר החצר נהפכה ביום מר אחד ל„בית משוגעים". כאשר יהודי העיר נעקרו פתאום מבתיהם על נשיהם וטפיהם, זקנים וחולים, והובאו לחצר הקהלה ובין־לילה הוקמו חומות הגיטו ברובע היהודי לפני הגירוש למחנות השמדה באושוויץ.

חצר בית הכנסת היתה התחנה הראשונה, ומשם נתפזרו לבתים שונים בתוך חומות הגיטו. האנשים נראו מהוממים ומטושטשים, אחד חיפש את הילד שלו, והשני את האמא הזקנה, והשלישי את חבילת המטלטלין שהביא אתו.

שתי תמונות אלה אי אפשר לשכוח ולהסיר אותם מנגד עיני.

היום עומדת בחצר מצבה גדולה, שהוקמה אחרי המלחמה ע"י שרידי השואה להנצחת קהלת גרוסוורדיין המפוארה על עשרים וחמשה אלף יהודיה.

זה מה שנשאר, עדה מצבה הזאת, לחורבן העיר.

לפעמים נדמה ששכחנו הכל, שעם ישראל שכח את השואה שפקדה אותנו וזה מציק על הלב.

אסור לשכוח!

אגודת ישראל בגרוסוורדיין

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר עירנו היתה כבר מנותקת מהונגריה ונספחה לרומניה, הופיעה משלחת מכובדת של אגו"י העולמית שהיתה מורכבת מר' וולף פפנהיים מוינה, והרב יואל פולק, ועוד. משלחת זו הניחה את היסוד לאגו"י בטרנסילבניה וברומניה כולה. המשלחת מצאה אדמה פוריה בעיר גרוסוורדיין לרעיון אגו"י, שכן המנטליות של חרדי עירנו היתה במידה רבה דומה למנטליות של חרדי גרמניה, ובצדק אמרו שגרוסוורדיין היא מעין פראנקפורט דמיין בזעיר אנפין. כותב הטורים כיהן כחמש עשרה שנה כמזכיר אגודת ישראל בטרנסילבניה שמרכזה היה בגרוסוורדיין והנה סקירה תמציתית על תקופה זו.

רעיון אגו"י היכה שורשים עמוקים בעירנו ורבים הצטרפו אליה ודגלו בשמה. הסיבה להשתרשותה של אגודת ישראל בעירנו היתה התיצבותו של רב העיר הגאב"ד רבי בנימין פוקס זצ"ל לצד אגו"י ועוד סיבה לא פחות חשובה, שחצר הרבי מויז'ניץ בעל „אהבת־ישראל" ובראשה בניו הגדולים התיצבו בראש אגודת ישראל. בלי תמיכתו של המרא דאתרא הרב פוקס ובלי עזרתם האקטיבית והאמיצה של בני האדמו"ר מויז'ניץ, ספק אם היתה תנועת אגו"י יכולה להתפתח ולעשות חיל באדמת טרנסילבניה הטרשית, כאשר אדמור"י סיגט — סאטמאר התנגדו בחריפות להתארגנותה של אגו"י. היו אמנם הרבה רבנים, חסידים, ואנשי מעשה, שראו באגודת ישראל תנועה בעלת חשיבות רבה המגינה על האינטרסים של היהדות החרדית ומהווה מחסום חזק בפני הנוער החרדי לבל ייסחף במשבי הרוח של הארגונים החילוניים והציוניים למיניהם, אבל לא העיזו לגלות את דעתם בפומבי לטובת אגודת ישראל, כדי למנוע התנגשות עם אדמור"י סיגט — סאטמאר וקהל החסידים הנמנים עליהם.

כאמור, היתה העיר גרוסוורדיין ערסה של אגודת ישראל בטרנסילבניה, והמרכז הארצי של חבל ארץ זו.

היתה פעילות גם למען בנין הארץ, חולקו „קופסאות" „קרן הישוב" בעיר, וברחבי טרנסילבניה, וגם הוקמו נקודות הכשרה. כידוע, אי אפשר היה להשיג „סרטיפיקט" לעליה לאר"י, אלא אם כן עברו הכשרה חקלאית או מקצועית. מאחר שהרבה מבני הנוער רצו לעלות לאר"י, הוקמה הכשרה מקצועית בבנין אגודת־ישראל ואכן, עלו במשך השנים הרבה מבין חברי צעירי אגו"י לאר"י.

בעיר גרוסוורדיין עצמה, היתה לאגודת ישראל השפעה ניכרת על החיים הציבוריים והקהילתיים. כל רבני העיר וזקני ת"ח שבעיר, הזדהו עם אגו"י ובאו להרצות בפרקי אבות בביהכנ"ס של אגו"י.

מפעם לפעם, באו לדרוש בפרקי אבות בבית אגודת ישראל בניו של כ"ק אדמו"ר מויז'ניץ זצ"ל. כשאחד מבני הרבי מויז'ניץ דרש בפרקי אבות, נהרו המונים לשמוע את דבריהם, כי כולם היו נואמים מפורסמים. עצם העובדה שבני אדמו"ר מויז'ניץ באו לדרוש על רעיון אגודת ישראל, עשה רושם כביר בעיר, וברחבי טרנסילבניה.

בשנת תרצ"ו, 1936, נתמנה כותב הטורים למזכיר של המרכז הארצי של אגו"י בטרנסילבניה. התחלתי מיד בפעילות מוגברת כדי להרחיב ולבסס את אגו"י ברחבי טרנסילבניה. בקרתי בהרבה ערים, הוצאתי עלוני הסברה וקיימתי קשר עם הסניפים, וגם עם חברים בודדים שהיו מפוזרים בערים ועיירות. הוזמנו משלחות נכבדות מחו"ל כדי להפיץ רעיון אגו"י. ביקרו בעירנו הרב משה בלוי ז"ל. הרב ד"ר שלמה אהרמען ביקר הרבה פעמים בעירנו, ועוד אנשים נכבדים.

בראש אגודת ישראל עמד אז העסקן הנמרץ ר׳ ירמיה לייכטמן הי״ד, ובראש צעירי אגו״י עמד ר׳ ירמיה פלדמן נ״י.

יש לציין כי העיר גרוסוורדיין היתה היחידה ברחבי טרנסילבניה שבה באה לידי התמודדות גלויה בין הציונים ובין אגודת ישראל על השליטה בקהילה.

המאבק לנשל את ההנהגה הציונית מהקהילה התנהל בשם אגודת ישראל, ומאחוריה התייצבו כל החרדים כולל החסידים שהתנגדו לאגו״י. ואכן, זמן רב היתה השליטה בקהילה שהיתה הגדולה בקהילות החרדיות בהונגריה, בידי אנשי אגודת ישראל.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה בשנת 1939, וגלי הצרות והיגון הציפו את בית ישראל, ניטשטשו חילוקי הדעות בהנהגת הקהילה ובעיות ההצלה והקיום שעלו על הפרק ליכדו את כל חלקי היהדות בעיר זו, כולל הקהילה הניאו־לוגית (הרפורמית) שהיתה קיימת בעירנו.

וכאן המקום לציין, שמהעיר גרוסוורדיין יצאה היוזמה להחיש עזרה ליהדות פולין שהיתה כבושה בידי הנאצים.

כידוע, כבשו קלגסי היטלר תוך שבועות מספר את פולין ולפי הסכם היטלר—סטאלין בותרה פולין המדינה וחולקה בין גרמניה ובין רוסיה הסובייטית. יהדות פולין, היתה נתונה תחת כיבוש האכזרי של הנאצים.

בחדשים הראשונים של הכיבוש, יצאה קריאה להחיש עזרה ליהדות פולין. היה זה ר׳ ירמיה לייכטמן הי״ד יו״ר אגודת ישראל ואחד ממנהיגי הקהילה שהתייצב בראש מפעל רב ממדים כדי לשלוח מצות ושמן לפסח ליהדות פולין.

ר׳ ירמיה לייכטמן, שעליו הטילה הקהלה לארגן את מפעל העזרה בכל רחבי רומניה נכנס במלא המרץ לעבודה, ותוך זמן קצר הקים מנגנון במסגרת הקהילה, ושלח שליחים בכל רחבי רומניה, בוקובינה ובסרביה, כדי לארגן המפעל. כל רבני רומניה חתמו על „קול קורא״, וקראו לתת יד למפעל מצות זה.

ר׳ ירמיה לייכטמן היה איש אירגון נמרץ, ואכן, הצליח לארגן עשרות קרונות מצות ושמן אשר נשלחו לפולין ובעיקר לגליציה המזרחית והמערבית שהיו בידי הנאצים. כותב הטורים היה אחד ממארגני המפעל אשר עמד בקשר מכתבים עם רבני וקהילות רומניה.

ממשפחתו של ר׳ ירמי׳ לייכטמן, נשאר לפליטה שריד אחד, בנו בכורו הרב אברהם צבי לייכטמן הגר בבני ברק, ת״ח מופלג ויר״ש ומצטיין בכל המדות שמנו חכמים בת״ח. הוא נמנה על חשובי תלמידי ישיבת פוניבז׳ והיה זמן רב יד ימינו של הרב מפוניבז׳ רבי יוסף כהנמן זצ״ל בניהול עניני הישיבה. כעת מרביץ תורה ברבים שלא על מנת לקבל פרס.

בשנת 1941, סופחה עירנו — בעקבות הסכם וינה הנודע בשם הסכם „ריבנטרופ־צ׳יאנו״ שר החוץ הגרמני והאיטלקי — להונגריה, ושוב ניתכו על ראשי הקהילה גלים עכורים של צרות חדשות.

יהודי גרוסוורדיין שהיו כולם דוברי השפה ההונגרית אשר השתמשו בה בביתם גם בעת השלטון הרומני ואשר ביניהם היו גם „פטריוטים״ הונגריים בהיותם בעלי תרבות הונגריים, תלו תקוות בהחזרת השלטון ההונגרי, ואולם כעבור זמן קצר, נחלו אכזבה מרה, מאחר, שעם הרומנים אפשר היה להסתדר בדרך כל שהיא, אך לאחר שנכנס השלטון ההונגרי החדש, היה השלטון אכזרי, והתחילו מיד להציק ליהודים וגזרו גזירות קשות.

לא הועילו היחסים הטובים של היהודים עם ההונגרים, אף לא השפה המשותפת שהיתה עמם שהיהודים טיפחוה בשקידה גם בימי השלטון הרומני. גלי צרות נתרבו וגאו מיום ליום עד הגירוש לאושוויץ והחורבן הטוטלי של העיר היהודית המפוארת.

בימים טרופים אלו התלכדו היהודים בעיר, ואז נוסד מפעל העזרה הענקי בשם „אומז׳א״. במפעל זה היו מיוצגים ופעילים האורטודוקסים והמתקדמים יחד. ואכן, היה זה מפעל עזרה גדול. הטילו על העשירים מסים כבדים כדי לפרנס את העניים, אלמנות ויתומי המלחמה.

ההונגרים גייסו לעבודת פרך ולמאמץ המלחמתי רבבות יהודים, ובראש וראשונה הם גייסו את ראשי היהדות, כל בעלי ההשכלה והתרבות, את השכבה העליונה „העלית״ של היהדות והובילו אותם לעבודת פרך למישוריה האינסופיים של אוקראינה בחדשי החורף הקשים, רובם, מצאו שם את מותם הבלתי טבעי. שם, גם נפטר ר׳ ישראל אולמן ז״ל ראש הקהילה, הנזכר לעיל.

בראשית ימי המלחמה החלו לזרום לעירנו יהודים שהצליחו לברוח מפולין בדרך לא דרך, הם הציגו את עצמם כ„ארים״ כלומר גויים פליטי המלחמה, היו ביניהם אנשים חשובים ות״ח, כולם פנו למפעל העזרה „אומז׳א״ כ„גויים״ מוסים וקיבלו עזרה להחיות את נפשם. בראש המפעל מטעם הקהלה האורטודוקסית עמד ר׳ צבי גרוסמן.

לא כאן המקום לספר בפרוטרוט על פרשה זו של יהודי פולין בגרוסוורדיין ועל העזרה שהוגשה להם ע״י מפעל העזרה המאוחד בשם „אומז׳א״, על נושא זה, אפשר לכתוב ספר מיוחד.

אין זה מתפקידי להעלות כאן זכרונות על ה„דפורטציה״ וחורבן העיר המפוארת. ברצוני רק להזכיר כאן פרט טרגי אחד שאולי נשכח מרוב הצרות האחרונות. עוד טרם שהתחילה הדפורטציה לאושוויץ עצרו ההונגרים עשרות יהודים בעירנו ילידי פולין או גליציה כאילו הם בעלי אזרחות פולין, ונשלחו ישר להשמדה לאוקראינה. הם נזרקו חיים באכזריות רבה בנהר דיניסטר בקאמניץ — פודולסק ובמקומות אחרים. ביניהם היו מה שאני זוכר, הרב טיטלבוים שנקרא בשם „טאשנאדר דיין״ ור׳ מלך סופר — אדלר ור׳ מרדכי צ׳סנה. מוצאו של

ר׳ מרדכי היה מרוסיה. היה חייל בצבא הרוסי ונשאר בגרוס־וורדיין, אחרי מלחמת העולם הראשונה. היה ת״ח גדול, ולמד גמרא תוס׳ על „הדף״ בעמקות רבה. הוא פתח „חדר״ ורק בני אמידים ובני אדמורי״ם יכלו להגיע לחדר שלו. קראו לו מלמד „האלף״ כי נתנו לו אלף ל״י שכר לימוד בעד ילד.

הוא היה בין ראשוני המגורשים בשנת 1941 לקמניץ פודלסק עם משפחתו בת ששה ילדים הי״ד. גירושם של יהודים אלה והשמדתם האכזרית עוררה אבל רב בקהילה, אולם צרות תכפו צרות עד החורבן הנורא.

„אגודת ישראל״ בגרוסוורדיין אחרי השואה

הסתדרות אגודת ישראל בטרנסילבניה, רשמה לזכותה פרק מפואר ועשיר מעשים בקליטת ושיקום אלפי בני נוער קרבנות השואה והחורבן.

העיר גרוסוורדיין שוחררה מידי הכיבוש הנאצי ושותפיהם ההונגרים בימי חג הסוכות תש״ד 1944, כלומר בחודש אוקטובר 1944. המלחמה היתה עדיין בעיצומה והיא נסתיימה כידוע רק במאי 1945.

מחנות המוות באושוויץ, מיידאנק ועוד שוחררו ע״י הצבא האדום בחודש ינואר־פברואר 1945, ומאות בני נוער, אודים מוצלים מאש, החלו לזרום טיפין טיפין הביתה. עלובי חיים אלו חזרו לעירם ולא מצאו את ההורים ואת בני משפחתם. הם היו שבורים ורצוצים בגוף ובנפש, והסתובבו בעיר בין עיי החרבות כצללים. מוראות החורבן וכבשני אושוויץ, זיעזעו את נפשם הרכה.

מיד עם שחרורה של העיר ע״י הצבא האדום, כאמור בחודש אוקטובר 1944, ניגשנו לארגן מחדש את הקהילה. בראש הקהילה התיצב ר׳ צבי גרוסמן שהיה גם לפני החורבן אחד מראשי הקהילה המסורים והמוכשרים. בתוך העיר גרוסוורדיין ובסביבתה, היו פרוסים מחנות עבודת־כפיה של ההונגרים, והיו ראשונים ששוחררו מהמחנות. בין המשוחררים היו הרבה אנשים שגם בעבר עסקו בעניני ציבור, גם כותב הטורים היה בין ראשוני המשוחררים ממחנות עבודה.

חברי אגודת ישראל גם התארגנו לפעילות נמרצת, כדי להושיט יד אחים ליתומי השואה, ולהחזיר להם את צלם האלוקים.

לקהילה בגרוסוורדיין היו מיבנים מפוארים, בתי ספר, דירות לעובדי הקהילה, שהשתרעו על שלושה רחובות. בנינים אלו עמדו שוממים וריקים אחרי החורבן, ויכולנו לנצל אותם לקליטת יתומי השואה. ואכן, תוך זמן קצר, קלטנו מאות בני נוער. פתחנו מעונות בתנאי פנימיה לבנים ובנות בנפרד. למעונות אלו קראו „קיבוצים״ כלומר שנקבצו בתוכם נדחי ישראל. כמו כן, נפתחו מוסדות לקליטת בני נוער בכל רחבי טרנסילבניה.

ה„ג׳וינט״, שמרכזו היה בבוקרשט ואשר בראשו עמד ד״ר קסטינר, איש נמרץ ובעל עין חדה, הכיר מיד כי אנשי אגודת ישראל עושים עבודה מצויינת בתחום שיקום בני הנוער, ואכן הובטח לנו אספקת מזון, ציוד וכו׳ שאי אפשר היה להשיגם בשוק אחרי המלחמה.

תוך זמן קצר, קלטנו מאות בני נוער, בתוכם בני נוער שחזרו מגלות טרנסניסטרי׳.

בשנות 45—1944, היתה בצורת ברומניה הישנה (רעגאט הישנה), והרב מסקולן זצ״ל, שהיה אבי היתומים של ילדי טרנסניסטרי׳ה ורומניה, ארגן קבוצות ילדים והעבירם לטרנ־סילבניה, שבה היה המזון מצוי בשפע. אנחנו קלטנו את הקבוצות והצלנו אותם מחרפת רעב. יחד עם זאת, קיבלו הילדים חינוך תורתי, דבר אשר היה חסר להם ברומניה.

הזמן עושה את שלו, החיים החלו להכנס לאט לאט למסלולם. הגברים שחזרו ממחנות העבודה, החלו לעסוק במסחר ובתעשיה. נפתחו בתי עסק ותעשיה בממדים רחבים, היה שגשוג כלכלי גדול. כלל הוא, שאחרי כל מלחמה יש „פרוספריטי״ וצמיחה כלכלית בכל ענפי המשק והמסחר. האנשים התחילו להתאושש, אבל, חיי משפחה לא היו, כי הנשים והטף הושמדו בכבשונות אושוויץ, ואילו הגברים שחזרו ממחנות העבודה היו בחזקת עיגון, ונבצר מהם לבנות את ביתם מחדש.

הרב של גרוסוורדיין היה בעת ההיא הגאון רבי יצחק יעקב ווייס שליט״א, כעת גאב״ד של העדה החרדית בירושלים.

הרב ווייס, אשר שימש גם לפני המלחמה כאחד הדיינים המצויינים בעיר, בהיותו חתנו של הרה״ג רבי פנחס צימטבאום זצ״ל שהיה אב״ד של הקהילה נמלט על נפשו עם בני ביתו לרומניה, ועם תום המלחמה חזר לגרוסוורדיין.

הרב ווייס נתקבל כמובן בכבוד גדול ובשמחה רבה ע״י אנשי הקהילה. רבי יצחק יעקב ווייס שליט״א, שהיה כבר אז מפורסם כפוסק גדול, העמיס על שכמו ביחד עם הרב מבראשוב רבי דוד שפרבר זצ״ל ועוד רבנים את עבודת הקודש ורבת האחריות, להתיר את הגברים מכבלי העיגון, כדי שיוכלו לבנות מחדש את בית ישראל ההרוס. ואכן, על סמך היתר זה, החלו הגברים לבנות את ביתם.

במוסדות שלנו, היו בנות דתיות, ובאו מרחבי טרנסיל־בניה לחפש להם בת זוגם, וכך, הצלחנו לשדך עשרות בנות. אנחנו ערכנו את החתונה, ונשי אגודת ישראל דאגו לצורכי חתונה, הלבשה, כלי בית, וכו׳. עשרות מבנות אלו נמצאות באר״י ובתפוצות שבנו ב״ה בית יהודי מקורי.

אחרי שהרב ווייס עזב את העיר, מילא את מקומו הרב אהרן אויש הרב מלופעני, הרביץ תורה בעיר והי׳ פוסק גדול, ישב יומם ולילה ולמד בשקידה. יותר מאוחר נתקבל כרב העיר רבי אשר פולאק הרב מבעלעניש שליט״א. הוא נתחבב מאוד על אנשי הקהלה, בהיותו איש נעים הליכות ונואם מצוין, ת״ח ופוסק. בעיר פעל כרב ומנהיג רוחני רבי צבי יהודה פוקס ז״ל, הרב מקערעסטעש, הוא תרם הרבה לשיפור המצב הרוחני בעיר, נשא מפעם לפעם דרשות, הטיף מוסר ודבריו נעמו לקהל מאזיניו. עלה ארצה ונתקבל כרב בפתח־תקוה, בשכונת פג׳ה.

עבור עסקני אגודת ישראל, היתה זו תקופה של פעילות מפוארת שתרמה רבות לחידוש החיים המשפחתיים, ולבנית בתים יהודיים בישראל בשנים של אחרי החורבן.

בינתים, התחיל להתבסס המשטר הקומוניסטי, שעינו היתה פקוחה על הנעשה במוסדות שלנו. אם כי נוכחו לדעת שאנחנו עושים עבודה חשובה מבחינת שיקום ילדי השואה, אולם לא היה לרוחם החינוך הדתי־חרדי אשר אנו מקנים לבני הנוער. בתחילה, התייחסו בסבלנות למפעלנו, אבל לאט לאט, החלו להתענין מהנעשה במחננו והתחילו להחדיר מפקחים ובלשים למוסדות.

הרגשנו, שרוצים להצר את צעדינו, ובסופו של דבר ישתלטו על המוסדות ועל הילדים. הערכנו את המצב על נכון והתחלנו בפעולה מאורגנת להבריח הילדים לארץ ישראל. התקשרנו עם אנשי ,,הבריחה (עליה) ב׳״. השליחים מאר״י. כמו כן עמדנו בקשר עם השגרירות הישראלית בבוקרשט, ובדרך לא דרך החלו הילדים להסתנן לאר״י. בשנות 49־1948, היינו נאלצים בלחץ השלטונות לחסל את המוסדות. העברנו את כל החניכים בחשאי לבוקרשט למען העלותם לאר״י.

קשה לתאר את הסבל והתלאות שמצאתנו עד שהצלחנו להעלות את כל הקבוצות לאר״י. כי סכנה היתה צפויה שחלק מהם ישארו ברומניה, וכל העמל שלנו ילך ח״ו לטמיון. גם על אלה שעמדו בראש המפעל עברו ימים קשים של פחד ומתיחות שאין כאן המקום להרחיב הדיבור ע״ז.

ראויים הם לציון לשבח קבוצה של עסקנים שהתמסרו לחדש את פעילותה של אגו״י בעירנו, ולנהל את מוסדות הילדים והם: ר׳ דוד צבי דויטש ע״ה, ויבל״ח ר׳ גרשון אולמן, ר׳ גד שטרן, ר׳ קלונימוס רובינשטיין, אחיו ר׳ משה הרש רובינשטיין ע״ה, יבל״ח ר׳ ישראל ציק, ר׳ אלימלך שווימר, ר׳ יודא נחשוני — רוזמיבש. כותב הטורים עמד בראש המפעלים, ועוד. פתחנו גם כן מחדש את ביהמ״ד ,,אגודת ישראל״. קבענו שיעורי תורה. כמו כן, הפעלנו את קבוצת נשי אגודת ישראל, שעזרו לנו הרבה במוסדות של הבנות. במיוחד עשו גדולות כדי להשיא את הבנות, עזרו כאמור, להכין חתונות, רכישת צרכי חתונה וכדומה. יש לציין לשבח הגברות שהיו פעילות, הג׳ אולמן, ווייס, גרוסמן, גרוס. המרכזת היתה הגב׳ ריבוש אייכנשטיין בת הרב מזידיטשוב. יותר מאוחר היתה המנהלת של המוסד הגב׳ פסיה ווייס, בת הרב דויטש מסאבאדקה.

אגב עבודתנו הציבורית, הושטנו עזרה לאלפי עוברי אורח שרידי הפליטה שבאו מפולין, ליטא, בוקובינה, ועברו דרך גרוסוורדיין ששימשה שער מעבר ממזרח למערב, לרבבות פליטים.

כפי שכבר הזכרנו, היתה זו תקופה של מעשים ופעולות נשגבים למען החזרת צלם אלקים לאלפי בני נוער, ולהחזירם למסלול החיים ודרכי התורה והיהדות, רובם בנו מחדש בית נאמן בישראל. על תקופה זו, אנו מסתכלים אחורה בספוק רב. אפשר לומר שהיתה זו עבודה לשם שמים.

הושטנו יד אחים לכל הפונים אלינו, בלי לבחון את השתייכותם המפלגתית או השקפת עולמם, כי היתה זו שעת חירום עזרנו לרבים להמשיך בדרכם לאר״י ע״י אמצעים שונים שעמדו לרשותנו, שיתפנו פעולה עם אנשי ,,הבריחה״. ואגודת ישראל תפסה מקום ראשון בפעילות הציבורית ובהכוונת הנוער לעליה לארץ ישראל.

אחרי שהצלחנו להציל את כל הילדים, השתלטו כמובן השלטונות על המוסדות. רק אז החלו הקשיים של העסקנים והעומדים בראש, כיצד להציל את נפשם ולעלות לאר״י. בסופו של דבר אחרי סבל רב, הצליחו בעה״י גם העסקנים להגיע לחופי ארה״ק.

בסוף ברצוני לציין כי הזכרונות הנ״ל אני כותב מזכרוני אחרי תקופה של 35 שנה. ובודאי נשמטו מזכרוני פרטים הרבה וגם שמות של אנשים שהיו פעילים בימים ההם ואת הקוראים הסליחה.

נתן אלתרמן

משמעות הפלישה הגרמנית להונגריה

פרשני העולם כבר הרבו קומנטריה
על־אודות משמעות הפלישה להונגריה.

משמעות כלכלית,
מדינית וצבאית,
כבר מנו בה דוברי
מעצמות הברית.

יסופר נא, אפוא, עוד ספור בלחישה
על־אודות משמעות הפלישה.

פגום הירח עולה.
היער סופה לובש.
הילדה מלחשת: אחי, אתה חולה,
כפותיך דולקות כאש.

והילד עונה: אחותי
אחותי, אין בי כוח ללכת.
אל השלג הניחי אותי,
כי הרוח פני נושכת.

לא, לנוח אסור פה, אחי הקטון,
והצרור אל תשליך נא, ילד.
ביער הולכת פרניכטונגסקומיסיון,
מביטה בזכוכית מגדלת.

עם רופאים ורופאות של הצלב השחור
היא אחרינו צועדת בליל.
וילדים הרוצים להשליך הצרור,
מוצאת היא כהרף עין.

אחותי, לא אלך עוד. אשכב נא שכוב.
כי עיני בוכיות מסער.

דום, אחי. דום, אחי. פה הגבול. הוא קרוב.
עוד מעט והגענו, נער.

שם הונגריה, הונגריה, אחי הקטון!
שם הונגריה! עוד קט ונבואה.
שמה אין לילדים פרניכטונגסקומיסיון.
שם בשלג תשכב בלי נוע.

שם תשכב על הארץ, בבת עיני,
ועיניך תבכין בלי פחד.
ואני, הן ילדה כה גדולה הנני,
אך אפילו אבכה אתך יחד.

— — אך הנער צועק ואוטם את אזניו
ונופל אל השלג אפים.
אחותו אז גוחנת בחושך אליו
ונושאת אותו דום על כפים.

הילדה לא תיפול. עם הנער הקט
היא חוצה באין אור ודרך.
ובגשתם אל הגבול, בעברם את הקו,
אין־אונים היא כורעת ברך.

היא רואה במרום כוכבי־ליל אחרונים.
היא רואה את השחר מרקיע.
ובכיה הראשון משתבר אין־אונים:
הן ידעתי, אחי, כי נגיע.

זו הונגריה, אחי! ילדים פה חיים!
קום־עמוד, ולאל נתפלה. — —
וברגע ההוא, פרשנים צבאיים,
הפלישה להונגריה החלה.

שאלו נא את פי הילדה בלחישה
מה משמעות הפלישה.

היהודי של ההגמון

(מעשה שהיה בגרוסוורדיין)

סיפור המעשה לקוח מאוצר זכרונותיו של אדולף פרנקל, חבר הבית העליון בבית הנבחרים ההונגרי.

מלחמת השחרור הגיעה לקיצה, צבאו של גערגיי הניח את נשקו ליד ווילאגוש, קושוט כבר ישב בגלות המרה של טורקיה ויער עצי תליה התנשא לשמים במצודת אראד, שם ניתלו מקדשי שם המהפכה. היינאו היה השליט על הונגריה האומללה והז׳נדארמים, ככלבי ציד, רדפו אחרי חיילי המרד המסתתרים. ייאוש אטום השתלט על הנשמות, הכל חיו בחרדה, כולם נרדפו, השתוללה שרירות הלב, האלימות הנקמנית. בערב סוער של חורף 1849 בא נודד יגע לעיבורו של הכפר הקטן נמט־סנטגרוט שבחבל וואש. הוא חמק מבית לבית תחת מעטה האפלה, הביט כה וכה, הקשיב, שמא עוקב אחריו איזה ז׳נדארם או מלשין. פתאום הבחין הפליט במזוזה הקבועה בפתחו של בית קטן, עקום־גג. נאנח כמי שהוקל לו, אחר הקיש על החלון המוסט בוילון. לאחר שהות מה הציץ בחרדה יהודי מזוקן מן הפתח ושאל בבהלה: מי שם?!

— פליט אנוכי, אדם נמלט! אני זקוק למקום לינה — נשמעה התשובה החנוקה.

היהודי נאנח מעומק ליבו, הציץ בזהירות כה וכה והניח למבקר הלילי לבוא אל הבית פנימה. הרי כל מי שהחביא חייל נמלט, חייב את ראשו למלכות. בבית פנימה פשט ההלך את אדרת הרועים שהשתלשל מכתפיו עד הקרקע, הסיר את מגבעת הפרווה המחודדת ולעיני בעל הבית המשתומם ניצב — כומר קתולי, לבוש החלוק החום, המקושט בלולאות, של הכמרים הצבאיים בחיל המרד; על צווארו צלב זעיר, על חזהו הסרט האדום של מדליית הגבורה מטעם צבא המהפכה. הציג את עצמו ומנה בקצרה את תולדות חייו. שמו אישטוון ליפוביניצקי איש ליפוביניק, ששימש ככומר־רובע בעיר קומארום עד פרוץ מלחמת החרות. כשהגיעו הגייסים לעירו, התפטר ממשרת הכומר והלך עם חיל המרד, כדי להפיץ את דבר האדון בשדה הקרב. לאחר מפלת ווילאגוש לא עלה בידו להמלט מן הארץ במועד, וכשנודע לו, כי נדון שלא בפניו למאסר שתים־עשרה שנים במצודת קופשטיין הנודעת לשימצה, נדד כחיה נרדפת מכפר לכפר וכך הגיע לסנט־גרוט. בנדודיו ביקש תכופות מקלט בבתי יהודים, כי ידע מנסיונו, שמכניסי אורחים הם ונותנים ברצון מחבוא לפליטים, על אף הסכנה שבדבר. גם בעל הבית אמר את שמו: אביו קרא לו וולף שווארץ, אך הוא העדיף את הנוסח ההונגרי: פארקש. היה זה יהודי כפרי קטן, העוסק בכל המזדמן, קונה ומוכר, אך מעל לכל אוהב להתעמק בכתבי הקודש. הוא תמך בדבר המרד ככל שיכול, סיפק מזון לצבא השיחרור, ערך קניות עבורם, והיו שריננו בכפר, כי לעת מצוא אף שימש להם בלדר או מרגל. אולי משום כך עקבו הז׳נדרמים אחר צעדיו ביתר תשומת לב: יהודי־מרגל כזה יש לשים עליו עין! ואכן כבר עם שחר טפחה יד־ז׳נדארמים גסה על חלונו:

— יהודי, מי בא לביתך הלילה?

— בן משפחתי, בחור ישיבה נודד.

ואכן, בחדר הסמוך נראה האורח שקוע בנענועי תפילה, כפוף עמוק מעל לכרך־הפוליו, עטוף טלית עד למעלה מראשו. „אין זה אלא יהודי נודד, אין בו סכנה" — סבר הז׳נדארם בלבו והסתלק בשלום.

כך חי הכומר־הפליט ליפוביניצקי שנה ומחצה בביתו מכניס האורחים של פארקש שווארץ, היהודי מנמט־סנטגרוט. הוא גידל זקן ופאות, ריענן את ידיעותיו בעברית, התפלל יחד עם היהודים והיה ליהודי מאונס — ואולי במקצת אף מרצון. שהרי למד לאהוב את מארחו ואת בני ביתו, הכיר מקרוב את טהרת חיי המשפחה, את האנשים הטובים, הישרים. לבסוף מצא וולף שווארץ את הנתיבות הנכונים ובעזרתם זכה ליפוביניצקי בחנינה ולקץ נדודיו. הוא נפרד בהתרגשות ממארחו הטוב. „בעל־בית יקר — אמר — היום אינני ולא כלום, פליט מסכן. אך עוד נכונו לי עתידות. או אז יהיה לאל ידי להביע כלפיך את תודתי כראוי, תודה שלא תכבה עד מותי. עד סוף ימי לא אשכח את החסד שגמלת לי".

הלך לו הכומר וגם וולף שווארץ לא השתהה זמן רב בסנט־גרוט, אלא עקר לעיר פרסבורג. גם שם קנה ומכר, גידל את ילדיו, טרח יומם ולילה וראה ברכה בעמלו. לאחר שנים היה לאחד הסוחרים המכובדים שבעיר. גם בניו הצטרפו כשותפים לעסקו וכולם שכחו כבר את שנות הדיכוי העגומות. ואילו הכומר הנודד, לאחר שעזב את סנט־גרוט, במהרה קיבל קהילת־מאמינים משלו, ולאחר כמה שנים עלה לדרגת כומר־מחוז. תכונותיו התרומיות, כשרונו כנואם וידיעותיו עוררו תשומת לב. כשהשלימו ביניהם הארץ ובית המלוכה, סייע לו גם עברו ככומר צבאי, וכך עלה אישטוון ליפוביניצקי איש ליפוביניק מעלה מעלה, כפי שהיה ראוי לו. שר הדתות הציב אותו במשרדו, שם היה רפרנט לעניני הקהילות של הכנסיה

הקתולית. אחר זכה לאות כבוד מידי האפיפיור ותוך כמה שנים הוענק לו תואר הגמון.

מכאן ואילך הוסיף לעלות בדרגה בקצב מהיר ומשנתפנה כס ההגמון, אדוני גרוסוורדיין, נתמנה למשרה זו. גם שם, בארמון ההגמון, לא שכח את מטיבו פארקש שווארץ, שנטלו תחת חסותו בימי נדודיו הקשים. גם קודם לכן ביקש למוצאו, אך לא עלה הדבר בידו, שהרי גם הלז נטש את סנט-גרוט מזה שנים. בחגיגה המפוארת לכבוד עלייתו לכס ההגמון הופיעה בפניו גם משלחת של הקהילה היהודית מגרוסוורדיין, כדי לברכו. עם סיום הטכס זימן אליו ההגמון את ראש המשלחת של היהודים ופתח ואמר: „בשנת 1849 התגורר בנמט-סנטגרוט איש יהודי, וולף שווארץ שמו. רצוני שתביאו איש זה לפני חי או מת. אם נפטר כבר לעולמו, הביאו את בנו או נכדו, כי יש לי חשבון ארוך עמו!"

המשלחת יצאה מעל פניו תוך השתחוויות מרובות ובחוץ הביטו זה בפני זה: מה רצון ההגמון מאותו יהודי? אך הפקודה של השליט — פקודה. יש להביא את וולף שווארץ אף מתחת לאדמה. שני בני ברית רחבי כתפיים ובעלי גוף, עם מוח בקדקדם, נבחרו לתפקיד הקשה של עבודת הבילוש. אלה אכן מילאו אחרי הציפיות ולאחר שבועות מעטים מצאו את וולף שווארץ בפרסבורג עירו. חזרו בפניו על מצוות ההגמון ובעדינות, אך בתוקף נטלו עמם את היהודי הנבוך לגרוסוורדיין, שם העלוהו לארמון לראות את פני ההגמון. זה חיבק את מצילו לשעבר בעיניים דומעות והכריז, שיותר לא יתן לו ללכת ממחיצתו, שהרי עליו לפרוע סוף סוף את חובו הגדול. לשוא טען פארקש החביב, כי לא חסרה לו הגדולה גם בביתו, בפרסבורג — ההגמון לא נתנו עוד לשוב שמה, אלא מינה אותו יועץ כלכלי ליד מנהל המשק של אחוזת הענק, אשר להגמוני גרוסוורדיין.

מאז אסור היה לאיש להעביר אף גבעול של קש מהכא להתם בכל הנחלה העצומה, בלי שוולף שווארץ יידע על כך. בהנהלת האיש הזריז והפיקח הלך והשביח רכושו של ההגמון. האדון עשה עסק טוב, אך גם לוולף שווארץ לא היתה סיבה להתאונן. הוא זכה לכבוד שלא ייאמן בעיר בעיני היהודים כבעיני הגויים. „היהודי של ההגמון" קראו לו, והשם היה רב-משמעות, בו ציינו את מקורבו של ההגמון, את האמרכל הטוב, הישר, שאין לשחדו, את היהודי החרד באמונתו, את האדם בעל ההשפעה.

ההגמון ליפובניצקי הוסיף עוד למשול שנים רבות בגרוסוורדיין, זכה לתואר „יועץ-סתרים למלכות בתואר ובפועל", האריך בחיי עושר ויראת שמים, וזכה לזקנה של אושר ושלווה והלך לעולמו ב-21 לאוגוסט 1885, בגיל 71 שנה. לוויה גדולה ערכו לו, כל העיר והמחוז ליווהו לדרכו האחרונה. יותר מכולם התאבל עליו „היהודי של ההגמון". שבועות מעטים לאחר הלוויה אכן עקר מגרוסוורדיין, אף כי מנהל נחלות ההגמון ביקש ממנו מאד שיישאר, כי זקוקים לו בניהול עניני האחוזה. אך הוא לא שעה לבקשות, באומרו: הסתלק ההגמון, הולך גם היהודי שלו. וולף שווארץ חזר לפרסבורג, שם ישבו בניו, שהיו אף הם לאנשים מכובדים, ושם האריך ימים עד מותו בגיל 93 שנים, כאחד מיקירי העיר ומגבאי החברה קדישא. למען זכרו של ההגמון ליפובניצקי דאגה גם ההגמונות של פרסבורג לייצוגה בלוויתו.

עד כאן המעשה ב„יהודי של ההגמון".

שנדור לייטנר

זכרונות מבית הספר החרדי של גרוסוורדיין

מעבר לשנתי השבעים, מרוחק זה שני עשורים מעיר הולדתי גרוסוורדיין, יקשה עלי להעלות את זכרונות העבר המדלגים מענין לענין. האספר על ילדותי? על בית הספר החרדי „גאבל", על חיי הקהילה היהודית בראשית המאה, על תקיפי גרוסוורדיין שזכתה להתפתחות אדירת-קצב בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה? תמונות ילדותי המאושרת מתרוצצות במוחי כבקאליידוסקופ.

עתה, כשיש בידי לבחון מקרוב את מצבה התרבותי של יהדות שווייצריה, רואה אני בפליאה, לאיזו מדרגה הגענו כבר לפני ששים-שבעים שנה בתחום החינוך היהודי בגרוס-וורדיין. כבר בשנות התשעים של המאה הקודמת היו שם לקהילה החרדית בתי ספר יסודיים לבנים ולבנות בני ארבע כיתות, ובתי ספר „אזרחיים" (חטיבת ביניים) בני ארבע כיתות אף הם, עם תוכנית לימודים בנויה לתלפיות, תוך איזון בין הלימודים העבריים ולימודי הקודש לבין המקצועות הכלליים.

מידי שנה בשנה יצאו מכאן, עם תום שמונה שנות לימוד, כמאה בנים ובנות אל מערכות החיים. השכלתם הכללית לא נפלה מזו של תלמידי בתי הספר הממשלתיים מאותו סוג, אך כצידה לדרך זכו גם לחינוך ברוח היהדות החרדית, לידיעות מספיקות במקרא ובמפרשיו, בתולדות ישראל ובידיעת המצוות העיקריות. אחדים, ששאפו ללימודים אקדמיים, עברו משם לכיתות הגבוהות של הגימנסיה או בית הספר הריאלי; אלה שביקשו את עתידם במסחר, נרשמו לבית הספר הגבוה למסחר שבעיר, או שמצאו להם מיד משרה באחד מענפי הכלכלה.

יעקב גאבל שימש מנהלם של בתי ספר אלה עד שנת הלימודים 1918. עד היום ניצבת לפני קומתו הגבוהה, זקנו המעוגל, מבטו הנבון, החודר, ממנו השקיפו תבונה ומרץ — כאילו חי עדיין. הוא היה אדם שאפתן מאד. במשך זמן־מה ניסה את כחו אף בחיים הפוליטיים של הונגריה, כמובן, לצד מפלגת השלטון. שמו הלך לפניו בחוגי היהדות החרדית של הונגריה דאז, והודות למשקלו הסגולי נמנה בצדק בין שורות מניחי היסוד למוסדות היהדות החרדית בעיר, בצדם של הרב הראשי ר׳ משה פוקס זצ״ל ואיזידור אולמן האב, נשיא הקהילה.

הבה ואומר מלים אחדות על חבר המורים במוסדותינו בראשית המאה.

זיגמונד קוש ויעקב קופפר, מגודלי הזקן, טיפחו בכישרון ובידע רב את לימודי הקודש: חומש עם רש״י, מקרא, דיקדוק עברי ומעל לכל: תלמוד. זיגמונד קוש הקדים את בני דורו בהחזיקו בדעות שנגדו את עמדתה האנטי־ציונית של היהדות הדתית בהונגריה של אותם הימים. הוא היה חובב שפת עבר ובעל רגש יהודי־לאומי נלהב, שלא ביקש רק למות בארץ הקודש, אלא אף לחיות שם. למרבה הצער, לא עלה הדבר בידו אלא לאחר שעבר את שנתו השמונים, ועד כמה שידוע לי, זכה למלא שם את שנתו התשעים ולהקבר בשיבה טובה בארץ האבות.

בין מורי הלימודים החילוניים נמנו ה״ה רוז׳ניאק, ז׳ גוטמן, א׳ שיין ובאחרונה ה׳ שלזינגר — בבית הספר היסודי; ה״ה דויטש, באלאז׳ (שלא היה מבני ברית), אחר כך מארק בירו וה׳ וייס — בחטיבת הביניים. הם עשו מאמצים בלתי נלאים כדי ליצור הרמוניה בין יראת שמים שבהכרה והבקיאות בכתבי הקודש — לבין ההשכלה הכללית והנאמנות למולדת ההונגרית. הישגי החינוך למען מטרות־תאומות אלה הופגנו במשך שנת הלימודים בכינוסים חגיגיים שנערכו בימי מועד (חנוכה ופורים) ובימי זכרון לאומיים־הונגריים, בה במידה שפיארו את חגיגות חלוקת התעודות והפרסים שלאחר בחינות סוף השנה.

תלמידי בתי הספר החרדיים של גרוסווררדיין התלקטו מכל קצות הונגריה הישנה. בספסל לידי ישב בחור מקצ׳קמט, שכני מן הצד השני בא מהעיירה קומפך שליד קושיצה (קאשה). הורים יראי שמים ראו בבתי ספר אלה את התגשמות מאווייהם. כאן קיוו לממש את העקרון „טוב תורה עם דרך ארץ״. רבים מגדולי היהדות יצאו מבין ספסלים אלה, מהם שהצטיינו בלימודי הקודש לאחר זמן והיו לרבנים ולכלי קודש בקהילותיהם, מהם שפעלו בשדה המסחר והתעשייה, אך היו גם כאלה שפנו אל המקצועות החופשיים. בין אלה האחרונים נמצאו רבים שהתערער אצלם אורח החיים הדתי, עליו התחנכו בבית הספר, אך לעולם לא נטשו את עקרונות היסוד של היהדות. לאחר עשרות שנים, אם נתקלתי ברופא או בעורך דין מביניהם, לאחר שיחה קצרה יכולתי להיוכח, שאולי מזלזל האיש במצוות המעשיות, אך לעולם לא היה לעם־הארץ. אכן רבים מהם נזכרו בשנות ילדותם תוך אנחות, העלו את זכר בית הספר היהודי, שם היו כל מעייניהם בהוויות דאביי ורבא.

„תקופת גאבל״ של בתי הספר הגיעה לקיצה עם פטירתו של זה ב־1918, בד בבד עם שלהי מלחמת העולם הראשונה. כיורשו נבחר מארק בירו, אשר על כתפיו נפלה משימה כבדה מאד, שהרי בשנה שלאחרי כן עבר שרביט השלטון בגרוסווררדיין מידי ההונגרים אל הרומנים.

בירו החל את דרכו הפידגוגית בשנת 1901, בגיל 22 שנה, כמורה בבית הספר האזרחי החרדי בגרוסווררדיין. זכיתי להיות בין תלמידיו עד סוף הכיתה הרביעית ושמעתי את הרצאותיו של המורה הצעיר על תולדות העמים. בעינים נוצצות, בבלורית מתנפנפת, בתנועות נמרצות של שתי ידיו ובהתלהבות עצומה סיפר לנו את מעשה קרב תרמופילי, על מלחמות חניבעל, על מצור קרת־חדשת ועוד. הוא היה מגן נלהב של החירות, פטריוט הונגרי בכל נימי נפשו, סמל היושר ללא פגם. פופולריותו בעיני יהודים וגויים כאחד הגיעה כבר לפני מלחמת העולם לדרגה כזאת, שבבחירות של שנת 1912 קיבל את מספר הקולות הגדול ביותר מבין כל אלה שנבחרו למועצת העיריה. גם מבחינה דתית לא מצאו בו פגם. הודות לכל אלה זכה לרשת את כסאו של יעקב גאבל בסוף שנת 1918. בראשית שנות השלושים ובשנים הקשות של מלחמת העולם השניה זכיתי לעבוד עמו בתוקף תפקידי, וכך יכולתי לעמוד יפה על תכונות נפשו.

בשנות העשרים הרבה בירו לבוא לידי עימות עם שלטונות החינוך הרומניים בגלל נטיותיו ההונגריות, ודומני שרק הודות לשמואל נוסבאום ז״ל, ששימש נשיא הקהילה בין השנים 1926 — 1920 ובמעמדו זה שינה את דרכה המסורתית של הקהילה (כאחד מעמודי התווך של התנועה הציונית בעיר), רק הודות לו יכלו להשאיר את בירו בראש בתי הספר היהודיים. נוסבאום היה אדם שקט ונבון, והוא גונן על בתי הספר שלנו מפני סערות רבות. רק הוא יכול למתן את גישתו חסרת הפשרות של בירו, עד שניאות בסופו של דבר לקבל על עצמו את הוראות שלטונות החינוך הרומניים.

בשנת 1823 פתחה הקהילה הניאולוגית את הגימנסיה היהודית בת שמונה הכיתות על שם ד״ר קצ׳קמטי. לפיכך קיבל המשך ניהול בתי הספר שלנו בידי בירו חשיבות עליונה. הוא עמד עשרים שנה בראש ארבעה מוסדות אלה כצוק סלע, עליו נשברו הן מיתקפות־ההטרדה של שלטונות החינוך הרומניים, הן גלי האנטישמיות שהלכו וגברו במהלך שנות השלושים. בספטמבר 1940, בתוקף הסכם ריבנטרופ־צ׳אנו, חזרו וסיפחו את עירנו להונגריה, בה השתוללה כבר האנטישמיות. מהפך מדיני זה היה ראשיתה של שרשרת

הפגעים הנוראים, שנפלו בחלקה של יהדות גרוסוורדיין עד ההתמוטטות הסופית בשנת 1944. אז נוצר מצב מוזר מבחינת בתי הספר האזרחיים שלנו. בשעה שהחוק השני נגד היהודים שלל בלי רחמים את מקום העבודה והפרנסה מהמוני יהודים, ניהלו השלטונות הממונים על החינוך משא ומתן עמנו על הפיכת בתי הספר האזרחיים לגימנסיות של שמונה כיתות. הנהלת הקהילה הגיעה להסכם עם שלטונות אלה באופן שבשנות המלחמה (1944 — 1942) העלינו את בית הספר התיכון לרמה של גימנסיה בת חמש, ואחר כך בת שש שנים. לולא האסון של 1944, יכולנו תוך שנתיים להפוך את בית הספר התיכון של הקהילה החרדית לגימנסיה בת שמונה כיתות, לבנים ולבנות בנפרד.

אפילו השלטון ההונגרי שונא היהודים נאלץ לציין לשבח את מארק בירו בגלל עמדתו הפטריוטית ועמידתו האמיצה בפני שלטונות רומניה, בהעניקו לו תואר של מפקח-חינוך ראשי. הם אף שיחררו אותו מן ההגבלות של החוקים נגד היהודים. איזו סתירה משוועת! אותה שעה נותרו עוד, למשך תקופת מעבר, כמה שרי ממשלה בעלי נטיות ליברליות, אשר בשנות האימה שלפני האסון של יהודי הונגריה ביקשו להפגין את דעתם, שגם בין היהודים יש בני אדם שיש להתיחס אליהם בכבוד. בירו המסכן לא יכול היה לדעת שההתחשבות המיוחדת בזכויותיו לא תועיל לו ולבנו בימי השתוללות הטירור בחוצות בודפשט. בזמן המצור הרוסי על הבירה ההונגרית נעצרו שניהם ברחוב בידי הבריונים של „צלב החץ" ולאחר עינויים שנמשכו יומיים הטביעום במי הדנובה.

אומנם, בתי-הספר של הקהילה האורתודוכסית שלטו במצב במשך כל התקופה ותלמידיהם זכו ללימוד ברמה חילונית-תרבותית גבוהה ביותר במקביל עם השמירה על הרוח המסורתית הדתית, בכל זאת היו רבים מהם מבקרים בבתי-הספר האחרים שבעיר, וזאת מתוך סיבות שונות. חברים רבים של הקהילה היו שולחים את ילדיהם לבית-הספר הגבוה למסחר, שמנהלו היה אדולף שוסטק, ואילו מנהלת בית-הספר לבנות היתה אשתו של פל רדו, לבית קמפנר מגדה. נשיאי לשכת המסחר: הבנקאי ד"ר פפר אקוש ו-פרקש אישטון, וגם רוב חברי ההנהלה היו יהודים.

רבים מבני הקהילה האורתודוכסית למדו בתיכון היהודי (ליציאום) שנוסד על ידי הרב הראשי ד"ר ליפוט קצ'קמטי ז"ל, והיו אף כאלה מבין התלמידים האורתודוכסים שהיו מבקרים בבתי-הספר של דתות אחרות.

מענין לציין שבתיכון היהודי בעל המגמה המתבוללת הברורה, פעל תא גדול וחזק של תנועת בית"ר, בעוד שתלמידי בית-הספר למסחר השתייכו, רובם ככולם לתנועות הציוניות השמאלניות.

האסון של שנת 1944 והמשטר הקומוניסטי שהתבסס ב-1945 שמו קץ לקיום בתי הספר היהודיים בגרוסוורדיין. הנאצים והפשיסטים גירשו את כל יהודי העיר על ילדיהם, ומן המחנות לא חזר אף ילד שלמטה מגיל ארבע עשרה. המדינה הקומוניסטית אינה מתירה הקמת בתי ספר קהילתיים. גם לאחר שיהודים רבים מערי טרנסילווניה שמלפני המלחמה היגרו לגרוסוורדיין, לא יכלו ילדיהם לזכות עוד בחינוך יהודי.

כשאנו מעלים בזכרוננו את עברם של יהודי עירנו, כשאנו מצביעים על ההתפתחות המהירה בתחומי הרוח, התרבות והחומר, לה זכינו בשנים הקצרות של תקופת האמנציפציה, עלינו גם לציין במרירות נפש, באיזו מהירות הושמדו החיים והרכוש היהודי בימי שלטון האימים, יחד עם חיי הרוח ועם כל יצירה בעלת צביון יהודי. אין גם תקווה שכל זה ישתקם בעתיד הנראה לעין. אף על פי כן היה משום ענין, לדעתי, להביא כאן את סיפור עברו של החינוך היהודי-החרדי הממוסד בגרוסוורדיין.

זאב זמרוני
תל-אביב

נתיב הסבל והיסורין

עד היום אין לי הסבר על התעלומה המופלאה הזאת. מלאך-המוות ריחף מעל לראשי, ימי עלי-אדמות היו ספורים, עברו עלי יסורי גוף ויסורי נפש מחרידים שאין להעלותם על הנייר, פרצה מלבי הזעקה המחרידה: רבונו של עולם! מאין יבוא עזרי. מתי יבוא הקץ לכל זה? איזה כח עליון, טמיר ונעלם השפיע עלי להתגבר על הירידה העמוקה של הגוף והנשמה גם יחד. למרות הכל לא כרעתי לא נפלתי והנה אני כאן, יושב וכותב את נפלאות בורא העולם — הקב"ה. שברי זכרונות על מה שעבר עלי בשנות המבחן הקשים, בימי השואה הנוראה שלא היה דוגמתם מיום ברא ה' שמים וארץ. מתוך לחץ נפשי ממעמקי הנפש החלטתי להעלות על הנייר חלק זעיר בלבד מכל מה שעבר עלי בתקופה המחרידה ההיא.

זכור את אשר עשה לך עמלק:

צרותי התחילו בשנת 1940, ביחד עם אלפי יהודים נלקחנו למחנה של עבודת-כפייה בבוקובינה. למרחק של אלפי קילומטרים, קרוב לגבול רוסיה הסוביטית. צבאות רוסיה

פלשו לשטחי ממלכת רומניה לפי הכלל המרושע כי יהודים אשמים בכל הצרות המתרגשות ובאות לעולם, היינו במשך כל הזמן בסכנת נפשות. בדרך למחנה במשך יום וחצי זרקו את היהודים מהרכבת הדוהרת. רק בנס מן השמים נצלתי ממוות־בטוח.

ה׳ העלית מן שאול נפשי חייתני מירדי בור:

ישבנו במחנה אוהלים ותושבי הכפר איימו עלינו שירצחו אותנו. משמר הצבא הרומני הגן עלינו מפניהם כדי שלא יפחיתו את מכסת הפועלים, עובדי עבודת הפרך. העבודה נמשכה תחת לחץ קשה. עבדנו שם עבודה של חודשיים. הפסדתי 15 ק״ג ממשקלי וכמובן שנחלשתי מאד. מרירות הנפש, היסורים הקשים ואי־הוודאות לעתידנו מררו את חיינו הקשים, הייתי לבוש בסמרטוטים, הגוף מלא כינים, הידיים רועדות מתוך חולשה וחוסר תזונה. בזמן שהחזירו אותנו הביתה מצאנו שם ערבוביה ואי־סדר מוחלט. ההונגרים פלשו לטרנסילבניה, הצבא הרומני הסתלק ועזבו אותנו לנפשנו. חשבנו, כי הנה סוף וקץ לכל צרותינו, — אך לצערנו טעינו טעות מרה.

במחצית דצמבר בשנת 1942 קבלתי פקודה להתיצב שוב לעבודת־כפייה וכאן התחילו הצרות שהלכו והחריפו מיום ליום. צרה רודפת צרה, מצב שנמשך ללא הרף עד ימי הפדות והשחרור. ארזתי לעצמי בגדי חורף חמים, נעלי עבודה חזקים, וכמובן טלית ותפילין וסדור תפילה וכל מיני חפצים שאפשר להשתמש בהם לתקופה בלתי נודעת. את רגעי הפרידה מביתי אין לתאר במלים, התלבשתי בבגדי החורף שהכנתי לי, לפני יציאתי מן הבית הורדתי מעל הקיר את התמונות של אבי ואמי ז״ל, שאז כבר לא היו בחיים, נשקתי אותם מתוך בכי קורע לב, בקשתי מהם שיתפללו בעדי לפני השוכן במרומים שהוא יצילנו וישמרנו מכל פגע־רע ומכל צרה ויגון. בימים ההם התחילו להגיע לאזנינו ידיעות על המתרחש בערבות אוקראינה, על חברים וידידים שהוגלו לשם לפני חצי שנה לפינוי־מוקשים, נהרגו שם ואת גופותיהם כיסה השלג הלבן. עזבתי את הבית מתוך מועקה נפשית, שאשתי נשארת לבדה בימים קריטיים אלה עם סימן שאלה גדול: מתי זה יגמר, מתי נפגש שוב ובכלל האם נזכה עוד להפגש. בקשתי אותה לא להשבר, לא תיפול ברוחה, לא להתיאש ולבטוח בה׳ שיאמר לצרות ישראל — די!

ברגעי הפרידה בתחנת הרכבת:

תוך שיחה עם המשפחות התנפלו עלינו לפתע החיילים ההונגרים ודחפו אותנו בפראות ובגסות לתוך קרונות הרכבת מבלי כל אפשרות להפרד מהם, הרגשנו כי הנה נחתם הגורל המר. הרכבת לקחה אותנו לעיר באיא־מרה. מצאנו שם ריכוז של אלפי מגויסים, אחים לצרה ולסבל. חלקו אותנו לפלוגות של 400 איש. בלילות התגלגלנו על הרצפה כמו כלבים, החיילים ההונגרים הסתובבו בתוכנו כמלאכי חבלה ובעטו בנו בנעליהם המסומרות, אחרי כמה ימים הועברנו לעיירה קטנה ע״י דברצין גרנו בבית־ספר ועבדנו על פסי־הרכבת. הוטלו עלינו מיכסות־יומיות, לכל שני אנשים קטע מסוים. היתה קיימת בינינו אחוות־הגורל, החזקים הקדימו לסיים את החלקות שלהם ועברו לעזור לחלשים שלא הספיקו לגמור. בכפר היו גרות כמה משפחות של יהודים דתיים, לאחד מהם היתה חנות־מכולת, אחרי יום העבודה נגשנו אליהם לקנות משהו ולשמוע חדשות. כתום כמה חדשים הועברנו לדברצין, הוכנסנו לגור בבית־ספר סמוך לבית־הכנסת של קהלת „סטטוס־קוו", היחס אלינו היה אנושי, הודות למפקד המחנה שהיה מחסידי אומות העולם שהשתתף בצערנו וגורלנו המר. בתחלת שנת 1944 הועברנו למחנה ע״י בודפסט. הופקדו עלינו קצינים אנטישמיים ללא כל רגש־אנושי. העבודה התנהלה באכזריות ובתנאים תת־אנושיים. גרנו בצריפים, הרגשנו שהיחס כלפינו נעשה יותר ויותר אכזרי.

הגרמנים באים:

ביום 19.3.44 הגרמנים נכנסו להונגריה, בבוקר התעוררנו לקול רעש גדול. המקום היה מלא קלגסים גרמניים. יריות הפחדה באוויר. המשכנו בעבודה תחת מצב־רוח קשה. דכאון ומצוקה. אימה חשכה נפלה עלינו, צעקותיהם הטילו עלינו פחד. ביום 10.5.44 הכניסו אותנו לרכבת להעביר אותנו לפולניה, תחת הצל של הדפורטציה, — גירוש יהודי הונגריה. הספק כירסם את לבנו. בנסיעתנו ראינו מתוך חלון הרכבת את הגיטאות, מחזה אשר עד עכשיו לא היה מוכר לנו. ובכך קבלנו מושג מה מהקורות את העם היהודי האומלל, הנרמס תחת מגפי ההשמדה הנאצי. בהיותנו בהונגריה קבלנו לפעמים גלויות דאר מהבית, אולם בהגיענו לגבולות פולניה הורידו אותנו מהרכבת לפולניה ומשלוחי הדאר נפסקו. הריצו אותנו רגלי שלושים קילומטרים ליום, עם התרמיל על הגב. בעת נסיעתנו ברכבת היו מחזות מקפיאי־דם. כמה מאיתנו קפצו מהרכבת הדוהרת ביניהם פארקש מור מגרוסוורדיין. המפקד הממונה על הטרנספורט אמר לקצין שלנו: מחצית הפלוגה שלך יחזרו הביתה...

שמים בקשו רחמים עלי (ביאליק)

עברנו בכמה עיירות בפולניה, בתי היהודים עזובים וריקים, לפני הבתים ערימות של ספרי קודש מפוזרים בבוץ.

אחרי כמה ימי הליכה הגענו למקום העבודה שלנו שבורים ורצוצים. קיבל אותנו קצין־הונגרי צעיר. כלב אנטישמי צמא דם. תפקידנו היה לחפור בורות למטרת מקלטים. עם מריצת־

יד מלאה אדמה היינו נאלצים ללכת מהר ככל האפשר. במרחק של 6—5 מטרים עמד חייל עם שוט ביד והכה על הגב וצעק: מהר—מהר. בדרך חזרה עם המריצה הריקה היינו מחויבים לרוץ. בגמר עבודת החפירה הועברנו לעבוד ביער הסמוך לכרות עצים עבים ולבנות מהם את המקלטים בתוך החפירות שבצענו קודם לכן. העבודה היתה מפרכת, תחת משמר חיילים וקצינים הונגריים, שונאי־ישראל, בלי סנטי־מנטים ובלי טיפת רחמים. באחד הימים נפל עץ על אחד החברים בשם אברהם הרשטיק ונהרג. בשעה שהקצין לא שם־לב חפרנו קצת וכיסינו את גופו באדמה.

בשני ימי ראש־השנה עבדנו מאד קשה. בערב יום־כיפור, בזמן תפילת „כל־נדרי" סחבנו עגלות כבדות, מלאות בארגזי החפצים של הקצינים. מלאנו את מקומם של הסוסים. מאוחר בלילה חזרנו לכפר. למחרת, ביום־כיפור קיבלנו יום חופש מהעבודה, השתדלנו להתפלל מתוך בכי קורע־לב על גורלנו המר.

למחרת עלינו על הר־גבוה לתוך יער ועבדנו שם במשך שבועיים בתנאים שאין לתאר אותם. כל הזמן בגשם־שוטף, בלי אפשרות להתרחץ, להתגלח וליבש את הבגדים הרטובים. לעולם לא אשכח את השבועיים המחרידים הללו. שלא לדבר על הכינים שמררו את חיינו ומצצו את דמינו.

על אשתי לא שמעתי ולא ידעתי על גורלה. עד שביום אחד הגיעה אלי בשורה שביום 21.6.44 יצאה רכבת הצלה של ד"ר קסטנר וגם אשתי הוכנסה לטרנספורט הזה — והם בדרך לישראל. בימים אלה המשיכו להגיע לפולניה פלוגות עבודה מהונגריה. באחת מתחנות הרכבת הבחינה אשתי ביהודי ואמרה לו, כי בזמן שיגיע לפולניה ישאל על בעלה אשר שמו נוטא ווילי ואם יפגוש אותו יספר לו שהיא נוסעת לישראל ברכבת ההצלה הציונית. הבחור הזה פגש במקרה את אחד החברים ומסר לו את דרישת־השלום של אשתי. הבשורה הזאת חזקה את רוחי, התקוה קיננה בלבי, אולי בכל־זאת ירחם ה'.

אין באפשרותי היום לשחזר את שבעת מדורי־הגיהנום שעברו עלי בימי נדודי אלה ועוד פחות מזה את המקומות שעברנו בפולניה. אזכיר רק כמה מהם. ישובים יהודיים שכיהנו בהם רבנים גדולי־שם, אדמורי"ם מפורסמים וחצרות־צדיקים נודעים: דולינה, נדבורנה, דילטין, קלוש, סטרי, סטניסלאו, פשמישל, לבוצ'נה, אנטיניה ועוד.

הצער היה גדול, המכאוב רב ללא נשוא. טילטולי דרכים איומים בפולניה שאין לתאר אותם במילים. מזג־אוויר קשה, גשם וקור, יחס אכזרי, אוכל מצומצם — לא לחיות ולא למות — בגדינו נקרעו ומחלות התישו את כוחותינו. בינתיים התחילה הנסיגה מפני הצבא הרוסי המתקדם. עברנו את סלובקיה והתעכבנו שם מספר שבועות.

שיחק לי המזל ולא יצאתי לעבודה. המפקד בחר בי כדי להכין כפפות משמיכות החורפיות, שיהיה אפשרי לעבוד בהם בחורף הקר. היה שם עוד פרוון ותפרנו יחד לשתי בנותיו מעילים מפרוות גדיים. כשעזבנו את המקום, קיבלנו כל אחד מאנשים שריחמו עלינו כיכר לחם ועוד כמה דברי מזון.

באו מים עד נפש:

מסרו אותנו לידי פיקוד של קציני ס.ס. והפסקנו להיות גדוד־עבודה של הצבא ההונגרי. נהפכנו בין־לילה לצאן מובל לטבח. מועמדים להשמדה. הכניסו אותנו לקרונות סגורים של בהמות רק פעם ביום פתחו את הדלתות מבלי להרשות לנו לרדת. היינו צפופים ודחוסים בלי אפשרות לזוז ולעשות את צרכינו... עשינו זאת לתוך כלים ריקים אשר לקחנו איתנו לדרך הנסיעה הארוכה. הנסיעה ארכה מספר ימים. כמה חברים קפצו מהרכבת נתפסו וירו בהם. גם אני החלטתי לקפוץ. אך בגלל הדוחק והצפיפות לא יכולתי להגיע לחלון. כיכר הלחם שקיבלנו החזיקה בנו את הנשמה. היאוש היה מעבר לכל תאור שהשכל האנושי יכול לתאר. במצב כזה הגענו לגבול, לעיירה בשם קופהאזה.

היינו תחת הפיקוד של הגרמנים. אולם מנהלי העבודה, כלבי השמירה היו „שקצים" הונגריים בני 16—18. כל אחד החזיק בידו מקל־חובלים. בבוקר עד שהסתדרנו לקחת את כלי־העבודה הרביצו בנו באכזריות ללא כל רחמים.

הגיע החורף. עבדנו לפעמים בקור־עז של 10—15 מעלות מתחת לאפס. גרנו בתוך אורווה פתוחה מסביב. אסור היה לעזוב את החצר. אחרי שחזרנו מהעבודה היינו עסוקים בהשמדת הכינים שרחשו על גופנו. האוכל היה מינימאלי ביותר, רק התקווה ברחמי ה' החזיקה אותנו.

הדביקו על החזה שלנו את „הטלאי־הצהוב" „יודה" וסרט על הזרוע השמאלית, הכל בכדי להשפיל אותנו, לשבור את רוחנו ולרמוס אותנו.

מקרה מחריד קרה לי באחד הימים. קיבלתי פצע ברגלי. התהווה בו חור עמוק מלא מוגלה. בשום פנים לא הייתי מסוגל לצאת לעבודה. בערב פורסמה פקודה בשם מפקד ס.ס. כי כל החולים והיחפים חסרי הנעליים עליהם להתייצב למיסדר. נבהלתי מאוד. זיעה קרה כיסתה את גופי. התחלתי לרעוד ומרוב התרגשות קיבלתי שילשול וברחתי אל הבור המיועד לכך שהיה די מרוחק בכדי לעשות את צרכי... עד שחזרתי היה כבר לאחר מעשה. את כל אלה שהתיצבו לקחו לתחנת הרכבת. כבר בתחנה נורו למוות 6—8 חברים. העבירו אותם שלושה חודשים לפנינו למאוטהאוזן, שקלתי אז 40 קילו, הייתי מועמד בטוח לחיסול.

למחרת בבוקר נאלצתי לצאת לעבודה עם הרגל הפצועה. אינני זוכר ואין לי כל הסבר איך, בין לילה הפצע התרפא. והתקיים בי הפסוק מן התורה: „והסירותי ממך כל חולי וכל

מדוה כי אני ה' רופאך" מלמלתי כל הדרך **„לא אמות כי אחיה ואספר מעשה יה"** (תהלים קיח).

בתקופה ההיא היו הפצצות של בנות הברית נעשים בכל יום, ערב אחד האנגלים ולמחרת האמריקאים והרוסים המטירו פצצות־תופת. קראנו לכך „נרות סטאלין". קודם האירו את השטח בפצצות תאורה ואחרי כן גשם של פצצות אשר חיממו קצת את ליבנו השבור.

תהלוכת המוות:

ביום 28.3.45 בערב פסח לפנות ערב הוכרז על מסדר־דחוף. קיבלנו כל אחד שני ככרות לחם ושתי חבילות מרגרינה ויצאנו לתהלוכת לילה. היה זה לילה ארוך ומפחיד. בכל הדרך נפלו פצצות בלי הפסקה. ליל בלהות. הורידו אותנו מהכביש לתוך השדות, מי שלא החזיק מעמד נורה במקום. ממש על ידי צעד אלק ליפוט מגרוסוורדיין, קיבל כדור בראשו ונהרג. בבוקר הגענו למחצבת אבן. היינו הרוסים, הגענו לאפיסת כוחות, לא הכרנו איש את רעהו. בדרך הליכתנו בלילה נתקלנו באבנים, נפלנו ונפצענו, מי ביד, מי ברגל, ומי בפנים. היתה זאת אחת התהלוכות מלאות־זוועה, המחרידות ביותר של כל הדרכים שעברנו בהם בנדודינו, היינו בטוחים כי זה הסוף כאן נחתם גורלנו. כולנו היינו מלוכלכים בדם. נוסף על הכל קרה לי אסון: איבדתי את שתי ככרות הלחם. היה זה אולי משמים שלא אכשל באכילת חמץ ביום הראשון של חג המצות...

בדרך למחנה מאוטהאוזן:

ביום 1.4.45 שוב הכניסו אותנו לרכבת. עברנו את וינה עיר הבירה היפה של אוסטריה התחנה היתה הרוסה מרוב ההפצצות. הרשו לנו לרדת ומצאנו חתיכות סבון „ריף" שזה ר"ת של: רייגע יודען פעטן" (סבון יהודי טהור). בשדה הסמוך ליקטנו עשבים ואת זה אכלנו להשביע קצת את רעבוננו. ביום 7.4.45 הורדנו מהרכבת ואחרי הליכה של 15 קילומטר הגענו למחנה המוות מאוטהאוזן. ספרו לנו כי רבע מיליון יהודים לשנה ניספו במקום. השכל האנושי אינו תופש את מה שהעינים ראו שם. הכבשנים שרפו בלי הרף את הגופות שהובאו לשם ללא הפוגה. את הגופות הביאו במכוניות משא, היו ביניהם כאלה שעוד פירפרו בין החיים והמוות, כולם היו לבושים תחתונים בלבד, רק עור הגוף החזיק את העצמות. לפני כל אוהל היו ערימות של גופות. רבים מאיתנו התחילו להקיא וצעדו כשיכורים. היינו במחנה 15.000 אומללים, נפגשנו שם עם חברים ומכרים בני עירנו. אין לי כיום הדמיון לרשום את האוכל שקיבלנו ובאיזו צורה היו באוהל כ־200 אקדמאים מהונגריה שלא היו כבר מסוגלים לעמוד על רגליהם. נתנו להם מנת־אוכל כפולה אולם מיד כשהאוכל נכנס לפה הוא יצא למטה. יום יום הוציאו כמה גופות מהם והשליכו על הערימה אשר לפני האוהל עד שהמכונית תעבור ותקח אותם למשרפה.

במאוטהאוזן כבר לא עבדנו כי לא היה בנו הכוח. בלילות היינו תחת כיפת השמים, ובמשך היום תחת השמש הלוהטת. סבלתי משלשול חזק של מיץ קיבה ירוק, הגוף היה מלא פצעים מהכינים אשר מצצו את הדם שעוד נשאר בי. בשעה 10 בבוקר קבלנו קצת מים שחורים שנקרא אצלם קפה. לפנות ערב, לארוחת צהריים שוב קיבלנו איזה מין נוזל חם שקראו לזה מרק. ארוחת ערב לא היתה קיימת.

הא לחמא עניא:

חלוקת הלחם היתה בצורה „דמוקרטית" כל קבוצה של 10 אנשים קיבלה ככר לחם שמשקלו היה קילו אחד. חתכנו את הלחם ל־10 פרוסות וערכנו הגרלה. אחד מאיתנו סגר את העינים והכריז על כל פרוסת לחם את שם בעליו. יצא שאחד מאיתנו קיבל רק 90 גרם. ואפילו פחות מזה. וזה שנתן את השמיכה שלו להביא את הלחם לאוהל זכה לקבל גם את הפרורים. השכל האנושי אינו מסוגל להעריך ולהבין את המאבק של האדם על חייו ועד כמה גופו של האיש מסוגל היה להצטמק. למרות זאת היה עוד מסוגל להחזיק מעמד עד נשימתו האחרונה. בימים אלה ירד משקלי עד בערך 30 קילו. נראתי כצל של אדם.

מן המיצר קראתי יה:

במאוטהאוזן היינו מספר שבועות בלבד. ביום 16.4.45 העבירו אותנו 5,000 איש בהליכה של שלושה ימים, בלי אוכל ומזון, מהלך של 60 קילומטר למחנה גונסקירכן. רבים מאיתנו הגיעו לאפיסת כוחות. לא היו מסוגלים להמשיך והתיישבו בצדי הכביש. התחננו בפניהם להתגבר, לאזור־כח במאמץ עליון ולהמשיך אתנו. אך לא יכלו. ניגש אליהם איש ס.ס. כלב־הדמים האכזרי וירה בהם. במשך התהלוכה הזאת היו מאות מקרים כאלה. אחד החברים שהלך על ידי הוצא ללא כל סיבה מהשורה ונורה למוות. למחרת התהלוכה הביאו ממחנה מרוחק דודי־מרק עבורנו, שהיה מקולקל ומסריח, למרות זאת התנפלנו על הדודים, נדחקנו להגיע, כי היינו רעבים. אנשי ס.ס. הסתובבו עם מקלות ביד והרביצו בנו מכות־רצח.

בערב שבת לפנות ערב הגענו לגונסקירכן. מחנה השמדה אשר בכמה מושגים עלה על אכזריותו ומישטר־אימים של

מאוטהאוזן. דחסו אותנו לתוך אוהלים שהיו מיועדים ל־500 איש והכניסו בכל אחד לפחות 2,000 איש. מי שישב ישב ומי שעמד עמד. כל יום הוציאו כמה מאות מתים. קרמטוריון לא היה במקום. אלא יום יום הוציאו אנשים לחפור קבר אחים, ולהשליך לתוכם את הגופות שהעלו צחנה.

המחנה היה בתוך יער עבות בין העצים. ביום שהגענו קיבלנו מרק חם, לחם ומרגרינה. למחרת התחילו צרות מסמרות־שיער. בתי־שימוש לא היו, רק שורה של בורות ולפני כל בור עמד תור ארוך וביד כל אחד קופסאות ריקות של שימורים למקרה שלא יהיה מסוגל להתאפק... כי אחרת קיבל כדור בראש מאיש ס.ס. שהסתובב במקום. לכולנו אבדה הצורה האנושית. רק אחרי־הצהריים אזרתי־כח להניח תפילין. באחד המיקרים שנקראתי לחפור בורות־קבורה הם נגנבו. גניבה לשם שמיים...

באוהל ביחד אתי היה רופא צעיר בן עירי קולוז׳באר, ד״ר פרידמן. הוא בדק לי את הדופק וקבע, כי במקרה ולא אוסיף לי רצון־חיים הרי אז אוכל להחזיק מעמד, עוד שבועיים בלבד. אחרי 32 שנה, בהיותי בטיול בחו״ל נפגשנו בחתונה בעיר מונטריאול בקנדה. ישבנו יחד על־יד שולחן והעלינו זכרונות של אחים לצרה. אמרתי לו שהדיאגנוזה שלו בגונסקירכן לא היתה נכונה, כי הנה אנו יושבים יחד ונהנים מעולמו של הקב״ה.

ה׳ פדה בשלום נפשי — זרועות רשעים תשברנה:

בגונסקירכן התפשטו שמועות שצבא־הישע האמריקאי הולך ומתקרב והנה גאולתנו מתקרבת. הנאצים הארורים השתדלו להציל את עורם. ביום 6.5.45 נגשו המפקדים לראש „יודען־פוליציי״ במחנה והודיעו, כי בעצם הם קיבלו פקודה להשמיד את כל המחנה בטרם יכנס הצבא האמריקאי. אך מוכנים לא לבצע את הפקודה בתנאי שיקבלו הבטחה שבמקרה ויעמידו אותם למשפט כפושעי־מלחמה יבואו ויעידו לטובתם. אנשי „יודען־פוליציי״ הבטיחו...

בשעות הצהריים עזבו הקצינים הגרמנים בבהלה את המחנה, אולם האמריקאים טרם הגיעו. היה איזה מין שעת־אפס. לא תפסנו מה הולך כאן. לא שמחנו, האפטיה השתלטה עלינו. חוש השמחה נעלם מזמן מתפישתנו. הבעייה היתה להשיג קצת מזון להשביע את רעבוננו. היו כאלה שהספיקו כבר לפרוץ למיטבח. אחד הביא לאוהל קני סלק־סוכר. את הקליפות, במקום לזרוק, העניק לי. סוף־סוף נכנס לפה דבר שצריך ללעוס. לפנות ערב בשעת כניסת השבת הגעתי גם אני למטבח בשארית כוחותי. מצאתי במקום גופות חללים שהתמוטטו מאפיסת־כוחות והיו מוטלים מפוזרים על הריצפה ובבוץ.

השגתי כמה תפוחי־אדמה וחזרתי לחברים. אחד אירגן מים, השני מלח, השלישי סיר לבישול ובשעה 12.00 בלילה היה האוכל מוכן. כל הלילה לא הלכנו לישון. ציפינו בכליון־עיניים מה יביא לנו הבוקר. בשעה 5.00 בבוקר עזבנו את המחנה. חלק גדול מתוכנו לא היו מסוגלים לעמוד על רגליהם ולקחו אותם באמבולנסים לבתי־חולים בעיר וולס אשר באוסטריה. בבוקר ראינו כבר את הצבא האמריקאי הדוהר בכלי־הרכב שלו. הם זרקו לנו ממתקים שונים וחפיסות שוקולד.

לא רחוק מהמחנה נכנסנו כמה חברים לבית גרמני. הסתדרנו באורווה שלו. הכין לנו קצת אוכל ובישל יין חם עבורנו. לאט־לאט התחלנו לחוש ולתפוש בתחושתנו מה שמתרחש בשעה הרת־עולם זאת. למרות זאת, אפילו חיוך קל לא עלה על שפתינו. חרדה גדולה מילאה את לב כולנו על גורלם של יקירנו־משפחתנו. לא רקדנו משמחה ולא צעקנו „הורה״, כי מחשבותינו היו נתונות למרחקים, לבית שעזבנו. אלוקים היודע מה עלה בגורלם. אך שוב מצוקה חדשה־ישנה. הרעב הציק לנו. נמסר לנו, כי במרחק־מה מעבר לפסי־הרכבת פרצו החברים מחסן־מזון ענק, של „וורמכט״ הגרמני ומצאו שם אוצר גדול של מאכלים: שימורים, פירות, ריבות, ירקות, ביסקוויטים, דברי־מתיקה ומעדנים. סחבנו כל אחד לפי כוחו הדל. אחד מאיתנו ידע לבשל, אך הצרה היתה, כי כל מה שנכנס לפה הפרשנו מיד. ככה זה נמשך כמה ימים.

היינו רק מספר מטרים מהכביש וראינו לשמחתנו הגדולה, איך הצבא האמריקאי מוביל שיירות ארוכות של שבויים גרמניים. חפויי־ראש, מושפלים, בלי חגורה צבאית, כפי שהם הובילו אותנו לפני זמן מועט בלבד. היה לנו סיפוק נפשי, תענוג ללב ולעיניים לראות עין בעין: **„נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך״.**

השחרור והפדות:

אחרי כמה ימים הגיעו קבוצות של חיילי צבא השחרור ואספו אותנו מהאורוות ומהבתים הפרטיים והכניסו אותנו למחנה צבאי מסודר, מודרני ונקי להפליא, על־יד העיר וולס, מתחת להרי האלפים בשם „אלפן יגר קאזארמה״, טרם שהכניסו אותנו הורדנו את הבגדים הבלויים והמלוכלכים, עשו לנו חיטוי „די.די.טי.״ ומאות הכינים שרחשו על גופנו ואכלו את בשרנו נעלמו כלא־היו. בפעם הראשונה אחרי שנים זכינו למקלחת־חמה, עם סבון־מריח והלבישו אותנו בבגדי הצבא הגרמני המובס. קיבלנו גופיות, תחתונים וחולצות לבנות. מיטות עם סדינים לבנים. בקושי נזכרנו כי לפני שנים גם אנחנו היינו רגילים לישון במיטה. אט־אט התחלנו להרגיש שאנחנו בני־אדם שנבראו בצלם אלוקים.

בעבודות הניקיון של המחנה עבדו נשים גרמניות מהשכבה העליונה של האוכלוסיה. בתי־השימוש היו תמיד מלוכלכים, כי כולנו סבלנו ממיחושי קיבה והיה להם מה לעבוד. החכם מכל אדם אמר במשלי כ״ד: **„בנפול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך״.** הפסוק הזה נשכח ברגע זה. נפל בזכותנו להרגיש קצת את הנקמה המתוקה.

התחלתי להתאושש, האמריקאים טיפלו בנו ברחמנות הראויה לשבח. קיבלנו אוכל מזין תחת השגחה רפואית ובהדרגה הוטב קצת הכושר הגופני. רבים מאיתנו נלקחו לבתי־חולים, כי חלו בסרטן־המעיים. הרופאים דאגו שלא נאכל כמויות מופרזות. אחרי זמן־מה פסקו הבעיות של מחלות הקיבה.

התחיל לצמוח בשר על העצמות היבשות בבחינת חזון העצמות היבשות של הנביא יחזקאל. **„ויאמר אלי: בן־אדם התחיינה העצמות האלה? ואומר: אדוני אלוקים אתה ידעת. כה אמר ה׳, הנה אני מביא בכם רוח וחייתם. ונתתי עליכם גידים והעליתי עליכם בשר״, דיברתי ועשיתי נאום ה׳...״** כל הזמן צבטתי את בשרי, לא האמנתי למראה עיני, כי הנה התחיל פתאום לצמוח בשר על עצמותי. התחלתי שוב לקבל צורת אדם.

כי מלאכיו יצווה לך לשמרך בכל דרכיך:

אחרי שבוע־שבועיים התחלנו לתפוס את האושר הרב שנפל בגורלנו שנשארנו בחיים. התקוה והספק שימשו בעירבוביה. הנמצא עוד את יקירנו או ח״ו גם הם הלכו ללא שוב. ידיעות טרם היו לנו על גורלם. היה אמנם הסכם ביני לבין אשתי, כי באם נשאר בחיים אחרי השריפה הגדולה הזאת, ניפגש רק בארץ־ישראל. יותר מאוחר בהגיעי לאיטליה נודע לי שבחסדי ה׳ היא נשארה בחיים. את הרגשתי זאת אין ביכולתי להעלות על הנייר.

המעשה שהיה כך היה:

אשתי היתה בגיטו קולוז׳ואר. בהתחשב בכך שהייתי במחנה עבודת כפייה ולפני כן הייתי עסקן ציוני פעיל, הכניסו גם אותה לקבוצת ד״ר ישראל קסטנר ז״ל. נלקחה לבודפסט, אולם במקום לנסוע לישראל הגיעה הקבוצה לברגן־בלזן שבגרמניה.

זמן־מה אחרי השחרור, במחנה הצבאי בוולס העמידו אותנו בשורות וכל אחד מסר את הפרטים האישיים שלו: שמו, שם אבא, הגיל וכתובת המגורים לפני הגירוש. את הרשימות העביר „הצלב האדום״ במטוס מיוחד לג׳נבה והרדיו פירסם את הרשימות של שארית־הפליטה. אשתי היתה ביום ההוא בעיר לוזאן ומכרים מסרו לה, כי שמעו ברדיו את שם בעלה נוטא ווילמוש שנמצא בחיים במחנה הפליטים בוולס. לבקר אצלי לא מצאה כל אפשרות, כי היתה סכנה לאשה בודדה לנסוע בדרכים שהיו מלאות חיילים ופליטים והתחבורה היתה קשה, מפוקפקת והרת־סכנות.

בינתיים הגיעו למחנה חיילים יהודים מהבריגדה העברית והכינו רשימה של 200 איש שהביעו רצון לעלות לישראל. גם אני נרשמתי. אחרי זמן־מה חזרו החיילים הישראלים, העלו אותנו על מכונית ועלינו על הרכבת שלקחה אותנו לאיטליה דרך הרי האלפים הנפלאים. בתחנת הרכבת על־יד הגבול האיטלקי קיבלנו סלים עם פירות העונה וברכתי בכוונה את ברכת „שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה״. על חמישה מיני פירות בישיבה אחת.

את הגבול לאיטליה עברנו ביום 15.7.45. תחנתנו הראשונה היתה בולוגנה. החיילים הישראלים דאגו לנו כדאוג אב לבנו. באיטליה פגשתי בחיילים ישראלים. את אחד מהם שאלתי, האם במקרה הוא מכיר את אחי שלמה זמרוני — מזכיר „הפועל המזרחי״ בתל־אביב. הוא ענה להפתעתי, כן, אנחנו גרים ממול והוא אף רגיל לבקר ביקור־שכנים בביתנו. בין השאר פגשתי את איש־הבריגדה, מלוחמי „כפר עציון״ דב קנוהל, שהעביר מכתב דחוף לאחי, שאני נמצא באיטליה. משם העבירו אותנו למילנו ומשם הועברנו אחרי זמן־מה למודינה ואיכסנו אותנו במעון־קיץ של הדיקטטור מוסוליני.

במודינה היינו כמה מאות פליטים־דתיים. ארגנתי קבוצה של „בני־עקיבא״. קיימנו שיעורים בעברית, המדריכה היתה נערה בשם צפורה הגר מבית האדמורי״ם מוויזניץ. דאגו לנו למיטבח כשר למהדרין.

במודינה פגשתי את חברי ובן־עירי מנחם פרקש שחזר אחרי השיחרור לכמה ימים לקולוז׳ואר, נמסר לו שאשתי שלחה מברק לאשה שעבדה יחד אתה ושאלה האם במקרה חזרתי לעיר אחרי השיחרור. רק אז נודע לי בוודאות שהיא בעזהי״ת בחיים. שלחתי מברקים למשטרת ציריך וג׳נבה אך לא קיבלתי תשובה.

יום אחד נכנסתי למשרדי הקהילה, פגשתי חייל יהודי וביקשתי אותו שיקח אותי למילאנו, אולי משם יוכלו להעביר אותי לציריך, כי שם נמצאת אשתי. כאשר אמרתי לו את שמה, ענה לי, אל תיסע. אתמול פגשתי אותה, לבושה אלגנטית ובידה שתי מזוודות, והיא בדרך לארץ ישראל. אחרי־כן התברר שהרכבת שלה עברה את העיר מודינה בשעה 5.00 לפנות בוקר. הראו לה פליטים שנמצאים בתוך הבניין המפואר במרחק של כמה מאות מטרים. פנו למנהל הרכבת שיאפשר לה לבקר שם, אך לא היתה כל אפשרות, כי פסי הרכבת היו הרוסים מההפצצות — ותוך חמש דקות פקדו עליו לעזוב את התחנה.

קרה לי עוד מקרה פאטלי מוזר. ממחנה מודינה העבירו את הדתיים לעיר הנמל בארי, בתוכם את חברי מנחם פרקש ואילו אותי שלחו לעיר הקיט „מירה דולה דה טרמה״, לקורס

מדריכים, היות ובימי נעורי הייתי מנהיג „בני־עקיבא" בטרנסילבניה. הנה מה רצה הגורל. בבארי, בזמן שעלו על האניה אנשי הטרנספורט של קבוצת ד"ר קסטנר בדרכם לישראל. כמאתיים איש מהקבוצה של הפליטים הצליחו בצורה אי־ליגאלית לעלות על האוניה ובתוכם גם חברי מנחם פרקש.

כאשר פגשה אותו אשתי, שאלה היכן נמצא בעלי והוא סיפר לה ששלחו אותי לקורס מדריכים ושוב לא ניפגשנו. הגורל רצה שניפגש בעזהי"ת בארץ הקודש לקיים מה שנאמר **„ופדויי ה' ישובון ובאו לציון ברינה"**.

אשתי הגיעה ארצה ביום 1.9.45 ואילו אני ביום 8.11.45, באוניית „פרינצס־קטלין" ונפגשנו בביתו של אחי שלמה. בישראל פגשתי את שלושת אחי ואת אחותי. אחרי שנים, הצטרפה אלינו גם אחותינו הבכירה שעלתה מאמריקה לישראל.

כיום ב"ה יש לנו בן יחיד ושני נכדים נחמדים ואשת בני־יחידי אשה טובה ומשכילה.

מצרה לרווחה מאפלה לאור גדול משעבוד לגאולה:

אחרי הכל, במחשבה לאחור, אינני תופס ואין לי הסבר הגיוני; מה היה הגורם העיקרי שהחזקתי מעמד תחת סבל ואימה שאין לתאר בעט־סופרים, מה היה הכח העליון שיכולתי לעבור את כל המכשולים של הגהינום עלי אדמות. היום, כשוך הסערה, התדהמה של השואה־האכזרית, במרחק של עשרות שנים אינני מסוגל להשתמש עם כל החומר והזכרונות המתרוצצות במוחי. דלגתי על הרבה פרטים, הייתי בזמנו מדוכא מן היסורים העל אנושיים שהיו מנת־חלקי בחיים. במשך תקופה ארוכה הייתי מנותק ממושגי איש הנברא בצלם אלוקים. הייתי מספר ולא איש; חיי היו הפקר, הייתי נידון לכליה, חיי תלויים מנגד. יום יום ראיתי את מלאך המוות חרדה לשעה הקרובה ותקוה ליום מחר. „בבוקר אומר מי יתן ערב ובערב אומר מי יתן בוקר" כל היום היינו עסוקים עם מלאך המוות שחגג את נצחונו, מי נפטר היום, מי אתמול ומי מועמד להתמוטט מחר. היו מקרים שהוציאו מן הצריף את המתים ובן הכיר בתוך ערמת המתים את אחיו או את אביו ולא נשאר לו רק לעמוד רגע ולהגיד: **„יתגדל ויתקדש שמיה רבא"**. המשכנו בדרך נס עוד יום ועוד יום. בינתיים הכח הפיזי פחת והלך. הלב נחלש, החושים הפסיקו לפעול, השכל התרופף והגוף לא היה נחשב למציאות ממשית, היינו בגדר של: **„להציל ממוות נפשם ולחיותם ברעב"**.

לסיכום:

רשמתי מקצת שבמקצת מכל התלאות שעברו עלינו. קשה לשחזר את יסורי השאול, את המצוקה הנפשית, את עינויי הגוף שהצוררים המציאו יום־יום. היה הרושם שפועל „טרוסט־מוחות" מרכזי להמציא תעלולים שטניים להשפיל אותנו, לשבור את רוחנו ורגשותינו.

עוד טרם נולד הסופר, המשורר בעל שאר־רוח שיהיה מסוגל לרשום לדורות אחרינו את תעלולי־השטן, האשמדאי, כלפינו, לתאר את הגבורה הנפשית של אלה שהומתו במיתות משונות ושל אלה שהצליחו להתגבר ונשארו לפליטה, בעזרת השם יתברך.

על אף הכל: **עם ישראל חי!**

הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.

זאב זמרוני — נוטא ווילי

קולוז'באר — תל־אביב

עץ־הערמון

עץ־הערמון על נהר הקיריש נרכן,
לעבר העולם צופה הוא משם;
יגלול את גליו הנחל בלאט,
יבקש אחר מי שהלך לו לעד.

אי־מי שאהב פה פריחה יקרה,
שאפרו מפוזר ברוח רעה;
לו נישא ברוח, לו נגרף בנחל,
לו עלי־שלכת כיסו גופו בלחש.

(1946) ואראד

ורדה דויטש־ויגבהגר

אושוויץ

בדרך לאושוויץ, מי שישוטט שם בלילה,
את נשמות הקדושים יפגוש שם,
והן דורשות את גמול חייהן;
בדרך לאושוויץ, גם כל כוכבי־מעלה
נוצצים בדמעות של קרבן תם.

בדרך לאושוויץ יש דמעות בשירת הציפרים,
שם גם האויר נמלא אשם,
גם הרקיע בזעם לוהב שם
בשל אנחות החפים מפשע,
וגם הרוח נסה שם על נפשה באנקה ללא־ישע.

(1946)

תיאודור פלדמן

פרוסת לחם

בימים האחרונים של שנת 1944 שהו חמישים חיילים יהודים של שרות העבודה, שלדים חיים כולם, דחוסים בחדר־המרתף של בית הספר העממי לשעבר בעיר סאץ, ליד קאונובה שבחבל הסודטים. אחדים מאתנו חלו, אחרים סבלו מפציעות, אך כולנו נחלשנו עד כדי כך, שכמעט אפסה מלבנו כל תקווה שאי פעם ישובו אלינו כוחותינו. מזוננו היה דל ותנאי המגורים עלובים ביותר. על פני משטח בטון קר של שלושים מטרים רבועים נפרשה שכבה דקה של קש רקוב למחצה, וזה שימש לנו כמצע־שכיבה. מנת הקש הונפקה בכמות כה זעומה, שאפילו בהמות שנועדו לשחיטה לא היה להן די בה. בחדר המרתף הקטן והאפל נפתח רק אשנב זעיר של 30×30 סנטי־מטר, אך גם בו לא יכלו לחדור קרני השמש, כי ערמות השלג שנאספו בחצר חסמו אותו. זו היתה גם הסיבה שלא יכולנו לאוורר את המקום כלל. ריח פצעינו השותתים דם ומעלים מוגלה, העטופים בתחבושות נייר עלובות, נוסף על הסרחון הנודף מגופותינו המיוזעים, הבלתי רחוצים, זיהם עוד יותר את האוויר הקר והדל בחמצן ממילא. תאורה קיבלנו רק מנורת־חשמל זעירה בעלת הספק נמוך, שדלקה יומם ולילה, אך כבתה גם היא בשעת אזעקות האוויר התכופות; וכך נדונו מגורינו לחשכה תמידית, יחד עם מרבית בתי העיירה.

באחד מימי מצוקה אלה הופיע בחדרנו העלוב הוד מעלתו טר״ש פרנץ לאקאטוש מצוות הליווי, אחד מגיבורי העינויים האכזריים של עובדי הכפייה בצבא ההונגרי של העוצר הורטי. באותו יום זכה לאקאטוש לעלות לדרגת רב־טוראי, כאות הערכה ל„הישגיו". הוא הציג בפנינו תביעה דחופה: עלינו להשיג עבורו אף מתחת לאדמה שני כוכבים המציינים את דרגתו החדשה, אותם יתפור על צווארון מקטרונו כך שכולם יוכלו לראות ולהעריך כראוי את מעלת כבודו. כמובן לא היה בידינו שום דבר הדומה לכוכב, אז שינה את טעמו, התחיל להשמיע גערות ואיומים בנקיטת אמצעי ענישה שונים, אותם הכרנו יפה מנסיון העבר.

בין יתר הזוטות, אותן הבאתי עמי מן הבית עוד בשנת 1943, היה אולר חזק וחד למדי. אולר תמים זה כבר היה לי לתועלת לא פעם בפתרון בעיות קטנות אך חיוניות. אין כוונתי לומר שפרסתי בו בשר או מזון כלשהו; אך הייתי כורת בעזרתו ענפי עצים שישמשו לנו מצע ארעי, או גזרתי בו לוחות עץ רקובות למחצה להצתת אש, לידה יכולנו לחמם מעט את אצבעותינו הקפואות. מהבית הבאתי אתי גם כף מתכת, אולם החלפתי אותה תמורת שני ראשי בצל; במקום אותו כף גילפתי לי כף עץ בעזרת אותו אולר, וגם לנעלי הצבא הבלויים שלי גזרתי בו טלאי לסוליה, משאריות של נעל גרוע ממנו, אותו השליך מישהו בצדי הדרך.

נדברנו עם רעי לסבל וקיבלתי עלי את הכנת הכוכבים בעזרת האולר, אם ישיגו לכך איזה חומר גלם שהוא. רצה הגורל ולאחר יום־יומיים הטילו עלינו, החיילים היהודים שהלכו והחלימו, לפנות בור־אשפה. בור זה היה מושיענו. בעת פינוי האשפה נתקלתי בעצם של בקר, משאריות סעודת הבשר של אנשי ה־ס.ס. וכוח הליווי ההונגרי שהופקד עלינו. שלל יקר זה מצא מחבוא בכיס מכנסי הטלואים־בלויים ומסואבים והוברח בערב, עם תום העבודה, אל מקום מגורינו. במאמץ מתמיד של שלושה לילות, שנמשך עד השעות הקטנות הגעתי מעשה קסם לסיום מלאכת ההכנה של שני הכוכבים, אותם תבע פרנץ לאקאטוש, אך כתוספת פרחו גם יבלות מכאיבות בכף ידי. כפרס עבור מלאכת המחשבת העניק לנו לאקאטוש, המתהדר בסימני דרגת הרב״ט החדשים, תבנית שלמה של לחם־חיילים. אותו אולר סייע גם לחלוקה המדוקדקת של הכיכר בעל משקל של שני קילוגרמים לחמישים פרוסות קטנות, אך שוות.

בשעת ההנאה הבלתי ניתנת לתיאור של לעיסת הפרוסונת (משקלה כארבעים גרם) תמורת מעשי ידי שעלו בשלפוחיות־פצע מכאיבות, עלו לעיני רוחי ידיה הרכות, הענוגות של אמי־הורתי, אותן ידיים שנהגו ללטפני (או בשעת הצורך — לייסרני), אותן ידיים שדאגו לארוז בתרמילי, כשגררוני לשרות העבודה, את האולר הכל־יכול, אותו אולר שהקל עתה על רעבוני, ביום האחרון של שנת 1944.

בינואר 1945 נערך חיפוש־פתע על גופנו בהנהגתו של פרנץ לאקאטוש ובהזדמנות זו הפקיעו מידי את האולר שהפך כבר כמעט חלק מגופי.

סילוק עקבות הרצח בטרייזינשטדט

הדבר קרה באחד מימי אפריל 1945. היה עלינו לפנות את המחסן שליד המשרפה, שם נשמרו התיבות בהן הונח אפרם של חברינו־למחנה אשר נפטרו. הוצבנו בשתי שורות איש מול רעהו לאורך הקטע שבין המחסן ובין תעלת המים שהקיפה את המחנה, במרחק של כמטר אחד זה מזה. ה„עבודה" החלה בקצה השורה שבמחסן, שם הסיר אחד מחברינו למחנה מן המדפים אחד־אחד את תיבות הקרטון החתומות בפיסת נייר ועליה השם ומספר־הרישום של הנפטר. בתיבה: אפר־

אדם, אפרם של זקן וטף, שנגררו מבתיהם בעודם בחיים מאחת הארצות שנפלו לפני קלגסי היטלר בשנות הארבעים של המאה העשרים.

העברנו את התיבות מיד ליד בדומיית מוות עד לקצה השורה, שם ניצב האחרון שבחבורתנו, היה עליו להסיר את פס הנייר (ועליו השם והמספר) מן התיבה ולהריק את תכולתה אל מי התעלה המקיפה את המחנה. המים האפירו לאט לאט מתכולת התיבות והזרם האיטי נשא עמו את שארית גוויותיהם של אנשים, עד שעקבות הרצח האיומות נבלעו בין גלי הנהר אגר.

עתה החלה מלאכתם של הניצבים בשורה שממול. הראשון נטל לידיו את התיבה הריקה ומסרה לזה שלידו, וכך היא חזרה ועברה מיד ליד, עד האחרון בשורה, שהניח אותה — בסדר גרמני מדוקדק — על המדף באותו מחסן ממנו יצאו התיבות המלאות. כל אלה שהיו שותפים להבאת אפרם של חברינו למחנה ולסבל „למנוחת עולמים” התאמצנו לקרוא ולזכור, בעצבים מתוחים, בדומייה מוחלטת ובעיניים פעורות לרווחה, את השמות והמספרים המופיעים על גבי סרטי הנעילה שעל התיבות. עד היום אינני מסוגל להעלות בדמיוני, כיצד היו משתנים פניו חרושי הסבל, הצמוקים מרעב, של אחד מחברינו, לו זיהה במקרה על גבי התיבה את שמו של מישהו מיקיריו. היתה זו כביכול, מלאכה שאינה דורשת מאמץ פיסי, אך הסבל הנפשי היה הרבה יותר קשה לשאתו. על כן גם היום, לאחר עשרות בשנים, נראה לי יום זה כיום הנורא ביותר שעבר עלי במחנה.

אירן שטייר

גודל אסוננו

כך חשתי, זאת טענתי מאז: לעולם לא יימצא הכח, לא ייוצר העט, למען העלות על הנייר את השנים, את הימים ואת הדקות שעברו על דורנו: דור אשר (כמוני וכבני ביתי) כבר עמד על דעתו, להוותו, בשנות השלושים של המאה, ונדון להיות עד ונפש פועלת ונענה של הטרגדיה היהודית, אשר רק הדמיון הפרוע, המזג השפל של החיה בצורת אדם יכול להעלות בדעתו. השמדה מוחלטת של עם שלם תוך שנים ספורות! עם שנולד, פעל וחי כמוהם, וצפה לקראת הגורל המשותף לכל יצורי אנוש, לקראת המוות — אך לא מוות מעין זה: בהשפלה, בעינויים לאלפי סוגיהם; מבויישים, רמוסים עד עפר, גופם, נפשם, תרבותם, מוסריותם הנעלה — כולו כמין תולעת בזויה עלי אדמות. וכי זו היתה המטרה הנשגבה? ולשם מה? על כך אולי תוכל לענות ההשגחה אי פעם; אדם בן תמותה לא יוכל להביע זאת מבלי לצאת מדעתו. סימן שאלה גדול זה ירדוף אחרינו עד הקבר, וגם הדור הבא לא יוכל לתפוס את אשר קרה ולהאמין למשמע אזניו.

עירנו המצניעה לכת, החביבה, האהובה — גרוסוורדיין, לא היתה אלא רסיס קטן במבוך הענקי של הצער. עיר שחוברה לה מאנשים בני לאומים שונים, אמונות, עדות, תפיסות שונות, אנשים אשר חיו בשלום איש עם רעהו כמשפחה גדולה, חיי עבודה, יושר ותרבות — עד שלא השליך מישהו לתוכה את הלפיד הבוער מעבר לגדר. ב„משפחה” זו של כמאה אלף נפש, כשלושים אלף יהודים היו. מתוך הבנה הדדית נתנו כבוד לשני ימי המנוחה, ימי שבת וראשון כאחד, העריכו את מנהגי האמונה של הזולת. נוצרים נעצרו ביראת כבוד ליד בית הכנסת הניאולוגי, לשמע קול העוגב והמקהלה, או ליד בית התפילה החרדי לקול החזן; יהודים אהבו להאזין, בעוברם ברחוב, לקולות הפעמונים של כנסיית לסלו הקדוש ויתר בתי היראה, שנסכו בהם ובעיר את אווירת יום המנוחה. כך היה בעבר, והנה מה שבא אחר כך.

בחודש מאי 1944, בזרוח השמש במלוא הדרה, נשמעה פתאום נקישת מגפי הז'נדארמים ברחוב, על פני המרצפות של גרוסוורדיין. חובשי כובעי-נוצת-התרנגול באו ממחוזות אחרים. מעבר לדנובה. מה להם ולעירנו השוקט? במהרה נודע הדבר: אותנו, את היהודים הם מבקשים, כי החיה הטורפת שהשתלטה על גרמניה, יצאה לדרכה כדי להשמיד את היהודים בכל אתר ואתר.

אנו היהודים תמימי הדרך היינו פורצים ודאי אל הרחוב בזעקת „שמע ישראל” וקוראים את השמים לעזרה, אך כבר לא היה פנאי לכך. כבר אספו אותנו, זקן וטף, יונקי שדיים ואמותיהם. הם פורצים אל תוך הבית בצריחה המקפיאה את הדם: הכל להשאיר כמו שהוא, כבר לא תזדקקו לשכמותו! כצאן רועדות מניחים אנו הכל וניצבים בשורה. את תמונת הורי ביקשתי להחביא בחיקי, אך הסרדיוט חטפה מידי וניפץ אותה לרסיסים. רק לאחר בכי ותחנונים הוחזרה לי התמונה בבעיטה. ידי נסרטו עד זוב דם כשפרקתי את התמונה מתוך שברי הזכוכית, אך אולי היה זה דם לבי ששתת. אמרתי רק: אדון ז'נדארם, אנו מוכנים. כך יצאנו מן הקן הבטוח של האושר שחלף, אל הגיטו!

בגיטו

אחיותי הצעירות, אשר לא מזמן נישאו לאיש, נלוו אלינו. כל רקע נתקע בלבנו כבלהב הכאב. אנו המבוגרים היינו מוכנים לשאת רעב, קור ויתור על כל מה שהחיים העניקו לנו עד עתה. אך מה נעשה כשמפי הטף, שלא חטא, נשמעות השאלות: אמא, איפה אנחנו? איפה מיטתי? למה שוכבים כאן על הארץ? למה אין לי שמיכה? מדוע עלי לגרד את גופי עד זוב דם? מדוע אינך מאכילה אותי כמנהגך תמיד? מדוע אינני חייב עוד להתרחץ כמצוותך? מדוע אינך שרה לי עוד שיר ערש? מדוע מתמלאות עיניך דמעות כדברך? היכן אבא, שעד עתה לעולם לא נטש אותנו, שחייו היו קודש לנו? איפה הילדים, חברי למשחק? צעצועי? הפרפרים? השמש?

אחותי היקרה לא היה מענה בפיה, מלבד זאת: בני האהוב, אין לי תשובה, גם אני אסירה כמוך! כך התחילו חיינו בגיטו: אוכלים דבר מה שפופים על הרצפה, רועדים מפחד, מחממים זה את זה. הגברים קובצו כבר קודם, ולא ידענו לאן נלקחו, עד שגם הם הוכנסו חזרה לגיטו. כולם שבורים־רצוצים בגופם ובנפשם, רבים הובלו ישר לבית החולים, שהוקם בבית הכנסת של הרבי מוויז'ניץ. היינו סגורים בדירותיהם של היהודים שגורשו כבר, צפופים ודחוסים חכינו לגורלנו. גם את בעלי היקר והאהוב השליכו לתאי העינויים של מפעל דרהר, כי שכנתנו „הנוצריה הטובה" הלשינה עלינו, שנתנו לה שטיח לשמירה (האמת היא שקיבלה אותה מתנה מידינו). הוא, שמעולם לא נגע באיש לרעה, חזר משם כל עוד נפשו בו. מרבית גדולי עירנו יצאו מהגהינום הזה כשברי אנוש. מעונים, מורעבים, עצבינו מרוטים מחרדות יום־יום הוציאו אותנו ביום השני של חג השבועות בלוויית ז'נדארמים מן העיר בה נולדנו וחיינו, אותה בנינו וטיפחנו בכל מאודנו. לא היתה זו מליצה, כשקראו לעירנו „פריס על גדות נהר קרש". היא היתה למקום מפגש חביב על משוררים, סופרים, אומנים; בהם יהודים רבים, שיזמו, טיפחו ובישרו את כל הטוב, היפה והאצילי שניתן היה ליצור בתנאי המקום והזמן. ומדוע?

אל הקרונות

עם שחר יום א' של שבועות עלה יום האבל על יושבי הגיטו. קרונות מטונפים ממתינים לנו, לשם אנו נדחסים, זבי דם, אבלים. משחיר הרחוב, בוכות אבני המרצפת, כי הוטל עלינו לנטוש אף את בתי הגיטו, כמצוות הרוצחים. כל הלילה ארזנו את מעט המיטלטלים שנותרו בידינו: מזכרת זוטא, בגד קטן של ילד, תמונות אחים הורים, טבעת הנישואין שהאמנו כי יקשור אותנו לנצח: כל זה נועד להגיע לידי הרוצחים השפלים, צמאי הדם. והאדמה נשאה זאת על גבה, השמים עמדו מנגד, כשגרשו את אלה אשר בנו את העיר על בתי תפילותיה. האמת המרה על מול החלום המבוייש! הגיע שעתנו.

כולנו נדחסים אל הקרונות בהם נותר עדיין פרש הבהמות — מהר, מהר! האם שהרתה אותנו איננה עוד, אם קדושה וטהורה כמזבח המקדש! אין אב, אין בן, אין ילד בחיים. ימי גיהנום באו על היהודים. הקרון נסגר ומתוכו נאנק, זועק הסבל; ללא מזון ומים דחסו אותנו לכאן. רק הז'נדארמים לא שקטו גם כאן: היו אומללים שהפשיטום ערומים, שמא החביאו משהו במקום סתר בגופם. הכל התפרק, אף טוהר הגוף, אותו קידשו היהודים בחרם. בן דודי, פיליפ ויינר, היה בקרון עמנו; לא מזמן עקר לעירנו בתקווה לחיות באווירה של קדושה, בחיים דתיים מלאים יותר, ממה שניתן היה בשטחים שנכבשו על ידי הרומנים; בתקווה שכאן יימצא מי שיאמר קדיש אחריו בבוא יומו. הז'נדארמים הפשיטו גם אותו באמצע הקרון, לעיני אשתו, לעיני כולנו, וכשלא מצאו עליו דבר, אף לא בנעליו, הכוהו ללא רחם בכל חלקי גופו, לתדהמת קבוצתנו המתייפחת. מים לא ניתנו לנו ולא יכולנו לדאג אף לצרכי הנקיון האלמנטריים ביותר. כך נרמס לעפר כל רגש בושה וטעם טוב. קדושה או טומאה היינו הך: סודות גופנו נפערו כאן לרווחה. אפילו כך התקשינו למלא אחרי צרכי גופנו. רק לעתים רחוקות עלה בידינו להריק את ה„דלי" דרך החלון, כשהז'נדארם לא הביט — והיתה בכך הקלה פורתא. לא ייפלא כי בסוף המשא יכלו המלווים להתפאר במספר הנפטרים בדרך: יונק על שדי אמו, אמהות על סבל ילדיהן, כבר בקרון עזבו את ארץ החיים. וכך הגענו —

לאושוויץ

בארץ רחוקה, תחת שמים וכוכבים זרים, בגיהנום הפולני עוצרת הרכבת את דהרתה. הדלתות נפתחות, אך כולנו מעולפים מחולשה, דחוסים בשורות מבלי לדעת אם חיים אנו או מתים. האסירים שבמקום לוחשים לאזנו של מי שמחזיק ילד, שיוותר עליו, כי רק כך יוכל אולי להציל את חייו. אך איש איננו שומע לעצה הדואבת. כך התיצבו אמהות על ילדיהן, בלבבות רועדים, לפני התליין הראשי. באו בני זוג חבוקי ידיים, אך ללא הועיל: נתיבי חייהם נפרדו, האחד ימינה, השניה שמאלה; זה לחיים וזו למוות; מצפים בתחינה אילמת לפגיעת הגורל. אולם עד שהספקתי להתאושש מן החרדה, כבר לא ראיתי איש מבני משפחתי. בעלי, אחי ואחיותי, קרובים וידידים — היכן הם? מדוע לא נצמדו אלי? עיני תרות במרחק: לאן נוטלים הם את דמי ובשרי? מנגלה, התליין, מוסיף לנופף את מקלו הנה והנה. לא ידעתי אז, לצערי, מה פירושם של ימין ושמאל; אחרת בוודאי הייתי

בוחרת בדרך בה הלכו כולם, כדי להיות יחד אתם במוות. המצעד העצוב — שמאלה — החל, נפשותיהם היקרות היו טרף להמתה בתאי הגזים. לא הוספנו לראות עוד את הטובים, הטהורים, התמימים.

והרוצחים ממשיכים במחול השטן, מהדקים סביבנו את שלשלאות השבי. בין גדרי תייל, רדופים כלבי טרף פונה המחנה הדווי — ימינה, בעיניים מושפלות, בבכי קורע לב על שיפלות האדם הנברא בצלם. מושפלים, רועדים מקור, היינו ללעג עבור הקלגסים, כשגזזו את שיער ראשנו ושללו מאתנו את סימני הנשיות. אחר כך נתנו לנו „להתלבש" — בשאריות לבושם של אחיותינו שכבר הושמדו, שאריות שנבחרו כדי לעשותנו מגוחכים כליצני קרקס. אני למשל קיבלתי שמלה אדומה ממורטת, שהגיעה בקושי עד ברכי, ועוד גזרו ממנו שני כתמים המכסים על השדיים — וכך התהלכתי במשך חדשים. אחת הנשים היפות והמרשימות שבעירנו, אשתו של אדולף וואש, בעל הטחנה, קיבלה איזה סמרטוט שחור. כך ישבה ממולי כבר בצריף של אושוויץ, שפופה על הארץ. היה שעת לילה, והראשים הקרחים, הגופות העטופים סמרטוטים מגוחכים, היוו מראה של בית משוגעים. וכך הווה, כי לא אחת מאתנו נטרפה דעתה במשך הלילה הנורא הזה; ביניהן היתה אותו יצור יפהפה. אלה נלקחו מיד אל אותו מקום, שאז טרם שמענו עליו. כמעט נחרדנו למראה הזולת, למראה הזוועה. האוויר נתמלא בכי וצריחות. לא ידענו, לאן הושלכנו ולשם מה, אך הרגשנו, כי זה סוף דרכנו. היו שהתפללו, היו שקיללו, מאות פנים לבקשת הפורקן מן הכאב, מן החרדה, מן המתח. איך הפכנו מאדם לבהמה ?!

אולם לא ניתן לנו להרהר זמן רב. הופיע איש הס"ס וצרח: שעת נעילה! הדלת ננעלה עלינו, אין יוצא ואין בא. רק כלי אחד עמד לצרכינו, והוא נשאר עמנו עד הבוקר, כסמל לתרבות הגרמנית. אנו נדחקות זו לזו, איננו מסוגלות להרדם מרוב חרדת צפייה לגורלנו. ארוך הלילה, מרחוק נשמעת יללתם הנוראה של אחינו המעונים. רק עלה השחר, כבר דחפו אותנו אל ככר המחנה, למפקד — בשלוש לפנות בוקר! רוח קרה, סוחפת, חותכת בבשרנו הערום למחצה (הרי אין עלינו תחתונים או גרביים) ובגולגלותינו החשופות. אלף מיני כאב טורפים את לבנו. הנה בא הגרמני — לוחשים, וההוא כבר צווח ככרוכיא, למרות שכולנו ניצבים — קפואים בשורות ישרות בחץ. במי יפגע המגלב? כך חולפות השעות, אנו כבר קפואות לגמרי, כשמסתיימת הספירה ואנו מגורשות חזרה לצריף במילה החביבה על הגרמנים: קדימה, קדימה! שם משליכים לפנינו את התבשיל שאינו ראוי אף למאכל חזירים. שורה שלמה של אסירות אוכלות מכלי יחיד, חלוד ומטונף. לא ייפלא כי במהרה חלינו אחד לאחד, ומספרנו פחת מיום ליום. גופנו מתכסה פורונקלים בגלל הלכלוך והמחסור בוויטמינים. עדיין נושאת אני את העדות בפני: צלקת שנותרה לאחר ששחררנו את המוגלה בסכין־מטבח חלודה. הנה סימן נוסף לתרבות הגרמנית!

כך אבדו לנו רבים מידי יום, כך הלך וכלה העם היהודי. העם הנבחר, שנגרר אל הגרדום, מוטל מידי בוקר לפני הצריף על האדמה. אלה כבר אינם חייבים להתיצב למפקד, זולת לפני הכל־יכול; שם יוכלו לספר, כיצד הובלו המתים למנוחת עולמים בידי המתים למחצה בגיהינום של אושוויץ. שמים, עד מתי! ארץ, עד אנה? לא די במיליוני קרבנות? והעולם — ישן הוא או רק מעמיד פנים? אין לו אוזניים לסבל המיליונים? אין ריע, אין בן ברית, אין שבועת אמונים, אין רגש כבוד? דמות האנושות כולה רצח, שקר וקללה?

אנו ישובות כך כטפילים במשך חדשים, חוץ מבשעת המפקד, שהוא החוליה המקשרת היחידה שלנו עם שמים וארץ, עם האוויר, עם החיים. מידי פעם מתגנבת אלינו איזו שמועת־עידוד כוזבת מן החוץ, כוזבת ובכל זאת מעניקה רגע של חדווה. כך נודע לנו גם מועד היום הקדוש, יום הכיפורים. צמנו כמובן, אם כי הצום לא הכביד הפעם. רק הלב השותת־דם מתאבל עוד, לא על עצמנו, אלא על יקירינו. מה היה בסופם? היכן הם? האם גם הם סובלים עדיין, או שכבר הלכו לעולם שכולו טוב? אוי, היד מסרבת לרשום זאת! ולשם מה כל זה? רק מחשבה אחת עולה בדעתי: קללת אלוהים על מי שרצה בכך! מה היו מרגישים, לו היו במקומנו? לו חיסלו כך זאבי אדם את ילדיהם, הוריהם, בני זוגם התמימים, שלא הרגו, לא רצחו מימיהם? הלוואי וזה יהיה סופם של כל המצטרפים לשורותיהם! קללת אלוהים עליהם ועל צאצאיהם: הלוואי ויחטפו כלבי טרף את בניהם וישליכום חיים אל המוקד, כדי שישמעו את זעקותיהם! אין די מלים לציון חטאיהם ושפלותם. וכי אין להם הורים, ילדים, בני זוג? רק הרצח מצוי בלבם חסר הרגש?

כתובת הקעקע

לאחר חדשים ארוכים של חיים — לא חיים דואבים מגיע לאושוויץ צו חדש: לעבודה, כל מי שעוד יכול לנוע! שורותינו נידלדלו, גופנו ממורט, אך עלינו לעבור אל מפעלי הגרמנים המייצרים נשק. לשם כך קוראים שוב את כולנו למפקד והתליינים באים למספר אותנו. ממה הם חוששים — שמא יגנוב מי אחד מאתנו? בקצה השורה כבר רושפת המחט החורטת בבשר. ממספרים את היהודים, כמו את הבקר. מי מהם שיישאר בחיים ישא על עורו את סמל התרבות הגרמנית כל ימי חייו. דקירות המחט גרמו לנו כאב נפשי בלבד, בכך שהפכו את ישותנו האנושית לדמות בהמה. פצעים ודם לא יכלו עוד להכאיב לנו, רק רמיסת הכבוד של העם היהודי, החוזרת על עצמה מידי פעם. ושוב אין פנאי להרהורים, מונף

המגלב, אל הקרונות בריצה! לעבודה! שוב מייבבת־מתקתקת הרכבת הענקית, נוטשת את אושוויץ, פונה לנתיב חדש.

לאחר מסע ארוך חוזרות הדלתות ונפתחות עם שחר — הגענו. עינינו מסתנוורות מן המראה, שמא חלום הוא או מחזה תעתועים? כה הרבה שמש, גנים, בתי מגורים נאים, בני אדם! שוב מנצנצת בלבנו התקווה, שמא ניצלנו מן הסבל הרב, מן הגיהנום? אך שמחת השווא נמוג חיש מהר. שוב בא איש הס״ס, קסרקטין עלוב מצפה לנו בעיבורה של גרליץ, העיירה הגרמנית הנאה. שם יהיה מעתה בית כלאנו. לאחר מפקד השחר, מלוות קלגסים גרמנים, כלבי שמירה, צועדות אנו באמצע הכביש לעבודה. מוצגות לדראון כפושעים, כל צעד היא דקירת פגיון בלב. דרכנו עוברת בעיר יפה להפליא, ואנו שואלות את עצמנו יום יום: הייתכן? בבתים אלה יושבים בני אדם, אבות, אמהות, ילדים אהובים? בידיהם ספל, כוס, סכין ומזלג? מתרחצים בסבון? מסתרקים במסרק? וילון על החלון, פרחים בגינה? חייהם לא השתנו במאומה? שמחים כמקודם, אוכלים ושותים, צוחקים ורוקדים? נביחת הכלבים אינה מגיעה לאוזניהם?

רחוקה הדרך עד מפעל הנשק; אך לבסוף מגיעים. והנה כאב חדש בלב, כאב נפשי. אנו, במו ידינו נייצר את כלי המשחית, בהם ינתק הגרמני את פתיל חייהם של אחינו? בשתי משמרות עובדים אנו, שתים עשרה שעות רצופות כל אחת. הקאפו כאן היא אשה גוצה, מפלצת מסוכנת אף מן הגברים. פעם נפל קב־קב־עץ מרגלי הימנית בדרך, אך היא לא התירה לי להרימו, וכך הלכתי יחפה לעבודה, עמדתי כל היום ליד המכונה וכך חזרתי לקסרקטין. והנה יכולתי לעמוד בכל אלה, כח התקווה קיננה בלבי, שעוד אשוב ואראה בבית אלה שאהבתי יותר מכל, אלה שנתנו טעם לחיי. עמדתי אפילו בנסיון קשה יותר.

פעם שלחו כמה מאתנו לחפור תעלות, וכאשר הקאפו הקטנה התרחקה מעט ונעלמה מעינינו, הפסקנו מעט לעבוד ומרוב עייפות נשענו על אתי החפירה. חברותי ביקשוני: אירנקה, שירי לנו שיר! נעניתי ברצון, כי לא חשתי בסכנה, אך הגמול לא איחר לבוא. פתאום הופיעה הגוצה האכזרית מאחורי, מבין השיחים, והכתה ללא רחם בראשי, על גולגולתי בקת הרובה. כמה ימים שכבתי בלי הכרה, כפי שסיפרו לי אחר כך, אולם אחת מאוזני נפגעה לעולמים. אחר כך חזרתי לעבודה, אך השנאה בערה בלבי; הייתי מהרהרת: מה היה קורה אלמלא הנשק שבידיהם? לא היו זוכים לראות אף רובה אחד מעשה ידינו. גם כך, ברגע שהמשגיחה הסבה את ראשה, כבר טמנתי את המוצר המוגמר בכיסי, כדי להשליכו אחר כך, בצאתי לצרכי, אל בור הביוב. בכך חשתי, כי מאבקי, חיי האומללים לא עברו לשוא. כל כדור שהעלמתי עשוי להציל נפש חיה. מכל מקום, היה עדיף לעבוד כאן מאשר לשבת בחיבוק ידיים בגיהנום של אושוויץ. מעט שמחה התגנבה אלינו במגענו עם אסירות אחרות: רוסיות, צרפתיות ועוד. אלו אמנם עבדו בקצה השני של האולם, אך בשעת חלוקת האוכל או ליד הברזים (כי כאן גם להתרחץ זכינו) יכולנו לפגוש בהם. כך זרחה עלינו קרן של תקווה.

בין אחים לצרה

השחר הנה יפציע בקרוב. מתלחשים בהחבא: הנה ימי הגרמנים ספורים. הטבח הגדול עומד להסתיים, אם לא יתמהמהו מצילינו יותר מדי. הצרפתיות אומרות: הגרמני — קאפוט! הרוסיות: תראו, עוד מעט יבואו משלנו! דברי העידוד הם כמן משמים עבורנו, אלף פעמים נשאל, נאזין להם. אנו מצותתות לכל רחש מקרוב ומרחוק, כאילו שמענו כבר את שירת הדרור. והן מעודדות אותנו: הקשיבו, האמינו! לא הכל אבוד! אחינו כבר קרובים! ליבותינו הולמות יחד, כי יחד סבלנו: שמא נגיע עוד פעם הביתה! אך צעדינו־אנו, היהודיות, נרתעים לרגע: אל מי, אל מה נוכל לשוב? למי יש עוד בית, מולדת, זרועות חובקות שיקבלו את פנינו? אין עוד אב ואם, אח או ידיד. על מה השמחה? מה משמעותה של קדושת המולדת עבורנו? המורה הטביע בנשמת הילד שלנו: המולדת הוא הבית, עד בוא המוות! אך המורה הטוב שכח, כנראה, מה היה גורל היהודים זה אלפיים שנה. על כך לא סיפרו לנו בשיעורי ההיסטוריה. והרי לו ידענו, מה אופי הגורל של היהודי הנצחי, אולי היה עולה בידינו לאחוז בגלגל הגורל, למנוע את שפיכת דמנו לשוא. יותר מכך: לו ידענו כי יבוא יום וגם לנו יהיה בית, מולדת, שם נשב עם אחינו־בשרנו, אולי הכל היה אחרת. כי אז היינו עומדים בגאווה על נפשנו מפני אויבינו ושירת החירות היתה נשמעת עכשיו מפי ששת המיליונים!

יוסף עופר

פרקי זכרונות

מכונית דצ׳יה מרופטת עצרה במגרש החניה של פונדק דרכים רומני נוסח 1975. למרות הכביש הסלול והמתוחזק היטב, היא התאמצה בעליה הממושכת. עתה, בהקלה ניכרת של קפיציה החלודים, שחררה מקרבה את ארבעת נוסעי המכונית. האנשים דומים היו איכשהו למכונית המזדקנת.

הפונדק השטוח ממוקם לצד הכביש הראשי בשיא העליון של מעבר ההרים בדרך המחברת את קלוז׳־נפוקה עם אורדיה־מרה. לשתי הערים שמות נוספים לשמותיהן הרומניים־העכשויים. קולוז׳ואר או קלויזנבורג קוראים לראשונה, נודי־וארד או גרוסוורדיין לשניה. תלוי בפי מי ובאיזו תקופה.

השעה שעת אחר צהריים מוקדמת. הפונדק נקי יחסית וריק מאדם. שקט משועמם שורר במקום. במזנון הקטן שלוש צלחות ריקות. על המדפים בקבוקי יין מאובקים ובהם נוזל בצבע דלוח. מאחורי הדלפק פונדקאי משועמם שאינו מראה ענין מיוחד באורחיו.

הממושקף שבין הנוסעים מחליף מלים שקטות עם הפונדקאי, שב ומבשר: תה. שתי הנשים הולכות לשירותים. מיקי הממושקף שב ומזמין תה לארבעה. אני יוצא למרפסת, גורר שולחן פח צבוע ומצמידו אל שולחן אחר. מתישב על כסא רעוע ומתבונן בנוף ההררי.

הנוף מרהיב. ענני צמר גפן שטים בנחת בשמי התכלת. לובשים ופושטים צורה במהירות. ראש אריה הופך לדב מרקד ופיל מגושם נהיה לטירה מצועצעת. העננים, הנוף, הצמחיה ואפילו קורי העכביש העבים שנשאים ברוח הקלילה מציפים את כולי בגעגועים אסורים אל עבר רחוק שהשיבה אליו מסוכנת ומלאה כאבים.

שנת 1975 כעת. שלושים שנים עברו מאז עזבתי את עירי נודיוארד. והנה, בעוד פחות משעה, מוסע במכונית הדצ׳יה הנהוגה בידי קאטי, אשת ידידי הטוב קללוש מיקי הממושקף, ובלווית רעיתי חוה — ילידת דמשק, עתיד אני לשוב אל עיר הולדתי בעוד שעה, שעתיים, איננו ממהרים.

מיקי, כמוני יליד וארד. גם אותו לא ראיתי מזה שלושים שנה. הביקור בעיר הולדתנו יהיה שיא שהייתנו בן שבוע הימים ברומניה.

אינני דתי ואני אינני שומר עוד תרי״ג מצוות אך יהודי אני ולא היה עולה בדעתי להתכחש למורשת אבותי. אפילו קללוש מיקי, בנו של גבאי בית הכנסת הנאולוגי של העיר, כיום חבר המפלגה הקומוניסטית, ומשמש פרופסור לפילוסופיה מרכסיסתית באוניברסיטה של קלוז׳, על אף מאמציו הנואשים, אינו מצליח להתכחש ליהדותו.

הנה, לפני יומיים, כאשר אפשרות הביקור המשותף בעיר הולדתנו עלה לסדר היום, הזדקקנו לתירוץ שמקורו במסורת היהודית: נשתטח על קבר אבותינו.

איזו משאלה תמימה ואשליה עצמית מנותקת מן המצי־אות. הן אפרם של הורינו ושל יקירינו מפוזרים אי שם ביערות הפרא הטאוטוניים של מרכז אירופה. מי יודע היכן בדיוק מצאו את מותם. אפרם שם, מפוזרים ואילו זכרם כאן, בקרבנו, חבויים היטב מפני זרים ולרוב אפילו מפני עצמנו. אמנם קורה שמדי פעם, כבעת כתיבת שורות אלו, עולה זכר יקירינו ופורץ על גדותיו אל מרחבי התודעה בלא שליטתנו על הזכרונות. וטוב שכך הוא הדבר. הן זוהי זכותם המפורשת של זכרונותינו לעלות, לפרוש כנפיים לזמן מה בטרם שובם, מזוקקים, אל מקומותיהם הקודמים בקרבנו. מי יתן והופעותיהם יטביעו חותמם, ולו גם במעט, על צאצאינו, למען ידעו להעריך ביתר שאת את החירות ואת החופש להם נולדו.

נזכרנו: סבי קבור בבית הקברות האורתודוקסי שליד תחנת הרכבת הקטנה בשכונת ולנצה. אמו, שנפטרה טרם עת, מנוחתה בבית הקברות הנאולוגי אשר בקצה דרך רוליקובסקי. עיר אחת, שתי קהילות. אויה ליהדות המפורדת, מפוצלת, מתחרה, מתנצחת ויריבה בתמידות. מתי נמצא מאוחדים.

ונמצאה מטרה נוספת לבקורי בעיר. מיקי הצליח לאתר את המורה שלי לכנור, את ברויר אוסקר, אותו התכוונתי להפתיע בביקור פתע. וכך יצאנו לדרך.

במשך 15 שנות ילדותי בוארד, לא הרחקתי מן העיר למרחק העולה כמה עשרות קילומטרים. עתה עם שובי לאיזור לאחר ביקורים וטיולים רבים ברחבי העולם, הערכתי ביתר שאת את יופיה הבראשיתי של טרנסילבניה. עד להגיענו לפונדק הדרכים שבשיא מעבר ההרים, הייתי כתייר בארץ נוספת. אולם, אחר כך משהחלה מכוניתנו בירידה במורדותיה המערביים של פרשת המים אל עבר עירי חלה בי איזו השתנות מוזרה ובלתי מוכרת לי. מן התרגשות פנימית החלה מפעמת בי שכמותה לא הרגשתי מימי. זה התחיל כאשר עצרה הנהגת את מכוניתנו והזמינה אותנו אל עבר יעד בלתי ידוע לי. כמה מאות מטרים מן הכביש בין שיחי תות הבר על גבעה הנשקפת אל עמק אגדתי, מבנה אבן, כעין מצבה, ועליה חקוק בשפה הרומנית: מקורות נהר קרש. מים זורמים מתוך צינור מתכת אל תוך תעלה קטנה אשר נעלמת מן העין בתוך צמחיה סבוכה. זהו מקור הנהר החוצה את עירנו. הנהר שעל גדותיו גדלתי, חונכתי, והייתי לאני. נהר בו למדתי לשחות, לצלול, לדוג דגים ולחתור בדוגית. נהר שעל גדתו הדרומית ביליתי שעות וימים בפיקניקים בלתי נשכחים כילד זעיר בחברת הורי, ובחורשה שעל גדתו השניה טיילתי

בשבתות וניסיתי כוחי בחזורים ראשונים, תמימים אחר בנות גילי.

הנה כאן הוא נובע מבטן האדמה. זה ממשי, זה קיים ואפילו שמו חקוק באבן. חלום אסור הופך לנגד עיני למציאות. אין זה פרי דמיוני. אין זו אגדה של היה היה פעם... הקרש קיים וזורם. כל אשר עלי לעשות איפוא, לעקוב אחר אפיקו, ובעקבותיו אגיע אל עברי. או, בעומדי שם אחוז התרגשות, טרם הבנתי כי הליכה לאורך הנחל אינה יכולה להובילני, אלא אל העתיד — הוא כוון זרימת הנהר. התמלאתי בציפיות מיסטיות ומוזרות. מכאן ואילך המשכתי כבחלום.

כעבור כמחצית השעה של נסיעה חצינו דרך שניים, שלושה כפרים ססגוניים ולפתע נתגלה לעיני נוף מוכר. מימינינו זרם הנהר ושני סכרים מתוחים לכל רוחבו. הסילואש. והרחק משם, בכוון העיר, גשר הברזל של הרכבת. גשר הברזל, צבוע כאז בתקופת ילדותי. בקשתי לעצור את המכונית. שעה ארוכה לא יכולתי להסיר את עיני מן המראה. גלי „העבר" הציפוני בעוצמה מהממת. רציתי לשתף את אשתי, את ידידי בהרגשותי. המלים נעתקו מפי. חשתי שלא יבינו אותי, ואלה שיכולים היו להבין אותי נבלעו בעבר הרחוק, גלי הזמן כסו אותם.

הגענו לבית המלון. הערב ירד. גשם דקיק ועצוב החל לרדת. לשוא ניסיתי לנוח — לא הייתי מסוגל. הרגשתי דחף עז להתהלך ברחובות העיר (עירי?) ומיד. מיקי הבין לרוחי ונלווה אלי. חצינו את „הגשר הקטן". הלכנו זה לצד זה בדומיה. רק מדי פעם ציין מיקי במלים קצרות: זה חדש... זה לא השתנה בכלל. ידידי הבין היטב לרוחי. התרגשותי ותחושותי הבלתי רגילות אחזו גם בו. נדמה היה לי שהוא מצליח לראות את הסביבה כאילו דרך עיני. עיני איש המחפש ילדותו ורודף אחר עברו שחלף וברח מפניו. כך היינו ממשיכים ומהלכים עד אור הבוקר אילולי נתעורר בנו רגש האחריות כלפי רעיותינו המצפות לשובנו בדאגה...

המקורות

אגדה משפחתית סיפרה, כי הייתי אחד מבין שני הילודים הראשונים שראו את אור העולם באגפו החדש של בית החולים היהודי אשר ברחוב קולוז'וארי. בעידן הרומני הרחוב נקרא דרך הנצחון.

הידיעה אודות מאורע יוצא דופן זה אף צויין ביומון העיר שהיה קרוי „נפלו" (עם פ' דגושה). שמו של בכור המשפחה — חיים יוסף הקטן, או הרש הנריק בלע"ז התנוסס לתפארת במדור החדשות בפינה צנועה של העתון. לאחר שמונה ימים הכניסו אותי בשעה טובה בבריתו של אברהם אבינו והסנדק היה הרבי מפוואי.

אמי, אלוה לבית גליק, ראתה בפרסום שמי בעתון אות ברור המבשר את עתידי. היות ועוד בהיותי בקרבה כבר חשה כי בנה בכורה לגדולות נועד, הרי שאת פרסום שמי בעתון ראתה כדבר מובן מאליו שהפכו את תחושותיה המוקדמות לידיעה ברורה. היא טרחה והסבירה לי עובדה זו כבר בימים הראשונים בהם הצליחה ליצור עמי תקשורת מילולית. אומרים לי שזה היה די מוקדם וכי בגיל שנה פטפטתי כבר באופן חופשי למדי.

אבי, יצחק אייזיק הרש, היה בנו התשיעי של הוריו. אביו, סבי, היה שוחט ומלמד בכפרים ההרריים באיזור הוניאד. המשפחה היתה גדולה והפרנסה מצויה בדוחק. כשנה לאחר הבר־מצוה שלו, יצא אבא — כמו שאומרים — לחיים. הוא נשלח למשפחה אומנת, אצלה הוא נשאר עד לגיוסו לצבא. בתקופת חייו זו ביקר אבי בבית הוריו בקורים חטופים, אם כי קשריו עם משפחתו נשמרו בחמימות לאורך השנים.

אצל המשפחה האומנת למד אבי את מקצועו: — זבן בחנות מכולת. מענין שבין המלאכות והעיסוקים הרבים שבהם עסק במשך ימי חייו הקצרים למדי, היתה הזבנות אולי העיסוק היחידי שבו לא עסק ולו גם פעם אחת.

הרקע של אמי היה שונה בתכלית. היא ואחיה הגדול ממנה בשנה, נולדו בעיר ניו־יורק. אולי משום כך ראתה אמא את עצמה כמשתייכת לכת דמיונית של אצולת העיר.

סבא וסבתא בהיותם צעירים הגרו לאמריקה. סבי הצליח שם מבחינה כלכלית. הזוג התגעגע כנראה למולדת הישנה ועל כן ב־1911 בהיות אמי בת שלוש ודודי בן ארבע, שבה משפחת גליק לעיר הולדתה. לסבא היו תכניות מרחיקות לכת. בהשפעת בן ארצו תיאודור הרצל, תכנן סבא לעלות עם משפחתו לארץ הקודש. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה וצצו בעיות בריאות וקשיי פרנסה שכתוצאה מהם נתקעה משפחת גליק בעירנו שעם גמר מלחמת העולם הראשונה לאחר שהחליפה בעלים, ועברה לבעלות רומנית, החליפה גם את שמה לאורדיה־מרה. הכיסופים לארץ הקודש לא נעלמו, רק שינו כוון ולבשו צורה רוחנית יותר. המשפחה התבססה בינתיים והלהט הציוני אף הוא מצא פורקן בפעלת־נות הילדים במסגרת תנועת מזרחי.

דודי ואמי היו תלמידים בבית הספר היסודי האורתודוקסי שבו עתיד הייתי ללמוד. כשנה לאחר שסיימו את למודיהם סבא נפטר מהרעלת דם בעודו בן 43 בסך הכל. את סבא הכרתי רק מסיפורים. תמונתו התנוססה תמיד מעל למטתה של אמי, חמור סבר, מגולח למשעי, ושפם דקיק מקשט את שפתו העליונה. סיפרו לי ברבות הימים כי היה קפדן מאוד, מהיר חימה, וכשרונותיו חבקו עולם: תלמיד חכם היה מצד אחד ובעל מלאכה מוכשר מאידך. אחד מתחביביו היה למשל בניית כנורות שעליהם, לצערו, אמנם לא ידע לנגן. הוא התמצא גם בכימיה יצר ושווק תמציות לליקרים ושאר משקאות חריפים. לאחר מותו הוריש למשפחתו את בית המרזח ברחוב קולוז'וארי 74, סמוך לבית החרושת לכוהל

הנודע של מושקוביץ, שקיים עד היום הזה, בבעלות ממשלתית כמובן.

„לתוך" בית מרזח זה התחתן אבי ב־1925, זו היתה „הנדוניה" אם כי העסק נשאר על שמה של סבתא. עד היום זכור לי השלט הדהוי שהתנוסס מעל לפתח הכניסה, כי דרכו עשיתי היכרות ראשונה עם אותיות האלף בית הלטיני: בית המרזח של אלמנת גליק הנריק. בית המרזח שלנו נודע לשם דבר באיזור „הנרחב" למן בית החרושת של מושקוביץ ועד לשכונות ולנצה המרוחקת כמעט מחצית הקילומטר מזרחה. בשכונה זו היתה תחנת הרכבת „הקטנה" ממנה נסענו ברכבת למרחצאות פליקס הנפלאות פעם, פעמיים בשנה. סמוך לתחנת הרכבת, בית העלמין שבו נקבר סבי והוא אשר נחרט בזכרוני מבקורי בו עם סבתא בהיותי בן שלוש־ארבע.

הנתינים שלי

גן הילדים הראשון בו בקרתי היה גן בשיטת מונטסורי. היה זה גן ילדים אקסקלוסיבי ושפת ההוראה בו — גרמנית גבוהה שהיתה השפה הליטורגית של האורטודוקסיה. את העברית של כתבי הקודש מותר היה לתרגם או ליידיש או לגרמנית גבוהה אך חלילה לשפה אחרת. גן הילדים היה בשכונת יוקרה מרוחקת ממגורינו. נהג בכובע שרד בעל מצחיה מבריקה היה עוצר מדי בוקר את מכוניתו ואוסף את יורש העצר בן השלוש ומסיע אותו הרחק להקניית השכלתו הראשונית בשפה הגרמנית המקודשת למחצה.

זכרונותי המעורפלים לוחשים לי כי שאר ילדי הגן שהיו גדולים ממני בשנה — שנתיים, וכל אחד מהם נסיך או נסיכה במשפחתו, לא התפעלו ביותר מקסם אישיותי וממוצאי האציל. לבד מאלוזה הגננת הסימפאטית בעלת משקפיים במסגרת שחורה, לא מצאתי לי שם חברים. לא פלא איפוא ששמחתי מאוד לשוב אל קרב נתיני הנאמנים שלא לגלגו לי כמו ילדי הגן המרושעים על התקרים התכופים שקרו לי שם — בגן מונטסורי. תקרים לא נעימים ביותר שדרשו החלפת בגדי הרטובים לעתים אפילו פעמיים ביום.

ואלה היו נתיני: בראש הרשימה עמדה מגדה העוזרת. נוצריה צעירה מכפר הונגרי סמוך. היא אומצה על ידי הורי והיתה לחלק בלתי נפרד של הנוף המשפחתי. בין שאר תפקידיה הרבים היתה מגדה אומרת עמי את „המודה אני" בבוקר, משגיחה שאומר „המוציא" עם פרוסת הלחם, „שהכל" לפני שתיית הקפה בחלב ואף אומרת אתי את קריאת השמע המקוצרת והיטב הקפידה שלא אחסיר אף מילה. „מימיני מיכאל ומשמאלי גבריאל" — הייתי חוזר אחריה בפיהוק ומלפני אוריאל ומאחורי? נו — ומאחורי? רפאל הייתי עונה מטושטש מעייפות ומסיים במהירות „ועל ראשי שכינת אל" וישן שנת ישרים של ילד תמים במטת המתכת המשורגת, לצד מטת הורי, שהיו עסוקים אותה שעה בבילוי כלשהו וסבתא על משמרתה בבית המרזח. מגדה היתה כנראה כשרונית במיוחד לשפות. היא הבינה גם יידיש — שפת הסתר של הורי בה דיברו כשלא רצו שהילד — אני או העוזרת — מגדה, נבין אותם. לשוא, הבנו — שנינו הבנו הכל, כמעט הכל. אהבתי את מגדה אהבת אמת, ולמרות שהייתי רכלן מטבעי לעולם לא הלשנתי עליה ולא גיליתי לאיש את סודנו הכמוס: את בקורינו המשותף בכנסייה הרפורמית אשר בככר הכנסיה לא הרחק מביתנו בכוון מרכז העיר.

הנתין הבא היה החתול השחור־לבן חסר השם שנעלם לצערי אך שב כעבור כמה ימים בדמות חתולה קטנה חסרת שם אף היא בעלת צבע אפור־לבן. חתולה זו נשארה אתנו דרך כל גלגולינו בשלוש הדירות שהחלפנו במהלך 10 שנים הבאות. לבסוף, מכל המשפחה, היתה היא היחידה שהורשתה להשאר בחצר הבית של דירתנו האחרונה אשר ברחוב סצ׳ואי 11. בעוד שאר בני הבית, ביחד עם כל יתר יהודי העיר, צעדנו אל עבר אותה תחנת רכבת ארורה שממנה יצאו הרכבות ללא שוב.

סמוך להולדת אחותי — אגי — מגדה התחתנה ועזבה אותנו. אבדתי נתינה חשובה שזכרה לא ימוש מזכרוני כל עוד נשמה באפי. כעסתי על בוגדנותה, על כי נטשה אותי, על כי הבטיחה לי כי בפורים תכין תחפושת צילינדר לחתולה, והנה פורים הגיע ומגדה איננה, ואין תחפושת לחתולה. מגדה באה לבקר אותנו כעבור שנתיים, עם תנוקה ואני, באכזריות האופיינית לילדים התעלמתי מקיומה.

היה לי עוד נתין — זמני: פיצי, הכלב הלבן מגזע בלתי מזוהה. כשמצאתי אותו באביב בבריכת המים שבחצר האחורית צף על צדו ובטנו נפוחה כבלון, אולי לא הבנתי אך חשתי כי פיצי בעצם עזב אותנו לבלי שוב. המפגש בחדלון קשה ומעורר הרבה הרבה מחשבות ופחדים וסיוטי לילה מבעיתים. אך אין ברירה. גם אם אינך אלא בן שלוש וחצי לומד אתה להשלים עם הגורל. אתה לומד כי חייב אתה להשלים ולהתגבר. הרצון הטבוע בך לחיות עוזר לך. עוזר מאוד.

סבתא אמנם היתה נתינה נאמנה, אלא שהיא היתה בעלת נאמנות כפולה משולשת ומרובעת. היא היתה גם הנתינה של אמי, ושל אבי ושל בנה הדוד אדמונד. סבתא היתה צורך לכל בני הבית. צורך כה חיוני היתה אשה קטנטונת זו עד כי אי אפשר היה לתאר את חיינו בלעדיה. כנתינה נאמנה של כולנו, היא אכן החזיקה מעמד עד הסוף. היא היתה שקטה ומכונסת בפינתה כאשר לאיש לא היה בה חפץ, אולם מגיחה מפנתה, בנכונות אין קץ, לשרת ולתת מעצמה בלא לאות לכל מי שהזדקק לשירותיה הרבים. הצורך היחידי שהיה לסבתא לבד מתפילותיה הוא הצורך לתת לנו מעצמה. אני זוכר אותה ביום האחרון בבית, איך בשקט ובשלוה

גזרה סדינים, תפרה מהם תרמילי צד לכל אחד מאתנו, בתרמילים מאולתרים אלה ארזנו צידה לדרך, חמשה קילו לגולגולת? שבעה? איני זוכר עוד. סבתא תפרה, מיינה, ארזה, שפתיה נעו בתפילה חרישית, אך כלפי חוץ — אף מילה אחת. השלמה גמורה עם גורלה — גורלנו.

והיה דודי הדוד אדמונד. נתין נאמן ומשעשע היה הדוד. הכבשה השחורה של המשפחה. שובב, חילוני, עם הארץ גמור וגאה בכך. הוא לימד אותי לשרוק, לבעוט בכדורגל, ממנו למדתי קללות עסיסיות ומסובכות בהונגרית וממנו למדתי אין ספור בדיחות מפולפלות.

כשהדוד שב משירות החובה שלו בחיל הים הרומני, נשא אישה ותפש את מקום הורי בניהול בית המרזח. השלט הדהוי עם שמה של סבתא ותוארה: „אלמנת" — המשיך להתנוסס מעל פתח המרזח, אך המצרכים שנמכרו שם, שינו צורה, טעם וריח.

המרזח נהיה למשכנה של אחת מקבוצות כדורגל הפחות חשובות של העיר. אנשי הקבוצה ובמיוחד אוהדיה — נוצרים ויהודים חילוניים כאחד — בילו שם שעות הוללות רבות ושומן החזיר נוטף על סנטריהם. אסרו עלי באיסור מפורש לטעום ולו כזית ממטבחה של דודתי החדשה, אך בעוונותי הרבים אני מודה על האמת כי לא תמיד עמדתי בפתוי של יצרי הרע.

בבית המרזח הזה גדלתי וחויתי את חויותי הראשונות. בבית המרזח ספגתי את צלילי המוסיקה הצוענית ממיתריהם של להקות נודדות שאת חבריהן הכרתי אחד אחד. כאן גם הכרתי את ברויר אוסקר שלימים היה מורי לכנור. ברויר, בזמנו היה חברו לכתה של דודי וחיזר בהתלהבות אחר אמי שדחתה אותו. הכנר המאוכזב עזב את העיר ובמשך מספר שנים הפליג בעולם כנגן וקפלמייסטר של אונית פאר. בשובו מנדודיו היתה אמי כבר נשואה, ואני כבן שלוש. בגאוה האופיינית לה הציגה אותי אמא בפני מחזרה משכבר הימים. ברויר אוסקר חייך אלי ממרומי גובהו שהתנוסס למטר אחד וחמישים ושניים סנטימטרים. לפי בקשתו — הוראתו — שרתי באוזניו שיר ועוד אחד, ובהתרגשות ציפיתי לפסק הדין של המיון הראשון מני מיונים רבים שעתיד הייתי עוד לעבור במשך ימי חיי. הוא היה מרוצה. בו במקום הבטיח חגיגית שכאשר אגדל וברבות הימים אגיע לכתה א׳ יאות לקבל אותי כתלמידו מן המניין. אלמד לנגן בכינור. איזה יום מאושר היה זה בחיי.

בגדה הדרומית

הרכוש הזעום חולק לשני חלקים. הדוד — כאמור — נשאר במרזח ואילו את משרפת היי״ש העברנו לדירה החדשה ששכרו הורי בבית פינתי קטן על גדת הנהר בקרבת גשר הרכבת. הבית הזה היה לפנים בית מרזח. האולם המרכזי הוגף בתריס מתכת מתגלגלת לצמיתות והיה לחדר שינה להורי, לי ולתינוקת הצרחנית שנשאה עכשיו את התואר — אחותי.

היה חדר נוסף אליו עלינו בשלוש מדרגות ובו המטה של סבתא, ארון הבגדים שלה, והספריה שסבא הוריש לנו. ספרייה זו כללה ש״ס בבלי בכריכת עור מהודרת ומשומשת היטב במדפיה העליונים וכן את כל כתבי ז׳ול וורן בהונגרית כמובן במדפים התחתונים. היה מטבח עם כיריים ממתכת המוסקים בעץ, שירותים בלא מים זורמים בחצר הקטנה שבפינתה בחדר נפרד הוקמה המשרפה בה זיקק אבי את היי״ש שאוחסן בחביות גדולות.

חלוקת הרכוש פגעה קשות במצבנו הכלכלי. השאיפות של אמא ביחס לבנה בכורה נאלצו להצטמצם. לא עוד הוסעתי במכונית שרד לגן מונטסורי. גן הילדים החדש, בקירבת מקום היה גן ממלכתי בו מעורבים היו ילדים נוצרים עם ילדים יהודים. הגננת היתה רומניה ושפת ההוראה, זרה לי — רומנית. בסך הכל היתה זו ירידה משמעותית במעמדנו אך נראה שאין ברירה. עוזרת בית לא היתה עוד וסבתא נטלה על עצמה את עול משק הבית. אבי היה עסוק בהכנת היי״ש ובשווקו, ואמי עסוקה בטיפול בתינוקת, אולם גם אמא נאלצה להרתם למאמץ בהשגת פרנסה. אבי השיג כמות של גרבי משי מוברחים מצ׳כיה. אלה הוחבאו בחבית יי״ש בעלת תחתית כפולה. אמא היתה אחראית לשווק הסחורה המוברחת. היא החלה במלאכתה מתוך היסוס והציעה את מרכולתה תחילה בין חוג חבריה, לאט לאט התרגלה והעיזה לפנות גם אל זרים, כלומר אל יהודים אליהם הגיעה בהמלצת ידידים ומכרים.

בעוד הורי עמלים קשה להשגת המחיה, אני הקטן, נהנתי מכל רגע. בכדי להפטר מטרדנותי המתמדת בבקשת סיפורים, אמי וסבתי עשו יד אחת ולמדוני לקרוא. בגיל 4—5, כרבים מבני עירנו, קראתי בחופשיות את החוברת המצוירת לילדים, שהופיע כספח „לעולם התיאטרון" — שבועון מאוייר ואופנתי שעסק ברכילות על חיי אנשי התיאטרון והקולנוע. שבועון זה ביחד עם שבועון מאוייר אחר בשם „הדף העולמי של טולנאי" שעסק בעניינים פוליטיים, הגיעו אלינו דרך ספרייה ניידת. אחת לשבוע הגיע האיש על האופניים והחליף את השבועונים שבידינו ב„חדשים". המנוי שלנו היה על שבועונים בני ארבעה שבועות, כלומר טריים יחסית. מחיר המנוי היה מוטעם — כמובן — לגילן של החוברות. משפחות בעלות יכולת חתמו על הטריים ביותר, אחרות על ישנים יותר, כיאה למעמדן החברתי. לפי גילם של השבועונים שבידינו, נמצאנו במעמד בינוני נמוך, כי היו משפחות שתמורת פרוטות זעומות קבלו שבועונים בני 8 שבועות אשר היו כבר בלויים מזוקן ומרוב דפדוף של עשרות ידיים.

חלק ניכר מהשכלתי הראשונית קניתי דרך חוברת קטנה

זו הספח „לעולם התיאטרון" שתיאר בהמשכים את מעללי שיץ החתול הפיקח, בחרוזים בני שתי שורות מתחת לכל איור. אמי שהיה לה קול ערב אף „הלחינה" — התאימה לעתים מנגינה אופנתית לחרוזים הזכורים לי במעומעם עד היום. מכאן, אם כן נבעה השכלתי הספרותית, ואילו השכלתי הפוליטית באה לי מעלעול ב־„טולנאי". נחרטו בזכרוני תצלומיהם של „טרוריסטים יהודים" עם קסקטים על ראשיהם מכוונים את הרובים שלהם אל עבר האויב הערבי וברקע מגדל דוד. אותו מגדל דוד מוכר היה לי היטב מן הבולים הירוקים שעטרו את הגלויות והמעטפות שהגיעו אלינו מקרובי משפחה שמצאו זה מכבר מקלט בארץ המובטחת, פלסטינה, שם שוב משתוללות הפרעות ודוחות תוכניות עלייה מעורפלות של הורי אל עתיד מרוחק ומעורפל.

כאן, בבית זה שעל גדת נהר הקרש, למדתי פסוקים ראשונים בחומש, מפי „מלמד" צעיר בן 18, בחור ישיבה בעל פאות ארוכות ומסולסלות שעשה את מלאכתו פעמיים בשבוע תמורת ארוחה ודמי כיס זעומים. מה גאה היה אבי בבכורו בהפגיני ידיעותי ובקיאותי בפרשת השבוע בימי שישי בערב ובשבת לפני הצהריים, נוכח השכנים לספסל בית הכנסת הגדול של רחוב קולוז'וארי, בו הובטח לאבי מקום מכובד למדי ובמחיר סביר.

כאן, בחצר הבית, שיחקתי שעות רבות עם בת דודתי לאה, בת אחות של אבי, כשעברה לעירנו. היא גדולה ממני בשנה אך מוכנה היתה לקבל את „מנהיגותי" במשחקים. הנחנו קרש גהוץ על שני שרפרפים ובכך הפכנו אותה לאוניה, עליה הפלגנו ארוכות בארץ המישמשים ובים מרק העוף. אז, עדיין, הסתפקתי באוניות. תשוקתי להפלגה באויר התפתחה רק כעבור שנים אחדות.

כאן קבלתי את האופניים הראשונים שלי. מכאן יצאתי עם סבתא לטיולים מתחת לגשר, אוחז בידיה בחוזקה בעבור הרכבת מעל לראשינו ברעם ממושך ומרעיד קרביים שכמותה הרגשתי כעבור שנים בהפצצות בעלי הברית את גרמניה שהחזיקה בי בבחינת עבד.

את שעות אחר הצהריים ביליתי כאן בחברת הדייג הזקן, בעל המעבורת שהסיעה נוסעים מגדה אחת לשניה תמורת פרוטות ודגים קטנים מפרפרים במים הרדודים שבתחתית המעבורת.

כאן למדתי לבנות עפיפונים ולהעיף אותם מבנדי, הנער הנוצרי השכן, שהסביר לי ברוח טובה למדי כי, למעשה, מקומנו כיהודים בפלסטינה. נעלבתי למרות שידעתי כי הוא צודק, אלא שפלסטינה רחוקה, ואיך ניסע לשם וניקח אתנו את הבית שלנו כששם נלחמים טרוריסטים יהודים בטרוריסטים ערבים? אבסורד, זה סתם, מה הוא רוצה ממני?

כאן חלתה אחותי בסקרלטינה ועל מנת שחלילה לא יאשפזו אותה בבית החולים הממשלתי (הטרף) אמי התנדבה להשאר אתה בהסגר לששה שבועות. כרזות אדומות הודבקו על ביתנו ואני הורחקתי אל משפחת קליין, בעלת המכולת לכל תקופת ההסגר. מדי יום הייתי מתיצב מול אמא דרך אשנב מוגף של החלון הפונה לרחוב. לפחות פעמיים איימה עלי אמי כי הסגר או לא הסגר, היא תרחץ את ידיה באלכוהול ותעיף לי שתי סטירות לחי אם עוד פעם תגיע לאוזנה תלונה מהקליינים כי אני מאחר להגיע הביתה מבית הספר. ואני שוב אחרתי. ואיך יכולתי שלא לאחר, הרי קרקס „מדרנו" הקים את אוהליו בככר השוק והוא שבה אותי בקסמיו. אילו רק הייתי גדול בכמה שנים, הייתי לבטח מצטרף אל הקרקס בתור — למשל — רוכב אופנוע על קיר המוות. אלא שהייתי קטן מדי ולא העזתי להציע לבעלי הקרקס את שירותי הטובים. הסברתי לקליינים את המצב ואת הסכנה האורבת לי אם תממש אמא את איומיה בדבר רחיצת ידיה באלכוהול ולהקלתי הרבה הם הפסיקו להתלונן עלי.

כאן ישבנו יחד בליל הסדר כמנהגנו, ואבא מצווה עלי לפתוח את הדלת למען שייכנס אליהו הנביא ואני ניגש בהסוס, ביראה ובפחד, פותח את הדלת ומי מכניס את ראשו המזוקן לתוך הפתח, מי אם לא העז של השכן ואני כמעט מתעלף מבהלה בעוד בני משפחתי המרושעים משום מה מתגלגלים מצחוק.

כאן, ראיתי את אבי — בפעם יחידה בימי חיי — ממרר בבכי על מות אמו סבתי היקרה אותה רק בקושי הכרתי.

מכאן נסעתי מדי בוקר בחשמלית לכתה א', בתקופה בה סטודנטים רומנים חברי משמר הברזל השתוללו במשך שבוע שלם בהפגנות אנטישמיות ורק הודות לנס מן השמים לא פגעו בי, אישית, מעולם. הייתי משוכנע שזה היה בשל פחדם מאבי שהיה בעיני (ואולי גם נשאר) האיש הכי חזק והכי אמיץ בכל העולם.

כאן גדלתי ואגרתי נסיון חיים עד ליום בו הייתי בן 7, כתוצאה מתאונה נשרף מחצית הבית. האש כילתה את המטבח, את המשרפה ואת המחסן עם חביות היי"ש לרבות את החבית עם הסחורה המוברחת מצ'כיה. הבית לא היה מבוטח. הורי האומללים נאלצו להקים את הכל מחדש וזאת אמנם עשו.

בגדה הצפונית

הורי השיגו הלואה מן הבנק המסונף לועד הקהילה. שכרנו דירה חדשה בחלקה המערבי של העיר, בגדה השניה של הנהר. יחסית, היתה זו דירת פאר. היא היתה בת 3 חדרים, מטבח, מזוה ו־חדר אמבטיה. לא עוד נאלץ להתרחץ בגיגית העץ באמצע המטבח שמחה אמי, אם כי לדידי לא היה זה כל כך רע. חדר אחד הפכה אמי לחנות לשאריות בדים. כאשר את הסחורה השיגה בהשאלה מחנות סטונאית של משפחת גנץ. אבא קנה פיאט בלילה משומשת בעלת כסוי בד, ונהיה לסוכן נוסע. ככזה הוא ייצג פירמות רבות, ביניהן סיטונאי

לפרזול, וחנות ובית מלאכה להכנת תכריכים ושאר אביזרי קבורה מצועצעים בהם נהגו להשתמש שכנינו הנוצרים. העסק נוהל והיה בבעלות הבית של מר ברוארמן. בקיצור קיומנו, לפי שעה, הובטח.

סביבתנו החדשה היתה מעורבת יותר מן הקודמת. שניים משבעת דיירי הבית היו נוצרים. אם אחת המשפחות שעסקה באריגת שטיחים פרסיים היתה גרמניה, יתר על כן היטל־ריסטית מושבעת. תמונתו של אדולף המשופם התנוססה מעל לפסנתר הכנף בשחצנות מרגיזה. כל כוח השכנוע של אמא לא עמד לה בנסותה לשכנע את השכנה בתיזה כי מנהיגותו של היטלר איננה לטובת העם הגרמני הנאור. בשיחות הללו בעית האנטישמיות לעולם לא הוזכרה, והנימוק היחיד שהועלה היה אך ורק טובת הגרמנים, אך ללא הועיל. השכנה מאנה להשתכנע או למות משבץ לב פתאומי כתוצאה מקללות הסתר שהיתה אמי מרעיפה על ראשה הרחק מחוץ לטוח שמיעתה.

שנתיים התגוררנו בדירה זו, שבשערה קננה משפחה של סנוניות היא שבה לכאן בפרוס חג הפסח. התוכניות המעורפלות מלפנים בדבר עלייה לארץ ישראל ירדו מן הפרק. תוכניות חדשות החלו לצוץ ולהרקם: הגירה לארצות הברית.

מכתב ארוך ומלא תקוות כתבה אמי בכתב ידה הקליגראפי אל דודתי, אחות אבי שהתגוררה באמריקה. היא בקשה מן הדודה שתמציא לנו את המסמכים הדרושים להגירתנו על סמך היותה ילידת ארצות הברית.

הנסיעה העתידה הלהיבה את דמיוני. במשך חודשים ארוכים שאלתי הראשונה בשובי מבית הספר היתה האם הגיעה תשובה מאמריקה. התשובה אמנם הגיעה לבסוף אלא שהגיעה באחור, כי מלחמת העולם השניה פרצה בינתיים. להערכת אמי לא היתה זו עוד שעה כשרה לתוכניות הגירה. התוכניות נגנזו „לאחר כך..." הצרה היתה שלאיש מבני משפחתי לא היה ברור מתי זה „אחר כך". ואני מאוכזב הייתי על כי נשללה ממני ההזדמנות להרפתקאה רבתית, של נסיעה והפלגה — וביקור בעולם חדש.

שכנים שלנו לא מזמן הגרו לארצות הברית. בנם, נער בגילי נהרג שם בתאונת דרכים שבועיים בלבד לאחר הגעתם לאמריקה. אמריקה מסוכנת — היתה מסקנתי הנחרצת ועתה במקום שאצטער על ההרפתקה שנשללה ממני, שמחתי בחלקי והודיתי בכל לבי להשגחה השומרת עלי.

המשכנו בשגרת חיינו. שחקתי, ניגנתי בכינור, בקיץ רחצתי בנהר והשטתי סירות משוטים בשעות הבוקר ואילו שעות אחר הצהריים הוקדשו ללמודי יהדות במסגרת ה„חדר" בו למדנו משנה וגמרא. הייתי תלמיד חרוץ למדי.

לעיסקי אבי התוסף לאחרונה ייצוג בית חרושת לצעצועים. נהנתי מן השלל הרב שנפל בחלקי. הודות לו כמה בני גילי מבני שכנינו הנוצרים התידדו אתי עתה ברצון. הייתי למקור בלתי אכזב של כלי משחק חדשים ומעניינים. הייתי ילד, הייתי תמים. שמחתי בחלקי, הייתי מאושר.

שלוש שנים גרנו כאן. אחותי גדלה בינתיים והחילותי לשים לב אליה. התחלתי אפילו לשתף אותה במשחקי עם שאר הילדים. לקראת הסתיו אמורה היתה להכנס לכתה א׳. בית הספר היה רחוק. הפרנסה משאריות הבד לא עלתה יפה. הגיע אם כן העת לתזוזה נוספת. ושוב עברנו דירה. דירתנו החדשה היתה בקרבת בית הספר, כלומר במרכז היהודי. כתובתנו החדשה רחוב סצ׳ואי מספר 11. היתה זו לכתובתנו האחרונה בנודיוואר.

בית הספר

בקיץ 1935, אמי לבשה את בגדיה הטובים ואותי הלבישה בבגדי החגיגיים: כובע מלחים וחולצת מלחים בעלת צווארון מלבני גדול בצבע כחול כהה ושוליים מקושטים בפסי כסף, מכנסיים קצרים, תמיד מכנסיים קצרים אפילו בחורף הקר ביותר עד לגיל הבר־מצוה, נעליים גבוהות וגרביים לבנים עד לברכיים. כך הלכנו להרשם לשנת לימוד ראשונה בבית הספר האורטודוקסי, בו אמי ואחיה סיימו בזמנם את למודיהם.

בירו מארק שהיה סגן המנהל בזמנם של אמי ודודי ועתה הוא מנהלו של בית הספר קיבל אותנו בחיוך לבבי. הוא התיחס אל אמי כאל מכרה ותיקה וחביבה. ליטף את ראשי והביע את משאלתו כי אהיה תלמיד טוב וחרוץ לא פחות משהיתה אמי. את הדוד אדמונד שהעיד על עצמו כשובב ידוע בבית הספר, המנהל העדיף — כפי הנראה — שלא להזכיר. המנהל עם שפע תלתלי הכסף על עורפו, שפמו הגזוז בקפידה וסנטרו החזק, עשה עלי רושם עצום. אדם נאה ומרשים ממנו לא פגשתי מעולם. לפי הידוע לי הוא לא הגיע אל מחנות ההשמדה, „פטריוטים" הונגרים רצחו אותו לפני כן. התרגשותי וגאותי על יחסו הלבבי של המנהל לא ידעו גבול. חשתי בכל מאודי את המחוייבות המוטלת עלי שלא „לבייש את הפירמה".

דויטש רוז׳י היתה מורתנו לכתה א׳. רוקה מושבעת ובעלת מימדים, זו חינכה דורות רבים והיתה אף מורתו של דודי בזמנו. היא הנחתה אותנו בסבך הנוהגים שהיו לפעמים מסובכים למדי של התנהגותנו הנדרשת בבית הספר ובחיים. בכתה היו ילדים בלבד. בית הספר לבנות היה בבנין שונה ברחוב אחר, לא הרחק מבית הספר שלנו. ישבנו שניים ליד כל שולחן בכיפות על ראשינו. לא כיפות קישוט סרוגות כנהוג בימינו, כי אם כובעים של ממש עשויים בד שחור וצורה אחידה. בהכנס המורה קמה הכיתה על רגליה. כשלא היינו עסוקים בכתיבה, ישבנו — אמורים היינו לשבת — עם זרועותינו מאחורי גבינו. בשתי אצבעות מורמות למדנו לבקש רשות דיבור או רשות לברוח מן הכתה לפטפוט חברי בשירותים. וכן הלאה והלאה מנהגים, כללי התנהגות וכמובן למודים, למודים למודים.

דוד וייס המכונה דוּוידלי היה מורנו לחומש. איש קטנטן בעל זקנקן תיש לבן זה היה מהיר חימה ושימש מטרה מתמדת לתעלוליהם של שובבי הכתה. בציפיותי הגבוהות מעצמי מעולם, בפירוש מעולם, לא הרגזתי אותו. בקול צלול הייתי חוזר אחר שירתו. היה קורא מלה או שתיים בחומש בעברית של ההברה האשכנזית ובניגון משלים היה קורא את תרגום המלים לגרמנית. הכתה דיזרת אחריו במקהלה קולנית בשתי השפות שאותן — לאמיתו של דבר — לא בדיוק הבנו, אך לא בכדי להבין למדנו חומש. חומש למדנו בכדי ללמוד. תרגום הנוסח העברי לשפת ההונגרים — שפת אמנו — נחשבה על פי התפישה האורתודוקסית לכעין חלול הקדש בזעיר אנפין שלא בא בחשבון. כל זה, כמובן, לא הוסבר לנו. כך לומדים, כי כך לומדים. ואנו מצדנו לא שאלנו למה ומדוע.

בשיטת הציונים הנהוגה תחת השלטון הרומני היה 10 הציון הגבוה ביותר ו־4 ציון נכשל. לעולם לא אשכח את הרגשת הבושה, המבוכה והרגשת הכשלון שלי נוכח אכזבת אמי מתעודת השליש הראשון שהבאתי הביתה בכתה א׳. בה בכל המקצועות קבלתי ציון עשר לבד מחשבון, מקצוע שבו נראיתי בעיני עצמי ככשלון מחפיר. ציוני בחשבון היה תשע.

להבא בכל מאודי השתדלתי לתקן את ה„כשלון״. אכן בסיועה של דויטש רוז׳י תוקנה הבושה ובשליש הבא וכן באחרון, לא השתבשה עוד תעודתי. כך זה נמשך בכל השלישים של ארבע כתות בית הספר העממי. 10 בכל המקצועות, ובכל זאת, משום מה הכתם של 9 בחשבון בשליש הראשון לעולם לא הוסר.

המורה רוט, גבוה, צנום ובעל זקן לבן מלבני לימד אותנו בכתות ב׳ ו־ג׳. חתיכת עור עבה ומבריקה מרוב שמוש היה ברשותו ובו היה מצליף על כף ידו המושטת של תלמיד אשר סרח. שנתיים למדתי בכתתו ופעם אחת בלבד „זכיתי״ בהצלפה על כף ידי. היה זה הישג מרשים הן היו ילדים שזכו „לתקיעת״ כף כזו כמעט מדי יום ביומו.

בתקופה זו רגש העולם. מלחמת חבש ומלחמת האזרחים הספרדית השתוללו בעיצומן. לנו היה רדיו בבית והמורה רוט נהנה מסקירותי בעניני חדשות מן העולם הגדול. לפחות פעם אחת זכור לי כי הוא הכניס אותי אל — לא פחות ולא יותר — מאשר לכתה ד׳ של הילדים הגדולים. כתה זו היתה ממלכתו של המורה בלום. הוטל עלי לספר למורה בלום את תמצית החדשות האחרונות ואת פרשנותי בענין מי יודע מה, הלואי וזכרתי. הכבוד היה כה גדול עד כי הרגשת חשיבותי העצמית בלא כל ספק לא היתה פחותה במאומה מאשר שלחצתי למשל, את ידה של מלכת בריטניה בעת קבלת הפנים של הקורפוס הדיפלומטי בלונדון כעבור שלושים שנה.

חלף הזמן. בכל שנה ב־10 במאי, נחוג חגם הלאומי של הרומנים שתחת שלטונם חיינו ושאת שפתם למדנו מבלי לדעת אותה. ביום זה צעדו תלמידי בית־הספר היהודיים בצעדת ראוה כיאה לאזרחים נאמנים וטובים. לציון החג התאספנו באולם הציור שהפריד בין הכתות העממיות לבין כתות התיכון של בית ספרנו. זה היה האולם שבו נחוגו החגים הלאומיים, כאן גם נערכו החגיגות היהודיות, הבולטת שבהן היתה חגיגת חג החנוכה. נאומים, דקלומים, הופעת המקהלה של בית הספר בנצוחה הנמרץ של הגברת בראון, המורה לזמרה. עוד זמן חלף והנני בכתה ד׳, הייתי לאחד מתלמידיו של המורה בלום. למורה בלום לא היה מצליף עשוי עור עבה. למורה בלום היה קרש ירוק שנתלש מאחד המושבים המרופטים ומדי פעם, כאשר מי מבין תלמידיו הוציא את המורה מכליו, היה מר בלום צורח וצועק ממרומי הקטדרה שלו ומעיף בתלמיד המרגיז את הקרש שלו. אגב, היטב דאג המורה שמעולם לא ייפגע באמת במישהוא מן הילדים שהיו בעצם חביבים על מורה הזקן בעל לב הזהב.

דוד וייס יצא לגמלאות. דוד שטיינר בעל התיאבון היה למורנו במקצוע המרכזי שכונה „למודי דת״. איש צעיר יחסית ונמרץ זה היה בולע לעינינו 3—4 לחמניות מרוחות בחמאה ושכבות השומן שהתרפדו סביב איזור חגורתו בעיקבות תיאבונו המופלג הוסיפו לדמותו מראה „בעל ביתי״ מכובד. מראהו בבוכנואלד, כשלד מתהלך על שניים, כעבור זמן כה קצר יחסית, לעולם לא ימוש מזכרוני. הוא לא חזר משם.

סיימנו את ארבע הכתות של בית הספר העממי. הורי רשמו אותי להמשך — לגימנסיה. מילדים גדולים של בית הספר העממי שבנו וחזרנו להיות ילדים קטנים בכתה הראשונה של הגמנסיה. כתתנו, הראשונה כעת בשורת הכתות וסמוכה לאולם הציור ומעבר לו. תפרו לי מדים, מדי חאקי, וכובע סטודנטים בעל מצחיה שחורה ומבריקה ומספרי האישי היה רקום על השרוול. בעזרת המספר יכלו הפקחים הממלכתיים לדווח על התנהגותי הבלתי הולמת במקום צבורי. כאן, בבית הספר התיכון הזדקקנו ביתר שאת לשפה הרומנית המוזנחת והזרה לנו. התחלנו ללמוד גם לטינית וצרפתית ולרובנו טרם מלאו 11 שנים.

המורה זלצר אוסקר חמור הסבר לימד אותנו היסטוריה והיה למחנך של כתתנו. זלצר לא התלהב מרעיונות מודרניים.

בעיניו לימוד, פירושו לימוד. בעל פה כתוכי, עשרה חמשה עשר עמודים מן היום למחר. התלמיד בעל הזכרון הטוב ביותר קיבל את הציון הגבוה ביותר. להבין? — מה פתאום. וכי אפשר בכלל להבין הסטוריה? מעניין כיצד היה מסביר לנו מר זלצר אילו העזנו לשאול את פיו על ההבדלים משנה אחת לשנייה. אותם פרקי היסטוריה בהם בעט שלטון הרומנים הוצגו ההונגרים כאויבי העם המדכאים השטלתנים והנבזיים, ואילו שנה מאוחר יותר תחת השלטון ההונגרי הפעם, הופיעו הרומנים כפלחים פרימיטיביים, מורדים חדלי

אישים ומרצחים חסרי תרבות והשכלה. אילו נשאל, היה אולי מסביר את האמת הנצחית: השליטים כותבים ומשכתבים את ההסטוריה. וזה כשלעצמו שעור חשוב לחיים.

מה מעט שבמעט ידענו אודות מורינו. בעצם מאומה לא ידענו אודותם. המורה לצרפתית שלנו לדוגמא קליי „טוטו" היה כנויו. רק כעבור עשרות שנים התברר לי כי היה קומוניסט נלהב במחתרת ועשה קריירה מפוארת תחת השלטון הקומוניסטי כפרופיסור באוניברסיטה של קלוז', שם נפטר לפני שנים אחדות.

המורה ללטינית היה כומר פרווסלאבי רומני בעל חזות והתנהגות של שור הבר וכנויו בפי התלמידים בתרגום חופשי — פרופסור יוסף הג'מוס.

הלמודים היו אינטנסיביים ובשפה הרומנית שהקשתה עוד יותר על התלמידים ששפת היום יום שלהם היתה הונגרית. לגבי, תעודות על טהרת הציון עשר היו לחלום רחוק.

סיימתי כתת תיכון ראשונה (בציונים בינוניים למדי כמספר שש אולי שבע בכתה). בחופשת הקיץ פשטו שמועות אודות הסדר פוליטי, טריטוריאלי חדש באזורנו. אכן לקראת הסתיו „הושבה" אורדיה אל בעליה „החוקיים" משכבר הימים, וחזרה להקרא רשמית — נודיוואראד. האדמירל הורטי מיקלוש השליש, רכוב על סוסו הלבן נכנס לעיר בראש גדודיו ברוב פאר, הוד והדר.

אושרי ושמחתי לא ידעו גבול. חיילים הונגרים עייפים שכנוים „מגיני המולדת" חנו בכל פינה לאחר צעדת הראוה המייגעת ברחובותיה הראשיים של העיר. אנו הילדים „ההונגארים" חפשנו את קרבתם, מתרשמים מכלי נשקם המצוחצחים, ממדי השרד שלהם וכמובן מן השפה ההונגרית שבפיהם. פסלו של המלך פרדיננד הראשון הרכוב על סוסו הקרבי, הוסר במנופים מכנו שבככר המרכזית של העיר, kis piac tér. מצבת זכרון עם הדגל ההונגרי הוקם תחתיו ואנו התלמידים הצדענו בעוברנו על פני מצבה זו כנדרש בתקנות החדשות. עשינו זאת בהתפעמות פטריוטית אמיתית. מה מאושר הייתי שנפטרתי מן השפה הרומנית הבלתי אהודה עלי, מה מפחיד עד כמה קצרה היתה ראייתנו את הנולד.

לפי שעה „פרחנו" תחת השלטון החדש. הצרפתית בבית הספר הוחלפה עתה בגרמנית כשפת חובה שלישית. לטינית המשכנו ללמוד כבעבר, אך הפעם מפיה של המורה וויס שהגיעה אל בית ספרנו היישר „ממולדת האם ההונגרית".

המורה ויולה לימד את השפה ואת הספרות ההונגרית. באיזו גאוה הגשתי לידיו את חבורי המתוחכמים בשפת האם האהובה, עד מה נתכרכמו פני כשיצירות המופת שלי הושבו לידי מכוסות בדיו אדומה בשל שגיאות כתיב ותחביר אין סופיות. מסקנה — גם את שפת האם צריך ללמוד, שום דבר לא בא מאליו...

מורה התעמלות חדש הצטרף לסגל בית הספר. הלא יאומן קרה. המורה לקטוש היה חבר סגל המורים של בית הספר הניאולוגי. האם רוחות חדשות החלו מנשבות? האם היהדות מתאגדת? להד"ם. הורי עושים מאמץ כספי נוסף. אני נשלח לשעורים פרטיים אצל לקטוש, פעמיים בשבוע. גופי מתחסן, בעוד ימים לא רבים זה יעזור לי להשרד במחנות הרכוז. האם זה עזר? ספק רב. חסונים וטובים ממני נפלו. היה זה רק ענין של מזל או שמא השגחה עליונה? מי יידע את התשובות.

ברויר אוסקר מורי לכנור, משמש מורה למוסיקה של הליצאום הנאולוגי. הוא משתף אותי ככנר שלישי בקונצרט החגיגי שנערך בבית הכנסת „ציון" של הקהילה הניאולוגית. הורי במבוכה, האם ירשו לי דריסת רגל אצלם? ויכוחים סוערים במשפחה, התיעצויות ולבסוף השכל הישר גובר על החששות. ולאחר מעשה באות השאלות, האם זה באמת נכון שיש שם עוגב כמו בכנסיה? ואני המומחה משיב בהן. והעונש לא מאחר. בחורף הקרוב אני מתחלק על מדרכה מכוסה קרח, כנורי נשבר וכסף לרכישת כנור חדש אין.

תחת השלטון החדש אנו לומדים, מתפתחים, גדלים ומתקדמים בקצב מסחרר לקראת השואה הרובצת על סף ביתינו ממש. אנחנו עוורים, איננו רואים, ואולי איננו רוצים לראות את הכתוב על הקיר.

עם סיימנו את כתה ז', הורחב בית הספר שלנו. עתיד המחזור שלפנינו כבר נראה „מובטח". הורינו חששו כי בהעדר כתות גבוהות בבית הספר האורטודוקסי ולרגל חשיבותן הגוברת של תעודת הבגרות, רבים מאתנו ייאלצו להמשיך, חס ושלום, את למודיהם בליצאום של הקהילה הניאולוגית.

מלחמת העולם משתוללת מסביבנו. נאומי היטלר מהדהדים במכשירי הרדיו. אוסטריה, צ'כיה, פולין בידי הנאצים ואילו דאגת הורינו מופנית לפתוח החנוך האורטודוקסי של בניהם. תוכניות נרקמות, אל דאגה הורים אורטודוקסים, מרחיבים את בית הספר.

ב־1943 מוסיפים כתה ט' והמחזור שלפנינו, מי שיכול וידו משגת, ממשיך בלמודיו. נצחנו. עתידנו מובטח. מדברים על אפשרות של הפיכת בית הספר לתיכון מקצועי.

אבי משכנע אותי שאלמד הנדסת בנין גשרים. אירופה ההרוסה תצטרך להבנות מחדש. המלחמה הלא תסתיים במהרה והביקוש למהנדסים יהיה בלתי מוגבל. אמי תומכת ברעיון, הן לסוחר לא אצלח, (זה ברור לה כשמש עוד מן השליש הראשון שלי בכתה א').

ב־1943 אנו מסיימים כתה ח'. הכתה מצטלמת תוך נדר כתוב כי עתה, לאחר שרוחות הגורל יפזרונו לכל כוון, אנו נמשיך ונפגש מדי 10 שנים החל בחודש יוני 1953. שמו של כותב שורות אלה מתנוסס מתחת להבטחה כמי שבאחריותו ליזום את כנסי המחזור. רובנו עולים כתה וממשיכים בלמודים.

פליטים מפולין ומצ׳כיה מגיעים לעירנו. 1944. אבי מגוייס מזה חצי שנה. אמי וסבתא עושים מאמצים עליונים בהשגת הפרנסה. אנו מפטמים אווזים ומוכרים את בשרם הכשר בקמעונות, מתוך דירתנו הדלה. את שומן האווזים אוגרים במיכלי מתכת ושומרים עליהם כעל אוצר.

החזית הולכת וקרבה. קרבות עזים בהרי הקרפאטים. אבי משרת כנהג ביחידה אנטי אוירית של הצבא ההונגרי. כיהודי, הוא במדים אך אינו זכאי לנשק אישי. היחידה יוצאת לחזית ובדרכה עוברת דרך עירנו. באישון לילה נוסעים בכרכרה, אמי ואני לקדם את פניו בתחנת הרכבת. אני רועד בכרכרה בצנת הלילה ומפאת ההתרגשות. מזה זמן רב שלא התראיתי עם אבא.

הרכבת עצרה, אבי המופלא בא לקראתנו. מדי הצבא הולמים אותו היטב. לא להתרגש — הוא מציע — גורל כולם משותף. הוא משכנע את אמא שהיא לא תנקוט בצעדים פזיזים. לדעתו אין טעם לברוח לרומניה. מה הטעם להפך לפליטים **בלא צורך**, סבתא לא תוכל לעמוד בתלאות הדרך, וכסף? מניין נשיג את הכסף, ובכדי לברוח־דרוש כסף רב.

השחר מפציע. אבא ואמא מטיילים חבוקים לאורך פסי הרכבת. אני מצפה לשובם. אמא שבה ואנו חוזרים הביתה. את אשר לא ידעתי אז, וכי כיצד יכולתי לדעת, את אבי לא אראה עוד לעולם.

פסח 1944. העיר שורצת חיילים גרמניים בדרכם לחזית. בחצרם של משפחת דנש, שבנם פישטא חברי לכתה ומידידי, קבוצת חיילים גרמניים. אחד החיילים טועם מצה, יורק ורומס אותה במגפיו. איזה עלבון צורב. לליל הסדר אמא מצווה עלי שאביא הביתה פליט מן הפליטים המצויים בבית הכנסת. הוא מפולין, דובר יידיש, אני עורך את הסדר כפי שלמדתי מאבי. הפליט מספר סיפורים מסמרי שיער על השמדת יהודים בתאי גזים. לא ייאומן. בלתי נתפש. דמיון חולני.

לאחר שהפליט נפרד מאתנו אמי מעירה: „איזה סיפורים פנטסטיים בערוב צלחת מרק״. האם ידעה אמא את האמת, האם רצתה להסתיר אמת זו מפנינו בכדי להרגיע אותנו? מי יידע.

הלמודים בבית הספר נפסקים בפתאומיות. האם יחלקו את תעודות סוף השנה, היתכן שלא יחלקו תעודות? מה יהיה עלינו?

הגיטו מוקם וכעבור שבועות אחדים מועלים יהודי העיר על הרכבות. ניאולוגים, אורתודוקסים, חסידים וחילוניים. גורל אחד לכולנו.

התוכניות, כל התוכניות, נקטעות באכזריות. גורלנו סב ובתפנית חדה ופתאומית משתנה המציאות. בתוך פחות משלושה שבועות אני הופך מתלמיד בית הספר התיכון האורטודוקסי של נודיוואראד לעבד נרצע של הרייך השלישי. במהלך כמה שבועות אלה רוב רובם של תושבי העיר היהודים מושמדים באכזריות ובשיטתיות שטנית בלא תקדים בהסטוריה של המין האנושי. אמי, סבתי אחותי, דודי ואבי. משפחה אחת מני עשרות אלפי משפחות.

אני קורא בספר הזכרון של העיר על בית הספר ועל העקרונות שעליהם הושתת. תוך חיטוט בין זכרונותי העמומים מנסה אני להגיע למסקנות על החינוך שקבלנו. מנסה אני להאחז באיזה קצה חוט שיוביל מן העבר אל ההווה, אך תוצאות — אין. מנסה אני בכוון הפוך, כלומר לחזור מן ההווה אל העבר, אל כתלי בית הספר, והתוצאות לא משתנות.

אין האדם יכול, כפי הנראה, לנתח ולהבין באופן אובייקטיבי את הגורמים אשר השפיעו עליו בילדותו ושעיצבו את אישיותו. מנסה אני להצביע על עובדות אלו ועל אחרות הזכורות לי מילדותי בכדי להגיע למסקנה כלשהי — לשוא.

בית הספר על כל עקרונותיו המגובשים מלא היה בנגודים והחיים מסביב עוד הגדילו את הניגודים הללו. קבלנו חינוך דתי, מסורתי והנה, כיום לא זו בלבד שאינני מקיים תרי״ג מצוות, יתירה מזו, על פי עקרונות החינוך שקיבלתי בנודי־ וארד, אינני נחשב כלל ליהודי. ובכל זאת. הן אפילו המחשבה על קביעת פסק דין שכזה מקוממת אותי. כי יהודי אני וככזה אני מרגיש את עצמי בכל נפשי ובכל מאודי. אולי אינני האב־טיפוס של היהודי על פי המדדים, שללא ספק הומצאו בידי אנטישמים. באשר לי אין לי כל צל של ספק שאין בכלל בנמצא „אב־טיפוס״ יהודי וכי המצאות של כזה אינה אלא המצאה מרושעת של תועמלנים שונאי יהודים שברבות הימים השפיעו בתעמולתם אף עלינו היהודים עד כי לעתים קרובות מדי מוצאים אנו את עצמנו מחפשים בקרבנו את אב הטיפוס (השלילי) של היהודי המכוער, וכשמחפשים — גם מוצאים, לו רק טרחנו — היינו מוצאים את היפה והחיובי בקרב בני עמנו.

אם אבחן את עצמי בכנות ובקפידה, יתברר לי כי השאיפה הכי חשובה בראיית תדמיתי העצמית היא **להיות בן־אדם**, „א־מענטש״. אם אני מצליח או לא מצליח לעמוד בציפיותי מפני עצמי, זו כבר שאלה אחרת, עצם שאיפתי זו הנה לדעתי התוצאה והסיכום של דרישת מורינו ומחנכינו בבית הספר.

קומץ קטן בלבד של חברי לכתה שרדו. מבין 33 תלמידים, בוגרי כתה ח׳ המופיעים בתמונת המחזור, נותרנו ששה. קליין לאצי חי בצרפת ואילו שאר החמישה כאן, בארץ.

באיחור של ארבעים שנה, התאספנו, שרידי כתתי החיים כאן בארץ לקיים נדר ישן נושן. נוכחו משה דרורי (פוקס מונדי לשעבר); אריה פוקס; קליין לודוויג ו־א. בר־ניר (ברטפלד לשעבר). הפגישה נערכה בביתי וביזמתי מתוך נאמנות להתחייבות נושנה. חמשה היינו. חמישה אנשים שונים זה מזה בתכלית שנוי. איש איש וגורלו, חייו, משפחתו ובעיותיו ועברו הסוער. היתה זו, כאמור, פגישה ראשונה מסוגה. אחדים טרם התראו מאז ימי בית הספר לפני ארבעים שנה. היה זה ערב כבד שרבו בו השתיקות על פני הדיבורים.

בסוף הערב לאחר שהתפזרו האורחים ואיש איש שב אל ביתו, נותרתי עם השאלה מה המשותף בין חמישה אנשים כה שונים. אחד בלבד נותר דתי בסגנון האורטודוקסי המסורתי, היתר חילוניים כמוני. 4 שכירים, אחד עצמאי. כולם נשואים, ל־4 יש ילדים, זוג אחד עירירי, אחד כבר סבא. לכאורה שונים זה מזה ובכל זאת, נמצא קו משותף ביניהם. רעייתי מצאה את המשותף — רואים שהם כאלה, איך אומרים בני־אדם, בני אדם מהוגנים. האם זו מורשת פרי חנוך משותף בן שמונה שנים? אני רוצה לקוות כי כך הוא הדבר. מאמין אני וחש כי טביעת העין של אשתי נכונה גם במקרה הזה.

הביתה

את שהייתי מאונס בגיהנום הנאצי לא אפרט בפרקי זכרונות אלה. איש אל ייתפלא על כך. עברתי את אשר עברתי בצמוד לידידי ושכני הבוגר ממני בשנה: גבל באנדי. עד לשחרור לא נפרדנו אפילו לשעה אחת. אחרי כן נפרדו דרכינו. הוא פשוט נעלם, אומרים שהיגר לדרום אמריקה, כל חפושי אחריו העלו עד עתה חרס.

גם על קורותי הפתלתלות עד להגיעי ארצה לא אכתוב. הגעתי בסופו של דבר וזה הכי חשוב. הגעתי ב„הגנה" שהיתה האניה לפני האחרונה אשר לא גורשה לקפריסין.

נתקבלתי, במסגרת עליית הנוער, לקיבוץ אפיקים. כאן הכרתי את אשתי לעתיד חוה לבית פסח, ילידת דמשק. כשהכרנו, היא היתה בת 14 ואילו אני בוגר ממנה בשלוש שנים. בעזרתה, וכמובן בעזרת למודי בעבר, בתוך חדשים ספורים השתלטתי על שפת האם החדשה שלי בה אני כותב, חושב ומרגיש כיום. רציתי, בכל מאודי רציתי לשכוח את ההונגרי שבי. נדרתי כי לעולם לא אחשוב, או אקרא ואכתוב עוד בשפת העם שהפקיר אותנו, את יהודיו. הצלחתי — לפחות חלקית — ובמובנים מסויימים אף יותר מכפי שהייתי רוצה כי אצליח במאמצי השכחה. כיום, בהיותי בגיל 54 לעתים מנסה אני להחזיר את גלגלי השיכחה אחורה בלא הצלחה. אני נתקל במנגנוני הגנה אטומים שאין בכוחי להתגבר עליהם. שכחתי ובשום פנים אין בכוחי להזכר בפני יקירי, אני מביט בתצלומיהם ששרדו בידי בני משפחתי שנצלו בהיותם ברומניה והתמונות אינן עוזרות. צעיף שיכחה אטום ועיקש מונע ממני לזכור את פניהם. בשנים הראשונות להגיעי ארצה באיזה אימפולס ילדותי שאפתי לשכוח את השפה ההונגרית עד כדי שלא אצליח אפילו לזהותה בשומעי אותה מדוברת. זה כמובן אבסורד. בזה, למזלי, לא הצלחתי. אני עדיין מבין את השפה אם כי יותר ויותר קשה לי השמוש בה, ועל כך אינני מצטער.

בסתיו 1947 התנדבתי להגנה ומאז שרתתי בצה"ל ברציפות עד לשנת 1969. בהיותי במחנות הרכוז, את שלושת החודשים האחרונים עשיתי בבית חרושת ליצור כנפי מטוסים. חלמתי על היום שבו אשוחרר מן העבודות אטיס מטוסים כאלה במו ידי כטייס. חלומי הפך לאובססיה. בגוברי על מכשולים שקשה לתארם הצלחתי בתום ההפוגה השניה של מלחמת השחרור להתקבל לקורס טייס של חיל האויר, אותו סיימתי בהצלחה בשנת 1951. הייתי בוגר הקורס מספר 3, הקורס הראשון שהתחיל וסיים את אימוניו בארץ.

ביולי 1951 נולדה בתנו עופרה עופר. היא הלכה בעיקבות אביה לחיל האויר בו היא סיימה את שירותה הצבאי כקצינה.

הבן שלנו רמי עופר נולד בספטמבר 1957. בהגיע תורו גם הוא, כמוני, התנדב לקורס טייס. הוא לא סיים את הקורס. עבר קורס קצינים ומשרת כקצין מלואים בשורות החיל. בחייו האזרחיים בחר בחקלאות כנושא למודיו בו הוא עדיין בגדר מתמחה אקדמאי. נשא לאשה את ורדה דן והעתיד עדיין לפניהם.

ב־1965 נולדה בתנו ענבל. היא עומדת לפני גיוסה כעת סוף שנת 1983. יתכן וגם היא תמצא עוד את דרכה אל שורות חיל האויר, אך אם לא — דיינו. אין בליבי כל ספק שבאשר היא תשרת תעשה את מלאכתה נאמנה.

ב־1973 נולד נכדנו שחר צפריר. כיום הוא בן 10 והעתיד לפניו. תפילתי כי יהיה זה עתיד טוב ומבטיח.

אם בשטחים רבים יש לי ספקות ולבטים אין ספור, הרי שלפחות בענין צאצאינו אני רגוע. מושרשים הם היטב בארץ הזו — הארץ שלנו. הם יודעים וחשים כי כאן מקומם ועתידם. תמיד דאגנו שילמדו את לקחי השואה ואת הבזיון שבחיי גלות. ודבר נוסף שנראה לי חשוב ביותר, הם — הילדים — אינם תופשים בכלל את שנאת החינם המשתוללת סביבנו. שנאת החנם הבין עדתית המאיימת על עצם קיומנו כעם רחוקה מהם מרחק שנות אור. הם יהודים, ישראלים ספרדו־אשכנזים, או אשכנזו־ספרדים שחונכו לאהבת המולדת ולסובלנות כלפי הזולת.

אני קורא בספר הזכרונות של העיר בה נולדתי ונדהם. כמה שנאת חנם, כמה כתתיות, סבל ואכזבה בשל פירוד. קשה לקלוט כיצד יתכן.

בצבא מלאתי תפקידים שונים ובשנת 1963 נתמניתי לתפקיד היפה ביותר שטייס יכול לחלום עליו בחיל האויר — הייתי למפקד טייסת. מה גאים היו יכולים להיות בי הורי אילו...

ב־1966 מוניתי כנספח אוירי בלונדון. חזרתי לגולה עם כל משפחתי. לרגל לקחי השואה הרי שמפגשי המחודש עם העולם החיצון העוין והאנטישמי השפיע מאוד על כולנו. בתום שלוש שנים שבנו ארצה מאוששים ומחוזקים בצדקתנו הציונית. חשנו ביתר שאת כי כאן ורק כאן נמצאים אנו בביתנו, וכי בכל מקום אחר, ולו גם דרכון דפלומטי באמתחתנו, זרים אנו ובלתי רצויים. את הנקודה הזאת לעולם לא שכחנו

להדגיש לילדינו תוך הדגמת העובדות הרבות ככל שנזדמנו.

המפגש עם האנגלים בני דת משה היה מדהים אותי במיוחד. איזו צרות אופקים, איזו צרות מוחין וחוסר ראיית המחר. איזו התרפסות בפני השליט ויהיה הדמוקראטי שב־דמוקראטים. איני מסוגל להבין אותם. משפחתי אינה מסוגלת להבין אותם. יש להם כאן בית והם מעדיפים את הגלות. פשוט לא יאומן.

מפגשי עם הגלות הולידה שני ספרים אותם כתבתי בהיותי בלונדון. „מתא הטייס" שהוא רומן המבוסס בחלקו על נסיוני האישי וכולל אלמנטים אוטוביוגרפיים רבים. השני — „זוהר הארגמן" — ספר מדע דמיוני בו השואה עוברת כציר מרכזי. הספרים מזמן אזלו מן השוק ואילו הוצאת מהדורות חדשות אינן כדאיות למו"ל, איני יכול אלא להצטער על כך.

כתבתי וכמובן גם קראתי מעט. אלי ויזל, פיזר, פרנקל — סופרים והוגי דעות דגולים שכמוני, עברו את השואה וכותבים עליה. כתיבתם מעולה ומקצועית. אך היכן הסופרים הללו? אילו לקחים ואילו מסקנות אישיות הוציאו מנושאי כתיבתם? למסקנה החשובה ביותר כי מקומם כאן, אתנו בין בני עמם הם לא הגיעו. על כן, על אף התפעלותי העמוקה מעבודתם, אני מתיחס אליהם בחשדנות, בהסתייגות, ולמה אסתיר בחוסר אמון מסוים.

עם שובנו לארץ השתחררתי מחיל האויר לאחר שירות רצוף של 21 שנים. מאז אני טייס ומשמש כקברניט בחברת אל־על בעת כתיבת שורות אלו.

כעבור שעה ארוכה של שוטטות בעיר הגענו שוב אל בית המלון והרגענו את רעיותינו המודאגות.

הייתי מכונס בתוך עצמי ונרגש מאוד. בנגוד להרגלי, הפעם אפילו לא ניסיתי לחלק את חוויותי עם אשתי.

בבקר זרחה השמש ויצאנו אל עבר המטרות שלשמן באנו לכאן.

בנסיעה במכונית העיר אינה נראית גדולה כלל. בזמן קצר אפשר להספיק הרבה. את בית הקברות בגדת ולנצה מצאנו נעול בלא שומר ועל כן נאלצתי לוותר על ביקורי ליד קבר סבי המנוח. שני הבתים הראשונים בהם גרנו נהרסו זה מכבר. בבית השלישי, זה שבמערב העיר בקרנו בקור חטוף. הכל נראה קטן, זר וזקן מאוד.

המשכנו אל כתובתי האחרונה ברחוב סצ'וואי מספר 11. הבית עמד על כנו רק סורגי הברזל של השער היו חלודים יותר משזכרתי אותם ואיש מבני משפחתי לא יצא לקראתנו מן הדירה הקטנה והמוזרה אשר בקצה החצר.

הסתובבתי בסביבה הלום וכואב. הכל הזדקן כל כך וכאילו רוחות רפאים של יהודי העיר סבו מעל לגגות הבתים הישנים. אלפי זכרונות הציפוני. בעוברנו על פני בית הכנסת הגדול יכולתי לשמוע קולם של החזן מר ריף ומקהלתו. בחצר בית הכנסת חיפשתי את עצמי בין הזעטוטים שיצאו להפסקת למודיהם.

מצבת אבן חקוקה באותיות עבריות ולטיניות הוקמה לזכר קורבנות השואה באמצע החצר. מלבדה הכל נשאר כמו אז.

ככר השוק שהיתה שוקקת בימים ההם, ריקה ושוממת כיום ובפתחי החנויות הרבות איש לא עמד.

אפילו הצלוב בפינת רחוב הקפוצינים שבעוברנו על פניו כילדים, נהגנו לירוק בסתר, נעקר ממקומו והטיח על גדר האבן של מסדר הנזירים הקפוציניים התקלף מזוקן.

כל אבן וכל פינה והזכרונות המכאיבים שלה. לברוח. להתרחק מכאן ומהר ככל האפשר. עברנו לככר התיאטרון. היכן החנויות האלגנטיות של היהודים? היכן העבר? כלום כלום לא הותירה השואה והזמן.

בתי הקפה שהיו מפוארים בעבר המו מבני אדם רעבים שזללו את המנות הקצובות ברעבתנות, בלכלוך ובהזנחה. זה לא זה. עם היהודים נעלמה כנראה גם ה„קולטורה" המפורסמת של „פריס הקטנה".

בשעות אחר הצהריים המוקדמות הסיעו אותי ידידי לבית בגדה הצפונית של העיר ברחוב נאה למדי מוצל בעצי ארמון גבוהים.

ביקשתי להכנס לבדי לבית. אשתי וידידי כבדו את רצוני. עליתי במדרגות השחוקות בעקבות צלילי כנור חורקים. ילד כבן 8 עמד בחדר וניסר את כנורו. ממולו על הכסא ישב ישיש זעיר שאי אפשר היה שלא לזהותו במבט ראשון — מורי לכנור. „ברויר אוסקר"! קראתי לקראתו בשמחה.

הישיש הרים אלי מבט מסקרן. — אתה צריך להיות משהוא מן העבר הרחוק מאוד — אמר כי מזה שלושים שנה ששמי בודה אוסקר. הוא לא זיהה אותי.

ביקש שאמתין לו דקות אחדות עד שיסיים את השעור. אשה ישישה וחסרת שיניים — אשתו הנוצריה שאת שם משפחתה ואת דתה הוא אימץ, קרקרה סביבי בלהג אין סופי. סוף כל סוף הצטרף אלינו מורי. במשך כמחצית השעה שוחחנו. למרבית פליאתי, ההונגרית, הפעם, יצאה שוטפת מפי.

בתחילה לשוא ניסיתי להסביר לו מי אני. לא זכר ולא תפש. הזכרתי לו את שם אמי מלפני הנשואין או אז נתעורר האיש הקטן לחיים. הוא זכר. ועוד איך זכר. היה לה ילד קטן כזה בלונדיני עם שערות מתולתלות. בן שלוש היה אולי ארבע — נזכר ברויר — ואני בחנתי אותו במרוזה — התלהב האיש לאור הזכרונות.

הילד, זה אני, ניסיתי לשכנע אותו. הוא סקר אותי במבט משועשע כאינו מאמין. וכלב היה לכם, לבן, ופיצי קראו לו לכלב, ומה שלומך ומה אתה עושה, ואיפה הייתה כל השנים.

הבנתי מתוך המשך שיחתו וקטעי דבריו כי הוא חושב אותי לדודי, ידידו משכבר הימים. שוב ושוב ניסיתי להסביר לו. הוא נראה כמסכים עם הסברי, לפחות מתוך נימוס. זכר ילד קטן והנה איש בגיל העמידה לפניו — לא מתקבל על הדעת, זה פשוט לא יתכן. ואיזו אחות נהדרת היתה לך אלזה — נאנח ברויר אוסקר. לא אחות — אמא. כן. כן. הסכים שוב בנימוס, ונאנח: כל כך אהבתי אותה. הנדתי בראשי בהבנה. כן. גם אני, ועדיין...

מעולם לא שוחח עם טייס. ואיפה המטוס שלי, ושאכתוב מדי פעם. גלויה מכאן גלויה משם. הוא אוהב גלויות, הסביר והחל לספר לי על אוסף הגלויות שלו בהבטיחו שפעם כשיהיה לנו יותר זמן יראה לי אותו. ואיך בפלסטינה? — ישראל תקנתי אותו. כן, כן. נכון הוא הסכים עמי. איזראל.

הגיעה העת להפרד, וברויר אוסקר נפרד ממני. ועם הפרידה שלו נפרדתי מן העיר שבה נולדתי. זו אינה עירי.

עירי שם באגן הים התיכון בארץ קטנה וסוערת ושמה רמת־גן. לשוב לשם הביתה, ומהר ככל האפשר. שם מקומי. שם ילדי, נכדי ועתידנו. כאן זה העבר. אשליה רחוקה ומכאיבה. ברמת־גן המציאות. הבית, ביתי — ביתנו.

רמת־גן יוני 1983

יצחק פורמן

פרשת הסטרלינגים המזויפים

אלכסנדר רובינשטיין, המזכיר הכללי המוסמך של אירגוננו, היה גם אחד מאותם המגורשים, שנשלחו ע״י הגרמנים לעבודת־כפייה. הוא נשלח לבית־הדפוס הסודי, בהיותו פועל דפוס במקצועו, שבו היו הגרמנים מזייפים מטבע זר ובעיקר לירות סטרלינג, בכמויות ניכרות.

בעזרת כסף מזוייף זה מימנו הגרמנים את הוצאות המלחמה שלהם בחוץ־לארץ וכן את קניותיהם. בהמשך אנו מפרסמים את המאמר הדן בנושא זה, שהופיע בעיתון „דבר״ ביום 14.8.59:

תגלית הבולים ושטרות הכסף המזוייפים, שנתגלו בימים אלה באגם טפליץ אשר במחוז שטיירמארק באוסטריה, מכה גלים בעולם. יום יום מתחדשים סיפורים על ארגזים חדשים, תגליות חדשות — וצילומי תגליות אלה מציפים עתה את עתונות העולם. ב„דבר״ מגליון שלשום הבאנו צילומים של הבולים האנטי־יהודיים, שנתגלו בארגז שהוצא מתחתית האגם. אך נראה, כי מה שהיה סוד לחוקרים ולבלשים בריטיים ואמריקאיים, אינו אלא סיפור פשוט בחייהם של יהודים שנשארו בחיים אחרי מפלת הנאציזם.

הנה נתגלה בדפוס עתוננו, „דבר״, אדם שהיתה לו „הזכות״ לעבוד בשירות הזיופים הנאציים.

אלכסנדר רובינשטיין נשלח ב־1944 מאושויץ למחנה הריכוז זאכסנהאוזן, 30 ק״מ מברלין. מחנה זה, ככל המחנות, היה גדור גדר־ברזל מחושמלת, אך בתוך המחנה עצמו הוקפו שני ביתנים (מספרים 19—20) בגדר נוספת. לביתנים אלה הוכנסו מכונות־דפוס משוכללות ביותר; כן הובאו לביתנים הללו 140 פועלי־דפוס יהודים שנאספו מארצות אירופה הכבושה. כשמשגיחים עליהם נתמנו 7 אנשי ס״ס נכים שבראשם מפקד בדרגת רב־סרן ברנהרד קריגר (אגב, לפי דברי רובינשטיין, ניצלו הודות לקריגר כל עובדי הדפוס היהודים, כי התעלם מפקודת השמדה שהיתה מונחת בכיסו, עד שחרור המחנה על־ידי האמריקאים).

בביתנים אלה, המבודדים משאר המחנה סביבם בידוד חמור (גם לאנשי הס״ס שומריהם אסור היה לדבר עם גרמנים מהחוץ), נעשו מעשי־הזיוף הגדולים ביותר בהיסטוריה, בפקודת רב־הטבחים הימלר.

שם הודפסו מאות מיליוני שטרות של שטרלינגים מזוייפים בערכים של 5, 10, 20 ו־50 לירות. את הגלופות לזיופים אלו הכינו מומחי הזייפנים של אירופה. הנייר שעליו הודפסו השטרות, היה נייר אורגינלי, עם סימן־המים של ה„בנק־אוף־אינגלנד״.

כן הודפסו שם, לדברי רובינשטיין, ספרי הדרכה למחבלים בגרמנית, נורואגית, הולנדית, סרבית, צ׳כית ושאר שפות אירופה.

אחד הפריטים המיוחדים שהודפסו במחנה זאכסנהאוזן, היו הבולים „היהודיים״, או נכון יותר ה„אנטי יהודיים״ אשר לנו עניין מיוחד בהם.

הבולים, שנועדו לשמש את המלחמה הפסיכולוגית של הגרמנים במלחמת העולם השניה, דמו לשני ערכים מבולי בריטניה, כשראש המלך ג׳ורג׳ החמישי הוחלף בפרופיל של סטאלין והכתובת המקורית הוחלפה בכתובת אנטישמית בנוסח: „**מלחמה זו היא מלחמה יהודית**״. — במלה „יהודית״ נמצאת אף שגיאת כתיב ובמקום Jewish רשמו הגרמנים

Jewsh. מעל לכתר הבריטי וכן בשתי הפינות העליונות של הבול צוירו שני מגיני־דוד. מימין לראש סטאלין נראה סמלה של ברית המועצות. כן רשומות השנים 1939 — פרוץ המלחמה ו־1944 — השנה המשוערת של הנצחון הגרמני.

הזיוף השני נעשה בבול בריטי מסידרת ההכתרה של המלך ג׳ורג׳ השישי והמלכה אליזבט בשנת 1937. דמות המלכה הוחלפה בראש סטאלין והמלה „דואר״ באותיות ס.ס.ס.ר. כשלידן המלה „בריטניה״. הפינות עטורות במגיני־דוד. תאריך ההכתרה (17.5.37) הוחלף בתאריך ועידת טהרן — 28.11.43. הבולים שדמו מאוד לבולי אנגליה המקוריים, הוצנחו על־ידי ה„לופטוואפה״ מעל לערי בריטניה ובריכוזי צבא בריטי.

חדשים רבים עבדו פועלי הדפוס היהודים במלאכה בזויה זו שנכפתה עליהם על־ידי הנאצים. מבחינה מובנת נהגו בהם הגרמנים ברכות יחסית. עד שבאחד הימים גילו היהודים באחד המחסנים בין גלילי מכונות דפוס חלודות ועזובות, פיסת נייר עם כתובת של דם קרוש: „על מכונות אלה עבדו 12 פועלי־דפוס יהודים בראדום בשביל המנוולים הנאצים. עתה נלקחים אנו מעל המכונות ומובלים אל הכבשנים. נקמו נקמתנו!״

כתובת זו פקחה עיניהם, וימיהם ולילותיהם של יהודי דפוס זאכסנהאוזן עברו בחרדה.

בהתקרב צבאות הברית המשחררים, העבירו הנאצים את החומר המודפס עם עובדי הדפוס למחנה אחר. שם נצטוו אלה להעלות באש את מה שהדפיסו במשך חדשים רבים. ימים הרבה עסקו במלאכה, אך האש עשתה עבודתה בעצלתיים.

יומיים לפני היכנס האמריקאים הובאו מכונות־משא טעונות ארגזים ענקיים. בחפזון רב נאספו שטרות השטר־לינגים והבולים לתוך הארגזים. שום פיסת־נייר לא נשארה במחנה. הכל נחתם בארגזים ונזרק אל האגם הקטן שאיננו מסומן אל מפה.

מלבד אלכסנדר רובינשטיין עבדו במחנה־דפוס זה גם זוננפלד גוסטב, רובינשטיין קלמן, רובינשטיין משה הרש, גלאנצר יעקב, ינול ארנו, פרנק דוד, זוננפלד אישטבן, מגרוסוורדיין.

ד״ר אנדריי פופר
רופא מנג׳וורד

זכרונותי מאושוויץ

הגברים היהודיים המבוגרים של דורנו יזכרו לעולם את השמדת העמים הנוראה וגדולת המימדים שנערכה בגהינום של אושוויץ. חוויות אלה נחרתו עמוק בזכרוננו; לעולם לא נשכח את הפשע שהתבצע לאור יום, מול עיני העולם התרבותי. בעיר נג׳וורד נלקחו למחנה 24,000 גברים יהודים. מתוכם חזרו לאחר השחרור פחות מ־1,000. פירוש הדבר שרובם הגדול של 23,000 הגברים היהודיים הושמדו. בודדים הגיעו לארצות הברית, לשודיה, לארצות אמריקה הדרומית ולמקו־מות אחרים.

המחנה, שבו הייתי, היה מחנה עבודה. 600 כלואים מאושוויץ הועברו לשם. אנו היינו בין הכלואים הראשונים ושימשנו לפתיחת המחנה. הרוב הגדול היו יהודים מהונגריה, אך היו בין הכלואים גם בני עמים אחרים, כגון יוונים, הולנדים, לטבים ואפילו גרמנים. החולים לא זכו לטיפול תרופתי ובתנאים אלה מתו כמובן, ראשונים אלה שהגיעו למחנה בהיותם כבר חולים. אני זוכר היטב את מותו, מדלקת־ריאות, של עמיתי ד״ר איגנץ מרקוביץ. שני חולי־שחפת מתו יחד איתו, כמעט באותו זמן, כתוצאה מהעבודה המפרכת.

אני הועסקתי מההתחלה ועד לחודש נובמבר 1944 במיכרה־חול וכן בבית־חרושת למכוניות ב.מ.וו. כמה קאפואים של קבוצות עבודה מסויימות (כלואים אף הם), בשרתם את מימסד המרצחים, הפכו בעצמם לפראים ובהתאם לפקודות, היו מלווים את אסיריהם בעזרת כלבי־דם. לעיתים קרובות קרה, שהיו מכים את עובדי הכפייה העייפים והנחלשים עד מוות, ואף היו משסים בהם כלבים טורפים.

בתוך המחנה פעל מוסד שהיה דומה לבית־חולים, ובו עבדו ארבעה רופאים מבני נג׳וארד: ד״ר וילמוש ברשוני, ד״ר הרמן קסלר, ד״ר וילמוש מולנר, ד״ר יאנוש שנדור. ארבעת הרופאים האלה עשו כל שהיה ביכולתם, כדי לחזק

את הכלואים העייפים והחלשים וכדי להחזיק אותם עד לשיחרור המיוחל.

באחת ההזדמנויות הגיעה למחנה שלנו, שהיה חלק ממחנה דכאו הידוע לשימצה, משלחת מהכפר הקרוב, אלאך. אנשי המשלחת ביקשו מהנהלת המחנה שלא להתאכזר יתר על המידה אל הכלואים ולא לשסות בהם כלבים טורפים, אפילו אם כל כלואי המחנה הם רוצחי־הורים. רק אז נודע לנו שמפקדי המחנה שיקרו לתושבים בסביבה וסיפרו להם שכולנו פושעים מועדים, שרצחו את אבותיהם.

ואולם, נותר בקרבי גם זכרון חיובי. בעת העבודה בבית־החרושת ב.מ.וו. היינו חייבים להניח פסי־רכבת. אני עבדתי בהכשרת קרקע בעזרת את ובהיותי עייף מאוד מהעבודה המפרכת, אי־אפשר לומר, שעבדתי במהירות רבה. פתאום פנה אלי „פועל בכיר" גרמני, אדם לבוש אזרחית בשם הר נימייר, ואמר: „חזיר ארור שכמותך, זה לא עבודה, מה שאתה עושה".

הוא הוציא מידי את האת, העמיס עליו כמות של חול והחזיר לידי:

— אתה רואה, כך צריך להעמיס את האת ובזריזות רבה לחזור על הפעולה.

— אדוני, לך קל לקחת את האת ביד פעם אחת ולעשות את הפעולה במהירות, אך אל תשכח, שאני עושה זאת כבר 10 שעות ללא הפסקה.

— מה מקצועך? — שאל.

עניתי לו, שאני רופא. הגעתי לכאן כמו כולם, בגלל היותי יהודי ולא רוצח־אב, כפי שמפיצים עלינו.

— נו, אם אתה רופא, אז תן לי עצה. אשתי סובלת מכיב ויש לה כאבים גדולים. מה לעשות, כדי שלא תסבול כל כך?

פרטתי בפניו את הדיאטה הרצויה לכיב וגם אמרתי לו, באלו תרופות על אשתו להשתמש. האיש היה מווירצבורג. בשבת אחרי־הצהרים נסע הביתה וביום שני בבוקר חזר. כל הזמן חי על מזון קל במחנה. כעבור 10 ימים ניגש אלי וסיפר לי, שחלה הטבה במצב אשתו. הוא הודה לי על ההדרכה, ואמר שהצלתי את אשתו מסבל רב. מאז אותו יום ובכל יום ב' היה מביא לי משהו מהגינה שלו, כמובן, בסודי־סודות. קבלתי ממנו תפוחי־עץ, עגבניות, חסה ועוד מיני ירקות. מקרים קטנים כאלה היו לפעמים מצילים חיי אדם, אך לצערי היו רק מקרים מעטים מסוג זה.

המחנה שלנו שוחרר בסוף אפריל 1945 כאשר חיים בתוכו עדיין כ־1,500 איש, כולל את האנשים שפונו מהמחנות המערביים עם התקרבותם של צבאות הברית, של האמרי־קאים, האנגלים והצרפתים. אנשים אלה עשו את כל הדרך ברגל והגיעו אלינו לבסוף. הם הובלו במצב גופני ירוד ביותר ומי שלא היה מסוגל לעמוד בקצב ובתלאות הדרך, נורה. כך הגיע אלינו אחד מחברי, אלק פל, שנפצע ברגלו מיריה, עם פצעים מוגלתיים וחום גבוה. טיפלנו בו מיד, ואומנם, האיש נותר בחיים. יחד עם קבוצות אלה הגיעו אלינו גם שתי משאיות עמוסות בגופות. היו אלה אסירים מורעבים, שמתו בדרך.

הגרמנים פקדו עלינו, ביסודיות טיפוסית, לפרוק את הגופות, לספור אותן ולערוך רשימה. היו שם למעלה ממאה מתים, שלאחר הספירה והרישום הוחזרו למשאיות, אשר העבירו אותן אל המשרפה שבדכאו.

גרוסמן צבי

אושביץ — תא הגזים

החיים במחנה

במחנות המוות של אושוויץ ובירקנאו הצטופפו המגורשים ב־420 צריפים. במחנות של אושוויץ נע מספר הכלואים בממוצע בין 180.000 לבין 250.000 בני־אדם. כל המחנות היו מוקפים בתעלות עמוקות ובגדר צפופה, מחושמלת. את המשר־פות הראשונות החלו בונים בשנת 1939 והפעילו את הראשונה שבהן, באושוויץ, בשנת 1941, עם שלושה תנורים. במשרפה מספר 4 בבירקנאו היו 12 תנורים. הנידונים למוות הובלו בעזרת מכות במקל, בכתות הרובים, בכלבי־דם אל תאי הגזים שהיו מוסווים כמקלחות. את העצמות שלא נשרפו לחלוטין, כתשו לאבקה ומחומר זה יצרו, באמצעות עיבוד תעשייתי, סופר־פוספאט. השערות שנגזזו מהנידונות למוות או מהגופות של הנשים, שימשו את הגרמנים גם כן למטרות תעשייתיות. במחנה אושוויץ הושמדו בממוצע 10,000 עד 12,000 איש ליום באמצעות הגזים והמשרפות. לאחר השיחרור נותרו בחיים עדיין 2819 איש במחנה, מתוכם 542 יהודים הונגריים.

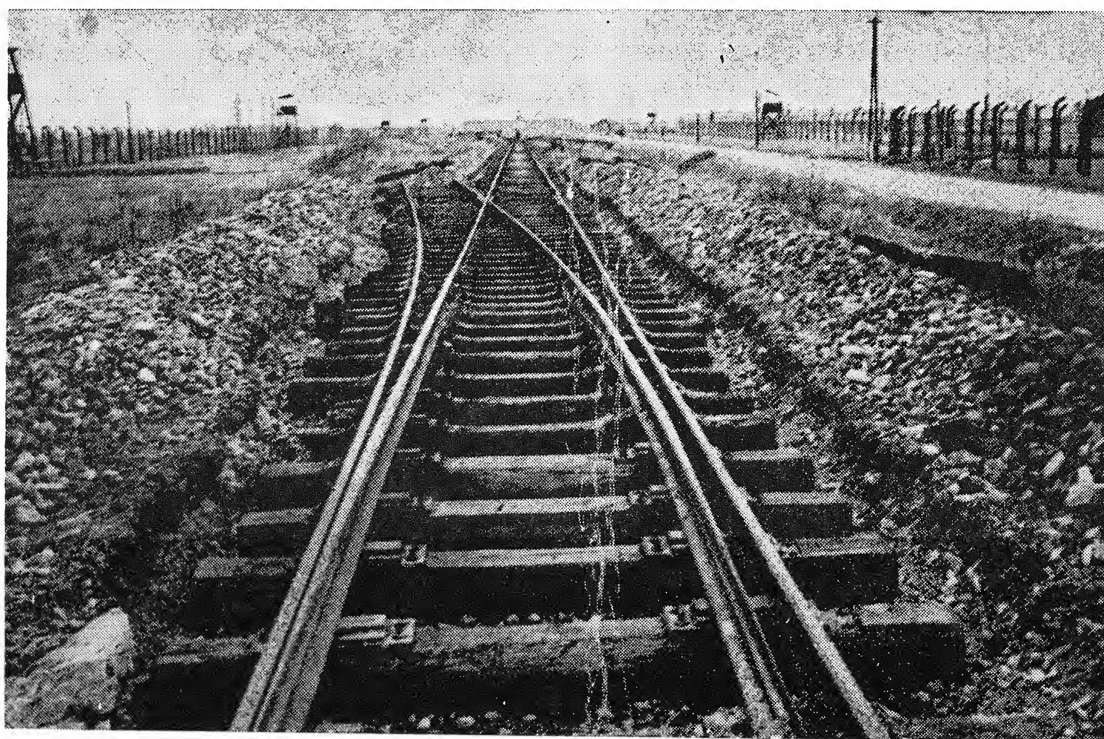
אופייני למצב ששרר במחנות המוות הגרמניים ולאי יכולתם של היהודים להתגונן מפני העינויים החייתיים של השלטונות הצבאיים שם, הוא המקרה הבא:

אחת המכרות של הרופאה ד"ר גיזלה פרל זיהתה באושוויץ את הרופאה שנלקחה לשם מביתה בעיר מרמורוש סיגט וקראה לה בשם „הרופאה גיזי". במקרה שמע זאת ד"ר מנגלה הידוע לשימצה, ה„רופא" הגרמני של המחנה, שבתגובה לכך רצח מיד את היהודיה ההרה המסכנה באומרו שאין כאן שום „רופאות גיזי", כאן כל היהודיות הן זונות פשוטות.

לעיתים קרובות נאלצו הכלואים, בעת המסדרים, לעמוד במשך שעות, בשורות מסודרות. העבודה החלה בשעה 6.00 בבוקר ונמשכה עד 6.00 בערב. היציאה לעבודה והחזרה ממנה נערכה בליווי תזמורתי. המשמעת במחנות היתה אכזרית ביותר. מדי יום נערכו מסדרי־ספירה עם ראש גלוי לאחר השיבה מהעבודה. המפקחים היו מכים ללא רחם בכלואים היהודיים המסכנים, ללא כל סיבה רצינית. כאשר מישהו נידון, בתור עונש משמעתי, לכליאה בבונקר מיוחד, היה הדבר מתלווה

שקיבל את התואר „בלוקאלטסטה". פושעים אלה, מתוך סדיזם רגיל, ללא כל סיבה היו נוהגים להכות באכזריות נוראה את היהודים המסכנים, חסרי המגן. רבים מהם עונו באכזריות כזו, עד כי הפכו לנכים לכל ימי חייהם, או מתו מהעינויים. המפקד של המחנה כולו היה „לאגראלטסטה", שהיה קצין ה־אס.אס. בראש קבוצות העבודה עמדו ה„קאפו" שרובם היו גם פושעים גרמניים. בראש קבוצות משנה קטנות יותר עמדו „פועלים בכירים" שחלק מהם היו כלואים רגילים.

הגרמנים היו מסיירים בתוך המחנה בלווית כלבי־דם ענקיים, וכך היו מפחידים דרך קבע את הכלואים שבין כך ובין כך היו כל הזמן נתונים לפחד־מוות. כאשר מישהו היה נתפס בחשד של נסיון לברוח, היו תולים אותו לעיני כל יתר הכלואים. לעומת זאת, כאשר היו מוצאים גופתו של בורח, היו מחזירים את הגופה למרכז המחנה כדי להציג אותה

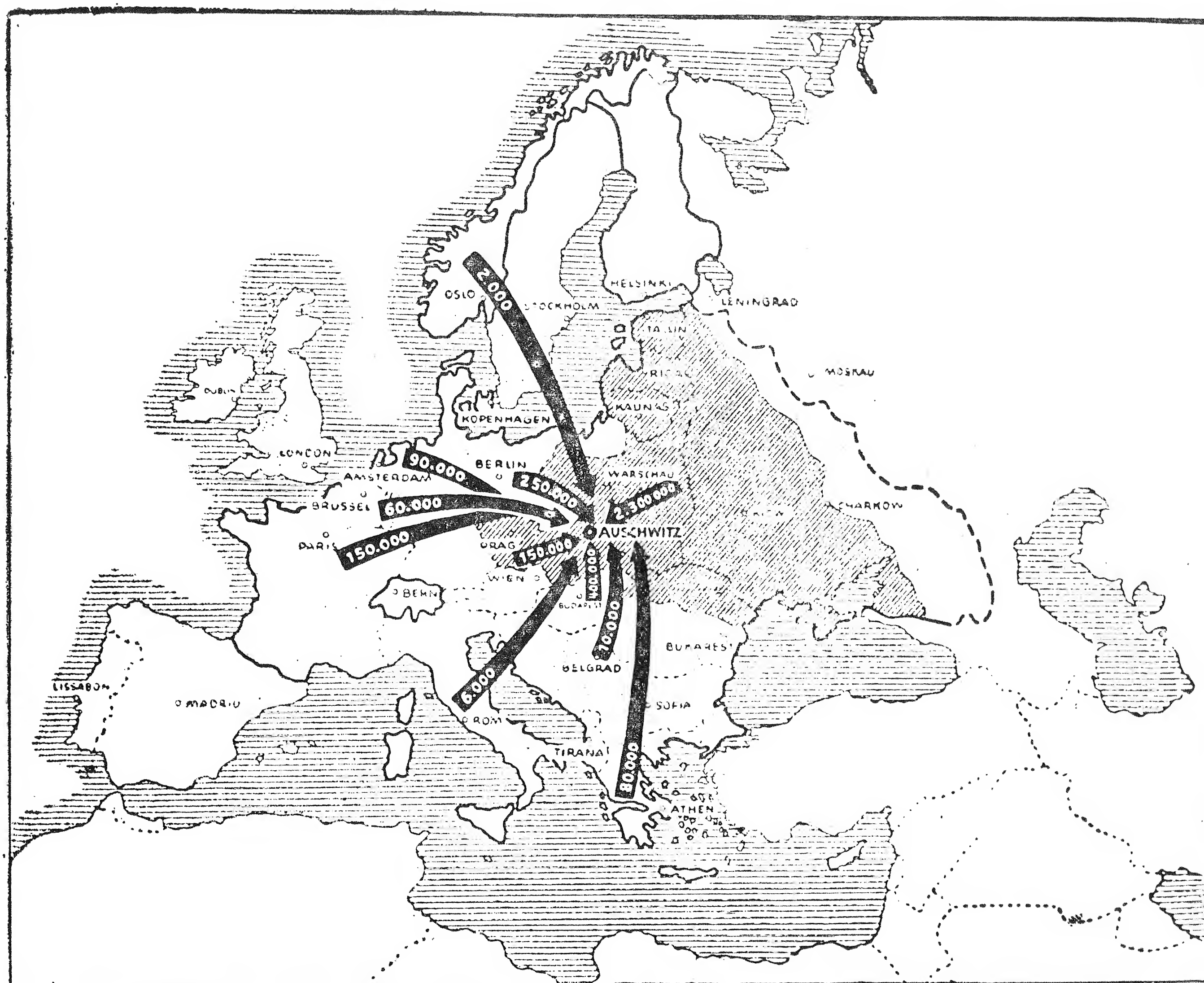
פסי מסילת הברזל של אושביץ עליהם דהרו רכבות המוות

„טקס" של הכאה ושל שיטות־עינוי מתוחכמות אחרות. מי שניסה להימלט או ביצע עבירת משמעת רצינית יותר, היה מוצא לתליה בפומבי, בהתאם ל„פסק דין" של „המחלקה הפוליטית".

לכל קבוצה או איזור במחנה היה מפקד ישיר שנקרא בגרמנית בשם „שטובנאלטסטה" אשר היה בדרך כלל פושע גרמני רגיל. מפקדו של „בלוק" היה גם כן פושע גרמני

לראווה בפני כולם. על הגופה היו שמים שלט בגרמנית, שאמר בפשטות: „הנני". כל 60 איש היו מקבלים דלי אחד שבצהרים שימש להובלת המזון, בערב לרחצה ובלילה בתור בית־שימוש. האסירים לא קיבלו סכו"ם או צלחות וכולם היו נאלצים לאכול בידיהם, מאותו דלי שבלילה שימש לעשיית צרכים.

גם תנאי העבודה וגם נסיבות אספקת המזון היו אכזריים

מכל קצוות העולם מגיעות לאוישביץ רכבות עמוסות יהודים
תאי הגזים והמשרפות לא חדלו לפעול אף לרגע

ביותר. משום כך עלה יחס המתים מיום ליום. קבוצת עבודה בת 200 נפש בממוצע היתה מאבדת מדי יום בין 30 ל־35 אנשים. רבים מהם פשוט הוכו למוות תוך כדי עבודה על ידי ה„קאפו". מילוי השורות לא היווה בעיה, שכן מדי יום היו מגיעים אנשים חדשים ברכבות שהובילו קבוצות גדולות של יהודים לאושוויץ יומם ולילה. כל הכלואים קיבלו מדי־כלא, מכנסי פסים, כנגד כל בגדים ורכוש האחר, שהוחרם מהם מיד לאחר הגיעו למחנה.

גם ההחרמה בוצעה בצורה אכזרית ביותר. הגרמנים היו מכניסים כ־1,500 איש לתוך צריף, שם קיבל אותם רופא לבוש מדים צבאיים גרמניים. רופא זה הזהיר את כולם שיהיה עליהם לעבור הקרנת רנטגן כדי לגלות, אם הסתירו משהו בנעלים, בקיבה, או בפי־הטבעת. הוא הוסיף שכל אדם אשר אצלו יימצא דבר, יירה במקום.

בלילה נאלצו 1,500 איש להצטופף בצריף שנועד ל־400 איש לכל היותר. מובן שבמקום זה אי־אפשר היה לדבר על שכיבה ואף בקושי הצליחו האנשים להצטופף כדי לבלות את כל הלילה בעמידה, באבק ובלכלוך.

כושר הקיבול של מחנה בירקנאו היה 150,000 בני־אדם ואילו באושוויץ היו כ־20,000.

מפקדי קבוצות העבודה בדרגים שונים קיבלו הוראה עוד בשנת 1942, שאסור להם לשוב בערב מהעבודה עם יותר מ־40 איש מתוך 100. קבוצות העבודה לוו על ידי קלגסי אס. אס. וכן כלבים מאולפים ענקיים. בעת המסדר היו הכל חייבים לעמוד דום לפעמים 4 עד 5 שעות, ללא ניע. מי שהעז לבצע את התנועה הקטנה ביותר או אפילו להשתעל, היה זוכה למנת מכות הגונה.

השומרים בעבודה היו מצויידים בשוטים. מי שנעצר ולו לשנייה, היה זוכה למכות שוט עד שדם כיסה את כל גופו. באחת הקבוצות ירד מספר האנשים תוך שלושה חודשים מ־1,500 ל־800.

הרופאים הגרמניים היו מבצעים כל מיני „ניסויים רפואיים" על הכלואים, כאוות נפשם. כירורגים היו „משתלמים" על ידי ביצוע ניתוחים מיותרים על אנשים שכמובן לא היה להם כל צורך בניתוחים אלה. הם היו קוטעים את גפיהם של אנשים שנחלשו כמעט עד מוות. בצריף נפרד „הועמדו הכן" באופן קבוע כ־400 נשים לשם עריכת נסיונות־עיקור, בשיטות שונות. הרופאים היו גם מסרטנים אנשים בריאים על ידי זריקות מיוחדות וכו'.

המפקחים היו, כאמור, פושעים גרמניים שהיו מכים את האנשים במוטות ובאתים עד שהיו מתעלפים. בצריפים שנועדו ל־400 עד 500 איש לכל היותר היו הגרמנים מצופפים 1,000 ואפילו 1,500 איש. הסטטיסטיקה קבעה, ש־88% ממקרי המוות במחנה היו תוצאה של העינויים הקשים. העבודה הרבה והמפרכת, העינויים והמכות החלישו במהרה את האנשים שבשלב זה הועברו לתאי־הגזים ולמשרפות.

„קאפו" — פירוש המילה היה קיצור של „משטרה פנימית" בגרמנית. מחנה אושוויץ שוחרר על ידי הצבא הסובייטי ביום 27 בינואר 1945. מחנות נוספים, מלבד בירקנאו ואושוויץ, היו כדלקמן:

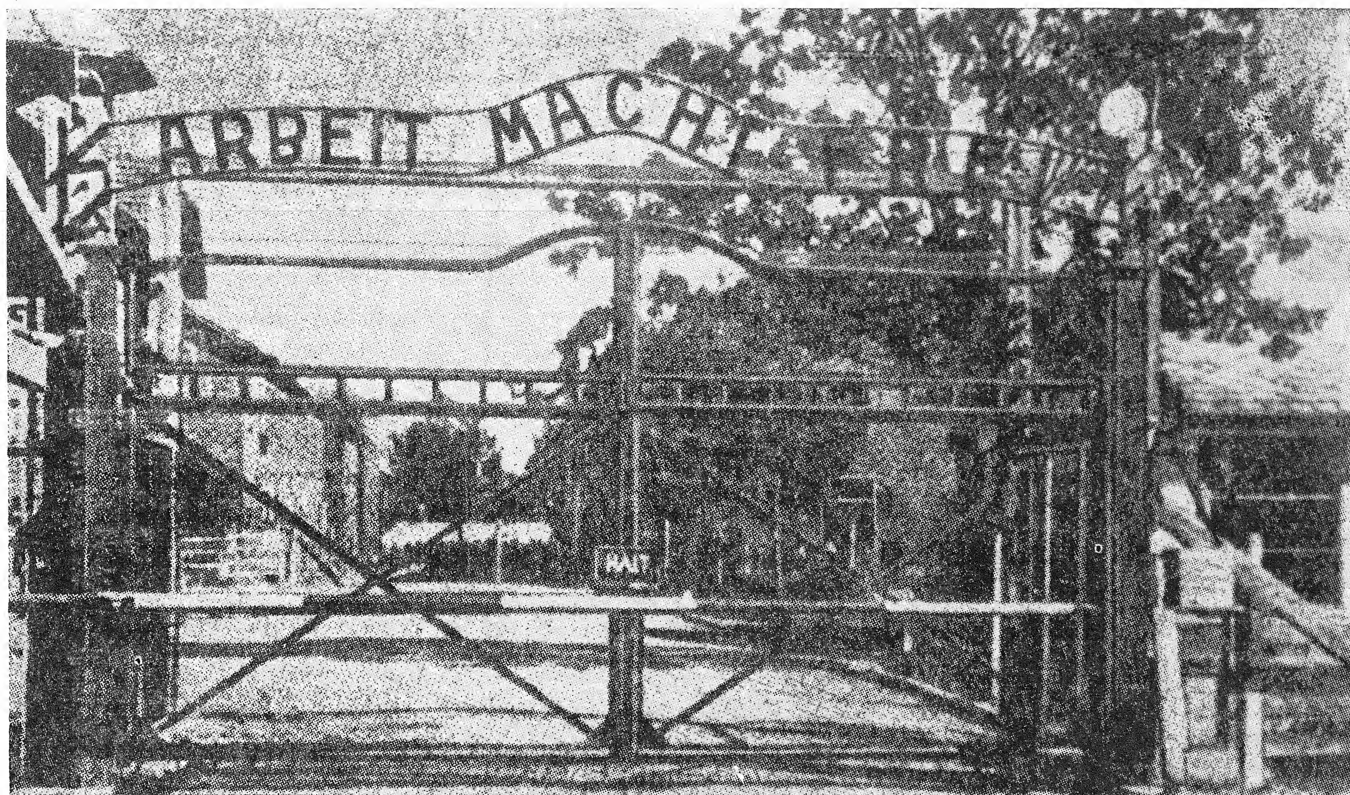
מאוטהאוזן	כאן נכלאו יהודים הונגרים רבים. מתוך 17 אלף חולים שזכו ל„טיפול" כאן, נותרו בחיים 48.
בוכנוואלד	כאן נרצחו 90 אלף יהודים הונגריים.
ברגן־בלזן	הכלואים כאן אכלו סלק־בהמות מבושל במים בלבד. מדי יום מתו כ־100 איש.
גינזקירחן	המזון היה 0.2 ליטר „מרק" עשוי מסלק בהמות, 50 גרם לחם ו־10 גרם מרגרינה.
טרזיאנשטאדט	מספר המתים היה בין 400 ל־500 ביום. המספר הממוצע של הכלואים 90 אלף. בעת השיחרור נותרו כאן בחיים רק 6,000 יהודים הונגריים.
ליכטנוורט	גם כאן נכלאו יהודים הונגריים רבים, כמעט ללא מזון. השומרים מה־אס. אס. היו מכים בהם ללא רחם. רבים השתגעו כתוצאה מהסבל.
דנרסקירחן	מחנה ידוע בעינויים אכזריים. החולים פשוט הוכו למוות. בקברי האחים שכבו מאות חולים כאלה.
רוונסבריק	כאן נכלאו בעיקר נשים, בתנאים מחפירים ביותר. המספר הממוצע של הכלואים היה 50 אלף. הם ניזונו ממים דלוחים שנקרא בשם „מרק סלק". כולם ישנו על האדמה הלחה.
דכאו	כאן נכלאו 6,500 גברים ו־750 נשים מיהודי הונגריה. כתוצאה מהעבודה המפרכת ומהמזון המינמאלי מתו מחצית הכלואים תוך חודשים אחדים. בין הכלואים היו 120 רופאים שמתוכם נותרו בחיים רק 10.

כאשר מפקד המחנה לא מצא שהכלואים עבדו מספיק, הוא היה נוטל את השוט שהיה בידיו של הקאפו ואותו היה מכה עד זוב דם, או שהיה מכניס לפניו מכת אגרוף כזו עד שהאיש התעלף. התוצאה הטבעית של דבר זה היתה שהקאפו הנפחדים היו מכים ללא רחם וללא הפסקה, בשוט, את הכלואים עד שאלה נפלו מחוסרי הכרה זבי דם, על האדמה.

מי שהודיע על מחלה, או על כך שאינו מסוגל להתמיד בקצב העבודה, היה מובל ישר לתא הגזים.

אחד הצורות הפופולריות של הענשה היתה, שהשומרים־המלווים הגרמניים היו משסים את הכלבים המעולפים ביהודים המסכנים חסרי ההגנה.

מדי פעם בפעם, לעיתים קרובות היו מבצעים „מיון"

השער לגיהנום ועליו הכתובת „ארבייט מאכט פריי” („העבודה משחררת”)

דגם בנין הכבשנים של המשרפה

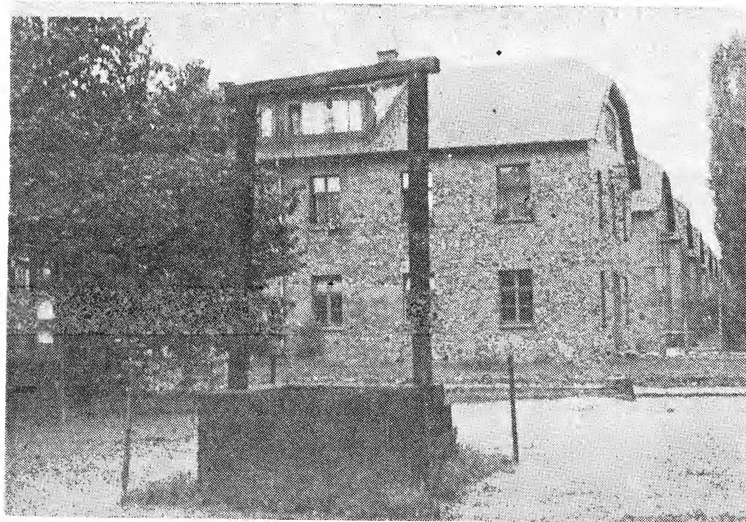
במחנות כדי להעביר לתא הגזים את היהודים שנחלשו, או חלו. במקרים כאלה היו מפשיטים אותם עירומים וזורקים אותם לתוך המשאיות הסגורות, תוך קריאות, צווחות וצריחות של המעונים.

מפקד המחנה היה פונה מדי פעם לקאפו זה או אחר ואומר כך: „לא אעניש שום אדם שיהרוג את היהודים, אבל אם אראה כאן יהודים חיים עוד זמן רב, אז אהרוג את הקאפו".

הקאפו, שרובם ככולם היו בעלי עבר פלילי, לקחו כמובן את האיום ברצינות ונהגו בהתאם. כאשר החליטו להכות יהודי זה או אחר, אך לעיתים רחוקות קרה, שאותו יהודי נותר בחיים.

דוגמא אופיינית לכך: שלושה אנשים היו חייבים לפרוק, תוך 12 שעות, בין 15 עד 20 קרונות של פחם. היו כאלה שנאלצו לעבוד 36 שעות ברציפות, ללא שינה, וכמובן, כל זאת תוך כדי הכאות מתמידות.

באושוויץ מתו מדי יום בין 30 עד 35 איש מכל קבוצת עבודה בת 200. הקאפו, כלומר מפקחי־העבודה הישירים, היו מכים עד מוות רבים מהם תוך כדי עבודה ללא סיבה מיוחדת. חלק מהם נהרגו ממכות ואחרים בירית אקדח. את החסרים מילאו מתוך כלואים אחרים במחנה בירקנאו. הגופות היו מובאות מדי יום מהעבודה ונשרפות ביער הקרוב, בתוך בור בגודל של 15 מטר.

בחזית עמוד תלי׳ במחנה אושביץ שעליו נתלו היהודים

תא הגאזים

„הספר הצהוב", שהופיע בהוצאת „החלוץ" בבודפשט בשנת 1945, מביא את תיאורו של מהנדס יהודי על תאי הגאזים של אושוויץ.

באמצע אולם הכבשנים התנוססה ארובה גבוהה. מסביבה נבנו תשעה כבשנים, לכל אחד ארבעה פתחים. בכל פתח ניתן להכניס שלוש גוויות בממוצע. אלה נשרפו לאפר תוך שעה וחצי. לפיכך הגיע הספקו של כבשן זה לשרפת אלפיים גוויות ביום.

ליד אולם הכבשנים הוקם אולם ההכנה הגדול, שנבנה באופן שיעורר רושם של פרוזדור בית מרחץ. אולם זה יכול להכיל 200 איש, ויש אומרים כי מתחתיו נבנה עוד אולם באותה מתכונת. מאולם ההכנה הובילו פתח ומספר מדרגות אל תא הגאזים הארוך והצר מאוד, שנבנה במפלס נמוך מזה במקצת. בקירותיו של תא זה הורכבו מיתקני מיקלחת מדומים, כדי שהתא ייראה כאולם רחצה ענק. על גגו השטוח של אולם זה התקינו שלושה אשנבים, שניתן לאטום אותם הרמטית באמצעות שסתומים. זוג פסי מסילה הוביל מתא הגאזים דרך אולם הטיפול אל חדר הכבשנים.

תהליך ההמתה בגאזים התנהל כך: את הקרבנות הכניסו לאולם „ב" ושם הודיעו להם, כי הם אמורים לבוא לבית

מרחץ. היה עליהם להתפשט ושני גברים לבושי חלוק לבן נתנו בידי כל אחד מגבת וחתיכת סבון. גם דבר זה נועד כדי לחזק בהם את הרושם, כי הם מובלים לרחצה. אחר כך דחסו אותם לתא הגאזים. אלפיים נפש שנדחסו לכאן מילאו את התא הצר כל כך, שרק בעמידה יכלו להתיצב בו. אם הדבר לא הסתדר בקלות, היו מקרים שירו לתוך ההמון, כדי לצופף אותו. לאחר שכולם נכנסו, הדלת ננעלה מבחוץ אחריהם. אחרי זה המתינו עוד זמן מה, כנראה כדי להגביר בפנים את הטמפרטורה עד לרמה מסויימת. לבסוף ניגשו חיילי ס״ס אל שסתומי האשנבים אשר על הגג ושפכו לתוכם אבקה מתוך קופסאות פח. על הקופסאות התנוססה הכתובת „ציקלון להשמדת מזיקים״ ולידו הסמל המסחרי של חברה תעשייתית מהמבורג. ברור, כי תכולת הקופסה לא היתה אלא תכשיר ציאן, ההופך לגז באויר בטמפרטורה מסויימת.

לאחר חמש דקות איש לא נותר עוד בחיים בתוך תא הגזים. לעולם לא קרה שמישהו יתן סימן חיים לאחר שפתחו את התאים. לאחר הפתיחה איווררו את התא ואנשי ה„פיקוד המיוחד״ (Sonder-kommando) הובילו את הגוויות אל אולם הכבשנים על גבי קרוניות שטוחות ושם נשרפו כולן. שתי המשרפות מדגם ב׳ וג׳ פעלו באותה שיטה, אך הספקם הגיע רק למחציתה של המשרפה הגדולה. כך הספיקה מערכת ההשמדה כולה להמית ולשרוף ששת אלפים נפש ביממה. במידת האפשר „זיכו״ רק את היהודים בדרך המתה זו. אנשים ממוצא ארי הגיעו לכאן לעתים רחוקות. אותם היו לרוב ממיתים בירייה.

לפני שהופעלו המשרפות, בוצעה ההשמדה בתוך חורשה, שם גם נשרפו הגוויות בתוך בור ענק. אחר כך חיסלו את האנשים באולם המשרפות על ידי ירייה בעורפם, ולשם כך הכניסו שם מיתקנים מיוחדים.

המשרפה הראשונה נפתחה חגיגית בראשית מרץ 1943 על ידי המתת שמונת אלפים יהודים מקרקוב ושרפתם. לאירוע זה הוזמנו כאורחים נכבדים קציני ס״ס בכירים ואישים חשובים מברלין. הם הביעו סיפוק רב מההספק של המשרפה והרבו להשתמש בנקבי ההצצה שבפתח תא הגאזים. המפעל החדש זכה לשביעות רצונם המלאה...

ד״ר מנגלה היה מפנה בממוצע שבעים אחוזים של כל משלוח מגורשים „לצד שמאל״, אל ההשמדה המיידית. הקרבנות הובלו לתא הגאזים בלוויית נגינת תזמורת, ולאחר סיום פעולת ההשמדה נגררו הגוויות בחבלים הכרוכים מסביב צווארן אל הכבשנים. אם נראו שיני זהב בפיות הקורבנות, אלה נעקרו מייד. גזזו גם את שערותיהן של הנשים המומתות, וארזו אותן בשקים, כשמשקלו של כל אחד הגיע ל־25 קילוגרם. אלה נשלחו לגרמניה.

מיד עם פינוי אולם ההכנה הגיעה לשם קבוצה שנייה והפעילות נמשכה באופן זה יומם ולילה. לעתים קרובות לא הספיקו כבשני השרפה להדביק את קצב בואם של המשלוחים. אז נאלצו לבצע את ההמתה בגאזים באמצעות מיתקנים ארעיים שנבנו בבתים מיוחדים לכך. הקרבנות שהובלו לשם עברו עינויי הרדה ביתר עוצמה, כי במקומות אלה לא יכלו הגרמנים להשתמש בתכסיסי ההטעיה שלהם, ולא נתנו מגבת וסבון בידי ההמון הערום הנדחס לתוך חדר ההמתה.

מאידך, אם החומר האנושי לא הספיק למלא את אולם „המרחץ״, פשוט חיסלו אותם על ידי ירייה בעורפם. בשעת הדחק שרפו גוויות גם בסביבות המשרפה, על גבי מוקדים שפעלו תחת כיפת השמיים יומם ולילה. הסרחון שלא ניתן לתאר התפשט על השטח כולו. היו קרבנות שלא יכלו ללכת בכוחות עצמם. אלה נדחסו לתוך מעלית שהותקן בו מנגנון מיוחד. בגובה מסויים נפתח פתח המעלית וה„נוסע״ הושלך מתוכו לתוך הכבשן בעודו בחיים. את האפר הנותר מן השרפה ואת העצמות שנגרסו עד דק הטעינו על גבי משאיות והשליכו אותם לאחת הזרועות המתות של נהר הוויסטולה.

מחנה־ההשמדה והמוות של אושוויץ שוחרר על־ידי הצבא האדום הכובש ביום שבת, 27 בינואר 1945, בשעה 3 אחה״צ. הגרמנים סיימו את פינוי המחנה ב־18 בינואר. הם נטלו עימם את אסירי המחנה, וכאשר היו מוצאים, במיקרה, יהודי מסתתר, היו יורים בו במקום. המיסכנים לוו, בדרך כלל, עד למקום הוצאתם להורג, על־ידי „קומנדו־תזמורת״, שהיה „מבדר״ אותם בפיזמוניה של שרה לאנדר. בניני־המשרפות וכו׳ פוצצו על־ידי הגרמנים בטרם נסיגתם.

באושוויץ הושמדו כארבעה מיליון נשים, ילדים וגברים; מרביתם על־ידי גאזים רעילים ובמשרפות.

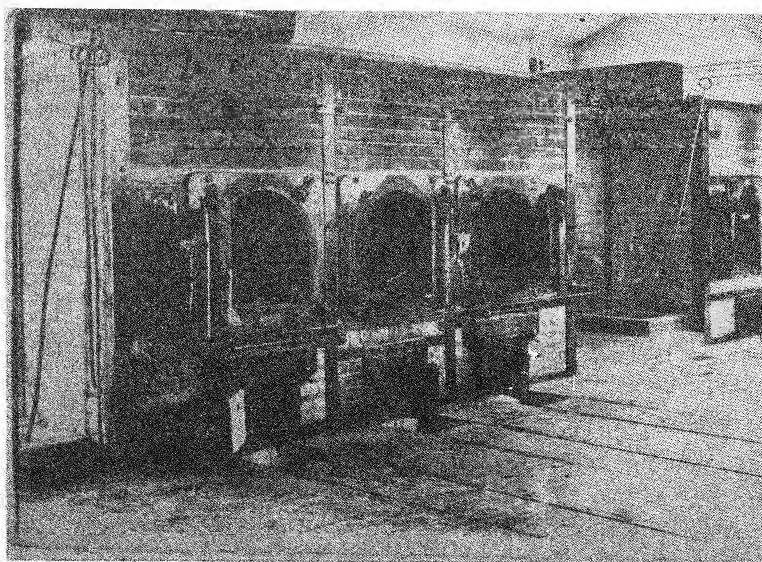
המילה „אושוויץ״ מתקשרת, גם לגבי יהודי נאג׳ווארד־גרוסוורדיין, בזכרונות־זוועה לאין־ספור. אין הדבר שם של מקום סתם, והפך לסמל של גהינום־הגהינומים, של עינויים וסבל שאין הלשון האנושית יכולה לתאר. בצורה זו נחרטה המילה בזיכרונם של כל יהודי גרוסוורדיין.

המספר המדוייק של יהודי נאג׳וארד, שגורשו לאושוויץ, הוא 19,860. חלקם גורשו למחנות־השמדה אחרים של הגרמנים. השליש הנותר של כ־30 אלף יהודי העיר סבלו במחנות־עבודה שונים, ומתוכם 87 אחוז, ביניהם 2700 ילדים קטנים — לא חזרו. הילדים הוטלו, בעודם בחיים, לקברי־אחים שהוכנו מראש, כי, לדעת הגרמנים, **„חבל לבזבז כדורים על יהודים״.**

אף כי סך־הכל של קורבנות מלחמת־העולם השנייה הגיע לכדי 50 מיליון נפש לערך, הרי ברור, ששום עם אחר לא איבד שליש ממצבתו הכללית. צדק יוסף תקוע, נציג ישראל באו״ם לשעבר, כאשר אמר: **„עמים אחרים סופרים את מספר הנפשות שאבדו להם במלחמה, ואילו אנחנו סופרים את מספר הנותרים בחיים״.**

יגוננו, שלא יחלוף לעולמים, אך גובר כאשר אנו מתארים בעיני־רוחנו, באילו נסיבות נוראות ואיומות איבדו הורינו, נשותינו וילדינו את חייהם, לאחר שיווץ מנגלה, „הרופא

המשרפה (הקרמטוריאום) באושביץ מבפנים

המשרפה (קרמטוריאום) בבוכנולד

עמוד תלי' במחנה אושביץ

הממיין" הידוע לשימצה, המנצח, בעל הכפפות הלבנות, של המוות, היה מכריע בתנועת־יד אחת בדבר גורלם של מיליונים של יהודים מעונים. אך המצב לא היה טוב יותר גם במחנות האחרים ואף לא במחנות־העבודה.

הנה כמה פרטים המשמשים כהוכחה, מלבד הפרטים שכבר פורסמו:

עבודת־הכפייה תוכננה מלכתחילה עבור „היסודות הבלתי נאמנים מבחינה פוליטית", כגון רומנים, סרבים, סלובקים וקומוניסטים. העבודה הזו היתה פרי דמיונם של חוגים אנטי־שמיים בעלי השפעה, בתמיכתם הפעילה של גורמים ממשלתיים גרמניים היטלריסטיים, אשר „יעצו" להפנות יהודים לעבודה זו.

עבודת־הכפייה נכנסה לתוקפה, באופן רשמי, ב־1 ביולי 1939.

החוק אושר בפרלמנט בנובמבר 1941 ותיקון לחוק זה קבע בין היתר, שהיהודים המגוייסים לעבודת־כפייה חייבים לשאת סרט־זרוע בצבע צהוב במקום הסרט בעל הצבעים הלאומיים, שהיה נהוג עד אז.

באוקריינה שירתו 60 אלף עובדי כפייה יהודיים מהונגריה ולאחר פריצת הצבא הסובייטי ליד וורוניז' נותרו בחיים רק מעט יותר מ־6000.

ב־בור שביוגוסלביה נכחדו 4000 עובדי־כפייה יהודים.

רופא פלוגתי בשם אייגנר „תפס על חם" שלושה עובדי־כפייה, ששכבו עם חום גבוה בלילה המקפיא, כשכומתה על ראשם. על כך פסק להם מוות ביריה וחייליו ביצעו את „פסק הדין".

הצתתו של „בית־החולים" בדורוסיש היתה ביולי 1942. החולים היו מלאים כינים, לבושי סחבות, מורעבים כמעט עד מוות. מדי יום היו מתים מאות מהם. בית־החולים היה מוקף בחיילים מזויינים שהציתו לפי פקודה את בית־החולים וירו בכל החולים שניסו להימלט ממלכודת האש. איש לא נותר בחיים מבין החולים. כ־400 מאות מהם נורו בצורה כזו ואילו האחרים נשרפו חיים.

ב־„בית חולים" דורוסיש נגרם הרג המוני של החולים לא רק על ידי מגיפת הטיפוס אלא גם על ידי הרעב המציק. החולים, עם 39 מעלות חום, היו זוחלים על ארבע אל המזבלה כדי למצוא שם מעט קליפות של תפוחי־אדמה או זבל בלתי־אכיל אחר, כי הרעב הציק להם עד כדי כך.

המצב ביחידות עבודת הכפייה היה כזה, שתמורת מימיה מלאה היו „משלמים" לחיילי הליווי ההונגריים בשעון־יד.

מאות רבות של עובדי כפייה נרצחו בצורה אכזרית. בכפור החורפי הופשטו עירומים, הועמדו בחוץ ושם התיזו עליהם מים צוננים עד שקפאו למוות.

במקרים רבים היו החיילים המלווים פוקדים על עובדי־הכפייה לרוץ ותוך כדי ריצה היו יורים בהם מאחור. זאת היו מנמקים בכך, שבעת היציאה לדרך הורו להם לא לחזור מאוקריינה כל עוד יהודי אחד חי.

במיידאנק נרצחו 250 אלף יהודים, בתאי־הגאזים, מכדורי־המרצחים, בחניקה, בהכאה־עד־מוות, בתלייה. הקורבנות היו גברים ונשים, ישישים וילדים קטנים! כאשר שיחרר הצבא הרוסי, ביום 22 ביולי 1944, את המחנה במיידאנק, מצאו החיילים המשחררים 810 אלף זוגות נעליים וכן דרכונים שהוצאו על־ידי 26 מדינות שונות. כמה סבל, כמה פחד, כמה מוות מסתתר מאחורי מספרים אלה!

במחנה־העבודה באלאך עבדו: ד"ר ארנו פופר, ד"ר ווילמוש מולנר, ד"ר אלמר דויטש, ד"ר אנדור קצ'קמטי, ד"ר זולטן ארדוש ועוד. ביום שלפני השיחרור הפציצו האמריקנים מן האוויר, בטעות, את המחנה. להפצצה זו היה קורבן־נפש יחיד והוא ד"ר ווילמוש מולנר, שרבים מחבריו־האסירים צריכים להודות לו על הישרדותם.

באושוויץ ובמאיידאנק היה כל יום שחלף — יום המוות. כך זוכר את התקופה אחד המגורשים, שבמקרה נותר בחיים. ביום אחד ויחיד, ב־3 בנובמבר 1943, רצחו קלגסי־הטרור של היטלר, ביריה, 18 אלף יהודים. הם ביצעו „מלאכה" זאת לקול תיזמורת רעשנית, שהחניקה את זעקות־המוות של הקורבנות. הקלגסים היו קורעים את הפעוטות מעל זרועות אמהותיהם, ומטילים אותם חיים לתאי־הגאזים ולמשרפות. לא לשוא קבע סר ווינסטון צ'רצ'יל: **„אולי היה זה הפשע הגדול והנורא ביותר של האנושות בתולדותיה, הפשע שביצעו הגרמנים בתקופת־היטלר".** האנשים הפכו פשוט, מהיום־למחר, לחיות־פרא.

במהלך אלפיים השנה של הגלות, מעולם לא פינק אותנו הגורל יתר על המידה ופעמים רבות חשנו על בשרנו, איזו חיית־פרא אכזרית וניבזית מסתתרת בתוך האנשים, אך אפילו בדמיוננו הפרוע ביותר לא היינו מתארים, שבמאה העשרים, בליבה של אירופה, יהיו הגרמנים, שהיו ידועים כאחד העמים התרבותיים ביותר של אירופה, מסוגלים לבצע מעשי־זוועה נוראים ובלתי־אנושיים כדוגמת המעשים שבוצעו באושוויץ ובמחנות־העבודה האחרים.

כמו־כן קשה מאד להבין בשכל מפוכח, כיצד עבר העם ההונגרי מהפך נפשי כל־כך קיצוני — אותו עם, אשר הבישופ הקאתולי שלו, ד"ר ארנולד איפולי המלומד, הציע רק כ־60 שנה קודם לכן את כירכרתו המעוטרת לקהילה היהודית החרדית, כדי שהרב הראשי הנבחר החדש שלה, ר' משה הרש פוקס, יכנס בכירכרה זו, בחגיגיות מתאימה, אל תוך העיר. די היה בחלוף כמה עשרות שנים, כדי שהז'נדרמים ההונגריים, בעלי הכובעים המעוטרים בנוצות־תרנגול, יעלו בסאדיזם שלהם על מוריהם הגרמניים, ויצופפו תשעים נפש בתוך קרונות להובלת בהמות, כדי להעביר אותם, את הקורבנות, אל מחנות העינויים והמוות. בדרך הארוכה שללו ז'נדארמים אלה אפילו את מי־השתייה מקורבנותיהם, כולל הילדים הקטנים שבהם, שהיו מורעבים וצמאים.

נתאר כאן מקרה בודד, המצביע בעליל על הסאדיזם

הבלתי־יאומן של הז׳נדרמים, ועל סבלם הנורא של היהודים הבלתי־מוגנים, שהיו נתונים לחסדיהם. מר דיושי ליוש, שהיה עשיר גדול, היה אחד האישים הבולטים בציבוריות היהודית של נאג׳וואראד. הוא היה ידוע בעזרתו הרבה, אותה היה מעניק ביד רחבה לעניים ולאביונים מכל הדתות. ובכן, בתו של דיושי זה, ונכדו, היו בדרכם, באחד הקרונות הצפופים, אל המחנה המפורסם לשימצה באושוויץ. הבת הצעירה לא הצליחה לעמוד בתלאות הדרך ונפטרה תוך כדי נסיעה. בתחנה הראשונה הכריח הז׳אנדארם שהיה מלווה את הקרון, את אמה של הצעירה, להוציא במו ידיה את גופת הבת מהקרון, ולכרות בעשר אצבעותיה את קבר בתה, כדי לקבור אותה במקום. האשה המסכנה השתוללה מרוב כאב נפשי, עד שהז׳נדארם, שהפך לחיית־פרא, כיוון אליה את נשקו ורצח אותה ללא מילה.

האסון האישי של משפחת דיושי מכיל ומשקף את גורלה הטראגי של כל היהדות ההונגרית כולה.

כיום ניתן כבר לקבוע, ששיתוף־הפעולה הנלהב, הפעיל והאכזרי של השלטונות ההונגריים המקומיים איפשר לגרמנים לבצע, במהירות וביעילות, את תכניתם הידועה לשימצה, שהיתה קרויה בפיהם בשם „הפתרון הסופי של השאלה היהודית״. הביצוע היה כה מהיר ויעיל, עד כי הגרמנים עצמם הופתעו. כך הצליחו, תוך שבועות אחדים, להפוך את נאג־וואראד לעיר „נקייה מיהודים״.

לאחר שבספר זה הצגנו בפרוטרוט את כל הישגיה של היהדות המצויינת הזו, בשטח הדת, התרבות והכלכלה, לטובת פיתוחה של נאג׳וואראד, עלינו להדגיש, בכל הזדמנות ובמיוחד למען הדורות הבאים, גם את מה שקיבלו כ„תמורה״ על כך מבני העם ה„מארח״:

גטאות, עבודת־כפיה, גירוש, ומה שמתלווה לכך, מוות איום ביותר. עלינו ללמוד!...

בנינו, חללינו גבורי התהילה

אמנם היהדות, במשך 2000 שנה, מעולם לא חייתה את חיי־השיגרה של העמים האחרים, אך היא הצליחה לפחות להבטיח את קיומה הפיסי. נכון אמנם, שחיים אלה התנהלו לעתים קרובות בצל האודים העשנים של הבתים שנשרפו, בצל הלהבות של המוקדים, בצל הסבל מכל הסוגים.

דווקא משום כך עלינו להעריך בצורה נכונה, שסוף סוף, לאחר חיים בגלות במשך אלפיים שנה, כיום יכולים גם אנו לחיות חיים נורמליים, חיי עם ויחיד. מובן שדבר זה דורש מאתנו מדי פעם קורבנות קשים.

צעירים מספר — אהוי, מה כואב זכרו של כל אחד מהם — ילדי גרוסוורדיין או בנים של הורים יוצאי העיר, הקריבו את חייהם למען קיומה של המדינה העברית. היו מקרים במלחמת הקוממיות שהצעיר בעלותו לחוף ממש ישר מן האניה נשלח לחזית מבלי לקבל אימון מינימלי, בגלל הצורך הדחוף בכח אדם מול אויבים. היו שלא זכו להתראות עם הוריהם, קרוביהם שעלו אחריהם...

לאחר שגרמניה הנאצית נכנעה ב־8 במאי 1945 ולאחר שהתמוטט משטר הרשע קווה קיווינו שאחרי שנות הסבל במחנות עבודה ובמחנות ההשמדה נזכה פה בארצנו במנוחה ורגיעה — ונחלנו אכזבה. יום או יומיים לאחר החלטת האומות המאוחדות בדבר חלוקת הארץ והקמת מדינה עברית קמו עלינו שכנינו ואחריהם שבע מדינות ערב לכלותנו, לזרוק אותנו לים. ואנחנו מעטים, רבים מאתנו עוד לא החלימו מזוועות השואה ונשק אם ייראה ביד אחד מעשרה. לכן גם אנחנו יכולנו להציג את השאלה להקב״ה — כפי שעשה בשעתו משה רבנו באמרו: „למה הרעותה לעם הזה?״

אמת ויציב, לאחר אלפיים שנות גלות זכינו לחיות בארצנו חיים תקינים ללא מורא ללא פחד מפני שכינינו הבוגדניים וכן נוכל להתגונן בפני הקמים עלינו כשנשק בידינו, אנחנו זכינו במה שלא זכה משה רבנו שלא ביקש לעצמו רק פעם אחת ושאלה קלה: „אעברה נא ואראה״ תן לי לעבור את הירדן לראות אחרי נדודים של ארבעים שנה במדבר את ארצנו, שאטעם את טעם פריה, אריח את אווירה. ואם יהיו לי קשיים שם — אתגבר עליהם. בשמחה אקבל את ייסוריה רק „אעברה נא ואראה...״

ילדינו שנפלו בחזיתות מלחמות ישראל מתו בנסיבות שונות מיקרינו בימי השואה, על כן גם אבלנו עליהם שונה. גיבורינו הם המעוררים גם רגשות גאווה בלב ולא כאחים אומללים מופקרים לידי סדיסטים שלא יכלו להתגונן. ואם חיו ועוד יהיו קשיים, כאבים, קרבנות במדינתנו אנו, יהיו. כי מאז שקמה המדינה יש אלטרנטיבה לגלות הקשורה קשר בל יינתק עם האנטישמיות. חיים ויצמן, נשיאה הראשון של ישראל אמר פעם: כל יהודי נושא אתו ממש בנעליו את שנאת ישראל. זמנים שלווים בל יטעונו. לא שנות השלווה הן הכלל ופרקי זמן של רדיפות היוצא מן הכלל. נהפוך הוא לדאבוננו כי רב. הכלל בחיי הגלות הוא הפחד, חוסר הביטחון והצבתנו לשעיר לעזאזל על כל אסון המתרחש בעולם.

יקרה אשר יקרה בארצנו, ואנו מאמינים שהקב״ה יצילנו מכל צרה ומצוקה, ארצנו היא, מולדתנו, ארץ אבותנו. ואם ברוח זאת נחיה וברוח זאת נחנך את ילדינו אזי יש תקוה והשם יתברך שמו יקיים את אשר כתוב:

„והניח לכם מכל אויביכם וישבתם בטח״.

פנינו פעמים אין ספור אל אחינו מגרוסוורדיין בכתב ובע״פ בימי האזכרה, ביקשנו את קרובי החללים הקדושים שימציאו לנו תמונות כדי לפאר בהן את דפי ספרנו — ולשוא, רק מעטים הטו אוזן לבקשותינו, התמונות שהגיעו אלינו מופיעות מעל דפי הספר. תהיינה השורות דלמטה יד לבנים, אשר רק שמם נשאר בזכרון ללא תמונה:

אברהם ברן ז״ל נולד ב־1927 בגרוסוורדיין, נפל בהגנת הקיבוץ רמת נפתלי במלחמת הקוממיות ב־10 ביוני 1948.

עזר ברקוביץ ז״ל (פישטא) נולד בגרוסוורדיין ב־1923, נפל ליד רפיח ב־4 בינואר 1949 כחייל חטיבת גולני.

מרדכי הרשקוביץ ז״ל נולד בגרוסוורדיין ב־1923, היה חבר הפלמ״ח ונפל בקרבות לטרון ב־18 ביולי 1948.

מנחם שווארץ ז״ל נולד בגרוסוורדיין ב־1924, נפל בקרבות שהתנהלו סביבות פאלוג׳ה ב־26 בדצמבר 1948.

חיים רוזנבוים ז״ל נולד בגרוסוורדיין ב־1922, נפל חלל ב־17 באוקטובר 1948.

אברהם וויינברגר ז״ל נולד ב־1919 ונהרג ב־14 באוגוסט 1948, דרך על מוקש שהתפוצץ ושם קץ לחייו הצעירים.

יהודה לסלו ז״ל נולד בגרוסוורדיין ב־26 ביוני ב־1948 ונפל ב־1973 ביום שמחת תורה במלחמת יום כיפור.

לדאבוננו לא הצלחנו לאסוף את כל השמות והרשימה דלעיל אינה שלמה, ישנם בנים אשר רק שמם ידוע לנו, ייתכן שהיו יחידים שנותרו מבני משפחתם שניספו בשואה. כך מוזכרים עוד שני שמות ללא פרטים, הלא הם: טיבור דויטש ומשה גרינברגר.

זכרונם לברכה

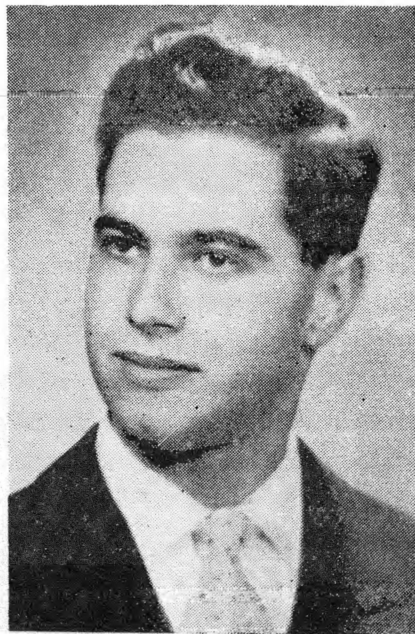
הלף גבריאל־שמחה ז״ל בדרגת סגן משנה
נולד בחיפה 12.12.1949. נפל בסיני 21.3.1972. בן יחיד היה להוריו

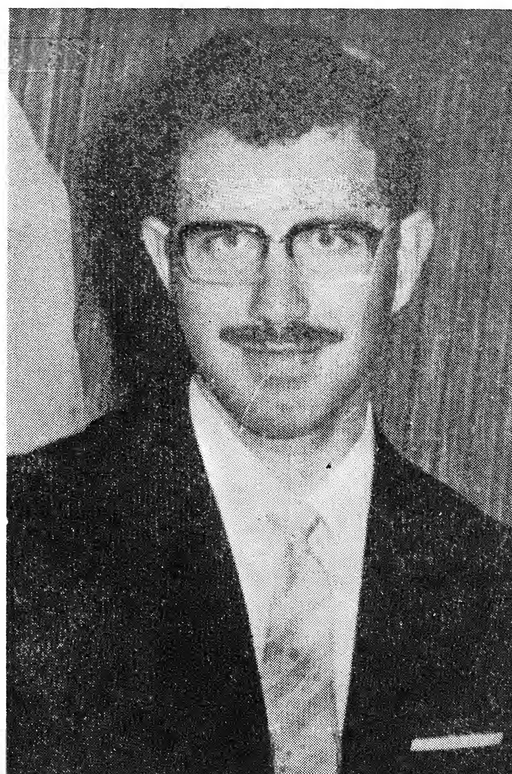
פלוריאן יוסף ז״ל
נולד בגרוסוורדיין ב־23.4.1947
ירד למצולות עם טיבוע אונית המלחמה „אילת" ב־21.10.1967

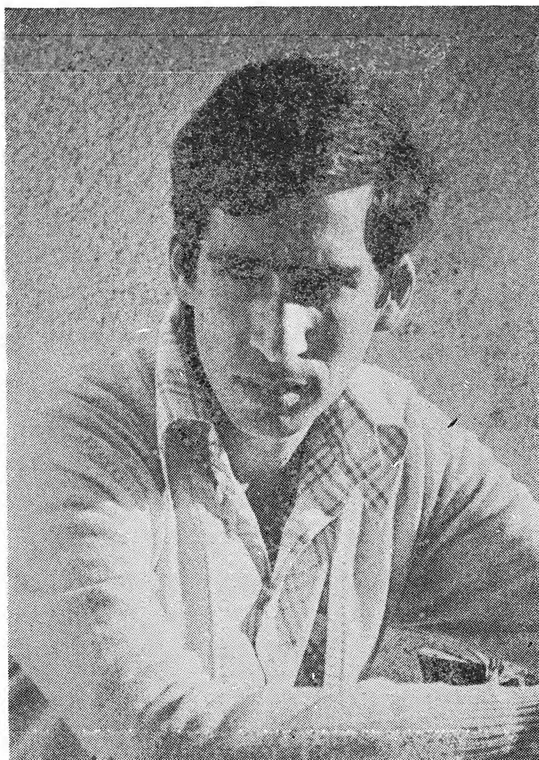
בוגלר דוד ז״ל בדרגת סגן
נפל במלחמת יום הכפורים 6.10.1973 בקרבות בסיני

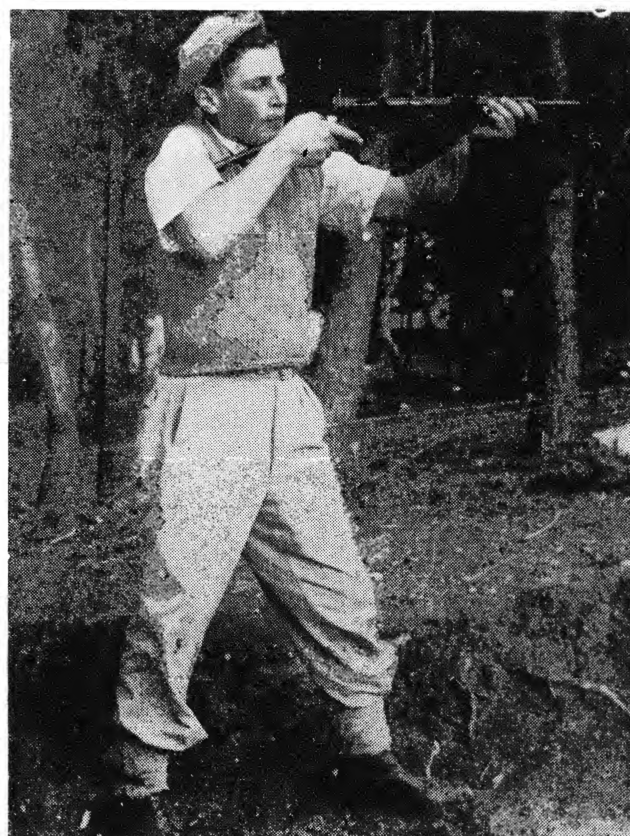
ליפשיץ שלום ז״ל
נכדו של אלטמן שמואל ז״ל מייסד המזרחי במחוז טרנסילבניה
נפל בגיל 18

סמל **גרוס שמואל** ז״ל
נולד ב־1948 ברומניה עלה ארצה ב־1950
נפל ביום שמחת תורה תשל״ד 18.10.73 ליד ה„חווה הסינית״
שממזרח לתעלת סואץ

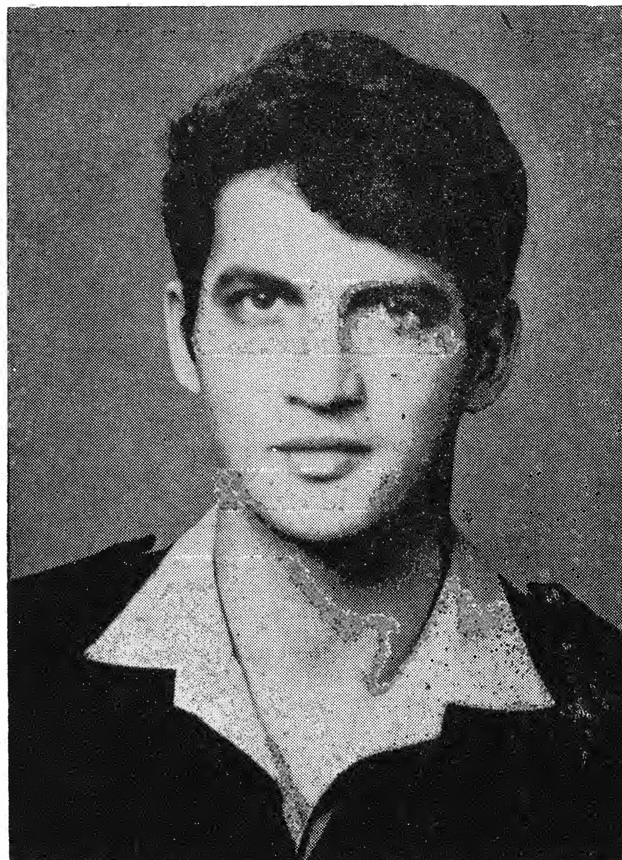
סא״ל **אלי שבת ז״ל**
נפל בעת מילוי תפקידו באוקטובר 1980 — היה בן 32

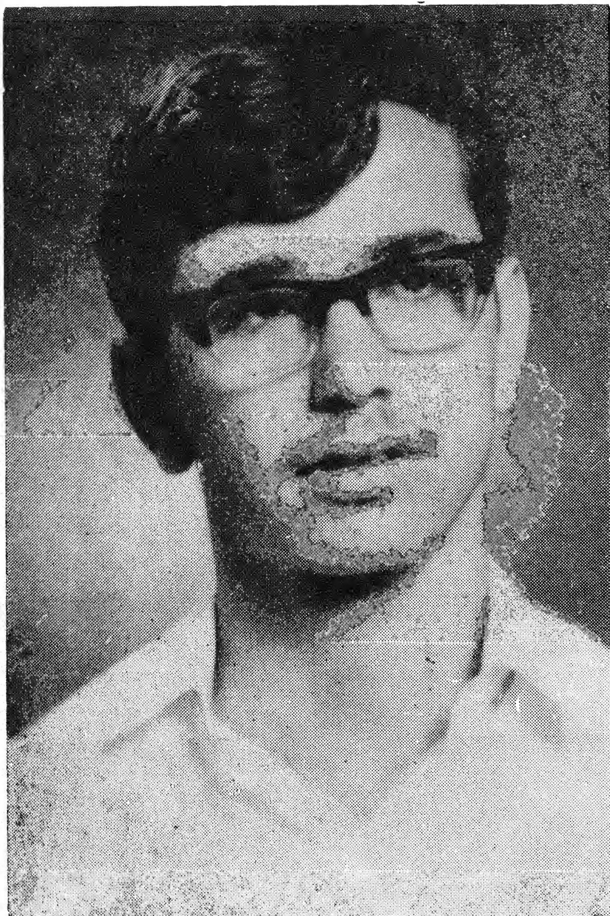
פופוביטש חיים ז״ל
נולד בגרוסוורדיין ב־1924
נפל בקרבות בסביבות מנרה ב־23.10.1948

שואלב מנחם (מנדו) יהודה ז״ל
נולד ב־1924 בגרוסוורדיין נפל ב־15.7.1948 בפעולת „דני״

סרן בחיל האויר **אסטרייכר משה** ז״ל
נולד בחיפה ב־6.4.1952.
בהפצצות פורט סעיד במלחמת יום הכפורים נפל על משמרתו
בעודו בן 21

חיים יהושע ריזמובש־נחשוני ז״ל
נולד בירושלים ב־2.10.1950
נפל במלחמת יום הכפורים ליד תעלת סואץ בעודו בן 23 בלבד

לזכרם נאמר גם אנו את התפלה שהחזן הצבאי אומר בטקסים לזכר חללינו:

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים, טהורים וגבורים, כזוהר הרקיע מזהירים. לנשמות חיילי צבא הגנה לישראל שנפלו במלחמות ישראל, בפעולות הגנה, תגמול ובטחון, ובעת מלוי תפקידם, ולנשמות כל לוחמי המחתרות וחטיבות הלוחמים במערכות העם שחרפו נפשם למות על קדושת השם ובעזרת אלהי מערכות ישראל הביאו לתקומת האומה והמדינה ולגאולת הארץ ועיר האלהים.

בעבור שאנו מתפללים לעילוי נשמתם, לכן בעל הרחמים יסתירם בסתר כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם. יי הוא נחלתם, בגן עדן תהא מנוחתם, וינוחו בשלום על משכבם ויעמדו לגורלם לקץ הימין ונאמר אמן.

זה מה שנשאר, עדה מצבה הזאת לחורבן העיר

בחצר של בית הכנסת הגדול בגרוסוורדיין עומדת מצבה גדולה
שהוקמה אחרי המלחמה ע"י שרידי השואה להנצחת הקהלה המפוארת

אזכרה שנתית ביום הזכרון לפני מצבת הזכרון

נספחים

FÜGGELÉK

זכור אל תשכח!

א׳ טלר, הפיסיקאי היהודי יליד הונגריה, שזכה לשם עולם, ואשר נחשב לאבי הפצצה האטומית האמריקאית שהושלכה על הירושימה — נשא פעם בתל־אביב הרצאה ושם אמר:

אולי הדבר הנכון והנוח ביותר היה, לו יכולנו לשכוח את אשר קרה לנו; **אך זה בלתי אפשרי!**

ואנו נוסיף: אף אין אנו רוצים לשכוח! אסור לנו לשכוח לעולם, עלינו להסיק, לטובתנו אנו, את המסקנות המתחייבות מכל אשר אירע. והדבר אמור לגבי כל הדורות שיבואו. יהיו תמיד לנגד עינינו, חרותים על לוח ליבנו דברי הבעל שם טוב הגדול:

השיכחה — ראשיתה של הגלות; בזכירה — סוד הגאולה!

EMLÉKEZZÜNK ÉS SOHA NE FELEJTSÜK EL ŐKET

Teller Ede a világhirű magyar-zsidó fizikus — kit általában a Hirosimára ledobott első amerikai atombomba atyjának emlegetnek — egyizben a Tel-Avivban megtartott előadásában a következőket mondotta: „Talán a legkényelmesebb és legokosabb dolog lenne egyszerüen elfelejteni mindazt ami velünk történt, de ezt *nem lehet* elfelejteni".

Mi hozzá tesszük, hogy *nem is akarjuk,* sőt nem is szabad soha sem elfelejtenünk, hanem le kell vonnunk belőle — saját érdekünkben — a megfelelő tanulságot.

Vonatkozik ez minden későbbi generációra is.

Mindenkor tartsuk szem előtt és szivleljük meg a nagy *Báál Sem Tov* szavait: *„A számüzetés a feledéssel kezdődik, a megváltás titka az emlékezés."*

יזכור אלהים נשמת כל קרובי וקרובותי הן מצד אבי והן מצד אמי הן שהומתו הן שנהרגו הן שנשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו על קדוש השם, בעבור שאתן צדקה בעד הזכרת נשמותיהם ובשכר זה תהיינה נפשותיהם צרורות בצרור החיים עם נשמותיהם של אברהם יצחק ויעקב, שרה רבקה רחל ולאה, ועם שאר צדיקים וצדקניות שבגן עדן ונאמר אמן!

לזכרון נצח

מסודר ע"י הוועד של אירגון יוצאי גרוסוורדיין

על הר ציון שבירושלים נקבע לוח זכרון בדמוי קלף ועליו כתובות — ע"י סופר —

השמות דלהלן:

ירושלים חדש סיון, שנת תשכ"א

29 MAI 1961

אלה שמות קדושי עירנו **גרוסוורדיין־נאדוואראד** שהיתה קהילה בהונגריה עיר ואם לתפארת עם אוכלוסיה יהודית של עשרים וחמשה אלף שניספו במחנות השמדה של הצוררים הגרמנים אושוויץ וכו׳ בחודש סיון בשנת תש"ד אנשים נשים וטף

ד׳ ינקום דמם

לתשומת לב! המספרים הכתובים על יד השמות פירושם: גיל בזמן הגירוש

א.

אולמן שלום, אשתו אילי (שימו־ביץ) אולמן ג׳ורג׳, ורוברט בני שלום ואילי, אברמוביץ ראובן רודולף אברמוביץ צפורה, שמואל אדלר ג׳ורג׳ 9 אדר אברהם אדר אידל (בידרמן) אש אידל 40 אהלמכר רפאל 60 ואשתו צירל 55 אורן מיהאי ואשתו רוזא לסלו אורן דוצי אורן מיהאי מיכאל 78 אורן אשת מיכאל, ארזי רבקה 51 אורן גזא משה גצל 44 אונגר בני 40 אורן לסלו יצחק 40 ואשתו ברגר 35 אדם ארון אסתר ארון הרש מלך אטלס גיזי אטלס אשת יוסף רונא אילונקא 52 גיזי 34 אהרנפלד הלן 74 אולמן איזידור אולמן גוסטב, גרדה אונגר בנימין 35 אולמן פייגה אלמנתו של פליקס אורנשטיין לילי 34 ומשפ׳ (כהן) אופפנהיים אשת זאב 50 העדי 16 אופפנהיים שמואל 59 אשתו איטא 54 אלבוגן יוסף, רייזל, פייבל דוד, אדוריאן ד"ר עמיל 71 ואשתו וויינברגר אירען 61, אדלר גיזלא 59 אופפנהיים פייגעלע 27 אפינגר לסלו 34 אונגר שלמה 56 אשתו מרים 53 ובניהם אונגר בורישקא פרל 35 איגנץ יצחק 64 אורנשטיין חיה פרומה (הלף) 48 יואל 28 אורנשטיין אלכסנדר 50 אורנ־שטיין פרידה 48 אייזנשטטר פריגש 54 ארזי (ברוין) 52 מיהאי 24 אייזנברג צביה אקשטיין בלומה אנגל אליעזר 60 אנגל מיכאל 18 אפשטיין שמואל 65 הלן 58 לסלו 29 אפשטיין אגנש 26 אפשטיין ג׳ורג׳ 1 איינהורן שמואל, ינטי, בנציון 12 יצחק אינהורן יצחק איזיק צבי 14 מרדכי חנא 11 איצקוביץ רבקה 34 ארדש פאול 35 אלטמן רחל, שלמה, שושנה יעקב איזאק גרשון 9, אקשטיין־פרקש 57 אשתו 47 אדלר נפתלי 62, שרה 62, אפרים 33, אליעזר 24, ארון רחל, אידת, יעקב 68, אַצש לויזע, אַרצמן אסתר, אסטרייכר חיה 48, אליהו 19, אשת ד"ר אדוריאן אנדראַס אַראני מגדא 31, אדוריאן פטר 41, אדוריאן ג׳ורג׳ 32.

ב.

באהם אולגה (כהן) 58 ובתה באהם שמשון 32, דוד 18, יצחק 16 באוימן אשת אישטוון (שטיינר קלאַראַ) 35 בארַאג יולן (כ"ץ) 35 בארַאג טיבור 10 בוימן

אשת ישראל פרגו אווא 35 באויר מרגיט 35 בוכבינדר פרנץ צבי 73 בוכבינדר אנדרע משה, בטר יוסף ואשתו 77 בירו יוסף בירו פירושקא, רבקה, פולדי בולדי־זאר ואשתו ארזי מרים 40 בוטהזי אירן, ליוש בידרמן הרמינע 57 בידרמן רוזי (רזמוביץ) 28 גיזי ואשר 2—11 בידרמן מאיר 31 בלוי ברוך בלה בלוי פיגה בלוי בלאַ, בלום ווילמוש זאב אריה 52 בלום אשת ווילמוש (רוזנברג) בטי 48 בלום מגדא 20 בלוך מרים (יונגרייז) 35 בלוך יואל אנשל, בורגר ארנא 43 ואשתו בורגר רייזל 40, אגי 14 ברוין יולן 45 ברוין מרגיט (פליישר) 45 ברוין לילי 16 בלגרדר אלמנת אלפרד (שללינגר) 54, בלייער אברהם, חנה, מגדא, לילי, שושנה ברגר עקיבא אשתו קרולין (לרנר) יוסף ברגר אליעזר ברגר יוסף ואשתו ברגר הלן (איזראל), ברגר אסתר ברגר אשת בלא נוסבוים רגינה 64 ברדוש אשת לסלו 33 ברוין יהושע 56 ואשתו ברוין בריינדל 50 גיטל 17 אלפרד ברקוביץ שמעון 62 רוזא 67 לאה 30 ברקוביץ טילא 3 ברקוביץ מלכה 1 ברקוביץ דר׳ יעקב משה 45 גבריאל 17 ברקו־ביץ שלמה ברוך 13 אלפרד 7 ברקוביץ יוסף 42 זוזי 7 קטו 6 באזי 4 ברקוביץ ארווין 2 ברקוביץ יצחק 44, מרים 58 ברקוביץ טילא 63, גולדה 44, פייגה 38 ברקוביץ שיינדל 32 משה 34 בלום שרה 26 ברוין שרה 15 אהרון 13, בראני אנטי 20 בראני שמואל 50 אשתו 42, שושנה 22 בראני אטלקא (אגרי) 42 נושי 12 פישקו 18, ביהורי יוסף 79, ואשתו קפש זני 73, ביהורי יענע 52, בוכוואלד פרנץ הרש, בורוש אלמנת איגנץ קפש סערענא 72, ברגר הינדה, בענע־דיקט לילי 9, ברקוביץ פרידא 47, אלתר שמואל 16 ברקוביץ מנדל 13, אטא 11 סירל 8 ברקו־ביץ ברל 6, באוימן קטיעוואַ 2, באוימן קלרא (שטיינר) 28, בש אליעזר 48, פייגה 38 ישראל 15.

ג.

גולדפינגר יוסף 80, הרמינע 76, גולדפינגר אוואַ 10, מגדאַ 6, רגינא 50, גולדפינגר אדל 48, אירן 44, אמאַ 40, גולדפינגר לעון 33, מרגיט 28, גוטמן שנדור 58, לאַיוש 52 גרין מרטון 72, ארנע 39, אילונא 27, גרין ווערא 3, גאבור יוסף גרוס מנחם זאב, רבקה, חיים צבי גרוס סוסי, אשר אהרן אלימלך רחל רזי גולדברגר הערמינע, גאבור אנדרע 41, גארא איזידור 77 אשתו דבורה מושקו־ביץ גארא דר׳ ארנא 50, דר׳ אדן 48 ואשתו גארא מגדא (קובץ) 32 גארא איון 13 גארא דשע 44 גוטפריד מנחם, שרה גוט־פריד חניה, שמעון, מרגריטה גוטפריד שלמה, דינה אליקים, גולדה גוטפריד (כהן) שרה גולד־ברגר ברוך 48, אידיס (בלייער) 48 גולדברגר מנדל 31, ינטי 31, מנשה 21, גולדברגר וולף 11, מיכאל 7, ישראל 4 נכא 2 גולד־ברגר יהודית אשת ליכטנשטיין 44 גולדשטיין־פרידמן יהודית 35 גולדשטיין־יוסט אלישבע גיטל 33 גולדשטיין אברהם 54 לאה (ויטראל) 51 גולדשטיין גולדה 22, אסתר 19 מרים 24 גולד־שטיין יוסף 52 אירמא (ווייס) 50 גולדשטיין אשת כהן רחל 75 שרה מלכה 70 גולדשטיין גיטל 35, יהודית 30, גולדה 28 גולד־שטיין אשת הרמן רוכליץ סרן גל־גולדשטיין שנדור 61 מרגיט (וינר) 57 גל חיים 22 (מחנות עבודת כפיה) גייגר רחל 70 גינס־ברגר מור 70 אשתו רוזא 67 גינסברגר אטוש אשת אנדור 30 גייגר ארזי, ינע, גליס גולא יחיאל ואשתו גליס קלרי, גוסטב גליק רבקה 33, זלמן 4 גליק סרנא, שיינדל, לאה, אלזא, מלכה גליק יהושע, בלא גנץ אליקים, צירל שפירא גנץ מרים 14, דב 9, אסתר 1, גרין גבי 4 גרוס ארנקא גולדה 31 מרים אלמנת יוסף 51 גרוס ישעיהו 21 מרדכי, מלכה, יעקב שלום גרוס אלזא, גליק קרל, אני גליק בבה גרוס מרגיט (הרשאוי) 34 אילונקא 5½ גרוס זיגמונד 73 רוזנה 61, שרולטא 28 גרגלי דר׳ חיה (רוזנפלד) 53 גרוסמן בנימין 60, חנה 58, יעקב יצחק גרוסמן יעקב אשתו וולף פפי פסל 66 גרוסמן אגי (הבש) אלמנת ברנט גרוסמן אלמנת שרגא ברכה ומשפחה גרינברגר איגנץ ואשתו הניקא (ווייס) גרינברגר וילהלם זאב 58 אוטיליה 54 גרינברגר אשר, פריידל (דין) 32 לאה 17 גרינבר־גר מאיר זאב, חוה (כהן) ביסטריץ 82—86 גרינברגר מלכה (יגרמן) 43 „רדויץ״ לאה 17 גרינברגר אלכסנדר מנדל 14 גולדשלגר יצחק גרינפלד רחל (אהרנפלד) 44, מרדכי 13 גרינ־פלד אילונקא 22 איבא ג׳ורג׳ 1 עלין מרדכי גרינשטיין דר׳ גרשון שמואל 30 גרינשטיין גולא 40 גולדשטיין רבקה 59 גרבאי מיקלוש 40, אדיט 30 גוטמן הנצי 30 גלבמן פנחס 80, מרדכי יהודה 39 גלבמן מרה 44, גרינש־פן מרים (שוורץ) 46 גרינשפן

פייבה 18 משה 16, גנץ מאיר 60 גנץ פייגה (שטנגליץ) 58 אטל 29 פריכטר שלמה 5 גרדוש (כהן) ברטא 56 אנדור 53.

ד.

דויטש אלמנת (קרל) אסתר דסקל צבי, פייגה, יהודה, אברהם, אסתר דסקל גולדה הנדל, מאיר, איטל דוידוביץ יצחק, חיה, צבי אשתו אקס רוזא דוידוביץ ברוך, ישראל לייב 53 פרל רייזה 47 דוידוביץ אליהו שאול 12, יצחק 10 שמואל צבי 4 דוידוביץ משה מנדל 44 מרים 35, גיטל 45 דויטש מנחם 44, אשתו הניה 40, מאיר 13 דויטש משה אליהו 16, דויטש דוד 58 דויטש רחל 8, מיקלוש צבי 28 דוננברג משה 54 ואשתו גיטל (ברוין) 52 דונג־ברג יצחק 20 שמואל חיים 16 דויטש גולדה (בראני) 60, יוסף 30.

ה.

הלפי ג׳ורג׳ ואשתו וילדה הגדוש אשת ג׳ורג׳ (הרצוג) קלארא 30 הגדוש ארפד 65 מריה 60, קלארא 30 הגדוש אדם 34, לסלו 9, הגדוש דר׳ אימרה הרש אלזא (גליק) אגנש, הירש אדן 52 הירש אלמנת קרל בורגיר אנטוניא 74 הירש אשת וויזענ־טאי מאנצי 46 הירש אלמנת פרנץ שטפניא 46 הרטמן יענע 59 הרטמן פייגא 54 הירש אלמנת מנדל, ריכל (גלאנץ) 66 הירש משה 40, שמחה בונם 38 יעקב 32 הירש אברהם ישראל זיסקינד 29 הירש חיה שרה הובר נתן משה 31 הובר ינטי 8 הוברט יהושע 62 הנזא 44 הוברט חיה 14, נחמיה 10, מרים 40 ומשפ׳ הורבט חיה (שוולב) 40, שרה (מושקוביץ) 47 הורבט יהודית (אנגל) 4 הרשאו אברהם 62 הורוביץ מרים (ווייס) 84, הלף דבורה 46 הלף פרידא מרים (שוורץ) 35, ליבה 44 הלמי דר׳ שלום 34 גבריאל יצחק 8 הלמי רחל סימה 4, הלמי אירמא (ווייס) 58 הובשמן ישראל משה, פרידא חיים הובשמן יהודה, יוסף, הרשקו רגינה 44 הרשקו רבקה, הלס אשת ארמין שרה 58 הלס אימרה יצחק 29, איצא 25, הניג מור 74 הניג גולא 44, מרים 34, הניג פרנץ 5 הרשטיק ברכה (פיש) 40, סלובה 3 היטר גיזלא גולדה 42, אטיה 22 היטר גדליה 16, יעקב 9, פרלע 2 היטר אסתר 86, יצחק הרש 60 היטר פרידה 54, עליז 25, יונטש 23 היטר צביה 33, יוסף 57, משה 27 היטר מרים 7, לאה 2 יצחק 44, היטר גיטל 38, שנדור 27, פסל 27 היטר אליעזר 4, אליהו 2 היטר ישעיהו 48, יעקב 29 היטר יהודית 19 מרטא 9, לאה 7 היטר אלק אליהו 36, מרטא 12 היטר יהודית 8, הרץ שרגא הירש (אלמנת מנדל) ריכל גלנץ 66 הירש משה, שמחה בונם, יעקב הירש ישראל אברהם זיסקינד הירש חיה שרה 34 הירש יהודית 24 היטר אשת זיגמונד (קליין) רחל 46 היטר משה 21, היטר (ארווין) יענקו 12 האס גזא (גרשון) אשתו גימנט שרה האס (שרינא) האס ערווין 13 האס דעזע (דוד) ואשתו באניאס האס (יוצי) ובתם מרים, הרש מיקי הרש־פרקש אילונא הללר חנשצע הללר מרדכי אריה הכהן ואשתו פרידה חיה הללר יהודה אשר הכהן, הללר רחל הללר דזע, הללר אריקא הללר אגנש הרטמן אנדור, האס חיה בלומה האס עלקע, האס טובה, האס אסתר הרמטי אילונא 28, הרמטי קלרי 26 היטר מילי 64 הבש אגי אלמנת גרוס ברנט הבש ערזבט (שוץ) אלמנת יענע.

ו.

וואלף מרטון ואשתו גולדשטיין סרנא וואלף ובניהם טיטור, ואני וואלף וורטהיימר לאיוש וואדס יוסף 58, בילה 44, חוה 18, קטו 16 וויס שנדור 55, וויס אילונא 36, וויסמן מרדכי, וויסמן בילה, ווידר אדולף 50, ווידר אסתר 46, וושהדי אדאלברט 25, ווימא איזו וועג יצחק עזרא, וועג ישראל יהודה אשתו וועג מרים דודזוהן ובנותיהם יענטע וועג העניה, גיטל, אסתר ווינמן דר׳ ג׳ורג׳ לוי שאול בן ירמיהו 31 ווינמן גאסטון יוסף בן ירמיהו 31 ווינברגר ברכה צירל, ישעיהו שלמה ווינברגר שמואל לוי מאיר וויינברגר יהודה 52 ווייס בלה 48 ווייס רחל 44 ווייס מנשה 20 וואַרום משה צבי 59 פייגה 55, פירי 28 ווארום דוד 22, מיכאל 13, וויימן פייגה 36 וויימן מלכה (קליין) 62, מרים 8, גוסטאב 30 וויינברגר שלום 67, יוכבד, 38, מרים 32 וויינבר־גר פנחס 49, שרה רחל 49, מרדכי 17 וויינברגר משה אריה 13 חנה לאה 10, שבע 10 וויינ־ברגר לסלו אבינדור 35 ווילקס ארמין 51 ווילקס טרקה 49,

אגנש 24, פאול 45, בללה 41 ווילקס מרים 16 ויינרב 55, בלומה (רוטשילד) 52 ויינרב יצחק איזיק 21, ויינרב לאה 24 גיטל 19 וויינשטיין אישטוון 38, אשתו 32, ג׳ורג׳ 4 ווינקלר מנחם 56 חנה 33, ווידור שנדור 48 ווייס ליפוט, רוזינקא עוואַ, וויינרב רחל 32 ווייס זאב ומשפ׳, ווייס אברהם 24 ווייס אסתר 2 יצחק 1, שרולטא 70 וימן יצחק 54, ואשתו ריטר פרידא ווייס זאב 82 אשתו רוזא 82, יצחק 47 אשר 12 ווייס שאַמו 9 ווייש חנא ואשתו (גרוס) אדל ווייס יענע ואשתו (נש) הלן, ברטה לייטנר 50 ווייס שמחה בונים אשתו ו־4 ילדים ווייס משה אפרים 34 שיינדל 36 פריידה 8 ווייס רחל 6, יהודית 4 מרדכי 1 ווייס בלא ווייס פירושקא אשת בלא, ווייס אילונקא ווייס אשת קלמן 60 ווייס אשת מור 80 ווייס גזא גרשון 60 אשתו (קליין) ינקא 55 ווייס נדור 58 אשתו (רוטברט) ארזיבט 49 ווייס אגי 19, ווייס אברהם 51, אסתר (רוזינגר) 51 וייסברגר אדולף 58 מרים (שטרן) 57 זליג 56 ווייסברגר אסתר (יעקובוביץ) 40, יואל 29 ווייספריד אשת דויטש אילקה צירל 67 וולדנר אשר 56, צפורה 52, וורא אשת ג׳ורג׳ 31 וורא זוזא 2 וורטש דר׳ שנדור אידאַ (רוטברט).

ז.

זוננווירט סרנא 52, שמעון 57 זוננשיין משה 44, בובי 12 חיה 10 זוננשיין פרל 8, חיים 8, זאויבר דוד 56 זאויבר אשת מיקלוש 26 זאויבר לויה 3, 34, יונגר פרלע 7.

זוננווירטה שמואל 60 זוננוויר־טה גיטל 58, זיידלר בנימין 65 זיידלר אשת מהאיל (רוזנברג) פרל 55 זילברמן אשת דר׳ יוסף 33 זילברמן ינוש זילברמן יוסף 40 ואשתו, זלצר חיה שרה זלצר אידל, זלצברגר שמעיהו 48, לאה 45 זלצברגר שלמה 22 יהודה 20 זלקוביץ זולטן זלקוביץ אשר זליג, אמאַ, הניה בתיה, ארנא אייזיק, זילבר ברנט 65, בלאַ 24, מרטון 22 זרמוביץ בלאַ 62, ואירן (רוזנפלד) 42 זרמוביץ אירן, ג׳ורג׳ 20.

ט.

טבק איזידור ישראל, חנה, משה טייטלבוים זאב 68 ואשתו חנה 50 טייטלבוים ברל 48, פפי 40, אהרון 7 טייטלבוים מנשה 5 טסלר שמעון 62 טסלר עטיה אלתה 59, אברהם 38 שרה 28 טסלר שנדור סנדר 50 רחל 48 סידי סרל 11 טסלר איציק מנדל 13, טסלר שמעון 40 טסלר פסל 40, טסלר זולטן 14.

י.

יומברגר אשת אהרון, יונש אנשל 64 יאַקאַב בלא 44, יגר שרה רבקה (מולדובן) 40 יונגרייז דבורה (ביכלר) 58, מנצי פיגל 32 יונגרייז אשר אנשל 10, יעקוב איזבלא יעקוב לייב, מרדכי, משה, אברהם יעקוב מנחם, אלכסנדר יעקובוביץ שנדור, יעקו־בוביץ אשת יעקב 95, יונגר הינדל

כ.

כהן שנדור 55 ואשתו ליבה (רוזנברג) 45 כהן אסתר 73, פל משה 17, ליפוט 55 כהן גיזא 50, כהן יעקב 64 בתיה 67, פרידה 28 כהן אַדי 6, אַניקו 4, שלמה 37 אשתו טובה 34, כהן בריינדל 3, אסתר 73, רחל 44, ליפוט 55, כהן גיזא 50, מרים (ווייס) 52, כהן שרה 65, כהן צבי 22, מרדכי יהודה 18, ליפוט 62, כהן גיזי (פרידמן) 58, כהן מיקלוש 32 כהן הלן (ווייסברגר) 52 כהן ולירה קלרה 22 כהן לאה (ווידר) 40, גברת כהן כץ אשר אשתו (גולדשטיין) הרמינה כץ שנדור אשתו (ברקוביץ) סופיה כץ טומש, כץ משה 66, רוזא 63 כץ שמריהו 43, אולגא 33 ששא 2 כץ שרה 37, שיינדל אשת רוזנ־פלד 33 כץ דר׳ יוסף אלמנתו מלכה ברנא 29 כץ ג׳ורג׳ 7, ג׳יולא, כהן אלמנת יצחק כהן אהרון 62, רבקה 60, אברהם 26 כהן אברהם, כץ יעקב מרדכי 22 כץ משה יואל 15, שינדל 36, אטל 34 כץ בריינדל 32 צביה 11, מרדכי 10, כץ צביה 78, שנדור 18, לאיוש 12 כץ טיבור 9, לודוויג 4, רוזא 1 כהן אשת שנדור 43 (שוורץ) כהן לסלו 24, הדוויג 17.

ל.

לנר קלמן 54 ואשתו מרים 52, לנר אטוש 21, משה שמואל 18 לנר יחזקאל 46 אשתו אילונקא 42, לנר איבולא 12, טיבור 9, אנוש 19 לנר מרטון 50 אשתו שטינר רגינא 52 לסלו עמיל ואשתו, לסלו ערזבט לוין יצחק 52, ובנו מנחם 16, לייכנר סערען

40, שמו 48, עווא 20 לייכנר פישטא 17, לוי שיינדל לקס לאה עקע, מרדכי אברהם לונדון שנדור ואשתו (אולמן) לונדון מרים ובנו יאנוש לאני מאיר זאר 44 לב פרדי 7, לבי חיים 68 לבי אילונקה 31, לבי אשת יענע 31 לבי אגנש 12, לבוביץ יוסף 27 אילנא 25 לבוביץ אברהם 74 לבוביץ אלתר 50 לבוביץ הינדה (וויינברגר) בלה 18, רחל 16 לבוביץ לאה 14, נפתלי 12 אריה 10 חיים 8 לבוביץ וולוי 8, לבנשטיין זידי (אהרנפלד) 42 לבוביץ רודולף לבלי דר׳ לסלו אשתו מגדא לבלי צילה, לילא לונקן ברטה 33, גבריאל ½ לוונשטיין רוזאַ (קעס־טענבוים) 66 לוונשטיין דר׳ רזא 46 אשתו מרגיט 40 לוונשטיין בלאַ 39 אשתו בשקע 35 לייטנר מרדכי דוד 80 ואשתו חיה 76 לייטנר סופיה 42 לוקץ לפקוביץ נחמן 62 לוקץ שרה (ברנט) 60, לוקץ ארן (רוטה) 24 לייטנר נפתלי צבי, לייטנר ביילה אשת וויס לייב שמואל צבי, אנטל 43, חיים צבי 46 לייב אולגא (רוטה) 34 טיבור 13 לייטנר אברהם 55, פסל 50, מרדכי יצחק 21 ליברמן חנה, לייב שמואל צבי 72 לייכט־מן ישראל, קלרא לרנר מלבין לרנר רוזי, ליכטנשטיין חוה 18 וולף 17 לייכטר יצחק 56 אשתו לאה 44, אסתר 20 לייכטר שלמה צבי 24 לנדן מיקלוש לנדן אשת מיהאי שסע (טסלר) לנדן רודולף לינדנוולד יהודית (כהן) הרש לוי משה לוי אסתר, שרה לינדנפלד מיקשאַ 46, יוסף 21 לינדנפלד ארזבט 45, טויבע 40, לאה 4 לינדנפלד קלמן 50 לסט אלימלך זאב, אשתו לסט שרה, לסט יטה אשת לנדווי, צבי דוד לסט אסתר מלכה אשת הרמן קלר לסט מרגיט (שטיינר) לסט שמואל לסט מרגיט (ריטר) אלימלך זאב פריידל לסט ישעיהו בר לסט לאה ביילה אשת פרידמן.

מ.

מלק יעקב צבי 73, שרה רבקה 71, מלק ריזע 6, אלתר שמשון 4, מאוירר דוד 70, וורע 5 לאיוש 52 מאוירר מנצי (הרשקו) אשת לאיוש 45 מאוירר שנדור ואשתו אווי (פרידמן) 28 מאורר יודקאַ 8, מנדל אַרנקא 60 אווא 22 מאלק אשת מרטין פיש אולגא מרטא מאלק יהודית (מוטוביץ) שרה 28 חיים 2 מאי יעקב, מוזש עקיבא 56 רבקה 39 מוזש פרדל 21, מזאי מרדכי לייב מזאי בלומה (לינדנפלד) דוד מזאי פריידה גיטל, מזאי דבורה (אולמן) מזאי שלמה זלמן, רחל לאה, בילה רבקה מיהאי ארנולד, מיהאי אסתר (פרקש) מורגנשטרן מאיר 60, אשתו רבקה 55 מורגנשטרן הוגו 24 מושקוביץ־פריש סרנא, אילונא, ארנע דזע מייזלס אברהם, חוה, מולדובן אפרים, מולדובן בנימין, אהרן, מרים, מיהאי מרדכי יהודה לייב, חיה שרה מנדל דר׳ יוסף 52, אשתו הירש לאה 46 מנדל יהודית 14, מנד־לוביץ אברהם יהודה 46 מולדובן אלטה חיה (רייכנר) 65 מושקו־ביץ צירל 64 פאוילה 40, פרל 60 מטצלר אטל (דוידוביץ) 45, אליעזר 43 מטצלר לאופולד 21 מן אירן (רוטה) מייזנר מרדכי אלמנתו גרוס אסתר 73 מלכנר אַגי דינה 28, בנדי חיים 10 מן זלדה 30 (קלמן) מן קלמן אלכ־סנדר 41 מן רחל לאה 6, מרקוס אנדור אברהם יוסף 50 מרמל־שטיין גיטל 36 חיה 15, מרקוס בעטי 75 מרקוביץ מיהאי מנדל 40 אלוש פרומה 31 מרקוביץ רודי רחל 5 מרקוביץ זולטן 52 מרקוביץ דר׳ אשתו לבוביץ פאוילאַ אישטוון, מוצן שמואל יהודה ואשתו.

נ.

נוטי יואל, מלכה לאה (פרנקל) נוטי מרגיט נוימן אשת אמרה (שטינר ארזבט) 40 ובתה נוימן פני נוימן אירן 40 נוימן הרמן ואלמנתו נוסבוים שמואל בנימין 71 אשתו רחל לאה 64 נוסבוים אשת בלאַ מוצן ציטא ובנה נוסבוים אברהם 38 נוימן רחל (שטרנברג) 50 נורמנד דר׳ איזי־דור אשתו קליין מרגיט 49 נורמנד לאה 22, נח לאו (ליב) 54 נויל יוסף 52 נויל פאוילאַ 70 ניימן נושי (ברקוביץ) 31 ניימן שלמה, מרים (גרינברגר) 55 נמט יעקב 64, לאה 64, צבי אריה 31 שרה 25 נמט בילה 32, נמט מרים 2.

ס.

סמרה מיקלוש, סמרה קלרא (ווייס) סוץ יוסף 65 ואשתו 65 סילאגי אנדרע 25 סילאגי אשת יאנע 45 סלאי קלוטהילד 64 סלאי יוסף 74, סמוק ליוש יול 67 סמוק אשת וואלף רגינא 57 סנטו שנדור 56, אללאַ גוטמן 52, חוה 20 סמוק ערנע חיים ישראל 20 סעקע ברטה סנדויץ אלמנתו של משה 64, סעקעלי אשת דר׳ שנדור 41, גיזלאַ 18 סעקעלי אנטל 15, סקס מור ואשתו.

ע.

עזרא ישראל ומשפחתו.

פ.

פאויר זיגמונד, פאויר יוזשא (שטרן) פאראגי קלמן 27 אשתו אַנאַ (שטיינר) 37 פאראגי אווא בת אַנאַ פוללק יהושע 58 פוללק רוזא 52 פוללק הענא 25, יהודית 47 פוללק חיים יהודה 3, לאה גיטל 45 פוללק אשת יואל מרים חנה 40 פוללק אשת פל 60, פוקס זלמן 60 פוקס מינא (קליין) אשת זלמן 56 פוקס חנה מירל 30 משה צבי 25 פוקס משה 6 שמואל 4 פוקס בצלאל פוקס הרבנית גיטל אלמנת מרא דאתרא פוקס הרה״ג ר׳ בנימין זצוק״ל פינגרמן אשת בלאַ הלן פייער פרקש 36 פייער רבקה (שרקדי) 30, פיש שרה (איזן) 64 פופוביץ שמואל 55 שרה 49 חיה דבורה 22 פרידמן בלימה (רוז־מן) 40, שרה 8 פולגר ד״ר אנדרש 46 ואשתו אננא פולגר (סנדביץ) 43 פולגר פרידיש 77 פופוביץ אליהו 15, ברוך לייב 15 מרדכי 8 פיש מרים לאה (קוסוביץ) 43, יענטי 35 פיש אירן (זילברשטיין) 31 סלובה 8 פיש אברהם ברוך 34 שפרה 4 פיש חנה (ניימן) 31 בנימין 13 יצחק יהודה 7 פישר רחל (יונגרייז) 32 פישר משה יהודה 52 פישר משה 48, רחל 48 גולדה 24 פיליף ארנקה גולדה 34, פינקל מרים 32 פוקס אברהם שמואל ומשפחתו פנישי זופיא 20, פלס אשת אהרון פלס געזא ואשתו פלס יהודית, קלרה פלס בלאַ פעקעטע אשת שנדור פריד משה יהודה 52 אלקה 51 ליפשה 13 פריד נטי פריד בנימין 67, הינדא 63 פריד גיזי גולדה 27 יוסף 2 יוסף יהודה 33 פריד שרה 31, משה זאב 25 מרים 17 פריד חיה 15 ליפא 12 קלרה 32 ובנה אברהם 6 פריד יקותיאל 58, ואשתו ביילה פרל 54 פרידמן נעמי (ברכה אסתר) 13 פולגר לילי אשת (ד״ר מיקלוש) בלג־רדואַ פולגר (אשת) נאנשי מרגיט 46 פרוינד מרדכי לייב 59 פרוינד יוסף 60 פרוינד פרל אשת יוסף, פרוינד ארזבט זיסל 33 פרוינד משה 29, פריד דר׳ לסלו מנדל 28 פריד יענע יעקב 57 אשתו גיזלא גיטל 44 פריימן אטל 42, לאה 14, חנה 12, הרש דוד 18 פרידריך מנחם, אשתו פלדמן בילה פריד־ריך אולגא אשת רוב איגנאץ פרקש חיה פסל (גרינבוים) 54 ברוך 45 פרקש אידא 46, אורי לייב 12 שרה 8 פרקש אשת יוסף פלס אירן, מרטון 48 פרקש ערנע 22 פרייברגר אניקא 10 פרנץ אשת שנדור 60, פראהליך אנא 37 פרנקל רוזא רחל 86, פרנקל אמיליה 82 פרל אשת הרמן (ווילקוביץ) גיטל פרל רחל 23, אליהו 20 שמואל זאב 18 פרל אברהם 45 רחל 42 פרימט 20 יצחק 14 פרל יאנקא 22 פרל חיה פייגה (אדלר) 49 פרל משה לייב 51 מלכה 24 בלומה 19 רייזל 7 פלמאי ד״ר הנריק אלמנתו (שוץ) דוצי פולגר אישטואן 41 פרל שלום 14, פרל אביגדור 12, נתן 10 פריד רייזל 84, פריד מינא (רוטה) 82 פרידמן הדס (גרינבוים) 54 מלכה (רוזנבוים) 58 פרידמן אדולף אברהם יעקב 59 אשתו לאה פרידמן לאה 58, שרה 26, פרידמן קרל חיים 56 פרידמן גולדה אשת חיים ארנקו 51 עדית 12 פרידמן פרל 12, רחל אשת ליפוט פרידמן 75 פרידמן עמיל חינה 37 אשתו וורה (ישראל) 35 פרידמן יורי 2, אווא פייגה 15 רוזה 37 פרידמן עדע אהרון 8, הני 81 אברהם 45 פרידמן לייב 45 חיה פייגה 43 חיים דוד 27 פרידמן יצחק 18 מרדכי 54 טרצא 54 פרידמן יוסף 22 אליעזר 14 קלמן 11 מאיר 9 פרידמן רבקה 18 פרידמן חנה ובניה פרידמן זלטע ובניה פרידמן שרה פרידמן יקותיאל יהודה ברטה בילה אשתו פרידמן אסתר מלכה, זאב, לאה שיינדל פרידמן אשר אברהם אבא, רחל פלמאי יאַנוש פלמאי מאטוי פרידמן מלכה ומשפחתו, אהרון 40 פרידמן דוד אלימלך 12 יהושע 10 פרידמן מאיר, רייזל, לייביש, נעמי פרידמן משה, רייזל, בלומה ליפא פרידמן מרדכי, הנשי, מרדכי בן חיים פרידמן זלדה, רחל צשרנה (קרסל) חיה פרקש יהודה אריה 66, מרים 63 גיטל 45 ברכה 36 פרקש סרן שרה 40 אילוש 45 אריה יהודה 8, חוה 7 פרקש פסל 5 פרומה 23 מרים 2, חנה 22 לילי 20 פרקש חוה 17, זאב 55 שרה 52, טובה 20 רבקה 18 פרקש הינדה 8 הרצקה, רבקה (שוורץ) ליפא, פסל פיש יצחק 38 ואשתו מלכה 32 ובניהם, פורגס אשת נתן 53, פריימן חיה 63 פריימן אריה 51, מרים 43, גולדה 11 פודור אשת גבור ווימן עלזה ובנה פודור ערווין, פרקש־מושקוביץ קלרא פרקש שנדור, פרקש־גולדברגר הרמינע פרקש גיזא 57, אדורין 55 שנדור 18 פרקש יוסף 56, מיטו 18, יענע 57 פרקש מיקלוש 53, עמיל 45 סערן 46 פרידמן שמואל 56, שיינדל 50, לאיוש פרידמן פרידא, חיים דוד, יצחק.

צ.

צאודרר דניאל 44 אלא 40 פני צפורה 58 צאודרר פריצי שלמה 16 ציטרום בנימין 49 צייגר יוסף הרש 62, צייגר מינדל מרק 62 צרניקוב שרה ציללאג ברנט 50, צילאג אשת פרנץ 49.

ק.

קליין שרה 37, צבי 4, מרים נעמי, מלכה 60 קליין יעקב אליעזר 60, מיקי, אגנש אשת קרף ד״ר לסלו, קובץ ד״ר ג׳ולא 71 קובץ ווילמוש 63, מאגדא 34 קעפעש יאנקא 78, קלור ערזיקה 50 קסטנבוים יהושע מאיר 50 קסטנבוים הלן (גרינברגר) 48 קסטנבוים בשקע 25 ושמוליקו ½ קובץ אהרון 68, קאהאן בלומה 46 קאהאן זולטן, קולינר יאַנוש וורה קולינר אלמנת מיקשא, קויפמן יעקב קויפמן רבקה, מרדכי אליעזר קויפמן אהרון אליהו ואשתו ריזא קויפמן חיה איטא, צבי בנימין, נורא קולכי־ער יחזקאל 43 אשתו צפורה 36 קולכיער יטא זאשע 12 ביילה 11 קופפרשטיין ראובן יצחק 68 קופפרשטיין יוסף שמואל 1 קורנ־קופפרשטיין רוחמה (קליין) 58 הייזר דר׳ איזידור אשתו (כץ) אלוש קורנהייזר עווא־צאפי קייפר יעקב 48, אסתר בילה (פריד) 48 קונדא אשת דר׳ אנדור קיש אלמנת לסלו, קיש אלמנת ארן קלויזנר יאנקא (לעווענשטיין) 64 גורי 14 קלויז־נר טומי 9, קליין פרידה 54 קירש חיים צבי 58, מרים 58, רחל 26 קירש בנימין זאב 31, קליין דוד 73 קליין ברוך 54 אשתו אירן (זוננווירטן) 57 קליין ווילמוש זאב 56 אשתו רחל 51 קליין אישטוון יצחק 24 ינוש יהונתן 23 קליין רחל אשת משה 32, דוד הרש 9 קליין ברל 8, יעקב יצחק 6, ריצא 5 קליין שלום, אשתו רחל (ברגר) רוזא קליין שלמה, קליין מיקלוש, לילי (ניימן) קליין ברוך חיים אשתו (פרנקל) חנה לאה קליין מריא 83, מיהאי 77, נגדור 47 קליין אלברט 45, רגינא 43, איזידור 40 קליין רוזי 33, פרנצסקא 31, ארנע 29 קליין חנה (גרינפלד) 37 קליין שמואל 44 קליין שרולטא (שטייער) 32, ג׳ורג׳ 8 קליין עווא 5, מריקא 6, אישטוון 6 אדיט 5 קליין מיקלוש 42 אשתו (ניימן) עווא 36 קליין אדל 40, קליין שמואל שלום ואשתו, קליין אהרן 63, אשתו (קלור) יולישקא ובנו קליין שמואל, קליין יעקב דוד 63 ואשתו קליין יוספא פסי (לנר) 51 קליין שרה 18 קליין רחל אשת שמואל שלום קליין מגדא (בלייער) 27, קליין פרנצסקא קליין ארזבט (שטרן) קליין ישראל 48 קליין שלמה זלמן 17, מגדא מאטל 15 קליין אולגה 13, עליז 11 קליין ריינע אשת שטייר ושני ילדיה קליין מרדכי ואשתו ושני ילדיו קליין פסח יהודה וארבעה ילדיו קליין אשת מור ובתה קלארי קליינפלד שנדור ואשתו (ברודי) אטלקא קלמן הוגו צבי, קלמן רוזליא רחל קנז דר׳ ינו 65, קנז דר׳ ארזי (מושקוביץ) 55 קנז דר׳ מרדכי 56, קליין קטו 13, פישטא 11 קליין בלאנקא (מוש־קוביץ) 2 ילדים קניג יצחק 75, מרים שרה 67, בילה חיה 41 קניג פרל 58, קסירר מירל (בידרמן) 26 קסטור רוזא רחל 75, קערעקש מנו ואשתו, קרטיס אשת אנטל קרטיס גבריאלה שרה 28 קרטיס משה מרדכי 58, אסתר גאל 53 קרל לאה (קליין) אשת אלברט 45 קרל מנחם 47, קנר יוסף, שרולטא (פרקש) קליין ישראל מנדל 55, ברטא בריינדל 55 קליין אבל 68, ארנע, רחל (פרקש) אהרון קליין אברהם 56, צציליה (ברוין) 66 קטו 25 קליין אליעזר 44, דוד, רבקה (לינדנולד) קטש מאיר, שרה (דויטש) קטש יענע קטש ג׳ולא, ארזבט קופפרשמיד ישראל 52 קופפרשמיד בללא (קליין).

ר.

ראדו איטא (גרינבלום) 52 ראדו דזשע 62 מגדא 35 בשקע 38 ראזשא אמיל 56, אשתו 53 אדית 22 אירן 24 רוביטשק יוסף 53 אשתו רוזא 53 רוביטשק פיליפ נחמיה 20 רוביטשק בנימין אשתו אסתר מלכה רוביטשק (גולדברגר) רוזא, אברהם משה רייך מור 68, סרן 60, הלן 32, מיקשאַ 45 רובישק אשת אקוש לוסטיג גולדה רובינשטיין יהודית (הירש) 24 רוזנבוים אברהם 55 מלכה 52 פרל 28 רוזנברג מרדכי 86 אשתו (שווד) שרה 82 רוזנברג חנה 24, יאנוש 18 שרה 20 רוזנ־ברג ארנא אשתו (רייס) הלן 50 רוזנברג אשת לאיוש ביילה 54 רוזנברג מלכה מנצי 30 אגי 10 לאצי 8 רוזנברג מרים 80, שאול 40 ואשתו פרל רוזנברג אברהם דוד 35 ואשתו (דרבש) רוזנברג גיטל (פיליף) רוזנברג יצחק רוזנ־ברג ישעיהו, ארנא 49 גיזלא (רייך) 49 רוזנווסר יצחק, רוזנטל

קטו 18 רוזנפלד קרינדל רוזנפלד שנדור 38 פל 7 לסלו 3 רוזנר יאנקא (קירש) חנה, זוזי מרים רוט אלברט 58, גיזלא 52 קלרה 29 אדיט 22 רוט יהודית 20 יעקב 52 אסתר (גרוס) 57 רוט רבקה רחל (שטיינברג) 24 חיים ברוך 3 רייס אמיל 56 אשתו (פולגר) יוליא 49, רוט דזע 36 ואשתו (אופפנהיים) 33 רוט ליוש שמואל לייב 46 אולגא באבא 40 רוט אשת איגנץ צרטל 70, פלי שמחה משה 13 רוט אוטו שלמה זלמן 11, עווי חוה 7 רוט אדולף אברהם 59 הלן חנה 54 רוט מ. יוסף 62, סרין 56, אילונקא 35, רוזי 33 רוט ארזי 31 רונא אנטל 60, רונא ווילמוש 50 רונא בעלא 60 אשתו ריזא 63, אישטוון 30 רטי שנדור 23, רובינשטיין בנימין זאב 68 רובינשטיין אשתו (ברוין) מטיל־דה 56 רידר סרנא שרה 60, רידר לסלו יצחק 33 רידר פרנציסקא פרומה 6, אנדור נפתלי הרץ 2 ריטר ג׳ולא 68, הרמינע 64, לנקא 40 בשקע 32 רייזר יוסף 60, פרל 58, אידל 33, פנחס 23 ריטנר גיטל, רזמובש חיים יהושע ואשתו שרה רייך אשת שנדור קליין הלן 52, רייך לויזא 70 רייך שמואל 55, רייכנשטיין יהודה לייב 44 רייכנשטיין דוד 17, רייס לילי 24 רוזנברג אסתר 40 צביה 17 רבקה 15 רוזנברג דוד אלימלך 13, אהרון יוסף רוזנפלד יצחק 50 רייזע 40 חיים שלמה 21 רוזנפלד אלק 52 רובין צביה 39 רוטשילד אשת איזידור צירה 62, רוט רוזה 55 רזמיבש יחזקאל רזמיבש יכד, שמואל, מרים יטה רזמיבש בנימין, רייך בנימין 35 רינגר חיים וואלף 50 ומשפחתו ריף מנחם צבי 70 ריף יצחק 49 ריף אדל (מרק) ווילמוש 16 רבקה ריף חיים הרברט 14 יחזקאל 8 ריף לנא (פוללק) 35 פרל 8 פריגש 6 ריף חיים 4, מרים 2, רייס הלן רייס לילי רפפורט ישראל אפרים, אשתו רייזל 48 ראדו הנריק 63 ואשתו שטרנברג אלה 60 רוזנברג רחל, גימפל, יוסף אברהם, צבי דב, רוזנברג בריינדל, חיים משה 11 רוזנפלד פייגה 60, רוט זלדה 63, מרים 34, רוט זולטן 31, מרים רזי 8, חיים יצחק 7, רוט אשת מרטון 34 (פוגל).

ש.

שמידמיר חיים אריה, ואשתו זלדה שמידמיר (וועג) וילדיהם דוד ולאה שוץ מרטון אלמנתו שטרן משה צבי אשתו בלימה, פייגע דבורה, שטרן יוסף ואשתו חיה, יהודית, ישעיהו שלמה שטרן מרים פרידה, שטרן מאיר ואשתו גיטל שן פרידא 50, דוד 15, מנחם 12, טיבי 10, גיזי 9 שניצר ירוחם 32, שניצר אביגדור יצחק 6, שרייבר שיינדל, צורטי, חוה מירל שרייבר יואל לייב, שטיינפלד בינה 58, שפירר אברהם שפירר שלמה חיים שוורץ אברהם 53 מינדל (פוללק) 43 רבקה 15 שוורץ יוסף 82, אמיליה 68, זולטן 38, לורא 45 שוורץ שמו 48, שענברונן אילונא 38 שלמן סימא צפורה (חיה שיינדל אשת קליין) שוץ וולי אלמנת יוסף שוורץ, שורץ לסלו, שוורץ מרים 55, נושי 25 פירושקא 42 שוורץ־נמט טובה 40, בנימין 2 שוורץ יעקב 50 מרגיט (פיירשטיין) 47 שוורץ ג׳ורג׳ 29 שטיין אלמנת גרינש־טיין 82 שטיין נחמן 47, בילה (אפל) 39 שרה 14 שטיין רזיא 9 רחל גולדה 7 שטיינהרץ טומש 49, אימרה 14 שטויערמן אלמ־נת דר׳ מיקלוש הירש אדיט שטיין איגנץ נחמן 84 שטרן בנימין זאב שטרן יוסף קלרה, ביילה, אידל שטרן מור שטרן אנטל 72 ואשתו 62, מרגיט 36 שטרן אילוש 30, שטרן מיקשא ואשתו שטרן מיקשא 38, אשתו 30 זוזי 4 גיזי 28 שטרן פרי 32 שנדור 30 שטרן משה 66 שטרן פרידא (האגמשי) 62 שטרן פרי 24 שטרן לנקא אשת מיזנר אפרים 52 שטרן מילי 82 שטרק פנחס 73 שטרנברג אשתו פוקס מרים 32 שוץ פוילא אלמנת שלזק דעזע שטרק שרה פייגה 82 אברהם ישראל 62 שטרק מינדל (שמעון) 27 שילר שנדור שלמה שילר טרי פריידל 55, שילדקרויט שרה (פריד) 54 שימברגר רזא 46, מרצי 42 שינברום חנה שיינר אהרון, שושנה, זלדה, אברהם משה שלזינגר יעקב 44 אשתו סימא 44 רחל 16 שלזינגר רבקה 55 אטל 9 שלמון נתן 82 אשתו שלמון (ברגר) רוזא 82, צירל 31 יהודית 1 שמואל אריה אלדר 39 רבקה 35 ארנא 8 פייגה 5 שנברג חיים 65 לאה 56 שפינ־גולד אנדור אשתו יולישקה שנפלד אביגדור גולדה, מנחם חיה, בנימין שרה, אסתר שנק איזידור 37 אשתו פוקס חנה מירל 30 שפיץ שמואל 70 פייגה 69 שנדור 44 לסלו 9 שפיץ יוסף 42 מרים 43 אלדר 58 ארזבט (ניימן) 28 שפיצר פרגש 56 אשת ניימן ארזבט 26 אטיאש שפטר, שפיצר, קטו אשת אנטל 50 שרקדי אברהם שפיצר ערנע

46 אשתו שטייער בבא 40 עווא
25 שרייבר גזא אשתו אנוש,
פירושקא שורץ לוריא אלמנת
ארמין, שורץ אניקו שרמן אברהם
61 אשתו זיסל 60 שרמן בנימין
זאב 33, אסתר 23 שרמן
קלארה 30 לאה 1 שפירא זאב
(פרקש) 64 שושנה טרעז 56
שפירא אסתר 21 זנקא 56 מרים
45 שבשטן שנדור אשתו (אשר)
יולאן שבשטן מגדא שוגר שנדור
55 שוורץ שמואל צבי, אשתו
רחל, אוסקר שוורץ מרים, גורי
משה 15 אטל 65 שוורץ בלה
47, מרגיט 43 אגנש 19 שוורץ
מרים 18, מוריץ 50, יולישקא

50 שוורץ ליוש 39, שוורץ יהודה
4 שטרן שמואל 40, טומי 4,
מרים 66 שטרן יעקב שמעון 44
צפורה 44 שטרן ירמיהו 20,
זיסו 12, מטהילד 42 שטרן
יהודה אריה 38 אסתר מלכה
36 שטרן מאיר 12, יוסף ירמיהו
10 לאה 31 שטרן אפרים 36
ברל, ישכר מאיר דוב 10 שורץ
סרן (פריינד) אשת הרמן, שורץ
אנא 35 שטרן יוסף ברוך 56
שטרן הנצ׳י 51 שטרן מאיר 30,
משה 28 שמשוביץ שלמה 58,
רבקה 52 שמשוביץ צבי 78,
יחיאל 22 שמשוביץ אלעזר 56

יחיאל 56 שמשוביץ צפורה 50
רחל 36 ישראל 32 שניצלר ברוך
33 ישעיהו שלמה 8 שניצלר
אריקא 3 שמעונוביץ ברוך 58
שמעונוביץ מלכה 56 שושנה 36
שמעונוביץ לאיבה 34 שר משה
חיים 56 שר יצחק 38, ובניו שר
שלמה אהרון 20 שר בנציון 17
שר משולם 13 שנברגר רודולף
70, אסתר 50 שנברגר אננא 40,
שנברגר קטו 32 שטורך ישראל,
אטל (לינדנוולד) שטורך בילה,
שאמואל משה שאמואל גולדה
(בנדיק) שאמואל פרימט שטרן
גיטל הניה שטיינר אריה דוד 26.

Özv. Fischer Józsefné (Királyhágó)

Frankovits D. (Kisbarod)

Frankovits D.-né sz. Friedmann Zseni és gyermekeik (Kisbáród)

Jeremiás József

Jeremiás Jozsefné

Jeremiás gyerekek

Lutvák Wolf

Lutvák Wolfné sz. Weisz Regina

Lutvák gyerekek

Ehrenfeld lányok (Koros Topa)

Kain Gyuláné

Kain gyerekek

Serer Gyuláné sz. Kain Teréz

Serer Laci Kain Teréz fia

Kain Sári

Kain Piroska özv. Grosz Izsákné

Kain József

Kain Józsefné sz. Friedmann

Kain gyerekek

Hoffmann Jenő

Hoffmann Jenőné

Hoffmann Teréz (özv.) sz. Herschkovits

Hoffmann gyerekek

Fried Jenő

Fried Jenőné sz. Grünzweig

Fried gyerekek

Rosenberg Jenő

Rosenberg Jenőné

Rosenberg gyerekek

Teszler Simon (Beznea)

Teszler Simonné sz. Reich

Teszler gyerekek

Reich Albert (Beznea)

Reich Albertné

Reich Zoltán

Reich Zoltánné

Reich Józsefné

Reich Mór (Feketepatak)

Reich Mórné sz. Raduciner (Feketepatak)

Reich gyerekek (Feketepatak)

Grosz Sándor (Beznea)

Grosz Sándorné sz. Weisz (Beznea)

Grosz gyerekek (Beznea)

Hersch N. (Tyukasz)

Hersch N.-né (Tyukasz)

Hersch gyerekek (Tyukasz)

Fux Hermann (Negreni)

Fux Hermanné (Negreni)

Zilberstein N. (Negreni)

Zilberstein N.-né (Negreni)

Kaufmann Ferencz (Huta)

Weisz Jakab (Sonkolyos)

Weisz Jakabné (Sonkolyos)

Weisz gyerekek (Sonkolyos)

Blau Sámuel (Banlaka)

Blau Sámuelné (Banlaka)

Blau gyerekek (Banlaka)

A NAGY-BÁRODI HITKÖZSÉG VESZTESÉG-LISTÁJA
A VÉSZKORSZAKBAN

Salamon Albert
Özv. Blau Árminné
Blau Sámuel
és Erzsike kis fia
Hajnal Imre
Hajnal Imréné
sz. Schwartz Rózsi
Özv. Hajnal Albertné
Hemlei Albert
Rozman Mihály
Rozman Mihályné
Rozman Ferenc
Rozman Marci
Rozman Marciné
és gyermekei
Rozman József
Rozman Józsefné sz. Fuchs
Rubin József
Rubin Teréz
Frankel Ármin
Frankel Árminné
és két gyermeke
Friedmann Simsiné
sz. Frankel Éva
Heilprin N.
Heilprin N.-né
és két gyermeke
Hemlei Jenő
Hemlei Jenőné sz. Reich
Hemlei Miksa
Hemlei Miksáné
sz. Weiner Ilus
Grosz Mihály
Grosz Mihályné és fia
Friedmann Jenő
Friedmann Jenőné
és 2 gyermeke
Friedmann Mór
Friedmann Mórné
sz. Salamon
Schwartz Miki,
Friedmann Zseni fia
Grosz Mártonné
sz. Friedman Lori
Grosz Márton
és Friedmann Lori fia
Schul Henrikné
sz. Kohn Emma
Friedmann Miklósné
sz. Keller
Friedmann Péterke
Grünzweig Sámuel
Grünzweig Sámuelné
sz. Grosz Helén
Grünzweig gyermekek
Rozman Sándor
Rozman Sándorné
sz. Herschkovits Laura
Rozman gyerekek
Zilberstein Jakab
Zilberstein Jakabné
sz. Kohn
Zilberstein Tibi
Zilberstein Laci
Mandel Dávid
Mandel Dávidné
Mandel Lipót
Mandel Lipótné
Mandel gyerekek
Mandel József metsző
Mandel Józsefné
sz. Stössel
Mandel metsző gyermekei
Zilberstein Lázár
Schwartz Ferencné
sz. Legmann Aurika
(Retteg)
Schwartz Lacika
Schwartz Lajos
Schwartz Lajosné
sz. Farkas Irénke
(Székelyhid)
Schwartz Józsika
Schwartz Józsika testvérkéje
kisleány
Schwartz Mór
Schwartz Mórné
sz. Hemlei Aranka
Schwartz Lea
Schwartz Zoltánné
sz. Blau Nusi
Schwartz Árminka
Szrolovits Ferenc
Szrolovits Ferencné
Friedmann Hermann
Friedmann Hermanné
Schwartz Gyurika,
Schwartz Sándor
és Böhm Klári kisfia
Karton Lászlóné
sz. Kohn Margit
Karton gyerekek
Freundlich Hermann
Freundlich Hermanné
Freundlich gyerekek
Marton Samu
Kohn Bernát
Kohn Ilonka
Packer Sándorné
sz. Kohn Sári
Packer gyerekek
Kertész Sándor
Kertesz Sandorné
sz. Friedmann Zseni
Kertész Ágica
Özv. Spitzer Antalné
(Királyhágó)

Tischler Gabriella
Tardos Dezső
Tardos Dezsőné
Tischler Jakab
Tischler Jakabné
Tischler Ella
Tischler István
Tischler Istvánné

Tischler Erna
Tischler Iván
Tischler Böske
Vass Ferencz
Özv. Weiner Farkasné
Weisz Jakab
Weisz Ferenczné
Weisz Zsuzsi

Weisz Ági
Weisz Gabriella
Weisz Irén
Weisz Istvánné
Weisz Évike
Weiszbrunn Gitta
Weinberger Andor
Weinberger Andorné

Mártom Elemérné
Márton Emike
Márton Zolika
Messer Márk
Messer Márkné
Messer Jenő
Özv. Mezei Imréné
Mezei Izsó
Özv. Moskovits Ferdinándné
Moskovits István
Moskovits Elza
Nemes Mátyás
Nemes Mátyásné
Özv. Orenstein Mártonné
Kálmán Marika
Özv. Nébel Lipótné
Nébel Gábor
Dr. Nébel Ábrahámné
Orenstein Rózsi
Orenstein Andor
Orenstein Miksa
Orenstein Margit
Örlei Klára
Paller Adolf
Paller Adolfné
Paller László
Paller Lászloné
Dr. Paller Sándorné
Dr. Pollák Emilné
Pollák József
Pollák Józsefné
Popper Dávid
Popper Dávidné
Roth Zoltánné
Róth Anikó
Özv. Reich Bernátné
Reich Jánosné
Reich József
Reich Józsefné
Reich Kató
Dr. Kálmán Sándor
Dr. Kálmán Sándorné
Reich József
Reich Józsefné
Reich Imre
Reinitz Mór
Reinitz Mórné
Ritter Ármin
Ritter Árminné
Ritter Imre
Rosenberg Adolfné
Rosenberg Lili
Rosenberg Imre
Rosenblau Gyula
Rosenblau Gyuláné
Rosenblau István
Rosenblau József
Rosenblau Józsefné
Rosenblau Ignácz
Rosenblau Ignáczné
Rosenkrancz Mór
Rosenkrancz Mórné
Rosenkrancz Oli
Rosenkrancz Sándor
Rosenthal Jenőné
Rosenthal Kató
Rosenthal Lina
Rosenthal Fani
Özv. Róth Jakabné
Róth Mór
Róth Mórné
Özv. Róth Mórné
Sachs Simon
Sachs Simonné
Sachs Irénke
Sachs Sándor
Salamon Ferenc
Salamon Ferencné
Özv. Salamon Sámuelné
Sámson Erzsike
Schwarcz Andor
Schwarcz Andorné
Schwarcz Adolf
Dr. Schwarcz József
Schwarcz Berta
Schwarcz Rózsi
Schwarcz Emil
Schwarcz Emilné
Schwarcz Lipót
Schwarcz Lipótné
Schwarcz Samuné
Schwarcz Elek
Schwarcz Tibor
Schwarcz Kati
Schwarcz Anna
Sterner Lipót
Özv. Spiegelné
Spiegel Tibi
Spiegel Böske
Spiegel István
Spiegel András
Spiegel Andrásné
Springer Ignáczné
Spitzer Frigyes
Spitzer László
Stark Lipót
Stark Lipótné
Stark Juliska
Özv. Stein Lipótné
Stein Lajos
Stein Lajosné
Stein Vilmos
Stein Vilmosné
Stein Nelli
Stein Tibor
Stein László
Özv. Sternthál Farkasné
Özv. Sternthál Salamonné
Sternthál Ferencz
Özv. Stern Vilmosné
Stern György
Stern Györgyné
Stern Ferike
Özv. Szabó Emilné
Szántó István
Székel Ármin
Székel Árminné
Székely Károly
Székely Károlyné
Székely Sándor
Szilas Sándor
Szilas Sándorné

Özv. Glück Márkuszné
Özv. Glück Ferenczné
Glück Adél
Glück Etel
Glück Lóri
Glück József
Glück Dénes
Glück Marika
Glück Ferike
Özv. Goldberger Ignáczné
Goldberger Helén
Goldberger Erzsébet
Goldberger Inci
Goldberger Ilona
Goldberger Regina
Goldentál Lajosné
Goldentál Incike
Goldtentál Katóka
Gottlieb Miksa
Gottlieb Miksáné
Gottlieb Bandika
Grosz Ármin
Grosz Árminné
Grosz Gabi
Grosz Józsefné
Grosz Márta
Grosz Lajos
Grosz Hanus
Özv. Grünfeld Albertné
Grünspein Simon
Grünspein Simonné
Grünspein Hajnal
Grünspein Manyi
Guttmann Miksa
Guttmann Miksáné
Guttmann Rózsi
Özv. Guttmann Mórné
Guttmann Böske
Guttmann Margit
Czinczár Szeréna
Faragó Alfréd
Faragó Alfrédné
Handel Eszter
Özv. Hercz Ignácné

Hercz Vilmosné
Hercz Pistike
Hercz Andris
Id. Herczeg János
If. Herczeg János
Herczeg Ferencné
Hermann Dezső
Hirsch Manóné
Hirsch Anna
Hirsch Böske
Hirsch Ilona
Hoffmann Lajos
Hoffmann Lajosné
Hoffmann József
Horváth Nándor
Horváth Nándorné
Horváth László
Hönig Gyula
Hönig Éva
Hönig Pista
Hönig Ferike
Kardos József
Kardos T. György
Kardos István
Kardos László
Katz József
Katz Józsefné
Katz Tibor
Katz László
Dr. Kálmán Jenőné
Kálmán Gabriella
Özv. Kálmán Lajosné
Kálmán László
Kálmán Lászloné
Kemény Sándor
Kemény Sándorné
Kemény Ilus
Kertész Pál
Kertész Pálné
Klein Hermanné
Klein József
Klein Józsefné
Klein József
Klein Józsefné

Klein Magda
Klein Nusi
Klein Sándor
Özv. Klein Józsefné
Klein Andor
Klein Ilona
Klein Rudolfné
Kohn Sándor
Kohn István
Kohn Irma
Korányi József
Korányi Józsefné
Korda Ödönné
Kovács Lajos
Kovács Lajosné
Kovács László
Kovács Lászlóné
Kovács Péterke
Özv. Krámer Ignáczné
Özv. Krausz Ignáczné
Özv. Lakatos Gyuláné
Özv. Lakatos Izsóné
Lengyel Albert
Lilienfeld Géza
Lövi Jánosné
Lövi Márton
Lövi Mártonné
Lövi Ferenc
Lövi Bandi
Lövi Ilus
Lustig Kálmán
L. Dr. Weiner Olga
Lusztig Olivér
Dr. Meierné
sz. Rottenberg Etel
Maanszk Imre
Maanszk Imréné
Maanszk Judit
Maanszk Lea
Mautner Arnold
Mautner Arnoldné
Mautner Sándor
Mautner Sándorné
Mártom Elemér

A DEPORTÁLÁS ÉS MUNKASZOLGÁLAT KÖVETKEZTÉBEN ELHUNYT SZALONTAI ZSIDÓK NÉVSORA

A SZALONTAI TEMETŐBEN FELÁLLITOTT EMLÉKMŰ FELIRATA :

„Kő jajveszékeld fájdalmunkat szeretteink pusztulását!
Százak hurcoltattak halálba a fasiszta uralom parancsára
1944 június 7-én. Siratjuk őket ! Áldassék emlékük.”

Özv. Márton Menyhértné
Ádler Lajos
Ádler Lajosné
Ádler József
Özv. Ádler Ferenczné
Ádler Kató
Altmann Sándorné
Apter Lipót
Apter Sarolta
Dr. Bartha Ferencz
Dr. Bartha Ferenczné
Baum Imre
Baum Imréné
Baum Judit
Baumann Károly
Bauman Ilona
Bauman Margit
Dr. Berger Erzsébet
Berkovits Ferenczné
Bleier Mária
Bleier Jolán
Bretter Mór
Burjan Mórné
Dr. Bretter László
Cinczar Ilona
Dávidovits Mátyásné
Özv. Dávidovits Pálné
Deitel Jakabné
Deitel Évi
Deitel Jeri
Deitel Kató
Özv. Deutsch Salamonné
Özv. Deutsch Dezsőné
Özv. Deutsch Zsigmondné
Özv. Dicker Károlyné
Döme Károly
Döme Károlyné
Döme Ági
Özv. Eizler Ignáczné
Eisler György
Eisler Miklósné
Eisler Évi
Özv. Ellmann Lajosné
Ellmann József
Ellman István
Eliász Hermin
Özv. Dr. Engel Árminné
Dr. Engel Józsefné
Engel Péter
Engel Sándorné
Engel Karcsika
Engel Teréz
Engel Herman
Engel Hermanné
Engel Irma
Engel Hédi
Özv. Erdős Ignáczné
Özv. Erbstein Lajosné
Erbstein Adél
Erbstein Olga
Özv. Farkas Ernőné
Farkas László
Farkas Ferenczné
Farkas Izsó
Farkas Izsóné
Özv. Farkas Kálmánné
Fenyvesi Sándor
Fohn Jenő
Özv. Frenkel Hermanné
Frenkel Lajos
Frenkel Náthán
Frenkel Náthánné
Frenkel Ili
Özv. Frenkel Emánuelné
Frenkel Tibor
Frenkel Inci
Frenkel Irén
Frenkel Béla
Frenkel Béláné
Frenkel Tibor
Freiberger Árminné
Özv. Fried Simonné
Özv. Fischbein Ignáczné
Fuchs Sándorné
Fuchs Zsuzsi
Özv. Fülöp Dávidné
Özv. Fülöpsöhn Adolfné
Özv. Füredi Bertalanné
Dr. Füredi Iván
Dr. Füredi Ivánné
Füredi Imre
Füredi Pali
Gara Irén
Özv. Gerő Ákosné

Zauderer Dánielné
sz. Löb Ella

Zauderer Frigyes (Frici)

Zaviszlag Adolf

Zaviszlag Adolfné
sz. Waldmann Berta

Zaviszlag György

Zaviszlag Klára

Zelmovits Béla

Zelmovits Béláné
sz. Rosenfeld Irén

Zimmermann Lajb

Zimmermann Ráchel

Zimmermann Paula

Rav Zimmetbaum Pinkász

Rav Zimmetbaum Pinkászné

Zobel Aranka (Székelyhid)

Dr. Zoltán N.

Zoltán András

Dr. Zoltán Károly

Zuckermann Zoltán

Zuckermann N.-né
sz. Nádai Rezsi

Zwiebel Manóné
sz. Lévy Margit

Zwiebel Böske

Wiesel N. és családja
(Székelyhid)
Wilkesz Ármin
Wilkesz Árminné
sz. Sonnenwirth Terka
Wilkesz Ági
Wilkesz Miklósné
sz. Deutsch Szeréna
(Szalonta)
Wilkesz Manyika (Mariska)
(Szalonta)
Wilkesz Pál
Wilkesz Pálné
sz. Trébits Bella
Özv. Winkler Józsefné
sz. Weimann Fáni
Winkler Ede
Winkler Edéné
sz. Kesztenbaum Terézia
Winkler Oszkár
Winkler Judit
Wirth Mór (Székelyhid)
Wirth Mórné sz. Dávid Etel
(Székelyhid)
Wittenberg Erzsébet
Wittenberg Ede
Witenberg Edéné
sz. Harmati Cica
Witráel Vilmos
Witráel Vilmosné
sz. Fischer Ilonka
Witráel Zsóka
Witráel Öcsi
Witráel Gábor
Witráel Gáborné — Ilus
és 2 kisleányuk
Wolf Márton
Wolf Jechezkiél (Tóti)
Wolf Jechezkiélné (Tóti)
leányuk, vejük és unokájuk
(Tóti)
Wolf Gizella
Wolf Etelka
Wolf Hanika

Wolf Ferencz
Wolfner Ella sz. Krausz
Wollner József (Margitta)
Wollner Józsefné
sz. Deutsch Mirjám
(Margitta)
Wollner István (Margitta)
Wollner János (Margitta)
Wollner Sanyika (Margitta)
Wollner Ervin (Margitta)
Wollner Dezső (Margitta)
Wollner Dezsőné
sz. Weisz Etelka (Margitta)
Wollner Bandi (Margitta)
Wollner Ferenczné
sz. Rottman Lenke
(Margitta)
Wollner Ottó (Margitta)
Wollner Sándor
Wollner Sándorné
sz. Spitz Jolán
Wollner Gyuri
Wollner Ági
Wolwovits Ella három
gyerekkel
Weisz Sándor (Sáje)
Weisz sz. Schwartz Erzsébet
(Ráchel)
Weisz Ibi
Weisz Ziszu (Klári)
Weiszné Benedek Bözsi
Esther Chaja, Szatmár
Weisz Sándor,
Shmuel Benzion, Szatmár
Weiszné Benedek Klári,
Blima, Sárköz
Weisz Robika, Meir Shmuel,
Sárköz
Weisz Mimike,
Sarah Shaindel, Sarköz
Weisz Adolf
Weisz Regina sz. Hartman
Weisz Magda
Weisz Imre

Weisz Lipót
Weisz Fáni
Özv. Weisz Mártonné
Weisz József
Weisz Péter, Ferenc, Kornél
Weisz Miklós
Weisz Judit, felesége
Weisz Vera, leányuk
Weisz Gyula
Weisz Gyuláné
Weisz Péter
Weisz Anikó
Weisz Sándor
Weinberger Zoltánné
sz. Kohn Aranka
Weinberger Tibi
Weinberger Nelli
Weinberger Lászlóné
sz. Schwartz Erzsébet
Weisz Józsefné
sz. Weisz Gizella, Szalárd
Weisz Margit, Szalárd
Weisz Izabella, Szalárd
Weiner Fülöp
Weiner Fulöpné
sz. Breier Margit
Weinberger Zoltánné
sz. Kohn Aranka,
gyermekei : Tibi, Nelli
Weinberger László
Weinberger Lászlóné
sz. Schwartz Böske
Weimann Tiborné
(Rosenberg Lola)
Weimann Marianna

Z

Zauber József
Zauber Julia
Zauberer Sándor
Zauberer Sándorné sz. Weisz
Erzsébet

Weiszné sz. Morgenstern Bébi
Weisz Jakab
Weisz Jakabné (Ida néni)
és 2 leányuk
Dr. Weisz Ödön
Weisz Ilonka
Özv. Weisz Gyuláné
Weisz Aranka
Weisz Mór
Weisz Mórné sz. Katz Eszter
Weisz Sándor
Weisz Erzsi
Weisz Adolf
Weisz Hermann (Hersi)
Weisz Jenőné
sz. Dretler Margit
Weisz Hinduka
Weisz Sándor
Weisz Adolfné
sz. Kasztor Gizella
Weisz Lipót
Weisz Lipótné
sz. Grosz Rezsinke
Weisz Évike
Weisz Kálmánné
sz. Weisz Ilonka
Weisz Ödön — Lipót
Weisz Jenő
Weisz Jenőné
sz. Schreiber Piroska
Özv. Weisz Mórné
Weisz Andor
Weisz Andorné — Margit
Weisz Lajos
Weisz Olga
Weisz József
Weisz Janka
(Moskovits Hermanné)
és fia Miklós
Weisz Lipótné
Weisz Ernő
Weisz Ernőné
sz. Hönigsberg Erzsi
Weisz Pista

Weisz Ervin
Weisz Jenő
Weisz Jenőné
sz. Schönzweig Ilonka
Weisz Imre
Weisz Imréné
sz. Kaufmann Margit
Weisz István
Weisz N.
Weisz N.-né
Weisz Mihály (Székelyhid)
Weisz Mihályné (Székelyhid)
Weisz N. (Székelyhid)
Weisz N.-né (Székelyhid)
Weisz Sanyi (Székelyhid)
Weisz Jenő (Székelyhid)
Weisz Jenőné és gyermekük
(Székelyhid)
Weisz Izsák (Székelyhid)
Weisz Sándor (köteles)
(Székelyhid)
Weisz Sándorné és leányuk
(Székelyhid)
Weisz Sándor (órás)
(Székelyhid)
Weisz Sándorné
(Székelyhid)
Weisz Márton (Székelyhid)
Weisz Mártonné (Székelyhid)
Weisz Rózsi (Székelyhid)
Weisz Tibor (Székelyhid)
Weisz Károly (Székelyhid)
Weisz Fábián (Székelyhid)
Weisz Fábiánné (Székelyhid)
Weisz Ferencz és családja
(Székelyhid)
Weisz Adolf gyermekei
(Székelyhid)
Weisz Albert (Székelyhid)
Weisz Albertné (Székelyhid)
Weisz Marci (Székelyhid)
Weisz Marciné és gyermekük
(Székelyhid)

Özv. Weisz Józsefné
sz. Wallerstein Teréz
Weiszberger Zsigmond
Weiszberger Zsigmondné
sz. Jakabovits Eszter
Weiszmann Márton
Weiszmann Mártonné — Bella
Weisner Mórné
sz. Kertész Ibolya
Weisner Józsika
Weiszlovits Emil
Welles Károlyné — Eszter
Welles Erzsébet
Welles Irma (Silbermanné)
Özv. Welkovits Sámuelné
sz. Glazer Fany
Welkovits Béláné
sz. Katz Julianna
Welkovits Anna (Paula)
Welkovits Lászlóné
(Margitta)
Welwarth Lipótné
sz. Berger Irma
Welz Ignácz
Wertheimer Lajos
(Mezőtelegd)
Wertheimer Dezső (Keszteg)
Wertheimer Dezsőné
(Keszteg)
Wertheimer Ede (Mezőtelegd)
Wertheimer Edéné
(Mezőtelegd)
Wertheirmer Alfréd
(Mezőtelegd)
Wertheimer Lajos
(Mezőtelegd)
Weitzné sz. Grünberger Irén
és gyermekei (Barátka)
Weitzné sz. Grünberger
Hermina
Wieder Gella
Wieder Adolf
Wieder Adolfné
Wieder N.

Weisz Izsóné
sz. Steiner Rozália
Weisz László
Weisz Dávid (Tasnád)
Weisz Dávidné (Tasnád)
Weisz Sándor
Weisz Géza
Weisz Gézáné
sz. Klein Janka
Weisz Jenőné
sz. Rosenberg Ilona
Weisz Gyurika
Weisz Gabi
Weisz Lajos
Weisz Lajosné
sz. Citrom Zseni
Weisz Ági
Weisz Gyuri
Weisz Erzsébet sz. Riegger
Weisz Kati
Weisz Simon
Weisz Simonné
Weisz Károly
Weisz Károlyné
sz. Grosz Adél
Weisz Jenő
Weisz Jenőné
sz. Nasch Helén
Weisz Hermann
Weisz Hermanné
sz. Glazer Berta
Weisz Ági
Weisz Jenőné
sz. Böhm Frida
Weisz Rózsi
Weisz Lajos
Weisz Franciska
Weisz Helén
Weisz Sándor (Biharpüspöki)
Weisz Cella (Biharpüspöki)
Weisz Andorné
sz. Glück Sári
és 2 gyermeke
Weisz József

Weisz Hermina sz. Szép
Weisz Zoltán
Weisz Zoltánné
Weisz Jakab (Mezőtelegd)
Weisz Jakabné (Mezőtelegd)
Weisz Béla
Weisz Béláné
sz. Csillag Magda
Weisz Éva
Weisz Ignácz
Dr. Weisz József
Dr. Weisz Ilona sz. Kahan
Weisz Dezsőné
Weisz Sarolta
Weisz Samu
Dr. Weisz Józsefné
sz. Glück Teréz
Weisz Bogyó
Weisz Józsefné
sz. Neuman Böske
Weisz Márta
Weisz Dávid
Weisz Dávidné
sz. Rosenbaum Róza
Weisz Fábián
Weisz Fábiánné
sz. Schwartz Feige
és 3 gyermekük
Weisz Sámuelné
sz. Wacksberger Arany
és egy kis leánya
Weisz Izidorné
sz. Salamon Szori
Weisz Józsefné
sz. Weinblum Klári
és kis leánya
Weisz Ávrám
Weisz Ávrámné
sz. Goldberger Jenti
Weisz Michele
és egy fiú gyermekük
Weisz Jenő (János)

Weisz Jenőné
Weisz Bandi
Weisz Bandiné
sz. Mátyás Gizi
Weisz Izidor (Székelyhid)
Weisz Izidorné (Székelyhid)
Weisz Jakab (Sonkolyos)
Weisz Jakabné és gyermekeik (Sonkolyos)
Weisz Mór
Weisz Béla
Weisz Béláné sz. Fischer Fáni
Weisz István (Berettyóujfalu)
Weisz Pál (Berettyóujfalu)
Dr. Weisz Endre
Weisz Ilonka
Weisz Béla
Weisz Béláné
sz. Farkas Szeréna
Weisz Éva
Weisz Jenő
Weisz Jenőné sz. Löw Szerén
Weisz Mór (Efraim)
Weisz Mórné
sz. Grünberger Irén
és 5 gyermekük
Weisz Sámuel
Weisz Sámuelné
Weisz Farkas (Wolf)
Weisz Farkasné
sz. Fuchs Séndi
Weisz Öcsi
Weisz Jetta
Weisz Miklós
Weisz Endre
Weisz Ödön
Weisz Viktor
Weisz Kálmán
Weisz Nándor
Weisz Nándorné
sz. Rothbart Erzsébet
Weisz Ágnes
Weisz Dezső

Weinberger Lézer
Weinberger Béla
Weinberger Béláné
sz. Grünstein Anna
Weinberger Kató
Weinberger N.
Weinberger N.-né
sz. Storek Baba
és egy kislányuk
Weinberger Jenő
(Érmihályfalva)
Weinberger Jenőné
és gyermekeik
(Érmihályfalva)
Weinberger Jakab
(Érmihályfalva)
Weinberger Jakabné
és gyermekeik
(Érmihályfalva)
Weinberger N.
Weinberger N.-né
Weinberger Lázár
Weinberger Lázárné
sz. Sternberg Hermina
Weinberger Miklós
Weinberger Henrickné
és családja (Székelyhid)
Weinberger N. (Székelyhid)
Weinberger N.-né
sz. Jakabovits Aranka
és gyermekeik (Székelyhid)
Özv. Weiner Sámuelné
sz. Topfer Hermina
Dr. Weiner Andorné
sz. Benedek Edit
Weinréb Mihály
Weinréb Mihályné
sz. Kirsch Helén
Weinréb Tibi
Weinréb Sámuelné — Dvora
Weinréb Malvin
(Székelyhid)
Weinréb Cion

Weinréb Jaszi
(Fugyivásárhely)
Weinréb Ziszi
Weinréb Márton
Weinréb Margit
Weinsteinné
sz. Liebermann Berta
Weinstein Hanna
Weinstein Majer
Weinstein Majerné — Jolán
Weinstein Bella
Weinstein József
Weinstein Mordechai
Weinstein Móricz
Weinstein Móriczné — Rózsi
Weinstein Andor
Weinstein Zoltán
Weinstein Nándor
Weinstein Nándorné — Éva
Weinstein Ibi
Weinstein Bubi
Weinstein Ernő
Weinstein Ernőné — Berta
Weinstein Pinchász
Weinstein Pinchászné
és 5 kisleányuk
Weinstein Szárá és 2 kislánya
Weinstock Dezsőné
és 3 gyermeke
Weinstock Dávidné
sz. Heller Rózsika
(Margitta)
Weinstock Hanele (Margitta)
Weinstock László (Margitta)
Weinstock Joszi (Margitta)
Weinstock Majer
Weinstock Majerné
sz. Goldring
és 2 fiú gyermekük
Weinstock József
Weinstock Józsefné
sz. Gottlieb Etel
Dr. Weinstock Ármin
Dr. Weinstock Árminné

Özv. Weintraub Sámuelné
sz. Salzberger Berta
(Diószeg)
Weisz József
Weisz Lajos
Weisz Lajosné — Laura
Weisz Ilonka
Weisz Andor (Szalárd)
Weisz Jolán (Szalárd)
Weisz Sándor (Szalárd)
Weisz István (Szalárd)
Weisz Dávid
Weisz Zoltán
Weisz Sándor
Weisz Sándorné
Weisz Ági
Weisz Pista
Weisz József
Weisz Elza
Weisz Gusztáv
Weisz Ilonka
Weisz László
Weisz Margit
Weisz Aranka
Weisz Gyurika
Weisz Miki
Weisz Pál
Weisz Pista
Weisz Irén
Weisz Évi
Weisz Dávid
Weisz Dávidné
sz. Glancz Zsuzsi
Weisz Lili
Weisz Éva
Weisz Judit
Weisz Albert (Paptamási)
Weisz Albertné
sz. Schlesinger Sarolta
(Paptamási)
Weisz Ignácz
Weisz Ignáczné
sz. Weiberger Róza
Weisz Ica

Vas Zsuzsi
Végh Izráel
Végh Izráelné
sz. Dávidsohn Mirjám
Végh Jente
Végh Henja
Végh Gitel
Végh Eszter-Malka
Végh Gizi (Stern Dezsőné)
Végh Izidor
Verő Sarolta
Verő Zsuzsi
Vezér József
Vezér Józsefné — Ilona
Vasvári Zsiga
Vasvári Paula
Várnai Ármin

W

Wáchsberger Bertalan
(Székelyhid)
Wachsberger Bertalanné
(Székelyhid)
Wachsberger Aranka
(Székelyhid)
Wachsberger Józsefné
és kisleánya (Székelyhid)
Wachsberger N. és családja
(Székelyhid)
Dr. Waldmann Béla
Dr. Waldmann Béláné
sz. Aufricht Rózsi
Waldmann Klári
Waldmann Loti
Waldmann Emil
Waldmann Ervin
Dr. Waldmann Dezső
Dr. Waldmann Dezsőné —
Emma
Waldmann Ödön
Waldmann Ödönné — Irén
Waldmann Lajos
Waldmann Ernő
Waldmann Ernőné — Róza
Waldner Lajos
Waldner Lajosné
Waldner Nina
Waldner Laura
Waldner Szerén
Özv. Waldner Hermanné
Wallerstein Jenő
Wallerstein Jenőné
sz. Kirsch Margit
Wallerstein Elza
Wallerstein Ernő
Warum Mózes
Warum Mózesné — Fani
Warum Piri (Indigné)
Warum Dezső
Warum Mihály
Wasserstrom Sándor
Wasserstrom Sándorné
Wasserstrom Sámuel
Wasserstrom Sámuelné
Wasserstrom Hedvig
Wasserstrom Tibor
Özv. Dr. Wechsler Imréné
sz. Mittelmann Szeréna
Wégner Jenő
Wégner Jenőné — Fáni
Wégner Dezső (Élesd)
Wégner Ignácz (Élesd)
Wégner Ignáczné
sz. Rosenfeld Riza (Élesd)
Dr. Weimann György
Weimann Gaszton
Dr. Weimann Gusztáv
Dr. Weimann Gusztávné
sz. Goldhammer Duci
Özv. Weinberger Jakabné
sz. Klein Ida
Weinberger Sámuel
Weinberger Sámuelné
sz. Rosenberg Eszter
Weinberger György
Özv. Weinberger Ferenczné
sz. Blau Jolán
Weinberger Fülöp
Weinberger Fülöpné — Lili
Weinberger Szivi
Weinberger Pali
Weinberger Péter
Weinberger Tedi
Weinberger Sámuel
Weinberger Irén
Weinberger Margit
Weinberger Ármin
(Székelyhid)
Weinberger Árminné - Katica
(Székelyhid)
Weinberger Nusi
(Székelyhid)
Weinberger Lili
(Székelyhid)
Weinberger Évi
(Székelyhid)
Weinberger Mariska
Weinberger Beile
Weinberger Rachel
Weinberger Lea — Dvora
Weinberger Naftali
Weinberger Árje
Weinberger Wolwi
Weinberger Chaim
Weinberger Mihály (Élesd)
Weinberger Eszter (Élesd)
Weinberger Lipót
Weinberger Rózsi
Weinberger Eszter
Weinberger Manci
Weinberger Andor
Weinberger Baba
Weinberger Erika
Weinberger Ede
Weinberger Edéné
sz. Weisz Szeréna
Weinberger Jónás
Weinberger Milus
Weinberger Irén
Weinberger László

Ullmann Artur
Ullmann Arturné
Ullmann Erika
Ullmann István
Ullmann Miklós
Ullmann Miklósné
sz. Pollák Rella
Ullmann René
Ullmann Sáje
Ullmann Ráchel
Ullmann Jenő
Ullmann Jenőné
és 3 gyermekük
Ullmann Samu
Ullmann Samuné
sz. Rosenberg
Ullmann Ábrahám
Ullmann Ábrahámné
sz. Rosenbaum
Ullmann Sándor (Zálmi)
Ullmann Sándorné
sz. Katz Sári
és 2 kisleányuk
Ullmann Gersonné
sz. Bernfeld Kató
Ullmann Hari
Ullmann Dita
Ullmann Lébi
Ullmann Lébiné
sz. Steiner Hédi
és 2 gyermekük
Ullmann József
Ullmann Izu
Ullmann Izuné
sz. Schwartz Magda
Ullmann Andor
Ullmann Andorné
Ullmann Miklós
Ullmann Miklósné
Ullmann Rezső
Ullmann Rezsőné
Ungár Móricz (Pestere)
Ungár Sándor
Ungár Erzsébet
Ungár Jakab
Ungár Jakabné
Ungár Vera
Ungár Benő
Ungár Benőné
Ungár János
(Biharkeresztes)
Ungár Jánosné
(Biharkeresztes)
Ungár Ferencz
Ungár Ferenczné
sz. Dávid Mili
Ungár Lajos (Margitta)
Ungár László (Margitta)
Ungerleider Ilona
Ungerleider Bernáth
Ungerleider Bernáthné
sz. Berkovits Mariska
Ungerleider Mery
Urán Mihály
Urán Mihályné
sz. Kasztor Róza
Urán László
Urán Lászlóné — Duci
Urán Ádám (Géza)
Ullmann Gusztáv és kishuga
Ullmann Sándorné
3 fia és 3 lánya
Ujvári Margit
Ujvári Imre

V

Vadas Rózsi sz. Reich
Vadas József
Vadas Józsefné
sz. Ritter Malvin
Vadász József
Vadász Józsefné
sz. Freimann Bella
Vadász Éva
Vadász Kati (Pötyi)
Vadász Géza
Vadász Jenő (Margitta)
Vadász Pál (Margitta)
Vadász Péter (Margitta)
Vadász nővérek és családjuk
Vadász Pálné
sz. Cchönzweig Babi
és 2 kis gyermeke
Vágó Jenő
Vágó Jenőné — Annus
Vágó Bubi
Dr. Vajda István,
neolog hitközség főrabbija
Dr. Vajda Istvánné
sz. Vadas Anna
Vajda Uri
Vajda Géza
Vajda Stefánia
Özv. Vajdáné sz. Grünwald
Vajda Zsigmond
(Érmihályfalva)
Vajda Zsigmondné
sz. Ehrenfeld Flóra
(Érmihályfalva)
Vajda Ági (Érmihályfalva)
Dr. Váli Péter
Özv. Vámos Jenőné
Vámos Ági
Vámos Dezső
Vámos Jenő
Özv. Dr. Vámos Nándorné
Vámosné sz. Ritter Lujza
Vámos Jenő
Vámos Jenőné sz. Berkes Erzsi
és 2 gyermekük
Vámos Henrik
Vámos Henrikné — Ilonka
Dr. Váradi József
Vas Adolf
Vas Adolfné
sz. Lefkovits Margit
Dr. Vas Izsó
Dr. Vas Izsóné
sz. Rothbarth Böske
Vas Emil

Spierer Tivadar
Spitzer Jenő
Spitzer Golda
szül. Friedlender Aranka
Spitz Nándor
Spitz Renéé
szül. Goldfarb — Szalárd
Schwartz Heléna sz. Grünfeld
Schwartz Kati
Stern Nándorné, Borgida hilli,
Blima Sarah, Sziget
Stern Ivánné Hodje, Sziget
Stern Lia, Shaindl, Sziget
Stein Dávidné sz. Klein Eszter
Stein Ákos
Stein Ákosné sz. Klein Berta
Sternthál Mihály, Szilágypir
Sternthál Mihályné
sz. Klein Juliska
és Kislányuk, Szilágypir
Sternberg Izsák,
Akiba Sternberg
és felesége, Szerén
Schlésinger Vilmósné
sz. Silberstein Laura
Steiner Maier
Steiner Maierné
sz. Kupferstein Debóra
Steier Simon
Steier Simonné
sz. Spitz Cecilia
Steier Dávid
Steier Dávidné
sz. Brüder Lenke
Steier Jancsi (József)
Steier Bernáth
Steier Bernáthné
sz. Herschli Mariska,
fia Palika
Özv. Szántó Dezsöné
Szántó Sándor
Szántó Sándorné
sz. Heller Lilly
gyermekeik:
Szántó Gábor
Szántó Éva
Szántó Bandi

T

Tabák Ábrahám — Léb
Tabák Mendel
Tabák Polda
Tabák Juda
Tabák Izidor
Tabák Izidorné
sz. Reichenstein Johanna
Tabák Miklós
Tabák Bluma
Tabák Teréz
Özv. Tapfer Albertné
Özv. Tátrai Ignáczné
Teichmann Lajos
Teichmann Lajosné
sz. Katz Róza
Teichmann Hermann
Teichmann Sándor
Teitelbaum Vilmosné
sz. Feier
Teitelbaum Hanna
Teitelbaum Béla
Teitelbaum Béláné
Teitelbaum Áron
Teitelbaum Menasche
Teitelbaum Móricz
(Érmihályfalva)
Teitelbaum Móriczné
sz. Friedmann Hani
(Érmihályfalva)
Teitelbaum Andor
(Érmihályfalva)
Dr. Tendler Mihály
Dr. Tendler Mihályné
sz. Weisz Erzsébet
Teszler Simon (Beznea)
Teszler Simonné
sz. Reich (Beznea)
és gyermekeik
Tibor Ernő
Török Jenő
Török Jenőné
sz. Oppenheim Etus
Traub Gizi
Traub Rózsi
Traub Scharlotte
Trebits—Lebovits
család egy része (Székelyhid)
Treihaft Adolf
Treihaft Adolfné
sz. Leöb Ella
Treihaft Beri
Treihaft Scheindl
Tüzes Béláné
sz. Wégner Janka
Tüzes Éva
Terkeltaub Mihály (Mechel)
Terkeltaub Mária (Mirjam)
Terkeltaub Paula
és fia:
Terkeltaub Tamás
Terkeltaub Sári
Terkeltaub Bözsi
Tannenbaum Jakab

U

Özv. Ujházi Ignáczné
Ujházi Magda
Ujhelyi Miklós
Ujhelyi Miklósné
és 2 gyermekük
Özv. Ullmann Félixné
sz. Blau Frida
Ullmann Imre
Ullmann Imréné
sz. Citter Éva
Ullmann Sándorné 3 fia
és 3 leánya

Szabó Miskáné — Heléna
Szabó Salamon
Szabó Ármin
Szabó Árminné
sz. Schwimmer Tobi
és 9 gyermekük
Szabó N. és gyermeke
(Székelyhid)
Szalai József
Szalai Józsefné
sz. Tausig Klotild
Szántó Sándor
Szántó Ella
Szántó Éva
Szamet Henrik
(Nyilgesz telep)
Szamet Henrikné
sz. Sommerfeld Regina
(Nyilgesz telep)
Szász Ilona (Csöpi)
Szász Vera
Szatlesz Lina sz. Katz
Dr. Székely Ignácz
Dr. Székely Ignáczné
Székely Ármin (Szalonta)
Székely Árminné (Szalonta)
Dr. Székely Adolf
Dr. Székely Adolfné
sz. Neubrun Mária
Székely Nusi
Székely Dezső
Székely János
Székely József
Székely Józsefné (Erika)
Székely Jolánka
Székely Miklós
Székely Miklósné
sz. Amigó Kati
Székely Ágnes
Székely László (Székelyhid)
Székely Lászlóné
N. (fiúk) Anci (leányuk)
(Székelyhid)

Szemere Miklós
Szemere Miklósné
Szender Margit (Székelyhid)
Szenes Károly
Szenes Rózsi
Szilas Izidor
Szép Ilona sz. Goldstein
Szép Jenő
Szirmai Arnold
Szirmai Arnoldné
Szmuk Lajos
Szmuk Lajosné
sz. Wolf Regina
Szmuk Zélig
Szmuk Zéligné — Szerén
Szmuk Ervin (Öcsi)
Szőke Berta
Szrolovits Áron
Szrolovits Áronné
sz. Roth Hanni
Szrolovits Szárá
Szrolovits Márton
Szrolovits Martonné
Szrolovits Éva
Szrolovits József
Szrolovits Jenő
Szrolovits Ferencz
(Nagybáród)
Szrolovits Ferenczné
sz. Reich Fany
(Nagybáród)
Szrolovits Tibi
Özv. Szücs Mihályné
sz. Benjámin Szeréna
Szücs Klára
Szücs Ferenczné
sz. Rosenfeld Anna
Szücs N.
Szücs N.-né
Steier Sándor
Steier Sándorné
sz. Klein Olga
gyermekei : Lili és Gyuri

Steier Zoltán
Steier Ferencz
és lánya Katika
Steier Felicia,
férje : Schönfeld Dezső
lányuk : Judit
Steier Ilonka,
férje: Israel Dezső
gyermekeik: Ági és Tibi
Steier Sárika,
férje: Klein Zsigmond,
gyermekeik: Edit és Pista
Steier Kálmánné
sz. Knapp Joli,
leánykája: Éva
Schwartz Péter
Schwartz Péterné
Stössel Hana — Cipóra
Stössel Penina
Stössel Jehudit
Stössel Meir
Stössel Menachem
Stössel Ábrahám
Stössel Aser
Stössel Gita — Tova
Schwartz Dezső
Schwartz Bözsi
Schwartz Magda
Schwartz Imre
Schwartz Etus szül. Klein
Schwartz Vilmosné
(Lichtmann Zseni)
Dr. Schoor és felesége
Özv. Steiner Viktorné
(Steiner Minka)
Steiner Sándorné
(Waldmann Loti)
Steiner Ivánka
Steiner Marianna
Sonnenwirth Bandi
Sonnenwirth Mirjam
szül. Fridlender Manyi
Sonnenwirth Péter —
Ábrahám Zvi

Stern László
Stern Lászlóné
sz. Barna Duci
Stern Sámuel
Stern Sámuelné
sz. Hitter Irén
Stern Tomi
Stern Dezső
Stern Dezsőné
sz. Löwinger Ilonka
Stern László
Stern Bernáth
Stern Bernáthné
Stern Etus
Stern Jenő
Stern Sándor
Özv. Stern Sámuelné
sz. Amsel Sarolta
Stern Sándorné
sz. Friedmann Ilona
Stern Ági
Stern Zoltán
Stern Irén
Stern Kató
Stern Viola (Cipi)
Stern Simon
Stern Simonné
sz. Hitter Piroska
Stern Vilmos
(Fugyivásárhely)
Stern Klári (Fugyivásárhely)
Stern Sándor (Zimi)
Stern József
(Fugyivásárhely)
Stern Józsefné (Anny)
(Fugyivásárhely)
Stern Tomi (Fugyivásárhely)
Stern Hermann
Stern Hermanné
sz. Goldinger Szerén
Stern Miksa
Stern Miksáné
Stern József
Stern Józsefné
sz. Hilinger Jolán
Stern Andor
sz. Fehér Erzsi
Stern Tibor
Dr. Stern Albert (Bursi)
Stern Majse Jaichenen
Stern Majse Jaichenenné
Stern Sámuel
Stern Sámuelné
sz. Pollák Gizella
Stern Sáje
Stern Chana
Stern Szori
Stern Vilmos
Stern Vilmosné — Irma
Stern Tiborné
sz. Schönberger Gabriella
Stern Lipót
Stern Magda
Stern Gusztáv
Stern Lipót (Székelyhid)
Stern Lipótné és fiaik
(Székelyhid)
Özv. Stern Miksáné
(Székelyhid)
Özv. Stern Chájimné
(Székelyhid)
Stern Efrájim (Székelyhid)
Stern Efrájimné
sz. Weisz Sarolta
(Székelyhid)
Stern Béla
Stern Béláné sz. Katz Lujza
Stern Zoltán
Sternberg Mór
Sternberg Frida
Sternberg Imre
Sternberg Pál
Sternberg — Hirschler János
Sternberg Sándorné
sz. Fuchs Mirjám
Sternberg Majshe
Sternberg Smuel
Sternberg Mariska sz. Roth
(Érmihályfalva)
Sternberg Magda
(Érmihályfalva)
Sternberg Kató
(Érmihályfalva)
Sternberg József és családja
(Érmihályfalva)
Sternberg Erna és családja
(Érmihályfalva)
Sternberg Miklós
Sternberg Jicchák
Sternberg Gábor (Kisujfalu)
Sternberg Hársi (Kisujfalu)
Sternberg Hársiné
és 3 gyermekük (Kisujfalu)
Sternberg Jozsefné
Sternberg Judith
Sternberg József (Kisujfalu)
Sternberg N. (Székelyhid)
Sternberg N.-né (Székelyhid)
Sternberg N. és családja
(Székelyhid)
Sternhell Emil
Sternhell Emilné
sz. Schreiber Frida
Sternhell Edith
Steuer Sándor
Steuermann Dezső
Steurmann Dezsőné
sz. Roth Stefi
Stober Herman
(Székelyhid)
Stober Hermanné
és gyermekeik egy része
(Székelyhid)
Dr. Stolz Gyula
Storch Izráel
Storch Izráelné
sz. Lindenwald Etel
Storch Baba
Süss Józsefné
Szabadkai Spitzer Miklós
Szabó Miska

Özv. Spitzer Izráelné
sz. Löwber Emilia
Spitzer Arthurné
sz. Goldstein Manci
Spitzer Márta
Spitzer Norbertné
sz. Grossberger Therese
Spitzer György
Spitzer Alfréd
Spitzer Sámuelné
sz. Schwartz Renee
Spitzer Marianne
Spitzer Ivette
Dr. Spitzer Sándor
Dr. Spitzer Sándorné
sz. Fuchs Margit
Spitzer Robert
Spitzer Iván
Spitzer Ferenc
(Székelyhid)
Spitzer Ferencné
(Székelyhid)
Dr. Spitzer Márton
Spring Lajos
Spring Lajosné
sz. Rosenfeld Berta
Spring Sándor
Spring Sándorné — Irén
Spring Málkele
Spring Szurele
Stahl Gizi sz. Engel
és 2 leánygyermeke
Stark Lujza
Steier Fany
Steier Ernő
Steier Robi
Stein Bernát
Stein Bernátné — Anna
Stein Vilmos és családja
Stein Irén sz. Weisz
Stein Dita
Stein Gusztáv
Stein Andorné
sz. Piszk Böske
Stein Andor
Stein Ervin
Stein Izidor (Szalárd)
Stein Izidorné
sz. Berger Vilma (Szalárd)
Stein Majse
Stein Majsené
Stein Majer
Stein Goldi
Stein Ziszu
Stein Náthán (Náchmen)
Stein Náthánné — Berta
Stein Szárá — Chájá
Stein Rájzi
Stein Ráchel
Stein Golda
Stein N.-né sz. Gutfried Hany
és 2 gyermeke
Stein Nusi
Steinbach Regina
Steinbach Móricz
Steinberger Ferencz
Steinberger Ferenczné
sz. Kirschenbaum Mariska
és 3 gyermekük
Steinberger Béla
Steinberger Lajos
(Székelyhid)
Steinberger Lajosné
és családjának egy része
(Székelyhid)
Steinberger Szender
(Székelyhid)
Steinberger Szenderné
(Székelyhid)
Steiner Ármin
Steiner Kati
Steiner Jenő
Steiner Jenőné
sz. Zádor Margit
Steiner Sándor
Steiner Sándorné
sz. Waldmann Lotti
és 2 gyermekük
Steiner Majer
Steiner Hermina
Steiner Eszti
Setiner Sándor
Steiner Sándorné
sz. Klein Olga
Steiner Adél
Steiner Gyuri
Steiner Imre
Steiner Imréné
sz. Halász Ica
Steiner Marika
Özv. Steiner Józsefné
Steiner Ignácz (Imre)
Steiner Miksa
Steiner Marika
Steiner Sándor (Miksa)
Steiner Sándorné és 2 leányuk
Steiner Arthur
Steiner Dávid
Steiner Dávidné
és 3 gyermekük
Steiner Menyhért
Steiner Menyhértné
sz. Berkovits Paula
Steiner Sándor
Steiner Szilvia
Steiner Éva
Steiner József (Székelyhid)
Steiner Józsefné
és 4 gyermekük (Székelyhid)
Dr. Steiner István
Steiner Richárd
Steiner N.
Steiner N.-né
Steiner Hermina
Steiner Rózsi
Steiner Bözsi
Steiner Eizik
Steiner Eizikné és gyermekeik
Stern Bandika

Simon Vilmosné
Simon Margit
Simon János
Simon Jánosné
Simon Böske és szülei
Simon Lajosné sz. Löwi Adél
Simon Laci
Singer Áron
Singer Áronné
Sipos Ignác
Sipos Emma
Sipos Maximilian
Slasz Magda sz. Blau
Smilovits Izráel
Smilovits Hanna
Smilovits Janka
Somogyi Lászlóné
sz. Brunner Edith
Somogyi Éva
Somogyi Zsuzsi
Dr. Somogyi Imre
Dr. Somogyi Imréné
és két leányuk
Sonnenfeld Ferencz
Sonnenfeld Gusztávné
Sonnenfeld Andorné
sz. Ullmann Médi
Sonnenfeld Zsuzsi
Sonnenschein Sándor
(Székelyhid)
Sonnenschein Sándorné
(Székelyhid)
Sonnenschein Mór
(Székelyhid)
Sonnenschein Mórné
és gyermekeik egy része
(Székelyhid)
Sonnenwirth Mór
Sonnenschein Mórné
sz. Gottesmann Betty
Sonnewirth Soma (Lugos)
Bihar m.
Sonnenwirth Sománé
(Lugos) Bihar m.

Sonnenwirth Sándor
Sonnenwirth Hermina
Sonnenwirth Fáni
Sonnenwirth Nusi
Sonnenwirth Sándorné
Sonnenwirth Gyöngyi
Sonnenwirth Tibor
Sonnenwirth Piroska
sz. Sipos
Sonnenwirth György
Sonnenwirth Samu
(Alsó Lugas)
Sonnenwirth Samuné
(Alsó Lugas)
Sorger Áron
Spernáth Zsigmond
Spernáth Zsigmondné
sz. Grünwald Ella
Spéter Béla
Spéter Béláné sz. Léb Matild
Spéter Pál
Spitz Aladár
Spitz Aladárné
sz. Weinberger Mirjám
Spitz Gyula
Spitz Klári
Spitz Béláné
sz. Moskovits Ilona
Spitz Ábrahámné
sz. Herz Helén
Spitz Ervin
Spitz Judit
Spitz Arthur
Spitz Arthurné
sz. Katz Szerén
Spitz Lici
Özv. Spitz Adolfné
sz. Klein Julianna
Spitz László
Spitz Böske
Spitz Jakab (Álmosd)
Spitz Jakabné (Álmosd)
Spitz Kati (Álmosd)
Spitz Tibi (Álmosd)

Spitz Etel (Álmosd)
Spitz Henrik (Érmihályfalva)
Spitz Henrikné
sz. Heller Margit
(Érmihályfalva)
Spitz Jid — Árje
(Érmihályfalva)
Spitz Mordecháj
(Érmihályfalva)
Spitz Duved (Érmihályfalva)
Spitz Rivka — Dvora
(Érmihályfalva)
Spitz Hanna (Érmihályfalva)
Spitz Eszter (Érmihályfalva)
Spitz Ernő (Székelyhid)
Spitz Ernőné sz. Fried Irén
(Székelyhid)
Spitz Jánosné
sz. Neumann Erzsébet
Spitzer Béla
Spitzer Béláné
Spitzer Ármin
Spitzer Babi
Spitzer Rene és Ági
(Babi lányai)
Spitzer Ili
Spitzer Ernő
Spitzer Ernőné
sz. Schwartz Klári
Spitzer Frigyes (Szalonta)
Spitzer Mórné
sz. Adler Juliska
Spitzer Zsuzsika
Spitzer Márton (Marci)
Spitzer Mártonné
sz. Jakabovits Helén
Spitzer Kató
Spitzer Andorné
(Királyhágó)
Spitzer N.
Spitzer N.-né
Spitzer Kató
Özv. Spitzer Antalné
(Királyhágo)

Schwartz Ferenczné
sz. Adler Irma
Schwartz András
Özv. Schwartz Sámuelné
Schwartz Irén
Schwartz Józsefné
sz. Schwartz Klára
Schwartz Gábor
Schwartz Lajos és családja
(Székelyhid)
Schwimmer József és családja
Schwimmer Nachum
Schwimmer Nachumné
sz. Cikk és 4 gyermekük
Schwimmer Elimelechné
sz. Grossmann Eszter
Schwimmer Izráel
Sebestyén Sándor
Sebestyén Sándorné
sz. Reichnitz Jolán
Sebestyén Magda
Dr. Sebestyén Arthur
Dr. Sebestyén Arthurné
sz. Pál Rózsi
Sebestyén Jutka
Sebestyén Dezső
Sebestyén Dezsőné — Szerén
Sebestyén Magda
Sebők Béla
Sebők Béláné
sz. Kálmán Klári
Sebők Éva
Sebők Sándor
Seidenfeld (Székely) Lajos
Seidenfeld (Székely) Lajosné
sz. Ábrahám Aranka
Seidenfeld Áron
Seidenfeld Izsó
Seidenfeld Izsóné
sz. Sebestyén Magda
Seidenfrau József
Seidenfrau Józsefné
Seidenfrau Zitta
(Katz Chaimné)

Seidenfrau Rózsi
(Dr. Grünfeldné)
Seidler Mihályné
Seidler Anna
Seidmann Ági
Seiger Vilmos (Nagyléta)
Seiger Vilmosné (Nagyléta)
Seiger Tibi (Nagyléta)
Seiger Barna (Nagyléta)
Selzer Ármin (Fugyivásárhely)
Selzer Árminné
sz. Sternberg Szerén
(Fugyivásárhely)
Selzer Nándor
(Fugyivásárhely)
Seres Gyuláné sz. Kain Teréz
(Nagybáród)
Seres Laci (Nagybáród)
Shermann Adolf
Shermann Adolfné
Shermann Ibolya
Sherman Zoltánné
sz. Spitzer Klári
Sherman Kató
Sherman Endre
Sherman Endréné
sz. Schwartz Lili
Sherman Julika
Sichermann Károly (Piskolt)
Sichermann Károlyné — Jolán
(Piskolt)
Sichermann Imre (Piskolt)
Sichermann Szeréna
Sichermann Hedvig
Dr. Silbermann József
Dr. Silbermann Józsefné —
Stefánia
Silbermann János
Dr. Silbermann Jenőné
sz. Bleier Ella
Silbermann Marsola
Silbermann József
Silbermann Józsefné

Silbermann Hédi
Silbermann Ignácz
(Mezőtelegd)
Silbermann Ignáczné
(Mezőtelegd)
Silbermann Náthán
Silbermann Náthánné
sz. Wellesz Irma
Silbermann Annus
Silbermann Andor
Silbermann Sándor
Silberstein Mór (Cécke)
Silberstein Mórné (Cécke)
Özv. Silberstein Mihályné
Silberstein Jakab
(Nagybáród)
Silberstein Jakabné sz. Kohn
(Nagybáród)
Silberstein Tibi (Nagybáród)
Silberstein Laci (Nagybáród)
Silberstein Lázár
Silberstein N. (Negreni)
Silberstein N.-né (Negreni)
Silberstein Áron
Silberstein Áronné — Paula
Silberstein Lili
Silberstein Vera
Silberstein László
Silberstein Izidor
Silberstein Izidorné
sz. Kripka Jolán
Silberstein Imre
Silberstein Imréné — Ica
és 4 hónapos gyermekük
Silberstein Dezső
Silberstein Dezsőné
sz. Rosenzweig Etuka
Dr. Silberstein Emil
Simkovits Miklósné
sz. Grünwald Klára
Simon Márton
Simon Mártonné
Simon Vilmos

Schwartz Jenő
Schwartz Arthur
Schwartz Arthurné
sz. Csendes Rella

Schwartz Magda férjezett
Gábor
Schwartz Ági
Schwartz Gyuri
Schwartz Samu
Schwartz Rózsi
Schwartz Emilia
Schwartz József
Schwartz Zoli (Élesd)
Schwartz Márkusz
Schwartz Márkuszné
Schwartz Szeréna
Schwartz Bandi
Schwartz Sándorné
sz. Rosenberg (Margit)
Anna (Hagymádfalva)

Schwartz Jakab
(Hagymádfalva)

Schwartz Ferencz
Schwartz Ferenczné
sz. Weisz Róza

Özv. Schwartz Mihályné
sz. Wégner Ilus

Schwartz Tibi
Schwartz Jánosné
sz. Goldstein Rózsi

Schwartz Ferencz
Schwartz Ferenczné
Schwartz Ilus (Ilona)
Schwartz Arthur
Schwartz Arthurné — Ilona
Schwartz Manci
Schwartz Adolf
Schwartz Adolfné
Schwartz Sándor
Schwartz Sándorné
sz. Fekete Magda

Schwartz Miki (Nagybáród)

Schwartz Ferenczné
sz. Legmann Aurika
(Nagybáród)
Schwartz Lacika
(Nagybáród)
Schwartz Lajos (Nagybáród)
Schwartz Lajosné
sz. Farkas Irénke
(Nagybáród)

Schwartz Józsika és hugocskája
(Nagybáród)

Schwartz Mór (Nagybáród)
Schwartz Mórné
sz. Hemlei Aranka
(Nagybáród)

Schwartz Lea (Nagybáród)
Schwartz Zoltánné
sz. Blau Nusi
(Nagybáród)

Schwartz Árminka
(Nagybáród)

Schwartz Emil (Margitta)
Schwartz Emilné (Margitta)
Schwartz Adolf
Schwartz Rózsi
Schwartz Irénke
Schwartz Lajos
Schwartz Ziszu
Schwartz Jakab
Schwartz Málká
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné
sz. Kálmán Zsuzsa

Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné — Juliska
Schwartz Ica
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné
sz. Deutsch Anna

Schwartz Sándor
Schwartz Andor (Bandi)
Schwartz Márton
Schwartz Jakab

Schwartz Jakabné
Schwartz József
Schwartz Lászlóné
Schwartz Dezső
Schwartz Dezsőné
és családja

Schwartz N.
Schwartz N.-né
Schwartz Rózsi
Schwartz Jenő
Schwartz Gabriella
Schwartz Dezső
(Fugyivásárhely)

Schwartz Dezsőné
sz. Sternberg Mili
(Fugyivásárhely)

Schwartz Feri
Schwartz Ödön
Rabbi Schwartz József
Rabbi Schwartz Józsefné
Schwartz Soma
Schwartz Sománé
Schwartz Oszkár
Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné
sz. Freiberger Etus

Schwartz Jakab
Schwartz Jakabné
sz. Berger Fáni

Dr. Schwartz Miksa
Schwartz Ilus
Schwartz Éva
Schwartz László Pál
Schwartz Antal Ármin
Schwartz (Szerző) József
Schwartz (Szerző) Józsefné
sz. Grosz Margit

Schwartz Aladár
Schwartz Aladárné
Schwartz Endre (Bandi)
Schwartz Endréné
sz. Salamon Erzsébet

Schwartz Marika

Schönzweig Jenőné
sz. Adler Irén
Schönzweig Boriska
Schönzweig Ede
Schönzweig Edené
Schönzweig Péter
Dr. Schönzweig Ármin
(Székelyhid)
Schreiber Szeréna
Schreiber Jolán
Schreiber Chaja
Schreiber Emilia
Schreiber Joel — Léb
Schreiber Mendel
Schreiber Mendelné
és 2 gyermekük
Schreiber Alajos
Schreiber Ernő
Schreiber Jenő és felesége
Schreiber Géza
Schreiber Gézáné — Annus
Schreiber N. és családja
(Székelyhid)
Özv. Schreiber N.-né
és egész családja
(Székelyhid)
Schréter Jehuda
Schréter Jehudáné — Helén
Schréter Szidi
Schréter Majsi
Schul Henrickné
sz. Kohn Emma
(Nagybáród)
Schustek Adolf
Schustek Adolfné
Özv. Schütz Mártonné
sz. Moskovits Helén
Schwalb Salamon
Schwalb Salamonné
sz. Gottfried Etel
Schwalb György
Schwalb Lázár
Schwalb Lázárné
Schwalb Hanni sz. Salamon

Schwalb Vilmosné
sz. Kohn Ilus
Schwalb György
Schwalb Ágnes
Özv. Schwartz Ferenczné —
Rozália
Schwartz Sándor
Schwartz Erzsébet
Schwartz Sári
Schwartz Évike
Schwartz N.-né
sz. Wégner Ilus (Szalonta)
Schwartz Tibike (Szalonta)
Schwertz Dániel
Schwertz Dánielné
sz. Grossmann Berta
Schwartz Izráel
Schwartz Adél
Schwartz Sándor
Özv. Schwartz Mórné
sz. Raff Gizella
Schwartz Zoltán
Schwartz Hermann
Schwartz Bözsi
Schwartz Ernőné
sz. Minszki Elza
Schwartz László
Schwartz Lőrincz
Schwartz Regina
Schwartz Ernő
Schwartz Jolán
Schwartz Ödön
Schwartz Ödönné
és 3 éves gyermekük
Schwartz Nóra
Schwartz Judith
Schwartz Sándorné
sz. Herz Vali
Schwartz Vera
Schwartz Jutka
Schwartz Miklós
Schwartz Ármin
Schwartz Árminné
sz. Schütz Laura

Schwartz Jozsef
Schwartz Józsefné
sz. Schütz Valéria
Schwartz Anikó
Özv. Schwartz Farkasné
sz. Berger Róza
Schwartz Sándor
Schwartz Tamás
Schwartz Salamon
Schwartz Ignáczné
sz. Eckstein Lili
Schwartz Vera
Schwartz Éva
Schwartz Gyuri
Schwartz Ármin
Schwartz Ferencz
Schwartz Juliana
Schwartz Klára
Schwartz Hajnal
(Nagybáród)
Schwartz Ilona
(Nagybáród)
Schwartz Hermann
(Mezőtelegd)
Schwartz Hermanné
(Mezőtelegd)
Schwartz Zélig (Mezőtelegd)
Schwartz Zéligné
(Mezőtelegd)
Schwartz Jenő (Mezőtelegd)
Schwartz Sándor
(Mezőtelegd)
Schwartz Sándor (Kövesd)
Schwartz Sándorné (Kövesd)
Schwartz Efraim
Schwartz Efraimné — Chaja
Schwartz József
Schwartz Mirjam
Schwartz Béláné
sz. Német Teréz
Schwartz Benjámin
Schwartz Lajos
Schwarz Lajosné

Salamon Károly
(Székelyhid)
Özv. Salamon Ferenczné
(Székelyhid)
Salamon Bandi
(Székelyhid)
Salamon Margit
(Székelyhid)
Salgó Ernő
Salgó Ernőné
sz. Szirmai Gizella
Salzberger József
Salzberger Józsefné
Salzberger Lea
Salzberger Károly
Salzberger Farkasné
Özv. Salzberger Sámuelné —
Mirjám (Diószeg)
Salzberger Ignácz
(Diószeg)
Salzberger Ignáczné
és 3 leányuk (Diószeg)
Salzberger Salamon
Salzberger Salamonné
Salzer István
Salzer Istvánné
Salzer Dezsőné
sz. Dávid Aranka
Sámuel Aladár
Sámuel Aladárné
sz. Rosmann Anna
Sámuel Olga
Sámuel Moshe
Özv. Sámuel N.-né
(Székelyhid)
Sonnenwirth Áron
Özv. Sándor N.-né
Sándor Éva
Sassower Berta
sz. Rosenblatt
Schanzer Jöcheszkel
Schanzer Jöcheszkelné —
Mindu

Schanzer Jicchák
Schanzer Szuri
Schanzer Ire — Sulem
és bég 4 gyermekük
Schechter Jakab
Schechter Róza
Scheffer N.-né
sz. Robinson Lenke (Duci)
Scheffer Tibor
Scheiner Áron
Scheiner Áronné
sz. Schönbrun Hanna
Scheiner Zelda
Scheiner Moshe
Schlanger Jenő
Schlanger Jenőné — Szeréna
Schlanger Sándorné
Schlanger Jolán
sz. Klein Melán
Schlanger Éva
Schenk Izidor
Schenk Izidorné
sz. Fuchs Hane — Mirl
Schenk Jedidja
Schenk Jedidjané
sz Spernáth Emmi
és 3 gyermekük
Schenk Feivel
Schenk Feivelné sz. Spernáth
Edit és 3 gyermekük
Schenker Miksa
Scher Mózes
Scher Mózesné — Róza
Scher Izsák
Scher Salamon
Scher Bencion
Scher Mösulám
Schlesinger Jenőné
sz. Nyul Regina
Schlesinger Panni
Schlesinger Zoltán

Schlesinger Berta és fia
Schlesinger Ádám (Tomi)
Schlesinger Albert
Schlesinger Jefi
Schlesinger Vilmosné
sz. Silberstein Paula
Schlesinger Viktor
Schlesinger Tibor
Schlinger Márton
Schlinger Mártonné
sz. Benedek Berta
Schlosser Endre (Bandi)
Schlosser Andor
Schmiedmayer Leó
Schmiedmayer Leóné
sz. Végh Elza
Schmiedmayer Beri
Schmiedmayer Lea
Schnitzler Hermann
és családjának egy része
(Székelyhid)
Schön Margit
Schön Magda
Schönberger Márton
Schönberger Mártonné
sz. Izsák Mirjam
Schönberger Lajos
Schönberger Ernő
Schönberger Jenő
Schönberger Jenőné
sz. Berger Janka
Schönberger Imre
Schönberger Ella
Schönberger Ármin
Schönberger Árminné
sz. Munk Juliska
Schönberger Kálmán
Schönberger Andor
Schönfeld József
Schönfeld Józsefné
sz. Schwimmer Eszter
és 2 gyermekük
Schönzweig Jenő

Rozmann Marciné
és gyermekeik (Nagybáród)
Rozmann József
(Nagybáród)
Rozmann Józsefné sz. Fuchs
(Nagybáród)
Rozmann Sándor
(Nagybáród)
Rozmann Sándorné
sz. Herskovits Laura
és gyermekeik (Nagybáród)
Rub Ignácz
Rub Ignáczné
sz. Friedrich Olga
Rub Sanyi
Rub Éva
Rub Judit
Rub Márta
Rub Zsigmond
és családjának egy része
(Székelyhid)
Rubin Élias
Rubin Éliásné — Zseni
Rubin Valéria
Rubin József
(Nagybáród)
Rubin Teréz (Nagybáród)
Rubinné sz. Salamon Teri
Rubin N. (Érmihályfalva)
Rubin Jenő és felesége
sz. Hoffmann Helén
Rubin Éva
Rubin Hermann
Rubin Hermanné
sz. Mittelmann Gizella
Rubinstein Vilmos
Rubinstein Vilmosné
sz. Braun Matild
Rubinstein Jechezkiél
Rubinstein Hindele
Rubinstein Gitta
Rubinstein Ziszu
Rubinstein Majse
Rubinstein Slajmi
Rubinstein Mór
Rózsa Ibolya
Rózsa Gábor
Révész György
Révész Györgyné sz. Berta
Rein Marcell
Rein Böske sz. Gross
Radó Menyus, Mike
Rosenberg Zoltán
felesége Kató
Rosinger Sándor és felesége
sz. Takács Rózsa
Rosinger Miklós
Roth Gyula
Özv. Rosenberg Salamonné
sz. Berger Etelka
Radó Samu és neje Debora
Rajzné sz. Pásztor Stefi
Rajz Bandi
Rajz Marika
Rein Sándor
Rein Sándorné
sz. Kohn Ilonka és kis fia
Robitschek Ella
Rózsa Edith
Rózsa Irén
Rubinstein Ziszu

S

Sáji Jakabné
sz. Klein Szeréna
Sáji Lajos
Sáji Tibor
Sáji Lili
Salamon Imre (Szalonta)
Salamon Imréné
sz. Schenker Irén (Szalonta)
Salamon Gitta két gyermekkel
Salamon Gyurika (Szalonta)
Salamon Manó
Salamon Gizi
Salamon Sándor (Sáje)
Salamon Sándorné — Hanna
Salamon Rózsi
Salamon Hinde
Salamon Tibi
Salamon Szima
Salamon Pál
Salamon Pálné
sz. Ferenczi Blanka
Salamon Matyi
Salamon Klári
Salamon Huni
Salamon Irénke
Salamon Jenő
Salamon Jenőné
Salamon Gyuri
Salamon Laci
Salamon Kató
Salamon Lili sz. Weinberger
Salamon Jutka
Salamon Gizella sz. Stern
Salamon Anti
Salamon Fülöpné
Salamon Dora
Salamon Ilona
Salamon Julia
Salamon Albert (Nagybáród)
Salamon Gizi
Salamon Helén
Salamon Hermann
Salamon Hermanné
sz. Katz Loti
Salamon Niszi
Dr. Salamon László
Salamon Ernő
Salamon Ernőné
sz. Grünbaum Mötuka
Salamon Viktorné
sz. Weisz Irén és kis fia
Salamon József
Salamon Józsefné
sz. Grünbaum Etelka
Salamon Kati
Salamon Mihály
(Székelyhid)
Salamon Mihályné
(Székelyhid)

Rosenwasser Rafael
Rosenwasser Lacika
Özv. Rosenzweig Károlyné
Rosenzweig Lipót
Rosenzweig Lipótné
sz. Ágai Olga
Özv. Rosinger Péterné
sz. Leitner Cili
Rosinger Sándor
Rosinger Sándorné — Rózsi
Rosinger Tibor
Rosinger Andor
Rosinger Andorné
sz. Hegedüs Livia
Rosinger László
Rosinger Miklós
Rosner Izidorné
sz. Kirsch Janka
Rosner Zsuzsika
Rosner Éliás
Rosner Éliásné
sz. Fuchs Dusi
Háráv Rosner Jehuda főrabbi (Székelyhid)
Háráv Rosner Jehudáné (Székelyhid)
Rosner Smuel Chájim és egész családja (Székelyhid)
Róth Lázár
Róth Lázárné — Zseni
Róth Berta
Róth Albert
Róth Albertné — Gizella
Róth Olga (Lőb Antalné)
Róth Tibor
Róth Klára (Lébné)
Róth Edith
Róth Judit
Roth László
Roth Mátyás
Roth Olga
Roth Imre

Roth Adolf és felesége
sz. Zauderer Heléna
Roth Jenő (Barátka)
Roth Jenőné (Barátka)
Roth Ignácz (Barátka)
Roth Ignáczné (Barátka)
Roth Jakab
Roth Jolán (Fridelender Félixné)
Özv. Roth Frida
Roth Magda
Roth Sulem
Roth Benjamin
Roth Benjaminné — Eszter és 2 gyermekük
Roth Ferenczné
sz. Weisz Gizi
Rothné sz. Horovitz Olga és 3 gyermeke
Roth Dánielné — Mariska
Roth Adél
Roth László
Roth Márton és családja
Roth Jakab (Székelyhid)
Roth Jakabné sz. Grosz Eszter (Székelyhid)
Roth Ödönné
sz. Steinberg Rozália — Lili (Székelyhid)
Roth Alfréd (Székelyhid)
Roth N.
Roth Elemér
Roth Smuel — Lejb
Roth Szimcha — Moshe
Roth Slomó
Roth Éva
Roth Márton és családja
Rothné és 2 leánya
Roth M. József
Roth M. Józsefné
sz. Schwartz Szeréna
Roth Ignáczné
sz. Frankl Szeréna
Roth Lajos

Roth Lajosné
sz. Horovitz Baba
Roth Pali
Roth Öcsi
Roth Évike
Roth Benjámin
Roth János
Roth József
Roth Bella
Roth Erzsi
Roth Irén (Mandel Lajosné)
Roth Henrichné
sz. Fischer Szeréna
Roth Lipót (Székelyhid)
Roth Lipótné (Székelyhid)
Rotbart Ede
Rotbart Edéné
Rottenberg Dezső
Rottenberg Dezsőné
sz. Deutsch Irén
Rottenberg Éva
Rottenberg Pista
Rotter József és családja (Székelyhid)
Rotter Salamon (Székelyhid)
Rotter Sándor (Székelyhid)
Rotter Irén (Székelyhid)
Rothstein Ignáczné
sz. Ehrenfeld Lina
Rottmann József
Rotschild Arnold
Rotschild Róza
Rothschild Izidorné
sz. Markovits Veron
Rozmann Mihály (Nagybáród)
Rozmann Mihályné (Nagybáród)
Rozmann Ferencz (Nagybáród)
Rozmann Marci (Nagybáród)

Rosenberg Jicchák és családja
Rosenberg Slomó
Rosenberg Lajosné
sz. Fried Berta
Rosenberg Manci (Weiszné)
Rosenberg Ágnes
Rosenberg Laci
Rosenberg Etelka
sz. Fischer
Rosenberg Emil
Rosenberg Emilné
sz. Wallner Margit
Rosenberg N. (Székelyhid)
Rosenberg N.-né
és gyermekeiknek
egy része (Székelyhid)
Rosenberg Lajos
Rosenberg Lajosné
sz. Roth Mariska
Rosenberg Laci
Rosenberg Mór
Rosenberg Mórné
sz. Schönzweig Laura
Özv. Rosenblüth Lajosné
sz. Seidenfeld Berta
Rosenblüth Miklósné
sz. Glück Margit
Rosenblüth Péterke
Rosenblüth Ivánka
Rosenblüth Zoltán
Rosenblüth Erzsébet
sz. Baumgarten
Rosenblüth Ilonka
Rosenblüth Klára
Rosenblüth Magda
Rosenblüth Ida
Rosenblüth Jenő
Rosenblüth Jenőné
sz. Schwartz Irma
Rosenblüth Hella
Rosenblüth Bözsi
Rosenblüth Iboly

Rosenfeldné sz. Wégner Lili
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Sándorné
sz. Hercz Szerén
két leányuk és egy fiuk
Rosenfeld Simon
Rosenfeld Heléna
Rosenfeld Gizella
Rosenfeld Géza
Rosenfeld Gézáné
Rosenfeld Gyuri
Rosenfeld Sandór
(Mezötelegd)
Rosenfeld Sándorné
(Mezőtelegd)
Rosenfeld Antal
Rosenfeld Lajos
Rosenfeld Lajosné
sz. Rosenberg Bözsi
Rosenfeld Jakab
Rosenfeld Jakabné
sz. Gelberger Margit
Rosenfeld Imre
Rosenfeld Lajos
Rosenfeld Lajosné
sz. Selmovits Szeréna
Rosenfeld Ilona
Rosenfeld Margit (Magda)
Rosenfeld Elek
(Székelyhid)
Rosenfeld Elekné és 3 fiuk
(Székelyhid)
Rosenfeld Zoltán
(Fegyvernek)
Rosenfeld Hugó
Rosenfeld Hugóné
Rosenfeld Mór
Rosenfeld Mórné
Rosenfeld Michael — Leib
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Pál
Rosenfeld László
Rosenfeld Sándor
Rosenfeld Sándorné

sz. Katz Erzsike
Rosenfeld Pali
Rosenfeld Laci
Rosenfeld Menyhért
Rosenfeld Menyhértné
sz. Citter Irén
Rosenfeld György
Rosenfeld Ignácz
(Székelyhid)
Rosenfeld Ignáczné és fiuk
(Székelyhid)
Rosenfeld Lébus
Rosenfeld Lébus (Székelyhid)
Rosenfeld Ernőné és gyermeke
(Székelyhid)
Rosenfeld Elek (Székelyhid)
Rosenfeld Elekné
és gyermekük (Székelyhid)
Rosenthal Béla
Rosenthal Ferencz
Rosenthal Ferenczné —
Margit
Rosenthal Ági
Rosenthal Poldi
Rosenthal Poldiné — Margit
Rosenthal Gyuri
Rosenthal Magda
Rosenthal Sári (Szalonta)
Rosenthal Kati (Szalonta)
Rosenthal Moshe
(Érmihályfalva)
Rosenthal Moshené
sz. Mermelstein Lea
(Érmihályfalva)
Rosenthal Elazar — Niszán
(Érmihályfalva)
Rosenthal Chaim — Beer
(Érmihályfalva)
Rosenthal Faige — Rajze
(Érmihályfalva)
Rosenthal Margit
Rosenthal Mártonné és fia
(Székelyhid)

Riff Emánuelné
Riff Izsák (Icse)
Riff Izsákné és gyermekeik
Rippner József
Rippner Józsefné — Szárá
Rippner László
Ritter Emánuel (Manó)
Ritter Emánuelné
sz. Wallerstein Fanni
Ritter Erzsébet
(Szántó Béláné)
Ritter István
Ritter Gyula
Ritter Gyuláné
sz. Stein Hermina
Özv. Ritter Ferencné
sz. Fényes Anna
Ritter Gyuszi
Ritter Lajos
Ritter Lajosné
Ritter László
Ritter Lászlóné (Olga)
Ritter Anikó
Ritter Ferencz
Ritter Ferenczné
és 2 kis gyermekük
Ritter Lászlóné
sz. Judovits Olga
Ritter Hermanné
Ritter József
Ritter Józsefné
Ritter Babi
Ritter Bella sz. Tausig
Rittingstein Icigné
sz. Rosenberg Klára
Rittingstein Erika (Ibike)
Robinson Mózes
Robinson Mózesné
sz. Friedmann Zseni
Robinson Margit (Manci)
Robinson Zoltán
Robicsek Rózsi
Robicsek József

Robicsek Józsefné
sz. Citron Rózsika
Robicsek Filiph (Tibi)
Robicsek Károly
Robicsk Károlyné — Szerén
Robicsek Gyuri
Robicsek Laci
Robicsek Béla és felesége Etus
Robicsek Rózsi
Robicsek Lajos
Robicsek Lajosné — Gizi
Robicsek Dusi
Róna Béla
Róna Béláné
sz. Günsberger Riza
Róna István
Róna Antal
Rosberger Ilona sz. Szép
Rosberger Pinchász
Rosenbaum Ábrahám
Rosenbaum Ábrahámné
sz. Sternberg Margit
Rosenbaum Perike
Rosenbaum Géza
Rosenberg Márton
Rosenberg Sára
Rosenberg Antal
Rosenberg György
Rosenberg József
Rosenberg Jenő
Rosenberg Jenőné — Paula
Rosenberg László
Rosenberg Lászloné
sz. Kovács Erzsébet
Rosenberg Adolf
Rosenberg Adolfné — Sárika
Rosenberg Zoltán
Rosenberg Hermann
Rosenberg Hermanné
sz. Weisz Ilonka
Rosenberg Gyula
Rosenberg Gyuláné — Berta
Rosenberg Ági
Rosenberg Józsefné

Rosenberg Ádám
Rosenberg József
Rosenberg Józsefné
sz. Klein Klári
Rosenberg József
Rosenberg Béla
Rosenberg Béláné
sz. Buksz Erzsébet
Rosenberg Jutka
Rosenberg József
(Nagybáród)
Rosenberg Rachel
(Nagybáród)
Rosenberg Maier
(Nagybáród)
Rosenberg Gimpi
(Nagybáród)
Rosenberg Dezső
Rosenberg Dezsőné
Rosenberg Péter
Rosenberg Péterné
Rosenberg Ármin
Rosenberg Árminné
sz. Reich Gizella
Rosenberg Jakabné
sz. Hagymási Olga
(Mezőtelegd)
Rosenberg József
(Mezőtelegd)
Rosenberg N.
Rosenberg N.-né
Rosenberg József
és leánytestvére
Rosenberg Jenő
(Nagybáród)
Rosenberg Jenőné
és gyermekeik (Nagybáród)
Rosenberg Miklósné
sz. Kupferstein Adél
Rosenberg Imre
Rosenberg Chaim — Léb
Rosenberg Chaim — Lébné
Rosenberg Izráel és családja

Raducziner Lajci (Zizi)
(Mezőtelegd)
Özv. Rajz Margit
Rajz Endre
Rajz Endréné
Rappaport Dávid
Rappaport Jenőné
sz. Auguszt René
Rappaport Anikó
Rappaport Péter
Rappaport Ignácz
Rappaport Ignáczné — Etus
Rappaport Ági
Rappaport Gyuri
Rauch Sándor
Razesdorf Frigyesné
Razesdorf Andor
Özv. Réberger N.-né
Réberger György
Réder Lajos (Székelyhid)
Réder Lajosné (Székelyhid)
Réder Laci (Székelyhid)
Reich Lili
Reich Jenő
Reich Márta
Özv. Dr. Reichné
sz. Kolliner Irén
Reich Lujza
Reich Pál
Reich József
Reich Józsefné
Reich Kató
Reich Albert (Beznea)
Reich Albertné (Beznea)
Reich Zoltán (Beznea)
Reich Zoltánné (Beznea)
Reich Józsefné (Beznea)
Reich Mór (Fekete-patak)
Reich Mórné sz. Raducziner
és gyermekeik
(Fekete-patak)
Reich Ármin
Reich Árminné sz. Deutsh Irén
Reich Izsák

Reich Izsákné
sz. Zimmermann Eszter
Reich Márton
Reich Salamon
Reich Adolf
Reich Adolfné
sz. Spingold Frida
Reich József
Reich Adolf
Reich Adolfné és fiúk
Reich Gizella
Reich Dávid
Özv. Reich Jenőné
sz. Schwartz Gizella
Reich György
Reich N.-né sz. Rosenfeld Elza
(Székelyhid)
Reichard Dezső
Reichard Dezsőné
Özv. Reichard Ernőné
és két leánya
Reichenberger Izsák
Reichenberger Izsákné —
Katalin
Reichenberger Zeévné
sz. Weisz Hajnal
Reichenberger Jehuda
Reichenberger Miklós
és felesége
sz. Löwenberg Rózsi
Reichenberger Gabi
Reichenberger Frédi
Reichenberger Eliezer
Reinitz Anna sz. Krausz
Reismann József
Reismann Józsefné
sz. Oppenheim Helén
Reismann Tibi
Reismann Klári
Reismann Lajos
Reismann Lajosné
sz. Blum Szidi
Reisner Jakab és felesége
Reitzer József

Reitzer Józsefné
Reitzer Pinchász
Reitzer Aidi (Irén)
Özv. Ressler Sámuelné
sz. Neufeld Regina
Rappaport József és felesége
szül. Neumann Karola
Rappaport Erzsébet
Rappaport Jenő
Rappaport Ilonka
Rappaport Rózsi
Réti Simon
Réti Simonné
Réti Ferencz
Réti Ignácz
Réti Ignáczné
Réti Ervin
Réti Farkasné
Réti Ági
Réti Edit
Réti Gyuri
Réti Jenő
Réti Jenőné sz. Vas Adél
Réti Sándor
Révész Sándor
Révész Sándorné
Dr. Révész Pál
Dr. Révész Pálné
sz. Glückmann Edit
és 2 kisleányuk
Rézmüves Jöcheszkél
Rézmüves Jöcheszkélné
sz. Farkas Juszti
Rézmüves Samuel
Rézmüves Mirjám — Jitte
(Klári)
Rézmüves Benjámin
Özv. Riegger Tobiásné
sz. Löwi Róza
Riegger Sándor
Riegger Sándorné — Paula
Riegger Éva
Riegger Gabriella
Riff Emánuel

Pinsker Mendel
Pinsker Mendelné — Loti
Pinsker Ella
Pinsker Toly
Pinsker Smuél
Pinsker Éva
Pinsker Edit
Pinsker Jehosua
Piszk István
Plesz Albert
Özv. Plesz Áronné
Plesz Klári (Jakab Béláné)
Plesz Géza
Plesz Gézáné sz. Diósi Boriska
Plesz Judit
Plesz Béla
Paenaru Kahan Magda Mary
Pogány Elenérné
sz. Hirschler Rózsika
Pogány Anna Veronika
Dr. Pollacsek Pál
Dr. Pollacsek Pálné
sz. Faragó Böske
Pollacsek István
Pollacsek Zsuzsi
Dr. Polgárné
sz. Nádasi Margit
Pollák Salamon
Rav Pollák Moshe
Rav Pollák Moshené
Pollák Sájele
Pollák Zálmi
Pollák Margit
Pollák László
Pollák Lászlóné
sz. Salzer Rózsa
Pollák Lajos
Pollák Lajosné
sz. Salzer Magda
Pollák Rezső
Pollák Rezsőné — Szerén
Popovits Smuel
Popovits Smuelné — Szára
Popovits Dvora

Popovits Elje
Popovits Burech — Leib
Popovits Mordecháj
Popper József
Popper Józsefné
sz. Áron Berta
Popper László
Popper Lászloné
sz. Bleier Mária
Popper Péter
Popper Pál
Popper István
Popper Istvánné
sz. Sarkadi Magda
Popper Gábor
Dr. Popper Endréné
sz. Goldberger Mária
Dr. Popper Ákosné
sz. Áron Irén
Popper Ernőné
sz. Ziszovits Lenke
Popper Zenó
Popper Zenóné
Popper Meir (Biharpüspöki)
Popper Meirné
(Biharpüspöki)
Porgesz Pál
Porgesz Pálné
Porgesz Ica
Preisz Lajos (Csanálos-Bihar)
Preisz Lajosné
sz. Rosenfeld Róza
(Csanálos-Bihar)
Presser Oszkár (Székelyhid)
és gyermekeinek egy része
Popper Márton, Biharpüspöki
Popper Mártonné
sz. Klein Erzsébet,
Biharpüspöki
Polácsek Ignác
és neje Laura
Polácsek Szeréna
Polácsek Juliska
Polácsek Elza

Polácsek Bözsi
Pinszker Menáchem - Mendel
Pinszker Lébá — Loti
Pinszker Henjá — Ráchel —
Ella
Pinszker Tova — Cipora —
Tubi
Pinszker Chává Reizl — Ella
Pinszker Eidel Mirjam —
Edit
Pinszker Smuel
Pinszker Jehosuá

R

Rácz István
Rácz Istvánné
sz. Kramer Magda
Dr. Rácz Béla
Dr. Rácz Béláné
sz. Szücs Joli
Rácz Emma
Rácz Miksáné
sz. Katz Manci
Radó Pál
Radó Pálné
sz. Kempfner Magda
Radó Éva
Radó Lászlóné
és 7 hónapos gyermeke
Radó Árpad
Raducziner Gyula
Raducziner Gyuláné
sz. Klein Teréz
Raducziner Tibor
Raducziner Tiborné
sz. Kusnyev Gizella
Raducziner Tamás (Tomi)
Raducziner Géza
Raducziner Sarolta sz. Nasch
Raducziner Sándor
(Mezőtelegd)

Nyul József
Nyul Regina
Nyul N.-né
sz. Kronemer Rózsi
Nyul Ferencz
Nyul Margit
Nyul Klári
Nyul Gyuri
Nyul Jolán
Nyul Klári (férjezett Arató)
Nemes Gézáné
szül. Goldberger Rózsi
Nemes Géza
Dr. Nádai Istvánné
(Fürst Aranka)
Nisszel Lőrinc
Nisszel Lőrincné

O

Oppenheim Emilia
(Széplak)
Oppenheim Miklós
(Széplak)
Oppenheim Dezső
Oppenheim Bernáthné
Oppenheim Sándor
Oppenheim Sándorné
sz. Kahan Jolán
Oppenheim Bözsi (Rothné)
Oppenheim Duci
Oppenheim Emilné
és gyermekei (Székelyhid)
Ornstein Sándor
Ornstein Sándorné
sz. Helf Fáni
Ornstein Sándor
Ornstein Sándorné
sz. Kohn Lili
Ornstein Veruka
Dr. Osváth René
Dr. Osváth Renéné
sz. Spitzer Elza
Osváth Sven
Osváth Anna
Osváth Márta
Osváth Edith
Osváth Miklós
Öhlbaum Béla
Öhlbaum Béláné
sz. Szamet Piroska
Öhlbaum Juda
Öhlmacher Lászloné
sz. Szántó Ilona
Öhlmacher Péter
Öhlmacher Pál
Öhlmacher Pálné — Cecilia
Ösztreicher Feri
Ösztreicher Feriné
sz. Stern Kató
és egy gyermekük
Ösztreicher Eduard
(Mezőtelegd)
Ösztreichr Eduardné
sz. Rosenberg Cecilia
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Feri
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Irén
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Ilonka
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Klári
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Panna
(Mezőtelegd)
Ösztreicher Izidor (Élesd)
Ösztreicher Izidorné
sz. Szrulovits Leone
(Élesd)
Ösztreicehr Irén (Élesd)
Ösztreicher Iboly (Élesd)
Ösztreicher Pali (Élesd)
Osváth György
Osváth Klári
Osváth Nóra

P

Packer Sándorné
sz. Kohn Sári és gyermekei
(Nagybáród)
Pál N.
Pál N.-né és leányuk
Pál Ferencz
Pálfi Péter
Dr. Pálmai Henrik
Dr. Pálmai Henrikné
Pálmai János
Pálmai Márta
Paller Jenő (Pestere)
Paller Jenőné (Pestere)
Paneth Márton (Margitta)
Paneth Veronika (Margitta)
Paneth Jenő (Margitta)
Parlagi Lajos
Pásztor Jenő
Pásztor Ede
Pásztor Miklós
Perl Lili sz. Farkas
Perl Hédi
Perl Dezső
Perl Dezsőné
sz. Reichenstein Rózsi
Perl Frida (Pici)
Perl Tibi
Perl József
Perl Józsefné — Zseni
Perl Nuti
Perl Majsi
Perl Berci
Perl Gyöngyi
Perl Bájcsu

Mózes Béláné
sz. Rosenberg Olga
Mózes Áron
Mózes Áronné
sz. Grünberger Regina
Dr. Mózes Aranka
Özv. Mózes Sándorné
sz. Feldheim Etelka
Mózes László
Mózes Lászlóné sz. Vámos Lili
és egy kisfiu
Mózes Frida
Mózes Gabriella
Özv. Mózesné
sz. Schönzweig Jolán
Müller Emil
Müller Emilné sz. Kirsch Etus
Müller Éva
Müller Árminné
sz. Bartos Mariska
és 2 kisfia (Bihardiószeg)
Müller Károly
Müller Károlyné
és három fia
Müller Ernő
Müller Jenő
Müller Jenőné és gyermekeik
Münczer Adolf
Münczer Berta
Münczer Márta
Mandel Sámuel,
Zeev ben Josef
Mandel Frida

N

Nádasi Sándor
Nádasi Sándorné — Matild
Nádasi Ilon
Nádasi Bözsi
Nádasi Piroska
Nádasi László
Nádasi Gizi
Nádasi Ernő
Nádor Endre
Nádor Endréné sz. Pohl Teri
Nádor Ernő
Dr. Nagy József
Dr. Nagy Józsefné
Özv. Nagy Árminné
Nagy Zsuzsi
Náthán Henrikné
sz. Fuchs Ila
Németh Jakab
Németh Jakabné — Lea
Németh Boriska
Németh Katóka
Németh László
Németh Lászlóné
sz. Mózes Sári
Németh Gyuri
Németh Éva
Dr. Németi Sándor
Dr. Németi Sándorné
sz. Friedmann Rachel
Özv. Neufeld Simonné
sz. Ressler Riza
Neulender N.
Neumann Judit
Neumann József
Neumann Erzsébet sz. Spitz
Neumann Kató
Neumann Alfréd
Neumann József
Neumann Zoltán
Neumann Zoltánné
sz. Spirer Gizella
Neumann Irénke
Neumann László
Neumann Sándor
Neumann Sándorné
sz. Berkovits Annus
Neumann Kató
Neumann Andorné
sz. Glück Erzsébet
Neumann Irén
Neumann Hédi
Neumann Frigyes
Neumann László
(Székelyhid)
Neumann Lászlóné
sz. Farkas Etel (Székelyhid)
Neumann Salamon
Neumann Malvin
Meumann Hermanné
Neumann Lipót
Neumann Lipótné és leányuk
Neumann Gáspár és felesége
sz. Hönig Sarolta
és leányuk
Özv. Nichtburg Mózesné
Dr. Normand Izidorné
sz. Klein Mirjam
Normand Lea
Nothi Jenő és felesége
Amália (Székelyhid)
Nothi Margit (férjezett Fisch)
(Székelyhid)
Nussbaum Dániel
Nussbaum Béláné
sz. Motzen Zita
Nussbaum Péter
Nussbaum Andor
Özv. Nussbaum Adolfné
Nussbaum Sámuel
Nussbaum Sámuelné
sz. Sternberg Róza
Dr. Nussbaum Endre
Nussbaum Mórné
sz. Illés Margit
Nussbaum Jakabné
sz. Ritter Helén
Nussbaum N.-né
Nussbaum N. (Székelyhid)
Nussbaum N.-né
szül. Dávid Jolán
(Székelyhid)
Nussbecher Erzsébet sz. Mózes
Nussbecher Éva
Nyul Ferenczné
sz. Jung Paula

Mezei Dávid (Élesd)
Mezei Dávidné
sz. Ullmann Dvora
(Élesd)
Mezei Slajme Zalman (Élesd)
Mezei Rachel — Lea (Élesd)
Mezei Bajle (Élesd)
Mező Ernő
Mező Ernőné sz. Kain Eszter
Mihály Arnold
Mihály Arnoldné — Eszter
Mihály Árje
Mihály Lajos
Mihály Lajosné — Szeréna
Mihály Feri és Kati
Mihály Bözsi és kisfia
Mihelffy Pálné
sz. Jakab Stefánia
Dr. Miklós Jenő
Mindszent Ignátz
Mindszent Ignátzné
sz. Grosz Ida és gyermekei
Mindszent Ábrahám
Mindszent Ábrahamné
(Chaja-Szárá)
Mindszent Jichák
Özv. Mindszent Salamonné
(Székelyhid)
Minszki Mórné
sz. Schwartz Berta
Mittelmann Jakab
Mittelmann Jakabné
sz. Leitner Bella
Mittelmann Magda
(Porgesz Jenőné)
Mittelmann Nándor
Mittelmann Nándorné
Mittelmann Irén
Mittelmann Dina
Mittelmann Ignátz
Mittelmann Sándor
Moldován Lipótné
sz. Kohn Margit
Molnár László

Molnár Lászlóné
sz. Salamon Erzsébet
Molnár Zsuzsika
Molnár Jónás (Élesd)
Molnár Jónásné (Élesd)
Dr. Molnár János
Molnár Béla (Kiszteg)
Molnár Béláné (Kiszteg)
Molnár Éva (Kiszteg)
Molnár Hermann
(Mezőtelegd)
Molnár Hermanné
(Mezőtelegd)
Molnár Rezső (Rudi)
Marmorstein Mermanné
Marmorstein Berta
Marmorstein Sárika
Dr. Molnár Vilmos
Dr. Molnár Vilmosné
Molnár Vera
Molnár Sándor
Molnár Lajos
Molnár Lajosné
sz. Roth Szeréna
Morgenstern Zsigmond
Morgenstern Zsigmondné
sz. Schön Böske
Morgenstern Babi
Morgenstern N.
Morgenstern N.-né
Moskovits Imréné
sz. Harmati Klára
Moskovits Mór
Moskovits Mórné
sz. Lőwi Berta
Moskovits Ernő
Moskovits Margit
Moskovits Dezső (Dönci)
Moskovits Gyula
Moskovits Gyuláné — Mária
Moskovits Éva (Cuci)
Özv. Moskovits Dezsőné
sz. Friss Szeréna
Moskovits Regina

Moskovits Zoltán
Moskovits Ilona
Moskovits Ágika
Moskovits Katika
Moskovits Erzsi sz. Spreng
Moskovits Jutka
Moskovits Jenő
Moskovits Sári
Moskovits Péterke
Moskovits Éva
Moskovits Sándor
Moskovits Sándorné
sz. Berkovits Erzsébet
Moskovitsné
sz. Kronemer Rózsi
Moskovits Miklós és felesége
sz. Schwartz Annus
Moskovits Bandi
Moskovits Ágica
Moskovits Jenő
Moskovits Jenőné
sz. Hegyesi Anna
Moskovits Lilike
Moskovits Sándor (Dagi)
Moskovits N. és családja
(Székelyhid)
Motzen Sámuel
Motzen Sámuelné
Motzen Béla
Motzen Béláné
sz. Glasner Noemi
Motzen Shalom
Mózes Jenőné
Mózes Jakabné
Mózes Józsefné
sz. Schneller Blanka
Mózes Jenő
Mózes Rózsi
Mózesné sz. Mihály Sasi
és családja
Mózes Rózsa sz. Glaser
(Alsótótfalu)
Mózes Tamás (Alsóstótfalu)
Mózes Béla

Mandel Dávidné
(Nagybáród)
Mandel Lipót (Nagybáród)
Mandel Lipótné és gyermekeik
(Nagybáród)
Mandel József (Nagybáród)
Mandel Józsefné sz. Stössel
és gyermekeik (Nagybáród)
Mandel Ignátz
Mandel Ignátzné
sz. Láng Hermin
Mandel Sándor
Mandel Éva
Mandel Izidor
Mandel Izidorné
sz. Keller Zseni
Mandelné sz. Frankl Róza
Dr. Mandl József
Dr. Mandl Józsefné
sz. Hirsch Lulika
Mandl Judit
Mann Kálmán (Székelyhid)
Mann Kálmánné
sz. Roth Irén (Székelyhid)
Man Hédi (Székelyhid)
Margitai Hermann (Diószeg)
Margitai Hermanné
sz. Rosenfeld Gizella
(Diószeg)
Márk Béla
Márk Béláné
Márk Vali
Márk Lili
Márk Edith
Márk Baba
Markbreiter Ernő
Markbreiter Szerén
Markbreiter Endre
Markbreiter Judith
Markbreiter Laci
Markbreiter Magda
sz. Schwarz
Markovits Tibike
Markovits Ignáczné
sz. Leitmann Mili
Özv. Markovits Ignáczné
sz. Kohn Stefánia
Markovits Béla
Markovits Róza
Markovits Etel
Dr. Markovits Pál
Markovits Mira
Dr. Markovits Sándor
Dr. Markovits Sándorné
Dr. Markovits N.
Dr. Markovits N.-né
Markovits Kálmánné
sz. Schön Lenke
Markovits Sándor
Markovits Kálman
Markovits Ilonka
Markovits Sámuel
Dr. Markovits Ignácz
Markovits Kálmán
Markovits Izráel
(Érmihályfalva)
Markovits N.
Markovits N.-né
Markusz Pál
Marmenstein Ráchel
Marmenstein Malke
Marmorstein Adolfné
Marmorstein Sári
Marosán Ferenczné
sz. Weisz Ilonka
Marosán Márta
Marót Sándor
Marton Samu (Nagybáród)
Marton László (Mezőtelegd)
Marton Lászlóné
sz. Feldmesser Margit
(Mezőtelegd)
Marton Istvánné
sz. Meer Lili
Mátyás Nándor
Mátyás Nándorné
Mátyás Lili
Maurer Dávid
Maurer Sándorné
sz. Friedmann Ily
Maurer Judith
Maurer Lajos
Maurer Lajosné
sz. Herskó Manci
Maurer Vera
Mayer Samu
Dr. Meer Samu
Mendel N.
Mendelovits Majse — Áron
Mendelovits Majse — Áronné
— Rózsika
Mendelovits Herschel
Meres Dávidné
sz. Berkovits Berta
Mermelstein Bertus
Merzel Jakab (Szalárd)
Merzel Jakabné
sz. Deutsch Regina
(Szalárd)
Merzel Klári (Weisz Jenőné)
és 3 gyermeke (Szalárd)
Merzel Sándorné
sz. Maierovits Lili
és 3 áves kisleánya
Dr. Messinger Ármin
Dr. Messinger Árminné
sz. Weintraub Adel
és egy fiuk
Mezei Márton
Mezei Annus
Mezei Lajcsi
Mezei Dávid
Mezei Dávidné
sz. Ullmann Dóra
Mezei Ilus és gyermeke
Mezei Mordecháj (Élesd)
Mezei Mordechájné
sz. Lindenwald Blima
(Élesd)
Mezei Freide Gitl (Élesd)

Lővi Antal
Lővi Antalné
Lővi Jancsi
Lővi Duci (Schwartz)
Dr. Löw Béla
Löw József
Löw Józsefné — Jolán
Löwber Géza
Löwber Gézáné
sz. Steinhard Etelka
Löwber Margit
Löwber Ilona
Löwenstein József
Löwenstein Zsuzsa
Dr. Löwenstein Rezső
Dr. Löwenstein Rezsőné
Löwenstein Béla
Löwenstein Béláné
sz. Ziszovits Böske
Löwi József
Löwi Józsefné
Löwi Mór
Löwy Jakab
Löwy Jakabné
sz. Steuer Szeréna
Löwi Endre
Löwi Mórné
sz. Steinbach Lenke
Löwy Móricz
Löwin Zsigmond
Löwin Mendi
Löwinger Berta
Löwinger József
Löwinger Margit
Löwinger Ibolyka
Özv. Löwingerné
sz. Jakab Anna
Löwinger József
Löwinger Manci
Löwinger Mendi
Löwinger Mendiné
sz. Schwimmer Mindl
és egy leányuk
Löwinger Zelma sz. Klein

Lucaci (Lefkovits) Kálmán
Lucaci (Lefkovits) Kálmánné,
Ticu
Lusztig Izidor
Lusztig Ernőné (Keszteg)
Lusztig Klára (Keszteg)
Lusztig Albertné (Élesd)
Lusztig Soma és családja
Lutvák Wolf (Céklye)
Lutvák Wolfné
sz. Weisz Regina
és gyermekeik (Céklye)
Lichtmann Miksa és felesége
Erzsi
Lindenfeld Lajos B.-Diószeg
Lindenfeld Lajosné
sz. Blum Paula B.-Diószeg
Dr. Lengyel Zsigmond
sz. Lindenfeld
Dr. Lengyel Zsigmondné
sz. Mihelfi Olga
Lengyel Klára —
Haberman Béláné
Lengyel Béla sz. Lindenfeld
Leichtmann Fülöp (Pinkász)
és felesége
Leichtmann Karolin sz. Klein
Leichtmann Jenő és felesége
Leichtmann Vilmos
Lövinger Pepi
Lövinger Jenő
Lövinger Sándor
Lövinger Ida
Leichtmann Imre
Leichtmann László
Lebovits Efráim
Lebovitsné — Gitel Perel
Testvérei: Seva, Duved Léb,
Etel Freide, Jidu, Rivku
Leichtmann Jenő — Israel
Leichtmann Jenőné — Klári
Leichtmann Bella
Leichtmann Hanika

és családjuk
Láng Lidica
László Béláné (Pfeiffer Klári)
László Andor és felesége
Leichtmann Annus
László Gyurika
László József
László Józsefné
Leichtmann Fülöp
Leichtman Vilmos

M

Mackbreiter Ignácz
Mackbreiter Ignáczné
sz. Tabák Gizi
Major Gyula
Major Gyuláné
Major Ottó
Özv. Meizner Márkuszné
Malek Hermanné
sz. Berkovits Etus
Malek Tibi
Malek Öcsi
Malek Pityu
Malek Jákob Zwi
Malek Szure Rifke
Malek Rejzi
Malek Alter Simson
Malek Élijáhu (Székelyhid)
Malek Élijáhuné (Székelyhid)
Mandel N.-né
sz. Ferenczi Ilonka
Mandel Guszti
Özv. Mandel Béláné
sz. Friedmann Aranka
Mandel Éva
Mandel Izsák (Élesd)
Mandel Izsákné (Élesd)
Mandel Berta (Élesd)
Özv. Mandel Erzsébet
Mandel Dávid (Nagybáród)

Leon Alex (Sándor)
Leutmann Izidor
Leutmann Izidorné
Leutmann Ági
Özv. Lévy Miksáné
sz. Goldner Hermina
Lévy Endréné sz. Klein Zseni
Lévy Mór és felesége
Lévy Eszter (Etus)
Lévy Sárika
Léwi Lajos
Léwi Magda
Léwi Zoltánné sz. Sternberg
Léwi György
Özv. Liebermann Adolfné
Liebermann Jenő
Liebermann Ignácz
Liebermann Ignáczné
sz. Lámpel Rózsi
Liebermann Nándorné
sz. Kupferstein Margit
Liebermann István
Liebermann Sándorné
sz. Brod Magda
(Szilágynagyfalu)
Liebermann Péter
(Szilágynagyfalu)
Liebermann Emil
(Székelyhid)
Liebermann Emilné
sz. Lewi Magda
(Székelyhid)
Liebermann Judith
(Székelyhid)
Liebermann Gyuri
(Székelyhid)
Lichtenstein Jidesz
Lichtenstein Wolwis
Lichtenstein Chawa
Lichtmann Sándor (Álmosd)
Lichtmann Sándorné
sz. Dávid Róza
(Álmosd)
Lichtmann László (Álmosd)
Lichtmann Rezső
Lichtmann Teréz
Likover Sándor
Likover Mária
Likover László
Lilienfeld Lajos és felesége
sz. Deutsch Záli
(Margitta)
Lilienfeld Irén (Margitta)
Lindenfeld Lajos
Lindenfeld Lajosné
sz. Spitz Erzsébet
Lindenfed Miklós
Lindenfeld József és családja
Lindenfeld Ernő
Lindenfeld Ernőné — Sárika
Lindenfeld Péter és Pali
Lőb Jenő
Lőb Jenőné sz. Nota Rózsi
Özv. Löb Jajosné
sz. Klein Regina
Lőb Jenőné sz. Roth Rózsi
Lőb Alfréd
Löbl Hermann (Zwi)
Löbl Jolán
Löbl József
Löbl Helén
Löbl Szára
Löbl Hanna
Löbl Ibolya
Löbl József és felesége Erzsi
Löbl Zoltán
Löbl Zoltánné
Dr. Löblé László
Dr. Löblé Lászlóné
Löblé Csilla
Löffler Jenőné
sz. Klein Erzsébet
Löffler Éva
London Jakab
London Zoltán
London Zoltánné
és kisleányuk
London Hermann
London Hermanné
sz. Friedmann
London Lajos
London Ármin
London Árminné és családjuk
London Sándor és felesége
sz. Ullmann Margit
London Józsa
Lórántffy Zsuzsanna
Lőrincy Albert és felesége
Lőrincy Gizella
Lőrincy Gyula
Lőrincz Simon
és felesége Gizella
Lőrincz Árpád
Lőrincz Elza
Lőrincz Gyuri
Lőrincz Jenő
Lőrincz Jenőné — Rózsi
Lőrincz Gyurika
Dr. Lőrincz Sándor
Dr. Lőrincz Sándorné —
Margit
Lőrincz Samu és felesége
sz. Lőrincz Piroska
Lőrincz Ila
Lőrincz József
Lőrincz Arturné
sz. Markus Margit
Lőrincz Éva
Lőrincz Pál
Lovasiné — Sarolta
Lovassy (Leitmann) Gábor
Lovassy (Leitmann) Gáborné
— Cella
Lőwi Adolf
Lőwi Boriska
Lővi Tibi
Lővi Sándorné
Lővi Istvánné — Onka
Lővi Anikó
Lővi Andor és felesége
sz. Rosenberg Teréz
Lővi Alfréd

Lázár Tibor
Özv. Léb Bernáthné
Léb Mihály
Léb Mihályné
Léb Bözsi
Léb Ica
Lébi Károly
Lebovits Adolf (Alter)
Lebovits Adolfné
sz. Weinberger Hinda
Lebovits Beile
Lebovits Rachel
Lebovits Lea — Dvora
Lebovits Naftali
Lebovits Arje
Lebovits Chaim
Lebovits Wolwi
Lebovits Lászlóné
sz. Stern Kató
Lebovits Moshe — Joszef
Lebovits Hugó és felesége
sz. Janovits Róza
Lebovits Ármin
Lebovits Árminné
sz. Füredi Irén
Lebovits Áser (Adolf)
Lebovits Áserné
sz. Willinger Regina
Lebovits Szachi — Zeév
Lebovits Ági
Lebovits Bandiné
sz. Stern Lili
Lebovits Viki
Lebovits Ábrahámné
sz. Perl Rózsi
Lebovits Rózsi
Léderer Miklósné (Élesd)
Lefkovits Márton
Lefkovits Mártonné
sz. Weinberger Regina
Lefkovits Mórné
sz. Steiner Karolin
Lefkovits Dezső
Lefkovits Béla
Lefkovits Gyula
Lefkovits Malvin
Lefkovits Olga
Lefkovits Izidor
Lefkovits Izidorné — Malvin
Lefkovits Endréné
Lehner Józsefné
sz. Weinréb Eszter
Lehner Sándor (Dávid)
Lehner Márta (Rachel)
Lehner Kálmán
Lehner Kálmánné
Lehner Mendi
Lehner Etus
Lehner Mór
Lehner Mórné
sz. Steiner Regina
Lehner Annus
Lehner Emil
Lehner Emilné
Lehner Tibi
Lehner Ibi
Leichner József
Leichner Józsefné
sz. Dancig Magda
Leichner Adolf és felesége
sz. Mandel Ilonka
Leichter Rézele
Leichter Ignátz és felesége
sz. Friedmann Lili
Leichter Zoltán
Leichter Edit
Leichter Miksa
Leichter Miksáné
Leichtmann Jermie
Leichtmann Jermiené
Leichtmann Rózsi
Leichtmann Edmond
Leichtmann Hédi
Leichtmann Mórné sz. Grosz
Leimdorfer Paula sz. Feldheim
(Élesd)
Leitmann Irén sz. Katz
Leitmann János
Leitmann Péter
Leitmann Dezső
Leitmann Dezsőné
sz. Rosinger Ilona
Leitmann László
Leitmann Kató
Leitmann Sándor (Nagykáta)
Leitmann Sándorné
sz. Reichmann Piroska
(Nagykáta)
Leitner Márton
Leitner Mártonné
sz. Blau Helén
Leitner Nándor
Leitner Nándorné
Leitner Lázár
Leitner Lázárné — Regina
Leitner Berta
Leitner Gusztávné
Leitner Zoltán
Leitner Zoltánné
sz. Weisz Lili
Leitner Ádám
Leitner Éva
Leitner Ignácz és felesége
sz. Rippner Helén
Leitner Klári
Leitner Miksa
Leitner Miksáné
sz. Schwartz Regina
Lempert Áriné és gyermeke
Leöb Irén sz. Szirmai
Leöb Eszter
Leöb Hermann
Leöb Jenő és felesége
sz. Rosenberg Irén
(Érmihályfalva)
Leöb Akiba (Érmihályfalva)
Leöb Hersi (Érmihályfalva)
Leöb Volvi (Vilmos)
(Érmihályfalva)
Leöb Antal
Leöb Antalné sz. Roth Olga
Leöb Jehosua

Kallós Hugóné
sz. Hermann Erzsébet
Kallós Bandi
Katz Andor
Katz Zoltán és két fia
Klein Móritz
Klein Manci lánya
Katz Pálné sz. Klein Ilus
lánya
Klein Zoltán
Klein Ignátz
Klein Ignátzné
sz. Breier Erzsi
Klein Józsi
Klein Józsiné
sz. Dávidovits Ilus
Klein Tibike, gyermekük
Klein Mórné
sz. Salamon Teréz, Szentjób
Klein Sándor, Rév
Klein Sándorné
sz. Klein Gizella
és kislányuk
Klein Jenőné sz. Klein Babi,
Szalonta
Klein Lilike, Szalonta
Klein Öcsike Szalonta
Klein Salamon
Klein Salamonné Taube
Klein Hermina
férje Rub Henrik,
fiuk Jaszi
Klein Sándor
Klein Ernő
Klein Jenö
Klein Mendel
Klein Ráchel — Frieda
Kun Adolf és neje
Kádár Zsófi (Schön)
Kaufmann Gyuláné — Dora
Kaufmann Kornél
Kaufmann Giza
Kaufmann Janka
Kaufmann Ella
Kaufmann Ilus és gyermekeik
Dr. Kepes Miklósné
Keller Herman és felesége
szül. Czitrom Linka
Keller Irén leánya
Klein Aranka szül. Grünfeld
Klein Ignátz
Klein Fáni
Klein Dici
Kirsch Janka
Kohn Frida szül. Grünfeld
Kohn Salamon és felesége
Rosenberg Terike gyermekeik
Kohn Klári
Kohn Artur
Kohn Szeréna
Kőváry Ferenc
Kun Adolf és neje
Krausz Sándor —
Schlomoh Jitzhog
Krauszné Grauss Edith —
Hindel Schajndel
Krausz Kitty —
Minke Blima

L

Lampel Éliás
Lampel Éliásné
sz. Wieder Veronika
Lampel Zoltánné
sz. Weinberger Erzsébet
Lampel Móricz
Lampel Móriczné
sz. Grünspán Rózsi
Lampel Olga
Lampel Éva
Lampel Imre
Lampel Adolf
Lampel Ignácz
Lampel Anikó
Dr. Lánczi (Löwinger) József
Landa Hermina
(Érmihályfalva)
Láng Sámuel
Láng Sámuelné sz. Grün E.
Láng József
Láng Irén
Láng Gyuszi
Láng Róza
Lankszner Miki
(Fugyivásárhely)
Lankszner Éva
(Fugyivásárhely)
Lankszner Ilonka
(Fugyivásárhely)
Lányi Miklós
Lányi Miklósné sz. Blau Ili
László Emil
László Emilné
sz. Farkos Jozefina
László Erzsébet
László Kálmán
László Juliska
Lászlo Béla
László Margit
László Ferencz
László Juci
László Géza (Brátka)
László Lili (Barátka)
Ráv Laufer és családja
Lautmann Dezső
Lautmann Dezsőné
sz. Neufeld Margit
Lax Hermann családjának
nagy része (Székelyhid)
Lázár Benő (Mezőtelegd)
Lázár Benőné (Mezőtelegd)
Lázár Aliz (Mezőtelegd)
Lázár Edith (Mezőtelegd)
Lázár Ignácz
Lázár Ignáczné
sz. Sternberg Regina
Lázár Miklós
Lázár József és családja
Lázár Jenő
Lázár Jenőné — Rózsi

Kormos Jenő
Kormos Jenőné
Kormos Anna (Nuni)
Kormos Éva
Dr. Kornhauser N.
(Székelyhid)
Dr. Kornhauser N.-né
és kisleányuk (Székelyhid)
Kornweiss Piroska
sz. Asztalos
Korvin István
Kósa (Katz) Antal
Dr. Kósa (Katz) Rezső
Kovács Pál
Kovács Pálné
sz. Krauth Sarolta
Kovács Sándor
Dr. Kocács Andorné
sz. Ritter Lenke
Kovács Jenő
Kovács Jenőné
sz. Blau Lenke
Dr. Kovács Dezső
Dr. Kovács Dezsőné
sz. Reich Irén
Kovács Flóri
Dr. Kovács Jenő
Kovács György
Kovács Tamás
Kovács Ilona
Kovács Kálmán
Kovács Kálmánné
Dr. Kovács Oszkár
Dr. Kovács Oszkárné
Kovács Palika
Kovács István
Kovács Pál
Kovács N.
Kovács N.-né és 3 fiúk
Kovács Flóra
Kovács Sámuel
Kovács László
Kovács Lászloné
Kovács Jenő

Kovács Sanyi
Kovács Imi
Krámer Szeréna
Krámer József
Krámer Ferencz
Krámer Ödön
Krámer Ödönné és gyermekük
Krámer Ignácz
Krámer Ignáczné
Krámer Sándor
Kraszner Sándor
Kraszner Sándorné
sz. Zimmermann Szeréna
Kraszner Imre
Kraszner Kató
Krausz Miksáné (Mezőtelegd)
Krausz Juci
Krausz Erika
Krausz Izidór
Krausz Izidorné
sz. Löwi Sarolta
Krausz Magda
Krausz Böske
Krausz Rózsi
Krausz József
Krausz Sándor
Krausz Sándorné
sz. Grauss Edith
Krausz Gyula
Krausz Gyuláné — Rózsi
Krausz N.
Krausz Ábrahám
(Fugyivásárhely)
Krausz Ábrahámné
sz. Selzer Adél és 3 gyermek,
(Fugyivásárhely)
Krausz Sámuel (Mezőtelegd)
Krausz Sarolta (Mezőtelegd)
Krets Sándor
Krets Sándorné
sz. Weintraub Margit
Kronemer Ferenczné
Kronemer Hermann
Kronemer Hermanné — Jolán

Kronemer Bella
Kronemer Berta (Láncnerné)
Kulkáné sz. Kepes Erzsébet
Kun Sámuel
Kun Sámuelné
sz. Guttmann Lujzi
Kun Évi
Dr. Kun Béla
Kupfer Dávid
Kupfer Gábriella
Kupfer Dávidné — Szeréna
Kupfer József
Kupfer Gizella
Kupfer Miklós
Kupfer Heda
Kupfer Mártonné
(Székelyhid)
Kupfer Ella és férje
(Székelyhid)
Kupfer Ilonka és férje
(Székelyhid)
Kupferschmidt Bella
Kupferstein Mór
Kupferstein Mórné
sz. Weisz Rozália
Kupferstein Rudolf
Kupferstein Irén
Kupferstein Marika
Kupferstein Robert
Kupferstein Rózsika
(Berettyóujfalu)
Kupferstein Lajos
Kupferstein Lajosné
sz. Szirmai Irma
Kurtág Dezső
Kurtág Dezsőné
sz. Goldner Hermina
Kurtz Albert (Álmosd)
Kurtz Albertné sz. Fischer
Erzsike (Álmosd)
Kálmán József
Özv. Kálmán Lajosné
Julianna
Kallós Hugó

Kohn Ferenczné
sz. Lieber Jolán
Kohn Simonné
sz. Glanzmann Fanny
Kohn Mózes
Kohn Mózesné
sz. Riegger Jolán
Kohn Annus
Kohn Rudolf
Kohn Rudolfné
sz. Weisz Etelka
Kohn Zsuzsa és egy gyermeke
Kohn Dávid
Kohn Dávidné
Kohn Ernő (Brátka)
Kohn Ernőné (Brátka)
Kohn József
Kohn Sándor
Kohn Sándorné és gyermekük
Özv. Kohn Gáborné
sz Weiszberger Ilona
Kohn Albert
Kohn Judith sz. Lindenwald
Kohn Ábrahám Zwi (Élesd)
Kohn Bernáth (Nagybárod)
Kohn Bernáthné (Nagybáród)
Kohn Ilonka (Nagybáród)
Kohn Benő
Kohn Benőné
sz. Ehrenfeld Fini
Kohn (Kendi) Istvánné
sz. Salgó Lili
Kohn Zsigmondné
sz. Lindenwald Irén
Kohn Ernő
Kohn Miklós
Kohn Moshe
Kohn Moshené
Kohn Sanyi
Kohn Béla
Kohn Gizi
Kohn Margit
Kohn Bözsi
Kohn Dávid

Kohn Dávidné
Kohn Margit
Kohn Irma és gyermeke
Kohn Mordechájné
sz. London Szidónia
Kohn Böske sz. Blum
Kohn Sámuelné
sz. Weisz Hermina
Kohn Sándor
Kohn Mordecháj
Kohn Juda
Kohn Mór
Kohn Mórné — Anna
Özv. Kohn Béláné
sz. Nasch Netti
Kohn Lola
Kohn Ignácz
Kohn Ignáczné
sz. Grosz Regina
Kohn Zefi
Kohn Laci
Kohn Emánuel
Kohn Emánuelné
sz. Jakobovits Dóra
Kohn Margit
Kohn Ilonka
Kohn Frida
Kohn Béla
Kohn Etelka és kisleánya Éva
Kohn Sabtaj és családjának
nagy része (Székelyhid)
Kohn Vilmos (Székelyhid)
Kohn Vilmosné (Székelyhid)
Kohn Miklós és családja
(Székelyhid)
Kohl Manóné sz. Fülöp Róza
(Margitta)
Özv. Koller Markuszné
Koller Ella (Izsák Miklósné)
Koller László
Koller Lászlóné
sz Weisz Fanny
Koller Tomy
Koller Pista

Koller Gyuláné
sz. Schönberger Klári
Koller Hédike
Koller Marika
Koller Éva
Koller Iván
Koller Ferenczné
Koller Lajos
Kolliner János
Kolliner Vera
Özv. Kolliner Miksáné
Kollmann Meir
Kollmann Meirné
Kollmann Majsi
Kollmann Májlech
Kollmann Kálmán
Kollmann Kálmánné
König Izidor
König Izidorné
König Andorné és leánya
Königsberg Henrichné
sz. Kollmann Livia
Koós Áron
Koós Áronné
Kohn Sándor
Kohn Sándorné
Kohn István
Kohn Pál
Koppel Miksa
Koppel Miksáné
sz. Stein Margit
Koppel Miklós
Koppelné (Schwartz Frida)
(P.ujlak)
Korda Kálmán
Korda Kálmánné
sz. Ehrenfeld Klári
Korda Gyuri
Korda Sándor
Korda Sándorné
Kormos Ferencz
Kormos Ferenczné
sz. Leitner Margit
Kormos Zsuzsi

Klein Ernőné és egy fiúk
(Székelyhid)
Klein Izsóné sz. Klein Etus
Klein Margit sz. Mózes
(Alsó-Tótfalu)
Klein Albertné sz. Karl Lenke
Klein Béla
Klein Béláné sz. Léhner Peszl
Klein Magda
Klein Simon
Klein Izidor
Klein Sándor
Klein Sándorné — Rivka
Klein Tova
Klein Péter
Klein Tivadar
Klein Tivadarné
Klein Adolf
Klein Adolfné — Berta
Klein Miklós
Klein Miklósné
sz. Neumann Lili
Klein Adél
Dr. Klein József
Klein Salamon
Klein Regina
Klein Jolán
Klein József
Klein Jakab
Klein Mihály
Klein Nándor
Klein Rózsi
Klein Franciska
Klein Ernő
Klein Albert
Klein Albertné
Klein Gyurika
Klein Jakabné
sz. Lőrincz Lujza
Özv. Kleinné
Klein Edith és még egy lánya
Klein Vilmos
Klein Vilmos és 2 fiúk
Ráv Klein Majse

Ráv Klein Majsené
Klein Jenő
Klein Jenőné sz. Fuchs Gica
és 3 gyermekük
Klein Smelke
Klein Izidor (Szrul)
és gyermekeik
Klein Sándor
Klein Izidorné sz. Riff Rózsi
Klein Sándorné és leányuk
Klein Salamon
Klein Frida
Klein Erzsébet
Klein Miklós
Klein Szimcha
Klein Ilona
Klein Mariska
Klein Sándor
Klein Miklós
Klein Ernő
Klein István
Klein Sándorné
sz. Katz Mirjám
Klein Anikó
Klein József
Klein Józsefné sz. Kácser Ella
Klein Vera
Klein Sámuel
Klein Sámuelné
sz. Krausz Hanna
Klein Károly (Mezőtelegd)
Klein István (Mezőtelegd)
Klein József
Klein Józsefné sz. Roth Gizi
Klein Ági
Klein Izráel
Klein Eszter
Klein Szeréna
Klein Emil
Klein Emilné
sz. Rosenberg Sarolta
Klein Éva
Klein Edith
Klein Miklósné

Klein Jakab (Érsemlyen)
Klein Miklós (Érsemlyen)
Klein Pinchász (Székelyhid)
Klein Lajos (Székelyhid)
Klein Lajosné és 2 gyermekük
(Székelyhid)
Klein Mór
Klein Mórné és 2 gyermekük
Klein Lipót
Klein Sándor
Háráv Klein Smelke (Élesd)
Háráv Klein Smelkené, Cipora
és gyermekeik (Élesd)
Klein Sándorné
sz. Katz Mirjam
Klein Anikó
Kleinhendler Ferencz
Klepner Pinchász (Péter)
Klepner Pinchászné
sz. Scheiner
Klor Ilona
Özv. Dr. Kohányi Rezsőné
sz. Heilper Szeréna
Kohn Valéria Klára
Kohn Gyula
Kohn Gyuláné
sz. Trébits Ilonka
Kohn Jenő
Kohn Jenőné
sz. Berkovits Fáni
Kohn Andor (Szalárd)
Kohn Andorné
sz. Stein Rózsika (Szalárd)
Kohn Marika (Szalárd)
Kohn Lipót
Kohn Lipótné
sz. Friedmann Gizella
Kohn Miklós
Kohn Ilus (Stern Sándorné)
Kohn József
Kohn Ernő
Kohn Jakabné
sz. Wieder Lenke
Kohn Ferencz

Klein Évike
Klein Jenő
Klein Manó
Klein Manóné
sz. Koller Gizella
Klein Gyuri
Klein Jenő
Klein Sándor
Klein Sándorné
Klein Marika
Klein Zoltán
Klein Ferencz
Klein Ferenczné
sz. Benedek Viola
Klein Anikó
Klein Pista
Klein Lajos
Klein Lajosné
Klein Lenke
Özv. Klein Ignáczné
sz. Leitner Margit
Klein Sarolta
Klein Lucika
Klein Bernáth
Klein Bernáthné
sz. Sonnenwirth Irén
Klein Izsák (Érmihályfalva)
Klein Henrich
(Érmihályfalva)
Klein Pepi (Mezőtelegd)
Klein József (Mezőtelegd)
Klein Lipót
Klein Lipótné sz. Kohn Regina
Özv. Klein Jakabné
Klein Ármin
Klein Árminné
Klein Miksa
Klein Pál
Klein Pálné sz. Kohn Berta
Klein Sándor
Klein Sándorné — Adél
Klein Gyurika
Klein Albert

Özv. Klein Dánielné
sz. Heilig Zsófia
Klein Hugó
Klein József (Margitta)
Klein Józsefné sz. Roth Jolán
(Margitta)
Klein Ferencz (Margitta)
Klein Miklós (Margitta)
Klein Tomika
Klein László (Margitta)
Klein Ferenczné sz. Friedmann
(Margitta)
Klein Imi (Margitta)
Klein Gyuri (Margitta)
Klein Ernő
Klein Ernőné — Irén
Klein Ági
Klein Judith
Klein Márton
Klein Martonné — Ilona
Klein József
Klein Lajos
Klein Lajosné — Eszter
Klein Sándor
Klein Sándorné
sz. Weinberger Erzsébet
Klein József
Klein Józsefné
sz. Dávidovits Ilus
Klein Tibi
Klein Pista
Klein Lajos
Klein Lajosné
Klein Sándor
Klein Sándorné
Klein László
Klein Lászlóné
Özv. Klein Dávidné — Laura
Klein László
Klein Henrich
Klein Henrichné
sz. Riegger Margit
Klein Albert
Klein Albertné — Cili

Klein Kató
Klein Ernő
Dr. Klein Józsefné
sz. Fülöp Judith
Klein Andor
Klein Andorné sz. Klór Julia
Klein István
Klein Sándor (Keszteg)
Klein Sándorné (Keszteg)
Klein Ernő (Mezőtelegd)
Klein Sámuel
Klein Sámuelné — Róza
Klein Móricz
Klein Móriczné — Ilus
Klein Irén
Klein Jenő és 5 gyermeke
Özv. Klein Mórné
Klein Klári
Klein Dávid
Klein Ernő
Klein Ernőné sz. Farkas Erzsi
Klein Robi
Klein Sándor
Klein Hillel
Klein Hillelné
sz. Grünstein Adél
Klein Judith
Klein Dávid
Klein Dávidné
sz. Lindenwald Rivka
Klein Bernáthné
Klein Antal
Klein Bernáth
Klein Bernáthné
sz. Frenkel Hanna
Klein Michael
Klein Michaelné — Eszter
és egy kisleányuk
Özv. Klein Salamonné
Klein Áron
Klein Áronné — Lea
és 4 gyermekük
Klein Ernő (Székelyhid)

Keller Ilonka
Keller Irén
Keller Zseni
Keller Sámuel
Keller Sámuelné — Margit
Keller József
Keller Péter
Keller Hermann
Keller Hermanné
sz. Citron Lenke
Keller Irén
Keller Smuel
Keller György
Keller Péter
Keleti Boriska
Kemény József
Kemény Józsefné
Özv. Kempfner Janka
(Szalonta)
Dr. Kenéz Lajos
Dr. Kenéz Jenő
Kenéz Erzsi
Kenéz Zseni
Kepes Ilona
Kepes Béla (Májer)
Kepes Béláné — Szárá
Kepes Bözsi (Jitele)
Kepes Jenő
Kepes Gyula
Kepes Sándor
Kepes Sándorné — Róza
Kepes János
Kepes Jánosné — Margit
és 3 gyermekük
Kepes Ármin (Érmihályfalva)
Kepes Árminné
sz. Blum Szerén
(Érmihályfalva)
Kepes Jani (Érmihályfalva)
Dr. Kepes Miklós
Kerekes Manó
Kerekes Manóné
sz. Kolliner Erzsi

Kertész Lajos
Kertész Lajosné
sz. Moskovits Klára
Kertész Miklós (Miska)
Kertész Miklósné
sz. Ohrenstein Annus
Kertész Márta
Kertész Veronika
Kertész Sándor (Nagybáród)
Kertész Sándorné
sz. Friedmann Zseni
(Nagybáród)
Kertész Ágica (Nagybáród)
Kertész Lászlóné
sz. Wald Fridolina
Kertész Éva
Kertész Pál György
Kertész Andrásné
sz. Schenker Rozália
Kertész Tamás
Kertész Gézáné
Kertész Antalné
sz. Urán Erzsike
Kertész Gabriella
Keszler Béla
Keszler Béláné
sz. Böhm Mariska
Keszler Judith
Keszler Baba
Keszler Sári
Keszner Manci sz. Farkas
Keszner Tibi
Keszner Robi
Kesztenbaum Miksa
Kesztenbaum Miksáné
Kesztenbaum Sándor
Kesztenbaum Sándorné
sz. Grünberger Helén
Kesztenbaum József
Kesztenbaum Ábrahám
Kesztner Ferencz
Kesztner Ferenczné
Kesztner Judith

Kesztner Gyuri
Kirsch Henrik
Kirsch Henrikné
sz. Rubinstein
Kirsch Edith
Kirsch Tibor
Kirsch Tiborné
Kirsch Ernő (Icka)
Kirschenbaum Chaim
Kirschenbaum Chaimné —
Hanna
Kirschenbaum József
és lánya
Kirschenbaum Rózsi
és leánykája
Kiss Ferencz
Kiss Ferenczné
sz. Gerő Rózsi
Kiss Péter
Özv. Kiss Lászlóné
sz. Grünwald
Özv. Kiss Ödönné
sz. Szőke Hermina
Klein Éva
Klein Izidor
Klein Vilmos
Klein Vilmosné
sz. Salamon Paula
Klein Ignácz
Klein Ignáczné — Irén
Klein Rózsi
Klein Jakab
Klein Jakabné
sz. Braun Margit
Klein Miklós
Klein Dezső
Klein Hermann
Klein Izidor
Klein Izidorné
sz. Buchwald Margit
Klein Zoltán
Klein Adolf
Klein Adolfné
sz. Kőhalmi Elza

Kasztor Pál (Mezőtelegd)
Katz Márton
Katz Jitzhák és felesége — Rifka (Derna)
Katz Andor (Derna)
Katz Sándor (Derna)
Katz György (Derna)
Katz Márton
Katz Mártonné sz. Kertész Elza
Katz Ferencz
Katz Éva
Katz József
Özv. Katz Mártonné sz. Goldstein Lujza
Katz Sándor
Katz Klára
Katz Böske (Reisz Jenőné) és kisleánya
Katz József és felesége sz. Weisz Irén (Szalonta)
Katz Sándor (Biharpüspöki)
Katz Sándorné sz. Friedmann Hermina (Biharpüspöki)
Katz Pálné sz. Davidovits Ilus (Biharpüspöki)
Katz Ágica (Biharpüspöki)
Katz Józsefné sz. Kácser Irén (Biharpüspöki)
Katz Marika (Biharpüspöki)
Katz Klárika (Biharpüspöki)
Katz Gézáné és fia
Katz Bumi
Katz Buminé
Katz Berta
Katz Zoltán
Katz Zoltánné sz. Silberstein Klári és 2 leányuk
Katz Albert
Katz Albertné sz. Kupferstein Zseni
Katz Feri
Katz Adél
Katz Klára
Katz Jenő
Katz Józsefné — Eszter
Katz Hermanné — Emma
Katz Anikó
Katz Pál
Katz Pálné — Fáni
Katz Mór
Katz László
Katz József
Katz Leopold
Katz Izsák és felesége Auerbach Mária
Katz György
Katz Szárá
Katz Jolán
Katz Erzsike
Katz Dezső
Katz Dezsőné sz. Schwartz Olga és 2 gyermekük
Katz Mózes (Érbogyoszló)
Katz Mózesné sz. Szrulovits Róza (Érbogyoszló)
Dr. Katz Józsefné sz. Barna Klári
Katz Gyuri
Katz Sándor (Érbogyoszló)
Katz Sándorné (Érbogyoszló)
Katz Babi (Érbogyoszló)
Katz Róza (Érsemlyen)
Katz (Korányi) Jenő
Katz Hermina sz. Klein (Margitta)
Katz Lajos (Margitta)
Katz Sándor és felesége sz. Berkovits Zsófi
Katz Tomi
Katz Hermann (Székelyhid)
Katz Hermanné és leányuk (Székelyhid)
Katz N. (Székelyhid)
Katz N.-né — Adél és családjuk (Székelyhid)
Katz József
Katz Lipót
Katz Izsák
Katz Mária sz. Auerbach
Katz László
Katz Hermann - Zwi
Katzender S.
Katzender Izrael
Özv. Kaufmann Izidorné sz. Becher Ilka
Özv. Kaufmann Jakabné sz. Ehrenfeld Regina (Álmosd)
Kaufmann Miksa (Álmosd)
Kaufmann Ernő
Kaufmann Ernőné sz. Friedlender Róza
Kaufmann Eleonóra
Kaufmann Léwi (Álmosd)
Kaufmann Léwiné sz. Hirsch Mariska (Álmosd)
Kaufmann Imre (Álmosd)
Kaufmann Nelly (Álmosd)
Kaufmann Ferenc (Huta)
Kaufmann Andorné sz. Citter Bözsi
Özv. Kaufmann Mártonné sz. Friedmann Hanni
Dr. Kecskeméti Andorné
Kecskeméti Klári
Kecskeméti Marica
Kelemen Zsuzsi sz. Kohn
Kelemen Lászlóné sz. Löble Lilla
Özv. Kelemenné sz. Fuhrmann Rózsi
Keller Márton
Keller Hanna
Keller Andor
Keller Hermann

K

Kácser Adolf
Kácser Adolfné
Kahan Gréta
Özv. Kahan Zseni
sz. Zeichner
Dr. Ing. Kahan Nándor
Dr. Kahan Klára sz. Mendel
Kahan Frédi
Kahan Ida sz. Kallós
Kain Wolf
Kain Wolfné — Ottilia
Kain Berta
Kain Jakab (Fugyivásárhely)
Kain Jakabné
sz. Rosenfeld Rózsi
(Fugyivásárhely)
Kain Dávid
Kain Dávidné
sz. Rosenfeld Etelka
Kain László
Kain Lászlóné
Kain Irén
Kain Klára
Kain Gyuláné és gyermekei
(Nagybáród)
Kain Sári (Nagybáród)
Kain József (Nagybáród)
Kain Józsefné sz. Friedmann
és gyermekeik (Nagybáród)
Kain Rezső
Kain Rezsőné
sz. Grünberger Ilona
Kajári Dezső
Kajári Dezsőné
sz. Kovács Mariska
Kajári Kató
Kajári Klára
Kajári Erzsike
Kajári Anna
Kajári Sándor
Kalechstein Cili sz. Salamon
Özv. Kálmán Sándorné
Kálmán József
Kálmán Józsefné
sz. Löwi Regina
Kálmán György
Kálmán Györgyné
sz. Fisch Marika
Dr. Kálmán (Katz) Sándor
Kálmán Hugó
Kálmán Rozália
Kálmán N. (Székelyhid)
Kálmán N.-né (Székelyhid)
Kálmánovits Éva
Kálmánovits Lajos
Kalmár Emil
Kalmár Emilné
sz. Kohn Böske
Kalmár Róza
Kalmár Ármin
Kalmár Árminné
sz. Krauth Marika
Kallós Árpád
Kallós Árpádné
sz. Kurtág Rózsi
Kandel Mórné és 3 gyermeke
Kandel Szeréna
Kandel Sándor
Kandel Nusi
Kanner József
Kanner Józsefné
sz. Farkas Sarolta
Kanner Moshe
Kanner Jehuda
Kappel Miksa
Kappel Miksáné
sz. Stein Margit
Kappel Miklós
Kappel József (Mezőtelegd)
Kappel Józsefné
sz. Schwartz Frida
(Mezőtelegd)
Kappel Miklós (Mezőtelegd)
Kapolovits Helén
sz. Schwartz
Kapolovits Ferenc
Kapolovits Mártonné
Kapolovits Kálmán
Kapolovits Kálmánné
sz. Federgrün Erzsi
Kapolovits Karcsi
Kapolovits Tibi
Kapolovits Pali
és még 2 kis gyermekük
Kardos Zsigmondné
sz. Berger Ilona
Kardos Sándor
Kardos Sándorné
sz. Barta Ninus
Dr. Kardos Istvánné
sz. Herskovits Sári
Özv. Kardosné
Dr. Karl Lajosné
sz. Harsányi Magda
Karl Erika
Károly Miksa
Károly Miksáné
sz. Deutsch Edith
Károly Tibi
Károly Ági
Dr. Karpf Lászlóné
sz. Vezér Ági
Karton Lászlóné
sz. Kohn Margit
és gyermekei (Nagybáród)
Kassirer Ilona
Kaszner Ferencz (Fischel)
Kaszovitz Károlyné
sz. Hersch Rezsi
Kaszovitz Ágnes
Kaszovitz László
Kaszovitz Barbara
Kasztor Jenő
Kasztor Jenőné — Ila
Kasztor Dezső
Kasztor Margit
Kasztor Endre
Kasztor N.-né sz. Krausz Adél
(Mezőtelegd)
Kasztor Tibor (Mezőtelegd)

Izráel Áron
Izráel Áronné
Izráel Sándor
Izráel Sándorné
Izráel Gizella
Izsák Sándor
Izsák Gyuri
Izsák Adolf
Izsák Zoltán és családja
Izsák Náthánné
sz. Frankl Emilia
Izsák Lajos
Izsák Lajosné sz. Weisz Ilonka
Izsák Ági
Izsák Imréné
sz. Winkler Manci
Izsák Tamás
Izsák Sándor
Izsák Sándorné
sz. Schwartz Mirjám
Izsák Izidor
Dr. Izsák Ferencz
Dr. Izsák Ferenczné
sz. Roth Hedvig
Izsák Tamás
Izsák Jakab
Izsák Jakabné
Izsák Gyuláné
Izsák Palika
Izsák Lajos
Izsák Lajosné sz. Katz Rózsi
és 3 éves kis leányuk
Izsák Ferencz
Izsák Rerenczné
sz. Gruber Janka
Iczkovits N.
Indig Jenő

J

Jackzell Joachim
Jackzell Joachimné
Jackzell Leó
Jakab Jenő
Jakab Tibor
Jakab Lea
Jakab Béla
Jakab József
Jakab Józsefné
sz. Krausz Etus
Jakab Évike
Jakab Gyurika
Jakab Béla
Jakab Béláné sz. Plesz Klára
Jakab N.-né és 2 pici leánya
Özv. Jakab N.-né (Székelyhid)
Jakab Miki (Székelyhid)
Jakab Mendi (Székelyhid)
Özv. Jakabovits Jakabné
Jakabovits Nándor
Jakabovits Nándorné, Helén
Jakabovits Tibi
Jakabovits Simon
Jakabovits Simonné
sz. Ábrahám Eszter
Jakabovits Ármin
Jakabovits Zoltán
Jakabovits Málka
(özv. Léb Bernátné)
Jakabovits Árminné
sz. Weisz Manci
Jakabovits Miksáné
sz. Weiszberger Helén
Dr. Jakabovits Emánuel
(Székelyhid)
Dr. Jakabovits Emánuelné
és 2 gyermekük (Székelyhid)
Jakabovits Salamon
(Székelyhid)
Jakabovits Salamonné
(Székelyhid)
Jakabovits Aranka Székelyhid
Jakabovits Menyhértné
és gyermekei (Székelyhid)
Jakobi Andorné
sz. Rosenblüth Baba
Jakobi Margit
Jampel N. (Székelyhid)
Jampel N.-né (Székelyhid)
Jéczesz Pál
Jéczesz Pálné — Hermina
Jéczesz Jenő
Jéczesz Móricz
Jéger Mendelné
sz. Moldován Rózsi
Jéger Zsuzsika
Jéger Dóra
Jéger Vili
Jeremiás József (Nagybáród)
Jeremiás Józsefné
és gyermekeik (Nagybáród)
Dr. Jónás N.
Dr. Jónás N.-né
Jónás Edith
Jónás Zwi és 8 gyermeke
Joszefer Mariska
Joszepovits Ignácz
Joszepovits Ignácné — Gizella
Judovits Olga
Junger Berl
Junger Berlné sz. Vogel Emma
Junger Sári (Muszkálné)
és 2 gyermeke
Junger Majsi
Junger Simon
Junger Simonné
és 2 gyermekük
Junger Mózes
Junger Mózesné — Teréz
Junger Izráel
Ráv Jungreisz N.
Ráv Jungreisz N.-né
Özv. Jungreisz Antalné
sz. Büchler Ilona
Jungreisz Endréné
sz. Fogel Manci
Jungreisz Gyuri
Jonás Andor
Juszt Niszán
Juszt Eszter
Juszt (Goldstein) Eliseva
Juszt Dávid
Juszt Jehosua

Hitter Mártha
Hitter József
Hitter Józsefné sz. Klein Berta
Hitter Károly
Hitter Mirjám
Hitter Vera
Hitterné sz. Rosenblüth Olga
Hoffmann Ernő
Hoffmann Jenő (Nagybárod)
Hoffman Jenőné (Nagybáród)
Özv. Hoffmann Teréz
sz. Herskovits és gyermekeik
(Nagybáród)
Hoffmann N.-né
Hoffmann Ernő
Hoffmann Ernőné
és 2 gyermekük
Hoffmann Chaja
sz. Kirschenbaum és leánya
Hold József (Margitta)
Hollós Pál
Hollós Jenő
Hönig László és 2 gyermeke
Hönig Fülöp
Hönig Fülöpné
sz. Bajor Magda
Hönig István
Hönig Miklós
Hönig Miklósné
sz. Guth Bella
Hönig Otto
Hönig Tomi
Hönig Sándorné
sz. Neumann Teréz
Hönig Éva
Hönigsberg Sándor
Hönigsberg Márton
Hönigsberg Miklós
Hönigsberg Miklósné
sz. Engel Stella
Hönigsberg Vera
Hönigsberg Péter
Horbátz József
Horbátz Józsefné
Horváth Szerén
Horváth Ernőné
Horváth Imre
Horváth Sándor
Horváth Sándorné
sz. Schwalb Emilia
Horváth Judith
Horváth József
Horváth Józsefné
sz. Kain Johanna
Horovitz Dániel
Horovitz Anna
Horovitz Kornélia
Horovitz Árminné
Horovitz Sándor
Huber Golda
Huber Magda
Huber Ilonka
Hübschmann Izidor
Hübschmann Izidorné
sz. Weinstein Frida
Hübschmann Henrich
Hübschmann Ervin
Hübschmann József
Huszár Ákos
Huszár Ákosné sz. Reich Lili
Huszár Katica
Huszár Adolf
Huszár Adolfné
Huszár István
Huszár Istvánné
Huszár László
Huszár Lászlóné
Huszár Imre
Huszár Imrené — Matild
Özv. Hermann Lázárné
sz. Herskovits Fáni
Hillingerné sz. Grünfeld Lili
Hillinger Jutka
Holczer Lajos
Holczer Giza
Hönig Sámuel
Hönigné sz. Rosa Gottesman
Hönig József
Hönig Józsefné sz. Gabel Ilona
Hönig Sárika
Hajdu Árpád Bihar-Diószeg
Hajdu Árpádné sz. Lindenfeld
Erzsébet Bihar-Diószeg
Herskovits Dávidné
sz. Lieber Szerén
Herskovits Jakab
Herskovits Rebeka
Herskovits Berta
Herskovits Vilma
Herskovits Sándor
Herskovits Sándorné
sz. Fried Ella
Herskovits Dávid
Haasz Frigyes
Hirschné sz. Kohn Marika
Herman Péter

I

Indig Juda (Toti)
Indig Judané és gyermekeik
(Toti)
Özv. Iványi Miksáné
Iványi István
Iványi Hermina
Iványi Pista
Izráel Jakab
Izráel Jakabné
Izráel Miklós
Izráel Miklósné
sz. Citrom Rezsi
Izráel Márton
Izráel Mártonné — Teréz
Izráel Sarolta
Izráel Ferencz
Izráel Jenő
Izráel Ezra
Izráel Anna
Izráel Ábrahámné
sz. Jonás Margit
Izráel Ernő
Izráel Miksa

Hercz Márta
Hercz Anikó
Hercz Dezső (Sebes-ujfalu)
Hercz László (Sebes-ujfalu)
Hercz Sándor (Papfalva)
Hercz Sándorné (Papfalva)
Hercz Zsigmond és leányuk (Papfalva)
Hercz Ferencz (Papfalva)
Hercz Ferenczné (Papfalva)
Herczeg N.
Herczeg N.-né
Herczeg Klári (Hegedüs Györgyné)
Herczeg Pista
Hermann Béni
Hermann Béniné sz. Engel Aranka 2 fiú és 2 leány
Hermann Árpád
Hermann István
Hermann Istvánné és 2 fiúk
Hersch Lázár
Hersch Lázárné — Bella
Hersch N.-né sz. Farkas Ilona
Hersch Miki
Hersch Izsák
Hersch Izsákné
Hersch Ági
Özv. Herschné — Henya
Hersch N. (Tyukász)
Hersch N.-né és gyermekeik (Tyukász)
Hersch Aladárné sz. Herskovits Jolán
Hersch Edith
Hersch Ervin
Hersch Tomi
Herskó Sámuel
Herskó Endre
Herskó Zsóka sz. Fried
Herskó Gyöngyi
Herskó Sándor
Herskó Etus sz. Roth
Herskó Jenő
Herskó József
Herskó Juliska sz. Haber
Herskó Judith
Herskó Erzsi
Herskó Dov
Herskó Mayer
Herskovits Sándorné sz. Weinberger Aranka
Özv. Herskovits Szeréna
Herskovits Mór
Herskovits Mórné sz. Glück Margit és 3 gyermekük
Herskovits Ármin (Brátka)
Herskovits Árminné (Brátka)
Herskovits Lipót
Herskovits Ernő
Herskovits Ernőné
Herskovits Tibor
Özv. Herskovits Mártonné
Herskovits Dezső
Herskovits Dezsőné — Laura
Herskovits Sándor
Herskovits Klári
Herstik Illésné sz. Fish Berta
Herstik Szlüve
Herstik Seindl
Heymann Béla
Heymann Éva
Dr. Hevesi Nándor
Hillinger Emilné sz. Berger Mariska
Hillinger Zsuzsi
Himler Gizella sz. Dávid
Himler Ágnes
Özv. Hirsch Mendelné — Regina
Hirsch Béla
Hirsch Jakab
Hirsch Zsiga
Hirsch Ilonka
Hirsch Judith (Rubinstein Sándorné)
Hirsch Mór
Hirsch Mórné — Erzsi
Hirsch Lóránd
Hirsch Anikó
Hirsch Antoinette
Hirch Ödön
Hirsch Ödönné
Hirsch György
Özv. Hirschné
Hirsch Marica
Hirsch N.
Hirsch Elemér
Hirsch Eleméméné sz. Feldmann Emmi
Hirsch József
Hirsch Mihály (Székelyhid)
Hirsch Mihályné és több gyermekük (Székelyhid)
Özv. Hirschler Ferenczné — Laura
Hirschler Ica
Hitter Ignácz
Hitter Ignáczné — Frida
Hitter Aliz
Hitter Jenő
Hitter Irén
Hitter Mór
Hitter Mórné — Gizella
Hitter Olga
Hitter Klári
Hitter Ági
Hitter Imre
Hitter Aliz
Hitter Éva
Hitter Lajos
Hitter Erzsébet
Hitter Manci
Hitter Bernát
Hitter Kati
Hitter Eszter
Hitter Izsák
Hitter Izsákné — Giza
Hitter Sanyi
Hitter Elek
Hitter Hermina
Hitter Jutka

Hagymási Jenőné
sz. Fülöp Ilonka (Kokod)
Hagymási N.-né
sz. Weisz Rózsi
Hagymási Kati
Özv. Hajdu Sándorné
sz. Balázs Aranka
Dr. Hajdu Viktorné
sz. Grün Erzsébet
Hajnal Imre (Nagybáród)
Hajnal Imréné
sz. Schwartz Rózsi
(Nagybáród)
Özv. Hajnal Albertné
(Nagybáród)
Dr. Halász Márton
Dr. Halász Mártonné
sz. Áron Riza
Özv. Halász Hermanné
Halász Imre
Halász Ági
Halmai Andor
Halmai Andorné
sz. Handel Ilona
Heller Jenő
Heller Hanna
Heller Simon Áminada
Dr. Halmi István
Halmi Imre
Halmi Anna (Gabriella)
Özv. Halmi Jenőné
sz. Weisz Irma
Halmos Márton
Halmos Edit
Halmos Zsigmond
Halmos Zsigmondné — Mici
Halpert N. és családja
(Székelyhid)
Handelné sz. Grünfeld Klári
Handel Istvánné
Handel Katika
Handel Mór
„Hani" néni (Székelyhid)
Hartmann Jenő
Hartmann Jenőné — Frida
Hartmann István
Hartmann Istvánné — Kati
Hartmann Péter
Hartmann Andor
Hartmann Sándor
Hartmann Sándorné
Havas Jenő
Havas Jenőné
sz. Schütz Erzsébet
Havas Jenő
Havas Jenőné
sz. Schwartz Ilona
Havasi N.
Hauer N.
Hauer N.-né
Hauer Eliezer
Dr. Hegedüs Árpád
Dr. Hegedüs Miklós
Hegedüs N.-né
sz. Raducziner Ella
Hegedüs Gyuri
Heilper Vilmosné
sz. Glück Ilona
Heilper Ágnes
Heilperin N. (Nagybáród)
Heilperin N.-né és két
gyermekük (Nagybáród)
Helfy Vilmosné
sz. Schwartz Ilona
Helfy Borbála
Helfy Laura
Helfmann Ella
Heller Samu
Heller Samuné sz. Kirsch
Reskó 1 fiúk és 1 leányuk
Heller Márton
Heller Miklósné sz. Kohn Ilma
Heller György
Heller Józsefné
sz. Mihelfy Ágnes
Heller Dézike
Heller Erika
Heller Emil
Heller Margit sz. Guttmann
Heller Misa
Dr. Heller László
Heller Marci
Heller Henrick
Heller Henrickné
sz. Marechbein Lea
Heller Jákob
Heller Szárá
Heller Jid-Árje
Heller Slomo
Heller Moshe és 2 gyermekük
Heller Misa
Heller Salamon
Heller Salamonné
Heller Jankele
Heller Salom
Heller Slomó
Heller Slomóné és 6 gyermekük
Heller Mordecháj
Hellerné sz. Izsák Ilus
Heksz Ferencz
Hemlei Albert (Nagybáród)
Hemlei Jenő (Nagybáród)
Hemlei Jenőné sz. Reich
(Nagybáród)
Hemlei Miksa (Nagybáród)
Hemlei Miksáné sz. Weiner
Ilus (Nagybáród)
Hendler Salamon
Hendler Salamonné
Hercz Lóránd
Hercz Lórándné
sz. Schwartz Iluka
Hercz Hermann
Hercz Hermanné sz.
Berkó Aranka
Hercz Lajos
Hercz I. Mór
Hercz I. Mórné
sz. Goldberger Rózsika
Hercz Menhyhért és Juliska
Hercz László
Hercz Dezsőné sz. Rosinger Ica

Gutfried Emanuel
Gutfried Emánuelné
sz. Blau Szori
Özv. Gutfried Simonné
sz. Kohn Zali
Gutfried Simon
Gutfried Simonné sz. Hauer
Gutfried Tibor
Gutfried Magda
Gutfried Sándor
Gutfried Sándorné
sz. Klein Rózsi
és egy csecsemő
Gutfried Gizella
Dr. Guttmann Jenő
Dr. Guttmann Jenőné
sz. Gerő Magda
Guttmann Margit
Guttmann Lajos
Guttmann Sándor
Guttmann Sándorné
sz. Freund Bianka
Guttmann Rózsi
Guttmann Jehosua
(Berettyó-széplak)
Guttmann Jehosuáné
sz. Böhm Róza
(Berettyó-széplak)
Guttmann Böske
(Berettyó-széplak)
Guttmann Kató
(Berettyó-széplak)
Guttmann Józsefné
sz. Farkas Böske
Guttmann Tibi
Guttmanné sz. Reich Margit
Guttmann Lajos
Guttmann Lajosné
sz. Hoffmann Manci
Rav Guttmann Smuel
Guttmann Náthán
Guttmann Náthánné
sz. Frankl Berta
Guttmann Zoltán
Guttmann Magda
Gyémánt Sándor
Gyémánt Sándorné
sz. Rappaport Blanka
Gyémánt Gyuri
Gyémánt Anikó
Dr. György (Grünfeld) Emil
Gancz Lázár és Miki (Füstös)
Grünfeld Sándor
Grünfeld Szeréna sz. Mandel
Grünfeld György
Gonda Vilmos
Grosz Sándor
Grosz Boriska
Gelberg Jákob — Jenö
Gelberg Jakabné
sz. Goldberger Hana
Gelberg Rózsi
Gelberg Irma
Gelberg Ilonka —
Ábrahám Sándorné
Gelberg Miksa
Gelberg Miklós
Gelberg József
Grünfeld Jakab
Grünfeld Ilona
Gelberg Gizi
Goldmann Lipót,
Jikutiél Juda
Goldmanné Krausz Annus —
Mirjam b. Shmuel Zanvl.
Gábel Izidor
Gábel Izidorné sz. Mezei Irén
Gábel Edith
Grossmann Odönné
sz. Wiesenberg Edith
Glück Lajos
Glück Lajosné
sz. Weisz Margit
Gerson Irén
Grünfeld Jakab
Grünfeld Ilona
Grünfeld Lily
Grünfeld Jehudit
Gancz Eljakim Getzl
Gancz Cirl Sifra
Gancz Mirjam
Gancz Eszter
Gancz Jitzchak Dov
Gancz Chaje Szore
Goldberger Simon
Goldberger Simonné
szül. Decker Szeréna
Gáspár Lászloné (László Ági)
Gáspár Vera
Ganz Jehuda
Ganz Ráchel
Ganz Goldi
Ganz Mordecháj
Ganz Szárá
Ganz Lili
Ganz Michael
Goldstein Gyula
Gersch Gizella szül. Goldstein
Grünfeld Lipót
Grünfeld Lipótné
szül. Citter Lina

H

Haas Géza
Haas Gézáné
Haas Ervin
Háber Gáspár
Háber Gáspárné
Háber Zsuzsa
Hábermann Magda
Hábermann Robi
Dr. Hacker Lenke sz. Katz
Hackmayer Ignácz
Hackmayer Nusi
Hackmayer Ferkó
Hagymási Fülöp
Hagymási Fülöpné
Hagymási Éva
Hagymási Janika
Hagymási Jenő (Kokod)

Groszmann Jenő
Groszmann Jenőné
Groszmann Ödönné
Dr. Groszmann Ödön
Dr. Groszmann Ödönné
Özv. Gruber Izsákné
Gruber Cili
Gruber Klári
Grün Ernő
Grün Ernőné sz. Szász Ilma
Grün Vera
Grün Zoltánné
sz. Roth Erzsi
Grün Gabi
Grün Sámuelné
sz. Katzender Aranka
Grünbaum Sándor
Grünbaum Fülöp (Keszteg)
Grünbaum Fülöpné
(Keszteg)
Grünbaum Ági (Keszteg)
Dr. Grünbaum Lászlóné
(Mezőtelegd)
Grünbaum Ernő
Grün[illegible]er Edith
Grünberger Ignátz
Grünberger Ignátzné
sz. Weisz Hanna
Grünberger Grédáné
sz. Frankfurt Anna-Livia
Grünberger Bernát
Grünberger Bernátné
sz. Hoffmann Laura
Grünberger Andor
Grünberger Andorné
sz. Grünberger Frida
Grünberger Etelka
Grünberger Sámuel
Grünberger Sámuelné —
Hermina és 12 éves kisfiúk
Grünberger Lipót
(Mezőtelegd)
Grünberger Mirjám
(Mezőtelegd)

Grünberger Ági
(Mezőtelegd)
Grünberger Vilmos
Grünberger Éva sz. Kohn
Grünberger Amália
Grünberger Edith
Grünberger Sándor
Grünberger Ede (Brátka)
Grünberger Dezső (Brátka)
Grünberger Dezsőné
sz. Grosz Ilonka (Brátka)
Grünberger Kató (Brátka)
Grünberger Klára sz. Blau
Grünfeld Ignáczné
sz. Sternberg Regina
Grünfeld Miklósné
sz. Farkas Flóra
Grünfeld Zsuzsika
Grünfeld Vera
Grünfeld Lipót (Poldi)
Grünfeld Rozália
Özv. Grünfeld Jenőné
sz. Roth Zsanka
Grünfeld Aladár
Grünfeld Albert
(Székelyhid)
Grünfeld Lina (Székelyhid)
Grünfeld Marcsa
(Székelyhid)
Özv. Grünfeld Józsefné
sz. Klein Ilonka
Grünfeld László
Grünfeld Lászlóné
sz. Goldstein Ilonka
Grünfeld Gyurika
Grünfeld Hermann
Grünfeld Hermanné
sz. Hagymási Róza
Grünfeld Hermanné
Grünfeld György
Grünfeld Miklós
Grünfeld Sándor
Grünfeld Aliz (Székelyhid)
Grünfeld Miklós (Székelyhid)

Grünfeld Gyuri
Grünfeld Simon és felesége
Grünfeld Simonné
Dr. Grünfeld Tibor
Dr. Grünfeld Tiborné
sz. Seidenfrau Rózsi
Grünfeld Ignácz
(Székelyhid)
Grünfeld Ignáczné
(Székelyhid)
Özv. Grünstein Gyuláné
Grünstein Gyula
Grünsteinné sz. Citter Jolán
Grünwald Sándor
Grünwald Regina
Grünwald N.
Grünspan Ábrahámné
sz. Schwatz Malvin
Grünspán Ferenc
Grünspán Moshe
Grünstein Béla
Grünstein Béláné
sz. Váradi Szárá
Grünstein György
Özv. Grünstein Sámuelné
Dr. Grünstein Barnáth
Grünstein Eszter sz. Goldstein
Grünstein Irén
Grünstein Erzsébet
Grünwald István
Grünwald Ignácz
Grünwald Ignáczné
és egy fiúk
Grünzweig Sámuel
(Nagybáród)
Grünzweig Sámuelné
sz. Grosz Helén
és gyermekeik (Nagybáród)
Grünsberger Andorné
sz. Hönig Etus
Günsberger Mór
Günsberger Mórné
sz. Schwartz Róza
Guth Béláné sz. Reich Margit

Goldstein Manóné
sz. Goldner Margit
Goldstein N.
Goldstein N.-né és leányuk
Goldstein Béláné
Goldstein Bella
Goldstein Raja
Goldstein Judit
Görömbölyi Artur (Toti)
Görömbölyi Arturné
sz. Braun Szárá (Toti)
Gottfried Magda
Gottlieb Gyula
Gottlieb Gyuláné
sz. Hausmann Helén
Gottlieb László
Gottlieb Lászlóné
sz. Reich Margit
Gottliebné sz. Grünfeld Zseni
Gottlieb N.
Gottlieb N.-né
Greiner Aladár
Greiner Aladárné - Mariska
Greiner Ida
Grosz Sándor (Bezne)
Grosz Sándorné
sz. Weisz Ilus (Bezne)
Grosz Ári (Bezne)
Grosz Sándor
Grosz Sándorné
sz. Deutsch Margit
Grosz Bandi
Grosz Mór
Grosz Bernáth — Berci
Grosz Bernáthné — Berta
Grosz Manyi
Grosz Bandi
Grosz Farkas
Grosz Albert
Grosz Albertné
sz. Havas Ágnes
Grosz Béla
Grosz János

Özv. Grosz Béláné
sz. Löwy Paula
Özv. Grosz Zsigmondné
Dr. Grosz Samu
Grosz Róza sp. Szép
Grosz József
Grosz Etelka sz. Bernáth
Grosz Sándor
Grosz Adolf (Brátka)
Grosz Adolfné (Brátka)
Grosz Géza
Grosz Gézáné sz. Klein Ella
Dr. Grosz Sándor
Dr. Grosz Sándorné sz. Faragó
Klára és 3 gyermekük
Dr. Grosz Endre
Dr. Grosz Endrené — Sári
Grosz Julika
Grosz Sándorné
Grosz Lajos és lánya
Grosz Albertné sz. Slolcz Janka
Grosz Ernő
Grosz Sándorné sz. Engler Sári
Grosz Pista
Grosz Kati
Grosz Lászlóné sz. Farkas
Jolán (Margitta)
Grosz Tibike (Margitta)
Grosz Béla
Grosz Erzsébet
Grosz Péter
Grosz Kató
Grosz Ármin (Sándor)
Grosz Árminné — Boriska
Özv. Dr. Grosz Lajosné
Özv. Grosz Árminné
Grosz Mihály (Nagybáród)
Grosz Mihályné és egy fiúk
(Nagybáród)
Grosz Mártonné
sz. Friedmann Lori
és fia (Nagybáród)

Özv. Grosz Izsákné
sz. Kain Piroska
(Nagybáród)
Grosz Sámuel
Grosz Sámuelné — Mirjám
Grosz Menáchem
Grosz Menáchemné — Rivka
Grosz Hersi — Zwi
Grosz Hersiné — Szára
4 gyermekkel
Grosz Jónás (Margitta)
Grosz Jónásné
sz. Marmenstein Rachel
(Margitta)
Grosz Malkele (Margitta)
Özv. Grosz Ignáczné —
Katalin (Székelyhid)
Grosz Ida (Székelyhid)
Grosz Hermann
Grosz Slomó Jákobné
sz. Einhorn Mirjám
Grosz Bluma
Grosz Mordecháj
Grosz Lili
Grosz Márton
Grosz Sándor
Grosz Sándorné
sz. Schwartz Anna
Grosz József
Grosz Józsefné
sz. Rubinstein Szerén
Grosz Magda
Grosz Rózsi
Grosz Sándor
Grosz Ferencz
Grosz N.
Grosz N.-né
és 2 fiúgyermekük
Grosz Farkas (Székelyhid)
Grosz Farkas és családja
(Székelyhid)
Grosz József (Székelyhid)
Grosz Józsefné (Székelyhid)
Groszmann Sári

Glück Bernáthné
sz. Feinberger Izabella
Glück Erzsébet
Glück Jakabné
sz. Gottesmann Sarolta
Glück Ágnes
Özv. Glück Józsefné
Glück Dezső
Glück Rózsi
Glück Sándor
Glück Kálmán
Glück Szeréna
Dr. Glück Miklós
(Székelyhid)
Glücksmanné
Glücksmann Lili
Glücksmann Arthur
Glücksmann Adél
Goldberger Miksa
Goldberger Miksáné
sz. Gelber Zsana
Goldberger Berl
Goldberger Berlné
és 2 gyermekük
Goldberger Baruch
Goldberger Baruchné
sz. Bleier Jidesz
Goldberger Jenti (Gizi)
Goldberger Menáshe
Goldberger Wolwi
Goldberger Michuel
Goldberger Mendl
Goldberger Szrul - Pinchesz
Goldberger Mechele
és egy kisgyerek
Goldberger Manci
(Markovits Sándorné)
Goldberger Ármin
Goldberger Árminné
Goldhammer Nándor
Goldhammer Nándorné
Goldhammer Duci
Goldhammer Zsuzsi
Goldhammer Imre
Goldhammer Imréné — Frida
Goldhammer Kató
Goldhammer Albert
Goldhammer Albertné
Goldhammer Lili
Goldhammer Évi
Goldhammer Edith
Goldhammer Ági
Goldhammer Böske
Goldhammer Izidorné
sz. Wigdorovits Matild
Goldmann Lipót
Goldmann Lipótné
sz. Krausz Anna
Goldmann Smil-Wolf
Goldmann Smil-Wolfné
és gyermekeik
Goldmann Moshe
Dr. Goldner Hermann
Dr. Goldner Hermanné
Goldmann Mártha
Goldner Ferencz
Goldner Mihály
Goldner Mihályné — Rózsi
Goldner Ibolya
Goldner Éva (Kohn-né)
Goldner Hermin
Goldner Adolf
Goldner Szeréna
Goldner Olga
Goldner Dávid
és családja (Székelyhid)
Goldner Károly (Székelyhid)
Goldner Károlyné
(Székelyhid)
Goldring Jakab
Goldring Jakabné
Goldring Mendel
Goldring Mendelné sz. Spitz
és gyermekeik
Goldstein Dávid
Goldstein Dávidné
sz. Wallerstein Piroska
Goldstein Veronika
Goldstein S.-né
sz. Schön Nusi
Goldstein Péter
Goldstein Béláné
sz. Moskovits Erzsébet
Goldstein László
Goldstein Péter
Goldstein József (Félix fürdő)
Goldstein Zseni sz. Axelrod
Goldstein Lili
Goldstein Kató
Goldstein Izidor (Szentjobb)
Goldstein Etus (Szentjobb)
Goldstein Miklós (Szalárd)
Goldstein Margit
(Szárazerdő)
Goldstein Klára (Szárazerdő)
Goldstein Adolf
Goldstein Adolfné
sz. Witráel Lenke
Goldstein Magda
Goldstein Klári
Goldstein Gabriella
Goldstein József
Goldstein Józsefné
sz. Weisz Irma
Goldstein Éva
Goldstein Marjem sz. Szép
Goldstein Endre
Goldstein Beile
Goldstein Reizl
Goldstein Malke-Fraide
Goldstein Hermann
Goldstein Hermanné
sz. Weiser Róza
Goldstein Kubi
Goldstein Kubiné
sz. Klein T.
Özv. Goldstein Lajosné
sz. Schwartz Amália
Goldstein Aranka
Goldstein Sanyi
Goldstein Loló
Goldstein Manó

Gárdos Andor
Gárdos Andorné
sz. Kohn Berta
Gáspár Dezső
Gáspár Dezsőné
Gáspár Ágnes
Gáspár Aladár
Gedaljovits N. (Székelyhid)
és családjának egy része
(Székelyhid)
Gedaljovits Alter (Székelyhid)
és családjának egy része
(Székelyhid)
Geiger Ignácné
sz. Steiner Honora
Geist Lipót és családja
(Székelyhid)
Gelb Kálmán
Gelb Rózsi sz. Rosenfeld
Gelb István
Gelber Jenő
Gelber Jenőné sz. Palotai Ilus
és 5 éves kislányuk
Gelber Hellus (özv. Steinerné)
Gelber Dezső
Gelber Dezsőné
Dr. Gelberg Miklós
(Margitta)
Dr. Gelberg Miklósné
sz. Nussbaum Ilus
(Margitta)
Gelberg Etel (Margitta)
Gelberg Ábrahám
Gelberg Ábrahámné - Aranka
Gelberg Izabella
Gelberg Frederika
Gelberg Sándor
Gelberg Miklós
Gelberg N.-né
sz. Friedlender Margit
Gelberg Tibi
Gelberg Pál
Gelberger Béla
Gelberger-Szedő Emil
Gelberger-Szedő Emilné —
Rózsika
Gelberger-Szedő Péter
Gelberger-Szedő Péterné
sz. Blumfeld Irén
Gelberger József (Margitta)
Gelberger Józsefné
(Margitta)
Gelbmann Lajos
Gelbmann Lajosné
és 2 gyermekük
Gelmann Antal
Gelmann Antalné — Eszter
Gelmann Judith
Dr. Gellért Miksa
Dr. Gellért Miksáné
Gellért Pál
Gellért Jancsi
Gellért Ágnes
Gellisz Gyula
Gellisz Gyuláné
sz. Ullmann Frida
Gellisz Sándorné
sz. Krausz Klára
Gellisz Gusztáv
Gergely Sándor
Gergely Sándorné
sz. Goldstein Irén
Gergely Ferike
Gergely Ilona
Gergely Árminné
Dr. Gergely Dezső
Gergely Jenő
Gergely Jenőné
sz. Kaufmann Teréz
Gergely Laci
Dr. Gerő Sándor
Dr. Gerő Sándorné
sz. Kolliner Margit
Dr. Gerő Magda
(Dr. Grünberger Zoltánné)
Gerő Gyurika
Gerő Sándor
Gerő Sándorné
sz. Áron Rebi
Gerő Mór
Gerő Mórné
Gerő István
Gerő Ármin
Gersch Andorné
sz. Weisz Magda
Gersch Judit
Ginzler József
Ginzler Antal
Ginzler Mirjám
Glanzer Izsák
Glanzer Izsákné
sz. Friedmann Lenke
Glanzer Edith
Glanzer Hedvig
Glanzer Mór
Glanzer Jakab
Glazer Miksa (Matyi)
Gleicher Arnold
Glück Ernő (Mezőtelegd)
Glück Ernőné
sz. Grünfeld Julia
(Mezőtelegd)
Glück István (Mezőtelegd)
Glück Dávid
Glück Dávidné
sz. Kertész Berta
Glück Ernőné
sz. Rosenfeld Jolán
Glück Erika
Özv. Glück Henrikné
Glück Adolfné
sz. Glück Rozália
Glück Lili
Glück Manci
Glück Gyuláné
sz. Kaufmann Elza
Glück Károly
Glück Anny
Glück Baby
Glück Miklós
Glück Bernáth

Fuchs Vilmosné
Fuchs Beri
Fuchs Lajosné
Fuchs Mirjám
Fuchs Béla
Fuchs Bélané
és 3 gyermekük
Fuchs Bandi
Fuchs Manci
Fuchs Márton
Fuchs Margit (Pollák)
Fuchs Juci (Gelbmann)
Führer Emánuel
Führer Emánuelné
sz. Friedmann Rózsi
Führer Leibis és egy kisleánya
Fülöp Sándor
Fülöp Sándorné
sz. Klór Boriska
Fülöp Miklós
Fülöp Miklósné
sz. Tardos Ágnes
Fülüp Zsuzsika
Fülöp Róza (Nagyszalonta)
Füredi József
Füredi Hermina
Füredi Pál
Füredi Sándor
Füredi Kató
Füredi Emma
Füredi Irén
Füredi Margit
Füredi Ignáczné, Nagyszalonta
Dr. Füredi Iván, Nagyszalonta
Fürst Sándorné
sz. Klein Rozália
Dr. Feld Albert
Feld Péter
Feld József
Feld Józsefné Szeréna
és két gyermekük
Farkas Sándor
Farkas Sándorné
sz. Kálmán Ella

Freund Miksa
Freund Pepi
Freund Ziszi
Freund Mose
Feldman Erzsébet
sz. Grünfeld
Fried Kálmán Klajnemes
Nyirmada
Fried Zoltán Gyurika Zanvel
Nyirmada
Feldmann István
Fisch Zsigmond, gyermekei:
Fisch Ilonka
Fisch Margit
Fisch Ignác
Fisch Janka
Faragó Jenőné
sz. Silberstein Jozefin
Freund Hermann
Freund Fülöp
és felesége Margit
Freund Ervin (Bubi)
Feuerstein Andor
Feuerstein Béla
Feuerstein Béláné
Farkas Baruch
Farkas Eta
Farkas Szárá
Farkas Leb-Elje
Farkas Rifka
Özv. Feledi Sándorné
(Steiner Ilus)
Feuerstein Kálmánné
Feuerstein Noémi
Feldmann József
Feldmann Gusztáv
Fenichel Salamon
Fenichel Rózsi szül. Fried
Fettmann Lea
Fettmann Zvija Mirjam
Fettmann Eidi — Edith
Fettmann Seine Reizl
Fettmann Slomo Méir
Fettmann Henja Ráchel

Fettmann Moshe Cháim
Fettmann Eszter Málká
Fettmann Chájá
Fogel Lászlóné
Freiberger Sándorné
(Steiner Vali)
Freiberger Kati
Friedlender Záli — Ch. Szárá
Friedlender Rózsi — Reizl
Friedlender Ila — Hentse
Friedlender Lenke — Lea
Friedmann — Markovits
Mirjam szül. Leitmann
Fried Jakab
Fried Hermina
Fried Miklós
Fried Sándor

G

Gábel Sándor
Gábel Sándorné
sz. Roth Anna
Gábor Gizi sz. Blum
Gábor Ágnes
Gábor István
Gál Vilmos
Gál Vilmosné sz. Feledi Annus
és 2 gyermekük
Özv. Gál Dezsőné
sz. Rosenberg Gizella
Galambos Elemér
Galambos Elemérné
Ganz Hermanné
sz. Sternberg Margit
Ganz Lajos (Székelyhid)
Ganz Lajosné (Székelyhid)
Dr. Gara Ödön
Dr. Gara Ödönné
és gyermekük
Garai Dezsőné
sz. Róth Emma
Özv. Garai Sándorné

Friedmann Rivka
Friedmann Eliezer
Friedmann Kálmán
Friedmann Meir
Friedmann József
Friedmann Majer
Friedmann Majerné (Rajzi)
Friedmann László (Leibis)
Friedmann Lászlóné
sz. Klein Erzsébet
Friedmann Noemi
Friedmann Rezsi
Friedmann Szeréna
Friedmann N.
Friedmann N.-né
Friedmann Zoli
Friedmann Simsiné
sz. Frankl Éva
(Nagybáród)
Friedmann Jenő
(Nagybáród)
Friedmann Jenőné és 2
gyermekük (Negybáród)
Friedmann Mór
(Nagybáród)
Friedmann Mórné sz.
Salamon (Nagybáród)
Friedmann Miklósné
sz. Keller (Nagybáród)
Friedmann Péterke
(Nagybáród)
Friedmann Hermann
(Nagybáród)
Friedmann Hermanné
(Nagybáród)
Friedmann Hermanné
sz. Löwi Szerén
Friedmann Lajos
Dr. Friedmann Béláné
sz. Schulhof Anci
Friedmann Róbert
Friedmann Adolf
Friedmann Adolfné
sz. Löwi Janka

Friedmann László
Friedmann Jenő
Friedmann Margit
(Émihályfalva)
Friedmann Sámuel
Friedmann Sámuelné — Etus
Friedmann Pali
Friedmann Flóra
Friedmann Arthur
Friedmann Arthurné - Margit
Friedmann László
Friedmann Sándor
Friedmann Sándorné
sz. Reder Berta
Friedmann József
Friedmann (Fábián) Kató
sz. Vámos
Friedmann (Fábián) Tamás
Friedmann Teréz
Friedmann (Fábián) Margit
Friedmann (Fábián) Péter
Friedmann Regina
Friedmann József
Friedmann (Ujházi) Dezső
Friedmann Józsefné
sz. Vámos Kató (Margitta)
Friedmann Péter
(Margitta)
Friedmann Mór
(Székelyhid)
Friedmann Mórné
és több gyermeke
(Székelyhid)
Friedmann Jechiél
és családja (Székelyhid)
Friedmann Ferenc
és családjának egy része
(Székelyhid)
Friedrich Manó
Friedrich Manóné
sz. Feldheim Blanka
Friedrich Paula
Frigyes Marcel
Frisch Manó

Frisch Manóné — Baby
Frisch József
Frisch Jézsefné sz. Gerő
Magda és 2 iker fiuk
Frisch Lajosné sz. Engel Irén
Frisch Éva
Frisch Feri
Frisch Rózsi
Frisch Éva
Frisch Adolf
Frisch Adolfné
Fröhlich Imre
Dr. Fuchs Ernőné
sz. Szabó Ilona
Fuchs Salamon
Fuchs Salamonné
sz. Klein Mindl
Fuchs Mór
Fuchs Tuli
Fuchs Tuliné sz. Klein Livia
Fuchs Béla
Fuchs Béláné — Malka
és 7 gyermekük
Fuchs Hermann (Negreni)
Fuchs Hermanné (Negreni)
Fuchs Antal
Fuchs Antalné sz. Klein Lili
és családjuk
Fuchs Géza
Fuchs Gézáné
sz. Gellmann Juci
Fuchs Lili (Ungárné)
Fuchs Márton
Fuchs Mártonné
sz. Pollák Margit
Fuchs Benjáminné
(főrabbi özvegye)
Freudlich Eszter sz. Stern
és gyermekei
Gizella, Mirjam, József
Fuchs Becalel (Béla)
Fuchs Sámuel
Fuchs Sámuelné

Frankovits D.-né
sz. Friedmann Zseni
és 2 gyermekük (Kisbáród)
Freiberger Jenőné
sz. Ritter Böske
Freiberger Anikó
Freiberger Jakab
Freiberger Jakabné — Berta
Freiberger Miklós
Dr. Freiberger László
Freiberger Dávid
Freiberger Dávidné
sz. Weisz Berta
Freiberger Hermina
Freiberger Lenke
Freiberger Sándor
Freifeld József
Freifeld Ferencz
Freifeld Ferenczné
sz. Iványi Joli
Freifeld Frédi
Özv. Freifeld Sámuelné
Freikind Magda
Özv. Freimann Lőrinczné
Freimann Ernő
Freimann Ernőné
Freimann Vera
Freimann Ferenczné
Freistadt Piri
Freistadt László
Freistadt Ági
Freund Hermann
Freund Lajos
Freundlich Chaim Zvi
Freundlich Chaimné
Freundlich Chana (Groszné)
Freundlich Hermann
(Nagybáród)
Freundlich Hermanné és
gyermekeik (Nagybáród)
Fried Adolf
Fried Adolfné
sz. Wégner Szeréna
Fried Pál
Fried Dezső
Fried Dezsőné
sz. Gottlieb Teréz
Fried Margit
Fried Piri
Fried Miklós (Meir)
Fried Magda
Fried Samu (Brátka)
Fried Samuné sz.
Grünfeld Berta (Brátka)
Fried Jenő
Fried Jenőné
Dr. Fried László
Fried Móricz
Fried Móriczné
sz. Szép Etelka
Fried Vilmos (Keszteg)
Fried Vilmosné (Keszteg)
Fried Miklós
Fried Miklósné
sz. Berkovits Szerén
Fried Sanyika
Fried Neti
Fried Jenő (Nagybáród)
Fried Jenőné sz. Grünzweig
és gyermekeik
(Nagybáród)
Fried Lajos
Fried Lajosné — Erzsébet
Fried Lipót és fia Miklós
Fried Mendel
Fried Józsefné
Fried Sándor
Fried Sándorné
Fried Éva
Dr. Fried János
Fried Albert
Fried Albertné
sz. Sternberg Sári
Fried Ágnes
Fried Adi
Fried Jakab (Székelyhid)
és családjának egy része
(Székelyhid)
Fried Mór (Székelyhid)
Fried Mórné és gyermekeik
egy része (Székelyhid)
Fried Sándor
Fried Sándorné
sz. Katz Ilonka
Fried Ági
Fried Zsuzsi
Rabbi Friedlender M.
Friedlender Sándor
Friedlender Sándorné
Friedlender Sándorné
sz. Schönzweig Ella
Friedlender Zsuzsi
Friedlender Ági
Friedlender Izsák
Friedmann Béla
Friedmann Lenke
Özv. Friedmann Juliska
Friedmann Béla
Friedmann Béláné
sz. Klein Irma
Friedmann Zoltán
Friedmann Ági
Friedmann József
Friedmann Józsefné
sz. Perlbroth Hani
Friedmann Andor
Friedmann Ilona
Friedmann Regina
Friedmann Sándor
Friedmann Jaffa
Friedmann Józsefné
Friedmann Károly
Friedmann Károlyné
Friedmann Sándor és családja
Friedmann Ármin
Friedmann Árminné —
Fánika
Friedmann Tibi
Friedmann Mordecháj
Friedmann Mordechájné
sz. Singer Teréz

Ferencz Sámuel
Ferencz Sámuelné
sz. Katz Berta
Ferencz Imre (Öcsi)
Ferencz Sanyi
Ferenczi Albertné
sz. Rosenberg Juliska
Ferenczi Margit
Feuer Miklós
Feuer Ilonka
Feuer Márta
Feuerstein Lőrinczné
sz. Heller Klára
Feuerstein Andorné
sz. Weinberger Ilici
és kisfia
Feuerstein Kálmán
Fisch Benjáminné — Szárá
(Rév)
Fisch Jolán
Fisch Aladár (Brátka-Rév)
Fisch Aladárné
sz. Silberstein Irén
(Brátka-Rév)
Fisch Szlüve (Brátka-Rév)
Fisch Sifra (Brátka-Rév)
Fisch Nándorné
sz. Neumann Szerén
Fisch Tibi
Fisch Öcsi
Fisch Móriczné — Malvin
(Gyümölcsénes)
Fisch Chana
Fisch Tibor
Fisch Öcsi
Fisch Szrul
Fisch Margit
Dr. Fisch Áron
Fisch D. Ferenc és családjának
nagyobbik része
(székelyhid)
Fischer Lipótné
sz. Weisz Magda
Fischer Robi
Fischer Hermina
Fischer Mihály
Fischer Irina
Fischer Kálmánné sz.
Wegner Viola (Élesd)
Fischer Iván (Élesd)
Fischer Sándor (Élesd)
Fischer Sándorné (Élesd)
Fischer György (Élesd)
Fischer László (Álmosd)
Fischer Klára (Almosd)
Fischer Katalin (Álmosd)
Özv. Fischer Józsefné
(Királyhágó)
Fischer Ernő
Fischer Ernőné
sz. Spitz Regina
Fischer Dávid
Fischer Dávidné
sz. Keller Mirjam
Fischer Lászlóné
sz. Stern Rózsi
Fischer Tamás
Fischerné sz. Klein Etelka
Fischer Izidorné
sz. Jungreisz Lili
Özv. Fischer Jenőné
sz. Mittelmann Matild
Fischmann Eszter
Fischmann Lili
Fischmann Sándor
Fischmann Ármin
Fischmann Árminné —
Rebeka
Fischmann Lili
Fischmann Andor
Fleischer Sándor
Fleischer Sándorné
sz. Kanzler Edit
és kis leányuk
Dr. Fleischer Béla
Fleischer Miklós
Fogel Mór
Fogel Mórné sz. Lehner Etel
Fogel Tibor
Fogel László
Fogel Ancsel
Fogel Ancselné
sz. Grosz Sarolta
és két gyerekük
Fogel Lipót (Nagybárod)
Fogel Lipótné
sz. Szrolovits Regina
(Nagybárod)
Fodor Béla
Dr. Földes Mihály (Élesd)
Frank Adolf
Frank Adolfné
sz. Winkler Paula
Frank Gyuri
Frank Anikó
Frank Adolfné — Bözsike
Frank Mór és felesége
sz. Dávid Juliána
Frank Éva
Frankfurt Sámuel
(Berettyóujfalu)
Frankfurt Sámuelné —
Hermina (Berettyóujfalu)
Frankfurt István
(Berettyóujfalu)
Frankl Albert
Frankl Albertné
sz. Nóta Szerén
Frankl Ervinke
Frankl Palika
Frankl Ármin
Frankl Frida
Frankl Sándor
Frankl Sándorné
Frankl Lajos
Frankl Lajosné
Frankel Ármin (Nagybáród)
Frankel Árminné
(Nagybáród)
és 2 gyermekük
Frankel Jenő (Székelyhid)
Frankovits D. (Kisbáród)

Farkas Klári
Farkas Miksa
Farkas István
Farkas Dezső
Farkas Dezsőné
sz. Nyul Margit
Farkas Etel (Székelyhid)
Farkas Jolán (Székelyhid)
Farkas Ernőné
sz. Haasz Erzsébet
Farkas Dezső
Farkas Ábrahám (Margitta)
Farkas Ábrahámné
és gyermekei (Margitta)
Özv. Farkas Józsefné
(Székelyhid)
Farkas Irén (férjezett)
(Székelyhid)
Farkas Szeréna (Székelyhid)
ifj. Farkas Józsefné
és gyermekei (Székelyhid)
Farkas Mihályné és gyermekei
(Székelyhid)
Farkas Jenő és gyermekei
(Székelyhid)
Farkas Miklós és családja
(Székelyhid)
Farkas Emil és családja
(Székelyhid)
Fehér Dezső
Fehér Dezsőné — Margit
Fehér Emil
Fehér Emilné — Margit
Fehér Zoltán
Fehér Zoltánné — Olga
Fehér Tibor
Fehér József
Fehér Józsefné — Jolán
Fehér Zsuzsika
Fehér Adolf
Fehér Adolfné
sz. Mauthner Olga
Dr. Fehér Mártonné
sz. Reich Erzsébet

Dr. Fehér Endréné
és kislánya
Feig Ignátz
Feig Ignátzné — Sári
Feig Éva
Feig Margit
Fein Ferencz
Fein Ferenczné sz. Weisz Klári
Fein Anikó
Fein Samu
Fein Samuné sz. Csillag Rózsi
Fein Majer
Fein Majerné — Adél
Fein Zoltán (Szruli)
Fein Mirjám
Fein Klára
Fein Mihály
Özv. Fein Mihályné
sz. Grünberger Szeréna
Fein Ferenczné
sz. Fein Heléna
Fein René
Fein Mártonné
sz. Kesztenbaum Böske
Fein Gusztáv
Freundlich Chane
2 gyermeke
Fein-né — Hermina
Fein Ernőné és 2 gyermeke
Fekete Mariska
Fekete László
Fekete Lászlóné
sz. Elefánt Böske
Fekete István
Fekete Vera
Feld Adolf
Feld Adolfné
Feld Magda
Feld Éva
Feldheim Sámuel
Feldheim Sámuelné
sz. Klein Helén
Feldheim Sári

Özv. Feldheim Manóné
sz. Grünfeld Aranka
Feldheim Ági
Feldmann Andor
Feldmann Hermina
Feldmann Magda
Feldmann Mihály
Feldmann Sámuel
Feldmann Sámuelné
sz. Leichtmann Jolán
Feldmann Rózsi
Feldmann József
Feldmann Józsefné
sz. Szrolovits Szerén
Feldmann Ignácz
(Érmihályfalva)
Feldmann Ignáczné
(Érmihályfalva)
Feldmesser Ferenczné
sz. Frank Rozália
(Margitta)
Feldmesser Miklósné
sz. Székely Márta
Özv. Feledi Józsefné
sz. Waldmann Irén
Fellner Rezső
Felhő Ervin
Özv. Fényes Albertné
sz. Goldstein Etel
Fényes Imre
Fényes Zsófi
Ferenci Ábrahám (Erkölkut)
Ferenci Zeira (Erkölkut)
Ferenci Lea (Erkölkut)
Ferenci Sándor (Erkölkut)
Fenyőné sz. Vámos Margit
és 4 gyermeke
Fenyves Jenő
Fenyves Jenőné
sz. Salamon Margit
Fenyves Ági
Dr. Fenyves Árminné
sz. Vadász Klári és 2 fia
Ferencz Sándorné — Hanna

Engel Miklós
Engelné sz. Raduciner Berta
(Szalonta)
Engel Karcsi (Szalonta)
Engelné sz. Reich Jolán
Engel Eliezer
Engel Ferencz
Engel Ferenczné
Engel Anikó
Engelné és leánya
Engel Lili
Engel N.
Engel N.-né
Englander Izráel
Englander Izráelné
Englander Sámuel
Englander Nechu
Englander Jicchák
Englander Károly
Englander Károlyné
sz. Adler Dóra
Eppinger László
Epstein Samu
Epstein Samuné
Epstein László
Epstein Lászlóné
sz. Kallós Ági
Epstein Gyuri
Epstein Szárá
Epstein László (Mezőtelegd)
Erbstein László (Mezőtelegd)
Erdélyi N.
Erdélyi N.-né és családjuk
Dr. Erdész István
Dr. Erdész Istvánné
sz. Waldmann Klári
és kislányuk
Dr. Erdős Jenő
Dr. Erdős Jenőné
Erdős Lajos
Erdős Lajosné — Róza
Erdős Albert
Erdős Albertné
Dr. Erdős Adolf
Erdős Dávid és felesége
sz. Böszörményi Hermina
Erdős Pál
Erdős Iván
Dr. Erdős Jenő és családja
(Székelyhid)
Ernyei László (Feketeerdő)
Ernyei Lászlóné
sz. Waldmann Zsuzsi
(Feketeerdő)
Ernyei Éva (Feketeerdő)
Dr. Ertler N.
Dr. Ertler N.-né
Ertsey Lajosné
sz. Schönzweig Helén
Ercman Lajós
Ercman Klári
Ercman Katalin
Ercman Zsuzsanna
Ehrenfeld Akiba és családja
Edelmann Hédy
Eichner Fivérek

F

Faragó Zoltán
Faragó Aladár és felesége
sz. Berger Margit
Faragó Kálmán
Faragó Csuri
Dr. Faragó Viktor
Dr. Faragó Viktorné
Özv. Faragó Miklósné
sz. Mandel Margit
Faragó Béla
Faragó Mária
Faragó Sándorné
sz. Silberstein Josefina
Farkas Sári
Farkas Lajos
Farkas Lajosné — Jolán
Farkas Zsóka
Farkas Mihály és felesége
sz. Lindenfeld Regina
Farkas Frida
Farkas Vilmos
Farkas László
Farkas Sándor
Farkas Sándorné — Médi
Farkas Jenő és felesége Manci
Farkas Sándor (Hegyközpályi)
Farkas Sándorné
sz. Goldberger Hermina
(Hegyközpályi)
Farkas Sámuel
Farkas Sámuelné
sz. Leichter Eszter
Dr. Farkas Adorján
Dr. Farkas Adorjánné
sz. Klór Erzsi
Dr. Farkas Sándor
Dr. Farkas Sándorné
sz. Reder Klára
Fried Lipót és fia Miklós
Farkas Herczke és felesége
sz. Schwartz Rella
Farkas Jichák
Farkas Marika
Farkas Lipi
Farkas Lipiné és 5 gyermekük
Farkas Felicia
Farkas Adolf és felesége Nina
Farkas Kató
Farkas József
Farkas Józsefné
sz. Plesz Irén
Farkas Jakab és felesége
sz. Feldmesser Szera
Farkas Jenőné sz. Reich Edit
Farkas Jakab
Farkas Jakabné
sz. Zimmermann Berta
Farkas József
Farkas Márton
Farkas József
Farkas Józsefné
sz. Weisz Vilma

Deutsch Izsákné sz. Schön Fanny
Diamantstein Mihály
Diamantstein Tamás
Diósi László
Diósi Lászlóné sz. Kohn Irma
Diósi Sándor és felesége sz. Weinberger Ili
Diósi Béla
Diósi Beláné
Diósi Vera
Döme Károly (Szalonta)
Döme Károlyné (Dr. Polnai Adél) (Szalonta)
Döme Ági (Szalonta)
Doppelt Zwiné sz. Schwartz Matild
Doppelt Chaim Méir
Doppelt Dávidné sz. Adler Lea
Doppelt Miksáné sz. Leichter Emma
Dubinszky Szemion
Dubinszky Szemionné sz. Klein Ilona
Dux Éliás
Dux Éliásné sz. Fuchs Joli és 3 gyermekük
Deutsch Farkasné sz. Kohn Rózsi
Deutsch Sándor, Szalárd
Dauer Erzsébet
Decker Jenő
Decker Ferenc
Dankó Tomi
Dr. Deutsch Elemérné
Deutsch Dávid

E

Eckstein Ödön és felesége sz. Amsel Eszter
Eckstein Miklós
Eckstein Lili (Schwartz Ignáczné)
Eckstein József
Eckstein Gerő és felesége sz. Goldstein Anna
Eckstein Éva
Eckstein Magda
Edelheid Bernát
Edelheid Fáni sz. Kohn
Edelheid Erzsébet
Eder Ábrahám
Eder Emma
Egri Miklós (Bihar)
Egri Miklósné (Bihar)
Egri Ági (Bihar)
Özv. Ehrenfeld Hermanné sz. Frankl Hermina (Margitta)
Ehrenfeld Miksa
Ehrenfeld Irénke (Álmosd)
Ehrenfeld lányok (Körös-Topa)
Ehrenfeld Mártonné
Ehrenfeld Akiba
Ehrenfeld Akibáné
Ehrenfeld Izidor és felesége sz. Braun Emma
Ehrenfeld Betty sz. Klein (Tótfalu)
Ehrenfeld Ernő (Tótfalu)
Ehrenfeld Miksáné — Janka
Ehrlich Erzsébet
Özv. Ehrlich Sámuelné
Dr. Ehrlich Kálmán
Dr. Ehrlich Kálmánné és leányuk
Ehrlich Vera
Eibenschütz Sándorné. sz. Grünfeld Rózsi
Eichen Mór
Eichen Mórné sz. Fein Blanka
Rabbi Eichenstein Sie
Eichner Ilonka
Eidlitz Ignáczné sz. Zauderer Fáni
Dr. Eilender Henrikné sz. Grosz Margit
Eilender István (Pista)
Einhorn Béla és felesége
Einhorn Imre
Eisenberg Bernát
Eisenberg Bernátné — Erzsi
Eisenreich Jenőné sz. Áron Eszter
Eisenreich Imre
Eisner József
Eisner Max
Elbógen József és felesége sz. Katz Rózsi
Elbogen Palika
Elbogen Márton (Székelyhid)
Elbogen Mártonné — Szeréna (Székelyhid)
Elbogen Ella (Székelyhid)
Elbogen Zoltán (Székelyhid)
Elefánt Hermina
Elefánt József
Elefánt Eszter
Elefánt Chanoch
Elefánt László
Elefánt Tibor
Elefánt Jenő és felesége sz. Klein Gizi
Dr. Elek Lajos
Elek René (Klein)
Elek Sámuel
Elek Sámuelné (Feige)
Elek Moshe és családja
Elek Élijáhu és családja
Elek Chananja Jomtov Lipe és családja
Elek Menachem Mendel és családja
Elek Jiszáchár és családja
Elek Kraindl és családja
Elek N. (Székelyhid)
Elek N.né (Székelyhid) és családjuk
Dr. Éliász Ernő
Engel Rezsi sz. Stahl
Engel Sándor

Czitrom Ármin és felesége
szül. Ungár Bella
Czitrom Ági leánya
Czitrom Ignátz és felesége
szül. Czitrom Zelma
Czitrom Andor és felesége
szül. Czitrom Böske
Czitrom Gabi leánya
Czitrom Baba, leánya
Czitrom Salamon és felesége
sz. Gerő Margit

D

Dajkovits Helén
Dávid Sándor
Dávid Sándorné
sz. Salamon Lenke
Dávid Feri
Dávid Éva
Dávid Sámuel (Álmosd)
Dávid Sámuelné
sz. Kiteiner Hani (Álmosd)
Dávid Róza (Álmosd)
Dávid Helén (Álmosd)
Dávid Szeréna (Álmosd)
Dávid Hermina (Álmosd)
Dávid Olga (Álmosd)
Dávid Mihály (Nagyléta)
Dávid Mihályné — Elza
(Nagyléta)
Dávid Ervin (Nagyléta)
Dávid Judit (Nagyléta)
David Miklós (Vértes)
Dávid Miklósné
sz. Róth Róza (Vértes)
Dávid Sándor (Vértes)
Dávid Pál (Vértes)
Dávid Móricz
Dávid Móriczné — Borbála
Dávid Zoltan (Álmosd)
Dávid Sámuel
Dávid Sámuelné — Mariska
Dávid Klári
Dávid Mór
Dávid Mórné — Margit
Dávid Jenő
Dávid Jenőné — Erzsébet
Özv. Dávid N.-né
(Székelyhid)
Dávidovits Jenő
Dávidovits Jenőné — Irma
Dávidovits Leopold
Dávidovits Leopoldné - Helén
Dávidovits Laci
Özv. Dávidovits Helén
sz. Braun
Dávidovits Emánuel
Dávidovitsné sz.
Grünwald Duci
Özv. Dávidovits Dávidné
Dávidovits Dvora
Dávidovits Szeréna
Dávidovits Dávid
Dávidovits Jenő
Dászkál N.
Dászkál Hermann
(Nagybáród)
Dászkál Hermanné
sz. Féder Hermina
(Nagybáród)
Dászkál Mejer (Nagybáród)
Dászkál Jitu (Nagybáród)
Dászkál Hermann
Dászkál Fáni
Dászkál Jenő
Dászkál Lipót
Dászkál Judith
Decker Kálmán
Decker Dóra
Decker Berta
Deckner Sándorné
sz. Grünberger Irén
Deckner Gusztáv
Deckner Livia
Dr. Dénes Ödönné
sz. Löwinger
Dénes Klári
Deutsch József
Dauer Izidor és felesége
sz. Asztalos Erzsébet
Deutsch Lipótné
Deutsch Mór
Deutsch Mórné sz. Fohn Lina
Deutsch Izidor
Deutsch Izidorné
sz. Oppenheim Zseni
Deutsch Imre
Deutsch Emilia
Deutsch Dezső és felesége
sz. Keller Etus
Deutsch Tibi
Deutsch Ernő és felesége
sz. Rotschild Lenke
Deutsch Hédi
Deutsch József
Deutsch Rózsi
Deutsch Zsanka
Deutsch Olga
Deutsch Rózsi (Kohn)
Deutsch Jakab és felesége
sz. Stern Róza
Deutsch Farkasné
sz. Kohn Rózsi
Deutsch Erika
Deutsch Lajos (Kokod)
Deutsch Lajosné sz. Hagymási
Vilma (Kokod)
Deutsch Imre (Kokod)
Deutsch Lipót és felesége
sz. Bárány Giza
Deutsch Jankó
Deutsch László (Margitta)
Deutsch Lászlóné sz. Fiala Irén
(Margitta)
Deutsch Hanni (Margitta)
ifj. Deutsch László (margitta)
Deutsch Ilonka
Deutsch Ernő
Deutsch N.
Deutsch N-né és családja
Diósi Lajos
Dauer Izidor és felesége Erzsi

Büchler Vilmosné — Annus
Buchwald Ferenc
Bügler István
Bügler Istvánné
sz. Goldstein Irén
Bürger Ernő
Bürger Ernőné
sz. Jónás Rózsi
Bürger Ági
Békés Jenő
Békés Paula sz. Freud
Özv. Benedek Mártonné
Mátje, Bihar
Benedek Jenő, Jaacov ben
Meyr, Bihar
Benedekné Krausz Olga
Sase b. Shmuél Zanvl.
Benedek Béla Baruch, Bihar
Benedekné Harstein
Hanna-Hane, Bihar
Benedek István, Aron Zwi,
Piskolt
Benedekné Sicherman
Mariska-Malka, Piskolt
Benedek Aliz, Aliza, Piskolt
Borgida Béla, Dov
Borgidáné Krausz Irén,
Leah b. Shmuel Zanvl.
Braun Emilné sz. Czeisler
Aranka, gyermekeik
Braun Rózsika
Braun Gyurika
Berger Sándor, Derecske
Blum Gábor és felesége
sz. Alexander Irma
Blum László
Blum Tihamér
Blum Arpád, Bihar Diószeg
Beck Jiszráel ben Aser Ansel
Érmihályfalva
Beck Jiszráelné Rifka
sz. Lemberger,
Érmihályfalva

Beck Moshe Aharon
ben Jisrael, Érmihályfalva
Beck Moshe Aháronné Rézel,
Jacob Beck lánya és három
gyermeke (Érmihályfalva)
Özv. Beck Jakobné és 3
gyermeke, Érmihályfalva
Berkovits Fáni
Berkovits Béla, Szalonta
Berkovits Ica
Berkovits Vera
Dr. Barta Imréné
Berger Edith
Berkovits Jenő és felesége sz.
Citter Etelka
Dr. Biererné (Ullmann
Hanna)
Bierer Axi
Blum Pál
Blum Böske
Blum Csöpi
Bleier Sánder
Bleier Nusi
Blau Elek és felesége
szül. Czitrom Helena
Blau Olga, leánya
Blau Klári, leánya
Biedermann Áser

C

Ceiler Chaim
Ceiler Chaimné sz. Kohn Julia
és két gyermekük
Cikortás Péterné
Cincár Czárá
Cincár Ilona
Citter Áron
Citter Áronné — Róza
Citter Tiborné — Elza
Citter Tamás
Citter Imre
Citter Jenő
Citter Jenőné sz. Löw Margit
Citter Iajos

Citter Lajosné — Bella
Citter Gyuri
Citter Zoltán
Citter Piri
Citter Dezső
Citter Dezsőné — Gizi
Özv. Citrom Lajosné
sz. Klein Hanna
Citrom Miksa és felesége
Citrom Géza
Citrom Margit
Dr. Corvin István
Dr. Corvin Istvánné
sz. Leichner Erzsébet
Csengeriné sz Goldberger
Zseni (Hegyközpályi)
Csillag Izidor
Csillag Izidorné
sz. Weinberger Gizella
Csillag Zoltánné
sz. Kirschenbaum Szera
Csillag Anikó
Özv. Csillag Gyuláné
sz. Wallerstein Etel
Csillag Jenő
Csillag Jenőné sz. Róth Ilus
Csillag Zsuzsi
Csizmadia Imréné
sz. Illés Margit
Csizmadia Éva
Czeizler Bertalanné
sz. Katz Zsóka
Czeizler Palika és egy
kisleány
Czobel Hermanné
(Székelyhid)
Czeisler Sámuel
Czeisler Sámuelné
sz. Klein Mariska
Cohén Bátja-Perl
Cohén Slomó
Cohén Tubi
és két leánygyermekük
Czitrom Dezső

Bleier N. és családja
(Székelyhid)
Bleyer Ignáczné
Bleyer Kató
Bleyer Klári
Bleyer Manó (Diószeg)
Bleyer Manóné sz. Messer
Rozália (Diószeg)
Bleyer Gizi
Bleyer Adolf
Bleyer Adolfné sz. Friedmann
Anna
Bleyer Magda
Bleyer Lili
Bleyer Zsuzsi
Bloch Ovisané sz. Jungreisz
Marika
Bloch Aliosa
Blum Ferenc
Blum Vilmos
Blum Margit
Blum Vilmos
Blum Vilmosné sz.
Rosenberg Betty
Blum Magda
Blum Zoltánné sz. Tátrai Anna
Blum Ignázc és felesége
Blum Pista
Blum József
Blum Józsefné sz. Reiner
Anna
Blum M.
Blum M.-né
Blum Magda
Rav Blum Majse-Nuchem
Rav Blum Majse-Nuchemné
Blum Majsi
Blum Avrum
Blum Smelke és még két fiú
Blum Manó
Blum Manóné és egy fiúk
Blum József
Blum Józsefné
Blum Rózsi

Blum Zsuzsi
Blum N.
Blum Dezső és családjá
Blum Dezső és felesége
Blum Éva (Mittelmann
Alfrédné)
Blum Flórika
Böhm Dávid (Szaniszló)
Böhm Dávidné — Regina
(Szaniszló)
Böhm Ignácz (Szaniszló)
Böhm Ignáczné (Szaniszló)
Böhm Jenő (Szaniszló)
Böhm Lili (Szaniszló)
Böhm Nándor (Szaniszló)
Böhm Nándorné sz. Pollák
Malvin (Szaniszló)
Böhm Éva (Szaniszló)
Böhm Leibi (Szaniszló)
Böhm Béla
Böhm Béláné sz. Weiberger
Manci
Böhm Sándorné — Boriska
Böhm Gyurika
Özv. Bolgár Henrikné
sz. Katz Lenke
Borgida Béla
Borgida Béláné sz. Krausz Irén
Özv. Boros Ignáczné
Boros Magda
Boros Sarolta
Boros Lajos
Boros Eszter
Dr. Böszörményi Andor
Brauer Ignácz
Brauer Ignáczné — Paula
Brauer Sándor
Brauer Sándorné — Erzsébet
Braun Éva
Braun Frédi
Braun Erzsi
Özv. Braun Adolfné
Berner Zoltan és népes
családja

Braun Ignácz
Braun Ida
Braun Lea
Braun Zseni
Braun Olga sz. Moskovits
Braun Bella
Braun Jicchákné sz.
Mindszent Chava-Lea
Braun Agnetta (Perl-Reizl)
Braun Henrik
Braun Margit
Braun N.
Braun Sándor és felesége sz.
Katz Berta
Braun Kató
Braun Ignácz (Érsemlyen)
Braun Ignáczné sz. Katz Irén
(Érsemlyen)
Braun Laci (Érsemlyen)
Braun Klári (Érsemlyen)
Braun Fülöp
Braun Ági
Braun Lili
Braun Éva
Braunstein Aladárné
sz. Ferenczi Aranka
Braunstein Menashe és felesége
Breier Endre
Breier Endréné
sz. Schwartz Erzsébet
Breier Margit sz. Lázár
Breuer Heléna sz. Grossmann
Breuer Editke
Breuer Alfréd
Breuer Erna
Breuer Lili
Breuer Zoltán
Özv. Brüder Sándorné
Brüder István
Brüder Éva
Brüder Rózsi
Büchler Jolán sz. Berkovits
Büchler Ica
Büchler Vilmos

Berger Ernő és felesége
Berger Vera
Berger Ella
Berger Olga
Bergfeld Adolf (Cséke)
Bergfeld Adolfné (Cséke)
Bergfeld Simi (Cséke)
Berkes József
Berkovits Adolf
Berkovits Gyula
Berkovits Pál és felesége
sz. Weinberger Róza
Berkovits Mór
Berkovits Mórné — Lujzi
Berkovits Rózsi
Berkovits Iczu
Berkovits Kati
Berkovits Szárá sz. Perl
Berkovits Ági
Berkovits Mirjám
Berkovits Izidor és felesége
Berkovits Tibor
Berkovits Irén
Berkovits Emánuelné
Berkovits Bernátné
sz. Koos Bella
Berkovits Iboly
Berkovits Médi
Berkovits Smuel
Berkovits Izráel
Berkovits Izráelné - Lea
Berkovits Hermann
(Székelhid)
Berkovits Hermanné sz. Klein
Zseni (Székelyhid)
Berkovits József (Margitta)
Berkovits Józsefné (Margitta)
Berkovits Nándor (Margitta)
Berkovits Nándorné és
gyermekeik (Margitta)
Berkovits Bernáthné és
gyermekei (Csokaly)
Berkovits Jenőné és
gyermekei (Székelyhid)

Bernáth Izráel (Margitta)
Bernáth Izráelné sz.
Sonnenwirth Szára
(Margitta)
Bernáth József
Bernáth József
Bernáth Záli sz. Szép
Bernáth Béla
Berner Zoltán és népes
családja
Bernstein Józsefné
sz. Ujházi Zitha
(Érmihályfalva)
Bernstein Vera (Érmihályf.)
Bernstein Simonné
Bernstein Andor
Bernstein Károly
Bernstein Olga
Bernwald Béla
Bernwald Béláné — Zsanka
Bernwald Ferenc
Bernwald Ferencné — Erzsi
Biber Majer
Biber Róza
Biber Eli
Biber Baba
Biedermanné sz. Grünfeld
Elza
Biedermann Gizuka
Biedermann Sándor (Élesd)
Bihari József és felesége
Bihari János
Bihari Jenő
Bihari (Goldstein) Samu
Bihari Samuné — Tilda
Rav Binder Naftali-David
Rav Binder Naftali-Davidné
Binder Jesajahu
Binder Szárá-Reine
Binder Slajme-Zalmen
Binder Jicchákné
sz. Rotschild Elvira
Binder Norbert
Binder Beatrix

Binéth Lajos (Margitta)
Binéth Lajosné sz. Deutsch
Malcsi (Margitta)
Binéth Tibor (Margitta)
Binéth Béla (Margitta)
Biró György
Biró Márk
Biró József
Blau József
Blau Magda (Slazné)
Blau Józsefné sz. Izsák Pepi
Blau Béla
Blau Béláné és leányuk
Blau Nusi
Blau Erzsi
Blau Rózsika sz. Szép
Blau Sámuel
Blau Jicchák
Özv. Blau Árminné
(Nagybárod) és unokája
(Nagybáród)
Blau Sámuel (Banlaka)
Blau Sámuelné és
gyermekeik (Banlaka)
Özv. Blau Jeremiásné
Blau Lili (Kleinné)
és 2 gyermeke
Blau Albert (Nagybáród)
Blau Albertné sz. Schwalb
Berta (Nagybáród)
Blau László (Nagybáród)
Blau Lajos és felesége
sz. Feldmann Irén
Blau Miklós
Blau Ibi
Blau Márton
Blau Mártonné sz. Weisz Fáni
Bleich Imréné
Bleich Imre
Bleich Péter
Bleier József és felesége sz.
Schwalb Fáni
Bleier Sámuel
Bleier Andor és családja

Dr. Bálint Miklósné sz. Ehrenfeld Gizella (Érmihályfalva)
Bárány Sámuel és felesége
Bárány Antal
Bárány Elemérné sz. Katz Jolán
Bárány Tibor
Bárány Sándorné sz. Salamon Rózsi
Bárány Annus
Bárd Sándorné
Bárd István
Bárdos László
Bárdos Lászlóné (Putty)
Barna Sándor
Barna Béla
Barna Árminné sz. Ritter Boriska
Barna Péter
Barna Gyuri
Dr. Bársony Vilmosné
Bársony Zsuzsi
Dr. Barta Imre
Bartfeld Henrik
Bartfeld Henrikné
Bartischan N.
Bartischan N.-né
Bartischan Vera
Bartos Jenő (Diószeg)
Bartos Jenőné sz. Deutsch Ilonka (Diószeg)
Bauer József
Bauer Józsefné — Sarolta
Bauer Andor
Bauer Andorné sz. Mandel Margit
Baumann Istvánné sz. Steiner Klára
Baumann Kató
Özv. Baumanné
Baumgarten Mór
Baumgarten Gizella
Baumgarten Ármin
Baumgarten Árminné sz. Friedmann Irén
Baumgarten Péter
Beck Emil
Beck Emilné sz. Kardos Klára
Beck Kati
Beck József
Beck Teréz
Beck Pál
Beer Ferenczné sz. Schönzweig Erzsébet
Beer Ferenc
Benedek Jenő
Benedek Juliska
Benedek Ella
Benedek Cerl - Éva
Benedek Ignácz
Benedek Éva
Benedek Gyula
Benedek Lajos (Élesd)
Benedek Perl (Élesd)
Benedek Judith (Élesd)
Benedek Éva (Élesd)
Benedek Henrik
Benedek Edit
Benedek Jankó
Benedek Carolina
Benedek Jenő (Bihar)
Benedek Jenőné sz. Krausz Olga (Bihar)
Benedek Sámuel
Benedek Josefin
Benedek József
Benedek Vilmos
Benedek Béla
Benedek Lujza
Benedek Erzsébet
Benedek Irén
Benedek Sámuel
Benedek Sámuelné
Benedek László
Benedeck Henrik
Benedek Henrikné és 2 gyermekük
Benedek László
Benedek Lászlóné
Benedek Salamon
Özv. Benes Sándorné sz. Wallerstein Emma
Benes Irén
Dr. Berger József
Dr. Berger Józsefné sz. Sonnenwirth Rózsi
Berger Leopold
Berger Leopoldné sz. Hemlei Fáni
Berger József és felesége sz. Szirmai Erzsike
Berger Erna
Berger Mórné sz. Feldmesser Gizella
Berger Ernőke
Berger Mihályné sz. Weisz Berta
Berger Sándor
Berger Sándorné sz. Kepes Ilonka
Berger Palika
Berger László
Berger Lászlone sz. Glazer Jolán
Özv. Berger Albertné sz. Aranyi Franciska
Berger Klári
Berger József
Berger Józsefné
Berger Jenő
Berger Jenőné sz. Feldmesser Gizi és 2 leányuk
Berger Jona
Berger Ignácz
Berger Frádi
Berger Ruchele
Berger Palika
Berger József (Székelyhid)
Berger N. (Jó fiú) (Székelyhid)
Berger N.-né (Székelyhid)

A

Ábramovits Rudolf
Ábrámovits Cecilia
Ábrámovits Sámuel
Ábrahám Hermann
Ábrahám Hermanné
„ és 2 kis fiúk
Ábrahám Mariska sz. Wieder
Ábrahám Margit
Ábrahám Joli
Ábrahám Lajos
Ábrahám Manó
Ábrahám Manóné sz. Silberstein Berta
Ábrahám Dávid
Ábrahám Mendel és felesége
Aczél Izidor
Aczél István
Aczél Miklós
Dr. Aczél
Dr. Aczélné
Aczél Márta
Ács György
Ács Vilmos és felesége
Ács Tamás
Ádám László
Ádám Lászlóné
és családjuk
Ádler Ilonka
Ádler Sári
Ádler Margit
Ádler Erzsébet
Adler Simon
Adler Simonné
Adler Évi
Adler Márta
Adler Izidorné sz. Roth Ilonka
Adler Györgyi
Özv. Adler Miksáné sz. Weisz Juliana
Özv. Adlerné (Tenke)
Adler Ferenc (Keszteg)
Adler Ferencné — Margit (Keszteg)
Adler György (Keszteg)
Adorján György
Adorján Emil és felesége
Adorján Péter
Ákos Gyula
Ákos Gyuláné sz. Illés
Ákos Nora
Altamann Rozália
Altmann Cecilia
Amigo László
Amiga Jenő és felesége
Amigó Lászlóné sz. Schwalb Gizi
Amigó Annus
Aranyi László
Aranyi Lászlóné sz. Parlagi Ilonka
Arató (Ackermann) András
Áron Etel
Áron Dávid (Érmihályfalva)
Áron Dávidné sz. Reismann Sári (Érmihályfalva)
Atlasz Lajos
Atlasz Lajosné sz. Goldblatt Szidi
Atlasz László
Auerbach Dávid
Auerbach József
Auerbach Jozsefné
Dr. Aufricht Ede
Aufricht Sándor
Asztalos Jozsef és felesége Gizi sz. Sauber
Asztalos Lajos és felesége Mariska sz. Fried
Asztalos Miklós
Auslander-Hirschfeld Sámuel
Auslander-Hirschfeld Sámuelné sz. Klein
Auslander-Hirschfeld Tibor
Auspitz Sándor
Auspitz Regina
Axelrad Hermina sz. Eisenberg
Axelrad Ármin
Axelrad Árminné sz. Weisz Rózsika
Amigó Rózsi sz. Grünfeld, Érmihályfalva
Amigó Sándor, Érmihályfalva
Ábrahám Sándor
Adler Herman
Adler Hermanné sz. Stein Gizi
Adler Palika gyermekük
Asztalos Vilma
Asztalos József
Asztalos Lajos
Asztalos Piri
Asztalos Miklós
Asztalos Tibor
Adorján Bandiné (Aranyi Magda)
Arató Klári
Adonyi Mihályné (Balázs Nusi)
Ábrahám Sándor és 2 fia Gyurika és Jancsika
Ábrahám Kitike, gyermeke

B

Özv. Bajor Sándorné sz. Neuberg Teréz
Balla Béla
Balla Béláné — Adél
Balla György
Balajti Gizi (Székelyhid)
Balajti Laci (Székelyhid)
Özv. Balajti N.-né (Székelyhid)
Dr. Balázs Imre
Balázs Márton
Balázs Mártonné sz. Goldstein Sarolta
Balázs Árpád
Balázs N.
Balázs N.-né és családja

יזכור!

קדושי השואה שמסרו נפשם על קידוש השם

אין אנו יודעים אף את מקום קבורתם של בני משפחותינו האהובים, הבלתי נשכחים. אין אנו יכולים לפקוד את קברותיהם. על כן אנו מבקשים להנציח את שמם בדרך זו למען הדורות הבאים. רשימה זו תשמש להם כעין מצבת קבר.

חלק מרשימת הנספים במחנות ההשמדה:

הגופים הפשיסטיים הרשמיים עשו כל מאמץ כדי להעלים כל הוכחה לפשעיהם, ובתוך זה גם את הרשימה השמית של המגורשים. לכן היה עלינו לאסוף אחד אחד את שמותיהם של אהובינו שניספו במחנות ומובן מאליו, שרשימה כזו רחוקה מלהיות שלימה.

פעמים רבות פירסמנו הודעות וקריאות בעזרת מכתבים משוכפלים, מודעות בעיתונות פניות אישיות, ליוצאי נאג׳וואראד־גרוסוורדיין והסביבה, לאחינו ואחיותינו, שישלחו אלינו את שמותיהם של הנספים הידועים להם, אך למרבה הצער, כל המאמצים שעשינו בכיוון זה, הוכתרו רק בהצלחה חלקית, ומשום כך לא הצלחנו להרכיב אלא רשימה חלקית כדי להנציח את שמות יקירינו הבלתי נשכחים.

עבודת פרק זו, שדרשה הרבה הרבה מרץ וזמן, בוצעה על ידי המזכיר הכללי של אירגוננו, המנוח שנדור רובינשטיין, שעשה את העבודה בהקרבה ובמסירות רבה.

הואיל וקרובי המשפחה של אלה שנהרגו במחנות, הם ברובם עולים חדשים או יוצאי גרוסוורדיין־נאג׳וואראד החיים בחוץ־לארץ ושלגביהם נוח יותר השימוש בשפה ההונגרית, מצאה המערכת לנכון לפרט רשימת שמות זו לפי השמות המקוריים ותוך שימוש בשפה ההונגרית.

Bár magyarnyelvü Emlékkönyvünkben már leközöltük a birtokunkban levö deportációkban elhunyt nagyváradiak (és környéke) neveit mégis ugy érezzük, hogy ezen ivritnyelvű Emlékkönyvben sem tekinthetünk el ezek ismételt leadásától. — Söt kiegészitettük a régi névsort az időközben kapott nevekkel.

Sajnos szeretteink sirhelyeit sem ismerjük, hogy a szokásos „קבר אבות" micvejét gyakorolhassuk elzarándokolva sirjaikhoz imádkozhassunk lelkinyugalmukért, elsirhassuk bánatunkat és kérjük, hogy ők is legyenek szószólóink a Menyekben a Mindenható előtt.

Ez a könyv tehát tulajdonképen valamennyiünk részére a közös Mácéva-siremlék szerepét tölti be amely egyrészt a hajdani hirneves nagy zsidó közösség emlékét örökiti meg az utokór számára, mig egyénenként magunk elé idézzük lelki szemeinkkel az oly borzalmas körülmények között elhunyt szeretett családtagjainkat és lerójuk velük szemben szeretetteljes kegyeletünket.

Ezzel lehetővé tesszük, hogy fennmaradhassanak a meleg érzelmi kapcsolatok köztük és a későbbi leszármazotaik, ismerőseik között.

אלכסנדר (שאנדור) רובינשטיין ז״ל
מזכיר כללי של ארגון יוצאי גרוסוורדיין

+ PXR +
88-562